socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

1974

7-8

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVII 1974 BROJ 7-8

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

PRILOZI

OSVRTI

PRIKAZI

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

ОБЗОРЫ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

SURVEYS

Studije i članci

Živojin Rakočević

UZROCI I KARAKTER SVETSKE MONETARNE KRIZE

„Sve protivurečnosti buržoaske proizvodnje izbijaju u opštim svetskim krizama kolektivno, u posebnim krizama (posebnim po sadržaju i raširenosti) samo raštrkano, izolovano, jednostrano" (K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, II, str. 574).

Nedavno je u „Fajnenšel Tajmsu" izrečeno upozorenje da padanje tečajeva akcija na efektnim berzama mora biti zaustavljeno ili će, ukoliko dođe do još dubljeg pada, potpunog obezvređenja takozvanog fiktivnog kapitala, to jest do raznovčenja vladajućih oblika kreditnog novca, doći do nestanka zapadnog kapitalizma, — onakvog kakvog ga znamo iz stvarnosti. Iako to upozorenje (i prećutno sadržana tvrdnja o tesnoj, tako reći sudbinskoj povezanosti *profita kod otuđenja;* to jest oblasti berzanskih diferencijalnih poslova i kapitalističkih zakona proizvodnje viška vrednosti — profita) može nekom da izgleda kao preterano i čudno, ipak ono izražava sasvim opravdan strah kapitalista i njihovih finansijskih stručnjaka od jedne opšte recesije — stvarne krize koja bi uzdrmala same društvene temelje na kojima počiva savremeno građansko društvo.

Ta i takva kriza prešla je iz svoje čisto potencijalne — apstraktne mogućnosti u stvarnost. Delimično, različito po oblicima i neravnomerno.

Takozvane stope privrednog rasta u većini zapadnih zemalja danas su prepolovljene u odnosu na stanje visokog prosperiteta pređašnjih industrijskih ciklusa ili će uskoro biti drastično smanjene.

Stope inflacije cena ili obezvređenja funkcionalne vrednosti najvažnijih valuta već su prešle kritičnu, opasnu tačku od 10 indeksnih poena, posle čega i nije moguće „kontrolisati inflaciju" i vršiti tekuće korekcije kurseva valuta u granicama takozvanih interventnih tačaka ili „planiranih" — sporazumno utvrđenih granica flotiranja najvažnijih valuta. Uz sve to došle su i glavobolje u vezi s takozvanom energetskom krizom, to jest arapskim embargom na izvoz petroleja, neočekivano velikim skokom cena nafte u svim važnijim tokovima i oblicima trgovine tom danas najvažnijom energetskom sirovinom; a, zatim, i teškoće u vezi s opštom lančanom reakcijom porasta cena sirovina i hrane u svetu, većim razme-

rama nezaposlenosti rada i kapitala od onih koje se još mogu smatrati „umerenim“ i tako reći „normalnim“ za dati stepen kapitalističkog razvitka itd.

Nebrojene indicije govore o tome da zapadni svet prolazi kroz novu opštu ekonomsko-političku krizu, bez presedana u njegovoj istoriji. Napred pomenute krize svetskog novca, novčano-kreditnih odnosa (uključujući i krizne momente na specifičnim tržištima vrednosnih papira, „investicionog novca“ i deviza) i energetska kriza nisu ništa drugo do svojevrstan koncentrisan izraz krize — ozbiljnih poremećaja u odnosima kapitala i najamnog rada; i to na planu ekonomije nacije i u međunarodnim razmerama i okvirima, u isto vreme. Rečeno jezikom Marksove političke ekonomije, u tim krizama „došlo je do burnog izbijanja protivurečnosti i suprotnosti buržoaske proizvodnje“, u kojoj su danas nužno sadržani i elementi monopola, državnog ekonomskog regulisanja i specifičnog poništavanja — negacije privatne svojine u granicama samog kapitalističkog načina proizvodnje (akcionarska društva, „multikoncerni“, „transnacionalne korporacije“ i slično), odnosno elementi „razvitka socijalizma u izokrenutom, negativnom vidu“ (K. Marks), koji su ujedno i važne „tačke prelaza“ u kvalitativno viši društveni oblik — slobodno udruženje rada.

POREKLO I KARAKTER SAVREMENOG SVETSKOG NOVCA

Pre podrobnijeg razmatranja uzrokâ i prirode opšte krize novčano-kreditnih odnosa i institucija u savremenom svetu; naročito, zapadnom, — kapitalističkom, potrebno je učiniti najelementarnije napomene o karakteru, stvarnom poreklu i razvitku savremenog svetskog novca. Na taj način biće ujedno bliže određena i sama opšta teorijska pozicija s koje se pristupa raspravi pitanja postavljenih u ovom radu.

Bez obzira na to u kojim se sve egzistencijalnim i funkcionalnim oblicima javlja u savremenoj svetskoj privrednoj praksi, novac je *društveni odnos,* opšti produkcioni odnos, materijalizovan u nekoj „stvari od vrednosti“, čulnoj telesnosti upotrebne vrednosti „apsolutne robe svetskog tržišta“ (zlatu) i različitim tehničkim instrumentima. U tom smislu podsetio bih na jedan Marksov stav iz *Priloga kritici političke ekonomije* koji glasi: „Sve iluzije monetarnog sistema potiču otuda što se na novcu ne vidi da predstavlja društveni produkcioni odnos, istina u obliku neke prirodne stvari s određenim osobinama.“

Svetski novčano-kreditni sistem; poznat u stručnoj javnosti i pod signaturom „zlatnovalutni sistem“, i njemu primereni „zlatnovalutni standard“, — inaugurisan, „uveden u egzistenciju“ bretonvudskim sporazumima iz 1944, sadrži u sebi — pored ostalog — i jedan specifično istorijski i zato nužno prolazan element. U tom svom danas prevalentnom određenju taj sistem je službeni rezime opšte tendencije državnog kapitalizma u oblasti novca i kredita.

Ali, pored tog u praksi preponderisanog elementa, taj sistem zakonito sadrži, supsumira i oficijelno izražava izvesne dublje ekonomske

tendencije i momente. Štaviše, u svojim egzistencijalnim i funkcionalnim oblicima; na primer, u specifičnom kretanju takozvanih interventnih ili „rezervnih" valuta, različitim tipovima i oblicima deviznog kursa, sistemu novčanih kvota i „specijalnih prava vučenja" u okviru Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i drugo, izražava on i promene u rasporedu snaga u toj krajnje važnoj, složenoj i osetljivoj oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa.

To što od samog svog početka na sebi nosi žig državnog kapitalizma; i što meritorno izražava i ostvaruje njegove pretenzije u pogledu kontrole i praktičnog vladanja — upravljanja svetskim novcem i finansijama uopšte, ne sprečava taj sistem u vršenju ostalih funkcija koje objektivno pripadaju svetskom novcu, „apsolutnoj robi svetskog tržišta". Otud taj sistem izražava i tendenciju *svetske proizvodnje vrednosti;* dakle, sve ono što je bilo i ostalo zakonitost svetskog tržišta još od epoha ranog, sirovog kapitalizma i stvaranja kapitalizma kao svetskog sistema.

U tom smislu zlatnovalutni sistem izražava; tačnije, do nedavno je izražavao, oba ta raznorodna elementa, ili različite redove elemenata moderne ekonomije. Ali, treba odmah reći, na inkonzekventan način.

Zato se glavni problem tog sistema; danas, možda, i njegova „kvadratura kruga", s kojim su dugo suočeni njegovi glavni „kreatori", zastupnici i reformatori, sastoji u tome kako da se u stvarnosti povežu ona dva raznorodna elementa, to jest kako da se — makar i na protivurečan i ambivalentan način — oni međusobno sjedine, konvergiraju jedan drugome; dakle, nađu u nekoj konkretno datoj sintezi, oficijelnom rezimeu, opšteprihvatljivoj i verodostojnoj „formuli".

Svetski monetarni sistem morao je, dakle, da izrazi obe te tendencije koje su ležale u njegovoj osnovi.

U novije vreme; istorijski gledano: skorije no juče, suočen je taj sistem i s istorijskom potrebom praktičnog uvažavanja određenih ekonomskih interesa i pretenzija „zemalja u razvoju" i socijalističkih zemalja.

Ti bitno novi momenti, stvarna ekonomsko-politička kretanja i tendencije, kao i krupne promene u rasporedu materijalnih i finansijskih snaga u svetu, do sad su najveći izazov tom sistemu. U krajnjem rezultatu analize, oni se pokazuju kao najdublji uzrok opšte i permanentne krize zlatnovalutnog sistema.

Sasvim je drugo pitanje zašto taj sistem nije do sad izrazio sve one krupne promene u geopolitičkoj karti sveta koje su pratile raspad starog kolonijalnog sistema i stupanje na svetsku istorijsku scenu velikog broja „zemalja u razvoju" i socijalističkih zemalja i zašto je on, *de facto,* po svom težištu, osnovnom karakteru, skrojen (i danas prekrajan) prema obličju, obrascu savremenog kapitalizma, odnosno državnog kapitalizma. U toj se činjenici — pogrešnoj polaznoj tački — krije osnovna, najdublja kontradikcija postojećeg međunarodnog monetarnog sistema. Tu se krije osnovni uzrok i osnovni mehanizam njegovog imperfektnog funkcionisanja i njegovog sadašnjeg raspada, suspenzije, gotovo potpune paralize, imobilnosti. Naravno, nije taj momenat sam po sebi dovoljan za njegovu krizu, za njegove potrese i sve one pojave poznate pod nazivom

„svetski monetarni provizorijum“. Jer ta je kriza i taj provizorijum u vapijućem raskoraku s dosadašnjom praksom — praktičnim funkcionisanjem zlatnovalutnog sistema i ranijim teorijskim pripremama za njegovu korenitu, obuhvatnu i dalekosežnu *reformu*. Relativno uspešno funkcionisanje i pozitivna evolucija tog sistema nestali su, definitivno pripadaju prošlosti, pa je otuda danas krajnje neizvesno kako će svet izići iz te krize i tog provizorijuma.

U zapadnom svetu je došlo do izvesnih protivurečnih tendencija, razdvajanja, deoba, regionalnog ekonomskog grupisanja; čak polarizacija i otvorenih konfrontacija, — kako u oblasti novčano-kreditnih odnosa tako i u sferi robnog prometa i internacionalnog kretanja kapitala. Nasuprot Sjedinjenim Američkim Državama, tom ranijem epicentru svetske naučno-tehnološke i ekonomske revolucije, zemlji koja je apsolutno držala tu poziciju u ključnim ekonomskim stvarima (tehnološkim inovacijama i transferu, izvozu kapitala i drugom), javile su se i zapadnoevropske zemlje; naročito grupacija šest, odnosno danas devet zemalja (EEZ), i Japan, na drugoj strani, sa vlastitim naučno-tehnološkim razvitkom, tendencijom snižavanja troškova proizvodnje i tendencijom ozbiljnog konkurisanja američkim firmama na različitim svetskim tržištima. I taj momenat je jedan od najvažnijih činilaca, stvarnih uzročnika sadašnjih dubokih poremećaja u intervalutnim kursevima, to jest uzrok je dubljih potresa u međunarodnom monetarnom sistemu i sadašnje ozbiljne krize koja potresa GATT i odnose svetske robne razmene („terms of trade“) i drugo. Naravno, u krajnjem rezultatu analize, kao „ultimate cause“.

Kao važan momenat — uzročnik krize može se označiti i stvaranje takozvanih multinacionalnih, ili transnacionalnih, kompanija. To je ona „treća sila“ o kojoj je raspravljao Žan Žak Servan Šrajber u *Američkom izazovu;* treća velika svetska ekonomska i finansijska sila, iza SAD i SSSR-a. To je privatni kapital ili udruženi kapital američkih korporacija koji se našao izvan granica SAD; uglavnom na području zapadne Evrope, Japana i Latinske Amerike.

Ovim su uglavnom iscrpene uvodne napomene i naznačene osnovne pretpostavke za bolje razumevanje tačaka koje slede.

Redosled po kojem će te tačke — razmatranje glavnih pitanja — biti ovde izložene je sledeći:

1. Vladajuće tendencije u svetskim novčano-kreditnim odnosima i fenomenologija savremene novčane krize u svetu.

2. Geneza krize; kritične, „prelomne“ tačke u razvitku zlatnovalutnog sistema i njemu svojstvenog novčanog „standarda“. Fakticitet te evolucije i glavni simptomi i nagoveštaji opšte krize sistema, — posmatrani u njihovom vremenskom redu.

3. Skriveni mehanizmi krize; stvarni mehanizmi, objektivni činioci, momenti i motivi krize.

4. Ekonomsko-politička suština opšte novčano-kreditne krize. Skriveno ekonomsko-političko pozađe krize; kriza i promene u „unutrašnjoj fiziologiji“ savremenog kapitalizma. Šta kriza zakonito ispoljava i silom dovodi na otvorenu scenu svetske privrede?

5. Implikacije i paroksizmi krize; osnovne socijalne posledice, — s posebnim osvrtom na takozvanu energetsku krizu i platnobilansne teškoće „zemalja u razvoju“.

POJAVNI OBLICI SVETSKE NOVČANE KRIZE

Sve bitno što se odnosi na fenomenologiju sadašnje novčano-kreditne krize u svetu može se relativno iscrpno i jednostavno izložiti.

Svet je već dugo suočen s neobuzdanom inflacijom cena. Naročito s permanentnim porastom svetskih dolarskih i sterlinških cena gotovih proizvoda (robâ visoke tehničko-tehnološke strukture), — uprkos naučno-tehnološkom progresu, kolosalnim procesima koncentracije i centralizacije kapitalâ, napretku u društvenom kombinovanju proizvodnje; uopšte, stalnom porastu produktivnosti rada. U poslednje vreme još brže rastu cene goriva (energije); naročito nafte, kao i cene najvažnijih sirovinskih roba, — burno i u lančanoj reakciji čiji se inicijalni impulsi — stvarni uzroci moraju tražiti u distorziji svetskih cena ili jako narušenim „uslovima razmene“, ekspanziji modernih industrija, prenaglašenoj ažiotaži — diferencijalnim (špekulacijskim) poslovima na glavnim robnim berzama, osamostaljenim kretanjima savremenog novca i kreditnog kapitala, pa i u različitim političkim odnosima neokolonijalizma, tendenciji „nesvrstavanja“ i nacionalne emancipacije u zemljama „trećeg sveta“, političkim sukobima u velikom trianglu: SAD—EEZ—Japan, odnosima dveju „supersila“ i drugo.

Pored toga, ili u tesnoj vezi s fenomenima inflacije i distorzije svetskih cena, stalno je vršena, i danas se pojačano vrši, depresijacija funkcionalnih vrednosti najvažnijih zapadnih valuta i japanskog jena, odigravaju se krupne promene u intervalutnim kursevima, napuštaju takozvani fiksni („čvrsti“) kursevi i uvodi „plivanje“ valuta (individualno i zajedničko, — kao u okviru EEZ). Odvija se gotovo nekontrolisano fluktuiranje kurseva različitih nacionalnih valuta, uključujući i kolebanje tržišnih kurseva dolara i funte sterlinga, koje su doskora bile „rezervne“ ili „intervencione“ valute i imale jedinstven i relativno fiksni kurs; koje su, dakle, pored zlata, služile kao glavni elemenat monetarnih rezervi različitih nacionalnih banaka u svetu i bile efektivno svetsko kupovno i platežno sredstvo.

U jednom po mnogo čemu paradoksnom sistemu — koegzistenciji različitih fluktuirajućih kurseva, „nacionalno i politički obojenih“, „plivaju“ danas i svetske „rezervne“ valute iako je to u flagrantnoj suprotnosti s njihovom oficijelno proklamovanom ulogom, funkcijama.

Sve to i sadašnja velika disperzija eskontnih stopa centralnih („nacionalnih“) banaka ima neposredan uticaj na kretanje takozvanog vrućeg novca; i *vice versa,* — u specijalnim okolnostima kada veliki odlivi, odnosno prilivi „špekulacijskog kapitala“ počnu da remete i, čak, podrivaju ritam nužne faze industrijskog ciklusa.

Fiksni devizni kursevi otišli su danas u drugi plan iako su, koliko juče, bili vladajuća tendencija i vladajući mehanizam utemeljen onim

bretonvudskim sporazumima. Osim tog opšteg „plivanja“ valuta, mogu se uočiti i izvesna regionalna monetarna područja: područje — operaciono polje američkog dolara i na njemu svi oni međunarodni obračuni i efektivna plaćanja u dolarima, — što je najpretežniji segment sadašnjih svetskih novčano-kreditnih odnosa; zatim, sterlinško područje (to su valute, odnosno finansijski odnosi zemalja ranijeg Komonvelta, koje su bile i ostale u izvesnom stepenu zavisne od Engleske, njene valute, finansijskog mehanizma, kao i specijalne transakcije novcem, zlatom, investicionim papirima, u čemu londonska efektna berza i danas igra veliku ulogu i, naposletku, poslovi oko kupovine i prodaje brodova, brodskog prostora, osiguranja itd., što se sve čini — iskazuje, obračunava — u funtama sterlinga; to su, dakle, takozvani sterlinški obračuni i plaćanja i otud egzistencija sterlinškog područja) i neka nova monetarna područja (područje zapadnonemačke marke, francuskog franka, jena itd.).

Sledeća karakteristična pojava u toj fenomenologiji (i u „provizorijumu“ kojem se ne može nazreti kraj) jeste činjenica da je Evropska ekonomska zajednica, iako u krnjem sastavu (trenutno svega pet zemalja), morala da zadrži međusobno fiksne kurseve; odnosno da u uže granice sabije dnevno fluktuiranje kurseva vlastitih valuta, — s upola manjim „maržama fluktuiranja“ nego što to, inače, u novije vreme, dopušta Međunarodni monetarni fond. Ali su zadržale kolektivno „plivanje“, kao svojevrsna „porodica valuta“, prema svim ostalim valutama; naročito prema dolaru, jenu i nekim drugim važnijim valutama u svetu. To je ona „zmija u tunelu“ (kako je tu praksu slikovito prikazao Milton Fridman, rodonačelnik „čikaške monetarne škole“ i veliki pobornik slobodnog fluktuiranja nacionalnih valuta) koja se i sama danas raspada, jer ceo taj mehanizam dolazi u pitanje pri svakom ozbiljnijem koraku u praktičnom funkcionisanju. Na primer, nedavno su Italijani morali da se prvi povinuju primeni tog mehanizma, to jest da izvrše obavezu proporcionalnog plaćanja — izravnanja negativnog salda u bilansu plaćanja s ostalom „petoricom“ u EEZ; i to srazmerno najviše u zlatu i „specijalnim pravima vučenja“; dakle, u novom obliku svetskog kreditnog novca, kreiranog od strane MMF. Ali oni su odbili da to učine pozivajući se na vlastiti suverenitet u finansijama i naročito na „tvrdu“ činjenicu da je u međuvremenu „cena“ zlatu jako skočila. Insistirali su da taj deficit izravnaju vlastitom valutom, dolarima ili, eventualno, u manjoj meri, i „specijalnim pravima vučenja“. Slično bi, najverovatnije, postupile i druge zemlje u toj grupaciji da su se našle u istoj situaciji.

Zatim, u rečenoj fenomenologiji izdvajaju se valute koje su do pre koju godinu išle u smislu revalvacije (stvarne i nominalne). To su zapadnonemačka marka, japanski jen, francuski franak i druge. Pa ipak, i one su nedavno pošle nizbrdo.

Treba se podsetiti na avgust 1971. kada je predsednik Nikson proglasio ukidanje — suspenziju razmenljivosti dolara za zlato; tačnije, suspenziju ranije tečne razmenljivosti dolarskih potraživanja centralnih banaka za američko „zvanično“ zlato; što je nešto kasnije i meritorno utvrđeno i „ozakonjeno“ poznatim smitsonskim monetarnim sporazumom „Kluba desetorice“ u Vašingtonu, krajem decembra 1971, da bi se razumela ta

kretanja. Jer tada je izvršena prva nominalna, zvanična devalvacija dolara posle januara 1934, to jest od onog trenutka kada je u svetsku monetarnu praksu bila praktički inaugurisana fiksna dolarska „cena" zlata, koja je kasnije (bretonvudskim sporazumima) postala ugaoni kamen — „konstanta" zlatnovalutnog sistema. Došlo je do pada, burne redukcije funkcionalne vrednosti tih ranije „čvrstih", tečno razmenljivih (konvertibilnih) valuta, — uporedo s padom dolara i funte sterlinga. Dakle, došlo je do niza devalvacija i samo relativnih i privremenih revalvacija nekih valuta. Znači, valute su počele da se kreću gore-dole u različitom stepenu, ali su sve zajedno pretrpele denominaciju u odnosu na zlato — „apsolutnu robu svetskog tržišta". Međutim, tek najnoviji događaji vezani za „energetsku krizu" doveli su privremeno opet do učvršćenja i, čak, porasta funkcionalne vrednosti i kursa dolara; znači, poboljšanja njegovog pariteta prema svim ostalim valutama. Ali samo kratkotrajno i neznatno.

Sada dolar ponovo blago pada; i to vezano i za dalji vrtoglavi rast one slobodne tržišne cene zlata; koja je i danas pouzdan barometar opšte svetske inflacije, to jest tendencije inflacije svetskih dolarskih i sterlinških cena i troškova. Ta „cena", čiju je maksimalnu tačku od 186 dolara za jednu uncu zlata nedavno zabeležila londonska efektna berza, jeste stvarni izraz one opšte devalvacije ili denominacije zapadnih valuta.

U fenomenologiju sadašnje novčane krize u svetu spada i činjenica da je MMF bačen na sporedni kolosek. On se praktično vuče na repu događaja i pokušava da na jedan specijalan način ponovo zadobije raniju poziciju i dođe u gro plan svetskih novčano-kreditnih odnosa. Taj fond (njegovi eksperti) pokušava da poveže iskidane niti svetskih novčano-kreditnih odnosa i da eventualno pripremi neku dalekosežnu i korenitiju reformu tih odnosa i odgovarajućih institucija, uključujući i reformu samog tog fonda. O toj reformi se godinama raspravljalo; i to veoma mnogo, ali se ona stalno odlagala i danas, *via facti*, izgleda udaljenija nego što je bila pre nekoliko godina.

U sadašnjoj svetskoj ekonomskoj slici najintenzivniji su inflacioni tonovi. Ali i ti tonovi su neravnomerno raspoređeni. Uopšte, uočava se razlika u stepenu inflacije između svetskih dolarskih, odnosno sterlinških cena i domaćih cena u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. One prve su osetno više, i ceo niz faktora treba posebno ispitati da bi se razumela ta diskrepanca i to značajno odstupanje.

Rečenu pokretnu sliku upotpunjuju i jako diferencirane stope privrednog rasta; koje su, s jedne strane, najopštiji pokazatelji ritma i faza industrijskog ciklusa i izraz konvergencije, odnosno repulzije različitih nacionalnih ekonomija, s druge strane. Jer, poznato je, rečene stope su predmet planiranja u društvenim razmerama, te svako njihovo pomeranje u smislu plus-minus (makar samo i za jedan ili pola indeksnog poena) može da znači veoma mnogo u smislu stepena zaposlenosti rada i kapitala, stope inflacije, „pregrejavanja", odnosno „hlađenja" privrednog mehanizma, konkurentske sposobnosti date nacionalne ekonomije i slično.

U mnogim zapadnim zemljama te su stope u poslednje vreme gotovo prepolovljene, pa, uz napred istaknutu tendenciju inflacije cena i troškova, sačinjavaju pravu misteriju oko koje se okreće ekonomska misao na Zapadu.

Spoljna trgovina i međunarodno kretanje kapitala nalaze se u stalnom usponu. Naravno, uz velike neravnomernosti, kontradikcije i trenja koja te procese neizbežno prate.

Ranije pomenuti specifični novčani fenomeni; u prvom redu brojne i opetovane nominalne i faktične devalvacije i revalvacije najvažnijih valuta, kao i uporedna egzistencija različitih deviznih kurseva, deviznih i trgovinskih ograničenja, odnosno državne podrške izvozu robâ i usluga, unose veliku zbrku, pometnju i zamršenost u vrednosne rezultate rečenih kretanja. Što je još gore, podrivaju samu osnovu za „dugoročne kalkulacije" reproduktivnih preduzeća i dovode do čudne inverzije u smislu da se poslovni svet više bavi proučavanjem i merenjem oscilacija u kursevima različitih valuta; a sve u nastojanju da sačuva „supstancu" preduzeća — kapitala, odnosno ulovi, inkasira diferencijalnu dobit na razlici valutnih kurseva, nego što ispituje kolebanja robnih cena i prema njima podešava poslovnu politiku. Umesto da se novcem — „monetarnim metrom" — mere neizbežne varijacije u robnim cenama, sada se, obrnuto, nastoji da se izmere varijacije u funkcionalnoj vrednosti date nacionalne valute i tako izbegne rizik koji sa te strane stalno opasno vreba!

Uporedo s velikim promenama u kretanju glavnih robnih i kapitalskih troškova menjale su se i platnobilansne situacije mnogih zemalja. Najveće promene zbile su se na relaciji SAD — Japan, a zatim i EEZ — SAD i SR Nemačka — SAD. SAD ponovo imaju veliki suficit u trgovinskom bilansu, a Japan u 1973, posle dugo vremena, negativan saldo u tom bilansu.

SR Nemačka zadržava prvu poziciju u platnobilansnom pogledu (njen pozitivni trgovinski saldo je u 1973. iznosio 10,6 milijardi dolara) uprkos uzastopnim revalvacijama njene valute (nominalnim i faktičkim), relativno niskoj eskontnoj stopi i različitim antiinflacionim merama. Velike promene u valutnim kursevima nisu imale vidan uticaj na spoljnu trgovinu ove zemlje.

Zatvaranje deviznih tržišta u nizu zapadnih zemalja kao poslednja linija odbrane; *de facto*, administrativna mera nasuprot navali „gorućeg novca" (uglavnom „evrodolara"), često je praktikovano u 1973. Najdramatičnija i najdugotrajnija su bila zatvaranja neposredno uoči i posle druge devalvacije dolara, u februaru 1973, ali se s tom praksom — vanrednim stanjem u svetu finansija — produžilo i kasnije.

Neke zemlje (Francuska i Belgija, na primer) pribegle su i stvaranju takozvanog dvostrukog deviznog tržišta, to jest uvođenju bitno različitih režima za tekuće i kapitalske finansijske transakcije; što je koliko čudan i, možda, potencijalno opasan presedan, toliko i dodatna komplikacija i operaciona baza za specifično nove špekulativne poslove i transakcije.

Iako su burno rasprostiranje prakse „plivajućih" valuta — slobodnih deviznih kurseva, paralelna devizna tržišta, prenaglašeni državni intervencionizam, operacije centralnih banaka na slobodnim tržištima zlata i vrednosnica i drugi finansijski potezi bez presedana u istoriji zlatnovalutnog sistema u izvesnoj meri doprineli elastičnosti i prilagodljivosti tog sistema, oni ni do danas nisu otklonili potrebu za nominalnim devalvacijama i revalvacijama vodećih valuta. To je očevidan paradoks i misterija oko koje se muče ratoborni zastupnici slobodnih deviznih kurseva.

Ovo bi u najkraćem bila fenomenologija sadašnje novčano-kreditne krize u svetu; data samo u opštim crtama i bez iscrpnog nabrajanja i objašnjenja svih elemenata, kretanja, pojava.

RAZVITAK ZLATNOVALUTNOG SISTEMA — ISTORIJSKA TENDENCIJA NOVČANO-KREDITNE KRIZE

Što se geneze, ili istorijske strane, tiče, cela stvar se može izložiti jednostavnim ukazivanjem na kritične tačke, uzastopne evolucije koje su krizu iz ranije čisto potencijalne mogućnosti prevele u stvarnost, uz određene paroksizme, razvođa i alternative, danas u stvarnosti prisutne.

Bretonvudski sporazumi iz 1944, čiji su glavni arhitekti bili Džon Majnard Kejnz i Henri Vajt, Englez i Amerikanac, doveli su do implementacije jedan veštački sistem koji je po logici stvari realizovao intencije i pretenzije zapadnih zemalja, u prvom redu SAD i Engleske, jer je i bio skrojen prema obličju i potrebama državnog kapitalizma na Zapadu. Bretonvudskim sporazumima udareni su temelji i za tako važne međunarodne finansijske organizacije kao što su MMF i Svetska banka za obnovu i razvoj; na određen način i za takozvani Opšti sporazum o trgovini i carinama (GATT); a sve to bilo je velika priprema i neizostavan uslov za posleratnu materijalnu i finansijsku obnovu niza zapadnih zemalja; u prvom redu zapadnoevropskih zemalja i Japana, na drugoj strani. Tako je krajem pedesetih godina došlo do uvođenja konvertibilnosti respektivnih valuta u odnosu na dolar; a samo indirektno, posredovano, i u odnosu na monetarno zlato, u veoma složenom sistemu odnosa među centralnim bankama koje su bile i ostale stožer zlatnovalutnog sistema. Taj proces dovršen je početkom šezdesetih godina.

Kao sledeći važni momenti u toj evoluciji mogu se uzeti ona prva ispoljavanja ozbiljne slabosti funte sterlinga kao rezervne valute № 2 i njena prva ozbiljna, velika kriza krajem 1967, koja je neizbežno morala da pogodi i dolar. Tada je i došlo do prve velike nominalne devalvacije funte sterlinga i do ozbiljnog pooštrenja takozvanog sterlinškog i dolarskog problema. Nastupila je velika inverzija u svetskim novčano-kreditnim odnosima; ozbiljno je poljuljana svetska uloga tih valuta, drastično reduciran kreditni kapital, odnosno obezvređen kreditni novac, a dotadašnja „dolarska oskudica" pretvorena u „dolarsko obilje". Od tada datira „jeftin dolar" koji — uz veštački održavane niske cene sirovina (u prvom redu nafte, bakra, kalaja i nekih drugih strateških

metala) — znači, navodno, glavni podstrek ekspanziji svetske trgovine i uopšte privrednog razvitka zapadnih zemalja.

Ali, rečena ekspanzija i relativno visoke stope privrednog rasta na Zapadu imale su svoju „sliku Dorijana Greja" u sve naglašenijoj inflaciji cena i troškova, ozbiljnim poremećajima u intervalutnim kursevima, sve učestalijim krizama dolara, funte sterlinga i drugih zapadnih valuta, sukobima i konvulzijama u oblasti konkurencije, profita kod otuđenja, borbe za ekstraprofit i drugo.

Od tada datiraju faktičke i nominalne revalvacije nekih valuta koje nisu imale onaj famozni entitet „rezervnih" ili „intervencionih" valuta. Tu je reč u prvom redu o zapadnonemačkoj marki, francuskom franku i japanskom jenu.

Sledeća kritična tačka jeste mart 1968. kada je prvi put bio ozbiljno uzdrman takozvani zlatni pul (koji su sačinjavale industrijski i finansijski najrazvijenije zemlje zapadnog sveta). Tada su u roku od samo dva do tri meseca te zemlje („zlatni pul", „Klub desetorice") izgubile 3 milijarde dolara u zlatu, koje se nikada nisu vratile centralnim bankama tih zemalja. Kao neposredna posledica toga dolazi, prvi put u istoriji zlatnovalutnog sistema, do raspada jedinstvene „cene" zlata. U praksu se uvodi dvojna cena zlata: slobodno formirana — tržišna i takozvana monetarna, oficijelna, relativno nepokretna cena (koja se i dalje zadržala na nivou od 35 dolara za jednu finu uncu; a to je administrativna cena koja je, kako je rečeno, inaugurisana januara 1934. jednim specijalnim američkim državnim aktom). Tako je došlo do vapijućeg raskoraka između slobodne cene zlata i te „konstante" zlatnovalutnog sistema, pa se u praksi sve više počelo da pokazuje da takozvana fiksna dolarska cena zlata i nije niti može biti neka konstanta tog sistema, to jest neka „nepromenljiva mera vrednosti", „monetarni metar", dakle, neki državni vrednosni ponder u nepomirljivoj suprotnosti s logikom svetske robne proizvodnje i neizbežnim varijacijama tržišne vrednosti „apsolutne robe", — kako se to tada pogrešno verovalo.

Međutim, uprkos rečenoj nepremostivoj koliziji između tih „cena" zlata, ipak je ona slobodna — tržišna cena u naredne dve do tri godine ostala samo satelit „zvanične" cene. Jer još je dejstvovao mehanizam „zlatnog pula"; istina, ne više onako uspešno i efikasno kao u vreme kada je (pre marta 1968) uspevao da tržišnu cenu zlata drži u granicama do maksimum 36 dolara za jednu uncu zlata. Tako je, na primer, Sovjetski Savez u toku 1963. do 1965. prodao nekoliko stotina tona zlata na londonskoj novčanoj berzi po ceni koja je za maksimum 1 dolar prekoračivala onu veštački nisko utvrđenu „zvaničnu cenu". Uvek kada bi Sovjetski Savez, a najčešće Južnoafrička Unija ili neka druga zemlja proizvođač zlata iznosila svoje „sveže" zlato na londonsko ili neko drugo veliko svetsko novčano tržište, dejstvovao je pomenuti mehanizam, to jest fiktivno se „pokretalo" rezervno zlato centralnih banaka „Kluba desetorice", pa je tako iznenadno stvorena „prekomerna" ponuda zlata uspevala da drži njegovu tržišnu cenu u granicama od 35 do 36 dolara za uncu. U kojoj meri je to svojevrstan paradoks, govori činjenica da su se dolarske i sterlinške cene svih ostalih plemenitih metala u međuvre-

menu udvostručile ili utrostručile, dok to nije slučaj sa zlatom iako je ono bilo i ostalo plemeniti metal, sirovinska roba, nezavisno od naknadno mu „dodeljene“ funkcije novčane robe, odnosno „apsolutne robe svetskog tržišta“. Ta se činjenica mogla „prevideti“ u teoriji, ali ne i u ekonomskoj praksi.

U vezi s problemom zlata u svetskim novčano-kreditnim odnosima važna je činjenica da je zlatnovalutni sistem i njemu primereni mehanizam „zlatnog pula“ uspevao da vrši „socijalizaciju“ rente u oblasti proizvodnje zlata — novčane robe; i to u kolosalnim razmerama, na račun zemalja — glavnih proizvođača te specijalne robe i, naravno, u korist zemalja „Kluba desetorice“. Otuda su i Južnoafrička Unija i SSSR, svaki na svoj način, u kriznim novčanim situacijama isticali vlastiti zahtev za revalvacijom „zvanične“ cene zlata, odnosno za višom stopom nominalne devalvacije onih vodećih, „intervencionih“ valuta.

Ali tek kasnija ekonomska kretanja i veliki poremećaji u odnosima robne razmene, transferu tehnologije, izvozu kapitala, to jest stvarne krize i velike revolucije cena (usled naučno-tehnološkog razvitka); naravno, i velike promene izvršene u svetskom rasporedu proizvodnih snaga (u prvom redu promenjene relativne strateške pozicije u onom trianglu: SAD — EEZ — Japan) doveli su do najnovijih velikih intervalutnih poremećaja, „monetarnog provizorijuma“ i suspenzije zlatnovalutnog sistema. Svemu tome doprinela je, u velikoj meri, i američka spoljna politika, to jest rat u Vijetnamu i neproizvodni izdaci (mereni desetinama milijardi dolara) koji su išli na održavanje mnogobrojnih i enormno skupih vojnih baza u svetu; a, zatim, i unutrašnji proces militarizacije privrede, kosmička istraživanja i drugi stvarni momenti — uzročnici državnog deficita („javnog duga“), što se sve moralo manifestovati u smislu stalnog slabljenja funkcionalne vrednosti dolara, na unutrašnjem i međunarodnom planu. Na taj način bila je dovedena u pitanje privilegovana uloga dolara kao svetske valute № 1. Simultano delovanje rečenih faktora naposletku je podrilo i slomilo taj svojevrsni odnos dominacije u takozvanom valutarnom segmentu savremenog svetskog novca.

Čuvenu lozinku: „Dollar as good as gold“, — koju je lansirao predsednik Džonson u povodu ranijih sporova oko te funkcije dolara; naročito, na relaciji Vašington — Pariz, sada niko više ne pominje jer bi to bilo u vapijućoj suprotnosti s datim odnosima, stvarnošću. Ali u taj se mit — monetarnu dogmu — nekada verovalo i njemu se robovalo. Istina, u nekim ranijim situacijama, u doba takozvane oskudice dolara, funkcionalna vrednost te valute apresirala je u odnosu na onu „zvaničnu“ cenu zlata. Ali, iako taj naoko čudan i tajanstven novčani fenomen nije bio nepoznat i u prilikama pre velike svetske ekonomske krize (od 1929. do 1933), ipak je on doprineo da se stvori nekritička vera u dolar kao svetsku valutu. Recidive tog mita i tog nekritičkog poverenja možemo i danas otkriti, iako u manje ili više prikrivenim oblicima i tako reći incidentno.

Danas smo svedoci inverzije tog paradoksa. Umesto oko dolara, agenti prometa i finansijski stručnjaci ponovo igraju oko „zlatnog teleta“. Uveliko se traga za formulom — načinom da se monetarno zlato „oslo-

bodi“ sadašnje abnormalne imobilnosti, odnosno da mu se „osigura odgovarajuća uloga u budućem svetskom monetarnom sistemu“. Srušen je, dakle, mit o dolaru, a povampiren onaj stari mit o zlatu, uprkos ranije izvršenoj „detronizaciji“ novčane funkcije zlata u delu Džona Majnarda Kejnza i uopšte u vladajućim teorijskim shvatanjima savremenog novca.

Ali, ta i neke druge lozinke, slogani, mitovi, dogme uvek iskrsavaju u prilikama kada stvari idu dobro po kapitalistički svet. Dakle, kada kursevi akcija i ostalih vrednosnica rastu i kada se umnožavaju diferencijalni poslovi i fiktivni kapital na efektnim berzama, kada raste zaposlenost rada i kapitala, relativno visoko stoji profitna stopa, a kredit — kreditni mehanizam pokazuje svoju „čudotvornu“ proizvodnu moć. Međutim, čim nastupi inverzija kreditnog u monetarni sistem, dođe do opšteg pada kurseva akcija i obezvređenja različitih oblika kreditnog novca i burne redukcije fiktivnog kapitala; dakle, čim nastupi stvarna kriza — „recesija“, najednom te lozinke nestaju iz upotrebe i svet hrli da se što pre otrese „evrodolara“, suvišnih dolarskih potraživanja ili potraživanja u nekoj drugoj nacionalnoj valuti kojoj vrednost pada. Ta velika inverzija i te redukcije mogu ići do u sam koren stvari: u izvesnim naročito teškim ekonomskim situacijama može doći do potpune prevlasti monetarnog u odnosu na kreditni sistem, to jest može doći do „zlatne groznice“, hipostaziranja monetarne funkcije zlata, prenaglašavanja ekvivalentskog oblika vrednosti u odnosu na njemu polarno suprotstavljen relativni oblik. U tim i takvim protivurečnostima i savršenim iracionalnostima — kontradikcijama svet se i danas kreće.

Sledeći kritičan momenat jesu udarci koje je Francuska zadavala pomenutoj privilegovanoj i dominantnoj ulozi dolara; pošto je prethodno ta uloga — funkcija u slučaju funte sterlinga već bila praktično osporena. Naravno, reč je i o udarcima i pritiscima koje su vršile i druge zemlje; na primer, SR Nemačka i Japan, ali manje ili više prikriveno. Imam u vidu naročito onu De Golovu „zlatnu bombu“ koja je „eksplodirala“ u 1965, to jest zvanično francusko stanovište i shvatanje Žaka Rijefa, tadašnjeg glavnog De Golovog savetnika za monetarna pitanja, da je nemoguće uspostaviti međunarodnu kontrolu nad finansijama, uspostaviti neki međunarodni suverenitet nad svetskim novčano-kreditnim odnosima, te da je stoga apsolutno neodrživo da dolar ili bilo koja druga nacionalna valuta igra ulogu svetskog novca. Jer se tu odmah neizbežno skriva faktička dominacija te zemlje — posednice „rezervne“ valute, odnosno zemalja „rezervnih“ valuta u nekom „multivalutnom sistemu“. Tu se, dakle, skriva mogućnost i fakticitet prisvajanja jednog specijalnog monetarnog ekstraprofita; skrivaju se abnormalne stvari, kao, na primer, to da je tada ceo Zapad i Japan; na izvestan način i zemlje „trećeg sveta“, morao da sanira enormno velik platni deficit SAD i tako indirektno finansira rat u Vijetnamu. Jer Amerikanci su zahvaljujući privilegovanoj ulozi dolara mogli da pokrivaju — izravnavaju deficit u svom bilansu spoljnih plaćanja i one velike neproizvodne troškove jednostavnim naduvavanjem svetskog dolarskog opticaja preko ekonomskih granica svetskog prometnog minimuma. To jest, tako stvoren fiktivni kapital, kupovna snaga dolara, služio je Amerikancima kao instrument za sasvim

realno prisvajanje tuđeg viška vrednosti, profita, dohotka. Sve je to, dakle, bilo realan pretekst za onu „bombu", to jest za jednu određenu politiku koja je tada vođena na ponešto čudan način i pod staromodnom signaturom povratka na stari i oprobani „zlatni standard".

Francuzi su tada zaista igrali oko „zlatnog teleta"; kao što, uostalom, danas tu opasnu igru započinje ceo poslovni svet na Zapadu i nekim drugim geopolitičkim tačkama u svetu. Tada su se Francuzi opekli na toj „monetarnoj vatri"; naravno, nešto kasnije i zbog dubljih društvenih uzroka koje tada nisu mogli predvideti. Reč je, naime, o poznatim majsko-junskim događajima u 1968, to jest o generalnom štrajku koji je tada zahvatio Francusku, a bio motivisan opštim radničkim zahtevima za poboljšanje životnog standarda, porast najamnina i poboljšanje socijalnog osiguranja; što je, uz tvrdokorno insistiranje finansijske oligarhije — novčanih rentijera na nenormalno visokim kamatama, kvotama i pretenzijama na budući profit, dividendu, moralo da izazove lančanu reakciju porasta troškova proizvodnje i prodajnih cena, naglasi takozvanu spiralu cena i nadnica. Tada se francuski franak za samo nekoliko meseci od najblistavije, najčvršće zapadne valute (tako je to tada mnogima izgledalo) pretvorio u krajnje slabu i „nezdravu" valutu, na čije se ozdravljenje moralo dugo čekati. (Pre tog potpunog sloma pomenute monetarne politike franak je jedno kratko vreme bio valuta tečno razmenljiva za zlato, konvertibilna u višem stepenu nego ijedna druga valuta.) Skraćeno rečeno, francuski radnici nisu hteli da vlastitim odricanjem od životnog standarda plate jednu takvu „veliku igru" — „odgovor" na američki monetarni i tehnološki izazov. Oni se nisu dali zavesti lažnim obećanjima da će ih obnova vrednosti franka, njegova tečna pretvorljivost u zlato, učiniti bogatijima i srećnijima. Njih se nije ticala ta stvar s miniranjem dominantne uloge dolara jer su zapravo bili indiferentni prema spoljašnjoj okolnosti u kojim se razlomcima — koeficijentima vrši razdeoba viška vrednosti, to jest viška rada koji se od njih trajno otuđuje bez ekvivalenta, — između različitih frakcija kapitalističke klase; u prvom redu između novčanih rentijera (koji su tada bili najzainteresovaniji za tu staromodnu monetarnu politiku) i reproduktivnih kapitalista (industrijalaca i trgovaca). Tako je francuski franak doživeo tada veoma teške dane i dve uzastopne devalvacije, od čega se do danas nije sasvim oporavio.

Sledeća kritična tačka je onaj potez predsednika Niksona u 1971. koji neki eksperti označavaju kao smrtni udarac zlatnovalutnom sistemu. Dakle, sistemu čije su prednosti najviše koristile upravo SAD. Tom administrativnom suspenzijom razmenljivosti dolara za američko „zvanično" zlato kao da je slomljena kičma zlatnovalutnom sistemu.

Posle te suspenzije usledio je vašingtonski sporazum (u decembru 1971) i prva posleratna nominalna devalvacija dolara, čime je *de facto*, prećutno, priznata neodrživost one „konstante" i pružen neoboriv materijalni dokaz o savršenoj iracionalnosti te „nepromenljive mere vrednosti". Međutim, nije se ostalo na toj devalvaciji i samo na tom prilikom utvrđenim novim „pravilima igre", pa je već u februaru 1973. izvršena još jedna nominalna devalvacija dolara, odnosno revalvacija one

fiksne dolarske cene zlata, — sa 38 dolara na 42 dolara i 22 centa za uncu zlata, što je i danas — službeno — „monetarna cena“ zlata, ali u vapijućem, groteskom raskoraku u odnosu na onu slobodnu tržišnu cenu zlata na važnijim novčanim berzama u svetu.

To bi bile glavne kritične tačke u genezi međunarodnog monetarnog sistema s posebnim naglaskom na onoj kritičnoj tački — momentu administrativne suspenzije razmenljivosti dolara za „zvanično“ zlato, koja se — pri dubljem kritičkom ispitivanju — pokazuje samo kao jako izveden odnos, tako reći oficijelno izvršenje „unutrašnje volje“ stvarne ekonomske logike koja je taj sistem nužno gurala u pravcu raspada. Zlatnovalutni sistem je sada praktično „izvan upotrebe“. On je paralisan i suspendovan. On je u procesu raspadanja. I kao što je nemoguće razbijenu keramičku vazu ponovo sastavljati tako da bude isto ono što je i ranije bilo, tako je nemoguće rastavljene, raspršene elemente ranijeg sistema ponovo povezivati ili, pak, skrajati neki sistem koji bi izražavao samo ranije tendencije, ranije interese i pretenzije zapadnog sveta.

U vezi s onim što se događalo u 1971. nalazi se i jedan potez — postupak Međunarodnog monetarnog fonda koji se danas ne može sasvim tačno proceniti. Međunarodni monetarni fond je nedavno ukinuo ranije proklamovanu vezu između „specijalnih prava vučenja“ (SDR) i monetarnog zlata. Na taj način je praktično prestala da postoji obračunska jedinica SDR (tog ranije široko reklamiranog „papirnog zlata“ MMF-a), pa se danas grozničavo traga za novim načinom „valorizacije“ SDR, to jest za parametrima pomoću kojih bi se praktično procenjivala funkcionalna vrednost — kupovna snaga tog novog službenog međunarodnog kreditnog novca. Naime, eksperti MMF-a uveliko ispituju mogućnost da se jedinica SDR veže za agregatnu funkcionalnu vrednost — kupovnu snagu najvažnijih zapadnih valuta, koje bi — srazmerno svojim relativnim kupovnim snagama (paritetima) — ulazile s odgovarajućom kvotom (statističkim poenima) u takozvanu monetarnu korpu. Tako je i ovde došlo do preokreta. Nastupila je čudna inverzija i još čudniji odnos SDR i zapadnih valuta, iako danas još samo u *pripremi*, stručnim diskusijama, ispitivanju važnijih implikacija koje bi mogle nastati posle implementacije novog sistema SDR. Interesantno je da je predsednik Nikson pomenuti vašingtonski monetarni sporazum označio kao epohalan događaj, pri čemu je imao u vidu i činjenicu da je od tada dolar samo indirektno — posredstvom „zlatnog pariteta“ jedinice SDR — bio povezan s monetarnim zlatom. Međutim, dešava se nešto suprotno: jedinica SDR gubi „zlatnu podlogu“ i tek treba da se poveže s dolarom, odnosno sa skupinom vodećih zapadnih valuta!? Dakle, još jedna „savršena iracionalnost“, veštačka konstrukcija, pored onih koje je svetska novčano-kreditna praksa ranije stvorila, a neke od njih i praktično osporila ili napustila.

U odbranu te i drugih „savršenih iracionalnosti“, kontradikcija i inverzija u svetskim novčano-kreditnim odnosima obično se potežu argumenti: „potrebe za većom likvidnošću“, ekspanzija svetske trgovine,

vezivanje kupovne snage nacionalnih valuta za opštu privrednu situaciju (ekonomsku i finansijsku moć date nacionalne ekonomije) i slično.

To je, u opštim potezima, istorijska strana krize, — inače apsolutno relevantna i nezaobilazna u svakom ozbiljnijem kritičkom pristupu i ispitivanju sadašnje svetske novčano-kreditne situacije.

STVARNI MEHANIZMI I MOTIVI KRIZE

U novčano-kreditnim odnosima na specifičan način se ocrtavaju, ispoljavaju, rezimiraju dublji ekonomski odnosi i tendencije. Novčano-kreditni odnosi, pa i institucije i tehnička strana datog novčano-kreditnog sistema, imaju, međutim, i relativnu samostalnost i moć povratnog uticaja na one dublje, određujuće ekonomske ili produkcione odnose. U tom smislu treba jasno razlikovati ekonomske zakone od zakona u prirodi. Ekonomski zakoni, pa otud i zakoni u novčano-kreditnoj sferi (toj jako otuđenoj i čudnoj, iracionalnoj sferi), imaju reverzibilan karakter, moć povratnog dejstva i uticaja; mada se u toj „povratnoj sprezi", reverzibilnosti, mora znati šta je bitno, odlučno, a šta izvedeno. Bitni su, odlučno važni, produkcioni odnosi, proizvodnja vrednosti, troškovi proizvodnje, struktura cena, upoređivanje tih troškova u međunarodnoj konkurenciji, logika prosečnog profita, odnosno prosečne profitne stope, uključujući i njeno dejstvo na internacionalnom planu i promene koje se tu događaju usled diferenciranog — neravnomernog kretanja u proizvodnosti rada, u naučno-tehnološkom razvitku. A upravo te promene i dovode do takozvanih revolucija vrednosti, revolucija cena; pada ili skoka cena, opštih ili frikcionalnih kriza, distorzija svetskih cena, a time i do poremećaja u intervalutnim kursevima. I obrnuto dejstvo: poremećaji u intervalutnim kursevima dejstvuju snažnom povratnom reakcijom na tu svoju uvek skrivenu stvarnu ekonomsku osnovu.

U tom smislu, u mehanizme kriza treba ubrojiti ne samo lančanu reakciju opšte redukcije prodajnih cena, prenaglašeno obezvređivanje fiksnog kapitala (što potresa naročito reproduktivnu sferu, industrijski kapital, „zrele industrijske korporacije", velika društvena preduzeća), nego i iznenadnu nestašicu najvažnijih sirovina i izvora energije, to jest krizu nedovoljne proizvodnje. U frikcionalnim krizama proizvodnje dolazi do nenormalnog porasta cena ove ili one energetske sirovine, reprodukcionog materijala, kapitalne opreme, pa pod stacioniranim prodajnim cenama finalnih proizvoda — robâ reproduktivna preduzeća ne mogu da isplate porasle cene sirovina i energije. Tada su u tim granama ozbiljno ugroženi profiti i dividende akcionara, što, naposletku, ne može a da ne ugrozi radničke najamnine. I to zato jer je postojeći svetski novčano-kreditni poredak tako „skrojen", napravljen, da u njemu dejstvuje tendencija čistog, nepretvorljivog, inkonvertibilnog papirnog novca, to jest dejstvuje pogubna inflacija cena i troškova života u svim zemljama, uključujući i SAD, gde je do pre nekoliko godina stopa inflacije bila najniža. Sada su te stope vrlo visoke i, kako je već rečeno, u nekim zemljama prekoračuju onu pragmatički datu gornju granicu

od 10 indeksnih poena. Posmatrano *via facti*, u svetu dejstvuje galopirajuća inflacija s nekontrolisanim procesom obezvređivanja funkcionalne vrednosti nacionalnih valuta.

U vezi s tim mehanizmima novčano-kreditnih kriza treba istaći sledeće: veoma je važan njihov međunarodni aspekt, internacionalna rasprostranjenost i povezanost. Svaka zemlja nastoji da određenim uporednim prednostima na planu tehnike, transfera nove tehnologije i znanja, proizvodne primene nauke itd. postigne niže proizvodne troškove i da na taj način, strateški posmatrano, konkuriše drugim zemljama; ukoliko joj to, naravno, pođe za rukom. A na taj način ona može da izvuče iz međunarodne razmene i ekstraprofit. Druge zemlje, opet, nastoje da joj na izvestan način doskoče ili da i same preduzmu određene inicijative. Te ekonomsko-političke činjenice leže u osnovi naučno-tehnološkog izazova SAD „ostalom svetu"; a u novije vreme i japanskog „tehnološkog izazova". Taj tehnološki izazov uvek se javlja kao ekonomski izazov, kao finansijski izazov, kao realna pretenzija i praksa lovljenja ekstraprofita. Pozitivni ekstraprofiti na jednoj strani moraju biti izravnati, plaćeni negativnim ekstraprofitima, odnosno odbicima od normalnih profita drugih zemalja. To je kolosalna borba u svetskim razmerama, u koju se sve više uključuju i iz nje srazmerno najviše izvlače one famozne transnacionalne kompanije. Jer lozinka „kompjuteri za profit" postala je kredo i praksa najvažnijih transnacionalnih korporacija u oblasti elektronske industrije. Isto tako, tehnološka renta u ostalim „sektorima budućnosti" i diferencijalna renta u proizvodnji — ekonomskoj eksploataciji nafte u najvećoj meri pripada odgovarajućim transnacionalnim korporacijama, multikoncernima.

To su, dakle, realni mehanizmi i motivi koji leže u osnovi sadašnjih ozbiljnih poremećaja u deviznim kursevima. Međutim, naglašeno je ranije, devizni kursevi i uopšte novčano-kreditni odnosi (uključujući i važne berzanske poslove, ažiotažu, kretanje fiktivnog kapitala i različite metode mobilizovanja — centralizacije novčanog kapitala) imaju relativnu samostalnost. I upravo zbog te svoje relativne samostalnosti, značaja i uloge koju vrše u složenom procesu društvene reprodukcije, oni mogu biti i svesno, planski iskorišteni u međusobnoj konkurenciji na svetskom tržištu. U tom smislu se danas raspravlja o takozvanim konkurentskim devalvacijama i revalvacijama, odnosno svesnoj primeni ovog ili onog tipa deviznog kursa u cilju sticanja uporednih prednosti na svetskom tržištu. Istina, MMF hoće da doskoči toj praksi i da pomoću određenog mehanizma uvede makar i relativan, jako ograničen red u svetskim finansijama, novčano-kreditnim odnosima. U tom smislu treba shvatiti i one njegove poslednje napore u uspostavljanju granica fluktuiranja nacionalnih valuta, izradi onih „monetarnih korpi", utvrđivanju parametara za jedinicu SDR, formalizovanju obaveza u cilju izbegavanja trgovinskih ograničenja u platnobilansne svrhe i drugo.

U vezi sa ovim poslednjim je i ranije izrečena optužba na račun SR Nemačke da je svesno vršila deflaciju cena, odnosno da nije dopuštala da cene rastu onim ritmom kako su rasle u drugim konkurentnim zapadnim ekonomijama; i da je samo zbog toga marka bila „nenor-

malno" funkcionalno vredna i skupa i da je zato bila veliki magnet za privlačenje takozvanog gorućeg, špekulacijskog novca, kreditnog kapitala, „investicionog novca", iz drugih zemalja. Stvarni smisao te optužbe je u tome da su nemački industrijalci na taj način dolazili lako do tuđe akumulacije kojom su mogli da se služe u smislu daljeg potenciranja vlastitog naučno-tehnološkog razvitka i daljeg osposobljavanja svojih preduzeća za veliku i sve težu konkurenciju na svetskom tržištu.

Istu takvu optužbu uputili su američki poslovni i politički krugovi Japanu, pa su zahtevali da Japan nominalno revalvira jen i tako eliminiše skriveni monetarni elemenat u navodno dampinškim cenama propulzivnih japanskih firmi. Naravno, u svim tim slučajevima nominalne revalvacije nacionalnih valuta; u prvom redu marke i jena, profitiraju berzanski špekulanti koji na taj način inkasiraju diferencijalne dobiti u terminskim poslovima sračunatim na porast kurseva tih valuta. U vezi sa ovim treba istaći činjenicu da je posle izvršenih nominalnih revalvacija marke i jena dolazilo do relativne ravnoteže kurseva zapadnih valuta, iako samo privremeno i uz dalji manji pad kurseva dolara i funte sterlinga, što sve leži u osnovi teorije da su devizni kursevi postali jedno od najmoćnijih oružja svetske konkurencije — lovljenja ekstraprofita „upon alienation and expropriation", tako reći apsolutno oružje u sadašnjem svetskom trgovinskom ratu.

Kao stvarni momenat i mehanizam krize javlja se danas i takozvana agrarna politika, specifičan razvitak poljoprivrede u zapadnim zemljama, naročito zajednička agrarna politika — protekcionizam u zapadnoevropskoj grupaciji. Ta je politika postala veliki kamen spoticanja i svojevrstan uzrok poremećaja u odnosima plaćanja i deviznim kursevima. Jer takva, državno-kapitalistička podrška i zaštita poljoprivredne proizvodnje, kao i politika finansiranja izvoza opreme i kompletnih investicionih postrojenja, nužno zahtevaju relativno postojane, fiksne valutne kurseve. Međutim, nikad u svojoj istoriji kapitalizam, ni ovaj savremeni, pozni, „tehnicizirani" i birokratski, nije bio u stanju da izmiri tradicionalni sukob i međusobno isključivanje kapitala i poljoprivrede; uopšte, kapitala i ekstraktivne industrije. Uvek se pokazivalo da poljoprivreda kao specifična ekstraktivna industrija doživljava krupne oscilacije u nivou proizvodnje, reprodukcije; i to kako s obzirom na naturalnu stranu te reprodukcije tako i naročito u pogledu cena agrarnih proizvoda, stope rentabiliteta, finansiranja i drugog. Nešto slično se danas događa i u oblasti proizvodnje energije (naročito nafte) i najvažnijih mineralnih sirovina. Iako logika stvari u tim oblastima zahteva relativno stabilne prodajne cene i, *mutatis mutandis*, stabilne kurseve valuta, ipak u uslovima nepostojanja neke smišljene i dalekovide društvene kontrole izvora i proizvodnje sirovina taj zahtev nije moguće ispuniti. Istina, mora se reći (to je delimično pokazano na primeru zlata i nafte), ta je kontrola bila relativno trajna i stabilna i održala se do ove sadašnje krize — krizâ uprkos unutrašnjim protivurečnostima, suprotnostima interesa njenih učesnika — nosilaca, odnosima dominacije i eksploatacije. U poslednjim krizama eksplodirali su ti protivurečni elementi i te su se veštačke društvene tvorevine već raspale.

Danas se s velikom verovatnoćom, izvesnošću i naučnim dokazima može zastupati teza o tome da je svetska novčano-kreditna kriza razotkrila i ubrzala slom sistema kontrole sirovina čiji su glavni nosioci bile transnacionalne kompanije i državna politička vlast u respektivnim zapadnim zemljama. Uzdrman je, ozbiljno doveden u pitanje jedan kolosalan sistem kontrole petroleja koji je uspeo da u toku poslednje dve decenije veštačkim putem drži cenu te energetske sirovine na nenormalno niskom nivou od 2,5 dolara po barelu. U tom sistemu država je na određen način garantovala petrolejskim kompanijama džinovske profite, pa je u svim slučajevima natprosečnog porasta troškova proizvodnje ili prekomernog fiskalnog opterećenja od strane inostranih poreskih vlasti naknađivala tim kompanijama izgubljene profite. Posle prošlogodišnjeg oktobarskog rata na Bliskom istoku taj sistem (mehanizam) više ne funkcioniše; tačnije, ne funkcioniše tako uspešno kao ranije, a postoje i brojni znaci o tome da je stvoren veliki rascep između petrolejskih kompanija i industrija koje danas moraju da plaćaju uvišestručene cene nafte; u prvom redu rascep između najvećih američkih petrolejskih i automobilskih korporacija. Naravno, u tom rascepu — sukobu involvirane su i države i bezbrojni srednji i mali potrošači. Ipak, najveći rascep i sukobi interesa nastali su na relaciji: zapadnoevropske i japanske industrijske firme — američke petrolejske kompanije, zbog neočekivano velikih izdataka za kupovinu nafte, to jest velikih poremećaja u bilansima spoljnih plaćanja. Otuda su i poslednji sastanci „Kluba 20“ bili posvećeni isključivo razmatranju finansijskih aspekata takozvane energetske krize. Nameravane akcije na planu reforme međunarodnog monetarnog sistema ili se odlažu na neodređeno vreme ili se vezuju pretežno za ovaj kritični aspekt odnosa plaćanja.

Svi ti momenti, uključujući i sukobe interesa oko poljoprivrede, jesu pravi motivi i sadržaj sadašnje krize — krizâ koje potresaju zapadni svet, savremeni kapitalizam.

U izvesnom smislu može se reći da je poslednja petrolejska kriza veštački izazvana; ili, ako je ona spontano izbila usled onih „tektonskih“ ekonomskih poremećaja, uzroka, onda se njom sa određene strane veštački manipulisalo i „upravljalo“ u cilju realizacije izvesnih strateških interesa, rešavanja važnijih i složenijih problema u onom ranije pominjanom ekonomskom trouglu: SAD — EEZ — Japan. Postoji mišljenje da su SAD „energetskom krizom“ nastojale da suzbiju ili u svoju korist reše krizu u svetskim novčano-kreditnim odnosima, što je najverovatnije preterana tvrdnja, hipoteza. Ali činjenica je da su SAD najmanje pogođene embargom i poskupljenjem nafte (ako su uopšte time pogođene!?), kao i to da se preko noći izmenila situacija u intervalutnim kursevima (kurs dolara je počeo da raste, a kursevi zapadnoevropskih valuta i jena da osetno padaju), da su se zapadnoevropske zemlje i Japan našli u izuzetno teškoj platnobilansnoj situaciji, da je poskupljenje nafte izazvalo veliki porast troškova proizvodnje i troškova života, da je „energetska kriza“ potencirala socijalne napetosti i provocirala velike radničke štrajkove u nizu zapadnih zemalja i drugo, a da sve to osigurava Sjedinjenim Američkim Državama znatno bolju pregovaračku poziciju u na-

rednim „rundama“ GATT-a, reformi monetarnog sistema i, naravno, u međusobnim političkim odnosima zapadnih zemalja.

Iako bi se moglo ređati još mnogo stvari koje govore o stvarnoj diskrepanciji između zakona *proizvodnje* viška vrednosti i *realizacije* — pravljenja profita, a, zatim, i o uzrocima prenaglašenog osamostaljivanja — rastavljanja unutrašnjih momenata kapitalističke društvene reprodukcije i konkretnih oblika kapitala, ipak je dovoljno reći da je borba za profit i ekstraprofit ono „jedinstveno polje“ i zajednički imenitelj svih tih naoko čudnih i iracionalnih ekonomskih kretanja u oblasti novca i kredita. Ne sme se nikad izgubiti iz vida da su proizvodnja viška vrednosti i različiti metodi pravljenja profita apsolutni zakon i ovog, sadašnjeg, poznog kapitalizma. I da kapitalizam *i danas* u sebi skriva različite protivurečnosti, klasne antagonizme, odnose socijalnih snaga, sukobe ekonomskih interesa, koji u krizama eruptivnom silinom izbijaju na otvorenu scenu građanskog društva.

MONETARNA KRIZA I UNUTRAŠNJE PROMENE U SAVREMENOM KAPITALIZMU

Već smo u prethodnoj tački obuhvatili dosta stvari koje spadaju u posebnu temu: šta sve — u kvalitativnom društvenom smislu — ispoljava sadašnja svetska monetarna kriza. Pošto ova kriza nije tipičan ciklični fenomen; dakle, samo nagoveštaj — vesnik, odnosno neizbežan pratilac, pooštrivač i momenat periodičke stvarne krize („recesije“), to je neophodno da se njeni mehanizmi i fenomeni ispitaju u uzročnoj vezi s poremećajima — krizom u određujućim odnosima proizvodnje i raspodele; u prvom redu u skrivenoj unutrašnjoj vezi s opštom krizom ultraetatističkih odnosa, to jest danas već prenaglašenom ekonomskom ulogom — funkcijama savremene države.

Ta se uloga (funkcije) državne administracije iscrpljivala, realizovala pretežno u specifičnoj politici dohotka i zaposlenosti, takozvanom jeftinom novcu i kreditu; otud i stalno naglašenoj inflaciji cena i troškova; a, zatim, i regulisanju odnosa plaćanja najamne radne snage, kontroli i progresivnom oporezivanju profita, podršci farmerima, odnosno regulisanju — garantovanju cena agrarnih proizvoda, „socijalizaciji“ — podržavljenju nekih industrijskih grana i programiranju na takozvanom makro privrednom planu; ukratko, u specifičnom načinu *falsifikacije*, iskrivljavanja unutrašnje logike svetske robne proizvodnje, odnosno daljem potenciranju neekvivalentne razmene i neravnomernog ekonomskog razvitka u svetu. Savremena država, to jest praksa i politika državnog kapitalizma, aktivno učestvuje u tom procesu koji silno razdvaja — udaljuje proklamovana načela svetske robne razmene — trgovine od stvarnih „terms of trade“. Ona sa svoje strane doprinosi uspostavljanju i održanju ove ili one ekonomske „krive linije“ — neekvivalentne razmene, to jest stvaranju i reprodukovanju internacionalne prosečne profitne stope (ppf', „krive granične efikasnosti kapitala“ u međunarodnim razmerama), koji mehanizam jako favorizuje industrijski razvijene nacije u svetu, a „zemlje u razvoju“ objektivno dovodi u sve teži eko-

nomski položaj, tehničko-tehnološku, naučnu i finansijsku zavisnost u odnosu na najrazvijenije zemlje.

Kroz taj i takav mehanizam svetske trgovine (ekonomskih odnosa) zapadne industrijske zemlje eskontiraju (prisvajaju bez ekvivalenta) značajne iznose robne vrednosti — „supstance“ iz „zemalja u razvoju“, što se pokazuje kao jedan od najznačajnijih svetskih ekonomskih momenata čije dejstvo zadržava pad nacionalnih ppf' u zapadnim zemljama, a javlja se i kao stvarni (pokretački) motiv transfera nove tehnologije, penetracije transnacionalnih koncerna, stvaranja regionalnih ekonomskih grupacija država, stvaranja novih oblika mobilizovanja i centralizacije „investicionog novca“ i kredita i drugog.

ZAOŠTRAVANJE KRIZE I OSNOVNE SOCIJALNE POSLEDICE

Ipak, daleko najteže posledice svetske monetarne i energetske krize trpe „zemlje u razvoju“. Naravno, izuzimajući zemlje izvoznice nafte, koje su negativno tangirane jedino implikacijama monetarne krize, to jest time što svoje „tečno zlato“ ne mogu bez teškoća i velikih rizika da pretvaraju u „papirno zlato“, u „specijalna prava vučenja“ MMF-a posredstvom onih „monetarnih korpi“ ili na neki drugi moguć način. U međuvremenu, uzgred rečeno, one stečene zapadne valute pretvaraju u zlato na efektnim berzama, što je jedan od najneposrednijih uzroka onog vrtoglavog skoka tržišne cene plemenitog metala.

Većina „zemalja u razvoju“ podnosi velike gubitke usled petrolejske krize. Iako danas nije moguće proračunati te gubitke, gotovo je sigurno da će oni prekoračiti iznos finansijske pomoći; u stvari, dugoročnih kredita koje dobijaju od najrazvijenijih zemalja. I dok se za zapadne zemlje javlja problem takozvane reciklaže finansijskih sredstava, to jest faktičkog korištenja onih novčanih suma koje idu na plaćanje nafte (posredstvom bankarskih i berzanskih mehanizama, jako razvijenih i lociranih pretežno u zapadnim zemljama), dotle se za „zemlje u razvoju“ postavlja životno važno pitanje kako izravnati nastale deficite u platnim bilansima i kako ubrzati vlastiti privredni razvitak, ostvariti industrijalizaciju.

Međutim, „zemlje u razvoju“ nisu sedele skrštenih ruku. Naročito ne u poslednjih nekoliko godina. Preduzele su niz ozbiljnih koraka u okviru svojih institucija i organizacija; u prvom redu u okviru UNCTAD-a i drugih specijalizovanih agencija OUN, na konferencijama nesvrstanih zemalja i na poslednjem specijalnom zasedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija posvećenom problemu sirovina i privrednog razvitka. U tom smislu, uporedo s kritičkim osporavanjem postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa i institucija (sa stanovišta „zemalja u razvoju“; tačnije, nesvrstanih i antiblokovskih zemalja), odvija se postupno proces izgrađivanja zajedničke političko-teorijske platforme i praktično-političkih rešenja za niz gorućih spornih pitanja iz pomenutog privrednog kompleksa. U tom smislu najdalje su otišle bliskoistočne i severnoafričke zemlje proizvođači nafte u toku i posle prošlogodišnjeg

oktobarskog rata, kada su istakle svoje legitimne pretenzije u pogledu korištenja — ekonomske eksploatacije vlastitih izvora petroleja i istakle zahteve u smislu korenito drukčijih odnosa i oblika plaćanja te najvažnije energetske sirovine u svetu. To je do sad najspektakularniji i najdalekosežniji korak u pravcu praktičnog razbijanja monopola zapadnih transnacionalnih kompanija nad izvorima, trgovinom i distribucijom najvažnijih sirovina u svetu.

Uporedo s tim zaoštravale su se i protivurečnosti i suprotnosti ekonomskih interesa među samim zapadnim zemljama: u prvom redu, razbijen je naučno-tehnološki i finansijski monopol SAD i stvoren specifičan policentrički raspored proizvodnih snaga — poluga sadašnje naučno-tehnološke i ekonomske revolucije u svetu. Pored borbe za profit i specifičnu tehnološku rentu, zapadni svet je zaokupljen neuralgičnim problemom održavanja vrednosti kapitala u njegovim različitim egzistencijalnim i funkcionalnim oblicima. Ukoliko rečeni policentrizam i državni ekonomski intervencionizam doprinose tim glavnim pobudama kapitala i ukoliko kapitalizam kao svetski sistem nalazi način — „formule" za izlazak iz postojeće krize, utoliko će se i oni dramatični sukobi u velikom ekonomskom trouglu na relativno objektivan način postavljati i razrešavati.

Ako se bez velikog rizika ne mogu praviti prognoze u pogledu mogućeg raspleta — izlaza iz sadašnje krize, ako se još manje može donositi neki definitivan sud o sudbini kapitalizma, ipak je moguće učiniti jednu opštu konstataciju: osnovne unutrašnje kontradikcije poznog kapitalizma, koje je razotkrila njegova sadašnja kriza, svedoče o tome da se novom tehnologijom, modernim proizvodnim snagama, ne može upravljati na stari način. U tom smislu pretesan su okvir i takozvane multinacionalne kompanije i njima primereni oblici i načini mobilizovanja i centralizacije — internacionalnog kretanja „investicionog novca" i svetskog kreditnog kapitala, čak i kada se s ovima udruži ekonomski intervencionizam — protekcionizam savremene države, to jest kada im realno pođe za rukom da za sebe iskoriste postojeće sisteme takozvanog javnog kredita, najvažnija „otvorena novčana tržišta" u svetu (naročito londonsko i takozvano evrodolarsko tržište), pa čak i neke finansijske oblike — pogodnosti što ih pruža Međunarodni monetarni fond, Banka za međunarodne obračune i slično. Sve se više pokazuje da novom tehnologijom — modernim proizvodnim snagama društvenog rada može da upravlja „udružena radnička klasa", i to na način koji bi odstranjivao sadašnje inkonzekventnosti, tenzije, trenja, sukobe, konvulzije izazvane unutrašnjom diskrepancijom između kapitalističkih zakona proizvodnje viška vrednosti i zakona prisvajanja, to jest različitih egzistencijalnih i funkcionalnih oblika njegove tržišne realizacije.

Naravno, ta nova društvena zakonitost kretanja proizvodnih snaga data je u stvarnosti zapadnih zemalja samo potencijalno, kao mogućnost. I kad se uzmu u obzir rašireni zahtevi i početni nerazvijeni oblici takozvane participacije, ostaje činjenica da nigde još nije preskočen Rubikon u smislu istinski datog udruživanja rada, to jest pozitivnog

poništavanja privatne kapitalističke svojine. A to je upravo jedna od najdubljih društvenih protivurečnosti našeg doba.

Prema tome, u svemu onome što se danas naziva „svetska monetarna kriza“, „veliki monetarni provizorijum“, „slom dolara“ i celokupnog zlatnovalutnog sistema i slično rezimirane su i iracionalno — tajanstveno predstavljene najdublje protivurečnosti savremenog društva; naravno, u krajnjem rezultatu koji otkriva „kauzalna analiza“, konkretno dijalektičko istraživanje stvarnosti svojstveno kritičkoj i pozitivnoj političkoj ekonomiji. U krizi su, dakle, odnosi ultraetatizma i različite međunarodne ekonomske institucije, organizacije i „tehnike komuniciranja“ prožete državnim kapitalizmom. U prvom redu GATT, Međunarodni monetarni fond, regionalne „nadnacionalne“ državne tvorevine, Svetska banka za obnovu i razvoj i druge. Sudeći po nekim indicijama, ta krizna situacija prerasta u izvesnom smislu u revolucionarnu situaciju, — koja pruža različite mogućnosti izlaska iz sadašnje krize, alternativna rešenja. U tom smislu ona napred istaknuta rezerva i dužan oprez kada se govori o načinu rešavanja ne samo takozvanih globalnih pitanja, nego i pojedinačnih, parcijalno, izolovano uzetih gorućih pitanja.

Sadašnja kriza ne sme se, dakle, uzeti samo sa njene takozvane negativne strane; nipošto ne kao neko apsolutno zlo, elementarna katastrofa, totalno razaranje, destrukcija. Ona u sebi sadrži i revolucionarne elemente i momente kretanja. Na primer, petrolejska kriza je preko noći izmenila stav zapadnih zemalja u odnosu na takozvani link, na kojem je, kao što je poznato, naročito insistirala Alžirska konferencija nesvrstanih zemalja. Danas su već i Amerikanci i Zapadni Nemci spremni da „link“ postane integralan deo novog sistema SDR, to jest da se SDR jednom svojom „valencijom“ — elementom vežu trajno za potrebe finansiranja „zemalja u razvoju“. Pre krize zapadne zemlje su neslužbeno omalovažavale i potpuno ignorisale taj zahtev „zemalja u razvoju“.

☆

U povodu takozvane energetske i monetarne krize u svetu uveliko se raspravlja o krizi međunarodnih ekonomskih odnosa i institucija. Obnavljaju se i rasprave o savremenom kapitalizmu, njegovoj suštini, specifičnostima, transmutacijama — preobražajima odnosa i egzistencijalnih oblika, protivurečnim elementima, *opštoj krizi* koja ga danas duboko potresa i, možda, vodi njegovom kraju, definitivnom slomu.

U isto vreme konstatuje se nedovoljnost naučnih saznanja, odsustvo globalnih pristupa i dijagnoza, kritičkih sinteza i, naročito, izgrađenije kritičke i pozitivne svesti o alternativi — *novim* ekonomskim odnosima i oblicima koji bi smenili, nadomestili postojeće, preživele.

U vezi s napred izloženim javljaju se sledeća pitanja:

a) ima li u postojećim svetskim odnosima *stvarne dispozicije* za rečene promene, prevrate, transsupstancijacije; postoji li u klici ono što nazivamo „novim, univerzalnim i ravnopravnijim odnosima“;

b) mogu li „zemlje u razvoju“ (u okviru postojećih institucija, sporazuma i saradnje, „Grupe 77“, „Kluba 24“, MMF-a, Svetske banke i drugog) da ponude nova i plauzibilna rešenja za uspostavljanje ravnopravnijih odnosa cena sirovina i proizvoda visoke tehničko-tehnološke strukture, uvođenje novog načina i oblika finansiranja privrednog razvoja nerazvijenih zemalja, uspostavljanje tešnje i obuhvatnije veze s takozvanim specijalnim pravima vučenja (SDR) u okviru MMF-a, obuzdavanje inflacije svetskih dolarskih i sterlinških cena; u stvari, opšte velike erozije funkcionalne vrednosti zapadnih valuta itd.;

c) ima li kakvih ozbiljnih znakova da se u samim tim „zemljama u razvoju“ i, *mutatis mutandis,* u socijalističkim zemljama SEV-a, NR Kini, pa i u našoj zemlji, događaju bitne evolutivne promene u njihovim sistemima i načinima privređivanja (uključujući i finansijske odnose, institucije i mehanizme) u smislu *proizvodnje vrednosti,* tendencije konvertibilnosti respektivnih nacionalnih valuta i kredita, povezivanja sa svetskom proizvodnjom vrednosti, odnosno zakonima i tendencijama svetskog tržišta;

d) pošto danas mnoge „zemlje u razvoju“ — pored ranijeg opravdanog zahteva za promenama u „terms of trade“ na globalnom, svetskom planu — ističu i sasvim realne i legitimne zahteve i pretenzije u pogledu *prisvajanja rente* (diferencijalne i apsolutne) u datim sistemima i načinima ekonomske eksploatacije njihovih prirodnih bogatstava od strane industrijski najrazvijenijih zemalja, nisu li ti njihovi zahtevi i pretenzije već dospeli u nepremostivu koliziju s celokupnom dosadašnjom monopolističkom i državno-kapitalističkom praksom i načinima uspostavljanja kontrole *proizvodnje i prometa sirovina,* u prvom redu nafte, bakra, kalaja itd., u čemu ipak predominantno mesto i ulogu imaju SAD, a zatim Engleska, SR Nemačka, Francuska i Japan, odnosno njihove „transnacionalne“ kompanije, koncerni.

Naravno, ovim nije iscrpena lista čak ni tih „globalnih“ gorućih spornih pitanja. U analizi i praktičnim pokušajima rešavanja različitih konkretnih situacija — problema iskrsava nebrojeno mnogo pitanja, nepoznanica, sukoba interesa, suprotnih ili čak uzajamno apsolutno isključujućih zahteva, pretenzija i slično. Mnoge indicije, odnosno sasvim realna ekonomska kretanja upućuju na opšti zaključak o postojanju opšte krize svetskog tržišta; međunarodnih ekonomskih odnosa i institucija, u kojoj su eksplodirali brojni protivurečni elementi svetske privrede i u kojoj se sve više pokazuje da zapadne zemlje više *ne mogu po starome* (u novije vreme i zbog međusobnih „računa“, protivurečnosti i suprotnosti ekonomskih interesa), a da zemlje „trećeg sveta“, nesvrstane i ekonomski nedovoljno razvijene, *neće po starome,* to jest ne mire se i neće da i dalje podnose razorno dejstvo svetskih uslova robne razmene i trgovine „investicionim novcem“, licencama, industrijskom opremom itd. Ono „ne mogu“ i „neće“ važi ovde samo uslovno, relativno. Naravno, i kao realna dispozicija — potencijalna mogućnost za onu veliku alternativu: može se ostati na tim negativnim određenjima situacije; dakle, u granicama postojećih sistema; a tada bi te unutrašnje kontradikcije same sebe poništile, „dezavuisale“, odnosno sama kriza bi bila

produžena i produbljena, — u pravcu i s implikacijama koje je krajnje teško odrediti, predvideti; ili ti negativiteti, negacije ekonomskih odnosa i institucija pretvaraju sadašnju kriznu situaciju u duboko revolucionarnu situaciju u kojoj se mogu izvesti revolucionarni prevrati u samom načinu proizvodnje, odnosima u proizvodnji i raspodeli, — u smislu udruživanja rada i intenziviranja naučno-tehnološkog razvitka, industrijalizacije.

Možda ova druga strana alternative izgleda danas malo verovatnom; gotovo kao utopija. Ali ta je skepsa u obrnutoj srazmeri sa stepenom kritičkog promicanja (razotkrivanja) i naučnog saznavanja uslova i unutrašnjih „mehanizama" sadašnje krize; raste u prilikama kada se nauka povlači ili kreće u pragmatičkim granicama ekonomske politike (ove ili one države ili grupe država), a nestaje ili se svodi na svoju tako reći normalnu meru u situacijama istinskih reformi svesti, to jest napretka u društvenoj naučnoj misli, — posredstvom novih „ideja koje vuku napred", velikih naučnih otkrića i pronalazaka.

Ako se u industrijski razvijenim društvima istinski stremi kvalitativnim promenama, onda se bez odlaganja, kolebanja i zakulisnog zaobilaženja i izigravanja moraju prihvatiti početne tekovine sadašnje svetske revolucije cena energetskih, mineralnih i agrarnih sirovina; štaviše, mora se ići u susret daljim i dubljim promenama na tom planu. Probni kamen za to su cene nafte i stvarno učešće bliskoistočnih, severnoafričkih i latinskoameričkih zemalja proizvođača nafte u raspodeli rente u toj neuralgičnoj oblasti svetske privrede.

Ali, svet još ne raspolaže ni verodostojnim službenim statistikama — informacijama o rezervama nafte i zemnog gasa, proizvođačkim i prodajnim cenama nafte na različitim tržištima, troškovima transporta, iznosima diferencijalne i apsolutne rente, a da i ne pominjemo odsustvo pravih podataka o bruto i neto profitima transnacionalnih korporacija, respektivnim kvotama na koje se raspada renta, što sve spada u oblast tako reći apsolutne poslovne i državne tajne.

Dakle, promene u toj i takvoj „socijalizaciji rente" (ili „lažne socijalne vrednosti" koja — u krajnjem rezultatu — mora biti efektivno plaćena, „izravnata" iz radnikovog viška rada, — ma sa koje tačke svetske proizvodnje on tu priticao) leže u osnovi sadašnje „energetske krize", krize novčano-kreditnih sistema i platnobilansnih poremećaja bez presedana u svetskoj ekonomskoj istoriji.

Na određen način, te su promene — kretanja veoma važan fragment u onome što bismo mogli nazvati stvarnom operacionom bazom — pozađem oštrih intervalutnih poremećaja i kriza svetskih valuta, (privremenog!?) gubitka svetskog novca, ambivalentnog odnošenja prema SDR i uključivanju „linka" u njih i drugog.

Boris Vušković

GIBANJA U SOCIJALNOJ STRUKTURI ČLANSTVA SKJ*

Analiza gibanja u socijalnoj strukturi članstva SKJ vršena je isključivo na temelju statističkih podataka. Jedini izvor bilo neposrednih ili izvedenih podataka o organizaciji SKJ sačinjavao je „Statistički pregled SKJ", pa ga stoga i nećemo navoditi.

Dakako, istraživanje utemeljeno na statističkim podacima ima stanovita obilježja i domete. Omeđeni izvorom i karakterom podataka, mi se nismo upuštali u rasprave teorijske naravi, pa čak ni u definicije pojmova s kojima smo operirali, jer smo, u osnovi, morali preuzeti eksplicitne ili implicitne definicije sadržane u „Statističkom pregledu SKJ". Stoga ova studija ima prije svega dijagnostičko značenje, to jest ona više otkriva ili naznačuje nego što objašnjava gibanja u socijalnoj strukturi članstva SKJ.

No, i egzaktna naznaka obilježja i trendova u socijalnoj strukturi članstva SKJ nailazi na čitav niz prepreka uslijed dvostruke okolnosti:

prvo, jer ni u sklopu *republičkih* statističkih službi SK često nisu čak ni fundamentalne odrednice jednoznačne! Tako, primjerice, postoji razlika u odrednicama pojma radnik između „Pregleda" SKJ i SKH, što rezultira činjenicom da je broj radnika u SKH po prvome znatno manji (1972 = 60.412) nego po drugome (68.962). S obzirom na te okolnosti, moramo istaknuti da smo se priklonili isključivo kriterijima „Statističkog pregleda SKJ";

drugo, jer ni odrednice statističke službe SKJ, na koju smo se oslanjali, često nisu primjerene odrednicama statističke službe SFRJ, što posebice stvara teškoće u pokušaju kompariranja socijalne strukture SKJ sa socijalnom strukturom jugoslavenskog društva, zbog čega smo morali pribjegavati posebnim postupcima ili aproksimaciji.

Stanovite kritičke primjedbe oko relevantnosti rezultata istraživanja zbog navedenih nedostataka statističke službe SKJ, na koje smo nedo-

---

* Ovaj rad predstavlja zasebnu i analizom tokova u 1973-oj dopunjenu cjelinu koja se dijelom korijeni u monografiji „Temeljna strukturalna obilježja i tendencije u organizaciji SK" što ju je autor, kao član ekipe Sociološko-političkog seminara Pravnog fakulteta u Splitu, izradio u sklopu istraživačkog projekta Centra za društvena istraživanja Predsedništva SKJ.

statke sami upozorili, često nisu razložite jer ne distingviraju predmet kritike. Naime, treba lučiti bar dvije razine problematiziranja: sociološku i statističku.

S jedne strane, riječ je o sociološkoj relevantnosti definicija statističke službe SKJ. U tom smislu zaista je moguće i potrebno raspravljati o tome da li je poimanje radnika ili stručnjaka posve adekvatno i kakav to utjecaj ima na prezentiranje socijalne strukture članstva SKJ. Međutim, ipak treba lučiti pitanje o sociološkoj relevantnosti definicija od pitanja utemeljenosti zaključaka istraživanja na temelju tih definicija, što je presudno vezano uz konzistentnost statističkih odrednica. Naime, zbog jedinstvenog izvora podataka („Statistički pregled SKJ") i vrlo visokog stupnja konzistentnosti *njegovih* odrednica nije na razini SKJ u naznačenom razdoblju ispitivanja dolazilo do statističke bifurkacije (osim u jednom slučaju), te smo u čitavom razdoblju uvijek pratili jedan te isti strukturalni segment ili pojavu, pa se *u okviru postojećih definicija* partijske statistike može posve pouzdano suditi o gibanjima u socijalnoj strukturi članstva SKJ.

Dapače, čak i kada je riječ o sociološkoj relevantnosti definicija statističke službe SKJ, kritičke primjedbe imaju samo relativno značenje. Naime, definicije navedene službe prije dohvaćaju *socioprofesionalnu* nego *klasnu* strukturu članstva SKJ. Premda nisu besprijekorne, a nisu ni posve primjerene odrednicama statističke službe SFRJ, te su socioprofesionalne odrednice sociološki i statistički ipak relevantne jer smisleno i konzistentno luče, primjerice, radnike od inženjera, tako da u ispitivanom razdoblju možemo nedvojbeno utvrditi da su u članstvu SKJ brzim tempom rasli inženjeri, a opadali radnici, odnosno oni čija je pripadnost radništvu ispravno određena kvalifikacijom i vrstom posla koji obavljaju. Ostaje otvorenim pitanje koje socioprofesionalne skupine i uz koja njihova radna i druga obilježja treba svrstati u *radničku klasu,* a to je izričito teorijsko pitanje koje prelazi okvir ovog istraživanja i ne problematizira navedenu činjenicu da su u ispitivanom razdoblju inženjeri rasli, a radnici opadali, što je donekle nezavisno od okolnosti u kojoj ćemo mjeri i kako utvrditi klasnu podudarnost ili različitost ovih dviju socioprofesionalnih skupina.

Da zaključimo — usprkos stanovitim međama statističke naravi, ipak i ovakav bitno dijagnostičan i pretežno socioprofesionalan pristup istraživanju gibanja u socijalnoj strukturi članstva SKJ ima svoj društveno-politički i znanstveni smisao jer je pretpostavka za sociološku eksplikaciju i osmišljenu političku akciju.

Ispitivanje dohvaća razdoblje 1968—1973. Tu i tamo izrečene ili moguće primjedbe da 1968. nije najsretnije polazište, jer gibanja u članstvu SKJ ona čini oštrijima zbog značajne partijske fleksije koja je uslijedila, a posebice fleksije radništva, po našem mišljenju predstavljaju sociološki pucanj u prazno. Naime, ako bismo, primjerice, za polazište uzeli 1953, onda bi kretanje *apsolutnog broja* radništva u SKJ izgledalo povoljnije jer bi tada apsolutni broj radnika u SKJ 1973. bio *veći* nego 1953, što nije slučaj ako za polazište uzmemo 1968. Međutim, to je na stanovit način fiktivna strana stvari ne samo ni bitno stoga što bismo

isto tako za polazište mogli uzeti i 1961, kada je apsolutni broj radništva bio najveći, pa bi u odnosu na 1973. i apsolutni pad radništva bio *znatniji,* što svemu daje karakter proizvoljnosti, nego prvenstveno stoga što presudan indikator nije apsolutni broj pojedine socijalne skupine, nego njeno *učešće u socijalnoj strukturi* članstva SKJ, čime je dohvaćen odnos prema drugim socijalnim skupinama. Dapače, primjedba o 1968-oj kao nerealnom („negativnom“) polazištu zaista je bespredmetna budući da *bilo koja* polazna godina koja prethodi 1968-oj čini gibanja u socijalnoj strukturi članstva još diskutabilnijim jer je opadanje učešća radništva u socijalnoj strukturi SKJ to veće što je polazna godina ranija!

Postoje višestruki utemeljeni razlozi zašto smo se opredijelili za 1968. kao polazište (najcjelovitiji podaci, konzistentnost odrednica i slično). Uz ostalo, razumije se, radi se o najnovijem razdoblju i o dužem razdoblju partijske fleksije između dvaju klimaksa partijskog članstva. Zacijelo je sociološki interesantno što se dogodilo između tih dvaju klimaksa, to jest koje je socijalne skupine fleksija najviše pogađala i kako se socijalno iskristalizirala razlika u sklopu oba članska klimaksa 1968. i 1973. U tom smislu mi ćemo najprije ispitati socijalni sadržaj partijske fleksije, a potom naglog članskog rasta u 1973-oj. Dakako, šestogodišnje razdoblje i vremenski je dovoljan razmak za izražavanje i dohvaćanje suštinskih tendencija u socijalnoj strukturi članstva SKJ.

GIBANJA U SOCIJALNOJ STRUKTURI ČLANSTVA SKJ U RAZDOBLJU PARTIJSKE FLEKSIJE

FLEKSIJA RADNIKA I NJENA OBILJEŽJA U SKLOPU SKJ

Radnici sačinjavaju najznačajniju društvenu skupinu ne samo po svom brojnom učešću u socijalnoj strukturi članstva SKJ, već i po socijalno-klasnom biću organizacije SKJ. U tom smislu pitanje radništva predstavlja ne samo temeljnu fizičku točku socijalne strukture SKJ, nego i bitno idejno i političko pitanje organizacije Saveza komunista uopće.

Usprkos takvom značaju radništva, u posljednjih desetak godina, dakle u vrlo širokom vremenskom rasponu, primjećujemo stalno i značajno apsolutno i relativno opadanje radništva u *socijalnoj strukturi* SKJ. Naime, od 1961, kada su radnici sačinjavali 37% ukupnog članstva, prisutan je stalan pad njihovog učešća u socijalnoj strukturi SKJ, tako da su 1972. sačinjavali svega 28,3% ukupnog članstva. S druge strane, od 1964. bilježimo uglavnom stalan i značajan pad *apsolutnog broja* radnika u SKJ, tako da je u razdoblju 1964—1972. opao broj radnika za 86.000 (1964/1972 = 371.628 : 285.522)[1], dakle skoro za četvrtinu, premda

[1] Znatnu teškoću u točnom distingviranju radnika od drugih socijalnih grupacija predstavlja okolnost da se u nekim republičkim organizacijama SK radnicima pribrajaju i učenici u privredi, koji se kasnije opet samostalno iskazuju. U statističkim pregledima SKJ starijeg razdoblja također su se radnicima pribrajali i učenici u privredi. Međutim, kako je broj učenika u privredi članova SKJ uvijek bio relativno neznatan, utoliko ta činjenica nije od izuzetnog značaja.

je *ukupno članstvo SKJ ostalo gotovo na razini 1964*, što znači da opadanje radništva u socijalnoj strukturi SKJ ne možemo svesti na globalnu fleksiju članstva, odnosno moramo utvrditi da su u navedenom razdoblju u socijalnoj strukturi članstva SKJ vršena pomjeranja na štetu radništva.

Taj trend apsolutnog i relativnog osipanja radništva u socijalnoj strukturi članstva SKJ bio je najprisutniji upravo u posljednjem petogodišnjem razdoblju (1968—1972) jer je tada opalo tri četvrtine od ukupno osutih radnika u razdoblju 1964—1972.

Godina	Ukupan broj radnika članova SKJ	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi SKJ	Indeks 1968 = 100	Ukupno radnika članova SKJ u industriji, rudarstvu i građevinarstvu	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi SKJ	Indeks 1968 = 100
1968	348.259	100	30,39	100	170.425	100	14,87	100
1969	341.824	98	30,75	101	163.697	96	14,73	99
1970	310.555	89	29,60	97	147.918	87	14,10	95
1971	291.493	84	28,43	94	138.023	81	13,46	91
1972	285.552	82	28,27	93	133.514	78	13,22	89

No, da ne bismo u našem ispitivanju socijalne strukture članstva SKJ ponavljali općepoznate rezultate drugih istraživanja o radništvu u SKJ, mi ćemo upozoriti na nekoliko relevantnih momenata.

Prvo. Usprkos činjenici da su radnici najbrojnija društvena skupina u SKJ (dakako, usporedivši ih sa svakom skupinom ponaosob!), ipak je zastupljenost radnika u socijalnoj strukturi članstva SKJ relativno dvostruko neprimjerena: u fizičkom i političkom smislu.

Do prve konstatacije, ili relativne neprimjerenosti fizičkog prisustva radnika u socijalnoj strukturi članstva SKJ, dolazimo *usporedbom obuhvaćenosti članstvom u SKJ ukupne populacije pojedinih socijalnih (socioprofesionalnih) skupina.* Istina, premda postoje stanovite razlike u definicijama nekim socijalnih skupina između statističke službe SKJ i statističke službe SFRJ, što onemogućava izričito precizno utvrđivanje obuhvaćenosti populacije članstvom u SKJ, ipak na temelju popisa stanovništva 1971. i drugih relevantnih dokumenata možemo utvrditi da su radnici, izuzevši seljake, odnosno individualne poljoprivrednike, najmanje članstvom obuhvaćena socijalna skupina od svih radno aktivnih skupina.

Naime, na temelju popisa stanovništva 1971. i učešća pojedinih skupina u članstvu SKJ iste godine, članstvom u SKJ obuhvaćeno je 32,17%

svih rukovodilaca i administrativaca[2], zatim 27,93% stručnjaka, 9,29% radnika[3], pri čemu svega 7,05% industrijskih i srodnih radnika, i tek posve neznatan procent (1,82%) seljaka.

Dapače, i spram obuhvaćenosti ostalih socijalnih skupina radnici neadekvatno participiraju u članstvu SKJ. Tako je iste godine bilo obuhvaćeno članstvom u SKJ 19,97% svih studenata, zatim 11,97% srednjoškolaca[4], 10,46% penzionera, dok su manje od radnika bili obuhvaćeni samo domaćice i radnička školska omladina (4,47%).

Takav stupanj obuhvaćenosti populacije pojedinih socijalnih skupina članstvom u SKJ pokazuje da je svaki treći rukovodilac i administrativac član SKJ, zatim više nego svaki četvrti stručnjak, svaki peti student, osmi srednjoškolac, deveti penzioner, pa tek jedanaesti radnik, dvadeset četvrti polaznik radničkih škola i (okruglo) šezdeseti seljak.

Drugim riječima, u članstvu SKJ ima relativno 7—8 puta više rukovodilaca (zasebno uzevši) nego radnika, zatim tri puta više stručnjaka i administrativaca, dvaput više studenata itd. Time je zaključak o nedovoljnoj fizičkoj zastupljenosti radnika u članstvu SKJ nedvojbeno utemeljen.

Iz te okolnosti proizlazi i zaključak o relativnoj političkoj neprimjerenosti socijalne strukture SKJ. Naime, organizacija SKJ kao eminentno klasno-radnička očito ne bi smjela naprosto odražavati socijalnu strukturu društva, biti njen reprezentant, ali u tom smislu što bi, logično, radnici u socijalnoj strukturi SKJ trebali biti prisutniji od drugih socijalnih skupina. Međutim, sudjelovanje radništva u socijalnoj strukturi SKJ relativno je znatno ispod razine učešća drugih socijalnih skupina, izuzevši seljake i radničku školsku omladinu. Stoga moramo zaključiti da je sudjelovanje radnika u socijalnoj strukturi SKJ ne samo fizički, nego i politički nedovoljno primjereno klasno-radničkoj fizionomiji organizacije SKJ. Istina, tu konstataciju znatno ublažava činjenica da su radnici ipak apsolutno najbrojnija skupina u socijalnoj strukturi SKJ, ali tu nedvojbeno pozitivnu okolnost donekle destruira raspored društvene moći i utjecaja u organizaciji SKJ budući su radnici neprimjereno zastupljeni i utjecajni u centrima odlučivanja organizacije SKJ (i ne samo u njoj).

---

[2] U navedenom razdoblju ispitivanja socijalne strukture SKJ očito je u nekim republičkim organizacijama SK (Srbija, Makedonija) došlo do promjena statističkih odrednica pojmova rukovodilac i administrativac, tako da se uglavnom između ove dvije skupine vršilo prelijevanje. Zbog toga i nismo zasebno iskazali učešće ovih skupina, ali aproksimativno je članstvom obuhvaćeno 2/3 do 4/5 svih rukovodilaca i nešto manje od 1/4 administrativaca.

[3] Radi primjeravanja odrednicama statističke službe SFRJ, u pojam radnika obuhvaćeni su radnici zaposleni u društvenom i privatnom sektoru, kao i zanatlije vlasnici sredstava za rad. U istom smislu bili smo prisiljeni aktivnom članstvu priključiti i relativno neznatnu kategoriju „nezaposleni", a razložili smo je prema kvalifikacionim obilježjima i ključu postojeće partijske strukture, s tim što smo računali da među nezaposlenima nema rukovodilaca i funkcionara.

[4] Što se srednjoškolaca i radničke školske omladine tiče, u populaciju su, logično, uračunati samo đaci stariji od 18 godina, koji, dakle, s obzirom na dob mogu postati članovi SKJ.

Drugo. U svjetlosti naznačene obuhvaćenosti radništva, osipanje radnika dobija posebnu političku težinu. No, kada je riječ o osipanju radništva, treba istaknuti, zbog partijske fleksije i opadanja drugih socijalnih skupina, a ne samo radništva, da su radnici u sklopu partijske fleksije ne samo apsolutno opadali, već da su opadali i *znatno iznad razine globalnog osipanja članstva,* tako da su i relativno opadali, odnosno da je opadalo i njihovo učešće u socijalnoj strukturi članstva SKJ spram drugih socijalnih skupina. Tako je 1972. ukupno članstvo SKJ u odnosu na 1968. opalo za 12%, a radništvo za 18%, to jest s indeksom 150 u odnosu na osipanje ukupnog članstva, pri čemu ne treba smetnuti s uma da radnici apsolutno čine najbrojniju skupinu u SKJ.

No, nije bitno samo to što su radnici apsolutno i relativno opadali, već je veoma važno istaknuti i činjenicu da su radnici u naznačenom petogodišnjem razdoblju apsolutno i relativno opali *više* od skoro svih drugih značajnijih socijalnih skupina u socijalnoj strukturi SKJ. O opsegu i značaju osipanja radništva u navedenom razdoblju najbolje svjedoči podatak da su u sklopu radno aktivnih skupina od radništva više opali samo seljaci, koji inače vrlo malo sudjeluju u socijalnoj strukturi SKJ.

Dapače, uzevši u obzir doslovce sve socijalne skupine u SKJ, onda su od radnika više opale, pored seljaka, samo još tri socijalne skupine: domaćice, srednjoškolci i radnička školska omladina. Ako zanemarimo domaćice, za koje nismo sigurni u kolikoj se mjeri zaista osipaju iz SKJ, a u kolikoj mjeri zapošljavanjem bivaju pretakane u druge socijalne skupine u socijalnoj strukturi SKJ, zatim srednjoškolce, čija je populacija članstvom u SKJ (11,97% — 1971) inače znatno više obuhvaćena od radništva (9,29%), pri čemu je taj razmak 1973. još i povećan u korist srednjoškolaca (16,62%), onda su od radništva u svakom pogledu stvarno više opali samo seljaci i radnička školska omladina.

Dakako, obje ove socijalne skupine imaju svojevrsno socijalno-klasno obilježje i značenje, posebice radnička školska omladina kao neposredno izvorište radništva.

Međutim, u tom istom razdoblju sve su ostale socijalne skupine ili opadale *ispod* razine osipanja ukupnog članstva, pa su relativno napredovale učešćem u socijalnoj strukturi članstva SKJ, ili su čak i u apsolutnom vidu rasle, kao što je to slučaj sa stručnjacima u cjelini i penzionerima.

Treće. Važno je spomenuti da nisu svi slojevi radništva s obzirom na vrste djelatnosti jednako bili pogođeni globalnim osipanjem radništva. Tako su radnici iz oblasti *materijalne proizvodnje,* odnosno iz industrije, rudarstva i građevinarstva, opali *iznad* razine radničke fleksije.

Naime, dok navedena materijalno-proizvodna grupacija radništva sačinjava 48,9% ukupnog radničkog članstva, u kojoj ogromnu većinu čine industrijski radnici, ona u osutom radništvu sudjeluje s 58,9% (37.000 članova), što znači da je u odnosu na ukupno radništvo opala s indeksom 120. Stoga treba istaknuti činjenicu da je u sklopu fleksije radništva *najviše opalo radništvo iz oblasti materijalne proizvodnje.*

Četvrto. Kada je riječ o fleksiji radnika, tada su od posebnog interesa kvalifikaciona i dobna obilježja osutih radnika.

Što se dobnih obilježja tiče, struktura osutih radnika je izričito nepovoljna, i to u tri pravca:

a) po opadanju mladih radnika u strukturi mladih (do 27 godina);
b) po opadanju mladih radnika u strukturi radništva;
c) po kvalifikacionim obilježjima osutih mladih radnika.

Prije svega treba napomenuti da su tendencije u dobnoj strukturi članstva SKJ *uopće,* a ne samo u sklopu radništva, izričito negativne naravi u ispitivanom razdoblju fleksije (pa i prije) jer su mladi opadali znatno iznad razine opadanja cjelokupnog članstva.

Tako su mladi 1968. sačinjavali jednu četvrtinu ukupnog članstva SKJ (24,6%), što je iznad razine učešća odgovarajuće dobne skupine u starosnoj strukturi stanovništva Jugoslavije (22%).

Međutim, mladi su u cjelini u razdoblju fleksije opali s indeksom 75, dakle znatno iznad globalne partijske fleksije (ind. 88), tako da su čak u apsolutnom vidu natpolovično sudjelovali (51,4%) u ukupno osutom članstvu, to jest od ukupno osutih 136.137 članova SKJ mladih je bilo 70.015, ili dvostruko više u odnosu na njihovo učešće u strukturi članstva SKJ (24,6% : 51,4%).

	Godina	Broj mladih	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi mladih	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi SKJ	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi radništva
Ukupno mladi	1968	281.701	100	—	—	24,6	100	—
	1969	259.115	92	—	—	23,3	95	—
	1970	218.967	78	—	—	20,9	85	—
	1971	212.434	75	—	—	20,7	84	—
	1972	211.686	75	—	—	21,0	85	—
Mladi radnici	1968	97.908	100	34,76	100	—	—	28,11
	1969	91.333	93	35,25	101	—	—	26,89
	1970	73.203	75	33,28	96	—	—	23,57
	1971	68.144	70	32,08	92	—	—	23,38
	1972	68.805	70	32,50	93	—	—	24,10

Stoga su mladi, dakako, i relativno opali sačinjavajući 1972. svega petinu ukupnog članstva SKJ (21%), što je čak *ispod razine njihovog sudjelovanja u odgovarajućoj dobnoj strukturi jugoslavenskog stanovništva.* Na temelju činjenice da su mladi natpolovično sudjelovali u apsolutnom iznosu ukupno osutog članstva, ili dvostruko više od svog učešća u dobnoj strukturi članstva SKJ, to s pravom možemo zaključiti da je *partijska fleksija bitno fleksija mladih.*

U sklopu natprosječne fleksije mladih spram osipanja cjelokupnog članstva, nisu sve društvene skupine u *socijalnoj strukturi mladih* podjednako sudjelovale u općem padu mladih. Ako ispitamo socijalnu strukturu osutog mladog naraštaja u SKJ, doći ćemo do ove konstatacije: u sklopu natprosječne i socijalno neravnomjerne fleksije mladih upravo su *mladi radnici* ponijeli najveći teret. Mladi su radnici 1968. sačinjavali dobru trećinu (34,8%) sveukupnog broja mladih članova SKJ do 27 godina starosti. Međutim, oni su u osutom mladom naraštaju sudjelovali sa 41,6%, to jest znatno više od svog učešća u strukturi mladih, što znači da je skoro svaki drugi osuti u sklopu mladih bio radnik ili da je skoro svaki četvrti osuti u sklopu cjelokupnog članstva SKJ bio mladi radnik!

Kao što se osipanje cjelokupnog članstva SKJ u velikoj mjeri relativno, pa čak i apsolutno, vršilo na račun mladih, tako se *osipanje mladih vršilo na račun mladog radništva*. Međutim, na drugoj ravni razmatranja, tendencija u gibanjima mladih radnika, to jest *u sklopu ukupnog radništva*, znatno je lošija od one u sklopu mladih u cjelini.

Naime, u strukturi radništva mladi su radnici 1968. sudjelovali *manje* (28,1%) nego u strukturi mladih u cjelini (34,8%), ali su mladi radnici u osutom radništvu ipak sudjelovali *više* (46,4%) nego u sklopu mladih u cjelini (41,6%)! Dakle, mladi radnici su ponijeli znatno veći teret u opadanju radništva nego u opadanju mladih u cjelini, tako da 1972. čine svega 24,1% radništva, što je ispod razine sudjelovanja mladih radnika u strukturi sveukupno zaposlenog jugoslavenskog radništva (oko 30%). Stoga se i *radnička fleksija pokazuje pretežno kao fleksija mladih radnika*.

Kvalifikacionu strukturu osutih radnika u cjelini mogli bismo dvovrsno ocijeniti. S jedne strane, primjetan je vrlo visok apsolutni (36.000) i relativni pad kvalificiranih radnika jer su opali više (ind. 80) od VKV (89) i NKV (83) radnika. Od KV radnika su relativno više opali jedino PKV radnici (ind. 73). S druge strane, najmanji apsolutni (7.000) i relativni pad pokazuju VKV radnici, što je nedvojbeno pozitivno obilježje kvalifikacione strukture osutih radnika.

Međutim, opći znatno veći pad mladih radnika (ind. 70) spram pada ukupnog radništva (ind. 82) nije bio srazmjerno raspodijeljen po kvalifikacionim skupinama mladog radništva niti je kvalifikaciona struktura osutog mladog radništva adekvatna onoj ukupnog radništva.

Obrnuto gibanjima u kvalifikacionoj strukturi ukupno osutog radništva, gdje su VKV radnici pokazivali najniži stupanj fleksije, upravo su mladi VKV radnici relativno daleko najviše opali jer je njihov apsolutni broj u naznačenom razdoblju doslovce prepolovljen (ind. 59). Tako su mladi radnici 1968. sačinjavali 11% ukupnog VKV radništva, ali su u osutom VKV radništvu apsolutno sudjelovali sa 40,2%, to jest četvorostruko više od svog učešća u strukturi VKV radništva, pa su ovdje više nego igdje drugdje ponijeli relativno najveći teret radničke fleksije.

Za razmjer fleksije apsolutnog broja mladih VKV radnika (ind. 59) dovoljno je napomenuti da su oni relativno opali znatno više ne samo od radništva u cjelini (ind. 82) ili doslovce *bilo koje* kvalifikacione grupacije ukupnog radništva, nego i od mladih uopće (ind. 75), kao i mladih radnika

zasebno (ind. 70), pa čak i više od svih kvalifikacionih grupacija mladog radništva, izuzevši neznatno veći pad mladih PKV radnika (ind. 57)!

S obzirom na to da mladi radnički naraštaj bitno čini onaj segment radništva koji je po stupnju obučenosti i mentalitetu najbliži suvremenoj tehnici i tehnologiji, onda i vrlo nesrazmjerno opadanje mladog radništva u cjelini i mladih VKV radnika posebno ima izvanredno negativno značenje za ukorjenjivanje Saveza komunista među modernim industrijskim radništvom. Ta konstatacija još više dobija na težini ako naglasimo da je članstvom u SKJ obuhvaćeno svega 4,47% (odrasle!) radničke školske omladine, a da je 75% od te tako malo obuhvaćene omladine, koja masom čini najbeznačajniju skupinu u SKJ (oko 4.000), orijentirano upravo na industrijska zanimanja!

Fleksija radništva u republičkim organizacijama SK

Kada je riječ o gibanjima radništva u republičkim organizacijama SK, ukratko ćemo upozoriti na tri okolnosti:

1) Pored općenito niske relativne i apsolutne obuhvaćenosti radničke populacije članstvom u SK, ipak postoje značajne razlike u stupnju obuhvaćenosti radništva među republikama.

Obuhvaćenost radničke populacije izričito je najniža u SK Slovenije, gdje iznosi svega 3,94% (a industrijskog radništva i manje — 3,49%), zatim slijedi SK Hrvatske (8,67%) i SK Makedonije (8,93%), u kojima su radnici manje obuhvaćeni nego na razini SKJ (9,57%). Radnici su najviše obuhvaćeni u SK Crne Gore (18,10%), zatim u SK Srbije (11,35%) i SK Bosne i Hercegovine (9,85%).

No, usprkos ovim izričitim razlikama u obuhvaćenosti radničke populacije, sudjelovanje radnika u *republičkoj socijalnoj strukturi* SK ne pokazuje značajne razlike, jer, tamo gdje postoji niži stupanj obuhvaćenosti radništva, načelno je prisutan i niži stupanj obuhvaćenosti drugih (aktivnih) socijalnih skupina. Stoga i najviši stupanj obuhvaćenosti radništva, koji bilježimo u SK Crne Gore (18,10%), ne znači da radnici 4—5 puta više sudjeluju u socijalnoj strukturi SK nego u Sloveniji, gdje je obuhvaćenost najniža (3,94%). Tako, u tom razdoblju radnici u socijalnoj strukturi SK Crne Gore sudjeluju sa 27,63%, a u Sloveniji sa 25,64%, jer su u Crnoj Gori i druge socijalne skupine više obuhvaćene, što je slučaj i s ostalim republikama.

2) Razmatrajući gibanja apsolutnog broja radništva u republičkim organizacijama SK u razdoblju fleksije (1969—1972), dolazimo do konstatacije da je u *svim* republičkim organizacijama SK došlo do pada apsolutnog broja radnika. Dapače, kao i u SKJ radnici su svugdje opadali *iznad* fleksije ukupnog republičkog članstva, osim u SK Slovenije (!), tako da su radnici opadali i svojim *učešćem u socijalnoj strukturi* članstva SK. Za razliku od SK Slovenije, gdje je indeks globalne fleksije članstva iznosio 92 poena spram 1968, a radničke 97 poena, pa su radnici u socijalnoj strukturi SK Slovenije rasli sa 27,19% (1968) na 28,67% (1972), najveći pad apsolutnog broja radništva i njihovog učešća u soci-

jalnoj strukturi SK bilježimo u SK Hrvatske i SK Makedonije. U SK Makedonije pad apsolutnog broja izražen je indeksom 78, a globalna fleksija članstva indeksom 88, tako da se pad radništva u socijalnoj strukturi SK kretao od 31,5% na 28,0%, čemu je vrlo blizak i pad u SK Hrvatske, to jest sa 32,62% na 29,19%.

Međutim, treba istaknuti da su razlike u učešću radništva u socijalnoj strukturi SK među republičkim organizacijama *vrlo male*, jer razlika između najvećeg učešća (SK Srbije — 30,51%) i najmanjeg učešća (SK Crne Gore — 27,65%) iznosi jedva 3%. Utoliko se može utvrditi da postoji tendencija međurepubličke *nivelacije*, jer je ta razlika 1968. iznosila 6%, odnosno dvostruko više (SK Bosne i Hercegovine — 33,18% prema 27,19% SK Slovenije) nego 1972.

3) Već smo upozorili da je na razini SKJ *apsolutno i relativno* veći dio radničke fleksije snosilo radništvo iz materijalne proizvodnje, odnosno industrijsko, rudarsko i građevinsko radništvo (bez proizvodnog zanatstva, ali i s njim — svejedno!).

Ta činjenica vrijedi i za republičke organizacije SK, uz jednu paradoksalnu situaciju: radnička fleksija vršila se na račun radništva iz materijalne proizvodnje *najviše* upravo u onim republičkim organizacijama SK gdje je *radništvo u cjelini najmanje opalo!* Dapače, što je ukupno radništvo manje opalo, to je više opalo radništvo iz materijalne proizvodnje, i obrnuto!

Tako je u SK Slovenije ukupno radništvo najmanje opalo (ind. 97), ali je proizvodno radništvo opalo čak *iznad apsolutnog osipanja ukupnog radništva,* što znači da se *cjelokupna radnička fleksija svela isključivo na proizvodno radništvo,* a da je ostalo (pretežno uslužno) radništvo ne samo relativno, nego i *apsolutno raslo* u razdoblju partijske fleksije!

Slična, mada ne tako drastična, situacija vrijedi i za SK Crne Gore i SK Srbije, u kojima je radništvo, poslije SK Slovenije, relativno najmanje opalo, ali je zato proizvodno radništvo visoko nesrazmjerno sudjelovalo u osutom članstvu, posebice u SK Srbije, gdje je ono sačinjavalo 72% ukupno osutog radništva, premda nije sačinjavalo ni polovinu ukupnog radničkog članstva.

U skladu s navedenim, proizvodno je radništvo najmanje opalo onamo gdje je sveukupno radništvo najviše opalo, to jest u SK Hrvatske i SK Makedonije, jer je proizvodno radništvo opalo *proporcionalno* svom učešću u sveukupnom radništvu.

Oblici i uzroci osipanja radništva

Prva i općepoznata konstatacija jest da su radnici ona društvena skupina koja *najviše* odlazi iz SKJ, jer uz veća ili manja odstupanja oni sačinjavaju oko polovinu svih osutih članova SKJ.

U sklopu različitih oblika osipanja partijskog članstva, politički je, nedvojbeno, najzanimljivija kategorija *isključenih,* a k tome je i analizi podatan razlog isključenja, što nije slučaj s ostala dva oblika osipanja

partijskog članstva (samovoljno napustili SK i brisani iz evidencije), u kojima je dosta teško utvrditi prave razloge napuštanja SK.

Sam brojni podatak o učešću radnika među isključenima politički je zabrinjavajući za jednu klasno-radničku organizaciju jer su radnici uvijek sačinjavali *veću polovinu svih isključenih*, izuzevši 1972, kada je postotak isključenih radnika (41%) bio najniži u čitavom razdoblju. Međutim, ne potcjenjujući veličinu i značaj učešća radnika među isključenima, kada pokušamo utvrditi *razloge isključenja* članova SK, onda kategorija isključenih uopće, pa tako i radnika posebno, *gubi od svoje političke težine*. Naime, kao što je očito iz slijedeće tabele, više od

Godina	Nepoštivanje Programa i stavova SKJ			Kršenje zakonitosti i samoupravnih prava			Kriminal i ostala krivična djela			Sastanci i članarina		
	Broj isključ.	% od isključ.	% od osutih	Broj isključ.	% od isključ.	% od osutih	Broj isključ.	% od isključ.	% od osutih	Broj isključ.	% od isključ.	% od osutih
1968	1.041	7,2	3,8	600	4,2	2,2	566	4,0	2,1	10.948	76,9	39,7
1969	684	5,7	2,1	435	3,6	1,3	456	3,8	1,4	9.534	79,5	29,5
1970	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1971	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1972	2.285	18,8	4,5	391	3,0	0,8	1.092	8,4	2,2	8.373	64,7	16,5

tri četvrtine svih isključenih, a u 1972-oj dvije trećine, sačinjavaju oni koji su isključeni zbog neplaćanja članarine, nedolaženja na sastanke i slično, dakle iz razloga koji *nisu neposredno političke naravi*. Članovi SK koji su isključeni zbog nepoštivanja Programa i stavova SKJ sačinjavaju doista zanemarljivu veličinu koja se kreće u rasponu 1—2 promila ukupnog članstva, odnosno 2—5% svih osutih članova SK.

No, na temelju analize svih razloga isključenja i broja isključenih zbog političkih razloga, posebno zbog nepoštivanja samoupravljanja, a u komparaciji s društvenom praksom koja je kritički *razmotrena u Pismu*, moglo bi se zaključiti da u SKJ ne postoji dovoljno izražena politička diferencijacija. Kao svojevrstan kuriozitet koji potvrđuje *nedovoljnu političku diferencijaciju na temeljnim pitanjima društvenog i političkog života* može poslužiti činjenica da je dobra četvrtina svih isključenja s naslova nepoštivanja Programa i stavova SKJ bila bliže obrazložena religioznim ponašanjem (vjenčanje u crkvi, krštenje ili pričest djece i slično)! Dakako, time ne mislimo nipodaštavati inkompatibilnost marksističkog uvjerenja i religioznog ponašanja, ali je, za političku diferencijaciju, bez dvojbe, simptomatično da je u partijskom opažajnom polju bila skoro prisutnija pričest od samoupravljanja, odnosno da su vrlo visoko bila prisutna razgraničenja partijnosti na temelju jednog pretežno običajnog tipa ponašanja u odnosu na razgraničenja prema samoupravljanju kao najvitalnijem pitanju našeg društvenog života.

No, nezavisno od karaktera i stupnja političke diferencijacije u sklopu isključenja iz SKJ i bez obzira na modalitete napuštanja SK, ipak ostaje otvorenim pitanje uzroka značajnog učešća radnika u osipanju članstva. Dakako, oni su složeni, ali bi se mogli svesti pretežno na ovaj zajednički nazivnik: postoji značajan razmak između programske orijentacije i njenog ostvarivanja, točnije rečeno — razmak između očekivanog i stvarnog, što dovodi do nezadovoljstva i napuštanja SK. U tom smislu osipanje radništva bitno predstavlja kritiku stanovite marginalizacije radničkih interesa na razini neposredne društvene akcije. Brojna istraživanja u različitim su varijacijama potvrdila navedenu konstataciju[5], koja je politički izvanredno značajna u tom smislu što potvrđuje *pozitivan odnos radništva prema temeljnoj orijentaciji Saveza komunista*, pa je korijen razilaženja u oblasti *nedovoljne* realizacije proklamirane politike, a ne ideoloških vrijednosti, odnosno, drukčije rečeno, u sferi društvene akcije, a ne programske orijentacije.

FLEKSIJA INDIVIDUALNIH POLJOPRIVREDNIH PROIZVOĐAČA (SELJAKA)

Poljoprivredni proizvođači (ili seljaštvo) predstavljaju onu društvenu skupinu koja je daleko najmanje zastupljena u SKJ spram svog učešća u strukturi aktivnog stanovništva jer je na razini SKJ obuhvaćeno svega 1,82% seljaštva. Trend njihovog osipanja na razini SKJ bio je stalan i nesmanjen, pa su 1972. opali više nego prethodne godine (1971), tako da u socijalnoj strukturi SKJ sudjeluju sa svega 5,96%.

Godina	Broj seljaka članova SKJ	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi SKJ	Indeks 1968 = 100
1968	84.329	100	7,36	100
1969	81.243	96	7,31	99
1970	68.425	81	6,52	87
1971	64.867	77	6,33	86
1972	60.233	71	5,96	81

Pojedine republičke organizacije SK pokazuju izričito značajne razlike kako u obuhvaćenosti seljaštva članstvom u SK tako i u njihovom sudjelovanju u socijalnoj strukturi SK.

Daleko najveću obuhvaćenost seljaštva imamo u SK Crne Gore, gdje je članstvom obuhvaćeno 6,52% sveukupnog seljaštva, ili skoro svaki šesnaesti, što je tri puta više nego u SK Makedonije (2,19%) ili u SK Srbije (2,05%). Drugdje su seljaci obuhvaćeni ispod razine SKJ:

[5] Primjerice: N. Cvetković, *Vojvođansko javno mnenje i Savez komunista*, Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje, Novi Sad, 1/71.

u Hrvatskoj 1,76%, Bosni i Hercegovini 1,60%, a u Sloveniji svega 0,31%, što znači niti svaki tristoti seljak.

Međutim, zbog različitog stupnja obuhvaćenosti drugih socijalnih skupina i zbog različitog stupnja opadanja apsolutnog broja seljaka, oni i vrlo različito sudjeluju u socijalnoj strukturi SK pojedinih republika. Na temelju činjenice da su seljaci inače *svugdje* opadali iznad globalne fleksije članstva, to su opadali i u socijalnoj strukturi SK. Taj trend nije ustavljen ni 1972.

Situacija u SK Slovenije je u tom pogledu najlošija na svim ravnima: pored niske obuhvaćenosti seljaštva, ono je i apsolutnim brojem najviše opalo (ind. 60), tako da 1972. sudjeluje u socijalnoj strukturi sa svega 0,64% (1968 — 1%). Pri tome treba naglasiti da je najveći pad seljaštva bio upravo 1972. Suprotno tome, seljaci su u SK Srbije najmanje opali apsolutnim brojem (ind. 77), pa i u socijalnoj strukturi SK, gdje 1972. sudjeluju sa 7,99% (1968 — 9,29%). U ostalim republikama uglavnom su i apsolutnim brojem i u socijalnoj strukturi SK opadali s podjednakim indeksom, ali zbog drugih okolnosti, koje smo već spomenuli, učešće seljaka u socijalnoj strukturi republičkih organizacija SK je 1972. vrlo različito: SK Crne Gore 10,51% (13,99%), SK Makedonije 7,96% (9,86%), SK Bosne i Hercegovine 6,40% (8,38%) i SK Hrvatske 3,29% (4,34%).

Ovakva situacija sa seljaštvom zacijelo se korijeni, uz ostalo, u stanovitoj političkoj i vrijednosnoj ocjeni seljaštva kao sitnovlasničke i konzervativne društvene skupine.

GIBANJA STRUČNJAKA U SOCIJALNOJ STRUKTURI SKJ

Pod pojmom stručnjaka krije se jedna izričito diferencirana društvena skupina različitih socioprofesionalnih slojeva koje bismo dihotomno, u širem smislu, mogli nazvati tehničkom i humanističkom inteligencijom, koja je u vrlo visokom stupnju (28,27%) obuhvaćena članstvom u SKJ. Međutim, pojedini slojevi stručnjaka vrlo različito sudjeluju u ukupnoj masi stručnjaka.

Usprkos fleksije ukupnog članstva SKJ, skupinu stručnjaka u cjelini karakterizira brz i snažan prodor u socijalnoj strukturi SKJ: u naznačenom razdoblju brojem je apsolutno porasla (ind. 107), pa je, da-

Godina	Broj stručnjaka članova SKJ	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi SKJ	Indeks 1968 = 100
1968	178.663	100	15,59	100
1969	187.618	105	16,88	108
1970	187.100	105	17,83	114
1971	186.477	104	18,18	117
1972	190.565	107	18,87	121

kako, rasla i u socijalnoj strukturi SKJ: od 15,59% na 18,87%, to jest na obje ravni *više od ijedne druge društvene skupine.*

No, govoreći o rastu stručnjaka u cjelini, želimo istaknuti da nisu svi sastavni dijelovi skupine stručnjaka pokazivali nagli uspon, već su neki iskazivali i *znatan pad,* čak ispod razine osipanja ukupnog članstva! Utoliko unutar skupine stručnjaka postoje dijametralno oprečne situacije.

Tako je najveći napredak u apsolutnom vidu ostvario sloj ekonomista i pravnika (ind. 140), a zatim inženjera i tehničara (ind. 112). Dva navedena sloja stručnjaka i *jedina* su koja pokazuju apsolutni rast! Naime, slojevi prosvjetnih, zdravstvenih, kulturnih i znanstvenih radnika apsolutno su *opali* u toku naznačenog razdoblja. Dapače, znanstveni su stručnjaci opali (ind. 81) ne samo ispod razine fleksije ukupnog članstva SKJ (ind. 88), nego čak i ispod razine osipanja radništva (ind. 82)! Slična je, ali blaža, situacija i kod kulturnih radnika (ind. 84), tako da su zajedno sa znanstvenim stručnjacima čak i relativno opali, to jest učešćem u socijalnoj strukturi SKJ. Prosvjetni i zdravstveni stručnjaci podjednako su apsolutno opali (ind. 92), ali su oba sloja napredovala u socijalnoj strukturi SKJ jer su opadali manje od globalne fleksije članstva SKJ.

Unutar republičkih organizacija SK postoji čitav niz varijacija koje ne možemo sve izložiti, ali globalno bismo upozorili na slijedeće:

a) Najviši stupanj obuhvaćenosti populacije stručnjaka ima SK Crne Gore (40,97%), zatim SK Makedonije (33,24%) i SK Bosne i Hercegovine (32,43%), odnosno trećinu svih stručnjaka, a uz njih je SK Srbije (30,58%), što je ujedno i iznad razine SKJ (28,27%). Znatno iza navedenih organizacija slijedi SK Hrvatske (22,53%) i najzad SK Slovenije, koji izričito najmanje obuhvaća stručnjake (16,88%), jer je tek svaki šesti član SK. No, u svakom slučaju, stručnjaci su 2,5—3,5 puta članstvom više obuhvaćeni od radnika.

b) Unutar razdoblja fleksije partijskog članstva stručnjaci su u cjelini svugdje apsolutno napredovali, osim u SK Hrvatske (ind. 100) i SK Slovenije (98), gdje su inače najmanje obuhvaćeni, dok najveći rast bilježimo u SK Makedonije (118) i u SK Srbije (112).

c) U pogledu kretanja apsolutnog broja pojedinih slojeva stručnjaka, istaknut ćemo da su u svim republičkim organizacijama brzo rasli ekonomisti i pravnici, a najbrže u SK Srbije (157) i u SK Slovenije (156), gdje su inače stručnjaci u cjelini apsolutno opali! Inženjeri i tehničari također su svugdje napredovali apsolutnim brojem, osim u SK Slovenije (87), a najviše u SK Crne Gore (138).

Slojevi prosvjetnih, kulturnih i zdravstvenih stručnjaka *nigdje* nisu apsolutno rasli, ali njihova situacija nije u svim republikama ni približno jednaka. Tako je sloj prosvjetnih radnika svugdje opao manje od globalne fleksije članstva, pa je i napredovao u socijalnoj strukturi

SK, osim u SK Hrvatske i u SK Makedonije, gdje je opao više od globalne fleksije. U istom smislu jedino su iznad globalne fleksije opali kulturni stručnjaci u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Srbiji, a zdravstveni stručnjaci (opet!) u Makedoniji i Sloveniji.

Posebna je situacija sa znanstvenim radnicima. Oni su apsolutno rasli u Crnoj Gori, Hrvatskoj i Makedoniji, ali je teško zaključivati o vrijednosti podatka zbog razvitka novih visokoškolskih ustanova, a u Crnoj Gori i stoga što je njihov apsolutni broj minimalan (70), pa je statističko zaključivanje diskutabilno. Međutim, znanstveni su radnici u Sloveniji relativno napredovali zbog manjeg osipanja u odnosu na globalnu fleksiju, ali su u SK Bosne i Hercegovine (ind. 40) i u SK Srbije (ind. 53) katastrofalno opali jer su doslovce prepolovljeni. Ilustrativno je spomenuti da su u tim republikama znanstveni radnici opali znatno više od seljaka!

Premda je apsolutni rast stručnjaka u cjelini poželjan, zacijelo nije poželjan naznačeni veliki razmak među pojedinim slojevima stručnjaka. Prije svega riječ je o nesrazmjernom rastu ekonomista i pravnika, uz tehničku inteligenciju, i o općem padu humanističke inteligencije, posebice znanstvenih stručnjaka.

RUKOVODIOCI I ADMINISTRATIVCI U SOCIJALNOJ STRUKTURI SKJ

Skupina rukovodilaca i funkcionera (kraće — rukovodilaca jer funkcioneri i onako čine neznatnu veličinu) predstavlja, uz administrativce, najnezahvalniji predmet analize. Naime, unutar ovih skupina očito su postojale statističke plime i oseke, a i međusobna prelijevanja.

Ipak, nezavisno od teškoća preciznijeg dohvaćanja ovih slojeva, nema dvojbe o tome da su rukovodioci ona društvena skupina koja je spram učešća u zaposlenom stanovništvu relativno *daleko najprisutnija u strukturi SKJ*. Obuhvaćenost rukovodilaca članstvom u SKJ aproksimativno se kreće između 60% i 80% sveukupne populacije. S druge strane, ta je skupina ne samo fizički relativno najprisutnija, nego i po utjecaju u organizaciji SK jer je vrlo visoko zastupljena u centrima odlučivanja.

Poslije rukovodilaca i stručnjaka članstvom u SKJ najviše je obuhvaćena skupina administrativaca. Usprkos pretežno negativnoj vrijednosnoj ocjeni administrativnog osoblja, organizacija SKJ je vrlo ukorijenjena u ovoj skupini jer je skoro svaki četvrti administrativac ujedno i član SKJ. Istina, to je skupina koja ne pokazuje izričitu probojnost u strukturi SKJ, ali pokazuje stabilnost kao malo koja skupina jer je u svim godinama razmatranog razdoblja s neznatnim odstupanjima uglavnom pratila globalnu fleksiju članstva, pa 1972, poput rukovodilaca, sudjeluje u socijalnoj strukturi SKJ čak s pozitivnim indeksom (101)!

Godina	Broj rukovod. i funkcion. članova SKJ	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi SKJ	Indeks 1968 = 100	Broj administr. članova SKJ	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi SKJ	Indeks 1968 = 100
1968	82.941	100	7,2	100	139.529	100	12,2	100
1969	67.250	81	6,1	84	138.217	99	12,4	102
1970	74.070	89	7,1	98	125.987	90	12,0	99
1971	76.425	92	7,5	103	124.344	89	12,1	100
1972	74.342	90	7,4	102	124.525	89	12,3	101

Neznatan apsolutni i relativni napredak ili pad administrativne skupine u strukturi SK prisutan je u najvećem broju republičkih organizacija SK, osim u organizaciji SK Crne Gore, gdje je ova skupina spram 1968. znatno napredovala apsolutno i relativno. Međutim, usprkos ovom rastu, njeno sudjelovanje u socijalnoj strukturi SK Crne Gore (11,1%) manje je od onog u SKJ i većine drugih republičkih organizacija SK. Skupina administrativaca najprisutnija je u SK Hrvatske (14,8%) i u SK Slovenije (14,7%).

PENZIONERI U SOCIJALNOJ STRUKTURI SKJ

Po stupnju obuhvaćenosti populacije članstvom u SKJ (10,46%) penzioneri prelaze radništvo (9,57%), a po sudjelovanju u socijalnoj strukturi SKJ (9,1%) predstavljaju četvrtu skupinu, pri čemu svojom brojnošću čine čak polovinu svih članova SKJ izvan djelatnosti! Dapače, usprkos značajnoj fleksiji ukupnog članstva SKJ, penzioneri spadaju u onu skupinu koja pokazuje blag apsolutni napredak (102) i značajan rast u socijalnoj strukturi SKJ.

Godina	Broj penzionera članova SKJ	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi SKJ	Indeks 1968 = 100
1968	90.238	100	7,87	100
1969	91.364	101	8,22	104
1970	91.067	101	8,68	110
1971	91.325	101	8,91	113
1972	91.789	102	9,09	116

Populacija penzionera u *svim* je republičkim organizacijama SK obuhvaćena više od radništva: Crna Gora — 23%, Srbija — 11,56%, Hrvatska — 10,4%, Bosna i Hercegovina — 10,27%, Makedonija — 9,59% i Slovenija — 6,17%. No, premda je procentualno penzionera najmanje

obuhvaćeno u SK Slovenije, ipak je to znatno više od obuhvaćenosti radnika (3,94%), što je relativno više nego u ijednoj drugoj republici.

Najviše penzionera ima u socijalnoj strukturi SK Crne Gore (15,34%), gdje čine treću po rangu skupinu (iza radnika i stručnjaka, a ispred administracije), iza kojeg slijedi SK Slovenije, gdje penzioneri u socijalnoj strukturi SK sudjeluju tek neznatno manje (14,75%), a čine također treću skupinu (poslije radnika i stručnjaka). Zatim slijedi SK Hrvatske (13%), pa u znatnom razmaku SK Srbije (8,23%), SK Bosne i Hercegovine (7,46%) i konačno SK Makedonije (5,97%). Inače, u svim organizacijama SK prisutan je gotovo neznatan apsolutni rast penzionera, ali je napredak, zbog fleksije ukupnog članstva, znatan u socijalnoj strukturi. Najveći apsolutni (118) rast i napredak u socijalnoj strukturi SK (130) bilježimo u SK Slovenije.

Na kraju htjeli bismo upozoriti na dvije značajne okolnosti: prvo, penzioneri praktički ne sudjeluju u strukturi novoprimljenih članova (nekoliko promila), što znači da se njihov apsolutni rast može objasniti isključivo *starenjem članstva;* drugo, penzioneri spadaju među one skupine koje su relativno dobro zastupljene u različitim organima SK, a 1972. pokazuje njihov daljnji prodor, osobito na lokalnoj razini.

STUDENTI, ĐACI I RADNIČKA ŠKOLSKA OMLADINA (RŠO)

U sklopu studenata, đaka i radničke školske omladine (RŠO) nailazimo na dijametralno oprečna gibanja u analiziranom razdoblju, i to na dvije ravni: s obzirom na njihova relativna i apsolutna gibanja u članstvu SKJ i s obzirom na obuhvaćenost populacije članstvom u SKJ.

Studenti spadaju u onu skupinu koja je u SKJ apsolutno opala (ind. 93) *manje od razine globalnog osipanja članstva* (88), tako da su studenti relativno napredovali učešćem u socijalnoj strukturi SKJ (ind. 106), s napomenom da je taj neprekidni rast opao samo 1972!

Za razliku od relativno povoljne situacije studenata, *đaci i radnička školska omladina* su na razini SKJ apsolutnim brojem i učešćem u socijalnoj strukturi SKJ doslovce prepolovljeni. Naime, đaci su apsolutno opali s indeksom 50, a u strukturi s indeksom 57, dok je radnička školska omladina apsolutno opala s indeksom 51, a u strukturi SKJ s indeksom đaka. Ipak, važno je napomenuti da su đaci i RŠO, za razliku od studenata, blago apsolutno porasli 1972.

Godina	Broj studenata članova SKJ	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi SKJ	Indeks 1968 = 100	Broj đaka članova SKJ	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi SKJ	Indeks 1968 = 100	Broj pripadnika RŠO članova SKJ	Indeks 1968 = 100	% učešća u strukturi SKJ	Indeks 1968 = 100
1968	37.083	100	3,2	100	32.250	100	2,8	100	8.575	100	0,75	100
1969	38.441	104	3,5	107	21.756	67	2,0	70	4.997	58	0,45	60
1970	37.940	102	3,6	112	13.391	42	1,3	46	3.097	36	0,30	40
1971	36.779	99	3,6	111	15.855	49	1,5	55	4.157	48	0,41	55
1972	34.399	93	3,4	105	16.233	50	1,6	57	4.374	51	0,43	57

Pravu sliku položaja svake od ovih skupina, kao i njihov uzajamni odnos i odnos spram drugih socijalnih skupina, možemo uočiti kad utvrdimo i usporedimo razlike u obuhvaćenosti populacije.

Na razini SKJ uočavamo vrlo krupne razlike u obuhvaćenosti populacija navedene tri skupine. Na početku analiziranog razdoblja bilo je obuhvaćeno 9,61% RŠO, zatim 21% srednjoškolaca (đaka) te 25,85% studenata. Očito je, dakle, da su studenti bili najviše zastupljeni. Obuhvaćenost članstvom u SKJ među ovim skupinama bitno se izmijenila 1972. iz dva razloga: prvo, jer postoji značajna razlika u apsolutnom padu; jer postoji značajna razlika u rastu njihove mase na školovanju budući je najviše porasla RŠO, zatim studenti, dok su srednjoškolci ostali gotovo na razini 1968. Na temelju oba elementa bilo je 1972. članstvom obuhvaćeno svega 4,80% RŠO, dakle upola manje nego 1968, zatim 12,4% đaka, odnosno skoro upola manje, i 17,86% studenata, odnosno za trećinu manje. Slika se, dakle, izmijenila u negativnom pravcu uopće i u odnosu ovih skupina posebno jer je sada tek svaki šesti, umjesto četvrti, student obuhvaćen članstvom, zatim svaki osmi, umjesto peti, srednjoškolac i tek svaki dvadeseti umjesto deseti pripadnik RŠO. Dakle, razlika u padu obuhvaćenosti najviše je pogodila RŠO jer su sada đaci više od njih obuhvaćeni ne dva, nego tri puta, a studenti ne dva i po, nego četiri puta. To nedvojbeno pokazuje da se fleksija omladine na školovanju relativno vršila na račun radničke školske omladine, kao što se i fleksija zaposlene omladine vršila pretežno na račun radničke omladine.

S druge strane, situacija RŠO zacijelo je najteža u sklopu radništva. Naime, dok je odraslo radništvo članstvom obuhvaćeno sa 9,57%, a mlado radništvo (do 27 godina) sa oko 7%, dotle je RŠO obuhvaćena tek s 4,8%, odnosno upola manje. Nasuprot tome, đaci i studenti su ne samo 3—4 puta više obuhvaćeni od RŠO, nego i dvostruko više od mladih radnika. Sve to pokazuje da je SKJ daleko više prisutan među klupama nego za tvorničkim strojevima.

Što se tiče studenata u sklopu republičkih organizacija, postoje značajne razlike njihovog učešća u socijalnoj strukturi SK i obuhvaćenosti članstvom.

Studenti sudjeluju najviše u strukturi SK Makedonije (4,2%), zatim SK Hrvatske (3,8%), SK Srbije (3,7%), dok sudjeluju najmanje u SK Slovenije (2,7%) i SK Crne Gore (2,9%). Organizacija SK Bosne i Hercegovine sa 3,3% skoro je istovjetna sa SKJ (3,4%).

Međutim, kada ovo učešće u socijalnoj strukturi SK razmotrimo s gledišta obuhvaćenosti svih studenata članstvom u SK, slika se duboko mijenja. Tako, SK Crne Gore, koji je pri dnu učešća studenata u socijalnoj strukturi SK, ima daleko najveću obuhvaćenost članstvom (44,3%), to jest skoro svaki drugi student ujedno je i član SK! Nasuprot tome, SK Makedonije, koji ima najviši postotak sudjelovanja studenata u socijalnoj strukturi SK, ima, uz SK Slovenije (14,88%), najniži postotak obuhvaćenosti studentske populacije (11,9%), odnosno tek je svaki deveti student član SK (što je još uvijek više od radništva!). Iza SK Crne Gore najbolje stoji SK Bosne i Hercegovine (23,8%), zatim SK Srbije (21,7%), koji su iznad razine SKJ, te SK Hrvatske (18,6%), što je ispod te razine.

I kod srednjoškolaca nailazimo na značajne razlike, samo što su u apsolutnim razmjerima manje. U obuhvaćenosti srednjoškolaca prednjači SK Bosne i Hercegovine (18,42%), potom SK Hrvatske (14,62%), a najmanje je obuhvaćeno u SK Makedonije — 3,8%, odnosno tek svaki dvadeset peti, zatim u SK Slovenije (9,29%), SK Crne Gore (9,98%) i SK Srbije (10,87%).

Dakako, i u pogledu RŠO postoje razlike na obje ravni, ali su one u apsolutnom vidu gotovo beznačajne jer se računaju u promilima: najviše RŠO ima u socijalnoj strukturi SK Bosne i Hercegovine (0,7%), a najmanje u SK Makedonije (0,1%), gdje broj pripadnika RŠO članova SK iznosi svega 58 (pedeset osam), a slično je i u SK Crne Gore (60). I u pogledu obuhvaćenosti članstva SK Makedonije stoji najlošije — svega 0,8%, odnosno svaki 125, a najviši procent je u SK Bosne i Hercegovine — 7,16%. Dakle, situacija je s radničkom školskom omladinom ponegdje i apsurdna. Međutim, položaj RŠO uklapa se u opći položaj radništva kao onaj njegov segment koji ima ekstremno nepovoljnu poziciju.

GIBANJA U SOCIJALNOJ STRUKTURI ČLANSTVA SKJ U TOKU 1973. GODINE*

U toku 1973. dolazi do stanovitih značajnih i pozitivnih promjena u strukturnim obilježjima i tendencijama članstva SKJ. One su, nedvojbeno, izraz i plod društvene akcije nakon 21. sjednice i Pisma. Dakako, te promjene nisu u svim strukturnim segmentima podjednake, ali se gibanja u toku 1973. *globalno* mogu pozitivno ocijeniti.

Prije svega, u 1973-oj dolazi do izvanrednog povećanja broja članova SKJ. Primljeno je preko 100.000 članova, a čist prirast iznosio je 66.764 člana, tako da SKJ u 1973-oj broji 1,076.711 članova. Relacije i značaj broja novoprimljenih članova i prirasta članstva SKJ možemo lako uočiti iz slijedećeg:

a) U analiziranom razdoblju prvi put imamo *apsolutni rast* članstva SKJ (indeks spram 1972 — 107). Na taj način organizacija SKJ dosegla je najveći broj članova uopće, izuzevši 1968 (ind. spram 1968 — 94).

b) Poslije 1959. i 1968. to je i najveći broj *novoprimljenih članova* (109.150).

c) Poslije navedenih godina to je i najveći *prirast članstva* SKJ.

Istina, činjenica visokog prirasta članstva SKJ, po sebi nedvojbeno pozitivna, nema u svim svojim konkretnim vidovima ispoljavanja jednako značenje, što ćemo posebno uočiti kada prirast članstva razložimo na gibanja u socijalnoj strukturi SKJ. Što se tih gibanja tiče u toku 1973, a spram 1972, upozorit ćemo na nekoliko značajnih momenata:

1) *Sve su analizirane socijalne skupine apsolutno porasle!* Rang prostog prirasta članova izgleda ovako:

---

* Za 1973. godinu nije bilo podataka u statističkoj službi Predsedništva SKJ u kojima su posebno obrađivane pokrajine.

Radnici	21.356	Penzioneri	2.893
Stručnjaci	19.362	Studenti	2.403
Administrativci	4.930	RŠO	2.184
Srednjoškolci	4.729	Seljaci	337
Rukovodioci	3.793		

Međutim, ovisno o prethodnom broju članova pojedine socijalne skupine, ovim ciframa izražen prirast članstva rezultira *različitim* stupnjem rasta svake socijalne skupine, a njihov rast ili čak i pad u socijalnoj strukturi SKJ presudno je uvjetovan time da li je čitava skupina rasla *ispod* ili *iznad* razine globalnog prirasta članstva SKJ. Iznad indeksne razine rasta ukupnog članstva porasli su: radnička školska omladina, srednjoškolci, stručnjaci, radnici i studenti, što znači da su napredovali i u socijalnoj strukturi SKJ, dok su ispod razine ukupnog rasta porasli rukovodioci, administrativci, penzioneri i poljoprivrednici, pa su stoga i opali u socijalnoj strukturi SKJ.

2) Najviše je porasla *RŠO* (ind. 150), a u socijalnoj strukturi napredovala je sa 0,43% na 0,61%. Međutim, i s tim rastom RŠO znatno zaostaje za apsolutnim brojem iz 1968 (ind. 76), kao i učešćem u socijalnoj strukturi SKJ. U istom smislu, premda bilježi značajan rast obuhvaćenosti populacije sa 4,80% na 7,24%, ona još uvijek zaostaje za 1968-om (9,61%).

Drugi po rastu su *srednjoškolci* (ind. 129), koji su značajno porasli i u socijalnoj strukturi SKJ (1,61%—1,95%) i na ravni obuhvaćenosti populacije (12,4%—16,62%). Međutim, i oni zaostaju za 1968-om, čak i više od RŠO.

Iza ove dvije skupine najviše su porasli *stručnjaci* (ind. 110), a u socijalnoj strukturi sa 18,87% na 19,50%. Međutim, za razliku od ostalih skupina koje imaju negativni indeks spram 1968, rast stručnjaka u toku čitavog razdoblja znatno prelazi njihovu startnu poziciju 1968 (100 : 117), a najviše su porasli upravo 1973, čak *više nego u čitavom prethodnom razdoblju!*

Dakako, nisu svi slojevi stručnjaka jednako rasli, ali su *svi apsolutno porasli*. Brojem članova najviše su porasli inženjeri i tehničari (6.283), zatim prosvjetni radnici (4.508), ekonomisti i pravnici (2.984), zdravstveni stručnjaci (1.429), kulturni radnici (560) i, najzad, znanstvenici (190). Međutim, relativno su najviše porasli kulturni radnici (ind. 113), zatim inženjeri i tehničari te pravnici i ekonomisti (111), pa zdravstveni i prosvjetni stručnjaci (108), što znači da su svi rasli *iznad* razine globalnog rasta ukupnog partijskog članstva, pa su rasli i u socijalnoj strukturi SKJ, ali su zdravstveni i prosvjetni radnici opali u strukturi stručnjaka jer su rasli *ispod* razine rasta stručnjaka u cjelini! Međutim, znanstvenici nastavljaju nepovoljan hod: porasli su najmanje (ind. 104), dakle ispod razine rasta ukupnog članstva SKJ i stručnjaka u cjelini, tako da su opali i u socijalnoj strukturi SKJ i u strukturi stručnjaka.

Iza stručnjaka relativno su najviše porasli *radnici* (ind. 107), ali tek neznatno (manje od poena) iznad razine globalnog rasta članstva SKJ,

pa su jedva primjetno napredovali u socijalnoj strukturi SKJ, naime za svega 23 promila (28,27%—28,50%).

Međutim, iako su radnici u cjelini ostali na istim pozicijama u socijalnoj strukturi SKJ, ipak postoje značajne pozitivne promjene u strukturi radništva.

Prvo, najveći dio radničkog brojnog rasta sačinjavaju *mladi radnici*, čak 87,68% ukupnog radničkog porasta, dakle znatno iznad učešća mladih radnika u strukturi ukupnog radništva. Stoga su mladi radnici čak *premašili* procent svog učešća u ukupnom radništvu iz 1968 (28,52% prema 28,11%)!

Drugo, u sklopu rasta mladih radnika najviše su napredovali VKV i KV radnici (ind. 129), a ovi posljednji čak su i nadmašili svoje sudjelovanje u kvalifikacionoj strukturi mladih radnika iz 1968 (67,21% prema 62,91%).

Treće, najveći dio radničkog rasta čine *industrijski* i srodni radnici, to jest 65,89% ukupnog radničkog prirasta, što je također znatno iznad njihovog učešća u strukturi radništva, pa su u socijalnoj strukturi SKJ porasli više od ukupnog radništva (13,71%—14,22%), ali još uvijek nisu dosegli razinu iz 1968 (14,87%) jer su u razdoblju fleksije daleko više opadali od ukupnog radništva.

Posljednju skupinu koja je napredovala i u socijalnoj strukturi SKJ čine *studenti*. Istina, jedva primjetno jer su rasli gotovo adekvatno razini rasta ukupnog partijskog članstva.

Premda su apsolutno rasli, *rukovodioci* su opali u socijalnoj strukturi SKJ (7,36%—7,26%) zbog rasta ispod razine ukupnog članstva. Istovjetan je slučaj s *administrativcima* (12,33%—12,02%), s *penzionerima* (9,09%—8,79%) i sa *seljacima*, koji su najviše opali u socijalnoj strukturi SKJ (5,96%—5,63%) jer su zaista simbolično porasli brojem članstva (337).

Na temelju navedenog gibanja mogli bismo zaključiti da u socijalnoj strukturi SKJ i *nije došlo do bitnijih promjena*. Međutim, treba istaknuti da su radnici *prvi put nakon pet godina apsolutno porasli*, a njihov napredak u socijalnoj strukturi SKJ, makar i minimalan, nije zabilježen gotovo *čitavu deceniju* (izuzevši 1969). Utoliko su, što se radništva tiče, i gibanja u socijalnoj strukturi SKJ značajnija kao *tendencija* nego kao razina konkretnih kvantitativnih promjena. Posebice u pogledu strukturnih promjena unutar radništva: porast mladih radnika, osobito VKV i KV, kao i značajan rast industrijskog radništva.

GIBANJA U SOCIJALNOJ STRUKTURI REPUBLIČKIH ORGANIZACIJA SK

Ta su gibanja vrlo različita. Prije svega, nisu sve analizirane socijalne skupine pokazivale čak ni brojni, odnosno apsolutni porast članstva, kao što je to slučaj u SKJ, pa je već time još izričitija raznolikost gibanja u socijalnoj strukturi republičkih organizacija. Odmah treba istaknuti da su svugdje apsolutno rasle samo četiri skupine: RŠO, sred-

njoškolci, stručnjaci i radnici, ali su i u socijalnoj strukturi SK svih republičkih organizacija jedino rasli RŠO i srednjoškolci!

a) Kada je riječ o rastu *radničke školske omladine,* treba naglasiti da je zbog njenog prethodnog katastrofalnog pada ponegdje bila svedena (1972) čak na simboličan broj članova (SK Crne Gore — 66 i SK Makedonije — 58), pa su često indeksni porasti 1973. vrlo visoki. Tako je RŠO najviše porasla u SK Crne Gore (ind. 461), odnosno za 238 članova, a najmanje u SK Makedonije (ind. 110), odnosno za svega 6 članova. Poslije SK Crne Gore RŠO je najviše porasla u SK Slovenije (ind. 203), odnosno za 201 član, u SK Srbije (147), odnosno za 1.183 člana, u SK Bosne i Hercegovine (ind. 133) i u SK Hrvatske (127).

b) *Srednjoškolci* su brojem i u socijalnoj strukturi vrlo visoko rasli. Najviše su članstvom rasli ovim redom: SK Crne Gore (ind. 187), SK Makedonije (172), SK Slovenije (164), SK Srbije (132), SK Bosne i Hercegovine (115) i najmanje SK Hrvatske (106). Međutim, bez obzira na njihov značajan brojni napredak, oni u socijalnoj strukturi SK nigdje nisu ni približno dosegli granicu učešća iz 1968, osim donekle u SK Srbije i u SK Slovenije.

c) *Stručnjaci u cjelini* članstvom su najviše porasli u SK Bosne i Hercegovine i u SK Crne Gore (ind. 111), te u SK Hrvatske, SK Makedonije i SK Srbije (107), a najmanje u SK Slovenije (nešto ispod 107). Međutim, u socijalnoj strukturi SK najviše su porasli u SK Hrvatske, zatim u SK Bosne i Hercegovine, SK Crne Gore, SK Makedonije i SK Slovenije, dok su *opali* u socijalnoj strukturi SK Srbije (21.15% prema 21,10%), budući su brojno rasli ispod razine ukupnog članstva.

Što se pojedinih *slojeva* stručnjaka tiče, a uzevši u obzir republike u kojima su stručnjaci apsolutno i relativno napredovali (dakle sve osim Srbije), najlošije su prošli *znanstvenici* jer su *jedino* oni čak apsolutno, odnosno brojem, opali u SK Bosne i Hercegovine i u SK Hrvatske, a relativno, odnosno učešćem u socijalnoj strukturi SK i u strukturi stručnjaka, opali su u *svim* ostalim republikama. Pored znanstvenika, najlošije su prošli *zdravstveni* stručnjaci: premda su svugdje *rasli* brojem, ipak su u svim republikama *opali* učešćem u socijalnoj strukturi SK, izuzevši Bosnu i Hercegovinu, gdje su opali samo u strukturi stručnjaka, a porasli u strukturi SK budući su manje rasli od stručnjaka u cjelini, ali i više od razine rasta sveukupnog članstva.

Prosvjetni stručnjaci su u obje strukture opali samo u SK Crne Gore i u SK Hrvatske, dok su u Bosni i Hercegovini, poput zdravstvenih radnika, opali samo u strukturi stručnjaka. *Kulturni* su radnici opali jedino u SK Slovenije, i to u obje strukture, dok su ekonomisti neznatno (ind. 98) opali samo u strukturi stručnjaka, a porasli u strukturi SK.

No, zaista je paradoksalna situacija sa stručnjacima u SK Srbije: prvo, jedino su tu *stručnjaci u cjelini* opali u socijalnoj strukturi SK; drugo, usprkos tome što su stručnjaci u cjelini relativno opali, apsolutno i relativno su porasli, uz inženjere, upravo oni *slojevi* stručnjaka koji su najlošije prošli u svim drugim republikama, a to su znanstvenici,

zdravstveni i prosvjetni radnici, pri čemu su od svih slojeva stručnjaka najviše porasli baš znanstvenici! Najlošije su prošli kulturni radnici i ekonomisti, koji su čak apsolutno i relativno pali!

d) *Radnici* su brojem porasli u svim republičkim organizacijama SK, ali ne i u socijalnoj strukturi! Najviše su članstvom porasli u SK Slovenije (ind. 110), u SK Srbije (109) i u SK Bosne i Hercegovine (108), gdje su ujedno rasli i u socijalnoj strukturi SK. U SK Makedonije je njihov rast adekvatan razini rasta ukupnog partijskog članstva, pa su stagnirali u socijalnoj strukturi SK, a čak su opali u socijalnoj strukturi SK Hrvatske i naročito SK Crne Gore budući su rasli ispod razine ukupnog članstva.

Industrijski su radnici porasli *više* od razine ukupnog radništva u SK Srbije, SK Slovenije i SK Bosne i Hercegovine, u kojima su rasli i u socijalnoj strukturi SK i u strukturi radništva. U SK Makedonije, gdje je ukupno radništvo raslo na razini globalnog partijskog rasta, pa je stagniralo u socijalnoj strukturi SK, industrijski su radnici (ind. 107) napredovali u obje strukture, što vrijedi i za SK Hrvatske. Međutim, izuzetak je SK Crne Gore, gdje su industrijski radnici jedva brojem porasli (ind. 101), i to ispod razine ukupnog radništva, koje je i samo opalo u socijalnoj strukturi SK, pa su stoga nužno opali u obje strukture.

Rukovodioci su *jedino* u SK Srbije porasli brojem (ind. 115) i u strukturi SK, dok su u Makedoniji (104), Sloveniji (102) i Bosni i Hercegovini (100) porasli brojno, ali su opali u socijalnoj strukturi SK. U SK Crne Gore (ind. 98) i u SK Hrvatske (96) opali su i brojem, a pogotovu učešćem u strukturi SK.

Administrativci su *jedino* u SK Makedonije porasli brojem (109) i sudjelovanjem u socijalnoj strukturi SK. U sklopu SK Slovenije (106), SK Bosne i Hercegovine (105) i SK Hrvatske (101) opali su u socijalnoj strukturi SK, a jedino su i brojem i učešćem u strukturi opali u SK Crne Gore.

Studenti su brojno rasli u svim republikama, osim u SK Hrvatske, gdje su snažno opali (ind. 87), i to više nego ikada. Drugdje su brojno rasli i napredovali u socijalnoj strukturi, osim što su učešćem u strukturi opali u SK Makedonije jer su rasli ispod razine globalnog partijskog rasta.

Penzioneri su brojno rasli u SK Bosne i Hercegovine (ind. 107), SK Crne Gore (105), SK Hrvatske (104) i SK Srbije (103), dok su stagnirali u SK Makedonije (oko 100), a pali su brojno samo u SK Slovenije (97). Međutim, osim u SK Bosne i Hercegovine i u SK Hrvatske, gdje su napredovali i u socijalnoj strukturi, drugdje su u njoj opali.

Poljoprivrednici (seljaci) stoje najlošije jer su brojno rasli u SK Crne Gore (105), SK Srbije, SK Makedonije i SK Hrvatske (101), a opali su članstvom u SK Slovenije (99) i osobito u SK Bosne i Hercegovine (95). Međutim, zbog neznatnog prirasta članstva *svugdje* su opali u socijalnoj strukturi SK.

Dakako, ova različita gibanja u socijalnoj strukturi pojedinih republika nije lako svesti na zajednički nazivnik. Međutim, s obzirom

na to da je radništvo centralna tema svake rasprave o socijalnoj strukturi organizacije SK, možemo reći da gibanja u 1973-oj, ma koliko pokazivala i pozitivne odlike koje smo naznačili, ipak nisu ispunila očekivanja jer je radništvo u sklopu SKJ ostalo na istim pozicijama u socijalnoj strukturi, kao što je i stagniralo u SK Makedonije, dok je čak opalo u socijalnoj strukturi SK Hrvatske i SK Crne Gore.

No, kada, pored naznačenih gibanja i apsolutnog učešća pojedinih socijalnih skupina u strukturi SKJ, uzmemo u obzir i obuhvaćenost pojedine populacije članstvom u SKJ, onda pogotovu ne možemo doći do povoljnih zaključaka jer su tada radnici u socijalnom sklopu SKJ i još manje prisutni. Dakako, značaj učešća radništva u socijalnoj strukturi SKJ nije pitanje pukog uravnoteženja socijalnih snaga u njegovom sklopu, već je jedna od temeljnih odrednica sposobnosti SKJ u revolucionarnom preobražaju društvene zbilje.

Dimče Belovski

NACIONALNE MANJINE I PROBLEMI MEĐUNARODNE SARADNJE*

1. Problemi koji se odnose na položaj nacionalnih, etničkih i drugih manjina poprimili su svetske razmere; za njih je sve više zainteresovana čitava međunarodna zajednica, a Organizacija ujedinjenih nacija posvećuje povećanu pažnju ovoj problematici. Neophodno je, zbog toga, sagledati ove probleme u širem kontekstu međunarodnog razvoja.

Savremeni svet doživljava duboke promene koje neprekidno menjaju njegov lik. Nove društvene snage, koje su nastale iz dubokih društveno-ekonomskih preobražaja, antikolonijalne revolucije, borbe narodâ za oslobođenje, vrše svoju misiju na planu suštinske transformacije međunarodnih odnosa na osnovama opšte emancipacije ljudi i narodâ. Ovi procesi nikad nisu bili toliko duboki i sveobuhvatni kao danas, uprkos otporima snaga neokolonijalizma i strane dominacije koje teže da sačuvaju postojeću, još uvek neravnopravnu i nepravednu strukturu međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa. Međutim, ulažu se veoma široki napori za mir, ravnopravnu saradnju i demokratizaciju međunarodnih odnosa.

Mir u svetu, univerzalna bezbednost i međunarodna saradnja mogu biti efektivni i trajni jedino ako su zasnovani na punom poštovanju prava svakog naroda na slobodan i nezavisan razvoj. U takvom kontekstu veoma značajno mesto zauzima obezbeđivanje legitimnih prava nacionalnih, etničkih i drugih manjina.

Sve dok postoji potčinjavanje i eksploatacija narodâ, sve dok se guši borba narodâ za samoopredeljenje i oslobođenje i sve dok se ne omogući ostvarivanje legitimnih prava nacionalnih i etničkih manjina, ne može biti stvorena stabilna osnova za mir i bezbednost. U takvim uslovima dogovori i aranžmani za mir ostaju ograničeni i krhki. U svetu, koji je ostvario krupan progres u raznim oblastima i koji je postao toliko međuzavisan, mir i sloboda narodâ ne mogu se podvajati, pogo-

---

* Uvodno izlaganje na saminaru Ujedinjenih nacija o položaju i zaštiti prava nacionalnih, etničkih i drugih manjina koji je održan u Ohridu od 25. juna do 8. jula 1974. godine.

tovo ne mogu biti regionalna privilegija ili privilegija jednog dela sveta ili grupe država i naroda. Oni će ili važiti za sve ili ih u stvari neće biti.

Prema tome, rešavanje problema vezanih za položaj nacionalnih, etničkih i drugih manjina u duhu Povelje Ujedinjenih nacija, Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i Pakta o pravima čoveka ne može biti u potpunosti sagledano niti integralno ostvarivano samo kroz prizmu načela humanizma, već postaje bitan, sastavni deo sveukupne borbe za mir i bezbednost u svetu.

2. U razmatranju problema nacionalnih, etničkih i drugih manjina bitni su kako njegovi unutrašnji tako i međunarodni aspekti.

Kada se govori o unutrašnjem aspektu, ima se u vidu položaj nacionalnih, etničkih i drugih manjina u svetlosti zakonodavstva i prakse svake zemlje, uzimajući u obzir pre svega odredbe ustavnog poretka. U stvari, položaj i prava manjina su sastavni elemenat samog državnog uređenja i od primarnog su značaja za stanje društveno-političkih odnosa u jednoj zemlji. Regulisanje položaja nacionalnih, etničkih i drugih manjina je sastavni elemenat državnog uređenja i veoma je značajan za unutrašnji život zemlje i za stanje društveno-političkih odnosa.

Međunarodni aspekt se tiče reperkusija koje proizlaze iz položaja nacionalnih i etničkih manjina pre svega na odnose sa susednim zemljama, pa, prema tome, i na šire odnose u regionu i u svetu. Politika obezbeđivanja ravnopravnog tretmana nacionalnih, etničkih i drugih manjina stvara povoljne uslove da se odnosi sa zemljama o čijim se manjinama radi razviju, što doprinosi i pozitivnom razvoju međunarodnih odnosa u celini. S druge strane, nepriznavanje postojanja nacionalnih manjina ili politika diskriminacije prema njima prouzrokuje sporove i konflikte među zemljama, što otežava razvoj normalnih susedskih i međunarodnih odnosa.

Oba ova aspekta su međusobno povezana i uslovljena. Naravno, u daljim naporima na ovom planu treba polaziti od saznanja da su konkretni uslovi različiti, kako u pojedinim regionima tako i u državama, s obzirom na osobenost istorijskog i ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Oni se moraju uzeti u obzir prilikom svake konkretne analize problema koji se odnose na položaj nacionalnih, etničkih i drugih manjina. Ovo je potrebno utoliko više u uslovima sve raširenije borbe narodâ za oslobođenje od kolonijalne i druge dominacije i za formiranje sopstvenih nacionalnih država.

Prema tome, i putevi i oblici rešavanja su raznovrsni i nema opšteg ili posebnog regionalnog modela koji se automatski može primenjivati na sve istorijske situacije. Bitno je, međutim, da se prihvate i implementiraju isti principi koji su danas opšteprihvaćeni u međunarodnoj zajednici a koji proizlaze iz Povelje Ujedinjenih nacija, iz Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, iz Pakta o pravima čoveka i iz drugih relevantnih međunarodnih akata.

3. Problemi vezani za ostvarivanje prava nacionalnih, etničkih i drugih manjina ne svode se i ne iscrpljuju u regionalnim ili bilateralnim okvirima.

Sama činjenica da se nekadašnje Društvo naroda suočilo sa ovim problemom, kao i da se Ujedinjene nacije danas time aktivno bave, potvrđuje da se radi o širem međunarodnom problemu. Delovanjem Društva naroda, a naročito Ujedinjenih nacija, unapređeno je međunarodno pravo na planu zaštite nacionalnih, etničkih i drugih manjina.

Društvo naroda je učinilo prve korake u fiksiranju i sistematizovanju nekih bitnih načela u rešavanju problema nacionalnih, etničkih i drugih manjina na međunarodnom planu. U uslovima neravnopravnosti koji su tada vladali u međunarodnoj zajednici i nametanja obaveza samo nekim državama nije se otišlo daleko u integralnom i univerzalnom postavljanju ovog problema.

Ujedinjene nacije su na principima sadržanim u Povelji, naročito o pravu naroda na samoopredeljenje i o pravima čoveka, stvorile osnovne pretpostavke za integralno i univerzalno rešavanje problema nacionalnih, etničkih i drugih manjina. Iz intencija i odredaba Povelje, kao i iz opšte saglasnosti država članica, prirodno su proizašli Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Pakt o pravima čoveka i niz drugih konvencija i akata u oblasti zaštite, poštovanja i ostvarivanja prava nacionalnih, etničkih i drugih manjina. To znači da su u sistemu Ujedinjenih nacija učinjeni prvi stvarni koraci na putu izgrađivanja osnova za trajnija i šira rešenja u ovoj značajnoj oblasti međunarodnog života.

4. Problematika koja se odnosi na neke nacionalne, etničke i druge manjine regulisana je bilateralnim i multilateralnim dogovorima i posebnim ugovorima. Postoje, međutim, nacionalne, etničke i druge manjine čiji položaj nije bio predmet međunarodnih ugovora.

Pažnju međunarodne zajednice ne bi trebalo svoditi samo na one nacionalne, etničke i druge manjine čiji je položaj regulisan međunarodnim ugovorom. Činjenica da položaj nekih manjina nije regulisan međunarodnim ugovorima ne oslobađa međunarodnu zajednicu od obaveze prema njima. Takve obaveze se zasnivaju na Povelji Ujedinjenih nacija, na Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, na Paktu o pravima čoveka i na opštem interesu međunarodne zajednice za izgrađivanje mira i bezbednosti i za razvoj ravnopravne međunarodne saradnje.

I pored napretka ostvarenog u implementaciji postojećih ugovora, još se suočavamo sa situacijom neizvršavanja obaveza koje proizlaze iz međunarodnih ugovora i akata. To ima ozbiljne posledice po odnose među državama. Zato je u interesu međunarodne zajednice da se stalno ulažu konstruktivni napori i preduzimaju mere u pravcu izvršavanja obaveza preuzetih od strane država.

Posebno su teški slučajevi nepriznavanja postojanja nacionalnih i etničkih manjina u sopstvenoj zemlji, odnosno politike diskriminacije prema njima. Ujedinjene nacije ne mogu prihvatiti da bilo koja država može jednostranim aktom da proglasi nepostojećom nacionalnu, etničku ili drugu manjinu u svojoj sredini. U realnosti međunarodnog života postojanje nacionalnih, etničkih i drugih manjina, kao i nacije, ne prestaje takvim aktima. Imajući u vidu istorijski razvoj, kulturno nasleđe i savremena stremljenja za slobodom i ljudskim pravima, postojanje nacionalnih, etničkih i drugih manjina, kao i čitavih nacija, objektivno ne

zavisi od spremnosti ili nespremnosti države da prizna njihovo postojanje.

5. Sprovođenje politike asimilacije prema nacionalnim, etničkim i drugim manjinama predstavlja kršenje slova i duha Povelje Ujedinjenih nacija, Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, Pakta o pravima čoveka i opšteusvojenih normi međunarodnog prava. Takvu politiku, koja je izraz rasne, nacionalne i druge diskriminacije, osuđuju Ujedinjene nacije i protiv nje se danas sve više angažuje i čitava međunarodna zajednica.

Politika asimilacije izražava, u stvari, direktno nasilje državne strukture nad nacionalnim i etničkim manjinama. To nasilje se izražava dvojako: prvo, osporavanjem i nepriznavanjem nacionalnog i etničkog identiteta manjina i, drugo, primenjivanjem određenih metoda i sredstava da bi se uništilo njihovo nacionalno i etničko biće.

U svom prvom vidu asimilacija negira fundamentalne principe savremenog međunarodnog poretka — samoopredeljenje i jednakost nacija i osnovna prava i slobode čoveka — bez čijeg se uvažavanja dovode u pitanje demokratske i progresivne tekovine čovečanstva.

U svom drugom vidu asimilacija predstavlja primenu direktne ili indirektne sile u cilju odnarođavanja nacionalnih i etničkih manjina. Tom cilju su često podređene izvesne odredbe zakonodavstva, a vrše se i manipulacije oko popisa stanovništva. Politika asimilacije negira prava pojedinaca kao individualnosti i nacionalnu i etničku manjinu kao celinu, što može da poprimi i obeležje genocida. Bilo da je reč o gušenju osnovnih ljudskih prava pojedinaca bilo da je reč o pravima nacionalnih, etničkih i drugih manjina kao grupacija i kolektiviteta, međunarodna zajednica treba da ulaže napore za odbranu njihovih legitimnih prava.

6. Interes matične nacije i države matične nacije za položaj svoje nacionalne ili etničke manjine u drugoj zemlji je legitiman. Ostvarivanju tog interesa ne treba suprotstavljati branu u vidu principa o nemešanju u unutrašnje poslove, naročito kada se radi o negiranju postojanja nacionalnih i etničkih manjina, o neizvršavanju obaveza iz međunarodnih ugovora ili uopšte o provođenju politike asimilacije. Svi ti akti predstavljaju povredu Povelje Ujedinjenih nacija i opšteprihvaćenih normi međunarodnog prava. Ne može se opravdavati kršenje jednih principa Povelje pozivajući se istovremeno na poštovanje drugih.

Pozitivan ili negativan odnos prema pravima nacionalnih, etničkih i drugih manjina je primarna odgovornost većinskog naroda. Nepriznavanje postojanja manjina, kršenje njihovih prava i politika asimilacije stvara široku osnovu za pojavu rasizma, šovinizma i hegemonizma. Takve pojave, prirodno, predstavljaju opterećenje u odnosima sa susednim zemljama i imaju negativne posledice po međunarodne odnose u regionu i u svetu uopšte. Obezbeđenje prava nacionalnih, etničkih i drugih manjina na slobodan društveni, kulturni i ekonomski razvoj, stvaranje uslova za afirmaciju njihovog nacionalnog identiteta, ostvarivanje politike ravnopravnosti — predstavlja direktan doprinos pozitivnom razvoju dobrosusedskih odnosa, miru i stabilnosti na užem području i u širem međunarodnom okviru. Same deklaracije u prilog međunarodne bezbe-

dnosti, mira i saradnje nisu dovoljne ukoliko se istovremeno u odnosu na nacionalne, etničke i druge manjine vodi politika koja je u suprotnosti sa Poveljom Ujedinjenih nacija.

7. Pitanja vezana za položaj nacionalnih, etničkih i drugih manjina ne mogu se smatrati predmetom ideoloških razlika i ne treba da zavise od razlika u društvenom sistemu. To su pitanja koja neposredno zadiru u međudržavne i međunarodne odnose. Zaobilaženje ovakvih problema u odnosima između dve susedne zemlje može stvoriti samo privid dobrih odnosa, od kojih ni jedna strana ne može imati stvarne koristi.

Striktno poštovanje principâ suvereniteta i teritorijalnog integriteta svake države predstavlja bazičan princip međunarodnih odnosa. Principi suvereniteta i teritorijalnog integriteta nisu u suprotnosti sa potrebom ostvarivanja politike koja ima za cilj obezbeđivanje prava nacionalnih, etničkih i drugih manjina. Naprotiv, poštovanje tih principa treba da bude polazna pozicija u borbi za ostvarivanje prava nacionalnih, etničkih i drugih manjina. Opšte je priznato načelo da su pripadnici nacionalnih, etničkih i drugih manjina građani države u kojoj žive sa svim pravima i dužnostima koji iz toga proizlaze.

Problem nacionalnih, etničkih i drugih manjina ne rešava se silom i pritiskom niti zahtevima za vršenje teritorijalnih promena, već pre svega izgrađivanjem takvih odnosa kojima će biti imanentno priznanje postojanja nacionalnih, etničkih i drugih manjina, obezbeđivanje njihovih legitimnih prava i izvršavanje obaveza koje proizlaze iz međunarodnih ugovora i međunarodnog prava.

Postojanje manjina nije samo po sebi opterećenje ni slabost zemlje u kojoj se one nalaze. Iskustva istorije i savremenosti ubedljivo potvrđuju da su nacionalne, etničke i druge manjine u uslovima svog slobodnog razvoja davale i da daju značajan doprinos društvenom, ekonomskom i kulturnom razvoju zemlje u kojoj žive. Ostvarivanje prava manjina ne slabi poziciju većinskog naroda niti zemlje u kojoj one žive, već je, naprotiv, jača. Međutim, tamo gde se tlače drugi narodi ili nacionalne, etničke i druge manjine i gde se vodi politika diskriminacije, stvaraju se osnovi za frikcije i konflikte i jačaju tendencije dezintegracije.

Nacionalne, etničke i druge manjine u uslovima koji omogućavaju ostvarivanje njihovih legitimnih prava postaju faktor šireg povezivanja naroda i država.

8. Danas je sve šire uverenje da je neophodno da se Ujedinjene nacije, u vršenju svoje funkcije održavanja mira i bezbednosti, više angažuju na otklanjanju uzroka koji dovode do izbijanja sporova i sukoba među državama. Osporavanje i kršenje prava nacionalnih, etničkih i drugih manjina spada upravo u red takvih pojava koje stvaraju potencijalna žarišta sukoba.

Imajući sve ovo u vidu, ističe se potreba daljeg unapređivanja međunarodnog prava i uloge Ujedinjenih nacija na planu zaštite i obezbeđenja prava nacionalnih, etničkih i drugih manjina. Pre svega, trebalo bi težiti konsolidovanju rezultata koji su već stvoreni na planu implementacije načela Povelje Ujedinjenih nacija, Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i drugih opšteprihvaćenih normi međunarodnog prava.

Posebna pažnja treba da se posveti ispunjavanju obaveza koje proizlaze iz međunarodnih ugovora. Otvorene probleme ili sporove među državama u oblasti zaštite prava manjina treba rešavati miroljubivim putem u duhu Povelje Ujedinjenih nacija.

U cilju izgradnje međunarodnog sistema zaštite i obezbeđivanja prava nacionalnih, etničkih i drugih manjina trebalo bi delovati u Ujedinjenim nacijama i drugde da što veći broj država pristupi relevantnim međunarodnim konvencijama kao što je Konvencija o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije i druge.

Unapređivanje položaja i uloge nacionalnih, etničkih i drugih manjina u političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom životu zemlje je kompleksan proces koji, u raznim oblicima, treba stalno stimulisati i ostvarivati. Pri tome treba imati u vidu i odredbe Deklaracije Generalne skupštine UN o socijalnom razvoju. U mnogim zemljama u razvoju ovaj proces treba povezivati sa opštim naporima — koji se danas odvijaju u svetu i koji predstavljaju jedan od najznačajnijih fenomena međunarodnih odnosa — u pravcu ubrzanog društveno-ekonomskog razvoja ovih zemalja.

U odnosima među zemljama manjine treba da budu faktor saradnje, zbližavanja i prijateljstva u kontekstu univerzalne realizacije načela miroljubive aktivne koegzistencije.

Veoma je važno da države ne preduzimaju nikakve akte, ni zakonodavne ni upravne, niti druge mere kojima bi manjine i njihove pripadnike dovele u neravnopravan položaj prema većinskom narodu ili drugim narodima u odnosnoj državi.

Ujedinjene nacije, specijalizovane agencije i druge međunarodne organizacije treba da preduzimaju i pomažu napore na najširem planu koji će u praksi dovesti do ukidanja svih oblika diskriminacije na osnovu rasnog, nacionalnog i etničkog porekla, ili jezika, i da stalno deluju na unapređivanju i zaštiti položaja manjina.

Verovatno je već vreme da se sa problemima vezanim za položaj, prava i zaštitu nacionalnih, etničkih i drugih manjina neposredno suoči sama Generalna skupština Ujedinjenih nacija i da donese preporuke koje bi imale za cilj omogućavanje dalje međunarodne akcije u korist ostvarivanja prava nacionalnih, etničkih i drugih manjina. To bi, svakako, bilo u interesu cele međunarodne zajednice, u interesu mira, bezbednosti i saradnje u svetu.

Koča Jončić

POLOŽAJ NARODNOSTI U NOVOM USTAVNOM SISTEMU

Regulisanje, ostvarivanje i zaštita ravnopravnog položaja narodnosti[1] sastavni je deo opšte politike rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, na principima pune individualnosti i ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije. Ovom pitanju se prilazilo sa stanovišta dobrovoljnog, svesnog opredeljenja i interesa svih naroda i narodnosti Jugoslavije u okviru uspostavljanja unutrašnjih političkih odnosa, a samo delimično to je bila i međunarodna obaveza Jugoslavije, ali ni taj prilaz nikad nije bio zanemarivan ni potcenjivan.

Jedina izričita međunarodna obaveza Jugoslavije u odnosu na nacionalne manjine proizlazi iz Ugovora o miru sa Italijom (1947) i londonskog Memoranduma o saglasnosti vlada Italije, Ujedinjenog Kraljevstva, Sjedinjenih Američkih Država i Jugoslavije o Slobodnoj Teritoriji Trsta (5. oktobar 1954), odnosno iz njegovog priloga kao sastavnog dela — Specijalnog statuta. Međutim, ta međunarodna obaveza ne odnosi se ni na celu italijansku manjinu (koja je najmalobrojnija u Jugoslaviji i ima, prema popisu od 1971, svega 21.791 pripadnika, ili 0,10% stanovništva, dok pripadnici svih narodnosti broje 2,200.693 pripadnika, odnosno 10,8% stanovništva).

Poznato je da se Jugoslavija već od prvih dana stvaranja Ujedinjenih nacija, kao jedan od njenih osnivača, stalno i aktivno zalagala za usvajanje međunarodnih dokumenata o sveopštem poštovanju i zaštiti osnovnih sloboda i prava čoveka i, posebno, o unapređenju položaja i zaštite nacionalnih manjina i etničkih i drugih grupa. Ona je među prvima prihvatila i ratifikovala uglavnom sve do sad usvojene međunarodne multilateralne akte koji se odnose na ovu oblast. Osnovna načela

[1] U pravnoj literaturi za sad je uglavnom dominantan izraz „zaštita manjina". On je nastao i kao posledica nastojanja država kao subjekata međunarodnog javnog prava da manjine kao objekte njihovog staranja i regulative stave pod određenu međunarodnu zaštitu. Međutim, uvek se pod tim užim terminom u stvari podrazumevao širi pojam koji obuhvata tri grupe odnosa: *regulisanje* određenog položaja, *ostvarivanje* tog položaja i *zaštitu* utvrđenog položaja i situacije koja nastaje njegovom primenom. Mislim da je potrebno danas više razlikovati ova tri bitna elementa položaja narodnosti.

tih akata najčešće su bila već sadržana i znatno šire utvrđena i razrađena u Ustavu SFRJ, ustavima republika, zakonima i drugim propisima i opštim aktima, a naročito u političkim dokumentima, i pre usvajanja ili ratifikovanja tih međunarodnih akata. To potvrđuje činjenicu da su se unutrašnje pravo i praksa Jugoslavije u odnosu na nacionalne manjine razvijali znatno dinamičnije, a po obimu i suštini šire od međunarodnih obaveza Jugoslavije kao članice UN i da su opšti društveni procesi i pravna regulativa u SFRJ bili stalno u skladu sa načelima međunarodnog javnog prava.

PRAVNI POLOŽAJ NARODNOSTI U SFRJ

Pri razmatranju pravnog položaja narodnosti u Jugoslaviji, kao i u svakoj drugoj zemlji, treba imati u vidu jednu opštevažeću, ne samo pravnu, već i širu, društveno-političku pretpostavku — da društveni i pravni položaj manjina zavisi i proizlazi iz ukupnog stanja društveno-političkih odnosa i ustavno-pravnog sistema svake konkretne zemlje.

Opšti društveno-politički položaj narodnosti u Jugoslaviji utvrđen je kao društveni dogovor svih političkih, samoupravnih i pravnih subjekata SFRJ, pa i samih narodnosti kao subjekata tih odnosa i predstavlja izraz njihovog svesnog i dobrovoljnog opredeljenja za ravnopravne, humane i demokratske odnose, bez ikakvih privilegija ili diskriminacije. Ti politički principi, kao osnovna i opšta opredeljenja, sadržani su u osnovnim aktima programskog karaktera i mnogim drugim dokumentima društveno-političkih organizacija (kao što su Savez komunista Jugoslavije, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije i druge) koje imaju odlučujući uticaj na opšte usmeravanje društvenih odnosa, pa i na utvrđivanje pravnog sistema u SFRJ, unutar kojeg se opredeljuje i položaj narodnosti.

Pravni položaj narodnosti regulisan je Ustavom SFRJ, ustavima republika i ustavima autonomnih pokrajina. Pravna razrada osnovnih sloboda, prava i dužnosti narodnosti utvrđenih ustavima sadržana je u zakonima, propisima i drugim opštim aktima, a i u statutima opština kao osnovnih teritorijalnih društveno-političkih zajednica i u samoupravnim sporazumima, statutima i drugim opštim aktima organizacija udruženog rada kao osnovnim aktima autonomnog samoupravnog prava zajednica rada. Ta razrada sadržana je i u statutima mesnih zajednica kao osnovnih samoupravnih zajednica življenja radnih ljudi i građana SFRJ i u samoupravnim aktima samoupravnih interesnih zajednica. To je specifičnost socijalističkog samoupravnog sistema Jugoslavije.

U ustavnom sistemu Jugoslavije pravni položaj narodnosti regulisan je u dva osnovna vida: (1) kao položaj kolektiviteta i (2) kao položaj ličnosti.

Položaj narodnosti kao kolektiviteta

Prema odredbama Ustava SFRJ

Ustav SFRJ polazi od činjenice da su narodi i narodnosti u Jugoslaviji, kao kolektiviteti, ravnopravni i aktivni subjekti ne samo u stvaranju i izgradnji Jugoslavije kao njihove zajedničke federativne državne i društvene zajednice i u regulisanju međunacionalnih odnosa u njoj, već i u regulisanju drugih društvenih odnosa, putem utvrđivanja i ostvarivanja društveno-ekonomskog i političkog sistema. Stoga su nacionalni odnosi u Jugoslaviji u stvari sastavni deo i specifičan izraz ukupnih društvenih odnosa.

1) U *Osnovnim načelima* Ustava, odeljak I, utvrđene su osnove ustavnog sistema SFRJ na sledeći način:

„Radni ljudi i narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava[2] u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu sa njihovim ustavnim pravima, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji kad je to, u zajedničkom interesu, ovim ustavom utvrđeno."

To znači, prvo, da narodi i narodnosti utvrđuju u Ustavu federacije, na načelima društvenog dogovora svojih republika i autonomnih pokrajina, osnovna načela jedinstvenog društveno-ekonomskog i političkog sistema, pa i osnovna načela pravnog položaja, odnosno osnovna prava i slobode narodnosti kao svoj zajednički interes. U ustavima republika ta osnovna prava ne mogu biti ni zaobiđena ni sužena jer ustavi republika moraju biti u skladu sa Ustavom SFRJ kao izrazom njihovog zajedničkog dogovora u kome su utvrdili osnovne principe svog zajedničkog življenja. Međutim, ta prava mogu biti proširena, u zavisnosti od konkretnih uslova i potreba narodnosti i mogućnosti svake republike. Zatim, republike su dužne da odrede uslove i način ostvarivanja zajednički utvrđenog položaja narodnosti. To isto se odnosi i na pokrajine, u kojima živi oko 75% ukupnog broja pripadnika narodnosti u SFRJ i u kojima su oni često u situaciji da budu većina članova organa koji donose merodavne odluke.

U Jugoslaviji se najveći deo prava i sloboda radnog čoveka i građanina ostvaruje u opštini. Od ukupnog broja pripadnika narodnosti u Jugoslaviji većina njih se nalazi u opštinama u kojima čine većinu stanovništva, pa obično i većinu delegata u organima vlasti i samoupravljanja u kojima odlučuju o društvenim poslovima, kao i o svom položaju. U uslovima samoupravnog društva i prenošenja javnih funkcija i nadležnosti u odlučivanju sa organa vlasti na organe samoupravljanja, ti organi su u položaju da u privrednim organizacijama i ustanovama društvenih delatnosti neposredno uređuju odnose u okviru svoga auto-

[2] Pod suverenim pravima u Jugoslaviji se danas podrazumeva krug određenih prava i dužnosti utvrđenih Ustavom koja njihovi nosioci imaju i ostvaruju neposredno na osnovu Ustava na određenom stepenu društveno-političkog organizovanja, to jest u određenim društveno-političkim zajednicama, i koja su neotuđiva.

nomnog samoupravnog prava i da preduzimaju mere za ostvarivanje i zaštitu utvrđenog položaja. Samim tim u najvećem broju privrednih organizacija i ustanova društvenih delatnosti pripadnici narodnosti sasvim neposredno učestvuju u sebi najbližim organima u odlučivanju o najširem krugu društvenih poslova za koje su zainteresovani i u mnogim od tih organa u sredinama u kojima žive i rade čine većinu delegata koji donose odluke. Pripadnici narodnosti ostvaruju svoj uticaj na donošenje odluka u širim društveno-političkim zajednicama preko svojih delegacija i delegata koje upućuju u organe tih zajednica.

2) Polazeći od takvih osnovnih načela društveno-političkog sistema u SFRJ, u *normativnom delu* Ustava utvrđene su pravne norme.

U članu 1. Ustava SFRJ utvrđeno je da je SFRJ savezna država zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i da je ona po svom karakteru: (a) kao država — složena državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, a na odgovarajući način i socijalističkih autonomnih pokrajina, odnosno federativna država ravnopravnih naroda i narodnosti; (b) kao samoupravno društvo — socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti.

U članu 3. Ustava utvrđen je na sličan način i karakter republike. Ona je takođe država i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radničke klase i svih radnih ljudi i ravnopravnih naroda i narodnosti.

Prema članu 4. Ustava, pokrajina je određena kao autonomna socijalistička samoupravna demokratska zajednica, mada ne i država, koja je zasnovana na istim osnovnim načelima kao i republika. Radni ljudi i građani i narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u pokrajini, a kad je utvrđeno Ustavom SR Srbije — da je to u zajedničkom interesu svih radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti Republike kao celine — i u Republici. To znači da je pravna pretpostavka u ostvarivanju suverenih prava u korist pokrajine. Zbog toga je potvrđeno načelo da su autonomne pokrajine i narodnosti elemenat i subjekt i federativnih odnosa, odnosno savezne države, a ne samo republika u kojoj se nalaze.

Osnovna ustavna načela o položaju narodnosti kao kolektiviteta u SFRJ šire i konkretnije se razrađuju u delu III (o odnosima u federaciji i pravima i dužnostima federacije), a u delu IV (o organizaciji federacije) konkretno se razrađuje primena načela u funkcionisanju savezne države i njenih organa.

Osnovno načelo o pravnom položaju narodnosti u federaciji sadržano je u članu 245. Ustava, u kome se utvrđuje da su „u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji narodi i narodnosti ravnopravni". Tu svoju ravnopravnost narodnosti kao kolektiviteti ostvaruju na svim nivoima društvenog organizovanja, od osnovne radne i životne zajednice — preduzeća, odnosno ustanove i naselja — do savezne države, odnosno zajednice u celini. Na svakom od tih nivoa, u okvirima određenog stepena društvene i pravne organizovanosti, izraženog kroz utvrđene funkcije, odnosno okvire odgovarajućih prava i dužnosti, pripadnici narod-

nosti kao društveni i pravni subjekti zajedno sa pripadnicima naroda Jugoslavije utvrđuju način i sredstva za ostvarivanje određenih prava, s tim što Ustav SFRJ utvrđuje osnovne okvire raspodele funkcija i nadležnosti, pa samim tim i garantije za ostvarivanje i zaštitu tih prava na svim nivoima.

U Ustavu SFRJ su posebno utvrđene funkcije i nadležnosti savezne države i njenih organa. Tu spada i utvrđivanje pravnog položaja narodnosti, koji se reguliše, garantuje i zaštićuje tim Ustavom kao jedinstven sistem u zemlji, bilo da se ostvaruje na nivou i u nadležnosti saveznih organa bilo drugih državnih ili samoupravnih organa.

Te garantije i zaštita su sledeći:

a) u okvirima funkcija savezne države narodnosti zajedno sa narodima Jugoslavije ostvaruju i obezbeđuju, pored ostaloga, i suverenost zajedničke države i svoju ravnopravnost, nacionalnu slobodu i zaštitu Ustavom utvrđenog položaja (član 244);

b) Ustav utvrđuje ravnopravnost jezikâ i pisama naroda i narodnosti na čitavoj teritoriji Jugoslavije, s tim da su u službenoj upotrebi jezici naroda neposredno na osnovu Ustava, a jezici narodnosti u skladu sa Ustavom i saveznim zakonom (član 246/1).

Ovo ustavno načelo, kao osnovno i opšte pravo narodnosti kao kolektiviteta, Ustav SFRJ je i bliže odredio u odnosu na neke funkcije saveznih organa:

— savezni zakoni i drugi propisi i opšti akti objavljuju se u „Službenom listu SFRJ" kao autentični tekstovi i na albanskom i mađarskom jeziku (član 269);

— u oružanim snagama SFRJ obezbeđuje se, u skladu sa Ustavom, ravnopravnost jezikâ i pisama naroda i narodnosti Jugoslavije; u komandovanju i vojnoj obuci u delovima Jugoslovenske narodne armije mogu se, u skladu sa saveznim zakonom, upotrebljavati i jezici narodnosti (član 243);

— poslovnici Skupštine SFRJ i propisi Saveznog izvršnog veća u odnosu na rad saveznih organa određuju način i obezbeđuju uslove i sredstva za primenu ravnopravnosti jezikâ naroda i narodnosti u pismenom i usmenom vidu (izrada materijala za sednice, simultano prevođenje na sednicama itd.);

— utvrđena je na saveznom nivou ustavna obaveza svih organa vlasti i samoupravnih organa i organizacija da svojim opštim aktima (društveno-političke zajednice — zakonima, odnosno statutima, a organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice — svojim samoupravnim aktima) obezbede ostvarivanje ravnopravnosti jezikâ i pisama naroda i narodnosti u službenoj upotrebi *na područjima na kojima žive pojedine narodnosti*, kao i da utvrde način i uslove primenjivanja te ravnopravnosti (član 246/2).

Ovo ustavno ograničenje za jezike narodnosti treba da bude sasvim razumljivo s obzirom na činjenicu da se pojedine narodnosti nalaze uglavnom kompaktno naseljene samo u nekim republikama ili autonomnim pokrajinama, a unutar njih u nekim, a ne u svim opštinama.

Treba imati u vidu da pravo na ravnopravnost jezika, kao složeno pravo, u suštini obuhvata dva opšta prava: (a) pravo na ravnopravnost jezika narodnosti u odnosu na svaki drugi jezik u višejezičkoj sredini i (b) pravo na slobodnu upotrebu svog jezika u unutrašnjem životu svake narodnosti.

3) Ustav i neposredno utvrđuje ravnopravnost narodnosti kroz učešće njihovih predstavnika u organima vlasti i samoupravljanja na nivou federacije:

a) u organizaciji saveznih organa i u vođenju kadrovske politike u tim organima primenjuje se načelo ravnopravnosti naroda i narodnosti. Ono je u nekim slučajevima izričito određeno u Ustavu ili zakonima, a češće predstavlja stvar političkih principa i dogovora;

b) oba veća Skupštine SFRJ obrazuju se na principu podjednake zastupljenosti republika i srazmerne zastupljenosti autonomnih pokrajina (u Savezno veće bira se po 30 delegata iz republika i po 20 iz pokrajina, a u Veće republika i pokrajina bira se po 12 delegata iz republika i po 8 iz pokrajina — član 291—292); u Zakonu o izboru i opozivu delegata u Savezno veće Skupštine SFRJ utvrđen je (član 40) način obezbeđivanja nacionalnog, socijalnog i drugog sastava delegata na taj način što je republička, odnosno pokrajinska kandidaciona konferencija ovlašćena da može odlučiti da se lista kandidata utvrđuje po odgovarajućim delovima ili na drugi odgovarajući način (utvrđujući najmanji broj kandidata, odnosno delegata za svaki deo i slično);

c) radna tela Veća republika i pokrajina obrazuju se saglasno načelu ravnopravne zastupljenosti republika i odgovarajuće zastupljenosti autonomnih pokrajina (član 297);

d) pri imenovanju saveznih sekretara i drugih funkcionera koji rukovode saveznim organima uprave i saveznim organizacijama, a koji su članovi Saveznog izvršnog veća, vodi se računa o nacionalnom sastavu (član 348);

e) u pogledu sastava starešinskog kadra i postavljanja na više komandne i rukovodeće položaje u Jugoslovenskoj narodnoj armiji se primenjuje načelo što srazmernije zastupljenosti republika i pokrajina (član 242);

4) ravnopravnost naroda i narodnosti obezbeđuje se i u načinu rada saveznih organa:

a) kada je na dnevnom redu Saveznog veća predlog zakona, drugog propisa ili opšteg akta, odnosno drugo pitanje od opšteg interesa za autonomnu pokrajinu i za ravnopravnost naroda i narodnosti, na zahtev većine delegata iz jedne republike, odnosno autonomne pokrajine sprovešće se poseban postupak razmatranja i odlučivanja o takvom aktu, odnosno pitanju (član 295);

b) kada Veće republika i pokrajina odlučuje na osnovu saglasnosti skupština republika i autonomnih pokrajina, odluka se donosi glasanjem po delegacijama i punovažna je ako su za nju glasale sve delegacije u Veću, a u slučaju da se ne postigne saglasnost, primenjuje se poseban,

Ustavom propisan, postupak za donošenje zakona o privremenim merama, za čije je usvajanje potrebna dvotrećinska većina svih delegata (član 298—304);

c) svaka delegacija u Veću republika i pokrajina, odnosno 10 delegata u Saveznom veću mogu podneti interpelaciju za pretresanje određenih političkih pitanja (član 305);

d) u radu Saveznog izvršnog veća primenjuje se takođe načelo saglasnosti nadležnih republičkih i pokrajinskih organa i Ustavom utvrđen postupak (član 354—357).

5) Ustav posebno garantuje svakoj narodnosti kao ravnopravnom subjektu zajednice i neka posebna bitna prava u okviru ostvarivanja prava na izražavanje svoje narodnosti i kulture kao osnovnog i opšteg kompleksnog prava:

a) da slobodno upotrebljava svoj jezik i pismo;
b) da razvija svoju kulturu;
c) da radi toga osniva organizacije;
d) da uživa druga Ustavom utvrđena prava (član 247).

Republički ustavi, a naročito pokrajinski ustavi, zakoni i drugi propisi i opšti akti bliže određuju sadržinu i obim tih prava, izvore sredstava i način njihovog ostvarivanja.

6) Ustavom SFRJ je posebno i izričito utvrđeno da narodnosti kao kolektiviteti — pored prava koja su im obezbeđena ustavima federacije, republika i pokrajina — ostvaruju svoja suverena prava i u opštini kao osnovnoj samoupravnoj društveno-političkoj zajednici (član 248). Na taj način opština je, kao osnovna teritorijalna politička zajednica, obavezana i Ustavom SFRJ da svojim aktima utvrdi i u praksi faktički omogući, odnosno obezbedi uslove, sredstva i način ostvarivanja suverenih prava narodnosti u okviru prava i dužnosti opštine.

7) Jedno od najznačajnijih kolektivnih prava naroda, koje se odnosi i na narodnosti Jugoslavije, regulisano je na posredan način kao pravo manje razvijenih republika i pokrajina na brži privredni razvitak u SFRJ. Ono ima posredno veoma velik značaj u stvaranju ekonomskih uslova za ravnopravnost naroda i narodnosti, odnosno njihovih republika i pokrajina (član 258).

U okvire toga prava spada i posebno pravo manje razvijenih republika i pokrajina na dopunska sredstva za finansiranje društvenih i drugih službi u republici, odnosno autonomnoj pokrajini, pod uslovima utvrđenim saveznim zakonom (član 258/4).

U svim republikama i u obe pokrajine na sličan način je regulisano i ekonomsko pravo nerazvijenih područja u republici, odnosno pokrajini na brži privredni razvoj. S obzirom na to da se u nekim od tih područja nalaze i narodnosti, ovo pravo se indirektno odnosi i na stvaranje ekonomskih uslova i osnova za ravnopravnost narodnosti.

8) U okvire ekonomskih kolektivnih prava naroda i narodnosti spada i ustavna garantija o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu kao osnovi za ostvarenje svojih ekonomskih interesa (član 251—252) i o obezbeđivanju kompenzacije u slučaju da se aktima organa federacije kojima se utvr-

đuje ili sprovodi zajednička ekonomska politika narušava ravnopravnost organizacije udruženog rada u sticanju dohotka ili u rezultatima rada ili da se narušava ravnopravnost republika i pokrajina na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu (član 256).

9) Zaštita Ustavom utvrđenih i garantovanih prava narodnosti takođe je obezbeđena Ustavom SFRJ i, na osnovu njega, saveznim zakonom. Ona je obezbeđena pre svega jedinstvenom zaštitom ustavnosti i zakonitosti koju ostvaruju ustavni i redovni sudovi i drugi organi.

Republički, odnosno pokrajinski ustav ne može biti u suprotnosti sa Ustavom SFRJ. Zakoni i drugi propisi i opšti akti organa društveno-političkih zajednica i samoupravni akti autonomnog prava moraju biti u saglasnosti sa Ustavom SFRJ. Prema tome, ni jedan akt niži od Ustava SFRJ ne može ukidati, sužavati, ograničavati ili preinačavati prava narodnosti utvrđena Ustavom SFRJ.

Isto tako, svi drugi propisi i opšti akti saveznih organa moraju biti u saglasnosti sa saveznim zakonom, a republički i pokrajinski zakoni i drugi propisi i opšti akti i opšti akti samoupravnih organa ne mogu biti u suprotnosti sa saveznim zakonom. Ustav SFRJ neposredno utvrđuje postupak za usklađivanje nesaglasnih akata, odnosno mere za sprečavanje pravnog i faktičkog dejstva takvih akata.

Domet pravnog i faktičkog dejstva zaštite ustavnosti i zakonitosti proširuje se i ustavnom odredbom po kojoj se svi pojedinačni akti i mere organa uprave i drugih državnih organa koji vrše izvršne i upravne poslove, a i pojedinačni akti organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica koje donose takve akte u vršenju javnih ovlašćenja, moraju zasnivati na zakonu ili drugom pravovaljanom propisu.

Na isti ili sličan način obezbeđena je zaštita ustavnosti i zakonitosti u ustavima republika, odnosno pokrajina.

Poseban značaj ima zaštita prava narodnosti koja je regulisana Krivičnim zakonikom. U njemu se predmet zaštite u odnosu na položaj narodnosti kao kolektiviteta i položaj pripadnika narodnosti kao pojedinaca zaštićuje na sledeći način:

a) generalno je zaštićena, pored ostaloga, ličnost građana od ugrožavanja i njihova Ustavom i zakonima zajemčena prava i slobode (član 1);

b) zajemčene su, pored ostaloga, nacionalne i druge osnovice Jugoslavije, njeno socijalističko društveno uređenje i njen Ustavom i zakonima utvrđen državni poredak (član 1);

c) inkriminisane su propagandne i druge slične delatnosti (vređanje građana i slično) kojima je cilj izazivanje ili raspirivanje nacionalne, rasne i verske netrpeljivosti, mržnje ili razdora među narodima i narodnostima nastanjenim u SFRJ (član 119);

d) generalno je zaštićena ravnopravnost građana, odnosno njihova prava utvrđena Ustavom SFRJ, ustavima republika i pokrajina, zakonima i drugim propisima od uskraćivanja ili ograničavanja, odnosno davanja privilegija po osnovu razlika u nacionalnoj pripadnosti (član 148);

e) zaštićene su nacionalne, etničke, rasne, verske i druge grupe, kao manjine, od genocida; kažnjivo je ne samo činjenje takvog dela,

već i organizovanje grupa ili podsticanje na stvaranje grupa ili njihovo pripremanje (član 124—128).

U Krivičnom zakoniku su na posredan način zaštićena i druga prava i slobode narodnosti.

Garantije za ostvarivanje ovako utvrđenog položaja narodnosti kao kolektiviteta sadržane su u samom organizovanju i načinu funkcionisanja političkog i pravnog sistema u SFRJ. Zajednički interesi naroda i narodnosti, kao funkcije federacije, ostvaruju se preko saveznih organa koji su na to Ustavom i zakonom obavezani, odnosno određeni. Za ostvarivanje funkcija federacije ravnopravno su *ovlašćene i odgovorne* i republike, odnosno pokrajine, ne samo putem ravnopravnog učešća njihovih predstavnika u saveznim organima, već i aktivnim učešćem republika i pokrajina, odnosno njihovih organa, u utvrđivanju i sprovođenju funkcija federacije, odnosno njene politike. Za utvrđivanje i ostvarivanje zajedničkih interesa u federaciji u određenim slučajevima je neophodna saglasnost, odnosno prethodna odluka republika i pokrajina.

U poslovima koji spadaju u nadležnost republika, odnosno pokrajina to zajedništvo interesa u federaciji ostvaruje se i bez posredovanja saveznih organa — putem neposredne saradnje i dogovora republika, autonomnih pokrajina, pa i opština, kao novi vid federativnih odnosa (takozvani horizontalni federativni odnosi umesto vertikalnih).

Neke garantije su i neposredno utvrđene Ustavom SFRJ kao nadležnost federacije i njenih organa.

Prema odredbama republičkih i pokrajinskih ustava

Polazeći od činjenice da se društveno-političko uređenje republika zasniva na principima koje su narodi i narodnosti i radni ljudi zajednički utvrdili u Ustavu SFRJ kao opšti interes i društveni dogovor, republike i pokrajine u svojim ustavima usvajaju ista načela o položaju narodnosti kao kolektiviteta, s tim što su ona u nekim ustavima bliže određena, prema konkretnom interesu i potrebama. Ovo naročito važi za ustave pokrajina.

Većina republičkih ustava utvrđuje koje se narodnosti nalaze na njihovim teritorijama i predstavljaju subjekte ravnopravnih nacionalnih odnosa. To čine i pokrajinski ustavi.

Neki ustavi su i posebno utvrdili neke uslove i garantije za ostvarivanje ravnopravnog položaja narodnosti.

1) U ustavima SR Makedonije (član 177) i SR Hrvatske (član 137) utvrđena je obaveza opština i republike, odnosno društveno-političkih zajednica da obezbede srazmernu zastupljenost narodnosti u skupštinama i odgovarajuću, odnosno srazmernu zastupljenost u njihovim organima. U ustavima SR Hrvatske (član 202) i SR Slovenije (član 157) garantuje se odgovarajuća zastupljenost u skupštinama opština na područjima gde žive pripadnici narodnosti, s tim što oba ova ustava proširuju tu obavezu, odnosno pravo narodnosti na adekvatnu zastupljenost u delegacijama. Ustav SR Crne Gore (član 114) nalaže odgovarajuću

zastupljenost u organima samoupravljanja, vlasti i drugim telima. U Ustavu SR Bosne i Hercegovine ovo načelo je sadržano u Osnovnim načelima (V/2/5).

2) U ustavima SR Hrvatske (član 219), SR Makedonije (član 183) i SR Slovenije (član 190) je utvrđeno da se u skupštinama opština na područjima u kojima žive narodnosti, odnosno u skupštini zajednice opština i u skupštini republike obrazuje posebna komisija za pitanja narodnosti, odnosno za međunacionalne odnose koja prati i razmatra ostvarivanje ravnopravnosti narodnosti i drugih njihovih prava utvrđenih ustavom i zakonima i predlaže mere za njihovo ostvarivanje. U Ustavu SR Hrvatske se utvrđuje da ta komisija razmatra i mišljenja i predloge koje o tim pitanjima daju organi, organizacije i građani i da pokreće raspravu o ravnopravnosti narodnosti. Isto tako, ustanovljava se i posebno pravo komisije i njenih članova da zahtevaju pokretanje posebnog postupka pri donošenju odluka u većima skupštine kad se raspravlja o pitanjima koja se odnose na ravnopravnost narodnosti te da se odluka donosi posebnom većinom. Te komisije se obrazuju na principu paritetne zastupljenosti naroda i svake narodnosti.

3) U Ustavu SR Slovenije bliže su određena pitanja iz oblasti ravnopravnosti narodnosti o kojima se stara Republika: razvoj obrazovanja i vaspitanja, štampe i drugih sredstava informisanja i drugih oblika kulturno-prosvetne delatnosti, kao i osposobljavanje kadrova potrebnih za ostvarivanje položaja i prava narodnosti (član 250).

4) U Ustavu SR Slovenije posebno je garantovano pravo italijanskoj i mađarskoj narodnosti da u opštinama u kojima žive (5 opština) obrazuju samoupravne interesne zajednice za prosvetu i kulturu, s tim što se statutima opština i samoupravnim aktima tih zajednica utvrđuju pitanja iz tih oblasti o kojima te zajednice odlučuju ravnopravno s odgovarajućim većem opštinske skupštine.

5) U Ustavu SAP Vojvodine bliže je precizirano (član 276/2) da se statutom opštine obezbeđuje ravnopravna upotreba jezikâ i pisama naroda i narodnosti koje žive na teritoriji opštine, a naročito objavljivanje odluka i drugih propisa; izdavanje službenih publikacija od interesa za građane; izrada materijala za sednice opštinske skupštine i drugih opštinskih tela; usmeno i pismeno opštenje sa strankama; vođenje postupka; vođenje administracije od interesa za građane.

6) Većina republičkih ustava i ustavi obe pokrajine bliže određuju način ostvarivanja ravnopravnosti jezikâ i pisama narodnosti u službenoj upotrebi.

U ustavima SAP Vojvodine (član 233) i SAP Kosovo (član 230) utvrđeno je obavezno objavljivanje svih opštih akata pokrajinskih organa u autentičnim tekstovima i na jezicima određenih narodnosti (u Vojvodini — mađarski, slovački, rumunski i rusinski; na Kosovu — albanski i turski), a u Ustavu SAP Vojvodine i obaveza Pokrajine i opština da obezbede uslove da se pripadnici narodnosti upoznaju na svom jeziku sa saveznim i republičkim zakonima kojima se uređuju prava i obaveze građana. Isto tako, utvrđena je i obaveza opštine, kao i organizacije

udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice da svojim statutom odredi na kojim se jezicima objavljuju opšti akti njenih organa (član 276, odnosno član 230). U SAP Vojvodini je posebno uređen način i domet obezbeđivanja ravnopravnosti jezikâ narodnosti u usmenom i pismenom vidu u radu pokrajinskih organa uprave i u opštenju sa strankama (član 392).

7) U tri republička ustava (SR Hrvatske — član 327, SR Makedonije — član 293. i SR Bosne i Hercegovine — član 260) i u Ustavu SAP Vojvodine (član 271) utvrđeno je načelo srazmerne zastupljenosti pripadnika narodnosti u jedinicama, odnosno štabovima i drugim organima teritorijalne odbrane i civilne zaštite. Isto tako, u svim ovim ustavima je utvrđeno i načelo ravnopravne upotrebe jezikâ naroda i narodnosti, odnosno primene ravnopravnosti jezikâ i pisama naroda i narodnosti Jugoslavije. U nekim ustavima je i bliže određen način primene ovog načela.

8) Ustavi nekih republika (SR Hrvatske — član 137, SR Makedonije — član 178, SR Slovenije — član 250) neposredno utvrđuju pravo narodnosti na isticanje svojih nacionalnih obeležja i simbola. U Ustavu SR Srbije (član 299/12) ovo pravo je indirektno uređeno kroz odredbu o nadležnosti Republike da uređuje upotrebu zastava. U Ustavu SAP Kosovo je takođe utvrđeno ovo načelo u smislu prava Pokrajine da uređuje uslove i način upotrebe nacionalne zastave (član 283/12).

9) Ustavi nekih republika posebno obavezuju svoje organe, opštine i organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije da osiguravaju sredstva za ostvarivanje utvrđenih prava narodnosti (SR Hrvatska — član 139). U drugim republikama i u pokrajinama ovo je utvrđeno na posredan način ili u osnovnim načelima.

Položaj pripadnika narodnosti kao ličnosti

Pravni položaj pripadnika narodnosti kao ličnosti u SFRJ proizlazi iz ukupnog položaja čoveka kao radnog čoveka i građanina u društveno-političkom i pravnom sistemu SFRJ. Taj položaj je utvrđen u Osnovnim načelima Ustava kao idejno-političko opredeljenje, a u tim okvirima je uređen položaj čoveka i kao pripadnika naroda ili narodnosti u pravnom sistemu.

Socijalističko samoupravljanje kao društveni sistem unosi nove, bitne elemente u odnos čoveka prema svojini, odnosno prema sredstvima za rad i prema radu, kao i prema dohotku kao rezultatu ličnog i zajedničkog rada. Na toj osnovi ono unosi i sasvim nove, bitne elemente u položaj radnog čoveka i građanina u političkom sistemu u SFRJ. To u suštini menja karakter i društveni značaj pojedinih klasičnih građanskih i ličnih prava, dopunjujući bitno njihovu ekonomsku, socijalnu i političku sadržinu i menjajući njihov redosled u pogledu uticaja na položaj čoveka u društvu i građanina u državi. Isto tako, socijalističko samoupravljanje proširuje izvesna postojeća klasična prava i slobode čoveka i građanina i uvodi izvesna sasvim nova prava koja su za stvarni položaj

čoveka ponekad od većeg značaja nego klasična prava. Ekonomska prava radnog čoveka u SFRJ su stvarni osnov i izvor njegovim političkim pravima kao samoupravljača i građanina jer je čitav politički sistem nadgradnja osnovnih društveno-ekonomskih samoupravnih odnosa.

Opšti položaj čoveka kao radnika u udruženom radu i građanina SFRJ

U *Osnovnim načelima*, odeljak II, koji se odnosi na socijalističko društveno uređenje SFRJ, proklamuje se da se ono zasniva, pored ostaloga, na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba. U skladu s tim, neprikosnovenu osnovu položaja i uloge čoveka čine njegova ekonomska, socijalna i lična sigurnost, kao i solidarnost i uzajamnost svakoga prema svima i svih prema svakome, koje se zasnivaju na svesti radnih ljudi da svoje trajne interese mogu ostvarivati samo na načelima jednakosti prava, dužnosti i odgovornosti ljudi, u skladu sa ustavnošću i zakonitošću.

U odeljku V Osnovnih načela, koji se odnosi na slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina, podvlači se da su te slobode, prava i dužnosti nerazdvojni deo i izraz ukupnih socijalističkih samoupravnih demokratskih odnosa u kojima radni čovek svojim radom stvara uslove za svestrani razvitak i slobodno izražavanje i zaštitu svoje ličnosti i za poštovanje ljudskog dostojanstva. Otuda slobode i prava čoveka i građanina mogu biti ograničeni jedino istim takvim slobodama i pravima drugih i interesima socijalističkog društva u celini.

Pravni položaj čoveka i građanina utvrđen je u *normativnom delu* Ustava u okviru dela II (o društvenom uređenju), u glavi III (slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina). Međutim, pojedine odredbe o položaju čoveka kao radnog čoveka i građanina SFRJ nalaze se i u nekim drugim odredbama Ustava, odnosno u određenim glavama i poglavljima. U glavi I (o društveno-ekonomskom uređenju) ova materija je uređena u poglavljima: 1. Položaj čoveka u udruženom radu i društvena svojina; 5. Društveno-ekonomski položaj i udruživanje zemljoradnika; 6. Samostalni lični rad sredstvima u svojini građana; 9. Svojinsko-pravni odnosi.

Za pravilno sagledavanje pravnog položaja pripadnika narodnosti kao ličnosti u nacionalnim odnosima primaran značaj imaju dva osnovna, opredeljujuća načela o položaju ličnosti čoveka, formulisana kao osnovna kompleksna i opšta prava čoveka i građanina:

1) Sve slobode i prava čoveka i građanina utvrđeni Ustavom ostvaruju se na načelima međusobne solidarnosti ljudi, uzajamnog uvažavanja prava i sloboda i uzajamne odgovornosti svakoga prema svima i svih prema svakome i mogu biti samo uzajamno ograničeni na tim osnovama ili Ustavom utvrđenim interesima socijalističke zajednice (član 153).

2) Svi građani SFRJ su jednaki u pravima i dužnostima bez obzira na nacionalnost, rasu, pol, jezik, veroispovest, obrazovanje ili društveni položaj, a svi ljudi su kao ličnosti pred zakonom jednaki (član 154).

To znači da je nespojiva sa ustavnim sistemom Jugoslavije bilo kakva privilegija ili diskriminacija ličnosti, po bilo kom osnovu, pa i po osnovu razlika u nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti. Svako takvo činjenje je. na osnovu Ustava, nedopustivo i kažnjivo.

Ustav SFRJ poštuje i utvrđuje uglavnom sva klasična građanska prava, s tim što ih dovodi u vezu i zavisnost sa osnovnim društvenim uređenjem, bilo da ih ograničava, ali podjednako za sve ljude (pravo na privatnu svojinu i preduzetničku inicijativu i slično), ili da ih znatno proširuje, takođe bez razlike — za sve.

Druga bitna karakteristika ustavnog sistema SFRJ u odnosu na prava čoveka je u tome da ih on u najvećem broju slučajeva tretira kao prava čoveka u najširem smislu, a ne samo kao prava građanina SFRJ.

Ustavom su izričito utvrđena i zaštićena uglavnom sva već poznata opšta prava i slobode čoveka i građanina. S obzirom na jednakost građana pred zakonom, pripadnici narodnosti su ravnopravni i zaštićeni u korišćenju svih tih prava, a neka od posebnih prava vezanih za nacionalnu pripadnost (jezik i slično) obezbeđuju im posebne uslove i način ostvarivanja tih opštih prava.

Garantovanje političkih i drugih ličnih prava

Za jugoslovensku društvenu zajednicu i njen ustavno-pravni sistem od bitnog je značaja da sva politička lična prava građana SFRJ proizlaze iz ukupnog samoupravnog sistema i da čine njegov sastavni deo. Stoga su ta prava u većini po svojoj suštini znatno šira od klasičnih prava u ovoj oblasti, jer je daleko širi i krug primene ovih prava u političkim odnosima, a naročito u oblasti samoupravljanja, i koristi ih daleko veći broj lica nego u klasičnom predstavničkom sistemu ili u drugim sistemima.

Osnovna politička prava su utvrđena generalno i tiču se čoveka kao radnog čoveka i građanina SFRJ, ali su i posebno dopunjena ili se posredno odnose i na nacionalnu pripadnost ličnosti. Ukazaćemo na sadržinu prava u ovoj oblasti:

1) Pravo radnog čoveka i građanina na samoupravljanje je neprikosnoveno i neotuđivo opšte političko lično i kolektivno pravo. Ono predstavlja osnovu ukupne društvene javne aktivnosti čoveka i građanina u SFRJ i njegovog položaja kao političkog i pravnog subjekta u političkom sistemu jer se javlja kao izvor za korišćenje niza prava u odlučivanju o svim društvenim poslovima, vršenju vlasti i vođenju politike (član 155).

2) Biračko pravo, kao opšte i jednako političko lično pravo, u sebi sadrži pravo građanina da bira i da bude biran, kao i da glasa u odlu-

čivanju o društvenim poslovima. Ovo pravo se stiče u Jugoslaviji sa navršenih 18 godina života. Radnik u udruženom radu stiče ovo pravo na osnovu rada bez obzira na godine života (član 156).

3) Pravo građanina na podnošenje predstavki i predloga telima i organima društveno-političkih zajednica i drugim nadležnim organima i organizacijama, kao i pravo na dobijanje odgovora, obuhvata u sebi, kao složeno opšte političko pravo, niz drugih pojedinačnih prava. Ono je prošireno i pravom građanina da preduzima političke i druge inicijative od opšteg interesa (član 157). Ovo pravo u uslovima socijalističkog samoupravljanja ima u stvari daleko širu sadržinu od klasičnog prava na peticije jer omogućava građaninu najšire aktivno učešće u javnom životu i u obraćanju svim organima, na svim nivoima.

Ovo pravo omogućava pripadnicima narodnosti da se mogu obraćati bilo kom organu u zemlji s inicijativama i predlozima u vezi sa ostvarivanjem svojih prava ili sa zahtevima za zaštitu svojih prava. Od posebnog značaja je i to što svaki pripadnik narodnosti ima pravo da se pri obraćanju bilo kom organu u zemlji koristi njime na svom jeziku i da na tom jeziku dobije odgovor.

4) Sloboda štampe i drugih vidova informisanja i javnog izražavanja u uslovima socijalističkog samoupravljanja i garantovanja posebnih prava narodnosti dobija i poseban značaj. Građanima, organizacijama i udruženjima građana je Ustavom garantovano da mogu izdavati štampu i širiti informacije i putem drugih sredstava informisanja pod uslovima određenim zakonom (član 167)). To znači da su pripadnici narodnosti i njihove organizacije i udruženja ovlašćeni da izdaju štampu i šire informacije i na svojim jezicima.

Ustavom je istovremeno utvrđena i zaštita u odnosu na zloupotrebu ovog prava. Izričito je proglašeno kao protivustavno i kažnjivo svako propagiranje nacionalne neravnopravnosti, kao i raspirivanje nacionalne, rasne ili verske mržnje ili netrpeljivosti (član 170).

5) Pravo građanina da bude obavešten o pitanjima koja su od interesa za njegov život i rad, kao i o pitanjima od interesa za zajednicu, predstavlja novo opšte lično i kolektivno pravo građana u SFRJ kao radnih ljudi i samoupravljača (član 168). Ono je do sad nedovoljno poznato kao takvo u drugim zemljama, pa i u onima sa dugom demokratskom tradicijom. Ovo pravo je utvrđeno posredno kao obaveza štampe, radija i televizije i drugih sredstava javnog informisanja i komuniciranja da su dužni da istinito i objektivno obaveštavaju javnost, kao i da objavljuju mišljenja i informacije organa, organizacija i građana koji su od interesa za javnost. Istovremeno je garantovano i pravo na ispravku objavljene informacije.

6) Pravo, odnosno sloboda udruživanja, kao i sloboda govora i javnog istupanja, sloboda zbora i drugog javnog okupljanja izričito su Ustavom garantovani, s tim što se njihovo korišćenje i zaštita od njihovih povreda bliže određuje zakonom (član 167).

U okvire ovog prava, kao osnovnog, opšteg i kompletnog, spada i pravo pripadnika narodnosti na obrazovanje organizacija za ostvarivanje prava na izražavanje svoje narodnosti i kulture.

7) Pravo i dužnost na jednako učešće svih građana u odbrani zemlje stavlja u ravnopravan položaj i pripadnike narodnosti, bez diskriminacije. To je opšte lično pravo građanina koje sadrži u sebi, pod određenim uslovima utvrđenim zakonom, i pravo na komandovanje i obuku na svom maternjem jeziku u jedinicama teritorijalne odbrane i civilne zaštite, pa i u regularnoj trupi.

Ekonomska i socijalna prava

U ustavnom sistemu Jugoslavije izričito su utvrđena mnoga ekonomska i socijalna prava ličnosti, ne samo kao prava građana SFRJ, već i kao prava čoveka u širem smislu. Sadržina nekih od tih prava, kao što je već rečeno, po svom značaju i dometu daleko premašuje klasičan karakter tih prava jer ona time postaju osnovna i opšta, kompleksna prava, a ne uža, izvedena prava.

U Ustavu SFRJ su sva ta prava utvrđena uglavnom na pozitivan i izričit način kao opšta prava čoveka i građanina, a neka od njih imaju posredno velik značaj i u odnosu na nacionalnu pripadnost lica s obzirom na to da se javljaju kao izvedena i pojedinačna prava u odnosu na već navedena osnovna prava po osnovu nacionalne pripadnosti.

Osnovna prava u ovoj oblasti su: pravo na rad i sloboda rada kao osnovna kompleksna, opšta i neotuđiva prava (član 159—162). Ona sadrže u sebi niz izvedenih, pojedinačnih prava.

Na osnovu osnovnog prava na rad i slobode rada radni ljudi stiču i niz socijalnih prava u oblasti zdravstvene zaštite, socijalnog osiguranja i drugog.

U oblasti ekonomskih i socijalnih prava radnih ljudi i građana SFRJ nema posebnih osnovnih prava koja se odnose na pripadnike narodnosti. Međutim, na osnovu prava na ravnopravnost jezikâ kolektiviteta i prava ličnosti na upotrebu svog jezika javlja se izvedeno, konkretno pravo pripadnika narodnosti na sticanje obrazovanja i stručne spreme na svom jeziku. Ono proizlazi iz prava radnog čoveka na rad i stvaranje povoljnijih uslova za rad i prava pripadnika narodnosti na upotrebu svog jezika, odnosno prava građanina da pod jednakim uslovima stiče znanje i stručnu spremu na svim stupnjevima obrazovanja.

Posebna prava i slobode pripadnika narodnosti kao čoveka i građanina

Ustavni sistem utvrđuje izričito i neposredno izvesna prava i slobode pripadnika narodnosti kao čoveka i građanina SFRJ. Ona predstavljaju osnovna, izvorna, kompleksna prava u odnosu na neka druga opšta prava jednaka za sve ljude i građane.

Ta prava i slobode su sledeći:

1) Pravo na slobodu izražavanja pripadnosti narodu, odnosno narodnosti (član 170/1). To je osnovno, kompleksno opšte pravo građanina.

Ono predstavlja izvor i osnovu za uživanje mnogih drugih pojedinačnih prava čoveka i građanina po osnovu njegove nacionalne pripadnosti. To pravo istovremeno predstavlja i konkretizaciju šire ustavne slobode — slobode misli i opredeljenja čoveka, garantovane u članu 166.

Sloboda izražavanja nacionalne pripadnosti je u ustavnom sistemu i negativno određena — kao pravo građanina da se ne izjašnjava kome narodu, odnosno kojoj narodnosti pripada i da se uopšte ne opredeljuje ni za jednu nacionalnu pripadnost (član 170/2).

Istovremeno je u ustavnom sistemu neposredno i izričito utvrđena zaštita ove slobode od bilo kakve zloupotrebe — proglašavanjem kao protivustavnog i kažnjivog svakog propagiranja i sprovođenja nacionalne neravnopravnosti, kao i svakog raspirivanja nacionalne, rasne ili verske mržnje i netrpeljivosti (član 170/3). Na taj način je izričito kao ustavno načelo uspostavljena zabrana bilo kakve diskriminacije među ljudima po nacionalnom osnovu, odnosno zaštita ličnosti od takvog činjenja.

Ustavi republika i pokrajina takođe sadrže ovo pravo. U većini republičkih ustava (SR Makedonije — član 220—222, SR Hrvatske — član 247, SR Slovenije — član 212. i 214, SR Srbije — član 194) i u ustavima obe pokrajine (SAP Vojvodine — član 194. i SAP Kosovo — član 187) pravo na izražavanje svoje nacionalne pripadnosti sadržano je u znatno širem obimu i obuhvata u sebi i pravo na slobodno izražavanje pripadnika etničkoj grupi. To je takođe složeno pravo koje sadrži u sebi više pojedinačnih prava.

2) Pravo pripadnika narodnosti, odnosno etničke grupe na slobodnu upotrebu svog jezika i pisma sadrži u sebi takođe niz pojedinačnih prava. Ovo pravo je naročito široko postavljeno u odnosu na pripadnike narodnosti i po svojoj suštini predstavlja takođe osnovno, kompleksno i opšte pravo (član 170/1).

Najvažnija pojedinačna prava na osnovu ovoga prava su sledeća: pravo na obrazovanje na svom jeziku; pravo na razvoj svoje kulture i na kulturni život; pravo na naučno i umetničko stvaralaštvo na svom jeziku; pravo na novinsku i izdavačku delatnost i na korišćenje sredstava informisanja na svom jeziku; pravo radnog čoveka da na svom jeziku bude obavešten o društvenim poslovima kao sastavni deo kompleksnog prava na samoupravljanje; pravo na upotrebu svog jezika i pisma u ostvarivanju svojih prava i dužnosti u javnom životu i u ostvarivanju javnih funkcija u organima vlasti i samoupravljanja; pravo na upotrebu svog jezika u postupku pred državnim organima i organizacijama koji vrše javna ovlašćenja (član 171).

U ustavnom sistemu SFRJ postoji i posebno pravo vezano za čoveka, a ne samo za građanina SFRJ, koje garantuje svakom licu bez obzira na državljanstvo da koristi svoj jezik u postupku pred sudom ili drugim državnim organom, organizacijom udruženog rada ili drugom samoupravnom organizacijom i zajednicom koji u vršenju javnih ovlašćenja rešavaju o njegovim pravima i obavezama, kao i da se u tom postupku upoznaje na svom jeziku sa činjenicama i materijalima (član 214/2). To pravo je u istom članu utvrđeno i na negativan način — da

neznanje jezika na kome se vodi postupak ne sme biti smetnja za odbranu i ostvarivanje prava i opravdanih interesa građana i organizacija. Suštinu i namenu ovoga prava treba posmatrati u funkciji načela materijalne istine koje je usvojeno kao jedno od osnovnih procesualnih prava sudskih i drugih pravnih postupaka.

3) Posebno su uređena, na neposredan ili posredan način, i neka kulturna prava narodnosti. Ukazujemo samo na neka najvažnija:

a) pravo građanina na izražavanje svoje kulture (član 170/1) izričito je utvrđeno u Ustavu SFRJ kao osnovno, kompleksno i opšte pravo. Sastavni deo tog prava je i pravo na slobodnu upotrebu svog jezika i pisma u oblasti kulture, a ovo pravo je izvedeno iz kolektivnog prava narodnosti na ravnopravnost jezikâ i pisama naroda i narodnosti;

b) pravo narodnosti na nastavu, odnosno obrazovanje u školama na svom jeziku takođe je izričito Ustavom utvrđeno (član 171/2). To je takođe osnovno i opšte pravo jer se na osnovu njega izvodi niz pojedinačnih prava u oblasti obrazovanja ili se ovo pravo primenjuje komplementarno sa nekim drugim pravima u ovoj oblasti, a pre svega s pravom građanina da pod jednakim uslovima utvrđenim zakonom stiče znanje i stručnu spremu na svim stupnjevima obrazovanja, u svim vrstama škola i u drugim ustanovama za obrazovanje.

Ovo pravo sadrže i ustavi svih republika i obe pokrajine. Većina njih to pravo reguliše znatno potpunije i neposrednije u odnosu na pripadnike narodnosti koji žive u odgovarajućoj republici, odnosno pokrajini.

Na primer, u Ustavu SAP Vojvodine (član 189) precizirano je da se predškolsko i osnovno obrazovanje pripadnika narodnosti obezbeđuje na jezicima narodnosti, a srednje, više i visoko obrazovanje i vaspitanje i na jezicima narodnosti u skladu sa zakonom. Na područjima na kojima živi više naroda i narodnosti mogu se osnivati škole i odeljenja sa dvojezičkom nastavom. Obrazovanje i vaspitanje obavlja se u okviru i prema uslovima jedinstvenog sistema školstva utvrđenog zakonom. Na osnovu ove odredbe donose se programi i planovi rada za nastavu na jezicima narodnosti, u kojima se posebno poklanja pažnja jeziku, književnosti, istoriji i sličnim predmetima.

U Ustavu SAP Kosovo ovo pravo je utvrđeno na indirektan način — da se u osnovnim, srednjim, višim i visokim školama i na fakultetima, odnosno u njihovim odeljenjima obezbeđuju uslovi za nastavu na maternjem, odnosno albanskom, srpskohrvatskom i turskom jeziku, u skladu sa zakonom (član 218). Isto tako, utvrđeno je da su albanski, srpskohrvatski i turski jezik ravnopravni kao nastavni predmeti i da se izučavaju kao nematernji jezici na način utvrđen zakonom (član 219). S obzirom na činjenicu da u ovoj pokrajini albanska narodnost čini većinu stanovništva, od značaja je i odredba da pripadnici drugih naroda i narodnosti Jugoslavije imaju pravo na nastavu na svom jeziku, u skladu sa pokrajinskim zakonom (član 218/2).

ODNOS USTAVA PREMA PROBLEMU NACIONALNIH MANJINA I POSEBNO PREMA DELOVIMA JUGOSLOVENSKIH NARODA U DRUGIM ZEMLJAMA

Jugoslavija kao država i socijalistička federativna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti opredelila je svoj odnos i prema problemu nacionalnih manjina sa stanovišta svoje spoljne politike i međunarodnih odnosa, a posebno u odnosu na delove jugoslovenskih naroda u drugim zemljama. Ovo je učinjeno u Osnovnim načelima Ustava SFRJ i predstavlja načelno političko opredeljenje za delatnost njenih organa u međunarodnim odnosima.

U odeljku VII Osnovnih načela (o načelnim stavovima kojima se SFRJ rukovodi u svojoj međunarodnoj politici) utvrđeno je, pored ostaloga, da se SFRJ zalaže i „za poštovanje prava nacionalnih manjina, uključujući prava delova naroda Jugoslavije koji žive u drugim zemljama kao nacionalne manjine".

Slična načela, kao opšta politička opredeljenja, sadrže i neki republički ustavi. Ustav SR Hrvatske sadrži istu odredbu kao i Ustav SFRJ. U Ustavu SR Makedonije (Osnovna načela, odeljak VII) konstatuje se da se „SR Makedonija, u okvirima spoljne politike i međunarodnih ugovora Jugoslavije, brine za poštovanje prava delova makedonskog naroda koji žive u drugim zemljama kao nacionalne manjine". U ustavima SR Makedonije i SR Slovenije (član 2) ova materija je stavljena u normativni deo kao funkcija republike. Utvrđeno je da makedonski narod i narodnosti, odnosno radni ljudi i građani ispunjavaju dužnu brigu i da se zauzimaju za poštovanje prava delova makedonskog naroda koji žive u drugim zemljama kao nacionalna manjina i za Makedonce u drugim zemljama, odnosno za uređivanje položaja slovenačke narodne zajednice u inostranstvu i Slovenaca u tuđini.

☆

Regulisanje, garantovanje i zaštita ravnopravnog položaja narodnosti — nacionalnih manjina u okvirima pravnog sistema unutrašnjeg prava jedne države samo je jedna strana rešavanja tog problema. Uspeh ne bi bio potpun ako taj pravni sistem ne bi bio praćen stalnom proverom i potvrđivanjem svojih osnovnih načela u svestranoj i sistematskoj akciji svih društvenih subjekata na njegovom ostvarivanju.

Praksa Jugoslavije i tu ima veliko i bogato iskustvo. Nije svrha ovog rada, a ni prostor ne dozvoljava, da se uspesi u ovoj oblasti ilustruju primerima o ostvarivanju efikasnosti sistema. Bilo bi neskromno i neobjektivno ako se pri tom ne bi istaklo da je bilo, da ima, a i da će biti i teškoća, neuspeha, pa i slabosti i nedostataka, kako objektivne tako i subjektivne prirode.

Međutim, suština stvari nije u tome. Najveća vrednost jugoslovenskog iskustva je u tome što se na jednom konkretnom primeru potvrdilo nekoliko osnovnih, bitnih stvari:

— da je moguće i, štaviše, veoma poželjno da se problem položaja narodnosti rešava prvenstveno u okviru unutrašnjeg prava svake države i da je to najbolji preduslov za puni uspeh akcije i na međunarodnom planu;

— da je za puni uspeh neophodno pre svega da se stvore opšti politički preduslovi na osnovu dobre volje, svesnog opredeljenja i doslednog prilaza svih subjekata, a posebno pripadnika većine;

— da problem treba rešavati na principima pune ravnopravnosti narodnosti kao kolektiviteta i pripadnika narodnosti kao jedinki u društvu jer je neophodno da se u tim procesima i odnosima omogući narodnostima da budu aktivni i ravnopravni učesnici, a ne pasivan, neravnopravan objekt.

Vučina Vasović

SMISAO I FUNKCIJE SAMOUPRAVNIH INTERESNIH ZAJEDNICA

Za jednu solidniju raspravu i orijentaciju o prirodi i daljem razvoju samoupravnih interesnih zajednica izgleda korisno, gotovo i neophodno, postaviti i razmotriti nekoliko osnovnih pitanja. Od stava i odgovora na ta pitanja dobrim delom zavisi i naše opredeljenje u odnosu na razvoj ne samo samoupravnih interesnih zajednica, već i nekih drugih, širih aspekata društveno-političkog sistema, pa i sistema u celini.

Pre svega, postavlja se pitanje smisla i funkcija samoupravnih interesnih zajednica.

Drugo, kako su te pretpostavljene ili projicirane funkcije do sada obavljane i kakva je praksa samoupravnih interesnih zajednica uopšte? Da li je ideja samoupravnih interesnih zajednica prošla test stvarnosti i koje su prepreke za njihovo odgovarajuće i normalno funkcionisanje?

Treće, koji su uzroci takvog delovanja samoupravnih interesnih zajednica i njihovog eventualnog odstupanja od koncipiranog smera njihovog razvoja i delovanja? I, što je još važnije, kakva je priroda tih uzroka? Da li su oni po svojoj težini takvi da se ne mogu ukloniti ili bar bitno ublažiti? Ako su takvi, onda je to prvi znak da nešto treba učiniti, odnosno menjati u vezi sa samoupravnim interesnim zajednicama. Ali, ako uzroci njihovih eventualnih devijacija i neželjenog razvoja nisu duboki i teški, onda ne stoji ništa bitnije na putu da se ideja i praksa samoupravnih interesnih zajednica dalje razvija.

Četvrto, ako je ovo poslednje tačno, naime da ih treba dalje razvijati, jer je to moguće, postavlja se pitanje: kako to uraditi institucionalno i stvarno?

1. Što se tiče prvog pitanja, to jest utvrđivanja opšteg *smisla* i *funkcija* samoupravnih interesnih zajednica, čini se da je bar načelno ili dobrim delom situacija jasna. Drugim rečima, neki opšti stavovi i generalne premise su dati jasno, bez obzira na to što neki od njih mogu biti diskutabilni i pokazivati u kraćim vremenskim sekvencama svoju nepraktičnost, pa i ranjivost. Svaki pokret i rešenost da se društvo brže menja mora da računa s tim i da zasniva svoju odlučnost i akciju ne samo na pragmatskom proračunu neposrednih efekata, već i na odre-

đenom stepenu vere u progresivnost i ispravnost izabranih strategijskih linija razvoja, bez obzira na neke trenutne teškoće i odstupanja.

Kad je reč o polaznim pozicijama i funkcijama samoupravnih interesnih zajednica, istaći ćemo samo neke od onih koje, po našem mišljenju, najbolje ukazuju na smisao i značaj ove relativno nove forme društveno-ekonomskog i političkog života u nas.

Prvo, posebno veliku ulogu samoupravnih interesnih zajednica treba videti u mogućnosti autentičnog i slobodnog izražavanja različitih interesa i zahteva u vezi sa vršenjem odgovarajućih društvenih delatnosti (naročito obrazovanje, nauka, kultura, zdravstvo i socijalna zaštita). Čini se opravdano pretpostaviti da jedan direktno zainteresovan deo populacije i radnih ljudi može na taj način autentičnije i neposrednije da izrazi svoje interese nego da to čini preko države ili da to u ime njega čini neka globalna državna, paradržavna ili neka druga politička struktura. Ova osnovna idejna premisa i inspiracija demokratske teorije i demokratskog društveno-političkog sistema otvara nove prostore za konstituisanje i rad samoupravnih interesnih zajednica i nalazi potvrdu u njima. Bez saznanja realnih, konkretnih i parcijalnih interesa i potreba teško se može, u jednom mirnom i konstituisanom društvu, graditi politika ili smerovi politike koji će kasnije biti manje ili više prihvatljivi ili prihvaćeni.

Druga polazna pozicija u koncipiranju samoupravnih interesnih zajednica je u uverenju da su one pogodnije, efikasnije i racionalnije, jednom rečju, bolje forme zadovoljavanja ličnih, zajedničkih i opštedruštvenih potreba ili obavljanja određenih funkcija, odnosno delatnosti društva nego što su država ili neke druge semidržavne strukture. O tome se, naravno, može mnogo raspravljati, a ima i sasvim drugačijih mišljenja. Ovde samo treba istaći da je demokratska teorija i praksa velikim delom inspirisana upravo idejom da se mnoge društvene i političke funkcije mogu bolje i na adekvatniji način obavljati putem različitih manje ili više samostalnih i slobodnih vandržavnih subjekata nego putem jednog centralnog državno-pravnog mehanizma. Pored ostalog, i zato što mnogobrojnost funkcija opterećuje državu i čini je, s jedne strane, suviše moćnom u političkom smislu, a, s druge strane, neracionalnom i neefikasnom u administrativnom i stručnom smislu i van neposrednog kontakta sa realnim interesima i potrebama društva. Zato je rasterećenje države od nekih inače neophodnih društvenih funkcija preduslov kako efikasnijeg i racionalnijeg obavljanja tih funkcija od strane nekih drugih društvenih subjekata tako i efikasnijeg delovanja države u onim sferama gde ona još uvek zadržava neke neophodne funkcije.

Treće, funkcionalna disperzija ili izdvajanje određenih funkcija iz kruga države i njihovo prenošenje na druge društvene subjekte smanjuje moć etatističkih, odnosno užih državnih struktura i mogućnost njihove dalje etatizacije, i to u dva smisla: prvo, time što se izmešta jedan broj funkcija koji je dobar oslonac za moguće etatističko ili neko drugo manje ili više nedemokratsko ponašanje i, drugo, time što se stvaraju

mehanizmi, odnosno neke poluge protivteže postojećim oblicima političke moći, što onda objektivno može da vodi jednoj realnijoj deetatizaciji i demokratizaciji.

Jednu od značajnih funkcija samoupravnih interesnih zajednica treba videti i u njihovoj mogućnosti da budu relativno pogodan mehanizam „slobodne razmene rada" ili integracije rada u sferi materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti, odnosno pogodan način uspostavljanja veze između vršilaca i korisnika društvenih usluga i jedne adekvatne društvene i ekonomske valorizacije društvenih usluga. Samoupravne interesne zajednice su pogodna forma da se bolje uoče i dimenzioniraju neke društvene funkcije na osnovu sagledavanja realnih potreba konkretnih subjekata i društva, a ne na osnovu njihovog deduktivnog izvođenja iz opštih potreba društva. S druge strane, one mogu biti pogodan način da se obezbedi neposredna kontrola onih koji stvaraju materijalna sredstva, prvenstveno radničke klase, nad onima koji na određen način troše ta sredstva, odnosno, još jasnije, pogodan način da se obezbedi direktan uticaj radničke klase na jedan deo tokova društvene reprodukcije i na određivanje smerova razvoja odgovarajućih neophodnih društvenih delatnosti. Ako se tome doda i činjenica da se za obavljanje poslova koji su u nadležnosti samoupravnih interesnih zajednica odvaja i do 45% nacionalnog dohotka (sad će taj procenat biti, verovatno, i veći s obzirom na to da će se i za neke druge oblasti rada osnivati samoupravne interesne zajednice), onda postaje jasnije koliki značaj ima traženje adekvatnih oblika demokratske kontrole nad raspolaganjem tolikim delom dohotka i nad delatnostima koje se odatle finansiraju. Time se budžetski i državni oslonac društvenih delatnosti izmiče, a istovremeno one se sve više dovode u zavisnost od realnih potreba društva i proizvođača. Zato se samoupravne interesne zajednice čine pogodnim mehanizmom za realnije sagledavanje društvenih potreba i delatnosti u skladu sa mogućnostima društva i njegovih pojedinačnih subjekata. Ovakav smisao i funkcije samoupravnih interesnih zajednica učvršćuju uverenje u njihovu progresivnost i u potrebu njihovog daljeg razvoja.

2. Druga skupina pitanja pokazuje se odmah pri pokušaju kompariranja ovih projekcija i predstava o samoupravnim interesnim zajednicama sa onim što se stvarno događa u njima i povodom njih u *praksi*. Mora se priznati da optimizam malo jenjava kad se pređe sa vizija na realan društveni plan. Iskustva su čak takva da se katkad moramo zapitati da li su naše predstave o samoupravnim interesnim zajednicama utopističke i da li je to što hoćemo moguće realizovati. Bez velikih istraživanja može se konstatovati da samoupravne interesne zajednice nisu ostvarile sve one funkcije koje su dobile ili koje su se od njih očekivale. Drugim rečima, one još uvek ne rade niti dovoljno efikasno ni racionalno, a ni dovoljno demokratski. Čak bi se moglo reći da smo otvaranje mogućnosti za dalju deetatizaciju i demokratizaciju kroz koncipiranje i uspostavljanje samoupravnih interesnih zajednica, na jednoj strani, platili izvesnom internom birokratizacijom unutar samih samoupravnih interesnih zajednica, na drugoj strani. Ukupni efekti na planu

demokratizacije i racionalizacije, u svakom slučaju, nisu u skladu sa našim očekivanjima.

U praksi su se ispoljavale tendencije potpunog odvajanja samoupravnih interesnih zajednica od društveno-političkih zajednica i njihovih skupština, i to u dva smisla: prvo, u tome što se katkad želelo i težilo ka potpuno samostalnom programiranju i sticanju sredstava nezavisno od mogućnosti i opšteg plana i programa odgovarajućih društveno-političkih zajednica i, drugo, u tome što je proces odlučivanja u samoupravnim interesnim zajednicama imao tendenciju da se koncentriše u rukama užih profesionalnih grupa bez demokratske kontrole, bilo one iznutra ili one spolja. Da li je društveno racionalno i demokratski prepustiti jednoj samoupravnoj interesnoj zajednici, naročito ako se ona svede na jedan manje ili više uži krug poslenika, da potpuno samostalno utvrđuje visinu svojih prihoda i stope doprinosa, raspodelu i uopšte usmeravanje delatnosti itd? Čini se da odgovor na ovo pitanje, i s aspekta racionalnosti i s aspekta demokratičnosti, može biti samo negativan.

Kako je moguće da skupština jedne društveno-političke zajednice obavlja neke svoje osnovne funkcije, naročito one koje su vezane za usmeravanje i usklađivanje njenog društveno-ekonomskog razvoja, ako nema uvida ili mogućnosti da demokratski utiče ili koordinira svoj rad sa radom samoupravnih interesnih zajednica preko kojih se troši velik deo sredstava? To što je u skupštinama odgovarajućih samoupravnih interesnih zajednica bilo i predstavnika društveno-političkih organizacija i društveno-političkih zajednica, bitnije nije menjalo stvar jer su oni i formalno bili u manjini.[1] A ukoliko je i dolazilo do nekih oblika saradnje između društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica, to je bivalo obično preko retkih i *ad hoc* organizovanih skupova skupštinskog veća radnih zajednica za odgovarajuću oblast i samoupravne interesne zajednice za tu istu oblast. Tako su se na tom sastanku (na primer, socijalno-zdravstveno veće skupštine društveno-političke zajednice i zajednica socijalnog ili zdravstvenog osiguranja) nalazili ljudi iz iste oblasti rada bez velikih mogućnosti da saznaju potrebe i zahteve drugih oblasti rada i korisnika usluga. A bez stalne i intenzivne saradnje različitih oblasti rada i korisnika usluga teško je očekivati racionalno i optimalno delovanje bilo samoupravnih interesnih zajednica bilo društveno-političkih zajednica.

Pored toga, u praksi nisu bile retke pojave da se preko širih samoupravnih interesnih zajednica, odnosno preko samoupravnih interesnih zajednica na višim nivoima teritorijalne organizacije društva vršila delimično i eksproprijacija prava određenih društveno-političkih zajednica i time sužavale mogućnosti njihovog efikasnog, pa i demokratskog delovanja u nekim sferama društvene delatnosti.

---

[1] Na primer, skupština beogradske Zajednice obrazovanja ima 65 predstavnika ustanova za obrazovanje i vaspitanje, 10 učenika srednjih škola, 20 članova koje delegira Privredna komora (predstavnici privrede), 7 predstavnika ustanova društvenih službi, 5 predstavnika društveno-političkih organizacija i 5 predstavnika grada i opština.

Takve tendencije bile su jedan od osnovnih motiva najnovijeg ustavnog koncipiranja samoupravnih interesnih zajednica koje ide za tim da uspostavi čvršću komunikaciju između njih i društveno-političkih zajednica, ostavljajući, naravno, prostor i za njihovo vertikalno povezivanje.

3. Koji su *uzroci* takvog stanja i kakva je njihova *priroda?* Odmah treba istaći da uzroci nisu samo u samoupravnim interesnim zajednicama niti, možda, prvenstveno u njima. Ali ovde će biti reči više o onim uzrocima koji su vezani za same samoupravne interesne zajednice.

Jedan od dubljih uzroka nekih devijacija u praksi treba tražiti i u određenoj distributivnoj logici i psihologiji samoupravnih interesnih zajednica. One su se u proteklom periodu više bavile određenom vrstom menadžerstva i studiranjem načina pribavljanja sredstava nego što su nastojale da svojim primarnim delatnostima uhvate korak sa svetskim standardima u obavljanju ili razvijanju određenih delatnosti. Ni danas, u izmenjenoj atmosferi, jedan deo poslenika, pa i pobornika, samoupravnih interesnih zajednica ne uspeva da se oslobodi takve psihologije. Doduše, takva psihologija se stalno inspiriše i nedovoljno jasno određenim ili relativno nestabilnim izvorima finansiranja, odnosno shvatanjima po kojima se ovako značajne oblasti društvenih delatnosti mogu finansirati samo nekim slobodnim, dobrovoljnim i parcijalnim ugovaranjima među zainteresovanim subjektima. To onda, logično, dovodi do okretanja glavnog smera aktivnosti samoupravnih interesnih zajednica na pribavljanje sredstava i, otuda, do iscrpljivanja u borbi da se finansijski preživi. Upravo zbog takve neracionalnosti i nefunkcionalnosti ne čini nam se prihvatljiva pozicija koja smatra da smer politike i delovanja samoupravnih interesnih zajednica treba da bude krojen samo po meri određene raspodele ili da bude vođen samo merilima i mogućnostima raspodele. Organizacija i delovanje samoupravnih interesnih zajednica moraju biti motivisani željom da se slede i doprinosi primeni najviših svetskih dostignuća u određenim oblastima, a ne samo mogućnostima i načinom raspodele. Time se ne želi reći da je pitanje raspodele nevažno ili manje važno, već samo istaći da ono nije ni jedino ni najvažnije. To takođe ne znači da treba zadržati stari, budžetski način finansiranja kao jedino stabilan, a eliminisati dogovaranje vršilaca i korisnika usluga, odnosno stvaralaca dobara. Ovde se samo želi istaći neophodnost utvrđivanja stabilnih izvora finansiranja, kao i planiranja i usmeravanja tih aktivnosti, to jest potreba utvrđivanja nekih koordinata u kojima se mogu orijentisati zainteresovani subjekti u demokratskom procesu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja. Ovi okviri se mogu dati i zakonom i ne treba se plašiti da bi to bila nova etatistička stega slobodnom dogovaranju.

Drugi uzrok njihovom nedovoljno racionalnom i nedovoljno efikasnom radu je, pored preterano distributivne logike, i to što one nisu ni opremljene tako da mogu delovati racionalno i hvatati korak sa svetskim dostignućima u odgovarajućim oblastima. I, ako nastave tako, nije isključeno da će nas približavati više standardima nerazvijenih nego standardima razvijenih zemalja. Ne treba ni govoriti kakve posle-

dice to može imati po dalji razvoj našeg društva. I tu je jedan od paradoksa. Motivi formiranja samoupravnih interesnih zajednica bili su, kako je već istaknuto, želja i uverenje da će one i svojom organizacijom i svojom funkcionalnom specijalizacijom, usmerenošću i poznavanjem potreba slediti svetske tokove i obavljati funkcije bolje nego odgovarajući državni organ, a u praksi su se pokazale i neke drukčije, pa i suprotne tendencije.

Pored ovih, ima i niz drugih uzroka njihovog relativno manjkavog funkcionisanja.

A sada treba postaviti ono zaista suštinsko pitanje: da li je taj skup uzroka po svojoj težini takav da se ne može ništa popraviti? Čini se, bar na osnovu onoga što je već izneto i na osnovu nekih drugih spoljnih pokazatelja, dakle bez nekih dubljih istraživanja, da ti uzroci nisu takve prirode da ne mogu biti otklonjeni.

4. No, ako je društvo svesno ovih manjkavosti i novih potencijalnih opasnosti i ako veruje u njihovu prolaznost, odnosno mogućnost uspostavljanja boljeg stanja, to još ne znači da je uvek lako iznaći *prava rešenja za dileme* koje se otvaraju pri menjanju postojeće situacije. Zato nije čudno što su se i prilikom donošenja novog Ustava, a i sve do skoro, vodile rasprave oko mnogih pitanja. I danas ostaju neka od njih bar delimično otvorena.

Ako je dosta jasno odredio opšti karakter, pa i neke funkcije samoupravnih interesnih zajednica, Ustav je ostao dosta škrt u pogledu širine i konkretnosti regulisanja mnogih odnosa kako unutar samoupravnih interesnih zajednica tako i između njih i društva. Ako je taj stepen apstraktnosti i „škrtosti" dobar, a nema izgleda da jeste uvek kad je reč o ustavnom regulisanju neke same po sebi „difuzne" i složene materije, to ne znači da će biti dobro ako se to tako neregulisano ostavi u društveno-političkom i pravnom sistemu. Način da se to reguliše može biti različit iako već sad izgleda nesporno da neka od značajnijih pitanja moraju biti regulisana *zakonom*.

Nama izgleda da, i pored nastojanja da se jasnije odrede područja rada u kojima će se konstituisati samoupravne interesne zajednice, to nije sasvim postignuto. Ustav precizira oblasti u kojima se moraju osnivati samoupravne interesne zajednice[2], a ostavlja otvorene mogućnosti za njihovo osnivanje i u drugim oblastima[3]. Ostaje delimično nedovoljno jasno *koje* su to *oblasti* ili gde treba stati u formiranju samoupravnih interesnih zajednica. Čini se da bi to trebalo što hitnije i sasvim precizno zakonom utvrditi. Za sad možemo reći samo to da bezgranično množenje samoupravnih interesnih zajednica u svim oblastima rada neće dati željene efekte.

Nije sasvim precizno određen ni način, odnosno *osnov konstituisanja* samoupravnih interesnih zajednica. Drugim rečima, u samoj praksi

[2] U oblastima vaspitanja i obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i socijalne zaštite (Ustav SFRJ, član 52).

[3] U oblastima komunalnih poslova, energetike, vodoprivrede, prometa i drugih delatnosti materijalne proizvodnje (Ustav SFRJ, član 55).

nije uvek jasno šta treba da bude konstitutivni akt jedne samoupravne interesne zajednice: samoupravni sporazum ili zakon ili u određenim slučajevima odluka skupštine odgovarajuće društveno-političke zajednice. Iako se može reći da Ustav načelno kao konstitutivni akt samoupravne interesne zajednice shvata samoupravni sporazum, on otvara mogućnost osnivanja samoupravne interesne zajednice zakonom ili odlukom skupštine društveno-političke zajednice u slučaju ako su delatnosti samoupravne interesne zajednice od posebnog društvenog interesa. Međutim, ostaje relativno otvoreno i diskutabilno pitanje šta je to posebni društveni interes. I kad se zakonom odredi, to ostaje delimično faktičko pitanje. Nama se čini da nema uvek velikog smisla iscrpljivanje u raspravama oko tih pitanja bez obzira na to što su ona sa teorijskog i idejno-političkog aspekta krupna. U sadašnjem, velikim delom, prelaznom periodu izgleda racionalno i poželjno jedan broj samoupravnih interesnih zajednica preciznije odrediti zakonom, odnosno zakonom obezbediti neke neophodne pretpostavke za njihovo normalno funkcionisanje i rad. I u tim oblastima je, dakako, moguće veliki deo odnosa regulisati samoupravnim sporazumima. U drugim samoupravnim interesnim zajednicama, pak, bilo bi moguće najveći deo osnovnih odnosa regulisati samoupravnim sporazumom. U njima bi samoupravni sporazum bio, nesporno, i osnovni konstitutivni akt. Uostalom, to naš novi Ustav i nalaže kao pravilo, bar u perspektivi.[4]

I u pogledu *finansiranja* samoupravnih interesnih zajednica ostaje nekoliko pitanja, posebno problem načina regulisanja obaveza i izvora finansiranja. Ustav jasno navodi doprinose iz ličnih dohodaka i iz dohotka osnovnih organizacija udruženog rada kao izvore sredstava, ali se ne vidi dovoljno iznos tih sredstava niti način njihovog izdvajanja. Za sad se čini da je neophodno propisati obavezu plaćanja doprinosa bar za neke samoupravne interesne zajednice.

Pored ovih, postavlja se i pitanje na koji način treba *institucionalno* urediti samoupravne interesne zajednice, odnosno njihove skupštine, način odlučivanja u njima i odnose sa društveno-političkim zajednicama.

Nama izgledaju samo relativno i delimično prihvatljiva gledanja po kojima bi svaka posebna struktura ili grupa interesa ili, pak, korisnici usluga, na jednoj strani, i vršioci usluga, na drugoj, imali svoja posebna veća u strukturi skupština samoupravnih interesnih zajednica. Ta veća bi mogla da se i odvojeno sastaju i da o nekim pitanjima odlučuju samostalno. Pitanja o kojima bi veća mogla da odlučuju samostalno treba normirati, možda i zakonom. To bi, svakako, doprinelo ravnopravnijem učešću svih delova samoupravne interesne zajednice u procesu odlučivanja, a naročito onih koji izdvajaju deo svog dohotka za finansiranje samoupravnih interesnih zajednica.

Ali, ako je neophodno i *strukturno* postići ravnopravnost vršilaca i korisnika usluga i bar po značaju izjednačiti ta dva pretpostavljena

---

[4] „Prava, obaveze i odgovornosti u međusobnim odnosima u samoupravnoj interesnoj zajednici uređuju se samoupravnim sporazumom o njenom osnivanju, njenim statutom i drugim samoupravnim aktima" (Ustav SFRJ, član 51. stav 2).

veća u strukturi skupštine samoupravne interesne zajednice, ne čini nam se opravdano favorizovanje procesa odvojenog odlučivanja u većima u svim važnijim slučajevima, odnosno potiskivanje zajedničkog i plenumskog odlučivanja skupštine.

Nama izgleda bolje ako se kao pravilo postavi *plenumsko odlučivanje* skupštine samoupravne interesne zajednice o najvećem broju pitanja koja su od vitalnog interesa za njen život i rad. Tek u tom neposrednom sučeljavanju i mešanju različitih interesa, ideja i predloga moguće je naći najracionalnija rešenja. Ovo upravo zbog toga što je smisao i funkcija samoupravne interesne zajednice ne samo da artikuliše svoje sopstvene najuže interese, nego i da na određenim društvenim punktovima omogući mešanje i kombinovanje interesa, pa i njihovo sučeljavanje, kako bi jedan deo sukoba interesa i društvenih protivrečnosti bio već tu rešen ne ostavljajući ga za rešavanje državi ili političkoj vlasti u užem smislu. Utoliko se samoupravne interesne zajednice pojavljuju kao politički faktor i kao deo političkog sistema. Pošto se tako može rešiti jedan deo suprotnosti interesa i polarizacija, jasno je da to smanjuje količinu i broj aktivnih društvenih sukoba koji dolaze u najuža politička tela i da to doprinosi da ta tela mogu efikasnije i demokratskije delovati. Zato se čini prihvatljivija ideja zajedničkog rada i odlučivanja skupštine samoupravne interesne zajednice o mnogim pitanjima, uz mogućnost, naravno, da se pojedina veća odvojeno sastaju, pa i odlučuju o nekim pitanjima, kako je to već istaknuto. U protivnom, ukoliko bi se o svim značajnim pitanjima odlučivalo u većima odvojeno, logično je očekivati različite rezultate odlučivanja u većima, a otuda i njihove sukobe o nizu pitanja, koje će morati neko drugo telo van samoupravnih interesnih zajednica da rešava. Ako je na prvi pogled najprihvatljivije da za rešavanje tih sukoba bude nadležna skupština odgovarajuće društveno-političke zajednice, odmah se otvara sledeće pitanje: može li ona to i kako? Pošto Ustav daje mogućnost, čak i pretpostavlja u određenim slučajevima delovanje skupštine samoupravne interesne zajednice kao ravnopravnog doma skupštine društveno-političke zajednice, to se postavlja kao opravdano pitanje: može li u stvarima o kojima postoji sukob između veća skupštine samoupravne interesne zajednice ova poslednja učestvovati kao ravnopravan dom skupštine društveno-političke zajednice i u kom sastavu će i na koji način odlučivati skupština društveno-političke zajednice? Da li na zajedničkoj sednici svih veća, ili na odvojenim sednicama posebnih veća ili samo u određenim većima i, napokon, da li će se to rešavati usaglašavanjem svih veća ili većinskim principom na plenarnim sednicama skupštine? Veliki broj ovih pitanja koja bi u tom slučaju veoma komplikovala rad i samoupravnih interesnih zajednica i skupštinskog mehanizma, pa i političkog sistema u celini, mogao bi da bude izbegnut ako bi se više koristio plenumski rad, odnosno zajedničke sednice veća samoupravne interesne zajednice i tu donosile konačne odluke u okviru nadležnosti samoupravnih interesnih zajednica. Po sebi se razume da bi i u tom

slučaju, kao, uostalom, i u svim drugim sličnim slučajevima, bilo pravo skupštine društveno-političke zajednice da interveniše ako bi odluka skupštine samoupravne interesne zajednice bila suprotna širim interesima društva i osnovnim smerovima njegovog razvoja.

Što se tiče *odnosa samoupravnih interesnih zajednica i društveno-političkih zajednica,* sad je već jasno da je neophodno njihovo čvršće institucionalno, pravno i faktičko povezivanje. Društveno-političke zajednice moraju imati institucionalne, pravne i faktičke mogućnosti uvida u njihovo poslovanje. To se, inače, postiže delimično putem opštih bilansa društveno-političkih zajednica ili nekih drugih finansijskih mehanizama, pravima društveno-političke zajednice da interveniše u neke poslove samoupravne interesne zajednice, kao i predviđenom mogućnošću i pravom samoupravne interesne zajednice da odlučuje kao ravnopravan dom skupštine društveno-političke zajednice u stvarima za koje je neposredno zainteresovana.

Mora se ipak priznati da uspostavljanjem tih veza još uvek nije sve rešeno. Pre svega, postavlja se pitanje preciznijeg utvrđivanja i razgraničenja nadležnosti između samoupravnih interesnih zajednica i društveno-političkih zajednica, odnosno njihovih odgovarajućih organa. Drugim rečima, postavlja se pitanje: kako je moguće znati kad će samoupravne interesne zajednice odlučivati samostalno, kad kao ravnopravno veće skupštine društveno-političke zajednice, a kad je ova poslednja nadležna za određenu vrstu tih poslova? Tek kad se utvrde kriteriji za to razgraničenje nadležnosti, zakonsko regulisanje te podele nadležnosti može imati punije efekte. Ovo naročito zbog toga što je malo društvenih delatnosti, odnosno poslova u nadležnosti samoupravnih interesnih zajednica za koje nije zainteresovano celo društvo, odnosno društveno-politička zajednica.

Uz to, postavlja se još jedno teorijsko i praktično pitanje: šta je sa *izvršnim organom* skupštine društveno-političke zajednice u onim slučajevima kad se odgovarajući organ samoupravne interesne zajednice pojavi u ulozi skupštinskog doma ili sastavnog dela skupštinskog mehanizma? Da li je taj izvršni organ istovremeno i izvršni organ samoupravne interesne zajednice i kakav je odnos između tog izvršnog organa i odgovarajućeg izvršnog tela samoupravne interesne zajednice kao samostalne strukture van skupštinskog mehanizma u užem smislu?

Pored ovog, manje-više finansijskog, načina „kontrole" samoupravnih interesnih zajednica, potrebna je i koordinacija društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica oko utvrđivanja njihovih programskih orijentacija. Jasno je da u sredinama gde ima oko 30—40 manje ili više organizovanih parcijalnih društvenih delatnosti ne možemo očekivati da svaka od njih pojedinačno i odvojeno rešava određena pitanja i da donosi neke krupnije odluke (koje su, neminovno, u dodiru sa nekim drugim sferama društvenih delatnosti) bez saradnje i dogovora sa tim drugim subjektima i društveno-političkim zajednicama. Konstituisati i

izolovati samoupravne interesne zajednice po uzoru na nekadašnje gilde je u savremenom svetu apsurd. Misliti da je moguće izvršiti takvu strogu funkcionalnu podvojenost i zatvorenost pojedinih društvenih delatnosti i da se samo u okviru njih mogu donositi autohtono sve odluke vezane za tu delatnost, a koje će posle sprovoditi svi ostali — u najmanju ruku je nerealno i teško prihvatljivo.

Po sebi se razume da nije nimalo jednostavno uspostaviti demokratske i racionalne oblike povezanosti između društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica. Ono što smo predložili čini se samo kao deo onoga što bi trebalo još uraditi.

Kiril Miljovski

KRETANJE STANOVNIŠTVA, EKONOMSKI RAZVOJ I NEDOVOLJNO RAZVIJENA PODRUČJA

Bilo je potrebno najmanje dve decenije da faktor stanovništva i sfere naučnih razmatranja najavi svoj pristup u oblast ekonomsk politike sa izgledom da postane jedan od činilaca bez kojih nisu moguć kratkoročna, a još manje dugoročna, predviđanja privrednog razvitka Za to vreme pitanje radne snage kao najvažnijeg sastavnog dela stanov ništva vanredno se zaoštrilo i postalo jedan od temeljnih problema sa dašnjeg trenutka i budućeg razvitka naše zemlje. Zašto je došlo do tak velikog zakašnjenja u oceni ekonomskog značaja stanovništva za uku pan razvitak zemlje, ovde u to nećemo ulaziti, iako bi to moglo biti o izvesnog interesa.[1] Izgleda, međutim, da smo u potcenjivanju faktor stanovništva stigli do kraja i da su već sazreli uslovi za jednu razu đenu, izdiferenciranu i iznijansiranu populacionu politiku, prilagođen postojećim razlikama u našoj zemlji.

Problemi stanovništva dobili su zasluženo mesto u jednom važno dokumentu Saveznog izvršnog veća — „Osnove zajedničke politike du goročnog razvoja SFR Jugoslavije do 1985". U njemu se, između ostalo kaže:

„U okviru zajedničke politike razvoja treba težiti izmenama u sta novništvu koje će: (1) podržati ekonomski i socijalni razvoj, (2) afirm rati opšteljudske vrednosti i učvrstiti položaj žene u društvu, (3) dal humanizirati biološku reprodukciju stanovništva i (4) voditi takvo modelu stanovništva koji će odgovarati samoupravnom socijalističko društvu. Zajednička politika mora se zasnivati na socijalističkim prin cipima jednakosti, ravnopravnosti, solidarnosti i internacionalizma.

---

[1] Po jednom od objašnjenja, ovo zakašnjenje pripisuje se tome što onim generacijama koje su na univerzitetima posle rata mogle dobiti osnov znanja iz demografije trebalo 20—25 godina da bi, sa oko 45 godina staros postali rukovodioci u privredi i privrednoj administraciji. S druge strane, t posle drugog svetskog rata rast stanovništva je dobio neočekivane razmer jer je jednoj promenljivoj veličini — mortalitetu naglo sužena osnova napre kom medicine, dok se druga varijabla — natalitet sporo prilagođavala izm nama (smanjenju) smrtnosti.

[2] Savezno izvršno veće, „Osnove zajedničke politike dugoročnog razvo SFR Jugoslavije do 1985", Beograd, april 1974, str. 84 (Izdavački centar „K munist", Beograd, OOZT „Komunist" — Skopje).

Kvantitativna strana populacione problematike ispoljava se danas istovremeno u dva suprotna vida: kao nedovoljan rast stanovništva u nekim regionima ili etničkim i nacionalnim skupinama i kao ekspanzivan rast stanovništva u drugim područjima i etničkim grupama. Pojave nedovoljnog i ekspanzivnog rasta stanovništva nemaju apsolutan značaj jer je rast nedovoljan ili preteran samo u odnosu na druge pojave života, kao što su mogućnost privrednog razvitka regiona na svakoj etapi, položaj žene u društvu, šanse mladih naraštaja itd. Ovde ćemo uzgred napomenuti da ekspanzivan rast, iako je u globalnom značenju vezan pre svega za manje razvijene republike i za SAP Kosovo, nije karakterističan za sve subregione u ovim republikama.[3] Iz ovoga sledi da uprošćene šeme demografskih kretanja u kojima se barata samo sa procentima mogu dovesti do krivih zaključaka u pogledu populacione politike.

Očigledno, društveni značaj nedovoljnog i preteranog rasta stanovništva nije jednak ako se ocenjuje po svojim socijalnim i ekonomskim konsekvencama. Izgleda da su u našim sadašnjim prilikama posledice demografske ekspanzije teže nego što su one koje nastaju zbog nedovoljnog rasta stanovništva jer je moguće lakše, brže i sa manje izdataka rešiti pitanje podsticanja na brži rast nego dovesti do smirivanja ekspanzije. Pored toga, i privredne konsekvence su različite: nedovoljnost radne snage postaje jedan od faktora koji utiču na štednju živoga rada, tako da se privredni razvitak vrši pre svega na bazi rasta produktivnosti rada, dok u regionima sa visokom stopom rasta stanovništva izobilje neiskorišćene ili nedovoljno iskorišćene radne snage deluje spontano kao faktor usporavanja rasta produktivnosti rada. I svesna akcija društva u nerazvijenim područjima favorizira takvu strukturu ulaganja koja imaju radno intenzivan karakter da bi se smanjio pritisak obilne radne snage.

Socijalne i ekonomske posledice visoke stope rasta stanovništva pri nedovoljnoj akumulaciji manifestuju se kao „suvišak" stanovništva, koji se javlja u pet vidova: (a) kao otvorena i registrirana nezaposlenost; (b) kao masa radnika koja se zaposlila u inostranstvu jer u većini slučajeva to nije mogla u zemlji; (c) kao iseljena lica koja su potražila zaposlenje u prekookeanskim zemljama i tamo ostala; (d) kao agrarna prenaseljenost; (e) kao „industrijska prenaseljenost". Prva tri vida „prekobrojnog" stanovništva statistički se registriraju i o njihovoj brojnosti nema velikih kolebanja. Četvrti vid (agrarna prenaseljenost), iako se kao društvena činjenica stalno potvrđuje, u svom numeričkom izrazu varira u zavisnosti od metoda koji su upotrebljeni za njegovo utvrđivanje.[4] Peti vid prekobrojnih, koji smo nazvali „industrijska prenaseljenost", karakterističan je samo za socijalističke zemlje, a osobito za one koje su

---

[3] U SR Makedoniji godišnji rast stanovništva u 1971. godini iznosio je 15,4 ‰, dok u opštini Resen iznosi 2,2 ‰, u opštini Demir Hisar 3,9‰; odgovarajuće stope su: za SFRJ 9,5‰, za Bosnu i Hercegovinu 15,1 ‰, za Crnu Goru 13,2 ‰, za Hrvatsku 4,4 ‰, za Sloveniju 6,3 ‰ i za Srbiju 8,8 ‰.

[4] Od različitih autora (Miljovski, Šarovska, Sokolov, Dimitrieva i drugi) i za različite godine agrarna prenaseljenost u SR Makedoniji ocenjivana je nejednako i iznosila bi 250.000, 200.000, 180.000, odnosno 133.000, pa čak i 60.000 lica.

nekada bile nerazvijene agrarne zemlje (Jugoslavija, Rumunija, Bugarska i druge). Ovaj vid prenaseljenosti izražava se tako što jedno industrijsko preduzeće sa tehnologijom koja za normalan rad traži, na primer, 1.000 radnika upošljava 1.500 radnika. Uzroci ove skrivene industrijske prenaseljenosti su najčešće socijalnog karaktera (solidarnost „potrebnih" sa „suvišnim" radnicima, osobito zato što se unapred i poimenično ne zna ko je potreban, a ko suvišan), ili leže ne retko u lošoj organizaciji rada ili sam privredni sistem tolerira ovakav vid prenaseljenosti. Kapitalističko preduzeće ponaša se sasvim drugačije: ni jedan radnik preko potrebnog broja jer bi svaki suvišni radnik smanjio profit za iznos ravan zbiru najamnine i socijalnih davanja.

Zadržaćemo se na prva dva vida „prekobrojnih". To su registrirani nezaposleni i lica na radu u inostranstvu. U SR Makedoniji registrirana nezaposlenost iznosila je u 1971. godini 57.364 lica[5], što je predstavljalo 21,2% ukupnog broja zaposlenih. Broj zaposlenih u inostranstvu iznosio je iste godine 54.433 lica[6], što predstavlja 20% ukupnog broja zaposlenih. Obe ove kategorije, za koje nije bilo radnih mesta u ovoj republici ili federaciji, predstavljaju 41,2% u odnosu na broj zaposlenih u SR Makedoniji. Ovako visoki procenti „prekobrojnih" nameću dva pitanja. Jedno je psihološkog karaktera: kako se došlo do stanja da jedno socijalističko društvo, koje uz to sebe smatra veoma naprednim, tako mirno prima činjenicu da je više od 21% radne snage nezaposleno, ako se u nekim zemljama koje nisu socijalističke 5% nezaposlenosti smatra alarmantnom stopom?[7] Drugo pitanje je ekonomskog karaktera i odnosi se na fundiranost i racionalnost ekonomske politike, koja nije polazila od fakta da su specifičnosti naše zemlje upravo to da ona nudi znatna sirovinska bogatstva i izobilje radne snage i da će u dugoročnom smislu biti opravdan i racionalan onaj pravac razvoja koji može aktivirati ove faktore proizvodnje i pretvoriti ih od nepovoljnih činilaca u uporedne prednosti razvitka.[8]

---

[5] Statistički izveštaj SR Makedonije, br. 4/1973, str. 33. — Nezaposlenost i dalje raste: u januaru 1973. godine ona je iznosila 70.726 lica, što u odnosu na broj zaposlenih u istom mesecu predstavlja 24,6% (isto, str. 32. i 33).

[6] SG SRM, 1972, str. 272. — Odlazak na rad u inostranstvo i dalje je u porastu, kao i broj iseljenih lica.

[7] Dosta „mirno" je duže vremena gledao na ovo pitanje i Savez sindikata Jugoslavije, kao da je to organizacija zaposlenih, a ne organizacija čitave radničke klase, dakle i onog njenog dela koji je privremeno izvan radnog odnosa.

[8] Međutim, izgleda da su i u toj tački nastale znatne promene u shvatanjima: „Zaposlenost se ne sme prepuštati spontanim kretanjima, već je treba svesno regulirati, pre svega preko mehanizma samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja. Na račun zapošljavanja ne smeju se rešavati drugi problemi u privredi. Politika zapošljavanja može i mora uticati na koncepciju razvoja privrede. Ova politika treba da postane aktivan faktor koji se integrirao u celokupnu politiku ekonomskog i društvenog razvoja zemlje. Postizanje pune zaposlenosti je, bez sumnje, cilj kome teži naše samoupravno socijalističko društvo" (Savezno izvršno veće, „Osnove zajedničke politike dugoročnog razvoja SFR Jugoslavije do 1985", cit. izd., str. 87).

Poznati su uzroci koji dovode do stanja nezaposlenosti i nedovoljne zaposlenosti. Nijh treba tražiti istovremeno u nedovoljnosti investicija i u demografskoj ekspanziji. Kod nas je, međutim, uobičajena jednostranost u utvrđivanju uzroka nezaposlenosti jer se oni traže ili samo u nedovoljnosti investicija ili samo u demografskoj ekspanziji, već prema tome da li je istraživač iz razvijenih ili nedovoljno razvijenih područja. Uprošćavanje neće pomoći da dođemo do ocene koja je najbliža realnosti, a materija stanovništva i radne snage u zemlji sa takvim razlikama u istorijskoj prošlosti, u stepenu privrednog razvitka i u nasleđenim društvenim strukturama pojedinih njenih sastavnih delova najmanje podnosi uprošćavanje. Jednostranost u utvrđivanju uzroka postojećeg stanja može dovesti samo do jednostranih rešenja u politici razvoja, a time i do održavanja sadašnjeg nezadovoljavajućeg stanja u korišćenju radnog potencijala naše zemlje.

Pitanje koje može biti od teorijskog i praktičnog interesa glasi: kako se u SR Makedoniji došlo do ovako visokih stopa nezaposlenih i velikih masa „prekobrojnih“? Jedno objašnjenje je u tome što se zapošljavanje nije shvatilo kao ekonomsko pitanje *par excellence*, nego kao vid socijalnog problema. Ponekad i ponegde se verovalo da se nezaposlenost skida s dnevnog reda i da postaje uspomena na prošlost samim tim što je uspostavljen socijalistički sistem. Ne treba prevideti ni činjenicu da se ekonomska politika određivala uglavnom po meri razvijenih područja u kojima je nezaposlenost bila ograničenih razmera, pa je i osrednja stopa privrednog rasta bila u stanju da apsorbira nove radne kontingente i da menja stalno i u pozitivnom smislu ekonomsku strukturu društva. Međutim, u nedovoljno razvijenim područjima osrednje stope rasta nisu bile u stanju da dovedu do istih ili sličnih efekata kao u razvijenim regionima.

Pojava ovako visokog stepena nezaposlenosti i visoke stope odlaska na rad u inostranstvo nema u sebi ničega misterioznog. Pokušaćemo to objasniti statističkim podacima na primeru SR Makedonije. Prirodni prirast aktivnog stanovništva u ovoj republici u toku 23 godine (1947—1969) iznosio je u proseku godišnje 12.799 lica.[9] Približno u istom periodu investicijama je stvarano prosečno godišnje 8.926 radnih mesta, to jest 3.883 radna mesta manje nego što su iznosile nove generacije aktivnog stanovništva. Za 23 godine to iznosi oko 90.000 radnih mesta manje nego što iznosi ukupnost novostasalog aktivnog stanovništva. Broj nezaposlenih u 1971. godini (57.364) i broj lica koja su u inostranstvu našla zaposlenje (54.433) daju zajedno 111.797 „prekobrojnih“, što je dosta blisko manjku ostvarenih radnih mesta (oko 90.000). Još bi se tačniji rezultati dobili ako bismo se koristili kategorijom radnih kontingenata, uz odbijanje studenata, učenika starijih od 14 godina i izvesnog procenta domaćica, kao i penzionisanih i umrlih radnika i službenika.

[9] Aktivno stanovništvo dobili smo primenom stope aktivnosti za SFRJ iz 1971. godine na stanovništvo SR Makedonije (vidi SG SRM, 1972, str. 383. i 386).

Naš zadatak, međutim, nije u tome da utvrdimo tačan broj izostalih radnih mesta i da ga uporedimo sa ukupnim brojem nezaposlenih i sa ukupnim brojem lica na radu u inostranstvu — da bi se pokazala približna numerička podudarnost. Želimo samo da utvrdimo etimološku vezu između insuficijentnosti investicija i pojave „prekobrojnih".[10] Izgleda da se naši društveni planovi do sada nisu ozbiljno bavili odnosom između radnih kontingenata koji pristižu i broja radnih mesta koja se mogu ostvariti datim obimom investicija.

Međutim, promene koje su nastale u veličini radnih kontingenata su veoma izrazite. Prirast radno sposobnog stanovništva u Jugoslaviji u periodu 1953—1961. godine iznosio je 763.000 lica, odnosno prosečno godišnje 95.000 lica; u periodu 1961—1971. godine taj prirast je dostigao 1,607.000 lica, odnosno prosečno godišnje 161.000 lica.[11] Dakle, za 18 godina prirast radnih kontingenata se udvostručio.

Za to vreme zapošljavanje je imalo suprotno kretanje: u periodu 1953—1961. godine upošljavano je prosečno godišnje po 175.000 lica, a u periodu 1961—1971. godine 79.000 lica. Tako smo u protekloj deceniji za dvostruko veće kontingente radno sposobnih lica osigurali upola manje radnih mesta u upoređenju sa prethodnim periodom. Izjave kako će obim investicija u SFRJ stvoriti toliki broj radnih mesta da će radnim kontingentima koji pristižu biti osigurano zaposlenje, za nerazvijena područja ne znače mnogo bez regionalnog raščlanjavanja i konkretiziranja, čak i kad se u globalu ostvare.

Očigledno, u našim planovima nije se polazilo od radne snage kao od važnog faktora proizvodnje niti se pokušavalo da se njeno izobilje pretvori u privrednu prednost. Odsustvo radne snage iz planskih predviđanja najbolje se vidi iz različitog kretanja dveju varijabli koje deluju kao potpuno nezavisne veličine. Jedna od tih varijabli je rast stanovništva, koji se sa matematičkom tačnošću može prognozirati za sledećih deset i više godina. Što se tiče druge varijable — otvaranja novih radnih mesta, predviđanja su bila uvek veoma uopštena, a ono što se ostvarivalo liči na sve drugo samo ne na sposobnost planskog predviđanja i na ostvarenje. Uzimam opet kao primer SR Makedoniju. Dok je godišnji prirast stanovništva iznosio oko 30.000 lica, a u toku dve decenije i nešto više (1947—1969) neznatno varirao, ostajući najčešće između 28.000 i 30.000 lica, dotle je broj novozaposlenih iz godine u godinu varirao između minus 11.000 i plus 19.000 lica u odnosu na prethodnu godinu.

Različita kretanja ovih dveju veličina nastaju zbog toga što za jednu od njih — rast stanovništva — važi izvesna zakonitost, pa se može prognozirati njeno buduće menjanje (opadanje). U kretanju krivulje zapošljavanja prognoze su nemoguće jer se nije polazilo od radne snage kao faktora rasta, a zapošljavanje nije predstavljalo jedan od osnovnih

---

[10] Veza između strukture investicija i zaposlenosti ovde nije obrađena, ali je poznat njen znatan uticaj na obuhvatnost zapošljavanja.

[11] Tripo Mulina, „Tretman stanovništva i radne snage u kontekstu privrednog razvoja Jugoslavije", Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji, Beograd, 1973, str. 4. i 6.

ciljeva privrednog razvitka, čak ni u nedovoljno razvijenim regionima. Nedovoljnost akumulacije ne može objasniti oštre padove i nagle skokove u krivulji zapošljavanja, koja podseća na onu kod *febris recurrens*, samo što su kod prve padovi mnogo oštriji i prelaze stagnantnu (nultu) tačku. I pri nedovoljnoj i pri zadovoljavajućoj akumulaciji može se dobiti i kontinuirana i diskontinuirana krivulja kretanja zapošljavanja. Prva će se dobiti ako se sa radnom snagom računa kao sa faktorom rasta, a sa zapošljavanjem kao sa jednim od ciljeva razvitka, pa će se to izraziti u planovima društveno-privrednog razvitka i u tekućoj ekonomskoj politici; diskontinuirana krivulja kretanja će nastati ako je zapošljavanje potčinjeno, recimo, tehnokratskim ili nekim drugim ciljevima koji su se odvojili od ciljeva čoveka.

Iz ovoga nije teško izvesti zaključak da je uopšte, a osobito za nedovoljno razvijene regione, veoma važno da se krivulje kretanja ovih dveju veličina što manje razlikuju, a to će se postići ako se izbegnu velike oscilacije u zapošljavanju. Naporedo sa tim treba postepeno smanjivati distancu između ovih dveju veličina, a to se može postići smirivanjem prirodnog rasta i povećanjem zapošljavanja. A kada se stigne do pune zaposlenosti, krivulja radnih kontingenata u kretanju stanovništva i krivulja zapošljavanja će se znatno približiti. Manje razvijenim republikama i SAP Kosovo za to treba 20—30 godina.

Već smo razmotrili zavisnost obima nezaposlenosti od nedovoljnog investiranja i od preteranog rasta stanovništva. Od ovih dveju veličina zavisi i broj lica na radu u inostranstvu. Ova zavisnost se pokazuje kao odnos stope zaposlenosti u zemlji (tačnije, u regionu) prema stopi lica na radu u inostranstvu.[12] Budući da stopa zaposlenosti u zemlji zavisi od obima (i strukture) investicija i od prirodnog rasta stanovništva, to i stopa zaposlenosti naših radnika u inostranstvu zavisi od istih veličina. Zavisnost stope zaposlenosti naših radnika u inostranstvu od stope zaposlenosti u zemlji može se verificirati na razvijenim i nedovoljno razvijenim opštinama u SR Makedoniji, što se vidi iz sledeće tabele:

Opštine sa visokom stopom zaposlenosti

Opština	Broj zaposlenih na 100 stanovnika	Broj lica na radu u inostranstvu na 100 stanovnika	Opština	Broj zaposlenih na 100 stanovnika	Broj lica na radu u inostranstvu na 100 stanovnika
Štip	**28,1**	**1,1**	**Kavadarci**	**18,9**	**1,2**
Skoplje	**26,3**	**1,3**	**Probištip**	**18,9**	**0,5**
Negotino	**20,2**	**0,8**	**Sveti Nikola**	**18,3**	**0,9**
Titov Veles	**19,7**	**1,3**	**Delčevo**	**18,2**	**1,0**
Đevđelija	**18,9**	**1,0**	**SR Makedonija**	**17,0**	**3,4**

[12] Stopa zaposlenosti u zemlji je odnos broja zaposlenih prema broju stanovnika u datom regionu (opštini, republici), a stopa zaposlenosti naših radnika u inostranstvu je odnos broja ovih radnika prema broju stanovnika u datom regionu (opštini, republici).

Opštine sa niskom stopom zaposlenosti

Opština	Broj zaposlenih na 100 stanovnika	Broj lica na radu u inostranstvu na 100 stanovnika	Opština	Broj zaposlenih na 100 stanovnika	Broj lica na radu u inostranstvu na 100 stanovnika
Resen	10,0	16,0	Kičevo	11,2	4,6
Bitolj*	16,1	11,0	Tetovo	10,5	4,0
Demir Hisar	8,7	8,1	Gostivar	10,5	3,7
Ohrid*	15,8	8,0	SR Makedonija	17,0	3,4
Struga	11,3	7,0			

Kao što se iz gornjeg pregleda vidi, broj lica na radu u inostranstvu iz opština sa relativno visokom stopom zaposlenosti (višom od republičkog proseka = 17%) je neznatan i kreće se između 0,5% i 1,3% ukupnog broja stanovnika. Obrnuto, u opštinama sa niskom stopom zaposlenosti (nižom od republičkog proseka) procenat lica na radu u inostranstvu je daleko veći i kreće se između 3,7% i 16% ukupnog broja stanovnika. Iz ovoga sledi zaključak da su stopa zaposlenosti i procenat lica na radu u inostranstvu obrnuto srazmerni.

Iz gornjih podataka se vidi međusobna zavisnost ovih dveju varijabli, pri čemu određujući značaj ima stopa zaposlenosti u opštini. Ova, pak, nije nezavisno promenljiva veličina jer, kako je već rečeno, zavisi od obima (i strukture) investicija i od prirodnog rasta stanovništva. Zavisnost procenta lica na radu u inostranstvu od stope zaposlenosti u opštini i republici traje dotle dok je ova stopa zaposlenosti relativno niska. Glavni i najčešće jedini motiv odlaska na rad u inostranstvu je *zapošljavanje*. Ali, ovaj motiv ne može delovati večito. Kad domaća stopa zaposlenosti poraste, to jest pre nego što se i vidljive i skrivene rezerve radne snage iscrpu, počinje delovati drugi motiv za odlazak u inostranstvo: *veća realna primanja*. Velika većina radnika iz SR Makedonije na radu u inostranstvu pripada kategoriji čiji je glavni motiv mobilnosti — *zaposlenje*. To važi i za SR Bosnu i Hercegovinu, SR Crnu Goru i SAP Kosovo. Za SR Hrvatsku, SR Sloveniju i SAP Vojvodinu motiv *većeg dohotka* verovatno je odlučujući element mobilnosti.

Ne ulazeći šire u analizu uzroka koji su doveli do sporosti u poimanju značaja demografskih problema i do ozbiljnog zakašnjenja u for-

* Ovo pravilo kao da je narušeno u opštinama Bitolj (stopa zaposlenosti = 16,1%) i Ohrid (stopa zaposlenosti = 15,8%) jer po zaposlenosti nisu daleko od republičkog proseka, dok je stopa lica na radu u inostranstvu oko tri puta veća od republičkog proseka. Objašnjenje je sledeće: znatni kompleksi obradive zemlje u Bitolju su ušli u socijalističku svojinu, pa su time smanjene mogućnosti za individualnog poljoprivrednika; u ohridskoj opštini obradiva zemlja je sasvim ograničena i broj prekobrojnih u agraru vanredno je velik. Tradicionalna mobilnost radne snage u ovim regionima izvršila je snažan dodatni uticaj na broj iseljenih lica, odnosno na broj lica na radu u inostranstvu.

muliranju i provođenju određene populacione politike u vreme kada je pitanje stanovništva postalo jasno[13], ukazaćemo na jedan momenat za koji smatramo da je osobito važan jer objašnjava i druge naše promašaje. Efekti populacione politike mogu se očekivati ne neposredno, nego tek posle 15—20 godina. Međutim, naš privredni sistem i mentalitet koji se stvara na njegovoj osnovi nije bio prilagođen dugoročnim zadacima. Sistem dohotka, osobito ličnog dohotka kao kriterijum za vrednovanje, verovanje da će zakoni tržišta rešiti sve probleme, sužena uloga planiranja, sve je to orijentiralo najveći deo aktivnosti na kratkoročna, najčešće jednogodišnja ili jednomesečna, rešenja. Nije bitno kako će izgledati dohodak ili lični dohodak kroz pet ili deset godina; važnije je koliko će iznositi ove godine, ovog tromesečja — na to se svodio, uprošćeno rečeno, način mišljenja i pravac delovanja jednog broja rukovodećih ljudi u privredi i administraciji. Objektivno je to vodilo do onoga što se zove depresijacija budućnosti, iako se to nije priznavalo niti želelo. „Okrenutost sadašnjosti" pretvorila se u praksi u okrenutost *ovogodišnjoj sadašnjosti*, iako se naša sadašnjost može meriti i dužinom aktivnog života jedne generacije, a da se pri tome ne previde tekuće potrebe života. Tako su potisnuti u drugi plan mnogi dugoročni problemi kao što je razvitak energetike, saobraćaja, crne metalurgije, poljoprivrede, nedovoljno razvijenih regiona, populacioni kompleks i slično. U populacionoj materiji prvi praktični rezultati mogu se očekivati tek posle višegodišnjeg sistematskog rada, dakle u roku koji je suviše dug za duh neposrednosti i kratkoročnosti. Složenost populacione politike koja je zahtevala suprotna dejstva — podsticanje nataliteta u regionima stagnantnih stanja i smirivanje demografske ekspanzije u regionima gde jedino biološki zakoni određuju prokreaciju — otežavala je sa svoje strane opredeljivanje za aktivnu politiku stanovništva.

Posle drugog svetskog rata nastala je jedna *nova* pojava na strani mortaliteta: blagodareći razvitku nauke (medicine, hemije), smrtnost, osobito dojenčadi, znatno je opala u svim zemljama, nezavisno od stepena njihove privredne razvijenosti. Sada bi se morala društvenom intervencijom izazvati adekvatna izmena na strani nataliteta, to jest njegovo svesno reguliranje i prilagođavanje najmanje trima potrebama: (1) biološke funkcije žene dovesti u sklad sa njenim ljudskim pravima i dostojanstvom; (2) obezbediti minimum uslova za razvitak mlade generacije, osobito pravo na rad; (3) prilagoditi rast stanovništva moguć-

[13] Dr Miloš Macura o tome piše: „Odsustvo inicijative za formulisanje celovite populacione politike u nas može se objasniti ... preokupacijom političkih faktora brojnim zadacima u vezi sa izgradnjom socijalističkih osnova društva i privrednim razvojem ... U izvršnim organima nije bilo tela koje bi se na studijskom i akcionom nivou bavilo svim adekvatnim pitanjima stanovništva ... Konačno, ni nauka nije bila orijentisana na teme koje bi bile direktno politički irelevantne. Ali za takvo stanje znatnu odgovornost snose demografska istraživanja, koja su bila dobrim delom usmerena na detaljne studije pojedinih fenomena, kao i vapijuće odsustvo interesa za stanovništvo u ekonomiji, sociologiji i srodnim naukama" (Miloš Macura, „Komponente populacione politike soobrazno sadašnjim i budućim potrebama Jugoslavije", Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji, Beograd, 1973, str. 5. i 6).

nostima društva da osigura punu zaposlenost. Pod pretpostavkom da se planiranje porodice u principu prihvata, nastaje pitanje: kako regulirati (smanjiti) natalitet? Moglo bi se reći da danas više nije sporna potreba planiranja porodice, nego je sporno kojim putem to postići. Ukazaćemo na tri metode upravo zbog toga što se po pravilu jedna od njih podržava, a druge pobijaju iz različitih razloga.

Jedan od načina koji spontano dovode do planiranja porodice jeste *ubrzan privredni razvitak,* osobito industrijalizacija datog regiona. Izmenjeni uslovi materijalnog života ljudi dovode do izmena u organizaciji porodičnog života i do drugačijeg „dimenzioniranja" porodice. Veličina porodice sada se određuje prema uslovima rada bračnih partnera i prema porodičnim primanjima. Zaposlena žena je prinuđena da poželjan broj dece određuje i prema svom raspoloživom vremenu, a bračni par da svakodnevno upoređuje novčana primanja sa novčanim izdacima, koji su toliko veći koliko je veći broj dece. Vreme i novac postaju prvobitni elementi u reguliranju veličine porodice. Docnije se povećava broj elemenata koji određuju „optimalnu" veličinu porodice: otpor žene da se potčinjava jednoj jedinoj, biološkoj „vokaciji" — održanju vrste i njena želja da se utvrđuje i potvrđuje i kao ravnopravno društveno biće.

Iz ovoga znatnog, trajnog i spontanog uticaja industrijalizacije na veličinu porodice izvodi se zaključak da nema stišavanja nataliteta bez ubrzanog industrijskog razvitka, da su sve druge metode iluzorne i da završavaju neuspehom. Uvažavajući neosporan i temeljit uticaj brzog industrijskog razvitka na planiranje porodice, moramo upozoriti na dve teškoće.

Četvrt stoleća razvitka pokazalo je da se u nedovoljno razvijenim područjima investicije za industrijalizaciju ne mogu povećati u skladu sa potrebama zapošljavanja u tim područjima. Ukupna suma raspoložive akumulacije u jednom regionu nije fiksna veličina i ona bi se teorijski dala uvećati ili tako što će se povećati priliv dohotka iz razvijenih područja (ovo ne zavisi od želje nedovoljno razvijenih regiona); ili tako što će se sprečiti prelivanje (odlivanje) dohotka iz nedovoljno razvijenih područja u razvijene regione kroz mehanizam cena (nedovoljno razvijena područja nisu mogla da spreče takvo odlivanje u primarnoj raspodeli jer u njoj, kao uopšte u životu, pri jednakim pravima rešava odnos snaga); ili tako što će povećati vlastitu akumulaciju boljom organizacijom rada, većom brigom za plasman robe, boljom radnom disciplinom, stalnim podizanjem stručnog nivoa zaposlenih itd., dakle svim onim što se ne može postići ni brzo ni lako, osobito ako se veruje da će spontani razvitak privrede i uticaj tržišnog mehanizma sam rešiti sva ta pitanja, bez svesne volje i smišljene akcije društva da stalno podržava i ubrzava progresivne prirodno-istorijske procese u ekonomici. Nema izgleda, dakle, da se u dogledno vreme ove tri mogućnosti pretvore u stvarnost. I tako se krećemo u začaranom krugu: velika demografska ekspanzija smanjuje akumulaciju jer se veliki deo nacionalnog dohotka mora pretvoriti u potrošni fond; neznatna akumulacija, s druge strane, ne može uticati na bitnije smirivanje demografske ekspanzije jer je industrijalizacija usporena ograničenim investicijama. Nedovoljno razvijena područja su up-

ravo oni regioni u kojima je akumulacija daleko ispod potreba. Treba li u takvom slučaju odreći se svakog drugog društvenog uticaja na veličinu porodice? Izgleda da je upravo takav ekonomski fatalizam preovlađivao u shvatanjima i sputavao društvenu akciju.

Drugi nedostatak dejstva industrijalizacije na modeliranje porodice je u tome što efekti dolaze sa zakašnjenjem. Jedan uzrok tog zakašnjenja je u tome što su potrebne decenije da se iz stanja nedovoljne razvijenosti u materijalnom pogledu pređe u stanje srednje razvijenosti; drugi uzrok zakasnelog dejstva je u tome što je potrebno izvesno vreme da se izmenjeni materijalni odnosi ljudi odraze na njihovu svest, u našem slučaju da stvore racionalan pogled na veličinu porodice. Ova dva odložena dejstva su dovoljna da stvore vremenski prostor u kome će reprodukcija stanovništva uzeti takve razmere da će akumulacija ostati opet relativno nedovoljna i pored njenog apsolutnog povećanja, te neće biti u stanju da stvori toliko novih radnih mesta da bi se osetnije smanjile radne rezerve.

Sledeća metoda koja može uticati na natalitet jeste *podizanje nivoa obrazovanja*. U SR Makedoniji je u 1971. godini sprovedena anketa o uticaju nivoa obrazovanja žena na broj rođene dece.[14] Anketa je obuhvatila 2.708 žena i dala je sledeće rezultate:

Školska sprema	*Broj rođene dece*
Bez školske spreme	5,02
Sa 4 razreda osnovne škole	3,12
Sa 8 razreda osnovne škole	2,29
Sa srednjom školom	2,04
Sa fakultetom i višom školom	1,94

Uticaj nivoa obrazovanja žena na broj rađanja je očigledan, kao što je očigledno i to da se sa obrazovanjem žena u proteklom periodu nije daleko otišlo ni u pogledu obuhvatnosti ženske omladine ni u pogledu nivoa školske spreme. Uticaj obrazovanja na veličinu porodice demantira stanovište koje takvo dejstvo priznaje samo industrijskom razvitku. I ova metoda uticanja na natalitet ima odloženo dejstvo. S jedne strane, obrazovanje koje je u toku ne utiče na žensku omladinu koja je napustila školu u toku prve ili druge godine ili je nije ni započela. S druge strane, i kod generacija koje su u toku normalnog obrazovanja efekti veće prosvećenosti nastaće tek onda kada one stignu u doba koje je uobičajeno za sklapanje braka. To objašnjava odloženo dejstvo prosvećenosti na natalitet ako ona nije tekla kontinuirano, ako nije bila dovoljno obuhvatna i ako nije stizala do nivoa osmogodišnjeg osnovnog obrazovanja.

Treća metoda je direktno *planiranje porodice*, koje se oslanja pre svega na široko informiranje žena i devojaka o tome kako se može izbeći nepoželjna trudnoća, odnosno kako se može ostati kod poželjnog broja

[14] Sonja Masevska, „Fertilitet udatih žena u SR Makedoniji u svetlu jednog anketnog ispitivanja", Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji, Beograd, 1973, str. 3.

dece. Ovde želimo da istaknemo vremenski element ove metode. Ako se ova metoda provodi stručno, njen efekt je neposredan i odnosi se na generaciju koja se sprema za brak ili se već nalazi u braku. Neposredno dejstvo ove metode ima vanrednu prednost za nedovoljno razvijena područja upravo zbog toga što će sprečiti da se nagomilaju prekobrojni dok dejstvo industrijalizacije i obuhvatnost i normalan nivo obrazovanja pokažu svoje praktične efekte.

Zbog složenosti populacione materije morali bismo, umesto uprošćene šeme dejstva, prihvatiti *triptih* sledećih mera: (a) ubrzan ekonomski (industrijski) razvitak, (b) podizanje nivoa prosvećenosti i proširenje njene obuhvatnosti i (c) seksualno vaspitanje i planiranje porodice. Tako ćemo ujediniti dugoročna dejstva i neposredne efekte i uskladiti lične i društvene interese.

U populacionoj politici od osobite je važnosti razmotriti odnos ličnih i društvenih interesa. Građani jedne socijalističke zemlje s pravom očekuju da društvo obezbedi jednake šanse ili bar rad svakom svom članu. S druge strane, društvo s pravom očekuje da mu građani ne postavljaju takve zahteve koji su iznad materijalnih mogućnosti date etape razvitka. U materiji stanovništva dolazilo je do odsustva recipročne odgovornosti: „društvo" nije saobražavalo vlastiti dugoročni razvitak sa izobiljem radne snage, a građani u nekim područjima nisu uvek brojnost dece određivali polazeći od principa da se osiguraju najpovoljniji uslovi razvitka za mlado pokolenje i da se očuva zdravlje i dostojanstvo žene-majke. Na prvi pogled izgleda da se radi o različitim interesima društva i pojedinaca. Ako bi se radilo zaista o konfliktu interesa, tada planiranje porodice ne bi imalo mnogo izgleda na uspeh. Pitanje i jeste u tome: da li postoji sukob interesa između društva u celini i pojedinačnog građanina ili je reč o njihovoj istovetnosti?

Jedno od veoma važnih pitanja u materiji planiranja porodice jeste — da li onaj deo stanovništva od koga uglavnom potiče demografska ekspanzija prihvata reguliranje porodice? O tome se po pravilu daju proizvoljne ocene koje se svode na to da upravo porodice sa mnogo dece ne prihvataju nikakva ograničenja u prokreaciji. Jedan sociolog iz Evrope postavljao je pre dvadesetak godina muškarcima i ženama negde na indijskom potkontinentu pitanje da li su spremni da prihvate planiranje porodice i dobijao je odgovore koji se svode, navodno, na sledeće: „Jedino zadovoljstvo koje sirotinja ima od života jeste radost što je bogata decom, a sada pokušavaju da joj oduzmu i to zadovoljstvo." Ovaj odgovor, koji se desetak ili stotinak puta ponovio, počeo je da kola po Evropi i pretvorio se u uopšten zaključak o ponašanju više stotina miliona stanovnika: nedovoljno razvijeni regioni ne prihvataju planiranje porodice. Prva praktična posledica takvog zaključka bila je — odricanje od društvene intervencije.

U nas takođe preovlađuje mišljenje da se na planu reguliranja reprodukcije stanovništva ne može ništa ozbiljno učiniti jer je, navodno, zaostalost u „izvesnim društvenim sredinama" tako duboka da bi se svaka akcija u tom pogledu mogla protumačiti kao napad na slobodu ličnosti, porodice, etničkih, verskih ili nacionalnih grupa. Takav način

mišljenja implicitno znači da se izvesnim etničkim i verskim grupama (o njima se faktički radi) odriče sposobnost racionalnog mišljenja i razumnog organiziranja porodičnog života. Ako bi stvari tako stajale, tada bi to značilo prećutno priznavanje da socijalistička revolucija i socijalistički preobražaj društva nije ni dodirnuo te sredine, da brza izmena ekonomske strukture društva nije ništa izmenila u psihologiji i tradicionalnim gledanjima i da robovanje žena tradicijama ostaje i dalje nepisani zakon. Nezavisno od toga da li su ta shvatanja bila jasno izražena, ona su stalno prisutna i donekle objašnjavaju odsustvo populacione politike.

Da bi se dobio nešto pouzdaniji odgovor na pitanje da li porodice sa mnogo dece prihvataju ili odbijaju planiranje porodice, poslužićemo se dvema anketama koje su sprovedene u 1971. godini nezavisno jedna od druge. Jedna se odnosila na celu SR Makedoniju, dok se druga ograničila na Skoplje. Anketno ispitivanje u prvom slučaju sproveo je Republički zavod za statistiku SR Makedonije prilikom popisa stanovništva 1971. godine. Ono je obuhvatilo 2.708 slučajno izabranih žena od 18 do 49 godina starosti i dalo je odgovore na dva interesantna pitanja.

Prvo pitanje se odnosilo na očekivani broj dece, a bilo je upućeno ženama koje su izjavile da žele rađati. Odgovori žena po nacionalnosti bili su sledeći[15]:

Narodnost	*Očekivani broj dece*
Makedonke	2,40
Albanke	3,74
Turkinje	3,68
Ostale	2,4

Ako bi se očekivanje ostvarilo, tada bi trebalo nadati se stišavanju demografske ekspanzije. Razlike u brojnosti dece među narodnostima bile bi i dalje znatne, ali bi se spustile na znatno niži nivo. Akumulacija kojom danas raspolaže Republika mogla bi da osigura radna mesta za radne kontingente na bazi očekivanog broja dece iz ove ankete. U stvarnosti, međutim, očekivani broj dece će biti nadmašen, kao što se i do sada dešavalo, jer društvo odbija da se angažuje na ovom planu. Za nas je u ovom momentu važno utvrditi da rezultati ove ankete razbijaju mit o otporu „izvesnih sredina" da racionalno ocenjuju i uređuju budućnost novoga pokolenja.

Drugo pitanje se odnosilo na žene koje ne žele više rađati. Njihovi odgovori se vide iz sledećeg pregleda:

Narodnost	*Procenat žena koje ne žele više rađati*	*Prosečan broj rođene dece*
Makedonke	61,9	2,87
Albanke	50,0	5,07
Turkinje	54,0	5,02
Ostale	54,7	3,06

[15] Odgovori se odnose na prirast, a ne na natalitet. „Očekivani broj dece" je broj koji će ostati.

nostima društva da osigura punu zaposlenost. Pod pretpostavkom da se planiranje porodice u principu prihvata, nastaje pitanje: kako regulirati (smanjiti) natalitet? Moglo bi se reći da danas više nije sporna potreba planiranja porodice, nego je sporno kojim putem to postići. Ukazaćemo na tri metode upravo zbog toga što se po pravilu jedna od njih podržava, a druge pobijaju iz različitih razloga.

Jedan od načina koji spontano dovode do planiranja porodice jeste *ubrzan privredni razvitak,* osobito industrijalizacija datog regiona. Izmenjeni uslovi materijalnog života ljudi dovode do izmena u organizaciji porodičnog života i do drugačijeg „dimenzioniranja" porodice. Veličina porodice sada se određuje prema uslovima rada bračnih partnera i prema porodičnim primanjima. Zaposlena žena je prinuđena da poželjan broj dece određuje i prema svom raspoloživom vremenu, a bračni par da svakodnevno upoređuje novčana primanja sa novčanim izdacima, koji su toliko veći koliko je veći broj dece. Vreme i novac postaju prvobitni elementi u reguliranju veličine porodice. Docnije se povećava broj elemenata koji određuju „optimalnu" veličinu porodice: otpor žene da se potčinjava jednoj jedinoj, biološkoj „vokaciji" — održanju vrste i njena želja da se utvrđuje i potvrđuje i kao ravnopravno društveno biće.

Iz ovoga znatnog, trajnog i spontanog uticaja industrijalizacije na veličinu porodice izvodi se zaključak da nema stišavanja nataliteta bez ubrzanog industrijskog razvitka, da su sve druge metode iluzorne i da završavaju neuspehom. Uvažavajući neosporan i temeljit uticaj brzog industrijskog razvitka na planiranje porodice, moramo upozoriti na dve teškoće.

Četvrt stoleća razvitka pokazalo je da se u nedovoljno razvijenim područjima investicije za industrijalizaciju ne mogu povećati u skladu sa potrebama zapošljavanja u tim područjima. Ukupna suma raspoložive akumulacije u jednom regionu nije fiksna veličina i ona bi se teorijski dala uvećati ili tako što će se povećati priliv dohotka iz razvijenih područja (ovo ne zavisi od želje nedovoljno razvijenih regiona); ili tako što će se sprečiti prelivanje (odlivanje) dohotka iz nedovoljno razvijenih područja u razvijene regione kroz mehanizam cena (nedovoljno razvijena područja nisu mogla da spreče takvo odlivanje u primarnoj raspodeli jer u njoj, kao uopšte u životu, pri jednakim pravima rešava odnos snaga); ili tako što će povećati vlastitu akumulaciju boljom organizacijom rada, većom brigom za plasman robe, boljom radnom disciplinom, stalnim podizanjem stručnog nivoa zaposlenih itd., dakle svim onim što se ne može postići ni brzo ni lako, osobito ako se veruje da će spontani razvitak privrede i uticaj tržišnog mehanizma sam rešiti sva ta pitanja, bez svesne volje i smišljene akcije društva da stalno podržava i ubrzava progresivne prirodno-istorijske procese u ekonomici. Nema izgleda, dakle, da se u dogledno vreme ove tri mogućnosti pretvore u stvarnost. I tako se krećemo u začaranom krugu: velika demografska ekspanzija smanjuje akumulaciju jer se veliki deo nacionalnog dohotka mora pretvoriti u potrošni fond; neznatna akumulacija, s druge strane, ne može uticati na bitnije smirivanje demografske ekspanzije jer je industrijalizacija usporena ograničenim investicijama. Nedovoljno razvijena područja su up-

ravo oni regioni u kojima je akumulacija daleko ispod potreba. Treba li u takvom slučaju odreći se svakog drugog društvenog uticaja na veličinu porodice? Izgleda da je upravo takav ekonomski fatalizam preovlađivao u shvatanjima i sputavao društvenu akciju.

Drugi nedostatak dejstva industrijalizacije na modeliranje porodice je u tome što efekti dolaze sa zakašnjenjem. Jedan uzrok tog zakašnjenja je u tome što su potrebne decenije da se iz stanja nedovoljne razvijenosti u materijalnom pogledu pređe u stanje srednje razvijenosti; drugi uzrok zakasnelog dejstva je u tome što je potrebno izvesno vreme da se izmenjeni materijalni odnosi ljudi odraze na njihovu svest, u našem slučaju da stvore racionalan pogled na veličinu porodice. Ova dva odložena dejstva su dovoljna da stvore vremenski prostor u kome će reprodukcija stanovništva uzeti takve razmere da će akumulacija ostati opet relativno nedovoljna i pored njenog apsolutnog povećanja, te neće biti u stanju da stvori toliko novih radnih mesta da bi se osetnije smanjile radne rezerve.

Sledeća metoda koja može uticati na natalitet jeste *podizanje nivoa obrazovanja*. U SR Makedoniji je u 1971. godini sprovedena anketa o uticaju nivoa obrazovanja žena na broj rođene dece.[14] Anketa je obuhvatila 2.708 žena i dala je sledeće rezultate:

Školska sprema	*Broj rođene dece*
Bez školske spreme	5,02
Sa 4 razreda osnovne škole	3,12
Sa 8 razreda osnovne škole	2,29
Sa srednjom školom	2,04
Sa fakultetom i višom školom	1,94

Uticaj nivoa obrazovanja žena na broj rađanja je očigledan, kao što je očigledno i to da se sa obrazovanjem žena u proteklom periodu nije daleko otišlo ni u pogledu obuhvatnosti ženske omladine ni u pogledu nivoa školske spreme. Uticaj obrazovanja na veličinu porodice demantira stanovište koje takvo dejstvo priznaje samo industrijskom razvitku. I ova metoda uticanja na natalitet ima odloženo dejstvo. S jedne strane, obrazovanje koje je u toku ne utiče na žensku omladinu koja je napustila školu u toku prve ili druge godine ili je nije ni započela. S druge strane, i kod generacija koje su u toku normalnog obrazovanja efekti veće prosvećenosti nastaće tek onda kada one stignu u doba koje je uobičajeno za sklapanje braka. To objašnjava odloženo dejstvo prosvećenosti na natalitet ako ona nije tekla kontinuirano, ako nije bila dovoljno obuhvatna i ako nije stizala do nivoa osmogodišnjeg osnovnog obrazovanja.

Treća metoda je direktno *planiranje porodice*, koje se oslanja pre svega na široko informiranje žena i devojaka o tome kako se može izbeći nepoželjna trudnoća, odnosno kako se može ostati kod poželjnog broja

[14] Sonja Masevska, „Fertilitet udatih žena u SR Makedoniji u svetlu jednog anketnog ispitivanja", Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji, Beograd, 1973, str. 3.

Razlike u broju dece među ženama po nacionalnosti su ogromne: kao da se radi o etničkim grupama koje žive na različitim kontinentima, a ne o takvima koje žive u istom selu ili gradu, u istoj ulici. Ove ogromne razlike u materiji prokreacije govore o tome koliko velika je bila istorijski nasleđena podvojenost (spoljašnje — na verskoj osnovi, faktički — po nivou obrazovanja i po profesionalnoj strukturi različitih etničkih grupa).

Ako samo jedna polovina žena želi da prestane rađati (dok druga polovina želi da to produži) i ako se ta želja javlja tek posle petog deteta, ne izražava li to otpor prema svakom razumnom reguliranju veličine porodice? Mogao bi se izvesti i takav zaključak. Ipak smatramo da je suprotan zaključak bliži realnosti: ako u porodicama u kojima su deca smatrana „božjim blagoslovom“, a biološki zakoni plodnosti odlučivali o broju dece, dođe do zaključka da se dalje rađanje zaustavi pre nego što prestane prirodna plodnost žene, onda to označava istorijski skok u navikama, tradicijama i iracionalnosti u organiziranju života sadašnje i buduće generacije. Takav skok je utoliko značajniji što je nastao u materiji u kojoj u društvu decenijama dominira princip laissez-faire više nego i u jednoj drugoj oblasti. Nije verovatno, međutim, da će se žene koje imaju više od petoro dece na tom broju zaustaviti jer ne znaju kako da to postignu. Da bi se društvo misaono pokrenulo iz ugodne neutralnosti i indiferentnosti, trebaće mu više godina, a otprilike isto toliko da pristupi praktičnim odlukama.

Na bazi odgovora na oba pitanja iz ankete zaključak je isti: žene u većini žele da reguliraju broj rađanja ne više na bazi bioloških mogućnosti, nego na bazi nekih drugih, racionalnijih, društvenih kriterijuma.

Rezultati druge ankete, koju je sproveo u Skoplju Republički sekretarijat za zdravstvo, vide se iz sledeće tabele:

		Ukupno	Makedonke	Albanke	Romi	Turkinje	Ostale
Broj anketiranih		714	432	139	74	17	52
Prosečan broj dece	Imaju	2,0	1,7	2,8	2,5	2,1	1,5
	Žele da imaju	2,6	2,2	4,0	3,3	2,8	2,4

Među ženama svih nacionalnosti postoji želja, iako na različitom nivou, da se ograniči broj dece. Može izgledati da je četvoro poželjne dece kod Albanki visok broj, ali je to ipak za 20% manje od postojećeg broja dece. Važnije od toga je to što je izražena želja da se svesno regulira broj dece.

Želja da se veličina porodice racionalno dimenzionira i da se izbegne rađanje neželjene dece postoji u svim republikama. To se vidi iz sledećeg pregleda[16]:

Republika	Abortusi izvršeni u zdravstvenim ustanovama		Korisnice kontraceptiva iz usluga zdravstvenih ustanova	
	Broj	Na 1.000 žena	Broj	Na 1.000 žena
Crna Gora	4.780	35,9	2.741	20,6
Hrvatska	43.034	37,0	30.316	27,8
Makedonija	15.278	38,3	16.142	40,4
Slovenija	13.380	30,4	24.078	104,7

Podaci pokazuju da se dve razvijene i dve manje razvijene republike ne razlikuju mnogo u procentu veštačkog otklanjanja trudnoće (abortusa). Odstupanja se javljaju u slučaju korišćenja kontraceptiva, što je rezultat informiranosti žena.

Koliko god dosadašnje ankete bile nedovoljno obuhvatne, one su već dale odgovor na jedno važno pitanje: u svim narodnosnim grupama postoji izražena želja da se pristupi reguliranju rađanja i da se broj dece podredi novim uslovima života. Ova slobodno izražena želja predstavlja istorijsku prekretnicu u položaju žene u ovim sredinama. Odgovornost rukovodećih struktura društva, od onih u opštini do onih u republici, u materiji populacione politike sada je postala mnogo veća jer je otpao motiv za intervenciju. Ne postoji suprotnost interesa između pojedinaca i društva u materiji planiranja porodice. Smetnje su neinformiranost jednog dela građana o sredstvima reguliranja rađanja i indiferentnost društva da formulira i provodi određenu politiku stanovništva.

Ostaje nam da razmotrimo pitanje *koštanja* planiranja porodice. Ako pretpostavimo da je društvo obavezno da svakom svom članu obezbedi rad, onda se „koštanje" čoveka svodi na koštanje jednog radnog mesta. U SR Makedoniji bruto investicije u osnovna sredstva, prema planu razvitka za period 1971—1975. godine, iznosiće 321.000 dinara po jednom zaposlenom.[17] (Približno toliko košta jedno radno mesto i u drugim republikama za isti period.) Pretpostavimo sada da će siromašne opštine sa demografskom ekspanzijom početi provoditi politiku reguliranja rađanja sa jednom lekarkom i jednom medicinskom sestrom. Ako mesečni lični dohodak lekarke iznosi 6.000 dinara, medicinske sestre 4.000 dinara[18], a izdaci za socijalno osiguranje iznose 43% od neto dohotka,

[16] Dr Grujica Žarković, „Faktori koji uplivišu na diferencijaciju brzine rasta stanovništva u SFRJ po republikama i pokrajinama", Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji, Beograd, 1973, str. 4.

[17] *Osnovni proporcii za razvoj na Socijalistička Republika Makedonija od 1971—1975*, Republički zavod za planiranje, Skopje, 1971, str. 19.

[18] Lična primanja u zdravstvenoj delatnosti u SR Makedoniji u 1972. godini iznosila su u proseku 1.758 dinara.

tada će ukupni godišnji izdaci opštine za ovo medicinsko osoblje iznositi 171.160 dinara. Ako ova mala stručna ekipa savetima, prosvećivanjem i direktnim medicinskim intervencijama smanji broj neželjene dece samo za 10, uštedeće opštini investicione izdatke za 10 radnih mesta, a oni iznose 3,210.000 dinara; ako otklone 20 neželjenih poroda, opština će uštedeti 6,420.000 dinara koji bi se inače izdali za investicije ne na bazi ekonomskih, nego na bazi socijalnih (demografskih) kriterijuma.

Ali, ako društvo nema ambicija da svakom građaninu osigura radno mesto, ako smatra da je izvesna nezaposlenost normalna pojava, da li se onda računi bitno menjaju? Najpre, stopa nezaposlenosti od 24%, koliko je ona iznosila u SR Makedoniji u 1973. godini, nije normalna pojava. S druge strane, nezaposleni „koji ništa ne koštaju" (ne primaju pomoć za nezaposlene) učestvuju u podeli nacionalnog dohotka čijem stvaranju ne doprinose, povećavaju „skrivenu industrijsku prenaseljenost", jer se jedan njihov broj ipak zaposli na osnovu socijalnih motiva, pa se najzad utvrdi da nezaposleni koštaju veoma mnogo.

Ovde ne govorimo o socijalnim, političkim i psihološkim implikacijama koje se neminovno javljaju u vezi sa masovnom nezaposlenošću i brojnim odlascima na rad u inostranstvo. Među njima su najteža ona psihološka stanja koja se izražavaju kao gubitak nade da je postojeći sistem sposoban da reši esencijalno pitanje života svakog pojedinca: pravo na rad.

Već smo istakli triptih mera koje mogu dovesti do trajnih i znatnih rezultata. U tom triptihu planiranje porodice ipak mora dobiti istaknutije mesto zbog *brzog efekta,* zbog *niskih troškova,* zbog *kadrovske* opremljenosti i zbog *jednostavnosti* postupka. Budući da su građani zainteresirani za racionalnije reguliranje veličine porodice, odgovornost za politiku stanovništva pada pre svega na predstavnička tela i na njihove izvršne organe — od opština preko republika do federacije.

☆

Na osnovu svega mogu se izvesti sledeći zaključci:

1) Zakašnjenje u formuliranju populacione politike ima dva uzroka: (a) administracija je sa zakašnjenjem ocenila značaj promena koje su nastale u dinamici stanovništva posle drugog svetskog rata; (b) privredni sistem koji je u važnosti ne favorizira rešavanje dugoročnih problema i daje prednost kratkoročnim.

2) Nedovoljnost investicija i demografska ekspanzija dovele su u nekim nerazvijenim regionima Jugoslavije do dve nepoželjne posledice: do znatne nezaposlenosti i do porasta broja lica na radu u inostranstvu. Na primeru SR Makedonije se vidi da je obim investicija u toku posleratnog perioda bio nedovoljan da osigura zapošljavanje mladih generacija, što je dovelo do kumuliranja „prekobrojnih". Jedan njihov deo prelazio je u grupu registrirane nezaposlenosti, a drugi je odlazio na rad u inostranstvo. Stopa zaposlenosti (odnos broja zaposlenih prema ukupnom broju stanovnika u opštini) i stopa ekonomske emigracije

(odnos broja lica na radu u inostranstvu prema broju stanovnika u opštini) obrnuto su proporcionalne.

3) Izgovor da stanovništvo ne prihvata planiranje porodice, pa da zato nema populacione politike demantirale su mnogobrojne sondaže, a, između ostalog, i dve pomenute ankete provedene u SR Makedoniji. Slična ispitivanja u drugim republikama potvrdila su ove analize.

4) Ekonomski razlozi koji traže neodložno pristupanje populacionoj politici izraz su nesklada između nedovoljnih investicija i apsolutno i relativno velikog rasta stanovništva u nerazvijenim regionima. Posledica tog nesklada je rastuća nezaposlenost. Neprivredni razlozi su isto tako važni jer je reč o degradiranju žene na biće čija je jedina funkcija održavanje vrste i čiji život od 14-te godine do klimakterijuma teče između gravidnosti, rađanja i dojenja.

5) U politici stišavanja demografske ekspanzije mogu se preporučiti tri metode: (a) ubrzan privredni razvitak regiona, (b) intenzivnije i obuhvatnije prosvećivanje i (c) planiranje porodice. Prva metoda je najradikalnija, ali nedovoljnost akumulacije onemogućava da se ona do kraja primeni; pored toga, ta metoda deluje sa velikim zakašnjenjem. Druga metoda (prosvećivanje) daje dobre rezultate, ali je potrebno dosta vremena da se ono izrazi. Treća metoda je najneposrednija i najbrže dovodi do rezultata.

6) Koštanje populacione politike izračunato je u vezi sa trećom metodom. Upoređuju se lični dohoci male ekipe medicinskih stručnjaka pri minimalnim rezultatima: sprečiti da dođe na svet (u opštini) 10 ili 20 neželjene dece. Njihovi ukupni lični dohoci upoređuju se sa koštanjem jednog radnog mesta, pa se zaključuje da 1 dinar uložen u planiranje porodice uštеđuje opštini 18—36 dinara demografskih investicija.

7) Ako građani prihvataju planiranje porodice, ako je koštanje tog planiranja takvo da ga može izdržati i najsiromašnija opština, tada odgovornost za populacionu politiku pada pre svega na društveno-političke zajednice, skupštine i njihova izvršna tela — od opštine preko republike do federacije. Tako otpada i poslednji izgovor za laissez-faire u politici planiranja porodice.

8) Sasvim drugačiji problemi se postavljaju u regionima nedovoljnog rasta stanovništva. Podsticaji za povećanje nataliteta su poznati i isprobani. Opština sa nedovoljnim rastom ili stagnantnim stanovništvom ima i u manje razvijenim republikama. Zaključak koji iz toga treba izvući je u tome da populaciona politika mora biti selektivna i u okviru cele zemlje i u okviru republike, odnosno pokrajine.

Prilozi

Dragoslav Mišić

SAMOUPRAVNA RADNIČKA KONTROLA

I

Nedovoljna zaštita samoupravnih prava radnika i brojne negativne, antisocijalističke, pojave u našem društvu (privatizacija društvene imovine, korupcija, kršenje poslovnog morala, krađe i slično) zahtevali su i efikasnije oblike radničke kontrole koji će odgovarati prirodi našeg samoupravnog društva i njegovom daljem razvoju.

„Svaki naš ustav bio je korak dalje u razvoju samoupravnih oblika socijalističkih proizvodnih i društvenih odnosa uopšte, a time i u razvoju sistema samoupravne demokratije. Ali istovremeno je morao da uspostavlja i neophodne odbrambene mehanizme protiv stalno prisutne opasnosti da snage koje su protivne socijalizmu i socijalističkom samoupravljanju izmene u svoju korist odnos moći u sistemu samoupravne demokratije."[1]

Samoupravna radnička kontrola je jedan od tih odbrambenih mehanizama, ali ne mimo i iznad sistema socijalističkog samoupravljanja, već kao njegov sastavni deo i značajna funkcija. Ta kontrola je istovremeno i osnova za jačanje vlasti radničke klase, činilac koji doprinosi razvlašćivanju centara društvene moći otuđenih od radnika i snažan instrument radničke klase za ostvarivanje suštine Ustava u celini.

Orijentacija na radničku kontrolu je izraz povećanih napora Saveza komunista Jugoslavije i sindikata da svi samoupravni organi u udruženom radu stvarno postanu organi radnika, da se dosledno i uspešno ostvaruju sve samoupravne odluke, da se obezbedi dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja, to jest odlučujući uticaj radničke klase.

Dosadašnja praksa je pokazala da reprodukcija socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa nije obezbeđena sama po sebi. Takođe je poznato da je na sadašnjem stepenu razvitka proizvodnih snaga i samoupravnih odnosa otuđivanje viška rada još uvek prisutno.

---

[1] E. Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1973, str. 11.

„Naše socijalističko društvo mora računati s tim da će se takvi elementi starih odnosa i dalje uporno probijati svuda gde samoupravno udruženi rad i društveni sistem ne budu u tom pogledu raspolagali potrebnim odbrambenim mehanizmima.“[2]

U takve odbrambene mehanizme spada i samoupravna radnička kontrola, organizovana na svim nivoima samoupravno udruženog rada. Ona može da doprinosi prevazilaženju protivrečnosti u svojinskim odnosima i da ubrzava integraciju rada i sredstava na samoupravnim osnovama.

U Rezoluciji Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije o jačanju odgovornosti u samoupravnom društvu kaže se: „Neophodno je utvrditi obavezu da rad radničkog saveta i njegovih izvršnih organa, kao i nosilaca drugih rukovodećih funkcija u procesu rada i upravljanja, bude redovno ocenjivan od najšireg kruga samoupravljača na organizovan način. Energično treba podvrgavati javnoj kritici i osudi postupke i ponašanja kojima se krše principi samoupravljanja, usvojena politika i samoupravna prava radnih ljudi. Sistematski i dosledno se treba koristiti postojećim instrumentima i mogućnostima protiv nosilaca neodgovornog ponašanja (opoziv, ostavke, uskraćivanje poverenja itd.). Neophodno je dalje razvijati društveni nadzor i internu kontrolu u radnim organizacijama, razvijajući u celini funkciju samoupravne kontrole.“

Aktivnost Saveza komunista Jugoslavije i sindikata na konstituisanju samoupravne radničke kontrole u osnovnim organizacijama udruženog rada posebno je podstaknuta sledećim stavom iz Pisma Predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ: „Potrebno je preduzeti hitne mere koje bi obezbedile osposobljavanje organa državne i radničke kontrole (samoupravne) radi efikasnijeg suzbijanja takvih (negativnih) pojava.“

Za razvoj samoupravne radničke kontrole od velikog je značaja i sledeći stav 36. sednice Predsedništva SKJ (od 13. oktobra 1972. godine): „Komunisti u osnovnim organizacijama udruženog rada treba da povedu konkretnu akciju da se razvije i konstituiše samoupravna radnička kontrola.“

Predsedništvo Veća Saveza sindikata Jugoslavije usvojilo je 21. maja 1973. godine veoma razrađene stavove o organizovanju samoupravne radničke kontrole u organizacijama udruženog rada.[3]

Ustav SFRJ posebno govori o samoupravnoj radničkoj kontroli: „Radi ostvarivanja i zaštite svojih samoupravnih prava radnici u osnovnoj i drugoj organizaciji udruženog rada imaju pravo i dužnost da ostvaruju samoupravnu radničku kontrolu neposredno, preko organa upravljanja organizacije i preko posebnog organa samoupravne radničke kontrole“ (član 107).

Ovako jasna i određena ustavna odredba doprinela je otklanjanju raznih dilema koje su se oko samoupravne radničke kontrole javljale u praksi. Ova ustavna odredba je od izvanrednog značaja za dalji rad

[2] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, „Radnička štampa“, Beograd, 1972, str. 31.
[3] Zaključci su objavljeni u biltenu „Sindikati“, br. 5/1973.

samoupravne radničke kontrole. Njom se utvrđuje pravo radnikâ na samoupravnu radničku kontrolu kao integralan deo njihovih samoupravnih prava.

U rezoluciji Desetog kongresa SKJ „Borba za dalju izgradnju socijalističkog samoupravljanja i zadaci Saveza komunista Jugoslavije" o samoupravnoj radničkoj kontroli se kaže: „Savez komunista se mora izboriti za što doslednije ostvarivanje samoupravnih prava i obaveza radničke klase da vrši neposrednu kontrolu raspolaganja i upravljanja celokupnim društvenim sredstvima, da se u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada razvijaju samoupravni odnosi kojima se obezbeđuje neposredna kontrola radnika nad celokupnim radom i poslovanjem i da to pravo radnici ostvaruju preko organizovane samoupravne radničke kontrole. Uspostavljanje i obezbeđivanje efikasnog rada organa samoupravne radničke kontrole u svim osnovnim organizacijama udruženog rada i u drugim oblicima udruživanja rada dužnost je i obaveza svih radnih ljudi i stalan zadatak komunista."

Novim ustavnim rešenjima jačaju postojeći i uspostavljaju se novi i efikasniji odbrambeni mehanizmi za zaštitu samoupravljanja i društvene svojine. Radnička klasa neposredno ostvaruje najširu društvenu kontrolu. Uvođenjem samoupravne radničke kontrole, samoupravnih sudova i arbitraža, kao i institucije društvenog pravobranioca samoupravljanja stvaraju se uslovi za još efikasniju zaštitu samoupravnih prava radnih ljudi, odnosno smanjuje se mogućnost tehnokratskih i drugih uzurpacija, samovolje i raznih zloupotreba.

II

Ideja o radničkoj kontroli u socijalizmu nije nepoznata ni nova. U Marksovim i Lenjinovim delima ukazuje se na značaj i neophodnost raznih oblika društvene kontrole od strane radnika.

Lenjin je u uslovima izgradnje sovjetske vlasti pridavao izuzetan značaj organizovanju odgovarajućih oblika društvene kontrole uz široko angažovanje svih građana. On je skretao pažnju na to da kontrola nije samo oružje socijalističke države protiv slabosti, grešaka i nedostataka u radu državne uprave, već i oružje širokih masa u borbi za njihova prava, za socijalističku zakonitost i za osposobljavanje radnih ljudi da upravljaju državom.

U poznatom Lenjinovom Projektu uredbe o radničkoj kontroli, napisanom između 8. i 13. novembra 1917. godine, stoji: „U svim industrijskim, trgovačkim, bankarskim, poljoprivrednim i ostalim preduzećima sa više od 5 radnika i nameštenika (ukupno) ili sa prometom većim od 10 hiljada rubalja godišnje uvodi se radnička kontrola nad proizvodnjom, čuvanjem, kupovinom i prodajom svih proizvoda i sirovina."

I u našoj zemlji je stvaranje socijalističke države bilo praćeno formiranjem odgovarajućih oblika državne kontrole. Država je bila organizator kontrole, a sprovodili su je njeni organi (kontrolne komisije i razne inspekcije). Međutim, u isto vreme razvijali su se i širi, društveni

oblici kontrole (narodni tužioci, narodni inspektori, radnički poverenici). Svi ti organi imali su značajno mesto u izgradnji socijalističkih društvenih odnosa.

O tome je Edvard Kardelj još 1946. godine pisao: „U našoj kontrolnoj službi treba videti ne samo instrument rukovodećih organa, nego istovremeno shvatiti kontrolu kao oružje širokih narodnih masa u borbi za njihove zahteve i za obezbeđenje njihovih prava protiv svih neprijatelja narodne vlasti koji ugrožavaju ta prava, protiv birokratizma, javašluka, štetočinstva, svih manevara ostataka eksploatatorskih snaga koje se nisu pomirile sa činjenicom da narodne mase u našoj zemlji drže u rukama kormilo svoje sudbine."[4]

U tom periodu je Edvard Kardelj isticao potrebu razvijanja odgovarajućih oblika radničke kontrole kao „neophodnog sastavnog dela borbe radničke klase za otkrivanje i kritikovanje nedostataka i grešaka u proizvodnji i privredi uopšte, signaliziranje takvih nedostataka i grešaka, štetočinstva, nemarnog odnosa prema državnoj imovini i borbe za najveće moguće iskorišćavanje kapaciteta, fabrika i preduzeća"[5].

Iako su ti razni oblici državne i društvene kontrole imali pozitivnu ulogu u prvim godinama izgradnje našeg socijalističkog društva, oni su pedesetih godina prestali sa radom. Javili su se novi oblici koji su više odgovarali uslovima kada su fabrike predate na upravljanje radnicima. Razvojem samoupravljanja u radnim organizacijama sve više dolazi do uvođenja raznih oblika takozvane unutrašnje kontrole.

Dosadašnja iskustva iz rada unutrašnje stručne kontrole (stručna služba za kontrolu materijalno-finansijskog poslovanja, za obezbeđenje i zaštitu na radu, za kontrolu kvaliteta itd.) pokazuju da ta kontrola nije bila dovoljno efikasna, da nije blagovremeno intervenisala kada je to bilo potrebno.

Kada govorimo o samoupravnoj radničkoj kontroli, nije reč o nekoj sasvim novoj i našem samoupravnom društvu nepoznatoj instituciji. U pitanju je veoma odgovoran društveni zadatak organizovanih socijalističkih snaga da radničku kontrolu razvijaju na samoupravnim osnovama i da je dosledno i efikasno ostvaruju.

Samoupravna radnička kontrola treba da doprinese bržem ostvarivanju osnovnog stava iz Pisma Predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ „da radnička klasa ovlada celinom društvene reprodukcije". Otuda proizlazi da je prvorazredan zadatak samoupravne radničke kontrole da doprinosi efikasnijem funkcionisanju i daljem razvoju socijalističkog samoupravljanja i zaštiti samoupravnih prava radnika. Samoupravna radnička kontrola ima klasni socijalistički karakter. Ona štiti zajedničke i pojedinačne interese radnika, udruženi rad i samoupravljanje kao osnovni produkcioni i društveni odnos.

Uvođenje samoupravne radničke kontrole nikako ne znači negiranje potrebe za raznim oblicima unutrašnje stručne kontrole. Samoupravna radnička kontrola i razni oblici unutrašnje stručne kontrole su inte-

---

[4] E. Kardelj, *Naša državna uprava i kontrola*, „Narodna država", br. 1/1946.

[5] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. I, „Kultura", Beograd, 1960, str. 35.

gralan deo ukupne društvene samozaštite koja treba da doprinosi zaštiti samoupravnih društvenih odnosa i samoupravnih prava radnih ljudi.

U pomenutim zaključcima Predsedništva Veća Saveza sindikata Jugoslavije o organizovanju samoupravne radničke kontrole u organizacijama udruženog rada se kaže: „Uvođenje samoupravne radničke kontrole ne isključuje potrebu za jačanjem i uvođenjem drugih oblika unutrašnje kontrole. Ali oni ne mogu biti efikasni niti delovati u skladu sa samoupravljanjem radnika u udruženom radu bez samoupravne radničke kontrole. Isto tako, uvođenje samoupravne radničke kontrole ne isključuje potrebu za delovanjem organa (državne i društvene) kontrole u društveno-političkim zajednicama. Krajnji cilj jeste da celokupni mehanizam zaštite (državni i samoupravni) deluje skladno i organizovano i da služi osnovnom cilju — zaštiti samoupravnih socijalističkih odnosa i bržem ostvarivanju klasnih interesa radnika. Pri tome je bitno da se utvrde međusobni odnosi, prava i obaveze, kao i organizacioni oblici kontrole putem kojih će se ostvarivati postavljeni zadaci."

III

Na samom početku uvođenja samoupravne radničke kontrole bilo je, i još uvek ima, nerazumevanja njene suštine ili izražavanja straha da će ona postati neka vrsta konkurencije samoupravljanju, da će se izdići iznad njega i nametnuti se kao najjači centar društvene moći.

Samoupravna radnička kontrola kao svojevrsna kontrola od strane radničke klase nije konkurencija samoupravljanju niti je faktor iznad njega, ali nije ni faktor izvan njega. Ona je neposredno u funkciji samoupravljanja i njegovog daljeg razvoja, odnosno integralan deo i trajna institucija samoupravljanja. Ona je integralan deo samoupravljanja u onoj meri u kojoj je kontrola ispravnosti i sprovođenja odluka integralan deo ukupnog procesa odlučivanja samoupravnih organa. Tako shvaćena i konstituisana, samoupravna radnička kontrola predstavlja kontrolu svih radnika u ostvarivanju novih društveno-ekonomskih odnosa, kontrolu svih radnika u udruženom radu nad proširenom reprodukcijom i nad raspolaganjem živim i minulim radom.

Međutim, bilo bi pogrešno ako bi se samoupravna radnička kontrola shvatila kao institucionalni organ putem kojeg će se sve suprotnosti uspešno rešavati. Ona mora biti samokontrola u kojoj će učestvovati svi radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada, bez straha od bilo kakvih posledica za izneto mišljenje, predlog, sugestiju i za pokretanje inicijative za zaštitu samoupravnih prava radnika i za otklanjanje negativnih pojava.

Samoupravna radnička kontrola će najbolje opravdati svoje postojanje ako bude preventivno delovala i sprečavala povredu samoupravnih prava radnih ljudi i negativne pojave u radu i poslovanju i ako bude jačala odgovornost nosilaca samoupravnih i drugih javnih funkcija.

U dosadašnjem relativno kratkom periodu aktivnosti na ostvarivanju samoupravne radničke kontrole postignuti su određeni rezultati.

U opšte normativne akte mnogih osnovnih i drugih organizacija udruženog rada unete su odredbe o samoupravnoj radničkoj kontroli i doneti posebni pravilnici i drugi dokumenti. U praktičnom radu organa samoupravne radničke kontrole ostvareni su značajni rezultati u otkrivanju negativnih pojava u poslovanju, kao i drugih nezakonitih pojava i radnji. Organi samoupravne radničke kontrole znatno su se angažovali na planu zaštite samoupravnih prava radnih ljudi.

Prilikom izbora organa samoupravne radničke kontrole ostvaruju se zaključci Predsedništva Veća Saveza sindikata Jugoslavije o radničkoj većini u tim organima. Dosta je učinjeno na stvaranju uslova za šire učešće radnika u kontroli rada i poslovanja u osnovnim organizacijama udruženog rada, i to u tom smislu što se radnici detaljno informišu (u vidu pismenog izveštaja) o radu i poslovanju njihove osnovne i druge organizacije udruženog rada. Stvaraju se uslovi da radnici zaista vrše kontrolu ličnih primanja radnika, zatim troškova ishrane, reprezentacije i reklame, isplata honorara spoljnim saradnicima itd. Radnici sve više upućuju organima samoupravne radničke kontrole predloge i sugestije za kontrolu određenih pojava i radnji, što pokazuje da su veoma zainteresovani za efikasan rad tih organa. Tamo gde je rad tih organa efikasan, samoupravna radnička kontrola u celini uživa veliki ugled i podršku radnika.

Međutim, u jednom broju organizacija udruženog rada stanje u pogledu ostvarivanja samoupravne radničke kontrole još uvek nije zadovoljavajuće. To je konstatovano i na savetovanju o iskustvima iz rada samoupravne radničke kontrole koje je održano 19. i 20. juna 1974. godine u Beogradu.

Javljaju se određene dileme, čak i nerazumevanja u pogledu uloge i funkcija samoupravne radničke kontrole. Još uvek nije dovoljno shvaćeno da bitna karakteristika samoupravne radničke kontrole treba da bude preventivno delovanje, a ima i prikrivenih otpora od strane onih koji žele da sačuvaju svoj privilegovan položaj i kojima ne odgovara bilo kakva kontrola, a naročito kontrola od strane radnika. Negde je prisutna težnja da se organi samoupravne radničke kontrole izoluju od drugih organa, a ima i pojava da oni preuzimaju nadležnosti drugih organa (najčešće disciplinskih komisija, stručnih i profesionalnih kontrola).

Ima i potcenjivanja rada organa samoupravne radničke kontrole, pa čak i odbijanja da im se pruže traženi podaci i dokumenti. U nekim organizacijama udruženog rada bilo je nastojanja da se spreči objavljivanje izveštaja organa samoupravne radničke kontrole sa obrazloženjem da to može da nanese štetu kolektivu. Takav stav zastupaju pretežno oni ljudi koji žele da prikriju svoje postupke i nezakonite radnje i koji se plaše suda javnosti.

Javnost u radu organa samoupravne radničke kontrole mora biti u potpunosti poštovana. Iako se javljaju problemi u vezi sa informisanjem kolektiva i šire javnosti o nalazima tih organa, ima i dobrih primera koji potvrđuju da je informisanje putem internih i drugih publikacija

o nalazima organa samoupravne radničke kontrole sasvim normalna pojava.

Ima slučajeva da se pojedini članovi organa samoupravne radničke kontrole ponašaju tako kao da poseduju apsolutnu vlast. Članovima organa kontrole se izdaju posebne legitimacije ili trake oko ruke na kojima piše „radnička kontrola". Oni vrše kontrolu šta i kako pojedinci rade na svom radnom mestu, a negde je zavedeno dežurstvo i kontroliše se kada ko dolazi na posao.

Ovakve pojave, iako ih je relativno malo u odnosu na ona pozitivna iskustva i na afirmaciju samoupravne radničke kontrole, govore da po negde nije do kraja shvaćena suština, sadržaj i metod rada organa samoupravne radničke kontrole. Samoupravna radnička kontrola nije organ za održavanje reda niti organ gonjenja, već samoupravni organ čije je delovanje usmereno prvenstveno na ostvarivanje i zaštitu samoupravljanja kao sistema i samoupravnih prava radnika, kao i na sprečavanje i otklanjanje raznih negativnih pojava. Samoupravna radnička kontrola za svoj rad odgovara svima zaposlenima, koji je na svom zboru i biraju.

Ima i pojava negiranja, pa čak i ukidanja, službe unutrašnje kontrole u organizacijama udruženog rada, kao i tendencija da se samoupravna radnička kontrola pretvori u produženu ruku, u ekspozituru, spoljašnje kontrole (sudova, tužilaštva, SUP-a, Službe društvenog knjigovodstva itd.). Neosporno da su takve pojave pogrešne. Služba unutrašnje kontrole i dalje je potrebna i njen rad će biti od velike koristi za samoupravnu radničku kontrolu. Njihovi međusobni odnosi moraju se zasnivati na tesnoj i svakodnevnoj saradnji.

Kada je reč o odnosu organa samoupravne radničke kontrole i organa spoljašnje kontrole, treba reći da bi bila pogrešna orijentacija na pretvaranje prvih u produženu ruku drugih. Međutim, to nikako ne znači da ti organi ne treba da međusobno sarađuju. Organi samoupravne radničke kontrole mogu i treba da traže intervenciju organa spoljašnje kontrole u onim slučajevima kada se u organizacijama udruženog rada povodom njihovih nalaza ne preduzimaju nikakve mere. Takva saradnja će biti neophodna naročito između organa samoupravne radničke kontrole, s jedne strane, i društvenog pravobranioca samoupravljanja i Službe društvenog knjigovodstva, s druge strane.

U Ustavu SFRJ stoji: „Organ samoupravne radničke kontrole ima pravo i dužnost da o uočenim pojavama i svom mišljenju obavesti radnike, organe i službe organizacije kod kojih je uočio te pojave i organe koji u organizacijama imaju pravo i dužnost da ih otklone, kao i da sarađuje sa organima društvenog nadzora i kontrole" (član 107).

Veoma je značajno da se u samoupravnim sporazumima o udruživanju utvrde osnovni principi, način organizovanja i zadaci organa samoupravne radničke kontrole. U pogledu dalje afirmacije, razvoja i uspešnog delovanja samoupravne radničke kontrole posebna odgovornost leži na sindikatu, uz čije angažovanje će ona moći da se razvija kao samoupravni organ radnika.

Nemanja Božić

OKTOBARSKI RAT I NJEGOV UTICAJ NA ODNOS SNAGA U IZRAELU

Prošlogodišnji oktobarski rat između Izraela i njemu susednih arapskih država, u prvom redu Egipta i Sirije, ustalasao je, kao kamen bačen u vodu, „mrtvo more“, *status quo* na Bliskom istoku nastao još 1967. nakon junskog rata između istih zemalja, u kojem je Izrael bio s vojne tačke gledišta potpuni pobednik. To važi kako za sam Izrael i zemljište koje je 1967. zaposeo tako i za arapske države u ovom delu sveta i šire, na celom Srednjem istoku; zatim, za palestinski oslobodilački pokret, SAD i SSSR, da ne pominjemo druge, manje značajne činioce opšteg odnosa snaga na Bliskom istoku.

Mi ćemo se u ovom napisu osvrnuti samo na posledice, pre svega političke i ekonomske, rata u oktobru prošle godine po Izrael kao jednu od zaraćenih strana. Cilj nam je da na taj način prikažemo stvarni pregovarački položaj vlade u Tel Avivu posle ovog rata; zapravo njen položaj u pregovorima koje je u međuvremenu vodila posredstvom SAD, odnosno njihovog državnog sekretara Henrija Kisindžera, sa svojim dojučerašnjim glavnim protivnicima, Egiptom i Sirijom. To treba da baci posebnu svetlost upravo na dosadašnji ishod tih pregovora, u čije pojedinosti se nećemo ovom prilikom upuštati.

POLITIČKE POSLEDICE

Prošlogodišnji oktobarski rat je samo za nedelju dana, koliko je trajao, raspršio brojne temeljne iluzije koje su do tad preovladavale u Izraelu, tačnije — u širokom javnom mnenju u ovoj zemlji.

Prvo, iluziju da veći prostor (čitaj: osvajanje zemljišta u junskom ratu 1967!) znači neizostavno i bezbednije sopstvene granice.

Drugo, iluziju da je Izrael neizmerno i trajno nadmoćan u vojnom pogledu u odnosu na svoje arapske susede i da je, shodno tome, sposoban da zadrži sve što je od njih 1967. osvojio.

Ostale izraelske iluzije o kojima je reč su u vezi sa navedenim: iluzija da Izrael može uvek rešiti rat sa Arapima u svoju korist i, što

je još važnije sa stanovišta stvarne ekonomske snage ove zemlje, srazmerno brzo, a, isto tako, i iluzija da će Izrael pri tom imati neograničenu podršku SAD, pa i kada je u pitanju „mir“ koji bi vlada u Tel Avivu htela tim i takvim ratom da nametne arapskim zemljama.

Te iluzije su, dakle, manje ili više stvar prošlosti. To se, međutim, ne može reći i za iluzornu politiku koja je na njima počivala, a koju je Izrael sledio posle 1967. u svojim odnosima sa arapskim susedima. Ta politika sporije gubi tlo u izraelskom javnom mnenju, a još sporije u krugovima vlade u Tel Avivu. Nedavni sporazum o prekidu vatre na Golanu između Izraela i Sirije svakako je prvi znak promena u tom smislu: Izrael je njime prvi put posle 1947. pristao da se povuče sa arapskog zemljišta, bar sa jednog dela, koje je ikad zaposeo. To ujedno daje nade svima koji znaju da bez korenite promene ranije izraelske politike prema arapskim zemljama na Bliskom istoku nema pravog ni trajnog mira u ovom delu sveta. Za sad srazmerno mali broj Izraelaca (kao, na primer, bivši general Matitjahu Peled) izjavljuje da nije stvar u tome što Izrael nije bio 1973. pripremljen za rat, već u tome što je njegova dugoročna politika bezbednosti imala sasma pogrešne postavke: da „bafr zona“ (okupirane arapske teritorije) jemči Izraelu maltene potpunu sigurnost; da će Arapi biti vazda politički i vojnički u podređenom položaju u odnosu na Izrael; i da se ni suština ni spoljni vidovi podrške SAD Izraelu neće nikad izmeniti. Povrh svega toga, Izrael je potpuno bio zapostavio naftu kao stratešku sirovinu, odnosno kao sredstvo pritiska arapskih država na sve zemlje koje su posredno ili izravno na strani Izraela u njegovom sukobu sa svojim susedima. Većina ljudi u Izraelu još je pod prvim utiskom događaja u vezi s prošlogodišnjim oktobarskim ratom: oni su ljuti na svoju vladu zbog krajnjeg ishoda tog rata i ujedno uplašeni jer je „bezbednost“ njihove zemlje iz razdoblja 1967—1973. očigledno krahirala. No, nije daleko vreme kada će Izraelci mirnije i trezvenije prosuditi o tom ratu i tek tada će izraelska vlada biti pod pravim pritiskom sopstvenog javnog mnenja, pritiskom čiji su prvi nagoveštaji bili prošlogodišnji protesti i demonstracije u Tel Avivu sa zahtevom da se ministar vojske u vladi Golde Meir, Moše Dajan, povuče sa svog položaja.

Ti protesti i demonstracije su veoma uticali na unutarnje jedinstvo vladajuće Laburističke stranke: u redovima ove stranke već je priličan broj pristalica zamisli da se „okupirane teritorije“, bar većim delom, ustupe hašemitskoj dinastiji u Jordanu (ne Palestincima!). Ispitivanja javnog mnenja u Izraelu od 5. marta ove godine potvrđuju da 67% Izraelaca smatra da treba učiniti značajne „teritorijalne ustupke Arapima“ (taj postotak među visokoobrazovanim Izraelcima je čak 77%!).

Opšti izbori u Izraelu su još u decembru prošle godine odrazili upravo takvo stanje duha u ovoj zemlji. Birači su, istina, ispoljili svoje nezadovoljstvo dotadašnjom vladinom politikom, pre svega spoljnom, no nisu imali prave alternative: sve što su mogli da učine, to je da u beznačajno većem broju nego ranije glasaju za stranke desno od većine vladajuće laburističke koalicije (Likud i druge, kao što su Alonijeva grupa građanskih prava itd.). Kažemo: u beznačajno većem broju jer su

ti birači u većini bili svesni da desničarske stranke na vlasti nisu izlaz iz stanja u kojem se Izrael nalazi počev od oktobra prošle godine. Uostalom, evo pregleda konačnog ishoda tih izbora u poređenju sa ishodom prethodnih opštih izbora u Izraelu (1969). On pokazuje da je položaj desničarskih stranaka, pre svega Likuda, u Izraelu za sad takav da te stranke „drže u šahu“ moguće promene izraelske politike prema Arapima. Naime, nikakve promene, pogotovo korenitije prirode, kada je reč o toj politici, nisu moguće mimo tih stranaka. One su onaj jezičak na vagi izraelskog političkog života koji će uvek pretegnuti u desno, a to znači „čvrst stav“ prema arapskim susedima i palestinskom pitanju.

Stranke	Glasova	Mesta nakon izbora 1973.	Mesta nakon izbora 1969.
Labour-Mapam Alignment	621.183	51	57
National Religious	130.349	10	11
Aguda-Poale Aguda	60.012	5	6
New Communists (Rakah)	53.353	4	3
Black Panthers (Cohen)	13.332	—	1
Likud	473.309	39	31
Coop. & Brotherhood (Arabs)*	9.949	—	2
Jewish Defence League	12.811	—	—
Independent Liberals	56.560	4	4
Social Equality (Shaki)	10.202	—	1
Popular Movement (Hassin)	1.101	—	—
Beduin & Villagers (Arabs)*	16.408	1	—
Ahva	4.433	—	—
Israel Arab List	3.269	—	—
Panthers Blue-White (Malka)	5.945	—	—
Moked-Maki	22.147	1	1
Prog. & Development (Arabs)	22.604	2	2
Yemenite List	3.195	—	—
Revolutionary Socialists	1.201	—	—
Citizens Rights (Aloni)	35.023	3	—
Meri (Avneri)	10.469	—	1

* Stranke koje podržavaju svrstavanje Arapa s Izraelcima.

Čitalac treba da ima na umu da važeći izborni sistem u Izraelu umnogome zamagljuje pravu sliku odnosa snaga na izraelskoj političkoj pozornici. Naime, birači u Izraelu glasaju za ili protiv celovitih lista kandidata za Kneset koje svaka stranka ističe. Te liste nisu vezane ni za jednu oblast ili kraj u Izraelu niti za neku izbornu jedinicu: to su jednostavno stranačke liste. Stranka za čiju listu glasa manje od 1% birača ne dobija ni jedno mesto u Knesetu, odnosno dobija ta mesta u srazmeri sa postotkom glasova koje privuče za sebe. Taj jedan posto je prošle godine podrazumevao 15.668 glasača.

No, bilo kako bilo, prošlogodišnji izbori za izraelski Kneset pokazali su da su unutrašnji odnosi u vladajućoj Laburističkoj stranci, od-

nosno njenoj koaliciji, najblaže rečeno, veoma delikatni. Mapam, jedna od najvećih grupa unutar te koalicije, u načelu na izraelskoj levici, našla se posle rata u oktobru 1973. u opoziciji prema Moši Dajanu, tadašnjem ministru odbrane. Dajanova, pak, Rafi grupa — koja je na prošlogodišnjim izborima dobila sedam mesta u Knesetu — takođe se ubraja u izraelsku levicu. Ako bi se odnosi između ove dve grupe u laburističkoj koaliciji zategli preko svake mere, moglo bi se desiti da grupa Rafi pristupi Likudu, to jest desnici, i na taj način „istopi" tanku većinu ove koalicije u Knesetu, odnosno svede je na samo 44 mesta (dok bi Likud u tom slučaju mogao računati na 46). Ova mogućnost je izazvala niz dvojbi zbog kojih je i bilo toliko oklevanja prilikom osnivanja tadašnje vlade u Tel Avivu. Dajanov položaj u sklopu laburističke koalicije u Knesetu je bio trenutno ojačan: on je tražio da laburisti ukinu nedeljeni list „Ot", koji je veoma kritički pisao o njemu proteklih meseci, da bi javno povukao svoju pretnju da neće prihvatiti nijedno mesto u izraelskoj vladi. I, što je tražio, to je i dobio. „Ot" je prestao da izlazi, što je za upućene posmatrače u Tel Avivu bio znak da su mogućnosti za delovanje levice u okviru laburističke koalicije nakon decembarskih izbora još znatno skučene, da ne kažemo unekoliko ograničenije nego ranije.

Nacionalna religiozna stranka i stranka Aguda-Poale Aguda su drugi činioci koji sadašnju političku situaciju u Izraelu čine složenom. I to iz najmanje tri razloga.

Prvo, ove stranke su posle decembarskih izbora za Kneset vršile pritisak u pravcu „nacionalne koalicije", čak sa Likudom, čemu su se laburisti protivili kako iz svojih stranačkih razloga tako i zbog toga što je baš Likud odlučno protiv bilo kakvih izraelsko-arapskih pregovora.

Drugo, ove stranke su istovremeno otežavale stvar laburističke koalicije time što su tražile i traže da se reformistički ili konzervativni Jevreji isključe iz izraelskog državljanstva, čemu se, opet, veoma protive nezavisni liberali (4 sedišta u Knesetu) i Alonijeva grupa građanskih prava (3 sedišta).

Treće, ove stranke smatraju da su Samarija i Judeja (zapadna obala Jordana) istorijski jevrejske zemlje i da takve treba da ostanu posle 1967, odnosno da ih ne treba ustupati, čak ni kralju Huseinu.

Nije potrebno posebno naglašavati koliko su te stranke neugodni partneri u laburističkoj koaliciji u Knesetu; bile i ostale.

Toj političkoj slici današnjeg Izraela treba dodati i borbu (koliko načelne toliko i lične prirode) u vojnim vrhovima u ovoj zemlji poznatu kao „rat generala". Jer ta borba je tesno povezana sa međustranačkim odnosima u Izraelu.

„Rat generala" vodio se između bivših i sadašnjih izraelskih generala oko toga ko je zapravo odgovoran za ishod prošlogodišnjeg oktobarskog rata. No, on je dobrim delom služio međustranačkoj borbi, naročito u jeku izbora u decembru 1973.

Taj „rat" je počeo još u vreme pravog rata, to jest u oktobru prošle godine, time što je general Ari Šaron, inače član Likuda (docnije na

listi kandidata ove stranke za Kneset), napao maltene ceo izraelski Generalštab nazvavši ga „klikom mediokriteta" koja ništa ne zna o svemu. Poseban cilj njegovog napada bio je general Šmuel Gonen, zapovednik južnog fronta na Sinaju i Šaronov pretpostavljeni. Gonen je još 8. oktobra zapretio Šaronu vojnim sudom zbog otkazivanja poslušnosti. Dajan je, pak, zabranio istragu o tome, pokušavši ujedno da smeni Gonena. No, tome se usprotivio tadašnji načelnik Generalštaba, Moric Elazar. Kada je sa severnog fronta došao general Bar-Lev, strasti su se već bile toliko razbuktale da ni on, ni svojim činom, ni ličnim ugledom, nije mogao da ih potpuno smiri.

Šaron je nastavio da optužuje, sada već celu laburističku koaliciju, da ga iz političkih razloga sprečava da izvrši napad na zapadnu obalu Sueckog kanala; naime zbog toga što je on, Šaron, jedan od vodećih ljudi Likuda i što bi, moguće ovenčan pobedom na Suecu, bio privlačna ličnost za birače na sledećim izborima. (Uzgred rečeno, njegov samovoljni pokušaj da pređe Suecki kanal još 8. oktobra — nedelju dana pre nego što su se Izraelci uspešno ubacili na zapadnu stranu ovog kanala — završio se potpunim krahom.)

Ipak, Dajan je, iako i sâm u sukobu sa Šaronom, konačno žrtvovao Gonena poslavši ga da bude zapovednik Šarm el Šeika, što je bilo gotovo ravno kazni. S druge strane, on je dozvolio Šaronu da se kandiduje za Kneset, još u uniformi — znači da kao aktivni general stekne i poslanički imunitet, da daje izjave za javnost itd. Za uzvrat, Likud je prestao da optužuje Dajana kao krivca za protekli, ne baš uspešan, rat sa Arapima. No, cela stvar se nije time završila. Šaron je još jednom — upravo u vreme jedne od brojnih poseta Izraelu Henrija Kisindžera kao posrednika između Tel Aviva i Kaira, poseta koje su se završile izraelsko-agipatskim sporazumom o Sinaju — napao vladinu politiku prema Arapima, odnosno posredno i Dajana, i to na konferenciji za štampu koju je sam sazvao. Ovog puta Dajan ga je oštro ukorio kao generala i Šaron je morao da se povuče.

„Rat generala" se nastavio kada je poseban komitet, koji je bio osnovan da ispita lične odgovornosti u oktobarskom ratu 1973, predvođen predsednikom izraelskog Vrhovnog suda, Šimonom Agranatom, podneo 2. aprila 1974. izveštaj o svojim zaključcima u vezi s tim. Prema tom izveštaju, Moše Dajan i tadašnja vlada u Tel Avivu nisu ništa krivi za ishod tog rata. Ako krivice ima, treba je pripisati načelniku Generalštaba (Elazaru), zatim zapovedniku južnog fronta (generalu Gonenu) i šefu (vojne) obaveštajne službe (Eliahu Zeiru), kao i trojici njegovih potčinjenih službenika. General Elazar je povodom ovog izveštaja uputio pismo predsedniku izraelske vlade pobijajući optužbe na svoj račun i skrećući ujedno pažnju na Dajanove greške (zakasnela mobilizacija rezervista itd.), što nije bilo bez odjeka u javnom mnenju u Izraelu.

Vlada Golde Meir je prihvatila zaključke Agranatovog komiteta, ali izraelska javnost nije bila spremna da se saglasi da Dajan nije ni za šta kriv. Demonstracije protiv njega kao ministra odbrane su ponovo počele, ali i protiv Golde Meir. Dajan je odbio da dâ ostavku tražeći da cela vlada učini isto zajedno s njim. Konačno, Golda Meir je bila

prinuđena da 10. aprila ove godine da ostavku. Nju je na tom mestu docnije zamenio Jicak Rabin, no taj tok događaja je izvan predmeta ovog članka. Za nas je na ovom mestu važno da istaknemo da je ova smena „na vrhu" u laburističkoj koaliciji došla pre Kisindžerovog posredovanja, ovog puta između Izraela i Sirije (pitanje Golana).

U međuvremenu su se bivši i sadašnji generali u ovoj zemlji upustili u međusobnu posrednu — bez izravnog obraćanja pojedinim imenima — javnu raspravu o značaju i važnosti „okupiranih teritorija" za bezbednost Izraela. Ta rasprava je pokazala krajnje stavove „jastrebova" i „golubova" u vojnim krugovima u Izraelu, shodno tome i u političkom životu Izraela; stavove koji, u stvari, određuju „manevarski" prostor u kojem se izraelska vlada mogla kretati, i kretala se, prilikom utanačavanja pomenutih sporazuma, prvo, sa Egiptom i, docnije, sa Sirijom.

Generali su, uz retke izuzetke, u toj raspravi zastupali gledište da je Izraelu potrebna „strateška" dubina, koje, pak, nema bez „okupiranih teritorija". No, osećajući da je taj stav *politički* teško održiv, oni su svoje zahteve u pogledu „teritorija" zauzetih 1967. unekoliko umerili. Golanska visoravan i moreuz kod Šarm el Šeika su bitni za bezbednost Izraela. Oni ne mogu biti predmet pregovora sa Arapima u smislu značajnih ustupaka. Bivši general Peled je najpre stavio primedbu na Šarm el Šeik kao „vitalnu" tačku za Izrael. Ako držimo ovaj morski tesnac, rekao je, to još ne znači da imamo potpunu slobodu plovidbe Crvenim morem na Istok ili Zapad jer Bar el Mandeb ili Akabski moreuz nisu u našim rukama. Hoćemo li, onda, zauzeti Južni Jemen? A da ne govorimo o Sueckom kanalu koji je isto tako važan za naš pomorski saobraćaj i trgovinu. Jedino rešenje je međunarodni ugovor koji bi nam jemčio slobodu plovidbe ovim morskim putevima, zaključio je Peled inače laburistički poslanik u Knesetu. Što se Golana tiče, Peled je rekao da nije stvar u tome da Izrael bude pošto-poto na ovoj visoravni, već da Sirija ne bude tamo. Znači, u ovom slučaju mogućno je međunarodno rešenje (nadzor UN i slično). U svakom slučaju, dodao je Peled, nema granica „strateškim regionima" za koje pojedinci smatraju da ih treba pripojiti Izraelu.

Generali su bili isto tako malo ili nimalo popustljivi kada je reč o zapadnoj obali Jordana. Oni su protiv toga da, na primer, vazduhoplovno pristanište u Lodu bude samo 15 kilometara od granice (ako bi se Izrael povukao sa obale Jordana), odnosno da vazduhoplovi ne mogu ni poletati sa ovog pristaništa a da ne povrede, recimo, jordanski vazdušni prostor itd. Njima je stoga privlačniji „Alonov plan" o paramilitarističkim naseobama na zapadnoj obali Jordana. Peled je još jednom u vezi s tim stavio znak pitanja na pojam „sigurnih granica". To je, po njemu, „mitski koncept" generala s političkim ambicijama ili generala u službi političara s aneksionističkim pretenzijama. Nema ni jedne jedine države u svetu sa „sigurnim granicama" u *geografskom* smislu. Niti je ikad bilo. Nije li Hanibal prešao Alpe na leđima slonova? Ja smatram, nastavio je Peled, da su granice koje smo imali pre 1967. bile za nas sigurnije od ovih koje nam danas pojedinci nude. Sam

mir, stvarni mir može biti osnova sigurnosti za Izrael. Mir sa garantijama, demilitarizacijom teritorija, razoružanjem i međunarodnim sankcijama.

Još je zanimljivije kako je Peled raspravljao o jednoj drugoj predstavi koja je još jaka u svesti generala — kao što je, na primer, Hercog — to jest da tehnološki „jaz" između Izraela i Arapa i dalje postoji i, štaviše, da će se i ubuduće proširivati u korist Izraela. Reč je o predstavi da Arapi tu prednost Izraela mogu jedino da „uguše u sopstvenoj krvi", dakle žrtvujući mnoštvo svoje vojske. Ne verujem, rekao je Peled, da će ovaj „jaz" rasti i večno trajati. Izrael nema monopol nad naukom. Mi smo mogli i uspešnije ratovati prošlog oktobra da smo bolje manevrisali i imali smisla za improvizaciju. To je ono što možemo prevazići. Peled je, u stvari, pošao od toga da je prošlogodišnji rat korenito promenio vojni položaj Izraela u odnosu na Arape. To je, uostalom, činjenica koju ni vlada u Tel Avivu nije mogla prenebreći u svojim dosadašnjim pregovorima sa Egiptom i Sirijom. Mogućni pritisak SAD i diplomatska veština samog Kisindžera ne bi bili, sami za sebe, dovoljni da objasne ishod ovih pregovora.

No, toj slici stvari svakako treba dodati i ekonomske posledice rata u oktoru 1973. po Izrael u celini.

EKONOMSKE POSLEDICE

Osamnaest dana rata u oktobru 1973. koštali su Izrael ni manje ni više nego toliko koliko iznosi ceo njegov bruto nacionalni proizvod (GNP) u jednoj godini (40 milijardi funti sterlinga). Od toga je izraelska vlada uspela da do kraja maja ove godine, da tako kažemo, nadoknadi samo 18 milijardi funti sterlinga zajmovima, odnosno putem pomoći od SAD i svetske jevrejske zajednice (United Jewish Appeal and Bonds). Ostatak je kao teret pao na poreze i dobrovoljne unutrašnje zajmove. I pored toga, Izrael će ove godine imati srazmerno velik budžetski deficit i stopu inflacije možda i 55%, u poređenju sa 23% u prošloj godini. Izraelska vlada je 29. januara 1974. zatražila od Kneseta dopunski budžet od 11 milijardi funti sterlinga. Tom prilikom je tadašnji ministar finansija, Sapiro, izjavio da je oktobarski rat uzrok što će ovogodišnji budžet Izraela biti za 60% veći od onog koji je njegova vlada svojevremeno, tačnije, devet meseci ranije, tražila i dobila za 1973/74. Taj podatak, ipak, ne pruža pravu sliku *ekonomskih* posledica ovog rata kada je reč o Izraelu: pre njega vojni izdaci su činili 30% izraelskog budžeta; posle njega činiće oko 50%. Izrael će ubuduće 18% svog GNP odvajati za takozvanu bezbednost. Tome treba dodati da je i stanje vojne mobilizacije, delimično produženo i nakon prošlogodišnjeg oktobarskog rata, bilo takođe porazno za izraelsku privredu pošto je prouzrokovalo pre svega dugotrajnu oskudicu u radnoj snazi i prevoznim sredstvima. Primera radi, izraelski proizvođači južnog voća, poljoprivrednog proizvoda koji čini značajnu stavku izraelskog izvoza, bili su prinuđeni da veći deo ovogodišnjeg roda prerade u džem jer nije bilo dovoljno ljudskih ruku za berbu i vozila za prevoz do najbližih luka.

Izraelski turistički promet je takođe pretrpeo znatne gubitke usled prošlogodišnjeg oktobarskog rata. Prema najnovijim podacima o tome, u septembru 1973. bilo je 4% više turista u Izraelu nego u isto vreme prethodne godine, u prvom redu iz SAD. U oktobru 1973, pak, bilo je turista upravo iz SAD svega 18.463, u poređenju sa 69.285 u istom mesecu 1972. Ukupan broj turista u Izraelu 1973. bio je 661.600, ili za 9,1% manje nego prethodne godine, što se može dovesti u vezu s oktobarskim ratom.

Ti i drugi razlozi u vezi s tim primorali su izraelsku vladu da već 27. januara ove godine obnaroduje odluku o tome da će smanjiti dotadašnje budžetske potpore, ili subvencije, za prehrambene proizvode i saobraćaj. Nakon toga cene hrane na domaćem tržištu su skočile u proseku od 50 do 70%, i to pre kraja februara, a ostale robe oko 10%. Vlada u Tel Avivu je istovremeno povećala plate svojih službenika za 4%, nadajući se da će ostali poslodavci u Izraelu slediti njen primer. No, to je bila kap vode u moru: skok cena na domaćem tržištu, a i porast opštinskih i drugih poreza u međuvremenu „progutali" su ovaj napor izraelske vlade, tako da je uskoro usledio talas štrajkova kakav Izrael već dugo ne pamti (na primer, štrajkovi u novim naseljima (kibucima) poput onog u Kirjat Šemoni u Gornjoj Galileji, čiji je izravan povod bio — napad Palestinaca na ovo mesto u vreme uskršnjih praznika).

☆

Kada se sve sabere i oduzme, ostaje činjenica da do sad postignuti sporazumi između Izraela, s jedne strane, i Egipta i Sirije, s druge strane, nisu pravi kraj prošlogodišnjeg oktobarskog rata. Oni su, možda, samo početak njegovog kraja. Pravi kraj rata se, što se Izraela tiče, nalazi uglavnom u odnosu političkih snaga u njemu. Taj odnos će ubuduće biti podložan mnogostrukim promenama kako zbog unutarnjeg ekonomskog stanja u ovoj zemlji tako i iz razloga spoljne prirode (složenost podrške SAD, odnosi SAD sa arapskim svetom itd.). Za sad mi smo skloni tvrdnji da vreme ne radi za desničarske snage u Izraelu, a to je više nego dobar znak koji, između ostalog, uliva nadu da će u bližoj budućnosti biti, možda, nađeno trajno *političko* rešenje za izraelsko-arapski sukob na Bliskom istoku.

Milutin Milenković

SVETSKE RASKRSNICE NA BLISKOM ISTOKU

U klupko suprotnosti koje od Bliskog istoka čine žižu aktuelnih briga za svetski mir upleteni su konci čiji se krajevi pružaju preko raznih kontinenata, centara svetske politike, punktova globalnog strategijskog planiranja, konkurencije i sadejstva, voljnih i nevoljnih sprega, formalnih i faktičkih saveza. Dejstvujući snažno na opšti tok i klimu savremene ere pregovaranja, prilike na Bliskom istoku trpe zato i posredno i neposredno dejstvo svake krupnije oscilacije u kretanju svetskog klatna između rata i mira.

Tako veliko značenje i uticaj bliskoistočnih zbivanja na svetsku političku scenu ima svoj prirodni korelat: veliku prisutnost spoljnih uticaja na subjekte bliskoistočne krize i suštinsku zavisnost bar nekih učesnika te krize od moćnog zaštitnika iz reda velikih sila. Bez obilne inostrane ekonomske i vojne pomoći i bez političke podrške neke supersile ni jedan učesnik bliskoistočnog sukoba ne bi mogao da izdrži pritisak protivničke strane koja je — iz drugih ili istih izvora — već obezbedila takvu potporu.

Stanje lokalnog rata, razume se, nije podesno za striktno očuvanje svih elemenata državnog suvereniteta malih zemalja upletenih u takav sukob. Pogotovo ne onih zemalja koje nisu dovoljno pripremljene da sopstvenim snagama, sredstvima i metodama prihvate glavni teret bitke za svoja prava, samostalnost i teritorijalnu nedeljivost.

Ova generalna i prilično apstraktna procena dopunjava se, međutim, konkretnim razmatranjem zavisno od karaktera borbe koju vodi svaki učesnik tog lokalnog rata. Tražiti i primati pomoć iz inostranstva — čak i iz arsenala neke velike sile koja stoji na čelu šireg vojnog saveza — radi odbrane sopstvenih granica, radi oslobađanja okupirane teritorije i radi izvojevanja prava nasilno obespravljenog naroda nipošto ne mora da znači stavljanje nekog mladog i ugroženog suvereniteta u zavisnost od spoljnog pomagača. Postoje dovoljno jasne, dovoljno detaljno definisane, samo nedovoljno poštovane, norme međunarodnog prava i Ujedinjenih nacija koje obavezuju na pružanje takve pomoći bez političkog uslovljavanja i bez ikakvog drugog nameta na suverenitet ugrožen agresijom. Takođe su jasni principi, a nije obeshrabrujuća ni

praksa solidarnosti nesvrstanih zemalja u slučajevima kada je neka od njih izložena nasilju ili pretnji upotrebom sile.

Međutim, ako je traženje i pružanje inostrane pomoći iz privrednog i ratnog potencijala neke velike sile namenjeno nasilnom širenju sopstvene uprave, to jest okupacije nad drugim narodom i otimanju tuđeg tla, ravno je stvaranju faktičkog odnosa najamništva između neposrednog agresora i date velike sile zainteresovane za pomaganje tog osvajanja. Takva pomoć obavezno postaje teška hipoteka na suverenitet njenog uživaoca; ona se ne prima na osnovu i zbog principa međunarodnog prava, već predstavlja podelu uloga u rušenju tih načela, najpre na štetu žrtava ekspanzionizma i agresije, a u krajnjoj liniji na štetu vitalnih svojstava nacionalne i državne samostalnosti slabijeg partnera, to jest neposrednog izvršioca podržavane agresije.

Novi odnos lokalnih snaga na Bliskom istoku posle oktobarske ratne drame, zajedno sa opštim tokom ere pregovaranja između velikih sila, izbacio je na površinu bliskoistočne krize, pa i na površinu javnih polemika među raznim strujama u Izraelu, gorka saznanja o stvarnim ograničenjima suvereniteta ekspanzionističke države koja se oslanja na podršku neke velike sile. Nikada sloboda izraelskih političkih opcija — od izbora trenutka nekih važnih pregovora do detalja o ishodu svake faze pregovaranja — nije bila manja nego poslednjih meseci; nikad suverenitet Izraela nije niže pao i nikad sami Izraelci nisu to sa više gorčine javno iznosili nego za vreme takozvane Kisindžerove posredničke runde i posete predsednika Niksona.

„Postalo nam je nemogućno da živimo sutra u svetu jučerašnjice. Došao je momenat u kome moramo da pogledamo oko sebe, da uočimo šta se dešava u svetu, da shvatimo tu realnost i da se pripremimo za nju.“ Tim i sličnim biranim i nedorečenim rečima upozorio je odmah posle Niksonove posete novi izraelski premijer, Jicak Rabin, svoj narod na nemogućnost punog kontinuiteta zvanične izraelske politike iz perioda neosporne vojne superiornosti Izraela i bahate svesti o njoj.

Iako vrlo karakteristične i suštinski pozitivne, ove nove misli u istupanjima takođe novog izraelskog premijera — misli kojih nije bilo u njegovom prvom govoru, kada je parlamentu predstavljao svoju ministarsku ekipu — ne označavaju još uvek neophodan skok u novo stanje na Bliskom istoku. Nešto i zbog toga što je za celovitu promenu tog stanja potrebna približno uporedna evolucija svih bliskoistočnih platformi, a pre svega zbog toga što je za odlučan raskid sa ekspanzionističkom strategijom neophodna jaka vlada u Izraelu, ove Rabinove teze sa nagoveštajem otrežnjavanja ostaju samo prve, ne sasvim usamljene, ali ne ni snažnim jatom okružene laste. Njegova vlada sastavljena je posle mučnih natezanja i mnogo međupartijskih ustupaka, koji su joj znatno ograničili manevarsku slobodu, a jedva su joj dali minimalnu većinu od samo jednog glasa u Knesetu. Pri investituri ona je dobila 61 glas (od 120 poslanika), imala je protiv sebe 51 poslanika (pripadnike desne vojno-šovinističke grupe Likud i desničarskih religioznih partija), dok je KP Izraela (Rakah) sa svoja četiri poslanika apstinirala. U vladi su tri važna portfelja (unutrašnji poslovi, socijalna politika i verska

pitanja) ostala upražnjena na tri meseca, dok se Nacionalna religiozna partija (NRP), eventualno, ne predomisli i ne prihvati svoje ponovno učešće u vladi sa većinom Ujedinjene laburističke partije (ULP). Takvo očekivanje, kao izraz saznanja o krajnje nestabilnom položaju vlade bez podrške Nacionalne religiozne partije, još više smanjuje mogućnost antianeksionističke evolucije novog kabineta, čak i ako bi kod njegovih vodećih članova (kao što su Jicak Rabin, Igal Alon, Šulamit Aloni i drugi) takva težnja dalje jačala. Nacionalna religiozna partija pretenduje da se Izrael zauvek i po svaku cenu zadrži na celokupnom prostranstvu nekadašnjeg „istorijskog Erec Izrailja", velikog jevrejskog carstva, to jest da ne vraća Arapima ni deo Cisjordanije (desna obala Jordana). Ranija koaliciona formula, u kojoj je NRP sarađivala sa većinskom ULP, predviđala je obavezu vlade da pre ma kakve eventualne odluke o povlačenju sa delova okupirane Cisjordanije raspiše nacionalni referendum o tome. Sada se od strane NRP ni takva rezerva ne prihvata.

Upravo o ovoj dilemi iz velikog niza izraelskih nedoumica ostalo je posle posete predsednika Niksona Bliskom istoku mnogo manje izgleda za teze NRP i njoj slične desnice. Tri nova momenta iz ovogodišnje junske bliskoistočne hronike imaju u tom pogledu značenje, verovatno, dalekosežnih nagoveštaja:

Prvo, sa najvišeg zvaničnog američkog mesta, iz usta samog predsednika SAD i njegovim potpisom, apostrofirana je legitimnost prava svih naroda Bliskog istoka, „uključujući palestinski narod". Doduše, još se ne govori o sadržini i obimu tih legitimnih prava, ne precizira se da to više nisu samo izbegličko-humanitarne nadoknade niti se pominje najlegitimnije od svih prava svakog naroda: pravo na nacionalnu slobodu, teritoriju i samoopredeljenje. Ipak, i ovakva formulacija označava prvo američko priznanje posebnog subjektiviteta arapskog naroda Palestine u istom redu sa ostalim, već priznatim narodima tog dela sveta. Izraelska politika će posle ovog prvog američkog koraka date vrste sve manje moći da ignoriše Palestince, svog neminovnog budućeg glavnog sagovornika o arapsko-jevrejskoj koegzistenciji na Bliskom istoku.

Drugo, predsednik Nikson i kralj Husein su potpisali zajedničko saopštenje u kome se uopšte ne govori o predstojećem zadatku izraelsko-jordanskog vojnog razdvajanja, sličnog sporazumima o Sinaju i Golanu. Mada je zategnutost i ratna aktivnost baš na jordanskom pravcu najmanja od vremena kraljevog obračuna sa palestinskim organizacijama (jesen 1970. i leto 1971. godine), na toj relaciji se još ne govori — bar ne javno — o eventualnom početnom izraelskom povlačenju, stvaranju neke „tampon zone" i sličnim merama koje su već usvojene na sirijskom i egipatskom frontu.

Vrlo je verovatno da su predsednik Nikson i kralj Husein posvetili najveći deo svojih razgovora iza zatvorenih vrata upravo budućnosti jordansko-izraelskih odnosa, tim pre što obe zemlje imaju istog zaštitnika, ali se ipak u saopštenju za javnost govori samo o američkoj pomoći za jačanje unutrašnje stabilnosti u Jordanu jer je „čvrst i miran Jordan preduslov i podsticaj stabilnosti i miru na celom Bliskom istoku". Vašington će uputiti novu ekonomsku i vojnu pomoć svom kraljev-

skom štićeniku (oko 207 miliona dolara), ali o budućnosti Cisjordanije predsednik Nikson nije želeo da stvara javne zaključke sa vladarem iz nekad moćne hašemitske dinastije jer je nadležnost jordanskog dvora za ponovno uspostavljanje arapske vlasti u Cisjordaniji osporena mnogim odlukama Arapske lige, susreta na vrhu svih arapskih država, odlukama Organizacije afričkog jedinstva, kao i Četvrte konferencije šefova država i vlada nesvrstanih zemalja. Svi ti i mnogi drugi manje zapaženi skupovi nedvosmisleno su rekli da Palestinska oslobodilačka organizacija predstavlja jedinog ovlašćenog zastupnika celokupnog palestinskog naroda, koji čini ogromnu većinu stanovništva Cisjordanije i Gaze. Predsednik Nikson, izgleda, nije hteo da u interesu oslabljenog i neomiljenog jordanskog dvora stavi teg oko vrata američke politike u palestinskom pitanju dajući kralju Huseinu ulogu koju mu osporavaju svi drugi arapski i značajni međunarodni činioci, a pre svega sami Palestinci.

Treće, Palestinski nacionalni savet na svom zasedanju u Kairu početkom juna izjasnio se, u skladu sa ovim tokom događaja i tendencijama, za stvaranje samostalne nacionalne palestinske vlasti na svakom delu oslobođene domovine. To praktično znači saglasnost sa sugestijom da Palestinci, pod zastavom POO, preuzimaju vlast na područjima koja bi Izrael evakuisao u Cisjordaniji i Gazi, isključujući svaku obnovu jordanske kraljevske uprave i egipatskog administrativnog starateljstva.

Lista prividnih apsurda koje događaji na Bliskom istoku nude analitičarima tamošnjih prilika dopunjena je u vreme Niksonovih poseta i time što su bilansi njegovih razgovora u Kairu i Damasku — o boravku u Saudijskoj Arabiji da i ne govorimo — mnogo bogatiji nego rezultat amanske etape te turneje. A sa Egiptom i Sirijom vlada SAD tek otvara nove stranice svojih političkih, ekonomskih, naučno-tehničkih, kulturnih, ali polako i vojnih veza, dok sa Jordanom već dugi niz godina vlada prava zaštitničko-stipenditorska američka praksa. Očigledno je da se mera konkretne podrške i materijalnih davanja određuje važnošću svakog bliskoistočnog partnera za regionalne i globalne američke planove, a ne stepenom tradicionalne privrženosti, ili — još manje — merom sentimentalnosti.

Tako je Kairo dobio od SAD prilično obimne materijalne pogodnosti, a možda i neka još nerazrađena i neobjavljena dalja obećanja. Od već potpisanih sporazuma najviše odjeka je izazvao aranžman o pružanju nuklearne naučno-tehničke i finansijske pomoći za izgradnju atomskih energetskih kapaciteta u Donjem Egiptu. Naglašava se da je reč isključivo o miroljubivoj motivisanosti te pomoći, ali se svi slažu da stvaranje naučno-tehničke nuklearne baze omogućava u izmenjenim okolnostima i njenu preorijentaciju na vojne koloseke.

Zabrinutost koju je ovaj aranžman izazvao u Izraelu mnogo glasnije se izrazila u proizraelskim krugovima američke javnosti i Kongresa, gde tek treba da se postigne ratifikacija Niksonovih i Kisindžerovih dogovora sa predsednikom Sadatom. Izbegavajući zaoštravanje polemike sa još uvek neophodnim i izdašnim snabdevačem i zaštitnikom

— SAD — izraelska vlada je svesna i činjenice da već godinama i sama razvija nuklearne kapacitete koji se, takođe, ne mogu strogom linijom odvojiti od vojnih primena. Iako to nije zvanično objavljeno, smatra se kao sigurno da je američko učešće u izgradnji izraelskih nuklearnih postrojenja tokom poslednjih desetak godina višestruko veće od 180 miliona dolara koliko treba da iznosi američka pomoć za prvu fazu gradnje egipatske nuklearne centrale kod Borg el Araba, jugozapadno od Aleksandrije.

Na kritičke glasove iz Izraela, i još više iz SAD, povodom američko-egipatske nuklearne saradnje predsednik Sadat i njegov ministar spoljnih poslova, Ismail Fahmi, razvili su zanimljivu tezu: pre svega, vrlo je verovatno da Izrael već raspolaže taktičkim nuklearnim oružjem. Ako se Egiptu sa američke strane ne pruži pomoć da stvori početne nuklearne kapacitete za miroljubivu primenu, on će to nabaviti na drugoj strani, jer takvih mogućnosti ima. Izrael nije potpisao Međunarodni sporazum o neširenju nuklearnog oružja, što već dovoljno pokazuje njegove namere. Egipat je potpisao taj sporazum, ali ga nije ratifikovao. I neće to da učini sve dok i Izrael ne donese takvu odluku. Ili će se, dakle, i na tom terenu uspostaviti ravnoteža bliskoistočnih snaga bez suprematije jedne od antagonističkih strana ili se mora računati i sa mogućnošću koju kairski „Al ahram“ otvoreno nagoveštava: novi arapsko-izraelski rat mogao bi dobiti nuklearne razmere.

Ukratko, sa koje se god strane posmatra kriza na Bliskom istoku u današnjim uslovima, nailazi se na sudbinske dileme i istorijske raskrsnice značajne za sav današnji svet i njegovu sutrašnjicu.

Đorđe Popović

PROJEKTOVANJE BUDUĆNOSTI I „GRANICE RASTA"

Želja za spoznajom budućnosti izražava potrebu čoveka da pronađe ono što „treba" da bude. Od antike preko Mora i Ovena do Orvela i drugih stalno je prisutna želja da se skicira budućnost. Ti pisci su ujedno stvorili i najlepše stranice svetske književnosti. Odrediti buduće — značilo je prvenstveno spoznati sebe, otkriti preko projekcija budućeg društva granice sopstvene moći.

Futuristi su, za razliku od ranijih pisaca, u „prozaičnijem" obliku prišli problemima budućnosti, neposredno koristeći „blagodeti" socioloških, tehničkih, bioloških i drugih disciplina. Pomenimo samo Klarka, Toflera, Kahna, McLuhana, Wienera, Bella i druge. Međutim, sa razvojem kibernetike, interdisciplinarnih i sličnih istraživanja ambicije su se proširile i problem budućnosti je postao preokupacija i „klasičnih" naučnika.

Svaka realna projekcija budućnosti je i odslikavanje postojećeg. Teškoća u „projektovanju" je objektivne prirode: shvatiti budućnost, imati predstavu o njoj — znači biti gospodar svoje sudbine, određivati, u meri u kojoj je moguće, trendove razvoja. Međutim, pretpostavka takve slobode je ukidanje klasne podele, oslobađanje od niza istorijskih opterećenja, mada i u „idealno" slobodnom društvu stoje izvesne prirodne zapreke za određivanje slike budućnosti, čak i onda kada društvo bude bilo u stanju da uvede totalnu naučnu organizaciju rada.

Bez obzira na usavršenost tehnike „prognoziranja", uvek moramo imati u vidu neprevaziđenu klasnu stvarnost; svaku prognozu moramo prihvatiti sa ogromnim rezervama. U većini slučajeva prognoze sadrže predimenzionirane elemente stvarnosti i pravolinijski projektovane u budućnost, te tako svaka slika budućnosti predstavlja prvenstveno iskrivljenu sliku sadašnjosti.

Motivi savremenih interesovanja za budućnost su veoma različiti, ali i razumljivi; potreba za racionalnim ponašanjem nije etičko pitanje, već je zasnovana na objektivnoj društvenoj nužnosti, koja je tim veća što je preraspodela dobara u savremenom društvu apsurdnija i nepravednija. Veliki delovi čovečanstva su objektivno ugroženi; od gladi preko

zagađivanja gotovo je beskrajan spisak problema od kojih nisu pošteđene ni najrazvijenije zemlje.

Iz tih razloga briga za budućnost postaje sve više preokupacija ne samo pojedinih naučnika, već i vlada niza država, pa i sve širih krugova javnosti. Osnovno pitanje glasi: šta *danas* činiti kako bi se sprečile štetne posledice *sutra*? Je li industrijalizacija uzrok ili posledica rasta stanovništva? Hoće li prekomeran rast stanovništva i u kom obliku ugroziti već sada teško stanje u proizvodnji hrane? Kakav „kvalitet života" želimo da ostvarimo? U kom pravcu i u kom obimu treba usmeriti industrijsku i drugu proizvodnju? Ovo su samo neka aktuelna pitanja. A zavisno od toga ko ih postavlja javljaju se i različita rešenja. Prognoze služe da sugeriraju društvene promene, ali problem je: da li u okviru postojećih društveno-ekonomskih sistema ili van njihovih okvira? I dokle? Postoje li „granice rasta"? Da li su one apsolutne ili su njihova ograničenja vezana za nemoć postojećeg sistema klasnih odnosa?

Poslednjih godina pitanje „granica rasta" postavljeno je više puta. Najspektakularniji poduhvat izvela je ekipa naučnika sa Masačusetskog instituta za tehnologiju koja je, po nalogu Rimskog kluba (Club of Rome)[1], izradila izveštaj o položaju i perspektivama čovečanstva pod naslovom „Granice rasta".

S obzirom na autoritet naučnika, ali i s obzirom na krug pokrenutih pitanja i njihov značaj, izveštaj je izazvao izuzetno interesovanje u celom svetu. Pomenimo samo neka reagovanja. U leto 1971. godine čule su se prve oštre kritike (na konferencijama u Moskvi i Rio de Žaneiru). Izveštaj je razmatran i na konferenciji o problemima okoline koja je, pod pokroviteljstvom UN, održana u junu 1972. godine u Stokholmu, a pre toga na konferenciji UNESCO-a u maju 1972. godine u Parizu. Taj izveštaj je razmatran i na univerzitetima u Oslu i Trondhajmu u oktobru 1972. godine; zatim na svetskoj konferenciji o istraživanjima budućnosti koja je održana u novembru 1972. godine u Bukureštu; na skupu o sirovinama u Beču u decembru 1973. godine. I sve to uz poplavu napisa, eseja, članaka, knjiga, pohvala, ali još više žučnih i oštrih kritika, koje nesmanjenom žestinom pritiču i danas.[2]

[1] Rimski klub (Club of Rome) je međunarodna asocijacija koja okuplja oko 70 naučnika iz preko 25 zemalja. Osnovan je 1968. godine pri Accademia dei Lincei u Rimu sa ciljem da ispituje osnovne probleme čovečanstva i da doprinosi usmeravanju aktivnosti šireg kruga nosilaca političkih i drugih odluka širom sveta. Izvršni komitet Rimskog kluba sačinjavaju: A. King, Eduard Pestel, S. Okita, H. Thienann, C. Wilson i Aurelio Peccei. Interesantna su njihova zanimanja: Peccei je član uprave Fiat-a i Olivetti-a i predsednik Italoconsult-a, jedne od najvećih evropskih firmi za razvoj; King je direktor za nauku OECD-a; Okita je šef japanskog privredno-istraživačkog centra u Tokiju; Wilson predaje na Masačusetskom institutu za tehnologiju. Ekipu istraživača sačinjavaju saradnici Masačusetskog instituta za tehnologiju: Dennis i Donella Meadows, Erich Zahn i Peter Milling.

[2] „Prorocima" su pripisani različiti motivi pri izradi izveštaja: po jednima, analiza je sačinjena u najboljoj nameri; po drugima, ona je plod totalnog političkog beznađa; veća grupa njihovih protivnika smatra da je Rimski klub prethodnica multinacionalnih koncerna.

Kada se uzmu u obzir moguće konsekvence predloženih mera za nerazvijene zemlje, poslednja teza je najadekvatnija i za nas najprihvatljivija.

Osvrnućemo se ukratko na sam izveštaj i na neke karakteristične kritike tog izveštaja.

Najpre pogledajmo najvažnije zaključke:

1) Ako se ne promeni današnji rast svetskog stanovništva, industrijalizacije, zagađivanja okoline, proizvodnje hrane i eksploatacije sirovina, apsolutne „granice rasta" na Zemlji biće dostignute već tokom sledećih 100 godina.

2) Izgleda da je moguće promeniti tendencije rasta i uvesti stanje ekološke i privredne „ravnoteže", u okviru koje treba da se osigura materijalna osnova života ljudi i na tome razvije „prostor za igru individualnih ljudskih sposobnosti".

3) Ukoliko se brže donese odluka o stvaranju „ravnoteže" i ukoliko se pre počne sa njenim ostvarivanjem, to su veće šanse da se „ravnoteža" ostvari.

Pre nego što detaljnije ukažemo na neke elemente ovih zaključaka, pogledajmo kako se do njih došlo. Na Masačusetskom institutu za tehnologiju je u poslednjih trideset godina razvijena nova metoda zasnovana na postupcima unutar kompleksnih sistema. Metoda je nazvana „dinamikom kompleksnih sistema" (System Dynamics). „Svetski model", zasnovan na obavljenim istraživanjima i razrađen od J. Foresstera, predstavlja dinamički model više kompleksnih sistema. Taj model je prvi pokušaj poboljšanja misaonih modela o svetskim problemima, gde se kombinuju ogromne količine informacija uz pomoć novih tehnika naučne analize sistema i obrade podataka.

Korišćeni „svetski model" služi specijalno za istraživanje pet najvažnijih (po mišljenju autorâ analize) trendova sa „opštesvetskim posledicama": industrijalizacija, brz rast stanovništva, opštesvetska pothranjenost, korišćenje rezervi sirovina i razaranje životnog prostora.

Svaki od tih trendova, sa nizom unutrašnjih procesa, u modelu je predstavljen kao „petlja povratne sprege", ili, tačnije, ciklus sastavljen od, uslovno rečeno, „pozitivne" i „negativne" komponente. Po teoriji dinamičkih modela, svaka „petlja" pozitivne povratne sprege je u funkciji eksponencijalnog rasta.

Dugoročna analiza svetske situacije zasniva se na ispitivanju pet „petlji povratnih sprega", koje su osnov rasta odgovarajućih najvažnijih faktora razvoja. Poseban značaj, po mišljenju istraživača, imaju stope rasta stanovništva i stopa rasta industrijalizacije. Između te dve osnovne „petlje" razvija se čitav niz odnosa koji povratno ubrzavaju ili usporavaju rast, utiču na „petlje" nižeg reda itd. Pri tom su osnovne „petlje" sastavljene od preko 100 informacionih grupa koje u sebi sadrže niz razvojno poređanih podataka, tako da je celinu „svetskog modela" skoro nemoguće shematski predstaviti, sem osnovnih trendova.

Polazeći od ovako konstruisanog modela, autori izveštaja analiziraju trendove i ukazuju na eksponencijalni rast u svakom procesu koji bitno remeti ravnotežu i tera čovečanstvo vrtoglavom brzinom ka „granicama rasta". Na primer, u pogledu rasta stanovništva, brojčani podaci pokazuju da nije eksponencijalan samo rast stanovništva, već i stopa

rasta; takav rast autori označavaju kao „supereksponencijalan". To praktično znači: ako smrtnost bude i dalje opadala, a ograničenje rađanja bude i dalje bezuspešno, za sledećih 60 godina na svakog danas živog čoveka biće još četvoro drugih. Šta to znači kada je u pitanju proizvodnja hrane, industrija itd., može se samo naslutiti. Autori daju niz vrlo impresivnih podataka koji zastrašuju. Posebno je ozbiljan problem uništenja prirodne okoline. Prema činjenicama, ali i prema interpretaciji iznetih činjenica, rast čovečanstva je potpuno nekontrolisan, potrošnja velika, a objektivne mogućnosti male i ograničene.

Autori svoj izveštaj tretiraju kao „apolitičan", bez političkih i socijalnih korekcija, čak ostavljaju „slobodu" odgovornima da biraju političke vrednosti koje će politiku usmeriti ka predloženim rešenjima. Uopšte, ceo izveštaj je do kraja „objektiviziran" u duhu „najsjajnije" tradicije tehnokratskog pozitivizma.

Kakva su rešenja ponuđena? Po autorima, „petlje povratnih sprega", to jest razvojni procesi u pomenutim oblastima, bez posledica ograničenja, nužno vode ka eksponencijalnom rastu. Kao što smo već istakli, u osnovi „svetskog sistema" deluju dve pozitivne „petlje": eksponencijalni rast stanovništva i industrijske proizvodnje. Negativne „petlje" su procesi koji sprečavaju ili usporavaju njihov eksponencijalni rast. Reakcija društva usmerena je u prvom redu protiv negativnih krugova. Tehnološka rešenja slabe uticaj negativnih „petlji", ali su *de facto* kratkotrajna. Druga mogućnost da se ograniči rast bila bi u slabljenju posledica pozitivnih „petlji". Stoga autori predlažu da se rast dobrovoljno ograniči i sugeriraju sledeće stabilizacione mere:

a) kroz izjednačenje stope rođenih i stope umrlih do 1975. godine održao bi se konstantan broj stanovništva; kapital bi samostalno regulisao sopstveni razvoj do 1990. godine, a onda bi se stabilizovao kroz izjednačenje stope investiranja i stope potrošnje kapitala;

b) korišćenje prirodnih sirovina u industrijskoj proizvodnji u 1975. godini treba da se svede na četvrtinu vrednosti iz 1970. godine; time bi se sprečilo iščezavanje sirovina koje se ne mogu obnoviti;

c) zagađivanje okoline po jedinici industrijske proizvodnje i poljoprivrednih proizvoda treba ograničiti na četvrtinu vrednosti iz 1970. godine;

d) dalje investiranje u poljoprivredu sa izuzetno visokim sumama kapitala vodi ka iscrpljivanju i eroziji zemljišta; stoga kapital treba usmeriti na poboljšavanje zemljišta i na preduzimanje mera za njegovo očuvanje, a tek u drugom redu dolazi povećanje proizvodnje.

Odliv kapitala u oblast usluga, ponovna upotreba otpadaka i sprečavanje zagađivanja, pod navedenim uslovima, ne bi postojeću industriju opteretili visokim troškovima. Svetsko stanovništvo bilo bi neznatno veće nego danas. Udvostručila bi se ishrana po stanovniku u odnosu na 1970. godinu; prosečan životni vek bi dostigao granicu od blizu 70 godina. Industrijska proizvodnja bi bila iznad današnjeg nivoa, a usluge bi se utrostručile u odnosu na današnju situaciju. Ovo je samo deo predloženih mera. Njihov cilj je uvođenje stanja „ravnoteže".

Autori su *de facto* izneli predlog o društvu „bez daljeg rasta". Solucija je stanje „ravnoteže", to jest stanje stabilnog broja stanovnika i iznosa kapitala sa kontrolisanom dinamikom. Ili, drugim rečima, da bi se ostvarila ravnoteža koja omogućava otklanjanje „granica rasta" i drugih štetnih posledica sadašnjeg načina razvoja društva, potrebno je da kapital i stanovništvo ostanu „vremenski konstantni". Stopa rađanja treba da je jednaka stopi umrlih; stopa proizvodnje kapitala jednaka stopi njegovog korišćenja. Zatim, rast pomenutih stopa treba da bude ograničen na najmanju moguću meru. Promene tih veličina su moguće uz polagano prilagođavanje novim tehnološkim mogućnostima društva. Naravno, za autore, ovo stanje nije identično sa stagnacijom.

To su osnovni stavovi i mere koje predlaže Rimski klub u pogledu „poboljšanja položaja čovečanstva". Mada na prvi pogled racionalne, čak i atraktivne, predložene mere su odmah izazvale reagovanje. Problem nije bio u činjenicama, koje su doista zastrašujuće, već pre svega u načinu njihovog prevazilaženja. Naime, u svetu koji gladuje, gde manjina nacija poseduje skoro celokupnu industriju i bogatstvo, predlaže se „smanjivanje rasta" onima koji u stvari još nemaju sopstvene ekonomike, odnosno onima koji su krajnje zavisni i nerazvijeni. O svetu koji je svakodnevno opterećen konfliktima i ratovima razmišlja se do besmisla hladno i apstraktno, kao da istorija ne postoji.

Već u Moskvi i Rio de Žaneiru, rekli smo, čule su se oštre primedbe. U Stokholmu je Ote-Iwapo grupa uputila oštru optužbu: „Zašto su u modelu studije rat, trgovina oružjem, kolonijalizam, imperijalizam itd. izbačeni, dakle, svi oni specifični faktori koji mogu prouzrokovati krah čovečanstva? Zašto u analizu nije uvedena nejednaka raspodela prirodnih izvora bogatstva među državama? Kako može model koji isključuje ove „faktore zla" da bude označen kao „apolitičan"? Očigledno da je model elitistički i njegove pretpostavke obuhvataju jedan, u suštini, nepromenjen svet: beskonfliktan model u stvarnosti jednog konfliktima razorenog sveta."

Na rezultate izveštaja i predložene mere reagovao je i Johan Galtung, direktor Centra za istraživanje svetskog mira u Oslu. Njegova osnovna primedba je u tome da nigde nisu uvedene političke varijable. Analiza prezentira svet sa bogatim i siromašnim zemljama, sa tlačiteljima i potlačenima, kao da je u pitanju ekološki sistem sa živom i neživom komponentom, jedan termodinamički ili čak sasvim mehanički sistem. Svet je svakako i to, ali je pre svega socijalni sistem. Knjiga konstatuje ograničenost prirode, zagađivanje i slično na način koji je u potpunosti prihvatljiv „za sve elite sveta". Elite su, naime, ubeđene da se pokazane teškoće mogu prevladati u granicama vladajućih političkih i ekonomskih sistema; stoga one veruju da postoje tehnička rešenja.

Zatim, po Galtungu, studija je izrađena u „duhu maltuzijanske tradicije". I dok Maltus na strani pozitivne „petlje" registruje hranu, na negativnoj je „stanovništvo". Izveštaj dodaje još dve komponente. Spektar varijabli je podeljen takođe na pozitivnu i negativnu stranu. U pozitivnoj rubrici je „industrijski kapital", a u negativnoj — „zagađivanje okoline i iscrpljivanje prirodnih resursa". Ono što je Maltus označio kao

aritmetičke i geometrijske redove, u studiji Rimskog kluba to su linearne i eksponencijalne krive rasta. Katastrofa se prorokuje pod *ceteris paribus* pretpostavkama i preporučuju se isti mehanizmi za njeno otklanjanje.

Još je oštrija reakcija Emila Rechtzieglera. Po njemu, studija jasno pokazuje besperspektivnost kapitalizma. Imperijalizam se dokazao kao nesposoban da ovlada mnogim problemima naučno-tehnološke revolucije u interesu čoveka. Granice imperijalizma i njegova opšta kriza nastupaju sa do sada nepoznatom oštrinom. Privatno-kapitalistički sistem se dokazao kao nesposoban da spreči pljačku prirode, eroziju zemljišta, da zaustavi rastuće zagađivanje, da ukine glad itd.

Svih pet analiziranih faktora svedeni su na demografske i materijalno-tehničke veličine, dok su društveno-ekonomski činioci izostavljeni. Sa takvim pristupom autorima je bilo moguće da „negiraju" kapitalistički karakter tih pojava i da pretpostave da socijalističke zemlje, navodno, stoje pred principijelno istim problemima.

Na pomenutom skupu o sirovinama u Beču u decembru 1973. godine Leopold Sengor i Luis Ečeverija podvrgli su kritici izveštaj. Po njima, sugestije za stvaranje „ravnoteže" ne vode ničem drugom nego zaštiti interesa visokorazvijenih zemalja i daljem pogoršanju položaja zemalja „trećeg sveta". Stvaranje „ravnoteže" na račun stagnacije nerazvijenih, odnosno regresije njihovih i onako ugroženih ekonomija predstavlja svojevrstan imperijalistički izazov.

Nasuprot mišljenjima koja stavove i rešenja iz izveštaja tretiraju kao predznak katastrofe, brojni su i argumenti koji ukazuju na netačnost navoda izveštaja, to jest da situacija ni izbliza nije tako loša.

U pogledu zagađivanja prirodne sredine i rasipanja sirovina, Galtung predlaže da se preko poreskih sistema razviju takozvane „antifabrike". Za svako proizvedeno sredstvo koje zagađuje okolinu treba stvoriti drugu fabriku za proizvodnju „antiprodukta" koji u kombinaciji sa osnovnim proizvodom uklanja njegove štetne posledice. Tako se za svaku automobilsku fabriku može izgraditi „antiautomobilska fabrika", to jest svaki automobil opremiti „antiautomobilom" — u obliku kasete smeštene ispod kola koja apsorbuje sve štetne materije. Slično je i sa eksploatacijom sirovina: kada se pojavi nestašica, ostvarilo bi se ponovno dobijanje od atoma i molekula kroz „recycling-procese". I to bi se ostvarilo u formi „antifabrika" koje bi se priključile osnovnim fabrikama. To rešenje su ispitali i neki američki ekonomisti.

U pogledu šansi za dalji nesmetan industrijski razvoj, Robert Katzenstein ističe da ni izdaleka nisu iskorišćene mogućnosti za uštedu društvenog rada kroz plansko uvođenje najmodernije tehnike. Na primer, samo u industriji čelika u SR Nemačkoj takve mere štednje bi omogućile da se investicije upola smanje. Ušteđena sredstva bi se kasnije mogla investirati u druge grane, delom bi se vratila industriji čelika, a u celini time bi bio omogućen mnogo širi i brži društveni razvoj. U tim uslovima, po Katzensteinovom mišljenju, smešno je govoriti o „granicama rasta" kada su *de facto* u pitanju granice postojećih kapitalističkih odnosa.

U celini uzev, debata koja je u svetu otvorena pojavom izveštaja Rimskog kluba dala je niz korisnih rezultata. Svest o pojedinim problemima prodrla je u najšire krugove naučnih i drugih javnih radnika, a polemika je omogućila da se jasno ocrtaju klasni uzroci niza poremećaja koji danas ozbiljno ugrožavaju čovečanstvo. Naravno, od te svesti do praktičnih političkih mera dug je put. U mnogim situacijama, posebno kada je u pitanju očuvanje prirodne sredine, mnoge države su preduzele razne mere. U nas se i Ustav izjasnio o potrebi očuvanja životne sredine. Saznanja o svim tim procesima omogućiće mnogo racionalnije ponašanje ljudi. Bez obzira na tehnokratske i druge korene niza razmišljanja, racionalno jezgro u celoj „uzbuni", koja već postaje mirnija, može u uslovima socijalističkog samoupravnog društva i te kako da koristi u razrađivanju planova daljeg društvenog razvoja.

Trajko Trajkovski

PRVI IZBORI NA DELEGATSKOM PRINCIPU I SASTAV DELEGACIJA I SKUPŠTINA

Prvi izbori za delegacije i delegate predstavljali su značajan deo društveno-političke aktivnosti radničke klase i svih radnih ljudi i građana naše zemlje. Opšte su ocene da su izbori uspešno obavljeni, a posebno je značajno što su oni izvršeni u relativno kratkom vremenskom roku, odmah posle usvajanja novih ustava.

Izbori su obavljeni u jeku napora radničke klase i svih radnih ljudi za stabilizaciju privrede, u jeku reforme političkog sistema, pojačane borbe naše zemlje za aktivnu miroljubivu koegzistenciju i za dalju afirmaciju politike nesvrstavanja, u jeku intenzivnih političkih priprema republičkih kongresa i pokrajinskih konferencija i Desetog kongresa SKJ.

Radni ljudi i građani su učešćem u izbornim akcijama, visokim procentom glasanja na dan izbora i sastavom delegacija i delegata nedvosmisleno izrazili svoju spremnost da se bore za socijalističko samoupravno društvo, za bratstvo i jedinstvo i ravnopravnost naroda i narodnosti. Na izborima je manifestovano jedinstvo radničke klase i svih radnih ljudi i građana, svih naših naroda i narodnosti.

Glasalo je oko 93% zaposlenih u organizacijama udruženog rada i u drugim radnim zajednicama i oko 90% radnih ljudi i građana u mesnim zajednicama i individualnih poljoprivrednih proizvođača. Izabrano je oko milion članova delegacija, računajući i radne organizacije i zajednice u kojima svi zaposleni vrše funkciju delegacije, kao i članove izbornih organa društveno-političkih organizacija koji takođe vrše funkciju delegacije. Izabrano je blizu sto hiljada delegata osnovnih organizacija udruženog rada, samoupravnih i mesnih zajednica i društveno-političkih organizacija, zatim delegata skupština opština, republika i pokrajina i delegata samoupravnih interesnih zajednica.

Obezbeđena je radnička većina u delegacijama i među delegatima svih skupština — od opštine do federacije. Konstituisane su nove skupštine na delegatskom principu, čime je definitivno napušten predstavnički skupštinski sistem. U delegacijama udruženog rada izabrano je i do 85% radnika i drugih neposrednih proizvođača. To predstavlja krupan korak u ostvarivanju vladavine radničke klase i njenih istorijskih

težnji da neposredno utiče na svoj položaj, rad i rezultate rada i na sva kretanja u našem društvu.

U sastavu delegacija i delegata ostvarena je ravnopravna zastupljenost svih naših naroda i narodnosti. Izabrano je znatno više žena i omladinaca, a ogromna većina delegata u skupštinama sada je prvi put birana.

Društveno-politička aktivnost u izborima odvijala se organizovano i u znaku pojačane i usklađene delatnosti Saveza komunista, Socijalističkog saveza, sindikata, Saveza boraca, Saveza omladine i drugih društvenih organizacija i samoupravnih organa. To predstavlja novi kvalitet i afirmaciju Socijalističkog saveza kao demokratskog saveza radnih ljudi i građana i kao jedinstvenog fronta organizovanih socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu.

I

Konstituisanje samoupravne baze i utvrđivanje programa političke aktivnosti i usvajanje određenih dokumenata bile su dve osnovne pretpostavke za izbor delegacija i delegata.

Prethodno je trebalo konstituisati samoupravnu bazu udruženog rada za izbor delegacija i delegata. Obavljeni su obimni i složeni poslovi oko konstituisanja osnovnih organizacija udruženog rada i oko transformisanja postojećih i stvaranja novih mesnih i samoupravnih interesnih zajednica (radilo se na izmeni njihovih statuta i statuta skupština opština).

Formirano je nekoliko desetina hiljada osnovnih organizacija udruženog rada, usvojeni su samoupravni akti: sporazumi, statuti, pravilnici, odluke itd. To je veliki broj organizacija obavio u poslednjem trenutku da bi se zadovoljile zakonske obaveze i stvorili uslovi za sprovođenje izbora. Razume se, takvo konstituisanje zahtevaće i kritičko preispitivanje, jer bez pravilnog funkcionisanja nekoliko desetina hiljada osnovnih organizacija udruženog rada ne može uspešno da funkcioniše samoupravljanje niti naš celokupan društveno-ekonomski i politički sistem, pa ni delegatski sistem.

Proces stvaranja mesnih zajednica otpočeo je još usvajanjem Ustava od 1963. godine. Međutim, i pored toga bilo je čitavih područja u pojedinim republikama i pokrajinama gde one nisu postojale. Računa se da je samo u vreme neposrednih priprema za izbore formirano preko dve hiljade novih mesnih zajednica.

Slično se dogodilo i sa samoupravnim interesnim zajednicama. Njih osnivaju radni ljudi radi zadovoljavanja svojih ličnih i zajedničkih potreba i interesa i radi usklađivanja rada u oblasti za koju se osnivaju, iako će njihovo konstituisanje na ustavnim osnovama tek uslediti. One se obavezno osnivaju u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i socijalne zaštite na načelima uzajamnosti i solidarnosti. Radni ljudi osnivaju samoupravne interesne zajednice i u stambenoj oblasti. Samoupravno konstituisanje interesnih zajednica je značajno jer one sa odgo-

varajućim većem skupštine ravnopravno raspravljaju o pitanjima iz oblasti za koju su formirane.

Trebalo je tako samoupravno organizovanu bazu što adekvatnije izraziti u sastavu i strukturi skupština opština. U skupštinama opština obrazovana su tri veća: veće udruženog rada, veće mesnih zajednica i društveno-političko veće. Time se radni čovek i građanin kao subjekt u društveno-političkom životu izražava kroz tri oblika u skupštini opštine: po osnovu rada, mestu stanovanja i načinu organizovanja u društveno-političke organizacije.

U republičkim i pokrajinskim skupštinama formirana su, pored veća udruženog rada i društveno-političkih veća, i veća opština, a Skupštinu SFRJ čine Savezno veće i Veće republika i pokrajina.

Drugu osnovnu pretpostavku za organizovanje izbora predstavljale su političke pripreme za izbor članova delegacija i delegata. Neposredni organizatori i nosioci te aktivnosti bili su Socijalistički savez i sindikat. Politička aktivnost izrazila se u donošenju akcionih programa; u utvrđivanju osnovnih principa kadrovske politike; u donošenju izbornih zakona i pravila Socijalističkog saveza o izbornom postupku; u obezbeđivanju celovitog i efikasnog informisanja i angažovanja štampe, radija i televizije u izbornoj aktivnosti i u izdavanju posebnih publikacija.

Programe političke aktivnosti utvrđivale su organizacije udruženog rada, mesne zajednice, opštine, pokrajine i republike zajedno sa Socijalističkim savezom, sindikatom i drugim društveno-političkim i društvenim organizacijama. Formirani su i posebni koordinacioni odbori koji su rukovodili tim aktivnostima. U federaciji je bilo formirano telo sastavljeno od najodgovornijih ljudi iz društveno-političkih organizacija, Predsedništva SFRJ, Savezne skupštine i Saveznog izvršnog veća.

Osnovni principi izbornog sistema sadržani su u Ustavu SFRJ i u ustavima republika i pokrajina. Bilo je potrebno izgraditi kvalitativno nov izborni sistem na što doslednijoj primeni delegatskog principa. Izborni zakoni trebali su da obezbede radnim ljudima i svim građanima da što potpunije i sadržajnije ostvare svoje izborno pravo. Oni su morali da imaju klasni karakter i da onemoguće antisamoupravne i antisocijalističke tendencije i pokušaje u izborima.

Skupština SFRJ donela je Zakon o izboru i opozivu delegata za Savezno veće, dok su republičke i pokrajinske skupštine morale da donesu više izbornih zakona. Izbornim zakonima je prepušteno da se pravilima Socijalističkog saveza utvrde značajni poslovi u izbornom procesu. U Zakonu o izboru i opozivu delegata za Savezno veće kaže se da kandidate predlažu delegacije osnovnih samoupravnih organizacija u okviru Socijalističkog saveza i da se sastav, način izbora i rad kandidacionih konferencija utvrđuje pravilima Socijalističkog saveza. Tim pravilima posebno je razrađen pretkandidacioni i kandidacioni postupak, zatim ponašanje subjektivnih faktora u izbornom procesu i druga pitanja.

Savezna konferencija SSRNJ i Veće Saveza sindikata Jugoslavije utvrdili su okvire kadrovske politike i neposredne zadatke u izborima. Pošlo se od potrebe da se doslednom primenom osnovnih principa kadrovske politike o preciznim kriterijumima za izbor članova delegacija

i delegata obezbedi ostvarivanje dominantnog uticaja radničke klase na društveno-ekonomski i politički život zemlje.

Utvrđivanje kriterijumâ za predlaganje i izbor članova delegacija i delegata za skupštine, kao i kandidata za javne funkcije, bio je značajan i odgovoran zadatak za Socijalistički savez i sve druge društveno-političke organizacije. Ti kriterijumi su polazili od toga da su kandidati svoju opredeljenost za socijalističko samoupravljanje dokazali rezultatima u radu i ponašanjem; da se rukovode konkretnim i istorijskim interesima radničke klase i da se stalno potvrđuju u borbi protiv birokratizma, tehnokratizma i liberalizma, nacionalizma i šovinizma; da su društveno-političkom aktivnošću i moralno-političkim kvalitetima stekli ugled i poverenje sredine.

Usvojeni dokumenti omogućili su Socijalističkom savezu i drugim društveno-političkim organizacijama da organizovanom političkom akcijom spreče kandidovanje nosilaca nacionalizma, liberalizma i drugih antisocijalističkih i antisamoupravnih tendencija i pojava, odnosno onih koji stoje i deluju na grupaškim pozicijama, kao i onih koji su svoj položaj u društvu koristili za ostvarivanje ličnih ciljeva i interesa.

Sredstva javnog informisanja i drugi oblici informativne delatnosti svojim organizovanim i svestranim delovanjem predstavljali su značajan činilac u pripremama i sprovođenju izbora, u objektivnom obaveštavanju javnosti i u tumačenju suštine novog skupštinskog sistema zasnovanog na delegatskom principu.

II

Politička aktivnost i borba za kvalifikovane i socijalistički usmerene ljude učinila je da kandidacioni postupak postane najznačajnija faza u izboru članova delegacija i delegata. Organizovano je na hiljade pretkandidacionih skupova u organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama, društvima, udruženjima i drugim oblicima udruživanja. Održano je isto toliko kandidacionih zborova.[1] Masovnim prisustvom i aktivnim učešćem na tim skupovima radni ljudi i građani su dali svoj pečat celoj toj aktivnosti. U organizacijama udruženog rada na zborovima su učestvovali skoro svi zaposleni. Dobro su bili posećeni i skupovi u mesnim zajednicama, naročito u seoskim sredinama.

Na svim tim skupovima oštro su osuđene pojave nacionalizma, šovinizma, tehnokratizma, liberalizma, birokratizma i druge antisamoupravne i antisocijalističke tendencije. Nisu izostale ni kritičke primedbe na neefikasnu borbu protiv neopravdanih socijalnih razlika, na sporo

[1] Procenjuje se da je na oko sto hiljada pretkandidacionih skupova učestvovalo oko osam miliona ljudi. Isto toliko je učestvovalo i na kandidacionim zborovima. Tako je u SR Bosni i Hercegovini na oko 13.000 pretkandidacionih skupova bilo više od 1,200.000 ljudi; u SR Hrvatskoj na oko 20.000 skupova učestvovalo je 2,700.000 ljudi; u SR Srbiji na blizu 100.000 pretkandidacionih skupova i kandidacionih zborova učestvovalo je oko 6,000.000 ljudi, na 4.000 skupova u SR Makedoniji bilo je 340.000, a u SR Crnoj Gori oko 215.000 ljudi; u SAP Kosovo na 2.500 skupova bilo je oko 240.000, a u SAP Vojvodini na oko 6.000 skupova bilo je preko 330.000 ljudi.

rešavanje stambenih problema radnika itd. Zahtevalo se da odbornici i skupštine podnesu izveštaj o radu. Istovremeno su predložene i mere i izražavana spremnost da se one ostvare. Na takvoj osnovi su izgrađivani kriterijumi za kandidate za članove delegacija i za delegate.

Kandidacioni zborovi su bili još posećeniji. U mnogim slučajevima više nego što se očekivalo. Na njima se raspravljalo o aktuelnim pitanjima, o karakteru delegatskog sistema, o ulozi, pravima i obavezama članova delegacija i delegata i na toj osnovi su predlagani i utvrđivani kandidati. Polazilo se od toga da to budu osvedočeni borci za veću proizvodnju i višu produktivnost, za dalji razvitak socijalističkih samoupravnih odnosa, za bratstvo i jedinstvo i ravnopravnost naroda i narodnosti, za nesvrstanu Jugoslaviju. Na selu se zahtevalo da to budu najnapredniji poljoprivredni proizvođači.

Organizacije udruženog rada, mesne zajednice i skupštine utvrđivale su broj članova delegacija, odnosno delegata u pojedinim većima i raspisivale su izbore. Pitanje broja članova delegacija rešavano je različito; određivan je okvir od 10 do 30 članova ili je utvrđen samo najmanji broj članova delegacija. To je dovelo do izvesne neujednačenosti.

Delegacije koje su izabrane u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim i mesnim zajednicama, kao i one koje su izabrali individualni poljoprivredni proizvođači javljaju se u daljem toku izbornog postupka kao kandidaciona i izborna tela. U postupku kandidovanja javljaju se i opštinske, pokrajinske i republičke kandidacione konferencije; one su utvrđivale jedinstvene liste kandidata za društveno-politička veća, zatim kandidate za članove delegacija republika i pokrajina za Savezno veće i za Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ. Na tim konferencijama raspravljalo se o mogućim kandidatima za najodgovornije funkcije u opštini, pokrajini, republici. Utvrđivani su i kandidati za članove predsedništava republika i pokrajina i za članove Predsedništva SFRJ.

Na osnovu precizno utvrđenih i društveno dogovorenih kriterijuma evidentirano je znatno više kandidata nego što je trebalo birati.[2]

Izbor velikog broja članova delegacija ne može se zamisliti bez organizovane i dugoročne kadrovske politike. To podrazumeva i veće uključivanje kadrova iz neposredne proizvodnje, kao i žena i omladinaca. Struktura evidentiranih kandidata pokazuje da je ogroman procenat kandidata bio iz neposredne proizvodnje i da je predloženo znatno više nego ranije žena i omladinaca.

Utvrđivanje kandidata obavljeno je u demokratskoj atmosferi i demokratskim postupkom. Onemogućena je grupaška i antisamoupravna aktivnost poraženih snaga. Sužen je prostor za javno istupanje antisamoupravnih, birokratsko-tehnokratskih snaga. Onemogućeno je korteštvo, politikantstvo i privatizacija kadrovske politike. Zato nije ni

[2] U pojedinim sredinama u SR Bosni i Hercegovini evidentirano je oko 30% više kandidata; u SR Makedoniji je predloženo oko 70.000 kandidata za oko 50.000 članova delegacija; u SAP Vojvodini je predloženo oko 96.000 za 70.000 mesta; u tome se najdalje otišlo u SR Sloveniji: 86.000 kandidata za oko 40.000 članova delegacija.

bilo otvorenih i drastičnih pokušaja i postupaka da se neko kandiduje za člana delegacije ili za delegata mimo Socijalističkog saveza i prihvaćenog postupka. Međutim, to ne znači da su sve antisamoupravne snage poražene ili da se one neće, ako dobiju priliku, javljati i ubuduće kroz nove oblike i vidove.

Značajan doprinos izbornoj aktivnosti dali su i politički aktivi.[8] Prema opštoj oceni, oni su znatno doprineli uspešnom organizovanju i sprovođenju izbora. Pokrenuta je ogromna energija radničke klase i svih radnih ljudi i građana u njihovom direktnom angažovanju u rešavanju aktuelnih problema i pitanja vezanih za uslove njihovog života i rada. Potvrđeno je da u ovakvim prilikama ne mogu samo takozvani zaduženi aktivisti da uspešno obave složene zadatke, niti mogu da nadomeste doprinos miliona ljudi u samoupravnim organima i društveno-političkim organizacijama.

Koordinaciono telo pri Saveznoj konferenciji SSRNJ u dogovoru sa predstavnicima republika i pokrajina doprinelo je zauzimanju zajedničkih stavova o nekim otvorenim pitanjima. Dogovoreno je da individualni poljoprivredni proizvođači i drugi radni ljudi koji rade sredstvima rada u ličnoj svojini treba da učestvuju u izboru delegata za veća udruženog rada; da lica na odsluženju vojnog roka, ukoliko su do stupanja u JNA bila u radnom odnosu, glasaju za članove delegacija organizacija udruženog rada, odnosno za delegaciju mesne zajednice i za delegate društveno-političkog veća opštine gde su stalno nastanjena; da se radnici na privremenom radu u inostranstvu, ako se na dan izbora zateknu u zemlji, ne unose u izvode biračkih spiskova, nego da glasaju na osnovu potvrde; da osnova za kandidovanje delegata za društveno-politička veća skupština bude što šira, to jest da obuhvati sve izborne organe društveno-političkih organizacija, a ne samo njihove forume ili političko-izvršne organe. Zauzet je i stav da skupštine interesnih zajednica u sadašnjem sastavu učestvuju u radu skupština društveno-političkih zajednica do njihovog konstituisanja na samoupravnim osnovama.

Bilo je i izvesnih nedostataka u pojedinim sredinama. Oni su se ogledali pre svega u zakašnjavanju akcija i u nedovoljno organizovanom i sinhronizovanom delovanju. U nekim sredinama nisu dovoljno isticani rezultati ostvareni u posleratnoj izgradnji, a po negde nisu izvlačeni pravi zadaci za buduću političku akciju. Nedostaci su ispoljeni i prilikom kandidovanja, i to u vidu lokalizma i nastojanja da se kroz izbore rešavaju personalna pitanja. Preovlađivali su kandidati iz određenih struktura. Zapažen je veći broj kandidata za društveno-politička veća iz redova društveno-političkih radnika i profesionalnih političara u odnosu na neposredne proizvođače. Ili, bilo je pokušaja da se neki direktori

---

[8] U SR Crnoj Gori bilo je angažovano na hiljade aktivista u političkim aktivima; u SR Makedoniji na pretkandidacionim skupovima i na kandidacionim zborovima bilo je angažovano preko 20.000 aktivista; u SR Hrvatskoj u izbornim akcijama sudelovalo je oko 100.000 ljudi koji su ispoljili veliko poznavanje pitanja iz Ustava, skupštinskog i izbornog sistema; u SR Sloveniji bilo je najneposrednije angažovano oko 80.000 društveno-političkih radnika, a u SAP Vojvodini 130.000 aktivista itd.

koji zbog zakonskog ograničenja nisu mogli biti delegati u svojim radnim zajednicama „presele“ među delegate mesnih zajednica ili u veća opština i u republičke i pokrajinske skupštine. Nedostatak u pojedinim sredinama predstavlja i nedovoljna zastupljenost žena i omladinaca u delegacijama.

III

Zahvaljujući idejno-političkom i akcionom jedinstvu društveno-političkih organizacija postignuti su krupni rezultati u izborima. Međutim, nema mesta nikakvom samozadovoljstvu niti neodgovornom odnosu prema nedostacima koji su se ispoljili u pojedinim sredinama. Izbor velikog broja članova delegacija i delegata potvrdio je da kadrovska politika ne može da bude posebna delatnost određenih organa, a još manje monopol grupa ili pojedinaca. Ona je sve više društveni odnos svojstven socijalističkoj demokratiji i sastavni deo samoupravljanja i samoupravnog organizovanja društva. Samo takvoj javnoj kadrovskoj politici zasnovanoj na demokratski utvrđenim i društveno dogovorenim načelima i merilima koja vrednuju rezultate rada i polaze od klasne, samoupravne i socijalističke idejno-političke opredeljenosti kandidata — radni ljudi i građani su mogli dati podršku. Ukupan sadašnji sastav delegacija i delegata nastao je upravo na mogućnosti da se radni ljudi i građani opredeljuju za one koje najbolje poznaju.

Izbori za članove delegacija osnovnih organizacija udruženog rada i drugih radnih i mesnih zajednica obavljeni su od 18. do 31. marta u svim republikama i pokrajinama. U isto vreme su i individualni poljoprivredni proizvođači i drugi radni ljudi koji rade sredstvima rada u ličnoj svojini izabrali svoje delegacije. Prilikom izbora članova delegacija mesnih zajednica radni ljudi i građani su se izjašnjavali i o kandidatima za društveno-politička veća opštinskih skupština.

Interesovanje radnih ljudi i građana za izbore potvrđeno je i visokim procentom glasača, što pokazuje sledeći pregled:

Procenat glasača

po republikama i pokrajinama i po oblastima rada i življenja

Republika i pokrajina	Organizacije udruženog rada	Mesne zajednice	Individual. poljopriv. proizvođači	Društveno-političko veće
Bosna i Hercegovina	90,3	87,3	88,6	87,3
Crna Gora*	90,00	87,16	87,16	87,16
Hrvatska	90,1	92,3	91,0	92,3
Makedonija**	95,52	88,12	92,5	88,03
Slovenija	91,23	93,97	94,16	93,97
Srbija	92,2	88,55	88,55	88,55
Kosovo	95,0	86,13	86,13	86,13
Vojvodina	93,78	93,0	93,1	92,8

* Lica na privremenom radu u inostranstvu nisu iskazana među opravdano odsutnima, čime bi procenat glasača iznosio oko 90%.

** Lica na privremenom radu u inostranstvu i lica na odsluženju redovnog vojnog roka nisu svuda iskazana kao opravdano odsutni.

Visok procenat glasača ostvaren je u organizacijama udruženog rada: od 90 do 95,52%. Procenat glasača pripadnika JNA u svim sredinama bio je znatno iznad republičkih proseka. Isto tako, pada u oči visok procenat glasača individualnih poljoprivrednih proizvođača (od 86 do 94%).

Kao objašnjenje nižeg procenta glasača u pojedinim sredinama navode se nesređeni birački spiskovi. To je karakteristično posebno za gradove (gde su velika doseljavanja i česta preseljavanja) i za univerzitetske centre. Osim toga, nisu na jedinstven način iskazivani radnici na privremenom radu u inostranstvu.

Neposrednim tajnim glasanjem zaposleni u organizacijama udruženog rada i u drugim radnim i mesnim zajednicama i individualni poljoprivredni proizvođači izabrali su preko 76.000 delegacija sa oko 820.000 delegata, što pokazuje sledeći pregled:

Broj delegacija i delegata

Broj delegacija i delegata	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Kosovo	Vojvodina	Svega
Organizacije udruženog rada									
Broj delegacija	4.673	1.122	11.363	4.702	3.992	—	1.763	5.518	
Broj delegata	57.226	9.857	97.158	48.000	26.917	—	26.146	70.175	
Mesne zajednice									
Broj delegacija	1.388	238	3.727	1.349	1.059	—	309	509	
Broj delegata	23.732	3.390	38.155	14.676	10.732	—	6.654	11.740	
Individualni poljoprivredni proizvođači									
Broj delegacija	768	131	2.907	—	136	—	183	406	
Broj delegata	9.190	1.319	11.776	—	1.381	—	3.100	6.134	
Ukupno									
Broj delegacija	6.829	1.491	17.997	6.051	5.187	30.000	2.260	6.443	76.25[illegible]
Broj delegata	90.148	14.566	147.089	62.676	39.030	340.000	35.900	88.049	817.45[illegible]

Izvor: Republičke i pokrajinske konferencije SSRN.

Ovom broju treba dodati radne ljude iz organizacija sa malim brojem zaposlenih gde svi vrše funkciju delegacije. Broj članova ovih delegacija u SR Hrvatskoj iznosi oko 30.000, a u SR Srbiji oko 35.000. Osim toga, u gornjem pregledu nisu iskazani ni članovi izbornih organa društveno-političkih organizacija koji takođe vrše funkciju delegacije. Sve to skupa dostiže brojku od oko milion članova delegacija. To je broj koj ni u jednom političkom sistemu nikada nije bio uključen u neposredno odlučivanje. To obavezuje pre svega Savez komunista, Socijalističk savez i Savez sindikata da usmeravaju njihov rad i da obezbede nesmetano funkcionisanje delegatskog sistema u celini. Međutim, angažovanj

društveno-političkih organizacija ne umanjuje odgovornost skupština društveno-političkih zajednica za rad delegacija. Delegatski sistem, koji se praktično potvrdio već prvim koracima u sprovođenju Ustava kao nezamenljiv oblik organizovanog i efikasnog uključivanja širokih slojeva u neposredno samoupravno odlučivanje na svim nivoima političke organizacije društva, treba dalje razvijati i usavršavati.

U sastavu delegacija obezbeđena je zastupljenost radnika svih delova procesa rada. Delegacije odgovaraju socijalnom i nacionalnom sastavu osnovne samoupravne organizacije, odnosno zajednice. Obezbeđena je radnička većina. Izabrano je više žena i omladinaca.[4]

Treba istaći dobru zastupljenost žena u pojedinim oblastima rada gde one čine većinu zaposlenih. Prema podacima iz SR Slovenije, u delegacijama prosvetno-kulturnih zajednica njihovo učešće iznosi 62,8%, u delegacijama zdravstveno-socijalnih zajednica 66,2%, u državnoj upravi 42%, a u privredi u celini 30,1%. Zastupljenost žena u delegacijama udruženog rada u SAP Vojvodini iznosi 40,64%, a u delegacijama mesnih zajednica samo 14,97%. Ukupna zastupljenost žena u svim delegacijama ove pokrajine iznosi 29,70%. Ovi primeri govore o napretku u odnosu na ranije stanje, ali se istovremeno ističe da nisu svuda i u potpunosti realizovani prethodni dogovori. Velika odstupanja su u sastavu delegacija mesnih zajednica. Slično je stanje u pogledu zastupljenosti žena u delegacijama individualnih poljoprivrednih proizvođača. Iako su žene u većini slučajeva nosioci poljoprivredne proizvodnje, razvoja stočarstva, živinarstva i povrtarstva, njihova zastupljenost u delegacijama je minimalna, a ima slučajeva da nema ni jedne žene.

U nacionalno mešovitim sredinama nije bilo problema u pogledu ravnomerne zastupljenosti svih naroda i narodnosti. To je izraz bratstva i jedinstva i predstavlja garanciju za uspešan rad delegacija. Među članovima delegacija nalaze se i osvedočeni borci Narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije i velik broj članova Saveza komunista.

Kandidovano je uglavnom više nego što se biralo, ali je bilo i slučajeva da se kandiduje samo onoliko koliko je trebalo izabrati. To je bilo najčešće da bi se obezbedila odgovarajuća struktura delegacije.

Prvi zadatak delegacija bio je izbor delegata za veća udruženog rada i za veće mesnih zajednica skupštine opštine. Ti izbori su u pojedinim opštinama obavljeni od 14. do 17. aprila.

---

[4] U SR Sloveniji od 26.917 članova delegacija u organizacijama udruženog rada 76,8% su iz neposredne proizvodnje, 34,81% čine žene, a 23,42% su omladinci. Ili, od 10.732 člana delegacija mesnih zajednica u ovoj republici 74,5% su radnici, 18% žene i 17,8% omladinci. U SR Makedoniji neposredni proizvođači u organizacijama udruženog rada učestvuju sa 64%. Ako se tome dodaju izabrani stručnjaci, inženjeri, tehničari i drugi koji se nalaze u neposrednoj proizvodnji, onda to iznosi 69%. Žene u ovim delegacijama su zastupljene sa 16%, a omladinci sa 10,1%. U ovoj republici se ističe da je zastupljenost individualnih poljoprivrednih proizvođača u delegacijama mesnih zajednica zadovoljavajuća. Njihovo učešće iznosi 54,7%. Ako se tome doda učešće kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika od 18,8% i učešće stručnjaka od 2,8%, onda sve to skupa čini 76,3%. Procenat neposrednih proizvođača u delegacijama udruženog rada u SAP Kosovo iznosi oko 70%, žena 20%, omladinaca 15% itd.

U 510 opština izabrano je ukupno 53.818 delegata u sva tri veća opštinskih skupština, što pokazuje sledeći pregled:

Broj delegata u opštinskim skupštinama

Republika i pokrajina	Broj opština	Ukupan broj delegata	Veće udruženog rada	Veće mesnih zajednica	Društveno-političko veće
Bosna i Hercegovina	106	10.024	5.022	2.510	2.492
Crna Gora	20	1.591	733	425	433
Hrvatska	114	12.819	5.781	4.196	2.842
Makedonija	30	3.330	1.625	866	839
Slovenija	60	5.806	2.612	1.688	1.506
Srbija	114	12.988	5.963	3.669	3.356
Kosovo	22	2.436	1.091	679	666
Vojvodina	44	4.806	2.399	1.257	1.150
Svega	510	53.800	25.226	15.290	13.284

Najbrojnija su veća udruženog rada. Broj delegata u tim većima u većini opštinskih skupština ravan je ukupnom broju delegata u ostala dva veća. U većima udruženog rada veoma je visok procenat neposrednih proizvođača. Njihovo učešće kreće se oko 75%, a u skupštinama opština u SAP Vojvodini čak i 82,55%. Radnici, poljoprivrednici i drugi neposredni proizvođači nalaze se i u ostala dva veća skupština opština, tako da je i u ukupnom sastavu skupština opština osigurana radnička većina.

Zastupljenost žena u skupštinama opština kreće se od 10 do 25% [u SR Makedoniji 12,19% (podaci samo za jedan broj opština), u SAP Vojvodini 20%, a u SR Sloveniji 26,1%]. Njihova zastupljenost je viša u većima udruženog rada, a najmanje ih ima u većima mesnih zajednica.

Učešće omladinaca u opštinskim skupštinama obezbeđeno je, pored ostalog, i time što je omladinska organizacija konstitutivni elemenat u formiranju društveno-političkih veća. Delegata iz redova omladinaca ima i u ostala dva veća. U ukupnom sastavu opštinskih skupština omladinaca ima u SR Makedoniji (podaci samo za jedan broj opština) 9,07%, u SAP Vojvodini 17,35%, a u SR Sloveniji 22,5%.

Opštinske skupštine u novom sastavu su se prvi put sastale od 22. do 29. aprila. Na tim sednicama birani su i delegati za odgovarajuća veća republičkih skupština, a u pokrajinama i za pokrajinske skupštine. Izabrani su i delegati za Savezno veće Skupštine SFRJ (u republikama po 30, a u pokrajinama po 20 delegata). Na tim izborima, koji su obavljeni tajnim glasanjem, ispoljeno je veliko jedinstvo.

Prilikom izbora funkcionera u opštinskim skupštinama takođe se vodilo računa o zastupljenosti radnika i poljoprivrednika. Oni su birani

na funkcije predsednika i potpredsednika opštinske skupštine i predsednika pojedinih veća.[5]

U skupštinama opština formirani su novi organi — izvršna veća ili saveti. Oni odgovaraju skupštini za sprovođenje politike i izvršavanje propisa i drugih opštih akata skupštine, kao i za usmeravanje i usklađivanje rada organa uprave. Treba imati u vidu opasnost da ti organi postanu „male vlade" (jer su najčešće sastavljeni od „jakih ljudi", stručnjaka, generalnih direktora i profesionalnih političara) i da tako ugroze suštinu delegatskog sistema.

Prve sednice republičkih i pokrajinskih skupština održane su od 29. aprila do 9. maja. Tada su izabrani delegati za Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ (republike po 12 delegata, a pokrajine po 8). Takođe je izabran po jedan član iz svake republike i pokrajine u Predsedništvo SFRJ, kao i članovi predsedništava republika, odnosno pokrajina.

Broj delegata u republičkim i pokrajinskim skupštinama iznosi ukupno 2.087, što se vidi iz sledećeg pregleda:

Broj delegata u republičkim i pokrajinskim skupštinama

Veće	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Kosovo	Vojvodina	Svega
Veće udruženog rada	160	65	160	120	150	160	90	120	1.025
Veće opština	80	35	115	60	62	90	50	65	557
Društveno-političko veće	80	35	80	60	50	90	50	60	505
Ukupno	320	135	355	240	262	340	190	245	2.087

I u republičkim i pokrajinskim skupštinama znatno su brojnija veća udruženog rada u odnosu na ostala dva veća (veća opština i društveno-politička veća). U većima udruženog rada dominiraju neposredni proizvođači. Njihova zastupljenost je obezbeđena i u ostalim većima, mada ne uvek i u dovoljnom broju. U svim skupštinama, u njihovom ukupnom sastavu, obezbeđena je radnička većina.[6]

[5] U SR Srbiji je u 162 od 180 opštinskih skupština izabrano 146 radnika iz proizvodnje [6 predsednika opštinskih skupština, 18 potpredsednika, 81 predsednik veća udruženog rada (u svakoj drugoj opštini), 17 predsednika društveno-političkih veća]; izabrano je i 28 individualnih poljoprivrednih proizvođača, od kojih 1 za predsednika opštinske skupštine, 2 za potpredsednike, 2 za predsednike veća udruženog rada, 21 za predsednike veća mesnih zajednica i 2 za predsednike društveno-političkih veća.

[6] U Veće udruženog rada Skupštine SR Bosne i Hercegovine, koje broji 160 delegata, izabrano je iz oblasti privrede 47 kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika, a ostala 52 delegata iz privrede su inženjeri, tehničari, ekonomisti, pravnici i drugi, od kojih se jedan broj nalazi u neposrednoj proizvodnji. Pored njih, u ovo veće je izabrano i 12 individualnih poljoprivrednih

U republičkim i pokrajinskim skupštinama ima znatno više nego do sada žena i omladinaca, što pokazuje sledeći pregled:

Broj žena i omladinaca u republičkim i pokrajinskim skupštinama

Republika i pokrajina	Ukupan broj delegata	Žene		Omladinci	
		Broj	%	Broj	%
Bosna i Hercegovina	320	50	16,0	25	8,0
Crna Gora	135	17	12,5	10	7,5
Hrvatska*	355	58	16,4	29	13,20
Makedonija**	240	37	15,5	13	5,5
Slovenija***	262				
Srbija	340	65	19,0	29	8,5
Kosovo	190	34	18,0	23	12,2
Vojvodina	245	59	24,08	44	18,60
Svega	2.087	320		173	

* Nedostaju podaci za 8 delegata.
** Nedostaju podaci za 3 delegata.
*** U Skupštini SR Slovenije stalan sastav je samo Društveno-političkog veća, u kome od 50 delegata 13 su žene (ili 26%) i 8 omladinaca (ili 16%).

Skupštinu SFRJ sačinjavaju Savezno veće (220 delegata) i Veće republika i pokrajina (88 delegata). To je znatno smanjenje u odnosu na dosadašnjih 5 veća i 620 poslanika. Prve sednice Skupštine SFRJ i njenih veća održane su od 15. do 17. maja. Izvršena je verifikacija mandata, obavljeno konstituisanje i izabrano Savezno izvršno veće.

Na zajedničkoj sednici veća Skupština SFRJ je proglasila izbor i objavila sastav Predsedništva SFRJ.

„Polazeći od istorijske uloge Josipa Broza Tita u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, stvaranju i razvijanju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, razvoju jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva, ostvarivanju bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, učvršćenju nezavisnosti zemlje i njenog položaja u međunarodnim odnosima i u borbi za mir u svetu, a u skladu sa izraženom voljom radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti Jugoslavije" (član 333. Ustava SFRJ), Skupština SFRJ je na predlog skupština republika i skupština autonomnih pokrajina izabrala Josipa Broza Tita za Predsednika Republike bez ograničenja trajanja mandata.

---

proizvođača i 7 radnika iz oblasti zanatstva, ugostiteljstva i drugih delatnosti. Iz oblasti obrazovanja i kulture ima 15 delegata, a 12 ih je iz oblasti zdravstva i socijalnih delatnosti. U Veće opština Skupštine SR Bosne i Hercegovine izabrano je 8 kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika, zatim veći broj inženjera, tehničara, pravnika i prosvetnih radnika.

U Veću udruženog rada Skupštine SR Srbije ima 62,8% radnika, a u ukupnom sastavu Skupštine SAP Vojvodine 55,5% delegata su proizvođači, a 70% su iz neposredne proizvodnje.

U Skupštini SR Slovenije samo Društveno-političko veće je u stalnom sastavu, dok se za druga dva veća delegati biraju za svako zasedanje. U ovom veću od ukupno 50 delegata 17 su iz neposredne proizvodnje.

Za Savezno veće u prethodnom kandidacionom postupku na sastancima delegacija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih organizacija predloženo je 559 kandidata (više nego dvostruko od broja koliko se biralo), i to: u SR Bosni i Hercegovini 56 kandidata, u SR Crnoj Gori 50, u SR Hrvatskoj 96, u SR Makedoniji 93, u SR Sloveniji 55, u SR Srbiji 67, u SAP Kosovo 24 i u SAP Vojvodini 118.

Kandidacione konferencije SSRN u svim republikama i pokrajinama utvrdile su liste kandidata samo sa onolikim brojem koliko se i biralo delegata u Savezno veće.

Rezultati glasanja u opštinskim skupštinama za Savezno veće Skupštine SFRJ

Republika i pokrajina	Broj opština	Ukupan broj delegata u opštinskim skupštinama	Ukupan broj prisutnih delegata	%	Ukupan broj delegata koji su glasali	%	Nevažeći glasački listići	%
Bosna i Hercegovina	106	9.977	9.260	92,81	9.243	99,81	11	0,12
Crna Gora	20	1.599	1.450	90,68	1.450	100,00	5	0,34
Hrvatska	114	12.468	11.241	89,67	11.222	99,83	51	0,45
Makedonija	30	3.279	3.003	91,58	2.995	99,73	13	0,43
Slovenija	60	5.824	5.290	94,83	5.289	99,98	15	0,28
Srbija	114	13.662	12.306	93,83	12.275	99,77	17	0,16
Kosovo	22	2.436	2.203	90,4	2.203	100,0	4	0,18
Vojvodina	44	4.815	4.552	94,53	4.539	99,71	10	0,22
SFRJ	510	53.460	49.305	92,62	49.216	99,81	126	0,25

Izvor: Savezna izborna komisija.

U sastavu Saveznog veća ostvareni su stavovi Socijalističkog saveza i intencije zakona da najmanje 50% delegata bude iz organizacija udruženog rada (oni čine čak 55%). Žena u ovom veću ima 15%, što u odnosu na prethodni sastav Skupštine znači povećanje od preko 6%. Učešće omladinaca do 27 godina iznosi nešto manje od 3%. Ali, ako tome dodamo delegate koji još nisu napunili 30 godina života, onda to čini 8,2% (prema 1,3% u prethodnom sastavu Skupštine).

Struktura Saveznog veća prema zanimanju delegata pokazuje da najviše ima stručnjaka raznih profila — inženjera, pravnika, ekonomista, prosvetnih radnika itd. Stručnjaci koji su birani u delegacijama osnovnih organizacija udruženog rada u privredi i vanprivrednim delatnostima i u drugim radnim zajednicama čine preko polovine sastava Saveznog veća. Međutim, značajno je učešće radnika iz oblasti proizvodnje i usluga. To predstavlja najveći napredak jer su radnici iz in-

dustrije i rudarstva u prethodnom sastavu Skupštine učestvovali samo sa 0,6%. Ako tome dodamo procenat učešća radnika iz trgovine, usluga i saobraćaja i poljoprivrednih radnika, onda njihovo ukupno učešće predstavlja skoro četvrtinu Saveznog veća.

Sastav Veća republika i pokrajina je nešto drukčiji u odnosu na sastav Saveznog veća. Izabrano je 88 delegata. Među njima žena ima 9,4% (u Saveznom veću 15%). Nema ni jednog delegata mlađeg od 30 godina. Manji broj delegata potiče iz osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica (samo 11,8%), a daleko ih je više iz delegacija mesnih zajednica (21,2%) i društveno-političkih organizacija (67%). Prema zanimanju najviše ih je iz strukture „rukovodeće osoblje" (88,2%); među njima 57,6% su članovi predstavničkih tela i funkcioneri izvršnih i upravnih organa, 11,8% organizatori rada i proizvodnje u radnim organizacijama i 18,8% rukovodioci komora, poslovnih udruženja, društveno-političkih i društvenih organizacija. Što se tiče stručnih kvalifikacija, skoro svi imaju visoku stručnu spremu.

Izborom delegacija i delegata završen je samo prvi deo posla. Predstoji uhodavanje tog celokupnog mehanizma. Radni ljudi i građani s pravom očekuju veću efikasnost od novog skupštinskog sistema zasnovanog na delegatskom principu. To još više obavezuje delegacije i delegate, ali i sve društveno-političke organizacije, prvenstveno Socijalistički savez i sindikat kao osnovne nosioce političkih akcija u izborima. Jer konstituisanje samoupravnog skupštinskog sistema na novim osnovama treba da omogući neposredan uticaj radničke klase i svih radnih ljudi — od osnovnih organizacija udruženog rada, mesnih i samoupravnih interesnih zajednica do svih drugih oblika udruživanja — na sve tokove i kretanja u našem društvu. Delegacije i delegati moraju biti u stalnoj vezi sa samoupravnom bazom jer od nje treba da dobijaju smernice za rad i da je obaveštavaju o svom radu. Svako otuđivanje delegata od delegacije ili delegacije od samoupravne baze koja ju je birala može ugroziti uspešno funkcionisanje i efikasnost delegatskog sistema.

Tarik Karavdić

SAMOUPRAVNO ORGANIZOVANJE U OBLASTI STANOVANJA

OPŠTA SITUACIJA U OBLASTI STANOVANJA

Na Desetom kongresu SKJ usvojena je posebna akciona rezolucija o zadacima Saveza komunista Jugoslavije u razvoju društveno-ekonomskih odnosa u oblasti stanovanja i u stambenoj politici. Na odluku da se donese posebna rezolucija, osim okolnosti da je stan „bitna potreba reprodukcije, elemenat socijalne sigurnosti i ukupnog socijalnog položaja čoveka i da je jedan od uslova stabilnosti porodice i društva", uticali su i veoma složeni i teški uslovi stanovanja, naročito nekih kategorija stanovništva, kao i krupni problemi nastali u razvoju društveno-ekonomskih odnosa u oblasti stanovanja, naročito u periodu sprovođenja stambene reforme 1968. godine.

Popis stanova izvršen u 1971. godini dao je obilje podataka koji su ubedljivo ukazali na izvanredno složenu situaciju u oblasti stanovanja. U celokupnom posleratnom periodu u stambenu izgradnju su ulagana veoma velika materijalna sredstva društva i građana. Zahvaljujući tome, izgrađeno je ili rekonstruisano preko 3 miliona stanova, što predstavlja preko 60% stambenog fonda. Prosečna stambena površina po stanovniku je povećana za 40%, iako se u tom periodu stanovništvo povećalo za 4 miliona. U 1951. godini je bilo 8,7 m² stambene površine po stanovniku, a 1971. godine 12,2 m².

Izuzetno teški problemi stanovanja odmah posle rata i visok priraštaj stanovništva, a naročito velika migracija selo—grad, uslovili su da je, i pored pomenutih napora i ostvarenih rezultata, stambeni problem jedan od najsloženijih i najtežih društvenih problema. Sledeći podaci najbolje ilustruju ovu konstataciju:

u prostorijama nastanjenim iz nužde živi preko 90 hiljada domaćinstava;

u deljivim stanovima ima preko 140 hiljada domaćinstava;

kao podstanari stanuju 274 hiljade domaćinstava;

zakupci bez stanarskog prava su 187 hiljada domaćinstava, što znači da plaćaju slobodno ugovorene zakupnine, ili, tačnije rečeno, ne uživaju skoro nikakvu društvenu zaštitu.

Najveći deo ovih stambenih problema i u celini relativno nizak standard stanovanja koncentrisan je u gradovima u kojima živi najveći deo radničke klase. Za 18 godina, od 1953. do 1971. godine, neagrarno stanovništvo je povećano sa 39,3% na 63,3%. Ovakvu revolucionarnu promenu osnovne socijalne strukture stanovništva u tako kratkom periodu nije zabeležila ni jedna zemlja u svetu. Iz tih razloga je delom objektivno došlo do teškog stanja u oblasti stanovanja. Subjektivno je, međutim, to što težinu problema najvećim delom snosi gradsko stanovništvo, a u njemu najviše radnici. To je rezultat prvenstveno sistema raspodele stanova.

Objektivne potrebe razvoja društva u prvim godinama posleratnog perioda zahtevale su brže rešavanje stambenih problema stručnog i rukovodećeg osoblja. Međutim, tendencija zapostavljanja rešavanja stambenih problema radnika se nastavila i kada su objektivne potrebe za favorizovanjem određenih kadrova prestale. Obrada podataka popisa stanova prema socijalnoj strukturi korisnika ubedljivo dokazuje da domaćinstva radničkih zanimanja u celini žive u znatno težim stambenim uslovima.

S druge strane, stambena reforma 1968. godine, polazeći od preuveličane funkcije tržišta u oblasti stanovanja, zanemarila je neophodne socijalne korektive u sistemu stambene izgradnje i korišćenja stanova. U proizvodnji stanova proglašena je proizvodnja za nepoznatog kupca, za tržište, kao dominantan oblik u stambenoj izgradnji. Prema tom konceptu, vrstu, kvalitet, cenu i rokove trebalo je da određuje tržište. Takvo liberalističko shvatanje tržišta stanova, u uslovima permanentno veće tražnje od ponude, dovelo je do monopola različitih struktura (urbanista, organizacija za uređenje zemljišta, proizvođača stanova), a to je imalo znatne negativne posledice upravo na one elemente sistema koje je „tržište" trebalo da unapređuje. Pogoršana je struktura stanova prema potrebama društva, posebno u korist većih, neracionalno projektovanih stanova. Cene stanova su rasle znatno brže od ostalih roba, što je samo u manjoj meri uslovljeno objektivnim momentima kao što su veći troškovi pripreme zemljišta, građenje opremljenijih stanova itd. Znatno je pogoršana efikasnost građenja merena brojem završenih stanova u toku godine prema broju stanova koji se nalaze u izgradnji. Na primer, u Beogradu, u kome se gradi oko 20—25% društvene stambene izgradnje godišnje, od 1964. do 1974. godine efikasnost građenja je pogoršana za preko 50%. Tačnije, u 1964. godini je na jedan završen stan bilo manje od 2 stana u izgradnji, a u 1974. godini 3,2. Prema nekim računicama, samo u Beogradu je na taj način angažovano preko 100 milijardi starih dinara više nego što bi to bilo u uslovima efikasnosti građenja od pre 10 godina.

U oblasti korišćenja stanova stvorena su stambena preduzeća koja su se za kratko vreme istrgla ispod društvenog uticaja i koja su, raspolažući veoma velikim sredstvima, postala svojevrsni centri otuđene moći. Kritika prethodnog sistema ekonomskog raubovanja stambenog fonda, koja je bila opravdana, stvorila je pogodnu osnovu da se stambena preduzeća postepeno poistovete sa društvenim interesom očuvanja stambe-

nog fonda, da se sve više postavljaju kao društvena savest, zanemarujući svoje osnovne funkcije uspostavljanja samoupravnih odnosa i saradnje sa korisnicima stanova i sa organizacijama udruženog rada.

Nedovoljna društvena organizovanost, subjektivizam i liberalističko shvatanje društveno-ekonomskih odnosa u oblasti stanovanja stvorili su pogodnu osnovu za pojave špekulacija, rentijerstva, neopravdanog bogaćenja, ozbiljnijih socijalnih razlika i deformacija različite vrste.

To je sve više podsticalo nezadovoljstvo društva, a posebno radničke klase, te je u jednom trenutku postalo značajan društveni problem u celini koji se mogao rešavati samo odlučnom i radikalnom društvenom intervencijom.

U tom pogledu značajan prilog novom odnosu društva prema oblasti stanovanja dao je Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije, a naročito Pismo druga Tita i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.

Društvena akcija za izgradnju stanova za radnike koju je pokrenuo Izvršni biro Predsedništva SKJ i Predsedništvo Veća Saveza sindikata Jugoslavije predstavlja realizaciju Akcionog programa Druge konferencije SKJ i istovremeno prvi značajan uspeh u izmeni dotadašnje prakse kako u izgradnji tako i u sistemu raspodele stanova. Isto tako, značajan doprinos promeni stanja i uspostavljanju novih odnosa u ovoj oblasti dao je i novi sistem izdvajanja i usmeravanja sredstava za stambenu izgradnju koji je uspostavljen novim republičkim i pokrajinskim zakonima, a realizovan društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima u opštinama. Time je odlučivanje o sredstvima u stambenoj oblasti najdoslednije preneto na radne ljude, osnovne organizacije udruženog rada i opštine.

SAMOUPRAVNE INTERESNE ZAJEDNICE STANOVANJA

Međutim, najznačajnija i najradikalnija intervencija društva u razvijanju društveno-ekonomskih odnosa u oblasti stanovanja i u stvaranju uslova da se i u ovoj sferi obezbedi odlučujući uticaj udruženog rada je ustavna obaveza o formiranju samoupravnih interesnih zajednica stanovanja.

Prema odredbama Ustava SFRJ (član 54), „radni ljudi neposredno i preko svojih organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica osnivaju samoupravne interesne zajednice u stambenoj oblasti, u kojima ove organizacije i zajednice udružuju sredstva za stambenu izgradnju, utvrđuju politiku i program te izgradnje i zajedno sa stanarima upravljaju stambenim zgradama i stanovima u društvenoj svojini i ostvaruju druge zajedničke interese“.

Sve republike i pokrajine su na identičan ili na veoma sličan način regulisale ovo pitanje u svojim ustavima, s tim što su kod nekih ustavne odredbe koje su posvećene ovoj oblasti nešto razrađenije. Na primer, u Ustavu SR Slovenije daje se mogućnost uključivanja šireg kruga zainteresovanih u samoupravnu interesnu zajednicu stanovanja i predviđa se da se „zakonom, odnosno odlukom na osnovu zakona može propisati

obaveza osnovnih organizacija udruženog rada da iz dohotka izdvajaju i udružuju sredstva za izgradnju stanova i za pomoć u izgradnji i upotrebi stanova za radne ljude i građane sa nižim dohocima". U SR Hrvatskoj je Ustavom predviđeno da se „u stambenoj oblasti i u oblasti komunalnih delatnosti mogu osnivati zajedničke samoupravne interesne zajednice".

Prema tome, radni ljudi u udruženom radu i građani u mesnim zajednicama obrazuju samoupravne interesne zajednice stanovanja na načelima uzajamnosti i solidarnosti i organizovano ostvaruju svoje lične i zajedničke potrebe i interese, kako u izgradnji tako i u korišćenju i upravljanju stambenim fondom. Ustavnim odredbama posebno je naglašena uloga udruženog rada u stambenoj izgradnji, što će se, svakako, odraziti na konkretnu realizaciju ustavnih principa u samoupravnom organizovanju u ovoj oblasti.

Zakoni o samoupravnim interesnim zajednicama stanovanja do sada su doneti u SR Sloveniji, SR Srbiji i SR Bosni i Hercegovini; u toku je javna diskusija o nacrtima ovih zakona u SR Hrvatskoj, SR Crnoj Gori i SAP Vojvodini, a u SR Makedoniji se razmatra predlog za donošenje ovog zakona.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE ZAKONSKIH REŠENJA O ZAJEDNICAMA STANOVANJA

Karakteristike donetih i predloženih republičkih i pokrajinskih zakona o samoupravnim interesnim zajednicama stanovanja bile bi uglavnom sledeće:

1) regulišu se samo opšta načela, uz ostavljanje širokih mogućnosti da se u opštinama, putem samoupravnih sporazuma, utvrde konkretni odnosi u vezi sa osnivanjem, organizacijom i delokrugom rada samoupravnih interesnih zajednica stanovanja u skladu sa specifičnim potrebama;

2) utvrđuje se obaveza da organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice udružuju u zajednicu stanovanja stambene zgrade i stanove u društvenoj svojini, s tim što i dalje ostaju nosioci prava korišćenja na stambenim zgradama, stanovima i poslovnim prostorijama;

3) predviđa se obaveza udruživanja dela sredstava koja se na osnovu zakona, samoupravnog sporazuma ili društvenog dogovora izdvajaju za solidarnu stambenu izgradnju (za izgradnju stanova za određene kategorije radnih ljudi, za stanove za učesnike Narodnooslobodilačkog rata, za naknadu dela stanarine i slično);

4) pojedini zakoni predviđaju udruživanje svih namenskih sredstava za stambenu izgradnju koja se izdvajaju u organizacijama udruženog rada i u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama (SR Makedonija i SAP Vojvodina);

5) u svim zakonima predviđa se osnivanje jedne zajednice stanovanja za područje jedne ili više opština;

6) pojedini zakoni predviđaju mogućnost formiranja saveza zajednica u republici (SR Slovenija), odnosno zajednice stanovanja za republiku (SR Crna Gora);

7) kao prelaznu odredbu svi zakoni (osim zakona SR Slovenije) predviđaju da se organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama prenose stambene zgrade, stanovi i poslovne zgrade i prostorije, kao i druga sredstva, prava i obaveze koje su organizacije za gazdovanje stambenim zgradama u društvenoj svojini stekle dosadašnjim privređivanjem sredstvima fonda stambenih zgrada; odluku o načinu raspodele tih sredstava donosi skupština opštine ili zajednica stanovanja na osnovu ovlašćenja skupštine opštine;

8) za obavljanje stručnih poslova predviđa se mogućnost osnivanja stručne službe zajednice ili poveravanja obavljanja ovih poslova putem ugovora specijalizovanoj organizaciji udruženog rada;

9) regulisana su prava i obaveze stanara u upravljanju stambenim zgradama u društvenoj svojini;

10) delatnosti i poslovi koje obavlja zajednica stanovanja regulisani su kao delatnosti od posebnog društvenog interesa;

11) u zakonu SR Bosne i Hercegovine i u nacrtima zakona SR Hrvatske i SAP Vojvodine predviđena je mogućnost osnivanja jedinstvene zajednice za stambenu i komunalnu oblast;

12) zakonom SR Bosne i Hercegovine reguliše se izdvajanje i usmeravanje sredstava za stambenu izgradnju i osnivanje samoupravnih interesnih zajednica u stambenoj oblasti, a u nacrtu zakona o stambenim odnosima SR Hrvatske predviđeno je posebno poglavlje o stambenim samoupravnim interesnim zajednicama.

DELOKRUG I ZADACI ZAJEDNICA STANOVANJA

Najvažniji zadaci samoupravnih interesnih zajednica stanovanja, prema zakonima i samoupravnim sporazumima, bili bi: utvrđivanje stambene politike u skladu sa društvenim planovima društveno-političkih zajednica; utvrđivanje programa stambene izgradnje; učestvovanje u izradi i donošenju urbanističkih planova; predlaganje uslova i merila za izdvajanje i usmeravanje sredstava za stambenu izgradnju; organizovanje udruživanja sredstava za stambenu izgradnju i podsticanje angažovanja ličnih sredstava i štednje za stan; uticanje na organizovanu i društveno usmerenu stambenu izgradnju i na racionalizaciju stambene izgradnje (struktura, kvalitet i cena stana, normativi, društveni dogovori i slično); utvrđivanje merila za poboljšanje uslova stanovanja u postojećem stambenom fondu; razvijanje solidarnosti i uzajamnosti u cilju bržeg otklanjanja socijalnih razlika; utvrđivanje programa izgradnje stanova solidarnosti i osnovnih kriterija za raspodelu tih stanova; utvrđivanje osnova i merila za određivanje stanarine i naknade dela stanarine pojedinim kategorijama korisnika stanova; upravljanje stanovima i poslovnim prostorijama u stambenim zgradama u društvenoj svojini;

utvrđivanje i sprovođenje programa održavanja stanova i stambenih zgrada u društvenoj svojini; utvrđivanje normativa investicionog i tekućeg održavanja stambenih zgrada i stanova; naučnoistraživački rad na unapređivanju stambene oblasti.

Kao što se vidi, samoupravne interesne zajednice stanovanja treba u celini da vode politiku u oblasti stanovanja, preuzimajući sve funkcije dosadašnjih organa i organizacija iz te oblasti i uključujući značajne funkcije i ingerencije koje su do sada imale opštinske, odnosno gradske skupštine.

Ovo se odnosi pre svega na zadatke u vezi sa utvrđivanjem obaveza organizacija udruženog rada u pogledu izdvajanja sredstava za stambenu izgradnju, a posebno u vezi sa udruživanjem tih sredstava za solidarnu stambenu izgradnju. Na taj način celokupna solidarna stambena izgradnja (radnički stanovi i slično), koja se do sada odvijala kroz različite fondove i druge oblike i većim delom na dobrovoljnoj osnovi, postaje deo sistema stambene izgradnje i jedna od najvažnijih funkcija zajednica stanovanja. Ako se tome doda da su za solidarnu stambenu izgradnju namenjena i sva sredstva dosadašnjeg državnog kapitala u ovoj oblasti, onda samoupravne interesne zajednice stanovanja stvarno dobijaju snažnu materijalnu osnovu za realizovanje politike solidarnosti u oblasti stanovanja.

S druge strane, zajednica stanovanja će voditi politiku stanarina, pri čemu organi upravljanja, sastavljeni od delegata OOUR i stanara, treba da nađu pravu meru između potrebe za rešavanjem stambenih problema onih radnih ljudi koji te probleme do sada nisu rešili i održavanja stambenog fonda i interesa stanara.

Samoupravne interesne zajednice stanovanja treba da budu odlučujući faktor u formiranju stambene politike u gradovima. Pogrešna su mišljenja da su ove zajednice samo zamena stambenih preduzeća u upravljanju društvenim stambenim fondom. To je, po našem mišljenju, samo jedna od njihovih funkcija.

Važnost obaveza samoupravnih interesnih zajednica stanovanja dovela je do toga da su u većini gradova skupštine tih zajednica dobile status veća skupštine grada, odnosno opštine, kada se odlučuje o pitanjima stanovanja i stambene izgradnje.

Uz znatna materijalna sredstva kojima će zajednice stanovanja raspolagati, ova društvena funkcija je bitna pretpostavka za likvidaciju stihije tržišta stanova i za uvođenje sistema takozvane usmerene stambene izgradnje, pri čemu samoupravna interesna zajednica stanovanja treba da se javi kao neposredan organizator te izgradnje.

Za ilustraciju ozbiljnosti i složenosti zadataka samoupravnih interesnih zajednica stanovanja najbolje može da posluži tačka 7. odgovarajuće rezolucije Desetog kongresa SKJ u kojoj se kaže:

„Usmeravanje društvene stambene izgradnje treba ostvarivati sistemom samoupravnih sporazuma, društvenih dogovora i planova i programa prostornog razvoja. To pretpostavlja:

utvrđivanje standarda i kategorija stanova; usmeravanje društvenih sredstava za one kategorije i vrste stanova koje obezbeđuju brže rešavanje osnovnih stambenih problema društva;

poboljšanje uslova stanovanja u postojećem stambenom fondu;

sistem dogovornog formiranja cena uređenja zemljišta i cena stana i njihovo rasterećenje od neopravdanih poreza i drugih opterećenja, kao i ostvarivanje društvene kontrole cena u ovoj oblasti;

utvrđivanje minimuma opremanja i uređenja zemljišta, izgradnje pratećih objekata u stambenim naseljima itd."

UDRUŽENA SREDSTVA ZAJEDNICE STANOVANJA

Za ostvarivanje svojih zadataka zajednica stanovanja će raspolagati veoma velikim udruženim društvenim sredstvima. Prema dosadašnjim rešenjima, to su: stambene zgrade, stanovi i poslovne prostorije; sredstva stanarine i zakupnine od stambenih zgrada, stanova i poslovnih prostorija; sredstva fonda solidarnosti; sredstva bivših fondova za stambenu izgradnju.

Sredstva stanarine i zakupnine se koriste za reprodukciju stambenih zgrada i poslovnih prostorija (amortizacija, investiciono i tekuće održavanje i deo sredstava za proširenu reprodukciju). Stanari raspolažu delom sredstava stanarine koji pripada stambenoj zgradi.

Sredstva fonda solidarnosti namenski se koriste za pomoć u rešavanju stambenih problema i za subvencioniranje stanarine određenih kategorija korisnika stanova.

U zajednicu stanovanja mogu se udružiti i druga sredstva koja organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice izdvajaju za stambenu izgradnju.

Udružena sredstva se koriste u skladu sa programom stambene izgradnje i prema uslovima koji su utvrđeni samoupravnim sporazumom.

U zajednici stanovanja se utvrđuju uslovi i mere za intenzivnije udruživanje i racionalno korišćenje sredstava za stambenu izgradnju, a u skladu sa potrebama i mogućnostima organizacija udruženog rada i drugih učesnika zainteresovanih u izgradnji i korišćenju stambenog fonda.

STRUČNI POSLOVI ZAJEDNICE STANOVANJA

Za obavljanje stručnih poslova zajednica stanovanja može obrazovati svoju stručnu službu ili te poslove poveriti određenoj organizaciji udruženog rada. Ugovorom se utvrđuju: uslovi pod kojima se obavljanje stručnih poslova zajednice stanovanja poverava organizaciji udruženog rada; obaveze organizacije udruženog rada u pogledu održavanja stambenog fonda, pripreme stručnih materijala, programa izgradnje i održavanja, naplate stanarine i zakupnine; visina naknada za obavljanje stručnih poslova.

☆

Samoupravljanje i u oblasti stanovanja samo je objektivna pretpostavka, odgovarajući institucionalni oblik, a stvarni društveni uticaj zavisi pre svega od subjektivnih snaga, od angažovanja radnih ljudi i spremnosti građana da zaista upravljaju poslovima samoupravne interesne zajednice stanovanja. U tome je naročito značajna uloga društveno-političkih organizacija, a posebno SKJ, sindikata i SSRN, čije članstvo mora da bude jedinstveno uključeno u procese samoupravnog odlučivanja u svim sferama društvenog života, pa i u oblasti stanovanja.

Miloje Legetić

RENESANSA PROIZVODNJE UGLJA

Svetska industrijska revolucija, koja je počela negde u prvoj deceniji 19. veka, krenula je, tehnološki gledano, otkrićem parne mašine i njenom dominantnom primenom u saobraćaju i proizvodnji. Era pare, kasnije i elektriciteta, preobrazila je svet: Zemljinu površinu ispresecale su železničke pruge, gradovi su osvetljeni gasom i strujom, morske puteve osvojili su parobrodi, a tehnologija proizvodnje razvila se na složenim mašinama pokretanim parom. Para se dobijala isključivo sagorevanjem uglja. Ugalj je bio gotovo jedini izvor energije novog industrijskog društva. Zemlje bogate rezervama uglja i zemlje koje su u najvećoj meri koristile svoje raspoložive rezerve izbile su u vrh industrijskog i ekonomskog razvoja.

Ta istorija je toliko stara i opštepoznata da je nije potrebno dalje obrazlagati. Njen nastavak se oslanja na nove izume u oblasti tehnike, na primenu hidroenergije u proizvodnji elektriciteta i na nagli prodor nafte u sve oblasti saobraćaja i industrije. Period posle prvog svetskog rata karakteriše skidanje uglja sa neprikosnovenog položaja glavnog i gotovo jedinog izvora industrijske energije, s tim što je u napušteni prostor ušla nafta, hidroenergija, a u poslednje vreme i atomska energija.

1. I u *predratnim jugoslovenskim prilikama* stvari su se razvijale gotovo na isti način kao i u čitavom svetu. Ako u račun uzmemo naš skromni industrijski nivo postignut u 19. veku i ako uračunamo i potrošnju uglja na retkoj i nerazvijenoj železničkoj mreži, jedini izvor industrijske energije na našem tlu bio je, kao i svuda u svetu, gotovo isključivo ugalj. Naravno, i do naših meridijana je u skromnom obliku stigao i opšti napredak svetske tehnologije. Međutim, nafta i hidroenergija pre rata trošene su samo simbolički.

Kako je naša tema vezana za ugalj, preostaje nam da odslikamo njegov položaj i dimenzije uoči naše industrijske revolucije, koja je, kako znamo, ozbiljnije koraknula tek posle drugog svetskog rata — gotovo sa stogodišnjim zakašnjenjem! Ukratko, 1939. godine u okviru sadašnjih granica Jugoslavije proizvodilo se i trošilo svega oko 7 miliona i 32 hiljade tona uglja. U ovu masu uračunata je i proizvodnja rudnika Raše sa oko 900 hiljada tona. Ali, kako se Raša u to vreme nalazila u

sastavu Italije, ovaj podatak se mora posebno registrovati, odnosno posmatrati bar iz dva ugla. Treba reći i to da se ugalj proizvodio u nizu većih, manjih i sasvim malih rudnika sa jamskim pogonom, a da su ga trošili: železnica, rečno i pomorsko brodarstvo, zatim nerazvijena industrija. U širokoj potrošnji za grejanje stanova ugalj se trošio u to vreme jedino u Vojvodini i Sloveniji, a nešto i u većim gradovima, pretežno u Zagrebu i Beogradu.

Jedna od glavnih karakteristika predratne jugoslovenske istorije uglja bila je u tome što se ugalj gotovo po pravilu trošio daleko od ugljenokopa, a to je izazivalo velike troškove transporta, pa je razumljiva i orijentacija na eksploataciju pretežno kvalitetnog uglja, što je dovodilo do neracionalnog gazdovanja rezervama koje su u to vreme bile aktivirane. O tome govori struktura proizvodnje. Iako preko 90% naših rezervi čine nisko kalorični ligniti, najmanje su se proizvodili i trošili upravo oni. Prema poslednjem raspoloživom predratnom računu, a on se odnosi na 1939. godinu, kamenog uglja je godišnje proizvedeno 1,410.000 tona, mrkog 4,312.000 tona, a lignita 1,310.000 tona.

2. Prve godine posleratne obnove i izgradnje nove, socijalističke zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti predstavljale su i prvu ozbiljniju etapu u opštem društvenom odnosu prema industrijalizaciji. Industrijalizacija je stavljena na pijedestal prvog i osnovnog zadatka. Pošto je među domaćim energetskim izvorima ugalj bio najjeftiniji i tako reći najdohvatniji, te prve posleratne godine predstavljaju i prvu stepenicu *uspona proizvodnje i potrošnje uglja*. Starije generacije se živo sećaju mladalačkog entuzijazma u pristupu tako ozbiljnom poslu kao što je ekonomski preporod društva. A to je i razumljivo: industrijalizacija je tražila nove investicije, a nove investicije su zahtevale da se poveća potrošnja uglja. Ugalj se sve više tražio — po svaku cenu. Svaki rudnik uglja je postao neizmerno važan, korišćena je svaka mogućnost za proširenje ili otvaranje novih kopova.

U nedostatku moderne rudarske opreme, proizvodnja je povećana uglavnom angažovanjem sve većeg broja radnika. Ugalj se kopao po svaku cenu, pa je i razumljivo što je u to vreme ekstenzitet dominirao ispred intenziteta. Ali, i pored svih grešaka i lutanja, dobijeno je ipak nešto veoma važno: shvaćen je značaj lignita kao energetske osnove od najvećeg značaja za jugoslovensku privredu. Prvi put otkako se ugalj u nas vadi, lignit je počeo da se planski forsira. Ako kao reprezentanta tog novog shvatanja uzmemo 1947. godinu, otkrićemo i promene o kojima smo malopre govorili. Te godine je proizvodnja lignita dostigla već 2,904.000 tona, proizvodnja mrkog uglja 5,325.000 tona, a kameni ugalj je pao na 1,062.000 tona godišnje proizvodnje. Možda je za karakterizaciju novonastale situacije ukupna proizvodnja uglja još važnija od same strukture. U 1947. godini, dakle u godini kad ratna razaranja još nisu u potpunosti uklonjena, Jugoslavija proizvodi već 9,291.000 tona, gotovo 2,2 miliona više nego u 1939. godini, koja je reprezentativna kao najkonjunkturnija u predratnoj jugoslovenskoj ekonomici.

3. Prve decenije, a uslovno i dve decenije, posle drugog svetskog rata energetska situacija u svetu bila je vrlo teška. Potrebe za industrijskim proizvodima su naglo porasle. Prvo, jer je u to vreme na dnevnom redu bilo obnavljanje industrijskih i saobraćajnih kapaciteta razrušenih u ratu, a zatim za velike vojne izdatke koji su pratili razmahivanje hladnog rata. Drugo, zbog opšteg povećanja široke potrošnje u svetu industrija je sve više tražila da se ojačaju i prošire svi dotadašnji izvori energije. Zbog takvog stanja potrošnje energije pristupilo se ubrzanoj rekonstrukciji starih rudnika uglja, otvarani su novi rudnici, forsirana je proizvodnja gde god je to bilo moguće. Na drugoj strani, konjunktura na svetskom tržištu je omogućavala život i prosperitet čak i onim ugljenokopima koji objektivno nisu imali uslove za jeftinu i intenzivnu proizvodnju.

Iako je i nafta bila veoma važan energetski izvor, ugalj je i dalje dominirao iz razloga što je nafta u ono vreme bila relativno skupa zbog male proizvodnje (1945. godine proizvodnja nafte iznosila je oko 340 miliona tona godišnje; od toga je 2/3 proizvedeno u SAD), pa nacionalne ekonomije, čak i najrazvijenijih industrijskih zemalja Zapada, nisu mogle podneti teret uvoza tako skupe energije. U to vreme su se u čitavom svetu razrađivali dugoročni planovi razvoja proizvodnje uglja, pa i u nas. Od 1953. do 1955. godine sačinjena je *prva jugoslovenska prospekcija* razvoja proizvodnje uglja i već u to vreme je težište svega postavljeno na izgradnju velikih mehanizovanih dnevnih kopova, s dodatnim ciljem da se u blizini rudnika izgrade veliki potrošački kapaciteti, pre svega električne termocentrale, kako bi se što bolje koristile raspoložive rezerve i pojeftinio transport energije. Međutim, ni mali rudnici nisu zapostavljeni (predviđeno je da se i u njih ulaže), ali njihova proizvodnja je išla za podmirenje potreba lokalnih područja.

4. Iako su odluke o bržem razvoju proizvodnje uglja donete tek između 1953. i 1955. godine, pripreme su počele još 1947. godine. Rezultati tih napora bili su impresivni: *izgrađeni su ili prošireni rudnici:* Banovići, Kreka, Trbovlje, Hrastnik, Kakanj, Zenica, Kostolac, Kolubara... Mnogi među ovim rudnicima počeli su da eksploatišu velike mehanizovane, novootvorene površinske kopove.

Kao rezultat svih tih napora, 1955. godine proizvodnja je dostigla 15,206.000 tona. Lignit još nije izbio na čelo, ali je dostigao proizvodnju od 6,388.000 tona; kameni ugalj s proizvodnjom od 1,137.000 tona opravdano stagnira, dok je proizvodnja mrkog uglja dostigla nivo od 7,682.000 tona i tako premašila ukupnu predratnu jugoslovensku proizvodnju uključujući i proizvodnju rudnika Raše (koji, kako je rečeno, pre rata nije bio u sastavu Jugoslavije). U tom tako *dinamičnom periodu razvoja jugoslovenskog ugljarstva* broj rudnika se popeo na 107 sa 75.925 zaposlenih rudara i pomoćnog osoblja. Tu ekspanziju karakteriše veliko šarenilo kapaciteta. Dok je rudnik Kreka proizvodio godišnje 2,3 miliona tona, Velenje 1,3, Banovići 1,3, Trbovlje 0,9 i Raša 0,8 miliona tona, istovremeno su postojali rudnici sa godišnjom proizvodnjom između hiljadu i

5 hiljada tona. Ti mali rudnici živeli su snabdevajući svoju najbližu okolinu i uglavnom pokrivajući potrebe domaćinstava u ogrevu.

5. Međutim, ustaljen i dominantan položaj uglja u svetskoj energetici bio je uzdrman.

Proizvodnja nafte, koja je, kako je rečeno, 1945. godine iznosila oko 340 miliona tona, počela je naglo da raste: 1955. godine dostiže 770 miliona tona, 1960. proizvedeno je milijardu tona, 1965. već 1,5 milijardu tona, a 1973. 2 milijarde i 800 miliona tona.

Pa ipak, takav dramatičan prodor nafte u svetsku energetiku je u početku delovao na proizvodnju uglja gotovo povoljno i podsticajno. Istina, došlo je do zatvaranja nekih ugljenokopa (u pitanju su bili obično rudnici sa lošim uslovima rada i sa skupom proizvodnjom), ali je u rentabilnim rudnicima došlo do modernizacije iskopa.

Kako je povećanje proizvodnje nafte bilo praćeno i rastom produktivnosti na naftnim poljima i u rafinerijama i kako je došlo do otkrivanja najbogatijih nalazišta na Bliskom istoku, usledilo je, prirodno, smanjivanje troškova proizvodnje po jedinici proizvoda. Dogodio se jedinstven fenomen u posleratnoj strukturi svetskih cena. Nafta je bila jedini artikal na svetskom tržištu čija je cena 1970. godine bila niža od cene po kojoj se nafta prodavala 1962. godine. U tom padu cena došlo se dotle da se barel nafte 1970. godine prodavao po prosečnoj ceni od 1 dolara i 80 centi.

U takvim uslovima i najoprezniji potrošači su počeli da se *orijentišu na naftu.* Građene su električne centrale na naftu; nafta je prodrla u široku potrošnju kao ogrev za domaćinstva; vozila sa pogonom na naftu i njene derivate u drumskom saobraćaju počela su da preuzimaju teret koji je do tad pripadao železničkom saobraćaju. Vlade zapadnih industrijskih zemalja preduzele su niz zaštitnih mera da bi spasle svoju proizvodnju uglja, ali i da bi sprečile socijalne nemire koje bi takva prestrojavanja u energetici mogla da izazovu među zaposlenima u proizvodnji uglja ili na železnici. Uvedene su zaštitne carine i novi porezi; raznim administrativnim merama pokušalo se da se uvoz nafte kontingentira ili na drugi način ograničava. Međutim, pred plimom jeftine nafte sve se rušilo, pa i efikasnost takvih mera. Istina, ugalj je odolevao tom napadu, čak je malo i povećana njegova proizvodnja, ali je nafta nezadrživo prodirala kako u stare tako i u nove proizvodne oblasti, a naročito u transport. Ukratko, svaki korak veće potrošnje uglja pratilo je šest koraka veće potrošnje nafte — kako u svetu tako i u nas.

6. Kao i uvek, promene u svetu ne mogu mimoići ni nas, ali, kao i uvek, te promene se u nas javljaju s malim zakašnjenjima. Dok je najviši stepen ekspanzije uglja u industrijskim zemljama Zapada dostignut negde oko 1960. godine, *naš „špic“ je dostignut 1965. godine* — sa godišnjom proizvodnjom od 29,570.000 tona. To vreme karakteriše prestrukturiranje proizvodnje uglja u pozitivnom smislu. Lignit sa godišnjom proizvodnjom od 18,279.000 tona izbija na čelo, mrki ugalj sa proizvo-

dnjom od 10,509.000 tona zaostaje u rastu, dok kameni ugalj sa proizvodnjom od 1,169.000 tona već 20 godina stagnira na istom nivou. Najveći proizvođači u nas su: Kreka sa godišnjom proizvodnjom od 5 miliona tona, Kolubara sa 4, Velenje sa 3,5 i Kosovo sa 2,5 miliona tona iskopanih te godine. Broj rudnika se smanjio na 77, što govori o velikoj racionalizaciji proizvodnje. Broj rudara se nesrazmerno sporije povećavao u odnosu na proizvodnju — dostigao je 81.104 zaposlenih, što govori o brzom rastu produktivnosti rada.

I pored takve ekspanzije, *ekonomski položaj rudnika* u to vreme je bio *jako težak*, i to ne samo u posmatranoj godini, nego i tokom čitavog posleratnog perioda. Cene uglja se veštački drže depresirano, pa se gotovo čitav razvoj zasniva na skupim kreditima. Pa ipak, uspesi na polju modernizacije rudnika su više nego impresivni. U potvrdu tog mišljenja može poslužiti podatak da je jugoslovenska tehnologija dobijanja uglja iz dnevnih kopova dostigla najsavremeniji svetski nivo.

Jedan podatak iz 1956. godine može poslužiti da se sagleda sva težina položaja naših rudnika u odnosu na svetske rudnike. Rudnik Raša je u to vreme izvozio ugalj po ceni od 10.122 dinara za tonu, dok je na domaćem tržištu po utvrđenim cenama isti ugalj prodavao za 5.700 dinara; Trbovlje je u izvozu dobijalo za tonu 7.900 dinara, a na domaćem tržištu 3.306 dinara.

Pod pritiskom takvog neodrživog stanja cene su se postepeno povećavale, ali do pravih mera zaštite proizvođača uglja došlo je tek 1968. godine kada su uvedeni porezi na ulje za loženje i kada su modifikovani porezi na naftu i njene derivate. Kada je i do nas dospeo val nafte, rudnici su ga dočekali bez akumulacije od većeg značaja, bez fondova, da bi tako mogli bez velikih šteta preživeti krizni period koji je nastupio. I tako, *1970. godine proizvodnja uglja u nas pada* na 27,422 hiljade tona; *rudari napuštaju okna* tražeći bolje plaćena zaposlenja, prekvalifikuju se za druge poslove, a mnogi traže uhleblje i van granica naše zemlje.

7. Gotovo u isto vreme sa smanjenjem naše proizvodnje uglja *zemlje proizvođači nafte započinju borbu* protiv eksploatacije od strane velikih multinacionalnih kompanija, u čijoj je režiji i čijim se kapitalom nafta proizvodila, prevozila, prerađivala i prodavala. U toj borbi, iako su osvajale po koji poen u raspodeli prihoda od nafte, zemlje proizvođači nafte su gubile bitku za bitkom. Rezerve nafte su se u sve većoj meri eksploatisale, ali sav kajmak su i dalje ubirale velike međunarodne kompanije. To je trajalo sve do nedavne velike ratne krize na Bliskom istoku. Događaji oko toga su još u svežem sećanju, pa nema potrebe da se ovde posebno prikazuju. Dovoljno je da se podsetimo da je zajedničko ultimativno istupanje arapskih zemalja imalo za posledicu da se cena barela nafte od 1 dolara i 80 centi, koliko je iznosila, kako je rečeno, 1970. godine, poveća na 11 dolara i 60 centi. Nafta je, dakle, poskupela šest puta u odnosu na početnu cenu.

8. Otrežnjenje koje je donela nova situacija sa naftom je dalekosežnije od prostog upoređenja novih sa starim cenama. Preovladalo je saznanje da nafta uopšte nije jeftina, da se svetska energetika već sada mora

prestrojiti u racionalnije i dugoročnije okvire i da se dugoročna energe ska politika ne sme zasnivati na prelaznim konjunkturama. Počelo : sveopšte preispitivanje raspoloživih energetskih izvora, njihovo prc cenjivanje, ali i procenjivanje buduće orijentacije u razvoju svetsk energetike.

Tako je, na primer, vlada SAD, na osnovu svojih procena, preduzela mere za razvoj i dalju afirmaciju železničkog saobraćaja jer železnica više štedi energiju nego automobilski transport. Železnica se zadovoljava i elektroenergijom koja se može osloniti i na ugalj i na hidroenergiju, pa i na atomsku tehniku. U drugim zemljama preispituje se *nova uloga koju bi ugalj mogao imati u novoj situaciji* i, gde god se može, napušta se nafta.

U okviru ovakvih kretanja i razmišljanja kreću se i naša opredeljenja i akcije. Od 1970. godine i u nas ponovo dolazi do rasta proizvodnje i potrošnje uglja. Na ovu pojavu nije uticao samo prodor nafte, nego i lokalna, čisto naša, elektroenergetska kriza koja se javila kao posledica zanemarenih i usporenih investicija u proizvodnji elektroenergije za poslednjih 7 do 8 godina.

Događaji oko nafte zahtevaju da se preispita naša dugoročna orijentacija u razvoju saobraćaja. Već je došlo do bržeg razvoja železničkog transporta, do većeg prodora elektrovuče na železnici. Poskupljenje automobilskog transporta pogodovaće i bržoj ekspanziji rečnog, odnosno obalnog pomorskog transporta itd. Pod uticajem ovih faktora dolazi do naglog povećanja proizvodnje uglja, odnosno do veće štednje nafte. Naši ugljenokopi danas rade i danju i noću u više smena, sa boljim korišćenjem kapaciteta. Već 1973. godine proizvodnja uglja je dostigla 32 miliona i 500 hiljada tona, a ove godine će biti, po svim znacima, još i veća. Program izgradnje novih elektrana predviđa nove velike termoelektrane u blizini velikih dnevnih kopova uglja, a program razvoja železnica predviđa oslonac na elektroenergiju — dakle, posredno na ugalj. Pravci već započete ekspanzije rečnog i obalnog pomorskog brodarstva doprineće uštedi nafte ukoliko ovi vidovi saobraćaja preuzmu veći deo automobilskog transporta.

Orijentacija ka supstituciji ili štednji nafte odvija se u nas spontano pod pritiskom ekonomskih kalkulacija. Kao posledica se javlja povećanje tražnje uglja. Treba, dakle, sagledati te nove pravce kretanja i dočekati ih spremno.

Prema sadašnjim sagledavanjima za šest godina, izgleda da će se do 1980. godine potrošnja uglja u nas povećati na najmanje 80 miliona tona godišnje, dok neki autori tvrde da će dostići čak i 100 miliona tona.

Idemo li u susret novoj krizi uglja čije bi glavne karakteristike bile, za razliku od nedavne krize, ne višak, nego nestašica uglja? Neodoljivo se nameće paralela između uglja i elektroenergije. Sva predviđanja upućuju na to da se krećemo ka deficitu na dva izrazito važna energetska sektora. Kao jedini izlaz nameće se ubrzano ulaganje u oba sektora da

bi se sprečile neželjene posledice — usporenje razvoja jugoslovenske privrede.

Prva sagledavanja daju i približne dimenzije tih ulaganja. Sve se kreće oko iznosa od 10 milijardi novih dinara. Problem je koliko u novcu, toliko i u vremenu. Naime, tih 10 milijardi treba uložiti u toku sledećih šest godina. Dodamo li tome i potrebe ulaganja u elektroenergiju, izlazi da ćemo u narednom periodu morati da ulažemo što u ugalj, što u elektroenergiju, što u dalja istraživanja u oblasti nafte — znatno viši procenat nacionalnog dohotka nego ikada do sad.

Osvrti

Branko Prnjat

ANGAŽOVANOST PUBLICISTIKE

1. Nedavno je u Izvršnom komitetu Predsjedništva CK SKJ pokrenuta inicijativa da se u ostvarivanju stavova i zadataka iz referata druga Tita i rezolucija Desetog kongresa SKJ okupe i angažuju najšire snage naše marksističke publicistike.

Sudeći po mnogim elementima, riječ je o inicijativi koja ima dublje, dalekosežnije značenje. Ona sadrži nekoliko pravaca akcije: u okupljanju stvaralačkih, marksističkih snaga u publicistici, nauci i teoriji na liniji ostvarivanja odluka Desetog kongresa SKJ; u pokretanju, istraživanju i razradi aktuelnih problema daljeg socijalističkog samoupravnog razvoja; u iniciranju i jačanju idejne i teorijske borbe protiv antisocijalističkih i antisamoupravnih pojava i tendencija; u okupljanju, osposobljavanju i angažovanju mlađih darovitih publicista oko pojedinih redakcija itd. Napokon, riječ je o akciji čiji je smisao u tome da se potpunije osposobe i kadrovski i materijalno ojačaju naši časopisi i revije da bi mogli ostvarivati značajnu idejnu i teorijsku funkciju i da se među njima, kao i između njih i organa Saveza komunista, uspostave neposredniji, stvaralački kontakti.

Širina i dalekosežnost ove akcije zahtijevaće, neosporno, punije i sistematsko angažovanje i Saveza komunista, i samih redakcija i njihovih uređivačkih organa, kao i svih drugih institucija za obrazovni, naučni i teorijski rad. Riječ je, u stvari, o povezivanju institucija i oblika idejnog stvaralaštva u borbi za dalji razmah naučne i teorijske misli i socijalističke samoupravne društvene prakse.

2. Savez komunista je u proteklom periodu vodio idejno-političku i teorijsku borbu oko krupnih pitanja izgradnje socijalističkog samoupravnog društva, oko pitanja uloge Partije i radničke klase itd. Osnovni smisao nastupanja antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga i tendencija bio je u tome da se ospori vodeća uloga Saveza komunista, da se on potisne na sporedan kolosijek. Dvadeset prva sjednica Predsjedništva SKJ, Pismo druga Tita i Izvršnog biroa, odlučan obračun sa antisocijalističkim i antisamoupravnim tendencijama otvorili su nove mogućnosti nastupanju ideologije Saveza komunista, socijalističkog samo-

upravljanja. Novi Ustav i Deseti kongres SKJ otvorili su nove prostore i dali nove podsticaje idejnom, naučnom i teorijskom stvaralaštvu.

Sve ono što je naša marksistička misao do sada dala — u osvjetljavanju puteva socijalističkog samoupravnog razvoja; u razmatranju pitanja uloge radničke klase i Saveza komunista; u kritici etatizma i birokratizma, tehnokratskih, nacionalističkih, liberalističkih, pseudolijevih i drugih tendencija i pojava; u razmatranju pitanja produkcionih odnosa, društvene svojine, diktature proletarijata, vodeće uloge Saveza komunista u uslovima socijalističkog samoupravljanja, nacionalnog pitanja; u kritici blokovske podjele, neokolonijalizma i u razradi politike nesvrstanosti itd. — predstavlja dragocjen doprinos u idejnom i teorijskom stvaralaštvu. To je istovremeno i fond dragocjen za dalji stvaralački rad, za dalja naučna istraživanja.

Povezivanje idejnog stvaralaštva i revolucionarne prakse jedan je od najbitnijih uslova daljeg društvenog razvoja i preobražaja.

S tim u vezi može se učiniti i sljedeća napomena. Savez komunista je u mnogim etapama razvoja socijalističke revolucije posvećivao znatnu pažnju samim institucijama za razvoj idejnog, naučnog i teorijskog stvaralaštva. On je u raznim periodima formirao institucije za obrazovni, publicistički, naučni, teorijski rad. Ali, u nekim periodima Savez komunista nije u dovoljnoj mjeri uticao na programsku orijentaciju i razvoj tih institucija. Tako se dešavalo da i neki časopisi, listovi, revije koje je pokretao Savez komunista ili neka druga društveno-politička organizacija poslije određenog vremena ostaju izvan neposrednijeg uticaja ili jače podrške Saveza komunista. Nije, naravno, riječ o tome da Savez komunista preuzme ulogu uređivačkog odbora, već o tome da se uvijek obezbijedi dovoljno prostora za stvaralačku inicijativu, za društvenu podršku, za zajedničku akciju i slično. Riječ je o tome da časopisi i revije budu u samoj matici aktuelnih društvenih i političkih tokova, a ne na njihovoj periferiji i da se njihova uređivačka politika ne prepušta spontanosti, igri slučaja, inicijativi pojedinaca, već da ona bude rezultat određenog programa i prioritetnih potreba u društvenom, ekonomskom, kulturnom razvoju.

Ukratko, ovdje nije riječ o tome da se preuzimaju kompetencije uređivačkih organa, već o tome da se podstaknu i podrže njihovi napori u realizovanju odista značajnih programa i projekata.

3. U dosadašnjim razmatranjima stanja u našoj publicistici ističe se jedno dosta karakteristično zapažanje. U publicistici se, naime, opažaju tendencije izvjesnog dosta uopštenog, dosta apstraktnog tretiranja problema, koje nema mnogo veze sa aktuelnim društvenim pojavama i problemima. Na drugoj, pak, strani, pojedini časopisi nisu daleko od toga da se pretvore u nekakve priručnike za „dnevnu politiku", što ih gura u prakticizam i pragmatizam.

Obje ove tendencije znače negaciju žive publicističke riječi i koče stvaralačke, naučne i teorijske napore koje provocira sam društveni razvoj. I pojave apstraktnog teoretisanja i površnog dnevnog reagovanja u krajnjoj liniji svode se na isto: popunjavanje brojeva koji ne mogu da ispune očekivanja, potrebe i zahtjeve čitalaca. Neki časopisi se stoga

postepeno pretvaraju u izolovana, zaboravljena ostrva, bez prave društvene funkcije.

Ove dvije tendencije, prisutne u našoj publicistici, ne samo što vode u svojevrsnu izolovanost nekih časopisa, već su, u stvari, i proizvod svojevrsne zatvorenosti i izolovanosti. Nikako se, naime, ne bi smjelo tvrditi da „zaslugu" za to nose samo oni koji rade u časopisima. Ove pojave su rezultat niza okolnosti.

Tu treba, svakako, izdvojiti odnos osnivača, društvenih organa i društveno-političkih činilaca u širem smislu. Posebno treba postaviti pitanje: da li je Savez komunista u dovoljnoj mjeri uzimao časopise kao značajna središta okupljanja stvaralačkih snaga i razvoja stvaralaštva i idejne borbe? Uticaj i uloga nekog časopisa ne može se mjeriti samo brojem štampanih primjeraka, već snagom prodiranja i poniranja u nova područja života, snagom istraživačkog duha i argumentacije u istraživanju pojava i odnosa, smjelim osvjetljavanjem neistraženog i predočavanjem alternativa, obaranjem konzervativnih, antisocijalističkih i antisamoupravnih gledišta i teza, rušenjem mitova i afirmisanjem vrijednosti koje vode humaniziranju čovjeka i ukupnih odnosa u društvu.

Pojave takozvane „intelektualne solidarnosti", pomirljivog odnosa prema neprihvatljivim stavovima i tezama, ne doprinose razgraničavanju idejnog stvaralaštva i nadvladavanju protivrječnih ideoloških struja, već neke časopise i revije odvode na sporednije kolosijeke.

Idejna borba u našoj publicistici mora u većoj mjeri uključiti stvaralačke snage na univerzitetu. Organizacije Saveza komunista na univerzitetu imaju značajno mjesto u pokretanju rasprava o otvorenim pitanjima, u prevazilaženju pojava i atmosfere idejnog neutralizma, u razvijanju javne, argumentovane rasprave i borbe mišljenja.

4. Poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ i Pisma učinjen je značajan napor da se stanje u oblasti publicistike počne mijenjati. Osnovn orijentacije u uređivačkoj politici postale su jasnije i sigurnije, a došl je i do izoštravanja idejno-političkih mjerila.

Spomenuta inicijativa i akcija pokrenuta u Izvršnom komitet Predsjedništva CK SKJ usmjerena je na punije afirmisanje smjele, ar gažovane publicistike, naučne i teorijske misli na liniji razvoja socij lističkog samoupravljanja.

Odluke Desetog kongresa SKJ i ostvarivanje Ustava zahtijeva mnogo šire okupljanje stvaralačkih snaga u svim oblastima društven života jer se radi o revolucionarnoj prekretnici u razvoju društva. T drugim riječima, znači da glavnu pažnju privlače teme vezane za rea zovanje stavova iz referata druga Tita i rezolucija Desetog kongre SKJ. Jačanje položaja radničke klase u društveno-ekonomskim i po tičkim odnosima, organizovanje cjelokupnog udruženog rada na osn vama novog Ustava, funkcionisanje delegatskog sistema i samouprav udruženog rada, pitanja samoupravnog društvenog planiranja i konce dugoročnog materijalnog razvoja zemlje, politika ekonomske stabili cije i slično, kao i pitanja razvoja ideološkog rada i idejnog stvaralašt daljeg unapređivanja međunacionalnih odnosa, svestranijeg tretira

politike nesvrstavanja itd. — sve su to teme koje pružaju široke mogućnosti za publicističko, naučno, teorijsko angažovanje.

Naši programi i obaveze mogu se ostvarivati samo širokim okupljanjem stvaralačkih snaga iz raznih oblasti naučnog i teorijskog rada, afirmisanih pregalaca iz raznih oblasti stvaralaštva. Ali se pri tome ne smije zapostaviti potreba mnogo šireg, smjelijeg okupljanja, osposobljavanja i angažovanja mlađih naučnih radnika, publicista, kritičara, esejista itd.

Akcija na angažovanju publicistike u sprovođenju odluka Desetog kongresa SKJ, koja je na inicijativu Izvršnog komiteta Predsjedništva CK SKJ pokrenuta zajedno sa izvršnim organima SK u republikama, pokrajinama i JNA, dobila je sasvim određen tok. Izvršni organi SK u republikama, pokrajinama i JNA obaviće razgovore sa predstavnicima časopisa za društvena, ekonomska, kulturna, spoljnopolitička i druga pitanja. Razmatrala bi se pitanja programa angažovanja časopisâ na liniji ostvarivanja odluka Desetog kongresa SKJ, okupljanja novih saradnika, fizionomije, orijentacije i uticaja periodike. Puno pažnje posvetiće se i rješavanju položaja časopisâ, njihovog kadrovskog osposobljavanja i materijalnog jačanja. Pored toga, u republikama, pokrajinama i JNA predviđaju se i odgovarajuća tematska savjetovanja vezana za realizovanje stavova Desetog kongresa SKJ, koja će organizovati redakcije časopisa zajedno sa odgovarajućim organima Saveza komunista. Jedno zajedničko, koordinaciono tijelo obezbijedilo bi povezivanje, bolje informisanje i usklađivanje tokova ove akcije.

Inicijativa Izvršnog komiteta Predsjedništva CK SKJ predstavljaće značajan podsticaj u razvoju i afirmisanju angažovane publicistike, kao i u razvoju idejnog stvaralaštva.

Prikazi

Boris Džuverović: Generacija budućnosti

(Mala edicija »Ideja«, Beograd, 1974, strana 260)

Sociološko-analitičke refleksije Borisa Džuverovića, odslikavajući kao barometar trenutke života i rada jugoslovenske omladine, obogatile su ne baš značajan fond istraživanja o omladini. Polazeći od toga da je budućnost svakog društva i društveni dijalog sa prošlošću i sadašnjošću vezan za mlade, autor inventivno govori o položaju omladine i njenom angažmanu u društveno-političkom sistemu i o osnovnim koordinatama u kojima se formira svest sadašnjih mladih generacija. Pri tom on misli na samoupravljanje i na sve ono što iz njega proizlazi na društvenom, ekonomskom, političkom i kulturnom polju, a vrednosnu orijentaciju uzima kao bitnu i zaključuje da je došlo do nadrastanja ranijeg staleškog poimanja vrednosti. Omladina je prihvatila opštedruštvene vrednosti i živi po njima ne isključujući želje i ostvarenja tih vrednosti u sopstvenoj sredini.

Autor vrši analizu omladinskih populacija po pojedinim slojevima, nejednakost pri startu u život itd. Idući tom linijom, on daje osnovna obeležja seoske, radničke, učeničke i studentske omladine.

Grupacija seoske omladine je najbrojnija i nalazi se u najzanimljivijoj konstelaciji. To je socijalna grupacija o kojoj su do sada izrečene najprotivrečnije ocene i mišljenja. Boris Džuverović smatra da nju karakteriše psihološka rezignacija, socijalna besperspektivnost i materijalna ugroženost!? Socijalni okviri u kojima se kreće ova grupacija izvan su samoupravljanja, a osnovni odreditelj i pokazatelj je pre svega porodica sa celim spletom njenih socijalnih i etničko-kulturnih odnosa. Opterećenost seoske omladine radom počinje sa navršenih petnaest godina, a ona za svoj rad dobija naturalnu ili vrlo malu novčanu naknadu. I međugeneracijski odnosi predstavljaju jednu od determinanata položaja mladih na selu jer roditelji, po pravilu, i dalje zadržavaju potpunu kontrolu nad aktivnostima svoje dece. To uslovljava inferioran položaj mladih na selu u odnosu na njihove vršnjake koji rade u nepoljoprivrednim delatnostima, a posebno težak i bespravan položaj ima ženska seoska omladina.

Govoreći o radničkoj omladini, autor pravi jasnu distinkciju između pojma zaposlene i radničke omladine. On navodi podatak da radnička omladina obuhvata 73.8% zaposlenih radnika sa nepotpunom ili potpunom osnovnom školom ili sa školom za radnička zanimanja, a procenat mladih stručnjaka sa višom i visokom školom iznosi 10.3%. Samoupravljanje je odlučujući regulator društvenog položaja radničke omladine. Međutim, zastupljenost mladih radnika u organima samoupravljanja je neadekvatna (radnička omladina čini 1/3 zaposlenih, a njeno učešće u organima samoupravljanja iznosi 6.6%).

Većina ovih mladih ljudi živi u vrlo teškim, podstanarskim uslovima, a hrani se po menzama i restoranima društvene ishrane. Ni pitanje sistema obrazovanja nije rešeno, a mogućnosti za studiranje na univerzitetu još su nepovoljne. Raspon između želja i mogućnosti postaje sve veći i tako dolazi do negativne pojave da se mladi radnici „prema ustaljenim oblicima kulturnog života odnose sa-

mo potrošački i pasivno. Najveći deo mladih radnika odsustvuje iz aktivnog individualnog stvaralaštva, a stalno se smanjuje broj onih koji se aktiviraju u nekom od kulturno-zabavnih društava. Međutim, ovakva kulturna usmerenost radničke omladine se može smatrati čak i zadovoljavajućom u odnosu na usmerenost prema knjigama, štampi, pozorištu i drugim kulturnim činiocima i manifestacijama" (str. 161).

Omladinsku grupaciju koja je do nedavno mogla da raspravlja o perifernim pitanjima, i to samo na odeljenjskim zajednicama, sačinjavaju učenici. Njihov status, po autorovom mišljenju, polako se, ali sigurno, menja. Ova grupacija omladine postaje sve aktivnija, a vidnu ulogu u tome igra i sam proces reforme celokupnog školstva. Prećutno odbacujući prilično ukorenjeno shvatanje da učenici nisu dovoljno socijalno-psihološki sazreli da bi mogli da samoupravljaju, on ističe da se učešće u samoupravljanju školom ne može odvajati od osnovne delatnosti kojom se đaci bave, to jest od nastavno-obrazovnog procesa.

Govoreći o studentima, autor odbacuje tezu da je revolucionarnost omladine njena urođena osobenost. Pojačanu politizaciju omladine, naročito studenata, determiniše društveni položaj. Kao i kod prethodnih kategorija, vrednosti za koje se studenti opredeljuju su opštedruštvene vrednosti, a najveća prihvaćena globalna vrednost je samoupravljanje.

MILENA VUKOJE

Sociologija rada

(Zbornik radova, Novinska ustanova Službeni list SFRJ, Beograd, 1973, strana 630)

Knjiga *Sociologija rada,* koja je izašla iz štampe u redakciji dr Ilije Stanojčića i dr Predraga Radenovića, privlači pažnju po tome što je reč o nastojanju da se stručnoj i široj čitalačkoj publici potanje prikažu naučni rezultati u oblasti naše sociologije rada.

Sociologija rada je zbornik radova dvadeset četvorice naučnih radnika, koji u svojim prilozima istražuju mnogobrojne socijalne vidove složene i značajne problematike ljudskog rada. Štampanje toga zbornika rečito govori o porastu interesovanja naše naučne misli za pojave koje se javljaju na području rada i ljudske radne delatnosti.

U zborniku je dat opšti pregled saznanja i stanje bitnih problema sociologije rada, zasnovanih na rezultatima i razvoju marksističke sociološke naučne misli. On sadrži i priloge karakteristične po konkretnoj analizi razvoja socijalističkih, samoupravnih društvenih odnosa i ljudske radne delatnosti u sklopu samoupravne organizacije rada.

Autori zbornika su, očevidno, bili nošeni željom da se u sintetičko-teorijskom obliku istakne savremena uloga rada, problemi i potrebe čovekove vezani za rad.

Većina priloga se bavi analizom promena koje preživljavaju produkcioni odnosi i položaj radno-aktivne ličnosti u savremenim socijalnim uslovima. Zbornik je proizvod prvog značajnijeg napora ka celovitom metodološko-koncepcijskom i sadržinskom zasnivanju sociologije rada u nas, iako je, kako se i u predgovoru s pravom kaže, bilo teško očekivati potpunu koncepcijsku i teorijsku jedinstvenost svih autora. Međutim, osnovni istorijsko-materijalistički, marksistički pristup u analizi društvenih odnosa i pojava usklađen je i obezbeđen.

Trebalo bi da zbornik omogući institucionalizaciju ove, u nas relativno mlade, naučne discipline, koja naučno i teorijski istražujući društvene probleme rada i samoupravnih društvenih odnosa doprinosi razuđenijem i teorijski potpunijem osvetljavanju

ukupne društvene stvarnosti. Zbornik se pojavljuje i kao izraz nastavne potrebe da se studentima onih fakulteta na kojima se izučava taj predmet pruži osnovna literatura.

U uvodnim poglavljima reč je o predmetu, metodu i ciljevima sociologije rada, o njenom odnosu prema drugim disciplinama i različnim sociološkim interpretacijama rada, uključujući interpretaciju rada u delima klasika marksizma koji su rad određivali „kao prvi osnovni uslov svega ljudskog života". Vidno mesto zauzimaju i problemi organizacije i karaktera rada, zatim obrada društvene podele rada i klasne uslovljenosti njenog naučnog saznanja. Tu su i prilozi: o odnosu čoveka i mašine; procesima automatizacije; o radnoj sredini i sredini življenja; o odnosu ličnosti i radne organizacije; profesijama i profesionalnoj podeli rada, te o problemima zaštite na radu. Takođe se šire raspravljaju pitanja naučno-tehničke revolucije i razvoja samoupravljanja. Data je i analiza različnih koncepcija i vidova naučno-tehničke revolucije. Autori napominju da treba poći od šireg poimanja naučno-tehničke revolucije kao procesa promena ne samo u odnosu čovek — mašina već i u karakteru, sadržaju i organizaciji ljudskog rada, kao i ljudskom saznanju.

Pojava novih proizvodnih snaga bitno utiče i na ulogu čoveka u procesu rada, ali i na njegov položaj i ulogu u društvu uopšte. Utoliko je naučno-tehnička revolucija prisno povezana s budućim razvojem socijalističkog samoupravljanja kao negacije tehnobirokratske moći i sa stvaranjem novih, čoveku i njegovim potrebama primerenih, oblika i načina življenja. Zbornik sadrži i analizu osnovnih oblika učešća radničke klase u upravljanju proizvodnjom u savremenom svetu. Posebno mesto zauzima rasprava o uticaju društvenih promena na preobražaj teorije i pra organizacije rada. Uz kritiku auto tarne organizacije rada — izražen Veberovom modelu birokratske i T lorove „Naučne organizacije rada"' i u nekim savremenim teorija autoritarne organizacije rada koje u službi dominacije nad čovekom ističu se prethodni uslovi i nužn istorijske opravdanosti samoupra organizacije rada kao oblika neg cije najamne organizacije rada. U n kolikim prilozima razmatraju se pr blemi racionalnog upravljanja, sam upravnog odlučivanja i funkcije r kovođenja u osnovnoj organizac udruženog rada i radnim organiza jama.

Tekstovi o sadržaju, ciljevima metodu sociologije rada ističu da ta oblast još u fazi sređivanja osnov nih naučnih i usmeravajućih prin cipa i konstitutivnih elemenata, traženju oblika jedne racionalne sveobuhvatne nauke koja bi izuča vala ljudski rad u njegovom totali tetu. Sociologija rada u našoj zeml nema dugu naučnu tradiciju. Ipak najznačajnija i naučno najtrajnij istraživanja našeg socijalističkog sa moupravnog društva vezana su za bitne elemente sociologije rada. U poslednjoj deceniji objavljeno je više teorijskih radova, osobito onih koj se tiču procesâ alijenacije i dezalijenacije. Zbornik će biti značajan podsticaj jugoslovenskoj sociologiji rada da istraživačkom praksom i dalje otkriva i identifikuje one društvene snage i uslove koji pospešuju ostvarivanje dalekosežnih promena uslovljenih devizom „Fabrike radnicima".

Na nama je, kaže se u završnom poglavlju knjige, „da pokažemo koliko su ti novi socijalni okviri učinili da se humanizacija ljudskih odnosa u industriji počela, najzad, realizovati u svom totalitetu".

B. P.

Žorž Marše: Demokratski izazov

(GEORGES MARCHAIS: LE DEFI DEMOCRATIQUE, ed. Bernard Grasset, Paris, 1973, strana 250)

U martu 1973. godine deset miliona Francuza se izjasnilo za prihvatanje zajedničkog programa Komunističke i Socijalističke partije Francuske. U proleće ove godine prilikom predsedničkih izbora broj onih koji su glasali za kandidata francuske levice iznosio je bezmalo polovinu biračkog tela. Danas nema sumnje u to da se Francuska sve više nalazi pred izborom — kapitalizam ili socijalizam. Prvi se nalazi u krizi koja postaje sve dublja, a drugi, čija ideja u Francuskoj ima dugu tradiciju i u radničkoj klasi i u inteligenciji, a danas sve više i u omladini, postaje sve privlačniji. Sve je više onih koji se opredeljuju za socijalizam, ali ima i onih koji su protiv, a još više onih koji se dvoume, sve glasnije postavljajući pitanja: hoće li sa socijalistima i komunistima na vlasti u Francuskoj biti više pravde? Neće li sa njima na vlasti nastupiti period potpune kolektivizacije, birokratizacije, sveobuhvatnog egalitarizma? Šta će biti sa politikom nezavisnosti Francuske? Kakvo društvo stvarno žele francuski komunisti? Ako levica pobedi, šta će biti sa demokratijom, ljudskim slobodama?

Knjiga *Demokratski izazov* Žorža Maršea, generalnog sekretara Komunističke partije Francuske, nije samo pokušaj davanja odgovora na navedena i mnoga druga slična pitanja, već i nešto više, nešto što je sadržano u samom naslovu knjige; to je u pravom smislu reči izazov upućen Francuskoj, i to izazov kome bi, čini nam se, još više nego *demokratski* priličio epitet *socijalistički*.

„Jedna reč se sve više i neprestano pojavljuje u rečnicima komentatora i političara. Ta reč je kriza. Bilo da se radi o monetarnim pitanjima, o energetskoj politici, o mladima ili o tradicionalnim moralnim vrednostima, dijagnostika za sve je ista: francusko društvo je u krizi."

Ovo su Maršeove reči od pre tri godine, iz lista „l'Humanité". Od tada pa do danas kriza kapitalizma je postajala sve dublja i obuhvatnija. A paralelno sa tim jačala je svest sve većeg broja ljudi o neophodnosti pronalaženja izlaza iz krize. Posebno je jačala opredeljenost za izmenu samog kapitalističkog društvenog sistema.

U tome treba tražiti osnovni uzrok uspona francuske levice u poslednjih nekoliko godina, posebno od vremena kada su njene najznačajnije političke partije usvojile zajednički program kojim se predviđaju takve političke, ekonomske i socijalne transformacije čija bi realizacija predstavljala stupanje Francuske na put izgradnje socijalizma.

Sasvim je malo trebalo pa da sa pobedom levice na prošlim predsedničkim izborima Francuska odabere put zamene kapitalističkog društvenog sistema socijalističkim. Što u tome levica nije uspela, predmet je posebne analize, a Marše dosta prostora u svojoj knjizi posvećuje snažnoj propagandi antisocijalističkih snaga u Francuskoj, pa je i to, verovatno, jedan od uzroka što Miteran nije pobedio. Ta propaganda je išla dotle da je desnica „upozoravala" birače da će preuzimanjem vlasti od strane komunista i socijalista biti ukinuto pravo nasledstva, da će deca biti oduzimana od roditelja i vaspitavana mimo njih, da će doći do kolektivizacije svega i svačega, da će ljudske slobode biti ukinute itd.

Marše u predgovoru kaže da je upravo zbog takvog „bauka komunizma" napisao *Demokratski izazov* — da bi izneo istinu o francuskim komunistima i naročito o njihovim htenjima. Maršeov *Demokratski izazov* je knjiga o idejama francuskih komunista, o polaznim osnovama tih ideja, o najbitnijim problemima današnje Francuske i iznad svega o „problemu problema" — o demokratiji i slobodi. Pri svemu tome autor ne nastoji da čitaocu nameće poglede na svet francuskih komunista. Ambicija je veća. Namera je da se komunističkim idejama pobeđuje, „da se pridobiju oni koji će preći na stranu Komunističke partije, u akciji za novu demokratiju, za socijalističku Francusku" (str. 9).

Kakva je stvarnost današnje Francuske? Pre svega, sve je više onih koji proizvode društvena bogatstva i sve manje onih koji ta bogatstva prisvajaju. Rasponi dohodaka idu od 1 do 800. Tvrdnja je francuskih komunista da milioni onih koji rade žive loše. Na tu tvrdnju mnogi odgovaraju da komunisti preteruju. Marše govori o „modernom siromaštvu". Po zvaničnim statistikama, broj nezaposlenih u Francuskoj varira danas od 700 do 800 hiljada. U 1971. godini je oko pet miliona radnika mesečno zarađivalo manje od 1.200, a oko tri miliona manje od 1.000 franaka. To su radnici koji rade pod najtežim uslovima rada. Često samo troškovi stanovanja iznose trećinu ili čak i polovinu najamnine najslabije plaćenih radnika. U naročito teškom položaju su penzionisani radnici, invalidi, zatim oni poljoprivrednici, zanatlije i sitni trgovci kojima je kapitalističkom ekonomskom koncentracijom i bespoštednom konkurencijom oduzeto i ono malo što su ranije imali.

Naročito je u poslednje vreme porast cena izazvao stagnaciju, a ponekad i opadanje kupovne moći najširih slojeva stanovništva. Tome je uzrok i poreska politika države, zatim restrikcije socijalnih davanja. Ako je za poslednjih deset godina produktivnost rada u Francuskoj porasla za 84%, a nije došlo do adekvatnog poboljšanja životnog standarda radnika, tada je jasno u čiju korist je išlo to podizanje produktivnosti rada.

I uslovi rada su teški. Buka, nedostatak vazduha i svetlosti, vlažnost, previše visoka ili niska temperatura, zagađenost okoline i mnogo šta drugo dovodi do čestih nesreća na radu. Samo u 1972. godini u Francuskoj je 138 miliona radnih dana izgubljeno zbog nesreća na radu. Radni dan je duži nego u mnogim drugim zemljama. Za radnike radni dan iznosi prosečno 44 časa nedeljno, za zaposlene u saobraćaju i javnim službama čak i 47 časova. Sve je više onih koji svakodnevno moraju da putuju i po stotinu kilometara od mesta stanovanja do radnog mesta. Autor piše i o teškom položaju mladih radnika i uopšte omladine, zatim ženske radne snage, o eksploataciji koja se vrši u potrošnji (visoke stanarine, školarine, cene kulturnih dobara, dobara i usluga za rekreaciju), zatim o položaju francuskog sitnog zemljoposednika, o uticaju inflacije na materijalni položaj najširih slojeva stanovništva.

Kapitalistička ekonomija je u velikoj meri neefikasan socijalni sistem bez obzira na to što se ona ispoljava u razvijenim opštim ekonomskim uslovima. Što se tiče Francuske, njena privreda je sve češće u neravnoteži, sve više zavisna od inostranstva, mnoge njene grane zaostaju u odnosu na privredu drugih zemalja, prisutno je izrazito veliko rasipanje resursa, energije i drugih bogatstava. Neke vitalne industrijske grane (mašinogradnja, elektronika, nuklearna energija, crna metalurgija) su ili nedovoljno razvijene ili su potčinjene interesima stranog, prvenstveno američkog, kapitala. Na regionalnom planu neka područja zemlje su po stepenu ekonomske razvijenosti u ogromnom zaostajanju. Mnogi javni fondovi (stvoreni porezima) tako se upotrebljavaju da najviše koristi imaju određene grupe monopolističke buržoazije (na primer, neka ulaganja francuskog kapitala u drugim zemljama). Pa ipak, Francuska je zemlja koja je poslednjih godina imala relativno visoku stopu privrednog rasta, višu od mnogih zemalja. Međutim, sve je više onih koji postavljaju pitanje: kako se taj rast ostvaruje, odnosno ko ga ostvaruje, i ko su oni koji ubiraju najveće plodove tog rasta? Jasno je da je taj rast rezultat sve veće eksploatacije najamnog rada i da od toga daleko najveće koristi ima krupna buržoazija, industrijska i finansijska monopolistička oligarhija.

Marše navodi tri razloga zbog kojih opširno govori o socijalnoj današnjici Francuske. Prvi razlog je taj „što savremene uslove života i rada treba ocenjivati u svetlosti savremenih ljudskih potreba. Drugo, nivo tih potreba je jedan od elemenata koji istorijski ograničavaju vek kapitalističkog sistema. Treće, respektovanje potreba naroda u svim njihovim dimenzijama je u centru koncepcije o naprednoj demokratiji i socijalističkom društvu" (str. 31). Proizvodnja, nauka, tehnika, sve to i mnogo šta drugo treba da bude u službi čoveka, razvoja svih njegovih sposobnosti.

Samo u toj funkciji se sve to može dalje razvijati.

Francuska široko raspolaže sredstvima za ostvarenje takvog progresa. To su, kako Marše navodi, velika i raznovrsna prirodna bogatstva, značajan ekonomski potencijal, razvijena proizvodna aparatura, radništvo, seljaštvo, inteligencija, bogata kultura. Ali, sve su to samo preduslovi; doduše, kada se radi o Francuskoj, izuzetno povoljni.

U drugom delu knjige Marše govori o nacionalizaciji, o sudbini sitnog privatnog vlasništva u socijalizmu, o budućnosti poljoprivrednika ako francuski socijalisti i komunisti preuzmu vlast, o planiranju, budžetskoj, fiskalnoj i monetarnoj politici, o politici pune zaposlenosti, o otvorenosti Francuske prema svetu. Opredeljenje je francuskih komunista da po preuzimanju vlasti izvrše nacionalizaciju samo najkrupnijih privatnih preduzeća. Nacionalizacije koje su u Francuskoj ranije izvršene pokazale su se opravdanim i efikasnim. To je slučaj sa železnicom, elektroprivredom, aeronautikom, delom automobilske industrije, PTT saobraćajem.

„Integralnog kolektivizma", ako komunisti i socijalisti preuzmu vlast, u Francuskoj ne bi bilo. U socijalističkoj Francuskoj bi sitno privatno vlasništvo i dalje igralo određenu ulogu kako u poljoprivredi tako i u drugim granama privrede. Ni etatizma ne bi bilo; nacionalna ekonomija bi bila široko decentralizovana, ali sa koherentnim funkcionisanjem, u službi socijalnih i nacionalnih ciljeva, što bi se obezbeđivalo demokratskim planiranjem. „Plan bi progresivno... postajao jedan od bitnih instrumenata u rukama radnika kojim bi se obezbeđivalo gospodarenje nad razvojem društva... Država bi, prirodno, igrala značajnu ulogu u realizovanju plana. Odbacivanje etatizma ne može da vodi negiranju značajne uloge države... Zbog čitavog niza faktora ekonomska i socijalna uloga države ima u savremenom svetu tendenciju rasta. Ali to nikako ne znači da država treba da bude svuda prisutna, da ona treba svačim da rukovodi" (str. 70—71). Na ekonomskom planu država treba da obezbedi punu zaposlenost, monetarnu stabilnost i stabilnost cena, da onemogući kretanja kapitala koja su suprotna nacionalnim interesima. Francuska bi, potvrđuje Marše, ekonomski bila otvorena prema svetu, posebno prema zemljama Evropskog zajedničkog tržišta.

U trećem delu *Demokratskog izazova* Marše govori o slobodama. Podsećajući na reči Abrahama Linkolna da ljudi slobodu različito shvataju, jedni kao slobodu raspolaganja svojom ličnošću i proizvodima svoga rada, a drugi kao pravo gazdovanja nad ljudima i proizvodima njihova rada, Marše se čak i podsmeva tezama političara desnice i „slobodnom" i „neslobodnom" svetu. Njihov „slobodni svet" obuhvata i fašističke diktature u Španiji i nekim latinskoameričkim zemljama, rat u Vijetnamu Južnoafričku Uniju. „Mnogo je crnih mrlja u onom delu sveta koji neki nazivaju slobodnim" (str. 83).

Slede stranice o borbi klasa, o zapadnim „demokratijama", o „opasnosti od boljševizma", o autoritarizmu u zemljama Zapada (izuzetnoj moći koju u nekim od tih zemalja, između ostalih i u Francuskoj, ima šef države). Sloboda tek treba na Zapadu da postane realno dobro kojim raspolažu svi. „Onaj koji je u „l'Humanité — Dimanche" pitao „Kakva može da bude moja sloboda kada dnevno zarađujem samo 12 franaka?" sâm je odgovorio na svoje pitanje. Nema slobode za onoga koji nema od čega da živi" (str. 96).

Francuske komuniste optužuju da žele samo izmenu gospodara, da kapitaliste zamene birokratima. Marše to odbacuje. „Cilj komunista je stvaranje takvog društva čiji će članovi samoupravljati jer će biti u mogućnosti da sami regulišu celinu svojih odnosa i društvenih problema" (str. 101). Francuski komunisti se opredeljuju za demokratsko upravljanje i rukovođenje proizvodnjom i preduzećima, demokratsko planiranje, protiv svake lične vlasti, za odgovornost parlamenta i vlade, za potpuno respektovanje onoga što narod odluči, za instituciju referenduma, ali takvoga kome će prethoditi široka javna diskusija, za široke slobode koje treba dati lokalnim organima vlasti, za teritorijalne regione kao bazu nove demokratije, za opšte pravo glasa, za stvaranje mogućnosti da birači kon-

trolišu delatnost svojih predstavnika, za punu slobodu osnivanja i aktivnosti političkih partija, uključujući i opozicione, sindikalnih organizacija, različitih udruženja itd. Sve to pretpostavlja obezbeđivanje pune informisanosti, što konkretno znači i pune demokratizacije sredstava informisanja.

Knjiga *Demokratski izazov* prvenstveno je informativno-propagandnog karaktera; samo sa tom ambicijom je i pisana. Zato Marše informativno piše i o istorijatu socijalističkih ideja, utopijskom i naučnom socijalizmu, Oktobarskoj revoluciji i sovjetskim iskustvima u izgradnji socijalizma, ekonomskoj efikasnosti socijalizma, odbacivanju koncepcije o konvergenciji socijalizma i kapitalizma, odnosu socijalizma i kulture, uticaju socijalizma u svetu, socijalizmu, miru i koegzistenciji, socijalizmu i nacionalnom pitanju, različitosti puteva u socijalizam. Iscrpno se govori o Komunističkoj partiji Francuske, razlikama između KPF i drugih francuskih političkih partija, KP kao savremenoj revolucionarnoj partiji, metodima borbe KP za izvojevanje pobede nad buržoazijom, demokratskom centralizmu, komunističkim ćelijama kao formi partijske organizacije, humanističkom i internacionalističkom karakteru komunističkih partija.

Poslednje stranice *Demokratskog izazova* posvećene su analizi položaja i uloge Francuske u svetu, posebno u Atlantskom paktu i Evropskom zajedničkom tržištu, odnosu Francuske prema politici razoružanja.

Čitalac *Demokratskog izazova* stiče utisak da se socijalizam u Francuskoj može graditi samo u odsustvu bilo kakve socijalističke ili komunističke uniformnosti. Stoga se Marše i trudi da objasni kako cilj francuskih komunista nije „kasarnski komunizam", ne uniformisanje, već oslobođenje ljudi.

Francuski socijalisti i komunisti se po mnogo čemu razlikuju. Te će razlike još dugo postojati. Fuzija ovih dveju partija nije na vidiku. Međutim, Marše na tome insistira: i Komunistička i Socijalistička partija Francuske, kao i druge progresivne snage, mogu se zajednički boriti za dobrobit radničke klase i najširih slojeva stanovništva, za demokratiju i socijalizam. U tome je suština njihovog prihvatanja zajedničkog programa borbe za izgradnju pravednijeg društva u Francuskoj, programa kojem mogu prići i sve druge političke i društvene snage sa identičnim ili sličnim interesima.

Sigurno je da *Demokratski izazov* ima određenih nedostataka. U želji da ideje budu jasne što širem krugu čitalaca, Marše namerno ne ulazi u razmatranje sve složenosti određenih pitanja izgradnje socijalizma. Knjiga *Demokratski izazov* je od velikog značaja i za čitaoce van Francuske, prvenstveno zato što se u njoj daje relativno sveobuhvatna slika Francuske i sveta, kako ih vidi Komunistička partija ove zemlje, slika budućnosti kako je zamišljaju francuski komunisti, kao i skica borbe za tu budućnost.

IVAN STOJANOVIĆ

Paul Tabori: Povijest ljudske gluposti

(»Naprijed«, Zagreb, 1973, strana 320)

„Ovo je knjiga posvećena gluposti, blesavosti, budalaštini, bedastoći, slaboumnosti, tupavosti, ćaknutosti, ludoriji, gluparenju, nerazboritosti, duševnoj ograničenosti, idiotizmu", kaže Paul Tabori, pisac *Povijesti ljudske gluposti*. Ona nema za cilj, kako sâm autor kaže, „da bude cjelokupn[a] povijest ljudske gluposti; isto tak[o] joj nije namjera da pruži čitaocu b[i]lo kakvu sustavnu raščlanbu ove p[o]jave"; njene pretenzije su da pru[ži] čitaocu „neke podatke koji se o[d]nose na ovaj predmet", da ga nate[...]

„da se smije i plače", a pre svega da ga natera da razmišlja, „naravno, ako on, čitalac, nije glup".

Ko je glupan? — pita se Tabori. Da li je to ličnost zdrave mentalne strukture koja, ipak, ne funkcioniše ispravno, ili je to čovek čije su vrline duhovna jednostavnost i prostodušnost ili je to osoba u koje je, kako veli Barton, „kritički odnos Ega koji misli" i životnih nagona neusklađen? Nije li glupak, možda, strašljivac, a njegova glupost, u suštini, strah od „izlaganja kritici, strah od drugih ljudi, strah od samoga sebe"?

Izvesni ljudi se rađaju glupi, izvesni svoju glupost duguju „vlastitim snagama", a „nekima glupost nametnu drugi", tvrdi Tabori.

Antiteza gluposti se, po vrlo simplifikovanoj definiciji, određuje kao mogućnost prepoznavanja uzroka stvarima i pojavama. „Glup ih čovjek ne zna, ali to nikako ne znači da on ne može da posjeduje znanje." Tabori tvrdi „da znanje i pamet nipošto nisu jedno te isto i da čak ne moraju ići skupa. Ima glupana što posjeduju golemo znanje: čovjek koji je sposoban sipati kao iz rukava datume bitaka, statističke podatke o izvozu i uvozu, može ipak biti obična budala. S druge strane ima pametnih ljudi kojih je znanje vrlo skučeno. Zapravo je bogata i bujna riznica znanja često samo maska iza koje se skriva obična glupost, a pametan čovjek može pokazati svoju pamet čak ako je neznalica — pogotovu ako je njegov položaj u životu takav da od njega i ne očekujemo da posjeduje znanje i obrazovanje".

Spektar modusa gluposti prepoznaje se počev od nepažnje, taštine, brzopletosti i nepromišljenosti preko „nezgrapnih asocijacija i lošeg pamćenja" do praznoverja, rata, mode, semantičkih igrarija i profesionalnih ograničenosti.

Inflacija gluposti, tako evidentna u savremenosti, i poznate i nepoznate „količine" idiotarija, vezane za događaje i manire prošlosti, vode opštoj, znači i sopstvenoj, kataklizmi, što nije niti može da bude svojstvo mudrosti. Kruta, neelastična, samodovoljna, razuzdana i neproduktivna, ljudska glupost visi iznad čovečanstva „kao neko crno sunce, koje zrači smrću a ne životom, koje prži umjesto da oplođuje, koje uništava umjesto da stvara". Univerzalna po rasprostranjenosti, agresivna, vrlo često „drska", samouverena, ona je „čovjekovo najubojitije oružje, njegova najrazornija počast, ona je njegov najskuplji luksuz".

Zabludama gluposti se smejemo, a ona obezbeđuje egzistenciju mnogih profesija, ne samo onih koje je potkopavaju, razodevaju i koje pokušavaju da joj izmaknu ćilim ispod nogu, nego i onih koje je podržavaju, održavaju, odgajaju i rasprostiru. Nje se i plašimo, strepimo od svake njene razmere. Njena minimalna količina je tako „malo vjerojatna kao i mala doza trudnoće".

Pišući povijest ljudske gluposti sa pretenzijom da zahvati „gornji i najtanji sloj onoga golemog brda što ga stvara građa o ovom predmetu", Tabori nam ipak daje mnogo više. Kombinujući sopstvenu duhovitost, erudiciju i smisao za selekciju, on nam nudi čitav „anatomski" presek fenomena gluposti, počev od onoga što je duhovito, luckasto, neverovatno, sablasno, morbidno pa do brojnih krvoprolića i dobre doze erotike. Možda ponekad malo konfuzna i preopterećena detaljima, *Povijest ljudske gluposti* ipak predstavlja delo koje, s obzirom na fenomen koji tretira, ne može da bude i nije suvišno.

Autor nalazi da su predrasude jedan „od najuočljivijih oblika gluposti". Rejmond Vest ih je nazvao univerzalnom pojavom u smislu njihove rasprostranjenosti; „one su posljedica jedne nasušne ljudske potrebe — potrebe za samopoštovanjem". Najraširenija varijanta ovog oblika gluposti su rasne predrasude. Njihovo poreklo se ne može vezati za gene i nasleđe, „već se svugdje i isključivo poklapa s osjećanjem grupne opasnosti"; „vi morate naučiti da ste bijeli", kaže Hamerštajn u libretu svog mjuzikla „Južni Pacifik". „Ja se ne mogu oteti dojmu — uverava Tabori — da je bitna pretpostavka za posjedovanje rasnih predrasuda određeno mentalno stanje koje naprosto moramo nazvati glupošću, ako ni zbog čega drugog, a ono barem zbog nedostatka boljeg termina." Pasivna po svojoj suštini, predrasuda poduprta netolerancijom se aktivira, čak do granica destrukcije. „Ako bi se pretpostavilo da niko

pod kapom nebeskom nije potpuno lišen predrasuda, ostao bi vrijediti zaključak da je djelovanje predrasuda na čovjekovo ponašanje ono o čemu ovisi hoće li on biti glupavi bigot ili uravnoteženo ljudsko biće. Drugim riječima, svaki pametan, inteligentan čovjek moći će svladati ili sublimirati svoje predrasude, ali glupan će biti njihova nemoćna žrtva."

Za Taborija je i ignorancija određen oblik gluposti. „Glupost dolazi ispred ignorancije i njen je uvjet: jedno akutno stanje pretvara se u kronično."

Gramzivost, sebičnost, „zlatne groznice" svih vremena, nastale kao posledica bolesnih želja stvorenih glupošću, „kao plod grozničave djelatnosti mozga zaražena bolešću koju zovemo pohlepa", dovele su čitave civilizacije i ogromne ljudske potencijale do katastrofe. Neka istorijska istraživanja dokazuju da je, recimo, Španija, pustošeći Meksiko i Peru, „profitirala" deset puta manje nego što vrede ljudski životi kojima je ostvaren taj profit.

Nebrojene pojedince i porodice upropastila je glupost koju „pobuđuju i podržavaju" zvanja, titule, odlikovanja. Silno vreme i memorija potrošeni su da bi se iz odgovarajućih popisa titula naučilo da li nekog „plemenitog gospodina" treba osloviti sa „Vaša širina" ili „Vaša prostranost". Titulomaniju je Evropa nasledila od Azije, ali ju je unapredila do apsurda. Svoj zenit titulisanje je doživelo na dvorovima nemačkih vladara. „Možda zvuči čudno, ali je tačno da ovu mahnitu groznicu, zapravo, nisu poticali sami vladari, nego nezajažljiva taština pripadnika nižeg plemstva i birgera." Nužnost titula i pravila oslovljavanja ne mogu se osporavati, ali se između njihove potrebnosti i gluposti može staviti znak jednakosti „ako se izrode u predmet nečijeg iživljavanja i objekt cjepidlačnog snobizma". I dok su se vladari zadovoljavali titulom „svijetlo visočanstvo" ili „najvelemoćniji", studenti su imali pravo da budu oslovljavani sa „plemeniti i veleučeni gospodin N. N. koji revno slijedi mudrost", a žene delovima titula svojih muževa ili nazivima njihovih zanimanja (žena dvorskog trubača mogla se oslovljavati kao „gospođa dvorska trubačica", a supruga kneževog oružara kao „gospođa kneževa oružarka").

Izraze „nauka snobova" ili „bolest snobova" mnogi smatraju sinonimima za genealogiju. Težnja za uzvišenim precima bila je razlog zbog kojeg su „počinjeni neki od najneobičnijih duhovnih zločina, pa čak i neki pravi zločini", ali to ne znači da se sumnja u genealogiju kao nauku koja ima svoj precizan predmet i široko polje izučavanja. U istoriju ljudske gluposti ulazi onaj njen oblik koji pomaže „ljudskim majmunima što se revno veru o tuđim rodoslovnim stablima", genealogija kao „proizvođač" plemenitog porekla ljudskoj taštini koju je zahvatila težnja da svoju ništavnu prisutnost direktno poveže sa praocem Adamom, ili, ako su joj ambicije manje, sa „kraljevskom krvlju". Sačuvani u muzejima, primerci „porodičnih stabala" pokazuju da „glupavost izazvana taštinom teško umire i žestoko odoleva činjenicama".

Tabori smatra da je „najskuplji oblik gluposti ipak onaj što ga stvara i od njega živi birokracija. Toj gluposti plaćamo dvostruku cijenu: birokrati ne samo da oduzimaju stanovništvu korisnu radnu snagu time što su postali birokrati, nego u isti mah otežavaju rad preostaloj radnoj snazi". Birokratska glupost nije monopol samo državnih funkcionera; ona „hara u svakoj organizaciji koja ima bilo kakvu vlast nad ljudskom djelatnošću. Naime, vlast nad drugima često dovodi do gubljenja pameti, za kržljavanja duha, zapadanja u kronični oblik glupavosti". Ograničen normama i zakonima, a i samom pri rodom svoga bića, birokratija obraća pažnju na formu i beznačajne sitnic sputava svaku samoinicijativu i krea tivnost standardizujući ih, forsira m diokritetstvo.

DRAGICA MAKSIMOV

„Marksizam u svetu", br. 4/1974.

(Časopis prevodu iz strane periodike i knjiga)

Tema četvrtog broja „Marksizma u svetu" nosi naslov „Evropa radnika protiv Evrope monopola". Reč je o savetovanju o zajedničkoj politici komunističkih partija Zapadne Evrope. Savetovanje je održano u januaru ove godine u Briselu. Od dokumenata usvojenih na savetovanju štampani su: *Politička deklaracija*, *Rezolucija o energetskoj krizi* i *Rezolucija o Čileu*. Pored toga, dati su i izvodi iz izlaganja predstavnika nekoliko komunističkih partija učesnika savetovanja.

Zorica Priklmajer-Tomanović u napisu *Briselski sastanak zapadnoevropskih komunističkih partija* komentariše ovaj skup. Ovde će biti prikazani samo neki osnovni stavovi sadržani u deklaraciji o političkom delovanju.

Politička deklaracija polazi od stava da je u Evropi kapitalistički način života u svim vidovima zapao u krizu i da se to za radnike i široke mase javlja kao poseban razlog za društvene i političke akcije. Ova dva momenta predstavljaju značajne uslove za političke promene u Evropi. Tome se dodaju važne promene na međunarodnom planu. Odnose na svetskom planu ova deklaracija ocenjuje optimistički. Tvrdi se da je odnos snaga u korist mira, demokratije, nacionalne nezavisnosti, socijalizma.

U delu o aktuelnoj situaciji u Evropi, polazeći od toga da postoji duboka kriza, ukazuje se na potrebu da se radnička klasa i široke narodne mase suoče sa njom i da je razrešavaju u skladu sa „interesima, potrebama i težnjama radničke klase". Ovo poslednje se posebno naglašava jer je jasno da teret krize snosi radnička klasa, seljaci, srednja klasa i milioni emigranata.

Kao posebne karakteristike stanja u kapitalističkoj Evropi deklaracija navodi: nezadovoljstvo širokih slojeva, autoritarne tendencije vladavine buržoazije, opasnosti iskušenja kapitalističke demokratije, istrajnost fašističkih režima, konkurencija kapitalističkih sila u ekonomskom životu, snažan uticaj američkog kapitala (preko multinacionalnih kompanija). Posebno se ističe da se ekonomska integracija (Evropsko zajedničko tržište) odvija u korist krupnog kapitala. Deklaracija nabraja niz konkretnih akcija koje se ocenjuju kao neophodne u ovom času: podizanje životnog standarda, borba protiv inflacije, obezbeđenje rada i, naročito, smanjenje uticaja krupnog kapitala i multinacionalnih kompanija. Za to je, naravno, potrebna široka i usklađena akcija u raznim zemljama. U tom smislu ističe se da „jačanje saglasnosti i saradnje između komunističkih i radničkih partija kapitalističke Evrope dobija novi značaj". Vidljivo je zalaganje da se na unutrašnjem planu vode zajedničke akcije, dijalog i saradnja sa svim progresivnim snagama. Ocenjuje se da je to značajan uslov da se „monopolističkoj Evropi" suprotstavi „radnička Evropa".

Ovaj broj „Marksizma u svetu" u drugom delu donosi tri zanimljiva priloga, koji, čini se, uspevaju da nadoknade dosta siromašno prezentiranu osnovnu temu. To su tekstovi Balibara i Enzensbergera i jedan razgovor vođen u „Rinašiti".

U rubrici „Marksizam o sebi" objavljen je prvi deo studije Etijena Balibara *Elementi teorije prelaza jednog načina proizvodnje u drugi*.

Balibar polazi od pretpostavke da je celokupna društvena proizvodnja u stvari reprodukcija društvenih odnosa, da razumevanje prelaza ne pretpostavlja prekid između dva perioda i da prelaz, bez obzira na dužinu, ne znači „moment-period destrukcije" postojeće strukture, celine. Oslanjajući se na Marksa, on smatra da reprodukcija izražava kontinuitet proizvodnje, odnosno da struktura reprodukcije ne iščezava, već dobija posebne oblike. Oblici prelaza su posebni „pojavni oblici" opšte strukture reprodukcije. To je bitno mesto u Balibarovoj studiji. Naime, njegova je osnovna teza da periodi prelaza (pa i socijalizam) predstavljaju autonomne oblike proizvodnje kao i svi drugi oblici, odnosno da su „određeni oblik kompleksnosti proizvodnih odnosa, određeni oblik uspostavljanja

veze između različitih nivoa društvene prakse".

Autor posebno ističe da se prelaz jednog načina proizvodnje, na primer kapitalističkog u socijalistički, sastoji u preobražaju strukture proizvodnje, i to ne samo po njenom vlastitom funkcionisanju, već i po funkcionisanju novih društvenih odnosa. U svojim analizama socijalističkog načina proizvodnje Balibar se oslanja na Marksove analize.

U rubrici „Kritika ideologije i svakidašnjeg života" objavljen je tekst Hansa Magnusa Enzensbergera *Industrija svesti*. Enzensberger razmatra enorman razvoj elektronskih sredstava komuniciranja u funkciji industrije „koja oblikuje svest" i usmerava društveni i ekonomski razvoj kasnog industrijskog doba. Jedna od autorovih polaznih teza je ta da monopolistički kapitalizam razvija industriju koja oblikuje svest mnogo brže nego druge sektore proizvodnje, ali istovremeno mora da je sputava. On primećuje da zbog nedostatka marksistički zasnovane teorije komunikacija nema strategije za razrešavanje te protivrečnosti niti oslobađanja emancipatorskog potencijala koji se nalazi u novim proizvodnim snagama.

Monolitnu industriju svesti (Dž. Orvela) autor smatra nedijalektičkom i zastarelom jer pretpostavlja centralističko kontrolisanje. On, međutim, smatra da eksplozija sredstava komuniciranja pitanje kontrole i cenzure postavlja na nov način. Enzensberger zato posebno i kritički razmatra koncept „nove levice" koja je šezdesetih godina razvoj sredstava komuniciranja svela na koncept manipulacije. To, po njemu, tu poziciju svodi na parolu koja je nemoćna da osvetljava probleme i da inspiriše akciju. Druga pozicija „levice" je, po autoru, teorija represivne tolerancije. Enzensberger inače smatra da se u sektaškoj poziciji „nove levice" prema sredstvima komuniciranja krije buržoaska bojazan od masa. On navodi primer propagande u majskim danima 1968. godine u Parizu. „Demonstranti nisu zaposeli radio-stanice, već pozorište „Odeon", ogrezlo u tradiciju." Autor ističe da se socijalistički pokret u Zapadnoj Evropi obraća javnosti preko novina i časopisa koji su ekskluzivni s obzirom na jezik i oblik. Njegova sugestija je da socijalistički pokret ne sme da otpiše proizvodne snage industrije svesti. On smatra da nije u pitanju manipulacija, već subjekt manipulacije (ko će imati u svojim rukama sredstva komuniciranja). Socijalistička strategija prema sredstvima komuniciranja mora da teži ukidanju izolacije individualnih učesnika od društvenog procesa saznavanja i proizvođenja.

U rubrici „Polemike" pod naslovom *Priroda, posledice i problemi kapitalističke ekonomske krize* sadržan je deo diskusije koja je vođena u „Rinašiti". Učestvovali su L. Barka (Komunistička partija Italije), R. Lombardi (levo krilo Socijalističke partije Italije), P. S. Labini (katolički sindikati) i B. Trentin (sindikat metalaca). Razgovor se vodio oko pitanja da li se kapitalistička ekonomija nalazi pred krizom i kakva je njena priroda i da li ima osnova za tvrdnju da sadašnje stanje podseća na veliku krizu iz 1929. godine.

Barka smatra da se industrijalizovani kapitalistički svet suočava sa krizom i da postoji tendencija da se ona poklopi sa energetskom. Kriza ima osnovu u inflaciji koja je povezana sa izvesnim političkim faktorima (vojni izdaci SAD, rat u Vijetnamu, kriza odnosa Evrope i Japana itd.). Ti faktori su, po Barki, uticali na to da SAD pokušaju da izvezu u Evropu i u druge kapitalističke zemlje svoje troškove i inflaciju. Barka primećuje da su se posle drugog svetskog rata evropska i japanska ekonomija oporavile ne na vlastitim ekonomskim strukturama, već na shemi američke ekonomije (pljačka drugih zemalja, proizvodnja trajnih dobara — automobila, električnih uređaja). Sada ista struktura privrede (američke, japanske i industrijalizovane Evrope) dovodi do protivrečnosti i sukoba. Tu on vidi razliku u odnosu na 1929. godinu kada je kriza proistekla iz zastrašujuće recesije ekonomije SAD.

Lombardi takođe smatra da se radi o opštoj i generalizujućoj krizi. Po njemu, ne može se isključiti mogućnost krize slične onoj iz 1929. godine i opasnost od novog fašizma. On posebno naglašava „nešto što je po-

malo nečuveno u istoriji kapitalističkog sveta", a to je pretenzija SAD da izvozi istovremeno i robu i kapital (SAD imaju dva centra proizvodnje: u SAD i u Evropi; procenjuje se da ukupan proizvod neposrednih američkih investicija u Evropi premaša 4—5 puta ukupan američki izvoz). Lombardi smatra da je preusmeravanje tipa proizvodnje u Evropi u odnosu na SAD neophodnost.

Labini takođe ukazuje na zabrinjavajuću konvergenciju dela evropskih zemalja, multinacionalnih kompanija i američke vlade, ali smatra da nema uslova da se ponovi kriza iz 1929. godine. Uzroke krize on vidi u činjenici da je dolar bio stvarna međunarodna moneta zapadnih zemalja i u konkurentnosti evropske i japanske ekonomije. Kao posebnu činjenicu on ističe razotkrivanje problema nezaposlenosti kojom se kapitalizam obično bori protiv sopstvenih debalansa.

Trentin ukazuje na kvalitativan pad profitne stope, na tendencije ka takozvanom „nultom profitu", odnosno na nemogućnost da se investicije učine rentabilnim u kratkom roku. On smatra da se kriza razlikuje od one iz 1929. godine pre svega zbog postojanja svetskog monetarnog tržišta i multinacionalnih kompanija.

RATKO NEŠKOVIĆ

CENA 20 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

1974

9

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVII 1974 BROJ 9

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

PRILOZI

PRIKAZI

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

Studije i članci

Muhamed Filipović

STRATEGIJSKI SMISAO I ZNAČENJE ISKUSTVA BORBE ZA SOCIJALISTIČKO SAMOUPRAVLJANJE

Iako socijalizam nastaje na realnom tlu određenog stepena razvitka proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, na protivrječnostima buržoaskog kapitalističkog društva i na historijskoj misiji i orijentaciji društvenog djelovanja radničke klase, koja otvara perspektivu daljeg revolucionarnog razvoja društva, te se time i sam socijalizam utemeljuje kao realna mogućnost i tendencija društvenog razvoja prisutna već u starom društvu, ipak stvarni proces razvoja socijalističkog društva najvećma zavisi od napretka naših saznanja o njemu, od razvoja masovne svijesti, od procesa društvenog razvitka i masovne akcije radničke klase i njene avangarde u ostvarivanju najpovoljnijih pravaca društvenog razvoja. Upravo zbog toga su za razvitak borbe za socijalizam od najvećeg značenja dvije stvari: prva, samo iskustvo realne borbe za nove revolucionarne socijalističke društvene odnose i, druga, teorijsko uopštavanje toga iskustva u sigurno saznanje o najpovoljnijim pravcima društvenog kretanja, koji osiguravaju nastanak i razvitak socijalističkih društvenih odnosa, te o praktičkim oblicima i metodama borbe za te odnose.

Ovaj tekst je zamišljen kao kratka skica strategijskog, a to u isto vrijeme znači i teorijskog značenja i smisla naše borbe za samoupravne socijalističke društvene odnose u kontekstu šireg procesa revolucionarnih promjena naše epohe. Cilj nam je da u osnovi ukažemo na one elemente našeg iskustva u složenoj društvenoj, klasnoj i političkoj borbi koji najviše doprinose i najdalekosežnije određuju sadržaje i pravce društvenih procesa kod nas u smjeru razvoja novih, socijalističkih društvenih odnosa. Isto se tako nužno postavlja i pitanje o tome koliko su univerzalna ta iskustva, to jest koliko je i kakvo njihovo općenito teorijsko značenje s obzirom na tendencije i pravce društvenoga razvoja naše epohe. Ovdje ćemo ukratko ispitati tri, po našem mišljenju, osnovna područja bitnih iskustava koja imaju šire strategijsko i teorijsko značenje za cjelokupni proces socijalističkog razvoja kako se on oblikuje u sadašnjim uslovima svjetskog razvitka i borbe osnovnih društvenih snaga u savremenom svijetu. Te tri oblasti su: borba za stvarnu vlast radničke klase; borba za

harmonične odnose među nacijama, narodima i narodnostima; i borba za mirni i slobodni društveni razvoj.

Naravno, valja imati na umu da je realna pretpostavka cjelokupnog socijalističkog procesa razvitka sadržana u pobjedi socijalističke revolucije i svrgavanju buržoazije sa vlasti, što čini osnovu stvarnog socijalističkog razvojnog procesa.

I

Ma koliko teorija marksizma, koja je općenita teorijska osnova cjelokupne borbe za socijalizam, bila u nekim svojim vidovima razvijena osobito u oblasti analize protivrječnosti građanskog kapitalističkog društva, te oblika i mehanizama vlasti buržoazije, mora se priznati da je sam proces razvoja vlasti radničke klase, to jest proces pretvaranja organizovanog proletarijata u društvenu vlast, ostao u njoj malo ili gotovo nikako obrađen. Osnovni uzrok takvoga stanja je, svakako, u još nedovoljno razvijenom iskustvu te društvene transformacije u svjetskim razmjerama, a i u oklijevanju teorije da afirmira i potvrdi određena pozitivna iskustva, ali odatle proističe i ogromna važnost i strateško značenje svakog realnog praktičkog i teorijskog koraka naprijed u toj oblasti. Osnovno pitanje koje se ovdje postavlja jeste kako se upravljanje poslovima društva, a to podrazumijeva i realnu organizaciju društva (to upravljanje se u građanskom društvu javlja kao državna forma organizacije, s jedne strane, i kao prostor privatnog vlasništva, s druge strane, a može se samo političkom borbom osvojiti i kao državna forma prisvojiti), može transformirati u stvarno upravljanje radničke klase, te kako se organizacija društva u cjelini može uskladiti sa samoorganizacijom same radničke klase, to jest sa njenim društvenohistorijskim bićem. To, zatim podrazumijeva i pitanje odumiranja države, prelazak državne vlasti u ruke same klase, to jest pretvaranje klase u državu, odnosno u nosioca i vršioca svih prava upravljanja društvenim poslovima.

Iskustvo revolucionarne borbe proletarijata nesumnjivo je pokazalo da se osvajanjem vlasti stvaraju tek osnovne pretpostavke za socijalistički razvitak društva. Samo osvajanje vlasti još ne znači i realni konkretni proces razvitka socijalističkih društvenih odnosa, koji su prisno povezani s promjenama u odnosima proizvodnje, u odnosima vlasništva i u cjelokupnoj društvenoj strukturi. Zbog toga se stvarni proces razvitka socijalističkih društvenih odnosa konstituira i mjeri u prisnoj vezi s nastankom i razvitkom onih oblika društvenih odnosa koji su negacija privatnosopstveničkih i kapitalističkih odnosa u proizvodnji i buržoaskih odnosa u cijelom društvu, podrazumijevajući pri tome i otuđenost države i državne vlasti, a i svake druge vlasti, kao formu buržoaskih društvenih odnosa koji preživljavaju političku revoluciju. Iskustvo borbe za socijalizam također je pokazalo da je proces razvitka socijalističkih društvenih odnosa opterećen mnogobrojnim opasnostima koje proizlaze iz same političke forme klasne borbe i uslova pod kojima se društvena vlast osvaja kao državna vlast, a socijalistički odnos u društvu inicijalno konstitui-

kao nastanak socijalističke države. Preživljavanje države kao forme organizacije društva, bez obzira na to što ta država stoji u funkciji revolucionarnih društvenih promjena, nosi u sebi opasnost osamostaljivanja države prema klasi, što se izražava u pojavama birokratizacije, etatizacije, tehnomenadžerskim i drugim konzervativnim i dogmatskim koncepcijama i shvatanjima, odnosno odnosima koji predstavljaju retrogradnu snagu u pogledu razvitka stvarnih socijalističkih društvenih odnosa.

Zbog toga je za razvitak borbe za socijalističke društvene odnose, pošto je osvojena državna vlast, od najvećeg značenja otpočinjanje procesa stvarnoga uzimanja vlasti u ruke radničke klase, ali ne u formi predstavničkih ili drugih oblika vršenja državne vlasti i upravljanja društvenim poslovima, već u realnom procesu neposrednog vršenja tih funkcija od strane radničke klase na temelju njene neposredne klasne, političke, ekonomske i društvene organizacije. Da bi taj proces mogao otpočeti, bitno je bilo savladati mnogobrojne prepreke, među kojima se javljaju i one realne, koje su utemeljene u načinu funkcioniranja društvenoga organizma, i one ideološke i psihološke, koje proističu iz ogromne historijske tradicije i mitologije državne vlasti, koja se čini nezamjenljivim elementom organizacije i funkcioniranja društva. Zbog toga se odluka jednoga društva da čvrsto stane na stanovište neposrednog vršenja funkcija upravljanja ekonomijom i društvenim poslovima od strane radničke klase mora, pored revolucije, smatrati drugim krucijalnim faktorom i strateški izvanredno značajnom etapom u razvitku socijalističkih društvenih odnosa i uopće socijalizma kao takvog. Karakteristično je za našu revoluciju da je već 1950. godine odlučno stala na stanovište razvitka radničkog samoupravljanja kao osnovne forme razvitka stvarnih, istinskih socijalističkih društvenih odnosa. Ogromni rezultati koji su od tada postignuti u društvenom, kulturnom, ekonomskom i političkom razvitku, te u razvitku oblika i sistema neposrednog upravljanja radničke klase društvenim poslovima, najbolje govore o ispravnosti takve orijentacije i o njenom bitnom strategijskom i teorijskom značenju. Ništa manje, međutim, o tom strateškom značenju orijentacije na radničko samoupravljanje ne govori i sama sadržina društvene borbe za njegov razvitak, koja je izbacila na površinu i otkrila mnogobrojne protivrječnosti toga procesa, dokazujući time njegovu životnost i bitnu važnost za savladavanje svih onih historijskih sila koje, prikrivene pod oreolom otuđene državne vlasti, ostaju kao nijeme sile i svjedoci stagnacije razvitka socijalističkih društvenih odnosa, ali koje su u tom procesu izbačene na površinu, razotkrivene u svojoj suštini i savladane, odnosno savladavane u procesu realne političke, ekonomske i društvene borbe radničke klase i njene avangarde za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa. Baš taj proces savladavanja sila staroga društva, skrivenih pod firmom etatizma, birokratizma, tehnokratizma i svih drugih oponentskih ideologija i snaga, i jeste ono područje strateški bitnoga i važnoga iskustva koje ima najširi teorijski značaj.

Taj proces je našoj revoluciji omogućio da savlada čitav niz etapa u razvitku socijalističkih društvenih odnosa i da realni proces razvitka socijalizma dovede do nivoa na kojem je gotovo sve društvene poslove

moguće zasnovati na dominirajućem uticaju i volji udružene radničke klase, na kojem je moguće i državnu i društvenu organizaciju najvećma poistovetiti sa samom neposrednom proizvodnom funkcijom i organizacijom života radničke klase u njenoj najbitnijoj, a to znači proizvodnoj društvenoj funkciji. U isto vrijeme je taj proces složene političke i društvene borbe raščistio i neke od značajnih teorijskih dilema i doprinio potpunijem i konkretnijem razumijevanju izvjesnih opštih teorijskih stavova. On je, prije svega, omogućio mnogo jasnije razumijevanje smisla teza o odumiranju države, za koju je danas izvjesno da ne podrazumijeva i da se ne temelji na odvojenosti državne vlasti, kao forme političke vladavine, i ekonomske vlasti i opšte organizacije društva, kao forme neposrednog načina egzistiranja društva i njegove samoorganizacije. U tom smislu danas je jasno da odumiranje države ne znači prestanak funkcija organiziranja i, prema tome, smanjenja stepena društvene organizacije na osnovi demokratskog centralizma i stroge društvene discipline, već upravo suprotno, povećanje stepena organizovanosti društva na osnovi njegova integriranja, povezivanja, njegove ekonomske i političke strukture, u smislu u kojem državna vlast, kao spoljašnji faktor organiziranja društvene zajednice, ustupa mjesto samoorganizaciji društva na osnovi organiziranosti radničke klase, kao unutrašnjeg faktora čvrste i disciplinirane društvene organizacije, otvorene prema radničkoj klasi i izložene njenom odlučujućem uticaju. Time su definitivno uklonjene i sve one pseudodileme koje su se u historiji socijalizma pojavljivale oko teze o odumiranju države, kao što su „diferencije funkcija države prema unutra i vani" i slične, a koje su bile samo forma održavanja države kao društvu i radničkoj klasi nadređene sile. Zbog svega toga možemo reći da su iskustvo i rezultati borbe za stvarnu vlast radničke klase koji su ostvareni u procesu razvitka socijalističkog samoupravljanja od najvećeg teorijskog i strategijskog značenja za cjelokupni proces socijalističkog razvitka i da predstavljaju osvajanje jedne nove etape društvenog razvitka i novih saznanja o sadržaju i prirodi borbe za nove socijalističke društvene odnose.

II

Cjelokupna historija socijalizma 20. stoljeća najprisnije je povezana s borbom za nacionalno oslobođenje mnogobrojnih porobljenih i zavisnih nacija i naroda. Poznata konstatacija Kautskoga „da se revolucija seli na Istok" nije izražavala samo koincidenciju historijskih zbivanja i njihov geografski slijed i raspored, već je bila izraz dublje zakonitosti svjetskog razvoja karakterističnog za ekonomske, socijalne i političke odnose naše epohe. Suštinu te zakonitosti najpotpunije je shvatio Lenjin kada je strategiju borbe za revoluciju u Rusiji postavio upravo na temelje antiimperijalističkog karaktera borbe proletarijata i prisno je povezao s borbom za potpunu slobodu i ravnopravnost svih nacija, naroda i narodnosti. Time je proletarijat postavljen u središte savremene društvene i političke borbe, na osnovu čega je stekao izglede da bude stvarno rukovo-

deća snaga borbe svih radnih masa protiv kapitalizma i imperijalizma. Ta strategija je proisticala iz spoznaje da se osnovna snaga imperijalističke buržoazije i njenih saveznika u svakoj podređenoj i zavisnoj naciji baš i sastoji u politici suprotstavljanja naroda jednih drugima, u držanju u pokornosti jednog zavisnog naroda preko drugih manje zavisnih naroda. Tako se stvarao imperijalistički sistem zavisnosti, koji je osiguravao svjetsku dominaciju nekoliko najrazvijenijih naroda, odnosno njihovih buržoazija. Takav razvoj imperijalizma stvorio je uslove u kojima je nacionalno pitanje postalo sastavni dio revolucionarne borbe radničke klase, a njegovo je rješavanje ravnopravno ušlo u strukturu teorije, strategije i taktike te borbe. Time je ono postalo i jedno od ključnih političkih pitanja našeg vremena. Historija svih revolucija, a i cjelokupnog društvenog i političkog procesa naše epohe, ilustruje i dokazuje odlučnu važnost nacionalnih odnosa i nacionalnog pitanja u borbi protiv buržoazije i za socijalizam.

U historiji našeg revolucionarnog pokreta nacionalno pitanje je, takođe, imalo jednu od ključnih uloga. Sve dok je radnički pokret u našim zemljama bio gluh za probleme nacionalne ravnopravnosti i emancipacije nacija, poveden za koncepcijama klasične socijaldemokratske politike, vodeću ulogu u borbi za oslobođenje od stranog okupatora i imperijalističkih sila, u prvom redu od austrougarske okupacije i ostataka turske dominacije, imala je nacionalna buržoazija s njenim političkim i klasnim koncepcijama. Nakon oslobođenja od strane dominacije u prvom svjetskom ratu, nacionalno pitanje je postalo jedan od ključeva ispravne strategije u borbi za produženje nacionalnooslobodilačke borbe, za njeno revolucionarno dovršenje na temeljima historijskih interesa radničke klase. Sve dok KPJ nije potpuno ispravno i marksistički riješila nacionalno pitanje, kao jedno od najvažnijih političkih pitanja našeg društva, te dok nije postavila ispravnu političku liniju u oblasti međunacionalnih odnosa, kako na planu priznavanja identiteta postojećih nacija i narodnosti i njihove potpune ravnopravnosti, pa i osnivanjem nacionalnih partija, tako i na planu koncepcije novog uređenja državnih odnosa u zajedničkoj državi, ona nije mogla ostvariti jedinstven front borbe protiv buržoazije zasnovan na klasnoj solidarnosti i jedinstvu nacionalnih interesa u suprotstavljanju politici strane i domaće buržoazije, koje su vodile obespravljivanju radnih masa i držanju u pokornosti čitavih naroda i narodnosti. Novu strategiju klasne borbe, prisno povezane s borbom za nacionalnu slobodu i ravnopravnost, koju je formulirao Tito, maestralno je potvrdilo iskustvo narodnooslobodilačke borbe i revolucije u najtežim godinama naše historije. Shvativši i praktičko i teorijsko značenje i smisao prisne povezanosti klasne i nacionalnooslobodilačke borbe u epohi imperijalizma, Komunistička partija Jugoslavije, s drugom Titom na čelu, uspjela je da borbu za narodno oslobođenje čvrsto poveže s borbom za stvaranje takvih društvenih odnosa koji će svakom narodu garantovati stvarnu slobodu. Zbog toga je borbom za nacionalno oslobođenje dominirala svijest da samo radnička klasa nema svojih posebnih, vlastitih interesa ni prema svom narodu ni prema drugim narodima, te da samo ona može garantovati potpunu slobodu, brat-

stvo i ravnopravnost naših naroda. Ta strateška linija razotkrila je izdajničko lice buržoazije i logično dovela do situacije u kojoj izdajnička buržoazija nije imala nikakve podrške u zemlji. Ona je mogla, vojno i politički, da se održava samo služeći stranim interesima.

Smisao te strategije i iskustva stvorenog u narodnooslobodilačkoj borbi najjasnije je formulirao drug Tito u svojim radovima posvećenim nacionalnom pitanju u NOB-u i karakterizaciji specifičnosti naše oslobodilačke borbe. Teorijski smisao toga iskustva kristališe se, prije svega, u shvatanju da u epohi imperijalizma borba za klasno oslobođenje stoji u najprisnijoj vezi s borbom za nacionalno oslobođenje, ravnopravnost i jedinstvo naroda i narodnosti. To znači da borba za nacionalno oslobođenje u epohi imperijalizma ima bitno antiimperijalistički i klasnoproleterski karakter. Od stepena dosljednosti te borbe zavisi da li će njome dominirati radnička klasa ili neki drugi segment društvene strukture, koji se javljaju kao saveznici u zajedničkoj antiimperijalističkoj borbi. To iskustvo pokazuje, također, da je antiimperijalistička klasnoproleterska i nacionalnooslobodilačka borba uvijek konkretna borba, određena konkretnim, složenim, historijskim, klasnim i političkim odnosima u onom prostoru u kojem se ta borba vodi. Stoga, iz iskustva te borbe slijedi i stav da nema univerzalnih recepata, formi i zakona koji bi važili za sve uslove i za sve okolnosti toga procesa. To znači da je uspjeh revolucionarne borbe u uskoj zavisnosti od konkretne analize sadržaja nacionalnooslobodilačke i antiimperijalističke borbe u svakoj datoj sredini. Ta činjenica proizlazi iz nevjerovatne širine područja na kojima se vodi ta borba, iz raznolikosti geografskih, historijskih, ekonomskih, političkih i drugih njenih uslova, te je izraz ogromnog bogaćenja formi i nivoa revolucionarne klasne i nacionalnooslobodilačke borbe u našoj epohi. Bogatstvo i raznolikost u formama i nivoima te borbe potvrđuje iskustvo svih revolucionarnih i nacionalnooslobodilačkih pokreta na prostoru od Kine pa do Čilea. Svugdje je ono potvrdilo prisnu povezanost domaće buržoazije sa svjetskim dominirajućim buržoazijama, pokazalo je da se borba protiv domaće buržoazije nužno pretvara u borbu protiv dominacije stranih imperijalističkih sila, kao što se borba protiv strane dominacije logično produžava u borbu protiv domaće buržoazije kao eksponenta dominirajuće strane sile. Zbog toga se može s pravom konstatovati da cjelokupno iskustvo revolucionarne borbe naše epohe ukazuje na principijelno, teorijsko i strategijsko značenje nacionalnog pitanja u sklopu teorije i prakse klasne borbe naše epohe.

Međutim, iskustvo razvoja samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji obogaćuje naše spoznaje o toj oblasti još jednim značajnim saznanjem. To saznanje sastoji se, prije svega, u tome da uspješan završetak nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe, ma koliko da je ona tesno povezana s rješenjem nacionalnog pitanja, još ne znači konačno i potpuno rješenje svih problema u toj oblasti. Potvrđuje se, u stvari, iskustvo da je nacionalno pitanje trajniji faktor i komponenta društveno-ekonomskih i državno-pravnih odnosa naše epohe, da je ono prisno povezano s razvojem klasnih odnosa u savremenom društvu, te da ne može biti riješeno jedino na nivou državno-pravnog i političkog razrješavanja, nego da

mora biti predmet stalnog političkog, ekonomskog i državno-pravnog razvitka. Upravo iskustvo našeg poslijeratnog razvitka ukazuje na to da je nacionalno pitanje jedan od bitnih činilaca razvoja istinskih socijalističkih društvenih odnosa i da njegovo potpuno i trajno razrješavanje najvećma zavisi od stepena razvitka tih odnosa.

Zbog toga se može konstatovati i to da se razvitak istinskih socijalističkih društvenih odnosa bitno ogleda u stepenu razvitka nacionalnih sloboda, ravnopravnosti, bratstva i jedinstva naroda i narodnosti koji zajedno žive. S druge strane, može se reći da stepen nacionalnih sloboda, ravnopravnosti i jedinstva naroda i narodnosti neposredno zavisi od stepena razvitka istinskih socijalističkih društvenih odnosa. Baš u toj međuzavisnosti i jeste bitno teorijsko značenje iskustva naše borbe za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa u Jugoslaviji. To iskustvo je pokazalo da su etatistički odnosi, pa čak i njihovi ostaci u upravljanju društvenim poslovima, prikrivali elemente nacionalne neravnopravnosti, a u isto su vrijeme izazvali stvaranje nekih novih oblika neravnopravnosti, što je dovodilo do pojava političkih konfrontacija na osnovi nacionalnih interesa. Zbog toga je samo dosljedna borba protiv svih oblika etatizma, a za razvitak samoupravnih socijalističkih odnosa i njihovu dominaciju u sveukupnoj strukturi našeg društva, mogla razotkriti sve izvore i osnove elemenata nacionalne neravnopravnosti i biti trajna zaloga stvarne ravnopravnosti i duboke međusobne povezanosti i saradnje svih naroda i narodnosti u našoj socijalističkoj zajednici. Stoga treba reći da je borba za nacionalnu ravnopravnost snažan faktor ne samo revolucionarne borbe protiv strane dominacije u epohi imperijalizma već i razvitka socijalističkih društvenih odnosa na osnovi samoupravljanja, kao što je borba za razvoj samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa jedini trajni temelj i garant potpune slobode i ravnopravnosti svih naroda i narodnosti. U tome se ogleda bitno teorijsko i strategijsko značenje i smisao borbe Saveza komunista za dosljedno rješavanje nacionalnog pitanja ne samo prije revolucije i u toku revolucije već i u procesu izgradnje socijalističkog društva samoupravnog tipa.

III

Socijalizam je i kao realni pokret i kao teorija od samoga početka bio pojava svjetskog karaktera i značenja. To se najbolje vidi iz prve rečenice znamenitog Komunističkog manifesta iz 1847. godine: „... bauk komunizma kruži Evropom". Ta Marxova konstatacija proizlazi iz dva osnova. S jedne strane, ona je ironična karakterizacija ponašanja buržoazije, koja je pojavu komunističkih udruženja i njihovih političkih programa dočekala kao dolazak samog antikrista, a, s druge strane, ona je izraz spoznaje da je izlazak radničke klase na pozornicu društvenih i političkih zbivanja kapitalizma epohalnosvjetskoga karaktera i da određuje sudbinu epohe u kojoj živimo. Komunizam je, zbog toga, od samoga početka bio svjetski pokret, a njegovo značenje nije bilo u zavisnosti od broja udruženja, pokreta, partija ili zemalja u kojima se pojavio, već od

historijske utemeljenosti i praktičke organiziranosti komunističke ideje i njeniog nosioca — radničke klase. Svjetski karakter komunizma dobiće u svom razvitku novu važnu dimenziju s nastankom socijalističkih zemalja, u kojima radnička klasa drži vlast i određuje sudbinu i ponašanje tih zemalja ne samo unutra nego i prema osnovnim svjetskim tokovima i odnosima. Zbog toga je od samoga početka, od nastanka prve socijalističke zemlje ili, bolje rečeno, prve socijalističke komune u svijetu, njena sudbina imala svjetski značaj i bila je riješena u kontekstu svjetskih odnosa, u odnosu dva carstva, to jest Napoleona III i Bizmarka. Taj svjetskohistorijski karakter socijalizma posebno se potvrđuje u oktobarskoj revoluciji, koja je nastala, između ostalog, i kao forma intervencije proletarijata u svjetske tokove izražene u imperijalističkom ratu buržoazije za podjelu svijeta. Zbog toga je u strategiji razvoja socijalizma ta svjetska dimenzija od samoga početka bila vidljivo prisutna i izvanredno važna.

Lenjin je bio svjestan da bez obzira na bitno pitanje sudbine prve socijalističke zemlje, njeno ponašanje u svjetskim relacijama ima odsudni značaj i uticaj na sudbinu socijalizma u cijelosti. On je, isto tako, bio svjestan činjenice da je osnovni smisao međunarodnih odnosa, a prema tome i međunarodne politike koju vodi socijalizam, osiguranje mirnih uslova za razvitak socijalizma i napredak slobode naroda. Taj stav proizlazi koliko iz konkretnih interesa prve socijalističke zemlje, a kasnije iz cjelokupnog sistema socijalističkih pokreta i zemalja, toliko i iz bitnog klasnog karaktera i određenja glavnog neprijatelja socijalizma, to jest imperijalističke buržoazije i njenih saveznika, čiji je glavni instrument porobljavanja, zapravo, rat, nasilje i održavanje u pokornosti mnogih naroda i narodnosti. To bitno značenje interesa socijalizma na svjetskom planu i u sferi svjetskih političkih odnosa, iz čega je proizlazila aktivna miroljubiva politika Lenjinova, postepeno su se, pod uticajem razvoja situacije u samom Sovjetskom Savezu, a prije svega pod uticajem određenih Staljinovih koncepcija, pretvarali u pasivnu odbrambenu politiku izolacije i stvaranja taktičkih saveza koji su trebali da obezbijede mir na svaki način, odnosno eventualno učešće u podjeli izvjesnih strategijskih pozicija u svjetskom ratnom sukobu koji se tada pripremao. To je vodilo na put na kojem se i jedna socijalistička zemlja javlja kao svjetska sila i mora da uvažava principe i zakone koji vladaju u odnosima svjetskih sila, to jest logiku njihovog ponašanja u svjetskim odnosima. Negativni vidovi te politike ogledali su se, prije svega, na sudbini te zemlje, koja je u prvoj godini velikog antihitlerovskog rata pretrpjela nepotrebna teška razaranja i gubitke.

Razvoj međunarodnih odnosa nakon završetka rata nosio je dvije karakteristike koje su bitno određivale poslijeratno vrijeme: prva, postojanje i nastajanje niza socijalističkih zemalja, koje su unosile nove elemente u svjetske odnose, i, druga, pokušaji da se odnosi između zemalja i cjelokupna međunarodna politika utemelje na odnosima dvaju blokova, kroz koje bi dvije dominirajuće sile kontrolirale cjelokupni svjetski razvoj. Postojanje niza socijalističkih zemalja i sve burniji razvoj narodnooslobodilačkih pokreta u kolonijama i zavisnim zemljama,

stvarali su uslove za kvalitativno nove odnose između naroda i narodnosti, za bitno nove međunarodne odnose i svjetski razvoj u cjelini. S druge strane, već ostvareni ili ugroženi interesi dominacije pojedinih sila stimulirali su politiku određenih snaga, a prije svega velikih sila, u pravcu nastojanja da se trajno obezbijedi velika podjela svijeta, čime su se željeli ovjekovječiti rezultati stare i nove imperijalističke podjele, a sam socijalizam uvući u strukturu takve podjele u svjetskim odnosima, odnosno učiniti ga jednim od čuvara nasljeđa epohe imperijalističke buržoazije u međunarodnim odnosima. U takvim uslovima, a uporedo s razvitkom unutarnjih odnosa na temelju potpune slobode i ravnopravnosti, te prava naroda i narodnosti da određuju svoj unutarnji razvitak i da slobodno stupaju u odnose s drugim narodima, razvila se u našoj praksi strateška alternativa blokovskoj podjeli, a i svakoj drugoj koncepciji međunarodnih odnosa koji se zasnivaju na dominaciji. Ta alternativa se sastojala u politici nesvrstanosti ili, kako je u svome početku definirana, u politici aktivne miroljubive koegzistencije. Ta koncepcija međunarodnih odnosa logično je proizlazila iz razvoja unutarnjih odnosa u Jugoslaviji i bila sredstvo očuvanja njene nezavisnosti i uslova mirnoga razvoja. Osim toga, ta je politika imala svjetsku funkciju u pravcu aktivnoga djelovanja na stvaranje uslova u kojima će svaki narod i svaka zemlja imati pravo da odlučuje o svojoj sudbini i o svojim odnosima s drugim narodima i zemljama na temelju svojih zajedničkih interesa, a dužnost je međunarodne zajednice i svjetskog sistema međunarodnih odnosa da garantuje i osigurava takav slobodni razvitak, a ne da bude sredstvo ili plašt iza kojeg se krije dominacija. Po tim karakteristikama, politika nesvrstanosti je od samog početka, to jest još od sukoba naše zemlje s Informbiroom, a posebno od Beogradske konferencije nesvrstanih, postala osnovna i realna alternativa imperijalističkoj i svakoj drugoj hegemonističkoj politici u međunarodnim odnosima. Zbog toga je to bila jedina koncepcija međunarodnih odnosa koja se neprestano razvijala, koja je neprestano ubirala plodove i jačala u snazi, podršci i uticaju, dok su sve druge koncepcije i politike išle iz krize u krizu, dovodeći u isto vrijeme i svijet i svoje nosioce u mnogobrojne opasne i kritične situacije.

Teorijsko i strategijsko značenje politike nesvrstanosti, u uslovima savremene revolucionarne borbe, sastoji se u njenoj sposobnosti da osigurava mirni razvitak socijalističkih društvenih odnosa u smislu njihove historijske i konkretne specifičnosti, da aktivizira, na toj liniji, sve unutarnje snage socijalizma i da paralizira sve nepovoljne uticaje izvana, da omogućuje i pospješuje razvitak osnovnog oblika antiimperijalističke i antikapitalističke borbe u našoj epohi, to jest borbe za nacionalnu i socijalnu emancipaciju zavisnih naroda, i, što je najvažnije, da omogućava stvaranje trajno sigurnih odnosa saradnje na osnovama potpunog unutarnjeg suvereniteta i poštovanja među narodima. Tako je ta politika ne samo uspješna i jedino plodna alternativa opasnostima i protivrječnostima politike imperijalizma i blokovskih podjela već je, u isto vrijeme, formula za stvaranje novog tipa odnosa koji će se razvijati u budućnosti, u uslovima pobjede revolucionarnih snaga. Ona duboko uvažava individualitet i osobenosti svake zemlje, naroda, revolucije i svakog socija-

lizma s obzirom na uslove i puteve njegovog nastajanja i razvoja. Formulacija te politike znači, svakako, jedan od najvažnijih doprinosa uspješnoj strategiji razvoja revolucionarnih snaga u svijetu, napredovanja socijalističkog pokreta u cjelokupnom njegovom historijskom obimu.

IV

U ovoj kratkoj skici ukazali smo na tri, po našem mišljenju, najznačajnija područja u kojima su revolucionarno iskustvo našeg radničkog pokreta i, osobito, njegova strategija, te, konzekventno tome, i misao koja je tu strategiju nosila, a iskustvo inspirirala i oplemenjivala, dali najznačajnije rezultate sa stanovišta historijskih interesa i perspektive revolucionarne borbe radničke klase i radnih masa u svjetskim okvirima. Stoga ovdje nije bilo moguće, a to nam nije ni bio cilj, da svaki stav, ocjenu ili tvrdnju argumentiramo, bilo u materijalnom bilo u literarnom smislu. Riječ je o svima poznatim i u svijetu priznatim, zapaženim, a djelimično i ocijenjenim iskustvima našeg radničkog pokreta i naše revolucije u cjelini. Ono što je ovdje bilo važno, sa stanovišta pisca, jeste pokušaj da se takva zapažanja i razmatranja saberu i da se ukaže na cjelinu te materije koja sa sobom nosi ozbiljan teorijski potencijal i veliku strateško-političku važnost. Osim toga, cilj nam je bio da potaknemo našu teorijsku misao na dublja i svestrana proučavanja cjeline te materije i na njeno osvjetljavanje sa raznih strana. Međutim, unatoč konstataciji da se cjelina te misli nalazi rasuta na prostoru četrdesetogodišnje revolucionarne akcije našeg radničkog i komunističkog pokreta, te u mnoštvu literarnih i političkih dokumenata koje je on proizveo, možemo jasno i nedvosmisleno izvesti i kristalizirati neke stavove i neke formulacije, za koje se može reći da nose u sebi sukus toga iskustva i da su nabijeni teorijskim i strateško-političkim značenjem za svjetske relacije. Rezimirani, ti stavovi su sljedeći:

Realna sadržina klasne borbe je borba za vlast. Osvajanje vlasti od strane radničke klase stoga jeste proces koji traje sve dok postoje klase i dok se vodi klasna borba. Naše iskustvo pokazuje da osvajanje političke vlasti tek omogućuje radničkoj klasi da povede upornu i dugotrajnu borbu za osvajanje svih instanci upravljanja procesima društva i odnosima u društvu, za pretvaranje same klase u državu, to jest države i svih drugih oblika upravljanja u oblike neposrednog upravljanja same radničke klase. Prošavši više etapa i formi razvoja samoupravljanja radničke klase, naša je revolucija stvorila obilje iskustava koje ima dalekosežni strategijski i teorijski značaj.

Već je široko poznato da je nacionalno pitanje sastavni dio strukture društvenih i političkih odnosa epohe imperijalizma, te da je, zbog toga i ono sastavni dio procesa revolucije. To je razlog zbog kojeg je u našoj epohi svaka klasna emancipacija povezana s nacionalnom, i obrnuto. U isto vrijeme, to je razlog zbog kojeg radnička klasa stoji i mora da stoji na čelu obje te emancipacije. Naše iskustvo, s jedne strane, potvrđuje tu lenjinističku istinu, dok, s druge strane, pokazuje kako je osi

guranje nacionalne slobode, emancipacije i ravnopravnosti, te bratstva i jedinstva naroda u borbi za socijalizam, sastavni dio procesa razvitka istinskih samoupravnih socijalističkih društvenih i političkih odnosa u socijalizmu. Razvitak socijalizma, prema tome, može se mjeriti stupnjem razvoja tih sloboda, dok se, također, i stepen razvitka nacionalnih sloboda i ravnopravnosti može sasvim pouzdano mjeriti nivoom razvoja samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa.

Naročito teško i složeno iskustvo borbe za očuvanje nezavisnosti i prava na ravnopravne odnose s drugim narodima, stečeno u borbi protiv pokušaja svake hegemonije, i one od strane staljinizma, i one od strane imperijalizma, pokazuje životnost i snagu koncepcije i prakse politike nesvrstavanja. To je politika i koncepcija međunarodnih odnosa koje su jedina revolucionarna alternativa svakoj hegemoniji, koje osiguravaju slobodan razvitak svakom narodu, a u isto vrijeme osiguravaju uvjete razvitka revolucionarne borbe svakog naroda protiv imperijalizma i hegemonije. Nesvrstanost, međutim, nije samo alternativa blokovima i politici hegemonije, već je to program budućih odnosa ravnopravnosti i saradnje među narodima, program koji daleko nadmaša period epohe imperijalizma i njemu svojstvene odnose. Zbog toga nesvrstanost moramo smatrati bitnim teorijskim i strateškim postignućem revolucionarne borbe naše epohe.

Marko Kerševan

KLASE I SLOJEVI*

Diskusija o klasama i slojevima spada u standardni repertoar savremene sociologije, marksističke i nemarksističke, i to na svim nivoima: na nivou teorijskih proučavanja i empirijskih istraživanja, srećemo je stalno u specijalizovanim stručnim časopisima i u popularno pisanim udžbenicima. Nećemo se podrobnije upuštati u razmatranje klase i sloja posebno. Zadržaćemo se samo na nekim aspektima odnosa između ove dve kategorije.[1]

Pri definisanju kako kategorije sloja tako i kategorije klase brzo će nam pasti u oči terminološke, pojmovne i ideološke razlike među njima.[2]

Tako klasu možemo razmatrati polazeći od funkcionalne (ne funkcionalističke!) definicije: klase su grupacije koje nastaju u društvu na temelju socijalnih razlika. Konkretno pitanje koje određuje takvo tretiranje klasa glasi: šta je glavni izvor, odnosno uzrok socijalne diferencijacije u datom društvu, šta je osnova podele ljudi na klase (odnos prema svojini, dohodak, obrazovanje, politička moć, verski monopol itd.). Obično se takvo funkcionalno određivanje (adekvatnije) sužava i specifikuje: klase su glavne *antagonističke* grupacije u datom društvu (nastale na temelju socijalne diferencijacije u tom društvu), čiji konflikt je osnovni pokretač menjanja, odnosno dinamike datog globalnog društva kao celine. Time se sužava i vodeće pitanje koje sada glasi: koje su glavne *antagonističke* grupacije — to jest klase — u društvu, šta ih rađa i šta je osnovni konflikt koji određuje dinamiku datog društva.[3]

---

* Ovaj tekst je objavljen u časopisu „Teorija in praksa“, br. 7—8, 1974.

[1] Kod nas o tome, na primer, S. Saksida, *Družbena struktura in modeli družbene stratifikacije*, „Problemi“, Ljubljana, br. 45—48, 1966, ili I. Šiber, *Klasni i stratifikacijski pristup društvenoj strukturi*, „Revija za sociologiju“, Zagreb, br. 1, 1972.

[2] Odlična studija o tim razlikama je sada već klasično delo S. Ossowskog, *Struktura klasowa społecznej świadomości*, Łodz, 1957, prevedena na više jezika, naročito deseto i jedanaesto poglavlje. Mi smo se poslužili nemačkim izdanjem, Luchterhand, 1962.

[3] U tom pravcu R. Dahrendorf, *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*, Stuttgart, 1957. Kod nas o tome M. Jogan, *Teorija društvenih klasa kod Ralfa Darendorfa*, „Sociologija“, Beograd, br. 2, 1972, str. 243—253.

Nije nikakva tajna — a to ni nemarksistički autori ne kriju — da se takvo tretiranje klasa inspiriše Marksom, pa stoga nije čudno ako je Marksova teorija i glavna tačka referencije. Pri tom može biti posredi dalje raspravljanje u stilu: po Marksu je osnova takvog razlikovanja ekonomski položaj — i autor se s tim slaže, ili, pak: po Marksu je osnova klasnog razlikovanja to i to, a po mišljenju autora nešto drugo. Sreću se i kompromisni oblici po kojima je u Marksovo vreme osnova podele na klase stvarno bilo to što je on naglašavao, a danas posle stogodišnjeg razvoja je na mesto toga došlo nešto drugo.

Postoji i druga polazna tačka. Klasa bi po definiciji bila ekonomska grupacija nastala na temelju ekonomskog položaja, ali pored nje u društvu postoje i drugi izvori i njima odgovarajući oblici socijalne diferencijacije i stratifikacije. Od posebnog značaja su naročito društveni status i moć. Vodeće pitanje se u tom slučaju menja. Sada ono glasi: kakva je u datom društvu težina, značaj ekonomskih = klasnih razlika u poređenju sa statusnim ili političkim i kakva je veza među njima. Takvo ishodište, koje je postavio Maks Veber[4], doživelo je kasnije bezbroj varijacija i aplikacija u delima s naslovima „class, status, power".[5] Često ni tu ne ide bez upoređenja s Marksovim tezama. Obično se zaključuje da je Marks uprošćeno, jednodimenzionalno naglašavao samo podelu na klase ili, pak, da je u njegovo vreme ta podela stvarno imala veću težinu, dok su u razvijenim industrijskim društvima postale značajnije razlike s obzirom na društvenu moć i društveni status.

U okviru ta dva načina tretiranja ima vrlo mnogo razlika u tome kako se definiše klasa kao ekonomska kategorija, odnosno ekonomske razlike kao osnova podele na klase (u datom društvu ili uopšte), i diskusijâ o tome da li je klasa u formalno-sociološkom smislu grupa, sloj ili (statistička) socijalna kategorija[6] (to smo do sad izbegavali upotrebom neutralnog, nesociološkog termina „grupacija"). Tako smo ujedno stigli i do jednog razilaženja u primeni i tretiranju kategorije sloja.

Termin *sloj* možemo upotrebiti za označavanje posebne formalno-sociološke kategorije koja se razlikuje od grupe na jednoj strani i statističke socijalne kategorije (ili sloja u statističkom značenju) na drugoj strani.[7] Osim toga, sloj može da bude centralni pojam pri razmatranju socijalne stratifikacije, društvene raslojenosti, odnosno podele ljudi na društvene slojeve u plastično-konkretnom značenju reči. Slojem označavamo množinu ljudi koji zauzimaju jednak položaj u hijerarhijskoj podeli ljudi u društvu na više i niže s obzirom na određena merila. Os-

---

[4] M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, II, Tübingen, 1966, str. 539; kod nas: M. Jogan, *Max Weber in stratifikacijska teorija*, „Problemi", Ljubljana, br. 121—122, 1973, str. 99—106.

[5] Najpoznatije delo — zbornik u dvema različitim verzijama: Bendix — Lipset, *Class, Status and Power*, New York, 1953. i 1956, ili, na primer, studija W. G. Runcimana *Class, Status and Power*, u: Runciman, *Sociology in its Place*, Cambridge, 1970.

[6] O tome J. Goričar, *Temelji obče sociologije*, Ljubljana, 1972, str. 226 i dalje.

[7] Isto delo, str. 230—232.

novnog značaja su, svakako, statusni slojevi: množine ljudi istog socijalnog statusa — kao rezultat valorizacije određenih karakteristika, položaja i uloga datog pojedinca od strane neke društvene sredine.

Tradicionalno, slojevima označavamo — naročito u marksističkoj tradiciji — i kategorije ljudi *između* osnovnih klasa (inteligencija kao sloj, ponekad i seljaštvo) ili delove pojedinih klasa, obično određene ekonomskim položajem — sloj kvalifikovanih radnika, sloj finansijske buržoazije; a ponekad i s obzirom na mesto u hijerarhiji unutar klase — sloj „radničke aristokratije", „sitna" i „krupna" buržoazija i slično. Tako smo opet naišli na problem odnosa između naših osnovnih kategorija koji i jeste tema ovog priloga.

Pri tako raznolikom definisanju i upotrebi terminâ klasa i sloj razumljiva je i raznolikost pri određivanju njihovog međusobnog odnosa. Svoj zadatak ćemo olakšati time što ćemo za centralni problem uzeti odnos između *marksističkog pojma klase* i sloja u drugom od navedenih značenja, posebno *statusnog* sloja — olakšati, ali u isto vreme i otežati jer je taj odnos, svakako, centralni teorijski problem. Ostavićemo po strani odnos između klase i sloja kao dela klase i diskusiju o formalno-sociološkim aspektima klase: da li je tu u pitanju sloj, grupa ili socijalna kategorija (mada ne sasvim, kao što ćemo videti).

Ovakvim opredeljenjem problema isključujemo iz razmatranja i sva ona pitanja koja se pojavljuju zbog terminološkog izjednačavanja, odnosno nerazlikovanja sloja i klase ili čak i njihovog zamenjivanja. Kao što je poznato, neki autori uzimaju termin klasa ili za označavanje svih oblika društvene stratifikacije, pa govore o ekonomskim klasama, klasama prestiža, klasama s obzirom na moć i slično[8], ili čak za označavanje samo onoga što se, inače, obično tretira kao statusni sloj (to srećemo kod tradicionalnih shema socijalne stratifikacije po američkom uzoru na više, srednje i niže *klase).*[9] Kod nekih dolazi čak i do zamenjivanja: sloj je kategorija koja se oslanja na objektivne kriterijume, dok bi klasa imala da bude psihološka pojava, pojava svesti, subjektivne pripadnosti i slično.[10]

Za nas su zanimljiviji pokušaji koji pri razmatranju odnosa među ovim dvema kategorijama ne negiraju realnost jedne od njih. S obzirom na to da je naš problem odnos između *marksističkog pojma klase* i statusnog sloja, nas, naravno, ne može zadovoljiti shvatanje po kome je podela na klase jednostavno jedan od oblika socijalne stratifikacije koji se od drugih razlikuje po tome što za osnovu uzima raspored ljudi duž druge „dimenzije" — ekonomskog položaja ili prosto imetka i dohotka. Zanimljivija je ozbiljnija koncepcija onih autora koji su svesni da teorija o klasama ne može biti jednostavno varijanta stratifikacijske

---

[8] Tako, na primer, G. Lenski, *Power and Privilege, A Theory of Social Stratification*, New York, 1966, str. 74. i dalje.

[9] Kao začetnik takvog pristupa često se navodi W. L. Warner (u delu: W. L. Warner — P. S. Lunt, *The Social Life of a Modern Community*, Yale, 1941. i Warner — Meeker — Eells, *Social Class in America*, Chicago, 1949.

[10] Tako već R. Centers, *The Psychology of Social Class*, Princeton Univ. Press, 1949.

teorije. Podela na klase i (statusna) socijalna stratifikacija su po tim autorima dva posebna oblika, dva tipa društvene diferencijacije koji istovremeno postoje u društvu. Od društva i perioda zavisi koji je dominantniji i u kakvom se međusobnom odnosu oni nalaze. U stabilnim društvima i periodima[11] u prvom planu je statusna stratifikacija, koja se zasniva na saglasnosti o osnovnim vrednostima i načinima njihovog sticanja, dok je u prelaznim, dinamičnim periodima u prvom planu podela na klase, koja proističe iz antagonizma oko različitih mogućnosti raspolaganja društvenom moći, svojinom ili drugim privilegijama.[12] Od interesne usmerenosti teorije, odnosno teoretičara zavisi, dalje, da li je u prvom planu zanimanja prvi ili drugi presek kroz društveno zbivanje: da li menjanje globalnog društva i njegov istorijski razvoj, u čemu primaran značaj ima podela na klase, odnosno teorija o klasama, ili, pak, uslovi stabilnosti datog društva kao celine, njegovih osnovnih odnosa i menjanje samo pojedinih aspekata (na primer, socijalna promocija i pokretljivost pojedinca ili užih grupa), gde je u prvom planu statusna stratifikacija i teorije o njoj.

Ipak, ni ovo poslednje objašnjenje ne zadovoljava u potpunosti. Mada se tu pokušava da se vodi računa o kvalitativnoj razlici između teorije o klasama i teorije o socijalnoj stratifikaciji, ipak se ne uzima dovoljno u obzir *osnovna teza* tradicionalne marksističke teorije o klasama: teza o primarnosti klasa i klasne borbe u društvu ne samo u tom smislu da su one značajnije, oštrije od drugih oblika društvene podele i društvenih konflikata, već i u tom smislu što one proizvode, determiniraju ili bar odlučujući utiču na druge podele i konflikte, konkretno i na stratifikaciju društva, a, na kraju krajeva, i na same teorije o stratifikaciji, i da mogu samo u tom slučaju biti „pokretači" istorije.

1. MARKSISTIČKA DEFINICIJA KLASA

Kod samog Marksa i, kasnije, u marksističkoj tradiciji sve do najnovije literature definisanje klasa je prilično nejedinstveno i nejasno. Ako ne vodimo računa o nekim razlikama (bez obzira na to da li je Marks o njima *uvek* vodio računa ili ne) pri upotrebi pojma klasa, brzo ćemo se naći u ćorsokaku.

[11] Ili između dva kvalitativna skoka, kako precizira S. Saksida. Vidi: *Nekaj misli o odnosu med Marxovo teorijo razredov in teorijo socialne stratifikacije*, materijal za diskusiju na godišnjoj skupštini slovenačkih sociologa održanoj u Ljubljani 11. decembra 1972, cikl.

[12] U tom pravcu razmišlja G. Lenski u navedenom delu bez obzira na pomenutu terminologiju. (Vidi takođe odličnu studiju: M. Janićijević, *Novije sociološke teorije o društvenoj slojevitosti i pokretljivosti*, „Sociologija", Beograd, br. 1, 1969, str. 95—128.) Tako rezimira diskusiju između radikalne (konfliktne) i konzervativne (funkcionalističke) teorije J. Cazeneuve, *Les stratifications sociales*, u: Cazeneuve — Victoroff, *La sociologie*, Paris, 1970, str. 469.

1.1. *Klasa kao teorijski pojam*

Po našem mišljenju, treba razlikovati *teorijski* i *empirijski* pojam klase. Za marksističku teoriju o društvu klasa je pre svega nov *osnovni teorijski pojam* u strogom smislu reči. Povezan je sa ostalim novim i osnovnim marksističkim teorijskim pojmovima kao što su odnosi proizvodnje, način proizvodnje, društvena formacija, i čini s njima nerazdvojnu i koherentnu celinu. Njegov sadržaj još uvek najbolje izražava poznata Lenjinova definicija klasa[13] (mada i ona dopušta različite interpretacije: „Klase se zovu velike grupe ljudi koji se razlikuju po svome mestu u istorijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svome odnosu (većinom utvrđenom i formulisanom u zakonima) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu dobijanja i veličini onog dela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su *takve grupe ljudi od kojih jedna može da prisvaja rad druge zahvaljujući razlici njihovog mesta u određenom sistemu društvene privrede*" (*kurziv* — M. K.).[14] Da bismo izvukli *teorijski* sadržaj marksističkog pojma klase, treba Lenjinovu definiciju čitati ovako: klase se pojavljuju u vezi sa različnošću mesta u istorijski određenom načinu proizvodnje — klase imaju svoju osnovu u konkretnom načinu proizvodnje i prema tome nisu (1) niti biološka, niti kulturna niti u osnovi politička pojava; isto tako one nisu (2) neke večne kategorije, već se menjaju, pojavljuju i nestaju sa menjanjem načina proizvodnje. Svaki način proizvodnje znači jedan od načina raspodele uslova i rezultata rada. Onu podelu uslova („faktora") proizvodnje koja reguliše — i čija posledica su — različite mogućnosti i načine prisvajanja rezultata rada nazivamo osnovni produkcioni, odnosno svojinski odnos (bez obzira na to da li je kao posebno *svojinsko pravo* izričito formulisan i utvrđen u zakonima). Određeni načini proizvodnje uspostavljaju takva „mesta" u proizvodnji ili izvan nje koja omogućavaju da se prisvaja rad drugih ljudi. O klasama govorimo kada određena grupacija ljudi može da prisvaja rad druge grupacije zahvaljujući razlici

---

[13] Kao što upozorava prof. Goričar (*Novejša sociološka teorija ter Marxovo in Leninovo pojmovanje družbenih razredov,* referat na simpozijumu „Aktualnost misli Hegela, Marxa, Engelsa in Lenina v družbenem življenju in znanosti dvajsetega stoletja", izdali Anthropos i „Teorija in praksa", Ljubljana, 1972), većina nemarksističkih autora, koji prilično podrobno analiziraju i povezuju Marksove misli o klasama, ne uzimaju u obzir ili jednostavno ne poznaju ovu Lenjinovu definiciju (Ossowski je, doduše, navodi u pomenutom delu), a sami se često jedva probiju do vrlo osiromašenog i nepreciznog jezgra Marksove misli. (Na primer, Bendix i Lipset: oni smatraju da je po Marksu klasna pripadnost određena „položajem koji pojedinac ima u socijalnoj organizaciji proizvodnje. Osnovna determinanta klase je način na koji pojedinac (!) sarađuje (cooperates) s drugima pri zadovoljavanju osnovnih potreba kao što su hrana, odeća i sklonište", *Class, Status and Power,* 1956, str. 8.) A H. Roeder posebno analizira i dokazuje protivrečnost Lenjinove definicije: *Abschied von Klassenbegriff,* Opladen, 1972, str. 77—78.

[14] V. I. Lenjin, *Velika inicijativa,* u: V. I. Lenjin, *Izabrana dela u dva toma,* tom II, knjiga druga, ćirilica, „Kultura", Beograd, 1950, str. 167. Izraz „grupa" ne treba uzeti u strogo sociološkom značenju, već kao množinu ljudi (vidi: J. Goričar, *Temelji obče sociologije,* cit. izd. str. 310).

njihovog mesta u načinu proizvodnje. To prisvajanje se ostvaruje preko različitih načina dobijanja i veličine društvenog bogatstva. Ono je obično povezano sa posebnim pravno utvrđenim svojinskim pravima i sa položajem u organizaciji rada. Klasna podela je bar po definiciji latentna klasna borba pri samom prisvajanju i uslovima prisvajanja. U strogom značenju reči kod tako definisanih klasa uvek se radi o antagonističkim klasama.[15]

Pojedine elemente takvog čitanja Lenjinove definicije svakako bi trebalo opširnije obrazlagati jer mogu da budu sporni, mada je dovoljno nesporno da su klase nešto što je neposredno povezano sa određenim načinima i odnosima proizvodnje, to jest s onima koji omogućavaju prisvajanje rada drugih (preciznije: viška rada, odnosno viška proizvoda). Ukratko, oni su definisani kao teorijski pojam iz same marksističke teorije i kao njen neizostavan sastavni deo. U *Kapitalu* srećemo tako teorijski definisanu klasu kapitalista i klasu radnika (kao i klasu zemljovlasnika).[16] Postojanje tih klasa proizlazi iz „apstraktnog modela“ kapitalizma, to jest iz teorijskog pojma kapitalističkog načina proizvodnje. Marksistički *teorijski* pojam klase i, konkretno, radničke klase u kapitalizmu nije nastao — nije dobio svoj sadržaj — na osnovu opisa, analize i uopštavanja različitih karakteristika konkretnih životnih okolnosti, navika i mišljenja bilo radničkih masa bilo buržoazije u konkretnom engleskom ili francuskom društvu Marksova vremena i zato on i ne gubi svoj sadržaj sa menjanjem objektivnih svojstava i mišljenja njihovih (a najmanje sa menjanjem visine dohodaka i životnog standarda).

Označavanje marksističkog pojma klase kao teorijskog pojma[17] ima neke dalekosežne posledice na nekoliko nivoa. *Tako* definisane klase (radnička klasa, kapitalistička klasa) nisu empirijska stvarnost koju bi u društvu mogli da „vide“ sami pripadnici datog društva. Klasa je pojmovno oruđe koje omogućava da se spozna delovanje (postojanje i menjanje) datog društva, ona je oruđe za analizu empirijske stvarnosti, za analizu klasnog karaktera raznih vidnih, doživljenih grupa, slojeva, kasta, profesionalnih kategorija itd.

Iz same razvijene marksističke teorije o klasama proističe još jedan dodatni razlog, kao i smisao činjenice da se „klase ne mogu videti“ (osim banalne istine da se „ideja trougla ne može opipati“). Klasna podela datog društva se, prvo, ne pojavljuje „vidno“ jer se po pravilu ne može pojavljivati u „čistom“ obliku. Društveno-ekonomska formacija je struktura različitih „elemenata“ („proizvodnje“, „politike“, „kulture“) na bazi datog načina proizvodnje — struktura u tom smislu

[15] U globalnom društvu obično ne postoji samo jedan način proizvodnje i jedna podela na klase pri tom načinu proizvodnje, već više načina proizvodnje, odnosno njihovih ostataka, *podređenih osnovnom*.

[16] K. Marks, *Kapital*, III, u: K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 23, „Prosveta“, Beograd, 1972, str. 735.

[17] I tu je ilustrativno delo S. Ossowskog, koji, inače, tvrdi da Marks, uzimajući svojinu na sredstva za proizvodnju i korišćenje najamnog rada za kriterijum podele na klase, nije to smatrao kao uvođenje *novog* pojma klase, već samo kao otkriće suštine ranije i od drugih identifikovanih klasa (Ossowski, op. cit., str. 196).

da su postojanje i reprodukcija svakog elementa, uključujući proizvodnu „bazu", uslovljeni strukturom celine, mada je baza „determinirajuća u poslednjoj instanciji", s tim što ona (po Altiseu) određuje konkretno mesto, obim i uticaj ovog ili onog elementa unutar strukturirane celine.[18] Ako govorimo o klasama kada jedna grupa može da prisvaja rad druge grupe zahvaljujući različitom mestu u određenom sistemu društvene produkcije, ne smemo zaboraviti, na primer, da određeno mesto u sistemu proizvodnje može biti takvo da omogućava prisvajanje samo ako je povezano s određenim neekonomskim sredstvima, političkom ili pravnom prevlašću, s verskom podrškom i slično (na primer, mesto feudalca u feudalnom načinu proizvodnje: feudalci su u feudalnom načinu proizvodnje mogli biti eksploatatorska klasa, a seljaci eksploatisana klasa samo ako su se formirali kao stalež sa posebno definisanim i vojnički, pravno i tradicijom zaštićenim nejednakim pravima i dužnostima).[19]

Tek kapitalistički način proizvodnje omogućava eksploatisanje bez neposredne primene neekonomske prinude. Tek u kapitalističkom načinu proizvodnje je — kao što su već davno konstatovali marksistički i nemarksistički autori, kako Marks tako i Veber — ekonomija postala relativno samostalna i time omogućila i relativnu samostalnost prava, države, politike, koji su u drugim sistemima na različite načine nerazmrsivo prepleteni s njom. Proizvođenje viška proizvoda u kapitalizmu nije prostorno ni vremenski odvojeno od proizvođenja celokupnog proizvoda, već teče u okviru istog radnog procesa u kome je radnik dobio najamninu za svoj rad, odnosno privremeno prodao svoju radnu snagu. Prisvajanje viška rada teče po čisto ekonomskom procesu razmene („plata za rad") i pogodbe između radnika i poslodavca. Štaviše, bar pravna, ako još ne i politička, ravnopravnost ljudi uslov je za normalno delovanje ekonomskog odnosa, što, naravno, takođe znači, samo ovaj put posrednu, odnosno negativnu, vezu između ekonomike i prava. Zbog toga tek buržoazija može da se postavi prema proletarijatu kao čista „ekonomska klasa", a ne više kao kasta ili stalež s posebnim pravnim ili verskim pravima na prisvajanje viška rada.

---

[18] O tome: L. Althusser, *Za Marksa,* Beograd, 1971, članak *O materijalističkoj dijalektici.*

[19] „Specifični ekonomski oblik u kome se neplaćeni višak rada crpe iz neposrednih proizvođača određuje odnos gospodstva i potčinjenosti kakav izrasta neposredno iz same proizvodnje i kakav sa svoje strane obratno reagira na nju kao određujući faktor." „U svima oblicima gde neposredni radnik ostaje „posednik" sredstava za proizvodnju i uslova rada potrebnih za proizvodnju njegovih sopstvenih sredstava za izdržavanje... može se... višak rada za nominalnog zemljovlasnika iscediti samo izvanekonomskom prinudom, pa ma kakav oblik ova uzimala... Potrebni su, dakle, odnosi lične zavisnosti" (K. Marks, *Kapital,* III, cit. izd., str. 657—658).

O razlikama između kapitalističkog i ranijih načina proizvodnje s obzirom na ulogu pravno-političke i ideološke nadgradnje: E. Balibar, *Sur les concepts fondamentaux du materialisme historique,* u: Althusser—Balibar: *Lire le Capital II,* Maspero, Paris, 1968. i naročito: N. Poulantzas, *Préliminaires à l'étude de l'hégémonie dans l'Etat,* „Les temps modernes", Paris, br. 234, 1965.

Poznata tema „kasta, stalež, klasa“ pruža dobru priliku da osvetlimo naš postavljeni problem. U marksističkoj literaturi srećemo dve uporedne teze: kasta i stalež su samo zamagljeni oblici pojavljivanja klasa; s kapitalizmom su se klase pojavile u neprikrivenom, čistom obliku. Klase su, dakle, uvek postojale (u posmatranim društvima), ali su se tek s kapitalizmom pokazale; one su naslednice kasta i staleža i u isto vreme njihova „suština“. To bismo grafički mogli ovako prikazati:

$$\frac{\text{kaste}}{\text{klase}} \qquad \frac{\text{staleži}}{\text{klase}} \qquad \text{klase}$$

Vodoravno čitanje (kaste→staleži→klase) predstavljalo bi vremensko-istorijsku sukcesiju menjanja empirijske stvarnosti; okomiti pravac predstavljao bi odnose oblik/sadržina, pojava/suština, odnosno tačnije: empirija/pojam.

Kod kaste i staleža je stvar jasna: pomoću teorijskog pojma klase iza pojavnih oblika kaste, odnosno staleža možemo otkriti klase. Međutim, u kapitalizmu zapadamo u teškoću. Dosadašnja logika razmišljanja i sama skica pokazuju da tu teškoću možemo rešiti razlikovanjem *klase kao empirijske stvarnosti*[20] (odnosno *empirijskog pojma* za označavanje te empirijske stvarnosti) od *klase kao teorijskog pojma*. Nov grafički prikaz, s uvođenjem ovog razlikovanja, izgledao bi ovako:

$$\frac{\text{kaste}}{\text{Klase}} \qquad \frac{\text{staleži}}{\text{Klase}} \qquad \frac{\text{klase}}{\text{Klase}}$$

Teorijske Klase feudalnog načina proizvodnje mogu se empirijski pojaviti samo kao staleži, teorijske „Klase“ kapitalističkog načina proizvodnje mogu se, međutim, pojaviti kao empirijske „klase“.

1.2. *Klasa kao empirijski pojam*

Za oznaku empirijskog pojma klase možemo uzeti Marksovu definiciju iz njegovog „empirijskog“, neteorijskog, politološko-sociološkog spisa *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte:* „Ukoliko milioni porodica žive pod ekonomskim uslovima egzistencije koji njihov način života, njihove interese i njihovo obrazovanje odvajaju od načina života, interesa i obrazovanja drugih klasa i njima ih neprijateljski suprotstavljaju, utoliko oni čine klasu.“[21] Naglasak je na zajedničkim ekonomskim uslovima egzistencije i formiranim zajedničkim karakteristikama (način života, obrazovanje) i na interesima u *borbi* s antagonističkom kla-

[20] Pod empirijskom stvarnošću podrazumevamo ovde i u daljem izlaganju ono što je (i kao što je) viđeno, u iskustvu doživljeno, od pripadnika datog društva neposredno, bez posredovanja nauke.

[21] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom I, ćirilica, „Kultura“, Beograd, 1949, str. 308—309.

som, u kojoj se (borbi) formiraju svest o zajedništvu, međusobna povezanost i sopstvene političke organizacije („ukoliko istovetnost njihovih interesa ne stvara zajednicu, ne stvara nacionalnu sjedinjenost i političku organizaciju među njima, utoliko oni ne čine klasu" — Marks, na istom mestu). Nije, međutim, neophodno da pri tom pripadnici takve klase budu svesni svoje klasne prirode u strogo teorijskom smislu reči. Takve klase se formiraju od međusobno konkurentnih pojedinaca ili grupa samo ako vode zajedničku borbu protiv druge klase. Kao prva moderna klasa s takvim karakteristikama pojavila se buržoazija u periodu borbe protiv feudalne klase, odnosno staleža.

Buržoazija se kao klasa u opisanom empirijskom smislu odista konstituisala i — bar ponegde — sama sebe nazvala klasom.[22] Međutim, ona je smatrala sebe kao *klasu* nasuprot *staležima* feudalnog društva, a ne u marksističkom teorijskom smislu. Njen klasni karakter u tom smislu nije bio vidan ni njoj samoj ni radništvu toga perioda. Marksistički teorijski pojam klase je nov pojam, koji je uveo Marks (uprkos njegovim sopstvenim suprotnim tvrdnjama), i tek s njim je bilo mogućno iza privremenog i lokalnog empirijskog postojanja buržoaske „klase" otkriti kapitalističku eksploatatorsku klasu (vidi gore) — „otkriće" koje buržoazija nije nikad priznala jer bi to značilo priznati sopstveni eksploatatorski položaj. Štaviše, smeli bismo postaviti tezu: ukoliko je kapitalističko društvo počelo više rasti iz svoje sopstvene osnove, ukoliko je potpunije ovladavalo datim globalnim društvom (najranije i najpotpunije tamo, kao u SAD, gde nije bilo potrebe da se bori sa feudalnim strukturama), utoliko je manje vidljiva (postojala) njena klasna struktura. Teza je na izgled suprotna tradicionalnoj oceni razvoja kapitalističkog društva i na svoj način potvrđuje neke, u uvodu pomenute, nemarksističke ocene klasnosti razvijenih kapitalističkih društava. U suštini, međutim, ona govori da *ni kapitalističko društvo nije izuzetak:* ni u njemu klasna struktura nije „vidna", samo iz drugih razloga i na drugi način nego u dosadašnjim klasnim društvima. Problem ovoga puta nije u tome da bi se ekonomsko iskorišćavanje prikrivalo i preplitalo s vanekonomskim nejednakostima; iskorišćavanje je sada „čisto" — ekonomsko — ali *ne pokazuje se kao iskorišćavanje,* pokazuje se i doživljava kao nešto drugo. Pokazuje se tako da se u isto vreme skriva. Jedan od oblika toga prikrivanja (pokazivanja i skrivanja) klasne podele u kapitalističkom društvu je upravo socijalna stratifikacija, a naročito statusna stratifikacija (pored profesionalnih i drugih razlika). Smeli bismo, dakle, postaviti sledeću tezu: naslednici kasta i staleža u razvijenim kapitalističkim društvima nisu empirijske klase (koje se pojavljuju samo u specifičnim uslovima prelaznog perioda), već statusni slojevi kao posebna, mada ne jedina, empirijska stvarnost koja prikriva klasnu strukturu.

---

[22] U početku je postojala velika terminološka i pojmovna nejedinstvenost u upotrebi kategorija stalež i klasa. Po Ossowskom, Smith za ekonomske klase upotrebljava i termin stalež. O tome: Ossowski, op. cit., str. 154—158. Naravno, najznačajnija je odgovarajuća istorijska literatura. Ilustrativan je E. Hobsbawn, *Obdobje revolucij*, Ljubljana, 1968.

2. STATUSNI SLOJEVI I KLASNA PODELA KAPITALISTIČKOG DRUŠTVA

Statusni slojevi su, po definiciji, množine ljudi istoga ili sličnog statusa. O pojmu statusa ima, inače, prilično razilaženja terminološke i pojmovne prirode, pre svega u vezi s različitim određivanjem sadržaja i usled toga i različitim odnosima među pojmovima statusa, pozicije (položaja), uloge, prestiža i sloja. Status se ponekad izjednačuje s pozicijom (položajem), čija je aktivna strana „uloga" (na primer, status i uloga oca); on može da označava i rang određenog društvenog *položaja* u određenoj hijerarhiji (na primer, status zanimanja-*položaja* učitelja u *hijerarhiji ugleda zanimanja);* a može da označava i mesto *pojedinca* u određenoj grupi ili u određenom društvu (društveni status toga i toga čoveka).

Bez pretenzije na veliku preciznost i bez bojazni da ćemo promašiti osnovni sadržaj zanimljiv za naš problem, možemo prihvatiti definiciju po kojoj je status položaj na hijerarhijskoj lestvici (viši — niži), koji pojedinac dobija u određenoj sredini po različitim merilima koja su u toj sredini značajna. Kao merila najčešće se javljaju imetak, dohodak, obrazovanje i vaspitanje, različite društvene uloge koje pojedinac ima i način kako ih vrši, naročito profesionalna uloga, ponekad i poreklo, verska pripadnost itd. S obzirom na mnogobrojna merila — statusne determinante — i mnogobrojne sredine, odnosno grupe koje vrednuju i ranguju, svaki pojedinac ima mnogo različitih statusa. Na osnovu nekog statusa koji uzmemo kao ključni ili na osnovu neke sinteze svih pojedinačnih statusa pojedinac ipak dobija samo jedan društveni status, na osnovu koga je uvršten u jedan od statusnih slojeva datog društva (ponekad nazvanih klase), koji su hijerarhijski razvrstani od viših, preko viših i nižih, srednjih do najnižih slojeva. Po mnogim autorima, taj sintetički pokazatelj statusa je jednak prestižu, koji pojedinac uživa u datoj sredini na osnovu svoga imetka, obrazovanja, društvenih uloga itd., a po drugima je prestiž samo jedna od statusnih determinanata itd. Status je objektiviran u određenom ponašanju koje se očekuje od pojedinca koji ga zauzima, te je prema spoljnom svetu označen različitim statusnim simbolima. Statusni *slojevi* u formalno-sociološkom značenju reči mogu se formirati samo onda kad su razlike među pojedinim statusima dovoljno jasne i dovoljno diskontinuirane i kad postoji dovoljna statusna konsistencija. Ovde se nećemo upuštati u podrobnije razmatranje ove obimne problematike.[23] Iz nje smo izvukli samo ono što je neophodno da bismo mogli istaći osnovni sadržaj tako shvaćenog statusa i statusnog sloja.

Društveni statusi su način na koji ljudi datog društva doživljavaju svoj položaj u društvu, uslove svoje egzistencije, objektivno postojeće društvene razlike. Oni nastaju u zavisnosti od toga koje se objektivno postojeće razlike među ljudima uopšte zapažaju u datoj sredini, kakvu

[23] Vidi diskusiju u: J. Goričar, *Temelji obče sociologije*, cit. izd., str. 216—250; dobar i sažet prikaz takođe u: M. H. Tumin, *Social Stratification*, New Jersey, 1967.

težinu imaju, kako se vrednuju.[24] Različite teorije o statusnoj stratif
kaciji nisu naučne teorije u strogom značenju reči jer ne pružaju pr
padnicima tih društava nikakva *nova* saznanja, već samo uređeno, pr
gledno, u preciznom i koherentnom stručnom jeziku *opisuju* ono što v
„svako zna" i „vidi" (odnosno — ukoliko to ne zna i ne vidi, razl
je u tome što su konkretna savremena globalna društva prevelika
nedovoljno pregledna, pa su nam zato potrebni posebni stručni instr
menti da bismo videli i imali pregled onoga što pripadnik neke man
sebi dovoljne zajednice može da vidi i bez njihove pomoći). Otuda nj
hova uverljivost i u isto vreme osećanje da su posredi banalnosti. A
po Altiseu prihvatimo najopštiju definiciju ideologije kao „načina d
življavanja odnosa prema stvarnim životnim uslovima"[25], statusno rasl
javanje možemo označiti kao izrazit ideološki proces, a teoriju (statusn
socijalne stratifikacije kao dobar, mada površinski, opis i analizu to
procesa.

Tako su statusni slojevi, kao način na koji ljudi doživljavaju odn
prema uslovima svoje egzistencije, empirijska stvarnost, ono što lju
datog (kapitalističkog) društva „vide", „doživljavaju", „osećaju". Emp
rijska stvarnost: vidljivo je i u iskustvu dato da je društvo podeljeno
slojeve, da su u višim slojevima, na primer, ljudi s većim imetkom, viši
dohotkom, višim obrazovanjem, posebnim načinom potrošnje itd. Mar
sistička analiza klasa — koja polazi od osnovnih pojmova kapitalističk
načina proizvodnje — može, doduše, da pokaže da među pripadnicin
viših slojeva po pravilu preovlađuju pripadnici klase kapitalista, što
zasniva na iskorišćavanju radničke klase, ali za ljude koji i ukoliko ži
„utopljeni" u ideologiju kapitalističkog društva to je samo apstrakt
teorija koju ne potvrđuje viđena i doživljena empirijska stvarnost. J
više, to je „puka ideologija" koja se nameće zbog posebnih interesa „up
kos svim činjenicama". Takvo doživljavanje, koje stalno potvrđuju org
nizovani ideološki aparati toga društva[26] (štampa, RTV, škole), pozivaju
se pri tom na empirijska sociološka istraživanja koja potvrđuju to potv
đivanje, mogli bismo otprilike ovako predstaviti: U društvu postoje ra
statusni slojevi; pripadnicima viših slojeva uspelo je, doduše, da stek
veću količinu onoga (dohotka, obrazovanja...) čemu, inače, teže i p
padnici nižih slojeva, ali, na žalost, nisu bili tako srećne ruke kao
prvi. A ne mogu svi biti pobednici! Razume se, u društvu ima i nepra
nemaju svi jednake mogućnosti za utakmicu. Zato treba više izjedn
vati polazne uslove, omogućiti veću socijalnu mobilnost, naročito pom
školstva. U društvu, naravno, postoje i različite grupacije čiji su inte
delimično suprotni, ali su oni u isto vreme i međusobno zavisni i je

[24] Tu osnovnu sadržinu teorija socijalne stratifikacije i njenu razliku
Marksove teorije o klasama, činjenicu da se „te dve teorije zbivaju u ra
čitim teatrima", ističu i poljski marksistički autori: S. Bauman, *Marksist
teorija društva*, Beograd, 1969, str. 79. i dalje i J. Wiatr, *Społeczeństwo*, W
szawa, 1964, str. 232.

[25] Vidi: L. Althusser, *Za Marksa*, cit. izd. str. 212—214. i L. Althu
Idéologie et appareils idéologiques d'Etat, „La Pensée", Paris, br. 151, 1
vidi takođe navedeni članak N. Poulantzasa.

[26] L. Althusser, *Idéologie et appareils idéologiques d'Etat*, cit. izd.

drugima potrebni (na primer, interesi voditelja industrije i radnika, poslodavaca i posloprimaca, pa onda različitih profesionalnih grupa itd.). Zahvaljujući odgovornijem radu, većem znanju, spretnosti ili ponekad i monopolu, neki, doduše, zarađuju mnogo, čak suviše, ponekad i pljačkaju — ali priča o klasnom iskorišćavanju je ideološka propaganda.

Paradoks: ukoliko ideologija više deluje, utoliko je „očiglednije" da je marksistička teorija o klasama „gola ideologija" (ili „prazna apstrakcija"); ukoliko ideologija uspešnije deluje, utoliko je „empirija" jači dokaz njenog neideološkog karaktera (više je potvrđuju, ako hoćemo, sva empirijsko-sociološka istraživanja mnenja).

Statusno raslojavanje ima tako ne samo teorijski status ideologije, već možemo reći da se pri tome radi o primeru „preovlađujuće (vladajuće) ideologije vladajuće klase". Doduše, ne u smislu nekih ideja koje vladajuća klasa izmišlja da bi držala iskorišćavanu klasu u pokornosti i slično, već u preciznom i objektivnom značenju da se radi o ideološkom prikrivanju kapitalističke klasne strukture, koja je *uslov* njenog normalnog *reprodukovanja.*[27] Podela na više i niže slojeve pokazuje, na određen način, podelu na klase. Međutim, ona je prikazuje kao nešto drugo, kao raspodelu sposobnosti, inteligentnosti, odgovornosti, porekla, dohotka itd. i time je prikriva.

Tako postavljena teza zahteva da napustimo neke uprošćene predstave o ideologiji i ideološkom procesu. Najpre predstavu o ideologiji kao sredstvu za svesno varanje.[28] Doduše, to za marksističku tradiciju nije ništa novo. Manje je zapaženo da s odbacivanjem takvog shvatanja ideologije treba odbaciti i njegovu osnovu: pretpostavku o nekom empirijskom subjektu, u ovom slučaju kapitalističkoj klasi, koji kao takav empirijski postoji i svestan je svoga postojanja i svojih interesa i svoje postojanje i interese izražava potom u ideologiji — odnosno u ideologiji ih ideologijom prikriva ako smatra da je prikrivanje sopstvenog postojanja i stvarnih interesa u njegovom interesu. U takvom slučaju bi klasa empirijski postojala najpre za sebe „takva kakva je" u bazi društva, a zatim još i predstavljena u svojoj ideologiji ili, u posebnim slučajevima, maskirana svojom ideologijom. Prema tome, postojao bi kapitalist (eksploatator), koji se *potom (drugima)* predstavlja i maskira kao poslodavac, pripadnik višeg sloja i slično. Međutim, preduzetnik ili pripadnik višeg sloja nije kapitalist ni za sebe ni za druge. *Osnovni* ideološki proces je objektivan, nesvestan proces.[29] Nema društvenih subjekata koji bi

[27] U tom pravcu i F. Parkin (*Class, Inequality and Political Order,* Mc Gibbon and Kee, 1971): „prestižna hijerarhija služi za stabilizovanje i legitimisanje nejednakosti angažovanjem pojma socijalne pravičnosti za odbranu postojećih klasnih privilegija" (str. 41—42). Posredno je na takvu ulogu socijalne stratifikacije i određenih teorija o njoj ukazala diskusija između pristalica klasične funkcionalističke interpretacije socijalne stratifikacije K. Davisa i W. E. Moora (*Some Principles of Stratification,* 1945) i kritičara M. M. Tumina (1953). Cela diskusija, koja je trajala sve do 1963, u: M. M. Tumin (ed.), *Readings on Social Stratification,* New Jersey, 1970, str. 368—433.

[28] L. Althusser, *Za Marksa,* cit. izd., str. 217—218.

[29] O ideološkom procesu vidi: Th. Herbert, *Remarques pour une théorie générale des idéologies,* „Cahiers pour l'analyse", Paris, br. 9, 1967, naročito str. 81—91.

imali ili proizvodili svoju ideologiju (za druge); društveni subjekti se uspostavljaju u nesvesnom ideološkom procesu. Tako uspostavljeni empirijski subjekti, empirijske, „vidljive" društvene grupe i slojevi — nisu jednostavno maske ni kopije klasa. Nema vidljivog društvenog sloja iza koga bi se u celini mogla otkriti određena klasa (ne može se jednostavno skinuti sa „poslodavaca" maska ni otkriti kapitalisti). Ideologija nije samo predstavljanje ili maskiranje, već je po pravilu u isto vreme i pomeranje, premeštanje. Klasa ne samo što se kao klasa ne može videti, već se ona ne može ni jednostavno otkriti iza ideološkog privida, kao pravo lice iza maske.[30] (Iza preduzetnika može da stoji vlasnik preduzeća ili menadžer; vlasnik preduzeća može biti akcionarsko društvo, a sopstvenik akcija može biti i radnik ili penzioner.) Time smo opet došli do polazne teze da je marksistički pojam klase teorijski pojam koji ne može izrasti iz jednostavne analize i jednostavnog uopštavanja empirijskih pojmova.

Ideologija koja prikriva i onemogućava da se vidi kapitalistička klasa onemogućava u isto vreme i da se vidi radnička klasa, i to opet kako za druge tako i za radničku klasu samu. „Empirijski" postoje samo razna radnička zanimanja, radnici raznih struka; u najboljem slučaju vidljivo je jedinstvo (interesa) fizičkih radnika („posloprimaca" ili najamnih radnika) u borbi za bolje radne uslove ili za više najamnine. Oni se pri tom, s obzirom na svoj dohodak, ugled zanimanja, obrazovanje, način života, nalaze na različitim mestima socijalne stratifikacije i pripadnici su različitih (statusnih) slojeva. U najboljem slučaju neki se od njih vide i doživljavaju kao poseban „working class" s posebnim ekonomskim položajem i interesima, na primer, interesima manuelnih radnika tamo gde izraz klasa nije ideološki u potpunosti potisnut. Međutim, u okviru vladajuće ideologije radnički sloj ili radnička „klasa" se ne doživljava kao (revolucionarna) klasa u marksističkom smislu — kao klasa koja je eksploatisana u datom načinu proizvodnje i koja u isto vreme ima mogućnost da taj način proizvodnje izmeni.

3. PROBLEM RADNIČKE KLASE U KAPITALIZMU

Dosadašnje izlaganje bilo je toliko apstraktno zato što je privremeno ostavilo po strani jedan bitan element slojno-klasne problematike u savremenim kapitalističkim društvima, naime samu pojavu marksističke teorije o klasama u tim društvima i činjenicu da radnička klasa

---

[30] Ukratko, ako klase „prepoznaju" same sebe samo u ideologiji, ta ideologija nije samo „reconnaissance", već uvek ujedno i „méconnaissance". Ideološka klasa nije determinirana jednostavno i čisto apstraktnom, izolovanom klasnom strukturom; na nju uvek utiču celina konkretne društvene strukture i konkretni istorijski uslovi njenog formiranja: drukčije se doživljava buržoazija u zemljama koje su proizišle iz radikalnih buržoaskih revolucija nego u zemljama gde se njena vodeća uloga oblikovala preko kompromisa sa feudalnom aristokratijom, drukčije tamo gde je izrasla više na sopstvenoj kapitalističkoj osnovi nego tamo gde se tek oblikuje u borbi s radničkom klasom na jednoj i sa tuđim buržoazijama na drugoj strani.

u tim zemljama nije samo teorijsko-analitičan pojam, već da postoji i kao doživljena empirijska činjenica. Zanemarili smo, ukratko, činjenicu da vladajuća ideologija ne uspeva u celini da ovlada ideološkom sferom. Naša je teza pri tom da bez marksističke teorije o klasama nema, odnosno ne bi bilo, revolucionarne radničke klase u strogom značenju reči. Drukčije rečeno, bez marksističke naučne teorije o klasama nema ideologije kroz koju bi se konstituisala revolucionarna radnička klasa kao empirijska društvena stvarnost. Reč je, naravno, o staroj tezi da bez marksističke teorije nema celovite radničke klasne svesti i da spontana svest radnika dovodi obično samo do „sindikalizma“, do ekonomske borbe u granicama datog načina proizvodnje.

Tek s pojavom marksističke nauke o društvu može se u potpunosti formirati nekapitalistička radnička ideologija, revolucionarna radnička *klasna* ideologija, kao takav način doživljavanja uslova egzistencije — osnovnih društvenih odnosa — koji nije uslov njihovog reprodukovanja, već to reprodukovanje ometa i uslov je njihovog transformiranja.[31] Takva ideologija se ne može oblikovati bez nauke o društvu (o klasama) jer jedino ona može prodreti iza „privida“ empirijske društvene stvarnosti i samu tu stvarnost pokazati kao proizvod klasne strukture, odnosno ideologije koja je uslov reprodukovanja te strukture. I na drugoj strani: naučna teorija o klasama je, po definiciji, sastavni deo antikapitalističke radničke ideologije. Marksistička teorija o klasama ne može biti klasno neutralna, kao što ne može biti klasno neutralno ni njeno odbijanje ili ignorisanje. Prikrivanje klasnih struktura ili ćutanje o njima neizbežno služi reprodukovanju tih struktura, njihovo otkrivanje je *conditio sine qua non* njihove izmene. Teorije socijalne stratifikacije su same po sebi samo opis i analiza određenog ideološkog procesa. Međutim, ukoliko se one javljaju kao zamena, kao konkurencija marksističkoj teoriji o klasama, one i same neizbežno postaju sastavni deo toga ideološkog procesa. Pitanje klase je sa stanovišta nekapitalističke radničke klasne ideologije tačka na kojoj „nema trećega“: svako negiranje klasne strukture u kapitalizmu je buržoaska ideologija, a ne nauka. Sa stanovišta buržoaske ideologije takva tačka je „empirijska društvena stvarnost“. Sve što ne nalazi potvrdu u empirijskoj stvarnosti, to jest svaka teorija koja je u suprotnosti sa preovlađujućim viđenjem i doživljavanjem stvarnosti, nenaučno je, samo je gola ideologija (ne kaže se radnička ideologija jer buržoaska empirijska stvarnost ne poznaje radničku *klasu)*.

Jasno je gde su snaga i slabost jedne i druge ideologije: na jednoj strani što teorija o klasama ostaje gola apstrakcija, a na drugoj što se doživljena empirijska stvarnost menja. Slaba tačka jedne ideologije je jaka strana druge, i obrnuto. Borba između te dve mogućnosti je u suštini ideološka borba oko formiranja (svesti) radničke klase.

---

[31] Različite utopijsko-socijalističke i anarhističke predstave koje odbacuju postojeće društvo mogu, doduše, da ometaju njegovo normalno delovanje i, u krajnjem slučaju, mogu da vode u njegovu krizu, ali ne mogu biti vodič pri njegovoj transformaciji u novo društvo.

Gornja teza, naime da je Marksova teorija o klasama konstitutivni element radničke klase kao revolucionarne klase (klase „za sebe"), na izgled je u suprotnosti s Marksovom tvrdnjom: „Buržoaski istoričari su davno pre mene izložili istorijski razvitak te borbe klasa, a buržoaski ekonomisti — ekonomsku anatomiju klasa. Ono novo što sam ja dao sastoji se u tome što sam dokazao: 1) da je postojanje klasa povezano samo s određenim istorijskim fazama razvitka proizvodnje; 2) da klasna borba neminovno vodi diktaturi proletarijata; 3) da ta diktatura čini samo prelaz ka ukidanju svih klasa."[32]

Kao svoj prilog on je dao „samo" ono bez čega „klase" u shvatanju buržoaskih istoričara i klasične političke ekonomije nisu klase u Marksovom teorijskom smislu. Buržoaski istoričari su videli pojavu građanske klase kao grupacije koju su povezivali ekonomski interesi, stil života itd. u borbi protiv feudalnog sistema i tako preneli shemu borbe na društva u prošlosti. Ekonomisti su ustanovili ekonomsku osnovu podele ljudi na klase u buržoaskom društvu: profit, najamninu i rentu i suprotnost među njihovim interesima, ali nisu videli klasni, to jest eksploatatorsko-eksploatisani karakter tih klasa, odnosno izvor profita i rente u radniku otuđenom višku vrednosti i sam izvor toga viška vrednosti. Tek ta konstatacija naučno utemeljuje prirodu klasne borbe i mogućnost ukidanja klasa preko klase na čijem se iskorišćavanju zasniva postojeće klasno društvo.[33]

Proces formiranja revolucionarne radničke klase iziskuje više uslova i prolazi kroz više faza. Potrebno je da ljudi i grupe koji su objektivno u položaju radničke klase osete posebnost i zajedništvo svojih svakidašnjih životnih prilika i interesa (znači — ne neposredno svoga klasnog položaja u teorijskom smislu) i da se u skladu s tim povezuju. Potrebno je da tako oblikovana grupacija — sloj u formalno-sociološkom smislu, odnosno empirijska klasa u smislu našeg razlikovanja, bez obzira na to da li sama sebe već naziva „klasom" ili ne — prihvati bitne elemente marksističke teorije o klasama i da svoje odnose, interese i mogućnosti počne interpretirati u skladu s njom tako da ta teorija postane sastavni deo praktične ideologije, to jest načina na koji njeni pripadnici doživljavaju svoj odnos prema društvenim uslovima svoje egzistencije. Proces, dakle, ima tri faze, a ne samo dve — klasu po sebi i klasu za sebe. Ishodišta su (1) pojedinci i društveni slojevi i grupe takvi, odnosno takve kako se oblikuju u skladu s preovlađujućom buržoasko-kapitalističkom ili, još pre, feudalno-staleškom ideologijom (ja — slobodan posloprimac, mi — građevinski radnici, mi — industrijski radnici, mi — niži sloj itd.), koji, na kraju krajeva, uprkos tome (2) više ili manje spontano dolaze do iskustva o svom zajedničkom položaju i svojim interesima nasuprot drugima (višim, vladajućim, preduzetnicima) i na različite načine ih for-

---

[32] K. Marks, Pismo Weydemeyeru od 5. marta 1852, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom II, ćirilica, „Kultura", Beograd, 1950, str. 442—443.

[33] Istina je da sam Marks 1852. još nije bio u stanju da to u potpunosti naučno objasni. To mu je uspelo tek u periodu priprema za *Kapital* i u *Kapitalu* samom. Utoliko je njegova skromnost 1852. na mestu.

mulišu. Već u toj fazi oni mogu da definišu svoje ekonomske i političke ciljeve i da obrazuju različite organizacije za njihovo postizanje (na primer, čartistički pokret). Međutim, bez marksističke teorije o klasama ciljevi ili ostaju u okvirima kapitalističkog načina proizvodnje ili su utopija koja ne nalazi vezu s realnim mogućnostima u datom društvu.

Toj fazi sledi — *ako* joj sledi — (3) prihvatanje marksističke teorije o klasama, klasnog „osvešćivanja", sa svima posledicama, uključujući i jasniju svest o tome gde su granice između sopstvene i suprotne klase (kraj radničkog shvatanja: „mi manuelni radnici" protiv „gospode s belim rukama" i slično).

Pri tom se ne radi ni o kakvom neminovnom, automatskom i ireverzibilnom procesu „buđenja" i „osvešćivanja", već uvek o konkretnom procesu, čije su pojedine faze i prelazi među njima — *u oba pravca* — proizvedeni s konkretnom društveno-istorijskom situacijom i, naročito, s postojećim *ideološkim odnosima i praksom.*[34] Možemo reći: ukoliko su izjednačeniji neposredni životni uslovi (dohoci, prebivalište, koncentracija na radnom mestu, poreklo itd.) i ukoliko su već u okviru postojeće buržoaske ideologije vidljivi kao jedinstven sloj (bilo sloj „na dnu društvene lestvice" ili, recimo, „sloj industrijskih radnika") — lakše se formira svest o njihovoj posebnosti i jedinstvenosti, a naročito ako su ta jedinstvenost i posebnost proverene u neposrednom konfliktu sa grupama suprotne klase (veliki štrajkovi i slično). I obrnuto: tamo gde su ljudi koji su objektivno u položaju radničke klase pocepani na vrlo heterogene delatnosti s obzirom na karakter rada, s obzirom na poreklo, dohotke, kvalifikaciju i uz to s obzirom na mesto u statusnoj hijerarhiji, za tako doživljeno jedinstvo ima manje mogućnosti. Osećaju se pre i jedino kao pripadnici ovog ili onog statusnog sloja, kao pripadnici određene profesionalne kategorije i slično. S tim u vezi nije teško uočiti razlike između, na primer, Engleske sa vrlo razvijenom svešću o pripadnosti „working class"-u i SAD, kao i promenljivih uslova u toku poslednja dva veka, od kojih mnogi (na primer, jačanje tercijarnog sektora sa ženskom radnom snagom) otežavaju takvo formiranje „klase" *unutar* građanske ideologije.[35]

---

[34] Balibar je upozorio na predmarksističnost teze da neki društveni položaj neminovno spontano rađa određenu pogrešnu — na primer, fetišizam robne proizvodnje — ili pravilnu (na primer, radničku svest radničke klase) svest, mada i sam Marks daje ponegde osnova za takve zaključke, na šta su se kasnije oslanjali Korsch, mladi Lukács i drugi. Vidi: E. Balibar, *Sur la dialectique historique*, „La Pensée", Paris, br. 170, 1973.

[35] O položaju radničke klase u Engleskoj u novijem periodu pišu naročito V. Goldthorpe i D. Lockwood (na primer — sa saradnicima — *The Affluent Worker in the Class Structure*, Cambridge, 1969). Vidi takođe: T. B. Bottomore, *Classes in Modern Society*, London, 1965, str. 28—32. i W. R. Runciman, *„Embourgeoisement", Self-rated Class and Party Preference*, u: *Sociology in its Place*, Cambridge, 1970, str. 141—156. Analize nemačkih istraživanja u: Meschkat-Negt (eds.), *Gesellschaftsstrukturen*, Frankfurt, 1973, a naročito: J. Ritsert — C. Rolshausen, *Zur Sozialstruktur der BRD*, kao i N. Beckenbach i drugi: *Zur Klassenlage der technisch und wissenschaftlich qualifizierten Lohnarbeiter*, str. 5—92.

Druga faza je, s jedne strane, zavisna od stupnja zaoštrenosti društveno-ekonomskih odnosa. Oni, naime, mogu da guraju ili da ne guraju ka radikalizaciji — zavisno od snage i mogućnosti vladajuće klase da adekvatno razrešava društvene konflikte — i da time stvaraju uslove za prihvatanje marksističke teorije o klasama. U isto vreme je, međutim, od bitnog značaja ideološka situacija u užem smislu, to jest funkcionisanje buržoaskih ideoloških aparata (škola, štampa, crkva) i s tim u vezi položaj i orijentacija inteligencije kao nosioca teorije i ideologije u užem smislu. Shematski možemo reći da samo istovremenost uslova povoljnih za prihvatanje osnova marksističke teorije među radnicima i krize, kao i preorijentacije većeg dela inteligencije vodi do većih „probijanja" vladajuće ideologije i afirmacije nove ideologije, novog načina doživljavanja u širim radničkim slojevima.[36] Po izvršenom „prodoru" situacija može ponovo da se stabilizuje. U tako formiranoj radničkoj klasi novonastala svest se učvršćuje i neformalnom socijalnom kontrolom, kao što je tradicija, i sopstvenim ideološkim aparatom (štampa, simboli, pesme), i tako bar delimično prkosi ponovo dobro ili čak bolje organizovanoj masovnoj proizvodnji buržoaske ideologije. Novostečena klasna svest je, naravno, stalno ugrožena, ona uzmiče, ostaje parcijalna, može i da podlegne ili da postane „anahronizam" u novoj situaciji. Međutim, i za buržoaziju postoji stalna opasnost od nove nepovoljne političko-ideološke konjunkture i novoga sloma — sada već na široj liniji fronta. Sam revolt i raspadanje buržoaske ideologije među inteligencijom ili samo vrenje među radnicima bez međusobne povezanosti nisu dovoljni za veća i trajnija pomeranja.

Na zanimljiv moment je — istina, u drugom kontekstu — upozorio Serž Male[37]: kvalifikovani radnici prošlog veka u industriji ili čak u manufakturama s velikim udelom kvalifikovanog ručnog rada spontano su se osećali stvaraocima društvenog bogatstva i, prema tome, eksploatisani od onih koji nisu radili, a raspolagali su bogatstvom; preovlađujući sloj polukvalifikovanih radnika u savremenoj mehanizovanoj industriji, gde je radnik samo privesak mašine, ne oseća se više takvim stvaraocem i zato ne ni eksploatisanim, onim „na čijim plećima stoji celo društvo i cela kultura"; on se oseća samo nesigurnim, zamenljivim i zato eksploatisanim. (Ne zaboravimo da su po Marksu tek takve mašine, odnosno sredstva za proizvodnju tipični za kapitalizam.)[38] U prvom slučaju se radnik i bez Marksove teorije mogao osećati eksploatisanim i zato je brže postajao prijemčiv za nju (ali u isto vreme ju je zato i neadekvatno interpretirao, prilagođavao svom doživljavanju eksploatacije); savremeni polu-

---

[36] Tako u Rusiji pre revolucije, uz kapitulantstvo domaće buržoazije; u toku drugog svetskog rata kod nas i delom u Francuskoj, uz slom fašizma u Italiji.

[37] S. Mallet, *Novi delavski razred*, Ljubljana, 1971, naročito str. 21—35.

[38] Marx: U manufakturi je rad samo *formalno* potčinjen kapitalu, tek u krupnoj industriji on to postaje i *realno;* tek to su specifično kapitalistička sredstva i način proizvodnje. (Uporedi: *Kapital* I u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 21, „Prosveta", Beograd 1970, str. 448.) O tome Balibar, *Les concepts*... op. cit., str. 127—138.

kvalifikovani radnik iz istog razloga sada teže prihvata klasnu teoriju o eksploataciji, a ako je prihvati, on je adekvatnije i razume. Drukčija je, opet, situacija sa novim slojem dobro plaćenih kvalifikovanih radnika u visoko mehanizovanoj ili automatizovanoj industriji.

4. O KLASAMA I STATUSNIM SLOJEVIMA U SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

Uvedena razlikovanja nam olakšavaju da razumemo i zbivanje u socijalističkim društvima posle obaranja buržoaske političke vlasti i posle ukidanja kapitalističke pravne svojine na osnovna sredstva za proizvodnju. Tu, naime, srećemo paradoks: na jednoj strani govorimo ako već ne o besklasnom društvu, a ono bar o ukidanju kapitalističke eksploatatorske klase, a time i osnovnog klasnog antagonizma, a na drugoj strani i dalje govorimo o radničkoj *klasi*.

Sa stanovišta *teorijskog* shvatanja klase je očigledno da se s ukidanjem jednog pola antagonizma, kapitalističke klase, ukida i drugi pol suprotnosti, radnička klasa. Ukidanjem eksploatatorske klase nestaje i eksploatisana klasa. Međutim, upravo sa stanovišta marksističke teorije je takođe očigledno da to ukidanje podele na klase nije jednokratan čin, već *proces*. Klasna podeljenost društva ostaje — kako kaže Lenjin u pomenutoj definiciji — dok god jedna grupa može da prisvaja rad druge na osnovu položaja u istorijski određenom načinu proizvodnje. Pravno utvrđeno i formulisano pravo svojine (u kapitalističkoj državi) nekih na sredstva za proizvodnju je samo jedan od osnovnih vidova takvog položaja u proizvodnji i takvog odnosa prema sredstvima za proizvodnju koji omogućava prisvajanje rezultata rada drugih. Ukidanjem kapitalističke države i time kapitalističkog svojinskog prava (nacionalizacija) ne menjaju se automatski svi vidovi nejednakih odnosa prema proizvodnim snagama i drugi uslovi koji omogućavaju (položaj u podeli rada, izvor dohotka) ili ukazuju (izvor i visina dohotka) na prisvajanje rada drugih ljudi. Zbog toga je opravdano — i nužno — o određenim konfliktima prelaznog perioda reći da imaju klasni karakter, da su oblik klasne borbe. Reč je o konfliktima između nastojanja za ukidanje ili očuvanje različitih uslova i mogućnosti za raspolaganje tuđim radom. Pri tom „subjektivno" zauzimaju *položaj radničke klase* oni ljudi i grupe koji nastoje da se takvi odnosi ukinu, ili posredno doprinose tome, dok su oni koji se svesno ili nesvesno zalažu za njihovo očuvanje — na pozicijama „kontraklase".[39] U uslovima kad socijalistička država obezbeđuje društvenu svojinu na sredstva za proizvodnju, kad je onemogućeno pravno fiksiranje svojinskog prava bilo koga na isključivo raspolaganje sredstvima za proizvodnju (ni radnih kolektiva u samoupravnom sistemu ni državne birokratije u etatističkom tipu socijalističkog uređenja), objektivni položaj klasnih grupa nije dat jednom zauvek i nije jednoznačan, već je po-

---

[39] Izraz „kontraklasa" upotrebljava za A. Dragičevićem S. Šuvar u širem značenju neproizvodnih radnika. Vidi: S. Šuvar, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Zagreb, 1970, str. 16—18.

kretljiv, prelazan i unutrašnje protivrečan. Grupa koja je u datim uslovima u eksploatatorskom položaju može se sutra naći u položaju eksploatisanog. Nova društvena struktura unosi nove i drukčije razlike u stare profesionalne i druge slojeve, pa i u tradicionalnu radničku klasu; ona stvara nove privremene frontove i nova privremena savezništva.

Pa ipak, bez obzira na sve to, ne može se mimo osnovne istine da se u *položaju* radničke klase i u prelaznom periodu još uvek najčešće i s najmanje kolebanja — „objektivno" i „subjektivno" — nalaze baš osnovne mase tradicionalne radničke klase.[40]

Savremena socijalistička društva su nastala kao rezultat borbe empirijski konstituisane radničke klase kao grupacije koja je na osnovu zajedničkog položaja i zajedničkih interesa u borbi s kapitalističkom klasom formirala svoju ideologiju, prihvatila marksističku teoriju o klasama, formirala svoju političku organizaciju i u odgovarajućim uslovima izvela socijalističku revoluciju. Razume se, takva empirijska klasa, odnosno njeno jezgro, nije s revolucijom preko noći nestala niti je nestala njena klasna svest kao bitni konstituens te klase. Do sad rečeno nam ujedno pokazuje u kom smislu klasna svest te grupacije *nije samo ostatak tradicije,* već se napaja i iz novih uslova i odnosa, i u isto vreme je nužan uslov njihovog daljeg menjanja.

Osnovne radničke mase se još najviše nalaze u položaju radničke klase i u tom smislu su one još uvek osnovni nosilac specifičnog „istorijskog interesa" radničke klase — ukidanja klasa, podele društva koja se zasniva na institucionalizovanim mogućnostima prisvajanja tuđeg rada. Postojanje njihove klasne svesti je uslov za ostvarivanje toga cilja. Međutim, uprkos tome, bez stalnog prisustva marksističke nauke o društvu „spontana" ili „tradicionalna" klasna svest kao ideologija, kao način vi-

---

[40] Teorijska analiza klasa se, isto tako, ne može zatvoriti u granice date zemlje i ignorisati postojanje svetske istorije, odnosno činjenice da u prelaznom periodu postoje i kapitalizam i socijalizam kao svetski procesi. Klasna struktura datog društva i klasna borba u njemu nisu nezavisne od borbe između ova dva sistema i procesa u svetskim razmerama i već zato nijedna revolucija, odnosno kontrarevolucija nisu nešto završeno. Čak i kad se u datoj zemlji posle uspešno izvršene revolucije ne može govoriti o domaćoj kontraklasi, protiv koje bi se radništvo u borbi održavalo i organizovalo kao klasa (već samo o promenljivim kontraklasnim položajima), takva kontraklasa postoji u međunarodnim razmerama. Prema njoj se radništvo zemalja s izvršenom socijalističkom revolucijom mora osećati i organizovati i kao klasa povezana s klasičnim radničkim klasama samih kapitalističkih zemalja. Ne upuštajući se u dovoljno poznate probleme u vezi s izvanrednom složenošću, pa i protivrečnošću situacije koju u međunarodnim i domaćim razmerama stvaraju takvo preplitanje i uzajamna zavisnost ova dva procesa, upozorili bismo samo na to da se frontovi i savezništva koji se formiraju oko suprotstavljanja domaćoj i stranoj kontraklasi ne podudaraju. Na klasnoj poziciji radničke klase (u odbrani revolucionarnih tekovina) prema opasnosti spolja objektivno stoje sve grupacije koje s uvezenom kontrarevolucijom mogu nešto da izgube — makar se pri tom i ne radilo o privilegovanom položaju u prelaznom periodu, koji ih na unutrašnjem frontu, inače, postavlja u poziciju kontraklase (na primer, delovi državne birokratije); međutim, za mnoge saveznike radničke klase protiv „kontraklase" u domaćim razmerama pretnja spolja je od malog značaja jer bi se njihov položaj neznatno izmenio, a možda bi se relativno čak i poboljšao.

đenja svog društvenog položaja, i kroz nju konstituisana empirijska klasa, ni u socijalističkim društvima ne odražavaju adekvatno stvarnu klasnu strukturu, stvarnu podelu klasnih položaja. Grubo možemo reći da se kod nas spontano, na nivou ideologije kao doživljavanja (a ponekad i kao eksplicitno formulisana politička ideologija), pojavljuju dva neadekvatna shvatanja radničke klase. Po jednom, svi zaposleni imaju u društvu u kome je ukinuta privatna svojina na osnovna sredstva za proizvodnju jednak klasni položaj, pa su prema tome jedinstvena „radnička klasa", odnosno „radni narod" (za razliku od stare radničke klase, više ili manje spontano se izostavlja bilo izraz „radnička" bilo izraz „klasa"). Po drugom, pravu radničku klasu čine „proizvođači" ili čak „neposredni proizvođači" kao takvi ili, pak, fizički radnici nasuprot „onima po kancelarijama" kako u preduzeću tako i izvan njega. Oba opredeljenja izražavaju samo neke vidove izmenjenih društvenih odnosa, ali i jedno i drugo znače u isto vreme nazadovanje u pogledu marksističkog shvatanja klase. O nazadovanju možemo govoriti i u bukvalnom smislu jer često je posredi nazadovanje sa istorijski već dostignutog stupnja klasne svesti našeg radništva. Prvo shvatanje uzima u obzir samo jedan — inače, svakako značajan — aspekt definicije klasnog položaja (pravo svojine), a drugo uzima za merilo klasnog razlikovanja predmarksističku definiciju radničke klase: fizički rad, proizvodnju kao stvaranje bogatstva (upotrebnih vrednosti) i slično. Izraženo marksističkom terminologijom: za merilo uzima ulogu u sklopu proizvodnih snaga datog načina proizvodnje (nosioci pretežno fizičke radne snage ili proizvođači uopšte), a ne mesto u osnovnim odnosima proizvodnje (odnosima prisvajanja uslova i rezultata rada, stvaranja i prisvajanja viška vrednosti), što je onemogućavalo da se sagledaju perspektive i stvarni klasni front i mobilisalo radnike kao fizičke radnike protiv „gospode s belim rukama" ili, pak, u sensimonovskoj varijanti, proizvođače, odnosno „radnu klasu" (radnike i preduzetnike) protiv „ne-radnika", a i sada stvara napetost između radnika i inteligencije ili između „privrede" (u ulozi radničke klase) i „neprivrede" (koja, navodno, „eksploatiše", parazitira na ostvarenom dohotku privrede).

Razume se, nisu tu posredi samo jednostavne teorijske greške, samo nepoznavanje marksističke klasne analize. Radi se o dvema spontanim ideologijama koje izražavaju i u isto vreme prikrivaju određene društvene odnose, konflikte i interese. Apsolutizacijom novog ravnopravnog položaja ljudi s obzirom na svojinsko pravo prema sredstvima za proizvodnju odvraća se pažnja od još postojećih neravnopravnih odnosa i nejednakih mogućnosti. Druga ideologija o proizvođačima kao klasi je u nekom smislu reakcija na takva izjednačavanja: ona izražava činjenicu da su uprkos izmenjenom položaju u svojinskim pravima mnoge sociološke karakteristike empirijske radničke klase ostale nepromenjene, uključujući i to da je običan radnik još uvek najčešće u položaju eksploatisanog. Međutim, ta ideologija u isto vreme prikriva da se u uslovima društvene svojine mogu i grupacije proizvođača naći u klasnom položaju eksploatatora i da se, prema tome, klasni konflikt nikako ne razvija među proizvođačima kao takvim ili među fizičkim radnicima,

a još manje između privrede kao takve na jednoj strani i „ostalih“ na drugoj. Nije teško uočiti ko je nosilac jedne ili druge ideologije.

U organizovanom radničkom pokretu u socijalističkim društvima marksistička teorija o klasama pobedila je u idejnoj borbi oko reči i pojmova; ona je postala sastavni deo ideologije u užem i širem smislu reči. Ali to još nije garantija da u daljem razvoju, u konkretnoj društvenoj i ideološkoj situaciji, ne bi opet mogla oslabiti i pretvoriti se u golu *terminologiju*, koja bi u službi različitih ideologija ometala stvarnu marksističku klasnu analizu i akciju u novim uslovima.

U vezi sa statusnim slojevima u socijalističkom društvu se pojavljuje više pitanja: najpre pitanje da li oni postoje i kakvi su i, najzad, kakav je njihov status u teorijskom i praktično-političkom smislu.

Na prvo, empirijsko pitanje mogli bismo na osnovu već prilično obimne literature[41] skicirati ovakav odgovor: U socijalističkim društvima nesumnjivo postoji prilično jaka socijalna diferencijacija s obzirom na dohotke, obrazovanje, stil života itd. Više je sporno pitanje da li su te razlike stratifikovane, odnosno hijerarhijski vrednovane — da li dele ljude na više i niže kategorije i da li su tako nastali slojevi samo statističke prirode ili imaju prirodu sloja u užem sociološkom smislu. U vezi s tim se postavlja i pitanje koje su dimenzije, odnosno statusne determinante najznačajnije; koja od njih je takva da se na osnovu nje formiraju slojevi u užem smislu reči. Preovlađuje mišljenje da su statusni slojevi manje formirani nego u kapitalističkim društvima i da su u celini manje vidni. Tome, navodno, doprinose uticaj klasne ideologije na spontanom i oficijelnom nivou, koji naglašava jednakost (kao normu), i veća statusna nekonsistentnost, veći nesklad u statusima s obzirom na pojedina merila.[42] Ovo poslednje je posledica prelaznog karaktera socijalističkih društava, mešanja starih, građanskih statusnih determinanata i rađanja novih.

Kao nove statusne determinante, koje su funkcionalne sa stanovišta potreba socijalističkih društvenih institucija, navode se radni doprinos pojedinca i politička angažovanost (s obzirom na veći značaj politike u

---

[41] Nekoliko najdostupnijih dela: A. Hegedüs, *Strukturni model madžarske socijalistične družbe in njeno razslojevanje*, „Problemi“, Ljubljana, br. 25, 1965; W. Wesołowski, *Proces preobrazb razredne strukture v socializmu*, „Teorija in praksa“, br. 3, 1967; Denke Denkovski, *Sociološko istraživanje društvene makro-strukture u Poljskoj*, „Sociologija“, Beograd, br. 2, 1972; S. Saksida, *Družbena stratifikacija v Jugoslaviji*, „Problemi“, Ljubljana, br. 58, 1967; posredno takođe: M. Pečujlić, *Klase i savremeno društvo*, Beograd, 1967; S. Šuvar, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, cit. izd.; „Sociologija“, Beograd, br. 3 i 4, 1972.

[42] Wesołowski vidi u tome suštinsku pozitivnu karakteristiku socijalističkog društva koja onemogućava nastajanje i zatvaranje slojeva i koju zato treba svesno podržavati; dakle, ne podržavati težnje da se kumuliraju visoko obrazovanje, visok dohodak, politički uticaj i ugled. Po njemu je ugled kompenzacija za relativno nizak dohodak, i obrnuto, odnosno trebalo bi to da bude. Pitanje je koliko takvo suprotstavljanje „prirodnoj“ težnji za statusnom konsistentnošću može biti uspešno, naročito u tako otvorenom društvu kao što je jugoslovensko. Vidi: W. Wesołowski, *Proces preobrazb razredne strukture v socializmu*, cit. izd.

širem smislu u socijalističkim društvima). Pri postojećoj robno-novčanoj privredi i elementima klasične državnosti u prelaznom periodu te dve determinante se povezuju s klasičnim buržoaskim statusnim determinantama (ili se čak svode na njih): sa dohotkom i političkim uticajem (moći), pa su one stoga glavne statusne determinante u tim društvima, povezane s obrazovanjem kao glavnim kanalom socijalne mobilnosti i jednim od osnovnih uslova za viši dohodak i veće mogućnosti političkog uticanja. Sve govori za to da socijalistička društva moraju podsticati ljude na veći radni doprinos i veću političku angažovanost i obrazovanje, što vodi do „ideološkog" nagrađivanja takvih nastojanja većim ugledom i višim statusom (kao za potvrdu funkcionalističke teorije statusne stratifikacije). Pri činjenici da se u robno-novčanoj privredi radni doprinos po pravilu izražava u dohotku, statusno vrednovanje većeg radnog doprinosa je jednako statusnom vrednovanju višeg dohotka kao takvog, odnosno materijalnih dobara i načina života koji takav dohodak omogućava, bez vođenja računa o razlikama u sticanju toga dohotka, uključujući tu i moguće klasne (eksploatatorske) izvore. Time se stvara statusna društvena stratifikacija koja izražava i prikriva još postojeće klasne izvore nejednakih uslova za sticanje višeg statusa. Ako je to funkcionalno sa stanovišta reprodukovanja postojećih odnosa u društvu, nefunkcionalno je sa stanovišta njihovog menjanja i time nefunkcionalno za društvo i klasu koja teži menjanju. Tako dolazi do protivrečne težnje da na jednoj strani treba podsticati razlike u dohocima, obrazovanju, političkom angažovanju i u isto vreme sprečavati statusno vrednovanje tih razlika, sprečavati podelu ljudi na više i niže, ugledne i manje ugledne na njihovoj osnovi, a naročito stvaranje zatvorenih slojeva.[43]

Svedoci smo protivrečne situacije, dvojnog ideološkog pomeranja i prikrivanja. Statusno razlikovanje s obzirom na dohodak, obrazovanje, politički uticaj prikrivaju još postojeće društvene razlike klasne prirode, odnosno prikazuju ih *samo* kao nešto drugo (*samo* kao razlike u radnom zalaganju, sposobnosti, inteligenciji i slično), a u isto vreme i tako nastale statusne razlike ne smeju postati suviše vidne jer razbijaju doživljavanje (bes)klasnog jedinstva i (bes)klasne jednakosti. One moraju ostati prikrivene doživljavanjem na ovaj ili onaj način shvaćenog jedinstva (bes)klasnog položaja — bilo u obliku ideologije „svi smo radni narod" bilo jednakosti s obzirom na „superiornost" radničke klase (proizvođača, neposrednih proizvođača i slično).

U tom okviru poseban efekat dobija teorija statusne socijalne stratifikacije, odnosno na njoj zasnovano empirijsko sociološko istraživanje. Sama teorija i proučavanje i tu pokušavaju samo opisno da zahvate tok ideološkog procesa; ako se pokušavaju prikazati kao jedino prava, neideološka slika društvene strukture, tada se, kao i u kapitalističkim dru-

---

[43] To, međutim, verovatno, izaziva konflikt između takvog klasnog prikrivanja statusne ideologije i onih profesionalnih grupa koje su, na primer uz visoko obrazovanje i velik radni doprinos, iz raznih razloga oštećene u pogledu visine dohotka, pa zbog toga teže za kompenzacijom bar posredstvom višeg ugleda; ukoliko im društvo to manje priznaje, utoliko one više teže „elitnom" zatvaranju.

štvima, uključuju u ideološki proces prikrivanja još postojećih antag
nizama klasne prirode. Međutim, s obzirom na specifičnu ideološ
situaciju, s obzirom na pomenuto *dvojno* prikrivanje, to istraživanje
konkretnoj situaciji može da ima i društveno-kritički učinak. Svoj
opisom i empirijskim proučavanjem ono predočava postojeće, klasn
ideologijom prikrivene društvene razlike i time svesno ili nesves
skreće pažnju na razlike klasne prirode koje statusne razlike skriva
i ujedno na svoj način ukazuju na njih. Takvo istraživanje može da im
ukratko, društveno-kritičku funkciju ukoliko posredno ukazuje na
adekvatnost spontane ideologije u smislu „(svi) smo mi jedinstvena kla
i usmerava na istinski naučnu marksističku klasnu analizu i akciju, k
spontana klasna ideologija u gornjem smislu pokušava prikazati
suvišnu.

Sa slovenačkog preveo
Gligorije Ernjaković

Dragomir Drašković

RUKOVOĐENJE U FUNKCIJI RAZVOJA UDRUŽENOG RADA

Promene u fundamentalnim produkcionim odnosima nužno izazivaju lančano dejstvo na funkcionisanje celokupnog sistema društvene proizvodnje i njene organizacije. U tom smislu se menja karakter svake pojedinačne uloge, grupe uloga, zatim položaji i funkcije u organizaciji rada i odlučivanja. Ukoliko se zadrže stari modeli odnosa i ponašanja, tada jačaju pretpostavke disfunkcionalnih tendencija u sistemu društvene proizvodnje i u njenoj organizaciji, socijalni konflikti i druge protivrečnosti.

Naše dosadašnje iskustvo govori u prilog tvrdnji da radikalne promene u produkcionim odnosima nisu bile „praćene" razvojem i razradom teorijskih pretpostavki drugih nužnih promena u okviru sistema društvene proizvodnje. Pogotovu se zaostajalo u teorijskom istraživanju rada kao društvenog odnosa u samoupravljanju. Isto tako se sa ove pozicije nije u dovoljnoj meri i sistematski vršila kritika pozitivizma i onih oblika scijentizacije društvenih odnosa koji su jačali birokratsko-tehnokratske tendencije u društvu. Tako je, na primer, trebalo da prođe desetak i više godina u razvoju samoupravljanja da bismo se ozbiljnije i naučno počeli baviti problemima organizacije rada i organizacijskih odnosa u tim uslovima. Slično se desilo i sa ekonomskim jedinicama. Naime, naučna valorizacija njihovog iskustva i izvlačenje praktičnih konsekvenci u smislu dalje demokratizacije odlučivanja došli su kasno, tako da su ekonomske jedinice dale relativno slabe efekte u pogledu raspolaganja dohotkom i uticanja na proširenu reprodukciju.

Pouke iz kritičkog ocenjivanja prakse samoupravljanja sadržane su upravo u potrebi konzistentnog teorijskog koncipiranja svih elemenata promena u okvirima stvaranja i oslobađanja uslova za one društvene snage koje su nosioci revolucionisanja sistema društvene proizvodnje. To znači da društvenom karakteru proizvodnje i samoupravljanja moraju odgovarati karakter prisvajanja društvenih vrednosti i priroda društvene moći u odlučivanju. Na taj način se svi nivoi organizacije društva i organizacije proizvodnje, sve ćelije u društvenom sistemu, izvode u istovetnoj idejno-teorijskoj ravni koju treba dosledno ostvarivati u praksi. U tom pogledu je u nas bilo dosta nedoslednosti, kontroverzi u teoriji i razlika

između prakse i društvenih ciljeva. Mozaik prakse bio je protkan različitim, a često i suprotnim tendencijama u društvenim odnosima. Jačala je hijerarhijska struktura društvene moći, a u radnim organizacijama se učvršćivao klasični model rukovođenja. Primena savremenih sredstava i metoda rukovođenja davala je određene ekonomske efekte, ali su ti efekti plaćani skupom cenom na štetu razvoja samoupravljanja. Ta pojava je bezbroj puta konstatovana, a naročito u kritici tehnobirokratskog monopola, jačanja tehnostrukture u odlučivanju i takozvanih otuđenih centara društveno-ekonomske moći.

KONFRONTACIJE O ULOZI RUKOVODEĆIH KADROVA U SAMOUPRAVLJANJU

U našem posleratnom razvoju rukovođenje je imalo svoje socijalne karakteristike i karakteristične faze u zavisnosti od oblika socijalističkih društvenih odnosa. Te karakteristike i faze treba kritički i detaljno osvetliti.[1]

Naime, za razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa nije dovoljno stalno konstatovati da postoji protivrečnost između rukovođenja i samoupravljanja. Ta protivrečnost postoji, ali ona nije nepremostiva. Stoga je u takvim uslovima osnovno pitanje: kako funkciju rukovođenja učiniti funkcijom samoupravljanja, to jest udruženog rada? Ili, drugim rečima, kako teorijski razrešiti tu protivrečnost da bi to odgovaralo samoupravljanju kao novom produkcionom odnosu?

Mnogi teorijski sporovi su izražavali ili polazili upravo od protivrečnosti između rukovođenja i samoupravljanja. Uprošćeno interpretirana, takva shvatanja mogu se izraziti u vidu formule: rukovođenje znači hijerarhiju (moći, položaja, uticaja, ugleda i slično), a samoupravljanje ukida hijerarhiju (demokratizacija moći, nove vrednosti u društvu u pogledu ugleda, prestiža, položaja). Po tim shvatanjima, rukovođenje i samoupravljanje su protivrečni; jedno se suprotstavlja drugom po svom suštinskom određenju. Izgleda da nije potrebno dokazivati da su takvi pristupi bili lišeni dijalektičkog metoda u analizi društvenih protivrečnosti, istoričnosti u posmatranju razvoja društvenih odnosa, promena u karakteru svojine, društvene podele rada i organizacije rada kao izvedenog sistema društvenih odnosa u okvirima samoupravljanja.

Ovi sporovi imaju svoje bliže ili dalje idejne izvore u dva savremena oblika svesti: tehnokratskoj i birokratsko-etatističkoj.

Po prvom shvatanju, moć se preselila u ruke „organizatora znanja" koji su u stanju da obezbede savremenu proizvodnju s visokom produktivnošću, ekonomskom uspešnošću, te da tako organizuju podeljeni rad i znanje specijalista kako bi obezbedili stabilnost datog sistema proi[zvodnje]

[1] Dobar pokušaj takve analize nalazimo u radu I. Anića: *Razvoj rukovođenja i njegove relacije u samoupravljanju — Funkcija direktora u samoupravnim odnosima*, EIZ, 1967. i u radu M. Dautovića: *Razvoj organizacije rada u jugoslavenskoj teoriji i praksi, Organizacija rada u samoupravnim odnosima*, „Narodne novine", Zagreb, 1970.

vodnje, ostvarivanje ciljeva razvoja, reprodukciju kapitala i moći tehnostrukture. Ovo shvatanje uloge tehnostrukture temelji se na širem teorijskom konceptu: na funkcionalnoj teoriji društva i „stanju ravnoteže sistema". U krajnjoj liniji, to su „funkcioneri" kapitala ili vojnoindustrijskog kompleksa. Mi ne osporavamo ni uspešnost u ekonomskom razvoju, ni ekonomske efekte moći tehnostrukture ni njihov uticaj na transfer znanja, razvoj tehnologije, sposobnost primene i proizvodnje inovacija, ali sve je to u cilju održanja „ravnoteže sistema", reprodukcije kapitala i moći tehnostrukture. Takav društveni cilj je motivirao razvoj teorije upravljanja, odnosno rukovođenja i bezbroj odgovarajućih metoda i postupaka. I samoupravljanju je neophodan efikasan sistem organizacije društvene proizvodnje, visoka produktivnost i ekonomičnost, ali motiv takve organizacije nije van udruženog rada, odnosno van neposrednih materijalnih i društvenih interesa samih udruženih radnika. Tehnokratski model rukovođenja je, međutim, inkompatibilan sa samoupravljanjem i on je sa istorijskog stanovišta kontrarevolucionaran jer društveno-ekonomske odnose sistematski reprodukuje kao otuđene odnose i zadržava, zaoštrava i produbljuje klasnu podelu društva i klasnu suštinu društvene podele rada.

Drugo shvatanje uloge rukovodeće strukture u proizvodnji, koje smo nazvali birokratsko-etatističkim, razvija se u okviru državno-vlasničkog monopola nad sredstvima i uslovima rada. To je retrogradna faza razvoja socijalističkih odnosa, ali je po svojoj žilavosti, moći adaptacije, vrlo usporenoj transformaciji ili transformaciji u cilju birokratske manipulacije interesima proizvođača i danas prisutna kao opasnost u samoupravnim društvenim odnosima. Po tom shvatanju, rukovodeći kadrovi su produžena ruka države i etatističke strukture kao osnovne poluge društvene moći. Oni realizuju centralistički državni plan, snose isključivu odgovornost za uspešnost proizvodnje i ostvarivanje planskih zadataka. Hijerarhijski organizovan, strogo podređen i nadređen, takav sistem odluka predstavlja sredstvo ostvarivanja interesa državno-vlasničkog monopola i njegovog socijalnog nosioca — etastrukture. Otuda nije slučajno što je Staljin svojevremeno istakao parolu: kadrovi rešavaju sve. Naime, rukovodeći kadrovi su i rešavali sve bitne zadatke osamostaljenog vrhovnog birokratskog društvenog sloja. Sigurno, ne uvek uspešno i po želji etastrukture, za koju su rukovodeći kadrovi bili njena produžena ruka.

Ni jedan ni drugi model uloge rukovodećih kadrova i rukovođenja, kao što smo već videli, ne odgovara samoupravljanju. Međutim, oba modela još žive u svesti i u našoj praksi. Po svojim sličnim (mahom hijerarhijskim i otuđenim) karakteristikama ponašanja i odnosa suprotstavljeni su ulozi rukovodećih kadrova i rukovođenja u udruženom radu.

Pokušaćemo da u opštim crtama prikažemo ponašanje rukovodećih kadrova imajući u vidu sličnosti ove dve orijentacije.

Ulazak u „krug" kadrova. — Tehnokratski model polazi od ispoljenog i dokazanog specijalističkog znanja u struci, sposobnosti za organizaciju, potvrđenih svojstava „čoveka organizacije", poznavanja tehnikâ i metoda upravljanja, sistematskog praćenja, korišćenja i primene infor-

između prakse i društvenih ciljeva. Mozaik prakse b čitim, a često i suprotnim tendencijama u društven je hijerarhijska struktura društvene moći, a u radn učvršćivao klasični model rukovođenja. Primena sa metoda rukovođenja davala je određene ekonomske plaćani skupom cenom na štetu razvoja samoupra bezbroj puta konstatovana, a naročito u kritici nopola, jačanja tehnostrukture u odlučivanju i ta tara društveno-ekonomske moći.

KONFRONTACIJE O ULOZI RUKOVOD U SAMOUPRAVLJANJU

U našem posleratnom razvoju rukovođenj karakteristike i karakteristične faze u zavisno društvenih odnosa. Te karakteristike i faze osvetliti.[1]

Naime, za razvoj samoupravnih društve dovoljno stalno konstatovati da postoji pr đenja i samoupravljanja. Ta protivrečnost mostiva. Stoga je u takvim uslovima osn rukovođenja učiniti funkcijom samoupravlj Ili, drugim rečima, kako teorijski razrešiti t varalo samoupravljanju kao novom produk

Mnogi teorijski sporovi su izražavali rečnosti između rukovođenja i samoupra rana, takva shvatanja mogu se izraziti u v hijerarhiju (moći, položaja, uticaja, ugled ukida hijerarhiju (demokratizacija moći, gledu ugleda, prestiža, položaja). Po tim moupravljanje su protivrečni; jedno se suštinskom određenju. Izgleda da nije pristupi bili lišeni dijalektičkog metoda nosti, istoričnosti u posmatranju razvoj karakteru svojine, društvene podele ra denog sistema društvenih odnosa u ok

Ovi sporovi imaju svoje bliže ili da oblika svesti: tehnokratskoj i birokrat

Po prvom shvatanju, moć se pres koji su u stanju da obezbede savreme tivnošću, ekonomskom uspešnošću, te i znanje specijalista kako bi obezbed

[1] Dobar pokušaj takve analize nala *đenja i njegove relacije u samoupravi upravnim odnosima*, EIZ, 1967. i u ra *rada u jugoslavenskoj teoriji i praks odnosima*, „Narodne novine“, Zagreb, 19

ma, ci-
u organi-
proizvod-
a sebe kao
vidove druš-
dskog potvr-

ražavaju odnos
rhije, a „prema
lovne poslušnosti.
tvarivanje ciljeva,

vodnje, ostvarivanje ciljeva razvoja, reprodukciju kapitala i moći tehnostrukture. Ovo shvatanje uloge tehnostrukture temelji se na širem teorijskom konceptu: na funkcionalnoj teoriji društva i „stanju ravnoteže sistema". U krajnjoj liniji, to su „funkcioneri" kapitala ili vojnoindustrijskog kompleksa. Mi ne osporavamo ni uspešnost u ekonomskom razvoju, ni ekonomske efekte moći tehnostrukture ni njihov uticaj na transfer znanja, razvoj tehnologije, sposobnost primene i proizvodnje inovacija, ali sve je to u cilju održanja „ravnoteže sistema", reprodukcije kapitala i moći tehnostrukture. Takav društveni cilj je motivirao razvoj teorije upravljanja, odnosno rukovođenja i bezbroj odgovarajućih metoda i postupaka. I samoupravljanju je neophodan efikasan sistem organizacije društvene proizvodnje, visoka produktivnost i ekonomičnost, ali motiv takve organizacije nije van udruženog rada, odnosno van neposrednih materijalnih i društvenih interesa samih udruženih radnika. Tehnokratski model rukovođenja je, međutim, inkompatibilan sa samoupravljanjem i on je sa istorijskog stanovišta kontrarevolucionaran jer društveno-ekonomske odnose sistematski reprodukuje kao otuđene odnose i zadržava, zaoštrava i produbljuje klasnu podelu društva i klasnu suštinu društvene podele rada.

Drugo shvatanje uloge rukovodeće strukture u proizvodnji, koje smo nazvali birokratsko-etatističkim, razvija se u okviru državno-vlasničkog monopola nad sredstvima i uslovima rada. To je retrogradna faza razvoja socijalističkih odnosa, ali je po svojoj žilavosti, moći adaptacije, vrlo usporenoj transformaciji ili transformaciji u cilju birokratske manipulacije interesima proizvođača i danas prisutna kao opasnost u samoupravnim društvenim odnosima. Po tom shvatanju, rukovodeći kadrovi su produžena ruka države i etatističke strukture kao osnovne poluge društvene moći. Oni realizuju centralistički državni plan, snose isključivu odgovornost za uspešnost proizvodnje i ostvarivanje planskih zadataka. Hijerarhijski organizovan, strogo podređen i nadređen, takav sistem odluka predstavlja sredstvo ostvarivanja interesa državno-vlasničkog monopola i njegovog socijalnog nosioca — etastrukture. Otuda nije slučajno što je Staljin svojevremeno istakao parolu: kadrovi rešavaju sve. Naime, rukovodeći kadrovi su i rešavali sve bitne zadatke osamostaljenog vrhovnog birokratskog društvenog sloja. Sigurno, ne uvek uspešno i po želji etastrukture, za koju su rukovodeći kadrovi bili njena produžena ruka.

Ni jedan ni drugi model uloge rukovodećih kadrova i rukovođenja, kao što smo već videli, ne odgovara samoupravljanju. Međutim, oba modela još žive u svesti i u našoj praksi. Po svojim sličnim (mahom hijerarhijskim i otuđenim) karakteristikama ponašanja i odnosa suprotstavljeni su ulozi rukovodećih kadrova i rukovođenja u udruženom radu.

Pokušaćemo da u opštim crtama prikažemo ponašanje rukovodećih kadrova imajući u vidu sličnosti ove dve orijentacije.

Ulazak u „krug" kadrova. — Tehnokratski model polazi od ispoljenog i dokazanog specijalističkog znanja u struci, sposobnosti za organizaciju, potvrđenih svojstava „čoveka organizacije", poznavanja tehnikâ i metoda upravljanja, sistematskog praćenja, korišćenja i primene infor-

macija u specijalističkoj struci, strukture ličnosti koja prihvata i neguje hijerarhiju stalno tražeći potvrđivanje i poistovećivanje s interesima korporacije (firme).

Birokratsko-etatistička koncepcija ima u vidu opšte znanje i samouverenost da se „sve zna, sve može", teži formiranju „sveznajućeg" profila rukovodioca koji po potrebi, nezavisno od faktičke stručnosti, može obavljati svaku funkciju. Pored toga, ona ima u vidu odanost vladajućoj grupi, pojedincima iz vrhova na različitim nivoima organizacije društva bezuslovno poštovanje autoriteta u hijerarhiji zvanja i položaja; ona razvija rajetinski mentalitet i bezuslovnu poslušnost.

Ocenjivanje kadrova. — Kriterijumi ocenjivanja kadrova u tehnokratskom modelu su mnogobrojni. Najčešće se uzimaju i primenjuju merljive veličine kao: ostvarena stopa profita i uticaj efikasnosti organizacije na tu stopu, stepen savlađivanja konkurencije ili održavanja ravnoteže u konkurenciji, stepen prilagođenosti organizaciji (firmi, korporaciji) identifikacija s interesima tehnostrukture, faktička sposobnost da se, kad je to potrebno, „drugi" nadigraju ili da se „privole" ciljevima organizacije, stepen uticaja na formiranje ukusa potrošača i prilagođavanje tom ukusu, sposobnost stvaranja i proizvodnje inovacija, sposobnost „organizovanja znanja" i slično. Jednom rečju, ukupan doprinos pojedinačne uloge sistemu uloga, ravnoteži i efikasnom funkcionisanju celine sistema zasnovanog na kapitalu i njegovim društveno-ekonomskim pretpostavkama.

Birokratski model ocene uspešnosti kadrova polazi od ostvarenog državnog plana proizvodnje, angažovanja svakog pojedinog rukovodioca i rukovodstva u „isterivanju" planskih zadataka, striktnog izvršavanja zadataka viših rukovodilaca i foruma. Isto tako, ovaj model podrazumeva privrženost višim rukovodstvima, grupama i pojedincima iz njih, sposobnost korišćenja autoriteta u cilju izvršavanja državnih zadataka, tako da je celokupan sistem vrednovanja kadrova podređen interesima etatističke strukture i njenoj moći.

Karakter komunikacija. — U okviru tehnokratskog modela karakter društvenih komunikacija zasniva se na znanju, međusobnoj zavisnosti specijalista iz pojedinih oblasti, funkcionalnoj povezanosti kadrova u odnosu na neki cilj ili sistem ciljeva. Odnosi su u suštini otuđeni i u horizontalnom i u vertikalnom pravcu komuniciranja u organizaciji. Bezmalo svi vidovi društvenih komunikacija potčinjeni su poslovnim efektima, ciljevima organizacije (firme, korporacije, biroa). Komunikacije u organizaciji su potčinjene funkcionalnim potrebama firme i njenim proizvodnim ciljevima. Na taj način poslovni čovek stalno usavršava sebe kao „čoveka organizacije" sužavajući socijalni prostor za oblike i vidove društvenih i organizacijskih komunikacija kao prevashodno ljudskog potvrđivanja čoveka, njegove društvenosti.

U birokratskom modelu komunikacije „prema gore" izražavaju odnos potčinjenosti, učvršćivanja i negovanja otuđene hijerarhije, a „prema dole" — odnos nadređenosti, autoritarne volje i bezuslovne poslušnosti. U organizaciji se ljudski faktor čini sredstvom za ostvarivanje ciljeva

naredbi rukovodilaca, pa se tako postvarenje čoveka, radnika, vrši i u aktu proizvodnje i u aktu organizacijskog komuniciranja, kao evidentan oblik otuđenja ličnosti i otuđenja čoveka od čoveka. Društvene veze su hijerarhijske i koriste se mahom za napredovanje u birokratskoj hijerarhiji, a u slučajevima društvenih veza „viših" i „nižih" funkcija raste ugled i prestiž onih na nižim hijerarhijskim lestvicama, a demagogija „viših" funkcionera čini fasadu „demokratskog odnosa prema masi".

Društveni ugled. — Društveni ugled u okvirima tehnokratskog modela stiče se uglavnom poslovnim uspehom, pripadnošću neformalnim grupama, ili formalnim organizacijama, klubovima, društvima ili, pak, prisutnošću na ekskluzivnim skupovima te mestima za elitne krugove i slično. Pored toga, društveni ugled se stiče i pripadnošću firmi, korporaciji, njihovim značajem u sistemu proizvodnje, širinom socijalnih veza u svetu biznisa i slično.

Birokratski model društvenog ugleda rukovodioca polazi od njegove pripadnosti forumima društveno-političkih organizacija. Taj ugled raste u srazmeri sa brojem funkcija, njihovom koncentracijom na različitim nivoima organizacije društva, ali i u srazmeri sa korišćenjem različitih društvenih privilegija, izuzimanjem od „ostalih" u pogledu ličnog standarda, svakodnevnog života i ponašanja.

I u pogledu donošenja odluka o razvoju ima elemenata sličnosti među ova dva profila rukovodećih kadrova.

Tehnokratskom tipu rukovodioca odluka o razvoju i njena realizacija treba da osigura određen prestiž, tehnokratsku moć, autoritet u organizaciji rada i u firmi kojoj pripada i za koju radi.

Birokratski tip rukovodioca svaki poslovni uspeh, svaki razvojni poduhvat pripisuje svojim sposobnostima, svojim socijalnim i političkim vezama u višim forumima državne vlasti te svom društvenom ugledu i moći u odlučivanju u različitim društveno-političkim institucijama.

Posmatrano u celini, oba tipa rukovođenja i rukovodećih kadrova su u prikazanim modelima izloženi velikoj manipulaciji, a i sami, iako manipulisani, postaju manipulatori. Psihološki postupci i tehnike manipulacije se dovode do savršenstva; naravno, na štetu ljudskog potvrđivanja čoveka u radu kao odnosu i potvrđivanja čoveka u odnosu prema drugom čoveku.

Iz ovog letimičnog i, rekli bismo, samo ilustrativnog prikaza tipova ponašanja rukovodilaca jasno se može nazreti inkompatibilnost takvih modela ponašanja sa samoupravljanjem, to jest sa samoupravnim društvenim odnosima. Upravo stoga što se rukovođenje na jedan ili drugi način, u jednom ili drugom modelu ponašanja, nalazilo naspram samoupravljanja kao njegova otuđena funkcija, u odnosima rada i samoupravljanja se nedovoljno otkrivala mogućnost promene otuđene prakse. To je dobrim delom posledica i nerazvijenosti teorije, jer je samoupravljanje počelo na relativno skučenim saznanjima i teorijskim postavkama o ulozi rukovođenja u samoupravljanju, kao i u pogledu razvoja svojevrsne i samoupravljanju odgovarajuće teorije organizacije rada i teorije up-

ravljanja.[2] Međutim, u sadašnjim uslovima razvoja odnosa u udruženom radu već su učinjeni značajni koraci u teorijskom osvetljavanju funkcije rukovođenja, u objašnjavanju modela ponašanja rukovodilaca na različitim nivoima organizacije udruženog rada.[3]

Mada se rukovođenje, odnosno upravljanje procesima proizvodnje sve više smatra funkcijom samoupravnih društvenih odnosa, teorijski prodori u toj oblasti, i pored neospornih vrednosti, još uvek nisu sasvim potisli inerciju tehnokratskog i birokratsko-etatističkog tipa rukovođenja. Iza te inercije stoje jake socijalne snage, stvorene navike, ostvareni društveni položaji, ali i odgovarajući uslovi u kojima se mogu reprodukovati tehnokratski i birokratski oblici odnosa i ponašanja. Takvi uslovi će postojati sve dok udruženi proizvođači ne ovladaju potpuno svim centrima odlučivanja, dok ne uspostave autentične samoupravne odnose u organizaciji rada i upravljanja procesima proizvodnje, dok ne ovladaju celinom društveno-ekonomskih odnosa, dok celokupan ljudski faktor proizvodnje ne bude osposobljen da u praksi vlada zakonitostima udruženog rada.

POJAVNI OBLICI I STRUKTURA DRUŠTVENE MOĆI U ODLUČIVANJU U RADNOJ ORGANIZACIJI

Sociološka istraživanja problema ljudskog faktora u samoupravljanju bila su usmerena više na uticaj i moć u samoupravnom odlučivanju,

---

[2] „Možemo dalje konstatirati da je karakteristično za nauku o ekonomici, organizaciji i poslovanju poduzeća da je, zbog svog specifičnog položaja koji smo gore spomenuli, u razdoblju od 1945—50. bila u stanju stagnacije, s veoma malim izgledima za dalji razvoj. Polazeći od tog stajališta, sadržaj te discipline je bio ispunjen pojedinim teorijskim postavkama i metodološkim rješenjima iz građanske ekonomije, a dopunjen komentarima našeg privrednog zakonodavstva. Bilo je pojedinih autora koji su obrađivali tu materiju čisto s tehničko-organizacionih pozicija po uzoru na Taylora i Fayola. Zatim su pojedini autori nastojali da Taylorove i Fayolove organizacione koncepcije ukomponiraju u socijalističke principe organizacije privrede i poduzeća. A također je bilo i onih koji su problematiku ekonomike i organizacije poduzeća promatrali s pravnog aspekta" (M. Dautović, op. cit., str. 49).

[3] Radovi iz ove oblasti, sigurno, nose pečat vremena i prilika u kojima su nastajali. Treba navesti radove S. Kukoleče i Ž. Kostića, M. Dautovića, K. Hadži Mitreskog, A. Jegera, D. Gorupića, J. Brekića, J. Županova, S. Možine i drugih.

Pri tome treba istaći da su kolektivni radovi iz ove oblasti ostavili najviše traga u teorijskom pogledu jer su u okviru relativno konzistentne teorijske koncepcije otvorili mogućnost praktičnog zasnivanja odgovarajućih odnosa u organizaciji rada i u upravljanju. U tom smislu se sadašnji napori društva u pravcu konstituisanja udruženog rada već mogu osloniti na značajna teorijska saznanja i na kritiku neadekvatne društvene prakse rukovođenja i upravljanja.

Od novijih kolektivnih radova treba navesti u prvom redu studiju *Organizacija rada u samoupravnim odnosima*, u redakciji J. Brekića i rad *Funkcija direktora u samoupravnim odnosima*, u redakciji D. Gorupića i J. Brekića.

M. Dautović je u citiranom radu dao relativno dobru metodološku osnovu za interdisciplinarno kritičko istraživanje iskustva iz ove oblasti.

a manje na funkcionisanje organizacije rada kao tehničkog i socijalnog sistema.

U studiji *Samoupravljanje i društvena moć* J. Županov je iz određenih istraživanja strukture uticaja i moći izveo i neke opšte zaključke:

„Ako promatramo (neposredno ili na osnovu dokumenata) koliko pojedini članovi radničkog savjeta ili radne jedinice stvarno odlučuju u procesu odlučivanja, primijetit ćemo da rukovodioci veoma intenzivno učestvuju (vrlo su aktivni u diskusiji), a da nekvalificirani i polukvalificirani radnici vrlo malo učestvuju. Vidimo da ljudi koji imaju različit položaj u organizaciji ili pripadaju različitim društvenim grupama ne učestvuju u jednakoj mjeri u donošenju odluka... Bez obzira da li ćemo opažene razlike u participaciji više pripisati razlikama u motivaciji ili nejednakim šansama — te su dvije stvari, uostalom, tijesno povezane — postavlja se značajno pitanje: a tko zapravo odlučuje?... To je pitanje potaklo u posljednjih šest do sedam godina stanovita empirička istraživanja o distribuciji utjecaja između različitih funkcionalnih i socijalnih grupa u radnoj organizaciji. Premda ta istraživanja još uvijek nisu stvorila potpuno dovoljnu naučnu dokumentaciju, čini se da se već sada mogu s prilično sigurnošću izvesti ovi opći zaključci:

1. Sva dosadašnja istraživanja bez izuzetka pokazuju da je distribucija utjecaja u hijerarhijskoj supstrukturi („rukovođenje") oligarhijska, što je, uostalom, tipično za privredne organizacije u kapitalizmu, a vjerojatno i u administrativnom socijalizmu. Uvođenje radnih (ekonomskih) jedinica nije, čini se, znatnije modificiralo taj tradicionalni obrazac distribucije. Naprotiv, neka ispitivanja sugeriraju da je i u samim ekonomskim jedinicama utjecaj distribuiran prema oligarhijskom obrascu.

2. Oligarhijsku distribuciju nalazimo u predstavničkoj supstrukturi, premda ne uvijek — u nekim istraživanjima utvrđena je poliarhijska distribucija. Demokratski obrazac nije do sada utvrđen ni u jednoj radnoj organizaciji.

3. Utvrđeno je da različite društvene grupe imaju različit stupanj utjecaja na rad i odluke radničkog savjeta: rukovodioci poduzeća (a u nekim radnim organizacijama i stručnjaci) imaju visok utjecaj, dok radnici imaju malen utjecaj.

4. Većina anketiranih članova radnih organizacija (među njima i članovi na rukovodnim položajima) smatraju da bi distribucija utjecaja trebala da bude prilično drugačija od one koja stvarno postoji: u hijerarhijskoj supstrukturi trebala bi biti poliarhijskog tipa, dok bi u predstavničkoj supstrukturi trebala biti demokratskog ili bar poliarhijskog tipa.

Iz svega ovoga mogao bi se izvući ovakav opći zaključak: Institucionalna reforma poduzeća, koja je započela 1950, izmijenila je očekivanja i aspiracije članova u pogledu distribucije utjecaja u radnoj organizaciji, ali nije bitno izmijenila stvarnu distribuciju utjecaja."[4]

Naša istraživanja u Zavodima „Crvena zastava" u Kragujevcu, sprovedena 1967—1968. godine, u mnogim tačkama potvrđuju konstatacije

---

[4] J. Županov, *Samoupravljanje i društvena moć*, Zagreb, 1969, str. 101, 103. i 104.

J. Županova. Naime, analizom odgovora na pitanje ko ima odlučujući uticaj na donošenje odluka u ekonomskoj jedinici — dobili smo vrlo interesantne podatke. Zapravo, na osnovu empirijskih podataka može se reći da se na tom nivou odlučivanja ne može govoriti o stvarno jednakom samoupravnom položaju. Oko jedna četvrtina radnika s nižim kvalifikacijama smatra da odlučujući uticaj na donošenje odluka u ekonomskoj jedinici imaju tehnoekonomski stručnjaci zajedno s rukovodiocima iz neposredne proizvodnje. Isto tako, oko jedna četvrtina ovih radnika smatra da takav uticaj ima rukovodeća ekipa zajedno s radnicima s višim kvalifikacijama. Ostali smatraju da takav uticaj imaju oni sami, al to je dosta mali procenat, ili oni zajedno s nekom drugom grupom, ili da takav uticaj imaju prvenstveno kvalifikovani i visokokvalifikovani rad nici. Oko jedna trećina radnika s višim kvalifikacijama smatra da odlu čujući uticaj ima rukovodeća ekipa i ekipa stručnjaka, ali druga trećin smatra da takav uticaj imaju radnici s višim kvalifikacijama zajedn s rukovodiocima.

Mada ovi odgovori nisu sasvim dovoljni za precizniju ocenu struk ture uticaja i moći, ipak se može izvesti pouzdan zaključak da jedna če tvrtina nekvalifikovanih radnika i preko jedna trećina kvalifikovani radnika smatra da odlučujući uticaj na donošenje odluka u ekonomsk jedinici ima stručno-rukovodeća ekipa, a svega 2% smatra da odlučuju uticaj pripada samo radnicima bez obzira na kvalifikacije.

Ovakva disperzija odgovora je sasvim dovoljan indikator koji up ćuje na zaključak da mesto u podeli i organizaciji rada utiče i na ostv rivanje samoupravnog prava proizvođača u pogledu neposrednog odluč vanja u ekonomskoj jedinici. Premda percepcija moći i uticaja još nije stvarna moć i uticaj, ipak visok procenat radnika ne smatra sebe odl čujućom snagom u donošenju, odnosno u uticanju na donošenje odlu u ekonomskoj jedinici. S druge strane, službenici sa srednjom, višom visokom školskom spremom svoj uticaj na donošenje odluka u ekono skoj jedinici percipiraju u znatno višem procentu nego što njihov utic percipiraju radnici.

Što se tiče zastupljenosti pojedinih grupa u organima samoupra ljanja, nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici smatraju da radn treba više nego do sada da budu zastupljeni u organima samoupravljan pri čemu i sebe uzimaju u obzir (oko jedna četvrtina). Međutim, radn s višim kvalifikacijama ne uzimaju u ovakvom odnosu radnike s niž kvalifikacijama, nego, naprotiv, smatraju da bi u organima samoupra ljanja trebalo da bude više neposrednih rukovodilaca iz proizvodnje kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika. Dakle, dok radnici s niž kvalifikacijama nisu zadovoljni ni svojom zastupljenošću u organi samoupravljanja niti zastupljenošću radnika uopšte, dotle radnici s viš kvalifikacijama imaju nešto drukčiji stav: oni ističu potrebu veće z stupljenosti radnika s višim kvalifikacijama i stručno-rukovodeće eki I službenici smatraju da treba da budu više zastupljeni u organima s moupravljanja.

Slično istraživanje je sprovedeno 1969. godine u 16 radnih orga zacija u oblasti industrije i rudarstva u okviru cele zemlje. Po mišljen

radnika, odlučujući uticaj na donošenje odluka na zboru ekonomske jedinice imaju: rukovodioci jedinice (25%), inženjeri i tehničari (20%), kvalifikovani radnici (16%) i visokokvalifikovani radnici (12%). Najmanji uticaj imaju radnici s nižim kvalifikacijama i članovi Saveza komunista bez obzira na kvalifikacije. Samo 4% radnika smatra da članovi Saveza komunista imaju odlučujući uticaj na ovom nivou odlučivanja.

Bitno se ne razlikuju stavovi rukovodilaca u pogledu percepcije uticaja na donošenje odluka na zboru ekonomske jedinice. Tako, 22% nižih rukovodilaca smatra da odlučujući uticaj imaju rukovodioci jedinice, dok 20% viših rukovodilaca smatra da takav uticaj imaju inženjeri i tehničari; 18% smatra da takav uticaj imaju visokokvalifikovani radnici, 16% rukovodioci ekonomskih jedinica i 16% ekonomsko-finansijski stručnjaci. Posmatrano u celini, nema tako bitnih razlika između pojedinih društveno-profesionalnih i funkcionalnih grupa u pogledu percepcije odlučujućeg uticaja na donošenje odluka na zborovima ekonomskih jedinica.

Iz ovih istraživanja ipak je vidljivo da je došlo do nekih malih pomeranja u strukturi uticaja, ali ta pomeranja nisu išla bitno u korist radnika. Moć je ipak zadržana u okviru rukovodeće strukture ili stručno-tehničke ekipe u ekonomskoj jedinici. Izvesna pomeranja prema radnicima s višim kvalifikacijama nisu, po našem mišljenju, radikalnije doprinela demokratizaciji uticaja na odlučivanje u neposrednom samoupravljanju — na zborovima ekonomskih jedinica. Međutim, naše istraživanje u Zavodima „Crvena zastava" u Kragujevcu pokazuje da je u percepciji uticaja došlo do kombinovanja socioprofesionalnih i funkcionalnih grupa u pogledu uticaja. To je, po našem mišljenju, novi kvalitet za jačanje pretpostavki udruženog rada, a i novi kvalitet u odnosu na ranije utvrđene rezultate istraživanja J. Županova.

PROMENA KARAKTERA MOĆI — NUŽAN USLOV EFIKASNOSTI RUKOVOĐENJA I EFIKASNOSTI ODLUKA O RAZVOJU U UDRUŽENOM RADU

Neka docnija istraživanja strukture moći pokazuju da su prisutni protivrečni procesi u radnim organizacijama. Birokratsko-tehnokratski model rukovođenja i njemu odgovarajući autoritet u organizaciji sve su više izloženi onoj vrsti socijalnog pritiska koja „izaziva" traženje drugih rešenja, to jest afirmaciju demokratskih izvora autoriteta u radnoj organizaciji. U tom smislu su indikativni još neki rezultati istraživanja o kojima ćemo govoriti.[5] Naime, decentralizacija odlučivanja nužno je zahtevala niz promena u tehnologiji odlučivanja, ali i u organizaciji rada. To je došlo do izražaja naročito u promeni odnosa između rukovodilaca

[5] Istraživački projekt „Društveni odnosi, procesi i strukture u industrijskoj organizaciji", po proveri osnovnih hipoteza u Zavodima „Crvena zastava" u Kragujevcu, realizovan je još na uzorku od 16 jugoslovenskih preduzeća. Tom prilikom je ispitano oko 2.114 članova radnih organizacija svih socioprofesionalnih grupa.

i neposrednih proizvođača u praksi izvršavanja konkretnih radnih zadataka. Tako su u navedenom istraživanju ispitanici dali vrlo indikativne odgovore u pogledu načina kako rukovodilac utiče da ispitanik izvrši radne zadatke i druge odluke. U grupi manuelnih radnika 40% ispitanika smatra da rukovodilac pokušava da zadatak opširnije objasni i stručno obrazloži, 33% smatra da se rukovodilac poziva na ciljeve i potrebe preduzeća, 19% je izjavilo da rukovodilac zapreti kaznom ili nekom drugom disciplinskom merom, 4% da obećava ispitaniku bolji rad ili neku drugu olakšicu, a 3% da se u tim slučajevima rukovodilac poziva na poznanstvo i prijateljstvo. Dakle, blizu tri četvrtine ispitanika u direktnim komunikacijama u procesu rada i izvršavanja zadataka na radnom mestu oseća promenjen odnos rukovodioca prema neposrednom proizvođaču.

Još je interesantnija distribucija odgovora rukovodilaca. Tako je svega 9% nižih rukovodilaca iz radnih organizacija izjavilo da rukovodilac zapreti kaznom ili nekom drugom disciplinskom merom u pogledu načina uticanja na ispitanika da izvrši radni zadatak ili drugu odluku. Taj procenat u slučaju srednjih rukovodilaca iznosi svega 4%, dok viši rukovodioci (99%) smatraju da se pozivaju na ciljeve i potrebe preduzeća (61%), a 38% pokušava da zadatak objasni opširno i stručno.

Tako imamo, s jedne strane, identične ili slične stavove o promeni ponašanja rukovodilaca u pogledu uticaja na neposredne izvršioce radnih zadataka, ali, s druge strane, i to da neposredni izvršioci radnih zadataka uticaj rukovodilaca doživljavaju u okviru demokratskog odnosa među ljudima u procesu proizvodnje. Izvesne razlike u distribuciji odgovora na ovo pitanje između manuelnih radnika i rukovodilaca samo su potvrda otvorenog procesa promena izvora autoriteta i načina njegovog korišćenja u organizaciji rada, a i potvrda zadržavanja određenih konflikata između starog načina ispoljavanja birokratskog autoriteta i izvesnih elemenata svesti o inkompatibilnosti takvih odnosa u samoupravljanju, ali i o prisutnoj moći koja u sredstvima sankcija vidi svoju funkciju u organizaciji.

Poznati modeli birokratsko-tehnokratskog rukovođenja i uloge rukovodioca u organizaciji rada i prikazani tipovi takvog ponašanja rukovodioca očito su sve neefikasniji u udruženom radu ili su, pak, u perspektivi razvoja odnosa u udruženom radu osuđeni na neefikasnost. Takvi modeli rukovođenja i ponašanja rukovodioca su u suprotnosti sa samoupravljanjem jer izražavaju društvenu moć koja je suprotna razvoju samoupravnih odnosa, a samoupravljanje svode na participaciju i saodlučivanje. Zadržavanje tehnobirokratske moći kao vladajuće moći pogoduje širenju shvatanja o neefikasnosti samoupravljanja kao sistema društvenih odnosa. Naravno, iako je reč o prividu, u dubljim slojevima društvenih odnosa isprepletene su vrlo složene protivrečnosti interesa i političkih pogleda. S jedne strane, neadekvatna distribucija društvene moći, to jest njeno otuđivanje od neposrednih proizvođača, sputava faktičku snagu novog faktora društvene proizvodnje (udružene proizvođače) da u praksi potvrde efikasnost sistema samoupravljanja, dok, s druge strane, „ravnoteža" političkih snaga, uz stalne krize odnosa u radnim organizacijama,

samoupravljanje stvarno čini neefikasnim, a rukovođenje odvojenom, a ne sastavnom komponentom samoupravljanja, to jest udruženog rada.

Razrešavanje ove protivrečnosti se već nazire i na teorijskom i na praktično-organizacijskom planu. Na teorijskom planu se funkcija rukovođenja sve više razmatra kao komplementarna funkcija samoupravljanja, što će omogućiti koncipiranje specifičnog modela rukovođenja u samoupravljanju koji će se zasnivati na negiranju dosadašnjih sistema moći i sistema rukovođenja u društvenoj proizvodnji. Na planu prakse i organizacijskih odnosa, videli smo, prisutni su novi oblici ponašanja rukovodilaca u organizaciji, novi oblici mobilisanja i motiviranja ljudskog faktora proizvodnje, kao i svest o otvorenom procesu demokratizacije društvene moći u organizaciji rada i u društvenim odnosima uopšte. Tome treba dodati i to da se doslednim ostvarivanjem ustavnih načela o udruženom radu oslobađa faktička društvena snaga novih promena i konstituisanja društvene moći udruženih proizvođača kao novog faktora društvene proizvodnje.

Aktuelno stanje društvenih odnosa u udruženom radu postaje novi socijalni prostor za razrešavanje navedenih protivrečnosti i konflikata u oblasti odnosa u radu i u njegovoj organizaciji. Pomeranje društvene moći u korist neposrednih proizvođača, demokratizacija odlučivanja i negacija otuđenih hijerarhijskih odnosa treba da pokaže novo lice rukovođenja kao potvrdu „demokratskog obrasca" moći u osnovnim organizacijama udruženog rada. Naravno, bitno je pitanje na koji način treba da „teče" pomeranje društvene moći u organizacijama udruženog rada u korist novog faktora društvene proizvodnje — udruženih proizvođača. U tom pogledu je neophodno izbeći svaku moguću krajnost koja bi negirala nužnost funkcije rukovođenja u udruženom radu. Naime, da bi funkcija rukovođenja bila efikasna u samoupravljanju, njena normativna osnova mora zadovoljiti nekoliko bitnih kriterija.

a) Rukovođenje kao komplementarna funkcija udruženog rada treba da dobije svoj formalno-pravni izraz, pravne norme, koje precizno definišu uslove i elemente demokratskog obrasca rukovođenja i demokratske izvore autoriteta koji supsumiraju sve bitne vrednosti društvenog položaja čoveka u zavisnosti od njegovih sposobnosti, rezultata rada i doprinosa društvenoj zajednici.

b) Jasno razgraničenje kolektivne i individualne odgovornosti u okviru svake pojedinačne rukovodeće funkcije na svim nivoima organizacije rada i proizvodnje, kao i između celokupnog sistema rukovođenja u udruženom radu i sistema samoupravnog odlučivanja.

c) Obezbediti dijalektičku vezu između inicijative i samostalnosti rukovođenja, pojedinih rukovodilaca u datoj organizaciji proizvodnje i organizaciji rada i demokratske, samoupravne kontrole u izvršavanju demokratski donetih odluka i kontrole u doslednom poštovanju i primenjivanju normi ponašanja u društvenim odnosima i ponašanja u sistemu proizvodnje i organizaciji rada.

d) Obezbediti u sistemu rukovođenja otvorenost svakog mesta i funkcije slobodnoj konkurenciji sposobnosti podrazumevajući direktnu

zavisnost između sposobnosti i idejno-vrednosne identifikacije svakog pojedinca s interesima i težnjama samoupravnog društva i njegove ideologije.

e) Razraditi sistem moralnog, profesionalnog i materijalnog stimuliranja ljudi za uspešnije obavljanje svake funkcije i uloge u udruženom radu, svake funkcije i uloge u organizaciji rada, kao i funkcije i uloge u sistemu rukovođenja.

f) Sistemom sankcijskih mera, kad su one potrebne, obezbediti udruženi rad i njegove interese, kao i interese društva u celini, od onih oblika ponašanja i prakse koji mu štete ili mu se direktno suprotstavljaju.

g) Kadrovsku funkciju u udruženom radu i kadrovske službe usmeravati tako da one obezbeđuju sve elemente neophodne za demokratsko odlučivanje o svim pitanjima kadrova od osnovne organizacije udruženog rada do svih drugih nivoa u društvu. To pretpostavlja postojanje jedinstvenog sistema za praćenje razvoja, evidentiranje i usmeravanje celokupnog kadrovskog potencijala udruženog rada.

Rukovođenje treba posmatrati pre svega kao jednu od funkcija celine sistema društveno-ekonomskih odnosa, to jest kao nužnu funkciju u datim uslovima društvene podele rada i organizacije rada. Racionalno uređivanje tih odnosa treba da polazi od karaktera društveno-ekonomskih i uopšte ljudskih odnosa u datim uslovima samoupravljanja kao celovitog društveno-političkog sistema i sistema društvene proizvodnje. Osnovno pitanje rekonceptualizacije uloge rukovodećih kadrova u OOUR i u udruženom radu uopšte jeste razvoj takvog sistema društvene kontrole i demokratskog uticaja udruženih proizvođača kako se nužne funkcije u podeli i organizaciji rada ne bi pretvorile u otuđenu silu iznad ljudi, u sredstvo monopola grupa ili pojedinaca. To znači da svaka funkcija u udruženom radu mora biti podložna demokratskoj kontroli kao bitnom svojstvu sistema i sastavnom elementu date funkcije u udruženom radu. Ta „povratna sprega" sistema demokratske kontrole svake funkcije i uticaja u okviru udruženog rada treba da izrazi dijalektičku vezu između rukovođenja i samoupravljanja i da ograniči onu entropiju sistema koja rađa suprotstavljanje rukovođenja samoupravljanju, odnosno otuđenje rukovođenja od samoupravljanja i njegovih socijalnih nosilaca — udruženih proizvođača. Insistiramo, znači, na funkcionalnoj povezanosti rukovođenja i samoupravljanja koja obezbeđuje jedinstven sistem upravljanja materijalnom proizvodnjom i društvenim odnosima i procesima.

Dok raniji sistemi društvene proizvodnje i organizacije rada, kao i društveno-politički sistemi, svoju okosnicu i osnovu grade na određenom sistemu moći kao izrazu ekonomskih i drugih socijalnih odnosa, dotle sistem udruženog rada, odnosno društveni sistem zasnovan na udruženom radu, svoju osnovu utemeljuje i razvija na principu kontrole društvene moći od strane novog faktora društvene proizvodnje — udruženih proizvođača. Na taj način se bitno menjaju svojinski odnosi, kao i odnosi prisvajanja društvenih vrednosti, odnosi moći i uticaja, pri čemu svojina ne može biti ni osnova prisvajanja rezultata društvenog rada niti osnova društvenog položaja. Tako se na negaciji starih odnosa i njihove druš-

tvene strukture uspostavlja nova društvena i teorijska osnova upravljanja, ali i nova struktura društva koja prevazilazi klasnu podelu i sve njene bitne socijalne posledice i efekte.

Funkcionalna povezanost i međusobna zavisnost rukovođenja i samoupravljanja na osnovama koje smo istakli, to jest na demokratskoj kontroli društvene moći kao sastavnom elementu svake funkcije u udruženom radu i kao načinu društvene egzistencije i ponašanja udruženih proizvođača, podrazumeva društvene promene i sopstvenu istoričnost. Na taj način se stalno remeti „ravnoteža" u smislu konstituisanja novih odnosa samoupravljanja kao vladajućih društvenih odnosa. Od takvog stanja društva razvoj ide ka „naizmeničnom obavljanju uloga i funkcija", o čemu je pisao Marks. Međutim, pre takvog „rezultata industrijskog razvoja" i „učinka moderne industrije" treba savladati one protivrečnosti u samoupravljanju koje blokiraju njegovu efikasnost. Reč je pre svega o uspostavljanju funkcionalne zavisnosti između rukovođenja i samoupravljanja, o uspostavljanju takve funkcije rukovođenja u udruženom radu koja će biti komplementarna njegovoj suštini — racionalnom uređivanju odnosa u procesu rada i povodom rada na višem stepenu humanizacije ljudskog života. Tako se dobija pravi smisao društvenih promena u prelaznoj fazi čiji je osnovni cilj da se izvrši radikalno pomeranje društvene moći u korist udruženih proizvođača i da se postojeća društvena moć stavi pod njihovu neposrednu kontrolu.

Efikasnost rukovođenja treba da postane jedan od sastavnih efekata samoupravljanja uopšte. To je logičan izraz funkcionalne zavisnosti rukovođenja i samoupravljanja. Na taj način se prevazilazi stara formula da se efikasnost rukovođenja posmatra i meri mimo samoupravljanja. Posledica toga je poznata: rukovođenje je efikasno mimo demokratskog obrasca, ali je samoupravljanje nerazvijeno; protivrečnost između samoupravljanja i rukovođenja sve je veća, pa se tako i efikasnost rukovođenja mimo demokratskog obrasca dovodi u pitanje. Društveni odnosi ulaze u krizu. Izlaz se mora tražiti, po našem mišljenju, u uspostavljanju nove veze između nužnih odnosa, kao što smo već istakli.

Donošenje odluka o razvoju u prikazanoj vezi i funkcionalnoj zavisnosti samoupravljanja i rukovođenja u udruženom radu jedinstvena je prilika za potvrđivanje novih odnosa. U pripremanju i donošenju takvih odluka rukovodeći kadrovi su u mogućnosti da znatno doprinesu razvoju odnosa samoupravljanja.

a) Pripremanje informacione podloge za odluke o razvoju odvija se u okvirima funkcionisanja celokupnog sistema društvene proizvodnje, pri čemu se vodi računa o potrebi korišćenja i razmene informacija u okviru tog jedinstvenog sistema.

b) Usaglašavanje podele rada, specijalizacije proizvodnje, korišćenje komparativnih prednosti dela u interesu celine proizvodnje, optimalizacija proizvodnih kapaciteta, racionalno usmeravanje svih faktora proizvodnje u okvirima celine sistema udruženog rada bitne su pretpostavke efikasnosti uloge rukovodećih kadrova u donošenju odluka o razvoju.

c) Smanjenje entropije sistema proizvodnje racionalnim uređivanjem svih odnosa proizvodnje (planiranje, podela rada, specijalizacija, koope-

racija, optimalizacija kapaciteta u okvirima sistema itd.) putem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja čini efikasnim sve elemente sistema, te time i sve funkcije i uloge u udruženom radu.

Obavljanje ovih i drugih poslova u okviru donošenja odluka o razvoju, to jest u pripremnim fazama samoupravnog odlučivanja, čini nezamenljivom ulogu rukovodećih kadrova na svim nivoima organizacije rada, kako u OOUR tako i u SOUR i u celom sistemu društvene proizvodnje, odnosno u grani, grupaciji i među njima.

Sveukupan razvoj udruženog rada nužno zahteva radikalnu promenu dosadašnjih oblika komuniciranja u sistemu proizvodnje i u društvu. Te nove veze treba izgrađivati prethodno između OOUR, zatim u okviru SOUR i između njih u okviru društveno-ekonomskog sistema. To potencira potrebu razvoja društvene svesti o novom načinu proizvodnje i o novom sistemu odnosa. Zato bi se moglo tvrditi da društvena svest i politička organizacija društva u sadašnjoj fazi razvoja udruženog rada imaju nezamenljivu ulogu, verovatno najveću u našem dosadašnjem socijalističkom razvitku. Radikalne društvene promene, promene koje zadiru u sve društvene ćelije, u rad kao društveni odnos, u organizaciju rada, u tehnologiju odlučivanja, u postupke i metode rukovođenja, u primenu nauke, u difuziju znanja, jednom rečju, u primenu tehnološkog progresa u razvoju samoupravljanja i u njegovom reprodukovanju na tim osnovama — nisu moguće bez razvijene i angažovane političke organizacije društva, bez uloge političkog faktora. Taj se faktor i može potvrditi kao odlučujuća društvena snaga u pomeranju društvene moći u odlučivanju u korist „demokratskog obrasca“, to jest u interesu udruženih proizvođača.

Karlos Altamirano

KRITIČKA RAZMIŠLJANJA O ČILEANSKOM REVOLUCIONARNOM PROCESU*

Prošla je godina od dana kada je mučki ubijen Salvador Aljende i čileanska demokratija. Prvi put od tada, i posredstvom ovoga časopisa, iznosim nekoliko kritičkih razmišljanja o revolucionarnom procesu koji je oživio moju domovinu u toku tri godine, o slabostima koje su uslovile njegov poraz i uspostavljanje jedne tiranije čije svireposti duboko potresaju čovečanstvo.

Za narodni pokret, koji je vojnički poražen, nije to bila godina plačljivih jadikovki. Posle brutalnog, krvavog i perverznog udarca u prvim časovima, odmah je došlo do napora za prilagođavanjem novim uslovima borbe koji su proizašli iz fašističkog iskustva. Retko kada je viđen sličan napor na tako dramatično zlosrećnoj sceni. Od samog trenutka prepada na vlast represija je nametnula neumoljiv ritam koji ne popušta. Svakog dana je udarala sračunatom okrutnošću obuzetom dinamikom koja ne dozvoljava smirivanje.

Posmatrana kao istorijsko vreme, godina dana predstavlja suviše kratak period. Naročito je kratak za pokušaj sveobuhvatne analize jednog dalekosežnog društvenog i političkog događaja. S jedne strane, ne postoji dovoljna distanca, a, s druge, ni nužna mirnoća da bi se zbacila emocionalna preopterećenost održavana veličinom gadosti.

Treba da protekne mnogo vode pre nego što bi se politički analitičari i revolucionarni rukovodioci mogli posvetiti, raspolažući boljim podacima i većom distancom, dužnosti izlučivanja nepoznanica koje se javljaju oko tragičnog ishoda čileanskog iskustva. Ta privilegija nije data, međutim, nama koji smo igrali glavnu ulogu u tom procesu.

Fašistička uzurpacija je dovela do nove borbene dinamike, čije pravilno procenjivanje, na planu odgovarajuće taktičke i strateške orijentacije, nameće revolucionarnom rukovodstvu potrebu da razjasni najvažnija pitanja koja izbijaju iz procesa i poraza. Nije reč o tome, naime, da se preciziraju sve i svaka pojedina greška koju smo učinili. Ima onih

* Ovaj članak Karlosa Altamirana, generalnog sekretara Socijalističke partije Čilea, preveden je iz časopisa „Aktuelna pitanja socijalizma", koji izlazi na francuskom, engleskom, španskom. ruskom, nemačkom i arapskom jeziku.

koji su se poveli tim zadatkom, kao da bi te greške same po sebi objasnile fašističku plimu.

Poslednjih meseci doživeo sam ponovljeno iskustvo. Uporno sam bio pozivan od novinara različitih strana i tendencija da iznesem mišljenje o prirodi, suštini i „ideološkoj klasifikaciji" skretanja koja su, navodno ili stvarno, ubrzala udar. Konstanta pitanja uvek je bila orijentisana na to da se jasno utvrdi da je krivica za ishod, u suštini, na strani određenih reformističkih skretanja ili, pak, na strani nestrpljivog voluntarizma ultralevih struja. U obimnoj analitičkoj literaturi posle udara lako je zapaziti istu uopštenu tendenciju shematskog klasifikovanja grešaka i nenaučne polarizacije stavova. Ključ kontrarevolucionarne pobede kao da se pripisuje brzini koju smo utisnuli procesu: suviše spora za neke i neodgovorno brza za druge.

Uostalom, ne verujem da se istina nalazi u ekstremnim stavovima. To se retko dešava u istorijskim zbivanjima. S druge strane, shvatam i cenim iznad svega ono što za antifašističku borbu znači jedinstvo snaga angažovanih u poduhvatu. Najzad, u kontekstu krvave i boine ofanzive koja gazi naš narod, smatram da je nedopustiva svaka individualna i kolektivna pretenzija da se nametnu polovični zaključci u zluradoj želji da se odgovornosti proizvoljno prenesu ili pripišu drugima.

Sistematski sam se opirao da zadovoljim zahteve postavljene s predumišljajem, da podržavam domaće ili međunarodne antagonističke stavove. U opštem talasu intelektualne i emocionalne uznemirenosti, koji se podigao oko čileanskog procesa, nije bilo teško otkriti napor onih koji pokazuju veći interes da navode vodu na sektaške mlinove nego da objektivno produbc stvarnost drame koju preživljuje moja domovina.

Opšte ideje iznete u ovome radu date su u kontekstu pojednostavnjenog prilaženja temi. Reč je o osnovnom doprinosu nužnom naporu antifašističkog rukovodstva da, s jedne strane, rasvetli i da, s druge strane, zadovolji opravdane preokupacije izražene u krilu naprednih pokreta celog sveta.

VLADA NARODNOG JEDINSTVA — REVOLUCIONARNO ISKUSTVO

U septembru 1970. izborna pobeda krunisala je napor koji je trajao neprekidno pola veka. Čileanski narodni pokret osvaja pozicije koje omogućuju jednu revolucionarnu strategiju za osvajanje vlasti.

Radnička klasa, koja je bila uspela da učvrsti snažan politički i društveni front, dospeva do kontrole vlade i, počev od te tekovine, prvi put se nalazi u stanju da osporava vlast domaćoj buržoaziji i imperijalizmu. Tada se postavio zadatak koji je, izgleda, ortodoksnost bila upropastila: izgraditi put u socijalizam u slobodi, pluralizmu i demokratiji. Reč je bila ništa manje nego o tome da se transformišu stare strukture zavisnog kapitalizma, uz poštovanje institucionalnog sistema čiji su teorijski temelji bili ukorenjeni u najčistijoj liberalnoj tradiciji.

U Čileu je počelo izrazito revolucionarno iskustvo čija je priroda jasno i objektivno definisana karakterom programa formulisanog sušti-

nom i dubinom postignutih promena, društvenim snagama koje oslobađa dinamika borbe i izvanrednim stepenom političke i revolucionarne svesti koja se razvija u krilu masa.

Ofanziva Narodne vlade na jezgro dominacije, obrazovano od interesa imperijalizma, monopolističke buržoazije i veleposednika, i njena namera da stvori jedan preovlađujući društveni sektor u celokupnoj privredi, uz traženje lojalnog učešća masa u vođenju procesa, od prvog trenutka predstavlja otvoren i izrazit izazov celokupnoj strukturi vlasti. U zemlji u kojoj su izborni programi pisani da bi bili odloženi ili stavljeni u fioku prvi put počinje da se sprovodi brzim i neodoljivim tempom jedan program koji predviđa neposrednu izgradnju prelaznog društva kao predvorja socijalističkog društva koje bi niklo iz tog procesa.

U prvom času snage koje ulaze u spor znaju na čemu su; to jasno znaju Sjedinjene Američke Države kada mi zahtevamo potpun nacionalni suverenitet, vraćanjem Čileu, bez plaćanja milostive indemnizacije, apsolutnog raspolaganja svim prirodnim bogatstvima. Znaju to kada mi, bez pokornog konsultovanja, uspostavljamo odnose sa Kubom, Kinom, Nemačkom Demokratskom Republikom, Narodnom Demokratskom Republikom Korejom i Demokratskom Republikom Vijetnam, i kao nacija izražavamo svoju solidarnost sa svim naprednim narodima sveta, uspostavljajući jedno pravo kojeg se buržoazija bila odrekla, naime, da vodimo našu spoljnu politiku s neograničenom nezavisnošću. I pošto to Sjedinjene Države znaju, one deluju dosledno tome i jasno utvrđuju pravila igre, a da niko ne može da se kasnije poziva na grešku. Kisindžer je izjavio, u drugoj sedmici septembra 1970, samo nekoliko dana posle narodne pobede: „Mislim da ne smemo da gajimo iluziju da dolazak Aljendea na vlast u Čileu neće stvoriti teške probleme za nas i za naše snage u Latinskoj Americi, pa prema tome i za zapadnu hemisferu u celini (?). Pored toga, politički razvoj u Čileu je veoma opasan za interese nacionalne bezbednosti SAD, zbog svojih posledica u Francuskoj i u Italiji.“[1] Sa svoje strane, Nikson je pre toga, u formi manje uvijenoj od svoga savetnika, izjavio da „Sjedinjene Države ne mogu da tolerišu nikakav prelazni oblik promene ka socijalističkom društvu u Latinskoj Americi“. Svet je, s druge strane, potpuno upoznao konspirativnu aferu ITT — CIA — FREI, koju je otkrio novinar Džek Anderson.

Buržoazija u celini shvata, s druge strane, da, kada banke, rudnici, krupna industrija i posedi prelaze iz jednih ruku u druge u korist zemlje i njenog naroda, tada ono što se stvarno menja pred njenim očima nije ništa drugo do samo društvo. I pošto to zna, počinje takođe da deluje na osnovu toga.

Prema tome, dubina procesa koji smo bili počeli, suština i moć interesa koje smo pogodili, a ne greške koje smo mogli učiniti, jeste ono što jasno utvrđuje demarkacionu liniju između naših prijatelja i neprija-

[1] Citirano prema članku P. Jenkinsa u „The Guardian“ (London, oktobar 1973). Ponovo objavljen u „Le Monde Diplomatique“ (Paris, novembar 1973). Ova ista izjava podneta je u Senatu SAD, pred „hearings“, o intervenciji CIA i ITT u Čileu, u proleće 1973.

telja. To je u isto vreme ono što podstiče čileanske radnike da ispišu najuzbudljiviju stranicu svoje istorije.

Ploveći uz struju i poštujući potencijalno neprijateljsku institucionalnost, povratili smo naš bakar, železo, čelik i šalitru i izvršili nacionalizaciju 90% bankarskog kapitala. Likvidirali smo dominaciju latifundističke svojine, izvršili smo nacionalizaciju telefonske kompanije, filijale ITT, i svih preduzeća pod stranom kontrolom. Uključili smo preko 50% vrednosti proizvodnje u društveni sektor privrede. Uspostavili smo strogu preraspodelu dohotka i počeli smo izgradnju jedne privrede koja je bila orijentisana na to da obezbedi nezavisan nacionalni razvoj i zadovoljenje osnovnih potreba radnika.

A sve to u izvanredno nepovoljnim okolnostima: osetan pad cene bakra, teško nasleđe inostranog duga od preko četiri milijarde dolara, nemilosrdna blokada i potpuno obustavljanje investicija od strane domaćeg kapitala. U poslednjoj godini Narodne vlade morali smo takođe da se suočimo sa svetskim rastom cena poljoprivredno-stočarskih proizvoda i raznih sirovina.

Koja je zemlja u svetu razvijala takvim tempom proces transformacija a da se ne suoči sa poremećajem u svojoj ekonomskoj aktivnosti? Konkretno, u toku 1971. i 1972. u Čileu smo održali tempo privrede. Inflacija je pala na do tad nezabeležen nivo. Nacionalni bruto dohodak snažno raste, a stopa nezaposlenosti pada na najniži nivo u poslednjih nekoliko decenija. Ekonomski poremećaj izbija kada imperijalizam i domaća buržoazija, koja se pretvorila u špekulativnu buržoaziju, izaziva, stimuliše i upravlja crnom berzom, pokreće i finansira poslodavačku subverziju i veže ruke vladi sprečavajući je da se na institucionalnom planu suoči sa situacijom koju su sami oni stvorili.

Želimo da istaknemo jedan nedovoljno istaknut faktor. Ako smo u Čileu uspeli da održimo neprekinut tempo procesa, u okviru jednog rata koji je objavila, kojim je rukovodila i koji je snabdevala najmoćnija zemlja na svetu, to je bilo zato jer je naš narod bio oslobodio, posle vekovne eksploatacije, celokupno ogromno bogatstvo svog stvaralačkog i borbenog potencijala.

Naša zemlja je bila pozornica buđenja jedne klase koja, pod uticajem čileanskog iskustva, postaje svesna svoje snage i svoje revolucionarne istorijske uloge. Mada je poneki površni posmatrač ponekad stavljao reformističku etiketu, ipak radnička klasa pokazuje ceo spektar svoje stvaralačke sposobnosti i razvija do najvišeg nivoa svoju revolucionarnu svest. A kada fašizam počinje da pruža svoje kandže, ona stvara i umnožava, u masi, organe vlasti i rukovođenja. Učestvuje u vođenju procesa i tu pokazuje čitav dijapazon svojih različitih sposobnosti. Uporno se odupire poslodavačkim pritiscima i čini zadivljujuće napore u oživljavanju privrede koju je protivnik blokirao. Shvata da je rad Narodne vlade tačan izraz njenih interesa. Na vreme shvata da će se nedostaci u vođenju procesa moći prevazići u samoj dinamici borbe i u razvoju svog vlastitog iskustva u vršenju vlasti. Radnička klasa se nije zaustavila da bi ocenjivala greške vlade jer je znala da je ova izraz jednog revolucionarnog poduhvata o kome će istorija da sudi ne po količini učinjenih

grešaka, već po grandioznom i nezaboravnom iskustvu koje je, uprkos njima, ispisivala.

U oktobarskim danima 1972, kada je buržoazija izvela prvi ozbiljan pokušaj pobune, radnici Čilea pokazali su takav stepen zrelosti i svesti koji je prevazilazio njihova vlastita politička rukovodstva. Preuzimaju kontrolu proizvodnog aparata, zauzimaju industrijska postrojenja i imanja koja su poslodavci bili paralisali, organizuju snabdevanje stanovništva, održavaju funkcionisanje najosnovnijih službi i dokazuju da su sposobni da pokreću život u zemlji kada je buržoazija mislila da ga je paralisala. Od tada pa do pada vlade oni će nastaviti da udvostručuju svoj stvaralački elan u naseljima, seljačkim komitetima, odborima za snabdevanje, opštinskim upravama, industrijskim centrima i novostvorenim organima za odbranu procesa.

U tom kontekstu, nije obična literarna fraza kada se kaže da je u Čileu, i to u jeku njegovog revolucionarnog procesa, izvršena i duboka revolucija u svesti. Ona je ta koja podstiče herojstvo jednog naroda koji se danas, goloruk, suočava sa najsvirepijim i najkrvavijim nasrtajem koji se pamti u istoriji Latinske Amerike.

NARODNA VLADA I SREDNJE KLASE

Insistira se na tome da je postepeno odvajanje radničke klase bitno uslovilo politički poraz narodnog pokreta, poraz koji je na kraju prethodio i omogućio vojni poraz. Neka vrsta zajedničkog mesta u mnogim pokušajima analize uzroka ishoda izgleda da se svodi na nesposobnost da izradimo odgovarajuću politiku prema srednjim klasama.

Ta tvrdnja je u osnovi tačna. Svaki revolucionarni proces zahteva povoljan odnos snaga koji bi garantovao njegov uspeh. Naš proces, s obzirom na svojevrsnost izabranog puta, zahtevao je najhitnije postizanje takvog odnosa, pa je odgovarajući postupak prema srednjim sektorima (koji su u Čileu politički i društveno mobilni) dobio posebnu dimenziju.

Ipak, to je problem koji je uvek pokazivao izvesne kompleksnosti.

U suštini, srednje klase obuhvataju raznolikost slojeva koji se kolebaju između proletarijata i krupnih vlasnika sredstava za proizvodnju. Reč je o društvenim grupama s diferenciranim shemama interesa, težnji i kulturnih kategorija, koje pred nužnošću društvene promene ne zauzimaju iste stavove. Znatne srednje grupe, uglavnom zadojene buržoaskom ideologijom, protivne su društvenoj promeni. Mnogi prihvataju perspektivu promene ukoliko se ona postavlja jedino kao intelektualna kategorija, ali njihov entuzijazam ubrzo splašnjava kada ta promena dobije konkretan oblik jednog revolucionarnog procesa.

Naime, osnovni problem sastoji se u tome da se utvrdi šta se podrazumeva pod „odgovarajućom politikom" prema srednjim slojevima. Izgleda da nije dovoljno da se pokuša da ih se pridobije pomoću jednostavnog zadovoljenja njihovih materijalnih aspiracija, a ni namerom da im se garantuje da velike projektovane transformacije neće pogoditi njihove interese.

Čileansko iskustvo je pokazalo da ovi putevi ne pobuđuju podršku. Koristi koje donose nisu merilo njihovog stava prema jednom revolucionarnom procesu. Trgovci, vlasnici kamiona i zanatlije u Čileu postigli su neviđene profite u prve dve godine Narodne vlade, što nije smetalo da najznačajniji krugovi ovih slojeva, pravovremeno pripremljeni od kontrarevolucije, stanu na čelo otpora procesu. Grupe srednje proizvodne buržoazije, korisnice najvećih profita, najogorčeniji su protivnici.

Nije lako pretpostaviti, bar što se tiče ovih slojeva, da bi jednostavna politika smirivanja dovela do njihove privrženosti ili bar do njihove neutralizacije. Nema podataka o tome da se to desilo u razvoju drugih iskustava, koja, naprotiv, ukazuju kako se, na kraju, postigla njihova integracija kada se tražila formula sa pozicija sile. U svim socijalističkim zemljama izgrađena je jedna politika za srednje klase tek pošto je proletarijat prethodno preoteo monopol vlasti.

U zemlji kao što je Čile, snažno zadojenoj starom antikomunističkom ideologijom, još je bio teži i kompleksniji zadatak izlaganje jedne pravilne politike. Znatni slojevi su stali iza demarkacione linije čim su predosetili ozbiljnost promena. Reč je o grupama koje osećaju da je, ranije ili kasnije, njihova sudbina dovedena u opasnost revolucionarnim poduhvatom, pa bi s tim u vezi svaki napor za smirivanje ili neutralizaciju na kraju bio neplodan. Njihov organski strah od komunizma, kojim ih je protivnik dugo i strpljivo zadojivao, njihov otpor socijalnoj promeni, veštački okvir očekivanja koja im nudi sistem, njihovi čudni mehanizmi bezbednosti, koji su takođe pripremljeni od reakcionarne propagande, neizbežno će ih odvući na pružanje otpora revolucionarnom procesu, naročito ako otkriju da ovaj nije poduprt stvarnom vlašću. Pošto su tradicionalno kolebljivi, definišu se u funkciji jednog pola vlasti. Ako toga nema, svaki pokušaj ubeđivanja osuđen je na neuspeh. Ovi slojevi, koji su u Čileu obilovali agresivnošću, bili bi prihvatili proces jedino u onoj meri u kojoj bi on bio posredovan. Bili bi se sporazumeli sa revolucijom jedino ukoliko bi bili sigurni da nema revolucije ili ukoliko bi im se dijalog nametnuo sa pozicija vlasti.

S druge strane, među srednjim slojevima postoje kolebljive grupe, ekonomski najslabije (službenici, sitni trgovci i industrijalci, zanatlije, sitni poljoprivrednici), u odnosu na koje smo mogli i morali učiniti veći ideološki napor da bismo im pokazali da njihova sudbina kao klase nije bila, niti će biti, ni na kakav način povezana sa kapitalističkim sistemom.

Međutim, iz ovoga propusta ne sme da se izvuče pogrešan zaključak. Ako želimo da budemo objektivni, tada nam se čini da nije ispravno podržavati utisak kao da je čileansko iskustvo otuđilo sve srednje slojeve. Ta predstava je pogrešna. Nije bio mali broj onih koji su se u prvim časovima stavili na našu stranu i bilo bi nepravedno ignorisati činjenicu da su u jasno polarizovanim trenucima borbe preuzeli dalekosežnu i srčanu ulogu u odbrani vlade. Ne postoje elementi koji bi nas naveli da tvrdimo da su bili napustili brod uoči brodoloma.

Inače, ne bi razumno mogli da se objasne rezultati izbora marta 1973, održani samo nekoliko meseci pre udara. Tada smo dobili 44% glasova. To znači da smo posle dve dramatične godine i u okviru najte-

žih uslova u kojima je ikada jedna vlada prišla opštim izborima povećali naš izborni potencijal za preko 20%. Naime, u tom procentu, kao što su to predvidele sve ankete izvršene pre izbora, srednji slojevi stanovništva pokazali su prisustvo koje ne treba zanemariti.

Ovi podaci, izgleda, ne daju za pravo tvrdnji koju ponavljaju oni koji se uporno trude da naglase kako je radnička klasa dočekala poraz procesa u uslovima potpune izolacije, teza koja na misteriozan način briše sa društvenog organigrama Čilea seljaštvo koje je znatno angažovano u revolucionarnom poduhvatu i slojeve sitne buržoazije integrisane u politički i društveni front koji je prerastao u Narodno jedinstvo.

Godine 1970, samo sa 36% glasova, Aljende je proglašen za predsednika Republike. Godine 1973, kada leve snage dostižu 44% glasova (cifra koja predstavlja daleko veći kvalitativni potencijal), srušena je Narodna vlada. Kako da se objasni ova na izgled paradoksalna situacija? Uostalom, ne izgleda da je dovoljno da se to mehanički pripiše navodnim varijacijama u odnosu snaga koje su postojale u oba perioda, a to mišljenje često je iznošeno, a nikada nije dovoljno precizirano.

Izvanredan sticaj različitih faktora — neki od njih izričito konjunkturalni — omogućuje Aljendeu da preuzme predsedništvo Republike. Došlo je do dubokog proboja u frontu buržoazije, uslovljenog više sekundarnim faktorima nego postojanjem neke jasne unutrašnje protivrečnosti, a čemu je u dobroj meri doprineo radikalni program Radomira Tomića. Deluje jedan ustavni mehanizam koji ne predviđa dopunske izbore kao u francuskom sistemu i koji omogućuje da na izborima pobedi onaj koji postigne relativnu većinu glasova. Na snazi je čvrsta i neprekinuta tradicija koja nalaže Kongresu obavezu da potvrdi izborni rezultat i koja je još 1946. dovela do proglašenja jednog kandidata koji je u osnovi bio podržan od Komunističke partije. Ubistvo generala Renea Šnajdera od jedne fašističke bande omelo je jedan prevratnički dispozitiv kome nije bio stran ni sam Frej i delovalo je kao snažan neutralizator u krilu oružanih snaga. Najzad, doprinos uspostavljanju poštovanja odluke građana bila je ogromna vitalnost koju je pokazao pobednički narodni pokret koji deluje kao ubedljiv faktor nasuprot kolebljivim stavovima ne malog broja rukovodilaca hrišćanske demokratije.

Godine 1973. situacija se dijametralno promenila. U periodu između jednog i drugog datuma razvio se revolucionarni proces. On je taj koji definitivno uspostavlja demarkacionu liniju između suprotstavljenih tabora i njemu uglavnom treba pripisati navodne društvene poremećaje koji su izazvali izolaciju radničke klase. U tom istom smislu, ne izgleda pravilno pripisivati postepenu fašizaciju izvesnih slojeva sitne i srednje buržoazije avanturističkim nestrpljenjima nekih ultralevičarskih grupa. Fašizam je univerzalan fenomen. Njega ideološki pothranjuje imperijalizam, a buržoazija ga sprovodi kao poslednje sredstvo nasuprot revoluciji. U konkretnom slučaju Čilea to je odgovor na moć koju pokazuje narodni pokret, na revolucionarni karakter procesa i na dubinu preobražavajućih mera.

Priznajemo činjenicu, u njenoj tačnoj dimenziji, da zbog odsustva jedne definisane politike vlasti nismo bili u stanju da pridobijemo slo-

jeve koji su morali da prošire našu bazu društvenog oslonca. To je naša odgovornost. U odnosu na njih izgubili smo, a da je gotovo nismo ni vodili, neizbežnu ideološku bitku u kojoj su buržoazija i imperijalizam uporebili najperfidniji i najkompleksniji arsenal sredstava. To je, po našem mišljenju, jedan od bitnih aspekata problema. S druge strane, neosporno je da su otuđivanju nekih kolebljivih slojeva doprineli ekscesi birokratizma, sektarizam koji je široko izbijao iz naših redova i voluntaristički i nezreli prepadi ultralevičara.

Ipak, bez obzira na to, smem da tvrdim da između 1970. i 1973. u Čileu nije došlo do takvog poremećaja u odnosu društvenih snaga koji bi izazvao političku izolaciju radničke klase; da se učvršćuje baza na koju se oslanja proces u svom razvoju; da je zauzimanje stavova i razvoj rastuće agresivnosti među slojevima koji su u početku bili nedefinisani bitno uslovljeno prirodom i dubinom revolucionarnog procesa i da je, na kraju, poremećaj u odnosu snaga u korist protivnika rešen uglavnom time što su militaristi, navodno neutralni 1970, u 1973. jasno i otvoreno preuzeli odbranu postojećeg stanja.

S tim u vezi smatram da je važno da se precizira, za istoriju i za one koji izučavaju čileanski revolucionarni proces, naša ocena nasuprot jednoj alternativi koja je često izopačivana. U naporu da proširi osnovu društvene i političke podrške, i uprkos rezervama formulisanim u krilu Narodnog jedinstva, vlada je tražila jedan suštinski sporazum sa Demohrišćanskom partijom, koja je politički izraz širokih srednjih slojeva u našoj zemlji. Ti su pokušaji uporno propadali zbog neopozive odluke konzervativnog krila te partije sa Eduardom Frejom na čelu. Ta isključiva tendencija Demohrišćanske stranke ka uzimanju vlasti zahtevala je neodložnu predaju i potčinjavanje vlade i posredovanje procesa. U strateškoj nameri da postane alternativa Narodnom jedinstvu, težila je rušenju vlade i, sledstveno tome, neuspehu političkog projekta koji se razvijao.

SLABOSTI PROCESA

Ukazali smo kako se u pokušaju analiza čileanskog procesa primećuje izvesna tendencija ka preuveličavanju učinjenih grešaka, i to tako da bi izgledalo da se tim greškama pripisuje privremeni uspeh kontrarevolucije.

S tim u vezi treba istaći nekoliko ideja, mada bi to moglo da izgleda jalovo. Uostalom, vlada Narodnog jedinstva ne drži monopol grešaka. One su neodvojive od dinamike koju razvija jedan revolucionarni proces, pogotovo kada je taj proces uklopljen u jednu do sad nepoznatu shemu koja je sebi postavila tako kompleksan zadatak kao što je institucionalizacija jednog političkog puta u socijalizam. Dobar deo grešaka koje se iznose sa namerom da se preuveličavaju javlja se i u drugim revolucionarnim iskustvima koja su se uspešno konsolidovala.

Jednostrano i zamorno izlaganje tih grešaka nema nikakvog pedagoškog dejstva ni za svetski revolucionarni pokret ni za utvrđivanje

taktičkih i strateških postavki koje treba da orijentišu buduću borbu protiv fašizma.

Ono što se čini da je zaista korisno i važno jeste izdvajanje onih grešaka koje su imale suštinskog uticaja na slabljenje procesa u onoj meri u kojoj bi mogle da koriste vlastitom i tuđem iskustvu.

Mislim da se greške, koje su do sada pripisivane Narodnom jedinstvu u celini, ne projektuju u odlučujućem obliku na pad vlade. To je suštinski uslovljeno našom nesposobnošću da taktički i strateški odgovorimo na čvrstu odluku SAD da slomi revoluciju u Čileu, na izvanredan potencijal sredstava kojima se služi da bi se to postiglo, bilo direktno ili korišćenjem buržoazije, koja deluje takođe kao klasa. Pored toga, to je uslovljeno nesposobnošću da se ostvari realna podrška socijalističke zajednice čileanskom iskustvu da bi se izbegle razorne posledice pada cene bakra, finansijske blokade i porasta cena poljoprivrednih i stočarskih proizvoda na svetskom tržištu. Najzad, i zato što mi nismo bili sposobni da, nasuprot kompleksnosti i moći agresije s kojom smo se suočili, rešavamo glavne probleme koji su izbijali iz tog stanja. Drugim rečima, što se tiče naših obaveza, za pobedu kontrarevolucije važnije je ono *što je trebalo da učinimo a nismo učinili* od onoga što smo nepravilno učinili. Smatram da je od najvećeg značaja ocenjivanje nekih od navedenih faktora.

Očigledno je da je bilo potcenjivanja hladne, odlučne i neopozive odluke imperijalizma da prekine poglavlje otvoreno u septembru 1970. Nije se na odgovarajući način procenilo paradoksalno negativno dejstvo koje je na kontinentalnom planu pružao odnos snaga nepovoljan za imperijalizam na svetskom nivou.

Prelaz u socijalizam u Čileu — koji je za SAD predstavljao ozbiljniji i dalekosežniji problem nego što smo u početku mogli da naslutimo — postao je osetljiviji posle njihovih poraza na drugim kontinentima. Njihovo povlačenje prema Latinskoj Americi dovelo je do vraćanja na narodni pokret u ovom delu sveta.

Narodna pobeda 1970, postignuta na jednom putu koji predstavlja nepredviđenu inovaciju u revolucionarnim taktikama, iznenađuje i prevazilazi odbrambene vojne barijere interameričkog sistema koji je do tog trenutka bio podešen jedino za suprotstavljanje marksizmu na terenu oružane gerile. Odbrambeni dispozitivi sistema bili su neutralizovani ne samo novošću varijante, već i političkom i moralnom legitimnošću pobede jednog društvenog fronta čije težište sačinjavaju dve moćne marksističke partije koje prekidaju sa „ortodoksnošću" najavljivanjem razvoja jednog revolucionarnog iskustva u pluralizmu, slobodi i demokratiji.

Narodna vlada, koja dolazi pod svečanim znakom institucionalnosti, učinila je jedan snažan presedan, sposoban da odjekne u samom srcu strateškog jezgra koje predstavlja Zapadna Evropa, kada je levici u Italiji i Francuskoj otvorila slične perspektive pobede. Već smo pomenuli s kakvom preciznošću je Kisindžer opisao tu situaciju: „Politički razvoj u Čileu je veoma opasan za interese nacionalne bezbednosti SAD, zbog svojih posledica u Francuskoj i u Italiji".

Zaista, Čile postaje svetski privlačan politički centar, a njegovo iskustvo uključuje se u borbenu tematiku levih pokreta na svim meridijanima i postaje jasno da bi eventualni uspeh procesa mogao ugroziti severnoameričke interese u Evropi i u Latinskoj Americi.

Uprkos početnom operativnom poremećaju, stav je bio jasno neopoziv: Sjedinjene Države ne bi dozvolile dve Kube u zoni svog strateškog uticaja, ili, po rečima samog Niksona: „ne mogu da tolerišu nikakav prelazni oblik promene ka socijalističkom društvu u Latinskoj Americi". Uostalom, razvoj u Čileu počev od 1970. smatran je suštinski nespojivim sa interesima Sjedinjenih Država u njihovom sistemu uticaja.

A nije reč samo o eventualnim promenama u njihovom sistemu bezbednosti. Na planu ekonomskih interesa, eksproprijacija rudnika bakra, bez plaćanja ikakve naknade, predstavljala je opasan presedan. Takozvana „doktrina Aljende" o preteranim profitima inostranih preduzeća dovodila je u pitanje celinu severnoameričkih investicija u svetu. U svetlosti izuzetne dimenzije koju je dobio projekt jednog „čileanskog puta u socijalizam", morali smo da predvidimo neizbežnost sukoba, tvrdoglavu odluku neprijatelja da ga izazove i neograničenu beskrupuloznost sredstava koja bi upotrebio. To nam je nametalo jedan dosledan politički, društveni i vojni pristup da bismo ga uspešno izbegli.

Pošto je doneta odluka da nas slome, prišlo se jednom efikasnom kontrarevolucionarnom modelu koji je pribegao kombinaciji svih mogućih formi unutrašnje i spoljašnje agresije. Ništa nije potcenjivano, pa čak, izgleda, ni direktna vojna intervencija ako uzmemo u obzir da je na dan državnog udara severnoamerička eskadra bila u stanju pripravnosti i nalazila se u blizini čileanskih luka. Domaća buržoazija služi kao efikasno područje za vođenje terorizma, subverzije, ideološke borbe i kao važno jezgro moći koje je kontrarevolucija zadržala posle narodne pobede.

Nasuprot širini, odlučnosti i snazi kontrarevolucionarne ofanzive, izuzetnu dimenziju dobijaju slabosti projekta, neke suštinske devijacije i nesposobnost revolucionarnog rukovodstva da se suoči sa osnovnim problemima koje je postavljao poduhvat.

Narodna vlada i radnici, vezani istom onom institucionalnošću koju su težili da promene, videće kako se na svetlu dana i na njihove oči montira jedan klasičan dispozitiv za izazivanje državnog udara. Dok je reakcija otvoreno odvlačila klasnu borbu na teren ilegalnosti, vlada nije napuštala legalnost „zbog rizika da ne preubrza sukob". Ostali su netaknuti administrativni aparat buržoaske države i gotovo ceo represivni aparat, uključujući ceo sudski sistem. Odatle se vrši sterilizacija preporodne aktivnosti vlade i obezbeđuje nekažnjivost za slom legalnosti izazvan od strane protivnika.

Ovo stanje, koje je kontrarevoluciji sačuvalo mogućnost upravljanja, interpretiranja i narušavanja legalnosti po njenoj volji, moglo je da bude raščišćeno jedino ukoliko bismo bili shvatili da je ono značilo prekid, od strane reakcije, oblika borbe koji nam je nametao mirni razvoj revolucije, što je stvaralo *potrebu da se mase pripreme za suočavanje i nadvladavanje agresije*. Ovaj prekid je bio uslovljen ne samo našom voljom,

već i promenom taktike koju je buržoazija bila primenjivala, a koja je izražavala, u krajnjoj instanci, njenu odlučnost da sruši liberalni oblik buržoaske države da bi sačuvala njen kapitalistički sadržaj. Buržoazija je ta koja klasnu borbu odvlači sa terena institucionalnosti. U takvim uslovima mehaničko pridržavanje takve institucionalnosti značilo je odustajanje od ofanzive i povećavanje opasnosti od poraza.

Pošto je postepeno sprečavana mogućnost vlade da koristi legalnost da bi se suprotstavila besnoj ofanzivi koja je počela[2] i pošto je postala jasna neminovnost oružanog sukoba, jedino što je ostajalo revolucionarnom rukovodstvu bilo je donošenje i pokretanje mera koje bi omogućile izmenu oblika borbe u trenutku i okolnostima kada to bude bilo potrebno.

Poraz narodnog pokreta u Čileu donosi jasne pouke koje moraju asimilirati revolucionari iz drugih zemalja. Mirni put ka pobedi revolucije pretpostavlja krajnju fleksibilnost u sprovođenju blagovremene izmene oblika borbe. Mirni put ka socijalizmu ne zavisi samo od čvrste baze društvenog oslonca, čak i kad je majoritarna. Ona će biti zbrisana od kontrarevolucije ukoliko njeno rukovodstvo ne bude u stanju i snažno da nametne metode borbe koje nalaže svaka situacija.

Radnici Čilea, svojom dubokom i nepogrešivom klasnom intuicijom, prevazilazeći svoje avangarde, izbacili su jednu parolu kojoj su ubrzo pokušali da daju konkretnu realnost: Stvarati, stvarati, stvarati narodnu vlast!

To je spontan odgovor masa u jednoj situaciji koja se predoseća kao definitivna, s ciljem da se popuni praznina u rukovođenju i da se nadoknadi odsustvo jednog revolucionarnog odgovora na problem vlasti. On je zahtevao od avangarde da učini dosledan napor da bi se kanalisala oslobođena energija u krilu masa u vezi s novim taktičkim stavovima koje je nametala kontrarevolucionarna ofanziva. Naravno da je to nosilo u sebi i opasnost narušavanja institucionalnosti koju je u toj fazi procesa poštovala jedino Narodna vlada. Mase su shvatale, ukoliko je nastala protivrečnost između revolucije i Ustava, da bi Ustav trebalo prevazići u funkciji revolucije. Buržoazija je rano naučila da se definitivna pobeda nalazi u odnosu snaga — naročito u odnosu vojnih snaga — a ne u kancelariji generalnog kontrolora Republike[3].

U tom smislu vidimo s kakvom se jasnoćom pojavljuje jedna od osnovnih slabosti procesa: odsustvo homogenog rukovodstva sposobnog da potpuno, efikasno i odlučno iskoristi sektor vlasti koncentrisan u vladi, da kanališe izvanredan revolucionarni potencijal koji se razvio u krilu masa, da posreduje između političke volje masa i taktičkih i strateških ciljeva narodnog pokreta i da obezbedi harmoničnu povezanost akcije vlade i snaga pokreta masa.

---

[2] Čileanska desnica je preko svojih oružanih grupa uvela teror u toku tri godine Narodne vlade: politička ubistva (René Schneider, vrhovni komandant vojske; major Arturo Raya, ađutant predsednika Republike), sabotaže u velikim rudnicima i osnovnim službama. Poslednjih meseci pre državnog udara svakih 60 minuta zabeležen je neki teroristički akt. Sudske vlasti su puštale na slobodu krivce koji bi bili uhapšeni.

[3] To je službenik u Čileu koji razmatra dekrete predsednika Republike i koji je ovlašćen da ukazuje na njihovu eventualnu nezakonitost.

Posledica ove iste slabosti u rukovođenju dovela je do prepuštanja terena neprijatelju na planu ideološke borbe. Korišćenjem, s naučnom preciznošću, ogromnog informativnog aparata kojim su raspolagali, buržoazija i imperijalizam razvijaju svoju politiku, formiraju javno mnenje i orijentišu i povezuju ogromnu lepezu oblika borbe. Plan otpora se metodično podešava. On se pažljivo dozira — od najobičnije revandikacije do dovođenja u pitanje legitimnosti same vlade. Alternative kompleksnog procesa kroz koji je Čile prolazio bile su groteskno deformisane u gigantskom pokušaju kolektivnog manipulisanja svešću.

Važno je istaći da je čitav ovaj napor ideološke penetracije bio usmeren na srednje slojeve stanovništva, ali njen istinski krajnji cilj bili su prividni posmatrači sukoba: oružane snage.

S naše strane, i uprkos jasnoći u postavljanju dijagnoze stanja, nismo uspeli da izgradimo odgovarajuću politiku na planu masovnog komuniciranja. Takođe nismo uspeli da racionalno koristimo i ona oskudna sredstva za informisanje nad kojima smo imali kontrolu.

Ono što izgleda jasno, i kao zaključak, jeste to da u sadašnjem stanju naučnog i tehnološkog napretka nema ideološke borbe koja bi mogla da se vodi dalje ukoliko se ne ograniči dominacija buržoazije nad sredstvima za informisanje. Naše iskustvo je dovoljno poučno.

ODSUSTVO STRATEGIJE VLASTI

Istorijsko poglavlje koje počinje dolaskom narodnog pokreta u vladu karakteriše se, u poslednjoj instanci, voljom da se počne s izgradnjom socijalizma u našoj zemlji.

Perspektivom izgradnje vlasti radnika Narodno jedinstvo je definisalo prirodu procesa koje je iniciralo, tačno je okarakterisalo glavne neprijatelje čiji je glavni centar težilo da uništi (imperijalizam, monopoli i veleposednička oligarhija) i svoju težnju da dâ oblik jednom prelaznom društvu.

Uzimajući potpuno u obzir opšte zakone prelaza u socijalizam, Program Narodnog jedinstva je s nesumnjivom jasnoćom objasnio zahtev za osvajanjem potpune vlasti kao *conditio sine qua non* uspeha projekta. Doslovno je ukazao: „Revolucionarni preobražaji koji su potrebni zemlji *mogu da se ostvare jedino ukoliko čileanski narod uzme vlast u svoje ruke* i vrši je stvarno i efektivno“, ukazujući odmah da je osnovni zadatak vlade da „transformiše sadašnje institucije radi uspostavljanja jedne nove države u kojoj bi radnici i narod vršili realnu vlast“.

Originalnost čileanskog političkog projekta definisala se preobražajem klasnog karaktera buržoaske države *bez njenog prethodnog rušenja*. Svaki revolucionarni proces najpre razbija represivni aparat da bi tek posle toga počeo s društveno-ekonomskim preobražajem. U našem iskustvu, a to je ono što ga je činilo bitno ranjivim, put je bio obrnut, s tim što bi se u svakom slučaju završilo transformisanjem represivnog aparata.

Teorijski se smatralo da se po osvajanju najvažnijih centara političke vlasti može postići, polazeći od njih, ukupna vlast postepenim menjanjem karaktera države.

„Čileanski put u socijalizam" izgrađivao se teorijski na pretpostavci da je vlada nacije (izvršna vlast) bila dominirajući nukleus države, počev od koga je bilo moguće osvojiti celinu. Pored toga, pretpostavljalo se da bi čileanska institucionalnost, koja se bila pokazala dovoljno elastičnom da se modernizuje u toku dugog političkog i društvenog razvoja Čilea, takođe bila dovoljno elastična da u svom krilu stvori novu, socijalističku institucionalnost.

Ipak je iskustvo pokazalo da vlada nije bila bitan nukleus koncentracije vlasti ako se ostavi netaknut i pod reakcionarnom „stražom" ostali deo države, a naročito *celokupan represivni aparat.* S gledišta takve stvarnosti, hipotetička perspektiva korišćenja važeće legalnosti protiv neprijatelja postala je nestabilna, a pozicija vlade, koja je u početku bila dominantna, postajala je sporna. *Konkretna posledica neosvajanja vlasti bila je u njenom gubljenju.*

Čileanski predsednički režim, koji se tehnički karakteriše predominacijom izvršne vlasti, pretvorio se u parlamentarni, dejstvom efikasne kombinacije ostalih sektora vlasti, uključenih u upornu opstrukciju vladinih mera usmerenih ka transformacijama. Već smo ukazali kako legalnost shvaćena kao koristan instrument protiv buržoazije (i stvarno je bio tako korišćen u početku) počinje da se menja dok ne postane „ludačka košulja" za vladu. Vlada nije mogla da preduzme ništa mimo nje upravo u trenucima kada je kontrarevolucionarna opozicija, koja je sebe konstituisala kao svog garanta, usmerila celokupnu svoju ofanzivu izvan legalnosti.

Na taj način, mirni put u socijalizam se rušio u meri u kojoj su se raspadali njegovi temelji. Najvažniji problem procesa, to jest *problem vlasti, nije bio rešen.* Nije postojala strategija za osvajanje vlasti koja bi odgovarala radnicima, njihovom rukovodstvu i vladi, *da blagovremeno zamene projektovani put* na osnovu vrhunske potrebe odbrane i spasavanja revolucije.

U takvim uslovima čileansko iskustvo bi na kraju pokazalo da je moguće osvojiti deo vlasti u igri buržoaske institucionalnosti i da je, počev od toga, moguće pristupiti velikim projektovanim transformacijama. U isto vreme je pokazalo i konkretnu mogućnost da revolucija pridobije za svoju stvar znatan deo seljaštva i srednjih slojeva. Jedino što nije uspelo da dokaže na kraju, jeste to da li je mogao da se izbegne frontalni i oružani sukob sa neprijateljem.

U tom smislu iznet je na videlo jedan zaključak koji ne bi smeo da bude ignorisan od revolucionarnih rukovodstava iz drugih zemalja: dubina preobražajâ, kada ti preobražaji pogađaju jezgro imperijalističkih i buržoaskih interesa, uvek stvara grčevitu dinamiku u celini društva, a naročito u krilu masa, što neizbežno obavezuje da se proces produbi još dalje od ograničenja koja bi se prethodno uspostavila.

Strategija vlasti mora da predvidi zapetljavanje procesa u mrežama same institucionalnosti pod čijom se zaštitom bio stvorio. Kada je institu-

cionalnost paralisana, naime, kada vrši opstrukciju revolucionarne smene buržoaskog državnog aparata, tada strategija vlasti treba da se koncentriše, s jedne strane, na dužnost stvaranja strukture *narodne vlasti* sposobne da obrazuje odbrambeni društveni obruč procesa i, s druge strane, na nužnost kidanja ili neutraliziranja potencionalno protivnog represivnog nerva. Ovaj poslednji zadatak podrazumeva, rečeno jasno i otvoreno, razvoj jedne „vojne politike" koja bi, paralelno s posebnim naporom u odnosu na oružane snage, izgrađivala u krilu masa jednu „moć odvraćanja". Ovaj faktor je jedini koji bi bio u stanju da spreči sukob. Mirni put u socijalizam može da se brani, na kraju krajeva, jedino sa pozicija sile. Štaviše, usuđujem se da tvrdim da revolucionarni proces *nikad ne bi bio poražen* da je raspolagao jednim oružanim dispozitivom. Toliko je bio visok borbeni duh masa, takva je bila njihova borbena odlučnost, njihova hrabrost i revolucionarna svest.

NARODNO JEDINSTVO I ORUŽANE SNAGE

Najozbiljnije skretanje procesa, koje je na kraju zapečatilo njegovu sudbinu, bilo je u gajenju jednog mita koji je izgledao kao da je zajamčen jedinstvenim političkim razvojem Čilea: mit o oružanoj snazi koja je politički neutralna i koja je podvrgnuta civilnoj vlasti. Neka vrsta mita o „neutralnoj vojsci".

U oktobru 1970. te iste političke snage i taj isti društveni front pokušali su da izvrše državni udar, koji im je uspeo 1973. U izvođenju toga udara bile su angažovane najviše glavešine vojnih komandi[1], izuzev generala Renea Šnajdera, vrhovnog komandanta vojske, koji je odbio svaki kompromis sa zaverenicima. Njegovo kasnije ubistvo, koje je izvršila jedna ultradesničarska grupa, paralisalo je vojnu operativu i delovalo kao dramatičan neutralizator u krilu vojske. Šnajder je bio, kao što će to kasnije biti general Prats, autentičan izraz prototipa profesionalnog vojnika, kao proizvod potčinjavanja, u toku sto pedeset godina, vojne vlasti civilnoj vlasti, za koga je demokratska praksa određivala njegov stav prema izborima, čak i kad je reč o izboru jednog marksističkog predsednika.

Postojanje toga demokratskog sektora (vezanog za vladu jedino na osnovu ustavne principijelnosti, a čija je operativna slabost nasuprot jedne smele i odlučne fašističke grupe definitivno dokazana) stalno je održavalo sliku institucionalnog profesionalizma oružanih snaga. Isto precenjivanje projektovalo se, uostalom, na demokratski potencijal celokupnog institucionalnog sistema. Izgleda da je sto šezdeset godina demokratske tradicije imalo veću težinu u revolucionarnoj svesti nego u svesti buržoazije.

[1] U vojnom udaru bili su angažovani: vrhovni komandanti mornarice i avijacije, komandant divizije u Santjagu i generalni direktor uniformisane policije. Njihove političke glavešine bile su poznate ličnosti iz desnice. Jedan od najvažnijih konspiratora, general Roberto Viaux, izjavio je pred vojnim sudovima da je bivši predsednik Eduardo Frej potajno izazivao na pobunu.

Težina i volumen ovoga skretanja mogu se izmeriti ako se uzme u obzir da je njegov neposredni politički efekat bio u tome da se represivno jezgro buržoaske države učini ništa manje nego garantom revolucionarnog procesa.

U suštini, ovo skretanje ignorisalo je klasnu ideologiju oružanih institucija i njihovu organsku i ideološku povezanost sa odbrambenim sistemom SAD. S druge strane, nije uzet u obzir sociopolitički faktor koji je neposredno navodio na fatamorganu neutralnosti. Političko-društveni sukob u Čileu uvek se dešavao u okviru institucionalnosti, ali nikad nije ozbiljno doveo u pitanje vlast buržoazije. U takvim uslovima vojska je bila „neutralna" jedino zato što nije bila potrebna njena intervencija za odbranu postojećeg stanja.

Posle uspeha kubanske revolucije SAD još čvršće razgranava svoj kontinentalni odbrambeni sistem i obezbeđuje mreže povezivanja sa svim vojskama Latinske Amerike. Tada izgrađen model, koji je bio na snazi sve do pobede Narodnog jedinstva, stvara novi katalizatorski pojam: pojam „unutrašnjeg neprijatelja", orijentisan na represiju seoske i gradske gerile koja je bila shvaćena kao jedini oblik dolaska marksizma na vlast. Već smo pokazali kakav je efekat imao u Čileu iznenađujući uspeh Narodnog jedinstva, na jednom demokratskom putu koji je prevazišao granice starog odbrambenog shvatanja sistema.

Profesionalne oružane snage u zemljama Latinske Amerike broje oko 800.000 ljudi. Taj ogromni potencijal je kontrolisan od imperijalizma, na osnovu jedne potpuno nejasne koncepcije (potreba kontinentalne odbrane), ali koja je jasna u svojoj konkretnoj praksi kada ističe da je marksizam „unutrašnji neprijatelj". Na taj način taj sistem se pretvara u najstrašniju mašinu penetracije koja je ikad postojala u istoriji čovečanstva. SAD zadržava za sebe monopol nad oružjem u onome što je nazvano „njihovo zadnje dvorište". S druge strane, one su jedine koje vrše obuku vojnog personala i gotovo isključiv snabdevač oružjem. Većina latinskoameričkih oficira odlazi u centre Paname, Hjustona, Port Mak Klilena (Huston, Port Mc Clellan) i druge centre gde se podvrgavaju intenzivnoj antimarksističkoj intoksinaciji.

U toku čileanskog procesa, i istovremeno dok je Stejt department naređivao ofanzivu (ekonomska i finansijska blokada, embargo itd.), Pentagon je jačao svoju mrežu povezivanja sa oružanim snagama Čilea. Daju se novi krediti za nabavku novog ratnog materijala i šalju se, dotle neviđenim tempom, pozivi višim i srednjim oficirima. Agresivni stav protiv Čilea i njegove vlade, koji je vodio prekidu, nije sadržavao za Pentagon identičan stav u kontekstu „njegovog sistema".

Bilo je očigledno da je čileanska vojska, s obzirom na karakter njenog ustrojstva, vladajuću ideologiju i unutrašnju strukturu, bila potencijalno pripremljena za vojni udar. To uopšte ne znači da je udar istorijska fatalnost jer na osnovu određenih pretpostavki postojeće protivrečnosti u krilu oružanih snaga mogle su da se reše u korist odbrane procesa.

Za to je bilo potrebno da budemo u stanju da definišemo jednu „vojnu politiku" koja bi počela da uzima u obzir klasne karakteristike

oružanih institucija i njihovu tesnu povezanost kako sa odbranom buržoaske države tako i sa odbrambenim kontinentalnim sistemom koji je nametnuo Pentagon.

U svakom slučaju, pod „vojnom politikom" ne podrazumevamo, kao što smo pre izneli, samo jednu politiku nasuprot oružanih snaga.

Sve, apsolutno sve, obavezivalo nas je da ovome zadatku damo izvanredan prioritet. Uostalom, tu su stara teorijska shvatanja o potrebi razbijanja represivnog aparata, sama priroda izabranog puta čija je odbrana, mada mirna, baš nalagala konstituisanje jedne moći odvraćanja i, najzad, događaji na putu koji su upalili crvene signale zbog stepena odlučnosti restauratorske ofanzive. Kada hrišćanska demokratija, izražavajući tada nevolje buržoazije pobeđene na izborima, nameće 1970. takozvani Statut demokratskih garantija, bezuspešno pokušava da se predsednik odrekne prava imenovanja visokih komandanata oružanih snaga, koji bi sami sebe postavljali. Taj zahtev, mada je propao, nije skrivao jasnu nameru da se od predsednika načini zarobljenik vojske. Kasnije, pošto je proces već odmakao, ona nameće u parlamentu takozvani zakon o kontroli oružja, kojim definitivno obezbeđuje protivniku ništa manje nego „monopol nad oružjem" u zemlji. Možda bi vredelo utvrditi da je taj zakon mogao da bude ustavno ograničen. A to nije bio zbog ponovljenog poverenja u „neutralnost" oružanih snaga.

Sve u svemu, vlada i Narodno jedinstvo, u nedostatku jasne jedinstvene politike prema oružanim snagama, pokušali su da učine napor za povezivanje koji nije prodro u tradicionalne oblike obavljanja vojnih poslova i koji nije izmenio karakteristike ustrojstva njihovih kadrova. On se izražavao u posebnoj pažnji, koju im buržoaske vlade nikada nisu poklanjale, na planu zahteva za povećanjem plata, zadovoljenja njihovih profesionalnih aspiracija i učešća u zadacima nacionalnog razvoja. Taj napor ne treba potcenjivati, naročito u ovom poslednjem aspektu. Viši i srednji oficiri preuzimali su na sebe rukovodeće dužnosti u preduzećima inostranog kapitala, u upravnim savetima i u zadacima tehničkog rukovođenja. To bi, svakako, ojačalo slabu bazu podrške koju je proces imao u krilu oružanih snaga.

Ipak, s druge strane, došlo je do izvesnih koncesija. Naime, obezbeđuje im se poštovanje monopola nad oružjem i, u manjem obimu, njihove strukture, to jest njihove hijerarhije i unutrašnje vertikalnosti, bez dubljeg mešanja u obnavljanje njihovih kadrova.

Ove koncesije su, u stvari, sprečavale formulisanje jedne politike koja bi, pred mogućnošću sukoba, morala da računa sa slabljenjem ili cepanjem represivnog aparata: oružanih snaga i policijskih organa. Ovaj zadatak je pretpostavljao, u trenutku kada je to bilo moguće, da se potpuno koriste ustavna prava vlade koja su joj omogućavala da postavlja lojalne kadrove i komandante, da rasturi potencijalna zaverenička žarišta i da smeni elemente koji su za vojni udar. U retkim prilikama, kada su se primenjivale te zakonske prerogative, nije bilo problema niti su se stvorile opasne breše. S druge strane, sama koncepcija koja je postavljala neprikosnovenost vojske kao uslov njene „neutralnosti" sprečavala je svaki ozbiljan i pojačan napor za ulaženje u redove podoficira i u

trupu. Na taj način se izjalovila mogućnost da se, na svim nivoima, proširi uticaj demokratskih slojeva, koji su postepeno bili izolovani.

Što je skretanje, koje smo izneli, bilo tako izuzetno teško u čileanskom iskustvu, to je zato što je ono pogađalo centar ravnoteže snaga na koje smo se oslanjali tokom gotovo tri godine. Kada je pomeren taj centar, i usput institucionalno i fizički pregaženi demokratski oficiri, i kako u krilu masa nije postojao odgovarajući nukleus oružane sile, poraz je bio neizbežan. Bilo se zaboravilo da su oružane snage instrument klasne borbe, da ne postoje „besklasne vojske" izvan političkog sistema i države. Došlo se dotle da se veruje da institucionalnost, otvorena u početku da nam dopusti da zauzmemo položaj vlade, omogućuje, na kraju krajeva, sve. Konkretno, ako je bila pokazala da je sposobna da se prilagodi jednom naprednom reformističkom programu, nije zato bila sposobna, naprotiv, da podnese odlučno izvršenje jednog revolucionarnog programa. Iracionalno poverenje u njenu postojanost dovelo je, na kraju, do toga da proces, iako revolucionaran, dobije jednu konzervativnu odbranu.

Smatram da je važno da na završetku ove glave istaknem jednu prilično apsurdnu okolnost. Narodno jedinstvo nije računalo s jednom „vojnom politikom". Takođe nije izgradilo osnovni plan odbrane vlade, čak kada je definitivna agresija izgledala neminovna. Jedini postojeći plan jeste onaj koji je formulisao general Augusto Pinoče i o kome je diskutovao sa predsednikom Aljendeom sve do poslednjih časova dana uoči udara. Veliki izvršilac genocida bio je čuvar i garant Ustava i zakonite vlade!

Možda su čak i fašisti, kojima se učinilo neshvatljivim da mi ne računamo s odgovarajućim planom odbrane i u nemogućnosti da ga otkriju, morali da izmisle da postoji jedan takav plan koji su nazvali „Z". Nije bilo plana „Z". Tačno je da nije bilo nikakvog plana. Ali trebalo je da postoji nekakav plan. Ne ludački i glupi plan koji nam hunta pripisuje, već takav koji su okolnosti razumno nalagale.

Danas se pred vojnim sudovima nalazi nekolicina od najviših ličnosti Narodnog jedinstva. Sudi im se za krivicu koju nisu učinili, to jest da su pripremali samoudar za odbranu Narodne vlade. To je optužba koja je poslužila kao sramno opravdavanje monstruoznih zločina koji danas vređaju osećanja i dostojanstvo celog čovečanstva. Fašistički sudovi će ih osuditi za nešto što nisu učinili, a što je trebalo da učinimo.

PERSPEKTIVE

Godinu dana Čile se nalazi u ratnom stanju, okupiran od svojih vlastitih oružanih snaga. To je neverovatno dugo vreme jer je teror uzdignut na kategoriju političkog sistema. U tom periodu fašisti su bili aktivni. U toku tri stotine šezdeset i pet dana razrušili su jednu demokratiju koja se iskivala u toku veka i po političkog razvoja i uništili su najplemenitije i najdostojanstvenije istorijske vrednosti naše nacionalne zajednice. Razrušili su pravnu državu, koja je u Čileu učvršćena gotovo u osvit Republike. U kulturnom i društvenom smislu slomili su

zemlju i među Čileancima otvorili jaz mržnje koji udara pečat na sadašnje generacije i obavezuje buduće. Zbrisali su ekonomske preobražaje, rezultat napora nacije za poslednjih pedeset godina, i doveli stanovništvo u uslove krajnje bede i očajanja. Danas denacionalizuju zemlju, u najbesramnijem i grubom dokazivanju potčinjavanja, nepoznatog do sada u Latinskoj Americi. U svakom trenutku ove bolno duge godine održavaju nemilosrdan tempo represije, čija svirepa i krvava beskorisnost dostiže granice najčistije i najobičnije gluposti.

Diktatura je sebi postavila dva cilja koji su, na kraju krajeva, srž njene aktivnosti. S jedne strane, fizičko istrebljenje marksističkih partija i revolucionarnih snaga Čilea, a s druge strane potpunu restauraciju kapitalističkog poretka. Na taj način čini se da je represija nametnuta istovremeno radi političkog cilja i zbog teškoća da se izradi jedan ekonomski model „protiv prirode" čije su određujuće postavke, s jedne strane, visok stepen projektovane monopolističke koncentracije i, s druge strane, supereksploatacija širokih najamnih slojeva stanovništva.

Fašistički projekt se sprovodi u okviru rastuće društvene, političke i međunarodne izolacije. Na taj način uzurpirajuća hunta potvrđuje svoje mogućnosti da preživi jedino i isključivo održavanjem dinamike terora i surovosti koju je rasplamsala. U tome je njena osnovna slabost. Danas deluje protiv jednog nezaštićenog naroda, ali njegove moralne rezerve su netaknute i njegove avangarde se postepeno prilagođavaju novim uslovima borbe koje je nametnuo fašizam. Teror može da učini da dobije u vremenu, ali nikad dugo. Neko je tačno rekao da se bajonetima može sve učiniti, osim ... sedeti na njima.

Potpuno jasno shvatamo da će antifašistički poduhvat biti uspešan jedino u onoj meri u kojoj budemo bili sposobni da gajimo i učvrstimo, u krilu revolucionarnog pokreta, integrisanog od Narodnog jedinstva i Pokreta revolucionarne levice, sve čvršće jedinstvo koje bi obezbedilo proletersko rukovodstvo za taj poduhvat.

Težište toga jedinstva i dalje čini osnovni sporazum između Socijalističke partije i Komunističke partije. Ovo sporazumevanje razvija se progresivno već petnaest godina. Uostalom, nije bilo lišeno teškoća i prepreka. Ipak, ono što nas je povezalo u jednom revolucionarnom istorijskom procesu uvek je bilo dalekosežnije i važnije od naših razmimoilaženja. Naš savez je principijelan, ojačan istorijskom odgovornošću u izgradnji socijalizma. Za sada ovo jedinstvo nalazi se pred potrebom da izradi proletersku liniju u borbi za rušenje diktature i unutrašnjih snaga koje su omogućile izbijanje fašizma u Čileu.

Narodno jedinstvo treba i dalje da bude centralno borbeno jezgro protiv diktature. Njegov neposredan zadatak biće u tome da dâ organizovanost i rukovođenje ostalim demokratskim i antifašističkim snagama koje će se priključiti borbi. Narodno jedinstvo je veliki borbeni instrument našeg naroda, a danas je nezamenljiv ideološki i organizacioni doprinos partija koje ga integrišu kao izraz različitih struja revolucionarne, marksističke i hrišćanske misli. Naša je obaveza da budno pazimo i razvijamo to jedinstvo, jer samo počev od njega može da se shvati obrazovanje jednog širokog antifašističkog fronta, stvorenog u krilu masa kao

rezultat borbe, u kome treba da nađu svoje mesto društvene snage koje teže ka izgradnji jedne nove i naprednije demokratije i koje su spremne da svoju sudbinu potčine istorijskom zadatku rušenja fašizma.

Tako shvaćen front, stvoren u akcijama, a ne u deklaracijama, iskivaće, u svom razvoju, programske i organizacione oblike svoga manifestovanja i primenjivaće, uz potrebnu fleksibilnost, one oblike borbe koje okolnosti budu nalagale. S tim u vezi želimo da jasno izrazimo našu misao: ne može unapred da se negira ni jedan oblik borbe. Obim terora i neshvatljivo nasilje kome je pribegao protivnik ukazuju da ne postoje putevi koje bi trebalo zanemarivati i da u svakoj fazi borbe moramo da definišemo cilj i metod za njegovo postizanje.

Borbi protiv diktature Socijalistička partija doprinosi istu onu baštinu energije, volje i svesti koju je juče unosila u oslobodilačku borbu radnika i u revolucionarni proces koji je fašizam ugušio u krvi. Zato nam se čini da je umesno da podsetimo na izuzetnost i vrednost toga doprinosa. Rođeni smo u borbi našeg naroda, kao radnička partija, orijentisana marksističko-lenjinističkom mišlju, koja je odavno u svoju političku aktivnost uvela principe proleterskog internacionalizma. Nismo pripadali ni jednoj internacionali. Međutim, ima više od četrdeset godina otkako smo se, na planu neograničene nezavisnosti, priključili socijalističkim snagama, nacionalnooslobodilačkim pokretima i zajednici socijalističkih zemalja. Delujući u kontekstu specifičnih potreba Čilea, Socijalistička partija razvija jedno latinskoameričko opredeljenje izraženo u učvršćivanju dubokih veza sa narodnim i revolucionarnim partijama i pokretima kontinenta, a naročito, poslednjih godina, sa Komunističkom partijom Kube.

Ipak, ono što nas odlikuje, ono što definiše specifični identitet i personalitet naše Partije jeste njen ozbiljan i odlučan doprinos jednom višem klasnom jedinstvu u Čileu. Ovaj doprinos se razvijao preko njene linije „Fronta radnika". Kao rezultat vlastitih iskustava Partije, pouka iz borbi čileanske radničke klase i međunarodnog radničkog pokreta, linija „Fronta radnika" isticala je nesposobnost buržoazije kao klase da dalje vodi doslednu borbu protiv imperijalizma i da prekine svoje veze sa agrarnom oligarhijom. Prema tome, ova je politika postavljala zahtev za pravo radnika da se stave na čelo i vode revolucionarni proces. Omogućili smo jedinstvo radnika, sprečavali da se u njihovom krilu razvijaju antikomunističke i antisovjetske tendencije koje su pocepale radničke pokrete u drugim zemljama sveta. Odlučno smo doprineli uspostavljanju toga organizacionog i političkog jedinstva i razvijali iskustva koja nemaju sličnosti sa drugim zemljama. Preko dvadeset godina postojala je jedna jedinstvena organizacija radnika, plod jedinstvenog sporazuma socijalista i komunista. Kasnije smo omogućili stvarno sprovođenje jednog antiimperijalističkog, antimonopolističkog i antifeudalnog poretka, u koji smo uneli revolucionarni entuzijazam partijskih masa, koje čine većinu u Narodnom jedinstvu, njihovu borbenost, njihov stvaralački doprinos i nezamenljivu dimenziju jednog lidera kao što je nezaboravni drug Salvador Aljende, koji je za narode sveta ispisao uzbudljivu stranicu svojim primerom. Isto tako, s legitimnim pravom, za baštinu Čilea

i za buduće borbe njegovog naroda, nama pripada herojsko žrtvovanje ljudi i žena koji su pali pod ponosnom zastavom Partije boreći se na ulicama, po selima i u fabrikama ili koji su bili mučki ubijeni u gnusnim tamnicama fašizma.

Naš doprinos slobodarskoj borbi Čilea i njegovog naroda u svakom slučaju biće dosledan borbenoj tradiciji Partije, hrabrosti njenih ljudi i primeru onih koji su pali. Bili smo udarani neumoljivim besom. Prebrojavanje naših žrtava je takvo da ima i nekih koji tupoglavo nagoveštavaju naše uništenje. Varaju se. Partija je, u osnovi, sačuvala svoju organizacionu strukturu i svoju sposobnost da se prilagodi novim zahtevima borbe. Mi činimo sastavni deo samog života Čilea i tu se nalazi naša tvrđava.

Hiljadu dana vlade Narodnog jedinstva predstavljaju najznačajniju i najsvetliju činjenicu u nacionalnoj istoriji. Ceo jedan narod saznao je šta znači dostojanstvo i okrenuo se ka pravdi. Kao nikada pre koračao je ubrzano po stazama Čilea, u neizmernom veselju što se oseća kao deo jednog života koji mu je uvek pre toga bio tuđ. Oslobodio je svoju maštu i svoju stvaralačku sposobnost za izgradnju, dok su buržoazija i imperijalizam razarali. Ispunio je vazduh Čilea svojom pobedničkom pesmom, dok je neprijatelj bljuvao u mržnji. Bio je svestan svoje snage i snage svoje klase. Ta svest je neuništiva i nikada neće moći da je dosegnu grčevi mržnje i srama.

U taj narod ponovo izražavamo naše poverenje i našu nadu. Njegov borbeni moral nije slomljen i sutra će izgraditi oblike borbe koji budu bili potrebni da sruši diktaturu koja ga ugnjetava. On će to učiniti. Uvereni smo da će to učiniti.

Prilozi

Đorđe Pribićević

DILEME DUGOROČNE EKONOMSKE POLITIKE SADRŽANE U „OSNOVAMA ZAJEDNIČKE POLITIKE DUGOROČNOG RAZVOJA SFRJ"

Savezno izvršno vijeće u aprilu ove godine odlučilo je da iznese na javnu diskusiju prijedlog „Osnova zajedničke politike dugoročnog razvoja SFR Jugoslavije". Na sjednici održanoj početkom augusta ove godine odlučeno je, da bi se omogućila što šira i svestranija diskusija o ovom dokumentu, da se javna diskusija produži do 15. decembra 1974. godine. Mislimo da je i prva i druga odluka SIV-a u vezi s prijedlogom ovog dokumenta sasvim opravdana. Jer radi se o dokumentu koji, kada bude donesen, treba da odredi okvire dugoročne ekonomske politike u nas za razdoblje 1970—1985. godine. U stvari, radi se o prvom dugoročnom planu privrednog razvoja u nas, za čijim donošenjem se, s obzirom na karakter našeg društveno-ekonomskog sistema te na dostignuti nivo razvoja, već davno osjećala potreba. I zbog toga smatramo da je ovaj dokument, uz donošenje Ustava SFRJ i ustava socijalističkih republika i autonomnih pokrajina te uz odluke Desetog kongresa SKJ najvažniji koji se u nas u prošloj i ovoj godini donio, odnosno koji će biti donesen. To je i razlog da smo smatrali za potrebno da postavljanjem nekih pitanja i otvaranjem nekih dilema u vezi s onim što je u ovom važnom dokumentu sadržano dademo svoj skroman doprinos ovoj diskusiji, koju bi, mislimo, trebalo snažnije animirati.

Ovaj dokument su, kao osnovu za javnu diskusiju, usvojili Privredni savjet Jugoslavije i Savezno izvršno vijeće, a na prijedlog Komisije SIV-a za pripremu prijedloga zajedničke politike dugoročnog razvoja SFRJ, koju su sačinjavali naši eminentni ekonomski stručnjaci. Naučnu podlogu za izradu dokumenta dali su naši najugledniji ekonomski instituti, opći i specijalizirani, uz stručnu suradnju Saveznog zavoda za društveno planiranje te republičkih i pokrajinskih zavoda za društveno planiranje. I tako, kako s obzirom na broj stručnjaka i institucija koji su u izradi ovog dokumenta učestvovali tako i na vrijeme i napor koji su u taj posao utrošeni, nije trebalo sumnjati u njegovu kvalitetu i solidnost. Mislimo da do sada ni jedan plan srednjoročnog razvoja nije tako kvalitetno bio izrađen kao ove „Osnove zajedničke politike dugoročnog

razvoja SFR Jugoslavije". Ali to, naravno, nije razlog da se u vezi s nekim metodološkim pretpostavkama na kojima je rađen te ciljevima razvoja i instrumentima za postizanje tih ciljeva postave određena pitanja, koja će, kod sumiranja ove diskusije, sasvim smo sigurni, naći kvalificiran odgovor, bez obzira da li će se neka pitanja, dileme i sugestije usvojiti ili će biti odbačeni.

I

U uvodnim napomenama dokumenta s pravom se ističe da se „bez jasne zajedničke dugoročne politike razvoja Jugoslavije i spremnosti za njeno ostvarivanje ne mogu izbjeći neizvjesnosti daljeg ekonomskog i društvenog progresa" te da je „samo Jugoslavija kao cjelina sposobna da uspješno rješava fundamentalna pitanja budućeg razvoja kao što su: ravnopravno sudjelovanje u naučnom i tehničko-tehnološkom progresu, proizvodnja energije, sirovina i hrane, iskorištavanje mogućnosti međunarodnog prometnog položaja, turističkih povoljnosti i sl. Ni jedna republika niti pokrajina sama ne bi bila u stanju naći rješenja za ta i druga strategijska pitanja ekonomskog i socijalnog razvoja". S ovim nije moguće ne složiti se, pod uvjetom da se ovaj dokument poslije šire javne rasprave donese i da se zbilja svi oni koji donose ekonomski relevantne odluke, na svim nivoima privredne i društvene strukture društva, a u prvom redu organizacije udruženog rada različitih stupnjeva složenosti te subjekti ekonomske politike, njega i pridržavaju.

To ipak nije razlog da se na hendikepiranost ovog dokumenta ukaže i više nego što se to u uvodnim napomenama čini, što onda ne bi umanjilo, već upravo potenciralo, značenje pridržavanja njegovih smjernica sa strane svih subjekata našeg privrednog i društvenog života. Usprkos činjenici da je rad na izradi ovog dokumenta bio dugotrajan i intenzivan, o čemu se u uvodnim napomenama govori, te da je on s obzirom na broj učesnika vrlo kvalitetan, što smo u uvodu istakli, on će moći biti donesen tek 1975. godine, to jest kada će prvo srednjoročno razdoblje dugoročnog razdoblja za koji se dokument donosi praktično skoro potpuno isteći. A u uvodnim napomenama s pravom je napisano: „Praksa je pokazala da se pod pritiskom tekućih problema i u odsutnosti jasne politike zapostavljaju suštinski zahtjevi dugoročnog ekonomskog i socijalnog razvoja. Kada izbiju na površinu, zapostavljeni dugoročni razvojni problemi dobivaju izvanrednu specifičnu težinu. Rješenja koja se u takvim uvjetima nameću, po pravilu, ne mogu nadoknaditi propušteno." A kako je centralno pitanje zajedničke politike dugoročnog razvoja Jugoslavije upravo to „preko kojih sektora privrede, kojim metodama i s kakvim udjelom u međunarodnoj podjeli rada možemo držati korak s tehničkim progresom (u tekstu dokumenta objavljenom u zagrebačkom „Vjesniku" od 23. maja 1974. godine, prema kojem se citati i navode, stoji „programom", što je, očito, tehnička greška bilo originala bilo teksta objavljenog u navedenom dnevniku) da bismo iskoristili svoje komparativne prednosti i dalje se približavali visoko razvijenim industrijskim zemljama",

a „rizik neelastičnosti jedanput učinjenog izbora proizvodne i tehnološke orijentacije jeste vrlo velik" (jer jedno je griješiti kod investicionih zahvata reda veličine od nekoliko miliona ili desetina miliona dolara, kojeg reda veličine je veći broj investicionih odluka jedne nedovoljno razvijene zemlje kakva je donedavna bila naša, a drugo je to griješiti kod jediničnih investicionih odluka reda veličine od nekoliko stotina miliona dolara, pa čak i milijarde i više dolara, pošto su ekonomski efekti takvih nepovoljnih odluka daleko veći i brojniji, poremetnje koje njima nastaju znatno šire i ozbiljnije, a vrijeme potrebno da se one isprave daleko duže nego u jednoj nedovoljno razvijenoj zemlji), to je i razlog zašto su veće strukturne poremetnje u nekim razvijenim zemljama, koje su djelomično bile pogrešno usmjeravane, tako teške i socijalno disruptivne kao što je to, na primjer, slučaj u Italiji, djelomično u Japanu te dugi niz godina u Argentini, da navedemo samo neke od najeklatantnijih primjera.

I upravo zbog toga razloga ne treba posebno podvlačiti da će proći još nekoliko godina dok privredna kretanja ne budu usmjerena u smislu postizanja onih strukturnih promjena, odnosno onih pravaca razvoja za koje bi se dokumentom trebali dogovoriti da budu kardinalni. U tom pogledu mislimo da će osobito biti važno da se narednim dogovorom o zajedničkoj ekonomskoj politici u srednjoročnom razdoblju 1976—1980. godine provedu u djelo intencije ovoga dokumenta. Ukoliko u tome ne uspijemo, tvrdimo da ni donošenje ovoga dokumenta, bar za navedeno razdoblje, neće imati smisla. To tim više što se u uvodnim napomenama dokumenta opravdano ističe da će „današnja naša privredna struktura, koja je, bez sumnje, dobrim dijelom rezultat i nepostojanja dugoročne privredne politike zemlje, zahtijevat veliku ekonomsku, društvenu i političku mudrost da se postupno, bez velikih potresa, uhvati kolosijek zajedničkih dugoročnih ciljeva i interesa. Osigurati, dakle, integraciju svih faktora u formiranju, a posebno u ostvarivanju, zajedničke dugoročne politike razvoja nije nimalo lako, mada ova politika predstavlja dalekosežan interes svih. To je proturječnost koja se mora svladati". Akceptirajući konstatacije ovoga citata, plediramo za energičnije rješavanje ove vrlo ozbiljne proturječnosti u smislu manjeg naglašavanja postupnosti, a većeg naglašavanja nužde usvajanja i osobito provođenja dugoročne ekonomske politike Jugoslavije, s posebnim isticanjem primordijalnog značaja da naredni srednjoročni plan privrednog razvoja osigura da se ciljevi ovoga dokumenta integralno počnu provoditi u djelo u našem privrednom i društvenom životu. Time bi se potencirala odgovornost onih koji će na izradi toga dokumenta učestvovati, a osobito odgovornost za njegovo dosljedno provođenje u djelo.

Nije potrebno posebno isticati da će uspjeh u tome, od čega, mislimo, u velikoj mjeri zavisi i uspjeh zajedničke politike dugoročnog privrednog razvoja do 1985. godine, utjecati i na proizvodnu orijentaciju i privredni život zemlje i niz godina iza toga, to jest u prvom dijelu narednog dugoročnog razvoja koji se svršava na završetku ovoga vijeka. Utoliko je još veća odgovornost za donošenje i uspješno provođenje u djelo ovoga dokumenta.

II

Mislimo da bi svaki dobronamjerni građanin ove zemlje mogao kao svoju da prihvati uvodnu konstataciju I dijela dokumenta („Osnovne karakteristike i problemi dosadašnjeg razvoja Jugoslavije"): „Analize proteklog razvoja pokazuju da je Jugoslavija uspješno svladala najtežu etapu izgradnje socijalističkog samoupravnog društva. U ovoj je etapi naša zemlja postigla dinamičan privredni i društveni razvoj, doživjela suštinske promjene u strukturi privrede i socijalno-ekonomskoj strukturi stanovništva i ostvarila povijesni prijelaz od administrativno-etatističke na samoupravnu socijalističku društveno-ekonomsku strukturu. Uspješno su svladani svi ključni problemi inicijalne faze razvoja. Izgrađena je snažna materijalna, tehnička i kadrovska baza koja je omogućila da se razvojna orijentacija u posljednjoj deceniji više nego prije osloni i na intenzivnije iskorištavanje i racionalniju kombinaciju faktora privrednog rasta." Zatim se daje argumentirana razrada ove opće konstatacije detaljnijom analizom stopa poslijeratnog privrednog rasta zemlje općenito, te tempa, odnosno rezultata rasta pojedinih oblasti i grana privrede, kao i problema nastalih u vezi s time, te ekonomske suradnje s inozemstvom, zaposlenosti i produktivnosti rada, životnog standarda stanovništva, regionalnog razvoja i na kraju se ističu uzroci i posljedice privredne nestabilnosti u nas. Sve je to, čini nam se, umješno i uspješno analizirano i prikazano, naravno, imajući u vidu ograničene mogućnosti koje za takve analize jedan dokument ove vrste pruža.

Ipak, treba primijetiti slijedeće. Iako se u 6. točci ovog dijela dokumenta potencira nepovoljno djelovanje pojačane privredne nestabilnosti i nižih stopa rasta u posljednjih nekoliko godina, odnosno u posljednjem dijelu poslijeratnog razdoblja, to se ne ističe posebno kada se analiziraju stope rasta društvenog proizvoda Jugoslavije, koji nas je sa već visokom stopom od prosječno godišnje 6,6% u razdoblju 1948—1952. godine, odnosno impresivnom stopom od 7,7% u razdoblju 1953—1972. godine, stalno zadržavao u grupi od 7 zemalja u svijetu (triju kapitalističkih i triju istočnoevropskih socijalističkih, mada bi i u tom pogledu ovaj autor imao neke primjedbe, koje je, međutim, već drugdje naveo i koje razrađuje znatno opširnije u jednoj većoj monografiji na kojoj radi)[1] od onih 12 zemalja koje su imale najbrži privredni rast u svijetu u razdoblju 1952—1969. godine. Međutim, po stopama rasta zadnjih 5—7 godina to stanje se vrlo značajno promijenilo, budući da smo u tom razdoblju, već prema vremenskom obuhvatu, negdje otprilike na prosječnoj svjetskoj stopi privrednog rasta, to jest ne pri vrhu, već negdje na sredini rang liste država u svijetu koju bismo sačinili prema prosječnim godišnjim stopama rasta njihovog društvenog proizvoda, odnosno nacionalnog dohotka.

Ne potežemo ovo pitanje da bismo umanjili uspjehe u našem društvenom i privrednom razvoju. Oni su i uz ove osrednje uspjehe u stopi

[1] Đorđe Pribićević, *Društveno-ekonomske dileme u nas i Platforma*, „Naše teme", br. 1/1974, str. 86—90.

privrednog rasta u posljednjem razdoblju od 5—7 godina i dalje veliki, čak i impresivni, pogotovo kada se uzme u obzir cio niz nepovoljnih okolnosti u tom razdoblju. Međutim, izostavljanje kvantitativno izraženih usporenja stopa privrednog rasta u posljednjem razdoblju, osobito s obzirom na hendikepiranost ovog dokumenta i na njegovo ostvarivanje, o čemu smo gore već govorili, može nas navesti da precijenimo potencijale našega razvoja u dugoročnom razdoblju na koji se ovaj dokument i odnosi. To tim više što su za ocjenu faktora rasta, njihove vrste, odnosno njihove kombinacije i stupnja njihove iskorištenosti za razdoblje 1970—1985. godine znatno važniji oni koji su gerirali datu stopu privrednog rasta u posljednjem srednjoročnom razdoblju od onih koji su gerirali stopu privrednog rasta u cjelokupnom poslijeratnom razdoblju. Zbog toga mislimo da bi taj promašaj dokumenta trebalo svakako ispraviti.

Govoreći o variranju dinamike privrednog razvoja u razdoblju 1952—1972. godine, dokument, čini nam se opravdano, ukazuje da je u prvoj deceniji toga razdoblja osnovni uzročnik nestabilnosti rasta ukupnog društvenog proizvoda bila poljoprivreda i da joj se u drugoj deceniji pridružila industrija, te da je u drugoj deceniji nestabilnost izrazito povećana uz prodor jake inflacije tokom posljednjih 5 godina, čemu se iza 60-tih godina (možda bi bilo točnije reći već od druge polovice 60-tih godina) pridružila i tendencija, prilično uočljiva, usporavanja dinamike privrednog razvoja, koja, bar sve do ove, 1974. godine, u kojoj je on opet ponovo visok, nije bila zaustavljena. Nadalje se ističe da „problem ekonomske nestabilnosti, s kojim se naša privreda suočava duže vremena, ima dublje korijene i uzročnike, iako u skorašnjem periodu ima klasičan vid — nestabilnost tržišta i cijena" te da je najdublji korijen nestabilnosti u materijalnim i drugim teškoćama prijelaza od ekstenzivnog na intenzivan privredni razvoj i privređivanje, koji je trebao početi oko 60-tih godina i koji je kasnija privredna reforma potencirala. S ovom općom ocjenom, uz nešto detaljniju ocjenu pojedinih konkretnih faktora nestabilnosti, mogli bismo se, uglavnom, složiti, osim glede ocjene uzroka i utjecaja pojedinih vidova inflacije na privredni život Jugoslavije, odnosno na njen privredni rast u posljednjih 5, odnosno i nešto više godina. To smatramo da je potrebno posebno istaći, utoliko više što je o odlučujućem zaokretu ekonomske politike u smjeru sužavanja nestabilnosti, o čemu je u ovom dijelu dokumenta riječ, osobito ako je promatramo izraženu kroz stope inflacije u ovoj i proteklој godini, prilično teško govoriti.

Naše je mišljenje da, spominjući djelovanje sva tri vida inflacije u nas (inflaciju potražnje, inflaciju troškova i inflaciju uzrokovanu strukturnim disproporcijama u proizvodnji), najveći akcent treba staviti na prvi izvor inflacije, inflaciju potražnje, kojoj, pored nekih defekata u našem sistemu raspodjele dohodaka, mislimo, u vrlo velikoj mjeri doprinosi i s obzirom na dostignuti stupanj ekonomskog razvoja, visok udio različitih oblika zajedničke i opće potrošnje u strukturi potrošnje društvenog proizvoda. U dokumentu se djelomična osnovanost ove tvrdnje posredno i spominje. Tako se navodi da je broj kadrova s visokim i višim obrazovanjem, visokokvalificiranih i kvalificiranih radnika i kadrova sa

srednjim obrazovanjem najvažniji faktor društveno-ekonomskog razvoja u slijedećoj etapi, te da je s takvim kadrom razvojna sposobnost privrede i društvenih djelatnosti znatno veća od one koja proizlazi iz akumulativne sposobnosti privrede. Međutim, ne bi li ova istina mogla biti i drugačije promatrana. Naime, šta će biti ako akumulaciona sposobnost privrede, posebno s obzirom na inzistiranje na ulaganja u oblasti, odnosno grane proizvodnje koje su kapitalno intenzivne, pa čak i vrlo visoko intenzivne, ne pruži mogućnost za adekvatno zapošljavanje tako solidno obrazovane radne snage? Ne znači li da je dio tih napora u ekonomskom (mada, naravno, ne i u ljudskom) smislu bio ipak uzaludan, a to se posebno odnosi na izvanrednu ekspanziju višeg i visokog obrazovanja u nas, čija kvaliteta je, čini nam se, na žalost, u priličnoj mjeri sumnjiva, te da to, s druge strane, može izazvati i ozbiljno nezadovoljstvo ako bi veći dio takvih kadrova bio neadekvatno zaposlen? Ili, pak, kada bi se analizirao broj penzionera, kao i tendencija povećanja njihova broja, vjerojatno bi se utvrdilo da oni u nedopušteno visokom postotku opterećuju dohotke zaposlenih. I dok pretjerana ekspanzija školstva stvara određeni rentijerski mentalitet kod dijela mladih ljudi (uvodi ih kasnije u život negoli je to opravdano i nužno, s uvjerenjem da zajednica to treba da plaća) dotle se kod još uvijek zdravog i radno sposobnog stanovništva u nešto višim godinama stvara prerano mentalitet rentijersko-penzionerskog ponašanja. Naravno, tada nije teško da se taj mentalitet prenosi i na radne ljude u najboljim radnim i stvaralačkim godinama, pokazatelj čega je nezadovoljavajući udio efektivnog rada u radnom danu zaposlenih, visok postotak odsustva s posla zbog bolovanja i „bolovanja" i drugih privatnih razloga itd. Neadekvatna visina realnih dohodaka zaposlenih, u prvom redu onih u materijalnoj proizvodnji, dakle u prvom redu radničke klase, samo je tada faktor koji pojačava *circulus viciosus* izazvan samo ovim dvama primjerima (k čemu bismo mirne duše mogli dodati vrlo razgranatu administrativnu i privrednu birokraciju), po našem mišljenju, neopravdano visokog udjela ovih oblika zajedničke i opće potrošnje u društvenom proizvodu. A mogli bi se navesti i neki vidovi opće potrošnje čije sudjelovanje u potrošnji društvenog proizvoda je također vrlo značajno, a za koje nismo sigurni da bi njihovim racionalnijim korištenjem to učestvovanje moglo biti smanjeno za, možda, čak i koji postotak društvenog proizvoda, ali ovdje nije mjesto da u to ulazimo.

Akceptiranje ovih naših mišljenja tražilo bi izmjenu u tretiranju pojedinih vidova zajedničke i opće potrošnje u ovom dokumentu. Međutim, svjesni smo da bi provođenje jedne takve politike izazvalo vrlo žilave i, vjerojatno, oštre društvene i političke otpore. Mislimo da bi to ipak bilo potrebno i da bi se tu — uz odgovarajući porast korištenja radnog vremena i kapaciteta, racionalnije korištenje sirovina u procesu proizvodnje, bolju organizaciju proizvodnje, odnosno rada općenito, kako u sferi materijalne proizvodnje tako i u društvenim djelatnostima — mogle pružiti najrealnije manevarske mogućnosti našoj privredi i našem društvu kojima bi se, s jedne strane, osigurao brži porast realnih dohodaka zaposlenih i, s druge strane, povećala akumulativna sposobnost

privrede, što je za postizanje ambicioznih ciljeva postavljenih ovim dokumentom od primordijalnog značenja. A da bi to ujedno utrnulo ili bar smanjilo djelovanje jednog od najvažnijih žarišta inflacije, ne bi trebalo posebno ni spominjati.

Ima još nekih pitanja iz I dijela ovog dokumenta koja bi eventualno trebalo postaviti, a koja nemaju čisto akademski ili čisto formalan karakter. Tako, na primjer, da li je baš sasvim sigurno da najnovija situacija na svjetskom tržištu sirovina, energije i poljoprivredno-prehrambenih proizvoda predstavlja, kako je to mislio[2] i još uvijek misli i autor ovih redova, jedan dugoročan trend ili tu, pak, postoje mogućnosti za značajnije naučno-tehničke prodore, odnosno čak i one zasnovane na postojećoj nauci i tehnici, sa svim konzekvencijama koje to ima na strukturne promjene u našoj zemlji do 1985. godine za koje se ovaj dokument decidirano zalaže, gotovo ne ostavljajući mogućnosti za određene alternativne i elastičnije pristupe? Nadalje, da li u općoj ocjeni privrednog i društvenog razvoja u proteklom poslijeratnom razdoblju dostignuti nivo *per capita* nacionalnog dohotka Jugoslavije računati po vanjskoj kupovnoj snazi novca, pa dobiti brojku veličine od oko 850 dolara, kako je to, očito, bilo metodološki prihvaćeno u izradi ovog dokumenta, ili, pak, tu brojku izraziti i po unutrašnjoj kupovnoj snazi novca, pri čemu bi ona bila, ako ne možda sasvim dvostruka, kakvu pojednostavnjenu uputu daju neki autori za takvo računanje za zemlju na našem nivou razvoja, a ono bar prilično veća od 1.000 dolara po stanovniku. To su, uostalom, izračunali i neki naši autori.[3] To je važno ne samo zbog realnije ocjene dostignutog nivoa našeg razvoja, već treba biti i važan faktor u donošenju odluke o željenom nivou razvoja u 1985. godini, odnosno o prosječnim stopama rasta u razdoblju 1970—1985. godine.

III

O općim ciljevima i zadacima društvenog i privrednog razvoja u nas govori se u II dijelu ovoga dokumenta. Taj dio također iznosi neke osnovne smjernice u pogledu privrednog sistema, koje se mogu naći, međutim, što je sasvim i razumljivo, i u drugim dijelovima ovog dokumenta.

Opći ciljevi i zadaci razvoja su u uvodu II dijela dokumenta dobro sažeti slijedećim riječima: „Razdoblje do 1985. godine ima izvanredno značenje za materijalni i društveni razvoj naše zemlje i za odlučnu i definitivnu pobjedu samoupravnog socijalizma u njoj. Ostvarivši duboke revolucionarne promjene, velik uspon privrede i društvenih djelatnosti u svim republikama i pokrajinama, Jugoslavija se, kao cjelina, suočila s neizbježnošću da u slijedećoj etapi konsolidira svoja pozitivna dostignuća, da svladava mnoge ekonomske i socijalne probleme daljeg razvoja, da ubrzano razvija svoje proizvodne snage i izgrađuje samoupravne soci-

---

[2] Đorđe Pribićević, *Uzroci krize razvijenih kapitalističkih zemalja*, „Socijalizam“, br. 5/1974.

[3] Na primjer, brojne studije dr Ive Vinskog, naučnog savjetnika Ekonomskog instituta u Zagrebu.

jalističke odnose. Složenost razvoja u slijedećem periodu naročito se sastoji u tome što će se u njemu preplitati nesavladani problemi minulog razvoja sa zahtjevima izgradnje razvijenog samoupravnog socijalističkog društva. U tom smislu slijedeća etapa ima i prekretničko značenje." Ovome, kao i nizu specifičnijih zadataka koji reflektiraju odredbe Ustava SFRJ i ustava republika i pokrajina te stavove Desetog kongresa SKJ, ne bi trebalo nešto posebno dodati ni oduzeti. Ipak, postoji nekoliko općijih ili parcijalnijih ciljeva koji imaju značajne društveno-ekonomske reperkusije ili koji su eventualno nekonzistentni sa drugim dijelovima dokumenta, odnosno s kojima se djelomično ne slažemo, a među njima su i ovi:

1. Nismo sigurni da se na istom mjestu može govoriti o tome da radni ljudi treba da budu motivirani za veće radne napore, radnu inicijativu, stručno usavršavanje i da bi u vezi s time trebalo pokloniti najveću pažnju stimulativnoj raspodjeli osobnih dohodaka u skladu s individualnom i društvenom produktivnošću rada, ali i sa načelom solidarnosti i uzajamnosti, koje se mora potpunije ugrađivati u proces rada. Mislimo da se princip solidarnosti ipak djelomično isključuje sa principom stimulativnosti prema rezultatima individualnog i grupnog rada, što je, na našem stupnju razvoja, ako je sistem raspodjele adekvatno postavljen, veoma važan faktor porasta proizvodnosti rada. To posebno ako ostanemo pri stopama rasta od 7% godišnje te pri tome da će povećanje ukupne proizvodnje za 2/3 u razdoblju do 1985. godine biti rezultatom porasta proizvodnosti rada. Uz niže stope rasta i nešto naglašeniji ekstenzivni razvoj te manju otvorenost zemlje prema inozemstvu princip solidarnosti te brže povećanje udjela zajedničke potrošnje u potrošnji društvenog proizvoda bili bi lakše ostvarivi.

2. Nije sigurno da je opravdan cilj razvoja da naša zemlja do 1985. godine poprimi bitne karakteristike industrijske gradske razvijenosti s obzirom na niz ekološko-socijalnih, pa i ekonomskih defekata jedne takve razvijenosti, o čemu se u posljednje vrijeme i u svijetu, a i kod nas dosta govori i piše. U tom smislu prihvatljiv je cilj da bi u politici organizacije trebalo izbjegavati superkoncentraciju stanovništva i privrednih djelatnosti, ali bi trebalo predvidjeti i neke mjere, posebno dugoročne ekonomske politike, da se to (kao i sam pretjerani trend ka urbanizaciji) izbjegne s obzirom da privredni i društveni samotokovi često dovode upravo do toga.

Neka otvorena pitanja našeg privrednog sistema tretirana su u dokumentu na način da ponekad ništa određenije i ne kažu. To je, možda, i dobro, baš zato što ta pitanja nisu riješena, ali ipak neka bi trebalo riješiti, ako ne prije usvajanja ovoga dokumenta, a ono svakako prije usvajanja srednjoročnog plana privrednog razvoja za razdoblje 1976—1980. godine. Inače, neodređenosti i nedosljednosti u privrednom sistemu mogu biti ozbiljna prepreka kako stabilnijem privređivanju organizacija udruženog rada tako osobito vremenskom horizontu njihove dugoročne poslovne politike. A time bi i osnovni ciljevi postavljeni ovim dokumentom došli u pitanje.

Od otvorenih pitanja privrednog sistema spomenut ćemo samo neka, bez namjere da ulazimo u njihovu dublju analizu, a još manje da dajemo neka rješenja, budući da se radi o vrlo složenim problemima, o kojima već postoji dosta bogata, mada ne i dovoljno operaciona, literatura, odnosno stavovi u nas. Tako, na primjer, nije sigurno da su u nas sagledane sve komponente racionalnog samoupravnog sistema proširene reprodukcije i samoupravnog planiranja. Kada se govori o ovome posljednjem, nije sigurno da li je pronađen mehanizam kojim bi bila izbjegnuta klasična dilema tržišta i plana, odnosno njihovih različitih kombinacija, i koji bi osiguravao njihovu konzistentnost u vezi sa stabilnijim funkcioniranjem privrede u sistemu društvenih odnosa koji postoje u nas. Krajnje bi bilo vrijeme da naši naučni radnici o toj problematici kažu nešto jezgrovitije i jasnije i, što je još važnije u konkretnom privrednom životu, operativnije. Mislimo da bi više definiranosti u ovoj domeni bila važna pretpostavka ostvarivanja ostalih značajnijih ekonomskih i društvenih ciljeva za koje se ovaj dokument zalaže.

Dalje pitanje povezano s ovim odnosi se na način kako u privrednom sistemu, odnosno u sistemu mjera dugoročne ekonomske politike, postići da se društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje uklopi u osnove zajednički dogovorene dugoročne, odnosno srednjoročne razvojne politike i kako postići da se određeni stupanj grupnovlasničkog ponašanja neminovno vezan uz privrednu samostalnost organizacija udruženog rada u nas (kao, na primjer, nastojanje za postizanje što boljeg uspjeha i borba, lojalna, a ponekad i nelojalna, za to, te u vezi s time borba za što veće dohotke i njihovu adekvatnu raspodjelu na osobne dohotke i fondove i slično) ne pretvori u dominantno grupnovlasničko ponašanje, često oligopolnog i monopolnog tipa, koje bi, kako se u dokumentu posebno ističe, razbilo jedinstvo radničke klase, ali koje je u praksi opasno i za jedinstveno jugoslavensko tržište, pa time šteti i međunacionalnim odnosima u našoj zemlji.

Ekonomski ne izgleda sasvim jasna postavka dokumenta šta bi trebalo smatrati preraspodjelom dohotka nekontroliranim kretanjem cijena koje je postalo samo sebi svrha, te kako bi se mjere u borbi protiv toga trebale uklopiti u prirodu privrednog i ustavnog sistema zemlje. Iako je Savezno izvršno vijeće upravo na dnevni red svojih narednih zadataka postavilo definiranje sistema i politike cijena u nas, mislimo da bi to trebalo učiniti za jedno duže razdoblje jer je to veoma važan element poslovnog ponašanja privrednih subjekata kako u kraćem tako i u dužem razdoblju.

Bilo bi dobro ako bi se određenijim instrumentima privrednog sistema (budući da su Ustavom otvorene dosta velike mogućnosti) intenziviralo međuregionalno udruživanje rada i sredstava, kao i prelijevanje sredstava i radne snage. I jedno i drugo sigurno bi doprinijelo jednoj racionalnijoj dugoročnoj alokaciji resursa u nas, u kojoj ne bi bilo toliko nedovoljno iskorištenih paralelnih kapaciteta, koliko ih je bilo baš u posljednjem razdoblju i što je bio jedan od značajnijih činilaca sniženja efikasnosti naše privrede. Time bi se doprinijelo ne samo bržem

razvoju cijele zemlje, već i bržem razvoju privredno manje razvijenih republika i SAP Kosovo.

Osnovna opća, a i važnija posebna pitanja našeg privrednog razvoja do 1985. godine tretiraju se u III dijelu dokumenta, koji i nosi naslov „Osnova materijalnog razvoja od interesa za cijelu zemlju". Naše primjedbe na ovaj dio odnosit će se na neke ciljeve općeg privrednog rasta i na neka pitanja rasta pojedinih oblasti i grana privrede.

Složili bismo se da „postizanje neprekidnog dinamičnog i ekonomski racionalnijeg i stabilnijeg razvoja privrede predstavlja osnovni i sintetički zadatak cjelokupnog materijalnog razvoja u idućoj etapi". Zbog toga se dokumentom računa da bi rast ukupnog društvenog proizvoda u periodu do 1985. godine trebao da iznosi prosječno godišnje oko 7%, što bi značilo da bi se on u 15-godišnjem razdoblju povećao oko 2,5 puta, odnosno iznosio bi preko 2.000 dolara po stanovniku. I to ako bi se računalo po pretpostavljenoj vanjskoj kupovnoj moći, dok bi se po unutrašnjoj kupovnoj moći on, po našem vrlo grubom računu, kretao negdje oko ili iznad 3.000 dolara po stanovniku (razlika između prvog i ovog drugog računa u 1985. godini nužno će biti manja jer, kako je to poznato, razlike između vanjske i unutrašnje kupovne snage novca su to manje što je viši stupanj razvoja jedne zemlje).

Ova stopa rasta predviđena dokumentom dosta je visoka, pogotovo kad se ima u vidu da bi je, s obzirom na niže stope rasta u prvom srednjoročnom razdoblju (1970—1975), u deceniji 1976—1985. godine trebalo povećati do blizu 8%, da bi ona u cijelom ovom razdoblju iznosila očekivanih prosječno godišnjih 7%. Mi također uvažavamo argumente za ovako visoku stopu rasta, a u prvom redu zato što bi ona omogućavala višu stopu rasta zaposlenosti (što je za Jugoslaviju i dalje veoma važan zadatak), što bi omogućila tehničko-tehnološko bitno prestrukturiranje privrede, osigurala adekvatno i povoljnije uključivanje zemlje u međunarodnu podjelu rada i, naravno, poboljšala i materijalnu osnovu za dalji razvoj samoupravljanja i za rješavanje važnih socijalno-političkih ciljeva o kojima se u dokumentu govori.

Međutim, nužno se nameću neka pitanja i ograničenja koja postizanje ovako visoke stope rasta čine prilično teško dostižnim, pa prema tome i dosta nerealnim. Spomenut ćemo najvažnija:

1. Ovako visoka stopa privrednog rasta traži još znatno bržu stopu rasta industrijske proizvodnje, koja se u dokumentu ocjenjuje sa 9—10% godišnje, što otprilike odgovara stopi rasta industrijske proizvodnje u poslijeratnom razdoblju (po dokumentu, 9,8% prosječno godišnje u razdoblju 1948—1972. godine). Međutim, ne treba zaboraviti da je to ostvareno polazeći od znatno niže polazne osnove nego danas i uz znatno pristupačnije, odnosno obilnije energetske izvore domaće i uvozne provenijencije. Sada su domaći izvori manje kvalitetni, odnosno skuplji (hidroenergija koja traži sve veće investicije po kWh električne energije, atomska energija koju bismo počeli koristiti u drugom dijelu ovoga razdoblja, odnosno krajem njega, sa također vrlo visokim investicijama po jedinici instalirane snage), te i uvoz nafte i plina, čija cijena će, vjerojatno, dugoročno bilježiti trend porasta usprkos kratkoročnim, pa i srednjoročnim

oscilacijama koje nisu isključene. A ova stopa rasta ukupne proizvodnje i još viša navedena stopa rasta industrijske proizvodnje traži utrostručenje proizvodnje energije u 1985. godini! Ne znamo da li su pravljene točnije bilance za njeno pokrivanje, ali, ako i jesu, onda one mora da su krajnje napregnute.

2. Ovako veliko povećanje društvenog proizvoda, sa još višim porastom industrijske proizvodnje, u okviru koje su nužne posebno visoke stope rasta proizvodnje sirovina i energije, imat će posebno nepovoljne posljedice u odnosu na očuvanje čovjekove sredine u našoj zemlji. Tako, na primjer, znatno povećanje udjela ugljena u proizvodnji energije može pogoršati ekološke uvjete u dosta velikim regijama u našoj zemlji. Ekološki efekti korištenja nuklearne energije nisu također sasvim proučeni niti izvjesni. Također su izvanredno nepovoljni ekološki efekti razvoja kemijske industrije, u prvom redu bazne kemije, čiji razvoj bi, po dokumentu, trebalo ubrzati. Očito da bi uz očekivani tehnički napredak u oblasti zaštite čovjekove sredine i uz veća ulaganja već sada u tu svrhu ti negativni efekti bržeg privrednog razvoja mogli biti osjetnije umanjeni. Ali tu postoji jedan djelomično povezan krug: ako bi se za te svrhe trebalo ulagati 1, 2, pa, možda, i 3% nacionalnog dohotka, ta sredstva se mogu osigurati u prvom redu iz akumulacije, što onda samo po sebi snižava stopu rasta privrede.

3. Ovako visoke stope rasta sigurno bi bilo teže ostvariti autarkičnijom nego otvorenijom koncepcijom razvoja. Dokument se, mislimo s pravom, orijentira na ovu posljednju budući da predviđa povećanje izvoza roba i usluga od 9—10%, a uvoza 8—9%. Međutim, nije sigurno da i ove ocjene nisu suviše nategnute. Tako će po nekim računicama bruto nacionalni proizvod u razvijenim kapitalističkim zemljama članicama OECD pasti od ranije stope koja se dugoročnije kretala negdje oko 4,5% iza rata na oko 3% u slijedećih deset godina. Ako se uzmu u obzir teškoće u privrednom razvoju nekih zemalja u razvoju, u prvom redu onih koje nisu proizvođači nafte, a ne treba isključiti takve teškoće ni u nekim socijalističkim zemljama, onda je očito da će i stope rasta međunarodne razmjene roba i usluga biti niže od onih na koje smo do sada navikli. Stanje se može još više pogoršati ako bi došlo do prikrivenih ili otvorenih trgovačkih i monetarnih ratova u svjetskoj privredi, što ne treba sasvim isključiti, bar u određenom dijelu narednog razdoblja.

4. Dokument polazi od pretpostavke daljeg ubrzanja razvoja nauke i tehnike u svijetu i u nas. Međutim, ima osnova za neka mišljenja da je tehnički progres u posljednje vrijeme, u odnosu na ratno i dulje poratno razdoblje, decelerirajući, a ne akcelerirajući. Nije li to razlog da se već duže vrijeme Nobelova nagrada za fiziku ne daje za neke veće naučne prodore, već za sve manje značajna fundamentalna naučna otkrića (na primjer, za usavršavanja u mjerenjima fizičkih veličina i slično), koja bi poslije određenog vremena omogućila veće tehničke skokove? Doduše, ako je tomu tako, onda efekt usporenja privrednog rasta zbog toga faktora je to snažniji što je privreda razvijenija, pa, s obzirom na činjenicu da smo mi negdje, kako to u dokumentu stoji, na pola puta, taj nepo-

vlastita istraživanja i razvoj, koja bi trebalo selektivno poticati. Isto vrijedi i za povećanje utjecaja društva na racionalniju standardizaciju reprodukcionih materijala, predmeta rada i nekih finalnih proizvoda u nas, kao i kada se radi na uvozu inozemnih licenci i patenata, odnosno kooperaciji naših organizacija udruženog rada s inozemnim poduzećima.

7. Kod određivanja nekih smjernica za proizvodnju pojedinih finalnih industrijskih proizvoda možda bi bilo opravdano više naglasiti propulzivni karakter razvoja elektromašinogradnje i nekih selektivnih vrsta mašinogradnje. To stoga što ima izgleda da će u nešto dužem razdoblju u svijetu doći do prestrojavanja investicionih ulaganja u energetske objekte te u objekte teške industrije i strojogradnje, pa bismo se na taj način ovim granama privrede, koje su kod nas već dosta razvijene, mogli u znatno većoj mjeri uključiti u međunarodnu podjelu rada.

8. Dokumentom se industrija automobila smatra izrazito propulzivnom. Međutim, s obzirom na poskupljenje nafte i njenih derivata, te početkom sve većeg preferiranja i u zemljama tržišnih privreda javnog u odnosu na privatni saobraćaj, te sve oštrijih mjera koje se poduzimaju za zaštitu čovjekove sredine, mislimo da automobil kao individualno prijevozno sredstvo nema tako sigurnu budućnost, pa bi to trebalo i u ovom dokumentu izraziti.

9. Donekle u vezi s rečenim pod točkom 8. su i dileme oko dugoročne ekonomske politike prema različitim vrstama saobraćaja i, što je za nas posebno važno, oko odnosa prioriteta modernizacije osnovne željezničke i cestovne mreže u Jugoslaviji. Ovdje nije mjesto za raspravu o tome da su, na primjer, troškovi energije u transportu roba i putnika u željezničkom saobraćaju, osobito na srednjim i velikim udaljenostima, višestruko niži od onih u različitim vidovima cestovnog transporta. Mislimo da zbog toga ne bi bilo loše u dokument unijeti i pravce modernizacije, odnosno izgradnje osnovne željezničke i transportne mreže u Jugoslaviji do 1985. godine u svjetlosti spomenutih dilema, kao i s obzirom na to da su to poduhvati srednjoročne i dugoročne prirode koji, inače, iziskuju ogromna sredstva akumulacije.

IV

Naše kritike, dileme i pitanja znatno su malobrojnije na IV dio („Nauka, tehnički progres i kadrovi"), V dio („Dugoročni razvoj ekonomskih odnosa s inozemstvom"), VI dio („Stanovništvo i zaposlenost") i VII dio („Regionalni razvoj") negoli na prethodne dijelove ovog dokumenta. Neke, međutim, primjedbe koje se odnose na ove dijelove dokumenta već su ranije u cjelini ili djelomično izložene. Ipak, i tu mislimo da bi bilo osnova za neke promjene i dopune u ovom dokumentu, a među njima i slijedeće:

1. Pored naše gore izražene ograde u odnosu na suviše velik optimizam glede daljeg akceleriranja trenda tehničkog progresa u svijetu, mislimo da je dio koji govori o nauci i tehničkom progresu suviše deklarativan. Naime, to je oblast u kojoj je i u zemljama tržišnih privreda

intervencionizam države najrašireniji. Mislimo da bi i kod nas u toj oblasti trebalo više društvenog usmjeravanja i koordiniranja i da bi to u dokumentu trebalo reći.

2. Koncepcija o završnosti svakog oblika i stupnja obrazovanja poslije osnovnog obrazovanja sa socijalno-političke točke gledišta vrlo je pozitivna jer je u biti antielitistička i jer smanjuje tendencije ka okoštalosti socijalnih struktura, što nije boljka samo kapitalističkih, već, u neočekivano visokom stupnju, kako su to pokazala brojna sociološka istraživanja, i socijalističkih zemalja. Ali ona može biti i opasna kada se radi o formiranju kvalitetnijih, a osobito vrhunskih stručnjaka, tim više što se dokumentom s pravom ukazuje da će budući razvoj zemlje sve više zavisiti od razvoja nauke i obrazovanja.

3. U dijelu koji govori o ekonomskim odnosima s inozemstvom potrebno je nešto određenije reći o politici zaduživanja naše zemlje u inozemstvu, odnosno kreditiranja zemalja u razvoju sa strane naših radnih organizacija, odnosno naše zemlje. To zbog toga što se time mogu realnije ocijeniti izvori akumulacije, a od toga donekle zavisi i razvoj naših ekonomskih odnosa s inozemstvom.

4. S obzirom da autor ovih redova spada u one koji se zalažu za što ranije postizanje stagnantnog stanovništva u svijetu[4], ili bar u onim zemljama i regijama svijeta gdje je to s obzirom na stupanj razvoja moguće, ne smatramo da je natalitet u razvijenim područjima nizak, osobito ako se usporedi s drugim zemljama Evrope. Stoga ne mislimo da bi trebalo poduzimati neke suviše izražene akcije za njegovo povišenje.

5. Mislimo da bi predviđeno vrlo veliko povećanje osobne potrošnje za 2,5 puta do 1985. godine trebalo biti instrumentima ekonomske politike selektivnije usmjeravano. I to kako u smislu otklanjanja ili smanjivanja tendencija ka stvaranju tipa potrošnje koji karakterizira razvijena građanska potrošačka društva tako i u cilju destimuliranja onih vidova potrošnje koji su s ekološkog stanovišta osobito destruktivni.

6. Formulacije koje se tiču zaštite čovjekove prirodne životne sredine nisu dovoljne. One bi trebale biti preciznije i određenije.

Završavajući sa kritikama, dilemama i pitanjima koja smo ovdje iznijeli na „Osnove zajedničke politike dugoročnog razvoja SFR Jugoslavije", daleko smo od toga da ih smatramo definitivnim. Pa stoga ako ona samo potaknu temeljitiju i širu diskusiju oko ovog vrlo značajnog i kvalitetno rađenog dokumenta, smatraćemo da smo postigli željenu svrhu, bez obzira, ponavljamo, da li će neke od ovih kritika ili dilema, odnosno alternativa ovdje predloženih biti i prihvaćene.

---

[4] Đorđe Pribićević, *Opsesija privrednim rastom i ekologija*, „Naše teme", br. 3/1974.

Đura Knežević

POLOŽAJ I ULOGA RUKOVODSTAVA U SAVEZU KOMUNISTA

I

Za svaku političku organizaciju je važno kakvo će rukovodstvo imati, koliko će ono biti sposobno i organizovano da razrađuje generalnu liniju i da je akciono sprovodi u delo, uz puno učešće što šireg kruga ljudi, odnosno cele organizacije. Jugoslovenski komunisti su prošli teška iskušenja ilegalnog rada i znaju vrednost dobrog organizovanja i značaj revolucionarnog, jedinstvenog i sa članstvom i klasom stalno povezanog rukovodstva. Uspesi u borbi sa klasnim neprijateljem, a naročito ostvarenje socijalističke revolucije i izgradnja zemlje to, nesumnjivo, potvrđuju. Spomenimo i otpor Informbirou 1948. godine i uvođenje samoupravljanja kao dva istorijska primera akcije rukovodstva koje zna šta hoće, rukovodi se marksističkom teorijom i primenjuje je u specifičnim uslovima i sa podrškom članstva, radničke klase i svih naroda i narodnosti. Takvi primeri stvaraju ugled, osnažuju klasne veze i obezbeđuju podršku, što predstavlja bitne pretpostavke revolucionarne akcije, kontinuiteta i uspeha.

Iz svih tih i drugih razloga konstituisanje, organizovanost i rad partijskog centra izazivao je (pa i danas izaziva) interesovanje organizacije i šire javnosti. Pozicija Partije u posleratnom periodu samo je još više podsticala to interesovanje jer je partijsko rukovodstvo bitno uticalo na sudbinu zemlje. Funkcioneri države i Partije su imali velika ovlašćenja i odgovornosti. Članstvo i javnost su želeli da znaju što više o sastavu, organizovanosti, načinu rada, pa i načinu života rukovodstva i najpoznatijih među njima. U teškim trenucima očekivanja su bila usmerena obično ka rukovodstvu, od presudne važnosti je bilo šta će ono reći, kako će razrešiti određene probleme, kako ohrabriti, otkloniti nevericu, opravdati poverenje.

U duhu statutarnih odredbi i kongresnih odluka rukovodstvo se konstituisalo, utvrđivani su mu, više ili manje precizni, zadaci, ovlašćenja, broj. Sve drugo nastajalo je u radu, praksi, korekcijama, pa i dramatičnim promenama. Članstvo je o tome malo znalo iako se dosta inte-

resovalo. Potvrdilo se više puta pravilo da je uticaj javnosti snažan korektiv ponašanja. Međutim, kanali tih vertikalnih uticaja nisu bili razvijeni, bar ne u oba pravca. Čak i onda kad su teze o reorganizaciji to stavljale u prvi plan, ostajalo se na nivou ideje. Naime, bilo je reči o tome da član Saveza komunista treba da utiče na politiku tamo gde živi, gde radi, kao i na odlučivanje u rukovodstvima Saveza komunista. Ova relacija uloge člana SKJ ostajala je nerazvijena. Teško je odrediti sve okolnosti koje su na to uticale. One su, svakako, u članu Saveza komunista — njegovoj aktivnosti, osposobljenosti, spremnosti da kaže, predloži, zahteva. Razlozi su i u Savezu komunista kao celini — koliko je on razvijao kritičku proveru prakse, odgovornost, javnost rada, pravi izbor ljudi i slično. Naravno, dosta neiskorišćenih mogućnosti i propusta ostaje u rukovodstvu: ako je samozadovoljno, ako nije spremno na otvoreno priznavanje grešaka, a naročito na menjanje prakse za koju se utvrdi da nije dobra, ono će biti neosetljivo na kritiku organizacija, subjektivno u oceni stanja. Dosadašnji rad Saveza komunista i njegovih foruma pružio je dosta primera i za takvu ocenu.[1] Mogli bismo čak reći da je u oceni sopstvenog ponašanja najčešće bivao stroži nego što bi to ma ko drugi bio. Navešćemo samo nekoliko ocena:

„Rukovodstva Saveza komunista nisu bila dovoljno odlučna u nastojanju da se dosledno sprovedu stavovi i odluke sadržani u Pismu Izvršnog komiteta CK SKJ i Zaključcima Četvrtog plenuma CK SKJ o ovim pitanjima."[2]

„Želim da kažem, poslije Osmog kongresa, umjesto da dođe do snažnog zamaha, rukovodeći organi gore, a ne Savez komunista dolje, pokazali su se nesposobnim da sprovode odluke Osmog kongresa."[3]

„Pred radničkom klasom Jugoslavije ne možemo pravdati činjenicu da se ponekad o bitnim problemima koji se tiču daljeg razvitka više pogađamo nego sporazumevamo, da to pogađanje traje godinama, a da teret svega toga nose pre svega radnička klasa i radni ljudi naše zemlje."[4]

„Da su odluke Devetog kongresa striktno izvršavane, mi ne bismo imali, ni u našoj privredi, ni u drugim društvenim djelatnostima, slabosti

---

[1] „U jednom pravcu rukovodeći nukleus je bio pokretač *duboke socijalne revolucije* na čijem je čelu stajao. On je bio sastavni deo i pokretna snaga revolucije koja je zahvatila i duboko prožela sve društvene slojeve i izmenila lice društva. Tu treba tražiti korene osećanja demokratizma, otvorenosti i dubokih veza sa klasom. No, u drugom pravcu rukovodeće osoblje je bilo nosilac, ali u isti mah i produkt osobenog tipa političke revolucije, predstavnik političke sile koja je postala arhitekt celokupnog socijalnog poretka, profesionalni upravljač osnovnim društvenim aktivnostima. Ti dvostruki elementi, elementi revolucionarnog kontinuiteta i birokratizacije stalno su i u različitom stepenu određivali političko ponašanje i svest rukovodećeg kadra, pri čemu je osnovni kurs vodio stalnoj prevazi demokratizma i otvorenosti; bio je po svojim osnovnim tendencijama antibirokratski" (M. Pečujlić, *Klase i savremeno društvo*, str. 111).

[2] *Osmi kongres SKJ*, str. 304.

[3] Tito, *Četvrti plenum CK SKJ*, str. 83—84.

[4] *Četvrta konferencija SKJ*, str. 35.

koje su došle do izražaja i koje su čak imale i takve posljedice da je neprijatelj u našoj zemlji digao glavu.“[5]

Ovakve ocene izricane su relativno često, naročito o greškama rukovodećih organa i funkcionera. Izgradio se već određen način obraćanja partijskoj, pa zatim i široj javnosti u vidu pisama jugoslovenskog rukovodstva članstvu i organizacijama Saveza komunista. Pored ocene stanja i povoda za obraćanje, pisma su sadržala i ukazivanje na osnovne greške i negativne pojave u Savezu komunista i u društvu. Ovakvo obraćanje nailazilo je na odobravanje članstva, dovodilo je do jačanja kritike i samokritike i do ispravljanja nekih grešaka. Međutim, ona prva dva pisma (1958. i 1962) ostajala su na akciji kratkog daha. Više je ispravljanja bilo u partijskim organizacijama i nižim rukovodstvima nego u onim krugovima koji su mogli i morali primerom u oštroj oceni i promeni svoga rada da mobilišu i motivišu javnost da ih sledi. Koliko je to tačno, može da pokaže intenzitet i rezultati nakon 21. sednice Predsedništva SKJ i Pisma Predsednika SKJ i Izvršnog biroa, kada su pokrenuta suštinska pitanja položaja radničke klase i uloge avangarde, daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja i jugoslovenske zajednice.

Bilo je i drugih dokumenata, drugačijeg naziva, ali slične sadržine i poruke, kao što su: Nacrt teza o reorganizaciji SKJ, Smernice, Akcioni program, Platforma itd. To svedoči da je rukovodstvo, i pored kongresnih odluka i stavova, osećalo potrebu da traži podršku članstva i svih progresivnih snaga, naročito kada se iscrpe pokušaji rešavanja problema i otklanjanja grešaka na interni način. Ukazivanje na teškoće, propuste, zadatke negovano je kao pravilo jer se sa istinitim prikazivanjem stanja i odnosa najbolje može postići mobilnost i uspeh u akciji. Istina, tu je bilo i preterivanja kojima su zanemarivani uspesi, objektivni činioci, te su nihilistička tumačenja ponekad negativno uticala na javno mnenje i na odnos članstva prema politici SKJ. Javljala se neverica, napuštanje Saveza komunista i antisamoupravne tendencije. Politička aktivnost, naročito u vidu profesionalnog rada, pokazivala je znake devalvacije, o čemu će još biti reči.

II

Ukazali bismo i na predugo zadržavanje nekih kanala veze i uticaja koji su se sporije adaptirali novim uslovima. Jedan od njih je i obraćanje organizacijama i članstvu preko dokumenata — u obliku političkih referata, nacrta, zaključaka, statutarnih odluka, pravila i slično.

Iz direktivnog odnosa partijskog centra prema bazičnim organizacijama nastajali su dokumenti, jedinstveni, opštevažeći i relativno trajni kao idejni i praktično-politički okviri delovanja foruma, organizacija i članstva. Tada se i komuniciranje u organizacijama odvijalo dobrim delom preko dokumenata, kako u vertikalnoj tako čak i u horizontalnoj vezi i saradnji. Dokumenti su bili različiti po nameni (od orijentacionih do direktivnih i programskih), po nazivu i po stepenu obaveznosti.

[5] Tito, Govor na sjednici IK CK SKH („Komunist“, 11. maj 1972).

Fetišiziranje dokumenta viših organa ispoljavano je u očekivanju njegove apsolutne moći u menjanju stanja i rešavanju problema. Zato je njegovo prihvatanje putem „prorade" i upoznavanjem sadržaja bez primene na sopstveno stanje ostavljalo članstvo, u akcionom smislu, na saznanju važnosti određenog smera razvoja ili zadatka, ali ga nije stavljalo u poziciju kreativne realizacije. Politički je najštetniji onaj vid fetišiziranja dokumenta do koga dolazi kada se ne menjaju odnosi, rad i metod organizacija idejno-političkim delovanjem, nego se razrešenje traži u autoritetu dokumenta, u obaveznosti klauzula, dakle, u elementima koji su nekad iznad i van ljudi i organizacija. Ne tako retko se i smisao reorganizacije SKJ poistovećuje i svodi isključivo na stvaranje novih oblika i pisanje sopstvenih normativnih akata. To, naravno, ne znači da je unutrašnji regulativ nepotreban, jer se u političku organizovanost mora unositi više elemenata demokratske procedure, više stabilnosti u načinu rada i više postupaka koji mogu da izdrže sud javnosti.

Ako bismo idejnu borbu zamenili stalnim poboljšavanjem teksta određenih dokumenata, dobili bismo bolje regulative, ali to ne znači da bi automatski bila razvijenija svest i bolji odnosi među ljudima. Nedovoljna razrađenost metoda idejne borbe i odsustvo oštrije diferencijacije u društvenoj praksi ostavlja prostor za konformističko ponašanje, tihu opstrukciju stavova i ohrabrivanje na devijantne postupke. Dosadašnji odnosi u organizacijama, pa i u forumima SKJ, pokazuju da je postojala polarizacija na dinamične i pasivne, uverene i sumnjičave, realizatore i meditatore. Očigledno je da se jedino kreativnom revolucionarnom akcijom, radom, samosvešću, disciplinom i odgovornošću može društveni uticaj komunista podići na rang uzora. No, najčešći problem organizacije nije toliko u formulaciji koliko u pravovremenoj i efikasnoj akciji. Razume se, iz slabe konceptualizacije dolazi se i do slabe formulacije. Međutim, u periodu prodora liberalizma razvila se praksa u nekim sredinama da se pišu tekstovi sa dosta frazeološkog šarma i leksičke elegancije, ali sa malo instruktivnog, akcionog i klasno jasno opredeljenog gledanja na razmatrano pitanje.

U političkoj aktivnosti ne uspostavlja se uvek prava veza između dogovaranja i realizovanja. Više se analizira i objašnjava nego što se realizuje i menja. U dogovaranju ima „praznog hoda". Često se akcija zadrži dugo (a nekad i definitivno) na zaključcima, a naročito kad su oni proizvod „prorade materijala", pa su više, eventualno, dobar tekst nego izraz racionalnog dogovora. Glorifikacija papira, raznih dokumenata vodi do deklarativnosti, stilistike, a ne do društvene akcije. Neophodno je da se u Savezu komunista i u društvu više afirmiše ono što je novo i progresivno u društvenoj praksi, jer je to veći stimulans od neprekidnog ukazivanja na slabosti i zaostajanje.

Za političku organizaciju važna je veza i preko ljudi, a ne samo preko dokumenata. Predsednik Tito je to često naglašavao i ličnim primerom demonstrirao. U završnoj reči na Drugoj konferenciji SKJ drug Tito kaže: „Ja bih ovdje preporučio svima nama da stalno imamo čvrstu vezu sa bazom, sa radnicima, sa fabrikama, i to ne preko papira, nego lično i neposredno. Treba da idemo među radnike, da ne štedimo snage,

da im objašnjavamo stvari. A kod nas nije bilo baš mnogo rukovodećih ljudi koji su to činili... No, svaki od nas može za to naći vremena. To će biti dobro ne samo za pojedino preduzeće, nego i za čitav kraj u koji se odlazi. A mi zaista mnoge stvari moramo objašnjavati."[6]

Kako se iz prakse zna, mnogo je reči osude upućeno forumskom načinu rada i favorizovanju izvršnih organa i profesionalnih funkcionera, kako sa načelnog stanovišta da se time usporava proces podruštvljavanja politike tako i zbog toga što se u tom slučaju ne oseća uticaj bazičnih organizacija i javnog mnenja na rad, odlučivanje i političko ponašanje biranih. Još u početnoj fazi delovanja (kao SKJ posle Šestog kongresa) u svojim dokumentima Savez komunista je tražio da se forumi otvore prema organizaciji, da drže sednice u širem sastavu, da okupljaju i uključuju veći broj ljudi, odnosno da ukinu ili svedu na manji broj i ovlašćene izvršne organe. I letimičan pregled političkih analiza pokazuje da je sa ovom „bolešću" SKJ permanentno imao teškoća. Očigledno je da su se poslovi rangirali, ovlašćenja od većeg značaja zadržavala, a operativnije obaveze „ustupale" drugima. To je bilo karakteristično za sve nivoe.[7] Istraživanja potvrđuju da je na taj način veću vlast, odnosno uticaj imao izvršni organ (i funkcioneri u njemu) nego plenum, više profesionalni sastav nego rukovodstva koja su činili ljudi sa radnih mesta u struci.[8] Kritičke analize posle Pisma potvrđuju da su takvi odnosi bili u SKJ, možda ne u istoj meri, u svakom njegovom delu.[9]

Sa tog i sa opšteg metodološkog stanovišta interesantno je pitanje kako je Savez komunista stvarao, koristio i transformisao političke aktive kao deo „nukleusa" koji aktivno učestvuje donekle u kreiranju, a znatno više u objašnjavanju i sprovođenju politike.

Politički aktiv je primenjivan naročito u periodu kada je Savez komunista naglašeno uticao na sve tekuće političke akcije popunjavajući na taj način onaj društveni prostor koji je nastao između povučene državne inicijative i još nerazrađenog samoupravnog mehanizma. Politički aktiv je korišćen na svim nivoima i gotovo u svim političkim organizacijama, naročito kad su bile u pitanju opšte društvene akcije. U početku je vezan isključivo za direktivizam, da bi kasnije postao reprezentativni politički skup na kome su razmatrana važna pitanja, utvrđivani pravci, dinamika, obim i rokovi političkih poslova. Obično su posle takvih dogovora organizovani sastanci aktiva „nižeg" nivoa, sastanci organizacija radi razrade donetih mera i prilagođavanja zajedničkog zadatka lokalnim prilikama. Prema tome, politički aktiv je donekle pomagao i povećavao propusnu moć u političkom delovanju rukovodstva Saveza komu-

---

[6] *Druga konferencija SKJ*, str. 15.

[7] U izveštaju komisije IK CK SKJ za Četvrti plenum CK SKJ konstatuje se: „Ustalila se, i u krajnjoj liniji prihvatila, štetna praksa da jedan čovek u ime Centralnog komiteta i državnih organa, sam, bez kontrole i polaganja računa bilo kome, rukovodi ovom službom" (*Četvrti plenum CK SKJ*, str. 24).

[8] Obilje podataka o tome sadrži projekat dr S. Tomića „Politički profesionalizam".

[9] Materijali sa 45. sednice CK SK Srbije, 52. i 56. sastanka PK SK Vojvodine i drugi partijski materijali ukazuju na istu pojavu.

nista. Njime je veza rukovodstva i članstva bila proširivana, te su i politički zadaci brže i sigurnije stizali do perifernijih delova organizacije.

Politički aktiv je čvrsto organizovan: po osnovnoj nameni i članovima koje je okupljao. To su, po pravilu, najaktivniji ljudi određene sredine ili organizacije, politički dobro obavešteni, iskusni i spremni da učestvuju u sprovođenju (eventualno i koncipiranju) političkih akcija. Tako su politički aktivi — u uslovima forumskog rada i prekoračenja ovlašćenja, u hijerarhijskim odnosima i odsustvu javnosti rada — bili neka vrsta ventila za popuštanje unutrašnje napetosti.

Svoju ulogu Savez komunista može još bolje da realizuje ako se brže oslobađa hijerarhijskih odnosa, ako ne upadne u opasnost transmisionih odnosa prema drugim društvenim snagama, a da im bude na čelu, ako vrši bitne promene u svojoj socijalnoj strukturi i prema njoj orijentisanoj kadrovskoj politici.

Epicentar političkog odlučivanja pomeren je prema bazi. Njemu odgovara nov način konstituisanja organa. Afirmiše se princip delegiranja i vrši bitno pomeranje u poziciji političkog profesionalizma.

U promenjenim uslovima javlja se pitanje: šta je to politički aktiv danas, koga okuplja i šta treba da radi? Dosadašnja politička praksa pokazuje da su postojale neke dileme u pogledu formiranja i angažovanja aktiva, a one su, ukratko, sledeće:

Da li je potrebno postojanje političkog aktiva ako već postoje na tom nivou: skupština, konferencija SK i konferencije drugih organizacija, opštinski sabor i mnogobrojni samoupravni organi? Ako je formiranje aktiva motivisano željom da se, recimo, van tog kruga angažuju najsposobniji predstavnici društvenog života, tada ostaje nejasno zašto takve ličnosti već nisu birane u postojeće forume.

Ako se aktiv izdvaja iz dosadašnjeg, brojnog sastava politički aktivnih i biranih lica, tada se iz takvog favorizovanja pojedinaca neminovno javljaju određene političke, psihološke i metodološke posledice, pa se tu jačanjem aktiviteta na jednom polu javlja pasivizacija na drugom polu. Češće konsultovanje „čelnih" funkcionera, formiranje koordinacionih odbora i sličnih formalnih ili neformalnih, ali užih tela, može se u određenim uslovima graničiti sa prevaziđenim odlučivanjem u zatvorenom krugu.

Objašnjenje da angažovanje aktiva ima za cilj „skraćenje" puta od koncipiranja do realizacije, sa izostavljanjem demokratske procedure i biranih organa, a naročito ako se to opravdava oskudicom u vremenu i sredstvima da se odgovarajući forum okupi u punom sastavu, samo pokazuje mali doseg u demokratskoj praksi. Prenaglašena uloga izvršnih organa i zadržana praksa da se vertikalno komuniciranje primenjuje gotovo redovno do nekolicine glavnih funkcionera sve manje se može pravdati nekim tehničkim razlozima.

Društvena praksa u nekim sredinama otkriva i elemente sektaškog, unekoliko i transmisionog, svrstavanja foruma, te se neki forumi društvenih organizacija i udruženja građana često nalaze van samoupravnog dogovaranja, budući da nisu svrstani u red klasičnih „političkih" foruma itd.

Dilema ne bi bilo ukoliko bi se politička praksa zasnivala na dvema osnovnim premisama: prvo, podruštvljavanje politike podrazumeva stalno političko dogovaranje i učešće velikog broja ljudi u tome; drugo, izbor organizacionog oblika treba da bude u funkciji realizacije političkog cilja. Sa ovog stanovišta, dakle, nije reč o opredeljivanju za politički aktiv ili protiv njega, nego za političku praksu u kojoj će Savez komunista i svi samoupravni društveni organi razvijati inicijativu i kreativan doprinos političkoj akciji. Politički aktiv bi bio prevaziđen — sadržajno i terminološki — ako bi delovao kao neformalna grupa odabranih koji daju zamisao, a drugima ostavljaju obavezu realizacije. Politički aktiv, u širem i samoupravnom značenju, može se uvrstiti u politički mehanizam ako su mu namena i postupak usaglašeni sa savremenim političkim dogovaranjem i ulogom SKJ. Prema tome, rukovodstvo SKJ je sticalo iskustvo, imalo kritička zapažanja i znalo za zahteve organizacija, ali je sporo menjalo stil rada i tempo reagovanja.[10] Znalo se da su osnovni otpori u njegovim redovima, odnosno u nešto širem krugu najodgovornijih foruma i funkcionera. Tek je proces i kurs jačanja klasne pozicije u redovima SKJ, ustavno konstituisanje i izvođenje radničke klase na društvenu pozornicu da presudno odlučuje o svim pitanjima razvoja društva, isteralo na čistinu često nagoveštavanu, ali ne do tada identifikovanu liniju frakcionaško-grupaškog delovanja, koja je dugo imala priliku da se u političkom životu javlja kao izraz onih „koji u slabljenju SKJ vide šansu za restauraciju bilo etatističkog, birokratskog koncepta Partije i čvrste ruke bilo njenog pretvaranja u partiju malograđanskog tipa", kako je to konstatovao drug Tito u govoru rukovodećem političkom aktivu SR Srbije.

III

U istoriji Saveza komunista Jugoslavije demokratski centralizam je oduvek bio osnova organizovanja i regulativ unutrašnjih odnosa. Međutim, tumačenje i primena demokratskog centralizma nisu u svim razdobljima delovanja jugoslovenskih komunista bili istovetni. Bilo je pokušaja da se dijalektičko jedinstvo njegovih osnovnih komponenti (demokratičnost i centralizam) dovede u pitanje umanjivanjem značaja jedne i favorizovanjem druge.

---

[10] Nacrt teza ističe: „U dosadašnjem sistemu organizovanja sporo su prevazilaženi hijerarhijski odnosi između komiteta i osnovnih organizacija, između „viših" i „nižih" rukovodstava" („Politika", 27. april 1967).

Na devetoj sednici CK SKJ (jul 1968) rečeno je da „i radni ljudi, naročito u poslednje vreme, traže da politički centar Saveza komunista deluje življe, jedinstvenije, pravovremeno, jednom rečju — uspešnije. Bez dobro organizovanog centra i njegove efikasne delatnosti u smislu idejnog usmeravanja široke inicijative članstva nije moguće demokratsko funkcionisanje Saveza u celini" („Komunist", 18. jul 1968).

I Druga konferencija SKJ tražila je da „Predsedništvo SKJ treba da jedinstvenije i efikasnije ostvaruje svoje političke funkcije, da bolje organizuje svoj rad, da se izgrađuje u snažan, dinamičniji i uticajniji idejno-politički centar SKJ" (*Druga konferencija SKJ*, str. 430).

Mogli bismo, u okviru osnovnog naznačenja, da ukažemo na sledeća karakteristična gledanja i primenu demokratskog centralizma u SKJ:

Demokratski centralizam je unet u dokumente svih dosadašnjih kongresa i obično je obuhvatao izbornost, podnošenje izveštaja, disciplinu u sprovođenju odluka viših organa od strane nižih i obavezu manjine da se pokorava većini. Međutim, nije uvek podjednaka pažnja posvećivana svim elementima. Nakon gotovo istovetnih formulacija koje su dali Peti i Šesti kongres SKJ, u Programu SKJ ti principi se više razrađuju: „Principi demokratskog centralizma jesu izraz i najadekvatniji organizacioni uslov ideološkog i akcionog jedinstva Saveza komunista Jugoslavije. Demokratski centralizam podrazumeva borbu mišljenja u organizaciji komunista, uz obavezno prihvatanje zaključaka i preduzimanje akcija na osnovu svestrane razmene mišljenja i odluke većine. Dosledno sprovođenje principa demokratskog centralizma doprinosi najboljem izboru partijskih kadrova, mobiliše komuniste protiv birokratskih tendencija, a isto tako i protiv pojava malograđanskog anarhizma."[11]

Kasnija praksa je opravdala upozorenja izrečena u Programu SKJ. U pripremama za Osmi kongres SKJ pokreće se pitanje demokratskog centralizma i demokratizacije odnosa u SKJ, sa pokušajima da se oni konfrontiraju.[12] Zato se na Osmom kongresu naglašava da društvo ne želi da se ovaj princip menja, „već da se neprekidno obogaćuje sa razvijanjem uloge Saveza komunista u uslovima neposredne socijalističke demokratije". Izričito se kaže da se „ne može govoriti o legalizovanju prava manjine", nego da se razvija demokratska atmosfera i progresivan doprinos svakog pojedinca i grupe, pa da to i većina usvoji. U protivnom, to bi značilo „raspadanje demokratskog centralizma na razne frakcije rukovođene različitim interesima"; „likvidaciju Saveza komunista, a time i prepuštanje socijalističkog društvenog razvoja stihiji".[13]

U Statutu SKJ usvojenom na Osmom kongresu kaže se da „organi i rukovodstva Saveza rade kolektivno; o stavovima, zaključcima i odlukama obaveštavaju niža rukovodstva i organizacije; za stavove koje zauzimaju, odluke koje donose i politiku koju vode njihovi članovi snose kolektivnu i pojedinačnu odgovornost"[14].

Međutim, odnosi u Savezu komunista i posle Osmog kongresa na drastičan način pokazuju kako se njegove odluke ne sprovode i principi demokratskog centralizma formalizuju. Birokratskim snagama je odgovaralo da se posluže svim regulativama kako bi se u SKJ i u društvu održala praksa dominacije i hijerarhijskih odnosa koji ignorišu mišljenje članstva i probleme nastale zbog zaostajanja transformisanja SKJ za potrebama društvenog preobražaja. Zbog toga je CK SKJ na Brionskom plenumu (jul 1966) uzeo na sebe odgovornost da Odlukom o reorganiza-

---

[11] *Program SKJ,* str. 215.

[12] Dosta polemika je bilo u diskusiji koju je organizovala, a zatim i publikovala, redakcija časopisa „Pregled" (br. 7/1964).

[13] *Osmi kongres SKJ,* str. 147. i 207.

[14] Isto, str. 281.

ciji rukovodećih organa (peta sednica CK SKJ — oktobar 1966) i zaključcima o promenama u načinu i oblicima organizovanja komunista (sedma sednica CK SKJ — jul 1967. i deveta sednica CK SKJ — jul 1968) menja stanje i odnose i pre Devetog kongresa SKJ. Na Devetom kongresu je dotadašnji Statut SKJ ocenjen kao „tesan okvir za dublje reformisanje i savremenije delovanje Saveza komunista" jer su „mnoge njegove odredbe, a naročito način rada SK i stvarni odnosi u njemu brzo došli u sukob sa zahtevima prakse".[15]

Usled dejstva dezintegrativnih snaga u SKJ demokratski centralizam je i dalje stavljan pod znak pitanja, osporavana mu je aktuelnost i primenljivost u organizovanju SKJ. Tome je pogodovalo stanje odnosa u SKJ, naročito neprecizno određene obaveze organizacija SK u republikama i pokrajinama prema SKJ kao celini. Javile su se tendencije „federalizacije" Saveza komunista, delom pod uticajem promena u političkom sistemu, ali još više kao izraz protivstavljanja nacionalnog klasnom i težnji da se samostalnost SK u republikama usmeri u tom pravcu. Ta su shvatanja ostavila štetne posledice. Počelo se primenjivati kao pravilo da se odlučivanje, odgovornost i politika smatra za isključivo pravo republičke organizacije, uz najopštije usklađivanje na nivou Saveza komunista Jugoslavije. A to je činjeno tako da se na sednice u centru SKJ dolazi sa stavovima i odlazi sa sopstvenom interpretacijom odluka i dogovora. Time je ostao manevarski prostor da se u okviru prividnog jedinstva i usaglašenosti političko delovanje u republikama može realizovati prema proceni i opredeljenju republičkih rukovodstava, u stvari — njihovih najuticajnijih delova. To je, na drugoj strani, paralisalo partijski centar jugoslovenskih komunista. Odlučan prekid sa takvim gledanjem i praksom predstavljala je 21. sednica Predsedništva SKJ, Pismo druga Tita i Izvršnog biroa i drugi skupovi i dokumenti koji su im usledili. Energično je tražena reafirmacija principa demokratskog centralizma u radu SKJ. Zato je Druga konferencija SKJ precizirala sledeće: „Karakteru i ulozi SKJ podjednako su suprotni shvatanja i praksa koji bi vodili njegovom pretvaranju u „federaciju" ili labilnu koaliciju republičkih i pokrajinskih organizacija kao i shvatanja koja Savez komunista Jugoslavije vide kao centralističku, nadrepubličku organizaciju."[16]

I pored tako jasno razrađenih i usvojenih stavova, u Pismu Predsednika SKJ i Izvršnog biroa, pola godine kasnije, konstatuje se da „ima još dosta kolebanja, nedoslednosti i odstupanja od principa demokratskog centralizma", te da se treba energičnije suprotstaviti „tendencijama da se demokratizam u Savezu komunista svodi na diskusije bez završnice, na prava bez odgovornosti i na formalno-demokratsku proceduru", odnosno da se „demokratski centralizam pretvori u birokratski centralizam"[17].

---

[15] *Deveti kongres SKJ,* str. 218.

[16] *Druga konferencija SKJ,* str. 426.

[17] *Nova inicijativa u SKJ,* str. 8.

U prošlosti je bilo sporova i oko tumačenja sadržine i uloge jedinstva i javnosti rada u Savezu komunista Jugoslavije. Naime, unutrašnji odnosi treba da budu podsticaj putem slobodne diskusije i usaglašavanja stavova ka jedinstvu kao svesnom prihvatanju ciljeva i programa organizacije i na njima zasnovanih odluka kojima će se realizovati politika SKJ. Jedinstvo se ne može graditi na nerealnoj pretpostavci da će se kompromisom i odlaganjem uklanjanja smetnji njegovom učvršćenju ono vremenom ipak ostvariti.[18] Jedinstvo traži sklad reči i dela, ubeđenost i potvrđivanje u praksi. Ono se učvršćuje samo ako se zasniva na ubeđenosti i akciji, na uzajamnom poverenju, ali i na borbi mišljenja i kritici. Njemu je potreban javni dijalog, argumentovanost, određen stepen tolerancije uz visok nivo revolucionarnosti i principijelnosti.

Jedinstvo misli i akcije ne može biti proizvod pritiska, opredeljenja bez ubeđenosti, insistiranja na „miru" u organizaciji. Ako se tom linijom ostvaruje, tada nema aktiviteta članova, preovlađuje verbalizam, a akcija izostaje. Poznato je da linija nezameranja nije mogla jačati svest i jedinstvo članstva SKJ. S druge strane, neodgovornost za izgovorenu i napisanu reč, zatvorenost od uticaja javnosti može samo da vodi ćutanju, formalnoj saglasnosti, a u određenom trenutku eruptivnom izlivu strasti, netrpeljivosti i nejedinstva. Primera za ovakva stanja imali smo dosta. Ali i privida o harmoniji, zajedništvu, dogovaranju. Iza toga ne retko su bili kompromisi aktera jer članstvu to nije uvek dostupno. Ono saznaje obično onda kada se stanje netrpeljivosti i nejedinstva dovede do dramatičnih raspleta, da bi se potom pristupilo objašnjavanju.

U sklopu ovoga rekli bismo, povodom javnosti rada, da je to često istican, ali i izbegavan ili formalizovan u primeni, zahtev. Za ilustraciju se može uzeti praksa takozvanih zatvorenih sednica. Neosporno je da može doći do potrebe da se u SKJ neko pitanje razmatra interno. Međutim, nije tako mali broj primera (i to na svim nivoima) kada su se sednice rukovodstva proglašavale zatvorenim za javnost. O njima se čulo obično znatno kasnije, ne o svemu i ne svima namenjeno. To je vid „doziranja" informisanja samo „odabranima" i onda kad se proceni da je to celishodno. U takvim slučajevima nastaju bar dve štetne posledice: članstvo ostaje van događaja i mogućnosti da doprinese konsolidaciji, ono se ne oseća odgovornim za nastalo stanje i puteve razrešenja; drugo, uvek se ponešto načuje, te se priče raspredaju, nagađanja javljaju; insinuacije, etiketiranja i nepoverenje razaraju odnose, unose nejedinstvo, a često stvaraju i priliku da pojedinci i grupe manipulišu članstvom.

Dosadašnje deformacije su znatno uticale na organizovanost, mobilnost i političke efekte aktivnosti rukovodstva. Istovremeno sa izbegava-

---

[18] Otvarajući Brionski plenum CK SKJ, drug Tito je u uvodnoj reči, podsećajući na ranije stanje (Pismo iz 1962. godine i drugo), rekao: „Meni se čini da smo mi tu pogriješili što tada nismo išli do kraja, nego smo zbog izvjesnih kompromisnih težnji da se to ne odrazi na jedinstvo naše Partije i na jedinstvo našeg rukovodstva — koje je zapravo već onda bilo narušeno — stali na pola puta. Dakle, to zbog čega mi danas ovdje zasjedamo i o čemu ćemo diskutovati — nije najnovija stvar. To ima svoje porijeklo unazad nekoliko godina, gotovo blizu deceniju" (*Četvrti plenum CK SKJ*, str. 8).

njem da se jača koheziona snaga organizacije stvarana je prilika, nekad i potreba, da se to kompenzira jačanjem foruma i funkcionera ili, pak, da se i njihovi efekti manje izraze u onoj meri u kojoj je nedostajao stalan uzajamni uticaj članstva i rukovodstva. Kada se i na drugim pitanjima Savez komunista bude postavljao u duhu Programa i sadašnje reafirmacije demokratskog centralizma — kao što je uloga člana SKJ; rad rukovodstva i zaoštravanje odgovornosti svih nosilaca javnih funkcija, a pre svega u SK — tada će se stvoriti povoljniji uslovi da se u svim složenostima svog idejnog delovanja SKJ ispoljava kao idejno i akciono jedinstvena organizacija.

Conka Nikolić-Simončić

KULTURA MEĐULJUDSKIH ODNOSA I OSTVARIVANJE GENERIČKE SUŠTINE ČOVEKA

U razmatranju kulture međuljudskih odnosa u udruženom radu potrebno je ukratko ukazati na pojmovno određivanje međuljudskih odnosa uopšte i posebno u procesu rada, a isto tako na činioce koji ih određuju.

Međuljudski odnosi su odnosi koje ljudi uspostavljaju međusobno i nastaju njihovim povezanim ponašanjem. Sámo ljudsko se, po Marksu, javlja kao celokupnost odnosa ljudi naspram prirode i međusobno. Jer, kako kaže Marks u pismu Anenkovu, društvo je, ma kakav oblik imalo, proizvod uzajamne delatnosti ljudi, a oblici te uzajamne delatnosti su određeni stepenom razvoja proizvodnih snaga i ljudi nisu slobodni u izboru ovog ili onog društvenog oblika[1] koji uspostavljaju svojim povezanim ponašanjem.

U procesu rada, pre svega u proizvodnji kao osnovnom društvenom procesu, ljudi utiču ne samo na prirodu već i jedni na druge. Oni mogu — kaže Marks — da proizvode jedino radeći zajedno i razmenjujući svoje radove među sobom. „Da bi proizvodili, oni stupaju u određene međusobne veze i odnose, i samo u granicama tih društvenih veza i odnosa vrši se njihov uticaj na prirodu, obavlja se proizvodnja."[2]

Društveni odnosi koje ljudi uspostavljaju u procesu proizvodnje i koji su određeni stepenom razvoja proizvodnih snaga, u poslednjoj instanci, određuju sve odnose u koje ljudi stupaju u društvu. Međutim, kako se u društvu vrši veći broj društvenih procesa, to postoji i veći broj društvenih grupa, pored radnih grupa u kojima se razvija radni proces, a međusobni odnosi koje ljudi uspostavljaju u svakoj od tih grupa imaju i svoje specifične determinante, pored onih uslovljenih karakterom odnosa u procesu proizvodnje.

Radni proces se razvija u radnim grupama, kao organizovanim skupinama ljudi, u kojima ljudi deluju radi efikasnosti poslova i raspodele zajedničkih rezultata rada. Na njihovo organizovanje odlučujući utiču stepen razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, njihova druš-

---

[1] K. Marks, *Pismo Anenkovu od 28. decembra 1846*, u K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom II, „Kultura", Beograd, 1950, str. 432—433.

[2] K. Marks, *Najamni rad i kapital, Izabrana dela*, tom I, str. 71.

RAD KAO DRUŠTVENA KATEGORIJA I NJEGOVA SOCIOLOŠKA INTERPRETACIJA

Otkako postoji čovek, rad je bio glavna njegova aktivnost. Mnogi naučnici i teoretičari bavili su se izučavanjem fenomena rada, u okviru društvenih i ekonomskih prilika u kojima su živeli.

Da bismo pravilno definisali rad i odredili njegovo mesto u međuljudskim odnosima, moramo poći od Marksa i njegovih shvatanja rada. Marks rad objašnjava kao „proces u kom čovek vrši svoju razmenu materija s prirodom i tu razmenu omogućuje, uređuje i nadzire vlastitom delatnošću. Prema prirodnoj materiji on istupa kao prirodna sila. On pokreće prirodne snage svoga tela, ruke i noge, glavu i šaku, da bi prirodnu materiju prilagodio obliku upotrebnom za njegov život. Time što ovim kretanjem deluje na prirodu izvan sebe i menja je, on ujedno menja i vlastitu prirodu“.[7] Marks, dakle, rad posmatra kao proces razmene materije između prirode i čoveka koji (proces) uvek ima društveno obeležje, jer predstavlja čoveka kao društveno biće.

Na značaj i ulogu rada u životu čoveka i opstanka društva ukazuje i Engels. On doslovce kaže: „Rad je izvor svega bogatstva, kažu politički ekonomisti. On to zaista i jeste uz prirodu koja mu pruža materijal, koju on pretvara u bogatstvo. Ali on je još beskrajno više od toga. On je prvi osnovni uslov svega ljudskog života, i to u tolikoj meri da u izvesnom smislu možemo reći: rad je stvorio samog čoveka“.[8]

Prema tome, klasici marksizma rad shvataju: kao odnos čovek—priroda i kao razmenu materije na toj relaciji; kao proizvodnju oruđa za rad, i kao odnos čovek—čovek.

No bilo kako da ga posmatra, s prvog ili s drugog stanovišta, Marks rad vidi jedino kao društvenu aktivnost. Smatrajući rad kao svrsishodnu delatnost koju čini da bi stvorio materijalna dobra za podmirenje svojih potreba u životu, čovek stvara sredstva za rad, odnosno oruđa, uz pomoć kojih vrši proces rada. Savršenost tih oruđa zavisi od vremena kada su proizvedena. Na nižem stepenu razvoja društva ta su oruđa bila jednostavna. Kasnije su se s usavršavanjem proizvodnje usavršavala i oruđa, te su dostigla nivo današnjeg sistema mehanizacije i automatizacije. S ovom evolucijom sredstava za rad evoluirao je i sam rad. U prvo vreme rad je bio relativno jednostavan, a zatim je s razvojem zanatstva postao složeniji. Čovek zanatlija morao je da ovlada posebnom delatnošću kojom se bavi. No krupne promene nastupaju s uvođenjem mašina u proces proizvodnje.

Uvođenjem automatizacije u proces proizvodnje fizički rad radnika biva zamenjen umnim i čovek se sve više oslobađa neposrednog učešća u procesu rada. Na taj način se postiže jedinstvo fizičke i intelektualne komponente rada i intelektualno upravljanje materijalnom proizvodnjom.

---

[7] K. Marks, *Kapital*, tom I, „Kultura“, Beograd, 1947, str. 127. i 128.

[8] F. Engels, *Uloga rada u pretvaranju majmuna u čoveka*, u *Izabrana dela*, tom I, str. 73.

Takođe treba naglasiti da moderna proizvodnja manje iscrpljuje fizičku snagu radnika i pruža mu sve veći prostor slobodnog vremena. Naravno, prerano bi bilo već sada govoriti da smo blizu zamišljene prelomnice o kojoj govori Marks: „Carstvo slobode počinje, u stvari, tek tamo gde prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću; po prirodi stvari, ono, dakle, leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje. Kao što se divljak mora boriti s prirodom da bi zadovoljio svoje potrebe, da bi održao i reprodukovao svoj život, tako to mora činiti i civilizovan čovek, i on to mora u svim društvenim oblicima i pod svim mogućnim načinima proizvodnje. S njegovim razvitkom proširuje se ovo carstvo prirodne nužnosti, jer se uvećavaju potrebe; ali se u isto vreme uvećavaju proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju. Sloboda se u toj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovek, da udruženi proizvođači racionalno urede taj svoj promet materija s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvo nužnosti, s one strane njegove počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici. Skraćenje radnog dana jeste osnovni uslov“.[9]

U procesu rada, kako je Marks govorio, ljudi da bi proizvodili stupaju u određene međusobne veze i odnose. U tom smislu se i može ponovo kazati da pod međuljudskim odnosima podrazumevamo ponašanje ljudi među sobom u toku radnog procesa. Na njihovo ponašanje najviše utiču sistem produkcionih odnosa i sistem društvenih odnosa. Radnik čija se ličnost u kolektivu poštuje, čiji se doprinos u radu pravedno vrednuje, stimulisan je da se prema svojim drugovima, s kojima je u dodiru za vreme rada, ponaša sasvim neposredno, otvoreno i s dužnim poštovanjem. Dobri međuljudski odnosi unutar grupe ljudi povezanih procesom rada mogu znatno uticati na produktivnost i radni učinak. Ujedno ti odnosi deluju i na stvaranje dobrog raspoloženja i veće motivisanosti u radu, a u slučaju konfliktnih situacija zahvaljujući njima kriza se brzo može prevladati na zadovoljstvo svih članova grupe.

KULTURA MEĐULJUDSKIH ODNOSA U PROCESU RADA

Pod uticajem društvenih proizvodnih i političkih procesa razvila se i jedna posebna grana kulture, i to kultura odnosa među ljudima, i posebno kultura međusobnih odnosa ljudi u procesu rada. Šta se, zapravo, podrazumeva pod kulturom međusobnih odnosa u procesu rada, nije lako reći, jer postoje vrlo oprečna shvatanja i različite definicije. Neretko se u nas, kada se govori o kulturi međuljudskih odnosa u procesu rada, ističe da ona uključuje u sebi interpersonalne interakcije koje se zasnivaju na srdačnosti, solidarnosti, iskrenosti, drugarstvu i prijateljstvu. Nju karakteriše specifičan žargon i argo, običaji, vrednosti, ideali, druženje,

[9] K. Marks, *Kapital*, tom III, „Kultura“, Beograd, 1948, str. 711.

stil života i ponašanje radne grupe. Isto tako, pri određivanju te vrste kulture polazi se od toga da se ona realizuje samo kada se tri dimenzije međuljudskih odnosa — psihološka, moralna i formalna — ne razilaze[10], a njena realizacija je uslovljena većim brojem faktora, od kojih su najznačajniji: oblici društvenih (posebno proizvodnih) odnosa, osnovni sistem društvenih vrednosti, nivo opšte kulture i politička organizovanost učesnika u radnom procesu. Tako se, u stvari, ukazuje na to da je kultura međuljudskih odnosa u suštini pouzdan indikator ostvarenog stepena oslobođenja čoveka i humanizacije svih sfera društveno-ekonomskog položaja ljudi, koji omogućuje da se učesnici u radnom procesu međusobno ponašaju tako da poštuju svoje ličnosti, a uslovi rada su takvi da im to omogućuju.

Smatramo, polazeći od takvog shvatanja kulture međuljudskih odnosa u procesu rada, da se ova kultura može posmatrati kao:

1. empirika kulture međuljudskih odnosa,
2. stanje kulture međuljudskih odnosa i
3. perspektive kulture međuljudskih odnosa.

Empirika kulture međuljudskih odnosa jeste složen skup raznorodnih iskustava iz prošlosti, s pozitivnim, neodređenim i negativnim uticajima na sadašnje stanje. Iskustva, kao i obeležja kulture uopšte, pa i kulture međuljudskih odnosa posebno, odnose se, pre svega, na konkretne individue i društvo. Drugim rečima, empirika kulture međuljudskih odnosa sastavni je deo čoveka i društva u istorijskom, duhovnom, materijalnom i društvenom razvoju ljudske zajednice. Samim tim iskustva iz prošlosti zavise od: istorijskih zbivanja, teritorijalno-geografskih uslova, socijalnih i društveno-političkih zbivanja; privrednog razvoja i društvenog standarda; psihologije; etike; predanja i navika; društvenih formacija; porodice; vaspitanja; obrazovanja; stepena razvijenosti nauke i umetnosti; načina i intenziteta kretanja informacija o naučnim i ostalim dostignućima upućenih ka mestima primene i obrnuto.

Stanje kulture međuljudskih odnosa proizlazi iz zbivanja u bliskoj i dalekoj prošlosti. Utvrđivanje stanja te kulture zamašan je i složen posao. U zavisnosti od zahvatanja i interpretacije najznačajnijih uzoraka i karakteristika zbivanja u prošlosti, treba prići snimanju stanja na osnovu utvrđene metodologije, obuhvatajući bitne činioce pri sačinjavanju odgovarajućih modela uzoraka, uticaja, značenja međusobnih uticaja i karakteristika kulture međusobnih odnosa u konkretnoj radnoj sredini radnika, njihovoj životnoj sredini, u radnim organizacijama i u društvu uopšte. Elementi za obrazovanje modela u većini potiču, odnosno predstavljaju činioce iz prošlosti, s obeležjima i međusobno delujućim zavisnostima u sadašnjim uslovima i prilikama.

Perspektiva kulture međuljudskih odnosa predviđa se na osnovu dosadašnjih zbivanja i stanja opšte kulture (materijalne i duhovne) posmatrane zajednice i jedinki koje čine tu zajednicu.

---

[10] Stipe Tonković, *Kultura međuljudskih odnosa, Kultura rada,* Veće Saveza sindikata Srbije, Beograd, 1972.

Kako se prošlost i minuli rad ne mogu zanemariti, odnosno otuđiti od živog rada, to se i realizacija budućeg društveno-ekonomskog položaja radnika mora posmatrati kao istorijsko-revolucionarni proces na kom se zasniva oslobođenje rada. Stvorena sredstva za proizvodnju, materijalni i društveni uslovi rada predstavljaju određeno obeležje sadašnjosti i vrlo važan faktor budućih kretanja. Pri tome se i za buduća kretanja objektivno ne može zapostaviti „vrednost koju prošli rad ima za svoju sadašnjost“, kako je to istakao Marks. Analogno tome, u uslovima preobražaja društva, kao i na osnovu bitnih obeležja procesa razvoja socijalističkog društva, moraju se i tekovine materijalne i duhovne kulture uključiti kao značajan faktor od uticaja na razvoj kulture, to jest tokom budućeg širenja i unapređivanja opšte kulture u socijalističkom društvu mora se prihvatiti i neminovnost kretanja kulture radnika i međuljudskih odnosa u slobodno udruženom radu.

KULTIVISANI MEĐULJUDSKI ODNOSI U PROCESU RADA KAO PREDUSLOV I NAČIN OSTVARENJA ČOVEKA

Odnosi u procesu rada

Posmatranjem odnosa pri radu, bez obzira na to da li je posmatranje usredsređeno na zbivanja u prošlosti ili na predviđanja budućih kretanja, utvrđujemo da je pokretač i nosilac stvaralačkih radnih aktivnosti — čovek. Prihvatanjem aksiome da rad potiče jedino od čoveka možemo, dosledno tome, usvojiti da kad je reč o *radu*, onda se rad jedino može vezati s postojanjem i aktivnošću čoveka, to jest radnika. Iznetu činjenicu treba prihvatiti i u govornom ponašanju, kao sredstvu i načinu izmene mišljenja, saopštenja i znanja među ljudima. Zbog toga smatramo da samo čovek radi ili, nasuprot iznetom, da životinje ili mašine *ne rade*, već da one mogu čoveku da koriste, njima čovek može da se služi, da ih upotrebljava, da ih na razne načine primenjuje i da njima upravlja.

U svom razvoju, kao radno i društveno aktivna jedinka, čovek se kao svesno biće koristio svojim psihofizičkim sposobnostima i prirodom da bi raznovrsnim spajanjem predmeta i sredstava za rad stvarao nove proizvode, odnosno novu vrednost. Novostvorena vrednost je dobila suštinski značaj kada je bila korisna za jedinku ili jedinke, to jest za stvaraoca ili za društvo.

Od posebnog je značaja da se s razvojem čoveka i ljudskih grupacija uzajamno razvijao rad, odnosno radni proces, pri čemu se stvarala i uklapala neminovnost sadejstva više radnika u kolektivnom radu. Uspostavljanje i preobražaj kolektivnog rada, radi postizanja istog zadatka, prvenstveno radi stvaranja određenog novog proizvoda, odnosno vrednosti, morali su se razvijati na određenom mestu, to jest u radnoj sredini.

Potpuno je razumljivo što se u svakom kretanju, u svakoj evoluciji menjaju pojedini činioci. Najčešće su takve promene međusobno uzročne, uporedno ili povratno delujuće, međusobno zavisne i posledične.

Na primer, razvoj stvaranja zavisi od kulture i sposobnosti radnika. od prikladne radne sredine i kulturnih međuljudskih odnosa, to jest prikladnih odnosa svakog učesnika u zajedničkom stvaranju prema saradniku, predmetima rada, sredstvima za rad i radnoj sredini. Razumljivo je da će podesnija radna sredina snažnije uticati na radnika, na rad i rezultate rada. „Radna sredina bliska čoveku čini rad prijatnijim, ljudskijim, čini ga efikasnijim. Takva sredina, koja u visokom stepenu razvija vlastite snage proizvođača, čini da radnik više poštuje i sebe i vlastite tvorevine."[11]

U određenom smislu prikladnija, sa stanovišta međusobne povezanosti i povratnog delovanja, „čovekova radna sredina u kojoj se razvija radni proces može se smatrati kao fizička radna sredina, materijalni elementi procesa rada sa kojima čovek vršeći radnu aktivnost dolazi u dodir i kao socijalna sredina — ukupnost društvenih odnosa u koje stupaju ljudi — učesnici u radnom procesu. I fizička i socijalna sredina dve su neodvojive komponente radne sredine u kojoj se razvija čovekova radna aktivnost, i ne samo što čovek deluje u radnoj sredini već i radna sredina kao celina i sa svojim osnovnim komponentama deluje na čoveka".[12]

Na stvaranje i promenu odnosa u procesu rada, osim radne sredine, više ili manje utiču materijalno-tehnički uslovi u najširem značenju reči, prvenstveno sredstava za proizvodnju. U ciklusu reprodukcije čovek deluje na povećanje količina, na proširenje asortimana i stvaranje novih predmeta rada, kao i na promenu kvaliteta i upotrebe predmeta rada. U sadašnjoj tehnološkoj evoluciji, izrazite i nagle promene materijalnog stvaralaštva utiču na karakteristike, zapravo na svojstva i izgled predmetâ rada, koji često imaju mnoga obeležja gotovog proizvoda. Samim tim upotrebna vrednost novog proizvoda dobija izmenjenu kvalitativnu karakteristiku, uključujući oblikovanje i izgled, što se u odgovarajućoj meri ogleda na proizvođaču, potrošaču i upotrebi.

U opštim kretanjima razvoja materijalne i duhovne kulture, kao i usavršavanja procesa rada i proizvodnje, uticajno deluju i menjaju se sredstva za rad. Razumljivo je da pri tom nastaju međusobni uticaji i zavisnosti. „Ne samo da čovek utiče na sredstva za rad stalno ih razvijajući i usavršavajući, već i sredstva za rad višestruko i povratno utiču na čoveka, svog stvaraoca. Posledice povratnog dejstva sredstava za rad na čoveka možemo podeliti, s obzirom na to da li se manifestuju u čovekovoj društvenoj ili biofizičkoj komponenti, na socijalne posledice povratnog uticaja tehničko-tehnološkog odnosa i na fizičko-biološke posledice povratnog uticaja tehničko-tehnološkog odnosa."[13]

S obzirom na to da čovek čini društvo i utiče na stvaranje i preobražaj društva, tako i društvo u povratnoj sprezi utiče na čoveka. Polazimo od naše stvarnosti, odnosno od društveno-političkog uređenja naše

[11] Dr M. Pečujlić, Uvodno izlaganje o kulturi rada, *Kultura rada*, cit. izd., str. 17.

[12] Dr Danilo Ž. Marković, *Osnovi sociologije rada*, „Savremena administracija", Beograd, 1973, str. 57.

[13] Isto, str. 57—58.

zajednice. U tim uslovima ističu se opšte tendencije radnih ljudi da se, primenom naučnih i tehničkih dostignuća u proizvodnji i uspostavljanjem najprikladnijih međuljudskih odnosa u radu i u društvu, postignu najpovoljniji rezultati za budući razvoj i blagostanje radnih ljudi i društvene zajednice u celini. Pri tom nastojanju se ne mogu zapostaviti zakonitosti stanja, odnosa i promena u prirodi i u društvu.

Bez čoveka i njegovih aktivnosti ne postoje problemi rada, niti odnosi u procesu rada. Znači, samo se aktivnostima čoveka stvaraju nove vrednosti, niču nove ideje, razvija kreativna mašta i pridonosi napretku materijalne i duhovne kulture stvaralaca. Pri tom se organizam radnika troši i razvija u određenim prirodnim i veštačkim uslovima, sve dok, delovanjem vremena, ne dođe do smanjenja i prestanka aktivnosti.

Da bi stvarao, čovek mora da razvija svoje fizičke i intelektualne sposobnosti. U tu svrhu potrebno je da radnik poseduje bitna obeležja fizički i mentalno zdrave ličnosti, da bude pokrenut u pozitivno stvaralaštvo i da deluje u društvenoj, odnosno radnoj sredini radi stvaranja novih vrednosti.

Počev od ćelija i od organa, organizam radnika predstavlja sklop međusobno delujućih i zavisnih činilaca. Genetika, odnosno nasledne osobine, kao uslovi pod kojima se organizam razvijao i održavao, imaju svoj uticaj na zdravlje i radnu sposobnost radnika. Promene uslova razvoja i održavanja fizičke i mentalne sposobnosti radnika moraju imati svoj pozitivan ili negativan uticaj, koji će delovati i na promenu njegovih fizičkih ili duhovnih aktivnosti, odnosno celokupnih aktivnosti čoveka, što se mora ogledati i na rezultatima koji pri tom nastaju.

Izvanredno složeni i mnogostruki uzroci i uslovi formiranja i održavanja fizički zdravog organizma čoveka dobijaju još složeniji sadržaj i odnose kada je posredi mentalno zdrava ili zrela ličnost radnika.

Pokušaćemo da bar delimično ukažemo na bitna svojstva mentalno zdrave ličnosti kako bismo time približno odredili okvire u kojima se čovek ostvaruje i potvrđuje. Ne postavljajući određen redosled obeležja pozitivne ličnosti, smatramo da naročito treba istaći:

svest i stalnu aktivnost usmerenu na uspešno proširivanje i produbljivanje teorijskog i stručnog znanja da bi se razvila lična sposobnost radi pružanja nesebične pomoći drugim osobama, odnosno zajednici;

razvijanje i podržavanje postojanosti i istrajnosti u savlađivanju teškoća koje se pojavljuju tokom izvršavanja zadatka ili stoje na putu do cilja koji se objektivno može postići;

spremnost i razvijanje najpodesnijeg načina ulaganja svojih maksimalnih sposobnosti u rad koji se obavlja i u izvršavanju dužnosti koje ličnost ima u privatnom i javnom životu;

sposobnost usklađivanja svojih želja, težnji i postupaka s pozitivnim stavovima i težnjama sredine u kojoj ličnost živi i deluje;

sposobnost samostalnog donošenja odluka korisnih ne samo za sopstvenu ličnost već i za zajednicu, odnosno odlukâ koje će biti u skladu i s interesima neposredne sredine i šire zajednice;

emocionalna uravnoteženost, usklađenost nagonskih želja, odnosno sposobnost kontrolisanja svojih emocionalnih htenja i zbivanja, s potiski-

latnostima (poljoprivreda, industrija, rudarstvo, šumarstvo, itd.), *u granama* određenih delatnosti (stočarstvo, industrija tekstila, brodogradnja itd.) ili u *ograncima* određenih grana (proizvodnja živine, industrija hlađenja, proizvodnja cigareta itd.). Za razliku od istaknute društvene podele rada, rad koji se obavlja i razvija u organizacijama udruženog rada, shodno pojedinačnoj podeli rada, predstavlja tehničku podelu rada.

S razvojem nauke i tehnike i uvođenjem savremenih dostignuća u proizvodnju sve teže je, a ponekad i nemoguće izvršiti razdvajanje rada na *društvenu* i *tehničku*, odnosno tehnološku podelu rada.

S obzirom na učešće ličnosti radnika, postavljena je podela na *fizički* i *intelektualni* rad, dok se, shodno rezultatima, razlikuje *proizvodan* i *neproizvodan* rad.

Učestvovanje organizma, odnosno fizičke ličnosti u procesu rada može se nazvati i prihvatiti kao fizički rad. S druge strane, prilikom rada uopšte, a naročito kada je reč o razvijanju procesa rada u savremenim uslovima, ne mogu se psihofizičke karakteristike radnika i njegove radne aktivnosti potpuno odvojiti. Drugim rečima, praktički je neizvodljivo da se fizičke aktivnosti organizma radnika odvoje od psihičkog ili mentalnog JA radnika.

Prema određenim merilima u pogledu obavljanja rada shodno zahtevu prethodnog raznovrsnijeg poznavanja osnovnih i specifičnih problema da bi se izvršio radni zadatak, ili pak potreba obavljanja jednostavnijeg postupka, rad se može razvrstati na *prost* i *složen rad*. Takva podela u vezi je sa zahtevom znanja, teorijskog i praktičkog, sa većim ili manjim znanjem *„kako?"* i *„zašto?"*, s obzirom na uzroke, principe, mere kao i odnose pri razvijanju postupaka i rezultata procesa rada. Osnovno obrazovanje ili multidisciplinarno znanje, razne struke i kvalifikacije mogu služiti kao element pri raščlanjivanju prostog od složenog rada, s gradacijama u zavisnosti od tehničke opremljenosti i stepena primenjene mehanizacije, odnosno automatizacije.

Rad se može deliti u zavisnosti od sistematizacije radnih mesta i uslova u pogledu klasifikacije, školske i praktičke spreme, veštine i radnog iskustva. Ponekad se nailazi i na podelu rada u zavisnosti od primenjene opreme, od radnih mesta u sklopu proizvodne i pomoćne opreme ili energetske i tehnološke opreme, to jest od uzročne veze sa sredstvima za rad, pri čemu je podela izvršena na glavni i pomoćni rad, koji se takođe naziva sporedni ili prateći rad. Takve podele su često proizvoljne.

Unapređivanje rada i odnosa

Zahtevi savremene nauke, tehnike, zatim promene u društvu i kretanja na tržištu iziskuju stalno prilagođavanje načina života i aktivnosti ljudi nastalim promenama.

Stalnost kretanja, promena i napretka zahteva da se čovek kao jedinka i društvo, kao međusobno življenje i delovanje skupa jedinki, prilagođuju postojećim prilikama i uzajamno deluju na stvaranje novih uslova. S obzirom na to da je glavni pokretač i nosilac napretka čovek-

-stvaralac, onda svaki napredak prvenstveno zavisi od spremnosti čoveka da stvara. Pri tom dolaze do izraza psihofizičke karakteristike radnika, sa mnogim opštim i specifičnim obeležjima prošlosti i sadašnjeg stanja i odrazima materijalne i duhovne kulture. Da bi čovek mogao uspešno da deluje u društvu, da opstane i da se razvija, mora posedovati odgovarajuće vaspitanje, obrazovanje, steći znanje, veštinu i iskustvo da učestvuje u stvaranju povoljnih uslova za opstanak i razvoj društva. Kako se procesi stvaranja, odnosno rada ne mogu razvijati u korist društva samo učešćem jedinke već i aktivnošću drugih radnika u organizovanoj proizvodnji, delovanjem na sredstva za proizvodnju, kao i na rezultate udruženog rada, onda se, razumljivo, mora ispoljiti i potreba, a i značaj međuljudskih odnosa u procesu rada i napretka. Drugim rečima, od psihofizičkih osobina i drugih odlika svakog radnika u udruženom radu u odgovarajućoj meri zavisi ili može da zavisi postavljanje i ostvarenje zamisli, odnosno zadatka. Zajednička svest i moral radne grupe o nužnosti i značaju postavljenog cilja, kao i uverenje da će se postizanjem cilja stvoriti uslovi za opstanak i uslovi za razvoj svakog učesnika u udruženom radu ponaosob i za zajednicu u celini, podstiču aktivnosti usmerene na poboljšanje svih činilaca koji utiču na usavršavanje procesa rada, među kojima se nalaze i međuljudski odnosi. Saznanje i uverenje da će se zalaganjem i usklađenim aktivnostima u odnosima povoljnije izvršiti zadatak, postići postavljeni cilj stvaraju u učesnika rada i u grupi udruženog rada zadovoljstvo i pobuđuju pozitivna osećanja, volju da se novim pregnućima deluje na razvoj rada, odnosa i rezultata. Takva nastojanja delovaće, u normalnim uslovima, na želju i potrebu individualnog razvoja učesnika udruženog rada ponaosob, s daljim oplemenjivanjem međuljudskih odnosa u procesu rada. Posledice kultivisanja međuljudskih odnosa moraju se ogledati na radniku i radnoj grupi, na stvaranju povoljnijih uslova razvijanja procesa rada i time na ostvarenju boljih rezultata zajedničkih pregnuća. Na taj način nastaje ciklus uzajamnog i povratnog delovanja radnika na progres društva, dok razvijenija zajednica deluje na materijalni i kulturni razvoj radnika i time na kultivisanje međuljudskih odnosa u procesu rada.

U svim aktivnostima i odnosima mogu nastati teškoće, zapreke, nesporazumi, greške itd. U međuljudskim odnosima mogu nastati slučajevi, ponekad i pojave, u jednoj ličnosti ili grupi koji će pomutiti pozitivne odnose među radnicima, izazivati razne nervoze ili frustraciju ličnosti. Tada će svesni radnici, mentalno zdrave i kulturne ličnosti, kao i grupe radnika s uspostavljenim pravilnim međusobnim odnosima i s primenjenim kultivisanim međuljudskim odnosima višeg stepena, lakše, brže i pravilnije delovati u pravcu otklanjanja neželjenih uzroka, a time i pojava i posledica poremećaja pozitivnih međuljudskih odnosa. Ponekad se, čak, može očekivati da će pojave narušavanja pravilnih ljudskih odnosa među radnicima u udruženom radu i ponovno uspostavljanje normalnih međuljudskih odnosa učvrstiti radnu grupu i podstaći je na kultivisanje postojećih i pronalaženje novih oblika oplemenjivanja međuljudskih odnosa u procesu rada, delujući u interesu radnika i društva.

Prikazi

Franc Cengle: Marksovo shvatanje slobode

(„Svjetlost", Sarajevo, 1974, strana 308)

Rasprava *Marksovo shvatanje slobode* nastala je kao doktorska disertacija koju je autor odbranio 1967. godine na Beogradskom univerzitetu. Naravno da je takav njen nastanak uslovio sa svoje strane i određen način obrade, upravo primerenu metodologiju adekvatnu nameni rasprave da na naučan način prikaže u obliku školskog rada središnje ideje Marksovog shvatanja slobode. U toj svojoj nameni, ona je u celini uspela zato što je autoru pošlo za rukom da na najbolji način elaborira sve Marksove pojmove i kategorije koje su od odlučujućeg značaja za njegovo shvatanje slobode.

Marksovo shvatanje slobode nije jednostavno rekonstruisati. Jer Marks se nije poput nekih drugih filozofa sistematski bavio samo slobodom kao takvom, pa stoga i nije o tome ostavio nikakvu sistematsku raspravu. Uprkos tome, celo je njegovo delo, tako reći, nošeno idejom slobode. Upravo je celo Marksovo delo inspirisano slobodom o slobodi. Otuda proističu i mnogobrojne teškoće za njegovo tačno i celovito razumevanje. Stoga nije čudno što je autor rasprave elaborirao sve odlučujuće pojmove i kategorije Marksove misli da bi u njihovom kontekstu rasvetlio šta je Marks doista mislio i podrazumevao pod pojmom slobode.

Autorov metodološki pristup čini se ispravnim. On je najpre pošao od toga da rasvetli, kao preliminaran problem svoje rasprave, problem situiranja slobode u filozofiji. U tu je svrhu analizirao Kantovo fundiranje slobode u horizontu njegovog antropološkog dualizma, obrazloženo izvodeći njemu nasuprot Marksovo koncipiranje slobode kao „rezultata čovjekove praktičnoistorijske intervencije u sferi izmjene stvari s prirodom". Iako Kant doista nije bio izvor Marksovog koncipiranja slobode, bilo je potrebno ukazati na analitičan način da su posredi dve u svemu suprotne koncepcije slobode koje proizlaze iz sasvim drugačijih ontološko-antropoloških pretpostavki i koje zbog toga rezultiraju sasvim različnim istorijsko-političkim zaključcima.

Dakako, ti se zaključci razlikuju i od Hegelovih, mada je izvor Marksove „dijalektike nužnosti i slobode... Hegelova filozofija". Autor je s razlogom upozorio da je bliskost Hegelovih i Marksovih formulacija o nužnosti i slobodi često navodila na pogrešan zaključak o identitetu njihovih shvatanja. Upoređujući te formulacije, autor je došao do zaključka da je njihov sadržaj bitno različit, jer Hegel „polazi od apsolutno spiritualističkog pozitiviteta slobode kao takve, a Marx, suprotno Hegelu, od praktičnoistorijskog karaktera slobode kao proizvoda ljudske čulne djelatnosti". Oštra razlika između Marksovog i Hegelovog stanovišta argumentovano je i zasnovano izvedena u Cengleovoj raspravi i zato će nju biti potrebno konsultovati kad god se želi razmatrati diferencija između Marksa i Hegela. Ne manje zanimljiva od toga je i autorova kratka skica nekih savremenih tumačenja Marksovog shvatanja slobode. Pri tome autor s razlogom upozorava da je uprkos silnog mnoštva različnih savremenih interpretacija Marksovog poimanja slobode, ipak svima njima zajedničko

bar to da u tom poimanju nađu oslonac za vlastite stavove. Otuda je danas vrlo mnogo različnih koncepcija slobode koje se pozivaju na Marksa a da ga uprkos tome u osnovi mimoilaze. Takav je slučaj, na primer, s interpretacijom Marksovog shvatanja slobode u verziji Vernera Hajdera. Analizirajući Hajderovu raspravu iz 1931. godine, autor osobito uzima na nišan njegovu tezu kako je Marks, navodno, isključio svaku pomisao o realizaciji slobode u sferi predistorije. U prilog te teze na prvi pogled kao da ide Marksova misao o istoriji kao slobodnom razvitku čoveka i predistoriji kao razvitku čoveka pod teretom nužnosti. Međutim, Hajderova teza je zasnovana na pogrešnom razumevanju Marksovog shvatanja dijalektičkog odnosa „carstva nužnosti" i „carstva slobode". To je nerazumevanje proizašlo iz pogrešnog Hajderovog shvatanja Marksove koncepcije čoveka kao delatnog subjekta istorije.

Drugi značajniji interpretator Marksovog shvatanja slobode čije stanovište Cengle podvrgava kritici jeste Ralf Darendorf, koji takođe misli da je Marks „carstvo slobode" isključio iz „carstva nužnosti". Prema Cengleu, ta i njoj slične interpretacije Marksovog shvatanja slobode završavaju eshatologijom. Jer, prema njemu, Darendorf je mistificirao Marksovo shvatanje privatne svojine pripisujući Marksu tezu da ona potiče iz „prvog greha" na čijem je rastvaranju Marks, navodno, zasnovao tezu o skoku iz „carstva nužnosti" u „carstvo slobode". Duh te interpretacije Marksovog poimanja slobode prihvata i K. Levit, a i mnogi drugi koji se prema Marksovom stanovištu opredeljuju sa stanovišta hrišćanstva. Od tih interpretacija autoru su, razume se, bliže i značajnije one koje u komunizmu nalaze realizaciju „carstva slobode".

Od predstavnika te interpretativne orijentacije, Cengle se dotiče Kostasa Axelosa, Eriha Vajla i Franca Borkenaua. Među njima, naravno, postoje značajne razlike. Na primer, dok Akselos i Vajl u komunizmu vide ukidanje „alijenirane slobode", dotle Borkenau mogućnost komunizma u Marksovom svetlu tek pretpostavlja na osnovi ukidanja religije i porodice. Dakako, sve to ide mimo Marksa, ali s ogromnim političkim reperkusijama. Tim i sličnim interpretacijama Marksovog pojma „carstva slobode" Cengle suprotstavlja Blohovo shvatanje toga pojma, s kojim zaključuje da je „carstvo slobode *de facto* rezultat praktične ljudske djelatnosti". Sve ovo kritičko razračunavanje s interpretacijama Marksovog pojma slobode u kontekstu njegovog sadržaja definisanog kao komunizam poslužilo je autoru kao argument za izvođenje teze o dijalektičkom jedinstvu nužnosti i slobode. Ta je teza središnje osište njegove rasprave. Ona se provlači kao nit kroz celu raspravu. Insistiranje na toj tezi nije moglo a da se ne dotakne i pitanja identičnosti ili neidentičnog definisanja odnosa nužnosti i slobode kod Marksa i Engelsa. Već odavno je istaknuta teza da Marks ne definiše odnos nužnosti i slobode na isti način kao Engels Tako je M. Rubel zastupao tezu o apsolutnoj razlici između Engelsove teze o *skoku* iz carstva nužnosti u carstvo slobode od Marksovog stanovišta o odnosu nužnosti i slobode. Suprotno tome, R. Garodi je zastupao gledište o identičnosti njihovih gledišta o tome problemu. Izgleda da je autor bliži ovom poslednjem, jer uglavnom sve te razlike svodi samo na različite formulacije uistini istog osnovnog gledišta. Zbog onoga što se sve isplelo oko te razlike valjalo je da autor sam problem šire razvije. Nekako se dobija utisak da ga je stidljivo zaobišao iako je insistiranje u marksizmu i marksologiji na toj razlici zadobilo neviđene dimenzije.

Drugo poglavlje autorove rasprave pod naslovom *Sloboda i svijet* sadržinski razvija ontološko-antropološke pretpostavke Marksovog zasnivanja slobode. Upravo u tome poglavlju autor koncipira analizu Marksovog shvatanja odnosa slobode i predmetnog sveta. To je poglavlje veoma sadržajno i predstavlja središnji deo cele rasprave. Baš se tu dotiču, u zavisnosti od svrhe, sve bitne teze Marksove misli, sva ona suma pojmova koja na ovaj ili onaj način kruži u okvirima Marksove misli o slobodi. Raspravljajući podrobno Marksove pojmove „čovjekov svijet kao djelatnost" i „radnikov svijet",

autor pokazuje umešno način na koji je Marks svoje ontološko-antropološko stanovište sačuvao i ukotvio sasvim daleko od ontologizma klasičnog materijalizma i antropocentrizma evropske filozofske tradicije. Marks je ostajući u granicama interpretacije slobode kao bitne ontološke i antropološke karakteristike čoveka prevladao kontroverzu između klasičnih oprečnosti objektivizma i subjektivizma, determinizma i indeterminizma. Kategorija *opšteljudske emancipacije,* na koju Cengle upozorava kao na značajno prisutnu kategoriju u Marksa, izgubila je u njegovoj interpretaciji značenje koje joj se tradicionalno pridaje, parcijalno značenje. Kod Marksa taj pojam znači u Cengleovoj interpretaciji sasvim nešto drugo — svođenje čovekovog sveta na sebe samog. Kategorijalna analiza filozofskog smisla opšteljudske emancipacije kod Marksa najuspešniji je i najvredniji deo Cengleove rasprave. Naravno, to nipošto ne znači da su drugi delovi rasprave manje vredni, nego da je, s obzirom na dosta malobrojne rasprave o filozofskom značenju *opšteljudske emancipacije* i s obzirom na način na koji je autor izveo svoje stavove, taj deo rasprave osobito vredan. Tu vrednost čini još značajnijom polemički karakter raspravljanja s nekim dosadašnjim interpretacijama filozofskog značenja *opšteljudske emancipacije.*

Treće, poslednje poglavlje Cengleove rasprave, pod naslovom „Čovjek i sloboda“, takođe je široko zasnovano, i ontološko-antropološki utemeljene teze daju razloga da se ozbiljno shvate. Zanimljivo je da poglavlje počinje autorovom raspravom o odnosu slobode i ljudske prirode. Takav je početak sasvim adekvatan čitavom njegovom razumevanju Marksovog shvatanja slobode. Adekvatan njegovom nastojanju da dokraja domisli smisao Marksove teze iz poslednjeg toma *Kapitala* da se sloboda u carstvu nužnosti može sastojati samo u tome da podruštvljeni čovek svoju izmenu materije s prirodom vrši pod uslovima najadekvatnijim svojoj ljudskoj prirodi. Domišljanje te Marksove teze nužno je vodilo Cenglea do razumevanja adekvatnih i neadekvatnih oblika društvene proizvodnje i do analize mnogobrojnih reperkusija koje po čoveka i njegov svet otuda proizlaze. Nije mesto ovde da se potanje izlaže autorovo razumevanje Marksovog shvatanja prirode i ljudske prirode, ali valja samo, bar uzgredno, istaći da on misli ove pojmove umnogome izvan uobičajenog horizonta značenja ontologističke i antropocentrične provenijencije. Isto tako, njegovo se raspravljanje i razumevanje dijalektike radnog i slobodnog vremena kod Marksa takođe razlikuje od dosta uobičajenih interpretacija koje taj odnos jako uprošćavaju i nedijalektički odsecaju. Ne bi se, doduše, moglo reći da je tu autor osobito originalan, ali zato valja istaći da je njegovo raspravljanje te problematike izvanredno ukomponovano u njegovo razumevanje celokupne problematike kod Marksa.

Cengle je sistematski istražio razne vidove odnosa slobode i drugih, za Marksa relevantnih, pojmova kao što su relacije: praksa i sloboda, otuđenje i sloboda. Uviđajući višestruki značaj u tim relacijama za tačno razumevanje Marksovog shvatanja slobode, autoru je pošlo za rukom da pruži sistematsku i celovitu evidenciju veza slobode s drugim kategorijama odlučujućim u celokupnom Marksovom delu. To je njegovoj raspravi dalo karakter potpune i gotovo iscrpne monografije o neobično aktualnoj strani Marksovog mišljenja. Koliko nam je poznato, Cengleova rasprava je dosad jedina obimnija monografija u našoj filozofskoj literaturi koja je gotovo čitavu jednu deceniju u središtu svoje pažnje imala, ne nimalo slučajno, baš problem slobode. Aktualnost problema filozofije u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji uslovljena je na prvom mestu praktičnim značenjem slobode za savremeno kretanje jugoslovenskog društva i promene koje ono doživljava u ovom istorijskom času. Zato mislimo da je pojava Cengleove rasprave došla u pravi čas. Ona će sa svoje strane pripomoći da se mnogi oslobode predstava o slobodi, za koje u najboljem uverenju drže da su marksističke, ili bi trebalo da su marksističke, a u stvari su vrlo često eshatološke po svom bitku i stoga politički neprihvatljive po svom karakteru. Takođe treba očekivati da će

Cengleova rasprava o Marksovom shvatanju slobode probuditi iz dogmatskog dremeža one deterministe koji su Marksovu aktivističku koncepciju čoveka stalno zamenjivali fatalističkim usudom u oslobođenje čoveka koje se negde valja iza njegovih leđa i izvan njegovog dela.

Naravno, i pored svih pomenutih dobrih strana i vrlina, knjiga obiluje i manjim nedostacima. Možda je jedan od krupnijih njenih nedostataka to što nam se čini da autor nije uspeo da svakad jasno razgraniči Marksovo shvatanje slobode od izvesnih interpretacija slobode u hajdegerovskom marksizmu, kako bi to rekao A. Šmit. Ta razgraničenja nisu jasno provedena ni u odnosu na interpretacije slobode što ih je s pozivom na Marksa za sobom ostavila kritička teorija društva.

Priznajemo da bi ostvarenje takvih razgraničenja značajno opteretilo samu knjigu, a možda ne bi ozbiljnije doprinelo njenoj prvobitnoj nameni, ali bi zauzvrat nadoknadilo čitaocu traganje za tim diferencijama koje su uočljive pri svakom ozbiljnijem bavljenju ne samo slobodom u varijanti tih marksističkih orijentacija nego i drugom ontološko-antropološkom problematikom marksizma.

No uprkos svemu tome, Cengleova rasprava je značajno i zanimljivo naučno-filozofsko delo. To je monografija o Marksovom shvatanju slobode koja se ne može zaobilaziti a da se ozbiljno ne uzme u račun u svim dijalozima o slobodi koji pretenduju na predznak *marksistički*. Nju valja uzeti u obzir osobito zbog nastojanja njenog autora da ostane strogo u okvirima Marksove ontološko-antropološke sfere koja se u današnjim interpretacijama Marksa na ovaj ili onaj način nastoji razbiti u korist jedne neljudske ontologije i jedne aprioristične i neistorijske antropologije. Cengle je doista uspešno obrazložio da je Marksovo shvatanje slobode, sadržano u tezi da je čovek esencijalno slobodan, ali esencijalno „po tome što je njegova individualna egzistencija moguća jedino pod pretpostavkom da je adekvatno determinirana njegovim vlastitim generičkim i društvenim postojanjem", danas osobito aktualno za revolucionarno preoblikovanje sveta. Zato mislimo da je prilično ozbiljan propust ove knjige što eksplicitno nije tematizirala relaciju *revolucija i sloboda* iako je implicite ta veza na primetan način prisutna u njegovim analizama Marksovog shvatanja slobode. Stoga je mnogo šta i rečeno o toj vezi, ali na način koji nije reljefan.

Posebnu vrlinu rasprave predstavlja vrlo obimna bibliografija, značajna ne samo za predmetnu temu knjige nego i za razumevanje starijih i novijih interpretacija Marksovog shvatanja slobode i njegovih ideja uopšte. Bibliografija sadrži i dobar deo bibliografije jugoslovenskih filozofa relevantne za interpretaciju Marksovog shvatanja slobode. Možda je manji nedostatak priložene bibliografije što je ograničena pretežno na nemačku filozofsku literaturu, iako nije neznatna ni literatura o datom problemu na engleskom jeziku koju je valjalo pomenuti.

Premda je Cengleova rasprava doktorska disertacija, dakle ipak školski rad po svojoj nameni, ona taj nivo ozbiljno i daleko nadmašuje nivoom filozofskih eksplikacija, kritičnošću i obrazloženim izvođenjem vlastitih stavova. Ona svedoči da je njen autor ozbiljan filozofski pisac čije je razumevanje Marksa instruktivno u mnogom pogledu. Stoga se može očekivati da će Cengleova knjiga naići na dužno i potpuno razumevanje. Naravno, to još nikako ne znači da knjiga nema i spornih mesta.. Ako ih mi ovde nismo iznosili, to ne znači da ih valja prećutati. Ali nam se ipak čini da ta mesta ne zaslužuju dublju pažnju jer nisu imala znatniji uticaj na bitne stavove rasprave.

U klimi i situaciji kada se u nas s pravom insistira na svestranom izučavanju marksizma, ta knjiga je značajan prilog zadovoljenju toga insistiranja. Valja očekivati da će javnost lakše i brže dolaziti do knjiga slične vrste koje kao doktorske disertacije u dosadašnjem odnosu prema marksizmu nisu lako nalazile put do čitaoca. Put ka Marksu preko ove knjige siguran je put. Ali njena pretenzija nije unazad, nego prvenstveno unapred. S razumevanjem slobode u Marksa, ona angažuje i provocira na slobodu, na put u budućnost s jasnog izvora.

MILOJE PETROVIĆ

Srđan Vrcan: Društvene nejednakosti i moderno društvo

(„Školska knjiga", Zagreb, 1974, strana 182)

Aktuelni interes za objašnjenje socijalnih razlika kod nas potakao je splitskog sociologa Srđana Vrcana na podrobnu studiju problema društvene nejednakosti u suvremenom društvu. Rezultat te analize je uspjela monografska studija koja, iako po metodologiji ide u sociološku literaturu, obogaćuje našu društvenu misao na samoj granici filozofske, politološke i sociološke problematike.

Koji je problem u središtu Vrcanove pažnje? To pitanje nije naodmet, jer se i sam autor trudi da precizira fenomene koji se javljaju u žiži njegovog analitičkog interesa. Nije riječ o društvenim razlikama koje neizbježno postoje u svakom, pa i najpravednijem društvu, jer one proizlaze iz različnog društvenog položaja ljudi, kojeg će biti dok bude i podjele rada, već je riječ o onim nejednakostima koje se pojavljuju u masovnim razmjerima, kada se ljudi toliko duboko društveno razlikuju po svojem društvenom položaju da se to ogleda u društveno vertikalnom smislu i dovodi do toga da u jednom društvu ljudi različito vrijede. Kako kaže i sam autor, „postojanje društvene nejednakosti znači postojanje takvih društvenih odnosa u kojima se jedni u društvu na sustavan i relativno stabilan način favoriziraju i privilegiraju, a drugi se istodobno sustavno i na relativno stabilan način deprivilegiraju, potiskuju i ograničuju u realnim mogućnostima svoje vlastite društvene i kulturne afirmacije i cjelovitijeg individualnog i kolektivnog razvoja" (str. 12). Dok su društvene razlike procesi horizontalne društvene diferencijacije, društvene nejednakosti su procesi vertikalne diferencijacije, koji se ispoljavaju kao relativno stabilno i neprekidno raslojavanje u društvu.

Tu je potreban jedan semantički oprez: socijalistička misao je nerijetko zapadala u zamke primitivnog egalitarizma (ili „vulgarnog komunizma", kako kaže Marx), zamišljajući komunizam kao uniformno i strogo reglementirano društvo bez razlika ili s veoma suženim i prisilno ograničenim prostorom bilo za kakvo društveno razlikovanje. Zbog toga nije riječ o nejednakosti uopće ili o socijalnim razlikama, već o onoj nejednakosti koja se sistematski i strukturalno javlja kao simptom određenog stanja društvenih odnosa.

Kako se ispoljava fenomen ili, bolje reći, društveni odnos čija je pojavna manifestacija društvena nejednakost sistematske i strukturalne naravi?

Vrcan nabraja devet općih obilježja društvene nejednakosti sistematske i strukturalne naravi: one su relativno trajne i stabilne, a ispoljavaju se u istim prepoznatljivim pojavnim oblicima u jednom društvu; pokazuju relativno čvrstu strukturu, raspodjeljujući na manje-više isti način društvene prednosti u okviru jedne populacije; očituju se u strateški važnim područjima života društva i unaprijed strukturiraju djelovanje pojedinca i društvenih grupa; proizlaze iz vladajućih društvenih odnosa i vezane su za funkcioniranje društvenog sistema; institucionalizirane su i uključuju mehanizme mistificirane svijesti; masovne su naravi, itd. Već samo nabrajanje općih obilježja društvenih nejednakosti pokazuje da su one pojavni oblik klasnog društva uopće, pa autor zaključuje da se može ustvrditi kako klasno društvo postoji tamo gdje postoji sistematska i strukturalna društvena nejednakost masovnih razmjera.

Zanimljivo je Vrcanovo utvrđivanje područja na kojima se društvene nejednakosti pojavljuju. To stoga što je jedna od vladajućih zabluda u tom pogledu da se društvene nejednakosti javljaju samo na području raspodjele, pa prema tome odsustvo privatnog prisvajanja sredstava za proizvodnju i rada pogrešno navodi i na nepostojanje društvene nejednakosti.

Društvene nejednakosti o kojima je riječ — dakle, one sistematske i strukturalne naravi — javljaju se na četiri područja. Prvo, one se javljaju na području materijalne produkcije i reprodukcije društva, tj. u svije

rada i u odnosu prema svijetu rada. Drugo, one se javljaju na području političke dominacije, tj. odnosa vlasti i raspodjele društvene moći i utjecaja, dijeleći one grupe i pojedince koji su subjekti političkog života od onih koji su predmet politike, objekt političke dominacije i manipulacije. Treće, one se javljaju na području podjele rada u užem smislu i dijele one koji imaju monopol nad društvenim ulogama u kojima preteže intelektualni rad od onih koji ostaju vezani za društvene uloge vezane uz manuelni rad. Četvrto, nejednakosti se javljaju i na području raspodjele svih civilizacijskih dobara i kulturnih vrijednosti koje stoje na raspolaganju jednom društvu. Na osnovi tih četiriju područja manifestacije društvene nejednakosti uzdiže se zgrada specifičnih društvenih nejednakosti koje obilježavaju svako konkretno suvremeno društvo. Time je srušen mit o jednodimenzionalnoj nejednakosti, koju i mnogi marksisti uprošćeno svode na nejednakost vlasništva.

Kratka historijska retrospektiva pojave nejednakosti predstavlja uvod za središnje pitanje knjige, gdje se ova teorijska elaboracija problema primjenjuje i potvrđuje u konkretnoj analizi suvremenog društva. Feudalno društvo Vrcan označava kao društvo nejednakosti *par excellence*, ali se već i u tom društvu javlja potreba za jednakošću bar na području mistificirane ideološke svijesti, u religiji, kao zagrobna jednakost. U vladajućoj ideologiji buržoaskog društva jednakost se javlja u doktrini prirodnog prava, nasuprot realnim odnosima nejednakosti. Hipokrizija egalitarizma nije rezultat pukog voluntarizma, već zakonito i logički proizlazi iz aktuelnog karaktera rada i stanja razvoja proizvodnih snaga. Ideja društvene jednakosti, koja prema Marxovim riječima ima u građanskom društvu karakter masovne predrasude, dobija svoju strukturalnu osnovu baš djelovanjem zakona vrijednosti i potrebom razmjene ekvivalenata ljudskog rada, koji je opredmećen u svijetu roba. Ideja građanske jednakosti koja se ovaploćuje u pravnoj fikciji nije izraz jednakosti ljudi, već stvarna jednakost roba i opredmećenog rada!

Tako se ostvaruje ogromna stvarna nejednakost između triju kategorija građanskog svijeta: onih koji stvaraju višak vrijednosti, onih koji ga promeću i realiziraju i onih koji ga prisvajaju.

Građanska društvena misao, kao izraz građanske ideologije, pokazuje razvojni logički kontinuitet od prvobitne zamisli i teorije prirodnog prava do otvorenog antiegalitarizma fašizma. Vrcan prikazuje taj razvojni kontinuitet, od Lockea, Voltairea i Rousseaua preko Babeufa, Comtea do Pareta i Michelsa. Ova dva posljednja mislioca definitivno pokapaju liberalnu misao o društvenoj jednakosti, pokazujući da je ona ipak najpovoljnija ideologija samo relativno stabilnog građanskog društva koje se još nalazi u uzlaznoj fazi. Pareto je otvoreni apologet klasnog društva i teoretičar elite, uz Michelsa jedan od tvoraca duhovne atmosfere i ideologije fašizma. Pod utjecajem njihovih misli razgolićuje nam se građansko društvo u svojem breughelovskom izdanju, što i jest prava njegova suština.

Nakon faze otvorenog, bestijalnog antiegalitarizma građansko društvo poduzima, kao jedini izlaz iz krize, temeljitu strukturalnu reformu društva čiji je zadatak da zadrži postojeću raspodjelu nejednakosti (i monopol vladajuće klase!), ali sada pod ideološkom kamuflažom naučnog i tehnološkog progresa. Taj „obrambeni antiegalitarizam" je već pojava tzv. industrijskog društva.

Revolucionarni pokreti radničke klase ne uspijevaju svugdje da ostvare krajnji cilj, tj. da sruše građansko društvo, ali ga primoravaju na strukturalne reforme. Društvena struktura se uslijed toga ne prikazuje više u obliku piramide, već peterokuta ili kruške. Građansko društvo pokušava „integrirati" radničku klasu i otupiti njezinu oštricu. Suvremene meritokratske koncepcije (tu je riječ o tehnokratskoj ideologiji) naglašavaju da se jednakost u suvremenom svijetu zasniva na razlikama u sposobnosti ljudi i diferencira na osnovi raspolaganja znanjem i stručnošću. To je tipična fetišizacija nauke i tehnike, što je karakteristično za kasnokapitalističko društvo, koje se bori da što dulje odloži čas svojeg

nestanka sa historijske scene. Vrcan tu ideologiju prikazuje u vidu dviju koncepcija, meritokratske i funkcionalističke, kojima pridodaje još i neoveberijansku, ali propušta da je nazove pravim imenom tehnokratizma.

Koristeći je sociološkim istraživanjima kasnokapitalističkog društva na Zapadu (navodeći Dahrendorfa, Tumina, Goldthorpea, Parkina, Myrdala i druge) Vrcan opovrgava tehnokratsku tvrdnju o suvremenom društvu izobilja kao društvu jednakosti. Država blagostanja, sa svim mjerama socijalne politike po kojima se razlikuje od agresivnog kapitalizma, ipak ostaje određena strukturalnim društvenim okvirima ekonomskog sistema i klasnih odnosa koji proizlaze iz karaktera proizvodnih snaga. Sve egalitarno usmjerene mjere državne intervencije i politički zahvati orijentirani na obrazovanje, zdravstvo, stambene probleme, socijalnu sigurnost itd. ne mogu ozbiljno ugroziti ili narušiti postojeće društvene nejednakosti (str. 159). Usprkos tendencije za niveliranjem suvremenog građanskog društva u društvo tzv. srednje klase, njega i dalje prožimaju ozbiljni sukobi koji su rezultat sistematske i strukturalne nejednakosti, što se javlja, doduše, u nešto manje transparentnom obliku, ali i dalje djeluje kao motiv političke diferencijacije i klasne borbe bez obzira na to što to više nije borba za egzistentni minimum, već za „suodlučivanje", kontrolu nad viškom vrijednosti i sl.

Istraživanje nejednakosti u suvremenom svijetu zahtijeva i vrednovanje situacije u suvremenim socijalističkim društvima.

Za Vrcana nejednakost u socijalističkim društvima nije samo povijesna baština, već svojstven rezultat razvoja tih društava u pravcu provođenja jednog od modela socijalizma, tj. birokratsko-etatističkog. Autor dokazuje na osnovi istraživanja sociologa na Istoku (Tergea, Mahonjina, Tlusog i Klofača) da se društvene nejednakosti u tim društvima javljaju na sva četiri područja koja on prethodno utvrđuje kao relevantna (gore spomenuti elementi multidimenzionalne nejednakosti!). Spominjući i drugi model socijalizma, tehnokratsko-menadžerski, Vrcan utvrđuje da oba modela „predočuju stanovite sistematske i strukturalne nejednakosti kao objektivne pretpostavke održanja socijalističkog uređenja ili bržeg industrijskog i tehničkog razvoja društva" (str. 178). Oba modela načelno računaju sa sistematskim otuđivanjem viška rada i potiskivanjem prema dolje granice potrebnog rada. Na kraju, oba modela ne vjeruju u stvaralačke, propulzivne i demokratske potencijale radničke klase, bar ne u značajnijoj mjeri.

Izvanevropski socijalizam pak slijedi egalitarističku koncepciju „jednakosti u siromaštvu". Četvrti model — samoupravnog socijalizma — morao bi poslužiti kao okvir za ostvarivanje najveće moguće društvene jednakosti i za maksimalno eliminiranje društvene nejednakosti sistematske i strukturalne naravi, nejednakosti svojstvene starom svijetu, u kojem vladaju odnosi prisvajanja viška rada od onih koji ga ne proizvode. Samoupravni socijalizam traži stvarno i potpuno društveno izjednačavanje u temeljnom društvenom procesu materijalne produkcije i reprodukcije života — zaključuje autor ovu veoma aktuelnu i zanimljivu studiju.

Treba, međutim, na kraju primijetiti da nedostaje sistematska analiza samoupravnog društva s gledišta borbe protiv nejednakosti. Ovdje nedostaje i analiza utjecaja ovih prethodnih triju modela socijalizma koji su se u našoj stvarnosti preplitali i jako utjecali na razvoj samoupravljanja usporavajući ga. Autor, također, ne precizira gdje se model tehnokratskog socijalizma javio na djelu, pa se čitaocu čas može činiti da je riječ o socijalističkim društvima „reforme" (Mađarska i Čehoslovačka), a čas o našem društvu u kojem su u jednom razdoblju idejno koegzistirale i politički ofanzivno nastupale pristalice tehnokratsko-liberalističkih društvenih odnosa. Analiza našeg društva, borbe protiv nejednakosti u njemu i dinamičkog kretanja njegove strukture zacijelo bi još više pridonijela vrijednosti te knjige, pogotovu zato što našoj sociologiji ne nedostaje empirijskih istraživanja. Ali možda ovo nenapisano posljednje poglavlje zaslužuje i posebnu knjigu.

DAMIR GRUBIŠA

Milorad Popović: Delegatski sistem i samoupravljanje

(„Radnička štampa", Beograd, 1974, strana 110)

Najznačajniju novinu novog Ustava predstavlja uvođenje delegatskog principa, koji je izazvao veliko interesovanje teoretičara našeg političkog sistema. Nedavno se pojavilo u nas nekoliko knjiga koje obrađuju tu izuzetno aktuelnu temu. Ovog puta izdvajamo knjigu Milorada Popovića *Delegatski sistem i samoupravljanje*, u kojoj je vrlo sažeto ukazano na poreklo, klasnu suštinu i cilj uvođenja delegatskog sistema.

Knjiga ima poseban značaj zbog toga što se pojavila neposredno posle korenitih promena u sadašnjoj etapi našeg socijalističkog razvoja, koje su posebno izražene u oblasti društveno-političkog i društveno-ekonomskog sistema. „U ovom radu je učinjen pokušaj", veli autor, „da se ukaže na osnovne principe i oblike funkcionisanja i delovanja samoupravnih odnosa čiju jednu od najbitnijih komponenata predstavlja delegatski sistem". Najviše pažnje pisac je poklonio istorijskom prikazu delegatskog sistema i dosadašnjim iskustvima na tom području; o tome govori u prvom i drugom delu knjige. On želi da pokaže da delegatski sistem nije nikakva novina, niti „znači otkriće jugoslovenske teorije, ili eksperiment njene političke prakse".

Prve oblike delegatskog sistema i njegovog praktičnog realizovanja nalazimo kod Pariske komune. Pisac navodi nekoliko vrlo značajnih principa koje je uspostavila Pariska komuna, a koji su od osobite važnosti sa stanovišta delegatskog sistema. Ističući izvanredni istorijski značaj Pariske komune, koja je predstavljala veliko delo pariskog proletarijata, autor smatra da je Komuna dobrim delom poslužila kao uzor za izgradnju sovjeta i naših narodnooslobodilačkih odbora.

Sovjeti do 1936. godine predstavljaju, po Popovićevom mišljenju, drugi pokušaj da se delegatski sistem primeni u praksi. Govoreći o sovjetima kao okviru za uključivanje masa u vršenje vlasti, pisac nas upoznaje s Lenjinovim shvatanjem delegatskog sistema analizirajući karakter sovjetske vlasti. Zatim, kao određeno iskustvo u primeni delegatskog sistema, izdvaja statut Radničkog saveta Budimpešte, u kome su na dosta specifičan način objedinjeni interesi rada i političke vlasti, i, takođe, skreće pažnju na neke odredbe u Vajmarskom ustavu iz 1919. godine. Govoreći o još nekim pokušajima primene jedne specifične vrste delegatskog principa u praksi, autor ističe značaj postojanja elemenata delegatskog sistema u kapitalizmu, „jer je reč o tome da on ima svoje mesto upravo u tom sistemu".

U trećem delu knjige, koji nosi naziv „Razvoj socijalističkog samoupravnog sistema u nas", pisac govori o narodnooslobodilačkim odborima kao najčistijem obliku primene delegatskog sistema do tada i o prvim iskustvima u nas neposredno posle rata. Nabrajajući karakteristike narodne samoupravno-demokratske vlasti za vreme rata, Popović ističe da je do donošenja Ustava iz 1946. godine sistem vlasti već bio tako reći potpuno izgrađen. Treće poglavlje pisac završava vrlo kratkom analizom veća proizvođača, koja su imala neka suštinska obeležja delegatskog sistema, i na kraju govori o većima radnih zajednica koja su predstavljala nastavak, odnosno izgradnju celog društva na samoupravnim osnovama.

„Aktuelna pitanja delegatskog sistema i samoupravljanja" — naslov je četvrtog dela Popovićeve knjige, u kome nas autor upoznaje s uzrocima promena u skupštinskom sistemu, s ciljem i suštinom uvođenja delegatskog principa, zatim s položajem i ulogom delegacija i delegata, kao i s kandidacionim postupkom, koji se smatra najvažnijim delom procesa konstituisanja skupština. Veoma je dobro pisac zapazio da je delegatski sistem univerzalan princip organizovanja i da njegovo uvođenje „izražava oblik samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, od društvene baze rada pa do vrha političkog odlučivanja". U tom delu autor se, uglavnom, ograničio na interpretiranje pojedinih odredaba novog Ustava koje govore o delegatskom sistemu.

On naglašava da delegatski princip može biti razumljiv samo ako se bude shvatio kao obezbeđenje i učvršćenje vladajućeg položaja radničke klase u sistemu socijalističkih društvenih odnosa.

U petom i šestom delu svoje knjige autor govori o samoupravljanju u društveno-političkim zajednicama i o odgovornosti društveno-političkih organizacija, posebno Saveza komunista, Sindikata i Socijalističkog saveza, za funkcionisanje delegatskog sistema kao oblika neposredne samoupravne demokratije. Ukazuje na novine i izmene koje je izazvalo uvođenje delegatskog sistema u pogledu strukture skupština. „Ako se izgrade odgovarajući metodi i načini delovanja skupština saglasno principima i duhu delegatskog sistema", kaže autor, „one će postati odgovorna društvena radna tela". Karakteristično je Popovićevo zapažanje da su samoupravni odnosi u federaciji, to jest odnosi saradnje među republikama i pokrajinama, doprineli da jugoslovenski federalizam primi takve karakteristike koje ne poznaje nijedno društvo do sada. Uvođenje delegatskog sistema predstavlja nov kvalitet, zaključuje pisac knjige, ali da bi on uspešno funkcionisao, potrebno je izuzetno odgovorno angažovanje društveno-političkih organizacija sa Savezom komunista na čelu, jer ne bi bilo dobro ako bismo smatrali da će delegatskim sistemom biti obezbeđena neka vrsta automatizma i da zato nije potrebna društvena uloga i uticaj avangardnih socijalističkih snaga.

Na kraju možemo reći da u Popovićevoj knjizi nalazimo odgovore na mnoštvo pitanja koja se tiču, pre svega, istorijskog razvoja ideje i prakse delegatskog sistema. No dosta je toga ostalo nedorečeno i nejasno. što je i razumljivo, jer delegatski princip tek treba da se utemelji u našem društveno-ekonomskom i političkom životu. I sam autor se u uvodnom delu ogradio, rekavši da konkretniji prikaz nije mogućan jer praktična rešenja tek sada treba da se iznalaze. S obzirom na izuzetnu aktuelnost i značaj te teme, sva pitanja koja su u tom radu pokrenuta tek će biti predmet potanjih analiza teoretičara političkog sistema.

DRAGICA JANJIĆ

Enco Koloti: Nacizam

(„Il Nazismo" a cura di Enzo Collotti, ed. Zanichelli, Bologna, 1972)

Hrestomatija tekstova o nemačkom nacionalsocijalizmu, koju je pripremio Enco Koloti, profesor savremene istorije na Univerzitetu u Trstu, jedna je u nizu publikacija objavljenih u Italiji u poslednje vreme o fenomenu fašizma, publikacija koje svojom brojnošću pokazuju ne samo živo interesovanje naučne i šire javnosti u Italiji za fenomen fašizma već i to da je fašizam deo savremene stvarnosti.

Ta hrestomatija ne daje potpunu predstavu o nacizmu, jer je Koloti, prilikom njenog sastavljanja, želeo da pruži odgovor pre svega na dva pitanja: prvo, da li je nacizam bio izvorno nemački fenomen ili pak nemačka forma jednog evropskog fenomena, odnosno, kako je to formulisao Lukač: da li nacizam predstavlja nesrećnu epizodu suštinski normalnog nacionalnog razvoja Nemačke, ili pak poslednju, akutnu i paradoksalnu posledicu jedne nenormalne društveno-istorijske evolucije, i drugo, kakva je bila opozicija u Nemačkoj prema Hitleru i nacizmu i koji su bili uzroci nemoći te opozicije.

Pitanja su zanimljiva, kroz njih se prelama celokupna čudovišna egzistencija nacizma, a odgovori su utoliko zanimljiviji što su u ovoj antologiji zastupljeni autori različnih ideoloških opredeljenja i iz različnih zemalja. Ovo drugo izgleda čak i važnije kada je reč o odgovoru na prvo pitanje. Jer dok nemački autori

uglavnom smatraju fašizam produktom opšteevropskih, pa i svetskih kretanja na početku ovog nemirnog veka, dotle su strani autori bili pretežno orijentisani na istraživanje korena nacizma u istoriji germanskog duha.

Među onima koji poreklo nacizma istražuju u istoriji Nemačke, najznačajniji je, svakako, Lukač, čiji su stavovi o tom pitanju, inače, dobro poznati.

Tražeći tačku od koje je Nemačka skrenula sa puta jednog normalnog društveno-istorijskog razvoja, Lukač kaže da tu tačku predstavljaju srednjovekovni seljački ratovi. Od toga doba Nemačka doživljava potpuno drugačiji razvoj nego što su ga imale Francuska i Engleska, razvoj koji je u osnovi išao sa zakašnjenjem i koji nije bio u skladu s mogućnostima nemačkog naroda. I dok su Francuzi i Englezi stvorili moćne države, nemački narod je ostao da sanja snove o slavi i moći ujedinjene Nemačke, i da traži svoje „mesto pod suncem". Iz tih snova, iz tog „iracionalnog utopizma", kako ga naziva Lukač, rađaju se kasnije nemački ekspanzionizam i imperijalizam, koji dovode i do prvog svetskog rata i do pojave nacizma.

U tom nenormalnom razvojnom putu Nemačke, nenormalnom u poređenju s ostalom Zapadnom Evropom, nalazi korene nacizma i francuski istoričar E. Vermel. Za njega je nacionalsocijalizam neposredni nastavak pangermanske tradicije, tradicije Tevtonskog reda i Hanzeatske lige. Na pangermanizam, a posebno na filozofski pangermanizam Fihteov, Lajbnicov, Hegelov, Šlajermaherov i drugih, koji je izražen u tezi o superiornosti nemačke misli i kulture, lako se nadovezao socijalni darvinizam 19. veka. Iz toga su proizašli rasizam i antisemitizam, odnosno Hitlerov nacizam kao sublimacija svega toga.

Za P. Fireka, američkog istoričara, pravi koren nacizma jeste tradicionalni nemački ideal real-politike, ideal koji je stvorio Fihte („među državama ne postoji ni zakon ni pravo, izuzev zakon jačeg"), a koji su kasnije razvili Hegel, Vagner i Trajčke („rat je najveći sud istorije"), a praktički ostvarili Bizmark i Hitler. Iz ideala real-politike proizašao je nacistički etički relativizam, koji je najbolje izražen u Hitlerovoj paroli da „jedini kriterij za prosuđivanje da li je neki poduhvat ispravan ili pogrešan, jeste njegov ishod".

Po Firekovom mišljenju, Fihte je bio prvi istaknuti Nemac koji je „svesno i sistematski kombinovao nacionalizam sa socijalizmom i sa totalitarnim sistemom obrazovanja".

Isti taj ideal real-politike bio je, po mišljenju Franca Nojmana, osnovna karakteristika ekonomske teorije i prakse nacionalsocijalizma. Nojman, naime, želi da razbije zabludu da je ekonomska doktrina nacionalsocijalizma doktrina državnog kapitalizma, ili pak korporativizma kakav je postojao u Musolinijevoj Italiji, odnosno kakav je proklamovan od strane katoličke socijalne doktrine (enciklika „Quadragesimo Anno" iz 1931. godine), kao doktrina katoličkog solidarizma.

Nojman smatra da su u praksi korporativizam i nacionalsocijalizam nespojivi. Osnovu korporativizma čini ekonomizam, možda čak utilitarizam, i parcijalni, esnafski interes. Nasuprot tome, osnova nacionalsocijalizma jeste totalni interes i dominacija politike nad ekonomijom. On u praksi ne sledi nikakav program izuzev proste parole da je „javno dobro važnije od pojedinačnih interesa". Njegova ekonomska organizacija je pragmatička i potpuno podređena maksimalnoj efikasnosti i produktivnosti radi stvaranja uslova za vođenje rata. To je privatna kapitalistička ekonomija disciplinovana od strane totalitarne države. Stoga Nojman smatra da se ona najbolje može definisati kao „totalitarno-monopolistički kapitalizam".

Duhovnim poreklom nacizma okupiran je i F. Majneke, nemački liberalni istoričar. On smatra da je moderni „tehničko-militaristički duh" proizašao iz tradicionalnog pruskog militarizma, čije je bitno obeležje bilo „bezuslovno žrtvovanje ličnosti" profesionalnoj stvari. Podrška koju je Rajhsver pružio Hitleru, a koja je bila odlučna za njegov dolazak na vlast, bila je posledica toga što je on bio prvi koji je tom uniženom Rajhsveru obećao povratak stare slave i stvaranje vojske „veće nego što iko može da zamisli". Ujedno je to,

kaže Majneke, bilo i jedino obećanje koje je Hitler održao.

Antisemitizam je bio, kao što je poznato, jedno od bitnih obeležja Hitlerovog nacionalsocijalizma i razumljivo je što ni u ovoj antologiji to pitanje nije moglo biti zaobiđeno. Ono je u središtu interesovanja američkog istoričara Dž. Mosa, koji smatra da se „nemačka revolucija" u Hitlerovom izvođenju preobrazila, u stvari, u „antijevrejsku revoluciju". Za njega antisemitizam predstavlja najbitnije obeležje nacionalsocijalizma.

Mos daje zanimljivu analizu Hitlerovog ličnog antisemitizma, ali s pravom odbacuje mišljenje onih koji antisemitizam smatraju slučajnom pojavom i odgovorom na izvesne psihološke potrebe pojedinih frustriranih ličnosti. Za Mosa je antisemitizam bio integralni deo nacional-patriotskog pokreta u istoriji Nemačke. Ali osim nacionalističkih i rasističkih motiva, kaže Mos, u nacističkom antisemitizmu nalazio se i jedan praktički cilj: eliminacija Jevreja kao ekonomske i političke snage. Stoga je, kaže Mos, „nacistička revolucija utoliko bila antiburžoaska ukoliko je bila usmerena protiv Jevreja; i bila je antikomunistička ukoliko je kao cilj svog napada imala i Jevreje i nemačke marksiste, koji su svi zajedno bili strpani u istu torbu jevrejsko-marksističke zavere".

Negde na sredini između stavova o nacizmu kao evropskom, odnosno nemačkom fenomenu, nalazi se razmatranje nemačko-američkog sociologa i istoričara Halgartena, mada se može zaključiti da on nacizam smatra više proizvodom kapitalističkog nego germanskog duha. Halgartena interesuje, pre svega, pitanje odnosa nemačke krupne industrije prema nacizmu, pitanje koje je, inače, veoma raspravljano. On smatra da je u razvoju nacizma kritičan trenutak nastupio u jesen 1932. godine, kada je nacionalsocijalistička partija, usled fon Papenove politike, zapala u ozbiljnu krizu. Tu krizu nacizam ne bi preživeo da nije bilo odlučne finansijske pomoći magnata čelika. Ta podrška je usledila iz različnih motiva i do nje je nacizam došao na različite načine. Na primer, Gering je obezbedio Tisenovu podršku na taj način što mu je telefonirao da komunisti pripremaju njegovo ubistvo. Ipak je u osnovi te podrške bila činjenica što su industrijalci, koji su podržali Hitlera, bili najviše pogođeni ekonomskom krizom i najviše su priželjkivali dolazak nekog spasioca, kakvim se Hitler i predstavljao. Sve to, dakako, ne znači da su oni stvorili nacizam, ali kada je on već bio tu, želeli su da ga iskoriste za svoje ciljeve.

Od onih koji nacizam smatraju opšteevropskim i svetskim fenomenom predstavljen je u ovoj antologiji jedino nemački konzervativni istoričar Gerhard Riter. On smatra da se poreklo nacizma ne može tražiti ni u nemačkom romantizmu i snovima o snazi i moći Nemačke, ni u navodnoj sklonosti Nemaca pokoravanju i disciplini. Jer, kaže Riter, podsećajući na Napoleona, „Francuska nije manje od nas imala politički romantizam i avanturiste duha i politike i nisu joj nedostajali ekstravagantni snovi o moći". S druge strane, tvrdi Riter, Hitler se u stvaranju totalitarne države nije ugledao na Bizmarka, već na Musolinijevu Italiju, čiji se narod ne može optužiti za sklonost pokoravanju i disciplini.

Riter smatra da je nacizam proizvod krize modernog društva i liberalne države. Tu krizu je izazvalo moderno industrijsko društvo, koje svojim načinom proizvodnje i potrošnje uniformiše mase i čini ih netrpeljivim i prema autonomnim, duhovno i ekonomski nezavisnim ličnostima, i prema demokratskim idejama. Umesto klasičnodemokratske parlamentarne debate na scenu stupa „direktna akcija masa", kao novi vid političke borbe. Ali ta masa je razjedinjena i lomi se između patriotskih i socijalnih težnji, između nacionalizma i socijalizma. Hitler je bio prvi koji je podstakao nade u mogućnost pomirenja tog „nesrećnog razdora". Njegov program „nacionalnog socijalizma" bio je nejasan, maglovit, romantičan, ali je prezentiran s velikim zanosom koji je ubrzo zahvatio i široke slojeve naroda. Otuda, kaže Riter, nacizam nije originalno nemački proizvod, već samo nemačka forma jednog evropskog fenomena.

Koliko je složeno pitanje porekla nacizma, isto je toliko, izgleda, složeno i pitanje o nemačkoj opoziciji nacizmu, njenom karakteru, pobudama, značenju i razlozima neuspeha.

Na sva ta pitanja i dileme najjednostavniji odgovor daje sovjetski istoričar Meljnikov. On tvrdi da zavera protiv Hitlera i atentat od 20. jula 1944. godine nisu bili delo nikakve „grupe, „već pokušaj jednog dela nemačke buržoazije da pronađe put izlaska iz neizbežno izgubljenog rata likvidacijom Hitlera i sporazumevanjem sa zapadnim silama kako bi se zadržala neizmenjena moć nemačke imperijalističke države i kako bi ona za kratko vreme povratila svoju hegemonističku poziciju u Evropi".

Meljnikov, zatim, tvrdi da su u toj zaveri učestvovali predstavnici svih nemačkih vladajućih slojeva, odnosno da je u zaveri učestvovao „veliki deo nemačke vladajuće klase". Ali i pored te masovnosti, zavera nije uspela zbog toga što su se te snage odvojile od organizovanog antifašističkog pokreta, što nisu bile povezane sa širokim narodnim slojevima.

Za nemačke istoričare H. Mana i H. Raušnika, kao i za H. Momzena, pitanje opozicije fašizmu nije ovako jednostavno. Sva trojica, naime, žele da razbiju zabludu o nekom jedinstvenom i širokom nemačkom pokretu otpora nacizmu. Oni smatraju da do rata gotovo i nije bilo opozicije nacizmu, i to kako zbog toga što je policijska strahovlada totalitarne države činila nemogućnim svaki vid otpora, tako i zbog umešnosti s kojom je nacizam vodio svoju politiku prema narodnim masama. Stoga usamljeni pojedinci, neprijateljski raspoloženi prema nacizmu, nisu ni mogli računati na masovniju podršku. Tek od 1942. godine, kada Nemačka počinje da trpi poraze na vojnom polju, stvaraju se uslovi za življe delovanje opozicije.

Imajući na umu totalitarni karakter nacističke države i njen energični obračun sa svim vidovima opozicije, Man i Raušnik daju, čini mi se, tačnu analizu razloga zbog kojih se borba protiv nacizma morala pokrenuti unutar oficijelne nacističke strukture. „Postajalo je sve jasnije", kažu oni, „da su samo oni koji su ostali u aparatu totalitarne države, ili oni koji su se mogli povezivati s ljudima na ključnim pozicijama, koji su raspolagali sredstvima materijalne moći, mogli povesti tu borbu s izvesnim izgledima na uspeh." Zbog toga su se svi opozicionari, različitog političkog porekla, uvek obraćali na visoke vojne starešine, jer je upravo među njima bilo ljudi koji su od početka bili neprijateljski raspoloženi prema nacizmu i samo su oni bili u mogućnosti da nešto praktički i učine.

Međutim, razvoj opozicije u krilu nacističke države, unutar njene oficijelne strukture, objašnjava u isto vreme i njena ograničenja, kao i njenu konfuznu predstavu u pogledu budućnosti Nemačke. Predstave pojedinih istaknutih ličnosti opozicije o budućnosti Nemačke nisu bili nikakvi programi, već njihova individualna viđenja. Otuda nije ni bilo jedinstvenog programa, niti jedinstvenog fronta opozicije, pa ni njihova akcija u krajnjoj liniji nije mogla biti uspešna.

To bi, uglavnom, bio sadržaj ove zanimljive antologije o nemačkom nacizmu. U njoj se nalaze još i kraći uvod autora Enca Kolotija, zatim hronologija događaja u Nemačkoj 1918—1946. godine i iscrpna bibliografija o nacizmu. Dat je i deo iz takozvane Hitlerove „druge knjige", koju je on napisao 1928, a koja je objavljena pod naslovom *Hitlerova tajna knjiga* tek 1961. godine.

Ova antologija je, kao što se vidi, pravljena dosta jednostrano i okrenuta je, pre svega, objašnjavanju spiritualnih uzroka nacizma. Međutim, ona i nije pravljena u naučne, već u popularne svrhe. Njen je cilj da sve one koji su fašizam predali istoriji podseti da je on još aktuelna činjenica savremenog sveta.

ALEKSANDAR SEKULOVIĆ

„Marksizam u svetu", br. 5—6/1974.

(Časopis prevode iz strane periodike i knjiga)

Ovaj dvobroj „Marksizma u svetu" u tematskom delu i u rubrici „Polemike" razmatra temu *Razvijeni socijalizam — stupanj na putu u komunizam*. Autori iz socijalističkih zemalja, a ovde su, uglavnom, predstavljeni sovjetski, pišu o istorijskom mestu, kriterijumima i karakteristikama sadašnje etape razvoja socijalizma u SSSR, putevima i etapama preobražaja političke organizacije socijalističkog društva. O problemima razvijenog socijalizma pišu: Demičov, Beluh, Kozlov, Karapetjan, Razin, Volkov, Karoljev, Kretov, Butenko, Glejzerman, Panfilov, Šahnazarov i Ladigin (svi iz SSSR), Hajden i Kociolek (DR Nemačka), Arojo i Dobrijanov (Bugarska), Šedivij i Gruza (ČSSR), Apostol (Rumunija) i Sabo (Mađarska). S. Živanov u posebnom napisu komentariše okolnosti raspravljanja o razvijenom socijalističkom društvu.

Problemi koji se ovde raspravljaju u određenom smislu su novi, te upoznavanje s načinom njihovog tretiranja zadovoljava jednu stvarnu potrebu. Osnovna opredeljenja autorâ su u osnovi istovetna. Razlike su prisutne i naznačene, ali nisu dokraja izvedene. Autori polaze od uverenja da je razvijeno socijalističko društvo „opšti izraz svih progresivnih promena u životu sovjetske zemlje". To je zvanična politička ocena razvoja sovjetskog društva. Većina tih tekstova zadržava se na nivou ideološko-političke podrške usvojenim političkim stavovima. Polazeći od stavova 24. kongresa i ocene da je u SSSR još tridesetih godina pobedio socijalizam, P. Demičov razmatra osnovne karakteristike „razvijenog socijalističkog društva" — etapu na kojoj se, po sadašnjim ocenama, nalazi razvoj ukupnih društvenih odnosa u toj zemlji. Po njemu, razvijeni socijalizam nije posebni način proizvodnje ili samostalna društvena formacija. (Panfilov i Dobrijanov smatraju da socijalizam ima svoju relativno stabilnu ekonomsku strukturu, dakle svoju vlastitu osnovu, svoje principe i zakonitosti). Inače, on misli da u procesu izgradnje novog društva nema strogo odvojene etape, ali ima značajnih razlika u stepenu do koga su socijalističke zemlje došle u ostvarivanju razvijenog socijalizma. Cilj takvih razmatranja je da pokažu upravo tu gradaciju — od SSSR-a, „gde je izgrađeno razvijeno socijalističko društvo", do niza drugih istočnoevropskih zemalja, „koje su, pošto su završile (ili završavaju) izgradnju osnova socijalizma, prešle (ili prelaze) na izgradnju razvijenog socijalizma". Takve gradacije pružaju mogućnost da se govori i o vodećoj zemlji, a time i o vodećoj partiji u socijalističkom svetu. Takođe pada u oči da se prelazak od kapitalizma u komunizam sada deli na više etapa, da socijalizam nije prelaz od kapitalizma u komunizam, već da između kapitalizma i socijalizma leži poseban period preobražaja. Te etape prelazne bi, tako, bile: prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu, period izgradnje socijalizma, razvijeni socijalizam i komunizam. (Prelazni period se pak deli na proces izgradnje osnova socijalizma i završetka prelaznog perioda, tj. izgradnje socijalizma u osnovnom).

Koje su karakteristike razvijenog socijalističkog društva? Po Demičovu u ekonomskoj oblasti — to je visok nivo razvitka proizvodnih snaga, zrelost socijalističkih društvenih odnosa koji su izgrađeni na osnovu socijalističke svojine, planski vođene privrede; u političkoj oblasti — to je iščezavanje antagonističkih protivrečnosti i ostataka eksploatisanih klasa, prerastanje diktature proletarijata u opštenarodnu državu, jačanje uloge partije; u duhovnoj oblasti — to je „sve potpuniji trijumf marksističko-lenjinističkih ideja", svestran razvitak nauke, obrazovanja i kulture. Po nekim mišljenjima, na primer Hajdenovom (iz DR Nemačke) i Šedivijevom (iz ČSSR), socijalizam je relativno samostalna društvena formacija, određena pre svega stepenom proizvodnosti rada. Hajden u tome vidi uslov da on bude privlačan za mase, iako se uviđa da to („p

stići kapitalizam po proizvodnosti rada") nije jedini cilj. Arojo (Bugarska) međutim misli da nivo razvitka proizvodnih snaga socijalizma treba da je u principu viši nego u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, mada to ne postavlja kao nužan uslov izgradnje socijalističkih društvenih odnosa. Glejzerman pledira za svestran razvoj (a ne samo proizvodnost) kao kriterijum za određivanje razvijenog socijalističkog društva.

Cela politička organizacija je „nadgradnja nad socijalističkom ekonomskom bazom". Po uverenju tih autora, država razvijenog socijalističkog društva je politička organizacija celog naroda, dakle negacija diktature proletarijata, država „novog i višeg istorijskog tipa". Država je osnovni nosilac političke vlasti. Komunističko samoupravljanje, o kome se inače dosta govori, „niče i razvija se već u uslovima socijalističke državnosti, i to ne paralelno, ne uporedo s njom, već u samoj državnosti, uz njeno usmeravajuće delovanje". No na nekim mestima se ukazuje na to da samoupravljanje treba posmatrati ne samo s tačke gledišta odumiranja države nego i s tačke gledišta razvitka celokupne političke organizacije društva. Dopušta se kao mogućnost samoupravljanje „na bazi proizvodnih kolektiva".

S. Živanov u napomenama uz ove tekstove o razvijenom socijalističkom društvu objašnjava okolnosti razmatranja toga pitanja i politički i teorijski njegov razvoj. Utvrđuje da je pojam nov iako je sam termin uzet od Lenjina, uz napomenu da Lenjin pod „razvijenim socijalističkim društvom" nikad nije podrazumevao neku posebnu, ostvarenu fazu socijalizma. Živanovljeve napomene o kontekstu tih rasprava su informativne i korisne. Međutim, čini nam se da je neophodno potrebno da se ti tekstovi dublje i kritički razmatraju s gledišta njihovog utemeljenja u delima klasika, te ideološkog i političkog značenja koje oni mogu imati. Ovo tim pre što se većina tih pitanja u nas na drugačiji način postavlja i rešava.

U rubrici „Marksizam o sebi" objavljen je nastavak studije E. Balibara *Elementi za teoriju prelaza jednog načina proizvodnje u drugi* i tekst E. V. Iljenkova *Prelaz od apstraktnog ka konkretnom*. E. Balibar na osnovu prethodnih razmatranja i analiza (u prošlom broju) nastoji da problem prelaska sa jednog načina proizvodnje na drugi zasnuje integralno, odnosno uspostavljanjem odnosa između različnih koncepcija vremena i istorije (za koje kaže da su široko deskriptivni i da će takvi ostati tako dugo dok ne budu praktično artikulisani). Osporavajući različite koncepcije vremena, Balibar ističe da „u Marksovoj teoriji jedan sintetički koncept vremena ne može dakle nikad biti nešto unapred dato, već je samo rezultat". U analizi karakteristika prelaza, njegov je polazni stav da su oblici prelaza i sami obavezno način proizvodnje. Konkretno, za prelazni period konstatuje kao najznačajniju karakteristiku da oblici prava, države i politike nisu prilagođeni, nego odvojeni od ekonomske strukture. Primer: u prvobitnoj akumulaciji uporedo s ekonomskim faktorom snažno je istaknuta uloga države i prava, kao intervenišućih faktora. U prelaznim periodima, zatim, koegzistira više načina proizvodnje. („Prelazne periode dakle karakteriše, istovremeno s oblicima nekorespondencije, koegzistencija više načina proizvodnje. Tako manufaktura nije samo u kontinuitetu sa zanatom, u pogledu prirode proizvodnih snaga, nego pretpostavlja i njegovu stalnost u izvesnim granama proizvodnje, pa ga čak i razvija pored sebe").

E. V. Iljenkov povodom metoda *Kapitala* razmatra brojna pitanja metode naučnog saznanja i istraživanja. Iljenkovljev napor je višeznačan. On zanimljivo analizira i problematizira metod *Kapitala*, Hegelovu poziciju, različite jednostranosti u razumevanju Marksovog metoda, odnos metoda izlaganja i istraživanja kod Marksa i drugo. Konkretno (ili sve konkretnije) po Iljenkovu je specifičan cilj teorijskog mišljenja. Misli da je s Marksovog stanovišta kategorija konkretnosti najvažnija kategorija dijalektike i da se pred Marksom pitanje odnosa apstraktnog i konkretnog pojavljuje kao opšte pitanje: kako razvijati nauku? Apstraktno je, po njemu, s tog stanovišta

samo sredstvo teorijskog procesa („iščezavajući momenat" u opštem kretanju mišljenja). Teorija u celini je isto tako „iščezavajući momenat" u procesu realne, predmetne razmene materije između čoveka i prirode, prakse. Zato ističe da se metod prelaska od apstraktnog ka konkretnom najjasnije vidi u radovima u kojima Marks sistematski izlaže teoriju. Pri tome Iljenkov zanimljivo ukazuje na Marksov postupak istraživanja i zaključivanja na osnovu najtipičnijeg. Ekonomske odnose u *Kapitalu* Marks je, tako, analizirao na osnovi najtipičnijeg, engleskog kapitalizma i engleske političke ekonomije. Tako je on u svom postupku pokazao da je konkretno „jedinstvo različitosti", dakle rezultat, a ne polazna tačka u mišljenju. No uprkos takvih i sličnih zapažanja o celovitosti i otvorenosti Marksovog metoda i bespredrasudnog tumačenja Hegela, Iljenkov u krajnjim zaključcima zapada u teoriju odraza. Tako, za njega apstrakcije „predstavljaju misaone kopije" pojava u predmetnoj stvarnosti, one su skraćen izraz, u svesti svedena konkretna stvarnost. Nauka za njega „mora od samog početka odražavati svoj predmet", a prelaz od apstraktnog na konkretno je „logička prerada opažaja i predstava u pojmove", ili „metod odražavanja konkretne stvarnosti u mišljenju". Istini za volju, na nekim mestima on pokušava da pobegne od te pozicije, pre svega, naporom da istraživački postupak i proces saznanja shvati celovito, a predmetnu stvarnost šire od samog predmeta (ili čulno predmetne slike).

U rubrici „Kritika svakidašnjeg života" objavljen je tekst E. Zareckog *Kapitalizam, porodica i lični život*. Autor daje informativan pregled feminizma i pokušajâ da se on teorijski osmisli, zatim komentariše i kritički problematizira najpoznatija dela koja su poslednjih godina razmatrala ta pitanja. Sam Zarecki istorijski analizira neka opšta pitanja: odnos feminizma i socijalizma, porodice i ekonomije, kapitalizma i porodice, proletarizacije i ličnog života. Ono što je posebna vrednost ovog napisa, to je napor autora da razvoj porodice marksistički situira u celinu društvenih odnosa, pre svega ekonomskih. U tom smislu je napis vrlo inspirativan i po metodi, i po kritičkoj usmerenosti, i po stavovima koje nudi. No mora se primetiti da je problematična ili, bolje reći, jednostrana, čak netačna polazna tvrdnja autorova da je pokret za oslobađanje žena u nizu osnovnih, bitnih pitanja osporio tradicionalna politička načela, pre svega naglasak na industrijski proletarijat. Taj početni stav inače protivreči značajnim naporima samog Zareckog da u vlastitim analizama poveže proces oslobađanja žena i transformacije porodice sa celinom promena u ekonomskim odnosima, pre svega, s promenom položaja radnika u tome.

U rubrici „Radnička praksa" E. Rotšild u napisu *Automatizacija i polukvalifikovani radnici u Dženeral Motorsu* objašnjava okolnosti kapitalističke borbe za veću produktivnost i bolji položaj radnika. Autor, inače marksistički orijentisan, veoma analitično raščlanjuje proces rada, njegove posledice po radnika, ponašanje kapitalista. Iz toga izvlači šire zaključke o prirodi kapitalističkih društvenih odnosa i društvenim i ekonomskim granicama kapitalizma. Povod je štrajk radnika u jednoj fabrici u sastavu Dženeral Motorsa (poznata fabrika automobila u Lordstaunu). Reč je o fabrici koja je trebala da bude model fabrike automobila sutrašnjice. U suštini su tu bila posredi nastojanja kompanije da poveća produktivnost rada. („Sve je učinjeno radi smanjenja troškova na montaži"). Radna mesta su ponovo ispitana s obzirom na ritam proizvodnje od 36 sekundi, što znači da su se radnici svakih 36 sekundi morali sresti s jednim vozilom. To više nije bio rad — to je, po rečima jednog rukovodioca, bila „najbrža trka na svetu". U takvoj situaciji, kada je odstranjeno svako tzv. mrtvo vreme, sukobi i protesti radnika postajali su sve žešći i učestaniji. Inače, radnici ovde gde je „fordizacija" odmakla napuštaju posao dva puta češće nego u ostaloj automobilskoj industriji. Razlozi su jasni. Na njih kao na granicu kapitalističke ekonomske ekspanzije upozoravaju sociolozi, psiholozi, lekari, sindikalni rukovodioci. Te razloge ne uvažavaju i ne priznaju samo vlasnici kapitala. Autor navodi i analizira objašnjenja kapitalista.

To je osobito zanimljiv deo teksta. E. Rotšild zaključuje da kriza koja je izbila u Lordstaunu nije pokolebala uverenje direktora da je smanjenje troškova i „mrtvog vremena" najbolje sredstvo za povećanje produktivnosti. Stoga autor jednoznačno zaključuje: „Suprotstavljanje rukovodilaca obogaćivanju rada daje nam za pravo da verujemo da takvo ubeđenje neće lako menjati." Jer svako ubrzanje rada radnika za pola sekunde na sat Dženeral Motorsu uštedi milion dolara godišnje, ili 0,5% od svoje godišnje dobiti po isplati poreza. Među vlasnicima i rukovodiocima ubrzanje tempa na traci stvorilo je oduševljenje. Oni misle da nezadovoljstvo radnika nema veze s prirodom rada na traci. Proturaju hipotezu prema kojoj je nezadovoljstvo radnika izazvano „izuzetnom psihologijom radnika" (nedisciplinovani su, suviše su mladi, jer im je prosečna dob oko 24 godine, buntovni su i slično).

U uobičajenoj rubrici „Prikazi" privlači pažnju knjiga Rosane Rosande *Revolucionarni intelektualci i Sovjetski Savez*.

RATKO NEŠKOVIĆ

CENA 10 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

Tema broja: Sindikati i radnička klasa (Pišu: Putnik Dajić, Vučina Vasović, Vojislav Stanovčić, Boro Petkovski, Živko Marković, Radoš Smiljković, Marjan Rožič, Vukašin Pavlović, Milena Gavrilov i Nada Cazi)

Prilozi • Prikazi

1974 10

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVII 1974 BROJ 10

SADRŽAJ

PRILOZI

PRIKAZI

СОДЕРЖАНИЕ

ПРИЛОЖЕНИЯ

CONTENTS

CONTRIBUTIONS

Tema broja:
Sindikati i radnička klasa

Redakcija „Socijalizma“ je odlučila da ovaj broj časopisa posveti aktuelnim problemima naših sindikata. Pod zajedničkim naslovom „Sindikati i radnička klasa“ objavljujemo deset samostalnih priloga, u kojima se razmatraju uloga sindikata u našem samoupravnom društvu, njihovo mesto u političkom sistemu, njihov odnos prema drugim društvenim i političkim organizacijama, problemi političko-organizacione izgradnje sindikata kao organizacije neposredne akcije radničke klase itd. Time se, naravno, ne iscrpljuje sva problematika sindikata u sadašnjim uslovima, ali se, i teorijski i praktično-politički, aktuelizuju pojedine teme o kojima će biti reči i na predstojećem, Sedmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije.

Naša teorijska i politička misao se nedovoljno bavila sindikatom, tom najmasovnijom organizacijom radničke klase. Razlozi tome su višestruki, iako su, možda, najmanje prihvatljivi oni koji u „sindikalnim problemima“ u socijalizmu ne vide gotovo ničeg zanimljivog i izuzetno privlačnog za društvenu teoriju. Izvesno potcenjivanje „sindikalne problematike“ u savremenoj socijalističkoj teoriji zaista postoji, i to uglavnom zbog toga što se dugo smatralo (a u pojedinim socijalističkim zemljama se još smatra) da su sindikati transmisija partije i oslonac države u izvršavanju državnih ekonomskih planova i političkih zadataka i direktiva partijsko-državnog centra. Ostataka takvih shvatanja još ima i u pojedinim raspravama o sindikatima u našoj zemlji, premda se ona, naročito u poslednje vreme, sve više prevladavaju, što je osobito došlo do izražaja u raspravama povodom ustavne reforme, u pripremama Desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije i u pripremama republičkih kongresa i kongresa Saveza sindikata Jugoslavije, koji će se uskoro održati.

Svi pomenuti događaji, dakako, svaki na svoj način, „oživljavaju" i aktuelizuju značaj društvene i političke uloge sindikata na sadašnjoj etapi našeg razvitka, naročito kada je reč o kvalitativno novom položaju radničke klase i relativno udruženog rada u oblasti društveno-ekonomskih odnosa i političkog sistema u celini, koji su inaugurisani novim Ustavom. Borba za primenu ustavnih načela i njihovo pravilno tumačenje i razradu zahteva i mnogo veće angažovanje sindikata, te otuda i potreba većeg interesovanja društvene i političke teorije o mestu i ulozi sindikata u savremenim uslovima. Tekstovi koje objavljujemo u ovom broju (bez obzira na neke manjkavosti i ograničenosti u njima, do kojih je došlo zbog toga što je vreme za pripremu ovog broja bilo vrlo kratko) prilog su takvom nastojanju.

Putnik Dajić

LENJIN O MESTU I ULOZI SINDIKATA U SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

Lenjin nije bio teoretičar sindikalnog pokreta. Nasuprot svojim saborcima, jedva da je u njemu i učestvovao. Malo je Lenjinovih rasprava u kojima se posebno razmatraju problemi sindikata. Jedna knjiga o engleskom tredjunionizmu, koju je silom prilika prevodio u sibirskom zatočeništvu, pružila mu je korisne informacije o organizovanju radništva u uslovima procvata kapitalizma, ali na njega nije ostavila naročit utisak. Pa ipak, Lenjin je u svom obimnom teorijskom opusu često razmatrao problem sindikata. Uporedo s razvojem radničkog pokreta u Rusiji Lenjin je sindikatima poklanjao sve više pažnje; najčešće ih je razmatrao u sklopu opštih problema radničkog pokreta.

Burna 1905. godina označila je snažan zaokret prema revolucionisanju masa, donoseći onaj spoj svesnosti i spontaniteta o kome je revolucionarna socijaldemokratija do tada mogla samo maštati. Iz sukoba radničkih masa sa samodržavljem, iz snažnog štrajkačkog pokreta izrastaju i prve sindikalne organizacije. Lenjinu, kao vrsnom teoretičaru i praktičaru radničkog pokreta, ne izmiče ta pojava, i on će joj posvećivati sve više mesta u svojim radovima i akcijama, istina, u funkciji drugih problema koje je tada smatrao značajnijim. Ipak, u njegovim raspravama i polemikama o odnosu partije i klase, avangarde proletarijata i mase, ulozi svesnog i spontanog u pokretu, sve više mesta zauzimaju sindikati. Razume se da posle oktobarske revolucije 1917. godine, kada su sindikati postali jedan od ugaonih kamenova proleterske diktature i političkog sistema, nije ni mogao niti hteo da zanemari problem mesta i uloge te radničke organizacije. Mnogobrojna njegova istupanja iz doba prvih godina sovjetske vlasti, osobito njegovo učešće u raspravi o sindikatima 1920—1921. godine, na izvestan način zaokrugljuju njegove teorijske poglede o sindikatima.

Može li se iz Lenjinovog teorijskog opusa izvesti celovita teorija o sindikatima? Ako se uzmu u obzir dela manje ili više objektivnih pisaca i zanemari ona brojna literatura antikomunističke propagande, često na granici ideološkog paskvila, a i ona apologetski i dogmatski orijentisana prema Lenjinovom nasleđu, može se zapaziti različit prilaz.

Po jednima, jedva da se može govoriti o celovitoj Lenjinovoj koncepciji, još manje o teoriji o sindikatima. Lenjin, navodno, nikad nije pridavao veći značaj sindikatima, često je istupao protiv njihove samostalnosti i nezavisnosti. Ulogu te organizacije sagledavao je samo u funkciji širenja uticaja boljševičke partije na mase, shvatio ih je kao „produženu ruku partije". Posle oktobarske revolucije nije formulisao celovitu koncepciju o sindikatima, već je svoja protivrečna shvatanja (od „podržavljenja" sindikata 1918. do „škole komunizma" 1921) iskazivao u sporadičnoj kritici tuđih koncepcija (Trockog, „radničke opozicije").[1] Po drugima, iz Lenjinovih dela se može izvesti zaokrugljena, celovita teorija o položaju i ulozi sindikata u kapitalističkom i socijalističkom društvu. Nema protivrečnosti i dilema u toj teoriji, a njeni postulati i praktični recepti i danas se mogu uspešno primeniti.[2]

Razume se da su razlike u ocenjivanju proistekle iz samog prilaza Lenjinovom teorijskom nasleđu. Pitanje kako čitati i tumačiti Lenjina bilo je sporno odmah posle njegove smrti, čak i u krilu same boljševičke partije. I danas, 50 godina posle Lenjinove smrti, to pitanje je aktuelno. Savremeni radnički pokret obraća se Lenjinovom delu kao nepresušnom vrelu žive, stvaralačke misli, tražeći u njoj oslonac u borbi za socijalizam. Bez obzira na to da li ćemo ono što je Lenjin izrekao o sindikatima shvatiti kao celovitu teoriju o sindikatima ili ne, sigurno je da se ni u jednoj ozbiljnijoj raspravi o položaju i ulozi sindikata u socijalističkom društvu ne mogu zaobići Lenjinova gledišta. Tek geneza tih pogleda, iz perioda do oktobarske revolucije i posle nje, može dati jasniju sliku o tome kako je Lenjin prilazio sindikatima u različnim razdobljima ruskog radničkog pokreta. Jer u konstituisanju Lenjinovih shvatanja o sindikatima jasno se mogu razlikovati dve faze. Prva se hronološki poklapa s periodom pojave sindikata i razvoja sindikalnog pokreta u doba carskog samodržavlja do istorijske prekretnice 1917. godine; druga obuhvata prve godine sovjetske vlasti, kada se bitno menja odnos sindikata prema državi. Da bi se imao jasniji pregled Lenjinove koncepcije (uslovno je nazovimo tako) o sindikatima u socijalističkom društvu, potrebno je ukazati ne samo na Lenjinove zaključke iz perioda prelaska iz razdoblja tzv. ratnog komunizma u razdoblje tzv. ekonomske politike, 1920—1921. godine. Tada su Lenjinove teze o sindikatima manje ili više određene i dosledne. Potrebno je osvrnuti se, makar i najkraće, i na razdoblje pre stvaranja prve radničko-seljačke države u svetu, kada Lenjin stvara krupna marksistička dela, ocrtavajući u njima konture budućeg društva zasnovanog na vlasti radničke klase. Vredna su pažnje iz toga vremena neka opšta pitanja odnosa partije radničke klase prema sindikatima, odnosa sindikata i radničke klase. Ta Lenjinova zapažanja su značajna zbog toga što se mogu uzeti kao predtekst onih već jasnih i određenih formulacija o ulozi sindikata u socijalističkom društvu koje

[1] S. Schwarz, *Lenin et le mouvement syndical*, Paris, 1935; T. Hammond, *Trade Unions and Revolution*, New York, 1957.

[2] G. Alekseev, E. Ivanov, *Profsojuzy v period razvernutogo stroitel'stva kommunizma*, Moskva, 1962; *Sovetskoe gosudarstvo i profsojuzy* (pod red. N. G. Aleksandrova), Moskva, 1965.

je Lenjin davao u poslednjim godinama svoga života. Razume se da akcenat mora posebno biti stavljen na doba prvih godina sovjetske vlasti — doba velikih dilema, ali i uspešnih traganja za mestom i funkcijom sindikata u tako novom društvu, kada je sve što se zbivalo izgledalo novo, a mnogo štošta se odista i prvi put zbivalo u istoriji.

I

Već je rečeno da se sindikalni pokret pojavio u Rusiji u vreme naraslih društvenih protivrečnosti početkom ovoga veka, koje su bile uslovljene jačanjem kapitalizma i razvitkom radničke klase, s jedne strane, i zaostalošću društveno-političke strukture, s druge. I pre prve ruske revolucije bilo je i velikih i masovnih štrajkačkih pokreta, u kojima su stvarani tek začeci modernijeg radničkog i sindikalnog pokreta. Ali bez obzira na buran razvoj radničkog pokreta u poslednjim decenijama prošlog stoleća, nisu bili stvoreni trajniji organizacioni oblici. U početnim fazama štrajkački pokret se razvijao prilično stihijski. Nisu postojale zakonske osnove za razvoj radničkog pokreta, osim nekih oblika radničkog predstavništva, koji su bili pre forma ublažavanja protivrečnosti između rada i kapitala negoli izraz radničkog organizovanja. Ekonomski zahtevi radnika sve su više prerastali u politički pokret. Tako je postepeno stvaran jedinstveni pokret proletarijata, koji je našao izraza u mladoj ruskoj socijaldemokratiji, koja se organizuje na svom prvom kongresu 1898, ali s većim uticajem tek od 1903. godine.

Mnogi ukazuju na činjenicu da je ruski sindikalni pokret nastao posle pojave ruske socijaldemokratije, odnosno taj pokret će se razvijati uveliko pod okriljem i idejnim uticajem socijaldemokratije. Tačnije: pod uticajem njene leve struje (boljševici) i, možda, u početnoj fazi većma pod uticajem desne struje (menjševici). Ali kada je reč o uticajima na sindikalni pokret, valja podsetiti na prilično snažne tendencije da se u Rusiji krajem 19. veka stvore posebni organizacijski oblici prilagođeni jedino ekonomskim zahtevima radničke klase. Reč je o takozvanom ekonomizmu. Upravo je u borbi protiv te struje Lenjin prvi put, premda marginalno, razmatrao problem sindikata. Karakteristično je da Lenjin već ovde ističe poznatu marksističku postavku o „savezu političke i ekonomske borbe radničke klase“, a potom naročito ističe potrebu „fuzije socijalizma i radničkog pokreta u jedinstveni socijaldemokratski pokret“[3].

Reč je, dakle, o savezu subjektivnih snaga i masovnog pokreta, političkih i ekonomskih zahteva. Ali iz toga se još ne vidi kako su zamišljena ta dva ogranka radničkog pokreta. Nešto kasnije, međutim, Lenjin će prilično decidirano to objasniti u svom poznatom delu *Šta da se radi?* Raspravljajući ovde o odnosu svesnosti i spontaniteta — tema o kojoj se u to doba mnogo govorilo —, Lenjin utvrđuje da ne može biti govora o ideologiji koju bi samostalno stvorile radničke mase,

---

[3] V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, tom IV, str. 244.

u samom procesu njihova pokreta, te da „*stihijski* razvitak radničkog pokreta vodi upravo buržoaskoj ideologiji".[4] Ta teza će se učiniti sumnjivom korifeju ruskog marksizma, Plehanovu, i Lenjin će je posle polemike s njim nešto korigovati.

I već u tim prvim, marginalnim Lenjinovim opaskama o sindikatima, nailazimo na važne postavke o odnosu partije, klase i radničke organizacije. Po Lenjinu, nesumnjiva je potreba za stvaranjem masovnih sindikalnih organizacija, kao organizacija za ekonomsku borbu proletarijata (to jest borbu za izvojevanje ekonomskih zahteva). Zamišljao ih je kao veoma otvorene organizacije za sve radnike, koje mogu „ne samo da ogromno koriste razvoju i jačanju ekonomske borbe, već i da postanu važno sredstvo političke agitacije i revolucionarne organizacije".[5] S jedne strane, dakle, stroga centralizacija i konspiracija (u tadašnjim uslovima progona i represalija) organizacije revolucionara, s druge strane razvijanje legalnih radničkih organizacija. I ovde je Lenjin došao u sukob s menjševičkim vođom Martovom, koji se zalagao za veoma širok kriterij prijema u partiju. Lenjin jasno razgraničava klasu od partije, partiju od masovne radničke organizacije, i pri tom ističe jednu važnu postavku, oko koje će se još dugo lomiti koplja u radničkom pokretu: „Sindikati treba da deluju pod kontrolom i rukovodstvom socijaldemokratskih organizacija"[6]. U isto vreme on daje dovoljno prostora i za među menjševicima i drugim strujama vrlo popularnu tezu o „nezavisnosti" sindikata. Razlozi za to su dvojaki: da se ne bi suzilo polje aktivnosti sindikata, a i da bi se eliminisao eventualno negativan uticaj sindikata, kao masovnih radničkih organizacija, idejno heterogenih, na relativno usku i zatvorenu partiju socijaldemokratskih profesionalnih revolucionara.

Prva ruska revolucija je, međutim, dotadašnje umnogome hipotetičke, pa i sholastičke rasprave, svela na tle praktičkih problema radničkog pokreta. Zanimljivo je da su socijaldemokrati-menjševici, u skladu sa svojim shvatanjem pokreta, pridavali izuzetan značaj sindikatima, dok su boljševici akcenat stavljali na delovanje partije. To se vidi iz tadašnjih žučnih polemika između dveju struja ruske socijaldemokratije. Menjševici žele da „iskustva same sindikalne borbe" budu putokaz partiji, koja bi, opet, trebala „da olakša radnim masama sindikalno okupljanje, koje su one tako vešto započele"[7]. S druge strane, boljševici samo marginalno razmatraju problem sindikata (na primer, na 3. kongresu partije, april—maj 1905). Lenjin se zalaže za takozvano otvoreno istupanje revolucionarnog pokreta, za aktivnost legalnih i polulegalnih organizacija, ali ističe da one treba da budu iskorišćene kako bi, pre svega, obezbedile dominantan uticaj socijaldemokratske partije.

U svetlosti tih rasprava osobito su zanimljive Lenjinove intervencije, naročito u vreme kada su stvarane prve sindikalne organizacije i kada je bilo pokušaja da se teorijski uobliče program i ciljevi novo-

---

[4] Isto, tom VI, str. 40.
[5] Isto, str. 116.
[6] Isto, tom VIII, str. 15.
[7] „Iskra", br. 88, 1905.

stvorenih organizacija. Redakcija „Proletarija“, lista koji je Lenjin uređivao, komentarišući statut sindikata jedne lokalne organizacije, ističe da se sindikati ne mogu tretirati kao partijske organizacije: zadatak sindikata se poklapa sa zadatkom partije, jedno upotpunjuje drugo.[8] Ali redakcija se ne određuje jasno između teze o „sindikatima partije“, koju su mnogi tada zastupali, i teze o takozvanim neutralnim sindikatima, ali koji priznaju ideološki uticaj partije. Lenjinov stav jasnije će biti izražen nešto kasnije, kada je snažno podržao jedan članak koji je isticao da je „sindikalni pokret zakonit, nužan i neizbežan", da je potrebno izgraditi „definitivan stav prema njima" i da se napusti mit o neutralnosti partije prema sindikatima. Partija mora aktivno sudelovati u organizovanju sindikata.[9] Ovo su, istina, prilično opšte formulacije. Lenjinov stav jasnije je određen u platformi za kongres ujedinjenja boljševika i menjševika (1906), a još preciznije na sledećem, Londonskom kongresu. Sem konstatacije da su sindikati ekonomska organizacija radničke klase i da se bore za ostvarenje i ekonomskih i političkih zahteva, u Londonu je dodato još i to da sindikati treba da priznaju idejno partijsko vođstvo. Štutgartski međunarodni socijalistički kongres (1907) dao je, u nešto blažoj formi, sličnu interpretaciju odnosa partije i sindikata: ekonomska i politička borba samo su dva oblika jedinstvene borbe za emancipaciju radničke klase, partija i sindikati moraju moralno podržavati jedno drugog u toj borbi, politička partija i sindikati treba da imaju ravnopravan tretman, između njih treba da postoje odnosi saradnje.

I upravo su ta dva kongresa, Londonski i Štutgartski, označili jednu od najvažnijih etapa u Lenjinovom sagledavanju mesta i uloge sindikata u dooktobarskom razdoblju. Mnogi Lenjinovi oponenti koristili su se Lenjinovim izjašnjavanjima o sindikatima iz perioda ranih formulisanja mesta i uloge tih organizacija — a tada se Lenjin, kao što je rečeno, izjasnio za neutralnost sindikata. Od tada se nije određivao drukčije. Ali praksa sindikalnog pokreta u svetu i prva iskustva u Rusiji naveli su ga na zaključak „da se neutralnost sindikata *u principu* ne može braniti“. „Najtešnje zbliženje sindikata s partijom“, ističe Lenjin, „to je jedino ispravan princip. Težnja da se mase zbliže i povežu s partijom — takva treba da bude naše politika... ne jureći za običnim 'priznanjima' i ne izbacujući iz sindikata one koji drukčije misle“[10]. Može se s prilično sigurnosti uzeti baš ta Lenjinova postavka kao karakteristična za njegova razmišljanja o sindikatima posle dugih traganja. Lenjin je definitivno odbacio tezu o „neutralnosti“ sindikata (koju je i sam ranije zastupao), ali nije prihvatio gledište o „partijskim sindikatima“, ostavljajući tako dosta prostora za njihovo samostalno delovanje i stvaralačku inicijativu.

---

[8] „Proletarij“, br. 11, 1905 (članak *Prvi koraci sindikalnog pokreta).*

[9] „Proletarij“, br. 21, 1905 (članak Borisova *O sindikalnom pokretu i zadacima socijaldemokratije*).

[10] V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij,* tom XVI, str. 108.

II

Oktobarska revolucija je označila korenit preokret u položaju i ulozi sindikata. Do juče organizacija eksploatisanih radnika, predstavnik interesa rada u stalnom sukobu s kapitalom, sada se obrela u funkciji graditelja nove države i novih društvenih odnosa. U prvim mesecima posle oktobarskog prevrata vizija o radničkoj državi koja nastaje preko noći, samim činom revolucije, bila je živo prisutna. Buržoaska državna mašina je srušena, ali nove nije bilo — takva je bila stvarnost s kojom se moralo računati. I baš u tom procepu — između rušenja stare vlasti i rađanja nove — nastala su i vrlo različna shvatanja o ulozi sindikata, čak i u krilu same boljševičke partije.

Za najistaknutije teoretičare boljševičke partije i vođe revolucije nije bilo dileme o kvalitativno novoj, dijalektički izmenjenoj funkciji radničkih organizacija. Lenjin je još u predvečerje Oktobra, u kapitalnom delu *Država i revolucija*, označio perspektive transformisanja oblika političke vladavine radničke klase. Polazeći od poznate postavke marksizma da je diktatura proletarijata, u stvari, proletarijat organizovan kao vladajuća klasa, Lenjin je ukazivao na živu, stvaralačku aktivnost miliona neposrednih proizvođača kao suštinsko obeležje nove zajednice radnih ljudi. On je predviđao da će *sami radnici* organizovati krupnu proizvodnju, oslanjajući se na ono što je kapitalizam već stvorio, ali i na sopstveno iskustvo, ostvarujući najstrožu disciplinu, svodeći činovnike na proste izvršioce naloga, odgovorne, smenljive i skromno plaćene.[11] Zahtev za oslanjanje na mase, njihovo stvaralaštvo, angažovanje u upravljanju proizvodnjom, nije kod Lenjina bio trenutna politička parola, niti iluzija privremenog svečarskog oduševljenja, već bitna komponenta jedne odista naučne vizije socijalističkog društvenog uređenja, koja čini temelj razrade klasične marksističke teze o državi u socijalizmu koja počinje odumirati samim činom izvođenja revolucije. Videći u sindikatima snagu organizovanog radništva, Lenjin im posle Oktobra pridaje izuzetan značaj. Upravo su sindikati ona snaga — ukazuje Lenjin — bez čije se pomoći sovjetska vlast ne bi mogla održati. Kao najšira snaga — naglašavao je — sindikati posle političkog prevrata moraju uzeti vlast u svoje ruke, „moraju da odigraju naročito veliku ulogu, da zauzmu apsolutno središnje mesto u politici, moraju da postanu, u izvesnom smislu, osnovni politički organ..."[12] Slično je mislio i jedan od vodećih teoretičara partije, Buharin, koji u svom delu *Ekonomika prelaznog perioda* ističe: „U sadašnjim uslovima pred nama je u prvom redu *dijalektičko menjanje funkcija radničkih organizacija*... Očevidno je da s promenom odnosa vladavine ne može drukčije biti, jer radnička klasa koja je uzela vlast u svoje ruke neizbežno mora postati faktor koji istupa kao organizator proizvodnje."[13] (Uz ovo će mesto na margini knjige Lenjin napisati „Vrlo dobro!").

---

[11] Isto.
[12] Isto, tom XXXIV, str. 313.
[13] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom XIII, „Kultura", Beograd, 1961, str. 522.

Daleko pojednostavnjenije tumačenje uloge sindikata dolazilo je od strane nekih profesionalnih sindikalnih rukovodilaca i revolucionara praktičara. Suočeni s činjenicom nastajanja proleterske vlasti, oni su zaključili da je samim tim funkcija sindikata iscrpena. Tako je Oborin isticao da je „pitanje potpunog ukidanja sindikata sada na dnevnom redu", a slično gledište su zastupali i Krestinski, sekretar CK, Nogin, istaknuti partijski i državni rukovodilac, i drugi.[14] Bilo je, takođe, snaga koje nisu priznavale oktobarski prevrat kao socijalističku revoluciju, pa su njihovi predstavnici smatrali da sindikati treba i dalje da se suprotstavljaju državi. Menjševici su zastupali svoju poznatu tezu o „neutralnosti" i „nezavisnosti" sindikata, i od države i od partije. Prvi sindikalni kongres je lako izašao nakraj s pobornicima neutralnosti. Ali tezu o spajanju, slivanju sindikata i državnih organa u jedinstvene oblike radničke vlasti, kongres je usvojio, ne bez protivljenja jednog dela delegata, koje nije zadovoljila ni nova formulacija u rezoluciji da problem „podržavljenja" sindikata nije pitanje političkog trenutka, već pitanje koje će se rešavati naporedo sa socijalističkom izgradnjom. Nije bilo sporno, međutim, da će se kad-tad sindikati pretvoriti u organe socijalističke države. No treba ukazati na važnu nijansu u tumačenju tog procesa od strane boljševičke partije. Očito je da nije postojala težnja da se sindikat pretvori u prirepak državnog aparata, pogotovu birokratizovanog, kakvim je on uskoro postao, već u sastavni deo opšteg mehanizma diktature proletarijata, u kome bi sindikati imali značajnu ulogu, naročito kao organizatori proizvodnje. U vreme ondašnjeg privrednog haosa i rasula takva jedna težnja morala je izgledati sasvim prirodna. Istina, ne treba zaboraviti da su se u to vreme davale smele procene o brzom tempu socijalističke revolucije. Po mišljenju Lozovskog, istaknutog sindikalnog rukovodioca i publiciste, takva je koncepcija bila „direktno proporcionalna tempu razvoja međunarodne socijalističke revolucije"[15]. I zaista, shvatanje o „podržavljenju" sindikata u vreme prve dve-tri godine sovjetske vlasti bilo je dominantno, verifikovano je i na sindikalnim kongresima i u partijskim dokumentima. Zamisao je, po svoj prilici, bila da se izvrši „podruštvljavanje" („sindikalizacija", kako se govorilo) državnih organa, a ne da se etatiziraju („podržave") sindikati kao organizacija radničke klase. To je trebalo da bude rezultat spajanja sindikata i državnih organa.

Razvoj događaja zbog specifičnih okolnosti (strana vojna intervencija, privredno rasulo, potrebe odbrane) pokazao je da spajanje državnih organa (prekomerno naraslih i birokratizovanih, a dobrim delom i militarizovanih) sa sindikalnim organizacijama više vodi stvarnom podržavljenju sindikata nego podruštvljenju državnih organa. Sindikati su počeli da gube svojstva slobodne organizacije radnika. U njima počinju ovlađivati metodi prinude, umesto metoda dobrovoljnosti i ubeđivanja. Sindikati su sticajem okolnosti postali produžena ruka države. Oni su preuzeli ne samo funkcije iz oblasti rada već i iz oblasti opšteg upravljanja. S vremenom

[14] *Partija i sojuzy,* (pod red. Zinovjeva), Moskva, 1921, str. 3—4, 162—166, 304—316.

[15] S. A. Lozovski, *Lenin i professional'noe dviženie,* Moskva, 1924, str. 24.

su se transformisali u izvršne, pomoćne organe državne administracije. Bilo je, štaviše, pojava i formalnog stvaranja državnosindikalnih organizacija, ali u praksi nisu postignuti očekivani rezultati. Čak i sindikati bivaju zahvaćeni birokratizmom, i to velikih razmera. Umesto demokratskih izbora postao je uobičajen metod imenovanja i raspoređivanja rukovodilaca. Između sindikata i fabričkih uprava dolazi do trvenja oko kompetencija u upravljanju. Partijske organizacije preuzimaju patronat nad sindikatom, onemogućujući gotovo svaku samostalnost te organizacije. Na kraju razdoblja građanskog rata, posle tri godine sovjetske vlasti, sindikati su bili — tako je s pravom konstatovano na 5. konferenciji sindikata — „dalje od upravljanja privredom nego što su ikad bili“[16].

U prvim godinama sovjetske vlasti Lenjin je bio angažovan na životnim problemima Sovjetske Republike — odbrana od intervencije, stvaranje nove vlasti, jačanje uloge partije. Razvijajući mehanizam diktature proletarijata i polazeći od toga da su i sindikati jedan od bitnih elemenata toga mehanizma, Lenjin im poklanja znatnu pažnju. Ali on se kloni sholastičkih rasprava i uopštenih fraza. Za njega je bitno da probleme sindikalnog pokreta povezuje svagda sa osnovnim političkim zadacima, a u samom sindikalnom pokretu izdvaja one momente koji su u datom trenutku od najvećeg značaja za klasnu borbu proletarijata. On, na primer, uoči Oktobra, kada se menjševici ko zna po koji put zalažu za raspravu o „neutralnosti“ sindikata, piše dva članka o organizovanju poljoprivrednih radnika. Za Lenjina je u tome trenutku važnije pitanje kako angažovati u borbi masu poljoprivrednih radnika, koji u predstojećoj seljačkoj revoluciji treba da odigraju krupnu ulogu. Posle oktobarske revolucije i Lenjin zastupa tezu o „podržavljenju“ sindikata. Međutim, suprotno od mnogih „doslednih“ (čitaj: dogmata), Lenjin prati prve rezultate spajanja sindikata i organa vlasti, prikuplja empirijske podatke, analizira učešće radnika u upravljanju, proučava pojave birokratizacije državnih organa i društvenih organizacija. Rezultat: Lenjin stvaralački razvija tezu o budućem razvojnom putu sindikata — od „podržavljenja“ sindikata ka sindikatima kao nedržavnoj organizaciji, „školi upravljanja, školi komunizma“. Naznačimo osnovne momente te evolucije.

Nema sumnje da je i Lenjin najpre zastupao tezu o „podržavljenju“ sindikata. Zastupajući boljševički predlog rezolucije, on je, na primer, na 2. kongresu sindikata (januara 1919) posebno ukazao na ono mesto koje govori o neizbežnom spajanju sindikalnih organizacija s organima državne vlasti, ističući da je to pitanje za boljševike teorijski rešeno još pre Oktobra. Štaviše, Lenjin tvrdi da je to nedovoljno, jer „neizbežno je podržavljenje sindikata, neizbežno je njihovo slivanje s organima državne vlasti“[17]. Nije teško, međutim, zapaziti neke nijanse u tumačenju toga procesa koje Lenjina odvajaju od drugih. Značajna su njegova objašnjenja u pogledu ostvarivanja ideje o spajanju i slivanju: prvo, podržavljenje nije mogućno ni odmah ni potpuno, jer radnici još nisu oslobođeni

[16] *Pjataja vserossijskaja konferencija professional'nyh sojuzov,* Moskva, 1921, str. 36.

[17] V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij,* tom XXXVII, str. 449.

balasta ranijeg društva i sistema; drugo, spajanje s državom nije akt, nego proces koji, po Lenjinovoj oceni, pretpostavlja stalno i sve veće učešće radnika u organima državne uprave. To je dug proces, koji će se završiti tek onda kada „radnici organe nasilja jedne klase nad drugom potpuno uzmu u svoje ruke"[18]. Još izričitija su Lenjinova tumačenja teze o podržavljenju sindikata u kontekstu sadržaja rada te organizacije. Lenjin nije to pitanje svodio samo na učešće sindikata u upravljanju industrijom — shvatanje veoma često u ondašnjim raspravama. Uporedo s tim zadatkom Lenjin ističe još jedan, koji je, po njemu, važniji: „Naučiti masu upravljanju, ne iz knjiga, ne na osnovu predavanja i mitinga, već na osnovu iskustva . . ."[19]

I u drugim prilikama Lenjin je često ukazivao na potrebu da vaspitanje radnika bude najvažniji zadatak sindikata. Pripremajući nacrt programa RKP(b), on posebno ističe misao o dvostrukoj ulozi sindikata — u oblasti upravljanja oni treba da ovladaju celokupnom ekonomikom; s druge strane, oni treba da se transformišu u organe radnog i socijalističkog vaspitanja svih radnih ljudi. U samom Programu RKP akcenat je stavljen na zadatke sindikata u privredi — angažovanje radnih ljudi u upravljanju, naglašava Program, osnovno je sredstvo u borbi protiv birokratizma. Razvoj Lenjinovih shvatanja možda dobro ilustruje i, nešto kasnije, rezolucija 9. kongresa partije. Tu se već sasvim određeno ukazuje — kao na najvažniju funkciju sindikata — na funkciju „škole komunizma". Sindikati treba da zaostale mase, koje se još nisu oslobodile cehovskih predrasuda, politički i ekonomski uzdižu do nivoa komunističke svesti. Rezolucija naročito ističe vaspitnu ulogu sindikata „u pripremanju masa za ulogu graditelja komunističkog uređenja". Sindikati su kompetentna organizacija, ali, kako rezolucija oprezno ističe, „sindikalna organizacija nema prava da se meša u rad preduzeća"[20].

Ovde se može zapaziti značajna evolucija Lenjinovih shvatanja — od podržavljenih sindikata ka „školi upravljanja". Ta evolucija je još očevidnija u raspravi o sindikatima koju je pokrenuo Trocki krajem 1920. i koja je vođena u celoj partiji do 10. kongresa RKP(b), do marta 1921. U ondašnjem političkom trenutku Lenjin nametnutu diskusiju smatra „luksuzom", ali kada ona uzima neželjene tokove, zalaže se za otvorenu raspravu o svim najvažnijim pitanjima. Jer diskusija o sindikatima bila je u izvesnom smislu privid: ona je pokrenula životna pitanja diktature proletarijata, odnosa klase, partije i društvenih organizacija. Lenjin nema pretenzija da u toj raspravi formuliše sopstvenu koncepciju o sindikatima. Ali suočavajući se s različnim shvatanjima i kritikujući ih, Lenjin daje niz elemenata jednog manje-više celovitog stanovišta o ulozi i perspektivi sindikata u socijalističkom društvu. Njegove kritičke analize i opaske imaju vrednost ne samo za ocenu datog političkog trenutka već i za formulisanje opštih osnova položaja i uloge sindikata u socijalizmu.

---

[18] Isto, str. 450.
[19] Isto, str. 451.
[20] *Pjataja vserossijskaja konferencija professional'nyh sojuzov*, cit. izd., str. 36.

Rasprava o sindikatima svedena je, uglavnom, na tri osnovne platforme njenih učesnika: desetorice (Lenjin i drugovi), zatim Trockog i Buharina i, najzad, takozvane radničke opozicije. Bilo je pokušaja da se u toku diskusije neki stavovi iz pojedinih platformi ujednače. Pa ipak su razlike, i pored nekih sličnosti formulacija, bile suštinske.

Lenjin je zastupao platformu „desetorice", koja se zasnivala na analizi situacije koju je izradio jedan praktičar (Rudzutak) i kojoj je Lenjin dao visoku ocenu. Umesto od apstraktnih shema, ta je analiza polazila od praktičnih mera koje treba preduzeti u borbi za angažovanje radnih ljudi preko sindikata u upravljanju, a naročito protiv pojava birokratizma. Opšti deo teza „desetorice" napisao je član najužeg rukovodstva partije Zinovjev. Platforma je polazila od dijalektičkog pristupa položaju i ulozi sindikata u sovjetskoj državi, pristupa koji je bio umnogome specifičan. Sindikati su organizacija radničke klase, država je oruđe i aparat te klase. Jedno nije isključivalo drugo, ali su zadaci bili svojevrsni. Sindikati su i oslonac diktature proletarijata, ali svoju funkciju ne vrše metodama prinude (što je prevashodno karakteristično za aparat vlasti), već metodom ubeđivanja, vaspitanja. Zbog toga su oni nedržavna organizacija, škola komunizma. Ubrzani proces podržavljenja sindikata bio bi „krupna politička greška". Odnos sindikata prema državi — kaže se u platformi „desetorice" — veoma je specifičan. S jedne strane, oni vrše neke funkcije državnih organa, s druge — oni ostaju široka, otvorena organizacija, koja treba da okuplja sve veći broj radnika različnih političkih pogleda, stupnja obrazovanja, religioznih uverenja itd. Sindikati deluju rukovodeći se principom dobrovoljnosti, ubeđivanja, radničke demokratije. Partija usmerava rad sindikata, ali se kloni svakog tutorstva nad njima i suvišnih intervencija. Sindikati ne uzimaju odmah upravljanje privredom na sebe, već kao masovna organizacija radničke klase i škola komunizma pripremaju široke slojeve radnih ljudi za neposredno učešće u upravljanju. Delokrug rada sindikata u oblasti upravljanja određen je ovako: praćenje rada privrednih organa; inspekcijsko-kontrolne funkcije; učešće u privrednom planiranju; proučavanje radnog procesa sa tehničkog stanovišta; evidencija i raspodela radne snage i stručnjaka; utvrđivanje načina i metoda borbe za veću produktivnost, radnu disciplinu, bolju zaštitu na radu itd.[21]

Sa drugih pozicija polazi platforma Trockog i Buharina. Ona zahteva „korenitu izmenu položaja i uloge sindikata u radničkoj državi". Najznačajniji je njen stav isticanje neodložne potrebe „planskog pretvaranja sindikata u aparat radničke države, tj. postepeno sraščivanje sindikalnih i državnih organa"[22]. Takva stanovišta bila su rezultat shvatanja Trockog da van toga procesa opstanak sindikata čak nije uopšte mogućan. „Sindikat treba", govorio je Trocki, „da bude stvarno proizvodna organizacija. Danas on ima smisao i značaj samo utoliko ukoliko teži, ukoliko se priprema, ukoliko se preobražava da uzme u svoje ruke upravljanje proiz-

[21] *KPSS v rezoljucijah i rešenijah s'ezdov i plenumov CK*, izd. VII, tom I, str. 483.

[22] V. I. Lenin, *Sočinenija*, izd. tret'ee, tom XXVI, str. 556.

vodnjom u celini — inače on nema razloga da postoji"[23]. Trocki, po Lenjinovoj oceni, nije shvatio složeni mehanizam diktature proletarijata, koja se u prelaznom periodu ne može vršiti preko organizacije proletarijata neposredno. Trocki je previdеo suštinu novih odnosa koji su se, posle završetka takozvanog ratnog komunizma, morali uspostavljati između radničke klase i seljaštva. Trocki je, konstatovao je Lenjin, „zapao u mnoge greške koje su u vezi sa samom suštinom diktature proletarijata"[24].

S druge strane, platforma takozvane radničke opozicije zahtevala je koren︎it preokret u radu sindikata u pravcu preuzimanja upravljanja privredom. Državne organe zamenila bi sindikalna „udruženja proizvođača", svi radnici i službenici bi neposredno raspolagali imovinom koja im je data. U platformi je data snažna kritika birokratije i učinjen isto tako snažan pledoaje za radničku demokratiju i angažovanje radnika u upravljanju. Nema sumnje da je „radnička opozicija" uvidela neke najaktuelnije probleme svoga doba i sindikalnog pokreta. U doba orijentacije na mirnu izgradnju nije bilo odveć teško (ne znači da nije bilo važno) ustanoviti sve teškoće ratnog perioda, uzroke prekomerne centralizacije i birokratizacije državne uprave, ograničavanja prava sindikata itd. Bilo je još značajnije naći put kojim treba dalje ići. Vrednost analize političkog trenutka i stanja sindikalnog pokreta znatno je umanjena rešenjima koja je predlagala ta grupacija. Ta su rešenja, istina, mogla biti primamljiva za jedan deo radničke klase, koji je, pod uticajem raznih sitnoburžoaskih gledišta, gajio iluzije o brzom uspostavljanju „čiste" radničke države, zapostavljajući seljaštvo kao najbrojniju klasu. Svoje zahteve „radnička opozicija" postavila je kao pitanje trenutka, trenutnog ostvarenja — i malo ko nije mogao a da ne uvidi ogroman nesklad između želja i mogućnosti. Istina, ti zahtevi nisu ostali bez odjeka u redovima izgladnele i iscrpene radničke klase, koja je u privlačnoj alternativi te partijske grupacije snevala snove o besplatnim i obilnim obedima, stanovima, tramvajima i pozorištima. A obećavano je baš to.

Lenjin je usvajao sve što je bilo racionalno i vredno u stavovima „radničke opozicije" („Mi pomalo odabiramo za sebe ono što je bilo zdravo u ‚demokratskoj' ‚radničkoj opoziciji'"[25], pisao je Lenjin). Ali je nepoštedno kritikovao sve ono što je bilo nerealno, rušilačko, anarhosindikalističko, lažno, iluzionističko i iluzorno, jednom rečju, nenaučno — i što je, kao takvo, moglo naneti velike štete radničkoj klasi. Jer Rusija je tada, po Lenjinovim rečima, proživljavala „tek jedan prelazni period u prelaznom periodu"[26].

Iz tih Lenjinovih kritika sindikalnih platformi nekih grupacija izrastaju sve određeniji i dosledniji pogledi o mestu i ulozi sindikata. Jasniji su i razlozi zbog kojih Lenjin sa opštih posleoktobarskih principa, posle analize prakse delatnosti sindikalnog pokreta u prvim godinama sovjetske vlasti, formuliše specifičan položaj i ulogu sindikata. Jer, kako je on

[23] „Gudok", 30. jula 1920.
[24] V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, tom XLII, str. 206.
[25] Isto, str. 243.
[26] Isto, tom XLIII, str. 103.

ukazivao neposredno posle revolucije, sva ranija shvatanja u politici bila su odbačena ili izokrenuta. Tada se često raspravljalo o „opštim principima" i „opštim postavkama". A to je bilo i razumljivo, jer je umesto „odbačenih i izokrenutih" postavki trebalo uopštavati nova iskustva i postavljati nove ciljeve. Uz to valja imati na umu postojanje jake tendencije takozvanog levog komunizma u boljševičkoj partiji, koja je nastojala da, preskačući zakonite istorijske etape društvenog razvitka nasilno „uvodi" komunističke metode i principe. Bilo je rašireno uverenje o „čistoj" radničkoj državi koja nastaje odmah posle revolucije i u kojoj sindikati, kao sveopšta organizacija radničke klase, inkarniraju njenu vlast. Ali zanemarivana je stvarnost, i često su radije određivani „opšti principi" nego zadaci dana, a često su baš ti „opšti principi" pretvarani u zadatke dana. To je slučaj i s postavkama o ulozi sindikata.

Značaj Lenjinovih procena je upravo u tome što su se one zasnivale na objektivnim činjenicama društvenog razvoja, što su jasno razlikovale bliže od daljnih zadataka. Uprkos snažnim otporima, Lenjin je dokazivao da se nagomilani problemi ne mogu rešavati neposrednim „uvođenjem" socijalizma. Ako je neposredno posle Oktobra postojala saglasnost o „opštim principima", ona je počivala više na teorijskim pretpostavkama nego na praktičnom iskustvu, kojeg i nije bilo. A kada je prvo iskustvo stečeno, Lenjin se zalaže za analizu stvarnosti, upućuje na empirijski prilaz, na istraživanje činjenica prakse. Zato je, po njegovoj oceni, vraćanje na „opšte principe" iz perioda Oktobra značilo zanemarivanje stečenog i još nedovoljno proučenog iskustva, vraćanje nazad kada je trebalo snažno zakoračiti napred. Razumljiv je Lenjinov zahtev da se i u oblasti sindikata istraže nove pojave, iskustva u podržavljavanju i slivanju državnih i sindikalnih organa. Analize su pokazale da su ta iskustva negativna. Jedan od osnovnih Lenjinovih zaključaka jeste da prebrzo podržavljenje ne obezbeđuje učešće radnih ljudi u upravljanju. Drugo, predavanje funkcija države i upravljanja privredom u ruke sindikata zanemaruje klasnu strukturu društva, eliminiše partiju kao avangardu klase, ne osigurava kvalifikovano rukovođenje.

Polazeći od tih suštinskih premisa, Lenjin formuliše, u mnogobrojnim istupanjima i radovima toga kratkog ali burnog razdoblja, neke osnovne principe sindikalnog pokreta u socijalizmu. Istina, pri tome on ima na umu, pre svega, iskustva Sovjetske Rusije, razvoj sindikata u specifičnim uslovima prve socijalističke zemlje. Njegove analize polaze od stečenih iskustava, ali su dobrim delom okrenute i budućim transformacijama sindikata. Iako nose snažan pečat jednog uistinu specifičnog razdoblja, mnoge od njegovih postavki imaju trajnu teorijsku i praktičku vrednost. Naznačimo neke od najvažnijih.

Da bi odredio položaj i ulogu sindikata, Lenjin polazi od analize karaktera političkog sistema u prelaznom periodu. U toj fazi neizbežna je diktatura proletarijata. Međutim, nju ne ostvaruje neposredno organizacija radničke klase, organizacija industrijskih radnika, već partija koja asimilira avangardu proletarijata. Mehanizam diktature proletarijata Lenjin prikazuje kao niz međusobno povezanih zupčanika, preko nekoliko

transmisija, od avangarde ka naprednoj klasi, od nje ka masi radnih ljudi. U prelaznom periodu to je bitna odlika diktature proletarijata.

Kakvo je mesto sindikata u tom mehanizmu? Po Lenjinu, sindikati su istorijski nužna i neizbežna organizacija proletarijata, koja obuhvata gotovo sve radnike. Kada ne bi postojali sindikati, zaključuje Lenjin, ne bi se ni mogla ostvarivati diktatura proletarijata, niti bi se mogle vršiti državne funkcije. Sindikati su, dakle, jedna od osnovnih poluga diktature proletarijata. Ali to ne znači da sindikati vrše diktaturu proletarijata neposredno. Oni povezuju avangardu i njene institucije s najširim slojevima radnih ljudi. Time se ne iscrpljuje njihova uloga. Oni su i „rezervoar" državne vlasti. Ne bave se upravljanjem neposredno, već obučavanjem i pripremanjem radnih ljudi za upravljanje državnim i društvenim poslovima.

U prelaznom periodu ne postoji čisto radnička država, već radničko-seljačka, uz to s birokratskim deformacijama, koje se javljaju kao izraz istorijskog nasleđa, zaostalosti, kulturnog nivoa i nepripremljenosti masa za šire učešće u upravljanju. U takvim uslovima jedna od najznačajnijih funkcija sindikata je zaštita materijalnih i duhovnih interesa radničke klase. Organizovani proletarijat mora da štiti sebe i u radničkoj državi, da se koristi svojim organizacijama za zaštitu od sopstvene države, ali i za odbranu radnika svoje države. Te funkcije se ostvaruju uzajamnim akcijama sindikata i države.

Odavde proističe, po Lenjinu, dvostruka uloga sindikata. Oni su, kao masovna organizacija industrijskog proletarijata, — organizacija vladajuće klase, dakle klase koja ostvaruje državnu prinudu, diktaturu većine. Međutim, specifičnost sindikata je upravo u tome što to nije državna organizacija niti organizacija prinude, „to je organizacija vaspitanja, organizacija angažovanja, obučavanja, to je škola, škola upravljanja, škola privređivanja, škola komunizma"[27]. Tu je i perspektiva sindikata. Nastali u kapitalizmu, neizbežni u prelaznom periodu, oni će nestati u daljoj perspektivi komunističkog samoupravnog društva, posle transformacije i državnih organa i društvenih organizacija u nove oblike komunističkog samoupravljanja. Tako treba, po našem mišljenju, protumačiti mogućnost koju je Lenjin dopuštao da se u perspektivi izvrši slivanje, spajanje („podržavljenje", kako se neadekvatno govorilo) državnih organa i sindikata. Jedan od vođa i teoretičara ruskog i međunarodnog radničkog pokreta s pravom ističe da je za Lenjina pitanje slivanja sindikata i države — pitanje aktivnosti samih masa: „Uporedo s angažovanjem miliona ljudi u borbi sindikati će ovladavati aparatom proizvodnje. Što brže mase budu pokrenute, što pre hiljade, milioni radnika budu angažovani u aktivan politički rad, u aktivnu političku izgradnju, — to pre ćemo ostvariti deo našeg programa o podržavljenju sindikata — eto kako Lenjin dešifruje naš odnos prema tom pitanju."[28]

Sindikati, dakle, kao veza avangarde s masom vrše jednu od najznačajnijih funkcija u ostvarivanju marksističke koncepcije o državi u soci-

[27] Isto, tom XLII, str. 203.
[28] S. A. Lozovski, *Lenin i professional'noe dviženie*, Moskva, 1924, str. 30.

jalizmu kao odumirućoj državi upravo time što su škola upravljanja, pripremanja i obučavanja masa za upravljanje. Da bi sindikati mogli da vrše tu funkciju, nužno je da veliki broj ljudi bude angažovan u neposrednom upravljanju. Lenjinovo tumačenje sindikata kao škole upravljanja treba shvatiti u funkciji ostvarenja ideje „da svi upravljaju i da ne upravlja niko". Shvatajući svu težinu ostvarivanja te ideje, Lenjin je govorio da je to složen, ali ne i neostvarljiv zadatak. Naglašavao je da boljševici žele da napuste „apsurdnu, gnusnu i odvratnu predrasudu" da državom, tobože, može upravljati samo jedan sloj odabranih bogataša ili činovnika. Veština upravljanja, isticao je Lenjin, nije privilegija ni pravo određenog sloja ljudi, makar se on regrutovao i iz proleterske sredine. Osposobljavanje širih slojeva radnih ljudi da mogu učestvovati u upravljanju pretpostavlja stalno zamenjivanje onih koji tu funkciju obavljaju. Naviku upravljanja radnička klasa ne može steći ako se jedan rukovodeći sloj pretvori u aparat upravljanja. Sa toga stanovišta Lenjin je kritikovao shvatanje Trockog prema kome bi sindikat predstavljao neposredni državni aparat upravljanja privredom, a s druge strane bio škola komunizma. Govorio je da akcenat ne treba staviti na taj rukovodeći sloj, aparat upravljanja, kao što to čini Trocki, već na ogromnu masu sindikalnog članstva koja se obučava, i dugo će morati da se obučava, za upravljanje. „Ne škola i upravljanje", naglašava Lenjin, polazeći od dijalektičkog jedinstva tih funkcija, „već *škola upravljanja*"[29]. Funkciju sindikata kao škole obučavanja, upravljanja, kao škole komunizma, Lenjin je, dakle, video u pripremanju milionskih masa za vršenje državnih i društvenih poslova, u njihovom angažovanju i neposrednom učešću u vršenju tih poslova. Pri tom on nije propisivao oblike tog angažovanja i učešća — trebalo je da oni nastaju u svom obilju i bogatstvu prakse milionskog učešća masa u upravljanju, a da budu odabirani oni najbolji i najefikasniji („ukoliko budu raznovrsniji, utoliko će biti bolji", govorio je Lenjin).

☆

Lenjinovi pogledi o sindikatima, i pored nužne ograničenosti, uslovljene vremenom u kome je živeo i delovao, imaju, nesumnjivo, i mnoge trajne vrednosti. One se ogledaju u tome što je on sindikate posmatrao kao živ organizam, kao organizam koji se razvija u sklopu s ostalim političkim i društvenim organizacijama, međusobno povezanim mnogim nitima. Lenjin je uviđao one glavne karike sindikalnog pokreta koje su u pojedinim istorijskim razdobljima davale tom pokretu osnovno obeležje. Danas, kada gradimo socijalističko samoupravno društvo, zasnovano na učešću ogromnog broja ljudi u upravljanju, uveravamo se u praksi u životnost nekih osnovnih Lenjinovih postavki, naročito onih o sindikatima kao školi angažovanja i upravljanja, školi komunizma.

---

[29] V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, tom XLII, str. 292.

Vučina Vasović

MESTO SINDIKATA U STRUKTURI DRUŠTVENO-POLITIČKE MOĆI

Po sebi je razumljivo da je za sagledavanje pravog značaja i karaktera bilo koje organizacije, pa i sindikata, potrebno dublje i pažljivije ispitati uslove i činioce koji određuju njeno postojanje i funkcionisanje. Ovde ćemo se, zato, ograničiti na delimično istraživanje samo nekih pretpostavki i dimenzija složene problematike sindikata, i to onih koje su u vezi s mestom sindikata u ostvarivanju društveno-političkog uticaja uopšte, odnosno realnih izvora uticaja sindikata u našem savremenom društveno-političkom sistemu.

Time se, dakako, izlažemo riziku da ponovimo sve manjkavosti istraživanja uticaja ili moći kao okvira političke analize jedne organizacije, posebno opasnosti suvišnog naglašavanja značaja i funkcionalnosti jedne organizacije u pogledu moći kojom ona raspolaže. Bez obzira na to, smatramo da su istraživanje i sagledavanje realnih izvora i obima uticaja sindikata vrlo često jedan od značajnih uslova za merenje njegovog stvarnog položaja i jedan od pouzdanih „signala" da nešto treba ili ne treba menjati u sindikatu ili oko njega kako bi mu se omogućilo da funkcioniše onako kako se to od njega očekuje.

Čini nam se da je ovo, makar i delimično i površno, istraživanje stvarnog uticaja sindikata potrebno i zbog toga što se i u naučnoj publicistici, a i u tekućoj žurnalistici, značaj i uloga sindikata često mere samo na osnovu njegovog deklarativnog normativno-programskog određenja ili njegovog strukturalnog ili apstraktno funkcionalnog odnosa prema radničkoj klasi, bez dovoljno upoređivanja sa stvarnim stanjem stvari i ispitivanja stvarnih mogućnosti sindikata da, kao najmasovnija organizacija radničke klase, realno utiče na procese političkog odlučivanja.

Ma koliko bilo demokratsko i samoupravno, naše društvo je i društvo političke moći. Ni jedna karika društveno-političkog sistema, bar još za jedno dogledno vreme, ne može normalno i relativno autonomno, pa ni slobodno, funkcionisati ako se ne osloni i na svoje relativno originerne izvore moći, odnosno uticaja. Opšta političko-ideološka deklaracija o društvenoj neophodnosti i značaju neke organizacije nije, sama

po sebi, dovoljna za opšti status i društveni položaj te organizacije. To jedino uz druge uslove i elemente može doprinositi njenoj društveno-političkoj snazi i ulozi.

Usled zanemarivanja tog gotovo političkog aksioma i usled nedovoljnog uticaja, sindikat je, i pored službenih ocena (i u njemu i van njega) o njegovom velikom društveno-političkom značaju, u nekim sredinama neretko bio, u stvari, potiskivan na margine političkog života, naknadno uključivan u politiku, ili je pak služio kao eksperimentalni poligon za neke „izlete", snoseći gotovo sam njihov rizik ili deleći sudbinu njihovog neuspeha, ali ne i uspeha na odgovarajući način.

I ne samo opšta deklaracija o visokom društvenom značaju sindikata nego i njegova duboka socijalna ukorenjenost najneposrednijom povezanošću s radničkom klasom nisu mnogo pomogle realnoj društveno-političkoj ulozi i položaju sindikata. Ovo osobito zbog toga što, i pored mnogih razvijenih elemenata i oblika samoupravnosti, još nije dovoljno obezbeđeno potpuno učešće radničke klase u procesu odlučivanja i upravljanja društvenim poslovima. Te značajne društvene funkcije vršile su, neretko i velikim delom, druge, mešovite državne ili paradržavne strukture, a u nešto užim sredinama još i tehnostrukture. Ta delimična hibridnost našeg društveno-političkog sistema, sa svojevrsnom kombinacijom etatističko-tehnokratskih i samoupravnih elemenata, dovodila je sindikat u složenu situaciju. Stavljen (sâm i od drugih) u prvi front borbe za samoupravljanje, sindikat je okretao smer svog delovanja pre svega ka samoupravnim organizacijama i društveno-ekonomskoj osnovi ili uglavnom tamo gde se, prema našoj samoupravnoj projekciji, „bije osnovna bitka" za nove odnose, ali je ponekad ostajao „kratkih rukava", s obzirom na to što su se osnovna rešenja donosila na drugoj strani, prema kojoj sindikat nije prvenstveno orijentisan, a i kada je želeo da se njoj okrene, nije imao dovoljno političke moći da na ta mesta utiče.

Bilo je nemalo slučajeva da se stavovi sindikata nisu dovoljno uvažavali čak ni onda kada su bili duboko opravdani i široko zasnovani. O mnogim životnim pitanjima radničke klase i društva rešavalo se i bez savetovanja sa sindikatom, a u nekim sredinama sindikat nije bio ni dovoljno informisan o osnovnim smerovima akcija koje se nameravaju preduzeti.

Najnovije ustavne i političke promene, kako ćemo kasnije videti, znatno menjaju takav poredak stvari i mogućnosti, bar normativno-programski. Ukratko, pretpostavka da je za ostvarenje odgovarajućih funkcija sindikata potrebna i odgovarajuća količina uticaja i uverenje da taj uticaj, naročito u jednom razdoblju, nije bio dovoljan, bili su povod našeg pokušaja da utvrdimo istovetnost stvarnih izvora i uporišta uticaja sindikata, da ukažemo na promene koje u tom pogledu nosi novi Ustav SFRJ, kao i da eventualno sugeriramo stvaranje nekih dodatnih izvora uticaja, vodeći pri tom brigu o celini političkog sistema i stvarnom značaju i ograničenosti svake moći.

Po sebi se razume da je ovde nemoguće govoriti o svim izvorima uticaja, odnosno mogućnostima efikasnijeg delovanja sindikata. Zato

ćemo pokušati da istaknemo samo neke, po našem mišljenju, najznačajnije. Prvo, izgleda da je za sadašnji trenutak neophodno potrebno istraživati i podsticati razvoj teorijske misli o sindikatu i svesti o njegovoj odgovarajućoj ulozi u savremenim uslovima. Ovo utoliko više ako se zna da su izvesna kolebanja ili neodređenosti, a u vezi s tim, i za toliko, smanjeni uticaj sindikata, u praksi često rezultat nepostojanja čvrstog teorijsko-idejnog oslonca. Osim toga, čini nam se značajnim da ukažemo i na neke normativno-pravne garancije uticaja sindikata, na njegovo mesto u kadrovskoj politici i na njegovu klasnu usmerenost i organizacionu sposobnost. Uz to je za iole celovitiju sliku stvarnog uticaja i mesta sindikata potrebno bar ukratko se osvrnuti na pitanje opšteg odnosa sindikata i Saveza komunista.

SAVREMENA MISAO O SINDIKATU I NJENE KONTROVERZE

Već je istaknuto da naša misao zaostaje za teorijom sindikata u mnogim drugim zemljama. Dok su problemi sindikata glavni ili ravnopravni, ili bar ne bitno podređen predmet interesovanja mnogih poznatijih imena političke misli u velikom broju drugih zemalja, naročito u određenim razdobljima, kod nas je sindikat na marginama teorijske misli (ukoliko je i to uopšte) ili je marginalna tema inventivnijih mislilaca (ukoliko se njime uopšte bave), uz izvesne izuzetke, naravno.

Više je razloga takvom stanju. Pre svega, težnja je i same teorije i teoretičara da se bave osnovnim i strategijskim problemima i pravcima razvoja društva i, shodno tome, osnovnim polugama toga razvoja. U periodima administrativnog upravljanja osnovna organizaciona poluga kretanja i pokreta bio je državno-partijski „kompleks", te je na neki način bilo i prirodno da se akcenat stavi na njegovo poboljšanje i racionalizaciju. „Preostali" institucionalni mehanizam, personalno, idejno, pa i strukturalno prožet tim tvorevinama, bio je velikim delom izveden iz potreba za njihovim efikasnijim funkcionisanjem, te su, dakle, i problemi svih drugih subjekata i institucija, u koje, svakako, ide i sindikat, smatrani dobrim delom izvedenim. Položaj i uloga sindikata bili su manje-više jasni. Drugi razlog treba videti u prirodnoj težnji jednog velikog dela vrhunske teorije da se bavi najmoćnijim strukturama u datom društvu. Taj interes teorije sindikat, s položajem i količinom moći kojom raspolaže, nije mogao zadovoljiti. Ovde se može uočiti i jedan unutrašnji paradoks, bolje reći, protivrečnost i same teorije: i kada želi da bude demokratska, ona se teško oslobađa izvesnih dominirajućih struktura moći. Stavljajući samo njih u središte svoje pažnje, teorija ih još više potpomaže, učvršćuje i afirmiše. Pri takvom stanju stvari nije nimalo lako drugim, manje moćnim, strukturama da postanu predmet šire teorijske pažnje. Bez obzira na svoje demokratske inspiracije i na uviđanje da razvoj društva mogu i treba da nose različni i brojni društveni subjekti, a ne samo moćni i uski centri odlučivanja, teorija ih nije mnogo istraživala. Ovome se može dodati ne samo zatvorenost teo-

rije prema sindikatu već i često neopravdan stepen opreznosti, zaziranja, pa i zatvorenosti sindikata prema teoriji.

Ne nalazeći dovoljno oslonca u razvijenoj teorijskoj misli, sindikat se delimično i katkad gušio i gubio u pragmatizmu i empirizmu. On se često sretao s pitanjima i dilemama o kojima su već postojala vredna iskustva, a on nije dovoljno ni znao za to. U našoj praksi, a i u shvatanjima, kadšto su vrlo lako i brzo nalazila utočišta različita mišljenja, uglavnom prenesena ili primljena iz drugih ideoloških sredina i sistema, i služila kao oslonac različnih grupa i orijentacija u potiskivanju drugih grupa ili u potiskivanju sindikata u stranu. Nekritički odnos prema tim gledištima bio je rečiti dokaz da je naša misao o sindikatu doista nedovoljno razvijena.

Za nas su danas od svih najneprihvatljivije one, na Zapadu dosta rasprostranjene, teorije koje ističu da su savremena tehnologija i postindustrijsko društvo uglavnom prevazišli sindikat kao organizaciju radničke klase.[1] (Te teorije nailaze na odjek i u nekim socijalističkim društvima.) Ovo naročito iz dva razloga. Prvo, zato što više ni sama radnička klasa u klasičnom smislu ne postoji, te sindikat — kako se ističe u tim teorijama — gubi svoju socijalnu osnovu. Savremeni proces proizvodnje, koji se, navodno, koristi radnom snagom „na ulazu" u fabriku (odnosno kada treba uključiti mašinu) i pri „izlazu" (kada je treba isključiti), ne oslanja se više na radničku klasu. Drugo, ako proces proizvodnje i nije toliko mehanizovan da izbacuje radničku klasu potpuno — nastavljaju, zatim, ti autori — i tada je istorijska uloga sindikata završena pošto je industrijski sistem ispunio zahteve radništva i sindikata za bolje uslove rada, kraće radno vreme i visoka lična primanja.[2]

Te teze se u našu naučnu i političku javnost importuju uz dve izmene, bolje reći, dopune. Iako priznaju da naše društvo nije postindustrijsko, te da se ne postavlja pitanje iščezavanja radničke klase kao socijalne osnove sindikata, njihove pristalice ipak naglašavaju da se ono kreće sve brže u tom pravcu, i da je zato perspektiva sindikata neizvesna ili, još određenije, crna. Druga „dopuna", koja se mnogo češće ističe, polazi od toga da u uslovima samoupravljanja nestaje potreba da se radnička klasa štiti preko posebnih organizacija, i da oslobađanje radničke klase mora biti delo jedino nje same, u njenom izvornom, autentičnom i neposredovanom vidu.

Ne ulazeći u šire rasprave o tim tezama, ovde ćemo izneti samo neke momente i ukazati na neke osnovne razloge koji govore o prekoj potrebi daljeg razvoja i odgovarajućeg delovanja sindikata u našem društvu.

Što se tiče argumenata da postindustrijsko društvo i njegova tehnostruktura „izbacuju" sindikat iz društvenog života, to nas ne pogađa mnogo, jer se sada nalazimo tek u fazi industrijske revolucije. A i tamo gde se naziru konture postindustrijskog društva, pa čak i gde je ono relativno konstituisano, gotovo je normalno sresti mnoge pojave gnusne

[1] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, „Stvarnost", Zagreb, 1970.
[2] Isto, naročito str. 266—271.

eksploatacije nižih socijalnih slojeva ili ekskomunikacije celih slojeva i grupa iz upravljanja društvenim poslovima. Ni u tim društvima nisu još ni izdaleka zadovoljene životne potrebe mnogih slojeva, naročito ako se ima na umu da se i sistem potreba razvija s razvojem društva, te su čak i one klasične funkcije sindikata (ekonomska, zaštitna, pa i vaspitna) još aktuelne.

Motivi takve tehnokratske logike potiskivanja sindikata već odavno su i kod nas postali jasni. Zato što svojom klasnom opredeljenošću i aktivnim delovanjem na razvoju samoupravnih oblika i procesa odlučivanja sužava prostor tehnokratskoj samovolji i manipulaciji, sindikat, pre ili kasnije, postaje ogromna smetnja u očima tih struktura. Kada ne mogu da ga podrede svojim interesima i iskoriste samo kao podršku ili mehanizam stvaranja podrške svojim odlukama, te strukture teže da ga potisnu ili potpuno izbace, razvijajući teorije o nespojivosti sindikata i razvijene moderne organizacije industrijskog društva, ili podstičući mišljenja o suvišnosti sindikata u uslovima postojanja samoupravljanja. Samoupravljanje tada prihvataju i shvataju kao novi prostor za svoju ekspanziju i prenošenje tehnološke logike u organizaciju upravljanja, ili kao novu mogućnost za udvostručavanje svoje moći. Dobro stojeće u tehničkoj organizaciji rada, a sada učvršćene u socijalnom tkivu samoupravnih organa, te strukture su ponekad dovoljno snažne da gurnu ili zadrže sindikat na periferiji odlučivanja, ili da mu, u najboljem slučaju, „otvore perspektivu" vraćanja u položaj transmisije, ili pak da apsorbuju delove njegovog jezgra. Kada ne nađu dovoljno snage da se odupru takvim tendencijama, sindikat, pa i druge društveno-političke organizacije podležu tom pritisku, te zato, pre ili kasnije, postaju suviše uzak okvir za izražavanje i praćenje interesa i pokreta radničke klase.

Radnička klasa u tom slučaju gubi ne samo mogućnost neposrednog odlučivanja nego i mogućnost kontrole upravljačkih mehanizama, pa i mogućnost neposrednog izražavanja svojih autentičnih interesa i zahteva. Na takav ofanzivni pohod tehnokratije, s jedne strane, i na paralizovanost, nepokretnost ili komformizam svojih društveno-političkih organizacija i organa, s druge strane, radnička klasa reaguje vrlo oštro i često spontanim neorganizovanim akcijama, vođenim mimo svojih oficijelnih organizacija, pa i nasuprot njima. Radnička klasa je duboko svesna ograničenosti i kratkotrajnosti tih svojih spontanih reakcija, ali i njihove neophodnosti kako bi dala snage svojim organima i organizacijama da se pokrenu i istraju protiv antisamoupravnih tendencija ili, ako su se eventualno otuđile, da ih vrati sebi i ponovo dovede u sklad sa svojim težnjama i interesima.

No stanovište o prevaziđenosti sindikata savremenom tehnostrukturom ne zadržava se samo na tome. Ono je u nekim modalitetima neposredno povezano i s tezom da jedina grupacija koja može imati uticaj na proces odlučivanja i podelu sredstava, u skladu s humanim i intelektualnim potrebama, a ne potrebama industrije, jeste prosvetno-kulturni stalež.[8] Ono je stoga samo deo shvatanja o inteligenciji kao društvenoj

[8] J. K. Galbraith, op. cit., str. 272—282.

grupaciji jedino kadroj da racionalno upravlja društvom i nepristrasno presuđuje u eventualnim društvenim sukobima.[4]

Nasuprot tom pogledu na politiku i ulogu sindikata, istorija političkih ideja poznaje i druge, nazovimo ih uvrijerističko-sindikalističke, koncepcije, koje se, u nešto izmenjenom vidu, mogu sresti i u najnovije vreme. Njihovi zastupnici smatraju da budućnost društva, naročito socijalizma, počiva u samostalnom razvitku „antipolitičkih" radničkih sindikata i mogućnostima generalnog štrajka i da su jedino oni kadri da prevaziđu buržoaske i klasne oblike vladavine. Proletarijat mora od države otimati jednu po jednu od njenih nadležnosti i funkcija da bi se omogućila izgradnja slobodnih proleterskih organizacija, naročito sindikata.[5] U toj skici revolucije i društva nema mesta ni za velike ciljeve, ni za partiju, niti pak za intelektualce. Budućnost socijalizma i društva je u razvoju organizacije i aktivnosti sindikata.

I dok Galbrajt smatra da je sindikat nemoćan da se bori protiv loših strana industrijskog sistema i posebno ističe ulogu jednog dela inteligencije, pristalice ovog shvatanja smatraju da buduća organizacija društva, građena na sindikalnoj osnovi, pretpostavlja isključivanje intelektualaca.

Pošto nemaju upravljačkih kvaliteta, naročito u vreme kada je proletarijat počeo sticati svest o svome životu i stvarati svoju organizaciju, intelektualci imaju sporednu ulogu. Njih, po Sorelovoj preporuci, treba vratiti tamo gde im je mesto — u literaturu.U najboljem slučaju oni mogu služiti samo kao sindikalni službenici. Jedino se u odsustvu velikih ciljeva, bez proleterske države i partije, bez intelektualaca i jakog sindikalnog vođstva može osloboditi prostor za generalni štrajk i slobodno kretanje i razvoj, odnosno dominaciju proletarijata kao oblika stvaranja i življenja socijalizma. Ceo socijalizam je koncentrisan u drami generalnog štrajka, uzvikuje Sorel.[6]

Ne treba trošiti mnogo reči na to da se dokaže manjkavost, pa i, za budući razvoj radničkog pokreta, štetnost ovog formalno revolucionarnog sindikalizma, a u stvari apokaliptičkog utopizma (Šils)[7] i dečjeg iluzionizma (S. Veb).[8] Ne može se graditi vizija i organizacija jednog društva na krnjoj osnovi, isključenjem celog sloja intelektualaca, to pre što je, u stvari, u svim dosadašnjim revolucionarnim radničkim pokretima noseća i udarna snaga njihova bio upravo nerazdvojni blok radničke klase i napredne inteligencije. Kao što je već i novije, mada kratko, iskustvo pokazalo nemoć i ograničeno dejstvo određenih uskih, isključivo intelektualističkih pokreta bez oslonca na šire radne slojeve i radničku klasu, isto tako je još i duže istorijsko iskustvo pokazalo ograničenost i nemoć uvrijerističko-antiintelektualističkih pokreta. Iako,

[4] Ovo je gledište i K. Manhajma, u osnovi i R. Milsa, a i mnogih drugih autora (K. Manhajm, *Ideologija i utopija*, Beograd, 1969, R. Mils, *Sociološka imaginacija*, Beograd, 1964. itd.).

[5] G. Sorel, *Materiaux d'une theorie du proletariat*, 3 ėd, Paris, 1929, str. 132—133.

[6] G. Sorel, *Reflektions on Violence*, London, 1970, str. 123.

[7] E. A. Shils, Uvod u knjigu G. Sorel, *Reflections on Violence*, op. cit.

[8] S. Webb na više mesta i u više knjiga.

kao način pritiska, možda efikasni, ni jedan ni drugi nisu mogli biti osnov i način bitnijeg revolucionisanja društvenih odnosa, a naročito ne mogu biti osnov i suština pokreta razvijenijeg socijalističkog društva. Sem toga, generalni štrajk ne može biti pozitivna koncepcija i sistem regulisanja odnosa jednog društva. On je više mehanizam rušenja postojećih struktura nego način pozitivnog življenja jedne društvene organizacije.

Obe te ekstremne i suprotne koncepcije o položaju i ulozi sindikata, i pored nekih racionalnih elemenata, u celini su neprihvatljive za organizaciju jednog konstituisanog socijalističkog društva i sindikata. Sindikalizam je, kako Lenjin primećuje, samo druga krajnost izazvana krajnošću oportunizma, parlamentarnog idiotizma i filistarskog reformizma pojedinih intelektualističkih grupa u jednom razdoblju istorije radničkog pokreta.[9] Nije isključeno da se neki oblik sindikalizma ili neposrednog generalnog aktivizma (koji ne mora biti samo u vidu generalnog štrajka) i ubuduće neće delimično aktuelizirati, kao druga krajnost na već iznetu koncepciju Galbrajtovu, ili pak kao eventualna reakcija na suviše veliku represivnost ili neadekvatnu političku institucionalizaciju, odnosno njenu otuđenost i u već konstituisanom socijalističkom društvu. Nije li se nešto od toga već očitovalo u Kini? Zar se nije u vreme kulturne revolucije želela iskoristiti energija radnih masa i omladine neposredno u vidu „generalnog“ revolta (iako ne štrajka, kako je to zamišljao Sorel) van oficijelnih partijskih i državnih struktura, pa i nasuprot njima, i zar to nije bila reakcija — doduše, inspirisana i vođena — na logiku institucije i eventualni birokratski reformizam koji je zahvatio i partiju? Ovde, naravno, ima i bitnih razlika, počev od onih koje se tiču cilja, pa do onih koje su vezane za nosioca i inspiratora takvog pokreta masa. Za nas je ovde samo značajno da istaknemo mogućnu aktuelnost Sorelove ideje o takvom ili sličnom načinu neposrednog pokretanja masa, odnosno o obliku revolucionarnog dinamizma, ali i da ukažemo na njegovu ograničenu vrednost kada je reč o nešto razvijenijem socijalističkom društvu. Ako se nešto od toga i moglo desiti u Kini, u jednom periodu i kao prolazna pojava, ono nema ni mnogo izgleda ni mnogo opravdanja u jednom društvu koje nastoji i uspeva da se gradi kao sistem samoupravne socijalističke demokratije. Zar generalni štrajk ili neki drugi oblik neinstitucionalizovanog neposrednog generalnog aktivizma, poput onog u Kini u vreme kulturne revolucije, može biti najbolja forma pokretanja najdubljih osećanja, zar on može sjediniti i povećati ukupnu moć radničke klase u jednom iole razvijenijem socijalističkom društvu, u kojem demokratski organizovana radnička klasa treba da bude njegov organizator i upravljač? Šanse, pa i opravdanost takvog pokreta rastu samo ako se on pojavljuje kao reakcija na birokratsku represivnost otuđenog sloja političkih upravljača, makar to bila reč i o socijalističkom društvu.

Po nekim elementima, Sorelovom shvatanju slično je i shvatanje nekih struja u ruskom radničkom pokretu („radnička opozicija“) nepo-

---

[9] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom V, „Kultura“, Beograd, 1960, str. 392.

sredno posle revolucije — o potrebi da upravljanje privredom uzmu u svoje ruke direktno sindikati. Samo klasni sindikati, a ne državna birokratija ili heterogene sovjetske institucije, ističe Kolontaj, mogu formulisati i rešavati stvaralačke probleme na području nove ekonomije i proizvodnje.[10] Radnički sindikati moraju iz sadašnjeg položaja pasivnog prisustva u sovjetskim ekonomskim institucijama da budu uvedeni u aktivno učešće u upravljanju unutrašnjom ekonomskom strukturom.[11]

Sem tih ekstremnih shvatanja, vredno je pomenuti i shvatanje takozvanog ekonomskog sindikalizma, rasprostranjenog početkom ovoga veka. Sindikatu se ne pridaje naročito velik značaj, kako to čini Sorel, koji u sindikatu vidi buduću organizaciju društva, niti mu se pak objavljuje smrt, kako to čini Galbrajt. Ovo gledište nastoji da suzi ulogu sindikata na neke čisto ekonomske funkcije ili pak na ulogu socijalnog zaštitnika i kolektivnog ugovarača. Sindikat se, dakle, određuje kao organizacija bez političkih pretenzija i mogućnosti. Pravu kritiku takvih shvatanja dali su već i klasici marksizma kritikom britanskog tredjunionizma. Premda priznaju značaj i uspeh ekonomske borbe i ulogu sindikata kao „žarišta otpora nasilju kapitala", oni ipak upozoravaju da sindikati počesto promašuju u celini svoju svrhu, svodeći se samo na „gerilske akcije protiv posledica postojećeg sistema". Vodeći borbu samo za popravke sistema i koncesije kapitala ekonomskim, a ne političkim putem, sindikati je „u stvari, vode na nestvaran način" i zato su nemoćni da svoje „organizovane snage upotrebe kao polugu za konačno oslobođenje radničke klase, tj. za konačno ukidanje najamnog rada" (Marks).

Sabijajući sindikat u uske okvire organizacije rada ili industrijske, odnosno ekonomske demokratije, koncepcija ekonomskog sindikalizma, kako ispravno primećuje Lipset[12], obeshrabruje članstvo da se široko angažuje i opravdava oligarhijsko vođstvo. Ekonomski sindikalizam je mogao da znači nešto u vreme liberalnog kapitalizma i slobodne konkurencije. Danas su se stvari izmenile. Povećana uloga države i političke vlasti u usmeravanju društva i raspodeli društvenih vrednosti posredno ili neposredno utiče na položaj i mogućnosti radničke klase. Ispustiti to iz vida i orijentisati se samo na borbu za poboljšanje uslova i položaja radnika u preduzeću ili grani konfrontacijom ili pregovaranjem samo s privatnim kapitalom ili upravljačkim grupama tih preduzeća, u najmanju je ruku nedovoljno.

Bez šireg političkog angažovanja i učešća u upravljanju privredom, sindikat ne može imati veći uticaj i značaj u savremenim uslovima. Gubeći mogućnost i šansu da učestvuje u usmeravanju ekonomske politike globalnog društva, sindikat gubi moć i sposobnost da bitnije utiče i u užim sredinama ili mikroćelijama društva. Otuda nam se danas čine iluzornim i štetnim sve one orijentacije koje okreću glavni smer aktivnosti sindikata gotovo jedino prema osnovnoj organizaciji udruženog

[10] Vidi Al. Kollontai, *L'Opposizione operaia in Russia*, Milano, 1962.
[11] Vidi teze „Radničke opozicije", *Desjatij S'ezd RKP(b)*, stenografičeskij otčjot, Moskva, 1963.
[12] M. S. Lipset, *Politički čovek*, Beograd, 1969.

rada, zanemarujući potrebu stvaranja efikasne makroorganizacije sindikata i njene odgovarajuće delatnosti na makroplanu društva i politike.

Stvarnom demokratskom razvoju našeg društva malo mogu doprineti i koncepcije koje u sindikatu vide samo mogućnost protivteže i kontrole dominirajućih struktura, osobito tehnostruktura u bazičnim organizacijama društva. Prilično realne u proceni stvarnog odnosa snaga i mogućnosti pojedinih struktura ili delova organizacije, te su koncepcije za nas ipak neprihvatljive, jer ne vide ili izričito negiraju mogućnost konstituisanja bilo kakvih formi neposredne demokratije. Demokratija — po tim shvatanjima —, ako je uopšte mogućna, može postojati samo u vidu ravnoteže određenih poluga moći ili kao mehanizam ograničavanja vlasti, a ne kao neposredna demokratija. Samoupravljanje je, po tim gledištima, bila stvar ili šansa preindustrijskog društva.

U našim uslovima sindikatu nije dovoljno ni to da bude samo jedna u nizu grupa za pritisak koja će se kao predstavnik određenih kategorija radnika boriti jedino za njihov interes toga trenutka. Uz ovo treba pomenuti i već poznata gledišta o transmisionoj ulozi sindikata, inače opravdana u periodu revolucionarnog etatizma, ali danas, u uslovima relativno konstituisanog socijalizma, posebno samoupravnog socijalizma, ne samo što gube svoj značaj nego su i potpuno neprihvatljiva. Stavljen samo u položaj prenosioca direktiva partije, sindikat ne može imati nužnu meru svoje autonomnosti, niti pak može biti dovoljno otvoren za aspiracije i učešće klase u stvaranju i oblikovanju politike. Sindikat se svodi na popularizacioni ili mobilizacioni mehanizam, nedovoljno kritičan u stalnom nastojanju da ne bude kritikovan.

Svim tim za nas neprihvatljivim tezama priključuju se i ona shvatanja koja ne nalaze svrhu sindikata u jednom samoupravnom sistemu i društvu, jer neposredni proizvođači i samoupravni organi preuzimaju sve funkcije upravljanja. U takvim uslovima navodno nema potrebe da se radnička klasa štiti preko posebnih organizacija od svojih sopstvenih samoupravnih organa.

Sva ta shvatanja o sindikatu samo su deo širih političko-ideoloških koncepcija i orijentacija razvoja društva i političkog sistema. Sva ona imaju duboku ideološku zasnovanost i inspiraciju i doprinose manje ili više jednoj ili drugoj koncepciji politike. Samoupravna socijalistička demokratija traži aktivan, delatan i uticajan, ali ne i svemoćan i državnotvorni sindikat. Otuda se teorijska misao i praksa sindikata u takvom društvu mogu razvijati samo u otporu potpunom zanemarivanju ili suviše velikom naglašavanju uloge sindikata, ili koncepcijama samo ekonomskog sindikalizma, ili pak transmisionoj ulozi sindikata.

Sindikat u samoupravnom socijalističkom društvu nije ni samo ekonomska organizacija, niti je pak glavni organizator ili upravitelj privrede, a nije ni transmisija partije i vlade. Sindikat je najmasovnija organizacija radničke klase i društveno-politička organizacija našeg sistema, „deo života i afirmacije samoupravnog sistema, njegovog razvoja i razrešavanja unutrašnjih protivrečnosti". Bez njega i sličnih mehanizama i procesa, povratak na čisto političke strukture i logiku vlasti bio bi gotovo neminovan. Kao najmasovnija i najneposrednija organi-

zacija radničke klase, sindikat ne može biti ni opozicija već uspostavljenom klasnom sistemu, ali ni instrument integracije, odnosno prilagođavanja radničke klase logici državne vlasti.[13]

Stvoren kao relativno autonomna i otvorena organizacija radničke klase i radnih ljudi, sindikat nije samo tumač interesa radničke klase, niti je pak samo sredstvo njenog pritiska na državu, pa ni mehanizam prenošenja, a još manje puke racionalizacije direktiva partije, — on je i aktivan učesnik u stvaranju i oblikovanju ekonomske politike i usmeravanju globalnog društva. Tako postavljeni sindikat postaje značajan činilac društveno-političkog sistema i brže stiže do svesti ljudi i pažnje političke misli, koja, sa svoje strane, postaje značajan dodatni izvor uticaja sindikata na druge delove političkog sistema i društveni sistem u celini.

Danas je sindikat veoma značajna organizacija u svetu i zbog toga što omogućava društveno-političko angažovanje najširih slojeva radnih ljudi. Ovo je danas i kod nas osobito važno zbog toga što mnoge, uslovno rečeno, neradničke strukture još imaju mogućnosti da na efikasniji način tumače svoje zahteve i interese nego oni najširi slojevi radničke klase. Mnogi uži politički i intelektualni slojevi, odnosno agregati imaju niz svojih užih ili širih organizacija ili krugova, odnosno „spona" preko kojih mogu ostvarivati svoj uticaj i braniti svoje interese na način koji je manje ili više siguran, dok jedan veliki deo radničke klase i radnih ljudi uglavnom nema mnogo mogućnosti da se organizuje u užim krugovima ili da neslužbenim dodirima ostvaruje svoje interese. Taj neoficijelni i neinstitucionalni način života u svakom društvu, pa i u našem, danas je vrlo značajan, i svaki onaj koji je lišen mogućnosti da na taj način obezbedi bar koju rezonanciju svojih težnji — mora imati neke šire oblike organizovanja i delovanja. Doduše, najnovije naše ustavne promene znatno su izmenile dojučerašnju sliku toga stanja. Pomerajući sve bitne tačke odlučivanja na mesta gde radni ljudi žive i rade i stvarajući niz samoupravnih mehanizama, počev od zbora radnika i radničke kontrole do delegatskog sistema, radnička je klasa dobila mnoštvo pouzdanih instrumenata za izražavanje i ostvarivanje svojih interesa. Ali ipak smatramo da sindikat ima i na tom području veliki značaj. Ovo naročito ako se zna da je u sadašnjoj fazi razvoja neophodno potrebno stalno pokretati samoupravne mehanizme i aktivnosti radi sprečavanja njihovog pretvaranja u plen, paravan ili okvir nagodbe pojedinih užih, ali moćnih, formalnih ili neformalnih, grupa.

Iz svega već rečenog proizlazi da sindikat mora biti relativno samostalna ekonomska i politička organizacija, aktivna i na mikroplanu i na makroplanu. Sem toga, njegova uloga ne može biti samo artikulaciona ili mobilizaciona, već i učestvujuća u procesu odlučivanja (posebno u oblasti ekonomije i socijalne politike) i kontestaciona. Pored manje ili više klasičnih funkcija, ekonomskih, zaštitnih i vaspitno-obrazovnih („škola komunizma"), sindikat dobija u novim uslovima i značajne političke

[13] Prof. Jovan Đorđević, *O samoupravnom i odgovornom društvu*, Beograd, 1971, str. 483—507.

funkcije i, kada je reč o našem sistemu, takođe funkcije zaštite i razvoja samoupravljanja. Jasno opredeljenje u pogledu tog opšteg karaktera i funkcijâ sindikata i stvarno uverenje u njegovu ispravnost mogu biti snažna poluga odlučnijeg i efikasnijeg rada sindikata, a time i stvarnog njegovog uticaja.

KADROVSKI I ORIJENTACIONI PROBLEMI SINDIKATA

Kakve su druge realne šanse i kakve su sve smetnje do sad postojale da te funkcije, i kada su jasno određene i opšte prihvaćene, budu vršene na odgovarajući način? Šta u tom pogledu nudi naš novi Ustav? Pored nekih, doduše manje značajnih, kolebanja i neodređenosti u pogledu opšteg karaktera i funkcija sindikata, važne razloge njegove delimične neefikasnosti u određenom razdoblju i u određenim sredinama treba tražiti i u njegovom relativno nedovoljnom uticaju u kadrovskoj politici, u nedovoljno određenom odnosu *vis à vis* drugih centara odlučivanja, kao i u njegovom unutrašnjem organizacionom ustrojstvu.

Kada je reč o kadrovskoj politici, mora se istaći nedovoljan uticaj sindikata. I to u dvostrukom smislu: prvo, nedovoljan uticaj na kadrovsku politiku unutar svoje organizacije; drugo, nedovoljan uticaj na širu kadrovsku politiku, u političkom sistemu i društvu uopšte. Zbog toga je njegova moć bila relativno ograničena, a on nedovoljno „privlačan". Zbog preteranog kadrovskog signaliziranja i „pomaganja" sa strane, sindikat još nije postao dovoljno otvoren kanal vertikalne mobilnosti za sposobne i spremne pojedince iz svoje sopstvene baze, naročito iz redova radničke klase. On je ponekad bio više mesto raspoređivanja „evidentiranih" ili „preostalih" kadrova iz drugih struktura, bilo onih koji čekaju višu funkciju bilo onih koji, najčešće, nepovratno idu s više funkcije. U svakom slučaju, dugo zadržavanje u sindikatu nije bilo najbolja preporuka za ulazak u neki uži krug političke strukture. Razumljivo je, onda, što on nije mogao biti mnogo „privlačan" za širi krug ljudi s većim političkim aspiracijama i mogućnostima. Danas je i na tom psihološkom planu stanje nešto drukčije, mada nije svugde i bitno promenjeno.

Novim ustavnim promenama znatno su promenjeni uloga i uticaj sindikata na kadrovsku politiku društva. To se naročito izražava pravima sindikata u delegatskom sistemu koja su jasno određena Ustavom. Sindikat dobija pravo da zajedno sa Socijalističkim savezom predlaže i utvrđuje kandidate za članove delegacija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, kao i delegate za skupštine društveno-političkih zajednica, da sprovodi kandidacioni postupak i osigura da on bude najvećma demokratski.[14] I u praksi je ta ustavna norma već oprobana na poslednjim izborima i stvarni je uticaj sindikata jako povećan. Može se reći da je uticaj sindikata i prilikom izbora drugih značajnih „upravljačkih" struktura znatno porastao, bez obzira na to što to nije fiksirano

[14] Ustav SFRJ, posebno osnovno načelo VIII i čl. 135.

nekom ustavnom normom. Tu, možemo reći, opštu plimu raspoloženja da sindikat dobije značajnije mesto u kadrovskoj politici, bar kada je u pitanju udruženi rad, sindikat mora iskoristiti i opravdati.

Više nego ikad danas su jasniji i mesto sindikata u procesu političkog odlučivanja i njegov odnos prema drugim društveno-ekonomskim i političkim subjektima. To se ispoljava u više vidova. Pre svega, jasno je postavljen i institucionalno osiguran uticaj sindikata na skupštine društveno-političkih zajednica kao vrhovne organe vlasti i odlučivanja. Predstavljen i inkorporiran u društveno-političko veće skupštine, kao deo delegacije političkih organizacija, sindikat stiče u određenom smislu i pravo da daje inicijativu za razmatranje svih pitanja za koja smatra da treba da budu rešavana u skupštinama. U svetlosti tog novog odnosa, danas gubi od aktuelnosti pitanje mogućnosti sindikata da daje inicijative, odnosno predloge predstavničkim telima i eventualna obaveza ovih da uzmu to u razmatranje.[15] Doduše, to se tiče samo odgovarajućih društveno-političkih veća skupština. Možda se moglo poći i korak dalje, pa dati sindikatu pravo inicijative da pokreće postupke radi donošenja odgovarajućih mera u odgovarajućim oblastima i u drugim skupštinskim većima.

Kada je reč o odnosu sindikata prema Predsedništvu SFRJ i predsedništvima republika i pokrajina, kao značajnim središtima inicijative i odlučivanja, Ustav ne sadrži nikakve odredbe. Nije isključeno da će se praksa razvijati u znaku komunikacije tih subjekata, naročito preko određenih oblika saradnje s odgovornim organima sindikata i razmatranja predloga i inicijativa sindikata na sednicama Predsedništva, kako je to i bilo predviđeno Nacrtom ustava SFRJ (čl. 295).

Jasno je određeno i mesto sindikata u samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju. Čitavi delovi i saveznog ustava i republičkih i pokrajinskih ustava posvećeni su tim pitanjima.[16] Ustavno je pravo sindikata i da pokreće pred javnim pravobraniocem samoupravljanja postupak za zaštitu društvene svojine i samoupravljanja.

Kada se sve to ima na umu, onda doista možemo zaključiti da novija ustavna i institucionalna rešenja daju dovoljno mogućnosti za potpunu aktivnost i uticaj sindikata. Prigovor da se stavovi sindikata ponekad ne uvažavaju dovoljno zbog nepostojanja adekvatne institucionalne garancije njegovog tekućeg komuniciranja sa središtima odlučivanja, danas gubi svoj smisao. Sada se, kao mnogo značajnije, nameće ovo pitanje: da li je sindikat, s ovakvom svojom organizacijom, spreman i sposoban da nosi sve one funkcije koje mu Ustav daje i iskoristi onu količinu uticaja koju potencijalno ili efektivno sadrže stari i novi izvori ili tačke njegovog oslonca?

Zbog toga organizaciono pitanje sindikata dobija u ovom trenutku izuzetan značaj. Ovo utoliko pre što danas, i u našoj naučnoj i političkoj javnosti, postoje različna gledišta o oblicima sindikalnog organi-

[15] Ustav SFRJ, član 293: „Svaki delegat i radno telo u Saveznom veću imaju pravo predlaganja saveznih zakona i drugih propisa i opštih akata iz delokruga veća".

[16] Vidi naročito član 122. i 124. Ustava SFRJ.

zovanja. Ovde ćemo pokušati da ukažemo samo na neke elemente tog organizacionog „kompleksa" sindikata i prokomentarišemo neka gledišta u vezi s tim.

Pre svega, čini nam se da je značajno bar ukratko se osvrnuti na pitanje — dilemu strukovnog, odnosno profesionalnog ili teritorijalnog organizovanja sindikata, bolje reći: na odnos te dve vrste sindikalnog grupisanja. Odmah bismo rekli da nam izgleda neprihvatljivo stanovište po kome sindikat treba organizovati jedino na profesionalnoj ili strukovnoj osnovi, uz eventualno dopuštenje da se i teritorijalno organizuje, ali samo kao labavi i izvedeni savez posebnih sindikata. Rešenja koja u sindikatu vide samo mehaničku kolekciju posebnih sindikata otežavaju efikasno i uticajno njegovo funkcionisanje. U tom slučaju, umesto potpunog angažovanja na pitanju: kako da sindikat učestvuje u procesu usaglašavanja stavova s drugim središtima političkog odlučivanja, u prvi plan izbija pitanje: kako da sindikat usaglasi stavove u svojoj sopstvenoj organizaciji i s kojim stavovima da izađe pred druge političke subjekte. To još i slabi mogućnost nastupanja radničke klase kao jedinstvene snage na globalnom političkom planu i svodi sindikat na poziciju samo jedne od „grupa za pritisak", bez šireg društvenog i političkog značaja. Takva su rešenja, u stvari, samo institucionalna instrumentalizacija shvatanja sindikata kao artikulacione i mobilizacione snage. Za integracionu i participacionu funkciju u procesu odlučivanja globalnog društva takva organizacija sindikata je nefunkcionalna.

Isto tako, izgledaju neprihvatljiva gledišta koja ne uviđaju svrhu posebnih sindikata i svode sindikat samo na jedinstvenu, unutar nediferenciranu, teritorijalnu organizaciju radničke klase. Vrlo je verovatno da bi, pri takvom rešenju, konkretni interesi pojedinih delova klase, utopljeni u manje ili više apstraktne opšte zahteve radničke klase, bili zanemareni. Stoga se već postojeće organizaciono rešenje sindikata u Jugoslaviji, koje kombinuje profesionalno-funkcionalni i teritorijalni vid organizovanja, čini najpovoljnijim. Nikakvo eksperimentisanje na tom području nije potrebno. Možda bi bilo moguće izvršiti samo neko prestrukturiranje unutar posebnih sindikata, povezati ih s odgovarajućim strukama i profesijama na nešto drukčiji način, ali to bitno ne menja ovakvo generalno organizaciono rešenje.

Da bi sindikat bio i efikasniji i uticajniji, neophodno je potrebno osigurati i veći uticaj sindikalne „baze" na rad foruma i organa sindikata, i to na svim nivoima. Dosadašnja, delimično veća okrenutost foruma prema drugim centrima moći nego prema sindikalnom članstvu i zbog toga, eventualno, i delimično zanemarivanje zahteva i volje sindikalne „baze" na jednoj strani, dovodila je, na drugoj strani, do nedovoljnog uticaja rukovodstava sindikata i njihovih odluka na ponašanje sindikalnog članstva i njegovih osnovnih organizacija. Taj smanjeni uticaj sindikata u sopstvenoj organizaciji vodio je, prirodno, smanjenju njegovog uticaja u političkom sistemu i društvu u celini.

Sklopu tog opšteg odnosa, uslovno rečeno, sindikalnog „vrha" i „podnožja" pripada i pitanje odnosa profesionalnog i neprofesionalnog

dela foruma i organa sindikata. Dosadašnja praksa pokazuje nesrazmerno veći uticaj ovog prvog dela na proces odlučivanja u centrima sindikata. Možda bi doslednije sproveden delegatski sistem u organizaciji sindikata i veća organizovanost neprofesionalnog dela doveli i do njegovog „ravnopravnijeg" položaja i većeg uticaja u procesu odlučivanja. To bi, verovatno, doprinelo i većem uticaju osnovnih organizacija sindikata na rad i karakter odlučivanja sindikalnih centara u celini. Pri takvom rasporedu uticaja između profesionalnog i neprofesionalnog dela sindikalnog „vrha", svako proširivanje neprofesionalnog a sužavanje profesionalnog dela, iako izgleda formalno „demokratskije", zapravo samo povećava moć profesionalnog dela, odnosno pojedinaca u njemu. Zato se u deprofesionalizaciji mora ići oprezno i umereno. Svako preterivanje može dati suprotne efekte.

Na kraju postavimo i pitanje da li je sindikat dovoljno osposobljen i tehnički opremljen da kao stvaralačka snaga u procesu odlučivanja daje racionalne predloge, alternative razvoja i rešenja prihvatljiva za celo društvo, u odgovarajućim okvirima, naravno. Čini nam se da dosadašnje iskustvo daje više osnova za negativan odgovor. Sindikat nema dovoljno opremljen i razvijen stručni aparat koji bi mogao nositi pripremu tako složenog posla i zadatka. S tog gledišta, on je danas u prilično delikatnoj situaciji. Nova ustavna pozicija sindikata, kao sastavnog dela skupštinskog mehanizma, daje mu pravo i karakter subjekta skupštinskog odlučivanja, a time i nalaže obavezu da stalno prati složen i živ rad skupština i daje dokraja promišljene i racionalne predloge, što on, pri ovakvoj tehničkoj i personalnoj opremljenosti, teško može ostvariti, naročito ne na nižim nivoima svog organizovanja. Ta činjenica u našoj javnosti katkad izaziva dvostruke reakcije: ili se izlaz vidi u stvaranju moćnijeg razgranatog stručnog aparata u sindikatu, poput aparata u drugim, manje ili više državnim, strukturama, ili se ističe da sindikatu upravo nije ni potreban nikakav iole opremljeniji aparat, s obzirom na to da njegova uloga i jeste u tome da neposredovane, neprerađene i autentične interese i zahteve radničke klase dovede u aule skupštinskog odlučivanja. Mora se reći da ni jedna ni druga reakcija ili koncepcija ne bi doprinela razvoju sindikata u našem društvu. Prva zbog toga što bi, verovatno, u praksi proširila prostor za eventualnu birokratizaciju sindikata i povećala opšte izdatke društva za održavanje administrativno-političkog osoblja, koji ni do sad nisu bili mali, a druga bi vodila potpunoj paralizi sindikata. Izlaz treba tražiti u pojačavanju stručnih službi na nižim nivoima sindikalnog organizovanja (naročito u onim sredinama u kojima sindikalna organizacija nema ni jednog jedinog stručnog referenta) i, još više od toga, u boljem organizovanju i osposobljavanju sindikata za korišćenje rezultata i pokretanje istraživanja u već postojećim istraživačkim institucijama.

Uza sve to čini nam se da je za ostvarenje većeg uticaja sindikata potrebno još više samostalnosti, samouverenja, odlučnosti, pa i hrabrosti same te organizacije. Više nego ikad ranije sindikat danas ima realne šanse da se pomeri sa onih potisnutih, zabačenih, neoperativnih položaja i udaljenih linija i izvuče iz onih „mišjih rupa" u koje ga stalno

teraju i sateruju antisamoupravne, osobito tehnokratske snage, a neretko i vlastita neodlučnost, inertnost, nedovoljna usmerenost i „pogled prema gore". Smisao svoje akcije, osnove i granice svoje sigurnosti i delotvornosti, sindikat mora još odlučnije tražiti u interesima i težnjama radničke klase, a ne u potrebama i nalozima upravljačkih grupa, ma gde one bile. Sindikat mora biti još osetljiviji za one situacije kada se radnička klasa trza i otima ispod „zagrljaja" postojećih institucija, naročito kada ove postaju plen užih grupa i kada iz širokih okvira koji omogućuju slobodno pulsiranje klase prerastaju u uske komore stezanja klase. Zadatak sindikata tada ne može biti u vraćanju radničke klase u okvir postojećeg poretka stvari, već stavljanje na čelo klase i pomaganje radničkoj klasi da ponovo osvoji te institucije i drži ih kao oblik svoje hegemonije. Nemoćni, neorganizovani, neaktivni i konformistički sindikat ne može ispuniti te svoje zadatke i očekivanja klase. S druge strane, ako se preorganizuje, suviše osamostali i „digne glavu", postoji opasnost da se samo pridruži nekim, već dosta učvršćenim i krutim upravljačkim strukturama i postane tek novo dugme u mehanizmu pritiskivanja i ograničavanja klase.

SINDIKAT I SAVEZ KOMUNISTA

Mora se ipak priznati da uz sve pomenute, relativno originerne izvore uticaja, a bez aktivne podrške Saveza komunista i ličnog angažovanja komunista u sindikatu, sindikat ne može voditi uspešnu borbu protiv birokratsko-tehnokratske uzurpacije vlasti i tendencija da se samoupravljanje pretvori u paravan birokratsko-tehnokratske samovolje. Bez aktivnog i odgovornog delovanja komunista, sindikat ne može biti ni faktor protivteže tehnokratskim strukturama, a postoji i opasnost da se pre ili kasnije pretvori u transmisiju osamostaljenih centara moći, naročito u radnim organizacijama, ili pak, kako je i ranije istaknuto, potisne na margine procesa odlučivanja. A to potiskivanje sindikata ima višestruko negativne posledice po celinu našeg radničkog pokreta i po osnovne interese radničke klase i celog društva.

Praksa sve više pokazuje da je radnička klasa sve manje aktivna u organizacijama koje nemaju dovoljno uticaja na tok društveno-političkog razvoja i na opšte uslove egzistencije. Nikakav aktivizam i količina rada u sindikatu bez praktičnih efekata ne mogu dati rezultate. Samo efikasan i uticajan sindikat je u mogućnosti da bude aktivna organizaciona i mobilizaciona snaga cele radničke klase i da, prema tome, omogući Savezu komunista najširi dijalog s klasom. Kao najmasovnija organizacija radničke klase, sindikat je najpogodnija forma preko koje Savez komunista apsorbuje u sebe revolucionarnu energiju klase i deluje kao avangardna i usmeravajuća snaga u samoj klasi, svagda motivisana osnovnim radničkoklasnim interesima.

Aktivno delovanje komunista u sindikatu je neophodno potrebno i radi obezbeđenja određenog socijalnog sadržaja u procesu samoupravnog odlučivanja. Ovo naročito zbog toga što je sindikat organizacija go-

tovo svih radnih ljudi ili svih zaposlenih, pa, prema tome, u sebi reflektuje razne protivrečnosti i sukobe — one u samoj radničkoj klasi i one između radničke klase i drugih društvenih grupa i slojeva, te je preko potrebno pre svega u okviru sindikata osigurati odgovarajući klasni sadržaj odlučivanja. To naročito važi za „niže“ nivoe samoupravnog i sindikalnog organizovanja. S postojećim odnosom snaga između pojedinih socijalno-profesionalnih grupacija sindikat nije uvek kadar da obezbedi predominaciju radničkoklasnog interesa. Samo zajedno sa Savezom komunista i neposrednim angažovanjem komunista u sindikatu, sindikat je u takvim situacijama spreman i sposoban da u konkretnim uslovima formira i izoštrava radničkoklasni kriterijum procesa odlučivanja i u vlastitoj organizaciji i u samoupravnim organima. Tako se on pojavljuje kao jedna od osnovnih integracionih snaga radničke klase i društva, a Savez komunista kao jedna od osnovnih kohezionih snaga u samom sindikatu, a preko sindikata i samostalno, naravno, i u celom društvu.

Zbog toga se ni sloboda delovanja i akciona sposobnost sindikata, kao samostalne društveno-političke i ekonomske organizacije radničke klase, ne mogu meriti stepenom njegovog „osamostaljivanja“ ili „distanciranja“ od Saveza komunista. To je nemoguće već i zbog toga što i jedna i druga organizacija imaju svoje zajedničko i socijalno — klasno uporište i istovetnu ideološku platformu, odnosno idejni program i orijentaciju.

U ime svoje samostalnosti, sindikat ne može stvarati zid izolacije prema Savezu komunista i zatvarati radničku klasu prema svojoj avangardi. Osim toga, iskustvo pokazuje da su postojale takve istorijske situacije i slučajevi kada su određeni ideološki frontovi, ne mogavši da se probiju u partiju ili pošto su već istisnuti iz partije, tražili mesto u drugim organizacijama, pa i u nekom kutku sindikata. Onemogućeni da se u samoj avangardi ponašaju kao frakcija, odnosno opozicija, oni nastoje da sa drugih položaja sačekaju pojedine stavove avangarde radničke klase, sa drugih, često antiklasnih pozicija. Ovo treba pomenuti zato što naše društvo u budućem svom razvoju neće biti lišeno opasnosti od pokušaja da pojedine antisocijalističke i antisamoupravne snage iskoriste sindikat ili neke druge oblike organizovanja kao zaklon za svoje akcije.

S druge strane, sindikat u uslovima samoupravljanja ne može biti autentična organizacija radničke klase, niti može ispunjavati njena očekivanja ako u svom svakodnevnom radu ne bude oslobođen transmisionog odnosa prema partiji i državi i ako ne bi imao svoju akcionu i organizacionu samostalnost. Sve razvijenija radnička klasa stvara i traži takvu organizaciju sindikata koja će joj otvoriti mogućnost da pred svoju partiju izađe kao samoinicijativna i organizovana snaga, a ne kao razlivena masa, organizaciono i interesno razbijena, te zato i politički manje značajna. U tom smislu delimična „emancipacija“ sindikata od države i partije pojavljuje se kao faktor „osamostaljivanja“ klase prema svojoj avangardi, što je jedan od bitnih uslova da se Partija ne izoluje

i odvoji od klase ili da se ne birokratizuje. Široko okupljena i aktivna i u sindikatu, radnička klasa proširuje iskustvenu i saznajnu osnovu Saveza komunista i u isto vreme dobija mogućnost da bude glavna snaga njegovih akcija. Samo takav sindikat doprinosi razvoju i preobražaju Saveza komunista iz klasične političke partije u vodeću i usmeravajuću idejno-političku snagu, a isto tako doprinosi sprečavanju eventualnih tendencija da se partija pretvori u vanklasnu ili natklasnu organizaciju.

Zajednička i obostrano dopunska aktivnost, odnosno relativna akciona i funkcionalna samostalnost i Saveza komunista i sindikata mora biti izraz potreba i mogućnosti radničke klase da se udružuje ili da umnožava svoje snage, ili da se, već prema konkretnoj situaciji, pojavljuje u jednom ili drugom obliku u borbi protiv težnji za dominacijom bilo koje upravljačke grupe. To povećava pokretljivost i akcionu sposobnost radničke klase, njenu spremnost da organizovano istupi i onemogući bilo kakve antisamoupravne snage i bilo na kom se frontu one pojavile — makar i u državi, ili u partiji, ili u samom sindikatu, ili u nekoj drugoj organizaciji ili neformalizovanoj strukturi. Potpuna dominacija samo jedne organizacije ili strukture i, analogno tome, ceo ostali transmisioni mehanizam lišava radničku klasu te mogućnosti i sposobnosti. Otuda se ni podela poslova, odnosno zadataka između sindikata i Saveza komunista ne može zasnivati na tome da dugoročne, strategijske i globalne interese radničke klase zastupa Savez komunista, a one „manje važne", bliže i parcijalne — sindikat.

Ali ma koliko dobro uspostavili svoje međusobne odnose, ma koliko bili otvoreni jedan prema drugom i međusobno se dopunjavali, Savez komunista i sindikat ne mogu ostvariti svoju revolucionarnu ulogu ako zajednički ne deluju ne samo kroz klasu i samostalno nego i kroz samoupravljanje i ako ne budu razvijali i unapređivali samoupravne procese i odnose. Samo kada nisu stavljeni u funkciju pokreta i razvoja socijalističkog samoupravljanja, i Savez komunista i sindikat su skloni da mere opravdanost i revolucionarnost svojih akcija jedino količinom rada i zaključaka, a ne snagom i širinom njihovog društveno-političkog delovanja. U takvim slučajevima vidne su i tendencije odvajanja foruma od baze, a odnosi između jedne i druge organizacije dobijaju vid odnosa između foruma, pa i kao konkurentskih partnera. Forumski rad i forumska nadmetanja sa svoje strane slabe snagu i Saveza komunista i sindikata kao pokretačkih činilaca našega društva.

Vojislav Stanovčić

SINDIKATI I SAMOUPRAVLJANJE

I

1. Sindikati su ne samo u našoj zemlji nego i u celom svetu najmasovnija organizacija radničke klase. Odnos između njih i drugih, izrazitije političkih organizacija radničke klase veoma je različit: u nekim zemljama atmosfera odnosa koji vladaju u sindikatima i njihova orijentacija toliko uplivišu na ponašanje drugih subjekata radničkog pokreta da i političke partije, radi izborne podrške sindikalnih organizacija, u programskim manifestima nastoje da svoje ciljeve približe ciljevima koje postavljaju sindikati; u drugim zemljama političke partije kreiraju programske ciljeve koji se različnim sredstvima i preko različnih organizacionih veza prihvataju i kao programski ciljevi sindikata. Između te dve krajnosti stoji čitava skala različnih odnosa i oblika veza između najmasovnije radničke organizacije i drugih, po pravilu, manje brojnih, ali politički angažovanijih organizacija, pre svega političkih partija.

Broj političkih partija koje se bore za uticaj na sindikate i koje u tome delimično uspevaju, u pojedinim zemljama je različit: od jedne partije u socijalističkim zemljama i nekim zemljama u razvoju, preko dve-tri partije, kao što je slučaj u jednom broju zapadnoevropskih zemalja, do više partija koje se u pojedinim zemljama bore za „radničke glasove". To znači, što je inače i poznato, da je radnički pokret rascepkan raznim političkim i ideološkim strujama i uticajima i da se stoga i ne može očekivati da će sindikalni pokret u pojedinoj zemlji zauzimati jedinstven stav prema takvim pitanjima kao što su radničko samoupravljanje, industrijska demokratija, radnička kontrola, ekonomska demokratija i prema sličnim pojavama i oblicima radničkog učestvovanja u savremenom svetu.

2. Razlike u stavovima o pitanjima samoupravljanja proizvođača variraju u zavisnosti od pomenutih partijskih i ideoloških uticaja i od toga kako sindikalni vođi u jednoj koncepciji samoupravljanja vide svoje mesto i ulogu. Ti stavovi, opet, variraju od sindikalističkih stavova koji celo društvo sagledavaju kao organizovano na principima organizacija proizvođača i pod njihovim uticajem, do tredjunionističkih koncepcija prema kojima sindikati (tredjunioni) moraju ostati u funkciji

trajne opozicije organima upravljanja u preduzećima i ne smeju nikada prihvatiti nikakvu ulogu koja bi bila inkompatibilna s njihovom ulogom „zaštitnika" radnika prema svakoj upravi, pa ma to bila i radnička samouprava. Iz ovog poslednjeg je konsekventno izveden i stav koji se suprotstavlja samoupravljanju radnika, jer bi time, tobože, sindikat bio doveden u situaciju da se ne može opredeliti kao nezavisna snaga. Poziciju nezavisnog faktora izgubio bi, navodno, prema upravi koja bi bila sastavljena iz njegovih redova. Mada u tredjunionističkom pokretu imamo i organizacija koje u svoje programske ciljeve stavljaju upravo uvođenje samoupravljanja, ipak se napred rečeno može uzeti kao karakteristika stavova vladajućih struktura u tredjunionističkom pokretu.

3. I pored svih navedenih razlika, danas se može konstatovati da je interesovanje za problem samoupravljanja znatno poraslo. To se izražava i u stavovima sindikalnih organizacija, a i u stavovima političkih partija i grupa, političke nauke, sociologije, ekonomije, antropologije, socijalne psihologije i drugih, u kojima se sa različnih stanovišta posmatra položaj čoveka u savremenom društvu. Mnogi progresivni ili, naprosto, objektivni posmatrači društvenih zbivanja i odnosa u „participaciji" nalaze rešenja za čitav niz problema čovekove socijalizacije i prilagođavanja koliko čoveka društvu, toliko i društvenih institucija čoveku.

Taj opšti porast interesovanja ne može mimoići ni sindikalne organizacije i rukovodstva u pojedinim zemljama. Stoga svaka koncepcija te vrste, a naročito svaki praktični pokušaj ostvarenja samoupravljanja ili makar saučestvovanja proizvođača, dobija vidno mesto u idejnim strujanjima i političkim manifestima u savremenom svetu.

4. U našoj zemlji, sve do danas, nije poklanjana dovoljna pažnja brojnim i bogatim inostranim teorijskim raspravama i ekonomskim i drugim analizama posvećenim problemima samoupravljanja. Bilo da je reč o zalaganju za samoupravljanje, bilo da je reč o argumentima protiv samoupravljanja ili pojedinih njegovih oblika, mi bismo morali mnogo veću pažnju obraćati praćenju i analiziranju takvih koncepcija. Jer one nam se u jednom otvorenom društvu često pokušavaju nametnuti ili vrše određeni uticaj kojem se adekvatno ne parira. Treba primetiti da postoje i brojne analize koje ističu pojedine strane tih procesa o koje smo se mi oglušivali, ali ih nismo ignorisanjem mogli prevladati i po pravilu smo se s njima susretali prilikom preduzimanja jedne ili druge mere, pri pokušaju ostvarenja jedne ili druge ideje. Zato se može reći da bez obzira na razlike u osnovnoj orijentaciji i bez obzira na različite idejne i ideološke stavove kojima su protkani stavovi i programi o samoupravljanju, mi moramo takvim strujanjima pokloniti bar onoliku pažnju koliko je to potrebno da bismo u svojoj sopstvenoj praksi i teoriji lakše dolazili do rešenja.

II

Samoupravno društvo je jedan istorijski novum i stoga se može s pravom ponoviti više puta isticana činjenica da se u njegovom izgrađivanju ne mogu prenositi iskustva društava s drugim društveno-eko-

nomskim i političkim ustrojstvom, drugim svojinskim osnovom i sistemom upravljanja privredom i društvom.

To nameće potrebu pažljivog analiziranja nekih odnosa koji se u našem sopstvenom društvu uspostavljaju ili su se pojavljivali kao tendencija, da bismo iz toga izvukli zaključke o nekim uticajima i tendencijama i da bismo znali koje od njih podržavati, a kojima se i zbog čega suprotstavljati.

Zato ćemo u narednom izlaganju, u vidu teza, dati neke karakteristične momente značajne za pitanje odnosa sindikata i samoupravljanja, odnosno položaja sindikata u samoupravnom društvu.

1. Samoupravljanje se začelo kao deo jedne šire, globalne koncepcije izgradnje socijalističkog društva na demokratskim osnovama. Ono je sastavni deo i najvažnija karika jedne generalne demokratske alternative autoritarnom etatizmu. Zato je samoupravljanje i ekonomska i politička i kulturna pojava, koncepcija i orijentacija, mada je započeto kao politička koncepcija koja je tek kasnije dobila svoje filozofsko, pa čak i antropološko i etičko objašnjenje, razradu i racionalizaciju.

Iz činjenice da je to, pre svega, koncepcija preobražaja globalnog društva proizlazi da se sindikati kao najšira radnička organizacija ne mogu ograničiti samo na pitanja koja se tiču ostvarivanja samoupravljanja u organizacijama udruženog rada, to jest u izvesnom smislu u mikroćelijama društva.

Nepotrebno je isticati da su sindikati i politička organizacija, jer nisu indiferentni kakva će se i koja će se rešenja na nivou globalnog društva donositi, pošto, najblaže rečeno, od toga zavisi i bezbroj konkretnih situacija u kojima će se članovi sindikata zateći. Ali i još više, od toga zavisi sudbina čitavog našeg društva, prema kojoj jedna takva organizacija ne može nikako biti indiferentna, pogotovu zato što predstavlja onu društvenu klasu koja, kao nosilac savremenog načina proizvodnje i kao klasa koja treba sama sebe da oslobodi potčinjenosti, dominacije, eksploatacije, u isto vreme treba da oslobodi celo društvo. I zato je prirodno što sindikati moraju biti aktivni u stvaranju koncepcija i u sprovođenju programa preobražaja globalnog društva. Uostalom, ako bi bilo drugačije i ako bi se radnička klasa suprotstavljala jednom kursu promena, takav kurs ne bi imao izgleda na uspeh, pogotovu ne demokratskim sredstvima.

Iz toga ostaje da se zaključi o nužnosti angažovanja sindikata na dva plana: na makrodruštvenom i mikrodruštvenom planu. Ta dva „nivoa" angažovanja su uzajamno povezana, ali svaki ima i niz osobenosti s tačke gledišta položaja i funkcija i mogućnog delovanja sindikata. Zato ćemo najpre izložiti neke karakteristike i mogućnosti sindikata na nivou globalnog društva, a zatim na nivou organizacije udruženog rada.

2. U evropskoj je tradiciji sindikalnog organizovanja da sindikat vrši jednu političku funkciju uticaja na proces donošenja odluka u globalnom društvu.

Takvoj je funkciji dobrim delom prilagođena i organizaciona struktura sindikata, koji treba da bude politička podrška svojoj političkoj

partiji — patronu. To je situacija u kojoj su sindikati politizirani i u kojoj su prilike izvan preduzeća, izvan radnog mesta, izvan struke učlanjenih, primarna preokupacija sindikata.

Socijaldemokratske i komunističke partije su dobrim delom inicijatori takve organizacione i političke zavisnosti sindikata od političke partije. Već tu su sindikati stavljeni u ulogu *transmisije* političke partije, kao sredstvo njenog uticaja i organizovanja radničkih masa za partijsku političku podršku.

3. Tamo gde su komunističke partije došle na vlast sindikati su dobili ulogu takve transmisije u skladu sa nekada vladajućim gledištima u Komunističkoj internacionali.

U prvim fazama izgradnje socijalističkog društva u Jugoslaviji, u fazi takozvanog administrativnog upravljanja privredom ili takozvanog revolucionarnog etatizma, sindikatima je takođe bila namenjena uloga transmisije uticaja partije na sindikalno članstvo radi ispunjavanja političkih ciljeva i radi organizovanog delovanja na radništvo kako bi se ispunili državni privredni planovi i mere.

I posle uvođenja samoupravljanja dugo je zadržan takav osnovni odnos, čiji su tragovi duboko prisutni u današnjem položaju sindikata. Ali je otvoreno i pitanje koje se već dvadeset godina postavlja i koje je osnovno za temu što je ovde razmatramo: kakva je funkcija sindikata u samoupravnom društvu.

Teorija o transmisiji i transmisionoj ulozi u nas je odbačena ne samo u odnosu na sindikat nego i u odnosu na druge društvene organizacije. Ali transmisioni odnos je jednim delom u prirodi odnosa između osnovnih političkih snaga koje nose izgradnju socijalizma, a među koje potpada i sindikat kao organizacija. Praktično je reč o odgovoru na pitanje o meri autonomije i konkretnom dodeljivanju sindikatu određene „uloge“, odnosno funkcije u opštoj podeli zadataka „svesnim subjektivnim snagama“, pod kojim je izrazom reč o društveno-političkim i sindikalnim organizacijama, odnosno pre svega o rukovodstvima kao usmeravajućim faktorima koji određuju ponašanje tih snaga.

4. Opštim rasporedom uloga pojedinih segmenata subjektivnih snaga i njihovim međusobnim političkim i organizacionim odnosom u stvari je određena mera autonomije svake organizacije, ali postoji i mnoštvo drugih pitanja vezanih za ovu opštu ulogu, pa i za međusobni odnos, i to čak posmatrano čisto s tačke gledišta izvršenja one funkcije koja je pojedinoj organizaciji namenjena.

Tu se kao krupni problemi ističu, pre svega, sledeći:

(1) Politički sistem ili, tačnije, osnovna politička koncepcija iz koje je proistekla napred navedena transmisiona uloga sindikata prevaziđeni su i zamenjeni novim sistemom i novom koncepcijom koja na planu sindikalnog organizovanja nije dosledno primenjena. Praktično, na tom pitanju imamo stalno sukobljavanje koncepcija i tendencija koje, shematski prikazano, polaze od starog odnosa i onih koje traže adekvatne političke i organizacione oblike za novi pretpostavljeni, ali neostvareni odnos.

(2) Evropski tip sindikata, pa i naši sindikati, jesu politički sindikati. To je prisutno u svim odnosima, počevši od biranja rukovodstava do opšte funkcije u društvu (uticanje na usmeravanje globalnog društva i menjanje ili učestvovanje u izgrađivanju političkog sistema) i do programske orijentacije i praktičnih političkih mera i odluka, to jest tekuće prakse.

U novim političkim konstelacijama, nove političke strukture prihvataju sindikat kao potencijalno sredstvo manipulisanja, pa mu ponegde takvu ulogu nastoje i nametnuti ako se takve uloge relativno oslobodio.

Osnovno je pitanje da li samoupravnom odnosu odgovara takav karakter sindikata, i kakav mu uopšte karakter sindikata odgovara, i može li sindikat, kao potencijalni organizovani izraz autentičnog radničkog interesa, biti onaj aktivni faktor preko kojeg taj interes utiče na globalno društvo, to jest može li sindikat postati još „politiziranija" organizacija, ali sa samostalnom, a ne transmisionom ulogom. Ali, posmatrano sa stajališta njegove uloge na mikroplanu, u organizaciji udruženog rada, nameće se pitanje ne mora li se sindikat prestruktuirati da bi njegova efikasnost na mestu gde se rad razvija bila veća. I odmah zatim pitanje ne bi li takva organizaciona promena, koja bi rezultirala većom efikasnošću na mikroplanu, dovodila u pitanje njegovu globalnu i političku ulogu na makroplanu; odnosno, da li je moguće spojiti te dve donekle ipak protivrečne uloge i kakva bi organizaciona rešenja tome odgovarala. Ta protivrečna uloga se donekle ogleda i u često ponavljanom stavu o osnovnim funkcijama sindikata: da je on i politički faktor koji gradi sistem i faktor koji u isto vreme zadržava svoju zaštitničku funkciju u korist radničke klase prema državi i političkom sistemu u čijem stvaranju i sâm učestvuje.

5. Na početku svoje posleratne aktivnosti naši su sindikati organizovani kao „jedinstveni", što su prilično dugo nosili i u svom zvaničnom nazivu. Ta se jedinstvenost ogledala, pre svega, u stvaranju jednog umesto više postojećih sindikata u predratnom periodu, sa različnim ideološkim orijentacijama i, drugo, u stvaranju jedinstvene organizacije koja obuhvata sve struke, ali prvenstveno dva osnovna „kruga" članstva: radnike i službenike.

Tu je orijentaciju karakterisala jedinstvena sindikalna podružnica. Na nivou sindikalne podružnice naš sindikat je industrijskog ili opšteg, a ne strukovnog tipa. Ali na nivoima rukovodstava, odnosno sindikalnih organa, pored organizacije opšteg tipa, koja je primarna, imamo i strukovne saveze više organizovane na osnovi privrednih grana i delatnosti nego na osnovi delatnosti članstva.

Tako je, u stvari, princip bio — za jedno preduzeće jedna sindikalna organizacija, bez obzira na broj struka. Ta organizacija pripadala je strukovnom savezu na osnovi razvrstanosti preduzeća u ovu ili onu privrednu granu.

Cela koncepcija jedinstvenih sindikata imala je svoj strateški smisao u posleratnim godinama ne samo na planu prevladavanja predratne podvojenosti među sindikalnim članstvom i prema političkoj orjentaciji i prema delatnosti (naročito nameštenici i radnici — izrazi koje smo zadr-

žali i jedno vreme posle rata), već i pre svega na planu stvaranja takve organizacije koja će biti osposobljena za svoju transmisionu ulogu.

Smatramo da se može postaviti pitanje nisu li u takvoj koncepciji u njenoj kasnijoj organizacionoj razradi i primeni u stvari neutralisani, pre svega, radnički zahtevi i nisu li u „jedinstvenim“ sindikatima radnici postali manje uticajna strana koja se manje sluša i manje čuje nego službenici.

6. Još jedno pitanje koje se tiče funkcije sindikata na planu globalnog društva i celokupnog političkog sistema kao celine proizlazi iz činjenice da je ono što nazivamo radnička klasa, a, prirodno, još više, širi sloj radnog naroda, veoma heterogena kategorija po svom sastavu i po strukturi interesa, obrazovanju, profesionalnoj orijentaciji itd. Na nivou sindikalne organizacije ta se heterogenost ispoljava i kao neposredan i vidljiv sukob grupa i grupnih interesa čim se sindikalna organizacija pokuša aktivirati na pitanjima u kojima se ti interesi sučeljavaju. To što se takvi sukobi manje razvijaju baš kroz sindikalnu organizaciju rezultat je samo toga što svaki interes bira sredstva i poluge preko kojih će se nametnuti i plasirati, a koje su efikasnije i uticajnije od sindikata. Ostaje činjenica heterogenosti interesa sindikalnog članstva kao celine koja je od krupnog značaja za razmatranje i opšte funkcije i organizacionog ustrojstva sindikata na nivou širih društveno-političkih zajednica (počevši već od opštine, a završavajući s federacijom).

7. Na nivou organizacije udruženog rada, odnosno sindikalne organizacije, čini nam se da je opšta karakteristika sindikata daleko od dostizanja onog i onakvog uticaja kakav bi bio u skladu s proklamovanim stavovima o ulozi radničke klase i drugih radnih slojeva u globalnom društvu i kakav bi odgovarao tim stavovima.

Sindikalna organizacija je još bez većeg uticaja na zbivanja u organizaciji udruženog rada. Još manje možemo govoriti o nekom njenom odlučujućem uticaju na više sindikalne nivoe, a još manje na druge centre političkog uticaja i moći u društveno-političkim zajednicama ili prilikom rešavanja nekog opštedruštvenog problema.

Zbog nedovoljne povezanosti sindikalnih rukovodstava sa sindikalnom organizacijom i zbog toga što društvene moći sindikalnih struktura još uvek više izviru iz veza s drugim centrima moći u globalnom društvu nego iz snage koja bi se organizovala iz sindikalne baze, komunikacija članstva i rukovodstva je nedovoljna, a uticaji ne samo što nisu obostrani već često nisu ni jednosmerni, to jest ne događa se ni ono što je slučaj s drugim organizacijama da rukovodstva vrše svoj uticaj preko osnovnih organizacija.

Prenošenje uticaja sa nivoa globalnog društva na radne kolektive ide ili preko linije uprave preduzeća, ili preko partijskih organizacija ili aktiva, a ne preko sindikalnih organizacija. To je rezultat opšteg položaja sindikata u društvu, pa i sindikalne organizacije u preduzeću, odnosno organizaciji udruženog rada.

8. Potisnuta uloga ili nedovoljna „prisutnost“ sindikalne organizacije na nivou organizacije udruženog rada ima više uzroka, među kojima

je, svakako, najvažniji opšte mesto sindikata u društvu. Funkcije sindikalne organizacije u organizaciji udruženog rada prilično su neodređene. Zatim, u kadrovskim rasporedima sindikatu je dato drugostepeno ili trećerazredno mesto, a slično je s ostalim pitanjima u pogledu reda prioriteta. Čini nam se da postoji i jedan strah da se sindikalnoj organizaciji da potpunija sloboda u funkciji zaštite prava zaposlenih. Jer u stvari su menadžerske strukture u mnogo prisnijem dodiru s najuticajnijim društvenim strukturama iz čijih su krila i izrasle i čiji su deo bile u razdoblju pre uvođenja samoupravljanja, a čijim se delom i danas smatraju (i faktički jesu, naročito kada su u pitanju značajniji rukovodeći kadrovi u privredi, posebno direktorski kadar, na čiji raspored neposredno utiče politička struktura širih zajednica). Između tih struktura se stvara čvrsta veza i uzajamna obligatnost, koju bi čvrsto organizovan i suviše ispoljavan „radnički interes" mogao remetiti.

9. U trouglu uprava — radnici — sindikat trebalo bi da se sindikat identifikuje s radnicima, ali to veoma često nije slučaj čak ni na nivou organizacije udruženog rada, i stoga veliki stepen pasivnosti sindikalnog članstva u samoj sindikalnoj organizaciji, njeno potiskivanje na periferna pitanja (socijala, rekreacija, godišnji odmor, novogodišnja priredba i slično).

Čak i kada je reč o ulozi u izbornim procesima za delegacije veća radnih zajednica, gde bi trebalo da sindikalna organizacija bude faktički nosilac kandidacionog procesa i gde bi moglo doći do bliže povezanosti sindikalne baze i radničkih delegata u telima širih društveno-političkih zajednica, ta se šansa nije iskorišćavala i teško se može iskoristiti za ostvarivanje uticaja članstva sindikata preko svojih delegata na odluku tela širih zajednica — zbog čestog nepoklapanja izborne jedinice i sindikalne organizacije i zbog potrebe da se, po pravilu, sakupi zbor više sindikalnih organizacija inače međusobno nepovezanih i čije se članstvo međusobno i ne poznaje.

III

Iznećemo nekoliko sugestija za razmišljanje o mogućnosti i putevima prevazilaženja, po našem mišljenju, nezadovoljavajućeg mesta i uloge koju sindikati (kao forumi i kao članstvo) vrše u društvu koje se opredelilo za socijalističko samoupravljanje.

1. Ne bi trebalo da sindikat kao specifična organizacija radničke klase, koja je najbliža proizvođačkim strukturama, u principima svoje organizacije imitatorski sledi principe organizacije primarno političkih struktura.

2. Poslednjih desetak godina sindikalni forumi sve više kritički procenjuju odluke drugih političkih centara odlučivanja, naročito vlade, polazeći od opšte socijalističke programske orijentacije i od toga da svaka organizacija i politički činilac ima i svoju funkciju i svoju odgovornost. Ali čini nam se da je u tom pogledu najvažnije istaći da nedovoljan uti-

caj i nedovoljna težina „zahteva" ili predloga sindikata proizlaze iz toga što se u njihovom postavljanju sindikalna rukovodstva ne oslanjaju na sindikalnu bazu, zbog čega je lako oglušiti se o njihove predloge, smatrajući ih samo kao mišljenje jednog od bar nekoliko foruma.

3. Integrativna uloga sindikata kao organizacije cele jugoslovenske radničke klase nije ostvarljiva ako sindikat ne nađe sopstvene organizacione oblike umesto da sledi druge političke strukture i ako snagu svojih stavova ne potkrepi organizovanom podrškom sindikalnog članstva. Jedino bi u takvom slučaju sindikat mogao postati autonomna socijalistička snaga koja može ostvarivati onu funkciju koja joj se u programskim dokumentima i deklaracijama namenjuje, ali koja se inače u ostvarivanju slabi organizacionom razdrobljenošću, idejnom heterogenošću stavova sindikalnih vođa i odsustvom veze sa članstvom.

4. Parolama o prožimanju celog političkog sistema i svih društvenih institucija interesom radničke klase, u stvari se često otežava i onemogućava da radnička klasa sama i naglašenije postavi svoje klasne zahteve prema svim društvenim strukturama. U ovome sindikalna organizacija mora biti sredstvo radničke klase. Preterano i nerealno, ponekad demagoško i ponekad utopističko, glorifikovanje istorijske uloge klase zamenjuje delatnost na stvaranju osnovnih uslova za život i reprodukciju te klase.

5. Osnovni globalni zahtev i interes radničke klase — da bi bio i realan i da ne bi bio na liniji uvrijerizma, nego realno sagledanih mogućnosti i perspektiva, ali i teškoća jednog tehničkog i društvenog progresa — jeste da sve političke strukture izvrše svoje funkcije u stvaranju uslova za višestruku proizvodnost rada koju omogućuju savremena tehnička i društvena i organizaciona rešenja, a koja kod nas ostaju neprimenjena. Osnovni problem naše niske produktivnosti nije samo u radu na radnom mestu, već je u efikasnijem i bolje koordiniranom radu faktora na nivoima širih privrednih kompleksa i društveno-političkih zajednica. Pokušaj funkcionalne organizacije na nivou osnovne organizacije udruženog rada još je praćen i poništavan disfunkcionalnostima najrazličnijih vrsta na svakom nivou iznad osnovne organizacije. Sindikat se na ovome takođe mora angažovati.

6. Sindikat mora biti spreman da inicijativu i akciju, ako one ne mogu uvek da krenu iz rukovodstava, pokrene u redovima članstva i da onda, na osnovi akcije članstva, kao jedna konsekvencija proizađu i konstituisanje i politika rukovodstva.

7. Kao jednu od mogućnih organizacionih varijanata koja bi bila prikladna i funkcionalna u odnosu na potrebe razvoja samoupravnog društva i privrede, bilo bi potrebno analitički proceniti efekte organizacionog modela koji bi mnogo više značaja i mesta mogao dati strukovnim organizacijama. Jer sindikalna organizacija je suviše heterogena i suviše organizacionim okvirima stavljena u podređen odnos prema organima upravljanja da bi njena akcija mogla u okviru organizacije udruženog rada (a da i ne govorimo dalje) biti autonomna i efikasna.

8. Strukovna organizovanost mogla bi, po našem mišljenju, ići toliko daleko da se postavi pitanje smisla opšte sindikalne organizacije preduzetnog tipa. U okviru sindikalne organizacije preduzetnog tipa postoje grupe radnika koje su međusobno u sukobu, jer dele sudbinu svojih radnih jedinica koje su u tržišnom odnosu ili odnosu konkurencije. U isto vreme među radnicima više organizacija, pa i radnicima iste struke, nema nikakve organizacione povezanosti na nivou osnovnih organizacija. Strukovne sindikalne organizacije regionalnog karaktera mogle bi interese svoga članstva zastupati sasvim autonomno u odnosu na organe upravljanja organizacija udruženog rada ili politička tela pomenutih društveno-političkih zajednica. Takođe bi organizacije mogle biti adekvatniji oblik društvenog dogovaranja, recimo, o dohocima, opštem položaju i sličnim statusnim pitanjima pojedinih struka, a time i faktor relativnog ujednačavanja položaja određenih profesija bez obzira na područje rada ili organizaciju zaposlenja.

9. Strukovnu organizovanost ne smatramo zamenom postojećih oblika, već kao jedan dosad nedovoljno iskorišćen oblik. U stvari, nema razloga da radnik ne bude obuhvaćen u isto vreme sa više oblika organizovanja, ne isključujući mogućnost da u određenim pitanjima njegovi interesi kao pripadnika određene struke, učlanjenog u strukovni sindikat, dolaze i u sukob s njegovim interesom člana radnog kolektiva učlanjenog u opštu podružnicu organizacije udruženog rada. Ali takva protivrečnost realnih interesa i inače postoji i radnik bi se opredeljivao za veće ili manje angažovanje prema realnom interesu koji štiti ovaj ili onaj oblik organizovanosti.

10. Suviše su dugo trajali i suviše su odmakli procesi vezivanja članstva za određene oblike i određene centre, pa svaki novi oblik nailazi i na protivljenje kao neka vrsta „oduzimanja podanika“ ovom ili onom centru. Smatramo, međutim, da bi sindikati na višim, odnosno širim nivoima uvek trebalo da budu ne samo savezi sindikata kao organizacija užeg nivoa već i savezi članova i da bi to naročito prilikom strukovnog organizovanja bilo lako ostvariti i da bi bilo poželjno. Tako bi neki strukovni sindikat bio organizovan na nivou republike, drugi, recimo, za dve ili tri republike (na primer, sindikat drvoseča mogao bi obuhvatati drvoseče Bosne, Hrvatske i Crne Gore i slično). Neka slična fleksibilna rešenja predviđaju se Nacrtom statuta Saveza sindikata pripremljenom za VII kongres SSJ.

11. Radi jačanja uticaja na nivou organizacija udruženog rada bilo bi potrebno da se sindikat izbori za neke institucije kao što su, na primer, pravo veta sindikalne organizacije na određene odluke organa upravljanja kojima se bitno pogoršavaju uslovi rada i slično. Takođe bi bilo potrebno osigurati izvesnu vrstu imuniteta za sindikalne funkcionere dok im mandat traje ili i za izvestan period posle isteka mandata kako u procesu delovanja ne bi uzmicali pod određenim pritiskom.

12. S obzirom na bliskost sindikata proizvodnim strukturama, uz to ako bi se uspostavili dobri kanali komuniciranja između osnovnih organizacija i foruma, sindikati bi mogli da prvi među društvenim i poli-

tičkim organizacijama budu obavešteni o raspoloženju članstva i o efektima pojedinih mera koje se preduzimaju. Smatramo da bi upravo s gledišta efekata pojedinih mera u praksi trebalo da se sindikat više angažuje. Jer mi imamo niz mera koje se teoretski razrađuju i kojima se puno obećava, ali čiji efekti u praksi izostaju. Zato bi trebalo da sindikat svaku meru kritički procenjuje sa stanovišta kako se ona u praksi pokazuje.

Drugim rečima, pošto smo još preterano opterećeni doktrinarnim razlozima u uvođenju i u proceni rezultata pojedinih mera, ne bi trebalo da sindikati polaze od doktrinarnih razloga, a to znači ne isključivo ni od mesta određenih mera u sistemu i njihove teorijske ugrađenosti u sistemu, već od toga kako se i koliko verifikuju u praksi ili ih pak praksa odbacuje. Takva vrsta realizma, koji bi imao i organizovan oblik izražavanja i podrške, bila bi našem društvu danas preko potrebna. Inače, mnoge lepe doktrinarne konstrukcije predstavljaju dangubljenje, jer se uporno naturaju praksi, a praksa ih isto tako uporno odbacuje. Trebalo bi, dakle, da sindikat bude neka vrsta organizovanog praćenja rezultata, pa i osporavanja rešenja koja praksa ne potvrđuje, neka vrsta katalizatora koji bi kriterijumom praktičnih efekata eliminisao pojedine doktrinarne koncepcije.

Boro Petkovski

SINDIKAT KAO ORGANIZOVANA NEPOSREDNA AKCIJA RADNIČKE KLASE

I

1. U razmatranju i analizi ostvarivanja neposredne akcije radničke klase „kroz" sindikat mora se, između ostalog, poći od nekih sadržinskih obeležja našeg bazičnog produkcionog odnosa. Jer taj odnos je onaj središni društveni punkt u kome se neposredno prepliću klasni sadržaji društvenog bića one klase čiji se interes nalazi u dominantnoj poziciji prema interesima drugih klasa, odnosno prema ostacima onih klasa koje su izgubile svoje ranije pozicije u tom bazičnom produkcionom odnosu. Odatle treba poći upravo i zbog toga što su u produkcionom odnosu interesi klasa i interesi raznih klasnih ostataka neposredno povezani i neposredno sukobljeni i što kroz takve realne odnose isprepletenosti, neposredne povezanosti i sukobljenosti „ostvaruju svoj presudni uticaj na opšti tok društvenih kretanja".

Međutim, spomenuti odnosi interesa klasa i raznih klasnih ostataka moraju se sagledati i sa stanovišta klasne organizovanosti. Zanemarivanje tog drugog vida vodilo bi potcenjivanju mesta, uloge i društvenog sadržaja aktivnosti sindikata kao organizovane i angažovane neposredne akcije radničke klase. Reč je, pre svega, o nužnosti sagledavanja sadržine, mesta i međusobne isprepletenosti svih onih neposrednih, svakodnevnih elementarnih i parcijalnih interesa klase koji se objektivno izražavaju kao interesi svakog pripadnika klase, pojedinih njenih delova, s jedne, i svih dugoročnih interesa, s druge strane. Svi ti dugoročni klasni interesi nisu ni mehanički zbir parcijalnih, elementarnih interesa pripadnika klase, niti su dugoročni interesi klase nešto što se nalazi „s one strane" svakodnevnih, elementarnih interesa pripadnika klase.

Dugoročni interesi klase predstavljaju dijalektičko jedinstvo protivrečnosti, međusobne isprepletenosti neposrednih, elementarnih interesa pripadnika klase; odnosno, dugoročni interes, kao dijalektičko jedinstvo neposrednih interesa, sastavni je i nerazdvojni deo svega onoga što se kao potencijalna mogućnost nalazi u društvenoj prirodi tih dnevnih, neposrednih interesa pripadnika klase.

Takav prilaz problemu klasnih interesa omogućuje i neposrednije i jasnije određivanje osnovnih koordinata u sagledavanju sindikata kao organizovane neposredne akcije radničke klase.

Odlučujući uticaj na osnovni tok i sadržaj društvenih kretanja ne obezbeđuju klase, kao velike društvene grupe, samo time što se jedino i „bez ostatka" naslanjaju na sve svakodnevne elementarne, neposredne interese svojih pripadnika, već i time što se naslanjaju i na ono što znači dijalektička sinteza svih tih individualnih, posebnih (u svojoj osnovi parcijalnih) interesa. To nije apstraktna selekcija neposrednih interesa pripadnika klase, već njihovo svođenje na zajednički društveni imenitelj.

Međutim, kada je reč o sindikatu, kroz čiju se ukupnu društvenu delatnost ostvaruje i izražava organizovana neposredna akcija klase, takvi prilazi realno mogu biti i vrlo opasne podvodne hridine o koje se lako može razbiti osnovni sadržaj sindikalne društvene akcije. Posredi su takve akcije koje su u selekcijama osnovnih sadržina individualnih interesa gubile smisao za dijalektiku odnosa neposrednog, individualnog, s jedne, i zajedničkog, dugoročnog interesa, s druge strane. U takvim slučajevima akcija postaje neutralna i izolovana od svoje osnovne sindikalne „baze" — radničke klase. O čemu je reč?

Masovne sindikalne društvene akcije nema bez aktivnog prisustva u njima sindikalne „baze". A sindikalne „baze" ne može biti u sindikalnoj društvenoj akciji ako ta baza ne vidi sebe, pre svega, kroz svoje vrlo raznovrsne pojedinačne i posebne interese. Istorija sindikalnog i uopšte radničkog pokreta (i savremena društvena praksa) nudi nam mnoštvo argumenata iz kojih se može bez velikog naprezanja videti kako su propadale sindikalne akcije, kako su ostajale usamljene i, u krajnjoj liniji, bile bojkotovane od sindikalne „baze" kada su zanemarivale one svakodnevne, neposredne interese pripadnika klase.

U tome se, između ostalog, izražava i sva ona društvena složenost sindikalne društvene akcije. Da bi se izražavala i ostvarivala kao organizovana neposredna društvena aktivnost radničke klase, ta akcija ne sme ni za trenutak zanemariti neposredne, elementarne, individualne i posebne interese pripadnika klase. Ali sindikalna akcija ne sme ostati samo na njima. Ona mora ići dalje. Ponirući u sve te dnevne interese, sindikalna aktivnost mora da otkriva, preko neposredno organizovane delatnosti klase, i ono što je u tim interesima zajedničko, ono bez čijeg realizovanja nije moguće ostvarivati i te svakodnevne interese. To zajedničko jeste ona objektivno nužna društvena osnova na kojoj se i u kojoj se ostvaruje dijalektička sinteza neposrednog aktivnog uticaja klase na ukupni tok i sadržaj društvenih preobražaja. Po našem mišljenju, to je presudan društveni punkt za uspešno vođenje sindikalne društvene akcije, za njen sadržaj, za odnos snaga u njoj (odnos koji se objektivno stvara između pojedinih delova klase), za pravce njenog realizovanja. Suština problema je u ovome — kako i u kojoj meri artikulisati i organizovano obuhvatiti mnoštvo neposrednih, individualnih i posebnih interesa objektivno postojećih unutar radničke klase, u kom trenutku i kako (preko neprekidne sindikalne akcije) početi dijalektičku

sintezu, selekciju pojedinih elemenata pojedinačnih i posebnih interesa radi isticanja onih sadržaja tih interesa koji su zajednički za sve delove klase. I dalje — kako „odrediti", sadržinski uobličiti (ne prekidajući sindikalnu društvenu akciju) osnovnu suštinu tog zajedničkog interesa u kome bi svi delovi klase neposrednije sagledavali bit svog individualnog interesa, što će ih društveno motivirati da budu aktivni društveni činioci u sindikalnoj akciji. Nije reč o bukvalnom oblikovanju neposrednih, elementarnih, pojedinačnih interesa pripadnika klase u zajedničkom interesu, već o sagledavanju realnih mogućnosti ostvarivanja pojedinačnih interesa u zajedničkom. Utvrditi ono realno moguće i potencijalno prisutno u složenim odnosima interesa za društvenu aktivnost sindikata jeste presudno pitanje. Svaki neposredni, elementarni interes ne sadrži podjednaku mogućnost svoga preobražaja u dugoročni interes radničke klase kao celine. U svakom pojedinačnom interesu postoji realna mogućnost, ali kako i kojim će se intenzitetom ona realizovati, uveliko zavisi od toga koliko će se društvena aktivnost sindikata naslanjati na tu realnost i proizlaziti iz nje.

2. Sfera produkcionog odnosa (njegova protivrečna društvena sadržina) predstavlja ne samo „rodno mesto" klase već i oblik klasnog preobražaja, nadmašivanja njihove klasne sadržine. Društveni značaj sindikata kao organizovane neposredne akcije radničke klase u svemu tome je vrlo veliki. Sindikalno organizovana akcija radničke klase doprinosi stvaranju osnovnih društveno-političkih pretpostavki za stalni klasni preobražaj društva, za nadmašivanje klasnih sadržina svog sopstvenog društvenog bića, klasnih sadržina materijalnog proizvodnog rada i svih drugih oblika ukupnog društvenog rada, za preobražavanje osnovnih klasnih sadržina viška rada itd.

Prema tome, društvena sadržina sindikata kao organizovane neposredne akcije radničke klase ima klasni karakter. Ta se odrednica ne sme nikad ispustiti iz vida. Svako potcenjivanje te akcije znači, u krajnjoj liniji, i njeno društveno dezorijentisanje. U tom slučaju sindikati kao neposredna društvena akcija ostaju na razini datog stanja, pocepanog na mnoge socijalne delove, bez integrirajuće društvene snage koja će organizovano uspostaviti sučeljavanje pojedinačnih, elementarnih, dnevno datih i posebnih interesa delova klase i izgrađivati zajednički dugoročni interes radničke klase kao celine.

3. Međutim, suština problema se ne iscrpljuje time što je sfera bazičnog produkcionog odnosa osnovni punkt u kome se objektivno prepliću i razrešavaju interesi klase i punkt od koga „započinje" ostvarivanje (iako ne u potpunosti) sindikata kao organizovane neposredne akcije radničke klase. Dijalektička sinteza pojedinačnih, dnevnih i posebnih interesa u zajednički, dugoročniji interes klase u celini, kao šire osnove na kojoj klasa zasniva svoju društvenu moć i uticaj na ukupna društvena kretanja, ima i jednu drugu, dublju, na prvi pogled teže uhvatljivu društvenu dimenziju. Reč je o tome da društvena sadržina sindikalne akcije, ostvarivane kao autentična društvena akcija radničke klase, predstavlja sastavni deo (i aktivni društveni činilac) svih onih

procesa koji se odigravaju u društvenoj sadržini bazičnog produkcionog odnosa. Ako sindikalna akcija u svojoj društvenoj suštini bude to, onda će se ona društveno mnogo „lakše“ izražavati kao organizovana neposredna akcija radničke klase u celini.

U društveno neučvršćenom i hibridnom odnosu (u uslovima nedovoljno organizovane društvene i, u tom sklopu, sindikalne akcije kao organizovane i neposredno angažovane klase u celini) objektivno se ispoljavaju društveno-ekonomske i druge pretpostavke koje u svim društvenim oblastima omogućuju ne samo zadržavanje i razvijanje elemenata starih društvenih odnosa već i takav njihov vlastiti razvitak koji u jednom određenom razdoblju može podsticati dominaciju činilaca suprotnih osnovnom položaju radničke klase. Tada i sindikalna akcija nužno prima karakter i oblik oštre klasno-političke borbe.

II

1. Društveni položaj radnika i radničke klase u celini i sadržaji njihove neposredne akcije u sklopu sindikalnog organizovanja, zatim putevi prevladavanja i razrešavanja društvenih protivrečnosti u kojima se ostvaruju spomenuta pozicija i akcija, moraju se posmatrati u celini produkcionog odnosa, a ne samo u sklopu onih odnosa koji su parcijalni u svakoj posebno uzetoj osnovnoj ili drugoj organizaciji udruženog rada. I sa tog gledišta mora se posmatrati odnos pojedinačnih, elementarnih, dnevnih interesa radnika, s jedne, i, s druge strane, zajednički, dugoročni interes radničke klase — u širem kontekstu društvenog ostvarivanja sindikata kao organizovane neposredne akcije radničke klase.

Stavljanje radničke klase u neposredan samoupravni društveni odnos sa uslovima, sredstvima i rezultatima rada, ujedno znači njeno neposredno društveno i istorijsko „spajanje“ sa sredstvima za proizvodnju, odnosno s bitnim činiocima društvene reprodukcije. To je strateški kurs pravaca i sadržaja samoupravnog preobražaja našeg društva. To u našim društvenim uslovima još nije potpuno ostvareno društveno stanje, već je to tendencija koja čini okosnicu organizovane neposredne akcije radničke klase za praktično ostvarivanje samoupravnog preobražaja našeg društva.

Reč je o stanju koje sve više ulazi u središte neposredne društvene akcije samoupravno, sindikalno i, još šire, društveno-politički organizovane radničke klase.

2. Naša dalja razmatranja šire ćemo usredsrediti na neposredno realizovanje osnovnih činilaca društveno-ekonomske funkcije i šire društvene pozicije radničke klase.

Ustavnim konstituisanjem OOUR-a, kao bazičnog samoupravnog društvenog punkta, stvaraju se mogućnosti da samoupravno organizovani radnik neposredno odlučuje o društvenim uslovima, sredstvima i rezultatima rada, da, kao neposredno izraženi društveni reprezentant, u ime

društva reguliše sve odnose i u proizvodnom materijalnom procesu i u drugim oblastima društvenog rada. Time se stvaraju nužne društvene pretpostavke da ta njegova bazična samoupravna OUR bude i kraj i početak procesa ukupne društvene reprodukcije. Tako je pojedinačni, neposredni, dnevni, elementarni radnikov interes „bačen" u jedan složen društveni „vrtlog", u kome sada taj interes u društvenom pogledu dolazi u sve neposredniji odnos s interesima svih drugih radnika u osnovnoj i široj organizaciji udruženog rada. A time što radnik dolazi u položaj da, samoupravno organizovan, neposredno vrši i društvenu funkciju odlučivanja o materijalnoj i široj društvenoj reprodukciji, objektivno dolazi i u položaj da se njegov lični i posebni interes sve više neposredno isprepliće s interesima radnika i u drugim oblastima ukupnog društvenog rada.

Tome treba dodati i ono objektivno postojeće — radnikov individualni, dnevni, elementarni interes predstavlja složeno dijalektičko jedistvo protivrečnosti. Takva je i društvena sadržina interesa radničke klase u celini.

Dijalektičko jedinstvo protivrečnosti interesa radnika i radničke klase u celini, u realnom društvenom životu dolazi do izražaja sasvim praktično. Te su protivrečnosti prisutne na „svakom koraku" — od trenutka kada se stvaraju uslovi za sticanje dohotka do njegove raspodele. One dolaze do izražaja kada se uspostavljaju međusobni odnosi između OOUR (pri određivanju kriterijuma za utvrđivanje deobnog bilansa i drugo), pri ustavnom konstituisanju radnih organizacija; zatim, u svim sferama rada osnovne ili druge organizacije rada, na primer, kada se utvrđuju koncepcije proširene materijalne reprodukcije u osnovnim, radnim i drugim složenim organizacijama rada; u odnosima između manje i više produktivnih OOUR; pri utvrđivanju odnosa između individualne, zajedničke i šire društvene produktivnosti rada itd.

Svi ti objektivno protivrečni interesi ne egzistiraju i ne zatvaraju se u organizacijama udruženog rada. Njihovo prisustvo i aktivni uticaj dolaze do izražaja na celom putu realizovanja interesa radnika — u mesnoj i samoupravnoj interesnoj zajednici, u širim društvenim područjima, republikama (nacijama) i društvu kao celini. To široko i složeno dijalektičko jedinstvo protivrečnosti interesa radnika i bazičnog produkcionog odnosa u koji on stupa nezavisno od svoje volje — u samoupravnoj društvenoj praksi realizuje se preko najraznovrsnijih oblika organizovanja. Svi ti oblici su odgovarajući društveni instrumenti i sredstva klase pomoću kojih će ona stvarati najpovoljnije društvene uslove i mogućnosti radi ostvarivanja svojih interesa. Jedno od takvih organizovanih sredstava je i sindikalno organizovanje radnika.

3. Sindikati su najmasovnija društveno-politička organizacija radničke klase. Međutim, sindikati su — što nije slučaj s drugim društveno-političkim i društvenim organizacijama radničke klase — i ekonomska i šira društveno-politička organizacija radnika. Oni se konstituišu

na produkcionom i na takozvanom teritorijalnom principu. Baznim organizovanjem na produkcionom principu, stvaraju se osnovne društvene pretpostavke za sindikalno organizovanje radnika kroz sve delove društvenog rada — obuhvatajući radnike prvo u OOUR kao baznom punktu u kome se formira osnovna organizacija sindikata, zatim vertikalno kroz razne grane, grupacije i oblasti rada.

Taj način organizovanja, koji, u krajnjoj liniji, predstavlja bazično sindikalno organizovanje, obezbeđuje da se interesi radnika, razbacani u složenim delovima ukupnog društvenog rada, približe jedan drugom i da se u realnim odnosima unutar ukupnog rada ti interesi neposredno prožimaju, usaglašavaju i realizuju.

Drugi oblik jeste teritorijalno sindikalno organizovanje — u okviru opština, pokrajina, republika i SFRJ kao celine. Taj oblik sindikalnog organizovanja ne polazi od radnika van udruženog rada, već neposrednu samoupravnu aktivnost radnika i njihovih interesa „izvlači" iz oblasti materijalne i druge produkcije i organizovano je „prenosi" u društvene sredine van neposrednog rada — u mesne i interesne zajednice i druge oblasti društvenog života u opštini.

Dvojako organizovan sindikat ne unosi ništa „novo" u ukupni društveni život radnika. Naprotiv, sindikat samo aktivno „prati" kretanje radnika i radničke klase u svim oblastima ukupnog društvenog rada i života. Time on organizovano prati i izražava društvenu bit neposredne akcije radničke klase. Prema tome, preko takvog ukupnog organizovanja, sindikat se ostvaruje kao integrativna snaga u kojoj se radnik s drugim radnikom ne susreće samo kao pojedinac s pojedincem, već sve više i kao organizovana radnička klasa.

4. Sindikat je, kao što smo već istakli, najširi oblik društvenog organizovanja radničke klase. Ali društvena akcija i interesi klase ne mogu se potpuno izraziti ni ostvariti samo u organizovanoj akciji sindikata. Deo tih interesa ostvaruje se i preko drugih njenih organizacija. Međutim, sindikalno organizovanje i sindikalna akcija ipak su nešto „drugo". To „drugo" smo pokušali sadržinski da odredimo u shvatanju sindikata kao neposredne organizovane akcije radničke klase. To svojstvo ne karakteriše potpuno ni jednu drugu organizaciju radničke klase.

Suština tog određenja sindikata je duboko protivrečna, jer u sebi apsorbuje sve ono složeno dijalektičko jedinstvo protivrečnosti interesa delova radničke klase. Tu i takvu objektivno postojeću protivrečnu sadržinu svog društvenog bića sindikat može razrešavati samo ako se organizuje kao neposredna akcija radničke klase. Reč je o razrešavanju vrlo složenog spektra protivrečnih interesa unutar radničke klase, njihovom usmeravanju i izražavanju i kao neposrednih elementarnih i kao zajedničkih interesa. Pri svemu tome, društvena uloga sindikata je nezamenljiva.

5. Sindikat nije organizam pasivnih radničkih „masa", već takav društveno-politički organizam koji, izražavajući i kroz sebe organizovano „propuštajući" neposrednu akciju radnika, u isto vreme zadržava i svoju relativnu društvenu samostalnost prema svakom pojedinačnom i posebnom interesu radnika. Međutim, objektivno svi postojeći neposredni, elementarni interesi radnika niukoliko se „ne poklapaju" s ukupnom društvenom akcijom sindikata. Ali ni tada se sindikat ne sme izolovati i kineskim zidom ograditi od delova klase koji zastupaju takve interese.

Relativna samostalnost sindikata prema sindikalnoj „bazi" — radničkoj klasi, jedna je od realnih društvenih mogućnosti osamostaljivanja sindikata prema bitnim interesima radničke klase. U svim takvim slučajevima sindikat se, u suštini, ne izražava kao organizovana neposredna akcija radničke klase. To znači da je odnos sindikata i radničke klase u akcionom smislu poremećen. To su oni društveni trenuci kada su interesi osnovnog dela radničke klase potisnuti od strane interesa društvenih struktura čiji su interesi suprotni interesima radničke klase.

U takvim stanjima društveno-političku i ukupnu sindikalnu akciju potpuno napušta „sindikalna baza" — radnička klasa.

Međutim, nema sindikalne aktivnosti ako u nju nije „uključen" osnovni društveni akter — radničke klase. Prema tome, kada se govori o apsolutizovanoj samostalnosti sindikata, onda je tu, pre svega, reč o osamostaljivanju profesionalnih struktura u sindikatima, ili osamostaljivanju rukovodećih organa prema realnim interesima i društvenom položaju radničke klase.

6. Sindikalna društvena akcija osiguraće masovnost i bogatstvo sadržaja samo onda ako izražava, stvaralački privlači i u sebe ukomponuje sve one sadržaje neposrednih težnji radnika koje polaze od realno postojećih individualnih, elementarnih interesa radnika. Samo polazeći od tih interesa sindikat može najšire izraziti svoju integrativnu funkciju. Pretpostavka toga je da sindikat obavezno svoju društvenu akciju zasnuje na spomenutim elementarnim interesima radnika i njegovih baziČnih organizacija udruženog rada, ali da se zajedno sa njima ne zatvori u potpunosti, „bez ostatka" u te pojedinačne, iako bazične, organizacije udruženog rada.

7. Sindikat preko procesa organizovanja neposredne akcije radničke klase „izvršava" još jednu svoju vrlo značajnu funkciju. Reč je o osposobljavanju radničke klase u celini da se sve više organizovano „bavi sobom", aktuelnim problemima uslova svoga i šireg društvenog rada i ukupnog svog društvenog života.

Taj element društvene sindikalne akcije treba posebno naglasiti, jer je reč i o tome da organizacija neposredne akcije radničke klase mora biti takva da doprinosi ne samo postizanju određenih materijalnih rezultata, za razrešavanje različnih protivrečnosti interesa, već i da vodi

ka izgrađivanju samoupravne socijalističke društvene svesti radnika i radničke klase u celini.

Akcija sindikata gubi svoj društveni smisao ako nije potpuno isprepletena s masovnim samoupravnim organizovanim radničkim pokretom. Ako sindikalna akcija to nije obezbedila, onda ona ne može da prima impulse realnog radničkoklasnog interesa, niti se njima može prožimati.

Društveni sadržaj sindikalne akcije i odslikava, ali i podstiče unutrašnju stvaralačku energiju samoupravno organizovane radničke klase, radi što kreativnijeg „pretakanja" te energije u razvoju samoupravnog socijalističkog društva. Ako se neposredna akcija radničke klase ne izražava i preko svog sindikalnog organizovanja, onda postoje realne mogućnosti da se protivrečnosti interesa delova radničke klase zaoštravaju i da se ta stvaralačka i realna energija rasturi, između ostalog, izražavajući se preko raznih spontanih procesa. Spontano akumulirana, a sindikalno neorganizovana, ta energija, čim se protivrečnosti interesa u samoj radničkoj klasi i društvu u celini zaoštre, izbije spontano na scenu društvenih zbivanja i najvećma se neorganizovano rastura.

8. Milionske mase radnika pokreću u neposrednu društvenu akciju svakodnevni, elementarni interesi. Suština sindikalne akcije je u tome što ona, preko organizovane delatnosti radnika, mora da uspostavlja mnogobrojne neposredne veze (društvene i dovoljno „opipljive" za svakog radnika) između svakodnevnih, elementarnih, individualnih interesa radnika, s jedne, i dugoročnih interesa radničke klase u celini, s druge strane. Sve te neposredne ali i složene društvene veze između interesa radnika objektivno su prožete svešću o njihovoj međusobnoj uslovljenosti. To su putevi izgrađivanja društvene svesti o uzajamnosti, ali i oblici izražavanja sindikata kao kohezione i integrativne društvene snage u našem samoupravnom društvu. Društvena snaga sindikalne akcije jeste baš u tome što se ta snaga izgrađuje u samoupravnoj društvenoj praksi radničke klase u celini na ostvarivanju neposrednih, individualnih interesa radnika.

U tom smislu, sindikat kao organizovana neposredna akcija radničke klase jeste jedan od bitnih društvenih činilaca izdizanja radnika na nivo klase, obezbeđivanja jedinstva radničke klase u svakodnevnom samoupravnom ponašanju. Đerđ Lukač je s punim pravom pisao da je „... u klasnom stanovištu proletarijata pronađena ona tačka s koje postaje vidljiva celina društva — samo zato što je za proletarijat životna potreba pitanje egzistencije da postigne najpuniju jasnoću o svom klasnom položaju, što je njegov klasni položaj shvatljiv samo u poziciji čitavog društva".

Obično se s pravom kaže da je društvena životnost sindikalne akcije utoliko jače naglašena ukoliko je radnici *danas* osete, ukoliko radnik danas oseti da se stvaraju realne pretpostavke za ostvarivanje njegovih neposrednih interesa. Za sindikalnu akciju, *sutra* — to može biti već kasno.

Imajući uvek pred sobom neposredne, elementarne, individualne interese radnika, sindikat se ne tako retko nalazi na društvenoj vetrometini. Ako se u svojoj društvenoj akciji poistoveti sa svakim od tih interesa, onda se on kao akcija isto tako objektivno razdrobljuje. Društveno biće sindikalne akcije se u tom slučaju atomizira i parcijalizuje isto onako kao i svest pojedinačnog radnika kada insistira samo na svom izdvojenom, ličnom interesu. Svaki radnik ponaosob objektivno je opterećen svojim ličnim interesom; sindikalna akcija to ne sme da bude. U svakom segmentu sindikalne akcije mora biti prisutan dugoročni interes radničke klase, ali ne apstraktno već realno, kao sinteza individualnih interesa.

Živko Marković

SINDIKALNA AKCIJA I SAMOUPRAVNO ODLUČIVANJE

Neshvatanje odnosa između sindikalne akcije i samoupravnog odlučivanja ponekad ide dotle da se potpuno negira uloga sindikata u samoupravnom društvu. Čak se i odredbe novog Ustava SFRJ često tumače tako da se sindikat u suštini isključuje iz samoupravnog sistema. U praksi se pogotovu dosta luta u razgraničavanju i povezivanju sindikalne akcije i samoupravnog odlučivanja.

Neshvatanje toga odnosa izraženo je i u tendencijama da se sindikat postavi kao partner u podeli vlasti, kao svojevrstan tutor nad subjektima samoupravnog odlučivanja, ili pak kao njihov servis za organizaciono-političke usluge. Time se sindikat u stvari isključuje iz samoupravnog sistema, a njegova akcija odvaja od samoupravnog odlučivanja. Tako se dovodi u pitanje jedinstvo samoupravljanja kao neposredne vlasti radničke klase.

Ali iz neshvatanja samoupravljanja kao *neposredne* vlasti radničke klase i proističe, pre svega, nerazumevanje odnosa između sindikalne akcije i samoupravnog odlučivanja. Samoupravljanje je dugo identifikovano s radom samoupravnih organa, a posle uvođenja delegatskog sistema, i s radom samoupravnih delegacija. Samoupravne delegacije se često shvataju, pa i ponašaju, kao kolektivni posrednici koji deluju u ime samoupravnih zajednica. A ukoliko se samoupravljanje shvati kao posredovanje, onda se ono neminovno odvaja od sindikalne akcije, pa se, samim tim, i sindikat isključuje iz samoupravnog sistema i ne može se postaviti drugačije nego u podređen, nadređen ili partnerski položaj.

Ako se, međutim, samoupravljanje shvati onako kakvo po definiciji i treba da bude, kao neposredna vlast radničke klase, onda se sindikalna akcija i samoupravno odlučivanje javljaju kao nerazdvojni oblici i kao jedinstven proces ostvarivanja te vlasti. Jedinstvo je osigurano već samim tim što se radnička klasa javlja kao jedinstven subjekt i sindikalne akcije i samoupravnog odlučivanja. Sindikalna akcija se zbog toga mora shvatiti kao sastavni deo samoupravljanja, a sindikat kao integralni deo samoupravnog sistema.

Negiranje potrebe za sindikalnom akcijom obično se izvodi iz pretpostavke o samodovoljnosti samoupravnog odlučivanja, zasnovane na

idealističkom poimanju samoupravljanja. Polazi se od toga da se već s uvođenjem samoupravljanja dokraja ukidaju klasni odnosi i da, samim tim, nestaje politička vlast, pa i potreba za političkom akcijom uopšte. Pri tom se obično imaju na umu klasično posrednička obeležja politike, pa se sindikat, kao eventualni posrednik klase, utoliko pre isključuje iz samoupravnog sistema.

Idealističko shvatanje samoupravljanja sadrži u sebi pretpostavku o ravnopravnosti svih interesa, koja isključuje svaku dominaciju, i funkciju samoupravnog odlučivanja svodi na prosto povezivanje i usklađivanje različnih interesa. Iz sukoba takvog shvatanja s društvenom praksom nastala je formula o koegzistenciji države i samoupravljanja. Samoupravljanje se ograničava jedino na dobrovoljno saglašavanje, a čim se sukobi s interesima koji se ne mogu usaglasiti, u pomoć se priziva država u svom klasičnom obliku. I uloga sindikata se, u tom slučaju, vezuje samo za klasičnu državu i svodi na posredovanje u zaštiti klasnog interesa.

Ali država i sama rađa društvene antagonizme koje ona ne može razrešiti. Zbog toga je objektivno nemoguć skokovit prelaz iz konfliktnog u beskonfliktno društvo i iz državne u bezdržavnu zajednicu. Postupnost tog prelaza najbolje su izrazili klasici marksizma teorijom o *odumiranju* države. Lenjin je u *Državi i revoluciji* naučno dokazao da samoupravljanje i nije ništa drugo do odumiruća država, a da je odumiruća država u suštini diktatura proletarijata.

Kao ideal, samoupravljanje se može definisati u smislu apsolutne negacije države i politike, ali, kao realan društveni proces koji vodi ostvarenju tog ideala, ono može egzistirati samo kao odumiruća država, odnosno kao diktatura proletarijata. Njegova istorijska funkcija nije, prema tome, u povezivanju istovetnih interesa, već u prevladavanju protivrečnih interesa na osnovi dominacije interesa radničke klase. Zbog toga jednu od glavnih komponenata samoupravljanja mora da čini politička akcija kojom se ta dominacija obezbeđuje.

Ako u donošenju samoupravnih odluka neposredno učestvuju svi radni ljudi, dominacija klasnog interesa može se osigurati samo neposrednom političkom akcijom cele klase. Kada bi interesi svih članova samoupravne zajednice bili istovetni, onda bi bila suvišna ne samo politička akcija već i samoupravljanje uopšte. Ali čim se govori o klasi, to već samo po sebi podrazumeva postojanje protivrečnih interesa i u klasi i naspram klase. Iluzorna je pretpostavka da se ti interesi mogu ravnopravno zadovoljavati preko samoupravnog odlučivanja.

Borba za dominaciju je neizbežna sve dok postoje interesi koji se međusobno isključuju, ali se pobeda klasnog interesa ne može obezbediti samo neposrednim odlučivanjem bez političke akcije. Pri spontanom sučeljavanju različnih interesa može dolaziti ne samo do nametanja interesa manjine već i do sukobâ koji se ni najdemokratičnijim postupkom odlučivanja ne mogu prevladati. Otuda se politička akcija javlja kao nužna pretpostavka ostvarivanja vlasti radničke klase.

Kada bi se interes radničke klase apsolutno podudarao s interesima njenih pripadnika, onda bi bilo dovoljno da radnici čine većinu samo-

upravne zajednice, pa da se i spontanim sučeljavanjem individualnih interesa preko samoupravnog odlučivanja osigura ne samo izražavanje već i ostvarivanje interesa klase. Ali s obzirom na to da je ta podudarnost relativna, jer pretpostavlja i protivrečnosti, ni samo izražavanje interesa klase ne može se vršiti spontano. Da bi se klasni interes izrazio, neophodno je potrebno *demokratsko* sučeljavanje individualnih i posebnih interesa radnika i delova klase, koje će isključivati antiklasne interese.

Demokratsko sučeljavanje pretpostavlja slobodno ispoljavanje različnih interesa, ali nema za rezultat i podjednako uvažavanje svih interesa i svakog interesa. Ono obezbeđuje da se neposredni interes klase u svakom konkretnom pitanju izrazi kao zajednički interes većine radnika. Političko organizovanje u sindikat i treba da omogući baš takvo izražavanje klasnog interesa.

Utvrđivanje zajedničkog interesa većine sindikalnog članstva neposrednim ispoljavanjem i demokratskim sučeljavanjem pojedinačnih i posebnih interesa jeste, u stvari, odlučujući momenat sindikalne akcije. Jer kada većina članstva sama dođe do saznanja o zajedničkom interesu, sigurno je da će se ona svesno i samoinicijativno boriti i za njegovo ostvarenje. Time je već osigurano demokratsko jedinstvo sindikalne akcije i stvorena odlučujuća pretpostavka da se stavovi sindikata izraze preko samoupravnih odluka, s obzirom na to da su članovi sindikata u isto vreme i subjekti samoupravnog odlučivanja.

U praksi, međutim, najčešće izostaje političko dogovaranje članstva. Sindikat više naknadno reaguje na odluke organa upravljanja nego što stvara političke pretpostavke za njihovo donošenje. Ako se osnovne organizacije sindikata uopšte angažuju u samoupravljanju, one obično raspravljaju o već uobličenim predlozima odluka o kojima treba da se izjašnjavaju i organi samoupravljanja. Tako se predlog pravilnika o raspodeli dohotka, na primer, pojavljuje kao predmet rasprave i na sastanku sindikalne organizacije i na zboru radnika, usled čega se i stvara uverenje o suvišnosti sindikata u samoupravljanju.

Takva praksa ne proističe toliko iz neshvatanja uloge sindikata koliko iz težnji da se političke organizacije potisnu iz samoupravljanja. Da bi se obezbedilo samoupravno sankcionisanje određenih rešenja, od sindikata se neretko traži samo verbalna podrška za predloge iza kojih, u stvari, stoje pojedinci ili uže grupe. Stručnim ekipama se često poverava ne samo normativno uobličavanje već i idejno-političko koncipiranje samoupravnih odluka, a sindikalna organizacija se faktički stavlja pred svršen čin kad joj se na razmatranje daju već normativno uobličeni predlozi odluka. Tako se tehnokratizam u suštini probija i kroz neposredno samoupravljanje, svodeći ga na formalnost.

Da bi ostvarivao svoju klasnu ulogu, sindikat se mora staviti u položaj da kroz njega sama klasa „pretače“ svoje zahteve u samoupravne odluke. To se može postići jedino ako sindikalno organizovana klasa uzme na sebe ulogu koncipiranja samoupravnih odluka. Kroz sindikalnu orga-

nizaciju se onda kolektivno izgrađuje politička osnova samoupravnog odlučivanja, čime se isključuje mogućnost nametanja parcijalnih interesa.

Time se, međutim, ne isključuje i stvaralačka uloga stručnjaka, pa i poslovodnih organa, u koncipiranju samoupravnih odluka, ali se ona sada mora ostvarivati kroz sindikalnu organizaciju umesto izvan nje. Prirodno je da koncipiranju samoupravnih odluka najvećma doprinose oni koji su najviše upućeni u pitanja o kojima se odlučuje, ali samo kolektivno dogovaranje svih zainteresovanih subjekata može osigurati da se usvojenim koncepcijama izrazi zajednički interes. Tako se isključuje mogućnost da se bilo ko postavlja naspram sindikalne organizacije ili iznad nje u stvaranju političke osnove samoupravnog odlučivanja.

To podrazumeva da se normativno uobličavanje samoupravnih odluka vrši na osnovi političkih stavova sindikata, što omogućava da se s pripremljenim predlozima ide na zborove radnih ljudi. Ako su članovi samoupravne zajednice kroz sindikalnu organizaciju prethodno učestvovali u koncipiranju predloženih rešenja, oni će biti kadri da kritički procene koliko ona stvarno odgovaraju postignutim političkim dogovorima. Kritičko „sravnivanje" predloga samoupravnih odluka s političkim stavovima sindikata znači, u stvari, neposredno „prerastanje" sindikalne akcije u samoupravno odlučivanje. Ako se predlozi odluka razilaze s demokratski usvojenim stavovima, oni neće biti ni prihvaćeni od većine samoupravljača. Time se stvara nepremostiva brana ostvarivanju partikularističkih interesa koji bi se mogli nametnuti jednostranim tumačenjem ili namernim izvrtanjem stavova sindikata.

Ako se obezbedi saglasnost samoupravnih odluka sa stavovima sindikata u osnovnoj organizaciji udruženog rada i samoupravnoj radnoj zajednici, time se u osnovi obezbeđuje i jedinstvo sindikalne akcije i samoupravnog odlučivanja na svim nivoima samoupravno organizovanog društva. To se, međutim, postiže samo kada se samoupravne odluke na svim nivoima zasnivaju na neposrednom izjašnjavanju radnih ljudi, što pretpostavlja da se samoupravne delegacije rukovode zahtevima i stavovima osnovnih samoupravnih zajednica. U tom slučaju, ako se stavovi sindikata izraze kroz samoupravne zahteve osnovnih samoupravnih zajednica, samim tim se obezbeđuje da budu izraženi i kroz samoupravne odluke koje se zasnivaju na tim zahtevima.

Koreni posredničkog delovanja samoupravnih delegacija leže, pre svega, u zadržavanju etatističkih obeležja u produkcionim odnosima, i posebno u oblicima administrativne koncentracije sredstava u društveno-političkim zajednicama, ali takvo delovanje nalazi oslonac i u etatističkim pogledima na delegatski sistem. Podvajanjem opštedruštvenih i posebnih interesa pojedinih delova društvene zajednice, pa i suprotstavljanjem njima, nastoji se da se dokaže preka potreba osamostaljivanja samoupravnih delegacija prema delegantima. Pri tom se polazi od neodržive premise da se samoupravne zajednice u svom delovanju rukovode jedino vlastitim interesima, a da su njihovi izabrani predstavnici bogomdani zastupnici opštedruštvenog interesa.

Nelogična je pretpostavka da će interes društvene zajednice bolje izražavati i zastupati pojedinci nego samoupravno konstituisani delovi te iste zajednice. U protivrečnoj društvenoj praksi može, međutim, dolaziti do toga da se i samoupravno konstituisane zajednice suprotstavljaju opštedruštvenom interesu. Utoliko pre u ovakav položaj mogu dolaziti pojedini članovi tih zajednica. Nema nikakve garancije da će se i samoupravne delegacije svakad rukovoditi društvenim interesom.

Baš zbog toga je neophodno potrebna organizovana društveno-politička akcija radničke klase, koja će razrešavanjem protivrečnosti između posebnih i zajedničkih interesa povezivati u jedinstvenu celinu sve delove društvene zajednice i onemogućavati da se interesi manjine nameću većini. To se može postizati samo masovnom akcijom klase, čiji je nosilac celokupno sindikalno članstvo. U tom slučaju se upravo u osnovnim organizacijama sindikata osigurava neposredna dominacija zajedničkog klasnog interesa, koja će se preko samoupravnog odlučivanja, ako u njemu učestvuju svi radni ljudi, ostvarivati i u osnovnim samoupravnim zajednicama.

Organizovano ostvarivanje dominacije radničkoklasnog interesa u osnovnim samoupravnim zajednicama i čini neizostavnu pretpostavku i polaznu osnovu neposrednog samoupravljanja u društvu. Ono omogućava da se već pri ukazivanju poverenja delegatima polazi od njihovih klasnih opredeljenja, čime se obezbeđuje klasna dominacija na svim nivoima samoupravnog odlučivanja, isključuje mogućnost nametanja partikularističkih interesa i razilaženja samoupravnih zajednica i delegata. Ako se dominacija radničkoklasnog interesa ne ostvari u osnovnoj samoupravnoj zajednici, teško se može ostvariti u širim zajednicama.

Zbog toga za sindikalnu akciju u ostvarivanju klasne dominacije nije odlučujući neposredan uticaj na samoupravne delegacije, već političko usmeravanje aktivnosti osnovnih samoupravnih zajednica. Štaviše, nekakvo instruiranje delegacija nezavisno od osnovnih samoupravnih zajednica vodilo bi njihovom odvajanju od tih zajednica, što bi imalo povratno dejstvo na jačanje birokratskih tendencija i u samom sindikatu. Samo funkcionalna povezanost delegacija s osnovnim samoupravnim zajednicama može osigurati potpunu javnost njihovog rada i stvarnu društvenu odgovornost u obavljanju delegatske funkcije.

Organizacija sindikata ne može samoupravnu delegaciju pozvati na odgovornost, ali može pokrenuti i organizovati akciju samoupravne zajednice pred kojom je delegacija neposredno odgovorna. Ona se, prema tome, ne nalazi ni u podređenom ni u nadređenom, ali ni u partnerskom položaju prema samoupravnoj delegaciji. Funkcija organizacije sindikata je političke, a samoupravne delegacije upravljačke prirode. Istina, sindikat se preko skupštinske delegacije društveno-političkih organizacija i neposrednim učešćem u samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju u izvesnom smislu pojavljuje i kao partner samoupravnim delegacijama, ali i u toj ulozi ostvaruje pre svega političku funkciju. U razvijenom samoupravljanju, kada se delegatski sistem potpuno os-

tvari, takva uloga sindikata će postati suvišna, jer će on svoju klasnu funkciju moći efikasno da ostvaruje i samom društveno-političkom akcijom.

Sindikat, u stvari, tek počinje da se razvija kao oblik neposredne društveno-političke akcije radničke klase. Još su snažne tendencije da se njegove funkcije svedu na revandikativnu ulogu i da se vežu jedino za udruženi rad. U tom smislu traži se razgraničenje s ostalim političkim organizacijama, pa i sa Savezom komunista.

Ako se, međutim, želi ostvariti opštedruštvena dominacija radničko-klasnog interesa, i društveno-politička akcija klase mora biti opštedruštvena, što znači da nema tog društvenog pitanja na čijem se rešavanju sindikat ne treba angažovati. Druga je stvar što prilikom rešavanja određenih problema sindikat mora voditi zajedničku akciju s drugim organizacijama i što se u akcijama od opštedruštvenog značaja mora kroz Socijalistički savez povezivati sa svim socijalističkim snagama. Ali i u tom slučaju sindikat mora delovati samostalno i unositi revolucionarni duh u zajedničku akciju.

Društvena uloga Socijalističkog saveza ne može se uopšte ostvarivati bez aktivne uloge sindikata koji neposredno izražava interese vladajuće klase. Zbog toga društveno-politička akcija Socijalističkog saveza mora u sebe neizostavno uključivati društveno-političku akciju sindikata. U stvari, sindikat bi se, s obzirom na društvenu ulogu radničke klase, najčešće morao javljati kao inicijator akcija Socijalističkog saveza i kao snaga koja svojim klasnim opredeljenjima određuje njihov društveni pravac.

To su bitne pretpostavke da se sindikat prema akciji Socijalističkog saveza odnosi kao prema vlastitoj akciji. U tom slučaju sindikalna akcija se stavlja u funkciju izgrađivanja i ostvarivanja politike Socijalističkog saveza, čime se obezbeđuje da se ona sprovodi preko samoupravnih odluka. Tako se samoupravno odlučivanje u stvari dovodi u isti odnos prema akciji Socijalističkog saveza kao prema sindikalnoj akciji.

Tendencije sektorskog razgraničavanja društvenih funkcija sindikata i Saveza komunista neizbežno vode sužavanju uloge i jedne i druge organizacije. Sindikatu se uskraćuje bavljenje idejno-političkim, a Savezu komunista društveno-ekonomskim pitanjima. Time se, u suštini, oduzima revolucionarni karakter ne samo sindikalnoj akciji već i akciji Saveza komunista, jer niti se društveno-ekonomski odnosi mogu menjati bez idejno-političkog usmeravanja, niti se idejno-političkim delovanjem mogu ostvarivati društveni ciljevi bez menjanja društveno-ekonomskih odnosa.

Sindikalna akcija može biti osnova samoupravljanja samo ako se njome ostvaruje jedinstvo društveno-ekonomske i idejno-političke funkcije radničke klase. Zbog toga se ona ne može odvojiti od akcije Saveza komunista, koja, u stvari, mora da čini njenu osnovu. Bez organizovanog delovanja najprogresivnijih svojih pripadnika, radnička klasa ne može

ni izraziti vlastiti interes ni ostvariti njegovu društvenu dominaciju. U uslovima kada klasa neposredno ostvaruje vlast, delovanje avangarde mora činiti nerazdvojni deo njene vlastite akcije.

To se ponekad tumači tako da se aktivnost komunista u sindikatu svodi na individualno delovanje. Time se, u stvari, negira politička uloga Saveza komunista, koja se ne može ostvarivati bez kolektivne i organizovane akcije članstva. Uspeh sindikalne akcije u stvaranju klasno-političke osnove samoupravnog odlučivanja umnogome će zavisiti upravo od kolektivnog delovanja komunista, od toga koliko će oni organizovano prednjačiti i jedinstveno istupati u pokretanju i usmeravanju akcija sindikata.

Radoš Smiljković

SAVEZ KOMUNISTA I SINDIKATI U USLOVIMA SAMOUPRAVLJANJA

U klasnoj borbi revolucionarni proletarijat uspostavlja odnose među pojedinim svojim segmentima na osnovu svojih istorijskih i neposrednih interesa. Idejno-teorijsko polazište sadrži Marksova ideja prema kojoj se oslobođenje radničke klase može ostvariti jedino ako ona ispoljava revolucionarnu samodelatnost u društvenoj praksi.

U radničkom pokretu odnos između klase i avangarde prošao je kroz više faza, a u tome sklopu je osobito važan bio i odnos komunistička avangarda — sindikati. Karakter odnosa između avangarde i sindikata pokazuje na kom je nivou i kakav je sadržaj veza između avangarde i klase u celini. Do sada su u ideologiji i političkoj praksi prevladavale dve koncepcije.

Sindikalistička koncepcija podrazumeva odvajanje ekonomske i političke borbe radničke klase; u pitanju su dve naporedne i nezavisne linije delatnosti proletarijata, pa prema tome i partije i sindikata. Prednost se daje ekonomskoj borbi, s tim što se ona iscrpljuje u zalaganju za neposredne interese radničke klase. S obzirom na to, sindikalistička koncepcija afirmiše sredstva borbe koja ne zasecaju dublje u temelje sistema.

Mnogi su se marksisti, u prvom redu Roza Luksemburg, Lenjin, Dimitrije Tucović, Libkneht, Bebel i drugi, teorijski i praktički borili protiv te koncepcije. Njihova je polazna osnova da se klasna borba ne može deliti na ekonomsku i političku; neprirodno je postavljati graničnu liniju i stoga što i jednu i drugu borbu vodi ista klasa, čiji je interes za ekonomske i političke ciljeve klasne borbe podjednak. A to što u jednim okolnostima mogu biti značajniji ekonomski vidovi od političkih, i obrnuto, ne znači njihovo degradiranje. Drugi značajan razlog protiv deljenja klasne borbe jeste što bi to cepalo snage klase, te što nijedni rezultati ne bi mogli biti trajniji. Politička borba i njeni rezultati su glavni oslonac ekonomskoj borbi, i obrnuto.[1]

---

[1] R. Luksemburg, *Partija i sindikati*, Beograd, 1909, str. 63; D. Tucović, *Izabrani spisi*, I, Beograd, 1950, str. 125; K. Kaucki, *Partija i sindikati*, Beograd, 1909, str. 52.

Sindikalistička koncepcija u radničkom pokretu obično je doživljavala plimu u uslovima privredne konjunkture kapitalističkih zemalja. Buržoazija je svagda nastojala da je podrži i ideološkim sredstvima. Međutim, i pored toga, ona se nigde nije mogla trajnije održati u čistoj formi. Empirijski se može utvrditi da nema sindikata koji nije u manjoj ili većoj meri povezan s nekom političkom partijom. Ta je koncepcija donekle i reakcija na kvaziradikalizam nekih struja u radničkom pokretu koje su zanemarivale neposredne interese radničke klase. Na istorijske interese su nosioci takvih struja gledali kao na nešto što nije u vezi s određenim neposrednim interesima.

Anarhosindikalistička koncepcija („revolucionarni sindikalizam") nastala je pod najneposrednijim uticajem anarhističke ideologije. Ona podrazumeva delovanje sindikalnog pokreta potpuno nezavisno od političkih partija. Glavna je neposredna borba i spontanost masa radničke klase, grupa, pojedinaca. Po toj koncepciji, svako pristajanje na korišćenje parlamentarizma i drugih formi građanske demokratije dovelo bi do gubljenja revolucionarnosti radničke klase i do njenog prevođenja na principe političkog angažovanja koje se podudara s interesima građanske klase. Pobornici anarhosindikalizma smatraju da hijerarhijski odnosi u političkim partijama, kao i ostali činioci njihove organizacijske strukture, deluju najčešće negativno na incijativu sindikata i guše slobodu individualnog revolucionarnog stvaralaštva, koje je osnovno za pokret klase. Institucionalizacija klasne borbe i politički karakter tobože odgovaraju samo vrhovima, manjinama, elitama, što dovodi i do autoritarnih sadržaja organizacija radničkog pokreta.[2]

Anarhosindikalizam se razvio krajem prošlog veka, ali je i danas snažan u delovima radničkog pokreta Zapada, osobito u Italiji i Francuskoj. S obzirom na to, aktuelno je pitanje odakle on crpe životne sokove u današnjim uslovima. Analitičari savremenog radničkog pokreta ukazuju na zastarelost glavnih levih partija radničke klase, koje su u novije vreme imale više uticaja u najrevolucionarnijem delu proletarijata. Njihove organizacije pate od starih metoda delovanja, a programska orijentacija je opterećena zastarelim zahtevima i idejama. Osobito je karakterističan raskorak između neposrednih i istorijskih interesa klase. Parole o neposrednoj akciji nisu često ni kadre da povuku u akciju. Tromost i neborbenost, te uklapanje u strukturu društva i insistiranje na tome da se primenjuju postojeće forme za borbu, odbijaju znatan broj radnika, osobito borbenijih i mlađih, koji nisu za odugovlačenje, već su za neprestano revolucionarno delovanje. Po pravilu, anarhosindikalizam ima uspeha u onim pokretima u kojima političke partije zbog dogmatskog ili pragmatskog programa i zbog birokratske organizacije nisu kadre da organizuju i vode sve one pripadnike proletarijata, inteligencije i drugih radnih slojeva u kojima buja snaga i želja za revolucionarnom akcijom.

Marksistička koncepcija podrazumeva pod klasnom borbom proletarijata jedinstven proces koji se razvija u različnim formama i različ-

[2] Jedan od glavnih teoretičara anarhosindikalizma je Žorž Sorel.

nim sredstvima. Radnička klasa iz etape u etapu, delom spontano, delom organizovano, utvrđuje forme i sredstva svoje revolucionarne delatnosti, rukovodeći se istorijskim interesima. Pri tome se u svakoj etapi utvrđuje koji neposredni interesi odgovaraju dugoročnim, istorijskim.

Radnička klasa je hegemon klasne borbe protiv buržoazije i uspostavljanja socijalističkih društvenih odnosa. Iz toga proizlazi da sve njene organizacije deluju kao činioci jedinstvenog pokreta. Kohezionа snaga, supstancija koja ih trajno objedinjuje, jeste jedna ideologija, zajednički ciljevi, istorijski interesi proletarijata. Sindikati jesu organizacije za pretežno ekonomsku borbu radničke klase u uslovima kapitalizma, ali nisu samo to. Oni su i političke organizacije proletarijata. To važi i za razdoblje posle pobede socijalističke revolucije.

Marksistička koncepcija gleda na odnos partije i sindikata iz ugla istorijskog i neposrednog interesa klase. Avangarda je glavni činilac stvaranja ideologije, anticipiranja vizije budućnosti, ali je i neposredno angažovana u sindikatima. Ona je njihov integralni činilac, s tim što deo svoga programa ostvaruje preko sindikata i u njima, vodeći pri tome brigu o njihovoj samostalnosti. Ali i sindikati utiču na strategiju pokreta u celini, iako su više angažovani na rešavanju pitanja koja su od neposrednog interesa za radničku klasu. Razume se, oni to čine u sklopu ostvarivanja istorijskih interesa.

U stvari, revolucionarni marksisti, uključujući Lenjina, zalagali su se za odnose između partije i sindikata koji u značajnoj meri imaju karakter transmisionizma. Ali takvog transmisionizma koji partiju dovodi u položaj idejnog i organizaciono-političkog centra na osnovi njenog stvarnog revolucionarnog prednjačenja klasi. U isto vreme, njeni pripadnici prednjače u praktičkim akcijama sindikata, idejnošću i stabilnošću u delovanju. Mada kod Lenjina srećemo vojnu terminologiju kojom obeležava pojedine odnose, moram reći da on ne insistira na podređenosti sindikata partiji, već ciljevima celog pokreta u kome partija ima ulogu avangarde. Prema tome, reč je o transmisionizmu u odnosu na klasu.

Sindikat je za Lenjina samostalna organizacija u socijalizmu, on „nije državna organizacija“, nije organizacija prinude, već vaspitna „organizacija skupljanja i privlačenja, obučavanja, odnosno škola upravljanja, gazdovanja, škola komunizma“[3]. Znači, to je autentična organizacija radničke klase, a ne organizacija za sporedne poslove. Iz toga proizlazi zaključak da ona u odnosu na avangardu ne može biti običan transmisioni kaiš, na šta ju je kasnije sveo Staljin.

Na takav zaključak navodi i Lenjinovo shvatanje da sindikat u socijalizmu ima protivrečnu ulogu: zalaže se za jačanje autoriteta države u revolucionarnim akcijama klase, ali u isto vreme deluje kao najodlučnija snaga proletarijata protiv njenog birokratskog izopačavanja.[4] A da bi mogao delovati protiv birokratizma države, neophodno mu

[3] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom XIV, „Kultura“, Beograd, str. 152.
[4] Isto, str. 156.

je potrebna samostalnost, pored ostalog, autonomija ne samo prema državi nego i prema partiji.

Istini za volju, u kasnijoj revolucionarnoj praksi dolazi do pojava birokratizacije odnosa između partije i sindikata. Partijski vrhovi, stopljeni sa državnim, pretvaraju sindikate u pomoćne organizacije za sporedne poslove. Praktički se ostvaruje Staljinova teza o transmisionizmu između partije i sindikata. Oni su jedna od organizacija koje na mase prenose odluke partije. Sindikati nijednu važniju odluku ne donose sami. Rukovodstvo partije u ulozi demijurga svagda ima presudan uticaj.

Birokratski transmisionizam degradira sindikate. Premda masovna organizacija, oni postepeno gube karakter organizacije klase. Uklapaju se u birokratsko-etatističku organizaciju društva i deluju kao produžena ruka državnog aparata. Lenjinov zahtev da se sindikati bore protiv birokratizma države, a time i monopola partije, postepeno se napušta. Gde je god došlo do revolta radničke klase u socijalističkim zemljama, sindikati su, po pravilu, bili po strani. Oni čak nisu uspevali da izbegnu ulogu činioca koji koči borbu radnika protiv birokratizma. Pokazalo se da tamo gde sindikati nisu autentična, samostalna snaga klase, slabi i avangardna uloga radničke partije.

GENEZA ODNOSA IZMEĐU SINDIKATA JUGOSLAVIJE I KOMUNISTIČKE AVANGARDE

Između dva rata i u revoluciji Komunistička partija Jugoslavije objektivno nije bila kadra da razrešava svoju rukovodeću ulogu podređivanjem sindikata. Prevalentni značaj imala je stvarna snaga i privlačnost njenih ideja, s jedne, i prednjačenje članova Komunističke partije u sindikalnim akcijama, s druge strane. Jer to su bila glavna sredstva na koja se stvarno mogla oslanjati KP u klasnoj borbi pre pobede revolucije. U stvari su efekti uticaja Partije u sindikatima zavisili od snage njenog idejnog i akcionog jedinstva u praksi klasne borbe proletarijata, pa prema tome i sindikata kao klasne organizaciono-političke forme.

Na taj fenomen u odnosima KPJ i sindikata ukazujemo zbog toga što se u literaturi često ne pravi razlika između rukovodeće uloge Partije pre pobede revolucije i posle nje. Takođe želimo podsetiti da je mogućna prisna njihova saradnja, da su mogućni jedinstvo avangarde i sindikata i veoma dobri efekti praktičke klasne bitke baš u uslovima samostalnosti sindikata.

Sve do centralističkog upravljanja u društvu posle pobede socijalističke revolucije teško se može govoriti o stvarnom transmisionom položaju sindikata. Transmisionizam se postepeno ukorenjuje posle osvajanja vlasti, a pedesetih godina doživljava zenit, u stvari, onda kada je Partija postala vršilac vlasti u ime klase. Sindikati su u odnosu na Partiju organizacija koja ne samo što idejno zavisi od nje nego je, takođe, u subordiniranom položaju i u donošenju svojih konkretnih, sva-

kodnevnih zaključaka i odluka, pa i u kadrovskoj politici. Na svim nivoima sindikalne organizacije uspostavlja se i formalno odnos zavisnosti sindikata od Partije i države.

Otkud takav položaj sindikata? On je posledica najamnog položaja radnika i otuđenosti viška rada od njega. Ocena toga razdoblja je data u dokumentima SKJ. Međutim, ostaje činjenica da su sindikati i avangarda sporo izlazili iz takvih odnosa; sporo su, osim deklarativno, prevladavali transmisionizam, mada je davno postalo jasno da je on nespojiv s pretvaranjem radničke klase u glavnog nociosa prerastanja samoupravljanja u osnovni društveni odnos.

BITNE KOMPONENTE ODNOSA SAVEZ KOMUNISTA — SINDIKAT

Uspostavljanje samoupravljanja kao bazičnog odnosa u društvu podrazumeva dovođenje radničke klase u položaj nosioca odlučivanja o uslovima svoga rada. To znači raspolaganje društvenom moći da uslovi rada, reprodukcija, višak rada — jednom rečju, svi bitni činioci materijalnog života društva, budu pod neposrednom samoupravnom kontrolom udruženih radnika. Bez takve društvene moći radnika nije realno očekivati radikalnu destrukciju etatiziranih struktura, ni efikasnu borbu protiv tehnokratizma. Ako bi im nedostajala takva društvena moć, nije realno njihovo stvarno učešće u menjanju društvenih odnosa na osnovama samoupravljanja. A to znači da nije realno očekivati ovladavanje samoupravnih sadržaja u društvu. Nema li mogućnosti da samoupravno razrešava probleme svoje egzistencije, radnik dolazi u situaciju da se vraća klasičnim postulatima klasne borbe (štrajk, demonstracija), što se neminovno ogleda na odnosu sindikata i avangarde. Ako avangarda i sindikat ne respektuju takav položaj radnika i radničke klase u celini, ne mogu naći komponente svojih međukomunikacija u interakciji koje joj korespondiraju.

S obzirom na pomenutu koncepciju društvene moći radnika postavlja se pitanje kako se ona ispoljava u uslovima socijalističkog samoupravnog razvoja društva. Savez komunista kao revolucionarna avangarda i sindikat kao opšteklasna organizacija pretvaraju se u strukture neposrednog i odlučujućeg uticaja klase kao subjekta samoupravnog revolucionisanja društvenih odnosa. Samoupravno organizovana radnička klasa zajedno s ostalim radnim ljudima postaje glavni subjekt prevladavanja protivrečnosti različnih interesa, poglavito neposrednog i istorijskog interesa. U istorijskom procesu ukidanja ekonomskih, idejnih i političkih pretpostavki klasnih odnosa, Savez komunista i sindikati, kao dominantne klasne organizacije, potvrđuju se idejno i politički time što stvaraju idejne i političke pretpostavke da radnička klasa nalazi odgovarajuće mostove između njenih neposrednih i istorijskih interesa. U tom smislu one se ne dele na zastupnike neposrednog i istorijskog interesa, jer interesi radničke klase, a ni uloga tih dveju klasnih organizacija ne mogu se harmonično ostvarivati ako bi one delile područja. Međutim, očekuje se da u sindikatu, kao najmasovni-

joj političkoj organizaciji radničke klase i ostalih ljudi, tokom samoupravljanja idejno i politički prednjači SKJ u pitanju njihovog idejnog usmeravanja i organizovanja radi prevladavanja protivrečnosti između neposrednih i istorijskih interesa, shodno postizanju istorijskih ciljeva klasne borbe. To povlači potrebu spremnosti SKJ da zajedno sa sindikatom deluje na potiskivanju onih interesa — bez obzira na to o kom je delu klase reč — koji dolaze u koliziju s istorijskim ciljevima. U isto vreme se očekuje i zalaganje obeju organizacija na obezbeđivanju osnovnih uslova egzistencije svih delova klase i društva, ali opet u skladu s istorijskim ciljevima klasne borbe.

Savez komunista i sindikat prerastaju u opštedruštvene organizacije utoliko ukoliko interes radničke klase postaje opštedruštveni. A to znači da transformacija SK i sindikata i napuštanje transmisionizma među njima najneposrednije zavise od dinamike i sadržaja prevladavanja etatističko-birokratske strukture odnosâ u društvu. Etatistički odnosi u društvu objektivno vuku na kolosek hijerarhizacije političkih organizacija.

Polazeći od samoupravne koncepcije razvoja društva, problem utvrđivanja osnova nove koncepcije odnosa između Saveza komunista i sindikata postaje sada aktuelan.

Opredeljujemo se za praktičku negaciju podeljenosti područja i predmeta rada Saveza komunista i sindikata na one koji su nosioci revolucionarne orijentacije, dugoročnih interesa, i na one koji se posvedočuju u ostvarivanju neposrednih interesa. Otuda je neodrživa teza o sindikatu kao pretežno društveno-ekonomskoj i Savezu komunista kao isključivo idejno-političkoj organizaciji. Ako se ne bi prevladavala podela te vrste, onda bi se objektivno reprodukovao transmisioni odnos između avangarde i sindikata. Mi time ne stavljamo znak jednakosti između uloge SKJ i SSJ, već smatramo da obe te uloge imaju svoje odgovarajuće mesto u ostvarivanju neposrednih i istorijskih interesa. Kada je reč o sindikatu, ta uloga se konstituiše iz uloge radničke klase i radnih ljudi kao subjekata samoupravljanja, a kada je reč o Savezu komunista, onda iz njegove avangardnosti u socijalističkosamoupravnom revolucionisanju društvenih odnosa.

Samoupravljanje, samo po sebi, eliminiše ostvarivanje interesa klase na dva koloseka, pa prema tome i egzistenciju organizacija na toj osnovi. Ne mogu se pripadnici klase javljati kao nosioci dva dijametralno suprotna odnosa: transmisionog u jednoj, a samoupravnog u drugoj oblasti društva. Ako socijalizacija politike koju nosi samoupravljanje podrazumeva uključivanje svih u te procese, onda je nerealna pozicija sindikata kao mlađe organizacije. Proizlazi da sindikat u životu klase i dalje ima karakter masovne organizacije, s tim što ona sada doprinosi stvaranju uslova za masovno stvaralaštvo klase na svim nivoima političkih procesa društva. On je organizacija koja se neposredno bori za samoupravne odnose i, preko njih, za ostvarivanje istorijskih interesa, a da se pri tome ne zapostavljaju neposredni, odnosno individualni, parcijalni interesi. Činjenica da samoupravljanje pretpostavlja samodelatnost klase u celini, daje dovoljno osnova za egzistenciju sin-

dikata kao pokretača i stimulatora masovne inicijative. Što se tiče Saveza komunista, on ne može ostvariti svoj program preko grupa i pojedinaca koji su osamostaljeni od klase, već to može učiniti preko širokih klasnih organizacija sposobnih da podstiču i organizuju inicijativu svih koji su za samoupravni preobražaj društva.

Prema tome, Savez komunista i sindikati imaju integrativnu ulogu u procesu razvijanja samoupravljanja, s tim što se ona potvrđuje u dominantnoj afirmaciji sasvim određenih klasnih interesa, a manje u mirenju različnih interesa, čemu se u nekim krugovima SK i države davao prioritet. Taj stav sadrži zahtev za prevladavanje elemenata organizacije *statusa quo*, kompromiserstva i konformizma i u sindikatu i Savezu komunista. Neophodno je potrebno da se i Savez komunista i sindikat u svakoj društvenoj situaciji jasno određuju i bore za interese klase. Nikako držanje po strani i zalaganje za „mir u kući" onda kada je prilika za revolucionarno delovanje! Jer zalaganje za mir pošto-poto stvara nenormalno stanje u društvu, a u Savezu komunista i sindikatu ništi revolucionarnu suštinu, što za posledicu ima njihovo okoštavanje i odvajanje od klase. Empirijski podaci pokazuju da je najveći stepen integriranosti SK, kao vodeće idejno-usmeravajuće snage u sindikatu, a i jedne i druge organizacije u klasi, postignut u onim radnim sredinama u kojima su te organizacije dosledno vodile borbu za stvarne interese radničke klase.

Postavlja se pitanje: ne vodi li razvoj samoupravljanja ka prevazilaženju autentičnosti sindikata i SK? ne dolazi li do izrastanja konvergentnih organizacija? ne negira li jedna organizacija drugu? Razvijanje samoupravljanja pretpostavlja dominaciju radničke klase, a ne samo njenog interesa u svim područjima društva. Jer i u vreme revolucionarnog etatizma je dominirao njen interes, ali se vlast vršila u njeno ime. Zatim, radnička klasa postaje nosilac idejnog stvaralaštva i idejnog usmeravanja društva, a ne samo participaciona snaga u procesu političko-samoupravnog odlučivanja. U tom kontekstu Savez komunista je, zbog toga što objedinjuje najprogresivniji i najrevolucionarniji deo klase, nosilac idejne sinteze i prednjači u revolucionarnoj praksi. Ali ako ne bi bio integrisan i u neposrednu aktivnost cele klase, Savez komunista ne bi bio avangarda. On neposredno i posredno crpe progresivne ideje iz cele klase, što znači i iz sindikata. Sindikat neposredno i posredno utiče na avangardu masovnim stavaralaštvom svojih članova, svojim akcijama.

Da bi Savez komunista bio avangarda, osnovna je pretpostavka da klasa neprestano umnožava forme organizacije svoga idejnog i političkog života preko kojih SK podstiče njeno revolucionarno stvaralaštvo. Jer bez toga nema mogućnosti za klasno „sazrevanje", nema mogućnosti za ostvarivanje istorijskih interesa. Bez mogućnosti samoinicijative ne mogu se izraziti autentični interesi klase, a ni formirati ličnosti koje teorijski i u praktičkoj delatnosti prednjače ostaloj klasi. Dakle, bez sindikata kao slobodne i masovne organizacije koja doprinosi da se radnici praktički posvedočuju, bitnom klasnom interesu nije realna ni egzistencija Saveza komunista kao stvarno revolucionarne avangarde.

A to podrazumeva delovanje sindikata, koji se praktički najodlučnije angažuje za dominaciju klasnog sadržaja u karakteru svih institucija, a i za izrastanje novih na istoj osnovi. Pri tome SKJ u njemu, kao i u ostalim organizacijama društva, prednjači idejno i akciono.

U tom kontekstu sindikat je nosilac integracije klase na osnovi istorijskog interesa i, razume se, razvijanja njene svesti u istom smislu. Tamo gde nedostaje borba za autonomno ispoljavanje klasnih interesa i njihovu verifikaciju kako ih projicira avangarda, tamo nestaju mogućnosti za revolucionarno delovanje, obe organizacije postaju u tim uslovima elementi postojeće strukture društva u kojoj dominira interes birokratije i tehnokratije kao otuđenih i nadređenih društvenih grupa. Time se naglašava samostalnost sindikata kao delatne organizacije u pretvaranju radnika u samoupravljače, s tim što je SK vodeći činilac toga procesa, ali kao avangarda koja nadilazi postojeću organizaciju društva.

„Potrebno je stalno jačati radničko-klasni sadržaj, socijalističku demokratsku ulogu i funkciju, društveno-političku odgovornost i samostalnost ovih organizacija kao oblike organizovane društveno-političke aktivnosti radničke klase i svih radnih ljudi i građana na daljem unapređivanju socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa i materijalnog i kulturnog razvoja naše zemlje.“[5]

Savez komunista ima razloga da se bori za samostalne i nezavisne klasne sindikate i radi sopstvenog položaja. On ne može biti samostalan i autentičan kao avangarda klase ako su sindikati nesamostalni kao opšteklasna organizacija. Ako sindikat nije slobodan u tom smislu da se može boriti kao klasna organizacija, Savez komunista nema stub oslonca svoje samostalnosti i revolucionarne akcije.[6] Sindikat kao samostalna masovna organizacija klase jeste garancija Savezu da izdrži pritisak drugih društvenih grupa koje su protiv klasnog radničkog interesa. On je jedan od nezamenljivih oslonaca Saveza komunista u onemogućavanju birokratije i tehnokratije da postanu snaga iznad društva, kao i u omogućavanju uslova slobodnog idejnog stvaralaštva avangarde. On je veoma značajan faktor u onemogućavanju da partija, osobito njene rukovodeće strukture u vršenju vlasti, okošta. I obrnuto: avangarda je značajna kao sastavni deo sindikata, ali u njegovim ekonomskim i političkim akcijama — kao snaga koja mu pomaže da savlađuje prakticizam, usmeravajući ga prema istorijskim horizontima borbe za samoupravljanje.

Karakter samoupravnog razvoja društva u Jugoslaviji ne vodi Savez komunista i sindikat, kao i druge organizacije, u položaj konkurentskih, opozicionih partija. Mada uvek postoji opasnost da svaka politička organizacija grabi i koncentriše društvenu moć u svoje ruke, soci-

[5] Rezolucija „Borba za dalju izgradnju socijalističkog samoupravljanja i zadaci SKJ“, *Deseti kongres SKJ,* (dokumenti), „Komunist“, Beograd, 1974, str. 208.

[6] U periodu borbe protiv nacionalizma i anarholiberalizma ta se teza potvrdila.

jalističko samoupravljanje je nespojivo s tim. Koncepcija razvoja društva ne podrazumeva eksproprisanje moći udruženog radnika, već otvaranje perspektive da on postane hegemon društvenog razvoja. Pošto je reč o organizacijama koje se bore za društvenu moć udruženog radnika, onda je prirodno da Savez komunista bude zainteresovan za jačanje samostalnosti i autentičnosti sindikata, kao i za jačanje uticaja avangarde u njemu. Idejna i akciona povezanost sindikata i SK u uslovima razvoja samoupravljanja pomaže sindikatu da se reprodukuje kao stvarno klasna organizacija. Idejno usmeravanje avangarde je brana od snaga koje žele da pretvore sindikate u instrument borbe za parcijalne i uže interese.

Jačanje klasnog karaktera sindikata neposredno utiče na preobražaj Saveza komunista. To je u značajnoj meri pretpostavka njegovog trajnog progresivnog menjanja. A preobražaj Saveza komunista u avangardu samoupravljanja doprinosi da sindikat prevladava u sebi uticaje sindikalističkih, anarhosindikalističkih i birokratskih tendencija i postane u ovoj etapi masovna organizacija revolucionarne akcije, što od njega očekuje radnička klasa.

PRAKTIČNOPOLITIČKI VIDOVI ODNOSA SAVEZ KOMUNISTA — SINDIKATI

Da bi se došlo do svrsishodnih odgovora na pitanje koji odnosi između Saveza komunista i sindikata odgovaraju samoupravnoj praksi, potrebno je poći od već iskazanih premisa. Živa i snažna idejna i politička akcija obeju organizacija je nezamenljiva. Organizaciona, kadrovska i akciona samostalnost su nužne pretpostavke stvarnog uticaja obeju organizacija. Integriranost Saveza komunista kao idejno-usmeravajuće snage u sindikate i njihovo delovanje kao unutrašnjih snaga samoupravnog pokreta jesu uslov jačanja društvene moći udruženog radnika. Obe se organizacije moraju boriti za sindikat kao otvorenu i masovnu akcionu snagu klase u čijem je jezgru Savez komunista. Ali isto tako protiv svođenja sindikata „na transmisije rukovodstva SK“[7].

KOMUNIKACIJA SAVEZ KOMUNISTA — SINDIKAT U POLITIČKOJ AKCIJI

Da bi sindikat bio stvarna snaga samoupravljanja, nužno je da se u njemu tokom formiranja politike, odnosno njegovih stavova i odluka s kojima ide u akcije, mogu čuti sva mišljenja, sučeliti suprotna gledišta. Tim putem bi se racionalno došlo do najadekvatnijih stavova na osnovu kojih se pripadnici obeju organizacija mogu zalagati za odgovarajuću odluku samoupravnih i državnih organa. U isto vreme bi se izvršila diferencijacija na konkretnom pitanju i sagledali izvori otpora i njihovi nosioci.

---

[7] Rezolucija Desetog kongresa SKJ navedena u fusnoti 5.

Kada sindikat utvrđuje dugoročne pravce svoje politike, najznačajnije je da polazi od istorijskih i neposrednih interesa radničke klase. Da bi došao do nekih odgovarajućih komponenata, podjednako mu je potrebna naučna spoznaja, samostalnost i prednjačenje komunista u njemu. Na toj osnovi je mogućno buđenje inicijative i masovnog stvaralaštva radnika na pitanjima opšte politike društva. Na taj način Savez komunista dobija mogućnost da kao avangarda stvarno doprinosi podizanju angažovanja radnika na razinu istorijske avangarde, čime on postaje „partija u velikom istorijskom smislu".

Drugi važan razlog takvog formiranja politike jeste što se time jača inicijativa progresivnih radnika i podiže nivo svesti i akcione sposobnosti cele klase. Ideologija Saveza komunista postaje materijalna snaga pokreta kada ovlada svešću masa, a to se i ostvaruje ako on preko svoga članstva deluje unutar sindikata tokom formiranja politike i njegove praktične političke aktivnosti, uvažavajući sindikat kao samostalnu društveno-političku organizaciju radničke klase.

Treći je razlog što na taj način sindikat, a time i Savez komunista, prerasta u organizaciju koja podiže klasu na nivo avangarde socijalističkog samoupravljanja. Jer time što unapred raspravlja o svim pitanjima koja ulaze u područje političkog odlučivanja, Savez komunista u isto vreme daje svoj doprinos razvijanju koncepcije dugoročnog razvoja i utvrđivanju konkretnih stavova na osnovu kojih se mogu iznalaziti najprogresivniji sadržaji odluka samoupravnih organa.

Pošto članovi Saveza komunista idu u sindikat sa stavovima svoje organizacije, postavlja se pitanje šta odgovara njihovom odnosu prema sindikatu ako ostalo članstvo ne prihvati ono za šta su se zalagali. Članovi SK u svakodnevnom radu sindikalnih organizacija traže i predlažu one sadržaje odluka i stavova koji su najprihvatljiviji za većinu članstva sindikata, a koji su idejno zasnovani na ideologiji samoupravljanja. Ako i pod tim uslovom dođe do nesaglasnosti između komunista i ostalih, rešenje se traži pod uslovima koje utvrđuje statut sindikata kao samostalne organizacije. Komunisti su dužni da idu i u one akcije koje ne smatraju opravdanim, s tim što će odlučno tražiti ponovno ispitivanje donetih odluka i odgovornost onih koji su stajali iza njih. Odgovarajući odnos između sindikata i SK u interakciji podrazumeva mogućnost organizacijâ SK da se neposredno obraćaju sindikalnim organizacijama sa svojim predlozima i primedbama, ali, isto tako, mogućnost sindikalne organizacije da se obraća osnovnoj organizaciji SK s primedbama i predlozima, uključujući i zahtev da se razmotri pitanje njihove saradnje, te delovanja pojedinih članova SK ili cele osnovne organizacije.

Na toj relaciji je osobito značajna funkcija otvorene rasprave svakog važnijeg pitanja u čijem rešavanju faktički učestvuju obe organizacije. Rasprava s kritikom i borbom mišljenja razvija životnu sposobnost obeju organizacija i jača vodeći idejni i politički položaj Saveza komunista.

Odgovarajući odnos Savez komunista — sindikat u interakciji pretpostavlja jasno utvrđene stavove i odluke, kao i odgovornosti sva-

kog kolektiviteta i pojedinca u procesu samoupravnog odlučivanja. To podrazumeva veze i odnose koji doprinose sistematskom pretvaranju stavova i odluka u praksu. U protivnom opada interes članova obeju organizacija za angažovanje. Stvar je u tome da svrsishodna praksa sindikata bude životni interes avangarde i vid samopotvrđivanja.

Pokazalo se da odnose među tim organizacijama u praksi definisanja i ostvarivanja istorijskih i neposrednih interesa nisu uvek ispunjavali odgovarajući sadržaji. Uzroci su i u objektivnim teškoćama kroz koje prolazi razvoj samoupravljanja, i u subjektivnim slabostima obeju organizacija, pre svega avangarde. Članovi SK i sindikata su zainteresovani za razvijanje samoupravljanja i za sopstveno učešće u njegovom procesu. Međutim, snage tehnobirokratizma i liberalizma objektivno su onemogućavale većem delu članova obeju organizacija da presudno utiču na utvrđivanje dugoročnih i bližih ciljeva, što je prva stvarna pretpostavka posvedočavanja političkog subjektiviteta ličnosti u socijalističkom društvu.

Nerazvijenost samoupravljanja u bazi društva i njegova slaba materijalna osnova bleda su pretpostavka za masovnu inicijativu članova sindikata i za konfrontaciju različnih stanovišta. Nedovoljna ekonomska sigurnost radnika u radnoj organizaciji nepovoljno deluje na njegovo političko angažovanje. Izaziva kod njega strah za egzistenciju. No on bi bio kadar da ide i u susret svome strahu ako bi bio uveren u to da će biti ploda.

Nizak nivo ličnih prihoda znatnog broja radnika takođe može biti uzrok tome što nema masovne inicijative članova sindikata i Saveza komunista. Trčeći trbuhom za kruhom, mnoštvo ljudi nema vremena da razmišlja o tome kako da se između sindikata i SK izgrađuju odnosi koji bi doprineli njihovom uticaju u procesu političkog odlučivanja. Po pravilu, oni prihvataju svaki odnos jer nemaju mogućnosti da se potpunije angažuju u traženju najcelishodnijeg rešenja.

Obrazovni nivo velikog broja radnika je takođe prepreka prevladavanju transmisionizma među društveno-političkim organizacijama. Osobito je neadekvatan sadržaj idejno-političkih znanja, i to i po kvalitetu i po kvantitetu.

U glavne uzroke može se ubrojiti i nepostojanje operacionalizovane opšte koncepcije o odnosu između sindikata i Saveza komunista. Na nivou visoke apstrakcije nije se teško složiti, ali problemi nastaju onda kada započne prevođenje opštih idejnih stanovišta na jezik praktičkih odnosa.

Ustav je otvorio nove mogućnosti radničkoj klasi i ostalim radnim ljudima u sferi odlučivanja o uslovima rada i života, osobito o višku rada. Udruženi rad i delegatski sistem dovode u uticajan položaj radnika, neposrednog proizvođača. Na toj osnovi je realno jačanje materijalnih i političkih uslova samoupravljanja. Takva ustavna rešenja pretpostavljaju nove sadržaje u interakciji Savez komunista—sindikati. Odgovarajući odnos među njima podrazumeva idejno i političko delovanje čiji su glavni subjekti osnovne organizacije i članovi, a ne samo forumi. Nastaju komunikacije na hijerarhijskoj osnovi i podele na ma-

nje ili više značajne organizacije za radničku klasu i radne ljude. Prošireno i produbljeno samoupravljanje podrazumeva življe i stalno delovanje osnovnih organizacija i koordinaciju čiji su akteri članovi i njihove organizacije. Znači, adekvatno prirodi političke organizacije, njihovi osnovni kolektiviteti razmatraju pitanja i probleme i dogovaraju se o svim elementima akcije. Svaki kolektivitet ponaosob odgovoran je za posledice svojih zaključaka i konkretnih akcija. Stvar je u tome što članovi SK odgovaraju za svoj rad dvostruko, jer su u isto vreme organizovani u sindikatu i avangardi.

Prema tome, pred forumima organizacija u novim uslovima dvostruka je obaveza: prva — da jačaju svoju aktivnost; druga — da maksimalno deluju kao organizatori i realizatori dogovaranja za akciju u OOUR-u i između njih. To povlači i treću obavezu — sučeljavanje sa snagama koje u radnoj organizaciji, a i izvan nje, nastoje da manipulišu organima i organizacijama SK kako bi paralisale samoupravno delovanje sindikata.

ODNOSI U OBLASTI ORGANIZACIJSKE IZGRADNJE

U uslovima socijalističkog samoupravljanja organizacijska izgradnja i kadrovska politika pretpostavljaju spremnost i sposobnost sindikata i Saveza komunista da usklađuju svest i spontanost masovnog stvaralaštva klase. Samo tako se može vršiti nužno obnavljanje organizacije i kadrovsko obnavljanje i jačanje, bez čega ne može biti odgovarajuće akcije sindikata, a ni avangarde.

Na tom području sindikati su se, najčešće, rastrzali između oponašanja avangarde ili državne organizacije, na jednoj, i „originalnosti", na drugoj strani. Pošto je sindikat klasna organizacija proletarijata koji razvija socijalističke društvene odnose na osnovama samoupravljanja, njegova organizacija mora biti odgovarajući instrument za postizanje takvih ciljeva. To znači da su promene u organizaciji koje doprinose jačanju akcionog jedinstva klase odgovarajuće kako na nivou OOUR-a, tako i opštine, republike i federacije, a na toj osnovi one su i faktori kohezije radnih ljudi. Unutrašnji odnosi bi se morali zasnivati na principima koji članu sindikata omogućuju uslove subjekta u njegovoj organizaciji i jačaju društvenu moć radnika u udruženom radu. To, zatim, znači da su to odnosi bez hijerarhije, koji su, inače, karakteristični za mnoge sindikate u svetu.

Što se organizacijskih oblika tiče, njih bi trebalo izvoditi na osnovu klasne prirode sindikata i sistema samoupravne organizacije društva. Odgovarajući su oni oblici koji omogućuju članstvu da presudno utiče na politiku svoje organizacije u društvu i koji jačaju udarnu snagu u svakoj OOUR.

Sindikati su se u oblasti kadrovske politike svakad borili za autentičnost i autonomiju svoje organizacije. Taj princip je i dalje značajan kao pretpostavka revolucionarnih akcija sindikata. Ali on nema isti sadržaj danas kao u razdoblju borbe protiv kapitalističke klase i

u uslovima državnog centralizma ranog socijalizma. U stvari, kod klasnih sindikata to načelo nije nikada podrazumevalo ograđivanje od avangarde, već od drugih organizovanih snaga, grupa i pojedinaca koji su nastojali da osvoje rukovodeće pozicije kako bi se njima koristili za neke uže interese. Revolucionarna avangarda je baza pravih kadrova sindikata i to ne mora značiti povredu njegove kadrovske samostalnosti.

U uslovima samoupravljanja trebalo bi da kadrovska politika u sindikatu polazi od načela utvrđenih Ustavom i od suštine njegove uloge. Kadrovska osnova je odgovarajuća ako je predstavljaju neposredni proizvođači kao jezgro radničke klase i radnih ljudi. A pošto su komunisti najnapredniji njihov deo, to je SK objektivno glavni izvor kadrova.

Društvena moć sindikata prisno je povezana s izvorima iz kojih se regrutuju sindikalni kadrovi socijalističkosamoupravne orijentacije. To pretpostavlja čitav sistem mera koje će tom kadru omogućiti da se pripremi za sindikalni rad i koji će osigurati uslove toga rada. Zato je potrebno da sindikat obezbeđuje uslove za njihovo idejno uzdizanje i da ih štiti od birokratskih i tehnokratskih uzurpacija. Pošto se sindikalni kadrovi u radnoj organizaciji, komuni i republici moraju najneposrednije sudarati s veoma uticajnim tehnobirokratskim strukturama, neophodno je potrebno obezbeđivati im minimum materijalne i političke sigurnosti.

Uslov odgovarajuće kadrovske politike jeste demokratija izbora u sindikatima i neprestana odgovornost rukovodstva pred članstvom. U protivnom će se sindikati birokratizovati, što znači da objektivno neće biti sposobni da deluju u procesima samoupravnog odlučivanja.

S obzirom na vodeću, idejno-usmeravajuću ulogu Saveza komunista, takva kadrovska politika u sindikatu je realna ako se SK bude u društvu zalagao za njeno priznanje i potvrdu i ako njegovi članovi budu nosioci najodlučnijeg dela sindikalnih aktivnosti. U protivnom, osamostaljene grupe i pojedinci mogu steći izuzetan uticaj na sindikalne kadrove i aktiviste uopšte.

Marjan Rožič

SINDIKATI KAO ZNAČAJAN FAKTOR KONSTITUISANJA SSRN

(T e z e)

I

Dinamični društveno-ekonomski razvitak naše zemlje i značajni rezultati u ostvarivanju političkih ciljeva naše revolucije u sprovođenju socijalističkog samoupravljanja ostvarivani su organizovanim društveno-političkim delovanjem radnika i građana u društveno-političkim organizacijama, sa Savezom komunista kao idejnom avangardom na čelu. Društveno-političke organizacije sve više postaju potreba radnika i građana, jer oni u njima i preko njih ne samo što ostvaruju dugoročne i istorijske ciljeve naše revolucije već i rešavaju sva ona svakodnevna pitanja rada i života koja niko u njihovo ime ne može rešavati. Te su organizacije svojim delovanjem bitno doprinosile razvitku društva i postale nezamenljivi deo samoupravnih socijalističkih odnosa i snaga organizovane akcije protiv stihije i pokušaja da se razni parcijalni i egoistički interesi nameću kao opšti interes. Poznati su položaj i uloga SSRNJ u toj aktivnosti, njegov doprinos ostvarivanju takvih procesa.

Za buduće delovanje i društveni položaj društveno-političkih organizacija, posebno za razvoj SSRN, biće karakteristična borba protiv mnogih negativnih tendencija, Ustavom stvoreni uslovi i mogućnosti da ih organizovano i smišljeno prevladavamo. Liberalizam ne samo što je uporno negirao potrebu postojanja SK već je stavljao pod sumnju i društvenu ulogu svih društveno-političkih organizacija, pri čemu je SSRN svodio na oblik političkog okupljanja građana koji nisu u radnom odnosu, odvajajući ga od radničke klase, a sindikate je nastojao da pretvori u oblik za organizovano pogađanje radnika s tehnokratijom, potiskujući ih u suštini na najamnu poziciju. Nisu u celini savladavana ni shvatanja da je suština postojanja društveno-političkih organizacija pre svega u tome da obezbede dosledno sprovođenje raznih rešenja, odluka i stavova donetih u državnim organima. A to bi značilo njihovo svođenje na transmisionu ulogu ili na svojevrstan mehanizam za po-

dršku. Iza takvih pogleda i stavova stajale su i obično stoje birokratsko-etatističke tendencije. Ukoliko je odlučnije naše angažovanje da se takve tendencije prevladaju, utoliko je više prostora za stvarno i samostalno delovanje društveno-političkih organizacija i za njihov demokratski razvoj na osnovama samoupravljanja.

U pojedinim organizacijama, pa i kod pojedinaca u rukovodećim telima, dugo je bilo odomaćeno shvatanje da je osnovna obaveza društveno-političkih organizacija uglavnom samo u tome da kritikuju postojeće stanje, iznose slabosti i nekritički, bez sopstvene odgovornosti, prenose svoje ocene drugim strukturama. Takva, u suštini, posmatračka pozicija stvarala je samo nezadovoljstvo postojećim, nije mobilisala na akciju da se stanje menja, pa je vodila i u kritizerstvo. To nije doprinosilo razrešavanju problema na osnovama samoupravljanja, već je vodilo jačanju birokratizma i tehnokratizma. Ne treba potceniti ni tendencije koje su vodile svojevrsnom dupliranju u društveno-političkom delovanju, s uverenjem da svako mora pokretati gotovo na isti način sva pitanja društvenog razvitka. Dupliranja nije bilo u akcijama, u razrešavanju društvenih problema, već pre svega u ponavljanju i prepričavanju opštih stavova, pri čemu se nije dovoljno brige vodilo o svemu onome šta su pokretali radnici i građani, šta je svakodnevni život donosio, niti o onim konkretnim, za mnoge sitnim, pitanjima radnih ljudi od kojih zavisi njihov stabilan materijalni i društveni položaj. Pojave organizovanja radi „zaštite“ ili „nametanja“ nekog svog problema i interesa takođe su bile prisutne u delovanju pojedinaca ili organa određenih društveno-političkih organizacija. Bilo je, na primer, tendencija da se pitanja omladine ili žena tretiraju na pogrešan način, ne vodeći računa o tome da su to društveni problemi koje treba razrešavati ne samo zbog pritiska određene organizacije već zbog interesa društva i njegove obaveze, a deo tog društva su i mladi i žene. Takav pokušaj je podstican ostacima starih odnosa u političkom sistemu i delovanju državnih organa, a praksa nametanja parcijalnih interesa vodila je jačanju njihovog monopola i stvaranju utiska da su te strukture nosioci društvenog interesa.

Bilo je slučajeva — a i danas toga još ima — da je i kod pojedinih članova stvarano pogrešno shvatanje o društvenoj ulozi društveno-političkih organizacija. Kao ostatak transmisionog mentaliteta dominiralo je shvatanje da, na primer, sindikati organizuju radnike, a ne da se radnici organizuju u sindikate da bi ostvarivali svoje radničkoklasne i druge društvene interese. Ne treba posebno dokazivati da birokratsko-etatističkom centralističkom sistemu odgovara da organizacija bude nešto uzvišeno, unapred dato, kako bi se na taj način okupljali radnici i građani u ime nekog imaginarnog ili njima nedostupnog interesa. U takvim uslovima stvarano je uverenje da se član pojedine organizacije njome koristi samo zato da bi ona njegove zahteve i kritike distribuirala onim strukturama koje stvarno odlučuju. One bi se time pretvarale u poštansko sanduče, u mehanizam za distribuciju zahteva i kritika, a ne u oblik organizovanog delovanja onih koji se organizuju.

Navedene i druge tendencije u društveno-političkom organizovanju radnika i građana nisu bile slučajne. One su bile izraz odnosa i kretanja u društvenoj bazi, a pre svega kolebanja u razvoju samoupravljanja, potiskivanja radničkoklasnih interesa kao nečeg što je zastarelo, visokog stepena otuđivanja viška rada i kolebanja oko značaja revolucionarne idejno-političke uloge SKJ. Sve bitno što se zbivalo u društvu delovalo je i na određene pojave u političkom organizovanju radnika i građana, pa je bitka SKJ za prevladavanje negativnih tendencija značila i otvaranje značajnih procesa za preobražaj svih društveno-političkih organizacija na teorijskim osnovama marksizma i koncepciji razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa. U tom smislu je dosta učinjeno, odnosno u širem i aktivnijem delovanju društveno-političkih organizacija i Savez komunista je mogao da potvrđuje svoj revolucionarni angažman.

Pripremama za donošenje Ustava otvoren je značajan proces podruštvljavanja politike, a samim donošenjem Ustava i odlukama Desetog kongresa SKJ taj se proces doslednije i šire ostvaruje kao negacija otuđenosti politike od radnog čoveka i njenog pretvaranja u monopol zasnovan na društvenoj i ekonomskoj moći, čija je osnova otuđeni višak rada. Ustavna koncepcija SSRNJ kao fronta svih organizovanih socijalističkih snaga u tome predstavlja nov kvalitet i osnovu za bitne promene u političkom organizovanju koje su u toku, a aktivna pozicija sindikata — doprinos, uslov i garantija ostvarivanja uloge SSRN.

II

Sindikati su integralni deo konstituisanja SSRN, a pošto su oni najšira organizacija radničke klase, njihova uloga u delovanju SSRN je od izuzetnog značaja. Kardelj s pravom kaže: „Sindikati moraju postati mnogo značajniji faktor u našem budućem ustavnom sistemu i preuzimati na sebe ne samo neku uopštenu odgovornost za zaštitu interesa radnika nego i postati sasvim konkretni nosioci određenih procesa usklađivanja i samoupravnog dogovaranja. Oni moraju na sebe da preuzmu i određenu odgovornost za usklađivanje pojedinih interesa radnika i zajedničkih interesa. Time želim da kažem da uloga sindikata mora biti u izvesnom smislu čak više institucionalizovana u celom sistemu samoupravnih odnosa". Razvoj samoupravljanja i složenost bitke za konkretno menjanje društveno-ekonomskog položaja radnika doprinosili su da se sindikati razvijaju u društvenoj zavisnosti od kretanja u materijalnoj bazi društva i položaja radničke klase. Nisu bili retki primeri kada su sindikati ne zbog nekog lažnog i tendencioznog avangardizma ili opozicionarstva, već baš zbog neposrednijih i svakodnevnih veza sa zbivanjima u radničkoj klasi, zalažući se za rešavanje konkretnih problema, nailazili na nerazumevanje u pojedinim društvenim strukturama. Bilo je primera kada su „sindikalni problemi" i značajne inicijative ostali izolovani i teško su prerastali u društvene probleme. Društveni

i politički položaj SSRNJ je danas takav da se takva praksa ne bi mogla više ponavljati, jer sindikati treba da čine značajnu komponentu postojanja i delovanja SSRN, pa je pre svega na njima da pitanja od šireg interesa pokreću unutar tog fronta socijalističkih snaga.

Dinamični razvoj unutar sindikata bitno je doprinosio građenju savremenih opredeljenja o njihovoj društvenoj poziciji, jer su se oni više godina nalazili u procesu značajnog prestrojavanja. Poslednjih godina sindikati su bili na „špici“ bitke za samoupravne odnose; bili su jedan od glavnih oslonaca revolucionarnog kursa SKJ i druga Tita, nisu dopustili — osim retkih izuzetaka — da ih uvuku u nacionalističke i liberalističke kombinatorike, lomili su u svojim redovima razne negativne pojave. Sve to nije činjeno slučajno, niti zaslugom ili snalaženjem pojedinaca, već činjenicom da su se sindikati usavršavanjem svog organizovanja i napuštanjem centralističke koncepcije odnosa, mnogim svojim oblicima i akcijama neposrednije vezivali za bazu, za zbivanja u produkcionim odnosima i kretanja u samoj radničkoj klasi.

Protivrečnosti i sukobi u produkcionim odnosima i radničkoj klasi unosili su i pothranjivali razne slabosti koje su bile prisutne i u sindikatu i njegovom delovanju. To se najčešće ispoljavalo u nedovoljnom okretanju konkretnim aktivnostima itd. No činjenica je da su sindikati na Drugom kongresu samoupravljača doprineli lomljenju otpora ustavnim promenama, a manifestacijom snažnog jedinstva radničke klase koja je došla do izražaja na tom kongresu podstaknuti su procesi koji su doveli do 21. sednice Predsedništva SKJ. I to što je drug Tito posle objavljivanja Pisma došao na sednicu u sindikat, značilo je svojevrstan poziv i obavezu da se radnička klasa svojim delovanjem i akcijama stavi na čelo aktivnosti da bi se suština Pisma dosledno sprovodila.

Svi tokovi, pa i protivrečnosti, u delovanju sindikata sve su više doprinosili jačanju klasne orijentacije u njihovom delovanju, činili su ih bližim stvarnim problemima radnika, i na toj osnovi je prirodno jačala njihova društvena uloga, pa time i njihovo mesto u SSRNJ, kao frontu organizovanih socijalističkih snaga. Ustav polazi od toga — ne deleći direktive sindikatima, već opredeljujući njihovo mesto u sistemu samoupravnih socijalističkih odnosa — da radnici u sindikatima deluju i bore se za ostvarivanje Ustavom utvrđenog položaja radničke klase. A suštinu tih odnosa čini društvena svojina sredstava za proizvodnju, oslobođenje rada, pravo na samoupravljanje, pravo na raspolaganje rezultatima rada, ekonomska, socijalna i lična sigurnost, solidarnost i uzajamnost i druge osnove sistema socijalističkog samoupravljanja. Ustavom su date određene funkcije sindikata u ostvarivanju samoupravljanja, društveno-ekonomskom razvoju, političkom sistemu, socijalnoj politici, zaštiti osnova samoupravljanja i u vaspitno-obrazovnoj sferi. Date su i garantije da će sindikati postati još značajniji faktor u budućem društvenom razvitku.

Samo na osnovu pravilnih pogleda na suštinske tokove u samim sindikatima moguće je sagledati i oceniti njihov doprinos u sazrevanju i konačnom uobličavanju društvenog položaja SSRN. Taj, Ustavom od-

ređen, položaj nije konstrukcija, niti nešto što je nametnuto, već izraz razvoja ideje Narodnog fronta u novim uslovima i stepena razvijenosti odnosa u sindikatima. Sindikati nisu neki klasični predstavnici radnika, pa po tom osnovu učesnici u podeli vlasti, već njihovim delovanjem jača društveni položaj radnika kao samoupravljača, ostvaruje se neposredna vlast klase. Sindikati u SSRNJ treba da svojim samostalnim i stvaralačkim delovanjem obezbeđuju ne samo to da jača prisustvo radničkih interesa u stavovima i politici SSRNJ već i to da ti interesi čine osnovu ujedinjavanja s drugim slojevima radnih ljudi i građana. Bez takvog položaja i angažovanja sindikatâ, bez njihovog samostalnog delovanja, nema ni akcionog jedinstva unutar SSRNJ na bitnim područjima društvenog razvitka. Delovanje u tom frontu, prema tome, nije odricanje od samostalnosti, već ono čini najširi okvir njenog stvarnog samoupravnog ostvarivanja. SSRN sam za sebe ne postoji; on nastaje, postoji i deluje samo kao demokratski konstituisan savez i akciono orijentisani front svih radnih ljudi i socijalistički opredeljenih građana i svih organizovanih socijalističkih snaga. On nije nikakva unapred data niti udruživanjem konstituisana kapa, već organizovani oblik zajedničkog i svesnog delovanja na ostvarivanju ciljeva samoupravnog socijalizma. Plašiti se za samostalnost znači ne shvatati suštinsku poziciju SSRNJ; zadržavati u delovanju sindikata ostatke koji odgovaraju njihovom položaju u uslovima najamnih odnosa znači i odnose društveno-političkih organizacija zadržavati u okvirima klasično-partnerske saradnje. Kao što je bitka za društvenu ulogu sindikata složena, tako se i SSRN neće sam po sebi pretvarati u front organizovanih socijalističkih snaga. Ali savremeni sindikati se mogu boriti za socijalističko samoupravljanje kao društveni proces samo tako ako deluju unutar SSRN, kao značajan faktor borbe za stvarne radničkoklasne interese. U frontu u kojem je SKJ vodeća idejna i politička snaga, sindikati mogu da obezbeđuju prerastanje mnogih radničkih problema od sindikalnih u društvene kako bi ih sa klasnih pozicija prihvatali i ostvarivali svi.

III

O SSRN postoje jasna idejno-politička opredeljenja koja čine osnovu njegovog razvoja, ali je ostvarivanje te pozicije složeno ne samo zbog otpora koji postoje već i zbog toga što postoje objektivne teškoće, a za određena opšta i konkretna pitanja nemamo proverenih odgovora. Na osnovu iskustava iz prošlosti, kada je SSRN istican kao najšira tribina društvenog okupljanja, novi Ustav ide dalje i utvrđuje da u SSRNJ radni ljudi i građani, SKJ kao vodeća idejno-politička snaga, druge društveno-političke organizacije i sve organizovane socijalističke snage ostvaruju političko i akciono jedinstvo socijalističkih snaga. Tako organizovani i udruženi u SSRNJ, oni u suštini usmeravaju društveni razvoj na osnovama vlasti i samoupravljanja radničke klase, svih radnih ljudi i građana. Nije suvišno da ovom prilikom spomenemo bitna opredeljenja

koja radni ljudi i sve organizovane socijalističke snage ostvaruju u SSRN:

— raspravljaju o društvenim pitanjima i pokreću političke inicijative u svim oblastima društvenog života, usklađuju mišljenja, utvrđuju političke stavove u rešavanju tih pitanja, usmeravaju društveni razvitak, bore se za ostvarivanje prava i interesa radnih ljudi i građana, ravnopravnosti naroda i narodnosti i unapređivanja socijalističkih samoupravnih demokratskih odnosa; daju predloge za rešavanje društvenih pitanja i određuju smernice svojim delegatima u skupštinama društveno-političkih zajednica;

— utvrđuju zajedničke programe društvene aktivnosti i zajedničke kriterijume za izbor delegacija u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i za izbor delegata u skupštine društveno-političkih zajednica, obezbeđuju demokratsko predlaganje i utvrđivanje kandidata za članove delegacija u samoupravnim organizacijama i zajednicama, kandidata za delegate u skupštine društveno-političkih zajednica i kandidata za vršenje samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija u društveno-političkim zajednicama; razmatraju opšta pitanja kadrovske politike i izgradnje kadrova i utvrđuju merila za odabiranje kadrova;

— prate rad organa vlasti i organa upravljanja samoupravnih organizacija i zajednica i nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija, iznose svoja mišljenja i ocene i vrše društvenu kontrolu i kritiku njihovog rada, naročito u pogledu obezbeđivanja javnosti rada i odgovornosti u radu;

— stvaraju uslove za svestrano učestvovanje omladine i njenih organizacija u društvenom i političkom životu;

— obezbeđuju obaveštavanje radnih ljudi i građana i svoj uticaj na društveni sistem informisanja i na ostvarivanje uloge štampe i drugih vidova javnog informisanja i komuniciranja;

— bore se za humane odnose među ljudima, za razvijanje socijalističke demokratske svesti i normi socijalističkog života, kao i za otklanjanje pojava koje sputavaju razvitak socijalističkih samoupravnih demokratskih društvenih odnosa ili im bilo na koji način nanose štetu (Ustav SFRJ).

U SSRN se uključuje i SKJ kao avangarda radničke klase, koji svojim usmeravajućim, idejnim i političkim delovanjem ostaje pokretač i nosilac političke aktivnosti u daljem razvoju socijalističke revolucije. Svojim delovanjem u SSRN komunisti treba da obezbeđuju da se politika SKJ pretvara u najširu masovnu inicijativu i akciju radničke klase i svih radnih ljudi za ostvarivanje njihovih interesa. Svaki član SKJ treba da postane aktivist SSRN kako bi se stalno osiguravao najširi društveni uticaj i potvrđivala ispravnost usvojenih stavova SKJ. Razvoj SSRN i njegova akciona usmerenost na bitna pitanja društvenog razvoja treba da doprinose Savezu komunista da se u svom radu oslobađa one konkretne aktivnosti koja bi ga stavljala u poziciju da se bavi svim stvarima na način kojim bi se sužavala aktivnost samoupravnih organa i društveno-političkih organizacija. Od ostvarivanja društvene

uloge Saveza komunista na osnovama Desetog kongresa SKJ zavisi i stvarno izrastanje SSRN u front organizovanih socijalističkih snaga, a razvoj SSRN može pozitivno delovati na prevladavanje stare pozicije SKJ. Tamo gde je dosledno ostvarivana vodeća uloga SKJ u uslovima samoupravljanja, učinjeni su i najznačajniji koraci u razvoju SSRN. Socijalistički savez postaje najšira osnova za ostvarivanje politike SKJ, za ostvarivanje tekućih i istorijskih interesa radničke klase, jer se baš u SSRN stvara svojevrsno savezništvo klase s ostalim radnim ljudima i građanima. U takvim uslovima uloga sindikata postaje još značajnija, pošto unosi u SSRN akcionu komponentu, zasnovanu na radničkoklasnoj orijentaciji.

O suštini SSRN kao fronta, u praksi postoje razne dileme i neshvatanja. Suština fronta je u tome da se SSRN razvije kao samoupravna organizacija, kao najširi oblik samoupravljanja svih radnih ljudi, jer — kako kaže E. Kardelj — „on je jedinstvena demokratska organizacija samoupravljanja radnih ljudi i građana“. To nije klasična organizacija ili politička partija u kojoj bi sindikati bili nepolitični, socijalni oblik organizovanja radnika, već najširi organizacioni okvir jedinstvenog delovanja organizovanih subjektivnih snaga, sa Savezom komunista na čelu. Ustavom nije učinjeno podržavljenje SSRN i preko njega drugih društveno-političkih organizacija, niti su određeni zadaci u podeli vlasti, već je dat zajednički dogovoren društveni položaj za samostalno delovanje SSRN kao integralnog dela samoupravljanja. Koncepcija fronta ne može se ostvarivati hijerarhijskim putem, od vrha prema bazi, niti formalnim kombinatorikama foruma, već, pre svega, stvaranjem jedinstvenih akcionih ćelija u osnovnim organizacijama SSRN u kojima se integrišu i interesi i akcije sindikata. Stvara se frontovsko jedinstvo radnika, boraca i omladine sa SKJ na čelu. Takav razvoj SSRN je osnovni ulov za ostvarivanje ustavne uloge svih društveno-političkih organizacija, a u tome posebno sindikata. Interesi radnika nisu vezani samo za radno mesto i udruženi rad, već i za sve one punktove društvenog života gde se kreće, ulaže i troši višak rada.

Sindikati su u toku ozbiljnih promena koje su logičan nastavak onoga što je učinjeno i razrade ustavne pozicije sindikata. Sa Sedmim kongresom SSJ treba ne samo da se zaokrugle procesi unutrašnjeg organizovanja sidikata već i da se podstakne njihovo neposrednije angažovanje u SSRN kao frontu organizovanih socijalističkih snaga.

„zamrznute“. Rukovodeće tehnostrukture u radnim kolektivima, same ili u sprezi s administrativno-birokratskim aparatima društveno-političkih zajednica, svagda su pronalazile puteve i sredstva da obezbede podizanje cena svojih proizvoda. Za njih je to bio najlakši način da omoguće povećanje dohotka, nezavisno od produktivnosti i stvarnih rezultata rada. Tehnokratske snage u kolektivima su životno zainteresovane za neprestano podizanje cena, jer tako najuspešnije prikrivaju svoju nesposobnost i promašaje u investicionoj politici, proizvodnim programima, organizaciji poslovanja, plasmanu robe na tržištu itd. Te snage su otežale uslove za širu političku akciju u toj oblasti zato što su u mnogim sredinama i radnim kolektivima posejale iluzije da se svi problemi reprodukcije najuspešnije rešavaju podizanjem cena. Naruku takvim shvatanjima išla je, velikim delom, i dosadašnja praksa u toj oblasti.

Imajući sve to na umu, možemo zaključiti da izgradnja i sprovođenje samoupravne koncepcije politike cena nije samo ekonomski imperativ, već prvorazredno političko pitanje, i da nećemo moći još dugo da u toj ključnoj oblasti reprodukcije društva svoja zaostajanja i nespremnost za ozbiljnije zahvate kompenziramo tekućim i privremenim merama. Taj zaključak potvrđuje i analiza koja sledi.

PLANIRANA POLITIKA I STVARNO KRETANJE CENA — U RASKORAKU

Privredna reforma (1965) proklamovala je u oblasti cena tri značajna principa: uspostavljanje ravnopravnih odnosa cena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda; pomeranje u korist cena sirovinskih grana prema prerađivačkim; značajno otvaranje procesa liberalizacije cena.

Trebalo je da dosledno sprovođenje tih principa onemogući krupne promene u društvenoj reprodukciji: prvo, da se ukloni dugogodišnje zaostajanje poljoprivrede prema industrijskoj proizvodnji, jer se, najzad, uvidelo da su ograničene mogućnosti poljoprivredne proizvodnje krupan limitirajući faktor ukupnog budućeg privrednog razvoja; drugo, da se uklone ili bar smanje ozbiljne strukturalne neusklađenosti i disproporcije u našoj privredi, osobito između sirovinskih i prerađivačkih grana; treće, da se ograniči i smanji na najmanju mogućnu meru administrativna regulativa u oblasti cena kako bi jače došli do izražaja efekti i delovanje tržišta i celine ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

Međutim, reformom inaugurisana politika cena nije se, prema ocenama sindikata, ostvarila.

Pregled kretanja cena pokazuje da su reformom planirani odnosi najviše narušeni u razdoblju između 1967. i 1969. godine. U te tri godine makaze cena su se ponovo otvorile na štetu cena poljoprivrednih proizvoda (u poređenju s industrijskim). U tom periodu je, takođe, došlo do izrazitog raskoraka u povećanju cena proizvođača i cena u prometu na malo. Gotovo dvostruko brže su rasle cene u prometu na malo od cena proizvođača industrijskih i poljoprivrednih proizvoda. U slučaju

ovih drugih se, čak, pokazuje da su cene u prometu na malo rasle i u onim godinama (1967, 1968) kada su cene proizvoda poljoprivrednih proizvođača padale.

Takav raskorak između cena proizvođača i cena u prometu nedvosmisleno ukazuje na to da je dolazilo do prelivanja akumulacije iz proizvodne u prometnu sferu.[5] Tendenciju seljenja akumulacije iz proizvodnje u promet potvrđuju i podaci da su u razdoblju između 1966. i 1969. godine cene proizvođača industrijskih proizvoda porasle za 5%, cene u trgovini na malo za 19%, a cene usluga čak za 41%.[6]

Po ocenama izrečenim u sindikatu, odnosi u cenama su posebno značajno narušeni sredinom 1968. godine, posle „jednostrano donesenih mera za tzv. oživljavanje privrede, kada smo zapali u rasteće inflacione trendove, u kojima se još uvek nalazimo"[7].

Problem cena je još više postao aktuelan poslednjih godina, kada je došlo do izrazitog skoka cena na svim područjima. U periodu između 1968. i 1972. godine cene su rasle po sledećim prosečnim godišnjim stopama: cene proizvođača industrijskih proizvoda po stopi od 7,7%; cene industrijskih proizvoda u prometu na malo po stopi od 10,1%; cene proizvođača poljoprivrednih proizvoda po stopi 13,6%; cene poljoprivrednih proizvoda u prometu na malo po stopi od 11,0%; najzad, cene ugostiteljskih usluga po prosečnoj godišnjoj stopi od 13,8%.[8]

Za cene se s pravom može reći da predstavljaju oblast ekonomskog života u kojoj je dolazilo do *najvećeg raskoraka između proklamovanih ciljeva i stvarne prakse*. Tu tvrdnju možemo potkrepiti upoređivanjem planiranog i ostvarenog porasta cena bilo za koju godinu u poslednjem petogodišnjem periodu. Tako je, recimo, predviđeni porast cena od 5,4%

[5] To potvrđuje sledeći pregled kretanja indeksa cena (Ø 1965 = 100):

	Indeksi cena				
	1966	1967	1968	1969	1970
Cene proizvođača industr. proizvoda	111	114	114	118	128
Cene industrijskih proizvoda u prometu na malo	123	132	137	146	162
Cene proizvođača poljoprivrednih proizvoda	116	113	108	118	137
Cene poljoprivrednih proizvoda u prometu na malo	122	125	126	135	148

Izvor: „Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950—1970", Beograd, 1971, str. 160.

[6] „Neki aktuelni problemi društveno-ekonomskih odnosa u 1970. godini", Predsedništvo Veća SSJ, „Sindikati", br. 9, 1970, str. 857.

[7] M. Rožič: „Stabilnost troškova života i životnog standarda nije neko sindikalno pitanje, to nije socijala, već osnovni društveni i ekonomski problem" (iz uvodnog izlaganja u Predsedništvu Veća SSJ, „Sindikati", br. 7, 1971, str. 694).

[8] Podaci iz publikacije *Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947 — 1972*, Savezni zavod za statistiku, 1973, str. 164.

za 1972. godinu trostruko premašen, jer su cene stvarno porasle čak za 16,6%.[9]

Niko u sindikatu, a još manje van njega, nije ni pokušao da precizno utvrdi koliko je odstupanje između proklamovane i ostvarene politike cena posledica nerealnog planiranja, a koliko pak nedoslednosti u sprovođenju utvrđene politike ili nekog drugog uzroka.

Najčešće se uzroci takvog porasta cena traže u visokoj stopi inflacije (kod nas i u svetu) i u skokovitom kretanju cena na svetskom tržištu. Analize ekonomista su, međutim, demantovale bar veći deo te tvrdnje, jer su pokazale, prvo, da su cene uvoznog repromaterijala rasle tri puta sporije nego domaće cene; i drugo, da uvozni reprodukcioni materijal sačinjava samo 14% vrednosti društvenog proizvoda Jugoslavije i da ne može toliko uticati na opšti porast cena u zemlji. Zbog svega toga ekonomisti s pravom zaključuju da su cene „daleko najvećim delom rasle na osnovu kretanja u zemlji“[10].

Za našu analizu se sada postavlja osnovno pitanje: šta su takva kretanja u oblasti cena značila za položaj sindikata i u kom smeru je tekla njegova akcija?

NEEFIKASNOST SINDIKALNE AKCIJE U OBLASTI CENA

Za sindikat i njegovu društvenu akciju politika cena je od naročitog značaja, jer promene u nivou i odnosima cena najneposrednije utiču na materijalni i samoupravni položaj radnika, pa čak i na društvene, političke i idejne odnose u samoj radničkoj klasi.

U analizama i stavovima sindikata, među osnovne uzroke koji su doveli do odstupanja od reformom proklamovane politike cena ubrajaju se: raskorak između razvojne politike i sistema cena; zadržavanje nepotrebne državne regulative u privrednom sistemu; porast cena repromaterijala iznad nivoa predviđenog u reformi; nedovoljan uticaj slobodnih tržišnih tokova i selekcija; a pre svega nedovoljno učešće udruženog rada u formiranju politike cena.[11]

Područje cena je jedna od retkih oblasti društveno-ekonomskog života u kojoj je sindikat — uprkos sve svoje nemoći da praktički utiče na odnose i stanje u smislu njihovog menjanja — imao relativno razrađenu koncepciju i platformu za akciju. Analizom stavova sindikata možemo doći do sledećeg pregleda najvažnijih elemenata za jednu, slobodno bismo je mogli nazvati, samoupravnu koncepciju politike cena:

(1) Da bi se politika cena postavila na samoupravne osnove, neophodno je potrebno da njeni osnovni subjekti budu radnici i njihove sa-

---

[9] „Cene, troškovi života i lični dohoci“, materijal Komisije Veća SSJ za životne i radne uslove, „Sindikati“, br. 3, 1973, str. 224.

[10] Mlađen Kovačević i Sofija Popov, *Komparativna analiza spoljnih i unutrašnjih determinanti promena cena.* Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1972 (navedeno prema makroprojektu: „Koncepcija dugoročnog razvoja Jugoslavije — osnovne tendencije i problemi proteklog razvoja“, Institut ekonomskih nauka, 1973, str. 108).

[11] Vidi izvore navedene u fusnotama 6 i 7.

moupravne asocijacije. Prevladavanje etatističkih elemenata i ograničavanje dejstva tržišne stihije u politici cena mogući su ako se politika i nivo cena utvrđuju samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima u granama, grupacijama i društveno-političkim zajednicama;

(2) Sistem i politika cena, odnosno odgovarajući sporazumi i društveni dogovori, treba da polaze od slobodnog formiranja cena na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Značajne determinante politike cena su razvojna politika zemlje i kretanje cena na svetskom tržištu;

(3) Sistem cena treba da podstiče pozitivne strukturalne promene u privredi i da pomaže uklanjanju disproporcija u razvoju pojedinih grana i delatnosti. Politika cena, takođe, treba da podstiče oživljavanje i jačanje društvenog rada, stabilniji ekonomski razvoj, a u isto vreme da sprečava inflaciju, nelikvidnost i druge negativne pojave u ekonomskom životu;

(4) Cene u trgovini moraju deliti sudbinu cena u proizvodnji. To je osnovni način da se spreči neopravdano prelivanje dohotka iz proizvodne u prometnu sferu. U protivnom, politikom cena se devalvira princip proizvodnje na račun posredovanja;

(5) Sastavni deo politike cena treba da budu jasno razrađeni i definisani elementi njenog delovanja i uticaja na životni standard, troškove života, socijalni razvoj i stabilnost materijalnog i društvenog položaja radnika.[12]

Sindikat nije uspeo da se izbori da ta koncepcija bude prihvaćena od društva i nadležnih organa. Neki od nabrojanih elemenata su prisutni u političkoj svesti društva, ali nedostaje njihova razrada i konkretizacija u praksi. Organizacija sindikata nije bila kadra da dâ operacionalizaciju te koncepcije i da se izbori za njeno prihvatanje.

Na sednicama organa sindikata u federaciji se vrlo često raspravljalo o aktuelnim problemima cena, ali je *efikasnost sindikalne akcije* na tom području *bila u obrnutoj srazmeri s intenzitetom tih rasprava.*

Tako, početkom 1971. godine sindikat zahteva da organi koji predlažu korekcije cena prethodno izađu s pokazateljima kako će korekcije delovati na privredu u celini, a posebno na životni standard radnika. Taj zahtev je jednostavno ignorisan.

Sugestije sindikata (sredinom 1971) o potrebi povezivanja socijalnih, ekonomskih i društvenih efekata prilikom traženja potpunijih rešenja u oblasti cena ne nailaze na odziv nadležnih organa. „Određena ravnodušnost prema položaju radnika je i dalje prisutna kod nekih organa i pojedinaca, nezavisno od naših insistiranja i stavova II kongresa samoupravljača. Jednostrana rešenja ne možemo i nećemo prihvatiti". Sindikalno rukovodstvo je, čak, tada zapretilo da će u slučaju da se ponovi praksa jednostranih rešenja u oblasti cena „biti prinuđeno da zatraži posebnu debatu u Saveznoj skupštini i pokrene problem odgo-

---

[12] Elementi sindikalne koncepcije samoupravne politike cena najeksplicitnije su izloženi u već navedenom izlaganju M. Rožića (vidi fusnotu 7).

vornosti nadležnih organa"[13]. Sve se, međutim, završilo na verbalnim pretnjama — konkretne akcije i praktički rezultati su izostali.

Početkom naredne, 1972. godine, Predsedništvo Veća SSJ je primorano da razočarano konstatuje kako u ponuđenom materijalu SIV-a o problematici cena nisu sadržani mnogi važni stavovi sindikata — pre svega oni koji se tiču: mesta i uloge udruženog rada u utvrđivanju i sprovođenju politike cena; samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja u oblasti cena; društvene kontrole cena; utvrđivanja liste proizvoda i usluga čije cene najviše utiču na troškove života; kompenzacije i slično.[14]

Sredinom te iste (1972) godine sindikat ponovo bezuspešno insistira da se ne pristupa nikakvim korekcijama cena dok se prethodno ne izađe pred radnike s jasnim, usklađenim i trajnijim programima zaštite životnog standarda.[15] Za nagoveštena poskupljenja hleba, šećera, ulja i drugih osnovnih prehrambenih proizvoda, Predsedništvo Veća SSJ u septembru 1972. godine izjavljuje da „u sadašnjoj situaciji nisu prihvatljiva ni ekonomski ni socijalno"[16] — ali do tih poskupljenja ipak uskoro dolazi.

Tokom 1971. i 1972. godine organi sindikata su u više navrata predlagali da se u svim društveno-političkim zajednicama obrazuju stalne komisije (ili njima slična tela) koje bi pratile kretanja u oblasti cena, dohotka i ličnih dohodaka, i koje bi delovale kao koordinacioni organi svih zainteresovanih društvenih činilaca.

Veće SSJ je takođe predlagalo da se razradi poseban, međusobno povezan program za održavanje cena kako bi se u toj oblasti sprečilo parcijalno rešavanje i delovanje na starim osnovama. Po zamisli u sindikatu, korekcije i usklađivanja odnosa među cenama trebalo bi vršiti jednom godišnje dogovorom unutar udruženog rada. Taj bi se dogovor donosio krajem svake godine i bio bi sastavni deo ekonomske politike za narednu godinu. Da bi se efikasnije štitio životni standard, Veće SSJ je, takođe, predlagalo da se u komunama ili republikama utvrdi lista proizvoda i usluga čije se cene ne bi mogle povećavati bez prethodnog dogovora svih zainteresovanih činilaca.

Koliko je nama poznato, nijedan od tih predloga nije usvojen, niti bar delimično ostvaren.

PROTIVURECNI POLOŽAJ SINDIKATA PREMA CENAMA

Jedan od uzroka što sindikat nije bio kadar da vodi efikasniju akciju u oblasti cena svakako leži i u objektivno protivurečnom položaju u kojem se on kao organizacija nalazi. Pogledajmo bliže o čemu je reč.

---

[13] Vidi fusnote 7 i 12.

[14] Stavovi Predsedništva Veća SSJ o sistemu i politici cena, „Sindikati" br. 2, 1972, str. 185.

[15] *Aktuelna pitanja ostvarivanja politike stabilizacije*, „Sindikati", br. 6, 1972, str. 463.

[16] „Borba za ustavne amandmane je i borba za rešavanje problema života i rada radnih ljudi" (iz izlaganja Dušana Petrovića u Predsedništvu Veća SSJ 14. septembra 1972, „Sindikati", br. 9, 1972, str. 713).

Svaka promena u cenama neposredno utiče na položaj radnika, ali je taj uticaj dvosmeran i u osnovi protivurečan. Povećanje cena proizvoda poboljšava položaj radnika proizvođača, jer obezbeđuje povoljnije uslove privređivanja i garantuje veće učešće u primarnoj raspodeli. S druge strane, to isto povećanje cena deluje neposredno ili posredno na radnike u drugim granama i oblastima rada, ovoga puta kao na potrošače. To dejstvo je sa suprotnim efektom, jer doprinosi poskupljenju proizvodnje ili povećanju troškova života.

Takvo dvostruko i protivurečno dejstvo cena dovodi organizaciju sindikata u vrlo složen položaj, iz kojeg ona još nije našla pravi izlaz. U stavovima sindikata o cenama prisutno je dejstvo oba ta interesa, mada su im predznaci različiti. To je možda najjasnije došlo do izražaja prilikom povećanja cena nekih osnovnih artikala prehrane (sredinom 1971), kada je na predlog SIV-a sindikat dvostruko reagovao: s jedne strane, on je, štiteći interese poljoprivrednih proizvođača, podržao predlog o povećanju garantovanih i minimalnih otkupnih cena, ali je, s druge strane, štiteći interese ostalih radnika i svih radnika kao potrošača, osudio tendenciju da se ekonomski položaj poljoprivrede poboljšava jedino povećavanjem cena, jer takve mere u socijalnom smislu negativno deluju na životni standard radnika.[17]

Iz tako protivurečnog položaja rezultiraju i protivurečni stavovi sindikata o cenama. Sindikat je uvek bio za što manje administrativno uplitanje u toj oblasti, ali kada je, posle izvesnog perioda zamrzavanja cena, predloženo (prva polovina 1971) da se režim cena liberalizuje. Veće SSJ je stavilo niz primedaba. Sindikat se tada, istina, nije izjasnio protiv liberalizacije, ali je smatrao da je ponuđeni program jednostran, „jer se na osnovu njega ne može sagledati kako će liberalizacija delovati na razvojnu politiku, stabilizaciju troškova života i kretanje životnog standarda“[18].

Do izvesnih protivurečnosti je dolazilo i u konkretnoj akciji i u stavovima Veća SSJ i pojedinih njegovih organa. Organi koji težište svoga rada stavljaju na društveno-ekonomske odnose svagda su se oštro protivili administrativnom uplitanju države u regulisanje cena. S druge strane, u organima i telima koji se bave socijalnom politikom i životnim uslovima mogla su se čuti i mišljenja koja ne isključuju administrativnu intervenciju, samo da bi se sprečilo divljanje cena. U tom smislu sindikat se pojavljivao i kao nosilac zahteva da se „kontrola zakonitosti formiranja cena zaoštri do krajnjih zakonskih mogućnosti“ i da se „moraju preduzimati energične ekonomske i administrativne mere da bi se obezbedilo održavanje programiranog rasta cena“[19].

Najčešće se, međutim, sindikat izvlačio iz tog protivurečnog položaja zauzimanjem stavova formulisanih diplomatskim jezikom: „U prin-

[17] *Sindikati o promenama cena poljoprivrednih proizvoda,* „Sindikati“, br. 6, 1971, str. 624.

[18] *Sindikati o Nacrtu programa liberalizacije cena i postupku za njegovo realizovanje,* „Sindikati“, br. 4, 1971, str. 248.

[19] *Cene, troškovi života i lični dohoci,* materijal Komisije Veća SSJ za životne i radne uslove, „Sindikati“, br. 3, 1973, str. 227.

cipu smo za korekciju cena tamo gde je ona opravdana i neophodna, ali se mora voditi računa kako će se to odraziti na stabilizaciju i životni standard radnika".

Na izvesne protivurečnosti u akciji sindikata ukazuje i ovaj primer:

Visok porast cena, kao što je poznato, posebno ugrožava radničke porodice u većim gradovima i industrijskim središtima. Zbog toga je sindikat ustao u zaštitu radničkih porodica s velikim brojem članova i niskim primanjima. U takvim porodicama izdaci za ishranu i druge najpreče potrebe odnose najveći deo porodičnog budžeta. Prema procenama i izračunavanjima u sindikatu, u formiranju ukupnih troškova života radničke porodice najveći udeo ima ishrana (sa ponderom oko 50%), zatim odeća i obuća (oko 15%), pokućstvo (oko 7%), troškovi stanovanja (6%) i različite vrste ličnih usluga (oko 13%).[20] Kako najveći deo tih troškova ide u kategoriju takozvanih *neelastičnih*, to svako povećanje cena u toj oblasti predstavlja značajan faktor devalvacije postignutog životnog standarda radnika i žarište porasta cena uopšte.

Mada su zaštitne akcije te vrste po stvarnim svojim efektima uvek bile simbolične, za ukupnu akciju sindikata u toj oblasti postavlja se principsko pitanje: kakav je smisao zalaganja sindikata za zaštitu najnižeg standarda odgovarajućom politikom cena i kuda ono vodi?

Neke druge analize vrlo argumentovano pokazuju da su mogućnosti za uvođenje socijalnih kriterija u politici cena prilično ograničene. Zahtev da se porodice s niskim primanjima zaštite zadržavanjem cena nekih najvažnijih proizvoda i potreba (hrana, stanovanje, ogrev i slično) na određenom stalnom nivou, može na prvi pogled izgledati vrlo pravedan i prihvatljiv. Međutim, precizniji pregled strukture potrošnje pokazuje da su i obim i kvalitet utrošenih esencijalnih dobara i usluga mnogo viši kod porodica s višim primanjima (mada je relativno učešće tih troškova u strukturi budžeta navedenih porodica niže). Tako se pokazuje da zaštita putem nižih cena vodi, po pravilu, subvencioniranju kategorija stanovništva s višim ličnim i porodičnim dohocima. Već je zapaženo da generalna politika niskih stanarina znači, u stvari, veću pomoć onima koji imaju više prihode i viši standard stanovanja. Analize pokazuju da niska cena čak i takvog proizvoda kao što je mleko obezbeđuje veće subvencioniranje dela stanovništva s višim dohocima, jer se u tim kategorijama mleko, u proseku po članu, dva puta više troši.[21]

Zbog svega toga, za sindikat ostaje jedini izlaz u povezivanju politike cena s politikom dohotka i razvojnom politikom kako bi se osigurala nužna mera stabilnosti u toj oblasti.

---

[20] *Uticaj cena na formiranje indeksa troškova života*, „Sindikati", br. 3, 1970, str. 247.

[21] *Zaštita niskog ličnog i porodičnog standarda*, „Sindikati", br. 1, 1973, str. 72.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ovaj letimični pregled problema cena i akcije sindikata na tom području pokazuje nam svu nemoć organizacija sindikata da ozbiljnije utiču na politiku cena i njenu transformaciju u samoupravnom smeru.

I pored uloženih napora i energije, akcije sindikata u toj oblasti su eklatantan primer neefikasnosti. Neki od uzroka tome leže, svakako, u samom sindikatu, ali je sigurno da objektivni položaj sindikata u društvu i sredstva koja su mu stajala na raspolaganju za akciju u oblasti društveno-ekonomskog sistema, uslovljavaju umnogome takav ishod.

Sindikat je zauzimao vredne stavove, donosio kritičke i objektivne ocene, predlagao razumne i dobre mere, ali nije bio kadar da sve to pretoči u političku akciju koja bi donela stvarne rezultate. Stoga je sve više dolazio u poziciju da upozorava, preti, razočarano konstatuje, zahteva i slično — i da na kraju utvrđuje kako uprkos svemu cene neumitno rastu. U sindikalnom članstvu je, čak, zavladalo uverenje da su opiranja i kritički stavovi sindikata prema predlozima za eventualna poskupljenja cena nekih proizvoda najsigurniji znak da će uskoro do toga doći. To je najbolja ilustracija neefikasnosti sindikalne akcije i nemoći sindikata da se u društvenoj praksi izbori za odgovarajuću politiku i drugačije odnose u oblasti cena.

Pošto su organi sindikata uvideli da ne mogu ozbiljnije uticati na tokove cena, došlo je do izvesnog pomeranja težišta njihove akcije u oblasti društveno-ekonomskih odnosa. Sindikati su u povećanju ličnih dohodaka videli jedino rešenje za ugroženi životni standard radnika. Takvim svojim stavom su pospešivali već započetu trku između zarada i cena, trku koja ne rešava nagomilane protivurečnosti, već samo dovodi do toga da se isti problemi jave u još oštrijem vidu i na višem nivou.

Spiralna trka cena i zarada ubrzava stopu inflacije i devalvira životni standard, jer zarade jednostavno ne mogu izdržati trku sa cenama. Akcija sindikata se opet pokazuje kao uzaludna, jer svako novo povećanje cena poništava veliki deo efekta dobivenog porastom ličnih dohodaka. I u kapitalističkom sistemu reprodukcije sindikat nastoji da stabilizuje odnose između nadnica i cena. On to obezbeđuje standardizovanjem nadnica (jer osigurava da se za isti posao isplaćuju iste zarade) i nastojanjem da do promena zarada svuda dolazi u približno isto vreme. Američki teoretičar Galbrajt je s pravom zaključio da sindikat tako pomaže industriji da kontroliše cene, a državi znatno olakšava posao na određivanju cena i nadnica.[22]

Do sličnih zahteva prema funkciji sindikata u regulisanju ličnih dohodaka došlo je u novije vreme i u našoj sredini. I u sindikalnoj organizaciji sve više preovlađuje shvatanje da je formula „za isti rad —

[22] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Zagreb, 1970, str. 270.

ista zarada" moguća i u sadašnjoj aktivnosti sindikata u oblasti društveno-ekonomskih odnosa.[23]

Uklanjanje neshvatljivih razlika u ličnim dohocima zacelo je značajan, ali ne i najvažniji zadatak sindikata. Stavljanjem toga zadatka u prvi plan, akcija sindikata se, u stvari, okreće posledicama umesto uklanjanju uzroka. Marks je svojevremeno oštro kritikovao, kao duboko konzervativnu, akciju sindikata pod lozinkom „pravedna nadnica — za pravedan radni dan" (parola „za isti rad — ista zarada" u suštini je savremena verzija te iste lozinke).

Do sličnog obrta u smeru akcije došlo je i u oblasti cena. Akcije na zaštiti životnog standarda radnika s najnižim primanjima, zahtevi da lični dohoci prate poskupljenje troškova života i slično jesu privremeno rešenje i znače samo ublažavanje posledica.

Sindikat se na taj način miri s postojećim sistemom u oblasti cena, dohotka i slično, umesto da nastoji da ga iz osnova menja.

---

[23] Takvo stanovište najeksplicitnije zastupa Milutin Baltić u brošuri *Sindikat u samoupravnom udruživanju rada*, Zagreb, 1974, str. 18, 19. itd.

Milena Gavrilov

DEMOKRATSKI CENTRALIZAM U SINDIKATU

Pripreme za VII kongres SSJ, a posebno izrada novog Statuta SSJ, obnovile su rasprave o potrebi i svrsishodnosti izgradnje sindikalne organizacije na principima demokratskog centralizma.

Pitanje demokratskog centralizma nije novo, ni u praksi ni u normativnim dokumentima sindikalne organizacije. U svom posleratnom razvoju Savez sindikata Jugoslavije se izgrađivao i delovao na tim principima. Takva praksa je bila omogućena još privremenim Statutom jedinstvenih sindikata (usvojenom na opštezemaljskoj konferenciji 1945), koji sadrži odredbu o zasnivanju sindikalne organizacije na principima demokratskog centralizma, što znači: „izbornost svih sindikalnih organa; periodično polaganje računa sindikalnih organa pred sindikalnim članstvom i podnošenje izveštaja višim sindikalnim organima; sindikalnu disciplinu i pokoravanje manjine većini; pokoravanje nižih sindikalnih organa odlukama viših sindikalnih organa". Formulacija principa demokratskog centralizma je preuzeta iz Statuta KPJ i u neizmenjenom obliku se unosila u statute SSJ sve do V kongresa Saveza sindikata Jugoslavije, 1964. godine. U Statutu SSJ usvojenom na tom kongresu, principi demokratskog centralizma se u svom dotadašnjem obliku gube i zamenjuju zahtevom za samostalnošću organa i organizacija, obavezom organâ sindikata da informišu članstvo o svojoj aktivnosti i da za svoj rad snose odgovornost pred članstvom, biračkim telom i pred javnošću; zahtevom da stavovi, preporuke i odluke sindikalnih organizacija i organa budu izraz međusobnih diskusija i borbe mišljenja i, najzad, obavezom sindikalnih organizacija i organa širih društveno-političkih zajednica da pružaju svestranu pomoć organizacijama i organima na svom području.

Do takve promene u Statutu nije došlo odjednom. I u prethodnim statutima SSJ (usvojenim na I, II, III i IV kongresu SSJ), u kojima je, istina, na klasičan način formulisan demokratski centralizam, naglašavana je potreba za: gipkim organizovanjem, razvijanjem inicijative i odgovornosti za rad, jačanjem samostalnosti „nižih" sindikalnih organizacija i organa. Pored principa i prakse centralističkog rukovođenja organizacijom probijali su se praksa i zahtevi za demokratizacijom odnosa i većom samostalnošću delova prema centru.

Ocenjujući razvoj sindikalne organizacije od 1945. godine sa stanovišta organizacione izgradnje i karaktera unutrašnjih odnosa, možemo reći da je sindikat evoluirao od čvrsto strukturirane i hijerarhijski, na centralističkim osnovama, izgrađene organizacije u organizaciju gipke strukture i izrazite samostalnosti svih njenih delova. Najkrupniji korak ka demokratizaciji sindikata, doslednijem osamostaljivanju i slobodnijem i raznovrsnijem organizovanju učinjen je na VI kongresu SSJ usvajanjem statuta koji je takav razvoj afirmisao i omogućavao.

Procesi koji su usledili posle VI kongresa SSJ nisu tekli u skladu s očekivanjem, u pravcu dublje demokratizacije i čvršćeg jedinstva zasnovanog na autentičnim interesima radničke klase. Prekinute su bile stare, birokratsko-centralističke veze i odnosi, ali nisu uspostavljene nove, demokratske veze. U pozitivnoj orijentaciji da se osamostaljivanjem republičkih, opštinskih i osnovnih sindikalnih organizacija podstaknu inicijative, razvije akciona sposobnost, aktivira članstvo i osigura autentičan sadržaj rada — organizacija sindikata je stala na pola puta. Između organizacija nisu, ni u horizontalnom ni u vertikalnom pravcu, izgrađene potrebne veze koje bi tako zamišljenu samostalnost omogućile. Odsustvo čvršće povezanosti i saradnje sindikalnih organizacija dovelo je do stvaranja programa na osnovi partikularnih interesa, uz zanemarivanje zajedničkih interesa radničke klase kao celine, do neusklađenih programa i nesinhronizovanih akcija sindikata, do izolovanih, a time, najčešće, i neuspelih akcija, do lakog manipulisanja sindikalnim organizacijama u nekim radnim organizacijama, do potiskivanja sindikata na rešavanje marginalnih pitanja i problema u nekim sredinama i, najzad, do osećanja nemoći i pasivizacije sindikalnog članstva.

Kada se danas postavlja zahtev za reafirmacijom demokratskog centralizma u sindikatu, onda se ima na umu upravo to stanje nedovoljne povezanosti, loše usklađenosti, nepotpune odgovornosti i nejedinstva političke akcije. Na demokratski centralizam se gleda kao na instrument povećanja odgovornosti, jedinstva i discipline u sprovođenju zajednički utvrđenih stavova.

Međutim, i nosioci otpora demokratskom centralizmu polaze od realnog stanja u kome samostalnost sindikalnih organizacija smatraju osnovnom vrednošću, a u demokratskom centralizmu vide opasnost za dostignuti stepen te samostalnosti i već ostvarenu unutarsindikalnu demokratiju.

Teškoće u raspravama o podobnosti demokratskog centralizma u sindikatu proizlaze iz višeznačnosti toga pojma, jednostranog pristupa njegovom sadržaju i zanemarivanja onoga što čini suštinu demokratskog centralizma.

Najčešće se demokratski centralizam shvata u klasičnom smislu, formulisan u poznata četiri principa koja se javljaju u statutima komunističkih partija od 1919. godine do danas. Ta četiri principa su: izbornost svih rukovodećih organa; periodično polaganje računa pred članstvom; stroga partijska disciplina i pokoravanje manjine većini; bezuslovno pokoravanje nižih organa odlukama viših organa. Tako kru-

to formulisan i statički shvaćen demokratski centralizam izgleda podoban samo partijama i organizacijama koje deluju u određenim specifičnim uslovima borbe radničke klase za vlast ili održavanje vlasti u uslovima državnog socijalizma.

S druge strane, demokratski centralizam se razmatra i kao opšti princip odnosa dela i celine, članstva i rukovodećih organa, kao i princip unutrašnjih odnosa i komunikacije među organizacijama. Svaki od tih mogućnih vidova demokratskog centralizma, odvojen jedan od drugog, dovodi do jednostranog shvatanja i otežava utvrđivanje jedinstvenog stava prema demokratskom centralizmu u sindikalnoj organizaciji. Tek uzeti svi zajedno omogućuju razumevanje demokratskog centralizma i jedinstveno opredeljivanje prema njegovoj podobnosti.

Možda je najuputniji Gramšijev pristup demokratskom centralizmu. Gramši ga je shvatao kao centralizam u kretanju, kao gipku formulu koja je prikladna za mnoge oblike ako se stalno iznova ispituje i prilagođava potrebama. Demokratski centralizam, po Gramšiju, nije apstrakcija, već stalno prilagođavanje organizacije stvarnom kretanju i ulozi koju ona ima u određenim uslovima. U takvom kretanju i prilagođavanju principa ostaje neizmenjeno ono što čini nužnu i opštu odredbu, a to je demokratičnost i jedinstvo, odnosno to je zahtev da se odluke donose na demokratski način i da se te demokratski usvojene odluke jedinstveno sprovode. Prema tome, demokratski centralizam je trajan i uvek promenljiv princip političke organizacije.

Ako se tako shvati, onda se ne postavlja pitanje da li demokratski centralizam odgovara sindikalnoj organizaciji koja deluje u uslovima izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa. Razvijenom samoupravnom društvu su potrebne političke organizacije čije bi osnovno obeležje bilo demokratičnost i jedinstvo i koje bi svojom strukturom omogućavale da svaki član organizacije bude u pravom smislu politički aktivan samoupravljač i da svaki deo organizacije bude najvećma aktivan, inicijativan i odgovoran za sprovođenje zajednički utvrđene politike. Principi demokratskog centralizma najšire shvaćeni, primenljivi su svagda kada je neophodno potrebno da se na demokratskim osnovama usklađuju međusobne funkcionalne veze između delova i celine.

Ako demokratski centralizam shvatimo kao izvedeni princip iz uloge i političke akcije sindikalne organizacije, možemo reći da je on, u poređenju s ulogom koju sindikat ima u sadašnjoj fazi društvenog razvoja, neophodno potrebno bitno svojstvo i osnovni princip u stvaranju unutrašnjih odnosa i funkcionisanju sindikata. Borbu za izgradnju samoupravnih socijalističkih odnosa, radnička klasa organizovana u sindikatu može voditi samo na osnovi zajedničke političke platforme, uz visok stepen jedinstva, razvijenu odgovornost, svest i disciplinu u izvršavanju odluka do kojih se dolazi demokratskim putem, aktivnim i neposrednim učešćem članstva. Da bi sindikat delovao kao unutrašnja politička snaga samoupravljanja, kao sastavni deo samoupravnog političkog sistema u čijem kreiranju iznutra učestvuje, — dakle, da bi delovao preko organizovane političke akcije svojih članova u neposred-

nim odnosima društva, on mora u sebi razvijati osnovna obeležja demokratskog centralizma — visok stepen demokratičnosti i jedinstvo akcije.

Ako se prema demokratskom centralizmu ne odnosimo doktrinerski i ako ga shvatamo kao princip u kretanju, onda nam se kao osnovno pitanje ne postavlja: za demokratski centralizam ili protiv njega, nego kako da principi i praksa demokratskog centralizma dobiju sadržinu koja odgovara ulozi i položaju sindikalne organizacije u uslovima izgrađivanja samoupravnih socijalističkih odnosa.

U Nacrtu statuta SSJ, koji treba da se usvoji na VII kongresu SSJ, učinjen je pokušaj da se bez pominjanja naziva *demokratski centralizam* razradi njegova sadržina, njegovi osnovni elementi — demokratičnost i jedinstvo.

U dosadašnjim definicijama demokratskog centralizma, demokratizam se svodio na izbornost svih rukovodećih organa i na polaganje računa članstvu, a centralizam na obavezno sprovođenje usvojenih odluka, na pokoravanje manjine većini, na akciono jedinstvo. Iz toga se ne vidi kako demokratizovati proces odlučivanja, odnosno kako obezbediti neprekidan uticaj članstva i njegovu odlučujuću ulogu u kreiranju politike, kako na osnovi samostalnosti delova organizacije doći do stvarnog jedinstva.

Primena delegatskog sistema u sindikatu i izgrađivanje i razvijanje sindikata na delegatskim osnovama treba da daju odgovor na ta pitanja. Delegatskim sistemom treba da se osigura: prvo, bitno drugačiji položaj člana prema izgrađivanju i sprovođenju ukupne politike sindikata; drugo, izmenjen međusobni odnos delova organizacije; treće, nova uloga centra, odnosno saveznih organa sindikata, prema članstvu i delovima sindikalne organizacije.

Delegatski sistem u sindikatu i zasnivanje unutrašnjih odnosa na principu demokratskog centralizma zahtevaju, pre svega, odlučujuću ulogu člana u utvrđivanju politike sindikata, njegovo „neposredno, kontinuirano i aktivno učestvovanje u pripremanju i donošenju odluka i stavova na svim nivoima organizovanja i u svim oblastima delovanja sindikata i Saveza sindikata". Izgrađivanje politike sindikata je složen proces, u kome treba aktivno i stalno da učestvuju i članovi sindikata i delegati, članovi određenih organa koji nisu ništa drugo do najistureniji deo članstva. To nije više ni hijerarhijsko-birokratski odnos, za koji je karakteristično da vođstvo odlučuje a članstvo izvršava, ali ni predstavnički odnos prema kome članstvo daje predloge, zahteve, kritiku a rukovodstvo polaže račun, informiše i objašnjava. Pravi odnos se ne sastoji u tome da rukovodstvo stvara a članstvo sprovodi, niti u tome da članstvo kreira a rukovodstvo realizuje. Delegat se ne javlja kao predstavnik određene sredine koji je svojim ugledom stekao poverenje da deluje u ime te sredine. On mora biti čvrsto ukorenjen u organizaciju koja ga je birala, mora u svakom konkretnom slučaju obezbeđivati stavove i mišljenja članstva i delovati u organu sindikata kao zastupnik određene prakse, koja postaje neposredno prisutna u trenutku kada se svodi zajednički stav i iznalazi zajedničko mišljenje. Pored toga što

zastupa praksu svoje sindikalne organizacije u organu u koji je biran, delegat je i pred svojom organizacijom zastupnik onih odluka koje su u odgovarajućem organu usvojene. Zahvaljujući takvoj ulozi i položaju delegata, članstvu je omogućeno da bude stalno politički aktivno i u isto vreme otvoreno za najbolja i najprogresivnija rešenja.

Prednost delegatskog sistema i primena principa demokratskog centralizma u sindikatu ne iscrpljuju se obezbeđivanjem odlučujuće uloge članstva u utvrđivanju i ostvarivanju politike sindikata. Adekvatna primena delegatskog sistema i principa demokratskog centralizma u sindikatu treba da doprinese bitno izmenjenom odnosu između sindikalnih organizacija. Svaka organizacija pretpostavlja odnose između pojedinih delova njene strukture. Taj odnos može biti birokratsko-hijerarhijski, s odlučujućom ulogom jednog centra, zatim anarholiberalistički, s naglašenom i apsolutizovanom samostalnošću delova i zanemarivanjem jedinstva, ali on može biti i demokratski, može osiguravati visok stepen samostalnosti delova organizacije i jedinstvo akcije na autentičnim interesima radničke klase i zajedničkim idejno-političkim osnovama.

Današnji razvoj našeg samoupravnog društva stvorio je takve uslove u kojima više nije moguće da se organizovane društvene snage što postoje na svim nivoima društvene organizacije tretiraju kao izvršioci politike koja se stvara i oblikuje iznad njih, u određenom centru. Ti uslovi zahtevaju da se sve sindikalne organizacije, od osnovnih do saveznih, uključuju u kreiranje opšte politike koja se tiče celine.

Nacrt statuta SSJ se zalaže za samostalnost i odgovornost delova, odnosno organizacija sindikata, za njihovo povezano i usklađeno funkcionisanje, usmereno ka utvrđivanju jedinstvene politike i vođenju jedinstvene akcije. Osnovni put dolaženja do jedinstva nije većinsko izglasavanje odluka, već demokratsko sporazumevanje, dogovaranje i usaglašavanje stavova na osnovi radničkoklasnog interesa kao osnovnog kriterijuma. Sindikat kao najšira organizacija radničke klase mora pružiti najširi prostor za ispoljavanje najraznovrsnijih inicijativa, predloga i zahteva, ali u isto vreme on mora obezbediti da se dogovaranjem i usaglašavanjem stavova svaki proces odlučivanja završi zauzimanjem zajedničkog stava koji postaje osnova političkog delovanja organizacije. Demokratsko sporazumevanje, dogovaranje i usaglašavanje stavova jesu osnovni metod u utvrđivanju politike sindikata, a samostalnost, kooperativnost i uzajamnost jesu osnovne karakteristike odnosa među sindikalnim organizacijama.

Samostalnost sindikalnih organizacija i njihov aktivan odnos prema pitanjima koja su zajednička i koja ih vezuju u celinu bitno menjaju ulogu i poziciju centra u organizaciji.

Savremeno funkcionisanje društva, pa i najšire društveno-političke organizacije radničke klase — sindikata, ne može se zamisliti bez centra koji jedinstveno usmerava, usklađuje rad i vrši integraciju organizacije. Položaj centra znatno zavisi od položaja delova u celoj strukturi. Stroga hijerarhija, vertikalna podređenost delova strukture, previše naglašava ulogu i značaj centra. Međutim, samostalnost i samoinicijativa

svih sindikalnih organizacija, osobito samostalnost republičkih i pokrajinskih organizacija sindikata, svode centar, odnosno savezne organe na integrisanje zajedničkih obaveza i sintezu interesa radničke klase i ukupnih društvenih kretanja i strujanja.

Delegatski sistem u sindikatu i specifična primena demokratskog centralizma zahtevaju da „centar“, da savezni organi budu otvoreni prema svim organizacijama i deluju kao okvir najšireg sporazumevanja i dogovaranja članstva, kao nosioci stvaralačke sinteze inicijativa, predloga, zahteva i kao odgovoran činilac uobličavanja i ostvarivanja jedinstvene politike sindikata. Odnos delova i celine, to jest odnos organizacija sindikata i Saveza sindikata Jugoslavije kao celine, jeste odnos uzajamne odgovornosti koji podrazumeva da je svaka organizacija što predstavlja konstitutivni element SSJ odgovorna za funkcionisanje Saveza sindikata Jugoslavije, za funkcionisanje u kome neposredno učestvuje. Isto tako, Savez sindikata Jugoslavije je kao celina odgovoran za stanje i odnose u pojedinim organizacijama. Samo takva povezanost delova i celine u sindikatu obezbeđuje i demokratičnost i jedinstvo, kao osnovne odredbe demokratskog centralizma.

Nada Cazi

EFIKASNOST OSNOVNE ORGANIZACIJE SINDIKATA I UČEŠĆE RADNIKA U SAMOUPRAVLJANJU

U raspravi o mjestu i ulozi sindikata u socijalističkom samoupravnom društvu potrebno je definirati funkciju te organizacije s dva stanovišta: prvo je političko-normativno, koje bi imalo dati odgovor na pitanje kakva bi funkcija sindikalne organizacije trebala biti, a drugo — kakve su stvarne, iskustvene karakteristike djelatnosti sindikata u našem društvu. Utvrđivanje oba ta stanovišta potrebno je i zbog toga što se vrlo često normativno određenje — dakle, ono što bi trebalo biti — zamjenjuje prezentom, pa se kaže šta „sindikat jeste", čime se identificira željena situacija sa stvarnom. Zanemarivanje razlike između željenog i stvarnog onemogućava unaprijed svako kritičko ponovno ispitivanje prakse, a samim time i efikasniju borbu za provođenje programski definirane koncepcije mjesta, uloge i funkcije sindikalne organizacije u izgrađivanju udruženog rada.

Polazeći od stava da je osnovni smisao sindikalnog organiziranja radnika borba za odlučujuću ulogu radnika u sticanju i raspodjeli dohotka, upravljanju ukupnom društvenom reprodukcijom, izgradnji kriterija i mehanizama povezivanja različnih oblasti društvenog rada putem usklađivanja parcijalnih interesa pojedinih dijelova radničke klase, te zajedničkih, neposrednih i historijskih interesa klase u cjelini — smatramo da je neophodno potrebno razmotriti kako djeluje osnovna organizacija sindikata na planu okupljanja radnika za učešće u samoupravnim procesima u radnoj organizaciji.

Pažnja koju poklanjamo upravo osnovnoj organizaciji sindikata u vezi je sa stavom da je *osnovna funkcija sindikata neposredno organiziranje radnika radi učešća u samoupravnim procesima.* U tom kontekstu, osnovna organizacija sindikata jest ne samo početni nego i bitni oblik sindikalnog organiziranja radnika.

Podaci o djelatnosti osnovne organizacije sindikata koje ćemo tumačiti u ovom tekstu dobiveni su na osnovu ankete koju je, u sklopu priprema za Kongres sindikata Hrvatske, provelo Republičko vijeće Saveza sindikata Hrvatske. Anketa je obuhvatila 4.150 radnika zaposlenih u privredi i društvenim djelatnostima. U ukupnoj strukturi anketiranih, 68,6% bilo je neposrednih proizvođača, a 25,9% službenika.

SADRŽAJ RADA OSNOVNE ORGANIZACIJE SINDIKATA

Mjesto, uloga i funkcija sindikata u organiziranju radnika u samoupravnim procesima iskazuju se, prije svega, *sadržajem djelatnosti* osnovne organizacije sindikata i stupnjem *neposrednog mobiliziranja članstva* na rješavanju bitnih problema u vezi s uvjetima sticanja i raspodjele dohotka, mogućnostima podizanja produktivnosti rada i, na toj osnovi, trajnim poboljšavanjem ličnog i društvenog standarda, te iznalaženjem odgovarajuće samoupravne organizacije u kojoj se radnik javlja kao osnovni subjekt odlučivanja — i u pogledu upravljanja sredstvima i poslovima proste i proširene reprodukcije u vlastitom kolektivu, i u globalnim društvenim razmjerima.

Prema Nacrtu statuta Saveza sindikata Hrvatske, temeljna pitanja društvene aktivnosti organizacije sindikata u radnoj organizaciji jesu:

razvijanje samoupravnih odnosa u udruženom radu, samoupravno udruživanje rada i sredstava unutar pojedinih grana i grupacija i između njih radi prevladavanja međusobnog suprotstavljanja rada putem djelovanja tržišnih odnosa;

izgrađivanje zajedničkih kriterija i uvjeta sticanja dohotka i njegove raspodjele, te izgrađivanje kriterija za valorizaciju različnih vrsta rada i uvjeta rada;

programiranje dohotka i osobnih dohodaka i razvijanje stimulativne politike raspodjele prema rezultatima rada;

predlaganje mjera i poduzimanje neposrednih akcija radi povećanja životnog standarda zaposlenih, poboljšanja uvjeta rada i zaštite na radu;

izgradnja politike zapošljavanja i osiguranje odgovarajuće kadrovske politike u radnoj organizaciji;

podizanje općeg, marksističkog, društveno-ekonomskog i stručnog obrazovanja i kulturnog nivoa radnika;

razvijanje različnih oblika rekreacije i odmora radnika.

Djelatnost sindikalne organizacije na razvoju samoupravnih i dohodovnih odnosa

(U procentima)

Djelatnost sindikalne organizacije u radnoj organizaciji	bavila se	nije se bavila
Uvjetima sticanja i raspodjele dohotka i osobnih dohodaka	64,2	35,6
Poslovanjem, financijskim i drugim problemima	30,4	69,5
Razvojnom politikom, integracijom i modernizacijom proizvodnje i slično	27,6	72,3
Radom samoupravnih organa, njihovim izborom i opozivom	62,4	37,6
Donošenjem samoupravnih sporazuma	71,2	28,6
Normativnim aktima radne organizacije	61,1	38,7

U nastojanju da utvrdimo koji se od navedenih sadržaja rada sindikalne organizacije stvarno ostvaruju i u kojoj mjeri, postavili smo pitanje:

„Čime se bavi sindikalna organizacija u vašoj radnoj organizaciji?“ Radi lakšeg praćenja rezultata, odgovore smo grupirali na one koji su u vezi s razvojem samoupravnih odnosa i problematikom dohotka, na one koji se tiču društvenog standarda radnika, zatim kadrovske i obrazovne politike, te zaštite radnika.

Podaci iz tabele nam pokazuju da su osnovne organizacije sindikata u proteklој godini bile značajno angažirane na organiziranju radnika u samoupravnim procesima — naročito samoorganiziranju na planu usklađivanja zajedničkih interesa, objektiviziranju uvjeta sticanja i raspodjele dohotka, te prevladavanju administrativnih metoda u privređivanju putem različnih oblika samoupravnog sporazumijevanja.

S druge strane, ti podaci upozoravaju na to da osnovna organizacija sindikata još nije postala činilac koji *zaštitu osobnog dohotka neposredno povezuje s povećanjem produktivnosti rada,* racionalizacijom i modernizacijom poslovanja. Isto tako, ona još ne sagledava dovoljno potrebu stvaranja uvjeta za bržu primjenu nauke u proizvodnji, usavršavanje organizacije poslovanja i, naročito, prevladavanje zatvorenosti u vlastite organizacione okvire poduzeća, te potrebu proizvodnog povezivanja s drugim osnovnim organizacijama udruženog rada. Diferenciranim praćenjem pojedinačnih radnih organizacija ustanovili smo da sindikat, i kada se bavi tom problematikom, čini to tek onda kada je toliko stiješnjen problemima dohotka i osobnih dohodaka da bez ponovnog ispitivanja razvojne politike nije moguće naći izlaz iz krizne situacije (primjer: brodogradilište „Uljanik“ u Puli, „Agrokombinat“ u Zagrebu, „Vis“ u Varaždinu). Takav pasivan i distancirajući stav sindikalnih organizacija prema sklopu problematike razvojne politike radne organizacije vjerojatno uvjetuju objektivni razlozi koji su u vezi s faktičnom otuđenošću sredstava proširene reprodukcije od radnika i mogućnostima njihovog odlučivanja (osim preko izvedenih organa upravljanja, odnosno radničkog savjeta), te koncentracijom monopola informacija i odlučivanja u upravnim strukturama u radnoj organizaciji. S druge strane, oni su uvjetovani i nedovoljnom praktičkom i teorijskom osposobljenošću dijela sindikalnih aktivista za stručnu raspravu o navedenoj problematici.

Djelatnost sindikalne organizacije
na poboljšavanju uvjeta rada
i podizanju društvenog standarda

(U procentima)

Djelatnost sindikalne organizacije u radnoj organizaciji	bavila se	nije se bavila
Uvjeti rada, higijensko-tehnička zaštita, beneficirana radna mjesta	29,8	70,2
Stambeni problemi, društvena prehrana, zdravstvena zaštita, invalidska i mirovinska zaštita, dječja zaštita	53,9	46.1
Odmor i rekreacija	21,3	78,7

Briga o uvjetima života i rada, zdravstvenom, socijalnom i penzionom osiguranju, dječjoj zaštiti, stambenoj politici, društvenoj prehrani, te općem podizanju društvenog standarda jeste sustavni dio tradicionalnog područja rada sindikalne organizacije. Prema rezultatima ankete, djelatnost osnovne organizacije sindikata na rješavanju te problematike bila je znatno manja od angažiranosti na prethodnom području.

Kao što se vidi iz podataka u tabeli, problematikom društvenog standarda zaposlenih bavila se u prosjeku tek svaka treća anketirana osnovna organizacija sindikata. Njihov je interes bio pri tom usmjeren prije svega na rješavanje stambenih problema radnika.

Na mnogim sindikalnim skupovima mogu se čuti tvrdnje kako su kadrovska i obrazovna politika van sfere akcionog interesa i neposredne angažiranosti osnovne organizacije sindikata, te kako različite kulturno-zabavne aktivnosti prevlađuju u radu znatnog broja osnovnih organizacija sindikata. Rezultati ovog istraživanja ne potvrđuju ta mišljenja.

Djelatnost osnovne organizacije sindikata na području kadrovske politike, obrazovanja i kulture

(U procentima)

Djelatnost sindikalne organizacije u radnoj organizaciji	bavila se	nije se bavila
Kadrovska politika, politika zapošljavanja, reizbor rukovodilaca	71,3	28,7
Stručno obrazovanje, usavršavanje, prekvalifikacija, stipendiranje i slično	75,3	24,7
Idejno i društveno-ekonomsko obrazovanje radnika	24,5	75,5
Kultura i estetske aktivnosti	44,7	55,3

Sudeći prema odgovorima ispitanika, osnovne organizacije sindikata su protekle godine izuzetno veliku pažnju poklonile kadrovskoj problematici, politici zapošljavanja i problematici stručnog obrazovanja radnika. Tako živa djelatnost na tom području vjerojatno je rezultat sticaja nekoliko okolnosti: značajnog povećanja stope zapošljavanja u Republici, ekspanzije obrazovanja uz rad, naročito različnih neškolskih oblika obrazovanja (na primjer, obavezno obrazovanje za higijensko-tehničku zaštitu) koji se provode kroz tvorničke službe za obrazovanje, djelovanje zakonskih odredaba o reizbornosti rukovodilaca, i, iznad svega, činjenica da je samoupravno reguliranje odnosa između udruženog rada i oblasti obrazovanja ušlo iz pripremne u konstitutivnu fazu, pri čemu je sindikat u cjelini odigrao vrlo značajnu ulogu. Osim toga, elementi kadrovske politike i politike zapošljavanja reguliraju se samoupravnim sporazumima, pri čijem su se donošenju sindikalne organizacije u pretežnom broju anketiranih radnih organizacija neposredno angažirale.

U isto vrijeme treba reći da sindikat nije poklonio odgovarajuću pažnju različnim oblicima društveno-ekonomskog obrazovanja radnika, idejnog obrazovanja i obrazovanja za samoupravljanje.

Neposredna pravna i materijalna zaštita članova sindikata svakako ulazi u okvir tradicionalnih funkcija sindikalnog organiziranja. Prema podacima ankete moguće je tvrditi da su osnovne organizacije sindikata poklonile značajnu, iako ne i dovoljnu pažnju neposrednoj i materijalnoj zaštiti svojih članova.

Djelatnost sindikalne organizacije na području zaštite članova

(U procentima)

Djelatnost osnovne organizacije sindikata	bavila se	nije se bavila
Zaštita radnika na sudu, rješavanje žalbi radnika	62,5	37,5
Novčana pomoć članovima, blagajna uzajamne pomoći i slično	50,5	49,5
Pripreme i organizacija rada na općenarodnoj obrani	22,6	77,4

Rezimirajući dobivene podatke o sadržaju djelatnosti osnovnih organizacija sindikata, smatramo da je moguće zaključiti da su u *radu osnovnih organizacija sindikata prevladavali problemi dohotka*, njegovog oticanja i raspodjele. Međutim, na osnovu tih podataka moguće je, isto tako, zaključiti da su osnovne organizacije sindikata podbacile na područjima zaštite radnika borbom za poboljšanje uvjeta rada i osiguranje neposredne pravne zaštite, a osobito na planu brige za podizanje idejno-političkog nivoa obrazovanja radničke klase.

Polazeći od pretpostavke da djelatnost sindikalne organizacije u neposrednom organiziranju radnika uvelike određuje stupanj podudarnosti stvarne djelatnosti osnovne organizacije sindikata i mišljenja članova o tome čime bi se sindikalna organizacija trebala baviti, usporedili smo odgovore na pitanja: „Čime *se bavi* sindikalna organizacija u vašoj radnoj organizaciji?“ i „Čime bi se prema vašem mišljenju *trebala baviti* sindikalna organizacija u vašoj radnoj organizaciji?“ Rezultati su pokazali da najveće razlike između očekivane i stvarne djelatnosti postoje na području zaštite ličnog i društvenog standarda radnika. Svaki četvrti ispitanik smatra da bi sindikat trebao obratiti mnogo veću pažnju rješavanju stambenih problema radnika, društvenoj prehrani, zdravstvenoj, invalidskoj i mirovinskoj zaštiti, dječjoj zaštiti i slično nego što to danas čini.

Očevidno je, također, nedovoljno zauzimanje sindikata na rješavanju problematike u vezi s uvjetima sticanja i raspodjele dohotka i ličnih dohodaka (—16%), te angažiranosti sindikata prilikom donošenja normativnih akata u radnoj organizaciji (—10%).

Raskorak između stvarne i željene djelatnosti u obrnutom smjeru najizraženiji je na području osiguranja i pružanja novčane pomoći čla-

novima (blagajna uzajamne pomoći, osiguranje zimnice i slično (+19%); na području kadrovske politike i politike zapošljavanja (+18%); u organiziranju kulturnih i estetskih aktivnosti (+17%), te utvrđivanju politike stručnog obrazovanja, usavršavanja, prekvalificiranja, stipendiranja i slično. Zanimljivo je da je analiza odgovora pokazala statistički značajan utjecaj nivoa obrazovanja na procjenu poželjnosti cijele te grupe aktivnosti (što je niži nivo obrazovanja, to su i navedene aktivnosti manje poželjne).

JAVNOST RADA OSNOVNE ORGANIZACIJE SINDIKATA

Polazeći od stava da je bitna karakteristika djelovanja sindikalne organizacije *stupanj neposrednog angažiranja i stupanj informiranosti članova*, razvrstali smo anketirane radne organizacije u četiri grupe: prvu čine one u kojima je pretežan broj članova informiran u problematici na čijem se rješavanju angažirala sindikalna organizacija; drugu — one u kojima je podjednak broj članova sindikata koji su upoznati s problemima što ih razmatra osnovna organizacija sindikata; treću — one u kojima je vrlo uzak krug aktivista informiran — dakle, one koje karakterizira izraziti forumski rad; i četvrtu — one koje nisu ništa radile na rješavanju određene problematike.

Podaci koje smo tako dobili ukazuju na potrebu da se ocjena rada osnovnih organizacija sindikata — i po pojedinim područjima rada, i po stupnju javnosti njihova rada — mora davati vrlo diferencirano. Očevidno je da rad većine sindikalnih organizacija u radnoj organizaciji karakterizira orijentacija na bitne probleme — uvjete sticanja i raspodjele dohotka, razvoj samoupravnih odnosa, kadrovsku i obrazovnu politiku, te zaštitu životnog standarda radnika. Međutim, od 45 anketiranih radnih organizacija, tek je 8 (ili 19%) razvilo takav način rada koji osigurava barem informiranost pretežnog dijela članova. U najvećem broju osnovnih organizacija sindikata (ukupno 21 anketirana radna organizacija, ili 46%) očita je orijentiranost rukovodstva osnovne organizacije sindikata na bitne sadržaje rada, ali i nedovoljna uključenost članova sindikalne organizacije u rad osnovne organizacije sindikata. Smatramo zbog toga da je moguće tvrditi da je koncepcija prema kojoj je sindikat „organizirana politička akcija radničke klase same“ znatno više model čijem ostvarenju treba težiti nego realno ostvareni odnos. To se nužno mora imati na umu prilikom razmatranja konkretnih mjera i instrumenata koji bi trebali osigurati da se taj željeni model provede u život.

S druge strane, zabrinjava to što svaku četvrtu anketiranu osnovnu organizaciju sindikata karakterizira jedino forumski rad. Svođenje sindikalne organizacije u radnoj organizaciji na rad njezinih izvršnih organa (predsjednika i izvršnog odbora) ne samo što stavlja u pitanje ostvarenje jednog od osnovnih ciljeva organizacije sindikata — mobiliziranje radnika za učešće u samoupravljanju — nego i značajno utiče na sadržaje rada, koji se postepeno usmjeravaju ka sporednim problemima.

Uspoređivanjem skupine radnih organizacija koje karakterizira uključivanje velikog broja radnika i sadržajno bogatstvo sa onima koje karakterizira forumski rad utvrdili smo dvije karakteristične pojave: prvo, što je sindikalna organizacija otvorenija prema članstvu, to je i raskorak između stvarne i željene aktivnosti sindikalne organizacije na pojedinim područjima manji, ali i, drugo, što je sindikalna organizacija aktivnija i otvorenija, to su i zahtjevi koje pred nju postavlja članstvo na znatno višoj razini. To napominjemo zbog potrebe da se subjektivne procjene članova sindikata o aktivnosti njihove sindikalne organizacije nešto korigiraju.

Jedan od standardnih, ali, isto tako, vrlo karakterističnih pokazatelja uključenosti u rad osnovne organizacije sindikata jest prisustvovanje sastancima.

Na pitanje: „Da li ste protekle godine bili na sastanku sindikalne organizacije u vašoj radnoj organizaciji?", svaki drugi ispitanik odgovara da je bio, 38% ispitanika izjavilo je da nije bilo, a 11% da se sastanci uopće nisu održali. Kontrola tih odgovora prema grupama sindikalnih organizacija čiju smo djelatnost analizirali u prethodnom poglavlju pokazuje visok stupanj podudarnosti.

Kao osnovne uzroke nedolaženja na sastanke osnovne organizacije sindikata, 11,1% ispitanika navodi različite objektivne okolnosti, 17,4% lične ili porodične razloge, a čak 31,1% razloge u vezi sa samim radom sindikalne organizacije: „zbog loše organizacije sastanka" 7%; „jer ništa ne zaključuje ili se zaključci ne ostvaruju" 18%; „zbog neadekvatnog sadržaja rada" 6,2%.

Sa stanovišta dalje organizacione izgradnje sindikata, odnosno utvrđivanja najpovoljnije veličine osnovne organizacije koja bi bila podešena maksimalnom mobiliziranju članova u radu sindikalne organizacije, zanimljiv je podatak da se učešće članova na sastancima bitno mijenja sa veličinom osnovne organizacije sindikata. Dok u malim sindikalnim organizacijama (do 150 članova) sudjeluje više od 85% članova, u svim većim organizacijama taj broj je dvaput manji i nikad ne prelazi 40%.

DJELATNOST KOMUNISTA U OSNOVNOJ ORGANIZACIJI SINDIKATA

Polazeći od stava da sindikat u socijalističkom samoupravnom društvu djeluje na programskim osnovama Saveza komunista, ali i od prijeke potrebe akcione samostalnosti te najmasovnije organizacije radnika, interesirao nas je stupanj angažiranosti članova Saveza komunista u radu osnovne organizacije sindikata.

Rezultati istraživanja pokazuju da između članova Saveza komunista i nečlanova ne postoji nikakova statistički značajna razlika u spremnosti da učestvuju u radu osnovne organizacije sindikata. U prosjeku 36,4% članova SK uopće ne dolazi na sastanke koje održava osnovna organizacija sindikata. Takav odnos članova SK prema radu u sindikatu dovodi, s jedne strane, u pitanje mogućnost provođenja u život niza proklamira-

nih stavova organizacije SK koji se mogu ostvariti jedino masovnom i organiziranom političkom akcijom radnika, a, s druge strane, neprekidno učvršćuje i reproducira forumski rad i jedne i druge organizacije.

Spremnost da se prisustvuje sastancima organizacije sindikata bitno je određena nivoom političke kulture pojedinca, ali i stupnjem opće demokratizacije odnosa u radnom kolektivu. Nivo političke kulture izražen preko pokazatelja kao što su spremnost da se pokrene rasprava o nekom problemu, da se aktivno učestvuje u diskusiji, da se glasanjem izjašnjava o prihvaćanju ili odbijanju određenih rješenja, ovisi o mnogim činiocima, od onih u vezi s individualnim karakteristikama ličnosti i nivoom obrazovanja do onih koje određuje kumulirano zajedničko iskustvo i samosvijest stečena kolektivnom akcijom na rješavanju određenih problema. Ilustrativni su podaci da se u anketiranim organizacijama na području Karlovca 40,1% članova sindikata izjašnjava kako bi bili spremni da se javno i aktivno založe protiv donošenja odluka koje smatraju neopravdanim ili štetnim, dok to isto izjavljuje samo 26% anketiranih u Zadru. Nedovoljno razvijene mogućnosti organiziranog utjecaja radnika na rješavanje određenih problema vidljivo uvećavaju broj onih koji su skloni da ih rješavaju na kuloarski način. „Razgovarao bih s ljudima za koje pretpostavljam da mogu utjecati na to da se odluka promijeni“ izjavljuje 9,4% anketiranih u Karlovcu i 36,1% u Slavonskoj Požegi. Isto tako, raste i broj onih koji izjavljuju: „Smatram da ne bih mogao ništa učiniti“, — 18,8% anketiranih u Puli i 39,0% anketiranih u Zadru. Ti se podaci potpuno podudaraju s ostalim podacima o aktivnosti anketiranih osnovnih sindikata u navedenim gradovima.

Zanimljivo je da društveno-politički aktivizam izgrađen kroz članstvo u organima osnovne organizacije sindikata i članstvo u Savezu komunista ne utiče značajnije na spremnost pojedinca da se u situaciji kada se razmatra usvajanje neke odluke koju on smatra štetnom ili neopravdanom, aktivno založi za njezino mijenjanje. Ta činjenica nameće organizaciji Saveza komunista potrebu da vodi mnogo otvoreniju i dinamičniju politiku prijema novih članova, ali i potrebu mnogo efikasnijeg rada, pa i nastojanja na podršci procesa neprekidnog „čišćenja“ svojih redova. S druge strane, organizaciji sindikata nameće se pitanje kako stvoriti takovu društvenu i političku klimu u kojoj će kriterij izbora i definiranja profila sindikalnog aktiviste biti usklađen sa stvarnim programskim zadacima koji stoje pred organizacijom.

OCJENE ČLANOVA O UTJECAJU SINDIKATA NA RAZVOJ SAMOUPRAVNIH ODNOSA U RADNOJ ORGANIZACIJI

Utjecaj sindikata na unapređivanje samoupravnih odnosa u radnoj organizaciji pokušali smo pratiti utvrđivanjem općeg stava članova sindikata prema mjestu i ulozi koju ima organizacija sindikata u radnoj organizaciji na tom planu.

Na pitanje: „Da li prema vašem mišljenju sindikalna organizacija svojim radom doprinosi razvoju samoupravljanja u vašoj radnoj organizaciji?“, dobili smo ove odgovore:

Utjecaj sindikata na razvoj samoupravljanja u radnoj organizaciji

(U procentima)

	da, mnogo	da, ali ne značajno	uglavnom ne	uopće ne	ne znam
Karlovac	27,6	36,0	15,4	8,7	12,2
Pula	15,6	43,7	17,1	6,8	16,9
Slavonska Požega	19,5	36,0	11,0	6,3	27,2
Varaždin	27,3	40,5	12,6	5,1	14,5
Zadar	9,7	36,2	16,5	17,8	19,7
Zagreb	13,4	35,3	17,5	9,0	24,8
Ukupno:	17,0	36,0	14,9	8,2	19,4

Podaci iz tabele pokazuju da su stavovi pretežnog broja članova sindikata prema ulozi osnovnih organizacija sindikata u razvoju samoupravnih odnosa u radnoj organizaciji povoljni (55,0%), ali i da je vrlo velik broj onih koji taj doprinos procjenjuju kao nedovoljan (23,2%), odnosno koji nemaju dovoljno informacija da bi ga uopće mogli procijeniti (19,4%).

Stavovi anketiranih članova sindikata o utjecaju osnovne organizacije sindikata na razvoj samoupravnih odnosa u radnoj organizaciji značajno se razlikuju prema pojedinim gradovima, odnosno pripadnosti pojedinim općinskim i gradskim sindikalnim vijećima. Tako, dok izrazito pozitivna mišljenja o utjecaju sindikata na razvoj samoupravljanja izražavaju ispitanici u Karlovcu i Varaždinu, pretežno negativna u Zadru (34,3%), izrazito visoku neinformiranost o utjecaju sindikalne organizacije na samoupravne procese u radnoj organizaciji ispoljavaju ispitanici u Slavonskoj Požegi i Zagrebu. Smatramo da to mogu biti vrlo indikativni podaci za procjenu stvarne aktivnosti osnovnih organizacija sindikata na razvijanju samoupravljanja na području pojedinih općinskih sindikalnih vijeća.

Kontrola odgovora na to pitanje s varijablama, kao što su pripadnost pojedinom strukovnom sindikatu i veličina radne organizacije, nije ukazala na to da postoje statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika, što upućuje na zaključak da te ocjene ne možemo protegnuti na pojedine sindikate u SR Hrvatskoj u cjelini.

Kako *izrazito visoke razlike* u procjeni utjecaja osnovne organizacije sindikata na razvoj samoupravnih odnosa u radnoj organizaciji postoje jedino kada se diferencirano prati djelatnost pojedinih organizacija sindikata — smatramo da su date ocjene sindikalnog članstva zasnovane prije svega na realnoj aktivnosti sindikalne organizacije. Tome u prilog govori i činjenica da ne postoji statistički značajna veza između pozitivnih, odnosno negativnih ocjena ispitanikâ o utjecaju sindikata na razvoj samoupravljanja u njihovoj radnoj organizaciji i ličnih karakteristika ispitanika kao što su spol, dob, kvalifikacije i mjesto rada (neposredna proizvodnja, režijske službe, neprivreda itd.).

Pretpostavka da položaj u upravnoj strukturi poduzeća utiče na procjenjivanje uloge koju sindikat ima u razvoju samoupravnih odnosa nije se potpuno potvrdila. Rezultati istraživanja su pokazali da ne postoje nikakove razlike te procjene između nižih i srednjih rukovodilaca i radnika članova sindikata. Jedino je viši rukovodeći kadar (direktor poduzeća, grupacije i slično) pokazao nešto veću benevolentnost u procjeni koju ima sindikalna organizacija u razvijanju samoupravnih odnosa u radnoj organizaciji. Pretpostavljamo da je ta razlika rezultat njihove bolje informiranosti o mjestu, funkciji i ulozi sindikata u razvoju samoupravnih odnosa u društvu uopće, ali i toga što oni mnogo više komuniciraju sa sindikalnim rukovodstvom u poduzeću, pa su, prema tome, i bolje informirani o toj problematici.

Osobito upozoravamo na podatke koje smo dobili uspoređivanjem procjene intenziteta aktivnosti sindikalne podružnice i njezinog utjecaja na razvoj samoupravljanja u radnoj organizaciji. *Tamo gdje se ta djelatnost ocjenjuje kao jako aktivna, praktički ne postoje oni koji smatraju da sindikat nije značajno doprinio razvoju samoupravljanja.* Obrnuto, kada se procjenjuje da sindikalna organizacija nije bila aktivna ili kada se ne zna što je radila, smatra se da nije ni značajnije utjecala na razvoj samoupravljanja. *Među navedenim pojavama postoji vrlo visoka korelacija.* Od maksimalno moguće visine C koeficijenta, C=0,96, kontigencija među navedenim pojavama iznosi 0,69.

Utjecaj organizacije sindikata na razvoj samoupravnih procesa moguće je pratiti i preko sposobnosti organizacije da se izbori za ostvarivanje vlastitih stavova. Postavili smo stoga pitanje: „Kad bi vaša osnovna organizacija sindikata utvrdila da je neophodno potrebno promijeniti dogovor o kriterijima raspodjele osobnih dohodaka, da li bi se mogla izboriti da se te promjene ostvare?“

Akciona sposobnost osnovne organizacije sindikata

(U procentima)

	mogla bi	ne bi mogla	ne znam
Karlovac	52,6	19,0	28,4
Pula	52,0	19,6	28,4
Slavonska Požega	41,4	29,6	29,0
Varaždin	56,7	15,5	27,9
Zadar	50,8	26,5	22,7
Zagreb	42,3	25,2	35,5

Kao što se iz tabele vidi, u Slavonskoj Požegi, Zadru i Zagrebu izrazito je visok broj anketiranih članova sindikata koji smatraju da njihova osnovna organizacija sindikata, čak i kada bi donijela određeni stav, ne bi bila sposobna da ga provede u život. Taj podatak je osobito nepovoljan za Zagreb i zbog učešća velikog broja članova sindikata koji se nisu mogli opredijeliti (35,5%), a i zbog toga što je u Zagrebu bilo anketirano čak 1.680 zaposlenih radnika. Čini nam se da je distinkciju

odgovorâ na to pitanje vrijedno razmotriti i stoga što pitanje zahvaća u područje od životnog interesa za članstvo, a dato je u situaciji neposredno nakon donošenja i potpisivanja samoupravnih sporazuma o dohotku i osobnim dohocima, u čemu je sudjelovala i sindikalna organizacija. Da li je ta skepsa kod značajnog broja članova sindikata rezultat neposrednog iskustva, ili samo opća projekcija o akcionoj sposobnosti vlastite osnovne organizacije sindikata — teško je tvrditi bez dodatnog istraživanja.

Umjesto rezimiranja navedenih stavova članova sindikata o akcionoj sposobnosti i efikasnosti u organiziranju radnika u samoupravnim procesima, željeli bismo ukazati na jedan problem koji tu efikasnost bitno određuje. Riječ je o problemima osiguravanja adekvatnih mehanizama komuniciranja i informiranja u sindikalnoj organizaciji u cjelini. Činjenica je da je sindikalno članstvo vrlo loše informirano o djelatnosti sindikalnih vijeća i odbora pojedinih sindikata na nivou općine, odnosno grada. Na primjer, u Zagrebu čak 63,2% anketiranih članova sindikalne organizacije ne zna ništa o radu i akcijama koje pokreću gradski odbori sindikata i Gradsko sindikalno vijeće u cjelini. To nam neposredno ukazuje na značaj rješavanja problematike sistematskog informiranja članova o radu sindikata, a i na potrebu drugačijeg organizacionog konstituiranja gradskih (odnosno općinskih) organa sindikata, koji bi, djelujući na principima delegatskog sistema, mogli ostvariti neophodno potrebnu komunikaciju između osnovnih organizacija sindikata i općinskih foruma.

Prilozi

Tihomir Đokanović

USLOVI I MOGUĆNOSTI EKONOMSKE SARADNJE JUGOSLAVIJE SA INOSTRANSTVOM

Još dok je trajala diskusija o Nacrtu ustava isticana je potreba ustavnog regulisanja pravaca i obima uklapanja jugoslovenske privrede u međunarodnu podelu rada. U Nacrtu platforme za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ tome je pitanju, međutim, poklonjeno mnogo više pažnje, baš s obzirom na to što je međunarodnom podelom rada obuhvaćena i jugoslovenska privreda i što je ona, kao i ostale nacionalne privrede, samo deo ukupne svetske privrede, pa joj, prema tome, ne može ni biti svejedno kakav položaj zauzima u njoj.

Ima i posebnih razloga zbog kojih se treba angažovati na što povoljnijem uklapanju jugoslovenske privrede u međunarodnu podelu rada. Ti razlozi proizlaze iz određenih kretanja u svetskoj privredi, zatim iz dostignutog nivoa razvoja domaće privrede, a i iz posebnog položaja Jugoslavije u svetskoj privredi i političko-ekonomskih odnosa u svetu.

Kao neangažovana i nesvrstana zemlja sa socijalističkim društvenim uređenjem, Jugoslavija je otvorena za ekonomsku saradnju sa gotovo svim zemljama sveta, što potvrđuje i činjenica da ona održava i razvija uzajamne ekonomske odnose sa preko 117 zemalja, na svih pet kontinenata. Kao područje otvoreno za ekonomsku saradnju, jugoslovenska privreda je izložena određenom uticaju svetske privrede kao celine i privrede pojedinih regiona, sa kojima je ekonomski bolje povezana, ali i ona sama, kao začetnik i aktivni protagonist nediskriminacije i neeksploatacije u međunarodnim ekonomskim odnosima, u sasvim određenom smislu pozitivno utiče na te odnose, ukazujući svojom praksom i teorijom na pravce budućeg razvoja tih odnosa. Jugoslovenski stavovi o tom pitanju su dolazili do potpunog izražaja na konferencijama o trgovini i razvoju i, naročito, na Konferenciji neangažovanih u Alžiru.

Stepen uključenja privrede jedne zemlje u međunarodnu podelu rada zavisi, uglavnom, od: veličine zemlje, dostignutog nivoa razvoja njene privrede, politike otvorenosti ili zatvorenosti koju ta zemlja sprovodi prema privredama drugih zemalja, kao i od otvorenosti tih privreda prema određenoj nacionalnoj privredi. Prema tome, ukoliko je neka nacionalna privreda ekonomski razvijenija, utoliko su veće i njene potrebe

i mogućnosti da razvija ekonomsku saradnju s drugim zemljama, jer je ona tada u mogućnosti i više da kupi i više da ponudi drugim partnerima.

Jugoslavija kao srednje razvijena industrijsko-agrarna zemlja, sa relativno širokom podelom rada unutar nacionalne privrede i s izvanredno bogatim prirodnim nalazištima mnogih važnih sirovina, ima i svoje posebne razloge da neprestano istražuje nove mogućnosti i nove prostore da bi proširila svoje ekonomske veze. Takvim mogućnostima Jugoslavije pogoduje ne samo njen izvanredno povoljan geografski položaj i blizina nekih važnijih tržišta nego i mogućnost korišćenja svih oblika savremenog transporta, što je i te kako važno za ekonomske dodire među zemljama.

Međutim, najvažniji razlog za razvijanje ekonomske saradnje i traženje mogućnosti za njeno proširenje s inostranstvom svakako proizlazi iz stepena razvijenosti jugoslovenske privrede, pravca i ciljeva njenog razvoja. Prema srednjoročnom privrednom planu u periodu do 1975. godine predviđen je porast izvoza robâ i usluga po stopi od 15% (pri porastu društvenog proizvoda od 7,5 na 8,5%; industrijske proizvodnje za 9—10%; zaposlenosti od 2,5 do 3% i prosečne produktivnosti od 6,5 do 7% godišnje). Osim porasta ukupnog obima proizvodnje, doći će i do značajnih promena u strukturi i stepenu obrade i izvezenih i uvezenih proizvoda. Tako će se stavka uvoza proizvoda visoke tehničke prerade povećati od 53,9 na 56,5%, a stavka uvoza neobrađenih proizvoda znatno smanjiti. Sem povećanja izvozno-uvoznih robnih tokova, za sadašnji trenutak jugoslovenske privrede od velikog je značaja stvaranje uslova za povećanje takozvanih nerobnih prihoda u platnom bilansu, prvenstveno intenzivnijim razvojem inostranog turizma, pomorskog i tranzitnog saobraćaja. Tako će nerobni prihodi povećati svoje učešće do 1975. godine od 25 na 32%.

Činjenica da se jugoslovenska privreda u dosadašnjem razvitku, u celini posmatrano, razvijala uzlaznom linijom, pokazuje da su tome, pored dinamičnog unutrašnjeg privrednog razvitka, takođe mnogo doprinele i njene spoljnoekonomske veze. On ukupnog broja zemalja sa kojima Jugoslavija održava ekonomsku saradnju, 86 su zemlje u razvoju. Nužnost i korist održavanja ekonomskih odnosa pokazuju da je jugoslovenska privreda u velikoj zavisnosti pre svega od spoljnih tržišta u koja plasira 15% svoje proizvodnje, a, s druge strane, ta činjenica pokazuje i principijelnu otvorenost jugoslovenske privrede za ekonomsku saradnju uopšte. Međutim, prema stepenu razvijenosti jugoslovenske privrede, njenom privrednom i društvenom bogatstvu, geografskoj situiranosti pre svega u Evropi i aspiracijama koje ima u pogledu budućeg svog ekonomskog razvitka, smatra se (prema današnjem iskustvu u tom pogledu) da je udeo njene spoljne trgovinske razmene u društvenom bruto-produktu od 15% neadekvatan stepenu i strukturi njenog privrednog razvitka, i da bi trebalo da ona, s obzirom na napred pobrojane mogućnosti, poveća taj udeo na preko 25%.

Prema tome, radi ispunjavanja osnovnih uslova za brži ukupni ekonomski razvitak zemlje postavljalo se pitanje još veće razvijenosti eko-

nomskih odnosa jugoslovenske privrede s inostranstvom, a iznad svega povećanje volumena i promene strukture izvoza.[1] Pri tome izuzetnu važnost za razvoj spoljnotrgovinske razmene imaju pojedina regionalna tržišta na kojima Jugoslavija inače realizuje najveći deo svoje razmene.

ROBNA RAZMENA NA TRŽIŠTIMA ZAPADNE EVROPE

Pošto je u savremenim uslovima razmene robâ i usluga na svetskom tržištu mnogo teže prodati nego kupiti (u posleratnom periodu oskudice robâ bilo je upravo obrnuto), od interesa je usredsrediti veću pažnju na određene mogućnosti i teškoće u osvajanju stranih tržišta i mogućnosti povećanja jugoslovenskog izvoza kao svojevrsnog uklapanja jugoslovenske privrede u međunarodnu podelu rada.[2] I to baš zbog toga što se jugoslovenski izvoz, kao što je rečeno, sve više susreće s raznim ograničenjima koja zaustavljaju kretanje roba, od carinskih i necarinskih barijera duž evropskih tržišta. Prirodno, usled toga je sve teže zadržati se na ovim tržištima i proširivati ekonomske veze sa njima.

Međutim, ta nepovoljnost ima utoliko veći značaj baš zbog toga što tržišta Zapadne Evrope predstavljaju izuzetnog partnera za jugoslovensku spoljnotrgovinsku razmenu, jer se na njima plasiraju znatni viškovi, pre svega poljoprivredne proizvodnje, a sada sve više i industrijskih proizvoda. To su, dakle, tradicionalna tržišta za mnoge jugoslovenske proizvode koja su ujedno i isporučioci razne robe jugoslovenskoj privredi, od koje veliki deo otpada na industrijsku opremu. Na primer, od ukupnog izvoza SFRJ, koji je 1973. iznosio 38 milijardi dinara, na razvijene industrijske zemlje Zapadne Evrope otpalo je gotovo ²/₃ od ukupnog izvoza.

Iz takve kvantitativne raspodele jugoslovenskog izvoza proističe veoma veliki udeo industrijski razvijenih zemalja prema ostalim grupacijama. Na primer, od ukupne razmene Jugoslavije s inostranstvom, na Evropsku ekonomsku zajednicu otpada u 1973. godini 29,2% izvoza i 37,6% uvoza. Naravno, tako velika razlika u korist uvoza s ovoga područja produbljuje trgovinski debalans u spoljnotrgovinskoj razmeni Jugoslavije sa EEZ, a neprestano opadanje dinamike izvoza samo povećava taj deficit. To pokazuje i sledeći pregled po zemljama.

---

[1] Povećanje izvoza do 25% od vrednosti društvenog bruto-proizvoda pretpostavlja traženje novih tržišta i novih kupaca naših robâ. To je danas, u uslovima oštre konkurencije na svetskom tržištu i razvijenih zaštitnih mera oko pojedinih nacionalnih i regionalnih tržišta razvijenih industrijskih zemalja, težak i složen proces.

[2] Naravno, ne može se mehanički odvojiti izvoz od uvoza jer oba oblika robne razmene čine sadržinu ekonomskih odnosa s inostranstvom. Međutim, radi boljeg sagledavanja samoga problema, moguće je u analizi baciti više svetlosti na pojedinačni oblik, što će ovoga puta biti primenjeno upravo na izvoz.

Pregled robne razmene SFRJ sa zemljama EEZ u 1971. i 1972. godini

(U hiljadama dolara)

	Izvoz 1972	Izvoz 1971	% povećanja	Uvoz 1972	Uvoz 1971	% povećanja
Belgija	9.005	9.565	—5,9	38.012	39.942	—4,8
Holandija	24.821	26.975	—8,0	46.548	49.742	—6,4
Francuska	57.588	63.466	—8,9	127.487	109.738	+16,2
Italija	226.265	254.650	—11,2	396.519	377.862	+4,9
SR Nemačka	210.717	197.474	+6,7	617.407	567.286	+8,8
Ukupno EEZ	528.396	552.130		1.225.973	1.144.570	

U oceni značaja tih tržišta za jugoslovenski izvoz stoji i okolnost što zbog relativne blizine proizvodnim središtima transportni troškovi ne umanjuju komparativnu prednost u cenama poljoprivrednih proizvoda. S druge strane, imajući na umu veoma visok nivo tehnološke razvijenosti u Zapadnoj Evropi, Jugoslavija iz njenih tehnoloških središta uvozi opremu za razvoj svojih industrijskih postrojenja.

Ali zaoštrenost uslova trgovanja pokazuje se sve više u tome što se baš na tim tržištima, naročito na Zajedničkom evropskom tržištu, uvode sve veće barijere kako bi se otežao izvoz drugih na ta tržišta. Tako je raznim protekcionističkim merama pogođen izvoz poljoprivrednih proizvoda iz Jugoslavije, jer se u zemljama članicama Zajedničkog evropskog tržišta primenjuju kvantitativna ograničenja na uvoz (odobravaju se dozvole uvoznih kvota), zatim se primenjuju prelevmani i superprelevmani na uvozne cene pojedinih poljoprivrednih proizvoda (goveđe meso, na primer), kao i određene takse za izravnanje nižih uvoznih i viših cena te iste robe proizvedene u nekoj od zemalja članica ZET-a. Tako se primenom prelevmana obrazuju cene uvoznih proizvoda koje bivaju veće od prosečnih svetskih, što umanjuje konkurentnu sposobnost zemlje izvoznice. Koliko te restriktivne mere pogađaju jugoslovenski izvoz, vidi se i po tome što je u strukturi izvoza poljoprivrednih proizvoda preko 80% izvoza žive stoke (mesa) bilo usmereno baš na ta tržišta industrijski razvijenih zemalja.

Najbolji primer tog ograničavajućeg uticaja, putem uvedenih prelevmana na jugoslovenski poljoprivredni izvoz na ta područja, pruža pregled izvoza za dve uporedne godine.

(U milionima dolara)

Godina	Vrednost	Udeo poljoprivrede u ukupnom izvozu SFRJ prema EEZ
1971	176,0	47%
1972 (period snažnog uvođenja)	151,6	27% Smanjenje prema 1967. za 14%

Iako je Jugoslavija tradicionalni izvoznik poljoprivrednih proizvoda na tržišta Zapadne Evrope, preobražaj njene privrede i opšti nivo privrednog napretka su umnogome izmenili i izvoznu strukturu u korist industrijskih proizvoda.

Pregled izvoza industrijskih proizvoda

(U milionima dolara)

Godina	Ukupan izvoz SFRJ	Izvoz u EEZ	Učešće EEZ u %
1962	385,8	54,4	
1967	783,4	133,0	17%
1970	1.183,7	305,4	26%

Ali, uprkos takvom porastu, nameće se zaključak da ukupan obim izvoza industrijskih proizvoda prema ovom regionu ne odgovara postojećim mogućnostima industrijske proizvodnje Jugoslavije. To u isto vreme još više pokazuje koliko jugoslovenska industrija i spoljnotrgovinska mreža uopšte treba da se bore za još veću promenu izvozne strukture prema ovome regionu.

Izvoz u %

	industrijskih proizvoda	poljoprivrednih proizvoda
II polugođe 1972	109,5	98,6
I kvartal 1973	117,1	91,8

Koliko je to područje važno sa gledišta novih izvoznih mogućnosti na njemu (jedna procena pokazuje da bi apsorpciona mogućnost proširenog ZET-a mogla da primi ne 40% od ukupnog jugoslovenskog izvoza poljoprivrednih proizvoda, nego i 54%), toliko baš na njemu postoji problem trgovinskog deficita koji je u porastu, što pokazuju i ovi podaci. Po trgovinskom bilansu 1968. godine, ukupni deficit je iznosio 242,9 miliona dolara, a samo u trgovini sa ZET-om 61,9, ili 25% prema ukupnom deficitu u 1970. godini. Međutim, trgovinski deficit je i dalje u porastu u oba pravca. Naime, ukupni deficit po trgovinskom bilansu zemlje porastao je na 1.195,1 miliona dolara, a prema ZET-u na 592,7 ili 49% u 1972. godini.

Kada se u analizi spoljnotrgovinske razmene Jugoslavije i zapadnoevropskog tržišta u celini posmatra odnos prema pojedinim zemljama članicama, pada u oči visoka orijentacija naše spoljnotrgovinske razmene uglavnom sa dvema zemljama članicama ZET-a: sa SR Nemačkom i Italijom, koje su izmenile mesta po kvantitativnom udelu u našem izvozu i uvozu. Prvo je, naime, SR Nemačka po obimu uvoza iz naše zemlje i iz-

voza u našu zemlju zauzimala prvo mesto[3], a unazad godinu-dve ustupila ga je Italiji. Od ukupnog izvoza Jugoslavije na Zajedničko evropsko tržište u 1968. godini, te dve zemlje apsorbuju 76%, a 1970. je, međutim, njihovo učešće u jugoslovenskom uvozu bilo poraslo na čitavih 82%.

Dosadašnja analiza jugoslovenske spoljnotrgovinske razmene, kada su u pitanju tržišta razvijenih industrijskih zemalja, pokazuje, takođe, da je izvozna struktura još relativno jednostrana i neadekvatna postojećoj proizvodnoj strukturi; u kojoj inače industrija u društvenom proizvodu učestvuje sa 37,1%, a poljoprivreda sa 19,9%.

S druge strane, daleko najveće učešće tih zemalja u spoljnotrgovinskoj razmeni Jugoslavije ne samo što relativno nesrazmerno vezuje našu spoljnotrgovinsku orijentaciju za takozvana središta ekonomske i trgovinske moći, kakvima se danas prikazuju tržišta Zapadne Evrope, već nesrazmerno vezivanje za ta tržišta prenosi brže inflatorne tendencije na jugoslovensko tržište.

Međutim, sa toga gledišta se relativno nepovoljan razvoj regionalne spoljnotrgovinske razmene Jugoslavije nastavio i u 1973. godini, kada je došlo do novog povećanja učešća razvijenih industrijskih zemalja u jugoslovenskom izvozu za +26% (prema Istočnoj Evropi +13,3%, a smanjio se prema zemljama u razvoju za −10,8% iste godine).

Otuda se prvenstveno kao trajni dugoročni zadaci postavljaju: prestruktuiranje pravaca regionalnog izvoza; povećanje udela izvoza industrijskih proizvoda i opreme prema zapadnim tržištima u odnosu na sirovine i poljoprivredne proizvode; proširenje i drugih oblika spoljnoekonomskih povezivanja (industrijska kooperacija pre svega) i što brže smanjenje spoljnotrgovinskog deficita. Izuzetne mogućnosti prestruktuiranja i povećanja spoljnotrgovinske razmene, izvoza posebno, pružaju istočnoevropska tržišta i tržišta zemalja u razvoju.

EKONOMSKI ODNOSI S ISTOČNOEVROPSKIM ZEMLJAMA

Posle jednog razdoblja promenljivog intenziteta spoljnotrgovinske razmene između Jugoslavije i istočnoevropskih zemalja, uglavnom članica SEV-a, sadašnji period se karakteriše relativno stabilnim tokovima robne razmene, razvijanjem i drugih oblika međusobnih ekonomskih odnosa (industrijska kooperacija i razmena turista) i uzajamnog traženja mogućnosti za njeno proširenje u svim pravcima.

Analiza obima i vrednosti robne razmene između Jugoslavije i zemalja članica SEV-a pokazuje da to područje, po svom značaju i učešću u spoljnotrgovinskoj razmeni Jugoslavije, zauzima drugo mesto, sa nešto manjim učešćem od EEZ. Na primer, 1973. godine EEZ je u jugosloven-

[3] Jugoslavija je za poslednjih devet godina ušla u red dvadeset najvažnijih trgovinskih partnera Zapadne Nemačke. Prema nemačkim podacima, Jugoslavija je između 1961. i 1971. stajala na 11. mestu po uvozu iz SR Nemačke. Međutim, jugoslovenski izvoz je u velikoj nesrazmeri s uvozom. Među isporučiocima robe Nemačkoj Jugoslavija se nalazi tek na 17. mestu, s porastom vrednosti isporuka od 258 miliona maraka na 1 milijardu i 200 miliona.

skom izvozu učestvovala sa 32,9%, a zemlje SEV-a sa 32,5%; u uvozu, međutim, EEZ sa 40%, a SEV sa 20,6%.

Inače, u poslednjih deset godina robna razmena SFRJ sa zemljama SEV-a porasla je oko tri puta. U 1960. godini obim razmene iznosio je 370 miliona dolara, a u 1970. godini 1.130 u oba pravca. Štaviše, za jugoslovensku trgovinu sa zemljama toga područja karakteristično je da je ona od 1960. do 1966. godine rasla bržim tempom nego što je rasla celokupna spoljnotrgovinska razmena zemlje uopšte. Ali već u sledećem razdoblju (1966—1970) dolazi do usporavanja porasta i smanjenja učešća toga područja u celokupnom jugoslovenskom spoljnotrgovinskom prometu.

Postavlja se pitanje ocene obima, strukture i eventualnih procena sadašnjih i budućih tendencija u razvoju ekonomske saradnje jugoslovenske i privreda istočnoevropskih zemalja. Struktura izvoza na području SEV-a je u svakom slučaju povoljnija u odnosu na strukturu izvoza prema zapadnim tržištima i u osnovnim komponentama se sastoji: u izvozu sirovina i repromaterijala (43%), izgradnji i opremi brodova (24%) i plasmanu proizvoda široke potrošnje (33%).

Najveći uvoznik jugoslovenskih proizvoda u prošloj godini bila je baš zemlja sa toga područja (SSSR), sa 5,6 milijardi dinara.

U analizama tokova i oblika ekonomskog povezivanja s tim područjem, uprkos proširenju i povećanju pojedinih tokova koji su se ostvarili i tokom 1973. godine, ukazuje se neprestano i na nove mogućnosti na obema stranama koje nude uslove za nadmašivanje dostignutog nivoa. Reč je, pre svega, o korišćenju komparativnih prednosti, relativne blizine tržišta, razvijenih komunikacija kroz sva tri vida transporta (osobito vodene saobraćajnice Dunava), međusobne navike na potrošnju određenih proizvoda i slično. Pored toga, u pitanju je i ekonomska komplementarnost između privreda kako u prirodnom dopunjavanju asortimana robne razmene vezanih za prirodne resurse svake privrede tako i strukture same proizvodnje.

Isporuka obojenih metala kao određenih sirovina od strane jugoslovenskih preduzeća i uvoz nafte i, u skoroj budućnosti, zemnog plina iz istočnoevropskih zemalja predstavljaju primere međusobnog nadopunjavanja na osnovi prirodnih mogućnosti proizvodnje. Uz to proširenju ekonomskih veza pogoduje i strukturalna podudarnost proizvodnje u tom smislu što se istočnoevropska tržišta sve većma otvaraju za prijem robe široke potrošnje, za koju inače postoje proizvodni kapaciteti i relativno povoljne mogućnosti proizvodnje u Jugoslaviji. Ti su proizvodi i inače stekli povoljne ocene od potrošača u ovim zemljama, što je i te kako važno u situaciji kada i neke druge zapadnoevropske industrijske zemlje računaju na sličnu tražnju u istočnoevropskim zemljama.

Neosporno je da tržište istočnoevropskih zemalja i privrede tih zemalja posebno predstavljaju već značajan prostor za povećanje plasmana jugoslovenskih proizvoda i usluga. Međutim, i pored toga, te zemlje u našoj ukupnoj spoljnotrgovinskoj razmeni ne zauzimaju ono mesto koje bi odgovaralo realnim mogućnostima jugoslovenske privrede i njenim težnjama u razvijanju međusobne ekonomske saradnje sa tim područjem.

U pitanju je način osnovne realizacije ekonomske saradnje, uslovljen dugoročnim sporazumima i robnim listama, koje se dosta kruto postavljaju na međudržavnom nivou i ne ostavljaju gotovo nikakav prostor za odstupanja, dopunjavanja ili slobodna ugovaranja između privrednih organizacija preko kojih se neposredno sprovodi sama realizacija.

Postoje i određene nepodudarnosti između subjekata koji vrše tu realizaciju. Na jugoslovenskoj strani se kao subjekti i nosioci poslova javljaju samostalne i samoupravne proizvodne i prometne asocijacije, koje u okviru globalnog plana razvoja samostalno utvrđuju predmet plasmana i procenjuju motive angažovanja. Na strani istočnoevropskih zemalja, međutim, u ime proizvodnih i prometnih organizacija istupaju predstavnici države, i tek pošto oni utvrde relevantne činjenice, prenose realizaciju poslova na same specijalizovane organizacije za vršenje poslova spoljnotrgovinske razmene. Baš u tom međuprostoru — od inicijative do početka realizacije — javljaju se na obema stranama izvesna nepoznavanja važećih propisa i pravila, koja onda usporavaju ili sužavaju i sam plasman.

Pitanje oblika plaćanja takođe već odavno sužava i usporava uglavnom jugoslovenske inicijative, pošto se u međusobnim odnosima primenjuje bilateralni kliring, koji, kao što je poznato, limitira zemlju koja pokazuje veće inicijative u ekonomskim poslovima i u njima ostvaruje potražni saldo.[4] Zato se kao neodložan zadatak postavlja iznalaženje pogodnijih oblika plaćanja i adekvatnijih formi realizacije poslova. Nešto je već i postignuto, na primer sa NR Mađarskom, sa kojom se prešlo na konvertibilni oblik plaćanja. No, u svakom slučaju, oseća se potreba studioznijeg izučavanja i strukture tražnje na tim tržištima i važećih formi u okviru kojih te zemlje ostvaruju spoljnoekonomske aktivnosti.

Kada se procenjuju mogućnosti našega izvoza na ta tržišta, ne treba gubiti iz vida da u fazi savremenog popuštanja zategnutosti između Istoka i Zapada sadržinu njihovih odnosa veoma brzo ispunjava zaključivanje uzajamnih ekonomskih ugovora i da zapadne zemlje studiozno izučavaju strukturu i obim tražnje na tržištima tih zemalja. Ne bi se to, međutim, moglo kazati i za jugoslovensku spoljnoekonomsku operativu, niti za naučne institucije koje bi trebale da pronađu i ukažu na nove prostore koji bi bili ispunjeni jugoslovenskim inicijativama. Stiče se, naprotiv, utisak da je to područje, u ovom trenutku, čak slabije proučeno i procenjeno i od zapadnih tržišta. Možda su dva fenomena tome pogodovala: razvitak ekonomskih odnosa između Jugoslavije i tih zemalja u prošlosti, kada su oni stagnirali, i zabluda da su ta tržišta „slična kao što su bila u prošlosti". Naravno da su obe pretpostavke zastarele.

Uzajamni ekonomski odnosi između jugoslovenske privrede i privreda istočnoevropskih zemalja u stalnom su jačanju, a forme realizacije ekonomskih odnosa se i u tim zemljama neprestano menjaju, pa ih naša ni teorijska ni praktička misao pravovremeno ne obuhvataju i ne proce-

---

[4] Zemlja koja u međusobnoj razmeni ostvari potražni saldo nužno mora da smanjuje svoje poslovne inicijative, jer je na drugoj strani uvoz limitirajući faktor. Jugoslavija je u nizu godina imala prema tim zemljama potražni saldo. Trebalo je da prošlogodišnji kredit SSSR-a od 500 miliona dolara umnogome ukloni teškoće te prirode.

njuju. U nedavnim raspravama u privrednim komorama je dodirnuto to pitanje, ali samo konstatacijom „da se namnožio broj predstavnika" naših poslovnih organizacija u tim zemljama. Međutim, i toliko koliko ih ima, oni su više zaokupljeni ostvarenjem konkretnih aranžmana nego studioznim i dugoročnim izučavanjem tržišta tih zemalja. Možda bi za tako složen zadatak trebalo intenzivirati postojeća tela ili, čak, postaviti novu specijalizovanu instituciju koja bi se isključivo bavila izučavanjem tražnje i ponude na tržištima istočnoevropskih i azijskih socijalističkih zemalja. Stvar je, naravno, i društvene zajednice i zainteresovanih privrednih organizacija da procene u kojoj bi se formi ostvario takav cilj koji bi sigurno doprineo još bržem proširivanju naše ekonomske saradnje s tim područjem, sa kojim nas inače vezuju mnogi zajednički ekonomski i politički interesi.

Ne treba, takođe, zaboraviti da s druge strane, pored povoljnih političkih i ekonomskih uslova za oživljavanje ekonomske saradnje, jugoslovenski izvoz na ta tržišta pokazuje najveći stepen efikasnosti i rentabilnosti, što potvrđuju podaci iz tabele o kretanju jugoslovenskog izvoza po glavnim izvoznim tržištima. Tako je za 1971. godinu stopa većeg porasta jugoslovenskog izvoza na tržišta Istočne Evrope bila pozitivna i iznela +17%.

Robni promet s inostranstvom

	1968	1969	1970	1971	1972
Stope rasta vrednosti izvoza	0,9	16,7	13,9	8,1	17,7
Stope rasta vrednosti uvoza	5,2	18,8	34,7	13,2	5,3
Pokrivenost uvoza izvozom u %	70,3	69,1	58,4	55,8	69,3

Napomena: Proračunato prema zvaničnom kursu Narodne banke koji je stupio na snagu 22. decembra 1971. Pokrivenost uvoza izvozom u 1967. je iznosila 73,3%.

EKONOMSKA SARADNJA JUGOSLAVIJE SA ZEMLJAMA U RAZVOJU

Analizom robne razmene s pojedinim područjima ukazano je i na neujednačenost geografske raspodele jugoslovenskog izvoza i uvoza, i na strukturalne nepodudarnosti. Reč je o pretežnoj koncentraciji izvoza na zapadno konvertibilno područje i klirinški sistem plaćanja na istočnoevropskim tržištima, gde se ukupno realizuje više od 80% izvoza i uvoza robâ i usluga. Podaci pokazuju da robna razmena i relativno i apsolutno opada prema širokom ekonomskom i geografskom prostoru koji ispunjavaju države i tržišta zemalja u razvoju. Otuda se postavlja pitanje ispitivanja mogućnosti za izvoznu preraspodelu izvoza i uvoza prema tom regionu i, što je važnije, za stvaranje uslova koji bi omogućili proširenje robne razmene i industrijske kooperacije.

Mada, naravno, to područje čini grčevite napore da izađe iz dugogodišnje ekonomske zaostalosti i zavisnosti, pa se, s obzirom na još ogra-

ničene svoje mogućnosti, bori sa svakovrsnim teškoćama unutrašnje i spoljnoekonomske prirode, ipak ono pruža realne izglede za apsorpciju jednog dela roba i za snabdevanje naše industrije neophodnim sirovinama.

Otuda, u skladu sa svojom spoljnom politikom razvijanja konstruktivnih i međusobno korisnih odnosa sa nesvrstanim zemljama Azije i Afrike, Jugoslavija, kao što je poznato, pridaje veliki značaj ekonomskoj saradnji sa zemljama u razvoju. Ona sa svoje strane neprestano istražuje nove mogućnosti koje doprinose proširenju te saradnje i prihvata, takođe, inicijative koje dolaze od odgovarajućih organa iz samih zemalja u razvoju.[5]

Koliki značaj Jugoslavija pridaje razvijanju ekonomske saradnje sa tim zemljama, pokazuje i nedavna rezolucija Skupštine SFRJ posvećena toj saradnji, rezolucija koju je najviše zakonodavno telo prihvatilo (što inače nije njegova praksa kada se razmatraju ekonomski odnosi s drugim područjima).

U pitanju su, zaista, posebni razlozi i interesi koji se tiču ne samo koristi koje od te saradnje mogu imati i privreda Jugoslavije i privrede zemalja u razvoju; reč je i o političkim vezama Jugoslavije kao nesvrstane zemlje sa tim zemljama, ali i o razvijanju novih modela ravnopravne ekonomske saradnje među nezavisnim zemljama.

Treba, dakle, na delu afirmisati ne samo ravnopravne političke odnose nego i ravnopravnu ekonomsku saradnju. Zbog toga je Skupština SFRJ jedinstveno poduprla predložene mere koje Savezno izvršno veće preduzima da stvori povoljnije uslove za razvoj ekonomske saradnje sa zemljama u razvoju i preporučila zainteresovanim radnim organizacijama da preko konkretnih aranžmana pristupe realizaciji tih uslova. Dosadašnji razvoj te saradnje ilustruje i sledeća tabela.

Robna razmena SFRJ sa zemljama u razvoju

(U milionima dolara)

Godina	Ukupno izvoz	SFRJ uvoz	Ukupno zemlje u razvoju izvoz	Ukupno zemlje u razvoju uvoz	% učešća u ukupnom jugoslovenskom izvozu	% učešća u ukupnom jugoslovenskom uvozu
1961	569	961	86	79	15	9
1962	690	887	158	100	23	11
1963	790	1.056	132	143	17	14
1964	893	1.323	143	187	16	14
1965	1.091	1.288	163	178	15	14
1966	1.220	1.575	178	192	15	12
1967	1.257	1.707	150	173	12	10
1968	1.259	1.797	165	159	13	9
1969	1.475	2.135	196	245	13	11
1970	1.679	2.872	174	295	10	10
1971	1.816	3.253	167	326	9	10

Izvor: Savezni zavod za privredno planiranje.

[5] Između Jugoslavije i većine zemalja u razvoju inače postoje izvanredno povoljne prijateljske veze saradnje, pa su i to veoma povoljni preduslovi da se još jače prodube i razviju i ekonomski odnosi.

njuju. U nedavnim raspravama u privrednim komorama je dodirnuto to pitanje, ali samo konstatacijom „da se namnožio broj predstavnika" naših poslovnih organizacija u tim zemljama. Međutim, i toliko koliko ih ima, oni su više zaokupljeni ostvarenjem konkretnih aranžmana nego studioznim i dugoročnim izučavanjem tržišta tih zemalja. Možda bi za tako složen zadatak trebalo intenzivirati postojeća tela ili, čak, postaviti novu specijalizovanu instituciju koja bi se isključivo bavila izučavanjem tražnje i ponude na tržištima istočnoevropskih i azijskih socijalističkih zemalja. Stvar je, naravno, i društvene zajednice i zainteresovanih privrednih organizacija da procene u kojoj bi se formi ostvario takav cilj koji bi sigurno doprineo još bržem proširivanju naše ekonomske saradnje s tim područjem, sa kojim nas inače vezuju mnogi zajednički ekonomski i politički interesi.

Ne treba, takođe, zaboraviti da s druge strane, pored povoljnih političkih i ekonomskih uslova za oživljavanje ekonomske saradnje, jugoslovenski izvoz na ta tržišta pokazuje najveći stepen efikasnosti i rentabilnosti, što potvrđuju podaci iz tabele o kretanju jugoslovenskog izvoza po glavnim izvoznim tržištima. Tako je za 1971. godinu stopa većeg porasta jugoslovenskog izvoza na tržišta Istočne Evrope bila pozitivna i iznela +17%.

Robni promet s inostranstvom

	1968	1969	1970	1971	1972
Stope rasta vrednosti izvoza	0,9	16,7	13,9	8,1	17.7
Stope rasta vrednosti uvoza	5,2	18,8	34,7	13,2	5.3
Pokrivenost uvoza izvozom u %	70,3	69,1	58,4	55,8	69.3

Napomena: Proračunato prema zvaničnom kursu Narodne banke koji je stupio na snagu 22. decembra 1971. Pokrivenost uvoza izvozom u 1967. je iznosila 73,3%.

EKONOMSKA SARADNJA JUGOSLAVIJE SA ZEMLJAMA U RAZVOJU

Analizom robne razmene s pojedinim područjima ukazano je i na neujednačenost geografske raspodele jugoslovenskog izvoza i uvoza, i na strukturalne nepodudarnosti. Reč je o pretežnoj koncentraciji izvoza na zapadno konvertibilno područje i klirinški sistem plaćanja na istočnoevropskim tržištima, gde se ukupno realizuje više od 80% izvoza i uvoza robâ i usluga. Podaci pokazuju da robna razmena i relativno i apsolutno opada prema širokom ekonomskom i geografskom prostoru koji ispunjavaju države i tržišta zemalja u razvoju. Otuda se postavlja pitanje ispitivanja mogućnosti za izvoznu preraspodelu izvoza i uvoza prema tom regionu i, što je važnije, za stvaranje uslova koji bi omogućili proširenje robne razmene i industrijske kooperacije.

Mada, naravno, to područje čini grčevite napore da izađe iz dugogodišnje ekonomske zaostalosti i zavisnosti, pa se, s obzirom na još ogra-

ničene svoje mogućnosti, bori sa svakovrsnim teškoćama unutrašnje i spoljnoekonomske prirode, ipak ono pruža realne izglede za apsorpciju jednog dela roba i za snabdevanje naše industrije neophodnim sirovinama.

Otuda, u skladu sa svojom spoljnom politikom razvijanja konstruktivnih i međusobno korisnih odnosa sa nesvrstanim zemljama Azije i Afrike, Jugoslavija, kao što je poznato, pridaje veliki značaj ekonomskoj saradnji sa zemljama u razvoju. Ona sa svoje strane neprestano istražuje nove mogućnosti koje doprinose proširenju te saradnje i prihvata, takođe, inicijative koje dolaze od odgovarajućih organa iz samih zemalja u razvoju.[5]

Koliki značaj Jugoslavija pridaje razvijanju ekonomske saradnje sa tim zemljama, pokazuje i nedavna rezolucija Skupštine SFRJ posvećena toj saradnji, rezolucija koju je najviše zakonodavno telo prihvatilo (što inače nije njegova praksa kada se razmatraju ekonomski odnosi s drugim područjima).

U pitanju su, zaista, posebni razlozi i interesi koji se tiču ne samo koristi koje od te saradnje mogu imati i privreda Jugoslavije i privrede zemalja u razvoju; reč je i o političkim vezama Jugoslavije kao nesvrstane zemlje sa tim zemljama, ali i o razvijanju novih modela ravnopravne ekonomske saradnje među nezavisnim zemljama.

Treba, dakle, na delu afirmisati ne samo ravnopravne političke odnose nego i ravnopravnu ekonomsku saradnju. Zbog toga je Skupština SFRJ jedinstveno poduprla predložene mere koje Savezno izvršno veće preduzima da stvori povoljnije uslove za razvoj ekonomske saradnje sa zemljama u razvoju i preporučila zainteresovanim radnim organizacijama da preko konkretnih aranžmana pristupe realizaciji tih uslova. Dosadašnji razvoj te saradnje ilustruje i sledeća tabela.

Robna razmena SFRJ sa zemljama u razvoju

(U milionima dolara)

Godina	Ukupno izvoz	SFRJ uvoz	Ukupno zemlje u razvoju izvoz	Ukupno zemlje u razvoju uvoz	% učešća u ukupnom jugoslovenskom izvozu	% učešća u ukupnom jugoslovenskom uvozu
1961	569	961	86	79	15	9
1962	690	887	158	100	23	11
1963	790	1.056	132	143	17	14
1964	893	1.323	143	187	16	14
1965	1.091	1.288	163	178	15	14
1966	1.220	1.575	178	192	15	12
1967	1.257	1.707	150	173	12	10
1968	1.259	1.797	165	159	13	9
1969	1.475	2.135	196	245	13	11
1970	1.679	2.872	174	295	10	10
1971	1.816	3.253	167	326	9	10

Izvor: Savezni zavod za privredno planiranje.

[5] Između Jugoslavije i većine zemalja u razvoju inače postoje izvanredno povoljne prijateljske veze saradnje, pa su i to veoma povoljni preduslovi da se još jače prodube i razviju i ekonomski odnosi.

Vremenski posmatrano, ekonomska saradnja u oblasti robne razmene dostigla je bila najvišu tačku 1960—1962. godine, kada je učešće tih zemalja u ukupnom jugoslovenskom izvozu iznosilo približno 158 miliona dolara, ili jednu petinu ukupnog jugoslovenskog izvoza, koji je tada iznosio 690 miliona dolara. U kasnijem periodu vrednost izvoza pada. Postavlja se pitanje koji su osnovni razlozi uslovili takav razvoj saradnje.

Izvesne teškoće u plaćanju koje su nastale na strani nekih zemalja u razvoju, s jedne strane, i ratno stanje koje je zahvatilo neke od njih (Pakistan i Indija, Bliski Istok itd.), s druge strane, neizbežno su rezultirali u slabljenju ekonomske saradnje i njenom svođenju na kratkoročne oblike i efekte. Reč je, pre svega, o teškoćama plaćanja, to jest potraživanjima Jugoslavije od pojedinih zemalja (ona prelaze sumu od 400 miliona dolara) i o izvesnoj nepodudarnosti u izvozno-uvoznoj strukturi robâ, u kojoj na strani uvoza Jugoslavije iz tih zemalja poljoprivredni proizvodi čine preko 54%.

Zemlje u razvoju najvažniji ekonomski partneri SFRJ

(U milionima dolara — zaokrugljene cifre)

	1969		1970		1971	
	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz	uvoz	izvoz
Egipat	29,6	21,6	23,7	26,2	13,0	16,5
Libija	1,7	9,9	1,4	6,0	0,4	14,4
Irak	18,6	4,2	28,6	3,1	44,5	3,8
Maroko	3,5	2,1	6,8	2,1	9,4	1,9
Zambija	3,1	1,2	3,0	6,6	28,3	6,0
Brazil	20,4	9,3	20,0	5,0	23,2	8,8
Peru	7,0	—	22,0	0,1	13,4	0,3
Indija	35,0	39,6	43,3	46,3	52,3	18,9
Iran	17,9	10,9	18,2	13,8	27,6	7,8
Malezija	12,7	0,8	12,6	2,2	9,4	0,7
Pakistan	11,3	13,5	9,4	10,8	13,0	15,5
Panama	—	23,6	9,9	0,5	0,1	9,9

Izvor: Statistika spoljne trgovine SFRJ za 1971. godinu.

Ne potcenjujući nastale teškoće, za koje selektivnijom politikom izbora partnera i gipkijim usklađivanjem robne strukture treba uporno tražiti rešenja, ne bi se zbog njih, međutim, smele izgubiti iz vida dugoročne perspektive i koristi koje jugoslovenska privreda može stvoriti iz postojećih i novih oblika ekonomske saradnje.

Kada se ukazuje na takvu povoljnu mogućnost saradnje, ima se na umu, pre svega, ne toliko klasični oblik ekonomskog povezivanja (kroz izvoz i uvoz robâ), gde su, uostalom, većim delom i nastale postojeće teškoće, koliko moderniji i savremeniji oblik ekonomskog povezivanja preko industrijske i proizvodne kooperacije i pružanja tehničkih usluga u građenju industrijskih postrojenja i objekata infrastrukture.

Pre svega, jugoslovenska privreda je u svakom pogledu dostigla takav stepen privrednog razvitka da može ravnopravno s drugim ekonomski

razvijenim zemljama da pruža takve usluge i da tehnički realizuje i vrlo složene objekte iz oblasti gradnje i opreme industrijskih fabrika, hidroelektrana, puteva, pristanišnih kejova i slično, što je, uostalom, potvrđeno u nizu zemalja u razvoju, gde poodavno i sve više domaće industrijske, energetske i saobraćajne kapacitete čine objekti koje su izgradili jugoslovenski proizvođači.

S druge strane, analiza pokazuje da je takav vid ekonomskog povezivanja na svetskom tržištu danas znatno povoljniji od klasičnog oblika trgovanja.

Ako se ima na umu da je Jugoslavija i sama pomorska zemlja s relativno razvijenom trgovačkom mornaricom i izgrađenim lukama i brodogradilištima, tada je sasvim opravdano očekivati da ona poseduje određeno iskustvo i u građenju objekata brodogradnje. Ona ne samo što poseduje stručnu radnu snagu nego i većinu materijala koji su neophodni za izradu objekata. Time se i objašnjava izvesna komparativna prednost iz koje rezultira porast zaključenih poslova koje jugoslovenska brodogradnja izvodi za inostrane poručioce.

Sličnu su reputaciju jugoslovenska preduzeća stekla i u građenju hidroelektrana. Polazeći od toga da je Jugoslavija u toku industrijalizacije svoje privrede izgradila veliki broj hidroelektrana i termoelektrana, ona je za te poslove osnovala veliki broj radnih organizacija, koje su, s obzirom na završavanje tih objekata u zemlji, u mogućnosti da preuzmu građenje sličnih objekata na strani, što se već uveliko i ostvaruje. Samo u zemljama u razvoju do sada je završeno i pušteno u rad 158 objekata te vrste, a 56 je još u izgradnji. Na primer, od većih poslova te vrste treba pomenuti HE Kafue u Zambiji, s kapacitetom 500 MW, itd.

Prema podacima za 1971. godinu, u zemljama u razvoju je izvedeno investicionih radova u vrednosti od preko 155 miliona dolara, što iznosi oko polovine ukupno izvedenih radova u inostranstvu. Prema tome, težište naše saradnje apsolutno treba prenositi na te oblike.

Pre svega, oblik industrijske proizvodne kooperacije pruža mogućnost zemlji koja nosi tehničku stranu realizacije da, pored pružanja materijalne opreme, plasira i svoje dugogodišnje proizvodno iskustvo, koje, kao nevidljiva roba, ima u današnjim uslovima gladi za tehnologijom veću vrednost od materijalne vrednosti usluga. (To vrlo dobro znaju i delovi jugoslovenske privrede koji dobar deo novostvorenih vrednosti još uvek odvajaju za plaćanje licenci i patenata na osnovu kojih proizvode.)

Pored toga, kada je reč o dugoročnim interesima saradnje jugoslovenske privrede s privredama zemalja u razvoju, oblik proizvodne saradnje koji se finalizira u konačnoj izgradnji i puštanju objekta u rad dovodi do prisnijeg povezivanja tako izgrađenih objekata s matičnim proizvodnim središtima u našoj zemlji, što produžava tu saradnju u vidu investicionog održavanja, budućih inovacija i zamene pojedinih delova, poboljšanja kapaciteta i slično.

Ta živa saradnja koja proizlazi i nastavlja se na osnovi zajednički izgrađenih objekata postaje ujedno i osnova za širu ekonomsku saradnju i na drugim područjima, kao što su: razmena robâ, obuka radne snage i zajedničko istupanje na treća tržišta. Osim toga, tako izgrađeni kapaciteti će sve više pružati mogućnost za racionalniju podelu rada između proizvodnih središta u Jugoslaviji i izgrađenih kapaciteta u tim zemljama, radi osvajanja novih tržišta u pojedinim zemljama u razvoju, što je inače bilo predviđeno i u dokumentima o takozvanoj trojnoj saradnji Jugoslavije, Indije i Egipta.

Prikazi

Prof. dr Radmila Stojanović: Optimalna strategija privrednog razvoja

(„Savremena administracija", Beograd, 1973, strana 288)

U novije vreme se u većini zapadnih zemalja zapaža sve veće interesovanje za probleme privrednog i društvenog razvoja u socijalizmu. Jedan od najznačajnijih uzroka toj pojavi leži, nesumnjivo, i u tome što socijalističke zemlje imaju sve značajniju ulogu u političkim, ekonomskim i drugim zbivanjima u savremenom svetu. Kada je reč o našoj zemlji, posebno interesovanje postoji i za instituciju samoupravljanja. Među evropskim socijalističkim zemljama Jugoslavija ima zapaženo mesto i ulogu, što proističe iz danas već poznate istine da je ona pre drugih stupila na put izgradnje novog tipa demokratskih socijalističkih odnosa. Posebnost njenog istorijskog položaja u ovoj sadašnjoj situaciji ogleda se u potrebi traženja potpuno novih rešenja, koja moraju biti prilagođena uslovima jedne male, višenacionalne, a uz to i nedovoljno razvijene zemlje. Sasvim je razumljivo što se u svojoj izgradnji socijalizma Jugoslavija mora sukobljavati sa mnoštvom teškoća i što će se one u posebnoj svetlosti ispoljavati baš u koncipiranju najpovoljnije strategije budućeg njenog privrednog i društvenog razvoja, kao i u iznalaženju najpovoljnije varijante toga razvoja.

Studija dr Radmile Stojanović u celini je posvećena takvim pitanjima. U njoj su analizirani suštinski problemi izbora najpovoljnije strategije i upravljanja privrednim razvojem, pod uslovima koji, u suštini, odgovaraju osnovnim karakteristikama naše, jugoslovenske privrede. U osnovne pretpostavke koje su ušle u temelje teorijske strukture *Optimalne strategije* ubrajamo: višenacionalnost, demokratski način upravljanja, kao i to da je reč o maloj socijalističkoj zemlji koja se približava srednjem stupnju razvijenosti.

Za metodološka i suštinska opredeljenja autorova karakteristično je stanovište prema kome je svakom društvenom, pa i ekonomskom sistemu svojstvena hijerarhijska struktura, iz koje nužno proizlazi neophodnost primene principa prioritetnosti u postavljanju osnovnog kursa razvojne politike. Štaviše, pošto je veliki ekonomski sistem izvanredno složen, a uz to se i pojedini njegovi elementi nalaze u interakciji i međusobnoj povezanosti, odatle i proističe potreba identifikovanja ključnih povratnih sprega sistema, a ujedno tu leže i razlozi zbog kojih se iznalaženje najpovoljnije strategije mora smatrati jednim od izuzetno složenih zadataka u upravljanju privrednim razvojem.

Priroda problema o kojima se raspravlja u studiji zahtevala je dinamičko pristupanje, pa je i to, zajedno s dosledno sprovedenim sistemskim pristupom, jedna od važnih metodoloških karakteristika ovoga rada. Ali ono što tu oblast čini i posebno zanimljivom nisu samo neki novi metodološki elementi, već je to, pre svega, okolnost da se u radu razmatraju specifični problemi optimalizacije u našoj privredi, čime je, u stvari, ukazano na glavne putokaze ekonomske politike i na potrebu sagledavanja perspektiva i dugoročnih problema u vezi s najpo-

voljnijim regulisanjem celokupnog privrednog i društvenog razvoja. To i jeste smisao često isticane ideje autora da je u radu reč o optimalnoj strategiji na srednji rok — ali koji treba shvatiti kao sasvim određeni deo dugog roka. U osnovnu konceptualnu strukturu modela ukomponovana je i ideja da je posredi zemlja koja je suštinski orijentisana na izgradnju demokratskog samoupravnog socijalističkog društva.

Sadržaj studije dat je u ovih pet poglavlja: „Kriteriji i pristupi izboru optimalne strategije"; „Viševarijantni pristup u biranju konkretne mešane strategije"; „Utvrđivanje prioriteta u privrednom razvoju male zemlje"; „Faktorska analiza u izboru strategije razvoja"; „Upravljanje".

Izlaganjem je obuhvaćena široka oblast problema. O problemima značajnim za izbor najpovoljnije strategije i ekonomsku politiku naše zemlje govori se u trećem, četvrtom i petom poglavlju. Međutim, radi potpunijeg upoznavanja celokupnog mehanizma optimalizacije, a i radi lakšeg sagledavanja koji se suštinski problemi postavljaju prilikom izbora najadekvatnijeg kursa privrednog razvoja, potrebna je studiozna analiza integralnog teksta, pa prema tome i dela izlaganja datog u prva dva poglavlja.

U prvom poglavlju se raspravlja o bitnim principskim pitanjima optimalizacije, kao i razlozima zbog kojih je neophodna primena viševarijantnog principa u izboru konkretne mešane strategije. O ovom drugom principu govori se, takođe, u vidu postavljanja opštih teorijskih načela, dok se o konkretnijim pitanjima koja se tiču načina i metoda izbora optimalne strategije raspravlja kasnije, to jest u vezi sa sistemom upravljanja i pitanjima vezanim za usavršavanje toga sistema.

U drugom poglavlju se govori o viševarijantnom principu u izboru konkretne mešane strategije, koji je takođe važan za razumevanje procesa optimalizacije. Ovim poglavljem obuhvaćeno je i proučavanje mogućnih strategija razvoja sa stanovišta različnih modela socijalizma, pri čemu osobitu pažnju sa gledišta samoupravne socijalističke privrede zaslužuje analiza teme posvećene slobodi izbora. To pitanje je prelomljeno i kroz prizmu višenacionalnosti i drugih bitnih problema razvoja prisutnih u našoj zemlji.

U trećem poglavlju su razmatrana pitanja koja čine srž svake ekonomske politike, a tiču se utvrđivanja prioriteta u privrednom razvoju male socijalističke zemlje kao što je Jugoslavija. Osnovni cilj privrednog razvoja, pa i samog procesa optimalizacije — maksimalno zadovoljenje društvenih potreba, ne bi se mogao ostvariti bez utvrđivanja skale prioriteta, pa bi u sadašnjoj fazi našeg privrednog razvoja u takve, središnje prioritete išli: spoljna trgovina, zaposlenost, eksterne ekonomije (shvaćene kao ukupan pozitivan efekat od funkcionisanja ključnih povratnih sprega) i identifikovanje neuralgičnih zona sistema, to jest zona velikih osetljivosti sistema na poremećaje.

Upravo kod nabrojanih tema, kojima je u radu posvećeno dosta prostora, dolazi do izražaja jedan od značajnih kvaliteta studije o izboru najpovoljnije strategije. Nije reč samo o važnosti analizirane problematike (i postignutim rezultatima teorijske analize) već, pre svega, o tome da pitanja o kojima se ovde raspravlja poseduju određeni stepen konkretizacije, što s gledišta realne ekonomske politike ovoj studiji daje i posebnu vrednost. To, zatim, znači da su u složenu analizu optimalizacije ukomponovana i takva razmatranja na kojima se mogu zasnivati odgovori na neka suštinska pitanja razvojne politike što se u praksi postavljaju u sadašnjoj fazi privrednog razvoja naše zemlje. Na primer, kada je reč o osnovnim principskim rešenjima na kojima se mora osnivati strategija razvoja jedne male zemlje kao što je Jugoslavija, navedeni su ovi momenti o kojima se mora voditi briga. Pre svega, strategija razvoja male zemlje mora biti birana s posebnom opreznošću, a rangiranje prioriteta u njoj treba sprovoditi po principu vrlo stroge selektivnosti. To znači, pre svega, posebnu opreznost u donošenju investicionih odluka kako bi se sprečili gubici u nacionalnom kapitalu, pošto je ovde posredi zemlja koja, pored nekih drugih problema, ima i nedovoljnu akumulaciju. Takve zemlje, obično, ima-

ju i suviše veliku ponudu radne snage, višenacionalne su po svojoj strukturi, a uza sve to njihov razvoj vrlo mnogo zavisi od njihovog međunarodnog ekonomskog i političkog položaja, to jest mesta koje zauzimaju u sklopu celokupnog svetskog okruženja. Svi ti momenti uzeti zajedno su vrlo važni, pa se i prioriteti u razvoju tih zemalja moraju birati s velikom pažnjom i izuzetnom opreznošću. Kada je reč o našoj zemlji, autor, nakon pažljive i iscrpne analize, zaključuje da u središnje prioritete razvoja treba ubrojati spoljnu trgovinu i zaposlenost. Za to postoji više razloga. Oni se objašnjavaju ne samo time što bi takav izbor prioriteta, s obzirom na sadašnju i buduću fazu privrednog razvoja, bio za nas najpovoljniji, već i iz jednog posebnog razloga, a to je da problem male zemlje najviše dolazi do izražaja upravo kod oba ta prioriteta. To, opet, znači da čim se prizna da spoljna trgovina i zaposlenost moraju deliti prvo mesto na rang-listi prioriteta, oni samim tim moraju vrlo čvrsto biti ukomponovani u sve naše ekonomsko-političke mere, u sve važnije privredne odluke. Ako smo im dali takvo mesto u našoj razvojnoj politici, to, zatim, znači da njihovo prisustvo mora biti osigurano u svim najznačajnijim oblastima ekonomskog života, to jest u spoljnotrgovinskoj i monetarnoj oblasti. u oblasti carinske politike, politike cena i slično. A evo zbog čega. Poznato je da je socijalistički metod industrijalizacije, i pored nesumnjivih svojih prednosti. ostavio u tim zemljama i ove probleme: deficit platnog bilansa. deformacije u strukturi društvene potrošnje (zbog višegodišnje prenapregnute akumulacije), zatim neke poremećaje i disproporcije na području cena i slično. Iz tih, a i nekih drugih razloga, strategija razvoja male zemlje mora vrlo pažljivo birati grane usmerene na izvoz i grane koje treba da joj zamenjuju uvoz. O tim problemima u studiji se raspravljalo u poglavlju „O specifičnim pitanjima izjednačenja marginalnog privrednog porasta sa marginalnim ulaganjima u eksport i antiimport“. Međutim, složenost tog posla obavezuje nas, po autorovom mišljenju, na to da vodimo brigu o činjenici da, i pored snažne orijentacije na spoljnu trgovinu, ipak može doći do opadanja opšte stope privrednog rasta, što zavisi ne samo od ispravnosti izbora pomenutih već i od toga kakva ulaganja one zahtevaju za svoj razvoj. Jer ne samo što veliki broj izvoznih grana normalno pretpostavlja uvoz sirovina i opreme, što pokreće pitanje deviznih sredstava, već se to pitanje sredstava može i oštrije postaviti ako su odabrane izvozne grane u kojima vrlo brz tehnički progres nalaže čestu zamenu postojeće opreme. Pošto bi takva situacija stvorila velik pritisak na platni bilans, to mala zemlja s velikom pažnjom mora pratiti sledeća kretanja u svojoj privredi: porast privrednih investicija prema porastu uvoza, porast izvoza prema porastu proizvodnje i porast proizvodnje prema porastu deficita spoljnotrgovinskog bilansa (str. 92. i 93).

Autorova izlaganja o spoljnoj trgovini kao primarnom prioritetu obuhvatila su još i: „Uticaj dostignutog stepena razvoja na strukturu spoljne trgovine“ i ispitivanje „Osnovnih uzroka nestabilnosti izvoza malih zemalja u razvoju“. Teškoće malih zemalja ogledaju se i u nestabilnosti i u nepovoljnoj strukturi njihovog izvoza. Te zemlje imaju velike teškoće zbog potreba u kapitalu i zavisnosti u pogledu tehničkog progresa od razvijenijih zemalja, a uz to se te potrebe s razvitkom tehničkog progresa još i stalno povećavaju. U isto vreme, od dostignutog stepena razvijenosti zavisi i sama struktura njihovog izvoza, pa će ona biti utoliko nepovoljnija ukoliko je i taj stepen niži. Prema tome, Jugoslavija kao mala zemlja mora u svojoj razvojnoj politici voditi brigu ne samo o poboljšavanju strukture svog izvoza, što znači da tu strukturu treba menjati u pravcu prerađivačkih grana, već, usled snažne konkurencije na međunarodnom tržištu, ona mora nastojati da poveća efikasnost svoje spoljne trgovine (boljom organizacijom i racionalnijim iskorišćavanjem kapaciteta u spoljnoj trgovini) i da snižavanjem troškova ostvari takve cene koje će povećati njene konkurentske mogućnosti. Dalja, vrlo uspela analiza toga kompleksa navela je autora na zaključak da male zemlje

moraju nastojati da se uključe u savremenu industrijsku proizvodnju i velike svetske proizvodne sisteme kako bi poboljšale svoje razvojne mogućnosti, čime bi bar donekle mogle ublažiti svoje organizaciono-tehničke probleme i teškoće (str. 92. i 98), a što bi im, takođe, omogućilo da iskoriste i neke svoje komparativne prednosti. Sve ovo već dovoljno govori o značaju tretiranja spoljne trgovine kao jednog od osnovnih prioriteta u našoj razvojnoj politici.

Zanimljivo je da značaj takvog tretiranja spoljne trgovine još više dolazi do izražaja kada spoljnu trgovinu dovedemo u vezu s drugim središnjim prioritetom kao što je zaposlenost. Ovde autor takođe dolazi do vrlo instruktivnih zaključaka. Govoreći o tome da nerešeni problemi u oblasti zaposlenosti otvaraju čitav niz ne samo ekonomskih već i socijalnih, pa i političkih problema, onda je potpuno jasno da zajednice koje su po osnovnim svojim opredeljenjima socijalističke moraju i zaposlenosti obezbediti značajno mesto u koncipiranju svoje politike razvoja. Mnoga od tih pitanja mogu se uspešno rešavati baš izborom odgovarajuće investicione varijante, koja bi, recimo, razvijala one izvozne grane koje mogu zapošljavati velik broj radnika. Naravno da to podrazumeva i pronalaženje najpovoljnijeg odnosa između akumulacije i potrošnje, kao i između stope akumulacije i stope zaposlenosti u narednim fazama socijalističke industrijalizacije.

Tu je vredan pažnje i onaj deo analize u kome autor nastoji da pruži odgovor na pitanje: dokle bi se moglo ići sa stvaranjem uslova za povećavanje nove zaposlenosti povećavanjem stope akumulacije, a na račun ograničavanja potrošnje? Razmatrani su efekti takve politike u kratkom i dugom roku i došlo se do zaključka da bi se, uprkos pozitivnih njenih rezultata, ako bi takvo stanje egzistiralo u dužem razdoblju, neizostavno moralo računati s negativnim efektima potisnute potrošnje.

Ali autor ispituje i drugu stranu toga problema, otkrivajući nam šta se dešava kada se suviše naglašava srazmerni porast potrošnje na štetu akumulacije. Dok bi se u pomenutom slučaju pojavili negativni efekti na ukupan privredni rast, u ovom drugom bi se to ispoljilo u pogoršavanju uslova za novu zaposlenost, i to ne samo zbog opadanja stope akumulacije već i zbog neizbežnog usporavanja privrednog rasta usled smanjivanja nacionalnog dohotka. Jer poznato je da baš od njegove veličine najviše zavisi i budući obim i struktura zaposlenosti.

Međutim, kako pored niže stope akumulacije zaposlenost može biti znatnije usporena još i zbog izbora neadekvatne investicione varijante, to se i o ovom problemu raspravljalo, i to na relaciji: zaposlenost— investicije— tehnički progres. Ovde nalazimo važnu autorovu misao prema kojoj se donošenjem investicionih odluka moraju rešavati takva suštinska pitanja kao što je to, na primer, opredeljenje između kapitalno-intenzivnog i radno-intenzivnog tipa tehničkog progresa, a poenta pri tom mora biti na ispitivanju različnih tipova investicija s obzirom na njihovo ukupno delovanje na zaposlenost. Bitno je ovde zapaziti da se o tome pitanju u studiji raspravlja s gledišta naše, jugoslovenske privrede, kao i da se s pravom konstatuje da Jugoslavija, zbog velike ponude radne snage, ne bi smela voditi politiku suviše visoke kapitalne intenzivnosti, i to ne samo zbog relativne oskudice investicionih sredstava već, pre svega, zbog nedovoljne rentabilnosti najviše tehnike u zemlji koja ima (ili bi mogla da ima) jeftinu radnu snagu. I ne samo to. Već smo videli da manja stopa akumulacije usporava zaposlenost. Isto dejstvo bi imao i visok nivo tehnike koja štedi rad. Upravo zbog toga ta pitanja i zaslužuju, po autorovim rečima, „najveću moguću društvenu pažnju kao i najbolje raspoložive kadrove“.

Problem supstitucije rada novom tehnikom potpunije je izložen u četvrtoj glavi. Ovom prilikom nas, u stvari, interesuje sledeće principsko pitanje: u kojim bi slučajevima takva supstitucija imala svog ekonomskog opravdanja ako je reč o maloj i višenacionalnoj zemlji, koja uz to ima i viškove radne snage?

Odgovor podrazumeva da se naglasi sledeće: bilo da se za polaznu osnovu uzme regionalni pristup bilo postojanje višenacionalnosti, bitno je

da se shvati da je svako društvo nedeljiva celina, i taj interes celine i u ovom slučaju mora biti poštovan. Primenjeno na problem zapošljavanja, to bi značilo da se ovo pitanje mora razmatrati s gledišta velikog društvenog, a ne samo ekonomskog sistema, i to ne samo zbog toga što višak radne snage pogađa čitavo društvo već i zbog toga što supstitucija rada novom tehnikom u uslovima postojanja većeg broja nacija daje čitavom tom pitanju i izrazito političko obeležje (str. 193). Stoga je veoma značajno ovom kompleksu pristupiti organizovano i shvatiti neophodnu potrebu postojanja jasno koncipiranog programa modernizacije i utvrđivanja osnovnih pravila ponašanja kojih bi se svi, pod jednakim uslovima, pridržavali (str. 190). Takav program bi morao biti sastavni deo srednjoročne strategije, a mogao bi obuhvatiti i drugi značajan vid toga pitanja kao što je zamenjivanje mašina radom. Porast zaposlenosti kod ovog tipa tehničkog progresa očevidan je, a u prilog njegovog prihvatanja gde god je to moguće i praktički ostvarljivo, govori činjenica da bi to ujedno značilo i manje korišćenje jednog od limitiranih faktora. Poznato je da se tim metodom industrijalizacije, na primer, vrlo obilato koriste Kina i Japan, s tim što bi za naše uslove bilo potrebno precizno ispitati u kojim bi granama (i preduzećima) primena toga metoda bila racionalna. U nekim slučajevima ispitivanje bi trebalo produbiti čak i do pojedinačnih radnih operacija, dok bi sa stanovišta čitave privrede to značilo da bi trebalo voditi vrlo iznijansiranu politiku ulaganja u one grane koje bi, poput industrije mesa, mogle apsorbovati velike količine rada, čime bi uveliko doprinele ne samo ublažavanju problema zaposlenosti već i razvijanju onih delova prehrambene industrije koji bi omogućili da se poveća izvoz mesa i mesnih prerađevina. Ulaganjima u stočarstvo i industriju mesa ostvarili bismo, znači, i vrlo pogodnu spoljnotrgovinsku varijantu, što bi bilo u skladu i s rangiranjem prioriteta o kome je nešto ranije bilo reči.

Čitavo ovo razmatranje problema zaposlenosti, kao drugog središnjeg prioriteta, odlikuje se istančanim smislom za analizu takvih pitanja, koja, poput zaposlenosti, imaju i naglašenu socijalnu notu. Štaviše, u svom izlaganju autor je, zalažući se za pojačanu brigu zajednice i poboljšavanje mera ekonomske politike u toj oblasti, anticipirao neke najvažnije ideje obuhvaćene osnovama naše razvojne politike u 1974. godini (str. 122. i dalje), a takođe ukazao na preku potrebu pravovremenog razmišljanja o mogućnostima restriktivne politike zapošljavanja inostranih radnika u zemljama Zapadne Evrope, čime bi se i kod nas taj problem mogao ozbiljno zaoštriti.

Treće poglavlje obuhvata analizu još dva osnovna prioriteta: eksterne ekonomije i neuralgične zone velikog ekonomskog sistema. Mada oba, baš kao i prethodna dva, treba smatrati vrlo značajnim elementima ekonomske politike, pa bi im, prema tome, trebalo pokloniti i dužnu pažnju, zbog ograničenosti prostora mi to ovoga puta nismo bili kadri da učinimo. Želimo ipak naglasiti da u optimalnoj strategiji koja teži najvišem stepenu racionalnosti (i stabilnosti) u razvoju privrede, oba ta prioriteta imaju veliki značaj. Opširnijim izlaganjem prioriteta kao što su spoljna trgovina i zaposlenost, koji, u našim uslovima, moraju deliti prvo mesto na rang-listi prioriteta, hteli smo, baš kao i autor studije, da istaknemo njihovu veliku ulogu i značaj u privrednom razvoju naše socijalističke zajednice. Samoupravne demokratske metode i društvena solidarnost moraju vrlo čvrsto biti ukomponovane u našu razvojnu politiku i u budućnosti, moraju prožimati sve delove našeg privrednog i društvenog sistema, jer su one najbolja zaloga uspešnog razvitka socijalizma u našoj zemlji. To i jeste smisao više puta ponovljene ideje da se u upravljanju privrednim razvojem mora neizostavno osigurati da ova razmišljanja budu putokaz u utvrđivanju bitnih prioriteta naše razvojne politike.

Izlaganja u četvrtom poglavlju u celini su posvećena analizi faktora privrednog razvoja — ekonomskih i neekonomskih, merljivih, kao i onih koje na osnovi sadašnje naučne metodologije još nismo u mogućnosti da kvantitativno iskažemo. Značaj pojedinih od tih faktora za privredni raz-

voj može biti toliki da bi oslanjanje samo na merljive faktore, po autoru, bilo i nedopustivo pojednostavnjenje stvarnosti. Ovamo, kao što je noviji razvoj opšte teorije ekonomskih sistema pokazao, idu: sistem upravljanja, politički sistem, istorijsko nasleđe, tradicije i slično.

Složena analiza faktora koji imaju veliki značaj za izbor optimalne strategije obuhvatila je i ova pitanja: limitiranost, mobilnost i mogućnost supstitucije činilaca proizvodnje. Sem iscrpnom analizom tih problema, autor se pozabavio i troškovima održavanja i reprodukcije faktora proizvodnje, kao i pitanjem koje je u logičkoj vezi s prethodnim, a to je: složenost i značaj utvrđivanja kriterija za obrazovanje stvarnih i obračunskih cena faktora. Iz teksta jasno proizlazi da je ovde reč o pitanjima koja duboko prožimaju teoriju optimalizacije i da im, kao takvim, pripada i odgovarajuća pažnja u budućim istraživanjima u toj oblasti. Naročito je iscrpno obrađeno pitanje supstitucije faktora, pri čemu treba naglasiti da se tome problemu pristupilo iz različnih uglova. Na primer, izvršena je analiza racionalnosti supstitucije s gledišta zaposlenosti, zatim je supstitucija posmatrana u vezi s različnim tipovima investicija, a takođe je proučavan i problem unapređivanja naših upravljačkih sposobnosti u toj oblasti kako bi se moglo ostvariti optimaliziranje supstitucije činilaca proizvodnje, pošto je i to važan sastavni deo izbora najpovoljnije strategije privrednog razvoja.

Peto poglavlje, kome je posvećen najveći prostor u studiji, a u kome se obrađuje upravljački kompleks, nesumnjivo je jedan od najvažnijih delova ovoga rada. Zašto je autor baš toj problematici poklonio toliko pažnje?

Postoji više razloga za to. Savremeni razvoj nauke u toj oblasti i praksa stvarnog privrednog razvoja vrlo jasno pokazuju da upravljanje ima sve značajniju ulogu u privrednim sistemima. Ono je, međutim, osobito važno za sadašnju etapu naše socijalističke privrede, što i najnovije promene u njoj nedvosmisleno potvrđuju. Pošto je složenim sistemima sve teže upravljati, a to je upravo jedna od bitnih odlika savremenih privrednih i društvenih sistema, očevidno je da mora biti jasno postavljen zahtev za njihovim dugoročnim proučavanjima. Ista osnovna ideja potpuno važi i za upravljanje privrednim razvojem. Poznato je, takođe, da sistem upravljanja i sam ide u elemente koji snažno povratno deluju na razvoj velikog ekonomskog sistema, kao i da je njegov poseban značaj u tome što nove metode upravljanja, po pravilu, snažno podstiču celokupni privredni razvoj. Sve ovo već dovoljno govori o značaju upravljačkog kompleksa i važnosti njegovog studioznijeg proučavanja.

Pominjući samo najvažnije elemente analize date u ovom poglavlju, a čiji značaj dolazi do izražaja baš prilikom izbora srednjoročne strategije razvoja, naveli bismo sledeće. Autor je dao potpunu analizu i kritičku ocenu značaja svih najvažnijih upravljačkih kategorija i ocenu njihove međusobne povezanosti i zavisnosti. Potanko su proučeni i najvažniji upravljački parametri (to jest instrumenti ekonomske politike), a s posebnom pažnjom razmatran je i onaj vid problema koji govori o neophodnoj usaglašenosti ciljeva privrednog razvoja i upravljačkih parametara. Dalja ispitivanja posvećena su proučavanju „signala o stanju sistema“ i „osnovnim indikatorima uspeha“ — zbog velike važnosti obeju komponenata za kontrolu valjanosti izabrane strategije razvoja. Nakon iscrpne analize kompletnog upravljačkog mehanizma prešlo se na „specifične kriterijume za odabiranje investicionih varijanata u maloj zemlji“ i na „metode pripremanja srednjoročnih strateških odluka“. U analizi kriterijuma za izbor najpovoljnije investicione varijante, i ovaj put se pošlo od modela jugoslovenske privrede, odnosno od njenih osnovnih karakteristika, te je ovaj izbor doveden u vezu s ranije utvrđenim prioritetima razvoja, zbog čega je i posmatran sa stanovišta najbolje spoljnotrgovinske varijante. Ta analiza je u svoje okvire uključila još i druga dva prioriteta, to jest zaposlenost i eksterne ekonomije. Proučavanje svih tih i nekih drugih komponenata analize pružilo je solidnu osnovu za odgovor na pitanje: koja bi bila najpovoljnija varijanta upravljanja za

malu, srednje razvijenu socijalističku zemlju kao što je Jugoslavija?

Usavršavanje metoda upravljanja privrednim razvojem podrazumeva i poznavanje najvažnijih dostignuća u toj oblasti, pa je u delu analize pod naslovom „Metodi pripremanja srednjoročnih strateških odluka" prilično prostora posvećeno i toj temi. Vrlo su uspelo date i kritički ocenjene najznačajnije metode upravljanja, s posebnim osvrtom na intuitivne metode: delfi-metod, metod strateških igara, scenario i utopija-metod. Taj deo analize, zajedno s poslednjom temom o planiranju razvojne politike, naročito je zanimljiv. Tezama o planiranju razvojne politike postavljeni su temelji za oblikovanje i jedne nove koncepcije planiranja, koncepcije koja bi najviše odgovarala našim uslovima i našoj sadašnjoj etapi razvoja, pri čemu bi trebalo da ona, u isto vreme, bude osnova dalje demokratizacije i usavršavanja radničkog samoupravljanja u našoj socijalističkoj zajednici.

Ako bismo hteli da još jednom ukažemo na to šta bi trebalo smatrati najvažnijim kvalitetima ove studije, onda bismo rekli ovo: glavne ideje, ukratko sumirane, treba da pruže odgovor na osnovno pitanje — kako postići što racionalnije funkcionisanje privrednog sistema, to jest kako privredni razvoj jedne takve socijalističke zemlje kao što je Jugoslavija učiniti što efikasnijim. (U novije vreme slične težnje zapažamo i u ostalim socijalističkim zemljama.) Kako se to može postići i šta bi, sa toga stanovišta, bila osnovna poruka ovoga rada?

Najvažniji zaključci do kojih se dolazi pažljivom analizom *Optimalne strategije* bili bi:

da planiranju privrednog razvoja, kao i čitavom poslu oko izbora optimalne strategije, treba pristupati vrlo organizovano;

da strateško planiranje i odlučivanje moraju imati cilj da podižu opštu efikasnost privrede, pošto je to najsigurniji put da se ostvare najpovoljniji privredni razvoj i postavljeni ciljevi razvoja;

da uz korišćenje savremenih naučnih metoda ne samo u postavljanju već i u sprovođenju osnovnih zadataka i ciljeva razvoja treba u isto vreme razvijati demokratske odnose na svim nivoima i u svim podsistemima velikog ekonomskog i društvenog sistema.

Ovde je, nesumnjivo, reč o jednom novom i nedovoljno istraženom području ekonomske nauke. Zbog toga upravo i treba istaći da je autor studije, dr Radmila Stojanović, istraživač koji poseduje izvanredan osećaj za ono što je novo u ekonomskoj nauci. U radu se autor koristio vrlo velikom svrsishodnom literaturom, objavljenom na više stranih jezika. Jedan od značajnih kvaliteta ove studije jeste i to što je ona podjednako instruktivna i za uža specijalistička istraživanja i za šire teorijske i empiričke sinteze. Baš tim svojim kvalitetima ona će pružiti znatnu pomoć u rasvetljavanju bitnih problema privrednog razvoja, a poslužiće i kao izvor inspiracija mnogim ekonomistima.

GORDANA KONSTANTINOVIĆ

Miloš Nemanjić: Kulturne potrebe

(„Vuk Karadžić", Beograd, 1974. strana 166)

Središni pojam ove knjige, pojam kulturnih potreba, bio je dugo u okvirima biologističke teorije, a njegov bitno antropološki i sociološki sadržaj ostao je u takvoj interpretaciji zanemaren. Potrebe ljudske, uključujući i kulturne, kao istorijska i dinamička kategorija, nastaju u društvu i specifične oblike dobijaju pod određenim društvenim uslovima, te je svako njihovo razmatranje nemoguće van razmatranja suštinskih veza između čoveka, prirode i društva. Polazna osnova ove knjige i, po mi-

šljenju njenog autora, svakog pokušaja izučavanja potreba koje bi da izbegnu krajnosti jednostranog sociologizma ili biologizma, jeste poznati Marksov stav da se čovek razlikuje od životinje svojom svesnom delatnošću koju kontroliše i uređuje, ali koja i njega najvećma određuje. Dvostruko uslovljen i određen, kao prirodno i društveno biće, čovek sve svoje potrebe zadovoljava u društvu i posredstvom drugih ljudi, pri čemu se čitav niz potreba koje nemaju biopsihičku osnovu razvija i proizlazi iz čovekovog društvenog života, zahvaljujući društvenoj delatnosti. Ističući da su redosled tih potreba, neretka nesrazmera njihovog zadovoljavanja i dominacija jednih nad drugima svagda društveno uslovljeni, autor se, pre razmatranja društvenih uslova egzistencije ljudi i društvenih odnosa u kojima oni obavljaju svoju životnu delatnost, osvrće na neke od savremenih instinktivističkih i socijalno-psiholoških teorija potreba.

Makdugal, Tomas, Smol, Samner i drugi predstavnici instinktivističkih teorija, bez obzira na to da li podsticaj za ljudsko ponašanje videli u nagonima koji proizlaze iz biološke strukture ljudske jedinke ili u onima koji nisu svakad biološke prirode ali su iste snage, ne ostavljaju mesta pravim kulturnim potrebama. Nepromenljiva ljudska priroda, koja se svodi na skup određenih nagona, želja, instinkata, isuviše je uzana osnova za razumevanje raznovrsnosti i specifičnosti kulturnih potreba. Instinktivističke teorije kritikovao je već Gordon Olport, izraziti predstavnik socijalno-psiholoških teorija potreba, čije učenje o integralnosti saznajne i emotivne pobude i značaju ljudske motivacije predstavlja temelj koncepcije koja čoveka hoće celovito da objasni. Adam Šaf i Erih From približili su se shvatanju čoveka kao jedinstva biološkog i intelektualnog bića, ali tek je Marks, govoreći o otuđenju rada, ukazao na društvene uslove u kojima dolazi do poremećaja između te dve čovekove dimenzije. Jedan od ključnih problema sociologije i antropologije jeste, kaže Nemanjić, da rasvetle kako ljudske potrebe postaju ciljevi proizvodne delatnosti i pod kojim uslovima ljudi u društvu zadovoljavaju svoje potrebe. Za razmatranje odnosa između potreba i delatnosti koje te potrebe zadovoljavaju neophodno je potrebno poznavati težnje koje se samo u izvesnim povoljnim društveno-ekonomskim i kulturnim uslovima pretvaraju u svesne i voljne reakcije. Višestruke su sociološke i antropološke implikacije nepriznavanje težnji kao potencijalnih, neispoljenih potreba. Posledice ovakvog stava su da se negiraju sve potrebe koje ne mogu da se realizuju na tržištu. Takav pojam potreba, naravno, odgovara ekonomiji koja sve delatnosti podređuje maksimumu dobiti. Osnovni cilj ove ekonomije nije zadovoljavanje ljudskih potreba na najbolji mogući način, već zadovoljavanje onih potreba koje se javljaju kao potražnja i stvaranje drugih potreba, koje će takođe odgovarati osnovnom cilju tako zasnovane ekonomije" (str. 33). U Marksovoj koncepciji otuđenja sadržan je i odgovor na pitanje zbog čega u društvu u kome su razvijene mnoge potrebe, i primarne i čisto umetničke, veliki broj ljudi te potrebe ne može zadovoljiti, niti se njihovo zadovoljavanje javlja kao cilj delatnosti. Otuđenje ljudskog sveta, te i otuđenje pravih ljudskih potreba, ima svoj koren u klasnoj podeli rada, ali se ne sme izjednačavati s objektivizacijom, izraženom u proizvođenju ljudskog sveta. Jer objektivizacija je kao način čovekovog postojanja samo u određenim uslovima otuđenje: kada čovekovi proizvodi, preko kojih je on inače dostupan za druge ljude, postaju nezavisni, suprotstavljaju mu se i izneveravaju svoju funkciju — zadovoljavanje ljudskih potreba. U klasnom društvu, u kome se sve potrebe ne mogu harmonično ni razvijati ni zadovoljavati, najvećma je izražena korespondencija između ljudskih potreba i društvenih vrednosti. Kao što vrednosti nastaju na osnovu uobličenih društvenih potreba, tako one i usmeravaju potrebe, određuju šta će, u određenim društvenim uslovima, biti naša potreba. Autor s pravom ističe složenost toga odnosa kao jedan od osnovnih problema sveg dosadašnjeg razvoja društva, ali ga posebno ne razrađuje, pa se u prvi mah stiče utisak da je to izvan njegovog interesovanja. Govoreći, međutim, na

kraju knjige o perspektivi ljudskih potreba uopšte, kulturnih posebno, autor se izričito opredeljuje za takvu humanističku koncepciju koja priznaje ravnopravnost svih ljudskih potreba. To zahteva radikalnu promenu u čovekovoj životnoj delatnosti, parcijalnoj i osiromašenoj. „Problem je u tome“, kaže Nemanjić, „kako razvijati slobodnu i fizičku i duhovnu energiju čoveka, kako da čovek svoju životnu delatnost, svoj rad, organizuje u skladu sa svojom prirodom, sa njenim potencijalnim sposobnostima, kako da se ponovo uravnoteže emocionalna, intelektualna i voljna komponenta svesti.“ I dalje, „kako čoveku vratiti dostojanstvo subjekta koji koristi sve svoje ljudske sposobnosti, koji se potvrđuje u tim svojim sposobnostima, koji u ljudskom svetu učestvuje na aktivan način“ (str. 160). Ukoliko su tako određene i prihvaćene opšte vrednosti, ukoliko ljudi na taj način budu učestvovali u razvoju društva i izboru njegovih ciljeva, utoliko će više i ljudske potrebe postajati društvene.

Kako shvatanje i tumačenje kulturnih potreba zavisi od shvatanja samog pojma kulture, autor poklanja pažnju postojećim definicijama i svrstava ih u tri grupe. U prvu dolaze one definicije koje izjednačavaju društvo i kulturu, po kojima sve što je čovek zamislio i proizveo, način na koji je proizveo i način na koji se koristi svojim proizvodima — pripadaju kulturi. Definicije druge grupe izražavaju shvatanje kulture koje se, u izvesnom smislu, podudara sa shvatanjem humanizma. Najčešće, one uzimaju u obzir razvoj ličnosti, razvoj čovekovih sposobnosti, ispoljavanje njegovog stvaralaštva, ali ili ostaju na nivou socijalno-psiholoških teorija i zanemaruju socijalnu uobličenost čovekovih osobina, ili su isuviše uopštene, te time i neupotrebljive. U treću grupu svrstane su definicije koje određuju kulturu kao specifično područje ljudske delatnosti, čija se antropološka i humanistička funkcija ostvaruje u tačno određenim društvenim uslovima. Marksovo materijalističko tumačenje svesti daje osnov shvatanju kulture u jednom specifičnom značenju, koje su posebno produbili Antonjina Kloskovska, Ernst Kasirer i Suzana Langer.

U procesu simbolizacije jezik je osnovna komponenta međusobnog ljudskog saobraćaja. I ne samo to; pomoću jezika čovek „savlađuje i oblikuje haotičnost stvarnosti, unosi u tu stvarnost svoj red, gradi jednu svoju stvarnost. Jezik se, dakle, ne javlja kao prost odraz misli, kao jednostavan kalup u koji se misli izlivaju“. Razvijenu teoriju simboličkog procesa koju daje Kasirer, Langerova nastavlja do kraja, omeđivši to značajno područje ljudskog sveta koji više nije neposredno dati prirodni svet. Ona s pravom ističe čovekov odnos prema svetu sadržan u procesu simbolizacije, ali greši kada celokupnu čovekovu moć svodi na sposobnost govora i upotrebu simbola. Pri tome ona gubi iz vida da ljudska praktična delatnost daje čoveku tu moć. Kritikujući to shvatanje, Nemanjić kaže: „U kojoj će meri čovek biti stvarni proizvođač tog sveta i u kom će stepenu ostvarivati svoju komunikaciju sa tim svetom umnogome zavisi od njegovog društvenog položaja, jer čovekova otuđenost može da se manifestuje, i manifestuje se u najvećoj meri, i u odnosu na taj svet“ (str. 52). Izuzetan značaj simbola i simbolizacije zahteva određivanje stvarnosti, odnosno društvenog konteksta u kome kultura vrši svoju funkciju kao određeni znak. Središnje pitanje, prema Nemanjiću, i jedan od osnovnih problema kulturnih potreba kome on posvećuje najveći deo knjige jeste: koliko je većina ljudi uključena u proces simboličke komunikacije, u koje vrste komunikacije i pod kojim uslovima učestvuje u tom procesu.

Jedan od neophodnih, bitnih, reklo bi se, uslova za konstituisanje kulturnih potreba jeste odgovarajuća duhovna proizvodnja, njeno bogatstvo i raznovrsnost. Unutrašnji uslov svake kulturne potrebe je motivacija, izražena kao određeni interes za neki vid kulturne proizvodnje, koju stvara usmereno kulturno iskustvo. Kulturološki uslov podrazumeva sposobnost za simboličku transkripciju, za razumevanje kulturnog sadržaja kao simboličkog oblika. Bez toga će svaki dodir sa delima duhovne proizvodnje ostati površan, spoljašnji. Sociološke komponente kul-

turne potrebe, koje se javljaju kada su prethodni uslovi ostvareni, jesu ekonomska mogućnost dodira s proizvodima kulture, prostorna pristupačnost i slobodno vreme. Nemanjić govori o onom slobodnom vremenu u kome čovek ima potpunu slobodu izbora aktivnosti i sadržaja koji mu odgovaraju i u kome je isključena svaka obaveza. To međutim ne znači potpunu ispražnjenost područja rada od ljudskih sadržaja i funkcija i njihovo prebacivanje u isključivi domen slobodnog vremena, iako slobodno vreme ostaje osnovni uslov za ispoljavanje i zadovoljavanje kulturnih potreba. Nije međutim dovoljno samo da se ono poveća pa da i kulturne potrebe automatski postanu njegov dominantni sadržaj. „Sve dok rad bude imao karakter otuđenosti, i način korišćenja slobodnog vremena biće u znaku te otuđenosti. Rad i slobodno vreme su samo dve strane, dva pola čovekovog društvenog položaja. Ukoliko slobodno vreme treba da bude samo potpun prekid sa radom i oslobođenje od svakovrsnih obaveza, ono neće moći da bude onaj pravi prostor za razvijanje kulturnih potreba“ (str. 83).

Određujući osnovne kulturne potrebe i njihove funkcije, Nemanjić ističe da bez obzira na društvene izvore, na poreklo u društvenoj podeli rada na fizički i duhovni, kulturne potrebe ne mogu ostalima biti nadređene niti se mogu svesti na prostu intuiciju jer ta svojevrsna ideologija previđa društvene uslove za njihovo konstituisanje i afirmisanje. Osnovne kulturne potrebe o kojima autor govori jesu potreba za jezičkim izražavanjem, saznajna i estetska potreba. Prva se javlja i kao uslov i kao posledica razvijene kulturne potrebe. U pojedinim razdobljima društvene istorije i kod pojedinih društvenih slojeva ostaje samo kao dispozicija, jer jezička praksa ima čisto instrumentalnu vrednost, služi praktičnoj svrsi i ne prelazi okvire profesionalne delatnosti ili uske lokalne zajednice. U tom slučaju jezičke prepreke su nepremostiva smetnja za uključivanje u komunikaciju s proizvodima kulture izgrađenim na jezičkoj osnovi. Govoreći o drugoj potrebi, saznajnoj, autor posebno naglašava da nije reč o osposobljavanju za pojedine profesionalne zadatke, već o opštoj potrebi ljudi da se osvoji saznanje koje nadmašuje znanje. Kritikujući saznajni empirizam i saznajni apsolutizam, Nemanjić kaže da se saznanje na stvaralački način može shvatiti jedino u sklopu marksističke koncepcije i navodi definiciju Vojina Milića po kojoj je saznanje „individualna ili kolektivna misaona delatnost čiji je cilj da se dođe do novih relativno tačnih i adekvatnih znanja o stvarnosti. Ono je stvaralački, razvojni aspekt znanja kojim se ovo usavršava i unapređuje“. Odgovoriti na pitanje kako razviti univerzalnu saznajnu potrebu znači, pre svega, odgovoriti i na pitanje kako uspostaviti jedinstvo između saznajne, društvene i tehničke prakse.

Estetska potreba, kaže autor, podrazumeva egzistenciju estetskog predmeta kao sinteze izvornog osećanja i oblika u kome je to osećanje izraženo i estetsku komunikaciju koja znači uspostavljanje relacije između osećaja ljudi i datog umetničkog oblika. Kao najsuštinskija ljudska odlika, ta potreba nikad nije postala univerzalna ostajući samo kao potencijalna mogućnost kod ogromne većine ljudi. Estetički apsolutizam, kao svojevrsna mistifikacija, suštinu umetnosti pripisuje jednoj mentalnoj funkciji, negirajući sve društvene uslove za umetničko doživljavanje, dok se, s druge strane, javljaju i pokušaji da se umetnosti pripiše jedino estetska funkcija. Međutim, u određenim razdobljima, tvrdi Nemanjić, dominantne su bile ritualna i statusna funkcija umetnosti, koje se i danas javljaju, tako da se kod najširih slojeva čisto estetska funkcija retko mogla afirmisati. Mada autoru nije bila namera da raspravlja o estetičkim problemima, već, pre svega, o društvenim uslovima za afirmaciju kulturnih potreba, u knjizi srećemo i plodna razmatranja o estetičkoj strani problema i mišljenja nekolicine istaknutih stranih autora.

Poseban problem u razmatranju estetskih potreba je umetnička publika kao određena društvena skupina koja učestvuje u procesu estetske komunikacije. Kao istorijska kategorija nastala s razdvajanjem umetnika i

uživaoca umetničkog dela, publika se menjala u različnim društvenim uslovima. Moderna, građanska publika određena je kao skupina koja obezbeđuje kontinuitet neke umetničke proizvodnje (A. Hauzer), neodvojiva je od umetničkog tržišta, njegova je posledica i bitan činilac. Njeno učešće u estetskoj komunikaciji zavisi od misaonih, emocionalnih i simboličkih sposobnosti i od društvenog položaja koji je najbitnije određen obrazovanjem. Kako da u tim novim uslovima i sa novom publikom estetska komunikacija postane univerzalna? Odgovarajući na to pitanja, Nemanjić kaže: „Svako proširivanje društvene osnove za estetsku komunikaciju podrazumevalo je do sada oslobađanje sve širih društvenih slojeva od ograničenja koja su vladala u nekom od ranijih oblika društvene strukture. Ali ta osnova će ostati relativno ograničena sve dok se budu stvarale nove socijalne barijere koje će ograničavati, manju ili veću, univerzalnost svih vrsta kulturne komunikacije: i jezičke i saznajne i estetske" (str. 139). U svom krajnjem efektu, ukidanje privatnog vlasništva kao stalnog uslova stvaranja socijalnih razlika, odvešće do toga, kaže zatim Nemanjić, da će „predmeti, pa i estetski predmeti, postajati bliski čoveku, naime njegovi predmeti u smislu ovladavanja sposobnošću da se ljudski dožive i koriste a ne samo prisvoje, zavisiće samo od predmeta i od sposobnosti čoveka da uspostavi odgovarajuću komunikaciju sa onim svojstvima predmeta koja određuju njegovu svojevrsnost". Taj odgovor, iako duboko tačan, ostaje na prvi pogled uopšten. Njega dopunjuje i precizira posebno razmatranje o masovnoj kulturi, kojoj Nemanjić, koristeći se uveliko znanjima prethodnika, naročito Edgara Morena, prilazi na nov način. Vezujući tu kulturu i potrebe koje ona zadovoljava za mogućnosti samog društva, za njegova opredeljenja i osnovne vrednosne orijentacije, Nemanjić izbegava krajnosti potcenjivačkog ili apologetskog odnosa. Ogroman kulturni potencijal masovne kulture, o kome on govori, može, podređen istinskim kulturnim ciljevima, ispoljiti sve svoje pozitivne tendencije.

Taj stav, kao, uostalom, i cela knjiga, predstavlja za našu kulturnu politiku veoma jasno opredeljenje, reklo bi se i zadatak. Ne potcenjujući time teorijske pretenzije i dostignuća knjige, mogli bismo reći da je najveća njena vrednost u tome što će biti neka vrsta neophodno potrebnog priručnika svakom budućem proučavanju kulturnih potreba i praktičnom koraku u kulturnoj politici i praksi. Dajući koristan pregled svih pozitivnih dostignuća u toj oblasti i polazeći, pre svega, od Marksovog dela, autor dograđuje teoriju o potrebama i postavlja pitanja od bitnog značaja za svako izučavanje kulturnih potreba. Ako su odgovori na neka od tih pitanja izostali ili su dati samo kao nagoveštaj, to nije nedostatak knjige, već ukazuje na prazninu u ovom delu teorije kulture.

KAĆUŠA MIJANOVIĆ

Dr Stojan Bulat: Novac, inflacija i stabilizacija

(Centar za međunarodne studije Fakulteta političkih nauka — NIP „Export-press", Beograd, 1973, strana 138)

Strah od inflacije je prisutan u gotovo svim industrijskim zemljama i mnoge su valute ozbiljno ugrožene. Moglo bi se reći da je Jugoslavija jedna od onih zemalja u kojima je porast cena najveći. Opasni marš inflacije promenio je shvatanja u ekonomskim teorijama mnogih socijalističkih zemalja, koje joj nisu poklanjale nikakvu pažnju smatrajući da je centralističko-planska privreda imuna na poremećaje. U isto vreme je bila osporavana svaka mogućnost cikličnog kretanja, jer, navodno, centralni plan je superiorno sredstvo u odnosu na tržište.

Neodrživost tih teorija, raširenost i napredovanje inflacije u svim zemljama obradio je i izložio u knjizi *Novac, inflacija i stabilizacija*, dr Stojan Bulat. On smatra da je inkompatibilnost socijalističke privrede s inflacijom neodrživa. Inflacija u socijalističkoj privredi je postojala i u posleratnom razdoblju i obično je bila rezultat suviše velikih investicionih ulaganja, naročito u oblasti sredstava za proizvodnju, i nedovoljno brzog povećanja produktivnosti rada u proizvodnji sredstava za potrošnju.

Oblici inflacije i njeni koreni i putevi su raznovrsni u različnim teorijama i različnim formama razvitka date zemlje, te se o utvrđenim i opšteprihvaćenim metodama za iznalaženje uzroka inflacije teško može govoriti. Tražeći neka rešenja, Bulat zastupa, bez obzira na sve varijacije, podelu na dve osnovne grupe. Prva grupa obuhvata faktore koji se nalaze na strani ukupne tražnje, a druga faktore koji dejstvuju sa strane ukupne ponude. U tom smislu se govori o inflaciji tražnje i inflaciji troškova. Inflacija tražnje u stvari je brži porast efektivne tražnje od porasta ponude roba i usluga. Osnovne koncepcije teorije inflacije troškova polaze od toga da se inflacija ne može objasniti samo tražnjom. Polazeći od marksističkog shvatanja ekonomije, autor smatra da su razlikovanje i razlaganje inflacije tražnje i potrošnje u teoriji mogućni, ali u praksi ne, jer se to najčešće pojavljuje u isto vreme. „Svaka teorija inflacije koja bi potpuno ignorisala inflaciju tražnje je pogrešna. Dok su troškovi značajniji za teoriju inflacije ne sme se izgubiti iz vida činjenica da tražnja ipak mora da se poveća da bi uopšte došlo do razmene roba i usluga, ravnomerno po rastućim, odnosno po sukcesivno povišenim cenama“ (str. 63).

Prema savremenoj literaturi, koja je bogata mnogobrojnim podelama inflacije, postoji latentna, otvorena, prigušena, galopirajuća inflacija itd. Pod uticajem profesora E. Žama, koji smatra da inflacije nema bez vremenske dimenzije, Bulat kao najispravniju prihvata ovu podelu: latentna, otvorena, galopirajuća i blaga. Daje i njihove karakteristike. Latentna ili potencijalna inflacija nalazi se u samoj prirodi robne proizvodnje i karakteru robno-novčanih odnosa. Njena suština i mera sadržala bi se u svođenju svih vidova potrošnje u realne okvire. Slobodnu inflaciju imamo, najčešće, kada nema nikakvih mera, ili ako postoje, onda su one toliko promašene da praktički nemaju nikakva dejstva na inflacione procese. Glavna razlika u teoriji i praksi između te dve inflacije nalazi se u aktivnosti države prema tim oblicima inflacije. Termin galopirajuća inflacija vezan je za snažniji porast cena. Cene i novac doživljavaju postepenu degradaciju svojih funkcija u tržišnoj privredi. U slučaju te inflacije, tržište gubi svoje bitne funkcije, dok se na kraju ne pretvori gotovo u trampu — prelazi na naturalnu robnu razmenu. Blaga inflacija, koja ima dosta pristalica, najzanimljiviji je oblik inflacije. Neki smatraju da je ona korisna za privredu i zaposlenost, a drugi je potpuno odbacuju. U knjizi je zastupljeno shvatanje da je aktivna politika blage inflacije neprihvatljiva.

Posledice inflacije su teške, a ponekad i dugotrajne i nerešive. Najopštije od tih posledica tiču se porasta svih vidova potrošnje, jer je želja svih da se što pre oslobode novca koji ubrzano gubi vrednost. Nije neobično da se često kupuje i ono što nije potrebno, svako nastoji da se zaduži, jer smatra da će kasnije lako vratiti obezvređeni novac. Jača inflacija dovodi u pitanje i ceo monetarni sistem.

U kontekstu o inflaciji, autor je razmatrao i pojavu raspodele dohotka. Stavovi izneti u knjizi vrlo su izraženi u našoj ekonomskoj teoriji u poslednje vreme. Prema Bulatu, preraspodela dohotka koju obavlja inflacija najviše pogađa radničku klasu, jer se njen realni dohodak smanjuje. Karakteristično je da brže rastu cene negoli nominalna primanja radnika. Autor je kategoričan kada tvrdi da marksisti već samo zbog toga jednog razloga moraju biti protiv inflacije, ne uzimajući u obzir njene društvene, ekonomske i socijalne posledice. Problem preraspodele i raspodele ima doista ključni značaj za našu tržišnu privredu, jer smo nakon perioda centralizacije prešli na decentralizaciju donošenja ekonom-

skih odluka, na razvoj samoupravljanja. Bulat ukazuje na opasnost sistema raspodele koji vlada kod nas i tvrdi da jugoslovensko društvo nije ni teorijski ni praktički raščistilo probleme i dileme koji se javljaju s karakterom robne proizvodnje. Uloga cena i tržišta u našem privrednom sistemu nije jasna. Načela raspodele prema radu na tržištu se zaobilaze. To je razumljivo, jer na njemu ne deluju samo faktori koji su rezultat rada već i drugi, na primer: različni privredni uslovi, položaj u privrednoj i tržišnoj strukturi, karakter tehnologije i tehničke opremljenosti itd. Neosporna je činjenica da je sve to tako i da ima ozbiljne posledice za celokupni sistem privređivanja.

Problem nezaposlenosti je ozbiljan i društveno i ekonomski. Suštinu nezaposlenosti, koja je kod nas poslednjih nekoliko godina sve značajnija, ekonomisti i drugi naučnici ne bi mogli, niti smeli, da zanemare. Autor knjige pokušava da odgovori na to pitanje. Ne zaobilazi ni pitanje koje se često nameće: da li je porast nezaposlenosti posledica tehnološkog progresa ili drugih uzroka koji su doveli do nezaposlenosti i imaju depresivni karakter. Tehnološki progres ukida radno mesto, ali ne mora da povećava nezaposlenost ako ekonomska politika preduzme odgovarajuće mere. Kao prvo, ne bi smela da izostane sistematska politika zapošljavanja. Ona bi uveliko smanjila broj odlazaka u inostranstvo, jer izvoz radne snage jeste „izvoz" najvažnijeg faktora proizvodnje bez protivvrednosti.

Nepodešenost, funkcionisanje savremene tržišne privrede, raspodela i preraspodela ličnih dohodaka i nezaposlenost izazivači su socijalne diferencijacije. Ograđujući se od „uravnilovke", autor ističe potrebu diferencijacije kada je reč o raspodeli prema radu. Sve izraženija socijalna diferencijacija iritira određene delove radničke klase i slojeve ljudi, izazivajući opštu društvenu nestabilnost i ozbiljne posledice. On je za uklanjanje neobjašnjivih i paradoksalnih razlika u ličnim primanjima između pojedinih grana i preduzeća i čitavih delatnosti za isti rad, uzet uslovno, i za rešavanje tih klasifikacija. „Kad se ovim razlozima dodaju i drugi vidovi novčanih primanja koja dolaze van radnog odnosa, socijalna diferencijacija se još više povećava. Naime, zabrinjava šira pojava korupcije u privredi, deformacija u oblasti prisvajanja dohotka preko velikih provizija, naknada za dnevnice, reprezentacija... ozbiljno ugrožavaju osnovne principe socijalističkih društvenih odnosa" (str. 110).

Govoreći o inflaciji, Bulat analizira sprovođenje antiinflacione politike. Uspeh antiinflacione politike zavisi od sposobnosti našeg privrednog sistema da odbaci iluzije i zablude o karakteru robne proizvodnje. Te su iluzije i zablude sadržane u oblasti sistema cena, sistema planiranja i u odnosu prema poljoprivredi. Planiranje u našem sistemu privređivanja, po autoru, ne odgovara ni mogućnostima ni potrebama privrednog razvoja. Rešenje je u planiranju oslobođenom ideologizacija i fetišizacija i u oslanjanju na objektivne naučnosaznajne vrednosti. S menjanjem koncepcija o planiranju morale bi se izgraditi i cene koje bi odgovarale tržišnoj privredi i tržišnom sistemu. Princip savremene robne privrede je slobodno formiranje cena. Kod nas taj princip još nije onakav kakav bi trebalo da bude. Oslobađanje od uticaja i dirigovanja u formiranju cena je neophodno potrebno.

U zaključnom poglavlju knjige izneti su najvažniji elementi i činjenice preko potrebne za obezbeđivanje i održavanje stabilnosti u privrednom razvitku. Pojam privredne stabilnosti upotrebljava se da označi stanje u privredi i kretanja ukupne proizvodnje i potrošnje, a stabilan ekonomski razvoj pretpostavlja relativno potpunu zaposlenost faktora proizvodnje, uz stabilan opšti nivo cena, što znači odsustvo inflacije ili deflacije.

Autor ističe da ravnomerni odnosi između elemenata materijalne i vrednosne strukture proizvodnje omogućuju stabilan razvoj i normalnu realizaciju proizvodnje. Potrebno je mnogo više učiniti na planu usklađivanja ukupnih privrednih kretanja sa sve većim razvojem nauke i tehnologije i na njihovoj sistematskoj primeni u privredi. U knjizi se naglašava da je očuvanje stabilnosti nacionalne valute od prvorazrednog

značaja baš zato što je stabilnost nacionalne valute uslov opšte privredne stabilizacije. Važan problem, koji se ovde ne zaobilazi, jeste način našeg nastupanja u inostranstvu. Sasvim je ispravno tvrđenje da naša preduzeća u spoljnoj razmeni konkurišu jedno drugom. Da je sve to na štetu nacionalnog dohotka, očevidno je, ali uspešnog rešenja još nema. Autor smatra da treba razvijati utakmicu robnih proizvođača unutar zemlje, a kao važan uslov normalnijeg razvoja spoljne trgovine ističe solidarno istupanje na svetskom tržištu. On je i protiv stabilizacije shvaćene kao problem pojedinačnih privrednih organizacija, preduzeća i drugih organa. Obezbeđivanje privredne stabilizacije uspešno je jedino ako se sprovodi na nivou širih društvenih zajednica.

Knjiga omogućuje da se kompleksnije sagleda problem inflacije danas, jer je informativna i omogućuje dalje analiziranje toga problema sa gledišta savremenih ekonomskih kretanja. Njena vrednost je u odbacivanju shvatanja onih ekonomista koji u inflaciji traže pojedine svodne uzročnike. Inflacija se može prihvatiti, i tek onda tražiti rešenja, kao kombinovana i složena pojava s velikim stepenom međuzavisnosti uticaja. Što se tiče planiranja, autor se oslanja na novija shvatanja koja vladaju u našoj ekonomskoj teoriji, naročito na shvatanja Ljubisava Markovića, Milentija Popovića i drugih.

MILENA VUKOJE

Dragiša Popović: Zašto je ubijen Aljende

(„Sloboda", Beograd, 1974, strana 198)

Knjiga o Salvadoru Aljendeu koju je napisao novinar Dragiša Popović objavljena je uoči godišnjice smrti čoveka koji je učinio izvanredan napor da ispod Anda izgradi socijalistički sistem i bio mučki ubijen na pragu Predsedničke palate.

Živo i dokumentovano autor opisuje septembarske događaje 1973. godine, kada je vojska upala u palatu „La Moneda" usred Santjaga da bi predsedniku Republike Salvadoru Aljendeu saopštila da više nije predsednik. Započeta čileanska revolucija prekinuta je jurišem generalâ. Reakcionarnim snagama predvođenim generalom Pinočeom, na više ultimatuma da podnese ostavku, Aljende je odgovorio: „Ove moje reči nisu reči gorčine, nego dubokog razočaranja. Neću podneti ostavku!"

Aljende je suviše želeo da menja u čileanskoj stvarnosti, što nije odgovaralo koncepcijama „severnog džina". Novi društveni odnosi zabrinjavali su moćne susede. Učinjen je hiljadu i jedan pokušaj, primećuje Dragiša Popović, da se potkopa vlada Narodnog jedinstva i unište Aljendeove ambicije u izgradnji socijalističkog društva. Njegov put je surovo presečen na tradicionalni latinskoamerički način — vojnim udarom. Aljende je postao nova žrtva međunarodne imperijalističke zavere, koja nije mogla trpeti „komunistički bauk" na zelenom kontinentu. Danas se drama odigrala u Santjagu na čileanskom tlu, juče u Hondurasu, prekjuče u Dominikanskoj Republici — zaključuje pisac.

U želji da vodi nezavisnu spoljnu politiku, vlada u Santjagu je razvijala odnose sa socijalističkim zemljama, otvarala se prema svetu. Posmatrano iz vašingtonskog ugla, Aljende je isuviše visoko digao glavu, a i zato što je toliko štrčala iznad „vojnog kišobrana" na kraju je morala biti posečena. Čileanska armija, koja je po tradiciji najmanje bila angažovana u politici, ubrzo je pogubila predsednika, pohapsila ministre, raspustila nacionalni kongres i političke stranke. Parlamentarizam se ugasio. Brutalno nasilje nad Aljen-

deovim pristalicama postalo je svakodnevnica Čilea. Knjige o marksizmu se uništavaju po naređenju hunte. Grandiozni fudbalski stadion u Santjagu, koji je nazvan „stravičnim gubilištem", lično je doživeo i naš autor. Pristalice Aljendovih političćih ideja, uhapšeni i zlostavljani od uniformisanih osvetnika, zatvarani su u prostorijama i pod vedrim nebom velike građevine.

U poglavlju knjige „Čile od O'Higinsa do Aljendea", pisac je dao kratak osvrt na istorijski razvoj ove zemlje. Španski osvajači su zaposeli čileanska prostranstva i bogatstva 1541 (prvi osvajač Pedro de Balgivija).

Kolonija je bila nezadovoljna španskim gospodarima. Dolaskom irskog doseljenika Ambrozija O'Higinsa, krajem 18. stoleća, čine se prvi koraci napretka. Posle uspešnih borbi 1818. Čile je proglašen nezavisnom zemljom, a O'Higins je postao njen prvi predsednik. Sledeći predsednik, Ramon Freire, završio je rat protiv Španaca. Uveden je parlamentarni sistem, ali vlast je ostala u rukama konzervativne oligarhije, koja se vezuje za strani kapital, živo zainteresovan za prirodna bogatstva Čilea.

Svoj uspon Čile doživljava za vreme mandata Hose Balmasede, koji je radio na stvaranju nezavisne zemlje i suprotstavljao se stranom kapitalu, osobito američkom, koji potpuno zamenjuje engleski i nemački. Američke investicije rastu neviđenom brzinom (od 15 miliona dolara 1912. na 700 miliona 1930. godine). Osnovni izvozni artikl je čilska šalitra, koja donosi privrednu arifmaciju zemlji. Ubrzo Čile postaje najveći proizvođač bakra na svetu (40% svetske proizvodnje).

Zanimljivo je, primećuje autor, da je proizvodnju bakra do 1971. držao američki kapital. Dolaskom predsednika Aljendea, ta sirovina postaje kamen spoticanja u odnosima dveju zemalja. Aljende je imao ogromne teškoće pri pokušaju da vrati Čileu vlastita rudna bogatstva, jer su profiti od njih, u neuporedivo najvećem procentu, odlazili van granica.

Dolazak Demohrišćanske stranke na vlast i njen uspon u vreme Eduarda Freja (1964—1970) značili su u mnogo čemu prethodnicu za Aljendea. Frejovi planovi su bili da u kompanijama sa stranim kapitalom vlada stekne 51% udela. Uspeo je to samo u poznatom rudniku „El Telijento", koji je držala kompanija „Kenekot".

Agrarna reforma je bila drugi problem Frejove vlade. Međutim, Frej je suviše štitio veleposednike, a malo je dao bezemljašima. Rezultati takve politike ostali su oskudni, dva ključna problema nisu rešena: strani monopol je i dalje prisutan, a oligarhija je bila bedem koji je zaustavljao sve napredne promene. Političko-ekonomska vlast ostala je u rukama finansijskih i ekonomskih magnata. Vladavina hrišćanskih demokrata, ističe pisac, u osnovi je bila antikomunistička.

U poglavlju „Trnovite staze revolucionara", autor je izneo kratke biografske podatke o Salvadoru Aljendeu, koji je rođen u uglednoj porodici, politički angažovanoj i izuzetno poštenoj. Studirajući medicinske nauke, Aljende ne napušta političke tokove, čitao je Marksova i Lenjinova dela i dela drugih mislilaca. Kao napredni omladinac, 1933. je bio jedan od osnivača nove Socijalističke partije Čilea. Bio je poznat kao pobornik marksističkih ideja, što mu je smetalo da dobije zaposlenje.

Kada je za predsednika izabran Agire Serda, Aljende je postavljen za ministra zdravlja. Potpisuje više zakona koji se tiču oblasti zdravstva, a na osnovu kojih širi slojevi dobivaju znatne olakšice. Godine 1945. izabran je za senatora, i u senatu ostaje do 1969. Posle upornog i mukotrpnog rada i više pokušaja da se kandiduje, Aljende je 1970. izabran za predsednika. Kao vođ Socijalističke partije, on je govorio: „Ja sam marksist, ali to nije stranka, već ideal. Verujem da je čovek slobodan kad je zaposlen, kad je zdrav, kad ima sve što mu je potrebno za život i razonodu. Socijalizam je sloboda koju mi nećemo moći da ostvarimo od danas do sutra. Verujem u izbore a ne u puške! Mi nećemo biti ni Kubanci, ni Kinezi, ni Rusi. Čileanci će slediti svoj sopstveni put".

„Oblaci bure su se odmah pojavili pred pramcem Aljendeovog bro-

da" — slikovito se izrazio Dragiša Popović. Otpočele su pripreme zavera, a onda serija političkih ubistava kako bi se poljuljala stabilnost zemlje. U tim nemirnim danima u čileanskom parlamentu je bio neobičan odnos snaga. Izvršna vlast je pripadala radnicima i Predsedniku, a buržoazija je zadržala prevlast u parlamentu. Aljende je bio svestan tog odnosa snaga, koji se može izmeniti tek kada Čile postane pravi vlasnik bakra, gvožđa i šalitre, kada sprovede radikalnu agrarnu reformu i kada bude imao kontrolu nad izvozom i uvozom. Uspeo je da sprovede nacionalizaciju bakra, koji je bio četrdeset godina u rukama američkih kompanija. Da bi ugasio požare nezadovoljstva, Predsednik je obećao da će se nastaviti plasman bakra na američko tržište.

Što se tiče čileansko-američkih odnosa, autor konstatuje da za Sjedinjene Države Aljende nije bio po meri i ukusu, ali on je bio legalno izabrani predsednik. Program vlade je bio vrlo širok: nacionalizacija rudnika, agrarna reforma... Međutim, privredna nestabilnost je sve veća. Tihi Vijetnam pod Andima je počeo — kako je rekao čileanski pesnik Pablo Neruda. Mnogobrojne opozicione snage protestuju protiv „marksističke diktature", ne biraju sredstva da izazovu nerede. Zemlja je bila izložena snažnim pritiscima spolja. Aljende je bio svestan da društveni proces ne prestaje s nestankom vođe, izjavljujući: „Kada bi me ubili, narod bi nastavio svoj put, svoj pravac".

Prvi dodiri Čilea s Kubom postaju izazov za „severnog džina". Prilikom svog boravka u Čileu, Kastro je rekao: „Kubanska revolucija ne može da služi kao model za izvoz". Čile stvara diplomatske odnose s ovom malom zemljom uprkos OAD-u. Bez obzira na zamerke sa severa, Čile širi veze sa svetom.

Vlada predsednika Aljendea bila je velika opasnost za korisnike unosnih profita. SAD zatvaraju kase, banke prestaju da daju kredite, mahinacijama na svetskom tržištu veštački se obaraju cene bakra, remeti se snabdevanje unutrašnjeg tržišta... Crna berza cveta u Santjagu i drugim gradovima.

Infiltraciju nezadovoljstva CIA beskrupulozno sprovodi preko Organizacije slobodnih radnika i uz pomoć domaće buržoazije organizuje poznati štrajk vlasnikâ kamiona, koji je krizu doveo do vrhunca.

Zavereništička operacija, primećuje Popović, trajala je pune tri godine. Milioni dolara su ponuđeni da bi se Aljende uklonio. Čile je postao meta moćnih trustova pošto je vlada nagovestila nacionalizaciju američkih privatnih kompanija. Početkom 1973. zemlja je uzdrmana iz temelja. U nastojanju da obore vladu, neprijateljske snage su se obratile vojsci, koja počinje da daje svoj pečat tokovima i na kraju sprovodi državni udar. Operacija „Kentaur", skovana u kabinetima CIA, izvedena je 11. septembra 1973. godine. Generali vojne hunte koji su izveli puč više nedelja su pomno sarađivali s naredbodavcima iz SAD. Pored generala Pinočea, u rušenju vlade veliku ulogu je odigrao Hose Marino Kastro, admiral koji je 1972. postao komandant ratne mornarice.

Na zadnjim stranicama knjige pisac se osvrće na nesvrstanu politiku kojom je pošao Čile, a koja je bila trn u oku neprijateljskim snagama. „Ubeđeni smo da je pokret nesvrstavanja izuzetno koristan da bi narodi koji vole mir mogli ujediniti napore za učvršćivanje svojih političkih pozicija, usmerenih na odstranjivanje svakog oblika zavisnosti u međunarodnim odnosima" — bile su reči čileanskog Predsednika izrečene uoči alžirskog skupa.

Knjiga Dragiše Popovića *Zašto je ubijen Aljende* vredan je doprinos upoznavanju našeg čitaoca s čileanskom revolucijom, koja je tragično zaustavljena u svom mirnom i parlamentarnom putu, ali nije i uništena.

JELENA STUPAR

CENA 10 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

1974

11

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVII 1974 BROJ 11

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

PRILOZI

PRIKAZI

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

Studije i članci

Damir Grubiša

TEHNOKRACIJA: KLASA, SLOJ ILI GRUPA?

Problem tehnokracije i tehnokratizma, koji je našoj teoriji već dobro poznat, danas se nalazi u samoj „špici aktualnosti“. Posljednjih desetak godina javljaju se mnogobrojne rasprave i studije o tehnokratizmu, o njegovom porijeklu i utjecaju u našem društvu. Moglo bi se, čak, reći da u našoj teoriji vlada u tom pogledu prava konjunktura. To nije slučajno, jer iza toga ne stoji nikakav apstraktni teorijski interes, već su razlozi mnogo dublji — potreba da se pronikne u bit društvenih odnosa i društvenih snaga koje se iskazuju u razvoju jugoslavenskog društva na putu ostvarivanja Marxove vizije asocijacije slobodnih proizvođača.

Iako izgleda da je fenomen tehnokracije osvijetljen sa svih strana i da on nije nepoznanica ni u teorijskim razmatranjima, a ni u političkoj borbi koja se vodi u našem društvu, postoje razlike koje nisu beznačajne kada je riječ o identifikaciji onih društvenih snaga koje su pobornici tehnokratskih odnosa i tehnokratske involucije.

Šta je tehnokracija? Premda se o njoj mnogo govori, izgleda da je ona još skrivena ispod sedam velova, koji joj zamagljuju obrise i samo s vremena na vrijeme dopuštaju da se razazna. Naravno, takva „neprozirnost“ tehnokracije otežava i katkad i onemogućuje efikasnu političku borbu, kojoj je cilj eliminacija tehnokratizma i njegovih nosilaca iz društvenih procesa što se kod nas razvijaju.

Problem identifikacije tehnokracije kao realnog, materijalnog supstrata tehnokratske ideologije i tehnokratskih odnosa nije stoga samo pitanje teorije, već je, prije svega, pitanje same revolucionarne prakse, u okviru koje presudno značenje imaju politička strategija i taktika proleterske avangarde — Saveza komunista i svjesnih socijalističkih snaga, njegovih klasnih i povijesnih saveznika.

Problem „identifikacije“ jednog nosioca antagonističkog društvenog odnosa nije inače nov u jugoslavenskoj društvenoj misli. Zahtjev za „identifikacijom“ pojavio se i prilikom borbe protiv birokratizma. Postavljen u formi pitanja o nosiocima birokratizma kao društvenog odnosa i o uporištima birokracije u društvenoj strukturi, politički obračun s birokracijom zahtijevao je odgovore na ta pitanja kao pretpo-

stavku za dosljednu samoupravnu kritiku etatizma i konkretnih historijskih snaga koje su ga nosile.

Struktura tih osnovnih pitanja ostaje ista i kada je riječ o kritici tehnokratizma. Odrediti precizne koordinate tehnokracije u društvenoj strukturi i dinamici, to je bio prvi korak u djelatnoj samoupravnoj kritici tehnokratizma kod nas.

Uspon tehnokratizma kao društvenog odnosa, kada se u okviru tehnokratske involucije rađala i dobijala jasne obrise građanska kontrarevolucija, prekinut je 21. sjednicom Predsjedništva SKJ i provođenjem u život ustavne reforme, koja u teorijskom i praktičkom smislu označava sazrijevanje jugoslavenske revolucije, novu revoluciju *sui generis* u društvenim odnosima i svijesti njenih aktera.

Međutim, treba voditi brigu o tome da se i taj proces revolucioniranja društvenih odnosa, koji od oružane revolucije predstavlja najveću strukturnu promjenu društva, ne razvija pravolinijski. Jer dok su militantne kontrarevolucionarne snage otvoreno poražene, tehnokracija pribjegava svojevrsnoj mimikriji i prestrojavanju, kojemu je cilj da ako već ne može zadržati sav politički utjecaj i društvenu moć, zadrži bar jedan njihov dio.

Taj je proces vidljiv i u sadašnjoj fazi društvenih promjena. Tehnokracija, zasnivajući svoj utjecaj na neformalnoj strukturi moći u procesu proizvodnje i upravljanja proizvodnjom, nastoji iskriviti smisao procesa udruživanja rada i izgradnje delegatskog sistema. To se pokazalo i prilikom osnivanja organizacija udruženog rada, kada je u mnogim radnim sredinama pod utjecajem otpora tehnokracije došlo samo do formalne, a ne i suštinske promjene proizvodnog odnosa, posebno odnosa u raspodjeli. Promijenjene su formalne strukture, usvojeni su novi nazivi, ali se iza toga često krilo zadržavanje starog odnosa, u kojem se o višku vrijednosti i dalje odlučuje u zatvorenim, uskim, neformalnim grupama.

Borba tehnokracije da zadrži monopol moći ispoljava se i prilikom uhodavanja delegatskog sistema. Tehnokraciji pogoduje složenost novog sistema, u kojemu su još mnogi detalji nedefinirani i podliježu različnim interpretacijama, koje ni u kom slučaju nisu samo formalnopravne, već suštinske prirode, te ako ti detalji nisu dosljedno izvedeni u duhu cjeline sistema, mogu predstavljati breše za infiltraciju nesamoupravnih snaga i odnosa.

I

Svi ti aktualni akcenti borbe za nove društvene odnose vraćaju nas na osnovno pitanje: šta je tehnokracija, odnosno šta je njeno društveno biće, i kako se ono ispoljava u procesu raspodjele viška vrijednosti i društvene moći?

Nesuglasna mišljenja o tehnokraciji koja vladaju u teorijskoj analizi kasnokapitalističkog društva ogledaju se svojevrsno i u našoj društvenoj misli. I kod nas, kao i u marksističkoj analizi tehnokratizma na

Zapadu, postoji gotovo jednodušnost o prevladavanju simplifikatorskog poistovećivanja tehnokracije s tehničkom inteligencijom. Prvobitna zabluda koja se i kod nas ispoljavala[1] samo je pogodovala skretanju kritike tehnokratizma na krivi kolosijek. Pristaše tehnokratizma su upravo nastojale da usmjere kritiku tehnokratizma protiv tehničke inteligencije i privrednih rukovodstava, pokušavajući time da dokažu neosnovanost kritike tehnokratizma, čak njenu besmislenost.[2]

Tehnokracija, kao što vidimo, i sama pribjegava „kritici" tehnokratizma: ali ne s ciljem da razobliči subjekte tehnokratskih odnosa, to jest sebe, već da skrene pravu kritiku sa svojih leđa i da prikaže borbu protiv tehnokratizma kao vještački smišljen lov na vještice.

Tehnokraciji ide u prilog svaka kritika tehnokratizma koja nije teorijski utemeljena i koja se zaustavlja na površinskoj analizi, bez poniranja u suštinu stvari. Paušalne diskvalifikacije i površne parole protiv tehnokratizma iza kojih ne stoji sagledavanje suštine tehnokratizma i identifikacija njegovih nosilaca, pa prema tome ni efikasna politička akcija razvlašćivanja tehnokracije, mogu samo pridonijeti konfuziji među nosiocima kritike tehnokratizma, što tehnokracija i te kako umije iskoristiti. Akcija protiv tehnokracije očito ne može biti samo privremena kampanja, niti se može voditi sporadičnim lansiranjem slogana protiv nje, već mora biti sastavni dio dugoročne strategije i svakodnevne taktike socijalističkih snaga.

Naravno, i suprotna teza — da je tehnička inteligencija bez ostatka dio radničke klase i, štaviše, po uzoru na Saint-Simonovu klasu industrijalaca, jezgro nove radničke klase, isto je tako mistifikatorska i vodi manipulaciji, jer je društveni položaj ljudi određen ne samo položajem u društvenoj proizvodnji već i mjestom u sistemu raspodjele viška vrijednosti, te ukupne društvene moći na nivou čitavog društva. Pripadnik tehničke inteligencije koji radi u procesu proizvodnje i dijeli sudbinu radničke klase kada je riječ o uvjetima ostvarivanja dohotka (usprkos mogućnim rasponima u nagrađivanju) razlikuje se od čovjeka sličnog obrazovnog profila koji radi u poslovnom udruženju, privrednoj komori, ili od onoga koji radi u administraciji ili drugdje gdje se dijeli, a ne stvara višak vrijednosti. Pobliže takav položaj određuje i način stjecanja dohotka na osnovi preraspodjele viška vrijednosti, to jest da li je on samo formalno ili stvarno pod kontrolom radničke klase, koju bi kontrolu i trebali omogućiti funkcioniranje samoupravnih interesnih zajednica i drugi mehanizmi udruženog rada.

---

[1] Na primjer, B. Horvat smatra da se inteligencija, s obzirom na njen položaj u društvenoj podjeli rada, dijeli na tri prilično jasno izdiferencirane grupe: više administrativno-upravne službenike — „birokraciju", inteligenciju u užem ili klasičnom smislu — „humanističku inteligenciju", i tehničko-privrednu inteligenciju — „tehnokraciju" (*Ogled o jugoslavenskom društvu*, „Mladost", Zagreb, 1969, str. 186).

[2] U raspravi koja je u časopisu „Gledišta", br. 7-8/1972, vođena o temi „Tehnokratizam — stvarna ili izmišljena opasnost", između ostalog je rečeno: „Zastavom tehnokratske opasnosti najupornije i najglasnije maše sve ono što je na rukovodeće funkcije došlo mimo kriterija znanja i kvalifikovanosti, a čitave generacije mladih inženjera i ekonomista na putu su da budu osumnjičene kao tehnokratski opasne, te samim tim i nepodobne".

Neke analize tehnokracije kod nas rezultiraju poistovećivanjem tehnokracije kao društvene klase unutar strukture jugoslavenskog društva. Takve se teorije oslanjaju na analizu kapitalističkog društva na Zapadu, gdje je tehnokracija sastavni dio ili privjesak kapitalističke klase, klase eksploatatora koja se pojavljuje u novom ruhu i koju sačinjavaju ne samo vlasnici kapitala već i upravljači kapitalom, kao i oni koji sudjeluju u njegovom prometu. Utoliko suvremeno kapitalističko društvo predstavlja društvo reformiranog kapitala, koje, uviđajući neminovnost svog odlaska sa svjetske scene, pribjegava novim prestrojavanjima, širenjem klasične vladajuće klase i uvlačenjem profesionalnih „upravljača" u nju, u pokušaju da omasovi svoje socijalne baze. Tu grčevitu borbu za opstanak kapitalističke klase prate i novi fenomeni: „industrijska demokracija", participacija radničke klase i drugi oblici političke i ideološke borbe, iako u pogledu tih promjena i „radničkih tekovina" ima i dosta ideoloških mistifikacija. Suština je kasnog kapitalizma, međutim, još „kapitalistička". Nije riječ o reformiranom društvu iz kojeg je eliminirana strukturna nejednakost, već je riječ samo o iznuđenom koraku pred neminovnošću socijalne revolucije.[3] Tačnije: o elementima njenog sazrijevanja u utrobi starog društva.

Da li je tehnokracija takva društvena grupa koja ima atribute klase? To je pitanje koje postavljaju, i na koje djelomično i odgovaraju, neki pobornici takozvanog apstraktno-kritičkog pravca marksističke filozofije kod nas. Preuzimajući neke elemente analize birokratizma i njegove kritike koje je učinio Trocki, predstavnici te orijentacije polaze od kritike birokracije da bi u njenoj sprezi s tehnokracijom identificirali „upravljačku klasu", „politokratsku klasu" (to jest „političku klasu" po uzoru na Michelsa).[4] Koncepcija „nove klase" razvija se naročito nakon junskih događaja 1968. godine, kada se javljaju studentske parole protiv „crvene buržoazije", pod čime se najčešće podrazumijevala tehnokratsko-birokratska sprega političko-privrednih vrhuški koje su baš u tom razdoblju počele isticati vanjska obilježja svojeg privilegiranog statusa — u obliku materijalnih bogatstava i drugačijeg „stila života", po uzoru na povlaštene klase i slojeve na Zapadu. Međutim, studentski bunt nekritički identificira sve što se nalazi na rukovodećem mjestu sa *„nouveau riche"* klasom, stoga što u njegovoj osnovi ne leži klasno-teorijska, kritička analiza društvenih odnosa, već kritika manifestacija i vanjskih obilježja tih odnosa sa stajališta apstraktnog komunističkog ethosa. Činjenica je da gotovo ni u jednom dokumentu studentskog bunta nije apostrofiran tehnokratizam kao društveni odnos i njegov uspon, već je protagonistom političke uzurpacije u našem društvu označena neizdiferencirana i samo pamfletistički identificirana mješavina raznih snaga kojima je pripisan atribut nove klase.[5]

---

[3] Vidi: S. Vrcan, *Društvene nejednakosti i moderno društvo,* „Školska knjiga", Zagreb, 1974, str. 144—160.

[4] Vidi: N. Popov, *Sociologija i ideologija,* „Praxis", br. 3—4/1972, str. 449—450.

[5] Dokumenti studentskog bunta, objavljeni u (zabranjenom) posebnom izdanju časopisa „Praxis", 1969.

Koncepcija „nove klase" razvija se dalje u radovima marksističkih filozofa apstraktno-kritičkog pravca. Nova klasa se naziva „srednjom, građanskom klasom", „posestrimom birokracije"[6]. Razvija se teza da nova, takozvana srednja klasa nije sastavljena samo od birokracije, što nije slučaj s gledištima koja birokraciju smatraju kompaktnim dijelom „političke klase". Identifikacija srednje klase neophodno je potrebna u tim analizama da bi se razotkrili nosioci eksploatacije, pošto je to logični zahtjev tvrdnje da je radnička klasa kod nas još u najamnom odnosu, pa prema tome i eksploatirana. I. Kuvačić postavlja srednju klasu između „upravljačke elite" i radničke klase.[7] Još eksplicitnije M. Marković govori o „oligarhijskoj eliti" koju obrazuju u našem društvu tehnostrukture (razni eksperti, direktori, financijeri, izvršioci) i vrhovi političkih organizacija.[8]

Karakteristično je za te teze i radove autora te orijentacije da oni ističu otvoreni, antagonistički sukob koji postoji u našem društvu između „nove klase", zapravo tehnobirokratske sprege, i radničke klase, kojoj je, po njima, jedini saveznik humanistička inteligencija. Takve teorije, međutim, i same upadaju u zamke tehnokratske mistifikacije — podjelu društva na nekompetentnu masu i kompetentne elite, u ovom slučaju humanističku inteligenciju kojoj je dužnost da „iluminira" radničku klasu u njenoj klasnoj borbi.

Klasama se mogu nazvati samo skupine koje između sebe stoje u eksploatatorskom odnosu, pa u tom smislu kod nas nema jedinstvene eksploatatorske klase već postoje više njih, smatra R. Lukić, iako ne spominje eksplicitno tehnokraciju kao klasu, već kao društvenu skupinu koja se po određenim crtama razlikuje od drugih skupina i koja znači vladavinu stručnjaka, tehničara.[9]

Da postoji klasni antagonizam u našem društvu, utvrđuje i S. Pulišelić, koji razabire „klasu nosilaca otuđene vlasti", ali u njoj nazire nekoliko grupa: produktivne i neproduktivne birokrate, eksploatatore kao i one koji ne eksploatiraju. Grupa onih koji ne eksploatiraju dijeli se na dvije grupe: na legitimne nosioce otuđene vlasti i na nosioce otuđene vlasti *via facti*. U okviru klase nosilaca otuđene vlasti nalazi se i grupa odana radničkoj klasi i samoupravljanju, a zrelost radničke klase sastoji se, prema ovom autoru, u tome koliko ona razlikuje istinske njene predstavnike od lažnih. Postoji i grupa eksploatatora koji

---

[6] M. Kangrga, *Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase*, „Praxis", br. 3—4/1971, str. 583—593.

[7] I. Kuvačić, *Sukobi*, „Razlog", Zagreb, 1972, str. 115—144.

[8] Vidi: M. Marković, *Struktura moći u jugoslavenskom društvu*, „Praxis", br. 6/1971.

[9] R. Lukić, *Beleške o birokratiji i tehnokratiji*, „Sociologija", br. 1—2/1964, str. 12 (o usporedbi Lukićeve i Đorđevićeve analize tehnokracije vidi: R. Kavran, *Prilog problemu identifikacije tehnokratije*, „Organizacija i kadrovi", br. 7/1973, str. 517—523.

nisu nosioci vlasti, najbrojnija, ali „o njima zna relativno malo njihovih osobnih poznanika".[10]

Ovdje suština društvenih odnosa kod nas izgleda zamršenija nego ikad i ostavlja u dubokoj nedoumici one koji žele proniknuti u karakter „vladajućeg sloja".

II

Druga skupina pogleda o tehnokraciji, mogli bismo ih čak nazvati teorijama o tehnokraciji, identificira tehnokraciju kao društveni sloj. V. Bakarić u svojim analizama ukazuje na to da se tehnokracija najčešće pojavljuje u sprezi s birokracijom, pa se utoliko može govoriti o tehnokratsko-birokratskom sloju. Taj je sloj vezan uz izvjesne političke i društvene faktore i nastoji da za svoje potrebe osamostali i poveća jedan dio viška vrijednosti. Uspon tehnokracije obilježen je, među ostalim, rastom tog sloja po veličini, njegovim povezivanjem s legitimnim institucijama i subjektima samoupravnog društva — s organima vlasti (naročito u komuni i Republici) i s nekim organima Saveza komunista.

Bakarić utvrđuje da se rađala tendencija da se i Savez komunista pretvori iz organizacije radničke klase u instrument tog sloja.[11] Tu analizu tehnokratskog monopolizma preuzela je i Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ. Na nivou toga dokumenta Saveza komunista utvrđuje se tehnokratsko-birokratski sloj kao nosilac tehnokratizma, kao društvenog odnosa koji teži monopolu i prisvajanju viška vrijednosti i, istovremeno, tehnokratske ideologije koju Platforma također pobliže osvjetljava, teorijski uopćavajući iskustva Saveza komunista u borbi protiv tehnokratizma.[12]

No i pored jasne određenosti Platforme u identifikaciji tehnokracije, javile su se u javnoj partijskoj raspravi i mišljenja da Platformu treba na tom području još pojasniti, to jest produbiti analizu tehnokratizma, objasniti u kojoj je mjeri objektivno uvjetovano nastajanje tehnokratizma, a koliko je to rezultat kolebanja i zastoja na idejno-političkom području. Iako je o tehnokraciji rečeno onoliko koliko je potrebno za dalje teorijsko i praktičko elaboriranje tehnokratizma, prijedlozi i sugestije izneseni u štampi i među partijskim članstvom isticali su potrebu definicije tehnokratizma, jer se tada, u pojačanoj borbi pro-

[10] S. Pulišelić, *Suvremene klase u preobražaju*, Zagreb, 1971, str. 133—139 (citirano prema: S. Šuvar, *Osvrt na neke teorijske i praktičke tendencije osporavanja radničke klase u našem društvu*, „Sociologija", br. 4/1972, str. 589).

[11] V. Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, „Informator", Zagreb, 1974, str. 81.

[12] *Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, „Komunist", Beograd, 1973, str. 155—157.

tiv svih snaga suprotnih samoupravljanju, došlo do nekih novih saznanja pomoću kojih se mogla lakše otkriti njegova suština.[13]

Teorijski doprinos istraživanjima na tom području daje i S. Šuvar. Razrađujući pojam „kontraklase" (koji se kod nas prvi put javlja kod A. Dragičevića), Šuvar ulazi u suštinu društvenih odnosa i protivrječnosti u jugoslavenskom društvu. Pod pojmom kontraklase on podrazumijeva skupinu neproizvodnih radnika, to jest onih koji se bave neproizvodnim djelatnostima, s jedne strane, a s druge strane tu idu i oni vršioci umnih i upravljačkih funkcija koji rade u proizvodnim oblastima, ali svoj položaj zasnivaju na nekom monopolskom pravu (na primjer, da im je visina dohotka neovisna o rezultatu osobnog i grupnog rada). „Kontraklasa" se unutar sebe raslojava na više razina, a najvažnije je raslojavanje koje se razvija s obzirom na stupanj društvene moći — utjecaja na vođenje društvenih poslova. Tako on razlikuje soj političko-upravne birokracije, sloj rukovodećeg osoblja u svim djelatnostima i sloj izvršilaca društveno-korisnog rada. U kasnijim svojim istraživanjima, Šuvar određenije postavlja u žarište objektiva one društvene slojeve koji čine socijalni konglomerat „srednje klase" (uvjetno tako nazvane, i samo prividno, po terminu slične teoriji o srednjoj, novoj klasi apstraktno-kritičkog pravca). Razlika između te „srednje klase" i radničke klase leži u privilegiranosti srednje klase, koja živi od viška rada radničke klase, što joj omogućuje postojanje „čvrste podloge", to jest državnog, grupnovlasničkog i privatnog monopola vlasništva i vlasti. Taj konglomerat slojeva sastavljen je od sloja privatnih poduzetnika (vlasnika sredstava za proizvodnju), sloja rentijera i mešetara (koji je vrlo teško utvrditi, ali je uglavnom riječ o onima što se bave prodajom i preprodajom, unajmljivanjem i iznajmljivanjem na osnovu vlasništva nekretnina i sl.), sloja političko-upravne birokracije (Šuvar ga naziva dominantnim neproizvođačkim slojem našeg društva, koji egzistira na ulozi države i njenih mehanizama), sloja kulturnih stvaralaca, odnosno reproduktivne inteligencije, i, na kraju, od sloja poduzetničko-poslovne birokracije. Ovaj posljednji sloj nas i zanima: on se sastoji od onih članova zajednice koji vrše poslove upravljanja i odlučuju o ključnim pitanjima u proizvodnim i interesnim kolektivitetima.[14]

Da li taj sloj okuplja pobornike tehnokratizma i može li se on sa njima poistovetiti? Šuvar odriče tom sloju kvalitete tehnokracije, jer je na Zapadu sloj „menedžera" (što je, po njemu, sinonim za tehnokraciju) sastavljen od priličnog broja stručno potkovanih ljudi, dok je naša poduzetničko-poslovna birokracija pretežno sastavljena od ljudi kojima

---

[13] Vidi: „Aktuelni politički pregled Predsjedništva SKJ", br. 1/1974, str. 6, i prilog M. Gruića u tematskom broju „Naših tema", posvećenom Platformi: *Platforma, aktualizacija i daljnja razrada programa SKJ*, „Naše teme", br. 1/1974, str. 9—10.

[14] S. Šuvar, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, „Školska knjiga", Zagreb, 1970, str. 12—17, i od istog autora: *Srednji slojevi ili srednja klasa u jugoslavenskom socijalističkom društvu*, „Marksističke sveske", br. 1—2/1972, str. 77—96.

nedostaju adekvatna stručna i organizacijska znanja i sposobnosti. Što tom sloju nedostaje ta *differentia specifica* tehnokracije, rezultat je načina formiranja tog sloja, dolaženjem na rukovodeća mjesta zahvaljujući političkim zaslugama, a ne objektivnim kriterijima stručnosti. Međutim, i pored Šuvarove izričite ograde, moramo konstatirati da ta *differentia specifica* vrijedi samo za zapadnoevropsku tehnokraciju, dok je naša tehnokracija — ona socijalna snaga koja je pobornik tehnokratizma kao društvenog odnosa i nosilac tehnokratske ideologije — drugačija. Njena dominantna oznaka nije stručnost ili znanje, već instrumentalizacija i zloupotreba istaknutih, „strateških" tačaka u društvu na kojima se ona nalazi, zahvaljujući znanju i stručnosti jednim dijelom, a prethodnim zaslugama drugim dijelom. Stručnost i kompetentnost jugoslavenske tehnokracije svode se često samo na „predispozicije", upravljački instinkt i iskustvo, a stručnost se nadomješta stručnošću i znanjem „drugih garnitura" (većinom apolitičnih stručnjaka, zadojenih ideologijom funkcionalizma, „efikasnosti upravljanja", menedžerskom revolucijom, i drugim mitovima i famama klasične, kasnokapitalističke tehnokratske involucije). Oznaka naše tehnokracije zapravo je zloupotreba „strateškog", upravljačkog položaja u društvu, ne svakad u vlastitu korist, ali zato, u pravilu, nauštrb interesa radničke klase, proizvođača viška vrijednosti.

Uzrok takvog „lošeg" profila naše tehnokracije leži, vjerojatno, u naslijeđenoj zaostaloj društvenoj strukturi, u niskoj obrazovnoj strukturi rukovodećeg kadra koji je proizašao iz revolucije, a nasuprot tome u funkcionalistički obrazovanim stručnjacima, bez adekvatnog marksističkog i humanističkog obrazovanja.

U osnovi tehnokratizma ne leži samo vladavina znanja i tehnike, već vladavina u ime znanja i „kompetencije", u ime procesa posredovanja koje je na sadašnjem stupnju razvoja još neophodno potrebno, a zapravo s pravim ciljem da se zadrži ili ostvari privilegirana, elitna pozicija u raspodjeli društvene moći, odnosno u raspodjeli viška rada.

Šuvar u svojim ranijim radovima ne govori izrijekom o tehnokraciji, već se služi terminom „poduzetničko-poslovna birokracija". Slično i Z. Vidaković, koji o sloju upravljača — profesionalnih političkih i privrednih funkcionera govori u radovima koji prethode njegovim temeljitim, iscrpnim analizama tehnokratizma.[15]

Naša tehnokracija je ponikla u krilu birokracije i dugo vrijeme je i ona smatrana nekakvim preživjelim reziduumom sada krezubog birokratizma. Ali je zabluda bila tim efektnija i pokazala je da su političke borbe i proces društvenog razvoja izbacili tehnokraciju kao posebnu društvenu snagu suprotstavljenu interesima radničke klase i njenoj političkoj borbi za samoupravljanje kao totalni društveni odnos. Političke borbe koje su se u našem društvu vodile pokazale su koliko je dug i trnovit put od proklamacije radničke klase kao hegemona društvenih odnosa, pa do stvarne realizacije ove revolucionarne društvene prakse.

[15] Vidi: Z. Vidaković, *Društvena moć radničke klase*, „Rad", Beograd, 1970, str. 69—72, i od istog autora: *Korak nazad, dva koraka naprijed*, „Komunist", 1971, str. 20—21.

U tom smislu se politička borba za vlast, još sinonim klasnog društva, vodila neprestano, samo s drugim protagonistima — onemoćalu birokraciju dostojno je zamijenila emergentna tehnokracija.

Rasprave o tehnokratizmu koje su prethodile njegovoj pojavi na jugoslavenskoj političkoj sceni doticale su se tehnokratizma kao jedne od modifikacija birokratizma. Bilo je potrebno još vremena da se zapaze razlike između tih dvaju odnosa i društvenih snaga kojih su ti odnosi bili projekcija njihovih klasnih interesa, i da se tehnokratizmu prizna samosvojnost i prevlada gledište o njemu kao pukom derivatu birokratizma. Stvari su okrenute s glave na noge tek u razdoblju klasne obnove Saveza komunista, nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ i Pisma Izvršnog biroa i druga Tita, kada se utvrđivanju pravih uzroka pojave nesamoupravnih snaga prišlo dubljim teorijskim prodorom u bit nesamoupravnih odnosa i tendencija, kao i snaga koje stoje iza toga. Tako S. Dolanc, u uvodnom izlaganju na Četvrtoj konferenciji SKJ, konstatira da nacionalizam, unitarizam, birokratski centralizam itd. nisu ništa drugo nego izražajni oblici tehnokratskih tendencija i interesa.[16]

Otprilike dvadesetak godina trajala je borba jugoslavenskih komunista protiv birokratizma, koji je pretendirao na to da bude jedna od alternativa našem razvoju. Dugo vremena se smatralo da su etatizam i vlast političke birokracije gotovo jedina opasnost koja ugrožava vlast radničke klase. Kao što primjećuje i D. Bilandžić, mala se pažnja obraćala tendencijama kao što su jačanje grupnog vlasništva, prevlast jakih financijskih i sličnih ekonomskih središta, koja mogu povući i koja su doista i povukla društvo ka drugim tendencijama. Nasuprot birokratskom modelu, jugoslavenskom se društvu nametnula alternativa tehnokratizma i njegovog modela društvenih odnosa.[17] Bilandžić konstatira postojanje „upravljačkog sloja" i „srednje klase" u našem društvu, upotrebljavajući termin „srednje klase" uvjetno. Po njemu, taj pojam obuhvaća vrlo različite kategorije po nastanku i po položaju. Postoje dva tipa „upravljačkog sloja": politička struktura, koja je imala dominantan položaj u društvu do početka šezdesetih godina, i „menedžeri i tehnokracija", koje je društveni proces sve više dovodio na vlast naročito od privredne reforme pa dalje. Sve te vrhuške, koje *de facto* raspolažu društvenim sredstvima, akumulacijom i drugim materijalnim atributima moći, a sve pod ruhom samoupravnog odlučivanja kao vanjske fasade, povezane su raznim, često nevidljivim spregama između nosilaca privredne, državne i političke vlasti. U društvu se pojavilo pitanje da li takav ekonomski odnos mora stvoriti novi društveni sloj koji bi se po osnovnim obilježjima razlikovao od radničke klase po svojem mjestu u proizvodnim odnosima, po statusu i po ekonomskom položaju — koji bi se pretvorio u „kontraklasu"?

Tendencija pretvaranja tog sloja u klasu je očevidna, ali je ona zaustavljena dubokim društveno-ekonomskim promjenama koje je obi-

---

[16] *Četvrta konferencija SKJ,* „Komunist", Beograd, 1973, str. 30.

[17] D. Bilandžić—R. Vukadinović, *Osnovne društvene promjene u Jugoslaviji i svijetu 1945—1973,* „Školska knjiga", Zagreb, 1973, str. 120.

lježila i promjena Ustava, zaključuje Bilandžić, smatrajući da takve tendencije ostaju kao relativno trajna oznaka našeg razvoja, zahtijevajući stalnu i upornu borbu za napredak samoupravljanja.[18]

Ne toliko porijeklo tehnokracije u našoj birokraciji koliko sprega i paktiranje tehnokracije s birokracijom upućuju i na neologizam „tehnobirokracija". O tehnobirokraciji kao sloju govori J. Goričar, koji nalazi žarišta društvenih sukoba u trokutu: država, samoupravljanje i robno tržište.[19] Protivrječnost između tih triju polova izražava se kao sukob interesa društvenih nosilaca ovih društvenih tvorevina: državne birokracije, tehnobirokracije i radničke klase. Tehnobirokracija je najbliža klasi koja je suprotna radnicima, ali to ne znači da se ona može negativno odrediti, recimo kao kontraklasa, zaključuje Goričar. Tehnobirokracija, po njemu, ima u svojim rukama koncentriranu društvenu moć zahvaljujući hijerarhijskoj organizaciji rukovođenja i upravljanja, a ima veliki utjecaj i u organima samoupravljanja u kojima je brojčano sve prisutnija, naročito u upravnim i poslovnim odborima. Uslijed toga tehnobirokracija je protagonist društvenih sukoba unutar radne organizacije, pa i na ostalim nivoima globalnog društva, i ispoljava se kao poseban društveni sloj.

III

Treća skupina teorija o porijeklu i karakteru tehnokracije pokušava naći odgovor na pitanje o njenoj suštini u zaključku da je tehnokracija društvena grupa. Na primjer, J. Đorđević negira tehnokraciji kvalitet društvenog sloja, kvalitet koji, po njemu, ima, u pravilu, birokracija kao konstituirana društveno-politička struktura. Tehnokracija je, smatra on, društvena grupa koja izražava način mišljenja i rješavanja koji apsolutizira tehničke elemente, ne priznaje politiku i ravnodušna je prema složenim društvenim odnosima. Taj rezultat dovodi do odricanja mogućnosti da se društveni odnos kojeg je tehnokracija pobornik ispolji u našem društvu kao jedna od glavnih opasnosti, premda on uviđa da fenomen tehnokratizma nije sasvim benignog karaktera.[20]

O tehnokraciji kao društvenoj grupi govori i M. Pečujlić, ali isprva kao dijelu društvenih grupa izvan radničke klase (konflikt u društvu je bipolaran — to jest radnička klasa i grupe izvan nje), dok kasnije tehnokracijom on označava upravljačke grupe u industrijskim poduzećima i bankama. Po njemu je stupanj opasnosti od tehnokratizma mnogo veći, jer glavna opasnost za samoupravni socijalizam i radničku klasu

[18] D. Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945—1973*, „Komunist", 1973, str. 327. i 328.

[19] J. Goričar, *Žarišta globalnih konflikata u jugoslavenskom društvu*, u: *Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije*, III dio, Portorož, 10—13. februara 1972, str. 135—153.

[20] Vidi: J. Đorđević, *Politički sistem*, „Privredni pregled", Beograd, 1973, str. 747—748.

leži u „trouglu moći" — u relativno osamostaljenim političkim, industrijskim i financijskim rukovodećim grupama, koje čine monopol političke i ekonomske moći u društvu.[21]

Da li je u tim teorijama fenomen tehnokratizma dovoljno rasvijetljen? Da li nam preostaje samo još opredjeljenje ili priklanjanje tek jednom od tih pogleda? Naravno, nijedna od tih teorija ne pojavljuje se u „čistom", jasno određenom obliku nepobitne tvrdnje i krute definicije tehnokracije kao klase, sloja ili grupe. Štaviše, mnogi autori ostavljaju prostora za produbljavanje zaključaka o tehnokraciji, dok, naravno, ima i onih koji su jednom zasvagda formirali svoje mišljenje i nisu spremni mijenjati ga, pa čak ni pod žestokim naletima novih oblika tehnokratskih uzurpacija i nove ofenzive Saveza komunista u detehnokratizaciji društva, ispoljenoj preko stvaranja sistema udruženog rada s radničkom klasom kao hegemonom društvenih odnosa.

Prihvaćajući Kardeljevo odlučno odbijanje određenja birokracije kao klase, mogli bismo slično utvrditi i za tehnokraciju. Ona kod nas, čini nam se, nema atribute klase. Ona, legalno, nema drugačiji odnos prema sredstvima za proizvodnju od radničke klase, iako se, kako kaže Kardelj, često javlja u ulozi vršioca dužnosti kolektivnog vlasništva.[22] Međutim, u odnosu na prisvajanje viška vrijednosti, ona je u sasvim drugačijem položaju nego što je to radnička klasa. Tehnokracija ima pristup u ona još tajnovita i javnosti skrivena mjesta gdje se taj višak vrijednosti kvantificira i raspodjeljuje. Njezina društvena moć nema snagu legitimiteta, i ona se nalazi u latentnom ili manifestnom sukobu s ideološko i politički legitimnim društvenim odnosom i sa snagama čiji je taj odnos emanacija klasnog interesa. Društvena moć tehnokracije je moć neformalne organizacije i neformalne strukture moći, „faktičke" strukture moći koja je rezultat nesuglasja proklamiranih principa i odnosa i njihovih ne baš uvijek konzekventno izvedenih realizacija.

Tehnokracija ne smije otvoreno iznijeti svoje interese i ne smije otvoreno ući u konfrontaciju s povijesnim snagama samoupravljanja. Ona je toga svjesna, i stoga svoju društvenu moć crpe upravo u penetraciji samog sistema, u „tihoj" borbi za vlast i za sve utjecajnije pozicije, „strategijske" tačke sistema — u ovom slučaju sve one funkcije posredovanja u društvenom procesu rada.

Sam položaj u društvenoj podjeli rada ne omogućuje, međutim, automatski uzurpaciju vlasti. Ona je moguća i proizlazi i kao rezultanta djelovanja mnogih društvenih aktera i takozvanih objektivnih okolnosti — naslijeđene nerazvijene društvene strukture, nedovoljne osposobljenosti samoupravljača za obavljanje samoupravnih funkcija, monopola nad informacijama, niskog nivoa političke kulture, zaostajanja razvoja klasne svijesti i koegzistencije različitih ideologija na razini globalnog društva (situacija do 21. sjednice) itd. Isto tako, tehno-

[21] Usporedi: M. Pečujlić, *Sociologija između revolucije i apologije*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1973.

[22] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, BIGZ, Beograd, 1974, str. 126.

kratsku penetraciju omogućuju i pukotine u sistemu, nedosljednosti i nedorečenosti, te preplitanje konkretnih interesa iz kojih se javljaju osebujne rezultante sila.

Tehnokracija stoga pokušava izbjeći neposredni, otvoreni sukob sa snagama samoupravljanja, i nuditi se otvoreno kao alternativa. Ona, zapravo, tinja ispod pepela budući da nije u mogućnosti razviti svoju zastavu i otvoreno iznijeti svoju ideologiju (Pečujlić). Kad su njeni klasni saveznici to pokušali učiniti (1971. godine), doživjela je poraz, jer najveću zapreku razvijanja tehnokracije i birokracije iz klice, potencijalnog zametka jedne „kontraklase", iz stanja sloja „po sebi" u klasu „za sebe", čini djelovanje, svjesno i organizirano, radničke klase i samoupravnih povijesnih snaga. Tehnokracija bi se, *in ultima analisi*, mogla razviti u „kontraklasu" (zajedno s birokracijom i drugim pratećim slojevima i grupama), a tehnokratizam postati dominantni proizvodni i društveni odnos samo ako bi radnička klasa i njezine organizirane političke snage napustile svaku borbu za ostvarivanje svojih klasnih interesa.

Mnogo prihvatljivija je, stoga, koncepcija tehnokracije kao društvenog sloja. Iako se ni ovdje, naravno, ne mogu izbjeći opasnosti: s jedne strane, postoji mogućnost zapadanja u sociološki shematizam, a s druge strane se postavlja pitanje da li bi takav sloj mogao opstati u društvu bez „saveznika" klasnog porijekla. Da bi se do tog sloja došlo, da bi se kako-tako odredile njegove koordinate, izgleda da ne preostaje ništa drugo nego primjena metoda empirijske sociologije, ispitivanje „načina života" promatrane grupe i vanjskih obilježja statusa pripadnika tog sloja. Međutim, na tome se ne možemo zaustaviti ako želimo proniknuti u sâm proizvodni odnos, u stvarne odnose raspodjele viška rada i društvene moći.

Klase i slojevi — sve društvene grupe, kako kaže i Marx, nikad se ne javljaju u stanju mirovanja, već svagda u dinamičkim interakcijama koje nije lako fiksirati i izdvojiti iz konteksta cjeline društvenih odnosa. Nijedan od društvenih slojeva ili grupa nije moguće prikazati u „idealtipskom" obliku, kao model koji je potpuno samjerljiv. Pogotovu marksistička analiza društvenih odnosa nije zamisliva bez dijalektičkog zahvaćanja pojava i zbivanja u kojima promatrana pojava nije nikad jednaka samoj sebi, već se u svakom slijedećem odsječku vremena mijenja i prima nove oblike izražaja, kao što i ulazi u nove odnose međuzavisnosti.

To naročito vrijedi za tehnokraciju, kao promatranu pojavu. Mada je u osnovi konstatacija da je tehnokracija društveni sloj adekvatna, jer dosta Šuvarov „poduzetničko-poslovni sloj birokracije" čini [illegible] jezgru, ipak se u ovom slučaju, nakon gotovo jednog desetljeća [illegible] tehnokratizma, na tome ne možemo zaustaviti. Ono što je kod tehnokracije najopasnije i najmanje uočljivo, kada smo već jednom načisto s tim da ona zaista čini privilegirani sloj u našem društvu, to je onaj široki splet njenih savezništava i njenih suradnika, onih koji su to po svojoj volji ili su pak svojim objektivnim društvenim položajem primorani na to

Tehnokracija ne crpe saveznike samo iz jednog sloja, samo iz jedne društvene grupe. Njoj pogoduje i olakšava joj posao raslojavanje u društvu, koje se razvija u svim klasama i grupama. Čak i u relativno najhomogenijim društvenim grupama javljaju se različni, pa, dapače, i međusobno konfrontirani interesi. Najteže društvene posljedice ima raslojavanje radničke klase, subjekta revolucionarnih promjena.

Raslojavanje u radničkoj klasi primijetili su i klasici marksizma, konstatirajući pojavu „radničke aristokracije" i pojedinaca koji rezigniraju od klasnog interesa socijalne grupe kojoj pripadaju. Taj proces raslojavanja razvija se ne samo u predrevolucionarnim već i u postrevolucionarnim društvima: pojava birokratizma u radničkom pokretu ima za protagoniste upravo same pripadnike radničke klase, koji se u jednom trenutku pobjede političke revolucije okreću protiv vlastite klase i njenih klasnih interesa.

U historijskom grču revolucije klasni interes radničke klase i seljaštva, u liku jedinstvene klasne svijesti i oživotvorene revolucionarne akcije, postaje demijurgom povijesti. Međutim, kada se borba za vlast završi pobjedom revolucionarnih snaga, intenzitet povijesnog grča popušta i nerijetko se i u samom revolucionarnom subjektu razvija proces regresije, diferenciranja pojedinih grupa unutar jedinstvenih klasa.

Kako se taj proces ispoljava u našem društvu? U jednom trenutku (birokratske stihije i jačanja centara ekonomske i političke moći), što je utvrđeno i tokom političke akcije ostvarivanja ustavnih promjena i idejno-političke konsolidacije Saveza komunista, — radnička klasa se našla podijeljena na razne grupe, pri čemu je osjećanje grupne pripadnosti često znalo nadjačati osjećanje klasne pripadnosti. Kako tumačiti takvu eroziju unutar radničke klase? Mnogi su *previdjeli* ono što je sam Marx *predvidio:* klase se pojavljuju, kako kaže on, samo utoliko ukoliko moraju voditi zajedničku borbu protiv druge klase, inače se pojedini individuumi unutar jedne klase ponekad neprijateljski odnose jedni prema drugima kao konkurenti.[23]

Klasna podjela je, svakako, osnovni oblik društvenog grupiranja, ali nije jedini oblik razuđenosti društva. Klasna podjela proizlazi iz društvene podjele rada, koja se ne može iscrpsti u samo nekoliko tipova društvenog položaja ljudi, koji bi se dali podvesti pod nedvojbeni klasni nazivnik. Utoliko pored klasa postoje i drugi oblici grupiranosti u društvu, a i granice među klasama nisu često jasno povučene, već se prelijevaju u osjenčenim tonovima.

U razdoblju jačanja tehnokratskih tendencija i stvarnog jačanja tehnokratskih grupa i njihove društvene moći, radnička klasa je bila suočavana preko neorganiziranog i isparceliziranog tržišta: pojedina poduzeća su se na takvom tržištu pojavljivala kao posebne interesne grupe[24], međusobno oštro konfrontirana ne samo na nivou upravljačkih struktura u tim poduzećima nego i na nivou radničke klase. Soci-

---

[23] K. Marx—F. Engels, *Nemačka ideologija,* „Kultura", Beograd, 1946, str. 56.

[24] Vidi: J. Mirić, *Interesne grupe i politička moć,* Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1973, str. 140—154.

jama diferencijacije u našem društvu pridonijela je stvaranju kontrastnih, pa čak i protivrječnih situacija među pripadnicima jedne te iste klase. Grupni interesi su nadjačali klasne, povijesne interese, pa su se tako čitave grupacije radnika našle konfrontirane s drugim grupacijama radnika. Koje su to grupacije bile? Prije svega, radnici sa zaposlenjem i nezaposleni radnici, radnici bez stana i oni sa riješenim stambenim pitanjem, radnici u prosperitetnim i deficitarnim privrednim granama itd. Na [illegible] protivrječnih grupa unutar radničke klase [illegible] su [illegible] i [illegible] i mistifikacije nacionalizma i tehnokratizma, koji su na razini ideološke eksplikacije društvenih sukoba potencirali suprotnosti i razlike među radničkom klasom. U biti, klasni interes radnika je jedinstven, bez obzira na grupe unutar klase: riječ je o ostvarenju hegemonijskog položaja radničke klase u raspodjeli viška rada i u ovladavanju [illegible] cjelinom društvenih odnosa. Od stupnja realizacije tog osnovnog interesa radničke klase zavisi i spoznaja o [illegible] radničke klase i mogući načini realizacije tog interesa.

Produbljivanje jaza među pojedinim kategorijama radnika išlo je naruku tehnokratskim interesima, jer je tehnokracija u svoje mreže [illegible] pojedine pripadnike privilegiranih grupacija radničke klase i [illegible] svojevrsnim saveznicima. Svojevrsni saveznik tehnokracije postaje i „šutljiva većina", radnici-samoupravljači koji se ne opiru tehnokratskim uzurpacijama. Taj bijeg od odgovornosti samoupravljanja ispoljavao se u razdoblju do realizacije novog Ustava kao simptom jednog kriznog stanja. Zbog toga samoupravljanje, kako se razvija u današnjoj cjelovitoj viziji Ustava, nije samo pravo, nego i klasna obaveza od koje ne smije biti odustajanja. Posebno na to ukazuje Kardeljeva teorijskom elaboracijom samoupravljanja kao diktature proletarijata, kao svojevrsnog oblika prisile iz koje je isključen svaki voluntarizam.

Proces raslojavanja nalazi odjeka i u drugim slojevima ili grupama. Tehnokracija „vrbuje" svoje pristaše u dijelu tehničke inteligencije (naročito u onoj funkcionalistički obrazovanoj!), među takozvanim slobodnim profesijama, u marginalnim slojevima, u upravljačkim vrhuškama u drugim djelatnostima (zdravstvu, kulturi itd.), kao i u privatnim vlasnicima-mešetarima s kojima tehnokraciju vežu razne koruptivnaške sprege. Posebnu snagu tehnokratizma čine pripadnici sloja političko-upravne birokracije, koji s opadanjem moći klasičnih, državnih oblika posredovanja osjećaju ugroženost vlastitih privilegiranih pozicija potrošača viška rada, i traže oslonac u drugim snagama koje se suprotstavljaju samoupravnom proizvodnom odnosu.

IV

Po svemu sudeći, tehnokracija je doista složen, netransparentan fenomen. Prihvaćajući sloj „poduzetničko-poslovne birokracije" kao socijalno jezgro u kojem tehnokratski odnos ima svoje pristaše i u ok-

viru kojeg se rađaju i odgovarajući izmistificirani oblici svijesti — tehnokratska ideologija, potrebno je u političkoj analizi ustanoviti da poistovećivanje tehnokracije sa tim slojem ne omogućava da se dokraja sagleda strategija borbe protiv tehnokratizma i popratnih pojava. Tehnokraciju u jugoslavenskom društvu ne sačinjavaju samo pripadnici jednog sloja, već i pripadnici drugih raslojavanih grupa i klasa, a koji prihvaćaju tehnokratizam kao društveni odnos u kojem vide mogućnost da ostvare partikularne, grupne i osobne interese.

Čini nam se, stoga, da tehnokracija predstavlja u našem društvu svojevrsnu *interesnu grupu*. Ta interesna grupa je to neprozirnija što više izmiče strogoj podjeli na klase i slojeve.

O interesnim grupama postoje kod nas, inače, podijeljena mišljenja: neki govore o njima samo u pejorativnom smislu, kao o negativnoj pojavi, dok drugi konstatiraju njihovo postojanje. Đorđević naziva interesnim grupama one grupe koje neposredno ili posredno učestvuju u političkom procesu.[25] Birokracija, po njemu, može biti jedna od interesnih grupa koje zauzimaju „strateški položaj u društvu". Šuvar naziva interesne grupe neformalnim grupama, konstatirajući da se one bore za uzurpaciju moći na planu poduzeća i na planu globalnog društva. Takve se grupe ne mogu iskorijeniti, jer su one dio spontane društvene strukture i rezultat zadovoljenja određenih interesa, koji su potisnuti u formalnim organizacijama. Te interesne grupe (Šuvar upotrebljava termin „neformalne", ali u biti je riječ o interesnim grupama) javljaju se i kao centri društvene moći i „znače robovanje čovjeka društvenim silama koje su od njega otuđene".[26] J. Mirić, u svojoj studiji o interesnim grupama, shvaća interesnu grupu mnogo širim pojmom od društvene grupe (pa tako i od klase kao društvene grupe *par excellence)*, i ona se može pojavljivati u okviru klase, slojeva i drugih grupa, ali može obuhvaćati i pripadnike više različnih grupa. Pri tom je kao faktor kohezije značajan interes i potreba, a ono što interesnu grupu čini političkom interesnom grupom nije samo interes participanata, već prije svega zajednička akcija, zajednička djelatnost koju oni poduzimaju da bi taj svoj interes ostvarili ili zaštitili.[27]

Tehnokracija predstavlja upravo takvu tvorevinu — grupu koja nadilazi jednu klasu ili sloj. Ona je isprepletena i povezana mnogobrojnim nitima međuzavisnosti sa gotovo svim slojevima i klasama, odnosno s njihovim pojedinim dijelovima. Djelovanje tehnokratske interesne grupe po svojim efektima neposredno je i nepomirljivo suprotstavljeno povijesnim interesima radničke klase. Skresati društvenu moć tehnokracije znači razvlastiti tehnokraciju njene privilegirane pozicije, njenog društvenog položaja koji joj omogućuje „tiho osvajanje vlasti". Naročita se pažnja mora pokloniti javnoj društvenoj kontroli svih neuralgičnih tačaka u društvu, koje se mogu pojaviti kao mjesto začetka uzurpacija i devijacija. Kao što je kritika birokratizma rezul-

[25] J. Đorđević, navedeno djelo, str. 688—690.

[26] S. Šuvar, *Samoupravljanje i druge alternative*, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1972, str. 87—88.

[27] J. Mirić, navedeno djelo, str. 90.

tirala pojačanom kontrolom i redukcijom društvene moći države, tako je sada potrebno, u toku procesa samoupravnog konstituiranja i udruživanja rada, podvrći posvemašnjoj društvenoj i javnoj kontroli sve upravljačko-posredničke funkcije kako se one ne bi nametnule udruženom radu kao posebni centri moći. Utoliko je to zadatak i povijesna obaveza radničke klase, i *vis-à-vis* svojih klasnih interesa, da suzbija i ograničava pojavu njoj suprotstavljenih interesa, posredstvom svojih političkih organizacija, efikasnošću samoupravnih institucija i stalnim revolucioniranjem postojećih odnosa.

Društveni supstrat realne moći tehnokracije je *proces posredovanja*, koji je neumitni izdanak društvene podjele rada. Između Scile i Haribde upravljačkog posredovanja u procesu proizvodnje (podjela rada na proizvodnju i upravljanje) i političkog posredovanja (što ga omogućuje postojanje države kao klasnog instrumenta vlasti) kreće se jugoslavenski samoupravni put u socijalizam, a krče ga povijesne snage radničke klase i njenog „historijskog bloka".

Tehnokracija kao interesna grupa prisutna je još i danas u gotovo svim institucijama društvenog posredovanja (od lokalne do federalne zajednice) i gotovo na svim područjima društvenog rada, negdje kao tendencija, a negdje već kao strukturirana neformalna grupa. Treba, međutim, otkloniti proizvoljnost u tumačenjima uzroka tehnokracije, kao što je, na primjer, tvrdnja da nju uvjetuju samo subjektivni uzroci (težnja za vlašću, volja za moć itd.). Tehnokratizam u tom smislu nije toliko izraz želje određenih ljudi za moći u društvu koliko je on posljedica povijesno uvjetovanih okolnosti koje leže u karakteru društvene podjele rada, u karakteru suvremenih sredstava za proizvodnju, u razini društvene i klasne svijesti itd.[28]

Identifikacija tehnokracije kao interesne grupe u jugoslavenskom društvu omogućuje i sagledavanje njenih pojavnih oblika (grupe i klike u poduzećima, klanovi i koterije, frakcionaštvo i grupaštvo, sprege s birokratizmom, nacionalizmom itd.) i metoda njene političke borbe. U isto vrijeme, određenje tehnokracije kao interesne grupe demistificira i voluntaristički, paušalni pristup, ukazujući na složenost pojave tehnokratizma i otuda na potrebu veoma dobro pripremljene i promišljene političke borbe i neprekidne društvene akcije za uklanjanje posljedica i uzroka razornog djelovanja tehnokratskih grupica.

Krajnja konzekvencija izjednačavanja tehnokracije i tehničke inteligencije, odnosno privrednih rukovodilaca, jeste zbrka „idejnog fronta" prema tehnokraciji; implikacija teorije o tehnokraciji kao novoj klasi u našem društvu jeste, zapravo, negiranje da je naše društvo nadmašilo okvire građanskog svijeta, to jest kapitalističke društveno-ekonomske formacije; tvrdnja da je tehnokracija odredljivi i samjerljivi društveni sloj onemogućuje sagledavanje njezinih saveznika koji vuku porijeklo iz drugih slojeva i grupa i situacije u kojima se te raz-

[28] Vidi: „Prijeti li tehnokracija samoupravnom društvu", izvodi sa savjetovanja u Predvoru kraj Kranja, „Borba", 17. avgusta 1974.

norodne snage povezuju u svojim interesima; koncepcija tehnokracije kao interesne grupe baca nešto više svjetlosti na taj fenomen, na njegove pojavne oblike i varijacije.

Tehnokracija kao interesna grupa vidljiva je samo na djelu, to jest u procesu artikuliranja i ostvarivanja interesa. Utoliko se i borba protiv nje, koja je tek počela i koja će, kako smatra V. Vlahović, trajati još desetak i više godina[29] (dovoljno da ovom periodu dâ pečat razdoblja borbe protiv tehnokratizma!), mora razvijati u znaku ostvarivanja i afirmacije osnovnog društvenog interesa, to jest interesa radničke klase — udruženih radnika.

Razračun s tehnokratizmom, započet energično nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ, nije završen ni Desetim kongresom SKJ ni ustavnim promjenama, koje inauguriraju jednu novu društvenu organizaciju na osnovama integralnog samoupravljanja kao dugoročnog procesa radikalne promjene društvenih struktura. Tehnokratizmu pogoduju složenost i zamršenost društvene mašinerije, gdje sva rješenja nisu dokraja data i gdje su moguće različne interpretacije i različni oblici oživotvorenja osnovnih ciljeva načela našeg društveno-političkog života. Utoliko možemo zaključiti da na konkretnom društvenom planu, poslije prve udarne faze borbe protiv tehnokratizma, predstoji mnogo složenija borba za izgradnju novog sistema, lišenog opasnosti tehnokratske restauracije. Ta mogućnost restauracije objektivno svakad postoji, ne zato što postoje neki koji žele vladati i uzurpirati društvenu moć, već zato što to nalaže zakonitost razvoja proizvodnih snaga i naučno-tehnička revolucija, koja sve više mijenja i čini složenijom klasičnu sliku svijeta i njegovih protivrječnosti. Antagonizam stručno upravljanje — društveno samoupravljanje može se i povećati ako samoupravljanje ne postane totalni društveni odnos. Borba protiv tehnokratizma će se još dugo voditi u našem društvu, izgradnjom novog sistema društveno-ekonomskih odnosa, procesima udruživanja rada na svim razinama, gdje radnička klasa mora potpuno ovladati osnovnim proizvodnim odnosom i, raspolažući viškom vrijednosti, ovladati i cjelinom društvenih odnosa i procesa.

Provođenje u život novog ustavnog sistema teži uspostavljanju radničke klase za hegemona društvenih odnosa, a u kojoj će se mjeri to ostvariti, zavisi, među ostalim, i od konzekventnog razvlašćivanja neformalnih, interesnih grupa, među kojima je tehnokracija opasnost prvog reda. Borba protiv tehnokracije i tehnokratizma zahtijeva strogu kontrolu neformalnih grupa, koje se bore da zadrže barem dio društvene moći, ako ne mogu zadržati svu društvenu moć koju su dosad imale, u nesrazmjeru sa svojim položajem prema radu i stvaranju nove vrijednosti.

Oblici otpora tih struktura udruživanju rada ogledaju se u nedorečenim, ishitrenim i ponegdje samo formalno provedenim promjenama,

[29] V. Vlahović, *Korijeni suvremenog tehnokratizma*, „Borba" 31. decembra 1972, 1. i 2. januara 1973. godine.

iza kojih ne stoji dosljedno preokretanje piramide moći i spuštanje dohotka na nivo osnovnih organizacija udruženog rada, u ruke samih stvaralaca društvene vrijednosti. Presudnu ulogu u tom procesu i u toj političkoj borbi ima Savez komunista i pripremljenost njegovih članova da neprekidno osposobljavaju radničku klasu za učešće u sadašnjoj etapi revolucije. Strategija borbe protiv tehnokratizma je ujedno i strategija borbe za nove, revolucionarne odnose, koji su jedina alternativa tehnokratskom izazovu u svjetskim mjerilima, pa i u njegovu jugoslavenskom izdanju.

Aleksandar M. Vacić

DOHODAK, LIČNI DOHOCI I MATERIJALNO STIMULISANJE*

Marksovo ekonomsko učenje, koje čini teorijsku osnovu socijalističke privrede, najvećim delom je nastalo kao rezultat kritičke analize kapitalističkog načina proizvodnje i građanske političke ekonomije. U toj analizi dve dimenzije zauzimaju naročito značajno mesto. Jedna je kritika kapitalističkog društva kao društva eksploatacije, klasno podeljenog na kapitaliste, koji stiču dohodak od svojine (profit, renta, kamata i drugi, izvedeni oblici prisvajanja viška vrednosti), i proletere, koji svoj dohodak stiču na osnovu rada (najamnine). Drugu dimenziju predstavlja kritika kapitalističkog društva kao univerzalnog sistema robne privrede, u kome se, nasuprot sve većoj organizovanosti proizvodnih jedinica (kapitalističkih preduzeća) ponaosob uzetih, održava društvena neorganizovanost i njome uslovljena iracionalnost kapitalističke privrede kao celine.

Na osnovu tih elemenata, pozitivni principi organizacije socijalističke privrede predviđaju i pretvaranje rada u isključivu osnovu za učešće u raspodeli društvenog proizvoda i ukidanje robne proizvodnje. Međusobna povezanost raspodele prema radu, bar u obliku u kojem je data u *Kapitalu* i *Kritici Gotskog programa*, i prevladavanja robne proizvodnje ne podleže nikakvoj sumnji. „U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde kao vrednost tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sad već, suprotno onome što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada“[1], kaže Marks u *Kritici Gotskog programa*. Da nije reč o uzgred re-

---

* Članak koji objavljujemo jeste autorov referat na Međunarodnom naučnom simpozijumu naučnika i specijalista zemalja članica Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć i Jugoslavije o temi „Aktuelni problemi socijalno-ekonomske politike u zemljama članicama SEV i Jugoslaviji“; simpozijum je organizovao Institut svetskog socijalističkog sistema Akademije nauka SSSR, u Moskvi 22—24. oktobra 1974. — Prim. red.

[1] K. Marks, *Kritika Gotskog programa*, Beograd, 1950, str. 21.

čenom stavu, potvrđuje to što se ta misao može neposredno povezati sa stavom o dvostrukoj ulozi radnog vremena u takvom društvu, jer govoreći o „udruženju slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage samosvesno troše kao jednu društvenu radnu snagu", Marks kaže: „Tako bi radno vreme igralo dvojaku ulogu. Njegovo raspoređivanje po društvenom planu reguliše pravilnu srazmeru različitih funkcija rada prema različitim potrebama. S druge strane radno vreme služi ujedno i kao mera za individualni udeo proizvođača u zajedničkom radu, a otuda i u onom delu zajedničkog proizvoda koji on ima da potroši individualno. Tu društveni odnosi ljudi prema njihovim radovima i prema proizvodima njihova rada ostaju skroz jednostavni, kako u proizvodnji tako i u raspodeli".[2]

Na osnovu tih stavova, u marksističkoj teoriji bili su veoma dugo opšteusvojeni, a i danas su vladajući, i u teoriji i u praksi većine socijalističkih zemalja, ovi principi socijalističke raspodele:

prvo, lični dohodak[3] svakog proizvođača (mislimo, razumljivo, na društveni sektor privrede) rezultat je njegovog sopstvenog, ličnog odnosa prema društvu kao celini i u osnovi je nezavisan od proizvodne jedinice u kojoj on radi;

drugo, osnov i mera učešća svakog proizvođača u raspodeli društvenog fonda lične potrošnje jeste njegov rad u neposrednom, konkretnom obliku, kao rad određene kvalifikacije, složenosti, težine i trajanja. Zanemarimo li razlike u složenosti rada, koje se izražavaju u *ex ante* utvrđenim koeficijentima, praktična osnova za učešće u raspodeli društvenog fonda lične potrošnje jeste utrošeno radno vreme;

treće, svi zaposleni istih kvalifikacija, radnog iskustva i slično u svim delatnostima i proizvodnim jedinicama imaju isti lični dohodak.

Praktičan oblik sprovođenja tih principa jeste jedinstven sistem platnih razreda za sve kategorije zaposlenih, sa unapred utvrđenim formalnim pravilima (stručna sprema, radni staž, radno mesto itd.) na osnovu kojih se određuje platni razred svakog od njih.

Opisani sistem raspodele, zato što, na prvi pogled, obezbeđuje jednaku platu za jednak rad, za mnoge i danas predstavlja najdosledniji oblik raspodele prema radu. Svojom jednostavnošću i prividnom pravičnošću on i danas privlači mnoge mlade politekonomiste kada, posle analize kapitalizma, prvi put dođu do razmatranja načela socijalističke raspodele. U obliku gotovo istovetnom onome koji smo opisali, njegove principe možemo i danas često sresti u socijalno-filozofskim raspravama, bilo da su izraz odbacivanja kapitalističkih odnosa bilo da su rezultat neslaganja s izvesnim pojavama socijalne diferencijacije u socijalističkim društvima. Iako su njegove ograničenosti ekonomistima

[2] K. Marks, *Kapital*, tom I, Beograd, 1947, str. 43.

[3] Upotrebljavamo pojam „lični dohodak" najpre zato što značenje pojma „plata" nije terminološki razgraničeno od značenja istog pojma u kapitalizmu, a zatim stoga da bismo istim pojmom označili ukupna primanja proizvođača iz radne organizacije (preduzeća) u kojoj radi — dakle, „platu" i druga primanja (iz dobiti i slično).

već sasvim dobro poznate, mnogi autori su i danas spremni da svaku sumnju u osnovanost tog sistema proglase za rezultat teorijske nedoslednosti ili sklonosti ka političkim kompromisima. Stvar, međutim, ni izdaleka nije tako jednostavna kako se na prvi pogled čini, niti su najkraće i najbrže ocene u isto vreme i najtačnije. Pri tome problem nije samo u tome što su se principi o kojima je reč primenjivali na uslove koji nisu istovetni njihovim društvenim pretpostavkama već i u tome što je raspodela prema radu, čak i u načelu uzev, mnogo složenija pojava nego što se to na prvi pogled čini.

Počnimo od drugog, jer je ta strana stvari šireg, načelnog karaktera.

I

Podsetimo se, najpre, da je isticanje principa raspodele prema radu bilo u prvom redu izraz klasne borbe proletarijata, odbacivanja društva u kome se na osnovu svojine nad sredstvima za proizvodnju, bez ikakvog rada, čak sve više bez upravljanja tim sredstvima (razdvajanje kapital-funkcije od kapitala svojine) prisvaja lavovski deo nacionalnog dohotka. Isticanje toga zahteva, s druge strane, bilo je rezultat teorijske i idejne rasprave s različnim utopističkim i pseudosocijalističkim, često vulgarnim zahtevima, među kojima je najpoznatiji Lasalov zahtev za „punim prinosom rada". Stoga je zahtev za raspodelom prema radu najpre imao *političko* i velikim delom *negativno definisano značenje*, u tom smislu što se njime označavalo koje društvene odnose radnička klasa, odnosno komunisti žele da ruše i koje teorijske i idejne osnove organizacije novog društva odbacuju. U precizna pozitivna određenja socijalističkog privrednog sistema osnivači naučnog socijalizma vrlo svesno nisu želeli da ulaze, jer bi to bilo suprotno samom njegovom pojmu.[4]

Posle izvršene socijalističke revolucije, razumljivo, ovakvo, u prvom redu političko i negativno određeno značenje raspodele prema radu više nije dovoljno. Potrebno je odrediti njegovo bliže, pozitivno značenje, i to imajući na umu i postojeći obim i strukturu društvene proizvodnje, i ukupan socijalni okvir, odnosno zakonite tendencije razvoja socijalizma kao prelaznog stupnja na putu izgradnje komunističkog društva. Pristupi li se čitavom problemu na taj način, moguće je utvrditi da su u radovima klasika marksizma, ali ne samo u onim koji se tiču raspodele prema radu nego i u istoj meri u onima koji razmatraju opšta pitanja zakonitosti društvenog razvoja, sadržani okviri sprovođenja načela raspodele prema radu. Uz izvesno pojednostavnje-

[4] „Osnivači naučnog socijalizma Marks i Engels posvetili su svoje napore analizi kapitalističke privrede. O socijalističkoj privredi napisali su nekoliko veoma uopštenih primedbi, ali su iz principa odbijali da uđu u taj problem, bojeći se da bi takva razmatranja bila više utopistička nego naučna." — O. Lange, *Politička ekonomija socijalizma*, „Međunarodni problemi", Beograd, 1958, br. 1, str. 3.

nje, neophodno da bismo sagledali najšire značenje pojave o kojoj je reč, čini nam se da taj okvir predstavljaju donja i gornja granica ili, bolje reći, minimalni i maksimalni stepen primene principa raspodele prema radu u socijalističkom društvu.

Donju granicu ili minimalni stepen primene principa raspodele prema radu određen je njenom proizvodnom funkcijom. Reč je o zavisnosti raspodele od proizvodnje, koja je na opšti način utvrđena već u *Uvodu u kritiku političke ekonomije:* „Struktura raspodele potpuno je određena strukturom proizvodnje, sama raspodela je proizvod proizvodnje, ne samo po predmetu, zato što se samo rezultati proizvodnje mogu raspodeljivati, nego i po obliku, zato što određeni način učešća u proizvodnji određuje naročite oblike raspodele, oblik u kome se učestvuje u raspodeli"[5].

U marksističkoj ekonomiji ovo je mesto veoma poznato, te samo po sebi i ne zahteva nikakvo posebno objašnjenje. Razlog što ga navodimo leži u tome što se ono najčešće dosta usko tumači, i to dvostruko. Ilustracije koje prethode izricanju tog opšteg stava (utvrđivanje paralelizma koji postoji između najamnog rada i najamnine, privatne svojine na zemlju i zemljišne rente itd.) često dovode do toga da se njegovo značenje ograničava na utvrđivanje osnovnih, međuklasnih razlika u osnovama za učešće u raspodeli i vrstama dohotka. I drugo, u tumačenju tog stava najčešće se polazi od njegovog statičkog značenja, od toga da postojeći obim i struktura proizvodnje određuju osnove i oblike raspodele. I jedno i drugo ograničenje znatno sužava stvarno značenje tog načelnog metodološkog stava o prirodi odnosa raspodele i proizvodnje.

Ograničenje značenja tog stava na odnose klasa, pored toga što isključuje njegovo važenje za besklasna društva, u potpunoj je suprotnosti s Marksovom analizom odnosa raspodele u okviru kapitalističke klase. Sam Marks je iz odnosa u društvenoj reprodukciji izvodio ne samo odnose zemljovlasnika i vlasnika kapitala nego i odnose pojedinih vrsta kapitalista — odnos proizvodnih i trgovačkih kapitalista, jednih i drugih prema bankarskim itd., sve do odnosa kapitalista čiji su kapitali uloženi u razne grane proizvodnje i odnosa pojedinačnih kapitalista u okviru iste grane proizvodnje. Zato se određenost strukture raspodele strukturom proizvodnje ne može shvatiti usko, već samo najšire. Različni nivoi sagledavanja odnosa raspodele ne mogu biti razlog da se svi oni svedu samo na prvi među njima.

Statičko tumačenje toga stava, s druge strane, izvodi odnose raspodele isključivo iz postojećeg obima i strukture proizvodnje, zanemarujući pri tom i promenljivost obima i strukture proizvodnje, i funkciju koju u njihovom menjanju imaju odnosi raspodele. Stvarno značenje toga stava, međutim, može se utvrditi samo ako se on shvati dinamički, pri čemu odnosi raspodele nisu mehanička posledica datog obima i strukture proizvodnje, već relativno samostalna funkcija njenog raz-

[5] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije,* „Kultura", Beograd, 1960, str. 205.

voja. Stoga se u okviru datog načina proizvodnje odnosi raspodele, isto kao i odnosi proizvodnje, moraju menjati u pravcu koji zahteva razvoj društvenih proizvodnih snaga; samo dotle dok su kadri da odgovore tom zahtevu oni mogu i opstati na istorijskoj sceni društvenog razvoja.

Primenjeni na princip raspodele prema radu, zaključci koji odavde proističu ukazuju na to da se on ne može shvatiti samo kao politički zahtev usmeren protiv klase kapitalista i eksploatacije uopšte, niti pak kao opšti, neistorijski shvaćen zahtev za socijalnom pravdom. Uostalom, sam Marks je pokazao koliko je neodređen pojam „pravedna raspodela“, odnosno koliko se značenja koja mu pridaju različite društvene klase međusobno razlikuju. Princip raspodele prema radu mora se shvatiti i kao *ekonomski zahtev*, kao načelo koje podstičući na angažovanje svih mogućnosti svakog pojedinca u isto vreme omogućava i za date istorijske okvire maksimalan razvoj društvenih proizvodnih snaga. Kada to ne bi omogućavao, princip raspodele prema radu, ma koliko izgledao socijalno pravedan, ne bi mogao izdržati konfrontaciju s kapitalističkim odnosima raspodele. Zato proizvodna, bolje reći razvojna funkcija principa raspodele prema radu, i određuje donju granicu njegove primene.

Gornja granica, odnosno maksimalni stepen primene raspodele prema radu određen je dvojako: nužnošću da se spreči obnavljanje bilo kakvih drugih, svojinskih osnova učešća u raspodeli društvenog dohotka, s jedne, i potrebom postepenog prevazilaženja istorijskih granica same raspodele prema radu, s druge strane. I jedno i drugo ograničenje prisutni su od samog trenutka socijalističke revolucije, ali im je relativna težina različita u raznim etapama razvoja socijalističkih odnosa.

Kada je o prvom reč, imamo na umu velike razlike u stepenu obrazovanja pojedinih slojeva stanovništva, u trenutku revolucije i u dosta dugom periodu posle toga. Ukoliko bi se u takvim uslovima princip raspodele prema radu striktno primenio, razlike u materijalnom i ukupnom društvenom položaju pojedinih slojeva mogle bi se reprodukovati, jer se preko materijalnog položaja porodice, uslova za obrazovanje itd. relativne prednosti, odnosno mogućnosti pojedinih članova društva prenose s generacije na generaciju. Pod određenim uslovima tim se putem mogu steći i veća materijalna dobra, a time i mogućnost da se ako ne bez rada, a ono svakako s relativno malim učešćem dohotka od rada a značajnim učešćem dohotka od svojine, obezbeđuje za date prilike visok životni standard.

I onda kada su uslovi u pogledu obrazovanja i umnožavanja sopstvenih mogućnosti u okviru iste generacije ujednačeni, s druge strane, raspodela prema radu može dovoditi i praktično dovodi do razlika u materijalnom položaju pojedinih članova društva s obzirom na druge okolnosti — individualnu obdarenost, veštinu, porodične prilike itd. Razlike koje proističu iz tih okolnosti ne moraju biti nasleđene — one proističu iz ograničenja samog principa raspodele prema radu. O tim ograničenjima, uostalom, pisao je u *Kritici Gotskog programa* i sam

Marx: „Pravo proizvođača proporcionalno je radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se merenje vrši jednakim merilom — radom. Ali jedan je fizički ili intelektualno jači od drugog, daje, dakle, za isto vreme više rada i može da radi duže vremena; a rad, da bi mogao služiti kao mera, mora biti određen po trajanju ili po intenzitetu, inače ne bi mogao biti merilo. Ovo jednako pravo je nejednako pravo za nejednaki rad. Ono ne priznaje nikakve klasne razlike, jer je svaki podjednako samo radnik; ali ono prećutno priznaje nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku radnu sposobnost kao prirodne privilegije. Zato je ono, po svojoj sadržini, pravo nejednakosti, kao i svako pravo. Pri jednakom radnom učinku i, prema tome, jednakom udelu u društvenom fondu potrošnje jedan će faktički dobiti više nego drugi, jedan će biti bogatiji od drugog itd. Da bi se izbegle sve te nezgode, pravo bi moralo umesto da bude jednako, biti čak nejednako“.[6]

I iz jednog i iz drugog razloga, raspodela prema radu može se primenjivati samo do granice na kojoj se, u njenim sopstvenim okvirima, stvaraju uslovi za društveno raslojavanje. Da bi se to sprečilo, odnosno da bi svaka nova generacija u proizvodni i svaki drugi rad stupala pod ujednačenijim uslovima od prethodne, sve širi deo potreba, naročito onih u vezi s negom i čuvanjem dece, vaspitanjem i obrazovanjem, zdravljem, socijalnim osiguranjem i sličnim, mora se zadovoljavati na drugačijim osnovama — prema potrebama, razumljivo, u granicama ukupno raspoloživih mogućnosti.

Iako samo rudimentarna, tako da više otvaraju raspravu nego što daju potpune odgovore, ta razmatranja upućuju na tri zaključka:

Prvo. Opšte zakonitosti međusobnih odnosa proizvodnje, raspodele i potrošnje u društvenoj reprodukciji, kao i proizvodnih odnosa koji se u okviru svakog od ovih momenata formiraju, u celini važe i za socijalizam, odnosno raspodelu prema radu.

Drugo. Princip raspodele prema radu nije ni jednoznačan ni jednosmeran, već višedimenzionalan i međusobno uslovljen s drugim principima organizacije socijalističke privrede, kao i s nivoom razvoja i ukupnom društvenom organizacijom proizvodnje u svakoj socijalističkoj zemlji.

Treće. Pod uticajem nivoa razvoja i ukupne društvene organizacije proizvodnje menja se ne samo nivo ličnih dohodaka u pojedinim socijalističkim zemljama već i sam način sprovođenja principa raspodele prema radu. Upozorenje da je to nužnost s kojom se mora računati sadržano je već u pomenutim Marksovim razmatranjima o društvu koje će smeniti kapitalističko, o „udruženju slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage samosvesno troše kao jednu društvenu radnu snagu“. Upoređujući privredu tog društva s odredbama privredne delatnosti Robinzona, Marks kaže: „Celokupan proizvod udruženja društven je proizvod. Jedan deo toga proizvoda služi opet kao sredstvo za proiz-

[6] K. Marks, *Kritika Gotskog programa*, Beograd, 1950, str. 22, 23.

vodnju. On ostaje društven. Ali drugi deo troše članovi udruženja kao životne namirnice. Toga radi mora se razdeliti među njih. *Način ove raspodele menjaće se prema posebnoj vrsti samog organizma društvene proizvodnje i prema odgovarajućoj visini istorijskog razvića proizvođača*"[7] *(kurziv* — A. V.).

Uporede li se ti zaključci s napred navedenim, nekada opšteusvojenim, a i danas uglavnom vladajućim principima realizacije socijalističke raspodele, nije teško zaključiti da je sadržina načela raspodele prema radu u njima znatno osiromašena; tačnije, da je u njima mnogo više došla do izražaja socijalna nego proizvodna ili, bolje reći, razvojna funkcija raspodele prema radu. I baš u tome leži prvi niz uzroka zbog kojih materijalno stimulisanje proizvođača i drugih radnika nije gotovo ni u jednoj socijalističkoj zemlji do danas, pa ni danas, dobilo okvire dovoljno široke da se ispolje sve relativne prednosti socijalističkih proizvodnih odnosa. Ili, da čitav problem pogledamo s naličja, u tome je objašnjenje zašto se uravnilovka, mada se teorijski uvek tretirala kao *negacija raspodele prema radu,* tako često javljala kao *neizbežan iako neželjen oblik njene realizacije.* Jer navedeni principi svojim ukupnim delovanjem imaju kao posledicu da se raspodela ne vrši prema *efektivnom,* već prema *pretpostavljenom radu.* A od toga do uravnilovke nema gotovo ni jednog koraka, pošto se ona na taj način u stvari pretvara u *zakonit oblik socijalističke raspodele.*

II

Teorijsko sagledavanje svih funkcija raspodele prema radu, s jedne strane, i tradicionalnog načina njenog tumačenja, s druge strane, ukazuje na to da bi jednostranosti u njenoj realizaciji bile sasvim moguće i u slučaju da su zemlje u kojima je izvršena socijalistička revolucija u trenutku revolucije bile na znatno višem nivou privrednog razvoja.[8] Utoliko su složeniji problemi koji su u sprovođenju principa raspodele prema radu nastali zbog toga što je najveći broj njih u trenutku revolucije bio relativno privredno nerazvijen, u svakom slučaju nedovoljno razvijen da bi se privredni život mogao u celini organizovati na principima koje su u svojim delima anticipirali klasici marksizma. Pri tome pre svega imamo na umu nemogućnost organizacije socijalističke privrede na principima nerobne proizvodnje, premda su i klasici marksizma i u svoje vreme svi marksisti smatrali da robna privreda nestaje samim činom podruštvljavanja sredstava za proizvod-

---

[7] K. Marks, *Kapital,* tom I, Beograd, 1947, str. 43.

[8] Osnovanost takvog suda potvrđuje činjenica da su tendencije ka uravnilovci bile prisutne i u onim današnjim socijalističkim zemljama koje su u trenutku revolucije bile industrijski i globalno visoko razvijene, što potvrđuje da ne potiču iz protivrečnosti na liniji teorija — nerazvijena praksa, već iz jednostranosti teorijskih rešenja raspodele prema radu.

nju.[9] Iskustveno utvrđivanje te činjenice ima ogroman značaj za organizaciju socijalističke privrede, iako sve posledice koje iz nje proističu do sada nisu dovoljno respektovane, ni u ekonomskoj teoriji ni u privrednoj praksi socijalističkih zemalja. Globalno posmatrano, može se reći da je nužnost robnih odnosa gotovo u svakoj etapi socijalističkog razvoja u teoriji tretirana kao privremena pojava, koncesija zaostalosti koja će se u narednoj etapi likvidirati, dok je privredna praksa stalno upućivala na obrnut zaključak. Tako se i došlo do neobične situacije da se shvatanje po kome je robna privreda, sudeći po iskustvu svih socijalističkih zemalja do sada, normalno, zakonito obeležje socijalističkih proizvodnih odnosa, formira u vreme kada su zemlje u kojima je izvršena revolucija nesumnjivo savladale prve i najteže slabosti prelaznog perioda i čvrsto zakoračile u socijalistički društveno-ekonomski sistem, a neke među njima, prema autoritativnim političkim ocenama, i u prelazni period od socijalizma ka komunizmu.

Ostavimo ipak problem robne privrede u socijalizmu sam za sebe po strani i pogledajmo posledice koje iz teorijskog i političkog stava prema njemu proističu po raspodelu prema radu, odnosno materijalno stimulisanje proizvođača i svih radnih ljudi. Bez obzira na to što su pod pritiskom prakse i ekonomska teorija i ekonomska politika morale sve više uvažavati robni karakter socijalističke privrede — mada ga ni jedna ni druga još ne uvažavaju u potrebnoj meri — može se reći da je teorijska koncepcija sprovođenja principa raspodele prema radu ostala neizmenjena sve do danas. Pošto je u opisanom obliku teorijska osnova sprovođenja principa raspodele prema radu bila integralni deo celokupnog sistema nerobne organizacije socijalističke privrede, objašnjenje njenog očuvanja može biti dvojako: ili je postojeći sistem raspodele prema radu, pošto je uprkos promenama u organizaciji socijalističke privrede ostao u osnovi isti, protivrečan ostalim principima organizacije savremene socijalističke privrede, pre svega društvenoj organizaciji proizvodnje, ili je socijalistička privreda, dobijajući izvesna spoljašnja obeležja robne proizvodnje, u svojoj suštini ostala i dalje naturalno ili, bolje reći, nerobno organizovana.

Postavljeno se pitanje, baš kao i odgovori na njega, može činiti sholastičkim. Ocenjuju li se pak kritički oblici realizacije raspodele prema radu u savremenim socijalističkim zemljama, za koje gotovo bez izuzetka postoji saglasnost da ne pružaju dovoljno prostora za materijalno stimulisanje proizvođača i drugih radnih ljudi, takva se ocena pokazuje očevidno pogrešnom, jer je sa stanovišta prakse, pre svega privrednog razvoja, nesumnjivo reč o pitanju od kapitalnog značaja. Kakvi su, onda, odgovori na njega?

Smatramo da odgovor ne može biti jednoznačan, jer ni ekonomska teorija ni društvena praksa u toku posmatranog perioda nisu imale isti

[9] „Klasici marksizma i za njima svi marksisti do oktobarske revolucije smatrali su da će prelaskom sredstava za proizvodnju u ruke društva odumreti robna proizvodnja i prestati delovanje zakona vrednosti." — K. B. Островитянов, u zborniku *Закон стоимости и его роль при социализме*, Госпланиздат, Москва, 1959, стр. 67.

stav prema globalnoj organizaciji socijalističke privrede. Stepen opštosti postavljenog pitanja, razlike u teorijskim stavovima i privrednoj praksi pojedinih socijalističkih zemalja, kao i protivrečnosti koje postoje između teorijskih shvatanja i društvene prakse u svakoj od njih, s druge strane, ukazuju na to da je siguran odgovor na to pitanje veoma teško dati. Uprkos neizvesnosti s kojom iz tih razloga mora računati svako ko taj odgovor traži, čini nam se da ipak postoje izvesni elementi na osnovu kojih se on može dati i da su, pre svega, povezani s osnovnim pokazateljima delatnosti socijalističkih proizvodnih jedinica.

Sve dok su osnovni pokazatelji delatnosti socijalističkih proizvodnih jedinica naturalno definisani, dok se na prvom mestu među njima nalazi bruto-proizvod (valovaja produkcija), po našem mišljenju nesumnjivo je da robni oblik proizvodnje i čitave privrede nosi u osnovi formalan karakter i da novčano definisane jedinice mere i nominalni pokazatelji delatnosti preduzeća više imaju kontrolni i obračunski karakter nego što predstavljaju kategorije robnog prometa u političko-ekonomskom smislu reči. Zadržavanje ranijeg sistema raspodele, u takvim uslovima, premda na prvi pogled protivrečno robnosti privrede, u osnovi je logično, jer je robnost o kojoj je reč prevashodno formalnog karaktera. Međutim, kako je održavanje u osnovi nerobnog sistema organizacije socijalističke privrede u tim uslovima u suprotnosti s njenim potrebama, pre svega s neophodnošću intenziviranja i povećanja efikasnosti njenog razvoja, to i mogućnosti za materijalnu stimulaciju u takvoj situaciji zadržavaju vrlo ograničen karakter. Iako, naime, gotovo sve zemlje i do tada poznaju izvesne oblike materijalnog stimulisanja, pre svega iz dobiti preduzeća, učešće tog dela u dobiti i relativna veličina sredstava koja se tim putem formiraju u odnosu na ukupan fond plata takvi su da materijalna stimulacija ima samo simboličan karakter.[10]

Drugačije stoji stvar u uslovima kada se broj pokazatelja delatnosti preduzeća bitno sužava i kada na prvo mesto među njima umesto bruto-proizvoda dolazi obim realizacije proizvoda. Načelno posmatrajući, pošto u takvim uslovima osnov egzistencije preduzeća ne čini prosto proizvedena već realizovana proizvodnja (produkcija), izvor ličnih dohodaka proizvođača i drugih radnih ljudi ne bi mogao biti eksterno utvrđen fond plata, već namenski utvrđen deo realizacije (odnosno dohotka) preduzeća. To načelno razmišljanje, međutim, osnovano je samo delimično, ne samo zato što među obaveznim pokazateljima delatnosti još ima naturalno definisanih već i iz mnogih drugih raz-

[10] „Do prevođenja preduzeća na novi ekonomski sistem planiranja i ekonomskog stimulisanja, glavni izvor premiranja bio je fond plata. U iste svrhe koristio se i deo sredstava fonda preduzeća. Međutim, oko polovina svih industrijskih preduzeća nije imala mogućnosti da stvori takav fond, a tamo gde je postojao njegove razmere nisu dozvoljavale da se organizuje masovno i efektivno premiranje radnika proizvodnje. U 1964. godini, na primer, u prosečnoj mesečnoj plati radnika industrije od 100.5 rubalja, premije iz fonda preduzeća činile su 13 kopjejaka." — Л. С. Хейфец, Т. Н. Шатова, *Премия — экономический рычаг производства*, Экономика, 1968, Москва, стр. 9—10.

loga, od sistema i politike cena do postojanja preduzeća za koja je planom predviđeno da posluju s gubitkom, tako da njihov fond plata ni u načelu ne može biti vezan za obim realizacije. Zadržavajući, uprkos tome, načelnu ravan razmatranja, merama privredne reforme je u dobrom delu socijalističkih zemalja stvorena ne samo mogućnost nego i potreba da se sistem raspodele, a time i okviri materijalnog stimulisanja postave na bitno drugačiji način, u svakom slučaju ka vezivanju znatno većeg dela ličnih dohodaka radnika za novčano izražene rezultate delatnosti preduzeća. U takvim uslovima, ukoliko su socijalističke proizvodne jedinice i realno, a ne samo formalno robni proizvođači, a obim realizacije glavni pokazatelj njihove delatnosti, i ukoliko cene — sa svim neophodnim planskim korekturama — ipak izražavaju objektivnu društvenu ocenu saglasnosti proizvedenih dobara s društvenim potrebama — lični dohoci se dalje ne bi mogli formirati na principima koji su navedeni na početku ovog rada. Što do ukidanja eksternog utvrđivanja fonda plata nije došlo, moguće je objasniti mnoštvom okolnosti — od načelnih, preko onih vezanih za tradiciju, odnosno društvenu realnost istorijski formiranog ranijeg sistema, pa do bilansnih, onih koji su neposredan izraz tekućeg odnosa robnih i kupovnih fondova. Da se, međutim, prelaskom na novi sistem pokazatelja problem načelno postavlja, nema nikakve sumnje, jer je on evidentiran i u materijalu septembarskog plenuma CK KPSS kojim je inaugurisana privredna reforma SSSR.[11]

Nezavisno od instrumentarijuma kojim se to ostvaruje, nesumnjivo je da je od privrednih reformi do danas u svim socijalističkim zemljama ostvaren znatno viši stepen zavisnosti ličnih dohodaka od dohotka (tačnije: dobiti, koja je njegov deo) preduzeća. Takva promena nije slučajna, već je rezultat saznanja da je nedovoljna materijalna stimulacija radnika, pored ostalih činilaca, delovala u pravcu ekstenzivnog razvoja, snižavajući efikasnost korišćenja fondova, usporavajući porast produktivnosti rada i tempo razvoja društvene privrede u celini. Samim tim je u isto vreme zaostajao i tempo porasta životnog standarda stanovništva, čija je stopa u većini socijalističkih zemalja, u nekim zemljama čak veoma izraženo, bila osetno ispod stope rasta nacionalnog dohotka. Sve to potvrđuje prethodna razmatranja o širini i složenosti funkcija raspodele prema radu kao i primarnom mestu koje među njima zauzima proizvodna, odnosno ekonomska funkcija.

III

Bez obzira na kvantitativne promene, koje su od reformi preduzetih sredinom šezdesetih godina do danas svakako veće nego u čitavom periodu ranijeg razvoja, način na koji se danas ostvaruje stimulacija

[11] „U perspektivi, kad budemo značajno povećali proizvodnju predmeta potrošnje i stvorili neophodne rezerve potrošnih roba, biće moguće napustiti utvrđivanje fonda plata preduzeća." — А. Н. Косигин, *Об улучшении управления промышленностью, совершенствовании планирования и усилении экономического стимулирования промышленного производства*, Политиздат, Москва, 1965, стр. 24.

pokazuje da je sistem raspodele u većini socijalističkih zemalja ostao u granicama načela pomenutih na početku našeg razmatranja. A to znači da se kreće po liniji: lični dohodak (plata), kao društveno (državno *ex ante)* utvrđena valorizacija radova određene složenosti → dobit kao sintetički finansijski pokazatelj delatnosti preduzeća → stimulacija iz dela dobiti namenjenog za povišenje ličnih dohodaka radnika na osnovu rezultata rada.

Ne odričući da je pomenutim izmenama učinjen značajan korak napred na putu povišenja materijalne zainteresovanosti, moramo ipak konstatovati da se povodom takvog sistema može postaviti niz teorijskih pitanja. Pomenućemo samo neka od njih:

Prvo. Na osnovu kojih društvenih kriterijuma se ono što je Marks smatrao samo različnim delovima društvenog proizvoda, odnosno ono što su, u stvari, samo različni *namenski delovi nacionalnog dohotka,* pretvara u *različne primarne dohotke* — platu, porez na promet i dobit? Jer da bi se nešto smatralo primarnim dohotkom, mora imati zasebnog subjekta, samostalnog društvenog nosioca, a i porez na promet i dobit, u krajnjoj liniji, jesu ne samo rezultat rada proizvođača već i oblici zadovoljavanja njihovih zajedničkih i opštih potreba.

Drugo. Na osnovu kojih teorijskih, političko-ekonomskih kriterijuma se unapred utvrđuje apsolutna veličina pojedinačnog ličnog dohotka, odnosno ličnih dohodaka pojedinih kategorija proizvođača, ako se dobro zna da je princip raspodele relativnog karaktera, odnosno da određuje udeo svakog proizvođača u fondu potrošnje, ali ne i apsolutnu veličinu tog udela?

Treće. Zašto se smatra da će proizvođač i svaki radni čovek imati različit stav prema dva dela svog ličnog dohotka, onom unapred određenom i onom iz dobiti? Ili, da pitanje obrnemo: da li se već do sada nije utvrdilo da vezivanje stimulacije samo za ovaj drugi deo ličnog dohotka neće biti efikasno sve dotle dok prvi deo ličnog dohotka bude premašao drugi?

Četvrto. Šta u slučaju koji je teorijski i praktički sasvim mogućan: ako je realizacija preduzeća izvor i prvog i drugog dela ličnog dohotka, a prvi je u apsolutnom iznosu unapred utvrđen, šta ako razlika između realizacije i ukupnih materijalnih troškova bude manja od zbira apsolutno utvrđenih ličnih dohodaka, tako da dobiti nema, odnosno negativna je? Itd.

Na sva ta pitanja, razumljivo, u ekonomskoj teoriji i praksi postoje izvesni odgovori. Međutim, kada je reč o političko-ekonomskom pristupu, onda se ti odgovori moraju kritički oceniti; između pojava, odnosno kategorija koje su uključene u sistem mora se utvrditi logičan sklad i međusobna zavisnost. U opisanom sistemu taj sklad, po našem mišljenju, ne postoji, jer su kategorije koje se tretiraju kao primarni dohoci međusobno potpuno disparatne, a neke među njima, političko-ekonomski posmatrajući, neodredive, tako da se strogo posmatrano ne mogu ni tretirati kao primarni dohoci. I upravo zato još uvek ograničene mogućnosti stimulacije nisu rezultat nekih tehničkih nesavršeno-

sti ili narušavanja vladajućeg sistema raspodele, već logična posledica njegovih početnih premisa, koje nisu u saglasnosti s društvenom stvarnošću ili bar tendencijama njenog razvoja.

Smatramo da prvi i osnovni uslov da se razviju sve funkcije sistema raspodele prema radu jeste da se ona, u skladu s već citiranim Marksovim stavom, prilagodi „organizmu društvene proizvodnje“ i „odgovarajućoj visini istorijskog razvića proizvođača“. A taj organizam, danas i u dogledno vreme, jeste robna privreda u sklopu koje socijalističke proizvodne jedinice, na osnovu društvene svojine sredstava za proizvodnju, privređuju kao relativno samostalni robni proizvođači. Pri tome, rad pojedinačnih socijalističkih proizvođača ne egzistira kao individualni rad, niti se pojedinačno i neposredno uključuje u ukupan društveni rad, već se u njega uključuje kao udružen rad i posredno. Tek tako rad postaje podložan društvenoj oceni, pojavljujući se, društveno ocenjen, kao osnova jedinstvenog primarnog dohotka socijalističke raspodele — dohotka (shvaćenog kao razlika između realizovane vrednosti i ukupnih materijalnih troškova proizvodnje). Svi ostali elementi — od ličnih dohodaka preko zajedničke i opšte potrošnje do investicija — u odnosu na njega izvedene su veličine i objektivno predstavljaju njegove funkcije. Upravo zato u okviru socijalističke privrede, bar dok funkcioniše kao sistem robne privrede, potpun okvir za materijalnu stimulaciju radnika ne može se stvoriti sve dotle dok se čitav lični dohodak svakog od njih, a ne samo jedan njegov deo, ne učini zavisnim od vrednosti, odnosno dohotka koji svojim udruženim radom stvaraju.

Potreban uslov, međutim, nije u isto vreme i dovoljan. Ta stara istina kao da nije bila uvažavana kada se u Jugoslaviji 1968. godine prvi put — posle deceniju i po teorijskih razmatranja i vrlo heterogenih zakonskih rešenja materije raspodele — prelazi na sistem raspodele čiji analitički niz ide linijom: dohodak radne organizacije → lični dohoci zaposlenih (pored fondova organizacije i društvenih fondova), s tim što se lični dohoci javljaju kao jedna od funkcija dohotka. Zbog toga što u vreme kada je zakon usvojen nisu druge funkcije koje raspodela prema radu treba da ostvari bile obezbeđene na dovoljan i efikasan način, u nekoliko godina gotovo potpuno autonomnog ponašanja radnih organizacija ispoljile su se, pored relativnih prednosti, i ograničenosti toga sistema.

Među prednosti treba ubrojiti najpre bitno povećanje zainteresovanosti i pojedinih radnika i čitavih radnih kolektiva ne samo za sopstveni rad i rezultate rada već i za rad čitave svoje radne organizacije, odnosno organizacije udruženog rada, kako se one po novom Ustavu nazivaju. Drugi, po značaju možda prvi, momenat koji se može smatrati pozitivnim efektom novog sistema, značajnijim utoliko više što je nastao kao rezultat spontanog ponašanja, jeste što se radnička klasa prema sopstvenom dohotku nije odnosila potrošački. U toku ovih godina, naime, ispoljila se izvorna zakonitost koja je čitav sistem empirijski potvrdila: kada raste dohodak radne organizacije, rastu i njeni lični dohoci i njena ulaganja u fondove, ali ova druga rastu brže od

prvih. Obrnuto, kada dohodak po radniku opada, opadaju i lični dohoci i fondovi, ali lični dohoci opadaju sporije od fondova. Time se i potvrdila hipoteza o primarnosti dohotka prema ličnim dohocima, jer su proizvođači, bez ikakvih spoljašnjih prinuda, sami shvatili da njihovi lični dohoci mogu trajno rasti samo ako raste dohodak koji stvaraju, a da bi on rastao, mora se akumulisati, odnosno investirati.

Među negativne pojave ispoljene u ovom razdoblju mogu se nabrojiti nekolike, među kojima su najvažnije sledeće: zbog neujednačenosti uslova privređivanja, naročito režima cena i spoljnotrgovinskog režima, ispoljile su se osetne razlike u nivou dohotka po zaposlenom, ne samo od preduzeća do preduzeća već i između čitavih grana i grupacija; drugo, neke od tih razlika nastale su kao rezultat izuzetnih prirodnih uslova ili situacija na tržištu, spoljašnjem ili unutrašnjem, tako da su neke organizacije faktički prisvojile dohodak koji nije bio rezultat njihovog rada; zbog razlika u visini dohotka po radniku, a i iz drugih razloga, ponegde prosto iz različite zrelosti kolektiva da odgovorno privređuju, proporcije namenske raspodele dohotka na lične dohotke i fondove pokazale su velika odstupanja; pošto je u međuvremenu, zbog porasta zakonskih obaveza (poreza i doprinosa) opalo učešće radnih organizacija u nacionalnom dohotku, kao i zbog osetnog povećanja amortizacionih stopa, privremeno je u izvesnoj meri opala i ukupna stopa akumulacije; razlike u visini dohotka po radniku, kao i u njegovoj namenskoj raspodeli, izrazile su se i osetno većim razlikama u ličnim dohocima, iako su one bile manje nego razlike u dohotku, što potvrđuje napred pomenuto pravilo u ponašanju proizvođača pri rastućem i opadajućem dohotku, itd.[12]

Na osnovu svih tih pojava, od kojih su neke bile anticipirane i od jugoslovenskih i od stranih autora, počev od 1971. sistem dohotka se dalje razvija i dograđuje i načelno i institucionalno. Kada je reč o načelnim stavovima, najvažniji među njima, koji su danas uvršteni u ustavne principe, mogu se svesti na sledeće:

1. uslovi pod kojima pojedine organizacije stiču dohodak, mada se zasnivaju na tržišnim zakonitostima, društveno se regulišu;

---

[12] Prema analizi koja je prethodila zaključivanju društvenog dogovora o raspodeli dohotka i ličnih dohodaka, u SR Srbiji su 1970. maksimalne razlike među radnim organizacijama, preračunate na uslovnog radnika, iznosile u pogledu dohotka 14,3: 1, dok su isti rasponi ličnih dohodaka u njima iznosili po uslovnom radniku 5,6 : 1.

Takve razlike, međutim, nastaju upoređivanjem marginalnih veličina. Ako se one apstrahuju i posmatra najveći deo privrede, koji je obuhvatao 97% svih organizacija, 94% zaposlenih, 93% dohotka SR Srbije itd., rasponi između dohodaka po uslovnom radniku u raznim organizacijama padaju na 3,8 : 1, a rasponi između najnižeg i najvišeg ličnog dohotka po uslovnom radniku na 3,1 : 1.

I u ovim maksimalnim rasponima, kao što se vidi, razlike u ličnim dohocima su manje, jer oni s višim dohotkom po uslovnom radniku akumulišu i apsolutno i relativno više od onih s nižim, u to vreme isključivo po sopstvenoj inicijativi.

Podaci navedeni prema M. Korać — D. Marsenić, *Politika u oblasti namenske raspodele dohotka*, „Gledišta", Beograd, 1971, br. 7—8, str. 1143—1145.

2. kao rezultat rada radnih ljudi u organizaciji i ukupnog društvenog rada, dohodak koji one prisvajaju u društvenoj je svojini;

3. iz dohotka radne organizacije mora se izdvojiti onaj njegov deo koji je rezultat korišćenja izuzetnih prirodnih uslova i izuzetnih tržišnih prilika;

4. uslovi pod kojima radni ljudi u organizaciji raspolažu stečenim dohotkom, namenjujući ga za različite svrhe, uključujući tu i lične dohotke, a naročito proporcija njegove namenske raspodele na lične dohotke i akumulaciju i druge fondove, društveno se utvrđuju;

5. raspodela ličnih dohodaka, pored toga što se iz njih moraju podmiriti određene zakonske obaveze, takođe se društveno reguliše kako utvrđivanjem minimalnih i maksimalnih ličnih dohodaka tako i utvrđivanjem dopuštenih raspona u ličnim dohocima, itd.

Ti i mnogi drugi elementi sticanja i raspodele dohotka regulišu se, sve većma, i samoupravnim sporazumima (koje zaključuju radne organizacije) i društvenim dogovorima (koje zaključuju komore, sindikat i izvršni organi odgovarajućih zajednica).

Svim tim merama u značajnoj se meri, najvećim delom na samoupravni način, određuju društveni okviri sticanja i raspodele dohotka, te se time, bar u načelu, stvara mogućnost da isticanje proizvodne (razvojne) funkcije raspodele prema radu ne potisne ostale, odnosno da stepen njene realizacije ne pređe društveno dopuštenu granicu u napred navedenom značenju. Mogućnosti instrumentarijuma koji stoji na raspolaganju nisu ni najmanje za potcenjivanje: ako je do 1971. godine izgledalo da je u raspodeli bitno potisnuta njena socijalna funkcija, oblici zakonskog i samoupravnog regulisanja koje smo naveli i mnoge mere socijalne politike u užem smislu reči (dečji dodaci, koji se primaju samo ako prihod po članu porodice ne pređe određenu granicu; beneficirane stanarine za one s nižim prihodima i za one s većom porodicom; regresi za godišnji odmor koji se daju u jednakom iznosu za sve članove svake organizacije; razni uslovi za dobijanje stana, uz široko učešće društvenih stanova za neposredne proizvodnjače itd.) danas već toliko koriguju zavisnost ličnih primanja od dohotka radne organizacije da je Veće Saveza sindikata Jugoslavije poslednjih meseci moralo pokrenuti energičnu akciju za sprečavanje pravog talasa uravnilovke, koji se ovoga puta nadneo nad sistemom raspodele u Jugoslaviji.

IV

Jedan pretežno kvantitativni pogled na čitavu materiju raspodele i uslove materijalnog stimulisanja u okvirima savremenog jugoslovenskog privrednog sistema mogao bi lako dovesti do skeptičnog pitanja: a u čemu su stvarne razlike?

Ako se u tradicionalnom sistemu polazi od jednakih ličnih dohodaka za iste kategorije rada, koje se zatim raspodelom iz dobiti koriguju na osnovu rezultata rada, i ako se u sistemu dohotka polazi od

različitih dohodaka za isti rad, koji se zatim društvenom regulativom svode na neku, društveno prihvaćenu meru, baš kao što se u tradicionalnim premijama, dodatkom iz dobiti i slično dovode do neke, društveno potrebne mere, onda ekonomske razlike, bar na prvi pogled, nema ili ne mora biti; reč je o prostoj permutaciji istih elemenata, koji su inače sadržani i u jednom i u drugom sistemu.

Koliko god moglo izgledati uverljivo i, kao solucija za prevladavanje teorijskih razlika, prihvatljivo, ovakvo zaključivanje ipak ostaje na površini stvari. Statistički, iako samo kao slučajnost, globalni odnosi se u nekom trenutku kvantitativno zaista mogu svesti na isto. Društveno-ekonomski, međutim, oni to nikada ne mogu biti, jer će u sklopu jednog i drugog sistema odstupanja od globalnih, prosečnih veličina biti na sasvim različitim tačkama. Svaki proizvođač, čak i kada ima isti sopstveni lični dohodak, s druge strane, ima jedan položaj ako se tim dohotkom iscrpljuju sve njegove ekonomske veze s privrednom jedinicom u kojoj radi i sasvim različan, bitno drugačiji društveni položaj ako taj lični dohodak, zadovoljavanje njegovih zajedničkih i opštih potreba, kao i razvoj jedinice u kojoj radi, i neposredno, a ne samo globalno, u razmerama društva kao celine, zavise od dohotka koji svojim radom stvara zajedno s drugim proizvođačima. U tom smislu sistem koji polazi od dohotka, koji se nastavlja njegovom namenskom raspodelom na različite vidove potrošnje i završava stimulacijom što se neposredno odnosi na čitav fond ličnih dohodaka, najpre načinom raspodele ličnih dohodaka pruža veće mogućnosti za materijalno stimulisanje, a zatim na stimulaciju deluje znatno šire, jer raspodelu ličnih dohodaka pretvara u integralnu funkciju čitavog sistema raspodele, uključujući i sredstva zajedničke i opšte potrošnje kao i sredstva za proširenje materijalne osnove proizvodnje (akumulaciju, odnosno investicije).

A to i jeste uslov da raspodela prema radu ostvaruje sve funkcije koje ima u socijalističkom društvu.

Toma Đorđević

SREDSTVA MASOVNOG KOMUNICIRANJA I RAZVOJ KULTURE

Savremeno društvo, kao i društva koja su mu prethodila, raspolaže sredstvima preko kojih se ostvaruje ljudska komunikacija: proces komuniciranja ideja i iskustava. To društvo, kao takozvano *masovno društvo*, pruža mogućnost da se posredstvom sredstava masovnog komuniciranja efikasnije nego ikada ranije ideje i iskustva rasprostiru na prostorima širim nego što je bilo koja sredina u kojoj čovek neposredno iskustveno doživljava društvena zbivanja. Posrednici preko kojih se prenose poruke postaju sredstva masovnog komuniciranja, a sama komunikacija, to jest sadržaj koji se razmenjuje, stiče karakter anonimne poruke, odnosno poruke koja se upućuje masi: masovnoj publici. Masovna publika, opet, kao nebrojena i prostorno rasuta masa pojedinaca, onemogućuje da se u njoj prepozna pojedinac kao primalac poruka; čovek te mase je depersonalizovan. Tako, sve što je u vezi s delovanjem sredstava masovnog komuniciranja postaje omasovljeno i homogenizirano da se ne dâ individualizirati ni na koji način. Štaviše. to važi i za one koji kreiraju poruku, jer i na tom polu komunikacionog čina više nije identifikovan pojedinac kao komunikator, već kolektivitet, to jest ceo aparat.

Zbog toga ideje i ponašanja oblikovani i šireni posredstvom sredstava masovnog komuniciranja stiču karakter tipiziranih tvorevina. Ta masovna reprodukcija informacija i njihova anonimna recepcija uslovljavaju mnogo štošta na masovnoj skali — pre svega: masovno i jednosmerno ponašanje, jednoobrazno usvajanje ideja, ukusa i iskustava; jednom rečju — jednoobrazan stil življenja svih onih koji se otvore delovanju mass-media. Otuda, kada govorimo o mas medijima — sredstvima masovnog komuniciranja i njihovoj ulozi u širenju kulture, moramo imati na umu izrečene napomene.

Kultura. — Kulturu pojmovno definišu na razne načine, a što se naše potrebe tiče, mi ćemo je odrediti kao sveukupnost tvorevina nastalih kao rezultat naučenih ponašanja i na njima oslonjenih intervencija pojedinaca ili grupa s ciljem da se svemu tako nastalom dâ karakter tekovina stvorenih u procesu čovekovog prilagođavanja sredini u kojoj egzistira.

Tvorevine kulture, baš zato što su plod prakse oslonjene na naučenim ponašanjima pojedinaca ili grupa, stiču karakter specifično ljudskih vrednosti, to jest postaju plod intervencija i prakse čiji su rezultati unapred osmišljeni, pa je zbog toga i ljudsko ponašanje svrsishodno. Otuda, čim se van prakse ne može ostvariti ništa što ima karakter kulturnih vrednosti, to i sama ta praksa i čitava mreža naučenih ponašanja obuhvaćenih njom stiču obeležja kulturnih pojava, a svako ponašanje ponaosob stiče oznaku kulturnog ponašanja. Tako, dakle, dva su bitna momenta za definisanje kulture: prvo, to su *naučena ponašanja* i na njima oslonjena praksa pojedinaca i grupa u društvu, i drugo, to su *tvorevine* naučenog ponašanja, i na njemu oslonjene prakse, označena kao delo kulture. Prema tome, sva dela kulture nastala su kao rezultat delovanja čoveka u okviru naučenih ponašanja ili u procesu konstituisanja ljudskog iskustva i tekovina ljudske prakse u ono što bi se moglo označiti nazivom — tekovina kulture date epohe u razvoju društva.

Oba ta napred pomenuta momenta — naučena ponašanja i tvorevine kulture — neraskidivo su povezana, te nema dela bez ponašanja ili prakse, ali ni određenih vidova prakse bez rezultata označenih tvorevinama kulture; recimo, da li je moguće doživljavati pojave kulture, a takvi su kulturni uzori ponašanja, na primer, ukoliko ovi ne postoje, a to znači ukoliko ih praksa nije dala; da li je moguće ostvariti bilo koji vid ponašanja u praksi stimuliran tim pojavama ukoliko njihovom delovanju nismo izloženi, makar i posredno — medijatorski. Sva druga ponašanja, recimo, instinktivna ili na instinktivnim potrebama neposredno oslonjena, nisu naučena ponašanja i njihove eventualne tvorevine i nisu same po sebi dela kulture, to jest kulturne vrednosti.

Sredstva masovnog komuniciranja. — Pojmom sredstva masovnog komuniciranja (ili kako se sve češće u nas — bez ikakve potrebe — nazivaju: „mas mediji") označavamo sve one tehnike masovne difuzije poruka kao što su štampa, radio, film, televizija. Preko tih tehničkih sredstava poruke se rasprostiru velikim masovnim auditorijumima. To su, kažemo, tehnička sredstva ili oruđa u rukama onih koji na njima ostvaruju svoju profesionalnu aktivnost ili upravljaju u procesu njihovog funkcionisanja; njihovo funkcionisanje, opet, samo je tehnološka podloga procesa komuniciranja poruka među pojedincima ili kolektivitetima. Ovi poslednji, opet, prostorno su ponekad veoma udaljeni. Tako, bez njihovog korišćenja ta prostorna distanca među pojedincima ne bi mogla biti savladana. U tom slučaju ljudi bi ostali van jedne komunikacione veze koja može da ima sudbonosni značaj za život ljudi ili njihovih zajednica i bez koje se savremeni svet ne bi mogao zamisliti.

SREDSTVA ZA MASOVNO KOMUNICIRANJE I DELA KULTURE

Da bismo neposrednije prišli pojavama koje analiziramo potrebno je, pre svega, opisati socijalne mehanizme preko kojih se sredstva masovnog komuniciranja i kultura dovode u međusobnu vezu. Zapravo,

bez razumevanja te veze neće biti moguće shvatiti ni ulogu sredstava masovnog komuniciranja u širenju kulture. I odmah da kažemo: jedan od osnovnih socijalnih mehanizama o kome je ovde reč jeste proces *ljudskog komuniciranja*, i to jedan od dva moguća tipa komuniciranja — takozvani proces *masovnog* ili *posrednog* komuniciranja. To je tip komunikacije koji se van učešća sredstava masovnog komuniciranja ne može ostvariti i koji daleko premašuje mogućnosti *interpersonalnog* komuniciranja; inače, oba pomenuta modela komuniciranja imaju za predmet razmenu ideja, kulturnih vrednosti, iskustava, navika itd.

Proces komuniciranja je, dakle, osnovni proces u sklopu svih ostalih preko kojih se kreiraju ideje i vrednosti — dela kulture kao duhovne tvorevine i ponašanja preko kojih se pomenute tvorevine duha objektiviziraju ili pak opredmećuju u svojevrsne oblike egzistencije. Otuda proces komuniciranja i, posebno, proces masovnog komuniciranja postaju *ključni* mehanizam socijalno-psihološkog porekla bez kojeg se ne bi mogao zamisliti svet kulturnih vrednosti današnjeg društva. Štaviše, procesom komuniciranja obezbeđuje se i jedna prethodna funkcija u praksi rađanja i razvoja kulture, to jest van komuniciranja među ljudima nije moguće govoriti o pojavi *učenja* kao praosnovu svakog kreativnog čina, posebno socijalne prakse čiji su rezultati dela kulture ili njima stimulirana ponašanja ljudi. Učenje kao mehanizam osvajanja znanja ili spoznaja van procesa komuniciranja ne bi se mogao ostvariti, te tako komuniciranje ideja i iskustava postaje elementarni uslov i *učenja* i na njemu zasnovane prakse kreiranja kulturnih vrednosti. Tek kroz komunikaciju jedno iskustvo i njemu odgovarajuće saznanje mogu biti kolektivno verifikovani kao vrednost, to jest mogu se podruštviti. Komuniciranje, opet, obezbeđuje dalju razradu tako stečenog iskustva, odnosno spoznaje, njihovo oplođavanje novim kvotama saznanja, a sredstva masovnog komuniciranja obezbeđuju da se tako kreirane vrednosti prostru na neograničene prostore i postanu tekovina čovečanstva.

Ali zašto se insistira na kolektivnoj verifikaciji iskustava u vezi s razvojem kulture uopšte? Odgovor je neposredan: samo ljudsko praktično iskustvo, kolektivno provereno i u praksi ovaploćeno, osnov je svekolikog saznanja i izvor svekolike ljudske svesti; obrnuto, ma kako značajno po svojim implikacijama, individualno doživljeno, ali kroz kolektivne dodire neoplođeno ljudsko iskustvo ostaje samo pojedinačna improvizacija, a saznanje na njemu oslonjeno, čak i da je genijalno, ostaje neupotrebljiva koncepcija.

Da bi se jedno iskustvo i otuda proisteklo ponašanje moglo smatrati naučenim, mora biti kolektivno verifikovano. Tek tako stečeno iskustvo i na njemu oslonjena ponašanja stiču karakter ljudske prakse, a rezultati te prakse značenje tvorevina kulturne delatnosti.

Otuda sve dodire među ljudima — pojedincima i kolektivitetima — s ciljem da se razmenjuju iskustva i na njima oslonjena saznanja smatramo osnovnim elementima mehanizma učenja; sam proces učenja, međutim, smatramo praosnovom svega što je u ljudskoj praksi stvoreno i opstalo kao tvorevina ljudske kulture.

Tako se, najzad, pokazuje da komuniciranje ljudskih iskustava u krajnjoj liniji nije ništa drugo do osnovni proces razvoja kulture. Jer dela kulture i nisu u svom pojavnom obliku ništa drugo nego, kroz posebne forme objektivizacije, jednom već doživljeno iskustvo obezbeđeno u svom trajanju. Dela kulture, dakle, ne mogu nastati van iskustva stečenog u dodiru sa stvarnošću i tvorevine toga reda samo su rezultat veze između čoveka i stvarnosti, to jest dela kulture su samo u posebne forme preliven rezultat te veze bez koje nema ni čoveka ni ljudske stvarnosti, ali ni kulture. Odnosno, ljudsko iskustvo pre nego što je steklo sebi odgovarajuće, najčešće simboličke, forme i ne može opstati kao plod ljudskog čina; to znači da se kroz te simboličke forme objektivizira ljudsko iskustvo. Iskustva se tako objektiviziraju i organizuju trajnije oblike i kao takva zrače kao tekovine. Dela kultura postaju tako posrednik preko koga se prostiru iskustva u svom trajanju, i to na širim prostorima nego što je individualni nivo. Zbog toga i kažemo da van odgovarajućih simboličkih formi i u njemu opredmećenog životnog iskustva i nema sadržaja, niti taj sadržaj može biti razmenjivan među pojedincima i grupama. Te forme su prosto instrument preko kojeg se razmenjuju i prenose iskustva i u njima sadržane poruke, ali se, isto tako, njihovim posredstvom jedan sadržaj prosto i rađa i egzistira. Forma nije nešto što se može odbaciti i bez čega se bilo koji sadržaj može iskustveno doživeti. Ona obuzdava sadržaj, to jest obezbeđuje mu izvesnu organizaciju i pomaže da se struktuira u posebne pojave. Doduše, forma je sadržajem predodređena, ali i sadržaj van forme ne može steći izgled organizovane manifestacije delâ kulture i njihov simbolički izraz.

Oblici kroz koje se ispoljavaju tvorevine ljudskih ruku i duha na jedan objektivizirani način označavamo nazivom simboličke forme ili, prosto, simboli. Simboli su, kao što se vidi, i nastali kao plod potrebe da se jedno iskustvo saopšti i prenese iz jedne sredine u drugu, to jest da se komunicira i razmenjuje među ljudima. Tako su nastali i čitavi sistemi simbola kao korpus oblika u koje su zahvaćeni sadržaji najrazličnijeg porekla. Čitava kultura i ceo njen razvoj, od pamtiveka do današnjeg dana zrače svojim značenjima upravo posredstvom simbola. Bez simboličke aktivnosti ne bi bilo društva, ne bi bilo kulture kao bitne komponente ljudske prakse i njenih rezultata, bez obzira na područje ljudskog života i aktivnosti. Međutim, simboli i simboličke forme u kojima su na specifičan način zahvaćeni ljudski život i njegove manifestacije samo su forme kroz koje se jedno iskustvo ne samo organizuje kao tvorevina ljudske prakse već i traje svoj vek. Sve donde dok je jedno iskustvo ili životni doživljaj u odgovarajućoj simboličkoj formi objektiviziran, sve dotle se on i može komunicirati i u svojim funkcijama reprodukovati; primer: jedna umetnička slika traje sve dok se ne uništi simbolička građa preko koje su izražena iskustva što su u toj simboličkoj formi opredmećena. Čim se ošteti podloga i iščeznu boje i crteži, planovi ili bilo koji element kompozicije, nema ni slike, ali ni iskustva na kome je slika izgrađena. Dakle, jedno delo kulture, odnosno umetnosti prestaje da se reprodukuje u svojoj funkciji, to jest

da služi u ulozi posrednika preko kojeg jedno iskustvo komunicira između njegovog autora i onih koji na njemu zasnivaju svoj umetnički doživljaj — gledalaca ili publike. Zato se i kaže da sve što je delo ljudskog duha i njegovih kreativnih predispozicija mora biti oblikovano, uobličeno u odgovarajući simbolički oblik, i van te svoje simboličke forme, najopštije rečeno, ne može opstati, ne može se saopštiti drugima. Bez saopštavanja iskustava i ideja nema interakcija među ljudima i njihovih iskustava, a to znači nema mehanizma razmene i razrade jednog iskustva, nema kolektivnog iskustva, pa ni naučenog ponašanja na tom iskustvu zasnovanog.

KULTURA POSREDOVANA SREDSTVIMA MASOVNOG KOMUNICIRANJA

Sredstva masovnog komuniciranja — štampa, radio, televizija, film itd. — nisu, kako smo napred rekli, samo tehnička sredstva masovne difuzije; ona su, kako će se kasnije videti, i nešto više od toga. Jer ako se tehnologijom njihovog delovanja na ljude unapred predodređuje simbolička forma kojom se jedan sadržaj saopštava i razmenjuje, to se samim tim unekoliko, u zavisnosti od prirode posrednika, modifikuje i sadržaj poruke. Zapravo, naše čulne veze s istovetnim sadržajima prezentirane kroz različne simboličke forme nisu istovetne u svakom datom slučaju. Drugačije se čulno doživljava, a zatim i razmišlja o sadržaju jednog dela kulture (ili umetnosti) koji je posredovan auditoriju u literarnoj formi, a drugačije, opet, ako je saopšten posredstvom likovnog ostvarenja — slike; odnosno, različno se doživljava sadržaj kulture posredovan preko filmskog platna ili pak TV-ekrana od tog istog sadržaja datog teatarsko-scenskom tehnikom. Očevidno, dakle, da posrednici nisu samo kanali preko kojih se poruke šire na prostore mnogo šire nego što to može da domaši proces interpersonalne razmene. Ta tehnička sredstva — kanali — nešto su više: ona su, zapravo, instrumentalni okvir toka komunikacije, s jedne, i važan element u procesu struktuiranja poruka uopšte, s druge strane. Poruka, dakle, bez obzira na to da li je posredi obična informacija o mitingu ili kakvo delo kulture i umetnosti, ako se posreduje auditoriju sredstvima masovnog komuniciranja mora biti prilagođena posredniku preko kojeg se transmituje ili, tačnije rečeno, masovno reprodukuje. U stvari, svaku ideju koju želimo da posredujemo auditoriju — publici preko takozvanih mas medija moramo adekvatno uobličiti, to jest materijalizovati kroz odgovarajuće forme: literarne, likovne, plastične; moramo je, dakle, iz sveta mentalnih procesa preneti u svet njene simboličke egzistencije. I baš to prevođenje ideje u svet simboličkog, ukoliko se ta dva procesa uopšte mogu odvajati, ujedno je i put njenog rađanja i njene objektivizacije i, najzad, uslov njenog komuniciranja i dalje razrade. Međutim, da bi se čitav taj proces prevođenja ideje u odgovarajuće simboličke strukture doveo do kraja, unapred se mora voditi briga o posrednicima preko kojih će se ta ideja ili poruka kao

celina učiniti dostupnom auditoriju — publici. Vodi se briga, dakle, o posredniku, to jest o tehnologiji delovanja tehničkog sredstva čijim se posredstvom ostvaruje komunikacija između publike i kreativnog centra koji tu poruku oblikuje. Ako je reč o umetničkoj slici, na primer, onda se zna da su sredstva: crtež, boja, odnosi i planovi, forme itd. Ta ista ideja prima simbolički drugačiju prezentaciju u literarnoj formi, a opet sasma drugačiju u teatarsko-scenskoj izvedbi.

Zamislimo sada potrebu simboličkog transponovanja izvorno posredovane ideje posredstvom romana, recimo. Čitava skala mogućnosti reprezentacije toga romana otvara se pred nama. Mi možemo tu istu ideju da simbolički pretočimo u umetničko platno — sliku, odnosno u teatarsko-scenski izraz — dramu, i najzad, u TV-seriju, film itd. Međutim, nije ovom prilikom reč samo o prostom zbrajanju mogućnosti prezentacije jednog dela ili tvorevina kulture posredstvom novih tehnoloških sredstava ili novim simboličkim oblicima i s novim efektima. Reč je više o nekim dubljim promenama koje se u strukturi jednom već oblikovanog dela kulture javljaju, a one su različnog porekla i imaju različne posledice po egzistenciju primarne strukture dela. Naime, nama će se svakad pri pokušaju da simbolički reorganizujemo jednom već oblikovanu strukturu nekog dela prosto nametnuti potreba dodajnih intervencija u prilagođavanju dela prirodi posrednika kojim želimo da ga transmitujemo. Te dodajne intervencije ponekad su takvi zahvati u strukturu dela ili poruke da se često rađa nova kompozicija sadržaja; ideja se pri tome razrađuje i simboličkim transpozicijama preobličava i obogaćuje; dakle, nije posredi čisto formalistički pristup delu ili poruci koja je u pitanju.

Svim tim simboličkim rekonstrukcijama dela koje želimo da transmitujemo sredstvima masovnog komuniciranja, osim napred izloženog, obezbeđujemo i mogućnost da se i novim izražajnim sredstvima istaknu ili nagoveste neke dimenzije dela kulture koje na nivou sredstava tradicionalne reprezentacije i nisu mogla steći odgovarajući plan.

Jednom pozorišnom delu televizija nudi nove mogućnosti i obezbeđuje afirmaciju nekih vidova predstave koji u pozorišnoj izvedbi ne mogu doći do izražaja; možda čak ni film ne pruža ono što može televizija.

S tim u vezi valja naglasiti i okolnost o kojoj je napred već bilo reči. Naime, s pojavom novih sredstava masovnog komuniciranja, takozvanih mas medija, i sama simbolička aktivnost ljudi proširuje se na nove prostore i nova izražajna sredstva. Dela kulture jednom već sazdana pa naknadno transponovana sredstvima masovnog komuniciranja kao što je televizija, na primer, moraju i sama preživeti izvesne simboličke transformacije radi takve prezentacije. To je potrebno zbog toga da bi se to delo prilagodilo novoj posredničkoj tehnologiji, bez čega ne može biti preneto širem aditorijumu. Tako se takozvani mas mediji javljaju ne samo kao sredstva omasovljavanja i podruštvljavanja tvorevina kulture već i kao izvor novih mogućnosti u kreativnom oplođavanju tradicionalno osvedočenih vrednosti kulture. Zapravo, sam proces takvog prilagođavanja dela kulture predstavlja kreativan čin.

Delo kulture se ne samo transponuje u nove forme, što je od posebnog značaja, već se u nekim slučajevima tek emitovano otkriva za mnoštvo konzumenata. S tim u vezi, dakle, nije bitno da li se to delo otkriva kao sasvim nepoznato ili samo do tada nepoznato u takvom vidu, već je bitno da transmitovano delo sredstvima masovnog komuniciranja biva u isto vreme i sadržajno obogaćeno, doduše, samo u nekim slučajevima, što opet nije beznačajna stvar.

Ali sam čin prilagođavanja dela kulture sredstvima masovnog komuniciranja otkriva i jednu drugu stranu stvari. Reč je o nekim negativnim posledicama jedne takve intervencije radi simboličke rekonstrukcije već postojećih tvorevina kulture. Svaka naknadna intervencija s ciljem da se omasovi proces komuniciranja tvorevina kulture, pa makar ta intervencija bila svedena samo na nivo tehnološkog „propuštanja" tih tvorevina posredstvom takozvanih mas medija, donosi već neke negativne posledice. Prost akt emitovanja umetničkog portreta Mona Lize, na primer, preko TV-ekrana dopušta mogućnost masovnog susreta gledalaca s delom svetske umetničke reputacije. I to je pozitivan rezultat takvih sredstava u širenju jedne od tvorevina svetske kulture. Odmah posle toga možemo konstatovati drugi jedan rezultat odnosa televizija — kultura. Zapravo, transmitovanje slavnog portreta posredstvom TV-ekrana ili pak reprodukovanje (pa čak i na platnu) toga portreta u milionskim tiražima nije isto što i susret s originalom, nije po mnogo čemu. Ako pri tom i zanemarimo atmosferu muzeja u kojoj se doživljava prvi ili bilo koji kasniji susret s portretom Leonarda da Vinčija, ostaje činjenica da se transmitovanjem portreta posredstvom TV-ekrana vrši i jedna, makar kako minimalna, ali ipak, sa stanovišta percepcije slike, značajna simbolička rekonstrukcija dela; čak i bez obzira na to što se i u jednom i u drugom slučaju suočavamo sa slikom te iste osobe. Jer slika na platnu, pa čak i na filmskom platnu, nije isto što i slika na TV-ekranu sa stanovišta tehnologije delovanja pomenutih sredstava masovnog komuniciranja. Prema tome, tu leži uzrok i nekim suštinskim razlikama koje nastaju u procesu čulnog doživljavanja slike, to jest kompozicije likovnih elemenata na slici. Ta okolnost, svakako, već ukazuje i na drugu stranu problema — ona može umnogome da relativizira pozitivne vidove uloge sredstava masovnog komuniciranja u širenju kulture; odnosno navedenim primerom pokazalo se da ima stvari koje se ne mogu reprodukovati, a televizija najčešće služi toj svrsi, to jest reprodukciji već tradicionalnih dela kulture kao osvedočenih vrednosti. Tamo gde televizija, film i druga sredstva masovnog komuniciranja ostaju, sa stanovišta sadržaja, odnosno forme kroz koju se taj sadržaj izlaže i objektivizira, autentični, tamo se i pomenuta relativizacija uloge tih sredstva u širenju kulture otklanja kao prigovor, te ona stiču svoj potpuni značaj u razvoju kulture uopšte.

Uz sve napred izneto ostaje činjenica da su sredstva masovnog komuniciranja, naročito TV, najčešće sredstva reprodukovanja sadržaja kulture. To ponekad znači, videli smo, i degradiranje autentičnih vrednosti delu, i to, pre svega, u odnosu na prvobitnu formu njihove egzi-

stencije. Portret Mona Lize, na primer, nije tek bilo kakav portret. Njega bi bilo moguće dati i u literarnoj formi na odgovarajući način. S tim u vezi važno je istaći da tvorevine različitog porekla i egzistencije ne daju svagda isti estetički doživljaj iako je reč o istovetnoj pojavi, to jest objektu. To, zapravo, ukazuje na to da bitna vrednost nekog dela, baš s obzirom na izvornu formu njegove egzistencije, u svakom daljem procesu umetničke transpozicije gubi ponešto od autentičnosti. Delo se posredstvom televizije ili reprodukcije omasovljuje, demokratizuje i popularište, što nije beznačajna stvar, ali ono se u isto vreme i devalvira u svojoj autentičnosti. Šta je vrednije u ovom slučaju, teško je reći. No jedno je sigurno: uloga televizije kao najreprezentativnijeg sredstva masovnog komuniciranja u širenju kulture u tome je nezamenljiva. Slično je i s ostalim takozvanim mas medijima: filmom, likovnom reprodukcijom, reprodukovanom muzikom, gramofonskim pločama itd.

S druge strane, opet, u kontekstu tih razmatranja, treba podsetiti i na probleme diktirane ne više prirodom samog sredstva masovnog komuniciranja koliko time što su ta sredstva samo tehnologija u rukama pojedinaca ili kolektiviteta uz pomoć kojih oni ostvaruju svoju profesionalnu aktivnost. To su svi oni akteri koji bilo na koji način — već prema unutrašnjoj podeli rada — ostvaruju svoj deo posla u kreiranju poruke koja se tim sredstvima transmituje. Ako su u pitanju takve poruke kao što su dela kulture i umetnosti, onda je tu krug aktera mnogo širi negoli u slučaju emitovanja jedne dnevne političke informacije; samim tim je složeniji i postupak kreiranja poruka, ali i proces njihove percepcije. Ovde je najzanimljiviji momenat povezan s procesom oblikovanja poruka, to jest s procesom manipulisanja simbolima prilikom adaptacije sadržaja dela kulture prirodi sredstva masovnog komuniciranja, odnosno s obzirom na strukturu psihološkog dejstva dela na masovni auditorijum.

Sama okolnost što je u pitanju takozvani mas medij, svako ko njihovim posredstvom prenosi poruku — delo kulture mora već u pristupu voditi brigu o napred učinjenim napomenama. Međutim, osim toga često i komercijalni razlozi intervenišu u procesu oblikovanja programa i poruka, te pritisak tih faktora često radikalno opredeljuje sadržajni nivo emisija i emitovanih dela kulture. U težnji da se delovanjem radija i televizije, recimo, obuhvate što širi slojevi publike — slušalaca ili gledalaca, kreativni centri često čine ustupke donjoj granici ukusa publike, a to je u isto vreme i granica na kojoj se razilaze prava kultura i šund. Pošto su radio, televizija i osobito film takva sredstva masovnog komuniciranja sadržaja koje niko ne može izbeći, oni su već ušli u naš svakodnevni život, to se čin doživljavanja sadržaja koje oni emituju po zakonima psihološkog delovanja nameće na istovetan način gotovo svim slojevima publike. Ako se, opet, ta nivelacija duha vrši još i na najnižoj granici ukusa i psiholoških potreba, onda se ima potpuna slika o negativnim posledicama delovanja „mas-medija“ i o uslovima prodora komercijalno-menadžerske programske orijentacije. Tako se, doduše, postiže integracija širih skupina društva

u jedinstvenu publiku, mada često na štetu obrazovanijih slojeva. ali se tako degradiraju i vrednosti dela u težnji da se u procesu njihovog prilagođavanja samom činu emitovanja i prirodi samog sredstva posredovanja postigne što veći nivo pristupačnosti širem krugu gledalaca.

Najzad, osim komercijalnih razloga valja imati na umu i neke druge obzire pri razmatranju celine problema oko očuvanja stvarnih vrednosti emitovanih dela, a naročito ako se emituju preko TV-ekrana. Televizijski ekran, preko koga se tako reći danonoćno emituju programi, obezbeđuje ogromne mogućnosti umetničke prezentacije. Naravno, taj tako otvoreni i neograničeni prostor koji se pruža tvorevinama kulture nameće izuzetno naprezanje duha kako bi se popunio zbivanjima koja će i u estetskom i u idejnom pogledu biti najviši stvaralački domet. Da li je moguće iz dana u dan istrajati u tom nastojanju, veliko je pitanje.

No nesumnjivo je jedno: da su sredstva masovnog komuniciranja značajan faktor u razvoju kulture. Njihova se uloga u širenju kulture ostvaruje po više osnova:

Najpre, po osnovu reprodukovanja istorijski već verifikovanih dela kulture, i to u masovnim razmerama. Ta se reprodukcija, kao što smo pokazali, ostvaruje svagda uz naknadnu intervenciju radi simboličke rekonstrukcije pomenutih dela. Tako, jedno delo kao što je, na primer, roman, slika, muzička kompozicija itd. stiče uz jednu takvu intervenciju nov izraz prezentacije, a unekoliko i modifikovan sadržaj; to nije više roman ako je reč o transpoziciji romana u obliku njegove dramatizacije, već na njemu sazdana drama kao poseban literarni rod; odnosno to nije više teatarskoscenski izraz drame, već televizijski spektakl ako se tako dramatizovani roman umesto na teatarskoj sceni izvede na televiziji; i najposle, to nije više slika, već reprodukcija ako nije original. Zapravo, svako prevođenje romana u njemu odgovarajući teatarski izraz ili pak transponovanje te forme u televizijski spektakl sasvim je nov oblik umetničke egzistencije ideja ili poruka prvobitno sadržanih u romanu kao praosnovu svih kasnijih transpozicija. Svi kasnije nastali oblici prezentacije romana kao dela otvorenog po strukturi za sve druge otuda izvedene forme idejne i estetičke egzistencije samo su obilje oblika preko kojih se transponuje uticaj toga dela na odgovarajuću publiku.

Prema tome, ma šta u čitavom tom kontekstu značila sredstva masovnog komuniciranja, njima se ipak ne može poreći značajna uloga u razvoju kulture u savremenoj eposi, a samim tim ni uticaj na idejna kretanja koja razvoj kulture neminovno prate.

Zatim, sredstva masovnog komuniciranja samim svojim funkcionisanjem omogućuju da se prekorače prostorne prepreke u toku kretanja informacija i poruka, a to je osnovni uslov psihološke integracije različnih društvenih sredina, pa tako i uslov kulturne integracije društva uopšte. Ona to postižu, na primer, širenjem jedinstvenih standarda kulture na širim socijalnim prostorima. Tako se oblikuju sva ona kretanja idejnog porekla koja prožimaju različite socijalne sredine i omogućuju da se te kulture povežu i integrišu. Sredstvima masovnog ko-

municiranja — osobito televizijom — najneposrednije se interveniše porukama u kreiranju kulturnog konteksta u kome mogu funkcionisati jedinstveni modeli ponašanja. Ti se modeli posredstvom televizije, na primer, nameću jednoj populaciji u isto vreme i na jedinstven i na nivelisan način, bez obzira na socijalne i kulturne podele koje postoje u jednoj zajednici. Zapravo, najzanimljivije je baš to što se širenjem jedinstvenog modela kulturnog ponašanja stvara jedna zajednica duha, jedna intelektualna klima koja počinje da prožima i ujedinjuje sve socijalne sredine i slojeve u datom kulturnom kontekstu. Tako se tom svojevrsnom integracijom duha omogućuje da se savladaju prepreke koje pojedine supkulture začaurenih sredina postavljaju razvoju kulture u nacionalnim ili svetskim razmerama. Kakav je doprinos koji svojim raznovrsnim tehnologijama delovanja na pojedince i skupine pružaju razvoju kulture sredstva masovnog komuniciranja, nije potrebno ni isticati u ovom slučaju.

Što se tiče efekta njihovog delovanja u oblasti širenja kulture uopšte, treba reći i to da sredstva masovnog komuniciranja obezbeđuju upravo da se psihološki, a to znači i socijalno, povežu ogromne aglomeracije pojedinaca razvrstanih u publike. Tako povezani međusobno kao skupina, oni su, s druge strane, neposredno povezani s odgovarajućim kreativnim centrima kao što su televizija, radio ili redakcije pojedinih novina. Otuda su televizijska, odnosno filmska publika ili slušaoci radio-programa samo posebni segmenti ogromnog masovnog auditorijuma koji živi i diše pod uplivom delovanja sredstava masovnog komuniciranja, odnosno porukâ koje oni šire na tako struktuirane skupine, takozvane publike. Tako se posredstvom tog opšteg auditorijuma i dosta jasno izdiferenciranih publika u njegovom okviru konstituiše i kulturna javnost kao najaktivniji i intelektualno osposobljen deo tog auditorijuma da kritički procenjuje kulturna zbivanja u društvu i rezultate kulturne politike.

Dakle, prema svemu rečenom, samo posredstvom sredstava masovnog komuniciranja može se konstituisati jedan kulturni kontekst u kome će biti sigurno uspostavljene veze između pominjanih kreativnih centara (TV-studiji, novinske i radio-redakcije i njima slične institucije) i publike kao sveobuhvatnog auditorija. Bez jednog takvog auditorija ne bi bilo moguće funkcionisanje mehanizma razmene poruka i kulturnih sadržaja na neograničenim prostorima, od čega uveliko zavise i ukupna kretanja na tlu kulturnog života u društvu uopšte.

I najzad, poseban vid uloge „mas medija" u razvoju kulture predstavlja njihov doprinos demokratizaciji kulturne politike kao aktivnosti nosilaca javnih funkcija na svesnom usmeravanju razvoja u toj oblasti. Sredstva masovnog komuniciranja javljaju se u toj funkciji kao instrumenti koji ne samo što šire sadržaj kulturnog, to jest idejnog i estetičkog, porekla već samim tim obezbeđuju i jasne praktične orijentacije pri zasnivanju mera kulturne politike. Drukčije rečeno, sredstva masovnog komuniciranja služe kao posrednici preko kojih se ostvaruje komunikaciona veza između nosilaca javnih funkcija i društva i mase pojedinaca svrstanih u javnost — kulturnu i političku. Tako se

njihovim posredstvom obelodanjuju reakcije kulturne javnosti na pojedine mere kulturne politike, što je od ogromnog značaja za one koji tu politiku kreiraju i žele da njene efekte prate i kontrolišu u svakom datom trenutku.

Aktivnošću kreativnih centara, s jedne strane, i reakcijama kulturne javnosti na sadržaj tih centara, s druge strane, kristališe se jedna klima duha, ali i obelodanjuju nesporazumi između tih centara i konzumenata. Dakako, na tako obelodanjenim kritičkim reakcijama kulturne javnosti nosioci javnih funkcija kompetentni za poslove kulture mogu nepogrešivo intervenisati u smislu razrešavanja problema koji najčešće iz toga odnosa i niču i koji mogu imati i širi društveni značaj.

Blagoje Mujović

REFORMA UNIVERZITETA U RAZVITKU SAVREMENOG JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA

Reforma obrazovanja nije trenutan ni kratkoročan, već stalan i dugotrajan proces. Uz to je ona istorijska nužnost i neophodna pretpostavka budućeg našeg razvitka. Reforma se nameće kao prirodan proces evolucije našeg društva u naporima koji se ulažu na planu društvenog i privrednog preobražaja. Proces reforme se razvija ne samo na svim univerzitetima i njegovim organima i tijelima već i van univerziteta. Pri tome treba naglasiti da je reforma visokoškolskog obrazovanja u našoj zemlji u upoređenju s drugim zemljama u mnogo čemu specifična. Ta specifičnost proizlazi i otuda što u Jugoslaviji postoji socijalističko samoupravno društvo.

Naučno-tehnička i tehnološka revolucija, kojima se karakteriše savremeni razvitak društvenih odnosa kod nas i u svijetu, već poodavno nameće potrebu široke reforme univerziteta, odnosno visokoškolskog obrazovanja. Naporedo s tim valja istaći da reforma visokoškolskog obrazovanja treba da bude stvar ili, bolje reći, djelo, a u isto vrijeme i odgovornost, radnih ljudi zaposlenih u toj oblasti obrazovanja. Pošto je to vrlo obimna i složena tema, u ovom radu ćemo se zadržati na nekoliko najvažnijih pitanja, prije svega na nastavnim planovima i programima i permanentnom i rekurentnom obrazovanju.

SUVIŠE OBIMNI NASTAVNI PLANOVI I PROGRAMI JEDAN OD OSNOVNIH UZROKA NEPRAVOVREMENOG ZAVRŠAVANJA STUDIJA

Prije svega, jedno od suštinskih pitanja jeste: koliki treba da bude obim nastavne građe i fond časova i, s tim u vezi, kakva bi bila najpovoljnija struktura nastavnih planova i programskih sadržaja na svim stupnjevima obrazovanja? Odgovor je mnogo teži i složeniji ako se ne polazi s gledišta budućnosti za koju se u oblasti obrazovanja pripremaju stručni i naučni kadrovi. To pitanje povlači za sobom i sljedeća: kakva nas budućnost očekuje u narednim dvjema, trima decenijama, te kako obrazovati kadar za sadašnji savremeni trenutak, a u isto

vrijeme i za budućnost? Uz to i sadašnjost i, naročito, budućnost zahtijevaju razne i brojne kvalitativne i kvantitativne, te duboke temeljne promjene ne samo u oblasti vaspitanja i obrazovanja već i u svim oblastima društvenog rada i života. Pomenutim i drugim sličnim pitanjima počinju u čitavom svijetu sve više da se bave brojni naučnici, osobito futurolozi, sociolozi, psiholozi, pedagozi i drugi.

Osnovni, bitni faktor koji utiče na promjene u oblasti vaspitanja i obrazovanja jeste naučno-tehnička i tehnološka revolucija. Djelovanja toga činioca su brojna i tiču se više značajnih pitanja. Jedno od njih se odnosi na pojavu mnoštva naučnih činjenica, čiji se broj povećava velikom brzinom. Stoga se, sasvim razumljivo, mora vršiti njihova selekcija i unositi u programske sadržaje samo one najbitnije, najosnovnije, najpreče. Isti se faktor upliće i u mijenjanje strukture samih nauka, odnosno naučnih disciplina, pa shodno tome i nastavnih predmeta.

Dakle, najveći nedostatak nastavnih planova i programa ogleda se u suviše velikom obimu nastavnih sadržaja i u velikom fondu časova, što dovodi do znatnog a nepotrebnog opterećenja učenika i studenata. To opterećenje ogromnom nastavnom građom, odnosno mnoštvom činjenica i velikim brojem časova odnosi se na sve stupnjeve obrazovanja. Osim toga, u svim školama i na svim fakultetima postoji vrlo veliki broj nastavnih predmeta. Sve to toliko opterećuje učenike i studente da oni ni fizički ne mogu to izdržati. Uza sve to su iz godine u godinu sve brojniji zahtjevi za uvođenje novih nastavnih predmeta, što neminovno dovodi do povećanja broja časova.

Kada već govorimo o tome opterećivanju učenika suviškom nastavne građe i mnoštvom „mrtvih“ činjenica, nije naodmet podsjetiti se ovih Lenjinovih riječi:

„Nama nije potrebno bubanje, ali nam je potrebno da razvijamo i usavršavamo pamet svakog učenika poznavanjem osnovnih činjenica, jer će se komunizam pretvoriti u prazno slovo, pretvoriti u praznu firmu, komunist će biti samo običan hvalisavac ako sva znanja koja je dobio ne budu prerađena u njegovoj svesti. Vi ta znanja treba ne samo da usvojite, nego da ih usvojite odnoseći se prema njima kritički, da svoj um ne pretovarujete nepotrebnim tricama, nego da ga obogatite poznavanjem svih činjenica bez kojih ne može biti savremen obrazovan čovek.“[1]

Prije svega, smatramo da je potrebno u određenom smislu mijenjati nastavne planove i programe svih škola i fakulteta. Da bi te izmjene odgovorile svom glavnom i osnovnom cilju, fond časova, broj nastavnih predmeta i programski sadržaji moraju se egzaktno utvrditi. Jedino tako će se taj značajni zadatak moći uspješno ostvariti.

Treba pri tom pomenuti još dvije komponente tehničko-tehnološke revolucije koje utiču na promjene u programskim sadržajima obrazovanja: to su: sve jače povezivanje nauke i tehnologije i davanje sve većeg značaja naučnoj metodologiji.

[1] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 14, „Kultura“, Beograd, 1960, str. 11.

Iz djelovanja naučno-tehničke i tehnološke revolucije na sadržaj obrazovanja proizlazi sasvim jasan i logičan zaključak da je danas nemoguće u školi, odnosno na fakultetu naučiti sve, te steći gotova znanja i ovladati mnoštvom činjenica i pravila, već treba više težiti osposobljavanju učenika i studenata da sami stiču nova znanja i primenjuju ih. „Teško je zamisliti bilo koji način na koji bi današnji student mogao u normalnom vremenu predviđenom za studiranje dostignuti stupanj specijalizovanog znanja koje su savladali njegovi vršnjaci iz prethodnih generacija.“[2]

Što se tiče izučavanja prošlosti, koja je, kao što je poznato, zastupljena sa više raznih istorijskih i drugih naučnih disciplina, potrebno je da se taj dio nastavnog programa znatno skrati, to jest sažme, jer je on, očevidno, opterećen pretjeranim istoricizmom sa mnoštvom činjenica. Dakle, treba ga ponovo sastaviti i pri tom izvršiti bolje i logičnije povezivanje najvažnijih događaja i odgovarajuću selekciju značajnih nacionalnih vrijednosti. Treba, međutim, imati na umu da je mnogo teže zadovoljiti sve zahtjeve sadašnjosti u smislu poznavanja i shvatanja društvenih odnosa i tokova i u našoj zemlji i u svijetu.

U vezi s promjenama koje utiču na sadržaj obrazovanja postoji potreba za jedinstvenom idejnom koncepcijom ili sistemom za razumijevanje složenih društvenih pojava u prošlosti i sadašnjosti. U suštini to je ono što čovjeku treba da ostane kada zaboravi manje važne stvari i činjenice. *To je*, zapravo, *ono što Lenjin naziva rukovodstvom za akciju, ili teorijom*. Tako zamišljen model za izradu savremenog nastavnog plana i programa teško je primijeniti i uspješno ostvariti, naročito ako se imaju na umu tradicionalizam u strukturi nastavnih planova i pojedinih nastavnih predmeta, ogromna masa činjenica uz ograničeno vrijeme, neizgrađenost pojedinih društvenih nauka, neosposobljenost pedagoškog kadra da savremene nastavne planove i programe prilagodi nastalim promjenama.

Zaključak je, dakle, sasvim jasan: glavni faktori koji utiču na promjene u oblasti obrazovanja jesu naučno-tehnička i tehnološka revolucija, promjene u oblasti rada, mijenjanje društveno-proizvodnih odnosa, produžavanje slobodnog vremena i slično. Te su promjene započele nakon drugog svjetskog rata, a ubrzanim su tokom krenule šezdesetih godina ovoga vijeka uvođenjem atomske energije u mirnodopske svrhe, prodorom automatizacije u tehnologiji, primjenom elektronike u informatici i kibernetici i slično. U istom razdoblju su nastala i veća socijalna previranja, povećane su i pojačane suprotnosti na međunarodnom, a u pojedinim zemljama i na nacionalnom planu, izbili su razni društveni sukobi — ideološki, klasni i rasni, pa čak i generacijski. Pod uticajem navedenih i mnogih drugih činilaca dolazi do reformi obrazovnih sistema u znatnom broju zemalja. Sem u našoj zemlji, reforme obrazovnih sistema u poslijeratnom periodu naročito su vidne u SSSR-u, SAD, Engleskoj, Švedskoj, Norveškoj, Njemačkoj Demokratskoj Republici itd. Usljed produžavanja osnovnog obaveznog obra-

[2] A. R. Todd, IUPAS, Congress, London, 1963.

zovanja na osam, devet ili deset godina, a i usljed drugih nastalih promjena, u mnogim zemljama su se počeli mijenjati nastavni planovi i programi ne samo na prvom već i na drugom i trećem stupnju obrazovanja. Promjene se odnose na nastavne planove i programe, ali i na upravljanje školom. Osnivaju se razna društvena tijela i organi koji upravljaju školama.

Karakteristika dosadašnjih nastavnih planova i programa prije svega je ta da su eklektički i enciklopedijski. Takva njihova karakteristika uglavnom se zasniva na sljedećem: prvo, eklektički su zbog toga što su nastali djelimičnim adaptiranjem starih programa s dužom tradicijom i dodavanjem novog gradiva. Usljed toga su postali suviše obimni i opterećeni mnoštvom razne, nebitne i zastarjele građe. Ti i mnogi drugi činioci uticali su na to da nastavni planovi i programi dobiju enciklopedijski karakter bez određene savremene teorijske koncepcije; drugo, ti su dokumenti dobrim dijelom rađeni po ugledu na nastavne planove i programe u nekim stranim zemljama, a pri tome nije dovoljno ponovno ispitivana i proučavana njihova osnovna idejna i pedagoška koncepcija. Uz to, nastavni planovi i programi najčešće su rezultat nagodbe među prosvjetnim radnicima, koji svakad nastoje da što više nastavne građe iz njihovih naučnih disciplina, odnosno nastavnih predmeta uđe u programske sadržaje.

Takođe postoji težnja, dakako, neopravdana, da nastavni predmeti, kao izvodi iz jedne nauke, idu za tim da tu nauku ponove u svim njenim dijelovima, te su zbog toga studenti toliko opterećeni da nijesu ni fizički ni intelektualno u mogućnosti da savladaju tako obimnu nastavnu građu, jednostavno — nijesu kadri da sve to prate. Isto bi se to moglo reći i za obrazovanje na prvom i drugom stupnju. A rezultat svega toga je da su nastavni predmeti odvojeni jedan od drugoga. Uz to nema potrebne povezanosti između teorijske i praktične nastave među srodnim nastavnim predmetima. Takođe, gotovo i da nema nastavnih predmeta koji teže da se razvijaju i usmjeravaju ka asocijaciji i integraciji s drugim srodnim predmetima, naučnim disciplinama i oblastima. Zatim, postoji nerazumljivo velik broj nastavnih predmeta i oblasti na svim stupnjevima obrazovanja, a način obrazovanja nastavničkog kadra je takav da predstavlja smetnju za uvođenje kombinovanih nastavnih predmeta. Ovo stoga što je nastavnički kadar usko specijalizovan za jedan nastavni predmet. Veliki broj nastavnih predmeta dovodi i do usitnjenosti i rascjepkanosti nastavnih programskih sadržaja, a sve to ne doprinosi stvaranju širih pogleda i povezivanju naučnih predstava o prirodi i društvu, to jest o svijetu u cjelini.

Kada se govori o suviše velikom obimu nastavnih planova i programa, odnosno programskih sadržaja, onda treba istaći da postoji ustaljeno tradicionalno mišljenje koje je smetnja modernizaciji tih dvaju dokumenata, a to je — da se svaka nova oblast znanja zamišlja kao nastavni predmet u trajanju od najmanje jedne školske godine. To ima dvostruke posljedice: ili dolazi do povećanja broja nastavnih predmeta, ili do onemogućivanja da se ta oblast znanja unese u nastavni plan i program. Na jednoj strani se, dakle, javljaju otpori asocijaciji i inte-

graciji nastavnih predmeta, a na drugoj — tendencije za potpunim i posebnim obuhvatanjem nekih novih oblasti i znanja, što neminovno vodi opterećivanju učenika i studenata. Međutim, iskustvo znatnog broja drugih zemalja pokazuje da se takva praksa i može i mora prevladati. To se može učiniti na taj način što te pojedine nove oblasti treba zamisliti kao tečajeve u kraćem trajanju, ili ih unositi u srodne nastavne predmete, odnosno nastavna područja, i to u vrlo sažetom obimu.

Karakteristično je da se u našoj zemlji ne angažuju najveći naučni autoriteti i drugi stručnjaci i naučne institucije u stvaranju i oblikovanju idejnih i drugih osnovnih nastavnih programskih sadržaja. Ne postoji ni određena naučna metodologija za izradu i praćenje nastavnih planova i programa kao onih bitnih dokumenata na osnovu kojih se izvodi nastava na svim stupnjevima obrazovanja. Ukratko, na tom poslu previše je angažovan državni činovnički aparat, a nedovoljno nauka, iskustvo i znanje najboljih stručnjaka.

Kao što se nastavni planovi i programi za osnovno i srednje obrazovanje moraju osavremeniti, isto se to mora učiniti i s visokoškolskim obrazovanjem. Međutim, na ovom stupnju obrazovanja potrebna je modernizacija tih dvaju osnovnih dokumenata manje u pogledu savremenosti naučnih sadržaja, a znatno više u pogledu konstituisanja nastavnih predmeta, izbora nastavne građe, didaktičkih i metodskih pitanja, međusobne povezanosti sadržaja srodnih predmeta i slično. Gotovo da postoji jedinstven zahtjev u svijetu da na početku studija ne treba da budu jedino specijalizovani predmeti, kao što je do sada bio slučaj na tehničkim, medicinskim i sličnim fakultetima. Ovo stoga da bi se održao dodir s humanističkim naukama i kulturnim životom uopšte. Takođe, u velikom broju zemalja postoji gotovo istovetna saglasnost da je budućoj tehničkoj i drugoj inteligenciji potrebno znatno više dodira i sa socijalnom i s političkom stvarnošću i problematikom koja se javlja u tim oblastima društvenog rada i života. Ovo zbog toga da mlada generacija na visokoškolskim ustanovama ne bi bila jednostrano vaspitavana i obrazovana, i to u tehnokratskom smislu, čime bi bila odvojena i udaljena od širih savremenih društvenih kretanja i tokova.

Ako se pođe od istaknutih konstatacija i uopšte od razvitka nauke u cjelini, posebno tehnike i tehnologije, doći će se do iskristalisanih i konkretnih zahtjeva, kao što su: stalno mijenjanje i usklađivanje nastavnih planova i programa, to jest zamjenjivanje zastarjelih programskih sadržaja novim pronalascima, otkrićima i tekovinama nauke, tehnike i tehnologije; odbacivanje pojedinih tradicionalnih nastavnih predmeta, odnosno integrisanje izvjesnih predmeta i obrazovnih područja i uvođenje novih predmeta; razvijanje sposobnosti za učenje i rješavanje problema pomoću metoda koji se upotrebljavaju u savremenoj nauci i tehnici. Ostvariti te zahtjeve je vrlo teško, i to, prije svega, sa tri razloga: prvo, zbog nejednakih materijalnih mogućnosti; drugo, zbog nejednakih znanja i intelektualnih sposobnosti učenika i studenata; treće, zbog nedovoljnog slobodnog vremena za sistematsko obrazovanje. Stoga se čine brojni pokušaji da se protivrječnosti riješe. Smatra se da su

koncepcija permanentnog obrazovanja i primjena savremene obrazovne tehnologije u nastavi i obrazovanju uopšte najbolji način i put za uspješno rješavanje problema i protivrječnosti. No ni taj način nije nimalo lak ni jednostavan.

OTVORENOST UNIVERZITETA PREMA DRUŠTVU

Jedan od najvažnijih zadataka reforme univerziteta jeste njegova otvorenost i okrenutost prema društvu i društvenim potrebama. To, prije svega, podrazumijeva povezanost univerziteta s privrednim i vanprivrednim djelatnostima, što će reći s društvom u cjelini, i zadovoljenje društvenih potreba svim vrstama i profilima neophodnih kadrova. Da bi mogao ostvariti tako krupan i osobito značajan zadatak, univerzitet mora biti mnogo više dinamičan i pokretljiv, a mnogo manje inertan, što je bio slučaj do sada. Iz toga slijedi zaključak da je prijeko potrebna stalna i efikasna reforma univerziteta u smislu njegovog prilagođavanja potrebama društva u cjelini i praćenja razvitka nauke i tehnologije, a samim tim i primjene nauke u teoriji i praksi. Jedino tako i sam univerzitet može postati proizvodna snaga. Samim tim on će biti u mogućnosti da daje inicijative i otvara perspektivu cjelokupnom društvenom i privrednom razvitku. I ne samo to, već i da pruži ogromnu stvalačku pomoć u tome razvitku.

U vezi s otvorenošću univerziteta potrebno je nadmašiti zatvorenost pojedinih fakulteta, odnosno viših i visokih škola ili njihovih katedara prema naučnoistraživačkom radu. Uporedo s tim je prijeko potrebno da se oni uključe u međufakultetske naučnoistraživačke institute koji bi obezbijedili znatno veću racionalnost u korišćenju kadrovskih i materijalnih potencijala.

Univerzitet treba da bude otvoren za sve one koji žele da studiraju. Sklonosti i sposobnosti kandidata morale bi biti odlučujući kriterijum pri upisu studenata, a ne njihovi materijalni uslovi. Ovo to prije što je do sada na fakultete dolazilo malo omladine iz radničkih i seljačkih porodica (na primjer, na 100.000 stanovnika dolazi 293 studenta iz radničkih porodica, a više od 2.500 studenata iz službeničkih porodica, odnosno iz porodica stručnjaka, umjetnika i ostalih kategorija građana koji imaju visoku školsku spremu). To ubuduće ne bi trebalo tolerisati.

Naročitu pažnju treba pokloniti omogućavanju omladini iz škola radničkih zanimanja da nastavi školovanje na višim i visokim školama, odnosno fakultetima. Pri tome mislim da nije dovoljno takvu mogućnost predvidjeti samo pozitivnim zakonskim propisima, već bi dopunskim obrazovanjem ili pak nekim drugim oblikom rada tu omladinu trebalo pripremiti i osposobiti za nastavljanje školovanja. Jer omladina iz škola radničkih zanimanja ne posjeduje dovoljno znanja potrebnog za nastavljanje školovanja. Ta su zaostajanja osobito vidna u poređenju s omladinom iz gimnazija i drugih škola intelektualnih zanimanja, a dobrim dijelom i s onom iz srednjih stručnih škola. U protivnom, ako

se ne preduzmu mjere koje će omogućiti da omladina iz škola radničkih zanimanja stekne dopunska znanja, onda bi mogućnost i isticanje potrebe da ona nastavi školovanje na studijama ostala samo fraza.

Na nepovoljnu socijalnu strukturu učenika, osobito studenata, više puta je ukazivao i drug Tito:

„Ali, ako možemo biti zadovoljni ukupnim brojem studenata na našim univerzitetima, nikako ne možemo biti zadovoljni njihovom socijalnom strukturom. Zaista, zabrinjava činjenica da je na našim fakultetima tako mali broj studenata iz radničkih i seljačkih porodica. Upravo djeca onih koji stvaraju sredstva za finansiranje i obrazovanje imaju najmanje mogućnosti da se time koriste. Tako se lišavamo dragocjenog intelektualnog potencijala, jer velikom broju darovitih ne pružaju se mogućnosti da razviju svoje sposobnosti i pruže društvu značajan doprinos. Jedna od bitnih pretpostavki za efikasno rješavanje ovog problema je u povezivanju privrede i školstva, tj. u neposrednoj brizi samih radnih organizacija da obezbjeđuju sredstva za školovanje djece radnika. Takvih primjera već imamo dosta, a to treba da postane opšta praksa. Politika stipendiranja i pomoć u cjelini — što je obaveza društveno-političkih zajednica — mora da bude tako usmjerena da u prvom redu potpomaže školovanje djece onih sa niskim primanjima, kao i djece iz siromašnih seljačkih porodica. I ovo je pitanje koje spada u okvire reforme univerziteta“.[3]

Osnivanjem „Titovog fonda“ za stipendiranje radničke djece i mladih radnika istaknuti se problem počeo rješavati. Dobro bi i potrebno bilo da takvih fondova bude u našoj zemlji više.

PERMANENTNO I REKURENTNO (POVRATNO) OBRAZOVANJE

Prethodna razmatranja upućuju na jasan i nedvosmislen zaključak da je neophodno obezbijediti permanentnost u sistemu obrazovanja. To se može postići samo ako se osiguraju isti uslovi u startu za sve koji žele da nastave školovanje poslije svršene osnovne škole. Da bi se permanentno obrazovanje sprovodilo i dalje u toku radnog vijeka, neophodno su potrebni i jednaki uslovi za sve. Ovo to prije i to više što savremeni razvoj društva i promjene koje donosi naučno-tehnološka revolucija neće ostavljati na volju pojedincima da li žele ili ne žele permanentno obrazovanje, odnosno stalno stručno usavršavanje, već će gotovo svi zaposleni, posebno stručni kadrovi, počev od polukvalifikovanih do visokokvalifikovanih, odnosno fakultetski obrazovanih radnika, biti na to primorani u toku čitavog svog radnog vijeka. S tim u vezi osobito treba naglasiti da je koncepcija permanentnog obrazovanja nespojiva bilo s kakvim shematizmom. Ovo stoga što ona u svojoj suštini podrazumijeva stalno, neprekidno istraživanje i najaktivniji odnos prema svim značajnim istraživanjima i najnovijim saznanjima.

[3] Iz govora druga Tita na Beogradskom univerzitetu povodom njegovog proglašenja za počasnog doktora nauka („Politika“ od 31. maja 1972).

Budući razvitak ljudskog društva uopšte, pa prema tome i našeg, zahtijevaće da se naročita pažnja pokloni i takozvanom rekurentnom obrazovanju, koje je u odnosu na permanentno obrazovanje nova pojava. Njegovo nastajanje je definisano istim potrebama i razlozima koji važe za permanentno obrazovanje, a to su brže promjene u tehnologiji rada u toku jednog ljudskog radnog vijeka. Međutim, između tih dvaju oblika obrazovanja postoji razlika u organizacionoj usmjerenosti. Što se tiče rekurentnog obrazovanja, tu je, prije svega, riječ o pomjeranju redovnog školovanja nakon završene srednje škole prema znatno starijoj dobi nego što je to sada. Najjednostavnije rečeno, u praksi bi to izgledalo ovako: nakon stečenog stručnog obrazovanja u srednjoj školi školovanje bi se prekinulo. Tada bi svršeni učenici srednje škole započeli svoj profesionalni rad. Poslije izvjesnog vremena (na primjer, nakon tri, četiri ili više godina) provedenog na radu u profesiji ponovo bi nastavili školovanje i završili neku višu ili visoku školu, odnosno fakultet. Zatim bi opet izvjesno vrijeme proveli na radu u svojoj profesiji, a nakon toga ponovo nastavili školovanje, i to tako što bi višu spremu upotpunili visokom, a visoku postdiplomskim studijama ili specijalizacijom i slično. Takva koncepcija obrazovanja donekle se i danas primjenjuje, i to ne masovno i sistematski, već individualno. Riječ je o pojedincima koji usljed objektivnih nemogućnosti, najčešće materijalnih, to jest finansijskih, nijesu u mogućnosti da redovno i neprekidno završe sve nivoe obrazovanja.

Do prije nekoliko decenija škola je obrazovala i liferovala samo intelektualnu elitu, odnosno tanak sloj državnih činovnika — pravnika, inženjera, učitelja, profesora, oficira, ljekara i drugih. Takav kadar škola je obrazovala za potrebe kapitalista. Zbog toga je u socijalizmu neophodno potrebno mijenjati ne samo staru školu već i tradicionalne oblike obrazovanja i vaspitanja. U socijalističkoj školi treba obrazovati kadar koji će odgovarati potrebama radničke klase i novim proizvodnim, odnosno društvenim odnosima.

Kakav je kadar stvarala i šta je od naučnika zahtijevala stara škola, najbolje će ilustrovati ove Lenjinove riječi:

„Stara škola je stvarala izmećare koji su potrebni kapitalistima, stara škola je od ljudi nauke pravila ljude koji su morali pisati i govoriti onako kako su željeli kapitalisti. To znači da staru školu moramo ukloniti. Ali ako je moramo ukloniti, ako je moramo porušiti, znači li to da mi ne treba da uzmemo od nje sve što je čovečanstvo nagomilalo a ljudima je potrebno? Znači li to da mi ne treba da umemo razlikovati ono što je bilo potrebno kapitalizmu od onoga što je potrebno komunizmu?“[4]

Ranije su sa završetkom škole, odnosno fakulteta intelektualci u ogromnoj većini prestajali da uče. Ovo stoga što im dalje obrazovanje u stvari nije bilo potrebno. U prilog toj tvrdnji dovoljno je napomenuti da su pronalasci u nauci bili relativno dosta rijetki. Uporedo s tim je i tehnološki ciklus bio dug. Uoči prvog svjetskog rata iznosio je, čak, punih

---

[4] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 14, „Kultura“, Beograd, 1960, str. 1[illegible]

37 godina. Stoga je u to vrijeme bio gotovo neznatan broj onih koji su nastavljali da uče, odnosno da se bave naukom nakon završenog školovanja. Ti rijetki pojedinci koji su se odlučivali da produže školovanje činili su to na osnovu sopstvene inicijative i želje da bolje shvate i bliže upoznaju svijet u kome žive.

Iz gornjeg izlaganja o staroj školi ne bi trebalo izvući pogrešan zaključak da je u njoj bilo sve loše i da od nje nije bilo koristi. S tim u vezi Lenjin je, pored ostalog, rekao:

„Kažu da je stara škola mehaničkog učenja, škola dresure, škola bubanja. To je tačno, ali ipak treba umeti razlikovati šta je u staroj školi bilo loše, a šta korisno za nas, treba umeti odabrati iz nje ono što je potrebno za komunizam.

Stara škola bila je škola mehaničkog učenja, ona je primoravala ljude da usvajaju masu nepotrebnih, suvišnih, mrtvih znanja koja su opterećivala mozak i pretvarala mlado pokolenje u činovnike doterane pod konac. Ali vi biste učinili ogromnu pogrešku kad biste pokušali da izvedete zaključak da se komunist može postati bez usvajanja onog što je ljudsko znanje već nagomilalo. Pogrešno bi bilo misliti da je dovoljno usvojiti komunističke parole, zaključke komunističke nauke, bez usvajanja one sume znanja čija je posledica sam komunizam. Primer za to kako je iz sume ljudskih znanja nastao komunizam pruža nam marksizam“.[5]

U vezi s permanentnim obrazovanjem neophodno je naglasiti da je današnji svijet poprište mnogih „eksplozija“, od kojih ću kao osobito poznate spomenuti — potrošačku, demografsku, ideološku eksploziju i eksploziju znanja. Ova posljednja se ogleda u tome što se fond ljudskih znanja udvostručuje u prosjeku svakih 10 godina. Za pojedine nauke, odnosno oblasti, vrijeme je još kraće. Na primjer, znanja iz hemije udvostručavaju se svakih 8 godina, iz elektronike svakih 5 godina, a znanja iz oblasti vasionskih istraživanja čak svake 3 godine. Iz toga nije teško zaključiti da je riječ o dinamičnom i naglom ritmu akceleracije i multiplikacije znanja u pojedinim naukama.

U osnovi svih spomenutih i mnogih drugih eksplozija i revolucija nalazi se nauka. Stoga nije čudno što je razvoj nauke postao simbol za promjenu u svim sferama života i rada. Te promjene, kao snažna pojava današnjice, a još više sjutrašnjice, stvaraju zabunu kod ogromne većine ljudi. Čovjeku je nemoguće da bude u toku događaja u razvoju društva i da savlađuje mnogobrojne promjene ako ih ne prati. No on je primoran da to čini iz više razloga, prvenstveno ekonomskih i socijalnih. Uz to treba imati na umu da vijek tehnologije danas iznosi u prosjeku 5 godina. To sa stanovišta nauke znači da stalno, bez prekida, dolazi do većih ili manjih pronalazaka gotovo u svim oblastima ljudskog društva. Ti su pronalasci najčešći u hemiji, fizici i biologiji, jer te nauke čine osnovu tehnologije.

Danas se obrazovanje, dakle, ne može kao nekad steći u djetinjstvu i mladosti jednom zasvagda, već se mora neprekidno upotpunjavati, od-

[5] Isto, str. 9—10.

nosno dopunjavati. Upotpunjavanje obrazovanja neće biti potrebno samo u struci, već i znatno šire. Ovo to prije i to više što se na osnovu čovjekovih znanja i njihove pokretljivosti vrše promjene, odnosno preobražaj svijeta u svim područjima rada i života. Stoga se permanentno obrazovanje ne može ograničavati samo na užu specijalnost, odnosno profesiju, već ono treba da obuhvati sve značajnije komponente u životu i razvoju ličnosti.

Permanentno obrazovanje se javlja kao protivteža klasičnom obrazovanju. Otuda njegovi ciljevi i zadaci obuhvataju, pored ostalog, i potpunu rekonstrukciju cjelokupnog tradicionalnog vaspitno-obrazovnog sistema, aktualizovanje njegove sadržine, ponovno strukturiranje institucionalnih i organizacionih oblika, izmjenu sistema verifikacije znanja i sposobnosti, kvalitativno novu organizaciju, približavanje i prilagođavanje obrazovanja društvenoj stvarnosti, odnosno usklađivanje obrazovanja s potrebama privrede i društvenih djelatnosti, osposobljavanje obrazovanja za promjene i inovacije koje donosi naučno-tehnološka revolucija itd. Taj veoma složeni i obimni društveni zahtjev ima ogroman značaj i on je došao do potpunog izražaja u Rezoluciji Savezne skupštine o razvoju vaspitanja i obrazovanja na samoupravnoj osnovi, u Platformi za Deseti kongres SKJ i kongresnim dokumentima. Stoga se treba izboriti za što dosljedniju primjenu stavova izraženih u tim dokumentima. U protivnom, ne možemo imati savremenu školu.

O POSTIGNUTIM REZULTATIMA I SLABOSTIMA U RAZVOJU VISOKOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA

U ocjenjivanju pređenog puta treba biti kritičan, ali u isto vrijeme i objektivan i odgovoran za date ocjene i izrečenu kritičnost. Pri tome treba polaziti od stanovišta da je prikrivanje slabosti isto tako štetno i neprihvatljivo kao i negiranje ili pak potcjenjivanje svega onoga što smo postigli u gotovo tri pune decenije socijalističkog razvitka našega društva.

Kada se ocjenjuje pređeni put, odnosno postignuti rezultati i sadašnje stanje, onda se mora polaziti od čega smo startovali poslije završene pobjedne oružane revolucije, to jest nakon oslobođenja naše zemlje. Pri tome se, prije svega, misli na to kakvim smo materijalnim i kadrovskim mogućnostima raspolagali.

Nema sumnje u to da su u dosadašnjem razvoju visokog školstva postignuti brojni i značajni rezultati. Pomenuću samo neke.

Na prvo mjesto svakako dolazi znatno širenje mreže visokoškolskih institucija, što je ogromno proširilo mogućnosti za sticanje visokog obrazovanja. Bolje reći, riječ je o snažnoj ekspanziji i na tom stupnju obrazovanja. To će najbolje potvrditi neki podaci. Na primjer, broj viših i visokih škola, odnosno fakulteta već se u 1950/51. školskoj godini povećao dva puta u poređenju s predratnim periodom (sa 44 na 88), broj studenata više od tri i po puta (od 17.000 na preko 60.000).

Ili drugi, još karakterističniji podatak: u 1971/72. školskoj godini broj fakulteta, odnosno viših i visokih škola iznosio je 246 (to je prema stanju prije rata povećanje više od pet puta), a broj studenata preko 250.000 (oko 15 puta više nego prije rata). Za posljednje dvije školske godine taj se broj još znatno povećao, tako da danas u našoj zemlji imamo više od 300.000 studenata. Kao osobito važan treba navesti i podatak da danas u našoj zemlji kadrovi s višom i visokom školskom spremom čine više od 10% ukupnog broja zaposlenih. Ta ogromna stvaralačka snaga radi i stvara u svim oblastima našeg društvenog života i rada.

Naporedo sa širenjem mreže viših i visokih škola, odnosno fakulteta i univerziteta širila se i jačala kadrovsko-institucionalna i materijalna osnovica naučnoistraživačkog rada. Takođe je, naročito u posljednje vrijeme, došlo i do naglog razvoja postdiplomskih studija.

Istaknutim dostignućima treba dodati i brojno proširivanje profesija i profila kadrova svih vrsta i struka koje daju visokoškolske ustanove. Zahvaljujući svim tim i drugim brojnim dostignućima, naše se društvo sve više uključuje u savremene tokove razvoja nauke, tehnike i tehnologije i na tom planu postiže zapažene rezultate.

Kada se govori o ukupnim rezultatima postignutim u oblasti visokoškolskog obrazovanja, onda se ni u kom slučaju ne može zaobići, a ni potcijeniti ono što je do sada ostvareno na planu reforme univerziteta. Ukratko, učinjen je značajan napredak. Prije svega, sve veći broj fakulteta i drugih visokoškolskih institucija razvija osobito važnu stvaralačku aktivnost na planu naučnoistraživačkog rada i u primjeni drugih mjera reforme. Sve se više uspostavljaju dodiri i oblici čvršće i šire neposredne saradnje s privredom i vanprivrednim djelatnostima.

U posljednjim dvjema godinama na reformi se tako živo radi da se bez pretjerivanja može reći kako se za to, iako kratko, vrijeme više učinilo nego u čitavih prethodnih 10 godina, a možda i više. Gotovo svi naši univerziteti danas to otvoreno i priznaju. Uz takvu samokritičnost u isto vrijeme su izjavili da su se mnoge stvari kod njih ranije razvijale neplanski, što će reći stihijski.

Za univerzitet danas se u gotovo čitavom svijetu, a osobito u našoj zemlji, može reći da je izišao iz izolacije, prestao da školuje „intelektualnu elitu“ i da bude monopol i privilegija posebnih slojeva društva. Proširena je socijalna i intelektualna osnovica za regrutovanje kadrova za više i visokoškolsko obrazovanje, a znatno je demokratizovan i upis na fakultete, odnosno više i visoke škole. S tim je u prisnoj vezi i drugi važan rezultat koji se ogleda u znatno povećanoj društvenoj funkciji naših univerziteta i njihovoj otvorenosti prema društvu. Njihovo prerastanje od visokoškolskih ustanova „za proizvodnju kadrova“ u institucije za sticanje i razvijanje znanja povećava i proširuje potrebu stalne saradnje s proizvodnim i drugim sferama udruženog rada.

Rezultati i dostignuća bili bi još znatniji da razvoj visokog školstva, što je, uostalom, slučaj i s ostalim stupnjevima obrazovanja, odnosno s cjelokupnim vaspitno-obrazovnim sistemom, nijesu pratile brojne teškoće i slabosti. Zadržaćemo se samo na onima čije su posljedice

bile veoma teške i koje su, kao takve, ostavile jake neželjene korijene i duboke tragove.

Jedna od najkrupnijih slabosti visokoškolskog obrazovanja, a i cjelokupnog vaspitno-obrazovnog sistema, jeste njegova neefikasnost, koja se ogleda, prije svega, u osipanju studenata u toku školovanja i neredovnom završavanju studija. Zbog toga studije traju sve duže i u toku njih se ospe oko polovina upisanih studenata, a na pojedinim fakultetima taj broj iznosi čak i do 80%. To je, zacijelo, jedan od najvećih društvenih i ekonomskih problema u oblasti visokog školstva, a i cjelokupnog obrazovanja kod nas. Zbog toga, odnosno zbog ponavljanja i neredovnog završavanja školovanja na svim stupnjevima obrazovanja, društvo je izloženo ogromnim nepotrebnim izdacima. Dovoljno je navesti da gotovo jedna petina ukupnih sredstava koja se godišnje izdvajaju za obrazovanje otpada na gubitke zbog neredovnog završavanja školovanja.

Prema broju stanovnika, Jugoslavija je po broju upisanih studenata pri samom vrhu rang-liste evropskih zemalja, a po broju diplomiranih studenata (reč je o diplomiranju u redovnom roku) — na posljednjem mjestu. Na primjer, u 1967/68. školskoj godini Jugoslavija je na 10.000 stanovnika imala 1.057 studenata, Italija 715, Čehoslovačka 931, Mađarska 513, Holandija 1.445, Poljska 904, Rumunija 734.[6] Broj studenata koji u redovnom roku završavaju studije (taj se rok smatra 5 godina) prema ukupnom broju upisanih iznosi: u Jugoslaviji 26,8%, Švedskoj 68,0, Belgiji 66,1, Grčkoj 65,1, Italiji 58,2, Zapadnoj Njemačkoj 53,8, Francuskoj 44,6, Austriji 43,6, Španiji 41,0%.[7] Organi za finansije, kao zastupnici države, utjehu, istina, vide u tome što su ukupni rashodi za obrazovanje u Jugoslaviji manji u poređenju s drugim socijalističkim zemljama i znatno manji u poređenju sa zemljama Zapadne Evrope. Ti su rashodi u društvenom proizvodu 1968/69. godine iznosili u Jugoslaviji 3,8%, u socijalističkim zemljama srednje Evrope 4,3% i u zemljama Zapadne Evrope 5,6%.[8]

Navedeni podaci jasno ukazuju na to da se tako krupni problemi u razvoju visokoškolskog obrazovanja ne mogu više rješavati na dosadašnji način. Jer taj način su karakterisale dvije stvari: prvo, ekstenzivnost i neproduktivnost, pri čemu se misli na nedovoljan broj kadrova koji su visokoškolske institucije do sada davale društvu i na nepravovremeno završavanje studija; drugo, administrativna restrikcija sredstava za obrazovanje u cjelini, pa, prema tome, i za visokoškolsko obrazovanje. Tim restrikcijama već gotovo punu deceniju državni organi hoće da zaustave ekspanziju obrazovanja i drugih vanprivrednih djelatnosti kako bi na taj način ojačali proizvodnu moć privrede. Međutim, te i slične administrativne mjere ne samo što ne rješavaju stare i sadašnje probleme već i stvaraju nove, kao što su smanjenje standarda u oblasti obrazovanja i opadanje kvaliteta obrazovanja. S tim u vezi nameće se pitanje: gdje onda, to jest na kojoj strani, potražiti izlaz za

[6] Vidi: M. Posavec, *Neki pokazatelji razvoja obrazovanja u svijetu.*
[7] S. Koričančić, *Efikasnost visokoškolskog obrazovanja.*
[8] Ivo Vinski, *Privredni razvoj i obrazovanje.*

rješavanje tako krupnih i nagomilanih problema? Po našem uvjerenju, izlaz se mora potražiti, prije svega, u subjektivnim snagama u visokoškolskim ustanovama, u društvenom planiranju i dogovaranju (pri čemu se misli na dogovaranje predstavnika tih institucija s predstavnicima udruženog rada u privredi i na dogovaranje na nivou republika i pokrajina), u usklađivanju obrazovanja, poglavito s potrebama privrede, a zatim i s potrebama neprivrednih djelatnosti i slično. Jedino se tim putem mogu postići znatno veća efikasnost i racionalnost u visokoškolskom obrazovanju i, uporedo s tim, rješavati drugi problemi.

Postoji više uzroka nedovoljnoj efikasnosti školovanja u visokoškolskom obrazovanju, što je slučaj i s osnovnim i srednjim obrazovanjem. Međutim, pomenućemo samo dva: prvo, već duže vrijeme broj učenika i studenata raste mnogo brže od nastavničkog kadra, školskog prostora i opremljenosti škola i fakulteta. Takvo nesrazmjerno povećavanje broja učenika i studenata prema nastavničkom kadru, školskom prostoru i opremi očito utiče na kvalitet nastave; drugo, materijalne nemogućnosti znatnog procenta djece i omladine radnika i siromašnih seljaka, kao i drugih građana s malim primanjima, ogledaju se na školovanju, odnosno doprinose nepravovremenom završavanju školovanja. Dakle, uzroke nedovoljne efikasnosti školovanja ne treba tražiti jedino među učenicima i studentima i njihovim roditeljima, već i na drugoj strani.

U vezi s neefikasnošću studiranja često se čuju predlozi da rad treba da se razvija u manjim grupama studenata i individualno, u seminarskim, diskusionim, konsultativnim i praktičnim oblicima nastave, u primjeni mentorskog sitema rada, u češćim predispitnim obavezama, kolokvijumima itd. Međutim, zbog opterećenosti fakulteta velikim brojem studenata, a samim tim i pomanjkanja školskog prostora i nedovoljne savremene opremljenosti, veći broj navedenih oblika rada nemoguće je još za duže vrijeme realizovati. Čak je to nemoguće učiniti na postdiplomskim studijama. Ovo stoga što bi to zahtijevalo ogromna finansijska sredstva, jer bi se u tom slučaju nastavnički kadar morao više nego utrostručiti. Za sada je sigurno da društvena zajednica nije u mogućnosti da osigura tako ogromna sredstva.

Sljedeća krupna slabost u oblasti visokoškolskog obrazovanja jeste zadržavanje hijerarhijskih odnosa i birokratizma. To je osobito izraženo u odnosima između pojedinih kategorija i slojeva radnih ljudi. Naporedo s tim zapažene su jake tendencije akademizma i tradicionalizma. One se naročito ogledaju u zatvorenosti i odbojnosti prema dinamičnom razvoju društva i novinama koje donosi savremeni razvoj nauke, odnosno naučno-tehnička i tehnološka revolucija. Iz tradicionalizma proizlazi još jedna, takođe krupna slabost, a to je inertnost.

Jedna od slabosti tiče se nedovoljne integrisanosti nastavnog i naučnog rada u većem broju visokoškolskih institucija.

Zadržavanje elemenata etatizma jedna je od ozbiljnijih slabosti u oblasti visokoškolskog obrazovanja. To se naročito ispoljava u načinu finansiranja. Tu su postojale i druge krupne slabosti. Između ostalih, reč je o budžetskom načinu finansiranja, uključujući tu i povremene

restrikcije za koje se ne bi moglo reći da su svakad bile nužne i opravdane, i o dosta čestim slučajevima neracionalnog trošenja sredstava i resursa, iako su prethodno već bili znatno ograničeni.

Ekstenzivnost visokoškolskog obrazovanja u čitavom dosadašnjem razvoju može se uzeti i kao rezultat i kao slabost. Kao rezultat u tom smislu što je njome uveliko proširena mogućnost sticanja visokog — akademskog obrazovanja, a kao slabost — što je uticala na kvalitet obrazovanja i na njegovu materijalnu osnovicu. S tim u vezi potrebno je učiniti napomenu da je u prve dvije decenije našeg razvoja ekstenzivnost bila nužna, s obzirom na naslijeđenu nerazvijenost školskog sistema, što danas nije slučaj.

Istaknute i druge brojne slabosti, o kojima nije bilo riječi u ovom radu, tolikog su obima i takvog karaktera da se s razlogom danas može govoriti o krizi obrazovanja na univerzitetu, odnosno o krizi cjelokupnog vaspitno-obrazovnog sistema. Ovo to prije što visokoškolsko obrazovanje sve manje može odgovoriti naraslim društvenim potrebama i potrebama koje nameće naučno-tehnološka revolucija. Otuda dalji društveni razvoj, uključujući tu i razvoj nauke i visokog školstva, zahtijeva duboke, temeljne promjene u toj oblasti društvenog rada i života.

NAJVAŽNIJI ZADACI REFORME UNIVERZITETA

Pojedini zadaci su već izneseni u prethodnom izlaganju, pa nema potrebe ponovo ih isticati, već ćemo se zadržati samo na onima o kojima nije bilo riječi.

Da bi se brojni, krupni i složeni, a uz to osobito važni zadaci mogli uspješno rješavati, neophodno je potrebno, prije svega, ukloniti dosadašnje propuste i slabosti (o kojima je već bilo riječi). To bi, van svake sumnje, bio jedan od najznačajnijih zadataka u narednom razdoblju. S tim u vezi valja naglasiti da su brojne slabosti i propusti u dosadašnjem razvoju visokoškolskog obrazovanja posljedica nedovoljne, neadekvatne, jednostrane i neefikasne reforme obrazovanja u cjelini. Pri tome treba imati na umu da će uspjeh i efikasnost reforme univerziteta zavisiti od promjena u nastavnom i naučnom procesu. Bez temeljne i radikalne reforme tih dvaju međusobno povezanih procesa ne može biti govora o novoj ulozi univerziteta. Zato u prvi plan treba staviti reformu i modernizaciju nastavnog procesa i razvoja naučnoistraživačkog rada. Rješavanjem tih osnovnih pitanja omogućuje se otvaranje univerziteta prema društvu i privredi, demokratizacija odnosa i dalji razvoj samoupravljanja na univerzitetu.

U radnim organizacijama svih djelatnosti društvenog rada i života i u društveno-političkim organizacijama i organima, uključujući, naravno, i organe vlasti, jedan od prioritetnih zadataka treba da bude primjena novog Ustava. Jer na primjeni ustavnih amandmana u visokoškolskim institucijama je do sada malo učinjeno. Tek u ovoj godini se na tome aktivnije radi. U svemu tome je osobito važno da amandmane, odnosno novi Ustav treba prvenstveno shvatiti kao promjenu

društvenih odnosa, a samim tim, razumije se, i proizvodnih odnosa. Otuda se nameće zadatak da se visokoškolske institucije osposobe za takve promjene. U taj posao valja uključiti ne samo radne ljude uposlene na univerzitetu već i studente.

Brži i efikasniji razvoj naučnoistraživačkog rada jedna je od bitnih pretpostavki savremenog naučnog procesa. On zahtijeva integraciju neracionalnih, razbacanih i nepovezanih naučnih jedinica u veće, jače i bolje kadrovski osposobljene i materijalno opremljene naučnoistraživačke centre, koji će biti sposobni da slijede korak sa svjetskim dostignućima nauke i obrazovanja, to jest s razvojem naučno-tehnološke revolucije. Uporedo s tim biće potrebno da univerziteti u svoje nastavno-naučne programe i kapacitete uključe ne samo svoje kadrove već i kadrove izvan njih i da razviju što prisniju saradnju s institucijama iz područja privrede koje se bave naučnoistraživačkim radom.

Nadmašivanje krutosti, konzervativizma i tradicionalizma, osobito istoricizma u nastavnim planovima i programskim sadržajima, jeste drugi značajan zadatak reforme.

Jačanje samoupravljanja i razvijanje samoupravnih odnosa u visokoškolskim institucijama svakako idu u najvažnije zadatke reforme univerziteta. Tu je, sem prevladavanja hijerarhijskih i birokratskih odnosa, ponajprije potrebno uključivati studente u sve samoupravne tokove i procese koji se razvijaju u visokoškolskim ustanovama. Jedino tako, to jest demokratizacijom odnosa na univerzitetu, biće moguće nadmašiti tradicionalni odnos naslijeđen iz prethodnog, kapitalističkog sistema. Riječ je o odnosu subjekt—objekt u nastavnom procesu, koji treba zamijeniti novim odnosom međusobno ravnopravnih subjekata — nastavnika i studenata. Jer — navedimo opet Lenjinovo mišljenje — samo demokratski uslovi rada mogu dati rezultate i samo takvi uslovi mogu formirati obrazovane ljude i cjelovite ličnosti u novom društvu.

Zadatak reforme cjelokupnog nastavno-naučnog procesa treba da bude — ponajprije — što bolje i efikasnije stručno i idejno-političko, odnosno marksističko osposobljavanje studenata i, u prisnoj vezi s tim, osavremenjavanje nastave i prilagođavanje univerziteta potrebama privrede i vanprivrednih djelatnosti, to jest potrebama društva u cjelini.

Sava Živanov

SHVATANJA O DRŽAVI I SAMOUPRAVLJANJU U NOVIJOJ SOVJETSKOJ TEORIJI

Odnos prema državi oduvek je bio jedno od središnjih pitanja socijalističke teorije i jedan od suštinskih kriterija u određivanju prave prirode pojedinih socijalističkih partija i pokreta. To trajno prisutno teorijsko pitanje dobilo je izuzetno aktuelno praktično-političko značenje u periodu socijalističke revolucije i izgradnje socijalizma. Zbog niza istorijskih okolnosti u razvoju socijalističke teorije i društvene prakse izgradnje socijalizma, ono se dalje zaoštravalo, produbljavalo i bilo izvor novih sukoba i deoba socijalističkih snaga. Ono i danas izražava razlike između raznih pravaca ili varijanata socijalističke teorije i socijalističke društvene prakse, ali je i uzrok novih kontroverzi.

Pitanjima odumiranja države kao jednom od osnovnih problema karaktera, uloge i perspektive socijalističke države i razvoja samoupravljanja živo se bave sovjetska pravna i politička teorija i nauka već petnaestak godina. Pokrenuta su mnoga pitanja, izražena različna stanovišta i vođene zanimljive rasprave. Nama se čini da bi bilo najcelishodnije da se iz tih opširnih rasprava razmotre samo ova pitanja:

U čemu je suština procesa odumiranja države i nastajanja i razvoja samoupravljanja, kada započinju i u kakvom su međusobnom odnosu ta dva procesa?

Prihvata li se još i kako se interpretira Staljinova teza da će se odumiranje države ostvariti njenim jačanjem?

Kojim se putevima ostvaruju ti procesi, kakve forme dobijaju, kako se ispoljavaju?

Dokle se stiglo u realizaciji tih procesa i kakva im je perspektiva?

Prostor nam ne dopušta da i ta odabrana pitanja damo celovito i sistematski, pa ćemo prezentirati samo karakterističnija mišljenja na osnovu kojih se mogu sagledati odgovori na postavljena pitanja.

GENEZA STAVOVA

I Lenjin je iznosio svoja gledišta o suštini i početku procesa odumiranja države. Polazeći od Marksovih i Engelsovih stavova, on je isticao da „država počinje da odumire u tom smislu“ što se „posebna sila“

za ugnjetavanje zamenjuje samoorganizacijom „naoružanih masa“. Govorio je o „uništavanju države u tom smislu da neće posebni organ, ne posebni organi da rukovode poslovima društva, nego svi njegovi članovi“. Naglašavao je da proletarijat treba da organizuje sve eksploatisane „da bi oni sami neposredno uzeli u svoje ruke organe državne vlasti, sami stvorili ustanove te vlasti“. Upozoravao je da je, prema Marksu, „proletarijatu potrebna samo odumiruća država, tj. koja je ustrojena tako da bi odmah počela da odumire i ne bi mogla da ne odumire i da je trudbenicima potrebna 'država', tj. u vladajuću klasu organizovani proletarijat“. Tako shvaćen proces odumiranja države, koji započinje odmah nakon preuzimanja vlasti od strane proletarijata, ostvaruje se postepeno, a završava u komunizmu, s iščezavanjem klasa, kada se „svi nauče da upravljaju i faktički budu upravljali samostalno društvenom proizvodnjom“ i svim društvenim poslovima.[1]

Staljin je, takođe, u prvoj deceniji sovjetske vlasti, dok je samo interpretirao Lenjina, pretpostavljao „da ćemo imati komunu, da ćemo imati asocijaciju trudbenika, da ćemo sa birokratizmom u ustanovama završiti i da će država, ako ne u najkraćem periodu, a ono kroz dva tri kraća perioda, moći da se pretvori u asocijaciju trudbenika“[2]. Tada je isticao da je „socijalizam prelaz od društva sa diktaturom proletarijata ka društvu bez države“, te da se to ostvaruje uključivanjem „radničke klase i seljaštva u neposredno upravljanje zemljom“[3]. Po njemu, „socijalizam označava odumiranje države“[4]. Nasuprot Trockom, koji je zbog kapitalističkog okruženja ukazivao na neophodnost postojanja armije — što je, prema mišljenju Trockog, značilo i nemogućnost odumiranja države —, Staljin je tada upozoravao da je „to zbrka svih pojmova“ i dodao: „Ovde se pod državom podrazumeva prosto aparat oružane zaštite socijalističkog društva, što je apsurdno, jer je država, pre svega, oruđe jedne klase protiv drugih klasa, pri čemu je samo po sebi razumljivo da ako nema klasa ne može biti ni države... Teorijski se potpuno može pretpostaviti takvo stanje društva u kome nema klasa, nema države, a postoji naoružan narod koji štiti svoje besklasno društvo od spoljnih neprijatelja“. Upozoravajući da istorija već zna za takva društva, dodao je da će tako biti i u „budućem besklasnom društvu koje, nemajući klase ni države, može imati socijalističku miliciju“ radi „zaštite od spoljnih neprijatelja“[5].

Početkom tridesetih godina Staljin je u tim pitanjima učinio suštinski zaokret, a novu koncepciju koju je zasnivao obrazlagao je upravo kapitalističkim okruženjem i tezom o jačanju klasne borbe. Na 16. kongresu partije, 1930. godine, istakao je da se najviši razvitak državne

---

[1] V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij,* tom 31, str. 76—77, 180; tom 33, str. 24, 42, 89—102; V. I. Lenin, *Marksizm o gosudarstve,* Gospolitizdat, Moskva, 1958, str. 129.

[2] I. V. Stalin, *Sočinenija,* GIPL, Moskva, 1947, tom 5, str. 360.

[3] Ibid., tom 7, str. 131—132.

[4] Ibid., tom 11, str. 312.

[5] Ibid., tom 9, str. 129—130. Isti zaključak izvodi i u tomu 10, str. 95.

vlasti ostvaruje „u cilju pripremanja uslova za odumiranje državne vlasti“[6]. Na 17. kongresu, 1934. godine, ismevao je one koji nisu shvatili da se napredovanje ka besklasnom društvu ostvaruje „putem jačanja diktature proletarijata, putem razvijanja klasne borbe“, te da se ne može „svršiti sa državom“[7]. Na 18. kongresu, 1939. godine, ukazao je na neadekvatnost i nerazvijenost marksističkog učenja o državi za uslove SSSR-a, te je razvio novu koncepciju države. Prema toj koncepciji, država će u preobraženom obliku ostati i u komunizmu ako kapitalističko okruženje bude sačuvano, i ona je osnovno oruđe izgradnje i razvoja socijalizma i komunizma.[8]

Ta Staljinova gledišta o suštini i budućnosti države u besklasnom društvu bila su proglašena ne samo kao dalje razvijanje marksističke teorije države i njeno podizanje na viši stupanj nego i kao „celovito i završeno učenje o socijalističkoj državi“[9]. Nakon 20. kongresa KPSS konstatovano je da je „takva antidijalektička, stvaralačkom duhu lenjinizma tuđa predstava o mogućnosti stvaranja ‚završenog' učenja o takvoj složenoj, mnogostranoj i razvijajućoj pojavi kao što je socijalistička država, okovala naučnu misao, orijentisala nauku ne na izučavanje realnih faktora i procesa žive stvarnosti, nego na dogmatsko objašnjavanje i jalovo komentarisanje Staljinovih tvrđenja, izrečenih katkad u najopštijoj formi i bez dokaza“[10]. A „u praksi ova pogrešna teorijska formula“ i, pre svega, njezin fundament — teza o zaoštravanju klasne borbe tokom izgradnje socijalizma, poslužili su „kao osnova najgrubljih narušavanja socijalističke zakonitosti i masovnih represalija“[11].

Uporedo s odbacivanjem nekih elemenata Staljinove koncepcije socijalističke države, ponovo se u partijskim dokumentima počinje da govori o odumiranju države. U materijalu 21. kongresa KPSS, 1959. godine, posebno su bila razmatrana pitanja političke organizacije društva, državnog ustrojstva i upravljanja, u vezi s orijentacijom na razgranatu izgradnju komunizma u SSSR-u. Tada je Hruščov istakao tezu da „pitanje o odumiranju države, ako se ono shvati dijalektički, jeste pitanje o razvoju socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje“[12]. Još pre toga, na pitanje dopisnika Junajted presa

---

[6] Ibid., tom 12, str. 369. Tri godine kasnije on je ponovo naglasio da „odumiranje države neće doći preko slabljenja državne vlasti, nego preko njenog maksimalnog jačanja“ (J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, „Kultura“, Beograd. 1946, str. 400).

[7] Ibid., str. 470—471.

[8] Ibid., str. 598—603.

[9] *Boljšaja sovetskaja enciklopedija*, II izd., Moskva, tom 14, str. 344.

[10] L. S. Galesnik, *Voprosy teorii socialističeskogo gosudarstva v novoj programme KPSS, XXII s'ezd KPSS i voprosy gosudarstva i prava* (sbornik statej), Sverdlovsk, 1962, str. 171—172; A. P. Maškov, *Razvitie i soveršenstvovanie proizvodstvennih otnošenij pri perehode k kommunizmu*, „Filosofija“ IV, Leningrad, 1963, str. 75.

[11] *O preodolenii kulta ličnosti i ego posledstvij*. Postanovlenie CK KPSS 30. juna 1956. goda („Pravda“).

[12] *Vneočerednoj XXI s'ezd KPSS*, stenogr. otčet, tom I, Moskva, 1959, str. 102.

Šapiroa kada će započeti odumiranje sovjetske države, Hruščov je odgovorio: „Taj proces, tačnije govoreći, već se odvija“[13]. Na 22. kongresu KPSS, 1961. godine, takođe je istaknuto da se već razvija proces odumiranja države[14], a u Programu KPSS, usvojenom na tom kongresu, izložena je koncepcija o procesu odumiranja države kao prerastanju socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje.[15] U materijalu 23. i 24. kongresa KPSS (1966. i 1971. godine) prihvaćena je i dalje razvijena ta koncepcija, naročito u sklopu koncepcije o razvijenom socijalističkom društvu kao stepenici prelaska ka komunizmu.

ODUMIRANJE DRŽAVE I NASTAJANJE SAMOUPRAVLJANJA

Utvrđivanje sadržaja i otkrivanje puteva odumiranja države i nastajanja samoupravljanja i međusobni odnos tih procesa čine jedno od osnovnih kompleksa pitanja savremene sovjetske političke nauke. Nepodeljena su stanovišta prema dva momenta toga kompleksa:

1) Država i samoupravljanje su dva vida organizacije upravljanja društvom za dve faze komunizma, a uslovljeni su i određeni razvojem proizvodnih odnosa. Nižoj fazi komunizma — socijalizmu, u kome još postoje društvene klase, klasni odnosi i socijalne razlike, svojstvena je država, politička organizacija društva. Zato je upravljanje društvom u socijalizmu državno i političko, te ima profesionalni karakter i ostvaruje se i državnom prinudom i pravnom regulativom. U višoj fazi komunizma, kada iščeznu klase i socijalne razlike, upravljanje društvom će postati nedržavno, nepolitičko i ostvarivaće se bez državne prinude, bez pravne regulative i bez posebnog sloja profesionalnih upravljača. Upravljanje će tada postati društveno samoupravljanje i ostvarivaće ga svi članovi društva, preko svojih asocijacija slobodnih udruženih proizvođača. „Nepolitička društvena vlast u komunizmu biće ovaploćena u sistemu organizacije komunističkog samoupravljanja. Ono će regulisati ekonomske, socijalne i duhovne komunističke odnose i procese. Samim tim komunističko samoupravljanje će istupati kao jedinstveni i jedini novi sistem ekonomske, socijalne i duhovne vlasti... Korenito obeležje budućeg komunističkog upravljanja je aktivno učešće u ostvarivanju njegovih funkcija svakog socijalno ravnopravnog člana društva“[16]. To ipak ne znači da će u svakom momentu i u svim vidovima upravljanja u jednakom stepenu učestvovati svi ljudi, već će uz neposredno učešće u upravljanju postojati i izborni organi. Sovjetski autori predviđaju da će organi upravljanja proizvodno-ekonomskim procesima, pošto zahtevaju više specijalizovanih znanja, biti stalniji i ređe smenljivi, a organi koji upravljaju društvenim odnosima u užem smislu

[13] N. S. Hruščov, *Za pročnij mir i mirnoe sosuščestvovanie*, Gospolitizdat, Moskva, 1958, str. 46.

[14] Videti istupanja M. A. Suslova, *XXII s'ezd KPSS*, stenogr. otčet, tom I, Moskva, 1962. str. 524.

[15] *Programma KPSS*, str. 109—110.

[16] A. K. Belyh, *Upravlenie i samoupravlenie*, 1972, str. 107, 108, 122.

imaće potpuniju društvenost i samoupravnost, te će se češće birati i menjati. Da bi upravljanje izgubilo profesionalni karakter, potrebno je da osnovama i principima upravljačke delatnosti i teorijski i praktički ovladaju svi članovi društva i da svi oni stalno učestvuju u neposrednom upravljanju, a u posrednom upravljanju da se izabrani predstavnici stalno smenjuju.

2) Država ne iščezava odjednom i ni u šta, niti samoupravljanje nastaje ni iz čega. Naprotiv, i pored suštinske razlike između socijalističkog državnog upravljanja i komunističkog društvenog samoupravljanja, oni su i dijalektički povezani i uslovljeni, jer država odumire postepeno tako što prerasta u samoupravljanje. Na taj način je proces odumiranja države u osnovi istovetan procesu nastajanja samoupravljanja, iako oni nisu sasvim istovetni. Zato u socijalizmu u meri u kojoj odumire država nastaju i elementi budućeg komunističkog samoupravljanja.

Iz te saglasnosti u prilazu — mada su i ovde interpretacije raznih autora dosta različne — javlja se, kako nam se čini, osnovno pitanje: kada počinje da odumire država i da li postoji samoupravljanje u socijalizmu, da li se može govoriti o socijalističkom samoupravljanju? — i u odgovoru na njega postoje značajne razlike među sovjetskim autorima.

Pod uticajem Staljinove teorije države, sovjetski autori su dugo odbacivali svaku mogućnost odumiranja države i nastajanja samoupravljanja u socijalizmu. Čak i kada je na 21. i 22. kongresu KPSS oficijelno konstatovano da se proces odumiranja sovjetske države već ostvaruje i da ona prerasta u samoupravljanje, neki su autori, naročito u borbi protiv jugoslovenskih stavova, insistirali na tome da samo revizionisti mogu tvrditi da socijalistička država počinje da odumire od svog nastanka, još u periodu izgradnje socijalizma.[17] Pri tom oni naglašavaju Lenjinov stav da je proletarijatu potrebna država i da će ona odumreti tek u komunizmu, ali redovno ispuštaju i „zaboravljaju" ono Lenjinovo upozorenje da je „po Marksu proletarijatu potrebna samo odumiruća država, tj. ona koja je izgrađena tako da bi bez odlaganja počela da odumire i ne bi mogla da ne odumire"[18]. Nasuprot njima, drugi sovjetski autori, polazeći od tog Lenjinovog stava[19] i drugih Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih misli, početak odumiranja države vezuju za početak sovjetskog društva i ukazuju na etape kroz koje ti procesi prolaze.

Prva od tih grupa ima dve brojne podgrupe autora. Jedni od njih smatraju da država počinje odumirati tek na višem stadiju komunizma, a sve dotle „ne može biti reči o odumiranju države, reč može da bude

[17] B. S. Manjkovskij, *Kritika revizionistskih teorij po voprosam socijalističeskoj demokratii, Demokratija i kommunizm;* str. 265; A. P. Butenko, *Programma KPSS i učenie o diktature proletariata, Gosudarstvo i kommunizm*, str. 185.

[18] V. I. Lenin, *PSS*, tom 33, str. 24.

[19] Taj izuzetno značajan Lenjinov citat iz *Države i revolucije*, u veoma brojnoj literaturi koju smo ovom prilikom i u drugim prilikama konsultovali, našli smo samo kod nekoliko autora: P. S. Romaškina, S. L. Fuksa i A. K. Belyha.

samo o jačanju države proleterske diktature kao oruđa stvaranja svih uslova za odumiranje države“[20]. Drugi pak tvrde da država počinje odumirati nakon potpune pobede socijalizma, u periodu razvijenog socijalističkog društva, kada se prelazi na izgradnju osnova komunizma, kada započinje prerastanje socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje[21]. Ta izrazito dogmatska, konzervativna i neargumentovana gledišta bila su izložena osnovanoj kritici nakon 21. i 22. kongresa.[22]

Brojni sovjetski autori koji početak odumiranja države vezuju za rani period sovjetskog društva takođe nisu jedinstveni u određivanju početnog momenta toga procesa. Dok jedni nalaze da je sovjetska država počela odumirati tek nakon potpune likvidacije eksploatatorskih klasa (sredinom tridesetih godina) i nestajanja funkcije klasnog ugnjetavanja[23], drugi početak odumiranja vezuju za pobedonosnu socijalističku revoluciju, za sam početak konstituisanja diktature proletarijata.[24] Postoje autori čija su shvatanja između tih dveju grupa[25], ili se u raznim svojim radovima kolebaju i izražavaju čas jedno, čas drugo gledište.

Autori koji smatraju da država počinje odumirati u komunizmu logično odbacuju bilo kakvu mogućnost samoupravljanja u socijalizmu. Međutim, čak i najveći broj autora koji vezuju početak odumiranja države za prelazni period ili za socijalističko društvo ne govori o socijalističkom samoupravljanju. Oni samoupravljanje vezuju za komunističko društvo, a po njima se u socijalizmu, kao političkoj organizaciji društva, u meri odumiranja države javljaju samo klice, začeci i elementi budućeg komunističkog samoupravljanja.

Međutim, neki sovjetski naučnici uvode pojam samoupravljanja i u socijalističko društvo i govore o socijalističkom samoupravljanju. Šta u njihovoj interpretaciji predstavlja taj pojam? Iz tekstova jednog dela tih autora teško je precizno odrediti šta se pod tim podrazumeva, jer se, kao što s razlogom ističe Belyh, „o samoupravljanju u socijalizmu dosad govorilo nekako stidljivo, uzgred“[26]. Zato su on i neki drugi sov-

---

[20] K. I. Mokičev, *Protiv revizionistskih izvraščenij marksistsko-leninskogo učenia o gosudarstve i prave*, Moskva, 1959, str. 16. Slične poglede zastupaju: N. G. Aleksandrov, M. Aršanov, S. A. Golunskij, M. S. Strogovič.

[21] V. I. Razin, *Političeskaja organizacija obščestva*, izd. MGU, Moskva, 1967, str. 150—151. Takvo mišljenje zastupaju i L. Karapetjan, G. I. Petrov, V. D. Skvorcov, N. Farberov i drugi.

[22] P. I. Kudrjavcev, *Protiv uproščenstva i vulgarizacii*, „Kommunist“, № 14/1959; *Istoričeskij XXII s'ezd KPSS i zadači sovetskoj nauki o gosudarstve i prave*, redakc. članak, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo“, № 11/1961; P. S. Romaškin, *Kommunizm i gosudarstvo*, „Voprosy istorii KPSS“, № 10/1961.

[23] Ovamo idu gledišta: F. M. Burlackog, G. Glezermana, V. Ukrainceva, B. S. Manjkovskog, V. Toporina, D. I. Česnokova i drugih.

[24] Poznatiji zastupnici tog gledišta su: A. Bovin, Ju. E. Volkov, L. M. Karapetjan, F. D.. Kretov, G. D. Furmanov i drugi.

[25] A. K. Belyh, *Upravlenie i samoupravlenie*, str. 180—200 i *Ob osnovnyh etapah razvitija sovetskogo socialističeskogo gosudarstva*, „Filosofija“, vyp. IV, str. 133—145.

[26] A. K. Belyh, *op. cit.*, str. 95.

jetski autori pokušali da potpunije i određenije definišu samoupravljanje uopšte, pa i socijalističko samoupravljanje. „Pojam ‚samoupravljanje' u opštem smislu označava da ljudi upravljaju sami sobom. Taj pojam tesno je povezan s pojmovima ‚demokratija', ‚narodnovlašće'. Smatra se da samoupravljanje predstavlja opštesociološku kategoriju koja je primenljiva za svako društvo. U prvobitnom društvu samoupravljanje je funkcionisalo u bukvalnom smislu te reči, jer tamo nije ni bilo posebnog sloja ljudi koji bi upravljali drugim ljudima, društvom. U klasno-antagonističkim društvima (robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam) postoji država, tj. posebni sloj upravljača koji obezbeđuju interese vladajućih klasa, a koji se pri tome oslanjaju na oružanu silu. U tim društvima samoupravljanje (demokratija) već ne nosi univerzalni karakter. Ono se javlja kao samoupravljanje vladajućih klasa u tom smislu što one stvaraju odgovarajuću državu, a aparat upravljanja društvenim poslovima funkcioniše u interesu tih klasa..."[27].

Iz takvog određenja pojma samoupravljanja izvodi se i pojam socijalističkog samoupravljanja:

„Saglasno tome moguće je, kako nam se čini, govoriti o socijalističkom samoupravljanju koje je po svom sadržaju istovetno sadržaju sistema socijalističke demokratije.

Osnovni vidovi socijalističkog samoupravljanja su socijalističko državno samoupravljanje i socijalističko društveno samoupravljanje.

Država diktature proletarijata koja deluje u periodu izgradnje socijalizma — jeste proleterska demokratija. Ona može da se smatra socijalističkim državnim samoupravljanjem prvenstveno radničke klase. U prošlosti ona se javljala pre svega kao predstavništvo radničke klase u sovjetima.

Država diktature proletarijata koja prerasta u opštenarodnu državu u periodu završetka izgradnje socijalističkog društva, stvaranja razvijenog socijalističkog društva, može da bude određena kao socijalističko državno samoupravljanje trudbenika... Sada se već stvorilo socijalističko državno samoupravljanje celog naroda, što i izražava opštenarodna država.

Socijalistička opštenarodna država je prethodnik komunističkog samoupravljanja. Baš socijalističko državno samoupravljanje celog naroda praktički počinje da prerasta u komunističko nedržavno samoupravljanje.

Analogno državnom socijalističkom samoupravljanju, socijalističko društveno samoupravljanje može da se podeli, u skladu sa etapama nastanka i razvitka socijalističkog društva, na socijalističko društveno samoupravljanje pre svega radničke klase (period izgradnje socijalizma u osnovnom), socijalističko samoupravljanje svih trudbenika u razvitku (period završetka stvaranja razvijenog socijalističkog društva) i ostvareno socijalističko društveno samoupravljanje celog naroda (razvijeno socijalističko društvo, period razvijene izgradnje komunizma)"[28].

---

[27] Ibid., str. 90—91.
[28] Ibid., str. 92—93.

I drugi sovjetski autori[29] pojmom samoupravljanja u socijalizmu označavaju postojeći sistem političke organizacije društva u kome dominantnu ulogu ima država i po njima se socijalističko samoupravljanje trudbenika ostvaruje pre svega na taj način što trudbenici biraju svoje predstavnike u organe državne vlasti, a delom i u tome što kao članovi društvenih organizacija i na zborovima kolektiva neposredno učestvuju u rešavanju nekih značajnih pitanja.

Drugi sovjetski autori postavljaju pitanje da li se uopšte može govoriti o državnom samoupravljanju i neki od njih smatraju da je čak i „postavljanje pitanja o ‚državnom samoupravljanju' samo po sebi krajnje sporno", odnosno da su i termin i pojam „državno samoupravljanje" neprikladni i „lišeni smisla"[30]. Većina sovjetskih autora, ukoliko govori o samoupravljanju u socijalizmu, ima na umu delatnost radnih ljudi u okviru društvenih organizacija i tada najčešće upotrebljava termin društveno samoupravljanje. Neki sovjetski autori pridaju veliki značaj raznim formama i kolektivnim savetovanjima (skupštine kolhoznika, opšti sastanci svih zaposlenih u preduzećima i ustanovama) kao obliku samoupravljanja trudbenika u socijalizmu. Od raznih oblika sovjetske demokratije, ili — novog pojma koji se sve više upotrebljava — narodovlašća (narodovlastie) „jasno se izdvaja glavni pravac u razvitku društvenog samoupravljanja u SSSR-u: sve više raste značaj formi *neposrednog narodovlašća*... Izuzetno veliki značaj za široko ostvarivanje načela društvenog samoupravljanja ima svestrani razvitak raznoobraznih formi *neposredne demokratije*, tj. *direktnog učešća naroda* u upravljanju društvom..."[31]

ODUMIRANJE I JAČANJE DRŽAVE

Značajno mesto u stavovima sovjetskih autora o odumiranju države zauzima i teza o odumiranju države njenim jačanjem. Kao što je već rečeno, Staljin je početkom tridesetih godina istupio s tezom da se jačanjem države pripremaju uslovi za njeno odumiranje. Ta teza nije napuštena ni u procesu destaljinizacije i nju i sada zastupa i brani velik broj autora. Zato je potrebno zadržati se na tome i izložiti njihove stavove o tom pitanju, jer mnogi autori van istočnoevropskih zemalja ocenjuju tu tezu kao nelogičnu, kao *contradictio in adjecto*.

Šta se pod tom tezom podrazumeva danas i kako se ona obrazlaže?

---

[29] O različnim vidovima samoupravljanja radnih ljudi u socijalizmu pišu: A. Bovin, A. F. Brjanski, F. M. Burlackij, D. I. Česnokov, I. N. Gavrilenko, G. Glejzerman, L. A. Grigorjan, D. A. Kerimov, V. F. Kotok, A. I. Lazarev, B. M. Lukjanov, V. A. Pertcik, V. Platkovski, J. M. Stepanov, J. T. Sudnicin, M. D. Šargarodski, V. Ukraincev, M. Vondraček i drugi.

[30] J. M. Kozlov, *Sootnošenije gosudarstvennogo i obščestvenogo upravlenija v SSSR*, Moskva, 1966, str. 61. V. Varčuk i V. J. Razin, „Voprosy filosofii", br. 4/1967, str. 137.

[31] J. M. Stepanov, *Ličnost, obščestvo i gosudarstvo*, Moskva, 1966, str. 150—153.

Teza o jačanju socijalističke države zasnivala se na stavu da je zaoštravanje klasne borbe jedna od zakonomernosti razvoja društva ne samo u periodu izgradnje socijalizma već i posle njegove pobede. Premda je ta „zakonomernost" kritikovana i odbačena[32], teza koja je iz nje bila izvedena zadržana je, ali je dobila drugačiju interpretaciju.

Sovjetski naučnici smatraju da se samo sa formalnologičkog stanovišta jačanje i odumiranje države isključuju, a da revizionističko-oportunistički ideolozi „već sâmo postavljanje pitanja o jačanju socijalističke države predstavljaju kao težnju da se ovekoveči ,državnobirokratsko upravljanje'... Naša predstava o jačanju države principijelno je drugačija... Socijalistička država — to je politička organizacija samih trudbenika, čiju volju izražava i čije interese štiti. Zato jačanje ,socijalističke države' marksizam-lenjinizam shvata kao neprekidno proširivanje njenih veza sa masama, maksimalno uvlačenje trudbenika u državno upravljanje zemljom, u rukovođenje privrednom i kulturnom izgradnjom"[33]. I mnogi drugi sovjetski autori upozoravaju da jačanje države nije istovetno jačanju aparata i nasilja, već da je država jača ukoliko manje i ređe primenjuje nasilje, ukoliko uživa veću podršku naroda, ukoliko ostvaruje šire učešće trudbenika u upravljanju. Zato oni jačanje države identifikuju s proširenjem socijalističke demokratije, s jačanjem vodeće uloge radničke klase u društvu. Na osnovu takve interpretacije tih pojmova i procesa izvode zaključak da je jačanje države istovetno njenom odumiranju. Volkov, na primer, ističe više puta da su jačanje i odumiranje države „dve strane jednog istog procesa". Drugi naučnik, Burlackij, svoja razmatranja zaključuje konstatacijom: „To i daje osnova tvrdnji da jačanje socijalističke države samo po sebi izražava proces njenog preobražaja u komunističko samoupravljanje."[34]

Neki sovjetski naučnici, međutim, ne slažu se sa stavovima i tvrdnjama da je „vid, put, forma razvoja i odumiranja apsolutno svih strana i funkcija države njihovo jačanje i učvršćivanje". Polazeći od toga da su „jačanje i odumiranje socijalističke države dva međusobno isprepletena aspekta jedinstvenog procesa razvoja socijalističke državnosti", A. Belyh ipak ta dva aspekta ne identifikuje. „Glavna odlika kategorija ,odumiranje' i ,jačanje' države sastoji se u tome što prva pretpostavlja razvoj i učvršćenje države preko slabljenja u određenom odnosu nekih elemenata prinudnih funkcija i metoda države". Međutim, objašnjava on, „čak i ti elementi slabljenja jesu jedna od forma jačanja socijalističke države u celini". Upozoravajući da se uporedo s uspešnom izgradnjom socijalizma i komunizma likvidiraju eksploatatorske klase i neprestano smanjuju prestupi, ovaj naučnik zaključuje da je „opšta vodeća tendencija razvoja... proces sužavanja sfera prinude, ublaža-

---

[32] Videti redakcijski članak u časopisu „Kommunist", № 11/1956, str. 21 kao i odgovarajuće stavove o državi u Programu KPSS (*XXII s'ezd KPSS stenogr. otčet*, tom III, str. 244).

[33] A. Kosicyn, „Kommunist", № 6/1973, str. 66—67.

[34] Videti: F. M. Burlackij, *Razvitie socialističeskoj demokratii, ukreplenie i otmiranie gosudarstva, Demokratija i kommunizm*, GIJUL, Moskva 1962, str. 233—235; Ju. E. Volkov, *Ukreplenie i otmiranie socialističeskogo gosudarstva*, str. 213—220.

vanja i slabljenja prinudnih funkcija socijalističke države", iako ta opšta tendencija slabljenja u određenim uslovima može privremeno biti narušena i tendencijom jačanja tih državnih funkcija. Ipak, „proces odumiranja države u pravom (užem) smislu sastoji se u... skraćivanju sfere državne prinude u poređenju sa rastućom ulogom ubeđivanja — takva je zakonomernost razvoja socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje"[35]. Prema tome, po ovom autoru, odumiranje države ne razvija se njenim svestranim jačanjem, već slabljenjem jednih i jačanjem i preobražavanjem drugih funkcija.

PUTEVI I FORME ODUMIRANJA DRŽAVE I NASTAJANJA SAMOUPRAVLJANJA

Kako će se razvijati proces prerastanja socijalističke državnosti u komunističko samoupravljanje i na osnovi kojih postojećih institucija će izrastati struktura komunističkog samoupravljanja? Po mišljenju sovjetskih autora, na osnovu dosadašnjeg iskustva „mnogostranog, dugog i postepeno ostvarivanog procesa" odumiranja država i njenog preobražaja u komunističko samoupravljanje već se otkrivaju „konkretna obeležja" tog procesa, koji se razvija u tri pravca: „1) odumiranje određenih funkcija države; 2) prenošenje nekih socijalno važnih funkcija sa države na društvene organizacije; 3) postepeni gubitak političkog karaktera svih ovih funkcija"[36].

Međutim, u početnoj fazi razmatranja tih problema u SSSR-u, pri donošenju programa KPSS 1961. godine, neki sovjetski naučnici razvijali su gledište da komunističko samoupravljanje ne nastaje na osnovama državnosti, nego na osnovi različnih forma društvenog samoupravljanja koje postoje i razvijaju se u socijalizmu. „Država se ne pretvara u komunističko samoupravljanje, nego se zamenjuje njim. Društveno komunističko samoupravljanje izrasta u osnovnom ne iz države, ono je tvorevina društva, njegov proizvod, stvaran uz pomoć države"[37]. Mada su ta gledišta odmah odlučno kritikovana kao jednostrana i antidijalektička, ipak se povremeno konstatuje njihova prisut-

---

[35] A. K. Belyh, op. cit., str. 165, 176, 161—164, 138—139. — N. G. Aleksandrov takođe smatra da „odumiranje države, shvaćeno dijalektički kao razvoj, prerastanje socijalističke državnosti u društveno komunističko samoupravljanje znači, s jedne strane, postepeno otpadanje tih funkcija i smanjivanje tih organa, koji prestaju biti neophodni u vezi sa razvojem komunističkih društvenih odnosa, a, s druge strane, preobražaj funkcija i organa upravljanja privredom i kulturom u funkcije i organe komunističkog društvenog samoupravljanja" (N. G. Aleksandrov, *Razvitie socialističeskoj gosudarstvennosti...*, *Sovetskoe gosudarstvo i obščestvennost*, izd. MU, Moskva, 1962, str. 37).

[36] A. P. Butenko, *Program KPSS i učenie o diktature proletariata, Gosudarstvo i kommunizm*, str. 192.

[37] N. A. Kudinov, *Sovetskaja demokratija i ee formy*, (*Razvitie sovetskoj demokratii i ukreplenie zakonnosti*, sbornik statej, Minsk, 1961, str. 6).

nost ne samo u teoriji nego i u praksi.[38] Duga i neprekidna borba protiv njih[39] ukazuje na njihovu postojanu i žilavu prisutnost.

Pri razmatranju puteva i suštine procesa odumiranja države i političke organizacije društva i nastajanja komunističkog društvenog samoupravljanja, mnogi sovjetski autori polaze od Lenjinovog određenja socijalističke države kao „poludržave", „ne sasvim države", „ne države u pravom smislu reči", „prelazne države", „prelazne forme od države na nedržavu" i slično[40]. Na osnovu toga oni u socijalističkoj državi razlikuju dve strane, dva vida, dve grupe funkcija. S jedne strane, to su ona obeležja i funkcije koje i socijalističku državu čine državnom u užem smislu, koje su po formi slične svakoj državi: državno-politička vladavina (diktatura proletarijata nad buržoazijom), postojanje posebnih organa državno-pravne prinude i posebnog sloja profesionalnih upravljača, funkcija i organi vojne zaštite od spoljnjeg neprijatelja i slično. Na drugoj strani su obeležja i funkcije socijalističke države koje je čine „ne državom" u pravom užem smislu: „uzdizanje proletarijata u vladajuću klasu" i „osvajanje demokratije", organizovanje trudbeničkih masa u izgradnji socijalizma, privredno-organizatorske i kulturno-vaspitne funkcije, metod ubeđivanja i slično. Od momenta stvaranja socijalističke države njoj su „svojstvena obeležja sveopšte demokratije, koja se postepeno pretvaraju u preovlađujuća". Zbog toga se „u opštoj formi može napraviti zaključak" o dvojstvenom i međusobno povezanom procesu odumiranja države: odumiru i otpadaju državne funkcije u užem smislu, a razvijaju se i transformišu one funkcije koje nisu državne u pravom (užem) smislu.[41] „Dijalektika razvoja sastoji se u tome što će u meri napredovanja socijalističkog društva ka komunizmu postepeno da iščezavaju, odumiru ta obeležja naše države, koja je karakterišu kao državu, a sve veći razvitak ostvarivaće nedržavna obeležja i aspekti političke organizacije društva."[42]

Neki naučnici smatraju da proces odumiranja obuhvata sve funkcije i svojstva države, a ne samo neke od njih. Zato oni uvode dva tu-

[38] „Na žalost autori pojedinih naučnih radova i neki aktivisti u praksi svode razvoj socijalističke demokratije na jednostrano oduševljenje samodelatnim formama i, polazeći od toga, oni suprotstavljaju društvene organizacije državnim. Učvrstila se predstava kao da se problem sazrevanja komunističkog društvenog samoupravljanja svodi na mehaničku zamenu državnih forma društvenim, na ubrzano predavanje državnih funkcija društvenim organizacijama" (V. Čhikvadze i V. Katok, *Sovetskaja socialističeskaja demokratija*, „Kommunist", № 5/1966, str. 57).

[39] Časopis „Kommunist" u brojevima 4/1962, 5/1966 i 5/1967, a časopis „Sovetskoe gosudarstvo i pravo" u brojevima 10/1966 i 2/1967 objavljivali su priloge M. Piskotina, B. Lazareva, D. Gajdukova, N. Kotoka, V. Čhikvadzea, N. Garberova, I. Samošćenka u kojima su kritikovana ta gledišta.

[40] V. I. Lenin, *PSS*, tom 31, str. 180; tom 32, str. 127; tom 33, str. 18, 42, 55, 65, 66, 84, 102, 167, 172, 179.

[41] A. K. Belyh, op. cit., str. 133—134; V. V. Nikolaev, *Lenin o sovetskom gosudarstve*, Moskva, 1960, str. 97—98; A. Bovin, *Ot gosudarstva diktatury proletariata ka obščenarodnom gosudarstvu*, „Kommunist", № 5/1972, str. 21—23.

[42] V. V. Platkovskij, *Leninskoe učenie o socialističeskom gosudarstve i sovremennost*, str. 21.

mačenja pojma procesa odumiranja. Proces odumiranja države u užem smislu obuhvata otpadanje i iščezavanje onih državnih organa, funkcija i obeležja koji ih čine državom u užem smislu. Proces odumiranja države u širem smislu obuhvata „celokupnost procesa transformacije državnosti u komunističko samoupravljanje" i takođe obuhvata, sem odumiranja države u užem smislu, preobražaj onih organa i funkcija političke organizacije socijalističkog društva koji će ostati i u komunizmu. Suština tog preobražaja sastoji se u tome što će ti organi i funkcije ostati, ali će gubiti državno-politički karakter i postaće organi i funkcije samog društva.[43]

Jačanje i proširivanje socijalističke demokratije, prema sovjetskoj pravnoj i političkoj teoriji, jesu osnovni put i glavni sadržaj odumiranja države i nastajanja samoupravljanja — procesa transformacije socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje.

Ali „odumiranje država označava istovremeno i odumiranje demokratije... jer je demokratija forma države. U komunizmu demokratsko upravljanje će izgubiti politički karakter i transformisaće se u samoupravljanje"[44]. Na taj način je proces nastajanja samoupravljanja povezan s razvojem demokratije i s odumiranjem države, ali se ne iscrpljuje u njima. Proces nastajanja komunističkog samoupravljanja razvija se preko dve osnovne međusobno isprepletene forme: preko odumiranja (u užem smislu) — nestajanja nekih državnih organa i funkcija, na jednoj strani, a na drugoj — preko preobražaja različnih karika, elemenata i funkcija političke organizacije socijalističkog društva — državnih organa i društvenih organizacija, koje će se sjedinjavati, gubiti politički karakter i u preobraženom vidu postojati i u komunizmu.

Proces preplitanja i zbližavanja državnog i društvenog samoupravljanja, po sovjetskim autorima, jedna je od zakonomernosti nastajanja komunističkog samoupravljanja i stupanj njihovog slivanja i sjedinjavanja, jedan je od kriterija razvijenosti procesa transformacije socijalizma u komunizam. To preplitanje i zbližavanje na sadašnjoj etapi ostvaruje se u nizu forma, od kojih su važnije: sovjeti sve više istupaju ne samo kao organi vlasti nego i kao masovne društvene organizacije; državni aparat se demokratizuje i u njegovom radu sve su prisutnija društvena načela; sve je više zastupljena praksa da državni organi ostvaruju neke funkcije zajedno s društvenim organizacijama ili da se formiraju njihovi zajednički organi; funkcije državnih organa prenose se na društvene organizacije. Nastajanje komunističkog samoupravljanja, dakle, s jedne je strane postepeno nestajanje razlika između državnog i društvenog upravljanja, a s druge — njihovo istovremeno preplitanje, zbližavanje i sjedinjavanje.

Komunističko samoupravljanje nastajaće na osnovi transformisanih državnih organa, društvenih organizacija i svih drugih elemenata političke organizacije socijalističkog društva. Od postojećih organa u struk-

---

[43] A. K. Belyh, *op. cit.*, str. 136—137.

[44] F. M. Burlackij, citirani članak, *Demokratija i kommunizm*, str. 247—248.

turi socijalističkog društva, ćelije budućeg komunističkog društva, sem sovjeta — koji se već ocenjuju kao organi i državnog i društvenog samoupravljanja i društvenih organizacija — jesu i radni kolektivi.

Značajno mesto i rastuća uloga radnog kolektiva u sovjetskom društvu, „prirodna organska veza razvoja upravljačkih funkcija radnog kolektiva i nastajanja komunističkog samoupravljanja", predstavljali su ishodište teze da je radni kolektiv osnovna ćelija i jedinica sistema budućeg komunističkog samoupravljanja kao celine, ili za njegove pojedine delove i karike.[45]

Preko svojih kolektiva radni ljudi ne samo što ostvaruju privrednu aktivnost nego vrše i druge značajne socijalno-političke funkcije. Radni kolektiv je i objekt i subjekt upravljanja. U njegovim upravljačkim funkcijama usredsređena je društveno-politička aktivnost i suština radnog kolektiva. Ti kolektivi uopšte, a naročito oni u oblasti materijalne proizvodnje, izraz su i subjekt vlasti naroda, osnovne ćelije socijalističke demokratije, i preko njih radnička klasa u velikoj meri ostvaruje svoju „istorijsku misiju vladajuće klase"[46].

Suština „prelaza ka komunističkom društvenom samoupravljanju zahteva pre svega i poglavito sveopšte učešće trudbenika u upravljanju svim stranama socijalnog života". Na taj način „socijalizam likvidira zajedno sa socijalnim protivrečnostima i bitnu suprotnost između ‚onih koji upravljaju' i ‚izvršilaca'". Sovjetski sistem je „već sada stvarno razgranat sistem kanala", puteva i formâ učešća trudbenika u upravljanju „svim stranama društvenog života". To su brojni oblici predstavničke i neposredne demokratije. U tom sklopu središnji problem „formiranja društvenog upravljanja u sferi proizvodnje svodi se na to da stvar celog kolektiva postane ostvarenje socijalnih funkcija upravljanja". Time se u osnovnim društvenim odnosima preodoleva „suštinska razlika između ‚onih koji upravljaju' i ‚onih kojima se upravlja' i svi postaju istovremeno" i jedno i drugo, „a to i jeste društveno komunističko samoupravljanje"[47].

DOSTIGNUĆA I PERSPEKTIVE

Izlaganje stavova sovjetskih autora o odumiranju države i nastajanju samoupravljanja završavamo izlaganjem njihovih ocena o tome dokle se stiglo u razvoju tih procesa i njihovih pogleda u budućnost.

Kao što je već rečeno, i na 21. i na 22. kongresu KPSS istaknuto je da su procesi odumiranja države i nastajanja samoupravljanja već otpočeli, da se uveliko ostvaruju. I u drugim političkim dokumentima mogu

[45] Videti radove: D. I. Česnokova, V. Ja. Eljmeeva, B. V. Grigoreva, Ju. M. Kozlova, L. M. Karapetjana, A. Motyleva, V. I. Razina, A. F. Trubačeva, G. H. Šahnazarova.

[46] A. K. Belyh, *op. cit.*, str. 141—142.

[47] Ju. E. Volkov, *Tak roždaetsja kommunističeskoe samoupravlenie*, izd. „Mislj", Moskva, 1965, str. 10, 21, 28, 75—76, 172.

se naći ocene da su ti procesi „u toku“, da „se razvijaju“. U naučnim radovima često se navode pojedini faktori i primeri iz prakse kojima se ilustruju i potvrđuju slične tvrdnje autora tih radova. No o celini tih procesa ti pojedinačni primeri ne pružaju zadovoljavajuće odgovore. U poslednje vreme organizuju se kompleksnija konkretno-sociološka naučna istraživanja tih procesa. Rezultati tih istraživanja otkrivaju celovitiju sliku ostvarenih rezultata. Ta slika je, kako ističe rukovodilac jednog takvog istraživanja, manje optimistička „nego pojedini efektni primeri, ali zato ona bezuslovno ubeđuje da se proces formiranja komunističkog društvenog upravljanja razvija“. Rezultati takvog istraživanja pokazuju da je „potrebno sa svom određenošću reći da se taj proces nalazi na veoma ranom stadiju... da postoje još mnoge teškoće i nerešeni problemi“, da njih ima „neuporedivo više nego rešenih“, te da „predstoji još dug i složen put. Danas smo mi skoro na samom njegovom početku. Mnogo više nego što je učinjeno treba učiniti. Ali nije teško videti da socijalistička stvarnost sadrži u sebi sve mogućnosti za uspešni razvoj i učvršćenje načela komunističkog društvenog samoupravljanja“[48].

U celini uzevši, prema ostvarenim rezultatima, proces odumiranja države i konstituisanja samoupravljanja u SSSR-u — u tome se možemo složiti s Volkovom — još je u ranom stadiju. Taj proces pretvaranja socijalističke državnosti u komunističko samoupravljanje, koji je započeo i koji se razvija, još nije dostigao tačku u kojoj kvantitativne promene prerastaju u nov kvalitet i sigurno je još daleko od nje. Promenama koje su ostvarene razvojem socijalističke demokratije nije promenjen osnovni karakter društveno-političkog sistema kao sistema socijalističke državnosti u kojem postoji „državno rukovođenje društvom“ i u kome država ostaje „osnovna poluga preobražajnih procesa“.

A kakve su neposredne i dalje perspektive? Da li je sovjetska država, koja se naziva opštenarodnom, poslednji oblik razvoja države i političke organizacije društva uopšte? Sovjetski naučnici na to pitanje različno odgovaraju. Jedna grupa autora smatra da se „osobenost opštenarodne države sastoji u tome što ona predstavlja novu i poslednju etapu razvoja sovjetske socijalističke države“[49]. Nasuprot tome, druga grupa autora smatra da se opštenarodna država ne može pretpostaviti kao poslednja etapa razvoja državnosti[50]. Pri tome se polazi od teze da razvoj državnosti prolazi iste one etape kao i društvo u celini. Pošto se predviđa da će komunizam u svom razvoju proći kroz tri osnovne faze

---

[48] Ju. E. Volkov, *Tak roždaetsja kommunističeskoe samoupravlenie (Opyt konkretno — sociologičeskogo issledovanija)*, str. 5—7, 239.

[49] G. I. Petrov, *K voprosy ob opredelenii obščenarodnogo gosudarstva*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo“ № 3/1965, str. 18. Slična gledišta zastupaju i N. G. Aleksandrov, F. M. Burlackij, J. M. Kozlov, A. P. Kosicyn, B. S. Manjkovskij u pomenutim radovima.

[50] Ovamo idu gledišta A. K. Belyha, F. D. Kretova, M. I. Mišina, V. Platkovskog, P. Fedosejeva, G. L. Furmanova.

(izgradnja osnova komunizma, stvaranje komunizma u osnovnom i potpuna pobeda komunizma), to se smatra da će „odgovarajuće etape razvoja proći i politička organizacija socijalizma koja prerasta u komunističko samoupravljanje". Na osnovu toga se pretpostavlja da će postojati i svojeobrazna „etapa komunističke političke organizacije društva", svojevrsna „politička organizacija svetske socijalističke i komunističke zajednice", specifična, uslovno nazvana „nepolitička država".

Posle konačnog nestanka kapitalizma i pobede komunizma u svetskim razmerama, na „osnovi svetske komunističke privrede" započeće proces „obrazovanja jedinstvene svetske komunističke države", koja će, zbog neravnomernog razvitka socijalizma i komunizma u pojedinim zemljama, biti „baš država, politička organizacija, sve do onog momenta dok sasvim ne iščeznu razlike među nacijama i ne obrazuje se jedinstvena, opštečovečanska komunistička zajednica ljudi. To će biti svojevrsno sjedinjavanje komunističkog samoupravljanja sa preostalim elementima državnosti. Tek na višem stupnju razvoja jedinstvenog komunističkog društva", kada se potpuno zbliže svi narodi i stope u „jedinstveni opštečovečanski kolektiv", država će "potpuno da odumre, politička organizacija društva pretvoriće se u nepolitičko samoupravljanje" u „svetskim razmerama"[51].

☆

Stavovi sovjetskih autora o odumiranju države i razvoju samoupravljanja koji su izloženi u ovom prilogu samo su deo, po obimu široke i brojne, po tematici i sadržaju sve bogatije, a po pristupima i ocenama sve raznovrsnije, literature koja se u SSSR-u stvara u poslednjih petnaest godina o ovim suštinskim pitanjima socijalističke teorije i društvene prakse razvoja socijalizma. Iznete koncepcije i stavovi o tim pitanjima, izražavajući, kao što je rečeno, sovjetsko iskustvo i dostignuća, u osnovi ostaju u horizontu mera vrednosti koje su u SSSR-u već postale tradicionalne i u okvirima postojećeg društveno-političkog sistema u kome je država još osnovni instrument razvoja socijalizma i izgradnje komunizma. Zato se u tim koncepcijama postojeće institucije političkog sistema, čiju kičmu čine razni organi socijalističke državnosti, ocenjuju kao najadekvatnije forme odumiranja države i razvoja samoupravljanja.

Literatura koja je prikazana, kao i ostala, analizira i teorijski uopštava prevashodno samo istorijsko iskustvo socijalističkog razvoja sovjetskog društva i njegove perspektive, a ne, bar ne u potrebnoj meri, i iskustva i ostvarenja drugih socijalističkih zemalja u odumiranju države i razvoju samoupravljanja. U tome je i vrednost, a u izve-

[51] A. K. Belyh, *op. cit.*, str. 200—201; F. D. Kretov, *Gosudarstvo i kommunizm*, str. 85—90.

snom smislu i slabost te literature. Jer i druge su socijalističke zemlje stekle određena iskustva i postigle određene rezultate u odumiranju države i razvoju samoupravljanja, a kako o tome postoje i teorijske koncepcije i naučna literatura, s razlogom bi se očekivalo da o tom iskustvu, koncepcijama i literaturi pišu i sovjetski autori, da otkrivaju ono što je zajedničko i ono što je specifično, kao i korene iz kojih nastaju i sličnosti i razlike. Različnost puteva i formâ socijalizma je objektivna zakonitost u razvoju socijalizma kao svetskog procesa, a različna iskustva i dostignuća obogaćuju zajedničku socijalističku riznicu. Objektivno naučno i kritičko izučavanje svih tih iskustava može samo koristiti socijalističkim snagama u svetu.

Prilozi

Trajče Grujoski

OSTVARIVANJE_ZVRŠNE I UPRAVNE FUNKCIJE U OPŠTINAMA

Najmanje dva razloga aktueliziraju potrebu bližeg sagledavanja i stalnog praćenja kako se ostvaruje izvršna i upravna funkcija u opštinama. To su:

prvo, Ustav na nov način definiše opštinsku skupštinu, i to kao organ društvenog samoupravljanja, a u isto vreme i kao najviši organ vlasti u sklopu njenih prava i dužnosti. Samim tim radikalno su napušteni institucionalni oblici koji vode poreklo iz predstavničke demokratije i koji su vukli prema njoj, i uveden je novi skupštinski sistem na delegatskom principu;

drugo, u opštinskoj skupštini sada je prvi put posle 1952. godine (do tada je postojao izvršni odbor) utvrđena mogućnost obrazovanja izvršnog veća, odnosno odgovarajućeg kolegijalnog izvršnog organa.

Na osnovu tih opredeljenja Ustava otvoren je proces stvaranja novih oblika samoupravnog odlučivanja i konstituisanja novih institucija društveno-političkog sistema, a posebno države. Neposredno posle donošenja novih ustava doneti su neophodni pravni i politički akti, utvrđena je organizacija i izvršeni su izbori. Skupštine društveno-političkih zajednica su konstituisane na delegatskom principu, a u svakoj je opštini uvedeno i faktički obrazovano izvršno veće kao izvršni organ opštinske skupštine. Sada je u toku konstituisanje samoupravnih interesnih zajednica, samoupravnih sudova, društvenog pravobranioca samoupravljanja i drugih organa. Isto tako, neophodno je potrebno sagledati i stalno pratiti iskustva i rešenja o međuopštinskoj saradnji, odnosno o regionalnim međuopštinskim zajednicama kao mogućnostima za koordinirano i racionalno delovanje.

Pokušaćemo da utvrdimo šta se dosad postiglo u ostvarivanju izvršne i upravne funkcije u opštinskim skupštinama SR Makedonije. Osnovna namera nam je da, ukazujući na neka pitanja značajna za sagledavanje suštine izvršne i upravne funkcije u sistemu, predočimo potrebu pažljivog praćenja prakse koja će, usmeravana od teorije i svesno organizovane akcije, značiti ostvarivanje Ustava.

I

Najpre se treba podsetiti na dva idejno-politička određenja prema značaju izvršne i upravne funkcije u društveno-političkom sistemu.

Prvo, i dan-danas postoji stara dilema: da li je demokratiji imanentan princip deobe vlasti ili princip jedinstva vlasti. Opredelivši se za ovaj drugi princip, politički sistem socijalizma diferencirano primenjuje jedinstvo vlasti. Jugoslovensko iskustvo evoluira od početnog stava Ustava od 1946. godine o vladi kao najvišem izvršnom i upravnom organu državne vlasti, preko izvršnog veća kao političko-izvršnog organa skupštine, do sadašnjeg određenja o skupštini i njenom izvršnom organu. Prema tome, suštinu načela o jedinstvu vlasti ne shvatamo u njezinom organizacionom totalitetu ili hijerarhijskim odnosima, već u otvaranju mogućnosti za široko neposredno samoupravljanje radnih ljudi i građana, čime treba da se prevladava opasnost otuđenja i sprečava birokratizam, a sve u težnji da, kao što je tražio Lenjin, državni organi i njihovi funkcioneri ne budu gospodari nad društvom, nego da služe čoveku. Praktična konsekvencija toga određenja jeste takozvano načelo skupštinske vladavine, pri čemu se sada skupština konstituirana na delegatskom principu javlja kao organ društvenog samoupravljanja i najviši organ vlasti.

Međutim, i to se načelo ne bi smelo shvatiti bukvalno. Skupština niti može, niti pak treba da odlučuje o svemu i svačemu, i sve to sama i da izvršava. Zbog toga izvršnu funkciju skupština dodeljuje svome posebnom organu, precizirajući njegova prava i dužnosti koja su načelno određena Ustavom. Ovo je posebno očigledno iz ustavnih odredaba: da je u vezi s izvršnom i upravnom funkcijom skupština ovlašćena da utvrđuje osnove organizacije i nadležnosti organa opštine, odnosno Republike; da osniva organe uprave, bira, imenuje i razrešava funkcionere; da se stara za sprovođenje utvrđene politike, propisa i drugih opštih akata; da utvrđuje politiku izvršenja propisa i drugih opštih akata i obaveza organa i organizacija u vezi s tim poslovima; da vrši političku kontrolu nad radom svog izvršnog organa, organa uprave i funkcionera. Drugim rečima, u tehničko-pravnom smislu inaugurirani su određeni međusobni odnosi u kojima su izvršni organi politički odgovorni pred delegatski konstituiranim skupštinama, dok nad delovanjem i aktima organa uprave određenu kontrolu vrše pored skupština i izvršni organi, a posebno sudovi. Međutim, svi državni organi, kao „neophodni opšti oblik vlasti radničke klase i radnog naroda" (Program SKJ), podležu društvenoj i javnoj kontroli koju sprovode radni ljudi i građani preko svojih društveno-političkih organizacija.

Drugo, izvršna i upravna funkcija su bile i ostaju predmet interesovanja organizovanih subjektivnih snaga našeg društva. To je smisao kategoričnih stavova Rezolucije o aktuelnim idejno-političkim zadacima SKJ u ostvarivanju Ustava SFRJ, donete na Desetom kongresu SKJ, kao i odgovarajućih rezolucija donetih na kongresima saveza komunista u svakoj republici.

II

U pogledu izvršne i upravne funkcije, sadašnji ustavi su uveli poseban jedinstven izvršni organ skupštine društveno-političke zajednice. Iz činjenice da se izvršni organ skupštine tretira na jedinstven način i da je ustavna kategorija, proizlazi i značaj tih funkcija. U republičkom ustavu se nastoji da se što određenije definišu izvršna i upravna funkcija. To je učinjeno načelno i za opštinu kao i za Republiku. Isto tako, ustav republičkim organima, a statut opštinskim organima jasnije uređuju delokrug, organizaciju i odnose u radu izvršnog veća i organa uprave. Iz takvog prilaza mogu se sagledati ova načelna pitanja.

Prvo, iz naziva organa proizlazi da se insistira na diferenciranju izvršne funkcije. U ranijem ustavu bila je u upotrebi „političko-izvršna funkcija", dok se sada upotrebljava kvalifikativ „izvršni". Zaista se ne radi o terminološkom čistunstvu, već se traži određeni suštinski odnos koji proizlazi iz koncepcije skupštinskog sistema. U teoriji postoji mišljenje da je pojam „političko-izvršna funkcija" uži od pojma „celokupna izvršna funkcija vlasti", a evolucija našeg društveno-političkog sistema baš to i ostvaruje. U sadašnjem ustavu evolucija ide još dalje, jer se izvršna funkcija odvaja od političke. Međutim u praksi, barem sada, na startu, nema veće razlike između ranijih političko-izvršnih i sadašnjih izvršnih organa. Sadašnji, prvi tekstovi opštinskih statuta tu diferencijaciju nisu izvršili.

Doduše, izvršavanje politike, čak i tada kada se vrši grubim i administrativnim sredstvima i metodama, u stvari je političko. Kao što je poznato, u jednoj verziji Nacrta ustava bila je lansirana ideja o takozvanoj činovničkoj vladi, verovatno kao izraz traženja mogućnosti da se izvršna funkcija diferencira od političke funkcije, ali je na kraju to napušteno. S druge strane, i letimičan pogled na odredbu stava 2. člana 148. Ustava SFRJ (164. Ustava SRM) ukazuje na to da je izvršni organ odgovoran pred skupštinom za stanje društveno-političke zajednice, za sprovođenje politike itd., što je u suštini politika (uzeto u širem smislu reči). Zbog toga nam se čini da ako je u ovom trenutku, na startu, bilo teško da se učini precizno diferenciranje, ipak valja uložiti napor u sledećem pravcu: izvršavanje mora da vodi strogo računa o demokratskom karakteru celog sistema i da poštuje i štiti slobode, prava i odgovornosti ljudi i njihovih asocijacija. Naravno, to se ne sme pretvarati u neefikasnost i prazno diskutovanje o sprovođenju već utvrđene politike i donetih akata, već mora predstavljati nastojanje da se deluje samo u okviru utvrđenih prava i dužnosti i uklanjanja svakog vida uzurpacije i birokratizovanja. U tom smislu princip legaliteta i ograničavanja oportuniteta, odnosno prava i dužnosti svakog i svih koji vrše društvene i javne funkcije da preduzimaju mere za zaštitu ustavnosti i zakonitosti, prvi je uslov za uspešno funkcionisanje celog skupštinskog sistema.

Drugo, ustavi su, u načelu, uveli jedinstvenost u organizacionom obliku za izvršnu funkciju. To je izraženo u opredeljenju o izvršnom veću, odnosno drugom odgovarajućem kolegijalnom izvršnom organu.

Iz toga opredeljenja očigledno je da Ustav priznaje samo jedan, i to kolegijalni izvršni organ u skupštini svake društveno-političke zajednice. Jasno je, isto tako, opredeljenje o izvršnom veću i u opštini, ali nije jasno u čemu bi se sastojala mogućnost koju sadrže ustavi o „odgovarajućem kolegijalnom izvršnom organu". Može se pretpostaviti da bi to bio eventualni kolegijum starešina organa uprave. U svakom slučaju, postojanje te mogućnosti ukazuje na to da nije bilo neophodno potrebno da u svakoj opštini postoji izvršno veće, posebno, nije trebalo — kao što je već učinjeno u opštinskim statutima, poslovnicima itd. — da se primene isti kriterijumi i odnosi što za odgovarajuće organe postoje u Republici. U tom smislu, na primer, pitanje je zašto je potrebno da danas imamo istovetne oblike organizacije i odnose u toj oblasti i u manjim i privredno nedovoljno razvijenim opštinama kao kopiju velikih i razvijenih opština. Upravo u toj oblasti su se primenom principa samoorganizovanja mogle izraziti specifičnosti. Činjenica što nije tako postupljeno navodi na potrebu da se u budućnosti pažljivo prati praksa i da se preduzimaju odgovarajuće mere. Sve to ne mora biti kritika prakse opština, već i samokritika republičkih organa i organizacija, odnosno to može biti opredeljenje koje će omogućiti da u budućoj praksi bude još više uzajamnog sagledavanja problema i napora za njihovo konkretno razrešavanje.

III

Najradikalnija izmena učinjena je u organizovanju izvršne funkcije u opštinskoj skupštini. Uvođenje izvršnog veća kao jedinstvenog izvršnog organa znači kraj postojanja saveta kao političko-izvršnih (docnije su kvalifikovani i kao teritorijalni) organa opštinske skupštine za pojedine oblasti društvenog i političkog života. Međutim, sadašnje izvršno veće opštinske skupštine nije jednostavna zamena ranijih saveta, već preko njega treba da se ostvaruje nova suština u sprovođenju izvršne i upravne funkcije. Sadašnji položaj izvršnog veća u opštini i republici je nov kvalitet skupštinskog sistema. Očevidno je da izvršno veće proizlazi iz delegatski konstituirane skupštine, uklapa se u nju i kao izvršni organ treba i da se afirmiše.

Postavlja se pitanje koji su razlozi naložili takvo radikalno rešenje, odnosno kakve se pouke mogu izvući iz funkcionisanja dosadašnjih saveta u opštinskim skupštinama. Zadržaćemo se na globalnom posmatranju.

U razgranatom sistemu samoupravljanja, kada postoje i potvrđuju se samoupravni organi u svim oblastima organizovanog delovanja radnih ljudi i građana u opštini, saveti opštinske skupštine postajali su anahronizam. Oni su se pretvorili u telo koje priprema sednice opštinske skupštine, sa njima je bila rascepkana izvršna funkcija, odsustvovala je koordinacija. U takvim uslovima i to je stanje na određen način pogodovalo pojavi manifestacija takozvanog predsedničkog sistema u opštini. Brzi proces decentralizacije, s jedne strane, i porast zahteva

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] sagledavanja i [illegible] funkcija u opštinama [illegible]

[illegible] skupština i to kao [illegible] kao najviši organ [illegible] su napu[illegible] predstavničke demokra[illegible] skupštinski sistem na [illegible]

[illegible] posle 1962 godine [illegible] ostvarivanja [illegible] organa.

[illegible] proces stvaranja [illegible] novih institu[illegible] države. Neposredno posle [illegible] pravni i politički akti. [illegible] Skupštine društveno-poli[illegible] a u svakoj [illegible] kao izvršni or[illegible] samoupravnih [illegible] društvenog pravobranioca [illegible] je potrebno sa[illegible] međuopštinskoj saradnji, [illegible] mogućnostima [illegible]

[illegible] u ostvarivanju iz[illegible] skupštinama SR Makedonije. [illegible] pitanja značajna za [illegible] u sistemu, predočimo [illegible] usmeravana od teorije i [illegible] ostvarivanje Ustava.

I

Najpre se treba podsetiti na dva idejno-politička određenja prema značaju izvršne i upravne funkcije u društveno-političkom sistemu.

Prvo, i dan-danas postoji stara dilema: da li je demokratiji imanentan princip deobe vlasti ili princip jedinstva vlasti. Opredelivši se za ovaj drugi princip, politički sistem socijalizma diferencirano primenjuje jedinstvo vlasti. Jugoslovensko iskustvo evoluira od početnog stava Ustava od 1946. godine o vladi kao najvišem izvršnom i upravnom organu državne vlasti, preko izvršnog veća kao političko-izvršnog organa skupštine, do sadašnjeg određenja o skupštini i njenom izvršnom organu. Prema tome, suštinu načela o jedinstvu vlasti ne shvatamo u njezinom organizacionom totalitetu ili hijerarhijskim odnosima, već u otvaranju mogućnosti za široko neposredno samoupravljanje radnih ljudi i građana, čime treba da se prevladava opasnost otuđenja i sprečava birokratizam, a sve u težnji da, kao što je tražio Lenjin, državni organi i njihovi funkcioneri ne budu gospodari nad društvom, nego da služe čoveku. Praktična konsekvencija toga određenja jeste takozvano načelo skupštinske vladavine, pri čemu se sada skupština konstituirana na delegatskom principu javlja kao organ društvenog samoupravljanja i najviši organ vlasti.

Međutim, i to se načelo ne bi smelo shvatiti bukvalno. Skupština niti može, niti pak treba da odlučuje o svemu i svačemu, i sve to sama i da izvršava. Zbog toga izvršnu funkciju skupština dodeljuje svome posebnom organu, precizirajući njegova prava i dužnosti koja su načelno određena Ustavom. Ovo je posebno očigledno iz ustavnih odredaba: da je u vezi s izvršnom i upravnom funkcijom skupština ovlašćena da utvrđuje osnove organizacije i nadležnosti organa opštine, odnosno Republike; da osniva organe uprave, bira, imenuje i razrešava funkcionere; da se stara za sprovođenje utvrđene politike, propisa i drugih opštih akata; da utvrđuje politiku izvršenja propisa i drugih opštih akata i obaveza organa i organizacija u vezi s tim poslovima; da vrši političku kontrolu nad radom svog izvršnog organa, organa uprave i funkcionera. Drugim rečima, u tehničko-pravnom smislu inaugurirani su određeni međusobni odnosi u kojima su izvršni organi politički odgovorni pred delegatski konstituiranim skupštinama, dok nad delovanjem i aktima organa uprave određenu kontrolu vrše pored skupština i izvršni organi, a posebno sudovi. Međutim, svi državni organi, kao „neophodni opšti oblik vlasti radničke klase i radnog naroda“ (Program SKJ), podležu društvenoj i javnoj kontroli koju sprovode radni ljudi i građani preko svojih društveno-političkih organizacija.

Drugo, izvršna i upravna funkcija su bile i ostaju predmet interesovanja organizovanih subjektivnih snaga našeg društva. To je smisao kategoričnih stavova Rezolucije o aktuelnim idejno-političkim zadacima SKJ u ostvarivanju Ustava SFRJ, donete na Desetom kongresu SKJ, kao i odgovarajućih rezolucija donetih na kongresima saveza komunista u svakoj republici.

potreba samoupravljanja u oblasti udruženog rada, s druge strane, terali su opštinsku skupštinu da deo njenih prava i dužnosti prenosi na savete, ovlašćujući ih da u njeno ime vrše određene nadležnosti. U praksi se to pretvaralo u naglašeniju ulogu uprave, koja je faktički zajedno sa savetima skupštine zapadala u pragmatizam. Predsednik skupštine, previše opterećen brojnim problemima i pritisnut objektivnim teškoćama, često je poistovećivao sebe sa stavovima uprave, zanemarivao je svoju ulogu predstavljajući se sve više kao „jaki predsednik", te je i to, sem ostalog, doprinosilo pojavi takozvanih opštinskih slučajeva kao izraz borbe da se obezbede određene pozicije koje nose privilegije.

Radi prevladavanja tih i sličnih teškoća izražavane su, posebno prilikom pretresa nacrta sadašnjih ustava, različite ideje i sugestije. Konačno, Ustav je odredio sadašnju organizaciju opštinske skupštine i njenog izvršnog organa i organa uprave. Ako se ima na umu stanje do donošenja Ustava, može se izvući pouka da organizacioni oblici vlasti i samoupravljanja, premda imaju veliki značaj, ne rešavaju sve sami po sebi. Ipak se podsetimo da samo stalna, svesno usmeravana akcija radničke klase, ostvarivana kao revolucionarna suština samoupravljanja i vlasti, može imati trajni uticaj na tok društvenog i političkog razvitka. Na to je potrebno podsećati se to pre što će se i sada, kada se počinju sprovoditi u život novi oblici organizovanja i delovanja, javljati brojni problemi i teškoće, nesporazumi ili zanemarivanje pouka. U tom smislu, štetno bi bilo ako se smatra da čin konstituiranja izvršnog veća opštinske skupštine znači i automatsko obezbeđenje efikasnosti. Naprotiv, treba polaziti od pretpostavke da samo ako svaki organ i organizacija, u svom delokrugu, neprekidno vode borbu i uspevaju da budu efikasni, postojaće i opšta efikasnost opštine, odnosno čitavog društva. Naravno, i to znači da će izvršno veće uspešno delovati ako obezbeđuje da se ta pretpostavka sprovodi u praksi.

Već se sagledava dilema o potrebi da postoje neka radna tela oko izvršnog veća. Nezavisno od toga kakav bi naziv ona dobila (na primer, odbori, komisije izvršnog veća), čini nam se da bi ta tela kao metod delovanja bila od praktične koristi. Njihov bi zadatak, pored ostalog, mogao biti, na primer, otvaranje izvršnog veća da i do njega dopiru, odnosno da od njega potiču određene ideje i inicijative za vršenje njegovih funkcija. U tu svrhu, kao članovi tih tela mogli bi biti uključeni stručnjaci i „ljudi nauke", građani i radni ljudi s ličnim afinitetom za pitanja iz određenih oblasti društvenog života (pravo, obrazovanje, finansije itd.). Ta bi tela prethodno razgledala (pripremala) materijal za sednice izvršnog veća i davala bi svoje sugestije i mišljenja. Naravno, ako bi se ideja o tim telima pozitivno ocenila, trebalo bi sagledati njene konkretne dimenzije i otpočeti primenu u onoj meri koju nalažu realni odnosi i potrebe.

IV

Opština je u našem društveno-političkom sistemu, pored ostalog, ključna tačka u ostvarivanju politike i mera, odnosno pravnih i političkih akata u ostvarivanju izvršne i upravne funkcije. U tome i jeste smisao utvrđivanja prava i dužnosti opštine u Ustavu. Zbog toga, kada se prave konstatacije i zaključci o efikasnosti sistema na nivou globalnog društva, uveliko se to odnosi na opštinu, odnosno na njene organe. Sa tog gledišta je potrebno osobitu pažnju obratiti na rad svakog organa, naročito na rad organa uprave. Sadašnja rešenja u opštinskim statutima i drugim aktima kao da još nisu celovita. Ima se utisak da se izvršno veće opštinske skupštine podrazumeva kao organ vlasti i dominacije nad svim opštinskim organima uprave. Ako tako bude u praksi, to će biti dvostruko štetno. S jedne strane bi se izgubila samostalnost upravnih organa, dok bi se, s druge strane, izvršno veće poistovećivalo sa njima, odnosno i sâmo bi se pretvaralo u upravni organ. Tako bi se opet produžavale manifestacije predsedničkog sistema, iako iz suštine skupštinskog sistema proizlazi da, na primer, organ koji je ovlašćen da utvrđuje politiku ne može preduzimati i upravne mere, odnosno donositi upravne akte. Jer time bi se izvršno veće opštinske skupštine nepotrebno opteretilo, zbog čega bi teško ostvarivalo svoju osnovnu, to jest izvršnu funkciju. I jedno kao i drugo opet bi vodilo u neefikasnost.

U toj oblasti se ne sme ispuštati iz vida da se u očima radnog čoveka i građanina ceo društveno-politički sistem ocenjuje preko stepena efikasnosti. Od toga koliko efikasno deluju samoupravni i državni organi u rešavanju osnovnih i svakodnevnih problema razvitka zavisi i prihvatanje ili odbijanje premisa sistema. Drugim rečima, delegatski princip i skupštinski sistem mogu se afirmirati ako su i koliko su efikasni. Prema tome, ostaje i dalje kao pitanje od velikog značaja odnos uprava—građanin, to jest osposobljavanja organâ uprave da na vreme i efikasno ostvaruju slobode, prava i odgovornosti i društveno-ekonomski i politički položaj radnog čoveka i građanina.

Međutim, s obzirom na to što smo sada na početku u ostvarivanju jednog novog skupštinskog sistema, čija je samoupravna osnova široka i koji će se još više omasovljavati i postavljati nove zahteve, sve značajnije postaje i pitanje sigurnog poznavanja potreba i dimenzija preobražaja uprave i njenog sve većeg uključivanja u opšti proces deetatizacije, koji je sam po sebi protivrečan jer zahteva i nalaže podruštvljavanje državnih funkcija, a u isto vreme i efikasnost državnih organa. Taj problem osposobljavanja uprave da odgovara novim rastućim potrebama skupštinskog sistema sastoji se od više komponenata. Na ovom mestu mogu se nabrojati samo one osnovne: dugoročna kadrovska politika, neprekidno osavremenjavanje stručnih i političkih znanja radnika u upravnim organima, organizacija i metode delovanja (ponekad se i sada izražava dilema: jedan organ ili više organa za vršenje inspekcijskih funkcija), obezbeđenje odgovarajućih materijalnih pretpostavki za rad, unošenje savremene tehnike, stvaranje moderno uređene

dokumentacije ili, ukratko, unošenje takozvane savremene tehnologije upravnog delovanja. Pitanje je do koje mere je svaka od tih komponenata dovoljno sagledana. Baš zbog toga je neophodno potrebno da se organizuju solidna proučavanja i da se utvrdi sistem mera kojima će se pravovremeno i odgovorno prevladavati tradicionalno stanje ili improvizacije i slučajnosti, afirmirajući nove sadržaje na osnovi efikasnosti i uvećane stručne i političke odgovornosti pred radničkom klasom i radnim ljudima, odnosno pred njihovim delegacijama i skupštinama konstituisanim na delegatskom principu.

Sa te tačke gledišta izgleda veštačka dilema o tome ko je sada starešina uprave — sekretar opštinske skupštine ili sekretar izvršnog veća. Čitavo stanje ukazuje na to da su u opštine čak i bukvalno preneti međusobni odnosi republičkih organa.

Ako je teže diferencirati političko-izvršnu funkciju od izvršne, to nije tako u pogledu upravne funkcije. Baš zbog toga se samostalnost organa uprave, naravno, u okviru prava i dužnosti, ne mora i ne sme nijednog trenutka dovesti u pitanje. U vezi s tim ponegde se još iskazuju razmišljanja: šta je organ uprave u opštini, to jest da li su to pojedina odeljenja, ili sva odeljenja sa starešinom na čelu čine jedan organ. Smatramo da će u razrešavanju te dileme, tamo gde ona postoji, najbolje biti da se polazi od klasičnog kriterijuma, to jest upravni je onaj organ koji je ovlašćen da vodi upravni postupak i da donosi upravne akte. Takav opštinski organ uprave, laički izraženo, vertikalno je povezan s odgovarajućim republičkim organom uprave, najneposrednije u upravnom postupku. Prema tome, organ uprave je i odeljenje komunalnih poslova, uprava prihoda i slično s obzirom na to što donose upravne individualne akte. Kao takvi, oni imaju određenu samostalnost koja im se ne sme ograničavati. Jedino tada kada je reč o ostvarenju samoupravnih prava zaposlenih u organima uprave, svi zaposleni u svim organima uprave sa sekretarom na čelu, sa sekretarom koji ima zakonom utvrđena ovlašćenja (naredbodavac u ostvarivanju budžetskog predračuna, ovlašćenja da učestvuje u donošenju određenih, samoupravnih akata zaposlenih u upravi itd.), sačinjavaju jednu radnu zajednicu. Zbog svega toga nam se čini da funkciju sekretara izvršnog veća ne treba suviše naglašavati. Ovo treba imati na umu zbog toga što većina opštinskih statuta ovlašćuje sekretara izvršnog veća da koordinira delovanje starešina organa uprave. Može se pretpostaviti da će to ovlašćenje praktički značiti da sekretar izvršnog veća koordinira upravu iako je Ustav kategoričan u tome da su usmeravanje i usaglašavanje rada organa uprave pravo i dužnost izvršnog veća, odnosno drugog odgovarajućeg kolegijalnog izvršnog organa, za šta je on i odgovoran pred opštinskom skupštinom. Uostalom, iz Ustava proizlazi da ta prava i dužnosti izvršnog veća treba da se ostvaruju za jednoobraznu primenu zakona i drugih akata, odnosno za ostvarenje politike, za efikasno izvršenje zadataka. Očevidno je da takve i slične funkcije pripadaju kolegijalnom izvršnom organu, odnosno veću.

V

Jednu od značajnijih pretpostavki za ostvarivanje ustavnih načela čine odnosi između opštinskih i republičkih organa, pri čemu treba i dalje negovati metod saradnje na svim područjima, a naročito u delovanju izvršnih i upravnih organa. Uostalom, i u tom pitanju Ustav je jasan. Naravno, ta saradnja pretpostavlja da nema hijerarhijskog odnosa u negativnom smislu reči, već da ona obezbeđuje funkcionalnu povezanost koja se zasniva na pravima i dužnostima što su partnerima utvrđeni Ustavom i opštinskim statutom, odnosno zakonom. Sve to proizlazi iz karaktera našeg društveno-političkog sistema, u kome su samoupravna prava višedimenzionalna. S druge strane, u pledoajeu o toj saradnji ne sme se zanemariti njena različnost kada se ona sprovodi kao saradnja na relaciji republika—federacija. Jer saradnja republika—federacija predstavlja specifičnost našeg federalizma. Međutim, republika nije federacija opština, te su zbog toga i odnosi između republičkih i opštinskih organa drukčiji. Saradnja i između njih je neophodnost efikasnog delovanja, ali izraženi su i odnosi dimenzioniranja prava i dužnosti pojedinih organa i organizacija.

U tom kontekstu treba razvijati i dinamičnije odnose između opštinskih izvršnih i upravnih organa. Pitanja organizacije i metoda rada i konkretni zadaci (na primer, pripreme projekcije privrednog i društvenog razvitka, kretanje privrede, ostvarenje stabilizacionog programa, sprovođenje „zelenog plana", suzbijanje antisocijalističkih pojava itd.) mogu uspešno biti sagledavani i rešavani samo u pomenutoj saradnji. Pri tome ostaje potreba da se opštinske skupštine i njihovi izvršni i upravni organi javljaju češće s inicijativama za savetovanja i druge oblike saradnje i dogovora, nudeći svoj materijal kao predmet rasprave. U tom pogledu osobito značajno i odgovorno mesto imaju zajednice opština i Stalna konferencija gradova Jugoslavije u zalaganju i davanju inicijative za stalnu i neposrednu saradnju, dodiri sa njima, a razni oblici zajedničkog sagledavanja problema i delovanja na njihovom rešavanju ne smeju biti strogo formalni i šablonizirani, već saobraženi potrebama života.

☆

S obzirom na sve ono što je poznato o karakteru opštine, na kraju se može pomenuti i mogućna opasnost od preterivanja u normativističkom uobličavanju odnosa u opštinama.

Nezamislivo je razvijanje i obezbeđivanje demokratije ako nije utvrđen okvir prava i dužnosti svakog od učesnika u odlučivanju. To je od naročitog značaja za izvršnu i upravnu funkciju, koje se po logici objektivnog razvitka u današnje vreme pretvaraju i u zastrašujuću silu. Birokratizam i tehnokratizam nisu ni za naše prilike samo mislene imenice. Međutim, normativizam kao negativna tendencija može ići sa-

mo „naruku“ tim i sličnim opasnostima. Opština je bila i ostaje osnovna samoupravna zajednica ljudi, a opštinska skupština i njeni organi stoje najbliže radnim ljudima i građanima. Zbog te činjenice preterani normativizam je potencijalna opasnost koja preti da „okameni“ odnose, neutrališe uticaj i prekine učešće radnog čoveka i građanina u ostvarivanju samoupravljanja i vlasti radničke klase. Baš stoga je neophodno potrebno organizovati oblike delovanja delegacija, opštinske skupštine i njenih organa, odnosno organa republike, preko kojih se vodi dijalog i tako dolazi do odluka, odnosno ostvaruje proces deetatizacije i jačanja samoupravnog odnosa.

Milosav Ilijin

OSNOVE SLOBODNOG UDRUŽIVANJA ZEMLJORADNIKA

Odredbe Ustava SFRJ i ustavâ socijalističkih republika i autonomnih pokrajina koje se tiču društveno-ekonomskog položaja i udruživanja zemljoradnika čine značajan i složen kompleks promena u jugoslovenskom društvu. Takvo obeležje potiče iz stanja i prilika na agrarnom području jugoslovenske ekonomike.

Prvo, u socijalno-ekonomskoj strukturi jugoslovenskog društva poljoprivredno stanovništvo čini 38,2% ukupnog stanovništva. Prema rezultatima popisa 1971. godine, 42,5% aktivnog jugoslovenskog stanovništva ostvaruje svoju privrednu aktivnost u poljoprivredi (računajući tu i 3% aktivnog stanovništva poljoprivrednika na privremenom radu u inostranstvu), bez prehrambene industrije. Pri tome, u poljoprivredi se ostvaruje 18,3% jugoslovenskog društvenog proizvoda (1973)[1].

Drugo, oko 85% ukupnih obradivih poljoprivrednih površina nalazi se u posedu 2,599.522 individualna poljoprivredna gazdinstva, na kojima radi 95% od ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, dok je na ostalih 15% obradivih površina, na 1.745 društvenih poljoprivrednih gazdinstava, zaposleno oko 5% ukupnog broja aktivnog stanovništva u poljoprivredi. Pri tome, društveni sektor ostvaruje 46% ukupnih robnih fondova poljoprivrede, a preko tih roba 23% društvenog proizvoda ukupne poljoprivrede (obračunato po principu čiste delatnosti), dok individualna gazdinstva, sa učešćem od 54% u proizvodnji roba iz poljoprivrede, ostvaruju oko 77% društvenog proizvoda poljoprivrede. Već iz tih elemenata uočljivi su, u pogledu intenzivnosti i produktivnosti, veoma visoki rasponi između društvenog i privatnog sektora, koji su, međutim, još jače izraženi u pojedinim sektorima, a naročito oštro na sektoru individualnih gazdinstava[2], i to ne samo prema posedovnoj strukturi već i prema tehničkoj opremljenosti. Poseban vid tih raspona čine regionalne razlike u pogledu proizvodnih i tržišnih uslova razvoja poljoprivrede, kao što su pedološki uslovi, udaljenost od industrijskih središta, turističkih zona itd.

---

[1] Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, tabela 6, 9, 103—10.
[2] SGJ 1974, tab. 107—52, 53, 54.

Treće, na agrarnom sektoru postoje veoma različni društveni odnosi: najamni, akordni, sezonski, zakupnički i napoličarski, zatim porodični rad na sredstvima u ličnoj svojini, prosta kooperacija, povremeno udruživanje, poslovna saradnja raznih vidova između individualnih i društvenih gazdinstava, rad „na sic“ na sopstvenim sredstvima, a s materijalom i za račun društvenih organizacija, rad individualnih proizvođača sa statusom radnika u udruženom radu, odnosi na osnovi raznovrsnih imovinskopravnih modaliteta itd. i, naposletku, udruženi rad na društvenim sredstvima. Složenost tih odnosa još povećava objektivna raznovrsnost i promenljiva dinamika proizvodnje i drugih delatnosti u poljoprivredi tokom godine, a na socijalnom planu izloženost agrarnog sektora snažnom procesu transformacije, koju izražava visok procenat takozvanih mešovitih gazdinstava: 38% od ukupnog broja individualnih poljoprivrednih gazdinstava (1969)[8].

Odredbe Ustava SFRJ, ustavâ socijalističkih republika i autonomnih pokrajina same po sebi niti ukidaju, niti menjaju te odnose ni u jednoj njihovoj kategoriji, kao ni materijalne ni imovinskopravne okvire u kojima se oni uspostavljaju. One, međutim, postavljaju i utvrđuju principijelne osnove na kojima se uspostavljaju i mogu menjati odnosi u proizvodnji, na tržištu, u raspodeli i reprodukciji u poljoprivredi. Promene o kojima je reč proističu iz novog položaja i uloge rada i rezultata rada u određivanju materijalnog i društvenog položaja čoveka, što ako ne isključuje, ono uveliko onemogućuje sticanje materijalne koristi eksploatacijom tuđeg rada, kao i iz slobode i neotuđivog prava svih radnih ljudi da upravljaju svojim radom, uslovima i rezultatima svog rada, i to na osnovu ravnopravnosti i uzajamne odgovornosti.

Naročitu važnost za uspostavljanje novih odnosa u tako heterogenoj oblasti kao što je jugoslovenska poljoprivreda ima princip jednakog položaja radnih ljudi bez obzira na to da li rade na sredstvima u ličnoj svojini ili su udruženi u radu na društvenim sredstvima. Zajemčena im je, dakle, i potpuna sloboda u izboru pravnog modusa u društvenoj proizvodnji, kao elementarni uslov rada. „Zemljoradniku ili članu njegovog domaćinstva koji se bavi zemljoradnjom“, stoji u članu 61. Ustava SFRJ, „zajemčuje se pravo da, radeći sredstvima na koja postoji pravo svojine, ostvaruje ustavom utvrđen samoupravni položaj u socijalističkim društveno-ekonomskim odnosima, da raspolaže ostvarenim rezultatima svog rada, da zadovoljava svoje lične i društvene potrebe i da, na osnovu svog doprinosa, ostvaruje svoju socijalnu sigurnost na načelima uzajamnosti i solidarnosti.“

„U načelu“, na osnovu ličnog rada zemljoradnici imaju isti položaj i „u osnovi“ ista prava kao i radnici u udruženom radu društvenim sredstvima, kaže se u pomenutom članu Ustava, ako već nije mogućno da se „isti položaj“ postigne doslovno u svima njegovim pojedinostima (na primer, u tehnici oporezivanja, i slično), ono se preciziraju ista pra-

---

[8] *Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*, Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

va i obaveze u pogledu udruživanja rada i sredstava, kao i u pogledu odnosa razmene na tržištu, u kreditnim odnosima itd. No osnovno obeležje ravnopravnog položaja svih radnih ljudi u poljoprivredi sa položajem radnika u drugim delatnostima jeste njihovo pravo da udružuju svoj rad i sredstva rada u zemljoradničkim zadrugama i drugim oblicima udruživanja, kao i u organizacijama udruženog rada, na društvenim sredstvima. Ovo uključuje i „u načelu“ izjednačen položaj svih radnih ljudi u pogledu prava, obaveza i uzajamne odgovornosti u svim oblicima udruživanja. Na taj način svi zemljoradnici imaju isto osnovno pravo svih radnih ljudi u samoupravnom socijalističkom društvu — da dohodak ostvaren ličnim radom bilo u kom društvenom statusu (porodičnom radu, zadruzi, organizaciji udruženog rada) upotrebe za zadovoljavanje svojih ličnih i društvenih potreba, te da tako upravljaju svojim radom, uslovima i rezultatima svog rada.

Valja istaći da je to osnova kvalitativno novog položaja radnih ljudi u poljoprivredi u odnosu na sredstva na kojima rade, na rezultate rada i u pogledu uzajamnih odnosa. Društvena sredstva na kojima se radni ljudi udružuju u osnovne organizacije udruženog rada u društvenoj su svojini, a udruženi radnici imaju neotuđivo pravo da rade na tim sredstvima radi zadovoljavanja svojih ličnih i zajedničkih potreba, uz obaveze i uzajamne odgovornosti prema svim radnim ljudima — celokupnom samoupravnom društvu, u pogledu racionalnog korišćenja, obnavljanja, uvećavanja i usavršavanja tih sredstava kao materijalne osnove svog i ukupnog društvenog rada, ali se ta sredstva „ne mogu koristiti za prisvajanje tuđeg viška rada, ni za stvaranje uslova za takvo prisvajanje“ (Ustav SFRJ, čl. 12). Udruživanje u radu i rad na društvenim sredstvima nisu, dakle, monopol onih koji toga trenutka rade na njima, kao što ni veličina te materijalne osnove udruživanja u radu na društvenim sredstvima nije konačna, niti je njen razvoj ograničen monopolom onih radnika koji se na njima zatiču i konstituišu na osnovu Ustava. Naprotiv, radnici udruženi u radu na društvenim sredstvima obavezni su da uvećavaju ta sredstva, u skladu s planiranim proporcijama koje se utvrđuju samoupravnim putem, da bi se na tako stalno uvećavanoj materijalnoj osnovi udruživao sve veći broj poljoprivrednika, na sve višem tehničkom i ekonomskom nivou rada.

S druge strane, ni jedan vid udruživanja rada i sredstava u ličnoj svojini i sa sredstvima u društvenoj svojini ne može se upotrebiti za prisvajanje tuđeg rada, već svaki od njih automatski treba da doprinosi proširenju materijalne osnove udruživanja u radu na sredstvima u društvenoj svojini, te da tako omogućuje sve većem broju poljoprivrednika da se udružuju na društvenim sredstvima. Ne može se očekivati da to postane jedina motivacija i smer reprodukcije; naporedo s akumulacijom i proširenom reprodukcijom udruženog rada na društvenim sredstvima, preko OOUR, zadruga i drugih vidova udruživanja rada u poljoprivredi, neizbežno mora doći i do ekonomskog razvoja individualnih gazdinstava, s obzirom na ograničenu apsorpcionu moć radnih kontingenta u novoj tehnologiji, ali će tendencije proširene reprodukcije ekonomski neizbežno voditi ka srazmerno bržem razvoju i tehnološki

sve višem tehničkom nivou i intenzitetu proizvodnje i udruživanja na društvenim sredstvima.

U okvirima tih prava, obaveza i odgovornosti, potpuna sloboda izbora i obima udruživanja ostaje stalna odlika svih inicijativa i opredeljenja radnika i zemljoradnika. Na toj osnovi, dakle, odnosi udruživanja u radu na društvenim sredstvima postaju dominantan činilac razvoja poljoprivrede i ukupnih socijalnih preobražaja na agrarnom sektoru.

Potrebno je istaći da se takav status društvenih sredstava, odnosno motiv i smisao udruživanja na njima, razlikuje od „jezgra socijalizma" i monopolnog položaja preduzeća ovlašćenog da „sprovodi" politiku „unapređivanja" poljoprivrede, da „organizuje" seljake sa zadatkom da na osnovu ugovornih poslovnih odnosa — akumulira, i da tim putem „podruštvljuje" poljoprivredu. Kao što pokazuje zvanična statistika, a i napuštene njive, čak i u krajevima u kojima su uslovi za proizvodnju najpovoljniji, do ekspanzije društvenih gazdinstava i organizacija u poljoprivredi nije došlo, već se objektivna potreba društva za većom količinom poljoprivrednih proizvoda pretvorila u zahtev da država neprekidno (poreskim putem) obezbeđuje dodatna sredstva za proširenje površina u društvenoj svojini, odnosno da uređuje i privodi savremenoj obradi napuštene seljačke parcele. Razume se, takva potreba postojaće svagda kada je reč o velikim melioracionim objektima i drugim makroprojektima razvoja poljoprivrede i tržišta. No sigurno je da težište razvoja poljoprivrednog preduzeća, kao i svakog drugog, mora poticati iz njegovih sopstvenih razvojnih težnji i ekspanzivnih mogućnosti, koje dosadašnja konstitucija poljoprivrednih organizacija i sistem dohotka nisu mogli obezbediti (pogotovu ne u okolnostima depresiranih cena i nestabilnih uslova poslovanja).

Jedva da je potrebno objašnjavati zbog čega je izostala opisana uloga poljoprivrednih organizacija u „preobražaju" sela. Naime, zbog čega je „proizvodna kooperacija" poljoprivrednih organizacija s individualnim gazdinstvima, nakon početnog poleta krajem 50-tih godina, jenjavala i smanjivala se[4] po obimu, a pogotovu u pogledu intenziviranja proizvodnje i „podruštvljavanja" odnosa, — sve do preobraćanja tih odnosa u suprotnost od prvobitno zamišljenih. Umesto ekspanzije u proizvodnji, većina poljoprivrednih organizacija se tokom 60-tih godina „povlači" iz proizvodnje, zadržavajući za glavnu svoju delatnost — otkup seljačkih viškova proizvodnje, uz opadajući udeo u uslugama ili kreditiranju. Izuzetak donekle čine neki poljoprivredno-industrijski kombinati, čiji su prerađivački kapaciteti diktirali razvoj proizvodnje sirovina preko raspoloživih društvenih površina; no i u tim okvirima aktivnost oscilira u obimu i intenzitetu, zadržavajući se pretežno na uslugama ili višegodišnjem zakupu.

Na takvoj osnovi nastajali su uslovi — a na njima odnosi — upravo suprotni od prvobitno očekivanih: dolazilo je do odvajanja sredstava od proizvođača, do prisvajanja tuđeg rada, prividno u interesu

[4] SGJ 1974, 107—48, 49, 50, 51.

njih samih i razvoja socijalističkih odnosa, a stvarno suprotno od toga. I to na više linija. S jedne strane, po osnovu monopola na društvena sredstva za proizvodnju i na promet „viškova“ poljoprivrednih proizvoda na „poslovnom području“, uz stalnu strepnju da neko „spolja“ ne ugrozi taj monopol. Poznati su čak i primeri ne poslovne, već upravne zabrane seljacima da svoju robu „iznose“ sa područja „zadruge“, odnosno opštine, kako bi „akumulacija“ na tom prometu (povećana državnom premijom!) „ostala“ na opštinskoj teritoriji; u stvari, poslužilo je to polufeudalnom prisvajanju tuđeg rada, mahom u vidu ličnih dohodaka i drugih privilegija poluseljaka-polutrgovaca uposlenih u tom prometu. S druge strane, uslove za prisvajanje rezultata tuđeg rada i eksploataciju stvara i monopol seljačke (niske) proizvodnje, nisko zadovoljene tražnje, naročito specifičnih i sezonskih prehrambenih artikala, koji se izražava u jakim sezonskim oscilacijama troškova života.

Pretpostavke kvalitativno drukčijeg razvoja u oblasti poljoprivrede leže u kvalitativno drukčijim uslovima rada i udruživanja u radu, i to i u proizvodnji i u prometu, u čemu je dosadašnja praksa dovoljno instruktivna.

Suštinski značaj imaju u tome ustavne odredbe o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, na kome radni ljudi realizuju svoj rad i posredstvom koga ostvaruju svoje ekonomske i društvene interese i ciljeve. S obzirom na opisanu raniju praksu, nije teško ustanoviti važnost odredbe kojom je „zabranjeno udruživanje OUR i svaka druga delatnost i radnja organizacija i državnih organa koji su upravljeni na sprečavanje slobodnog kretanja i udruživanja rada i sredstava i slobodne razmene roba i usluga, ili na stvaranje monopolnog položaja na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu“ (Ustav SFRJ, čl. 255). Umesto toga, stvaraju se uslovi za slobodno kretanje i udruživanje rada, za slobodnu razmenu roba i sredstava reprodukcije, koji svakom ponuđaču ili potražiocu ostavljaju svagda otvorene mogućnosti da svoju potrebu zadovolji bilo na kojem delu i bilo sa kojim partnerom na čitavoj teritoriji Jugoslavije. Ovo uključuje i pravo svake organizacije udruženog rada da bilo u kom mestu Jugoslavije stupa u poslovne odnose, organizuje ili kreditira proizvodnju, vrši usluge drugim organizacijama udruženog rada, odnosno individualnim proizvođačima, da udružuje sredstva sa sredstvima drugih organizacija ili sa sredstvima individualnih proizvođača, njihovih ugovornih zajednica i zadruga, odnosno da prima individualne proizvođače u radne kolektive s određenim statusom, na primer, kao radnike u udruženom radu itd. Razume se, to ne isključuje takozvani teritorijalni princip organizovanja proizvođača, odnosno udruživanja njihovih organizacija u šire i kompleksnije organizacije različitog proizvodnog i imovinskopravnog sastava na određenom području; ali je stalna otvorenost svakog dela takvih organizacija, odnosno sloboda radnih ljudi da svoje aktivnosti i ekonomske interese ostvaruju na principima uzajamne odgovornosti i tržišta bilo sa kojom drugom organizacijom udruženog rada na teritoriji Jugoslavije, — dijametralno suprotna teritorijalnim monopolima i ujedno je garancija da će odnosi

koje proizvođači pod tim uslovima budu uspostavljali sadržati maksimum njihovih, a time i društvenih interesa i mogućnosti u razvoju.

To nesumnjivo daje nov kvalitet udruživanju rada u poljoprivredi, posebno na individualnom sektoru. Bitna nova crta toga udruživanja jeste oslobađanje shematičnosti organizacije. To se naročito tiče oblika udruživanja individualnih proizvođača, koji prestaju biti objekt, i postaju aktivni subjekt agrarne politike. Oni mogu stvarati trajne ili privremene ugovorne zajednice za raznovrsne zajedničke delatnosti, sa manje ili više uzajamnih radnih i imovinskih obaveza i odgovornosti za obezbeđenje sredstava u poslovanju s drugim privrednim subjektima, ali s istom odgovornošću prema samoupravnom socijalističkom društvu, koja proističe iz Ustava. Takvih zajednica može biti više na istoj teritoriji i za istu delatnost. One se mogu i udruživati međusobno, kao i povezivati i udruživati s organizacijama udruženog rada sa raznih teritorija, a uzajamni odnosi saugovorača mogu postepeno prerasti u odnose udruženog rada na društvenim sredstvima, ako u razvoju njihovih veza s organizacijom udruženog rada dođe do takvog interesa. Takođe, individualni proizvođači mogu osnivati i zemljoradničke zadruge, na osnovu propozicija koje se utvrđuju zakonima socijalističkih republika, ali koje sva pitanja što se tiču određivanja uzajamnih odnosa zadrugara i radnika zaposenih u njima prepuštaju statutu zadruge i sporazumevanju udruženih proizvođača, razume se, uz iste obaveze i odgovornosti u društvu koje imaju sve organizacije udruženog rada.

Takva „reafirmacija zadrugarstva“ u stvari je potpuno nova koncepcija udruživanja u poljoprivredi, lišena monopolizacije sredstava, shematičnosti i bilo kakve podređenosti ma kojem „višem“ obliku rada i organizacije ili cilju koji nije podudaran s ekonomskim interesima samih udruženih zemljoradnika, a preko njega s opštim interesima i ciljevima samoupravnog društva. Upravo se na tim pitanjima i prelamaju najveći problemi razvoja jugoslovenske poljoprivrede i transformacije dosadašnjih oblika organizacije i odnosa na agrarnom sektoru jugoslovenske privrede — u odnose samoupravno udruženog rada.

Nemanja Božić

„VOTERGEJT" — AFERA I KRIZA

Predsednik SAD Džerald Ford je prvi zvanični stanovnik Bele kuće u njenoj povesti koji je pristao da se pojavi pred jednim zakonodavnim telom, u ovom primeru pred Pravnim komitetom Kongresa, i lično odgovori na četrnaest pitanja o svojoj odluci da pomiluje svog prethodnika. Reč je, dakako, o Ričardu Niksonu, o slučaju poznatom u javnosti kao „Votergejt". Najvažnije u skupini tih pitanja bilo je da li je Ford, preuzimajući dužnost Predsednika SAD, obećao Niksonu da će ga pomilovati. Naravno, Ford je tu optužbu opovrgao.

Možda su pitanja koja je Pravni komitet Kongresa uputio Fordu najvažnija sa stanovišta delokruga njegovog rada, no ona nikako nisu najbitnija. „Votergejt" je, suprotno svom imenu (*votergeit* na engleskom znači: ustava, brana, gat), izazvao svojevremeno poplavu pitanja koja su se ticala suštine ustavnog poretka u SAD — ravnoteže izvršne, zakonodavne i sudske vlasti — i njegove budućnosti; pitanja na koja još nisu dati potpuni i pravi odgovori. Ta se pitanja ne odnose toliko na ličnost samog Niksona — na šta se u najnovije vreme ceo „Votergejt", u stvari, svodi u javnosti SAD — koliko na mesto i ulogu ustanove predsedništva u dosadašnjem razvoju ustavnog poretka u SAD; ne toliko na slovo i duh ustava te zemlje o ravnoteži izvršne, zakonodavne i sudske vlasti u njoj, koliko na stvarno stanje i odnose u ovom povesnom trenutku i, još više, u bližoj ili daljnoj budućnosti. Njih postavlja nemali broj pravnika, sociologa, politikologa, pa i političara u SAD i izvan SAD, zapravo svi oni koji dele bojazan da je u ovoj zemlji došao kraj (ili da se polako primiče kraj) društvu u kojem pojedinac-građanin i takozvani srednji sloj *(middle-class)* prevlađuju i daju svoj pečat vlasti u Vašingtonu. Uostalom, tvorci Ustava SAD („očevi naroda") svojevremeno su i propisali državni poredak u ovoj zemlji u ime pojedinca-građanina.

Zato će pravi epilog „Votergejta" biti tek onda kada se u SAD smire strasti oko Niksonove ličnosti, odnosno kada bude bilo mogućno razlučiti šta je (i u kojoj meri) u „Votergejtu" bilo politička afera, a šta (i u kojoj meri) kriza predsedničkog sistema u pravom smislu reči. Dotle će, svakako, biti još epizoda poput ove Fordove pred kongresnim Pravnim komitetom.

Običan posmatrač događaja teško da može razabrati šta je u slučaju „Votergejt" politička afera a šta ustavna kriza ako prethodno nije, bar delimično, obavešten o bitnim obeležjima ustavnog sistema SAD, pre svega o načelu podele vlasti na zakonodavnu (Kongres, Senat), izvršnu (Predsednik) i sudsku (Vrhovni sud). Pri tom je ustanova, odnosno dužnost Predsednika SAD svojevrsno trojstvo.

1. Predsednik SAD je u isto vreme šef države, predsednik vlade i vođa stranke (demokratske ili republikanske) na čijoj je, uopšteno rečeno, listi izabran u Belu kuću. On je šef države na osnovu Ustava SAD i shodno međunarodnom javnom pravu. Drugim rečima, Predsednik SAD kao šef države imao bi u načelu i pojedinostima ista prava i obaveze kao i svaki drugi šef suverene države. Ustav SAD, istina, nabraja pojedine dužnosti Predsednika SAD — na primer, da prima akreditive, ambasadore i druge zvaničnike stranih zemalja u posetu, što u isti mah znači i njegovo pravo da priznaje vlade i države u inostranstvu —, no pri tom ne određuje granice njegovog diskrecionog prava u tom smislu, osim što predviđa da je Senat SAD nadležan da utvrđuje povrede međunarodnog javnog prava.

Predsednik SAD može, takođe na osnovu Ustava SAD, da potpiše koji god hoće međunarodni ugovor ili sporazum, s tim što je potrebno da ga naknadno odobri (ratifikuje) Senat SAD, i to najmanje dvotrećinskom većinom glasova. No on može čak i Senatu uskratiti pregled nad ostalim spisima (o toku pregovora i drugim činjenicama) u vezi s tim ugovorima ili sporazumima ako sâm oceni da bi takav postupak štetio opštoj stvari, to jest javnom „interesu". Državne posete i svečane besede su, isto tako, oruđa „prestiža" Predsednika SAD koja mu ustav njegove zemlje pruža u odnosu na ostale grane vlasti, zakonodavnu i sudsku. Općenito, Ustav SAD predviđa za novije doba izuzetan sticaj diskrecionog prava u ličnosti Predsednika SAD kao šefa države kada su u pitanju odnosi s inostranstvom, kakav su nekad, poređenja radi, imali kraljevi i carevi (priznanje država i vlada, zaključenje međunarodnih ugovora i slično).

Baš te veoma široke odredbe čine da stvarna vlast koju šef države ima u SAD zavisi, s jedne strane, od opšteg stanja međunarodnih odnosa (rat-mir, „hladni rat" itd.), a, s druge, od veličine učešća njegove zemlje u svetskim poslovima uopšte: specifična, da tako kažemo, težina izvršne vlasti u SAD sa Belom kućom na čelu je utoliko veća u odnosu na zakonodavnu i sudsku vlast ukoliko svetom hara rat (Predsednik u Beloj kući je ujedno i vrhovni zapovednik oružanih snaga SAD!) ili ako u političkom životu SAD, općenito, spoljni poslovi bilo iz kojih razloga (na primer, „hladni rat" ili u naše doba „era" pregovora sa SSSR-om) imaju prevagu nad pitanjima unutrašnje prirode. To je pojava koja je i ranije, zapravo još od 1890, bila zapažena u svojoj postupnosti kada je reč o ustavnom uređenju SAD. To i jeste razdoblje u kojem su SAD počele da se okreću svetu; razdoblje koje, s izuzetkom perioda između 1932. i 1940, traje maltene do naših dana. S tim što su „hladni rat" između Istoka i Zapada nakon 1945. i istovremena trka u naoružavanju, koja je nadživela i sâm taj rat, dali toj pojavi poseban podsticaj i za-

mah, tako da je u naše doba došla do svog potpunog izražaja. Danas je Predsednik SAD, zahvaljujući upravo srazmerno velikom učešću SAD u svetskim poslovima u posleratnom razdoblju, povećao u praktičnom smislu svoju, to jest izvršnu vlast do kritične tačke, tako da nemali broj uglednih pisaca u ovoj zemlji i ostalom svetu već raspravlja o tome da je ravnoteža (na kojoj, u stvari, počiva podela) vlasti u Vašingtonu narušena u zabrinjavajućoj meri. Ruka Predsednika SAD, u prenesenom smislu, jeste na poluzi koja pokreće nuklearnu udarnu moć ove zemlje. Njegova je reč odlučujuća i za dejstvo ostalih oružanih snaga SAD širom sveta. Ukratko, veliko diskreciono pravo koje Predsednik SAD, u svojstvu šefa države, ima u svemu što se tiče odnosa SAD s inostranstvom može biti iskorišćeno — što je senator Vilijem Fulbrajt svojevremeno nazvao „arogancijom“ moći — u razne svrhe, pa i izvan onih koje su tvorci Ustava SAD ("oci naroda") prvobitno imali na umu. Jedna mogućnost u tom smislu je, na primer, da se SAD samozvano proizvedu u čuvara (policajca) međunarodnog poretka u celosti. Druga je, takođe primera radi, još zanimljivija sa stanovišta predmeta ovog napisa — da se poremeti dosadašnja ravnoteža vlasti u Vašingtonu u korist izvršnih organa, kojima u krajnjoj liniji rukovodi Bela kuća. Kažemo: može biti (ne mora!) iskorišćena, jer je u sklopu navedenih činjenica jasno da tako što znatno zavisi i od sâme ličnosti Predsednika SAD. Svedoci smo, međutim, da se u slučaju „Votergejt“ Nikson nije libio da baci zakonodavnoj i sudskoj vlasti rukavicu u lice, odnosno da joj uskrati pregled na činjenicama kojima u vezi s tim raspolaže (magnetofonske trake i drugo). On se pri tom pozvao na Ustav SAD i njegovo „temeljno načelo“ podele vlasti. No način na koji je tako postupio, a još više date okolnosti u kojima je to učinio ostavili su mesto sumnji da je njegova vlada smatrala tu podelu apsolutnom. A u tom slučaju jedva da bi moglo biti reči o stvarnoj ravnoteži zakonodavne, izvršne i sudske vlasti koja bi (ravnoteža) trebala da bude u osnovi te podele. Jer u praksi izvršna vlast u SAD, bez prave protivteže u zakonodavnoj i sudskoj vlasti, svakad ima veću mogućnost svog autonomnog rastenja baš na račun vlasti zakonodavne i sudske.

2. Nikson nije jedino iz svojstva šefa države crpao snagu u svojoj borbi sa zakonodavnom, pa i sudskom vlašću povodom „Votergejta“ (pomenimo njegovu ličnu ulogu u „eri“ pregovora sa SSSR-om i NR Kinom, eri koju je pre toga proglasio glavnim temeljom sopstvene spoljnopolitičke „doktrine“). On se u ovom slučaju uveliko oslonio i na položaj predsednika vlade, koji isto tako ima kao Predsednik SAD. U tome mu je, opet, u mnogo čemu išao naruku dosadašnji razvoj ustavnog poretka SAD, odnosno njegovo delovanje u stvarnom političkom životu ove zemlje.

Predsednik SAD je, dakle, i predsednik vlade. U tom svojstvu, on je prema Ustavu SAD na čelu izvršne vlasti u svojoj zemlji i njome isključivo rukovodi. Kao predsednik vlade, on se prvenstveno bavi domaćim poslovima. Stoga ima pravo veta na zakonske propise koje proglašava Kongres SAD (Kongres ih nakon toga može ponovo osnažiti samo dvotrećinskom većinom glasova svojih članova). Jedino ograni-

čenje pak koje zakonodavna vlast njemu nameće jeste to da Senat SAD odobrava, tačnije pristaje na njegova naimenovanja najviših činovnika u državnoj upravi.

Ukratko, Predsednik SAD ima veoma velika ovlašćenja i kao predsednik vlade. Taj njegov položaj je od vremena tvoraca Ustava SAD srazmerno jačao, gotovo uporedo s opštim privrednim razvojem u ovoj zemlji, a u tom sklopu — s pojavom džinovskih preduzeća čije je poslovanje već krajem prošlog veka obuhvatilo sve američke savezne državice, a u novije, posleratno vreme premašilo i granice samih SAD (multinacionalne ili transnacionalne kompanije). Taj privredni rast je, u stvari, postepeno snažio saveznu vlast u Vašingtonu na račun vlasti u državama američkog saveza, a u njenom vrhu — izvršnu vlast, odnosno položaj Predsednika SAD, nauštrb zakonodavne i sudske vlasti. To je, kao slika u ogledalu, odslikavalo put kojim se u svom razvitku kretao prvobitni finansijski kapital u SAD: prvo, od sve veće trgovine robom i uslugama između saveznih državica do razmene činilaca proizvodnje među njima (radna snaga, kapital i „menadžment“); i drugo, od trgovine u užem smislu reči (razmena roba i usluga) s inostranstvom do *internacionalizacije* proizvodnje u svetskim razmerama, gde džinovska međunarodna preduzeća sa sedištem u SAD izvoze u strane zemlje celokupne činioce proizvodnje, uključujući i tehničko i tehnološko znanje i umeće *(know-how)*. Ta internacionalizacija proizvodnje — što nije slučaj s internacionalizacijom kapitala, koja je prethodna, propratna pojava prvoj i samim tim uži pojam od nje — došla je do potpunog izražaja posle drugog svetskog rata, naročito počev od šezdesetih godina, zahvaljujući između ostalog i opštem stanju međunarodnih odnosa (položaj SAD u svetu). Ona u novije vreme nije više ni stvar samih SAD: džinovska međunarodna preduzeća s razgranatim poslovima širom sveta postala su maltene redovna pojava i u drugim velikim kapitalističkim zemljama (Japan i druge). Svet klasičnih ekonomista Adama Smita i Davida Rikarda, svet u kojem su države jedine „jedinice“ koje međusobno razmenjuju robe i usluge i pri tom teže da mogućnu zaradu čuvaju u zlatu (ili, kao danas, u „papirnom zlatu“ — posebno pravo vučenja u sklopu Međunarodnog monetarnog fonda), time je konačno na zalasku. Međunarodna preduzeća su u naše vreme takođe „jedinice“ koje, sa svoje strane — često uprkos, a još češće uz saglasnost vlada svojih matičnih, ali i drugih država — utiču na međunarodne robne, novčane i druge privredne tokove u svetu.

Budući i same unutar sebe svojevrsni politički poredak (opšta strategija u sklopu koje se razvijaju, stručna međunarodna „elita“ rukovodećih ljudi, čak zajedničke oznake ili boje koje nose njihovi službenici i radnici), te multinacionalne kompanije teže, kada je reč o SAD, da utiču na političku vlast, utoliko pre i utoliko više što su u ovoj zemlji ekonomska i politička moć u samom ustavnom poretku odvojene jedna od druge znatno više nego, recimo, u zemljama Evrope. To je, u stvari, prazan prostor u kojem je mogućan uzajamni uticaj ili, čak, saradnja koju mnogi pisci i u SAD nazivaju korporativizmom na američki način [illegible] izvršnih organa velikih preduzeća i izvršne vlasti u SAD.

Uzajamni, jer ta velika međunarodna preduzeća na izvestan način omogućuju i izvršnoj vlasti u SAD da u svom cilju, a njihovim posredstvom, upliviše na privredu, što joj inače ustavno uređenje umnogome otežava. Uostalom, zar se većina zvaničnika u izvršnoj vlasti u Vašingtonu već ne bira iz redova visokih službenika (menadžera) u najkrupnijim američkim preduzećima, i obrnuto? Nije li u ovom slučaju reč o još jednom znaku, između mnogih znakova, da je došao kraj SAD kao društvu u kojem preovlađuju takozvani srednji slojevi *(middle--class)* i tome saobrazna vlast u Vašingtonu?

Ukratko, ima osnova za pretpostavku da, u okviru sadašnjeg ustavnog poretka u SAD, počinju da se stvaraju novi odnosi koji se ispoljavaju:

(1) u stvarnoj ili prećutnoj sprezi između ekonomske i političke moći;

(2) u pravnoj, podzakonskoj vezi, to jest vezi na administrativnom nivou, između tih dveju moći, vezi koja jača izvršnu vlast mimoilazeći zakonodavnu i sudsku vlast u Vašingtonu, i

(3) u stvaranju korporativnih tela (direkcije, komore itd.) koja smanjuju ulogu i značaj pojedinca-građanina u političkom životu uopšte, pojedinca u čije ime je Ustav SAD u svoje vreme i donesen.

Te unutrašnje promene u ustavnom ustrojstvu SAD, promene koje su zasad još u zametku, imaće, smatra se, sve više za posledicu sledeće:

(1) federalizam će postati stvar koja postepeno ali sigurno iščezava, uprkos „participatornoj demokratiji", tom političkom pokretu novijeg doba u SAD;

(2) umesto federalnih jedinica, najznačajniji stvarni činioci ustavnog poretka SAD postaće velike multinacionalne kompanije i korporacije, a, isto tako, i druge značajne društvene grupacije i organizacije;

(3) u tom sklopu, izvršna vlast u Vašingtonu dobiće prevagu nad zakonodavnom i sudskom vlašću, kao što je, uostalom, već slučaj i s mnogim drugim savremenim kapitalističkim državama koje su u suštini administrativne, odnosno birokratske;

(4) granica između spoljnih i domaćih poslova će se zamagliti, pa najposle i izgubiti, što će još više ići u prilog ustanovi Predsednika SAD, i

(5) sadašnji ustavni sistem u SAD će ili delovati *ekstraordinarno*, ili će pasti u zaborav, ostajući mrtvo slovo na papiru. Imajući, najverovatnije, to na umu, jedan od glavnih učesnika „Votergejta", Niksonov savetnik Erlihman, ne tako davno je cinično izjavio pred senatskom komisijom da je Ustav SAD „zastareo" ...

Nije potrebno posebno naglašavati da je reč o pojavama u nastanku, te da nije uputno proricati kakav će vid na kraju, kada prevladaju u stvarnosti, imati. Toga su svesni i pisci u SAD i izvan njih koji se tim pitanjem već sada potanje bave. „Votergejt" je samo podstakao ranije njihove sumnje u pogledu budućnosti ustavnog sistema SAD, koji je dosad, bar što se tiče ravnoteže izvršne, zakonodavne i sudske vlasti, izdržao probe.

3. Predsednik SAD je, naposletku, i vođa stranke koja je stajala iza njega na izborima, i to na osnovu prava običaja. Ono što „Votergejt" čini političkom aferom jeste baš to što je Niksonova vlada na prošlogodišnjim predsedničkim izborima bila umešana u borbu za vlast (izjava bivšeg Niksonovog sekretara za unutrašnje poslove Mičela da je „Niksona trebalo spasavati od njega samog", odnosno osigurati ponovni njegov izbor „na svaki način") i što se pri tom služila sredstvima koja se kose sa zakonom (provala u „Votergejt", u sedište Demokratske stranke).

„Votergejt" je učinilo ustavnom krizom to što je Nikson, pozivajući se na ustavno načelo podele vlasti, odbio da nadležnim zakonodavnim i sudskim organima SAD pruži dokaze da nije lično znao za te protivzakonite pothvate najbližih svojih saradnika. On je, ukratko, smatrao da je njegova reč dovoljna u tom smislu. To pak što je jedna politička afera te vrste prerasla u ustavnu krizu, navodi na misao da je i dvostranački partijski sistem u SAD bio u isto vreme u krizi.

Istina, Nikson je pao na „Votergejtu", i to bi se moglo uzeti kao dokaz da ustavna ravnoteža vlasti u SAD nije poremećena u prilog izvršne vlasti. Ali ne treba zaboraviti ulogu koju je u slučaju „Votergejt" odigrala štampa u SAD koja je podržala zakonodavnu i sudsku vlast protiv Niksona i, zapravo, okrenula biračko telo u ovoj zemlji protiv njega. A štampa nije ustavni činilac u užem smislu. Stoga je na mestu i pitanje šta bi bilo s Niksonom u ovom slučaju da je štampa u SAD bila, recimo, neutralna. To na izvestan način i danas osnažuje navedene tendencije koje je „Votergejt" pojačao u pogledu budućnosti sadašnjeg ustavnog poretka SAD.

Prikazi

Dr Jovan R. Marjanović: Delegatski sistem i politička reprezentacija

(Institut za političke studije FPN, Beograd, 1974, strana 152)

Između više teorijskih priloga koji su u poslednje vreme objavljeni sa ciljem da objasne suštinu uvođenja delegatskog principa u naš društveno-politički sistem, ovo delo, pisano jasnim i jezgrovitim stilom, zaslužuje pažnju i zbog svoje aktuelnosti i zbog metodologije razmatranja problema. Za sve aktivne pobornike samoupravne organizacije jugoslovenskog društva ono će značiti nezamenljiv priručnik u njihovoj borbi za doslednije podruštvljavanje politike kao otuđene sile iznad društva. Jer delegatski skupštinski sistem nije ništa drugo do prevladavanje politike i političkog predstavljanja, dovođenje do kraja procesa oslobađanja društva i čoveka. Autor je uspeo da pomiri dve na izgled suprotstavljene vrednosti: da delo bude strogo naučno zasnovano, a opet i pristupačno široj čitalačkoj publici.

Pored uvoda, u kome autor iznosi genezu političkog predstavljanja — od antičke demokratije do radničke delegacije u savremenom jugoslovenskom društvu — delo sadrži pet poglavlja koja tematski, svako ponaosob, predstavljaju posebnu celinu.

Političko predstavljanje je veoma staro kao oblik društvene organizacije i odlučivanja i ono datira još iz antičkih vremena. Pojavilo se u antičkoj Grčkoj i Rimu, upravo onda kada se ove društvene zajednice počinju klasno diferencirati, a na osnovu stepena razvijenosti materijalne proizvodnje i proizvodnih odnosa u društvu. Pre toga, u rodovsko-plemenskoj organizaciji društva, političkog predstavljanja nije bilo, odluke su se donosile neposredno na skupštinama svih građana (eklezija u Atini i komicija u Rimu). Međutim, sa pojavom klasa vladajuća robovlasnička klasa svoju ekonomsku prevlast želi da iskoristi i za političku dominaciju u celom društvu, pa sve rodovsko-plemenske skupštine nastoji da zameni političkim telima, konstituisanim na predstavničkoj osnovi. Tako se u Atini javljaju bule, a u Rimu senat, kao najviša predstavnička politička tela. Ova predstavnička tela označavaju prelaz sa rodovsko-plemenske na klasnu organizaciju društva.

U ranom feudalizmu, kada već prevladava vanekonomska prinuda, političko odlučivanje, vlast, potpuno je spojena sa svojinom, feudalci su apsolutni gospodari na svom posedu. Vlast je za njih vanzemaljskog porekla, od boga podarena, kojoj se treba bezuslovno pokoravati. „Ove religiozno-političke ideje zadržaće se, u raznim varijantama, sve do razvijenog feudalizma, odnosno do staleške monarhije“ (str. 12).

Tek s pojavom staleških skupština uspostavlja se političko predstavljanje kao prvi razvijeni klasni oblik ograničavanja feudalne vlasti. U to vreme na scenu stupa i mlada buržoazija, koja kroz sukob, najpre s feudalnom aristokratijom, a zatim i s apsolutnom monarhijom, razvija oblike političkog organizovanja društva na uzorima antike. Međutim, antički oblici demokratije ne omo-

gućuju mladoj buržoaziji, kao ekonomski vladajućoj klasi, da bude i politički dominantna snaga društva, te se ona bori za uspostavljanje demokratije čiji je rodonačelnik Monteskije. Ali političko predstavljanje zasnovano na jednakosti i opštem pravu glasa biće opet, kao i u antici, zloupotrebljavano; masovno učešće u političkom odlučivanju se drastično ograničava, klasična politička reprezentacija postaje oblik monopolizacije i osamostaljivanja političke vlasti buržoaske klase.

U Pariskoj komuni radnici su svoju političku vlast, koju su prvi put u istoriji uspeli da uspostave, organizovali na najširoj osnovi, uz neposredno učešće radničke većine putem delegacija i sistemom delegiranja.

U toj istorijskoj retrospektivi pisac nam izlaže evoluciju političkog predstavljanja od antike do radničkih delegacija, po kojoj političko predstavljanje prerasta iz rodovsko-plemenskog u klasično političko predstavljanje, a ovo se svojom negacijom pretvara u delegatski sistem. Doduše, delegatski sistem se u procesu evolucije takođe pojavio kao oblik klasno-političkog predstavljanja radničke klase, ali samo kao prelazni oblik do potpunog oslobođenja čoveka u besklasnom društvu.

U uvodnom delu autor razmatra i pojam, istorijsku genezu i evoluciju delegatskog sistema, počev od Pariske komune do Lenjinovih sovjeta i naših narodnooslobodilačkih odbora.

Kriza klasične političke reprezentacije u kapitalističkom društvu, u političkoj teoriji poznata i kao kriza buržoaskog parlamentarizma, predmet je razmatranja u prvom poglavlju knjige. Tu se čitalac najpre upoznaje s najpoznatijim buržoaskim teorijama političkog predstavljanja — Rusoovim, Lokovim i Monteskijeovim, zatim i s teorijom elitističkog birokratsko-tehnokratskog predstavljanja, kao i s marksističkom kritikom klasične političke reprezentacije. „U stvari“, kaže autor, „klasična politička reprezentacija kao oblik buržoaskog političkog predstavljanja služi isključivo ekonomski vladajućoj klasi samo kao sredstvo za obezbeđivanje političkog legaliteta toj njenoj nadmoći. Na tome se zaustavlja demokratska i društvena funkcija klasične političke reprezentacije, ograničena, dakle, klasnim egoizmom vladajuće klase“ (str. 52). Međutim, čim su iole dovedeni u pitanju interesi vladajuće klase, klasična politička reprezentacija gubi svoje značenje, a parlament, kao osnovna poluga političkog predstavljanja, zapada u krizu, ceo sistem, u stvari, zapada u krizu.

U sledećem poglavlju pisac razmatra razvoj našeg skupštinskog sistema, od Avnoja do delegatskih skupština. Konstatuje da se organizacija našeg skupštinskog sistema začela u revoluciji, a u posleratnom razdoblju se menjala, u skladu s opštim razvojem društva. Najznačajniju promenu predstavlja uvođenje Veća proizvođača, a naročito je veliki korak učinjen Ustavom iz 1963. godine, kada je uvedeno više veća radnih zajednica konstituisanih po pojedinim oblastima rada. Uvođenje tih veća u skupštinski sistem značilo je veliki napredak u razvoju samoupravljanja. Time se praktički stvara nova koncepcija našeg skupštinskog sistema, jer skupštine prerastaju u najviše organe vlasti i samoupravljanja; a već prilikom izbora i konstituisanja skupština princip delegatstva se kombinuje s neposrednim glasanjem i ukidaju se hijerarhijski odnosi među njima.

„Skupštine su“, veli autor, „u stvari organizaciono-politički okvir kroz koji se počinje ukidati podvojenost javne vlasti i društva u korist društva; one su organizaciona forma preko koje se izvodi u šire društvene okvire samoupravljanje društvenim poslovima, koje se ostvaruje u radnim i komunalnim zajednicama.“

Koji su osnovni razlozi za uvođenje delegatskog sistema u naš društveno-politički sistem prema Ustavu

iz 1974. godine? Kao suštinski razlog pisac ističe nužnost usklađivanja skupštinskog sistema sa samoupravnim proizvodnim odnosima i stepenom razvijenosti samoupravljanja u svim oblastima društvenog života. Skupštinski sistem je trebalo dovesti u položaj da institucionalno, a i stvarno izražava istorijske interese radničke klase. U ovom poglavlju autor prikazuje ustavne odredbe prema nadležnosti, sastavu i osnovama konstituisanja naših novih skupština, od opštinske skupštine do Skupštine SFRJ.

U trećem delu knjige pisac elaborira samoupravne osnove delegatskog sistema, odnosno problem njegovog ustavnog određivanja, pri čemu s pravom ističe da to nije organizaciono-tehničko, već pre svega prvorazredno klasno-političko pitanje. Dvogodišnje rasprave u javnosti o novim ustavnim promenama samo su potvrda takve konstatacije. Pošlo se, u stvari, od stanovišta da delegatski sistem treba da što autentičnije ispolji mnogostranost interesa radničke klase i radnih ljudi, da oni postanu osnovni činilac i nosilac akcije na usklađivanju parcijalnih i konstituisanju zajedničkih interesa. Samo tako se skupštine mogu transformisati iz organa vlasti u organe samoupravljanja.

Predmet razmatranja četvrtog poglavlja u knjizi je ustavno određenje osnovnih subjekata skupštinskog sistema — delegacije, delegata, i njihov odnos prema primarnim samoupravnim asocijacijama i zajednicama.

Delegaciju autor s pravom stavlja u središte delegatskog skupštinskog sistema, a to mesto joj i po Ustavu pripada. Kao okosnica integralne društvene organizacije od osnovne organizacije udruženog rada do Skupštine SFRJ delegacija se definiše kao institucija radnih ljudi i građana s osnovnom funkcijom da neposredno ostvaruje prava, dužnosti i odgovornosti i organizovano učestvuje u vršenju funkcija skupština društveno-političkih zajednica. Delegacija je stalno radno telo svoje asocijacije, koja preko delegata, koga bira iz svog sastava ili iz sastava više delegacija, ukupnim svojim sastavom učestvuje u celokupnom radu i odlučivanju u skupštini odgovarajuće društveno-političke zajednice. Ona prati rad skupštine i rad svakog delegata u njoj, zatim rad, inicijative i predloge delegata drugih samoupravnih organizacija i zajednica i o tome obaveštava svoju samoupravnu asocijaciju, zajednicu. Autor precizno iznosi način funkcionisanja delegatskog sistema preko njegove osnovne poluge, delegacije: „Svoje učešće u radu skupština i odlučivanju u njima delegacija faktički ostvaruje tako što sa svojim delegatom razmatra sva pitanja od interesa za osnovnu samoupravnu organizaciju i zajednicu, izgrađuje stav za njegovo sporazumevanje sa delegatima drugih asocijacija, pokreće preko njega inicijative za razmatranje pojedinih pitanja i podnosi predloge za donošenje odgovarajućih akata i odluka u skupštini“ (str. 94). Sveukupnost aktivnosti delegacije razvrstava u tri osnovna smera: prvi smer predstavlja aktivnost delegacije unutar njene osnovne asocijacije, zajednice; drugi smer je u njenom povezivanju s delegacijama ostalih samoupravnih organizacija, i treći — učešće delegacije u radu skupština. Svaka od tih aktivnosti delegacije u knjizi se potanko obrazlaže, onako kako će se one zacelo ispoljavati u stvarnom životu delegatskog sistema.

Veoma iscrpno se određuju mesto i uloga delegata u okviru svoje delegacije i u skupštini u koju je delegiran. Osnovna karakteristika funkcija delegata u odnosu prema delegaciji i prema skupštini definiše se tako što se kaže „da on nije neutralan ni prema interesima svoje samoupravne asocijacije niti interesima društva i ostalih samoupravnih organizacija i zajednica“. Naprotiv, delegat mora biti aktivan i angažovan u oba pravca, i prema delegaciji i prema skupštini društveno-političkih zajednica, ali i samostalan i odgovoran za svoju delegatsku aktivnost. Pisac posebno razmatra odnose između primarnih samoupravnih asocijacija i zajednica, s jedne strane, i njihovih delegacija i delegata, s druge strane; za ovo potonje kaže da su osnovni odnosi u celom delegatskom sistemu.

„Delegacije su središnji član u delegatskom sistemu, svojevrsna veza između skupština i njihove samoupravne baze. One su istovremeno i deo samoupravnih organizacija i zajednica i deo skupština".

Složenost odnosa između samoupravno-političkih asocijacija, delegacija i delegata čini veoma aktuelnom i raspravu o prirodi delegatskog mandata. Imperativni i slobodni mandat, kao dva vida odnosa između predstavnika i birača u okviru klasične političke reprezentacije, podjednako su protivrečni samoj ideji demokratskog političkog predstavljanja. U razmatranju tog problema, autor, pozivajući se na Marksa i njegovu polemiku s Hegelom, zaključuje da zakonodavna funkcija koju ima političko predstavništvo treba da se transformiše u funkciju društva, a predstavljanje u vršenju te funkcije, u prostu reprezentaciju, koja neće služiti otuđenju zakonodavnih i drugih političkih funkcija, već tu ulogu vraća svim članovima društva.

I delegatski sistem je, kao prosta reprezentacija, samo organizaciono sredstvo preko kojeg se autentično ostvaruje samoupravna volja proizvođača i građana u svim oblastima društvenog života. Prema tome, u Marksovoj prostoj reprezentaciji kao i u našem delegatskom sistemu reč je o kvalitativno novoj suštini delegatskog ovlašćenja, kojim se prevladava slabost i protivrečnost imperativnog i slobodnog mandata.

Pisac izlaže i neke osnovne pretpostavke funkcionisanja delegatskog sistema. Polazeći od toga da delegatski sistem i njegovi osnovni nosioci — delegacije, delegati, skupštine, predstavljaju najširi okvir za izražavanje volje i ostvarivanje interesa radničke klase i radnih ljudi, autor s pravom ističe da se delegatski sistem ne može shvatiti finalistički i izjednačiti s neposrednom demokratijom u bukvalnom smislu te reči. Smisao neposredne demokratije i onog što se postiže našim delegatskim sistemom jeste da se iz političkog odlučivanja potpuno isključe posrednici. Stoga bi finalistički pristup delegatskom sistemu bio štetan za njegovo sprovođenje u stvarnom životu. „Na sadašnjem stupnju našeg razvoja delegatski sistem ne može biti tretiran nikako drukčije sem kao put, sredstvo i instrument ka neposrednom samoupravljanju — prevazilaženju predstavništva. Sa istorijske tačke gledišta, jedino je tako moguće shvatiti i oceniti njegov domet" (str. 138). Međutim, da se ne bi izvitoperio u svoju suprotnost, da bi se izbegle deformacije koje prirodno prate sve revolucionarne promene, delegatski sistem traži stalnu evoluciju celokupne ekonomsko-socijalne i političke strukture društva. To praktički znači da su nužne kontinuirane klasne i društvene promene koje će voditi ka smanjivanju svih uzroka i vidova nejednakosti i jačati elemente solidarnosti i kohezije društva.

U drugu grupu pretpostavki autor stavlja integrisaniju političku strukturu i veću političku kulturu, razvijene neposredne demokratske odnose, razvijenu idejno-političku svest radnih ljudi i građana u svakoj samoupravnoj zajednici. Navedene pretpostavke, uz kontinuiranu revolucionarnu delatnost društveno-političkih organizacija sa Savezom komunista na čelu, omogućiće najpovoljnije uslove da se delegatski sistem konstituiše i egzistira kao oblik političkog predstavljanja, kojim se u političkoj sferi prevladavaju protivrečnosti između rada i političkih funkcija, premošćuje jaz u interesima između onih koji biraju i onih koji su birani. Drugim rečima, menja se fizionomija ne samo politike, političkih institucija i organizacija, nego i političkog čoveka kao nosioca političke funkcije; on postaje sve manje politički, a sve više društveni čovek.

Da zaključimo: reč je o vrednom pažnje naporu da se naš delegatski sistem na samom početku egzistiranja teorijski uobliči. S obzirom na svoj teorijsko-instruktivni karakter, delo može i treba da posluži kao priručnik svima onima koji su angažovani na sprovođenju u život i afirmaciji delegatskog sistema u složenoj društvenoj praksi.

NIKOLA TAŠIĆ

Vjekoslav Mikecin: Povijest i kritička svijest

(„Mladost", Zagreb, 1974, strana 232)

„Ukratko, marksizam valja pojmiti, i u odnosu prema drugačijim koncepcijama i u odnosu prema određenim tezama koje nose njegovo ime, kao otvorenu, kritičku misao." Ta bi postavka mogla izgledati nepotrebna, ali je Mikecin ipak odlučno iznosi. Potrebna je zbog stalne opasnosti zaglibljivanja u „živo blato" dogmatskog marksizma, čija je krilatica: nepomirljivost između marksizma i njemu suprotstavljenih, ili pak od njega različnih, postavki i teorija. Marksizam jeste, kaže Mikecin, „nadmoćna misao naše epohe" (Sartr), ali sve teoretske emanacije, pa bile one i u suprotnosti s marksizmom, treba kritički razmotriti. Marksizam bi izgubio ogromni istorijski potencijal ako bi se odrekao „kritičkog načina opstojanja", te Mikecin, govoreći o „Partiji, teoriji i klasi", ističe da se za komuniste i za partiju prvorazrednim zadatkom javlja „rad na teoriji", na izučavanju uslova, činilaca itd. istorijskog kretanja. „A to zapravo znači njegovanje kritičkog, revolucionarnog mišljenja." Partija koja se tu ne može snaći, ne može imati pretenzije da bude kompas u vihorima istorije.

To je sad već područje dijalektičkog kretanja: marksistički princip da je praksa verifikacija svake teorije samo je u sklopu Lenjinovog saznanja, kao istorijskog međaša proverenog u praksi, da bez revolucionarne teorije ne može biti ni revolucionarnog pokreta (dakle: prakse — R. V.).

Savremena, a i skoroprošla stvarnost poučava kako i teorija pretenzija kakve ima marksizam može postati istorijski vagabund i grobar vlastite prakse (setimo se staljinizma). Imajući to na umu, Mikecin zahteva marksističku razradu savremene revolucionarne strategije radničkog pokreta na Zapadu. To znači da postojeće činjenice i specifičnosti epohe moraju diktirati prilaz i način akcije revolucionarnog menjanja. Paraliza teorije na tezi o globalnoj revolucionarnoj alternativi koja „raste bilo gde da se zasadi" dovodi do tuberkuloze marksizma nesposobnog za istorijski život.

Kada je reč o „zbiljskim mogućnostima revolucionarne transformacije zapadnog svijeta", kao prva odrednica nameće se spoznaja o dubokim promenama ovog sveta, bremenitog, dakle, novim protivrečnostima. To nipošto nije svet na čijoj su analizi klasici gradili svoje poruke. Upravo zato, kao imunitet protiv dogmatizma koji nije samo konkretnoistorijsko razdiranje prakse, već se pokazuje i kao paraliza akcije, mora se, prema Mikecinu, imati na umu „da bi klasna svijest, nakon svih iskustava (dogmatizma, ideologizma, birokratskih manipulacija itd.) bila doista revolucionarna, tj. da bi bila svijest revolucionarnog obrata, ona mora prije svega biti kritička svijest."

U kompleksu klasa-partija-intelektualac, za najprihvatljiviju odredbu intelektualca Mikecin uzima onu Gramšijevu. Gramšijeva odredba udara suprotno od odredaba koje govore da je intelektualac *ex professo* lučonoša kritičke svesti, prokazivač postojećeg, privilegisano misleće biće, sumnjalo koje uporno stavlja sve pod znak pitanja, biće koje se ne miri s postojećim itd. Mikecin te odredbe s pravom kvalifikuje „nedostatnim" zbog statičnosti i njihove latentne karakteristike da navedu na zaključak kako su intelektualci „slobodnolebdeća" vrsta misaonih bića koja su predodređena da poseduju jednu karakteristiku koju ostali nemaju.

Mikecin navodi Gramšija, koji, naprotiv, gornjim stanovištima zastupa tezu da su svi ljudi u neku ruku intelektualci, samo što svi ne obavljaju, u društvenoj podeli rada, funkciju intelektualca. Gramši doslovno kaže: „Ne postoji ljudska delatnost iz koje se može isključiti svako sudjelovanje intelekta, ne može se homo faber odvojiti od homo sapiensa".

Ta Gramšijeva odredba, koju i Mikecin prihvata, čini nam se previše razvodnjenom. Zacelo je tačno da

svaka ljudska delatnost sadrži parcijalitet intelektualnog. Bez toga ne bi bilo ni same ljudske aktivnosti ni napretka. Ali se mora prihvatiti, odlučnije nego što to Gramši čini, realnost da intelektualci u podeli rada imaju posebno mesto. Isto je tako važno imati na pameti izvesnu „gradaciju umetnosti“, to jest sposobnosti za umnu aktivnost. Intelektualci su, čini nam se po svemu, spoj posebnog mesta u podeli rada i višeg mesta na lestvici umnosti ili umne aktivnosti, pri čemu je „drugo pitanje“ porekla itd. tih posebnih i viših mesta. Treba i ovde imati na umu da devijacije suštine nisu sama suština, što će reći da je odsustvo devijacija kao suštine uslov prihvatljivosti tih natuknica.

Mikecin naglašava ahomogenost intelektualaca kao društvenog sloja. Jer su intelektualci, ovako ili onako, vezani za homogenije i veće društvene grupe i, kao takvi, izražavaju poglede na svet, zahteve i potrebe tih homogenih i velikih društvenih grupa (klasa). Na toj podlozi Mikecin govori o tradicionalnim i organskim intelektualcima. Tradicionalni su intelektualci oni koji se vezuju za društvene grupe (klase) kojima ne pripada budućnost već prošlost, koji doživljavaju istorijsku komu dekadencije. Organskim pak intelektualcima pripada budućnost. Oni se vezuju za klase u usponu.

Mikecin raspravlja o postavkama mnogih teoretičara, postavkama manje ili više poznatim ili aktuelnim. Ovde ćemo se osvrnuti samo na rasprave o onim teoretičarima čije su postavke danas aktuelnije za naše podneblje, bez obzira na to što su one (to jest postavke) davno nadmašene. Držeći se toga, nećemo se osvrtati na Mikecinovu analizu, na primer, stavova Franca Fanona i nekih drugih teoretičara čija su dela i stavovi kod nas poznati. A i u većini takvih razmatranja došli bismo u situaciju da pišemo prikaz o prikazu zbog samog karaktera tih analiza.

Potanko su obrađeni stavovi Roze Luksemburg koji se zasnivaju na polazištu „da će radnička klasa biti u stanju stvoriti vlastitu znanost tek nakon dovršene emancipacije od svojeg sadašnjeg klasnog položaja“. Međutim, Mikecin odbija da te postavke prihvati. „One neizbježno vode u historicistički (sociologistički) relativizam, a odatle u grubi voluntarizam i naopaki ideologizam koji nam je poznat kao proizvoljna podjela na tzv. proletersku i buržoasku umjetnost.“

Lunačarski, takođe, sa svojom „proleterskom umetnošću, proleterskom književnošću“, ne može izdržati ni „površniju analizu“. Mikecin naglašava da, čak i pri načas zaboravljenom osnovnom načelu potpune autonomije stvaranja i istraživanja, pridev „proleterska“ može biti trojanski konj netalentovane, uskogrudne, kratkodašne — na koncu antiproleterske akcije.

Trocki je, polazeći od postavke u marksizmu ukorenjene, da svaka epoha društveno-klasne formacije ima svoju specifičnu umetnost i kulturu kojima bitno obeležje daju vladajuće klase u tim epohama, govori o dijalektici smenjivanja određenih oblika kulture i umetnosti. Ne ulazeći u dublju analizu, Mikecin ističe da je to pozitivistička, organistička i utopistička teorija. Trocki je ipak iz toga izveo pozitivne postavke konkretne kulturne politike koja se karakterisala nedogmatskim pristupom kulturnom i umetničkom stvaranju i tradiciji. Suština toga pristupa zasnivala se na poznatoj tezi Trockoga da metode politike nisu i metode umetnosti.

I danas su izvanredno aktuelna Mikecinova razmatranja u prilogu koji nosi naziv „Radnici, kultura i samoupravljanje“, iako je taj prilog objavljen još 1970. godine u „Telegramu“. Mikecin na tim stranicama raspravlja poglavito o kulturnoj politici kod nas. Kao prednaglasak svakom ulasku u lavirint tih problema Mikecin ističe: „Ako se stupanj duhovne (kulturne) i materijalne emancipacije radnika, ili, ako hoćete radničke klase, ne bi uzimao kao mjerilo u nekom društvu kako stvari stoji sa socijalizmom, onda bi se nešto temeljno smetnulo s uma, dapače, onda bi teško bilo govoriti da je u tom društvu na djelu socijalizam kao novo zajedništvo radnih ljudi“.

Naša kulturna politika podrazumeva: prvo, promišljen rad na tome da kultura postane neotuđiva komponenta formiranja našeg građanina i, drugo, da se kritičkom selekcijom vrednuje kulturna sadašnjica i kulturna prošlost i da se podupiru one inicijative koje doprinose formiranju samosvesnog, svestranog bića. Ranička klasa se kao iskronoša revolucije, da bi mogla biti baš subjektom revolucije, mora organizovati kao stalni, ali u sve većem obimu, „baštinik kulturnih dobara".

Kultura jednog naroda, naročito naroda koji hoće da izgradi novo, humanije društvo, ne može se svesti na uže krugove koje kulturna dobra zanimaju po nekim užim ili vankulturnim kriterijumima. Baš stoga radnička klasa mora biti u položaju, „i duhovnom i materijalnom", subjekta kulturnog stvaralaštva.

I dalje, sledimo Mikecina, bez kulture kao kritičke svesti i načina humanizacije čoveka i sveta ne može biti samoupravnog socijalizma. Sledstveno tome, radničkom samoupravljanju se otvaraju vrata horizonta tek kada radnici prisvoje izvesne kulturne komplekse (kulturne nivoe). U protivnom, otvaraju *im* vrata jedne druge perspektive, perspektive svakovrsne manipulacije.

Svet socijalizma danas ima preovlađujući tip kulturne akcije koji karakterišu dirigovanje i doziranje kulturnih sadržaja iz središta prevashodno političke moći. Prihvativši se izgradnje samoupravnog socijalizma odbacili smo postavke „centralističke raspodjele kulture", ali „nismo izgradili nove, samoupravnom društvu odgovarajuće metode kulturne akcije."

Prema Mikecinu, platforma kulturne akcije trebala bi obavezno obuhvatiti i ove elemente: formiranje fondova za kulturu u radnim organizacijama; normativno fiksiranje uslova za sistematsku i na dugi rok organizovanu kulturnu akciju; popunjavanje praznina u sistemu kulturnih institucija; u radu društveno-političkih organizacija stalno naglašavanje važnosti kulturne akcije i time stvaranje „raspoloženja" naklonjenog razvijanju kulturne akcije; sredstva masovnog komuniciranja mnogo više staviti u službu istinske kulturne akcije, jer je očito da su ona do sada često bivala humus „kulture" koja je, u stvari, usmerena na neutralizaciju ljudskih emocija i ljudskih duhovnih potencija.

O kulturi našeg društva naročito, jer ona ima pretenzije (i tenzije) da postane oblik bivstvovanja, teško je govoriti *in concreto*. Prevashodnije je konkretno delanje držeći se akcionog kompasa da je marksizam, pre svega, način mišljenja. Čini nam se da kultura, kao oblik ispunjavanja čovekove istorijske suštine i oblik bivstvovanja samoupravnog društva uopšte, na dugi rok implicira bolne i teške epizode, naprosto stoga što se društvo mora prethodno otresti nekih istorijskih „košuljica", koje mogu biti, a često i jesu, „na određenom stupnju razvoja" nužne. Uglavnom, ostaje saznanje da, dokle god akteri samoupravljanja imaju „prečeg posla", dokle god postoje takozvane lepeze „izama" itd., istorijski neminovne suštine će ipak biti odlagane.

RAJKO VASIĆ

Dr Miloš Ilić: Kultureme

(„Vuk Karadžić", Beograd, 1974, strana 258)

Na prvi pogled može izgledati neopravdano poređenje između najnovije knjige dr Miloša Ilića *Kultureme* i *Sociologije kulture i umetnosti*, koja se pojavila 1966. godine. Nastala kao univerzitetski udžbenik, *Sociologija* je znatno doprinela osavremenjivanju naučne i nastavne

misli iz te oblasti i privukla pažnju i šireg kruga ljudi nego što je studentska sredina. U vreme kada se sociološkim problemima kulture, umetnosti i literature u nekim drugim zemljama poklanjalo srazmerno više pažnje nego što je to bio slučaj kod nas, udžbenik je predstavljao, može se slobodno reći, pionirski pothvat.

Zbirka eseja iz kulture i umetnosti *Kultureme*, koja je pred nama, nije više tako usamljena po svojoj tematici, a obuhvata teme koje su autora, kako sam kaže, oduvek privlačile zbog njihove izuzetnosti i univerzalnosti. U njoj on potvrđuje ono što se u pomenutom udžbeniku samo naslućivalo: izvanredno poznavanje problema i kretanja u savremenoj sociologiji kulture u svetu. Uz to se Ilić svojim kritičkim i stvaralačkim odnosom prema tim problemima uvršćuje u red onih autora kojima čitalac može pokloniti svoje potpuno poverenje. Ništa ne menja na stvari što su neki od ovde objavljenih eseja već poznati. Na primer, esej o kiču kao umetničkoj i duhovnoj tautologiji pisan je kao predgovor knjizi Abrahama Mola *Kič — umetnost sreće;* esej o masovnoj kulturi predgovor je knjizi Edgara Morena *Duh vremena*, a sociologija literature u interpretaciji Lisjena Goldmana predstavljena je u predgovoru njegovoj knjizi *Za sociologiju romana*. Međutim, ti predgovori, pojavivši se zajedno sa nekim prvi put objavljenim esejima *(Kulturna i umetnička avangarda, Evolucija i kultura)*, potpunije predstavljaju autora i postižu, što je veoma važno i do čega je i samom Iliću stalo, svojevrsni kulturni efekat. Neki od njih su za jugoslovenske čitaoce, tako reći, prvi susret sa poznatim svetskim imenima, pa je utoliko značajnije što to predstavljanje vrši vrsni poznavalac, koji ne samo što tačno zapaža probleme već im i kritički prilazi.

U kojoj je meri prikaz dela jednog stranog autora stvaralački, možda najbolje svedoči esej o kiču. Autor čiju je knjigu *Kič — umetnost sreće* objavila prošle godine „Gradina" iz Niša, Abraham Mol, virtuozno je udružio niz disciplina radi uspešnijeg proučavanja problema kiča određenog kao odnos čoveka i stvari, a ne kao sama stvar. Razradivši do najmanjih pojedinosti tipove i vrste odnosa čoveka prema stvarima i razne vidove iskrivljavanja i izvitoperavanja toga odnosa na primerima najnovijeg datuma, Mol je dopunio i razradio Marksovu teoriju o fetišizmu robe, odnosno Lukačevu i Goldmanovu teoriju reifikacije. Osim toga je izvanredno osvetlio i psihološku stranu kiča, to jest ljudske predispozicije za kič. Uvažavajući najvećma Molove zasluge, Ilić s pravom primećuje nedostatak viših nivoa u izučavanju kiča: psiho-estetike i teorije vrednosti. Otuda u ovom eseju srećemo i ime Ludvika Gica, koji je vrlo uspešno proučavao taj deo problematike kiča, ali je njegovo delo, osim nekoliko odlomaka, kod nas nepoznato. Polazeći od pretpostavke da postoji više vrsta uživanja, Gic nadahnuto i oštroumno razmatra ljudska raspoloženja kao osnovu na koju se kič kalemi. Kako su to svagda raspoloženja „iz druge ruke", pozajmljena, neautentična, iskrivljena, promašenost kiča, po Gicu, pre svega je u njegovoj pretenziji na definitivnost, dovršenost, zatvorenost. „Razlika između kiča i stvaralaštva", dopunjuje Ilić, „ne leži toliko u ravni pristupa, jer i jedno i drugo moraju biti podjednako privlačni, koliko u slobodi da se od njih odstupi i u načinu da se od njih odstupi. Svaka istinska kreacija ne samo što dozvoljava subjektu da se od nje ponešto i udalji nego mu čak, diskretnije ili imperativnije, sugeriše potrebnu dozu kritičnosti i proveravanja. Sa kičom stvar stoji obratno: on deluje opterećujući i opojno: sa slobodom izlaza stoji stvar mnogo teže nego sa slobodom ulaza... Tvrdim da su zbog toga estetike stvaralaštva i kiča u tom pogledu dve radikalno suprotstavljene estetike: prva je estetika podsticajnosti, a druga estetika povlađivanja i konformizma" (str. 64).

Ilić nam predstavlja i Hermana Broha, koji je, analizirajući kič iz perspektive teorije vrednosti, kategoričan u tvrdnji da je „kič zlo u vrednosnom sistemu umetnosti" utoliko pre što je, neretko, neposredan izraz individualnih ili kolektiv-

nih neuroza u kojima se umetnost podređuje političkom, religioznom, trgovačkom ili nekom drugom vanumetničkom momentu. Koristeći se iskustvima Broha i drugih pomenutih autora, Ilić s pravom tvrdi da je kič većma vrednosni negoli tehnički promašaj. Kao takav, on i dalje ostaje „mentalni algoritam" (Abraham Mol), a to što nam je Ilić pružio, daje mnoštvo vrlo sugestivnih hipoteza za nova snalaženja u tom algoritmu.

Ovom prilikom treba nešto više reći o esejima koje Ilić prvi put objavljuje. U *Evoluciji i kulturi*, on, uz pomoć Tomasa Manroua — koga izuzetno ceni zbog izvanrednog spoja istorije i filozofije kulture, odnosno umetnosti, — traži odgovor na pitanje: „Da li se u umetnosti i kulturi promene odigravaju spontano i automatski, kao što se to odigrava u neljudskoj prirodi ili je u pitanju i prisustvo jedne stvaralačke note čoveka? A u drugom slučaju opet: da li su te promene evolutivne prirode ili se može smatrati da su to prekidi, mutacije, zakržljavanja, dekadencije, involucije?" (str. 129).

Evolucionizam, kao jedna od naučnih ideja 19. veka, nailazio je na otpore i u nauci i u umetnosti i podstakao rađanje niza kontroverznih teorija — idealističkih, dualističkih, vitalističkih, naturalističkih, teleoloških, mehanicističkih. Manrouovu kritiku tih teorija Ilić tretira kao naučnu i kritičarsku klasiku, i njen značaj, značaj pitanja koje je Manrou postavio — evolucija ili involucija u umetnosti —, ističe tako što ih poredi s kretanjima u savremenoj umetnosti i „antiumetnosti". Kako je, za Ilića, očevidna istina da je umetnost učinila zaokret od objektivnog sveta i položaja čovekovog u njemu, važno je utvrditi zašto je to tako. Rasprostranjeno je mišljenje da „antiumetnost" nastaje zbog nezadovoljstva tradicionalnom umetnošću, tako da bi osnovna odlika „antiumetnosti" bila, u stvari, razaranje same umetnosti. Ostavljajući po strani psihološku motivaciju „antiumetničke" usmerenosti, Ilić ističe da su dometi „antiumetnosti" u negativnom delu programa isti kao i dometi bilo koje umetničke struje u nastupanju. Što se tiče konstruktivnog dela programa, vrlo su velike varijacije pozitivnih aspiracija, tako da je ono što se „jedinstveno zove ‚antiumetnost' u stvari komponovano od vrlo raznolikih segmenata i da je mozaične strukture, čija je filozofija i estetika više objedinjena i sadržana u prefiksu ‚anti' nego u celom izrazu" (str. 140). Važno je istaći da u tom mozaiku najviše mesta pripada „neumetničkim" ili „vanumetničkim" sadržajima, što izaziva rasprave o dekadenciji umetnosti. Koristeći se paralelom koju je Ernst Fišer pravio između Hitlera i Džingis-kana kao nosilaca vrhunske agresije, Manrou zaključuje da ima mnogo oblika dekadencija i da svaka kulturna, odnosno umetnička nevrednost nije isto što i dekadencija. Pogrešna upotreba, pa i zloupotreba toga pojma mogu se izbeći ako se dekadencija posmatra celovito, kao konačni efekat delovanja velikog broja raznovrsnih činilaca, i ocenjuje kao ugrožavanje dostignutog stepena humanosti i povratka na već preživele oblike života.

Sem promena u umetnosti, veoma je značajno i zanimljivo pitanje promena odnosa samog čoveka prema umetnosti. Manrou govori o tradicionalnoj i klasičnoj umetnosti kao kultskim tvorevinama koje laička publika usvaja, ali ne razume ni tehniku ni suštinu umetničke kreacije. Nasuprot njoj, savremena procesualna umetnost, „antiumetnost", hoće sebe da učini razumljivijom i bližom publici. Pri tome se ne zadovoljava prikazivanjem konačnog bilansa umetničkog procesa i mnogobrojnih tehnika materijalne realizacije umetničkih ideja. Konceptualisti, među kojima su najizrazitiji Džozef Košut, Katrin Meje, Sol Levit, idu tako daleko, kaže Ilić, „da za umetnost proglašavaju i one procese, ideje i začetke koji se uopšte nisu pretvorili u umetnička dela i koji su na neki način ostali privatni zanosi autora" (str. 148). Tako za procesualnu umetnost, kaže zatim autor, „postaje jedna od suštinskih odlika njenih ‚slast epizode', shvaćene prvenstveno u tehnološkom smislu kao epizode misli, epizode reči, epizode materije, epizode ambijenta, epizode izuzetnog trenutka ili već neke druge vrste epizode. A kad

to već bude tako, onda postaje ne manje problematično čak i samo pitanje o tome: da li su navedene epizode samo epizode ili možda suštine višega reda?“ (str. 149).

U svakom slučaju, očevidna je promena čovekovog odnosa prema umetnosti koju je, za sada bar, vrlo teško oceniti bilo kao dekadenciju, bilo kao evoluciju. Jer dok, s jedne strane, rastuća personifikacija u konceptualnoj umetnosti doprinosi srozavanju kultskog i kultnog elementa u umetnosti, s druge strane, umetnička komunikacija ostaje neiskorišćena pretvarajući se često u formalni ekshibicionizam. „Na taj način je umetnost životno osiromašena, pošto kao ‚minimalistička umetnost' uspeva da objasni onaj zaista minimalni ‚diferencijal' umetničkog po cenu štete za celinu humanog smisla. Čak i kad se iz prirode i ostale materijalne stvarnosti preuzimaju ‚gotove stvari', konceptualistička, minimalistička i druge umetničke usmerenosti žele da izdvoje umetnički momenat kao samostalan i nezavisan te da ga plasiraju više s obzirom na izbor predmeta i njegov aranžman nego s obzirom na sve druge veze njegove. Ali, one se time zaista osiromašuju i postaju minimalne u bukvalnom smislu reči pošto rasuđuju samo o sebi samima i pošto u svojoj *solendid isolation* (sjajnoj usamljenosti) uspevaju da zanemare sve drugo. Ostaje da se proceni: da li je to i u kolikoj meri lucidnost iil daltonizam?“ (str. 151). Ilić ne tvrdi da je Manrou to već procenio, ali sa puno pijeteta upućuje čitaoca da zajedno s ovim vrsnim eruditom i metodičnim misliocem „promisli čitav lavirint veza umetnosti i ostalih oblika duha u kulturnoj celini čoveka“.

U *Kulturemama* Ilić nam predstavlja još jednog uglednog teoretičara, Renata Podolija, čiju je studiju *Teorija avangardne umetnosti* objavio ove godine „Nolit“. Podolijevoj teoriji o kulturnoj avangardi Ilić daje epitet teorije „dugog daha“, želeći time da istakne njenu analitičnost i studioznost nasuprot teorijicama o avangardi u kojima prevlađuje ton intelektualne i analitičke neodređenosti. Za Podolija, avangarda je kulturni preludijum. Za Ežena Joneska, ona je preteča prestil. Ilić ih dopunjuje time što kaže da je kulturna avangarda svagda manjina. „Ali ona ne vredi toliko po tome što je manjina, nego upravo obratno: po tome što ima izgleda da prestane da bude manjina... Ono što je bitno jeste činjenica da se avangarda nipošto ne može odrediti kao neko stanje, nego pre i više kao jedan odnos, to jest kao vrlo složena društvena, pa čak na određeni način, i individualna kulturna relacija“ (str. 17). O tome u kojoj je meri avangardizam komparativan pojam, govori i Bertolt Breht u svom eseju *Pet teškoća pri pisanju istine.*

Za svako novo istraživanje o avangardi veoma je dragocena i sugestivna Podolijeva hipoteza da avangarda nije monolitna i homogena. On ističe njenu višesmislenost kao odnos kreatora prema publici zatim prema drugim kreatorima i najzad, kao odnos kreatora prema sebi samom. U sklopu prvog tipa odnosa, u kome su razlike najveće i najizrazitije, posebno je zanimljivo posmatrati kritiku kao onaj deo publike koji je u estetskom, stručnom i idejnom pogledu najbliži stvaraocima, ali, vrlo često, i u odnosima rivalstva sa njima. Krajnji ishod toga rivalstva zavisi od mere autentičnosti i kreacije i kritike. U drugom tipu odnosa moguće je zapaziti veću iznijansiranost, jer su „razlike među stvaraocima manje nego što su razlike između stvaralaca i publike, dok su sličnosti veće; pa ipak je suština stvaralaštva pre u razlici nego u sličnosti, te je tako avangarda ‚drama rivalstva' među stvaraocima“ (str. 26). Ilić nadahnuto objašnjava u čemu se drama avangarde sastoji kada se ona bori sama sa sobom. „To je rvanje sa sobom. To je ona čuvena demonska i ‚prokleta' situacija u kojoj avangardni stvaralac pokušava da bude svoja a ne tuđa, duhovna prethodnica, sopstveni agens napretka i sopstvena tačka poređenja. Na osnovu te tačke poređenja uzdiže se aspiracija, te avangardna ličnost hoće da bude bolja od sebe, u svakom narednom trenutku i činu. Tako se zameće vrhunska ambicija bogato obdarene i nemirne stvaralačke ličnosti, koja

počinje da liči na najpoželjniji faustov *contradictio in adiecto,* tj. protivrečnost u samoj stvari, sa čijim morama, priviđenjima i zavodljivostima ratuju najkreativniji duhovi" (str. 27).

Protivrečnu prirodu avangarde Ilić ilustruje Sangvinetijevim razlikovanjem herojskog ili patetičnog od ciničkog momenta. Prvi momenat potiče otuda što avangarda, svesna svoje korisne kulturne funkcije, lako pada u egzaltaciju i oduševljenje samom sobom i uživljava se u ulogu heroja mučenika koji se bori sa mnogim, često preuveličanim, teškoćama i otporima. Mada ne hronološki, posle ovoga dolazi cinički momenat kojim Sangvineti označava spuštanje avangarde na zemlju. Jer, kako kaže Ilić, „avangardni duh je u velikoj meri samoranjiv: on sam zahteva da se preispita, ne samo sa stanovišta sopstvene ekstaze, nego i sa stanovišta sumnji u svoju apsolutnu vrednost i sa stanovišta problematičnosti svoje naglašene *splendid isolation*" (str. 29). To preispitivanje obično svršava cinizmom koji otkriva duboku zainteresovanost avangarde za publiku, za sopstveni plasman, za komercijalni uspeh, nasuprot ravnodušnosti kojom dugo pokušava da sakrije te svoje čežnje.

Sangvinetijevu analizu Pođoli dopunjuje i precizira time što posmatra međusobno prožimanje i sukob ovih momenata: aktivizma, antagonizma, nihilizma, agonizma, futurizma i dekadencije. Ističući upravo taj deo kao najznačajniji i najpresudniji u analizi kulturne avangarde, Ilić vrlo ubedljivo govori o nedostacima Pođolijeve teorije koji, u pojedinim trenucima, postaju očigledne i upadljive kontradikcije. To osobito važi za deo o uzajamnom odnosu avangarde i politike. Pođoli, kako to kaže Ilić, ne uspeva da se oslobodi svoje političke hipoteke. Za njega postoji samo jedna avangarda i jedna politika — kao monolitne, proste, nedeljive celine, otkuda, neretko, izjednačavanje istinske avangarde i njenog privida.

Po Ilićevom mišljenju, iako Pođoli ističe da „avangarda češće prianja i površno simpatizira sa levičarskim ideologijama", kod njega je identifikovanje umetničke i društvene revolucije samo retoričke prirode. Ilić precizira taj odnos kada kaže: „Ne postoji automatska, sigurna i mehanička veza između društvene i umetničke revolucije. Naročito nema takve podudarnosti u svim fazama avangardnih kretanja. Ima čak protivrečnih i disonantnih tonova... Osim toga, pošto avangarda i zakržljava u svojim kasnijim fazama, jasno je da istinska društvena revolucija mora neophodno i da se razilazi od bivše avangarde, kao što, na drugoj strani, i same novije i svežije avangarde moraju da se odvajaju od bivših društvenih revolucija, od ‚ex revolucija'" (str. 34).

Tvrdeći, na kraju, da najviši dometi društvene revolucije koincidiraju s najvišim dometima kulturno-umetničkih revolucija, Ilić ne samo što na najbolji način kritikuje i dopunjuje Pođolija već ukazuje na moguće, reklo bi se i nužne, nove pravce izučavanja toga problema. I ostali problemi koji su tema eseja u ovoj knjizi takve su, kako kaže Ilić, prirode da prosto izazivaju na istraživanje. Prvenstvena zasluga autora ove knjige jeste u tome što nam je pružio potpunu, svestranu informaciju. Uz to su njegove misli, sumnje i zaključci siguran i neophodno potreban putokaz za svako novo traganje.

KAĆUŠA MIJANOVIĆ

Samoupravljanje i radnički pokret — antologija

(„Komunist", Beograd, 1973, tom 4—6, strana 1916)

Među antologijama jugoslovenskih izdavača teško je naći tematiku koja bi izazvala veće interesovanje proučavalaca teorijskih osnova našeg društvenog sistema od antologije „Samoupravljanje i radnički pokret". Kriterijum za izbor tekstova koncizno je izražen u nameri redaktora da prikaže razvitak ideje samoupravljanja kao integralnog dela revolucionarnog međunarodnog radničkog pokreta, ideje i iskonske težnje koja povezuje originalne i neponovljive revolucije. Svaka od njih ponikla u posebnim konkretnim uslovima, koji umnogome određuju njihov specifični tok, uspeh ili neuspeh, jeste i po svojim izvorima i po svojim posledicama internacionalna i svetskoistorijska. Praćene i traganjima koja su imala sterilan doktrinaran karakter, reverzibilnim procesima stagnacije, opadanja, birokratsko-dogmatske transformacije, čak i digresijama i antisocijalističkim otporima —, one, kao što nam brojni tekstovi pokazuju, pored sve njihove nužne ograničenosti otkrivaju suštinske i najdublje revolucionarne tendencije i elemente budućnosti.

Prvi tom antologije obuhvata pretežno teorije istorijskog karaktera, među kojima je Marksov doprinos fundamentalan, zatim iskustva i teorijske koncepcije prvih radničkih saveta i veća u borbi za socijalističku revoluciju, pre svega u Rusiji, Nemačkoj i Italiji, dok je jedan manji deo posvećen idejama anarhista.

Drugi tom obuhvata razdoblje posle drugog svetskog rata, koje je, samo po sebi, protivrečno. Ono se karakteriše najpre snažnim porastom radničkog pokreta i uticaja radnika, prodorom radničkog uticaja najpre u neprikosnovenu sferu kapitalističkog preduzeća, a potom opadanjem i pokreta i njegovog uticaja. Uzroci opadanja su pretežno u samom radničkom pokretu: radničke organizacije s etatističkim koncepcijama nisu bile dovoljno zainteresovane da tu sferu iskoriste za dublje podrivanje kapitalizma. Tek drugom polovinom ovog veka nastaje izvesna renesansa radničkog samoupravljanja, praćena usponima i padovima, a potom se zahtev za samoupravljanjem neposrednih proizvođača konačno utvrdio kao deo revolucionarne klasne borbe i strategije socijalističke revolucije.

Treći tom predstavlja antologiju tekstova poznatih teoretičara našeg vremena. U njemu su prikazane ideje i iskustva radničkog samoupravljanja u socijalističkim zemljama. Prirodno, posebna je pažnja poklonjena jugoslovenskim shvatanjima i iskustvu, ali i pogledima drugih na samoupravljanje u Jugoslaviji.

U čemu su vrednosti ovako sačinjenog izbora? Pre svega, u njegovoj dokumentarnosti i autentičnosti, nezamenljivosti u procesu pravog studija, pa i naučnog, istorijskog i teorijskog proučavanja. Pri tome ne mislimo samo na značaj tih tekstova za razumevanje i objašnjavanje prošlosti nego i za razumevanje stvarnosti čiji smo deo i mi sami. Nema sumnje da aktuelno i stvarno ima svoj koren i osnovu u prošlosti, a to čini prošlost živom i neposredno prisutnom. Opravdano je postaviti i drugo pitanje: u kojoj meri taj izbor tekstova predstavlja celovite poglede njihovih autora, ono što je bitno i karakteristično za njih same i za socijalne i političke pokrete koje oni predstavljaju? Mada je posredi veoma bogata zbirka tekstova, moramo odmah reći da sastavljači antologije očigledno nisu težili ka sasvim celovitom i potpunom predstavljanju teorija koje nalazimo u radničkom pokretu. Takođe, njihova namera nije bila ni da potpuno prikažu celinu pogleda glavnih teoretičara čiji su tekstovi ušli u antologiju. Miloš Nikolić, koji je odabrao ogromnu većinu tekstova (u trećem tomu mu se pridružuje kao urednik i Vladimir Štambuk), odabrao je poglavito tekstove koji se tiču uže problematike samoupravljanja. Naravno, u veoma širokom spektru raznovrsnih, pa i protivrečnih pogleda, od kojih mnogi nose balast davno prevaziđenog vre- [illegible] Nikolić je nastojao da, uprkos

brojnim negativnim obeležjima, odabere one koji bar delimično sadrže neku viziju budućnosti, koji kritički raščlanjuju ili bar naslućuju probleme stvarnog života i mogućnosti njihovog rešavanja. Tako zamišljen izbor nema toliko cilj da kritički preispituje prošlost, da dâ doslednu i egzaktnu istoriografsku i sociološku analizu društva i njegove misli; autorova namera je, pre svega, bila filozofsko traganje za smislom i mogućnostima naše egzistencije danas.

Može li se dati neka opšta ocena tako raznovrsnih tekstova i ideja? Bilo bi preterano očekivati ne samo harmoniju nego čak i međusobnu povezanost ideja svih onih koji su se bavili analizom kapitalističke stvarnosti i u samoupravljanju tražili izlaz iz mnogih protivrečnosti svoga društva i svoga vremena. U našoj revolucionarnoj, socijalističkoj koncepciji, ostvarenoj u Jugoslaviji, samoupravljanje predstavlja radikalno rešenje, u Marksovom duhu, egzistencijalnih pitanja proletarijata, u čijem se životnom položaju dramatično sažimaju uslovi života građanskog društva u njihovom „najneljudskijem vrhuncu". Dakle, samoupravljanje u našoj zemlji, prema Nikolićevim rečima, ostvaruje „dijalektičko jedinstvo cilja i borbe radnika" i bez ovoga ostaje „puko sredstvo za druge ciljeve". Na jednom polu se, dakle, grupišu ideje vezane za te revolucionarne težnje, a na drugom one ideje koje hoće samoupravljanje bez revolucionarnog radikalnog ukidanja kapitalizma, samoupravljanje bez socijalizma kao pokušaj da se preko participacije jedna revolucionarna klasa anestezira i socijalno-ekonomski i emotivno veže za kapitalističko preduzeće i njegovu organizaciju. Naravno, tu je i široka lepeza prelaznih shvatanja, a i shvatanja o kojima bi se mogle voditi beskonačne rasprave o tome kamo ona, zapravo, pripadaju i čemu stvarno vode. Može se postaviti i pitanje: kakva je praktična vrednost tih ideja i teorija? Na to pitanje je nemoguće dati jedinstven odgovor. Često smo zaprepašćeni sličnošću savremenih i minulih pogleda, ponuđenih i ostvarenih rešenja. Pa i u takvim slučajevima dužni smo ukazati na bitno izmenjene istorijske i društvene uslove u kojima neke ideje dobijaju sasvim drugačiju sadržinu i istorijske efekte, pa ih, uveren sam, treba shvatiti više kao podsticaj na kritičko ponovno ispitivanje nego kao finalno rešenje.

Sastavljači antologije su imali na umu svu složenost te problematike i kratkim informacijama su ukazali na osnovne pravce diferenciranja, ne upuštajući se u dublje i konačno određivanje njihovih vrednosti. Neretko su, kada je reč o savremenim pogledima, bili suočeni sa zaoštrenim konfliktnim situacijama i teorijama u kojima logički argumenti ustupaju mesto emocijama što svagda prate političke konflikte. Čini mi se da su dobro postupili dajući prednost logičkom argumentovanju, kloneći se svake spektakularnosti. Zato su antologije ostale ono što i treba da budu — nenametljiv ali preko potreban materijal za studij, za proučavanje, izvorna informacija, a ne sud i konačan zaključak. Zato i sastavljačima i izdavačkom centru „Komunista" treba zahvaliti za ovaj dragoceni prilog našoj stručnoj i naučnoj literaturi o radničkom samoupravljanju.

VLADIMIR MILANOVIĆ

Milosav Milosavljević: Mladost radničke klase

(Odbor za pripremu Osmog kongresa SSOS, Beograd, 1974)

Nedavno je iz štampe izašla knjiga u kojoj se na produbljeniji način istražuju pitanja u vezi s omladinom, osobito s onim njenim dijelom koji je najčvršće vezan za radničku klasu, budući da dijeli njenu sudbinu.

Ona se bavi životnim pitanjima radničke i ostale zaposlene omladine ne samo u SR Srbiji (kako stoji u podnaslovu) već i šire. Ta je knjiga, zapravo, rezime istraživanja koja je autor Milosavljević izvršio 1973. godine među zaposlenom omladinom većih radnih organizacija Srbije, ali je tim rezultatima pridodato nekoliko dijelova iz drugih istraživanja. Ona otvara mnoge dileme, prije svega teorijske prirode.

Sama analiza nema veće pretenzije u smislu reprezentativnosti rezultata za svu zaposlenu omladinu, ali ona, kako priznaje i sam autor, u mnogim svojim elementima tek postavlja pitanja i otvara probleme, računajući da „njeni rezultati mogu biti od koristi kako za buduća istraživanja tako i za određene društveno-političke akcije". Vjerovatno je namjena same knjige (rađena za kongres Saveza socijalističke omladine Srbije) primorala autora da se u objašnjenjima određenih pitanja i dilema ne udaljuje od tačno označene tematike, te mu je otuda ostalo malo prostora za teorijska razvijanja dilema. Međutim, Milosavljević je uspio da donekle nadmaši takva ograničenja, naročito u prvom odjeljku, koji razmatra osnovne pretpostavke analize bitnih odrednica društvenog bića zaposlene omladine.

Poslije tog, u suštini najznačajnijeg, dijela knjige slijede poglavlja u kojima je autor nastojao da razvije one elemente koji bi najviše doprinijeli saznanju o društvenom biću zaposlene omladine. Po autoru, najznačajniji elementi sadržaja istraživanja društvenog bića omladine jesu: materijalni položaj i uslovi sticanja i raspodjele dohotka; uslovi rada, odnosi na radu u radnim organizacijama i zadovoljstvo omladinaca zanimanjem i uslovima rada; društveni i lični problemi zaposlenih omladinaca i mogućnosti za njihovo rješavanje u radnoj organizaciji i društvenim zajednicama; samoupravni položaj, političko organizovanje, afirmacija i samoupravna moć mladih pripadnika; slobodno vrijeme, stvaralaštvo i elementi društvene svijesti zaposlene omladine.

Da bi mogao uopšte govoriti o zaposlenom dijelu mlade generacije, autor se na samom početku morao jasno opredijeliti za određenu vrstu tipologije omladinskih podgrupa. On se nije složio s već ustaljenom tipologijom, koja omladinu svodi u nekoliko grupa: školsku, seosku, radničku i studentsku. Polazeći od strukture društva i mjesta u društvenoj proizvodnji i podjeli rada, proširio je tu tipologiju na ove grupacije koje teorijski mogu sačinjavati omladinu: (1) *zaposlena*, koja u Srbiji čini 26,6% svih zaposlenih, što je polumilionska grupacija, koju je autor u stvari i analizirao; (2) *školska;* (3) *studentska;* (4) *poljoprivredna* (koja uglavnom radi na imanju svojih roditelja); zatim (5) omladina zaposlena *u privatnom sektoru* najčešće tercijarnih djelatnosti; (6) *nezaposlena* omladina; (7) omladina koja se nalazi *na služenju vojnog roka*, te, najzad, (8) omladina na privremenom radu *u inostranstvu*.

Takva tipologija je sa stanovišta kriterija koji autor postavlja prihvatljiva, jer predstavlja društveni okvir bića omladine i vezu između onog što nazivamo društvenom osnovom, na jednoj, i strukturom omladine, na drugoj strani. Međutim, ozbiljna manjkavost čitavog rada jeste u tome što ne daje jasno opredjeljenje i potpunu definiciju najbitnijeg pojma: *društvenog bića*. Istina, autor napominje da pod pojmom društvenog bića podrazumijeva „one značajne društvene karakteristike i osobenosti omladine, koje ovu društvenu grupu povezuju neposredno sa strukturom društva i, na drugoj strani, ona njena društvena svojstva koja je čine osobenom društvenom grupom" (str. 20). U nastavku analize slijede ponajviše stavovi do kojih je istraživanje došlo i različita mišljenja mladih o sopstvenom položaju i shvatanju sopstvenog pripadanja radničkoj klasi, što su, prije svega, elementi (samo)svijesti mladih radnika, a manje elementi koje podrazumijevaju kriteriji iz Milosavljevićeve definicije društvenog bića. Međutim, marksističko stanovište o društvenom biću je jasno; ono izričito naglašava da svijest ne ulazi u društveno biće, već da je ono bitno određuje: „Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo

društveno biće određuje njihovu svijest“ (Marks).

Ali ako nije dovoljno odredio društveno biće, Milosavljević je dosledno razvio pojam radničke klase, opravdano ističući neke dileme koje se kod nas javljaju u posljednje vrijeme, a koje su, prije svega, u vezi s pitanjem: ko sve pripada radničkoj klasi. On se opredjeljuje, poslije kritičkog osvrta na vulgarizacije i jednostranosti pojma radničke klase, za njeno šire određenje, ističući da se „pripadnicima radničke klase mogu smatrati svi učesnici, neposredni ili posredni, u materijalnom proizvodnom radu“ (str. 17); pri tom podsjeća da je moguće distancirati onaj dio koji smatra „bazičnom i realnom radničkom klasom“. Uz to autor skreće pažnju da ne treba zaboraviti da „samoupravljanje iako ima svoj klasni sadržaj nema uskoklasni karakter, te oko svojih ciljeva okuplja i druge društvene grupe i slojeve čiji su interesi usmereni ka prevazilaženju klasne strukture društva i otuđenih uslova ljudskog rada“.

U tom kontekstu Milosavljević je dosljedno tragao za onim elementima društvenog bića zaposlene omladine (na žalost, samo u oblasti industrijske, a ne i ostale proizvodnje) koji su svojstveni radničkoj klasi u cjelini. Prelazeći na analizu društvenog položaja zaposlene omladine, kao najznačajnijeg indikatora, iznio je mnoštvo dilema oko samog shvatanja pojma društvenog položaja. Za nas su ovdje najvažniji osnovni zaključci koji slijede iz te analize.

Materijalni položaj zaposlene omladine, koja je, uzgred rečeno, potencijalno najstručniji dio radničke klase, jeste u većini svojih obilježja nepovoljan, pošto veliki broj mladih radnika u industriji ostvaruje niže lične dohotke od prosjeka u republici, a oko dvije trećine mladih proizvođača ostvaruje mjesečni dohodak ispod 1.500 dinara, što je suma manja od prosječnog ličnog dohotka. U anketnom dijelu istraživanja mladi ističu da njihov lični dohodak „ne odgovara radnim rezultatima i angažovanju u uspjehu radne organizacije“ (str. 53). To je važan momenat, kome treba dodati da mladi radnici, obično, nemaju dodatnih prihoda, tako da njihova ukupna primanja nijesu u srazmjeri s raznovrsnim ličnim i društvenim potrebama.

U takvoj situaciji je i struktura potrošnje uprošćena, tako da primarne potrebe, to jest troškovi ishrane, stanovanja i odijevanja, zauzimaju najviše sredstava, dok se troškovi za druge potrebe (razonoda, kultura i slično) pojavljuju u sasvim malim procentima. Sem toga je samo neznatnom dijelu zaposlene omladine riješeno stambeno pitanje. Svega 3% zaposlenih omladinaca stanuje u stanovima koje su im dodijelile radne organizacije, a oko četvrtine ih je u podstanarskom odnosu. Svi ti pokazatelji su doveli autora do zaključka da „ovakav materijalni položaj i nepovoljan status u raspodeli ličnih dohodaka u radnim organizacijama uslovljavaju nezadovoljstvo mladih“, što se poklapa sa zaključkom iz Akcionog programa Saveza omladine Srbije u vezi s akcijom „Mladi radnik-samoupravljač“ da sve to utiče „da jedan dio omladine nepotpuno saznaje savremeno društvo i često delimično shvata i usvaja njegove humanističke tekovine i ciljeve“ (str. 53).

U trećem poglavlju Milosavljević analizira mogućnosti radnog angažovanja i afirmacije zaposlene omladine. Na osnovu pomenutog i nekih drugih istraživanja zaključuje da su radne ambicije i težnje zaposlenih omladinaca za napredovanjem, stručnim usavršavanjem i poboljšavanjem uslova rada iznad stvarnih mogućnosti i uslova u kojima rade. U svijesti mladih radnika reflektuju se mnoge nepovoljne strane ne samo teških uslova rada već i izvjesna vrsta potcjenjivanja zanimanjâ u kojima oni rade. Pored toga, objektivne okolnosti: teški fizički uslovi, tehnički i tehnološki problemi, a potom i neodgovarajući dohodak, utiču na mobilnost zaposlenih omladinaca. „Većina, međutim, kanališe svoje nezadovoljstvo zanimanjem, uslovima rada i afirmacije, u pravcu sticanja veće stručne spreme i napredovanja na skali radnih uloga“ (str. 68). Ovdje podsjećamo na to da i druga istraživanja upućuju na sličnu pojavu: mladi svoju afirmaciju i radno napredovanje vežu za poboljšanje

stručne spreme, povećanje kvalifikacija ili eventualnu promjenu zanimanja.

Društveni i lični problemi očekivanja, mogućnosti i perspektive mladih radnika predmet su četvrtog poglavlja knjige *Mladost radničke klase*. Izneseni podaci ukazuju na to da se omladina zaista interesuje za društvene probleme i da u većini poznaje aktuelne i najznačajnije među njima, s tim što se javljaju izvjesne razlike u pogledu ocjena važnosti i težine pojedinih od tih pitanja. Isto je tako značajno da mladi ne očekuju da neko drugi rješava njihove probleme, ističući, pored radničke klase u cjelini i Saveza komunista, i svoje mjesto među subjektima društvenog razvoja. Mladi vrlo često ulogu radničke klase u rješavanju društvenih problema povezuju s ulogom Saveza komunista i omladine (str. 76, 87. i druge).

Među problemima koji zabrinjavaju mlade radnike najčešće se pominju materijalne teškoće, niski prihodi i neriješeno stambeno pitanje. Od širih društvenih problema najčešće se ističu oni koji su u vezi s položajem mladih u radnim organizacijama i u društvu uopšte. Anketirani omladinci saglasni su u tome da je nezaposlenost najznačajniji problem našeg društva, a zatim su to velike socijalne razlike, nepovoljan položaj mlade generacije, privilegije i neopravdano bogaćenje, teška privredna situacija, međunacionalni odnosi, birokratizam, mito, korupcija itd. Uopšte uzev, ova knjiga, a i neka druga istraživanja (na primjer, u Sloveniji) pokazuju da omladina više poznaje probleme društva nego što se to, obično, misli. Isto tako, ni očekivanja mladih da se ti problemi riješe nijesu izražena pasivnim stavom i zahtjevom da to čini neko drugi umjesto njih. Oni žele da podjednako učestvuju i u pokretanju i u rješavanju naznačenih pitanja.

U narednom poglavlju analizira se samoupravni položaj mladih radnika i uopšte odnos prema samoupravljanju. Govoreći o tome, autor s pravom naglašava da se više ne postavlja pitanje da li se zaposlena omladina opredjeljuje za samoupravljanje, već kako ga ona u stvarnosti doživljava i kakav odnos ima prema njemu. U vezi s tim zaključuje da zastupljenost omladinaca u samoupravnim organima ne odgovara njihovom udjelu u proizvodnji, strukturi zaposlenih, a ni zainteresovanosti za samoupravljanje i njihovom nastojanju da se uključe u samoupravno dogovaranje i odlučivanje. Mladi ističu da su u izvjesnom rasponu između vizije samoupravnih odnosa i stvarnog položaja u kome se nalaze, tako da se većina osjeća „više potencijalnim nego stvarnim nosiocima samoupravnog odlučivanja, iako na manje ili više aktivan način sudeluje u pokretanju pitanja i problema u svojim kolektivima". Pri tom se među razlozima malog učešća samokritički navodi sopstvena nezainteresovanost i nedovoljno lično angažovanje.

Mladi su sposobni da raspoznaju najvažnije teškoće i prepreke, ali „nisu uvek u stanju da odrede svoj udeo u borbi za razrešavanje ovih problema, pa svoju nemoć najčešće kriju iza privredne (?) nezainteresovanosti" (str. 117).

Milosavljević označava da je gotovo istovetno stanje i na području političkog položaja i uloge zaposlene omladine te konstatuje da angažovanje toga dijela mlade generacije ne odgovara njegovim potencijalnim mogućnostima, njegovoj svijesti i zainteresovanosti za društvene probleme. Razloge traži u sporom ostvarivanju zaključaka Treće konferencije SKJ o djelovanju komunista među omladinom, u nepovoljnom položaju u samoupravljanju, nedovoljnoj zastupljenosti u SK, kao i malom društveno-političkom angažovanju u organizacijama.

Razmatranje problema koji se tiču slobodnog vremena i kulturne aktivnosti omladine, koje je predmet posljednjeg poglavlja, upotpunjuje sliku o relativno malim mogućnostima zaposlene omladine da mijenja način i sadržaj svog kulturnog preobražaja. Premda je to poglavlje pridodato, možda malo nesuvislo, cijeloj knjizi, ono je zanimljivo stoga što omogućuje da se stekne potpuniji utisak o cjelokupnosti života i odnosa u ko-

jima se nalazi zaposleni dio mlade generacije.

To su osnovni zaključci do kojih je došao pisac pomenute knjige, a oni su, bez sumnje, značajni za sve one koji se bave pitanjima omladine. Međutim, cijeli bi tekst svakako imao većeg efekta da je autor izbjegao narativnost i potanko opisivanje čak i onih podataka koji dovoljno govore sami za sebe. Sem toga, knjiga je, očevidno, rađena s relativno ograničenom namjenom, iako svojim sadržajem zaslužuje širu pažnju, bez obzira na prigodu i pojavu u sasvim određeno vrijeme. Autor je, možda, previše respektovao taj faktor, tako da se čitave stranice odnose na ukazivanje značaja određenih političkih programa omladinske i drugih organizacija, programa koji su već sada nadgrađeni kongresnim platformama i novim akcionim dokumentima. No i pored toga, ova je knjiga vrijedan doprinos sociologiji omladine.

BORISAV DŽUVEROVIĆ

Anri Lefevr: Urbana revolucija

(„Nolit", biblioteka „Sazvežđa", Beograd, 1974, strana 212)

Ima li smisla kritički se suočiti sa stvarnošću a ne videti preko te stvarnosti? Ali kako „videti preko" kada se često sama društvena stvarnost, ogrezla u „haosu skrivenom ideologijom reda", jedva maglovito nazire? Kako dokučiti bitne odrednice i tendencije društvenog totaliteta kada sam totalitet izmiče parcijalnim naučnim pristupima, već unapred osuđenim na fragmentarna saznanja?

Svestan težine tih ptanja i problema, koji se ne bi mogli nazvati nerešivim, poznati francuski marksist Anri Lefevr, u svom delu *Urbana revolucija*, smelo se prihvata pokušaja da, iz jednog dosta originalnog ugla posmatranja, jasnije osvetli savremeno društvo, njegove mogućnosti i tendencije. Reč je o društvu zahvaćenom potpunom urbanizacijom u kojem se snažno ispoljava simptom prelaska na urbano društvo. Uostalom, smatra Lefevr, razdoblje urbanih revolucija već počinje.

A šta, zapravo, znače sintagme „urbano društvo" i „urbana revolucija"?

Polazeći od urbanizacije društva kao pretpostavke, teorijske hipoteze koju naučna misao ima pravo da formuliše i da uzme kao polaznu tačku, Lefevr urbanim društvom naziva „ono društvo koje je ishod potpune urbanizacije, danas virtuelne, sutra stvarne" (str. 9). Ono se rađa iz industrijalizacije koju smenjuje i pre znači težnju, usmeravanje, virtuelnost nego svršen čin. Shodno tome, urbana revolucija se određuje kao „sveukupnost preobražaja kroz koje prolazi savremeno društvo da bi prešlo iz razdoblja u kome preovlađuju pitanaj rasta i industrijalizacije (model, planiranje, programiranje) u period u kome će urbana problematika odlučno odneti prevlast, gde će traženje rešenja i načina svojstvenih urbanom društvu preći u prvi plan" (str. 14). Tako definisana, urbana revolucija ne znači u suštini nasilne radnje, ali ih i ne isključuje.

Istorijski posmatrano, razvojna linija urbanog fenomena ima ishodište, nultu tačku u potpunom odsustvu urbanog. Tek preko političkog grada kao rezultata organizovanog društvenog života, poljoprivrede i sela, trgovačkog grada, koji više nije samo urbano ostrvo u seljačkom okeanu, i industrijskog grada, koji dovodi do urbanizacije društva, stiže se u takozvanu kritičnu zonu, u kojoj dolazi do urbane koncentracije, seoskog iseljavanja, širenja urbanog tkiva i potpunog potčinjavanja

agrarnog urbanom. Urbano (ili urbani fenomen) stoga se u ovom trenutku ne može odrediti kao „dovršena stvarnost postavljena u vremenu iza sadašnjeg“, već kao horizont, kao moguće, kao cilj akcije, virtuelni objekt koji nije drugo do planetarno društvo i svetski grad. Postoje, dakle, rešenja za sadašnjost kao problematiku. Međutim, kao nerešiva enigma i dalje postoji i iznova se postavlja pitanje: kakve odlučujuće uspehe treba postići u teoriji i u praktičnoj akciji pa da svest dosegne visinu stvarnog koje je premašuje i mogućnog koje joj izmiče?

Ostajući na tragu stvarnog, njegove istorije i perspektive, Lefevr razlikuje tri epohe, tri sloja, tri „polja“ ne samo socijalnih pojava već utisaka i zapažanja, prostora i vremena, slika i koncepata, govora i racionalnosti, teorija i socijalnih praksi“. To su polja ruralnog (seljačkog), industrijskog i urbanog.

Ruralno polje je polje ograničene proizvodnje, potčinjenosti prirodi, katastrofa i gladi. Ono je polje oskudice i potreba, preistorija u kojoj se stiču „elementi i oblici koji će stvarati istoriju razdvajajući se i boreći“. Industrijsko polje ili sloj zamenjuje prirodne osobenosti u ime razuma, zakona, vlasti, opšteg reda i logike robe. „Sve postaje izračunljivo i predvidljivo, sve se može količinski odrediti i utvrditi. Sve treba da se vrati u red (prirodan i umišljen) osiguran prinudom. Sve, sem ostataka nereda i slobode...“ (str. 46). Nastupa, dakle, ratovima i revolucijama uzavrelo razdoblje u kome „istorija juriša“ na sve što je bilo povlašteno i sveto. Konačno, dolazi era urbanog — jedno novo polje još nepoznato i nepriznato. U njoj odumiru fetiši razuma, istorije, države i čoveka. Apsolutno se relativizira.

Između tih polja protivrečnosti i nemira, nasilja i sukoba, postoje praznine, beline, ono „bez značenja, koje će istraživanje uskoro prizvati svesti“, a koje Lefevr naziva „slepim poljem“. Reč je o onome što ne znamo i što ne možemo rasvetliti, o našem slepilu da instrumentima i koncepcijama obrazovanim industrijskom teorijom i praksom, fragmentarnim analitičkim duhom, sagledamo stvarnost u formiranju. Tako viđena stvarnost je redukovana stvarnost, izokrenuta i stešnjena, pobeđena i sprečena u svom nastajanju i razvoju. Konsekvencije te slepoće, kojoj u osnovi leže podsvesna dvoličnost, nesporazumi, pogrešno saznanje, a možda i neiskrena svest, isuviše su problematično prisutne i preteće čoveku i prirodi da ih Lefevr ne bi fiksirao, pokrećući tako niz ekoloških problema.

U razvijenom delu sveta, gde „udruženi i suparnici, industrijalizacija i urbanizacija“ pustoše prirodu, a „elementima“ života (vodi, zemlji, vazduhu, svetlosti) preti razaranje, susrećemo paradoksalnu situaciju. Dok nekada retka dobra, kao što su hleb i uopšte hrana, postaju izobilna, dotle nekada obilna dobra — prostor, vreme, želja, voda, zemlja, svetlost — postaju toliko retka da se Lefevr s pravom pita: „Zar se neće nametnuti kolektivno upravljanje novim retkostima?“ S druge strane, u takozvanim nerazvijenim zemljama, u kojima je prisutno svojevrsno preplitanje ruralnog, industrijskog i urbanog, još uvek se više nagomilavaju problemi nego što se nagomilavaju bogatstva.

Jedan drugi apsurd, prava napast, obrušava se na razvijeni deo planete. Posredstvom oglašavanja i reklame, „priroda koja se ne može pronaći, koja izmiče, opustošena, talog urbanizacije i industrijalizacije, ponovo se nalazi svagde, u ženstvenosti kao i u najmanjem predmetu“ (str. 36). U isto vreme zelena prostranstva, „poslednje reči dobre volje i rđavih urbanističkih predstava“, postaju „loša zamena prirode, bleda senka slobodnog prostora“. Potčinjen logici broja i najniže cene, urbanist u prostoru stvara „čistu funkcionalnost“, koja se svodi na odsustvo stvarnih funkcija, „na funkciju čistog pogleda“.

Ta začuđujući široka skala problema (koja se ne sme smatrati zaključenom) ukazuje na kompleksnost urbanog fenomena koji Lefevr određuje kao „celokupnu stvarnost (ili ako hoćemo tako da kažemo: totalnu), podrazumevajući društvenu praksu u celini“ (str. 59). Urbano time pokazuje svoju univerzalnost koja se ne može neposredno shvatiti. Kako

onda ovladati teorijski urbanom problematikom kada se zna da su nauke danas specijalizovane, a naučna saznanja fragmentarna i rasuta u „mrvice"? Kako se osloboditi naučnog imperijalizma pojedinih nauka koje ostale discipline uzimaju kao svoje vazale, pomoćnice i sluškinje? Ili, kao što se sam Lefevr pita: „Kako postići da specijalisti nadvladaju svoje terminologije, svoje leksike, svoju sopstvenu sintaksu, svoj način mišljenja, svoj žargon i svoje profesionalne deformacije, svoje težnje za ezoterizmom i svoju drskost vlasnika jedne oblasti?" (str. 67).

Istina, priznaje Lefevr, bez tih brojnih fragmentisanja i parcijalnih saznanja ne može se shvatiti nauka o urbanom fenomenu. Ali sami fragmenti još ne predstavljaju poznavanje problematike. Stoga se kao nasušna potreba ističe zahtev za radikalnom kritikom reduktivnih disciplina, specijalizovanih i institucionalizovanih. Jedino takva kritika omogućuje da se sagleda doprinos svake od njih „totalitetu u formiranju". Pogrešno bi bilo misliti da radikalna kritika specijalizovanih nauka može ići bez kritike specijalizovanih politika, aparata i njihovih ideologija, jer se „svaka politička grupa, a naročito svaki aparat, opravdava pomoću neke ideologije koju izgrađuje i održava: nacionalizma i patriotizma, ekonomizma i državnog racionalizma, filozofizma, liberalnog (klasičnog) humanizma" (str. 154). Posledica toga je, između ostalog, prikrivanje nekih bitnih problema urbanog društva i promene. Razotkrivajući taj ideološki i politički „magleni veo", naučna kritika pre osvetljava puteve ka urbanom nego što izgrađuje njegov model; jer samo kritičko razmišljanje teži da izgrađivanje modela zameni usmeravanjem koje otvara vidik.

Vidik? Ka čemu? Omogućuje li urbano društvo stvaranje jednog novog humanizma, budući da je industrijsko društvo opovrglo stari? Lefevr misli da je put koji se otvara zapravo put humanizma u urbanom društvu, konkretnog humanizma čiji je cilj totalno i potpunost.

Predloženom horizontu koji se otvara u mogućnom, još virtuelnom, svojstveno je prvenstvo urbanog i prvenstvo *stanovanja*. Kao hiljadugodišnja praksa, stanovanje je krajem prošlog veka zamenjeno naseobinom začetom u reduktivnoj urbanističkoj svesti. Kidajući odnos „ljudsko biće"-„priroda", naseobina je stanovanje doslovno postavila u zgrade, kutije, kaveze, „mašine za stanovanje", a ljudsko biće ograničila na nekoliko elementarnih činova koji su čak ispod animalnih: jesti, spavati, razmnožavati se. Urbanistička racionalnost je, dakle, oblikovala prostor pod diktaturom pravog ugla koja se meša s diktaturom industrijalizacije i neokapitalističke države. I kao što se zabluda države sastoji u uobrazilji da je ona „oličenje boga", „središte zemaljskih stvari i savesti", urbanistička zabluda se očituje u želji „da postane moderna filozofija Grada, opravdana humanizmom (liberalnim) opravdavajući utopiju (tehnokratsku)" (str. 172). A tehnokratama urbanizma svojstveno je da „organizuju u tančine represivni prostor" koji krije ideologiju (čitaj: ideo-logiku). Prividno objektivan, jer je državni, urbanizam je u suštini klasni i prikriva klasnu logiku. Urbanizam se tako otkriva kao superstruktura „birokratskog društva dirigovane potrošnje".

Takav kakav je, urbanizam ne uspeva da prebrodi permanentnu krizu. Potrebna je kritika. Dosadašnje kritike urbanizma mešaju praksu s ideologijom, društvene odnose s institucionalnim. Takozvana desničarska kritika, koja štiti i opravdava neoliberalnu ideologiju, „napada urbanizam kao instituciju da bi hvalila inicijativu nadzornika. Treba ostaviti slobodan put za kapitalističke nadzornike, ubuduće kadre da se masovno bave sektorom nekretnina..." (str. 183). Nasuprot ovoj, levičarska kritika je radikalna i utopijska, usmerena na krčenje puta mogućnom. Ona „dolazi do radikalizma samo pobijanjem države, njene uloge, strategije, politike prostora" (str. 184). Ako je, dakle, radikalna kritika za unapređivanje urbanog, urbano je za radikalnu kritiku države i politike.

Ako je urbanizam globalna težnja, a urbana revolucija planetarni fenomen, šta je s urbanom problema-

tikom u socijalističkim zemljama? Socijalizam u rađanju nije se, po Lefevru, oslobodio ni mita, ni ideologije, niti utopije. Stoga se u tim zemljama urbana revolucija nastavlja a da pri tom nema nijedne urbanističke misli koja bi se razlikovala od one što je pustošila kapitalističkim zemljama. Danas se urbano, dakle, podjednako određuje u svim zemljama. Druga je stvar što neke socijalističke zemlje (na primer, Kina i Kuba) u političkim planovima preuzimaju parolu anti-grada, koja ipak zasad ostaje samo parola. Stvarnost govori da u Kini i SSSR-u, kao i drugde, gradovi i dalje rastu prateći i sustižući ekonomski porast. To samo potvrđuje konstataciju da „urbano dobija kosmički smisao; ono postaje svetsko (ujedinjujući svet kao mračno putovanje i kosmos kao svetlo jedinstvo)" (str. 141).

Karakteristika savremenog društva je da se ono „postavlja i sadrži u prelazu", u zameni industrijske prakse urbanom praksom. To menjanje zahteva izradu urbane strategije koja, prema opštim pravilima, poznatim još od Marksa, može proizaći samo iz političke analize. To podrazumeva uslovnu podelu urbane strategije na strategiju saznanja i na političku strategiju. Dok strategija saznanja sadrži radikalnu kritiku onoga što se podrazumeva pod urbanizmom i stvaranje nauke o urbanom fenomenu, politička strategija obuhvata uvođenje urbane problematike u politički život, stvaranje jednog programa čija bi središnja nit bilo opšte samoupravljanje, i konačno, uvođenje u ugovorni sistem „prava na grad". Sve to još ne znači da će rešavanje urbane problematike ići lako. No ni obeshrabrenju misli i akcije nema mesta. Jer, podseća Lefevr, još je isuviše rano da se napusti Marksova koncepcija prema kojoj čovečanstvo postavlja sebi samo one probleme koje je kadro da reši.

Naposletku, u zaključku, Lefevr poteže pitanje „koje najviše uznemiruje": kako objasniti izuzetnu pasivnost ljudi ozbiljno zainteresovanih za projekte koji ih se tiču i otkud ćutanje „korisnika" kada se upitaju za savet?

Ponuditi objašnjenje i odgovor na to pitanje optužujući sâm urbanizam kao ideologiju i instituciju, nije dovoljno. Postoji mnoštvo drugih razloga: teorijskih, istorijskih, političkih, socioloških. Na teorijskom planu razlozi leže u tome što urbano kao totalno (u isto vreme: centralitet i dijalektika centraliteta, urbani *praxis* i urbana revolucija) izmiče našem mišljenju. Drugim rečima, problemi se roje na fragmentaciji urbanog fenomena. U istorijskom pogledu, nemoguće je da se neimarska i urbanistička misao javi iz same teorije; ona, naprotiv, iskrsava u toku „totalnog fenomena — Revolucije". Stravična presija na svest da se ne pređu omeđeni okviri čini političke razloge izuzetno ozbiljnim. Kvantitet postaje mera svega, kvalitet kao da iščezava. Sociološki razlozi izviru iz dugogodišnje navike zainteresovanih da svoje interese povere predstavnicima. Stvar se nimalo ne menja što je u pitanju predstavljanje praktičnog i društvenog života. Korisnik tada nije ništa drugo do isključeni treći u dijalogu između urbaniste i arhitekte, koji su kadšto ista ličnost, ponekad suprotstavljeni, a često vezani samo *gentlemen egreement*-om. Ipak, bilo bi opasno nepravedno ne videti korisnika kao ličnost u obavljanju jedne funkcije „koja se sastoji u neizbežnom zamenjivanju stvari, uspešnom privođenju kraju njenog izbacivanja iz upotrebe. A to je jedva izvinjava" (str. 211).

Kako vidimo, Lefevrovo delo je prava zbirka raznolikih i mnogobrojnih pitanja i problema koje pred savremeno čovečanstvo postavlja stvarnost razapeta u procepu između industrijskog i urbanog. Ali ono je i bogata riznica zgusnutih ideja, naslućivanja, anticipacija i mogućnih rešenja svojstvenih samo lucidnom duhu koji o stvarnosti u nastajanju ima šta da kaže, jer je ima šta i da pita. Kao da u delu *ono danas* progovara u ime *onog sutra*, kao da se sastanak s mogućnim već zakazuje.

U isto vreme *Urbana revolucija* je radikalna kritika u kojoj su dijalektički prisutni i prepliću se realno-virtuelno, stvarno-mogućno, prisutno-odsutno. To je i izazov svima onima koji su posumnjali u čoveka i

svet, koji čak ne dopuštaju ni mogućnost alternative, možda, po Lefevru, ovako formulisane: ili gradski haos, ili urbano društvo. Ako je delo pokatkad na površini i nedorečeno, to je zbog kompleksnosti urbanog kao virtuelnog i zbog neraščišćenih računa s problematičnom stvarnošću. Mora se priznati: apsolutne izvesnosti nema. Moguće je da se urbano, mesto drame, preobrazi u dramu urbanog. Uostalom, scenario budućnosti još nije sačinjen.

JOVAN GAGRICA

Čarls Levinson: Kapital, inflacija i multinacionalne kompanije

(Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1974, strana 242)

Dajući impresivnu sliku i projekciju tehnološkog razvoja u svetu, Čarls Levinson u ovoj svojoj knjizi upozorava na to da su eksplozija tehnološkog procesa i inovacija nametnule savremenoj privredi neizbežnu potrebu za uvek novim i obimnijim ulaganjima kapitala. Ta „narkomanija rasta" podredila je sebi sve ostale ekonomske kategorije i sva ponašanja u privredi.

Obezbeđivanje ogromnih suma kapitala na tradicionalan način iz vremena *laissez faire* nije više moguće. Veliki industrijsko-finansijski konglomerati, koji dominiraju međunarodnom ekonomskom scenom, orijentišu se sve više na sopstvene izvore sredstava, pri čemu njihova politika cena (uglavnom povećavanjem cena) čini i temelj njihove politike samofinansiranja. Odbacujući dioničare i sve druge učesnike u raspodeli dobiti kao anahronističke ekonomske forme, velike korporacije operišu neraspodeljenom akumulacijom kao osnovnom investicionom masom, povećavajući u kritičnim momentima finansijski manevarski prostor povišenjem cena. U tome Levinson vidi ključ za razumevanje savremenih uzroka inflacije.

Pojava je po svojoj dimenziji međunarodnog značaja, a organizaciona podloga su joj multinacionalne kompanije, koje tu neizbežnost investicione ekspanzije raznose po čitavom svetu, pokrećući sekundarne i izvedene podsticaje za slična ponašanja i u drugim, manje koncentrisanim i manje internacionalizovanim, područjima privrede.

Razmišljajući na taj način, Levinson, u stvari, ukazuje na funkcionalnu vezu između *koncentracije kapitala* u međunarodnim razmerama, *multinacionalnih kompanija* — kao njenog organizacionog oblika, i stalno rastuće *inflacije* — kao posledice njihovog delovanja. To ga obavezuje da se, pre svega, posveti istraživanju uzroka savremene inflacije.

Želeći da utvrdi prave društvene korene inflacije i da razobliči pojednostavnjene i preterano naglašene veze između nadnica i inflacije, Levinson je i dovoljno oprezan da bi se opredelio za jedan jedini faktor savremene inflacije. On, doduše, ne osporava mogućnost da pod različitim uslovima, u pojedinim etapama, ekonomskog razvoja mogu delovati faktori koji se objašnjavaju ili porastom tražnje (takozvane *demand — pull* inflacija) ili porastom troškova (takozvana *cost — push* inflacija), ili strukturalnim razlozima, ali smatra da se današnja inflacija u razvijenim kapitalističkim zemljama ne može objasniti ako se ne shvati mehanizam delovanja i kvalitativne promene u ponašanju velikih proizvodnih jedinica ili kompleksa, u složenim uslovima imperfektne konkurencije (oligopola ili monopola) i multinacionalnog privređivanja.

Polemišući s monističkim pristupom u istraživanju uzroka inflacije koji suviše naglašava ulogu tražnje, odnosno insistira jedino na njenim

monetarnim faktorima, Levinson ističe da je to naročito došlo do izražaja tokom prošle decenije, i to uglavnom pod uticajem sve većih javnih društvenih investicija, rastuće spoljne trgovine, ubrzane amortizacije kapitalne opreme u privatnom i javnom sektoru itd. To je dovelo do velikog porasta stope novčanog opticaja u većini industrijskih zemalja. Iz toga je sledilo na izgled očigledno objašnjenje: inflacija cena je posledica suviše velike efektivne tražnje u potrazi za premalo roba i usluga, odnosno nastupio je takozvani sindrom tražnje.

Levinson smatra da je sve veća razlika između radno-intenzivnih a manje produktivnih preduzeća i kapitalno-intenzivnih a visoko produktivnih proizvodnih preduzeća osobito značajna za razumevanje korena inflacije. U prvoj grupi preduzeća realne nadnice i cene razvijaju se u istom pravcu (kada rastu nadnice rastu i cene, i obrnuto), u drugoj grupi preduzeća njihova kretanja su suprotna. U kapitalno-intenzivnim preduzećima za vreme ekspanzije proizvodnje na granici potpune zaposlenosti opada učešće nadnica u jediničnim troškovima i nominalni porast nadnica ne povećava troškove. U privrednoj recesiji, pri stabilnim nominalnim nadnicama, dolazi do povećanja učešća nadnica u jediničnim troškovima, što deluje protiv sniženja cena proizvoda. Na toj osnovnoj tezi Levinson ne samo što dokazuje apsurdnost paušalnih ocena o uticaju nadnica na porast cena nego gradi i suprotan dokaz o stalnom uticaju politike i kapitalno--intenzivnih proizvodnih sektora u ekspanziji na porast cena, posebno u industriji prerade nafte, hemijskoj industriji i industriji plastike. A upravo u tim sektorima su koncentrisane velike korporacije.

Ističe da većina investicija nije usmerena na nove kapacitete, već na modernizaciju postojećih postrojenja. I dosadašnji odnos na Zapadu, u razvijenim kapitalističkim privredama, bio je jedna trećina investicija u korist prvih i dve trećine u korist drugih investicija. Viši profiti se traže u automatizaciji i novoj tehnologiji koja supstituiše radnike, a ne u porastu proizvodnje i kapaciteta koji bi za sobom povlačio povećani broj zaposlenih radnika.

Ta činjenica neumitno pobija poznatu kejnzijansku postavku da su investicije osnovni činilac agregatne tražnje i temelj spirale privrednog razvoja. Naprotiv, prema Levinsonu budući investicioni trendovi izazivaće dugoročnu strukturnu i tehnološku nezaposlenost, kombinovanu uz to i regionalnom nezaposlenošću. U buduće privredne tokove ne samo što je ugrađena inflacija već je predviđen i viši stepen nezaposlenosti novog tipa. Zbog toga Levinson smatra da je dilema inflacije *versus* nezaposlenost lažna, jer se inflacijom u sadašnjim uslovima i u vladajućoj koncepciji ekonomskih politika problem zaposlenosti ne rešava, nego se čak i zaoštrava.

Zamerajući i monetaristima i kejnzijancima na jednostranosti prilikom razmatranja uzroka inflacije, on posebno naglašava njenu složenost i simultano delovanje mnoštva faktora. U jednoj otvorenoj privredi, po njegovim rečima, većina ekonomskih delatnosti, u krajnjoj liniji, utiče na cene. Na menjanje cena u jednoj nacionalnoj privredi — pored akcija pojedinaca i grupa u proizvodnji roba i usluga — snažno utiču i takvi faktori kao što su povećanje međunarodne trgovine, promene u prehrambenoj i poljoprivrednoj politici, sve veće društvene obaveze za usavršavanje obrazovnih sistema, programi socijalne zaštite, kolektivna ulaganja u infrastrukturu itd. Taj je proces podložan delovanju mnoštva pojedinačnih odluka koje se stalno donose u javnom i privatnom sektoru privrede.

Pa i pored toga što je uključio širok krug opštih i posebnih faktora, Levinson posebno mesto pridaje jednoj, po njegovom mišljenju, izuzetno značajnoj odrednici inflacije. To su stopa i obim strukturnih promena koje se u privredama sveta vrše usled sve snažnije tehnološke revolucije i globalizacije tržišta i preduzeća.

Za Levinsona izlaz iz inflacione situacije stoga i nije klasična antiinflaciona ekonomska politika, sa svojim repertoarom mera. „Bez ob-

zira kako se strogo i obuhvatno primenjivale mere starog reda za kontrolu inflacije, ciljevi politike cena neće se postići ako se ne priznaju novi parametri i ne usvoje pogodne teorije i pristupi. Prikladnost politike zasnovane na pretpostavkama monetarne inflacije povećanja tražnje, odnosno inflacije troškova koju izazivaju nadnice, odlučujuće je oslabljena. *Nove odrednice inflacije u deceniji pred nama biće strukturalne promene, multinacionalne kompanije i kapitalne investicije*".

Sumiranjem Levinsonovih opredeljenja dobija se predstava da je inflacija u današnjim uslovima zapravo društveni problem koji se ne rešava brzo, nego se kontroliše u dugoročnoj društvenoj akciji. Iz celog njegovog rada proizlazi da je uklanjanje inflacije na način koji se popularise u praksi, a često i u teoriji, samo jedna od lažno postavljenih dilema što otežavaju shvatanje pravih društvenih problema i potreba za promenama. Analizom novih parametara inflacije to uverenje dobija još veću potvrdu.

Dovodeći multinacionalne kompanije u vezu sa svojom osnovnom tezom — o novim odrednicama inflacije — Levinson insistira na tome da je porast multinacionalnih poslova i multinacionalnog finansiranja koje ih prati nesumnjivo jedna od najznačajnijih strukturnih promena u modernoj ekonomskoj istoriji. Proces „globalizacije", po njegovim rečima, dovodi državu — naciju sve više u položaj kralja u ustavnim monarhijama. „Stalno slabi njena vlast nad sopstvenom privredom, što se ogleda na primer u njenoj nemoći da obuzda inflaciju".

Od 100 zemalja i preduzeća, poređanih prema proizvodnji čiji obim prelazi dve milijarde dolara godišnje, broj poslovnih preduzeća je 54, a zemalja samo 46. Poslovni promet „Dženeral motorsa" od 24 milijarde dolara čini ga petnaestom privrednom silom sveta, nešto malo iza Španije, Švedske i Holandije, ali ispred Belgije, Argentine i Švajcarske. Međutim, ma koliko da je impresivna, ta statistika ne pruža potpunu sliku stvarnog izazova koji za političku vlast predstavljaju multinacionalne kompanije. Taj povećani izazov proističe iz dve bitne karakteristike multinacionalnih kompanija: njihove inherentne međunarodne prirode i njihove globalne pokretljivosti.

„Kanada donosi svoje političke odluke u Otavi. Njene ekonomske odluke, međutim, donose se velikim delom u Njujorku, Detroitu, Ejhronu i Delavaru". Gotovo 50% svih kanadskih industrija je u američkom vlasništvu: blizu 70% kanadske nafte, 75% petrohemijskih proizvoda i uglja, 75% stakla, 60% hemijskih proizvoda, 84% gume, 60% proizvoda elektronske i električne industrije, 67% energetike, 65% alatnih mašina i 95% proizvodnje automobila... Prema umerenim procenama, američki uticaj proteže se na preko 70% kanadske industrije. Činjenica da izvestan broj britanskih, holandskih, francuskih, zapadnonemačkih i švajcarskih firmi takođe ima sedište u Kanadi, samo potvrđuje da privreda te zemlje sve više prima supsidijarni karakter i predstavlja još jedan primer „globalizacije koji jasno pokazuje da su zastareli kako nacionalni tako i regionalni okviri".

Levinson nastoji da pruži i mnoštvo drugih dokaza o multinacionalizaciji proizvodnje i banaka — u pojedinim velikim i malim evropskim zemljama, u Japanu, pa čak i u zemljama u razvoju, koje, iako im je potreban kapital, neposredno i u sve većim razmerama i same učestvuju u ulaganjima u inostranstvu. Proces nije, po njegovim rečima, mimoišao ni socijalističke zemlje.

Levinson naročito ističe da multinacionalizaciji privreda, odnosno globalizaciji tržišta, ne daju snažan podsticaj samo SAD, mada američki neposredni izdaci, reinvesticije profita i ulaganja u hartije od vrednosti u inostranstvu iznose 120 milijardi dolara. S druge strane Atlantika i Pacifika, iz Evrope i Japana takođe su prisutne istovetne tendencije. Do 1975. godine, prema Levinsonu, evropske i japanske multinacionalne firme proizvodiće nešto manje od četvrtine bruto nacionalnog proizvoda SAD. Taj, kako ga je Levinson nazvao, evropski izazov ipak ne može prikriti činjenicu da u multinacionalnim kompanijama prevlađuje a-

merički kapital: 35% zapadne proizvodnje — van SAD — pripada filijalama američkih preduzeća ili američkim preduzećima u inostranstvu; broj ovih zavisnih ekonomskih punktova u svetu iznosi negde oko 8.000; prodaja američkih firmi u inostranstvu više od 5 puta nadmašuje vrednost izvoza SAD, a očekuje se da će 1975. biti 9 puta veća. Filozofiju na kojoj počiva ta tendencija američki ekonomist Ladvel Deni rezimira na ovaj način: „Nismo mi naivni. Mi nećemo ponoviti grešku Britanije. Previše pametni da bismo vladali svetom, mi ćemo ga samo posedovati".

Impresivni su podaci koje Levinson navodi da bi se pokazale prave razmere svih mogućnih oblika koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala. Hiljadu do dve hiljade preduzeća učestvuje danas sa preko 75% u industrijskoj proizvodnji zapadnog sveta. Od dvesta hiljada američkih firmi, manje od dvesta poseduje preko 60% kapitala. Pedeset vodećih britanskih firmi učestvuje sa 75% u izvozu Velike Britanije. Šest japanskih industrijskih džinova proizvodi gotovo polovinu bruto nacionalnog proizvoda, a oko sto pedeset kanadskih kompanija učestvuje sa 60—70% u svim poslovnim investicijama. Neki su autori uvereni da će do 1985. godine 80% proizvodnih sredstava Zapada biti pod kontrolom dvesta do trista korporacija.

Koncentracija se, očevidno, nametnula kao glavni kriterijum stepena ekonomske organizovanosti, odnosa snaga među kapitalističkim privredama, nivoa konkurentskog potencijala i položaja svake zemlje u svetskoj privredi, koja sve više poprima obeležja „kompanijske ekonomije".

U takvim uslovima velike korporacije, po Levinsonovom mišljenju, nastoje da do najvećeg stepena povećavaju svoju rentabilnost, a ne svoje profite. Važan vid njihove nove politike čini jačanje osnovice samofinansiranja. Njihovo poslovanje zahteva dovoljnu ponudu kapitala u svim situacijama. Zato su krupne kompanije u svim razvijenim kapitalističkim zemljama pristupile formiranju sopstvenih kapitala i samofinansiranju svojih investicionih pothvata.

Privredni giganti podmiruju, dakle, svoje investicione zahvate iz vlastitih fondova. Glavni izvor sredstava namenjenih u te svrhe potiče iz ubrzane amortizacije i nepodeljene dobiti. Osnovni kriterijum uspeha u razvoju kompanije jeste, po Levinsonu, odnos „keš flou"-a prema njenom ukupnom prihodu. „Keš flou" je odnos kojim se meri srazmerni deo bruto-dohotka na raspolaganju za ponovno ulaganje po odbitku svih spoljnih plaćanja i nadnica, poreza, dividendi itd. Zato „keš flou" daje tačnu meru sposobnosti neke kompanije da se sama finansira. Prema tom sistemu, čak se i dividende plaćene vlasnicima kompanija ubrajaju u trošak i izvore slabljenja njene „rentabilnosti". Za kompaniju je „keš flou" značajan iz dva razloga: (1) on daje realniju sliku njenih stvarnih prihoda i finansija nego što to čini parcijalna i ograničena cifra neto-profita i (2) dopušta tačniju procenu sposobnosti samofinansiranja kompanije.

Prema podacima koje navodi Levinson, procenat tako shvaćenog samofinansiranja u investicionim zahvatima krupnijih industrijskih korporacija iznosi do 100% u SAD, Velikoj Britaniji, Holandiji, zatim 70—80% u Nemačkoj, Francuskoj i Belgiji, i 60—70% u Italiji i Japanu. U stvari, iz „keš flou"-a potiče gotovo 95% ulaganja u zapadnom svetu. Izvesne industrije, naročito proizvodnja nafte, hemijskih proizvoda, elektronike itd., postale su džinovi koji se hrane „keš flou"-om.

Klasični izvori finansiranja postaju tesni i sve nepodobniji. Finansijsko tržište je visokointegrisano; veze između industrijskih korporacija, banaka i državne administracije su nerazmrsive; brojni primeri koje navodi Levinson utvrđuju zašto je kamatna stopa postala neefektivna kao instrument regulisanja investicija i zašto se velike poslovne odluke donose nezavisno od tekućih ekonomskih politika, pa i protiv njih. „Cena kapitala je u stalnom porastu, dobici bankarskih posrednika su impozantni, ali to nikako ne smanjuje trku za investicijama."

Ukoliko, međutim, taj mehanizam finansiranja (povećavanjem „keš flou"a) bilo iz kojih razloga biva ugrožen, podižu se cene, što je ostvarljivo zbog relativne neelastičnosti većeg dela proizvodnje za ličnu potrošnju i manipulisanja cenama u značajnim industrijskim područjima (proizvodnja nafte, hemijska industrija, proizvodnja plastike). Povećanje „keš flou"-a u tom slučaju doprinosi razjašnjavanju sindroma „stagflacije" ili recesije u inflaciji, jer je to uzrok najvećeg dela današnje inflacije. Time se krug faktora inflacije zatvara.

U pogledu karaktera društvenih promena, do kojih dolazi pod uticajem faktora istraživanih i analiziranih u Levinsonovom radu, a naročito pravaca predviđene i postulisane evolucije, autoru se može prigovoriti da im nije poklonio dovoljnu pažnju, bar ne onoliku koliko to zahteva sama problematika. To se osobito tiče njegovih obeležavanja nekih društvenih pojava u Jugoslaviji.

SRĐAN KERIM

„Marksizam u svetu", br. 7—8/1974.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

Tema ovog dvobroja je *internacionalizacija kapitala*. To pitanje, naročito neki vidovi delovanja multinacionalnih kompanija, danas je veoma aktuelno. Izvesni događaji u Evropi (najsvežiji primer je protest američkih firmi u Saveznoj Republici Nemačkoj protiv uvođenja paritetnog odlučivanja i zakona o tome) pokazuje neke dosad nepoznate odjeke tih procesa. Napisi u ovom broju svedoče o tome da u Evropi marksistički orijentisani teoretičari ulažu ne mali napor da osvetle najnovije društveno-ekonomske tokove.

M. Vojnović *(Internacionalizacija kapitala i razvoj multinacionalnih kompanija)* nastoji da kritički razmotri tu temu i druga gledišta o njoj. Polazi od potrebe da se pre svih rasprava o tome izvrši kritika apologetske vizije građanskih ekonomista i od uverenja da ta problematika mora da se veže za raspravu o savremenom kapitalizmu u celini, i šire, sa ekonomskim i političkim procesima u svetu.

Po Vojnoviću, ubrzana internacionalizacija kapitala se ispoljava u tri vida: u rastućoj ulozi vanprivrednih faktora; u povećanoj ulozi multinacionalnih kompanija; u integracionim procesima koji se vrše među kapitalističkim državama. Nosilac takve politike danas su Sjedinjene Američke Države. Vojnović u isto vreme ukazuje na narasle sukobe među kapitalističkim zemljama, na zaoštravanje klasne borbe i na akcije radničke klase u zemljama koje su pokušale da pođu putem takozvanog mirnog rasta. S tim u vezi zalaže se za svestranu marksističku analizu odnosa među kapitalističkim zemljama. Osporava Mandelovu i Routornovu „optimističku tezu" po kojoj je došlo do dezintegracije hegemonije SAD i promene odnosa između SAD, Zapadne Evrope i Japana. Beleži i značajne promene u odnosima između SAD i Evrope, a pre svega snažan pritisak radi reafirmacije atlantizma. SAD u tome vide sredstvo da se zaustave težnje ka osamostaljivanju u Evropi. No na starom kontinentu raste saznanje da bi oživljavanje atlantizma značilo slabljenje uticaja, odnosno sigurnu „marginalizaciju evropske privrede" u njenoj konkurentskoj borbi sa SAD. Autor ukazuje i na porast uticaja multinacionalnih kompanija na nacionalne vlade (primer: Čile, Grčka, na određen način Kanada, Australija). Kao poseban moment u internacionalizaciji kapitala ističe „sve direktniju saradnju socijalističkih zemalja i multinacionalnih kompanija". Uprkos kritike na račun tih kompanija, socijalističke

zemlje su pristale na saradnju. („Pri tome se ističe da su socijalističke zemlje zaštićene od negativnih efekata državnom svojinom u privredi“).

Nikos Pulancas *(Internacionalizacija kapitalističkih odnosa i država — nacija)* raspravlja tu pojavu i njene političke i ideološke posledice. Autora taj problem interesuje, pre svega, zbog uticaja internacionalizacije kapitala na „revolucionarnu strategiju“ klasne borbe u Evropi. Smatra da su se snaženjem internacionalizacije kapitala zaoštrili odnosi među imperijalističkim metropolama. Ta su pitanja dovedena do usijanja onoga časa kada se počelo govoriti o političkoj budućnosti Evrope i kada su na dnevni red stavljeni aktuelni problemi u Evropskoj ekonomskoj zajednici. Pulancas se kritički osvrće na razmatranja tog procesa i smatra da ona ne uspevaju da obuhvate „današnje modifikacije imperijalističkog lanca i njihovog delovanja na odnose između metropola, a posebno na nacionalne države“. Potanko razmatra aktuelnu fazu imperijalizma i „dominaciju SAD“. Dva elementa iz tog opširnog i analitičkog razmatranja treba naročito istaći. Prvo, to je zapažanje da u ovoj fazi imperijalizma jača borba narodnih masa na svetskom planu, „u perifernim formacijama kao i u imperijalističkim metropolama“. Drugo, u analizi oblika evropske zavisnosti autor ukazuje na idejni i ideološki moment. U stvari, po njemu, oblici američke dominacije u Evropi „nemaju veze samo sa proizvodnim odnosima — oni impliciraju ekspanziju ideoloških uslova te reprodukcije“. Reč je o tome da ukupna praksa — način rada, tehnologija, rituali, organizacija rada — postaje nužno „amerikanizirana“ iako sve to ne mora, uveren je autor, da odgovara potrebi evropske tehnološke racionalnosti.

R. Murej *(Internacionalizacija kapitala i nacionalna država)* polazi od osnovne teze da razvitak kapitalizma od 1945. godine, a osobito brzi rast multinacionalnih kompanija, sve više smanjuje uticaj nacionalnih država na ekonomske tokove. Smatra da je danas i teorijski važan zadatak da se razjasni suština uloge države u uslovima međunarodne centralizacije i koncentracije kapitala. Zbog nedostatka saznanja o tome, i najnovija predviđanja marksista koja se tiču političkih posledica internacionalizacije kapitala nesigurna su, nepouzdana ili apstraktna. Za njega se kao značajan i aktuelan problem odnosa države i kapitala pokazuje i teritorijalna nepodudarnost kapitala i države, jer se kapital sve više širi izvan nacionalnih granica. Posledica je mešanje izvršilaca državnih funkcija. Stvar je, zapravo, u tome što u situaciji delovanja multinacionalnih kompanija tu ulogu mogu obavljati domaća država država porekla kapitala ili, što je sve češća praksa, same multinacionalne kompanije. Zato je praksa u odnosima među državama različita i bremenita sukobima.

B. Varen se takođe osvrće na odnos internacionalizacije kapitala i nacionalne države. Osporava teze (R. Mureja) da internacionalizacija kapitala teži da oslabi kapitalističku nacionalnu državu i da je s tim u vezi, na primer, Zajedničko tržište proizvod potrebe evropskog kapitala za efikasnijom državom (efikasnijom od nacionalne države). Polazeći od istorijskog iskustva da je rešavanje brojnih problema kapitalizma zahtevalo sve veću i čvršću ekonomsku intervenciju države, autor zaključuje da je težnja jačanja ekonomske aktivnosti države vidna. Ona je, po njemu, sada i objektivno lakša. Jer što se smanjuje broj firmi, to je i primena poreske, monetarne i administrativne politike lakša. Naravno, Varen zapaža i protivrečnosti u odnosima između firmi i države i pojavu da se te protivrečnosti ne razrešavaju svagda u korist države.

R. Routorn *(Internacionalizacija kapitala i nacionalna vlast države)* razmatra delovanje novih ekonomskih tokova na jedinstvo imperijalističkog bloka i na autonomiju država i nacija u tom bloku. Razmatrajući ukupne okolnosti, autor razlikuje tri mogućna puta u razrešavanju

sadašnjih kontroverznih odnosa: (1) superimperijalizam, odnosno dominaciju SAD u kapitalističkom svetu; (2) ultraimperijalizam ili dominaciju nekoliko kapitalističkih zemalja (među kojima vlada antagonizam, ali on nije toliko jak da bi nadjačao njihov interes za imperijalističkom koalicijom); (3) imperijalističko suparništvo, koje može ugroziti jedinstvo sistema. Routorn podseća da među marksističkim teoretičarima ne postoji slaganje o tome koja je od tih varijanata najverovatnija. Većina predviđa da će se nastaviti sadašnje stanje superdominacije SAD i da će tu dominaciju podržavati značajni delovi nacionalnih buržoazija Evrope i Japana. Svizi, Magdof, Žale i neki drugi pisci, po Routornu, predviđaju nestajanje ili slabljenje suprotnosti među imperijalističkim zemljama, a „suštinsku protivrečnost" vide u protivrečnostima „ujedinjenog imperijalizma" i „trećeg sveta". Nasuprot njima, drugi teoretičari, a pre svih Mandel, veruju da Evropa i Japan ugrožavaju hegemoniju SAD. Autor smatra da se stanovište sovjetskog ekonomiste Varge koleba između ta dva ekstrema. Varga zastupa mišljenje da će rast evropskog i japanskog kapitala primorati imperijalizam SAD da deli svoju rukovodeću ulogu u imperijalističkom svetu. Routorn misli da neslaganja potiču iz različite procene snage američkog kapitala i stepena dominacije koji on može nametnuti privredi Evrope i Japana, procene prirode i oštrine antagonizama između nacionalnih kapitala, i najzad, iz različite procene toga u „kojoj meri zajednički strah od socijalizma može savladati te stvarne antagonizme". On smatra da su odnosi između kapitalističkih ekonomija konkurentski i da će takvi sve više bivati. Beleži nastojanja i drugih kapitalističkih zemalja (pored SAD) da neposredno investiraju u inostranstvu. Iz tih i sličnih tendencija on izvodi zaključak o snazi evropskog i japanskog kapitala i o mogućnosti njihovog protivnapada u odnosu na kapital američki.

F. Hercog *(Novi razvitak internacionalizacije kapitala)* raspravlja neka pitanja „nove etape moći monopola" i određuje je kao akumulaciju kapitala na internacionalnom nivou i kao „poslednju fazu imperijalizma". Na toj etapi, zbog delovanja multinacionalnih kompanija, sindikalni, ekonomski i politički odnosi dobivaju nova značenja i to postaje važno za ideološku borbu. Autor smatra da je najaktuelnije pitanje kako ubrzati razvoj proizvodnih snaga u interesu radnika. Polazeći od stavova KP Francuske, nastoji da naznači osnovne elemente marksističko-lenjinističke analize imperijalizma, posebno delovanje multinacionalnih kompanija. Kao značajne posledice toga delovanja navodi zaoštravanje („bez presedana") problema izvora novih profita, nesklad proizvodnih snaga i nemogućnost koordiniranog razvoja nacionalnih ekonomskih baza („Ekonomske borbe na internacionalnom planu situiraju se danas, suštinski, među multinacionalne grupe"), ozbiljne posledice po zaposlenost i uslove rada. Iskustva poslednjih deset godina u Francuskoj potvrđuju nesigurnost radnikâ naročito u multinacionalnim društvima, koja ih sprečavaju u pregovaranju i na razne druge načine ometaju uspostavljanje jedinstva radničke klase.

U rubrici „Marksizam o sebi", Roman Rosdolski, u napisu *Historijska prepreka zakona vrijednosti*, komentariše Marksove rukopise za pripremu *Kapitala (Grundrüsse ...)*. To je osobit napor i, po mnogim ocenama, reč je o značajnom komentaru Marksovih tekstova. Autor razmatra Marksov pristup socijalističkom društvenom uređenju, odnosno pitanje prelaženja u socijalizam, i pitanje „sudbine zakona vrednosti". Uz opštepoznata saznanja da su klasici marksizma odbijali svako „socijalističko slikanje budućnosti", Rosdolski ističe da se za njih socijalizam javljao kao „nužna faza ljudskog razvoja" na osnovu otkrivenih zametaka socijalističkih preoblikovanja razvojnih tendencija kapitalizma. Misli da je *Kapital* proizašao iz težnje da se istraži unutrašnja struktura kapitalističkog načina proizvodnje i utvrde mogućnosti ukidanja ljudskog samootuđenja. „Kad mi u društvu kakvo

ono jeste ne bismo nalazili prikrivene materijalne proizvodne uvjete i njima odgovarajuće odnose saobraćaja za jedno besklasno društvo, tada bi svi pokušaji razaranja postojećeg bili čista donkihoterija." Ti uslovi su pre svih razvitak mašinerije. Marks je uvideo dvostruko delovanje mašinerije: svodi radnika na delimičnog radnika, ali skraćivanjem potrebnog radnog vremena stvara uslove za kreativnu dokolicu. Uz isticanje vrednosti tog komentara trebalo bi se posebno kritički osvrnuti na onaj deo teksta Rosdolskog u kome se razmatra delovanje zakona vrednosti na kapitalističko društvo. Autor smatra da se u socijalizmu (ili komunizmu) ne razmenjuje nikakav poseban proizvod zato što je „rad pojedinca... unapred postavljen kao društveni rad" koji se meri vremenom i nema ništa zajedničko sa „čuvenom vrednošću" i zakonom vrednosti. Zatim, slažući se s Preobraženskim, on suprotstavlja zakon vrednosti i „socijalističko planiranje", ističući još i to da od ishoda toga sukoba zavisi sudbina socijalizma.

U rubrici „Polemike", pod naslovom *Marks, „neomarksisti" i neka pitanja teorije akumulacije kapitala*, objavljen je deo polemike koja je na stranicama „Les Temps Modernes" vođena između M. Kogoja i P. Svizija. Kogoj smatra da se novija marksistička shvatanja akumulacije kapitala približavaju univerzitetskoj levici na Zapadu i da se osnivaju na kejnzijanstvu. Takvo približavanje on vidi naročito u interpretaciji Marksovih shvatanja kojom se eliminišu teorija radne vrednosti i zakon akumulacije, dok se marksistička metoda zadržava samo u analizi političke strukture kapitalizma. Svizi odbija takvu kvalifikaciju, ali polazeći od činjenice različnosti organskog sastava kapitala u industriji, od monopolske strukture tržišta, smatra da Marksova teorija vrednosti (formulisana u I tomu *Kapitala* nije „konačna forma instrumenta" u analizi akumulacije i ukupne društvene reprodukcije. Kogoj zaoštrava te teorijske razlike jer smatra da imaju očevidne političke posledice. On tako, nasuprot Sviziju, smatra da kapital ne može na dugi rok izbegavati protivrečnostima koje proizlaze iz zakona tendencijskog pada profitne stope.

U rubrici „Radnička praksa" objavljen je prvi deo studije kolektiva engleskih autora pod nazivom *Radnik društva izobilja u klasnoj strukturi*. Po empirijskim rezultatima i zaključcima koje autori izvode, to istraživanje osporava gledišta o nužnoj „buržujizaciji radničke klase". Oni, zapravo, stavljaju u pitanje teoriju po kojoj manuelni radnici i njihove porodice kada dostignu relativno visoke prihode i životni standard usvajaju životni stil koji se približava „srednjoj klasi", s kojom se, u stvari, „postepeno integrišu". Na osnovu ukupnih rezultata istraživanja i saznanja o delovanju posebnih mera koje preduzima kapital (povećanje plata, liberalnija politika zapošljavanja, poboljšanje uslova rada i sl.), pokazuju da je teško prihvatiti tezu o „buržujizaciji" radničke klase. Parcijalne ekonomske mere ne menjanju iz osnova klasnu situaciju industrijskog radnika. Zato su uvereni da pobornici teorije o buržujizaciji radničke klase precenjuju domete tih parcijalnih mera i povećanja potrošne moći radničkih porodica. Istraživanja tih autora ipak beleže promene u načinu života savremenih radnika u poređenju s tradicionalnim radnikom, ali upozoravaju da ta evolucija ne vodi nužno temeljnoj preorijentaciji ka normama i društvenim perspektivama karakterističnim za „srednje klase". Međutim, oni beleže jednu negativnu pojavu u ponašanju i klasnoj svesti radničke klase u Engleskoj: radnička klasa se sve manje služi kolektivnim sredstvima da bi ostvarila svoje ciljeve, opada interesovanje za sindikalizam, slabi podrška „radničkim" ciljevima koje ističe Laburistička partija. Iz toga izvode zaključak da u političkom i ekonomskom pogledu jača među radnicima svojevrsni konzervativni individualizam. Naravno da autori ne apsolutizuju tu pojavu, ali ukazuju na nju kao na značajan pokazatelj promene karaktera i smisla kolektivizma pod uticajem širih društvenih, ekonomskih i socijalnih promena.

RATKO NEŠKOVIĆ

CENA 10 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

12

1974

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVII 1974 BROJ 12

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

PRILOZI

PRIKAZI

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

Studije i članci

Vojin Simeunović

KRITIČKO MIŠLJENJE I PROTIVURJEČNOSTI SAVREMENOG DRUŠTVA

PARADOKS TRADICIJE: ANTICIPACIJA I ZASKAKANJE NOVOG

Kritičko mišljenje uopšte, a kritička teorija (u djelima Markuzea, Adorna, Horkheimera, Benjamina i drugih) posebno, rezultat je, produkt i aktualizacija one misaone pozicije u klasičnoj njemačkoj filozofiji (prije svega Hegelovoj) koja se nastoji iskazati kao moć *negacije, osporavanja, opovrgavanja, nadvladavanja, ukidanja, destruiranja*. To je realizacija one misaone tendencije kojom je Hegel nastojao iskazati smisao moći i djelatnosti uopšte, smisao čina i činjenja, rada i nastajanja, procesa i puta, oblikovanja i konstruiranja. To je ujedno realizacija one misaone tendencije kojom je Hegel nastojao pokazati smisao centralnih kategorija svoje filozofije: slobode, istine, pravde, ljepote i istorije u cjelini.

Kritičko mišljenje (a ovdje se pod tim misli prevenstveno kritička teorija kao jedna od značajnih orijentacija unutar marksizma) neposredna je i puna eksplikacija te tendencije. No, ta je teorija mogla biti plodonosna i aktualna samo ako se već od samih svojih početaka uspjela osloboditi od misaone tradicije i ako je već na samom početku uspjela razračunati se upravo sa onim što je njen vlastiti misaoni izvor i poticaj: baš sa onim što je centralno i bitno u toj tradiciji. Po doslovnim Markuzeovim riječima, taj razračun i čini pravi početak kritičkog mišljenja.[1] Tim razračunom ona dolazi u mogućnost da cjelinu ljudskog svijeta objasni iz društvenog bitka čovjeka i da u realnim društvenim odnosima sagleda stvarne pretpostavke ljudske istorije. No, kako je uopšte moguć taj razračun i čemu vodi radikalna emancipacija od tradicije?

Ovo kardinalno pitanje, međutim, nipošto nije pitanje do koga je prvenstveno dospjela kritička teorija i kritička misao uopšte. Pitanja o mogućnosti razračuna sa temeljnim misaonim pozicijama tradicije i pitanja o svim teorijskim i praktičnim implikacijama tog razračuna

[1] Marcuse, Kultur und Gesellschaft, I, str. 102. i dalje.

jesu pitanja koja su se prvenstveno i veoma zaoštreno pojavila u Marksovim analizama. Kritička teorija, naravno, nije mogla ispustiti iz vida ono što je centralno u Marksovom djelu, no isto tako ona iz tih pitanja nije uspjela izvesti sve one konsekvencije koje je inaugurisala Marksova analiza.

Odmah se može reći da je kritička teorija suzila sektor Marksovih analiza i izvršila određenu redukciju mnogovrsnih implikacija koje su bile sadržane u centralnim pitanjima Marksova djela. Ako bi se htjela precizirati ta redukcija sektora i implikacija što su karakterisale Marksovu analizu, onda bismo s pravom mogli reći da se kritička misao gotovo isključivo zadržala na onoj problematici koju je Hegel označio kao sferu „objektivnog duha", dakle na onoj problematici koja označava realnu istorijsku fenomenologiju građanskog društva i građanske države. Naspram te problematike kritička teorija nastupa doista radikalno kritički. No, nerešive antinomije u koje upada kritičko mišljenje ukazuju na činjenicu da se kritičkoj teoriji sfera „objektivnog duha" pojavila kao *Cjelina* mogućnosti istorijskog i društvenog života čovjeka i njegova svijeta. Antinomije u koje upada kritičko mišljenje ukazuju, dakle, na mogućnost da je predmet tog mišljenja poistovjećen sa cjelinom predmetnosti, te da je time i to mišljenje u nekim svojim dimenzijama i implikacijama ostalo u krugu tradicionalnog. O jednoj takvoj redukciji cjeline predmetnosti na problematiku objektivnog duha, koja je prisutna u teorijsko-kritičkim analizama, moguće je govoriti kako sa stajališta Marksova tako i sa stajališta Hegelova i Blohova djela.

To, međutim, nipošto ne znači da se time kritička teorija može jednostavno označiti kao misao koja je ostala u granicama tradicionalne filozofije i kao teorija koja je zarobljena bitnim antinomijama tradicije. Samim svojim usmjerenjem na problematiku objektivnog duha, to jest na problematiku društva i istorije, kritička misao na neki način rastvara antinomije tradicionalnog mišljenja i transcendira granice koje uspostavlja tradicija. U tom pogledu kritička teorija je veoma plodonosna i produktivna. Zainteresovana isključivo za istorijska i društvena, politička i kulturna pitanja, ona svojim analizama uspijeva rastvoriti opsjenjivački karakter metafizičkih i filozofskih spekulacija i pokazati kako se istorijski i društveni život čovjeka ne temelji ni na kakvim izvanjskim, njemu stranim i od njega različitim pretpostavkama. Spoznaje do kojih dolazi teorijsko-kritička analiza sasvim jasno pokazuju da pretpostavke socijalnog života nastaju i razvijaju se u samom njegovom toku i da one predstavljaju njegovu pravu sadržinu.

No, do takvih fundamentalnih spoznaja koje pokazuju identitet socijalnog sa njegovim apsolutnim pretpostavkama i do spoznaje istorijskog kao autentičnog tla na kome se začinje i korijeni cjelokupna problematika koja je ulazila u krug metafizike i teologije, opet nije moguće doći bez onih najviših rezultata do kojih je došla tradicija. Tako se odnos tradicije i inovacije u analizama socijalnog i istorijskog života pokazuje u više dimenzija i postaje veoma karakterističan za teorijsko-kritičku misaonu poziciju. Tradicija se pokazuje čas kao pretpostavka i misaoni izvor kritičke metode, čas kao njena granica, ono što

osujećuje svaku autentičnu misao. Tradicija se za kritičku misao pojavljuje čas kao duhovna supstancija koja inauguriše i otvara puteve, čas kao supstrat koji zatvara sve mogućnosti novog. Uvijek kao tlo koje treba transcendirati, ali istovremeno i kao problematika čije radikalno zagrađivanje nužno vodi u prazan tok i apstraktnu analizu.

U teorijsko-kritičkim analizama socijalnog i istorijskog života problematika odnosa prema tradiciji ogleda se u odnosu prema Hegelovim spoznajama tog života. Hegelove spoznaje socijalnog i istorijskog i sama Hegelova misaona metoda javljaju se kao nužna pretpostavka kritičkom mišljenju, kao ono polazište bez koga ostaju skrivene bitne dimenzije socijalne supstance, ali, isto tako, i kao metoda koja bitno zarobljava i odvodi u metafiziku. Ta dvosmislenost temeljnih Hegelovih spoznaja koje valja prisvojiti da bi se otklonile baš pretpostavke takvih spoznaja i istina bio je onaj momenat u kome je Marks otkrio paradoks tradicije i koji je odredio njegov odnos spram tradicionalne kulture Zapada i spram klasne kulture uopšte.

Za savremenu kritičku misao Marksov odnos spram tradicije može biti veoma instruktivan. Tradicionalna kultura u cjelini za Marksa se ne pojavljuje kao duhovni supstrat i rezervat koji ima svoju definitivnu sadržinu spram koje je potrebno i moguće imati predmetni odnos i fiksiranu relaciju. Tradicionalna filozofija kao kvintesencija te kulture nije u Marksovom djelu promatrana kao djelatnost koju treba odbaciti ili prihvatiti, njeni rezultati nisu bile one temeljne spoznaje koje je, kako se često tvrdi, „Marks kritički prevazilazio", to jest „prihvatao metodu, a odbacivao goli rezultat". To, naravno, nikako nije bilo moguće tako izvesti. Jer rezultat klasične filozofije za koji se tvrdi da je odbačen i prevaziđen u Marksovim analizama jeste upravo i prije svega njena metoda. Prema tome, Marks nije činio ono što su mu njegovi nedorasli sledbenici pripisali. On nije imao predmetan odnos prema kulturi, filozofiji i tradiciji uopšte, te stoga spram nje nije ni uspostavljao relaciju te vrste. U Marksa se, dakle, ne radi ni o odbacivanju ni o prihvatanju te tradicije, nije ona ni inspiracija njegovoj misli ni predmet kritike u tradicionalnom smislu riječi. Radi se tu o jednoj relaciji sasvim druge vrste. A to stoga što se upravo u Marksovom djelu kultura i filozofija spoznaju kao nešto nepredmetno, kao nešto što ne može fiksirati predmetna svijest; naprotiv, riječ je o nečemu što se razumijeva, doživljava, u samom životu konstituira kao sadržaj i supstancija života.

Marks do tih spoznaja dolazi analizom procesa proizvođenja stvarnog života. Analizom procesa rada kao onog istorijskog procesa u kome se korijene svi oblici i forme društvenog života, sve njegove dimenzije i sfere. U tim analizama Marksu se pojavljuju i pitanja o pretpostavkama filozofije i kulturnog stvaralaštva uopšte i o vrstama tog stvaralaštva. Jer sasvim je poznato da pitanja o filozofiji, religiji, umjetnosti, politici i ideologiji uopšte Marks apostrofira samo u kontekstu analiza procesa rada. Sama po sebi ta pitanja nikada nisu predmet njegove analize. To najbolje pokazuju *Ekonomsko-filozofski rukopisi* i *Njemačka ideologija.*

U tim analizama tradicija se ne pojavljuje kao objekt naknadne svijesti, kao predmet istoriografske analize. Tradicija nije ono što je prošlo, nije nikada završen rezultat. Tradicionalne ideje, norme, filozofske misli dobivaju svoj smisao po aktualnim društvenim zbivanjima, po živom istorijskom toku, po onome što se konkretno čini i odlučuje, a ne po sebi. Svaka filozofska ideja je nešto drugo i različito u raznim periodima. Njena mjera i njena sadržina je uvijek istorijska. U tom pogledu nema prošle filozofije, prošle ideje. Kad god je riječ o problematici bilo koje filozofije, neposredno je riječ o problematici sadašnjice. I obrnuto, samo istinska analiza problematike sadašnjice povlači za sobom pitanja svake prave filozofije.

Marksovu analizu rada vodi upravo ona spoznaja koja u pokušaju aktualizacije svih filozofskih pitanja i realizacije filozofije kao takve sagledava prirodu socijalnog života i istorijskog zbivanja. Kad Marks, dakle, govori o društvenom čovjeku i podruštvljenom čovječanstvu, onda ima u vidu takvu problematiku koja se ne može izraziti i pokazati tradicionalnom metodom, onda on hoće da pokaže da se društveno zbivanje odvija po jednom sasvim drugom principu. Marksova analiza time hoće da pokaže kako nastajanje novih formi socijalnog života i istorijsko kretanje ka „podruštvljenom čovječanstvu" ne može nikako biti produkt i rezultat dosadašnje istorije, ali, isto tako, ni kao anuliranje sveg dosadašnjeg njenog bogatstva. O novom društvu Marks govori kao o društvu koje ukida i prevladava pretpostavke dosadašnjeg razvitka, ali isto tako kao o društvu koje nastaje „u prisvajanju cjelokupnog bogatstva dosadašnjeg razvitka"[2].

Time Marks sasvim jasno pokazuje da se istorijski tok ne odvija po principu kontinuiteta i zakonu determinizma. Socijalni život se konstituiše djelovanjem onoga što je bilo bitno i odlučno u prošlosti, ali, isto tako, i djelovanjem onoga što još nije bilo a istorijski je moguće i ljudski relevantno. U tom pogledu sadašnjost je rezultat djelovanja više onog još neostvarenog i neprisutnog nego onog što je bilo. Aktualni društveni život prije se konstituira po mjeri i smislu onog što nadolazi jer je budućnost odsudnija i bitnija dimenzija života nego njegova prošlost ma kako ona bila značajna i bogata i ma kakvim sadržajima ona bila ispunjena. Sagledavanje tih dimenzija kao odlučnih kada je riječ o prirodi socijalnog i istorijskog čini okosnicu Marksove analize. No, samo je analiza rada mogla dovesti do odgovora na pitanje o prirodi i istini čovjeka i njegove istorije.

Analizu vladajućeg načina rada kao onog fundamentalnog tla u kome se korijene sve antinomije političkog i kulturnog života stavlja u svoje središte i kritička teorija. Ta analiza se javlja kao njena osnovna metoda upravo stoga što se političke i ekonomske protivurječnosti savremenog svijeta pojavljuju kao protivurječnosti koje rađa isključivo kapital i zakon kapitalističke proizvodnje, a taj zakon i logika kapitala, sa svim svojim socijalnim reperkusijama, jasno se očituje samo u protivurječnostima temeljnog procesa rada. Analiza tog procesa vodi vital-

[2] Marks, *Ekonomsko-filozofski rukopisi*.

nim pitanjima savremenog svijeta. Samo ta analiza može ukazati na pretpostavke rješenja temeljnih socijalnih i političkih, nacionalnih i kulturnih protivurječnosti savremenog svijeta. Kritičko mišljenje se može približavati bitnim pitanjima tog rješenja utoliko više ukoliko se oslobađa od svog ideološkog utemeljenja, ukoliko nadvladava svoje filozofske motive i inspiracije.

SUKOB FILOZOFIJE I ISTORIJE

Pitanja koja ulaze u krug marksističke analize jesu prije svega ona koja se iskazuju u problematici sukoba filozofije i istorije, uma i realiteta, ideje i zbilje, života i njegova smisla, itd. itd. Ta pitanja nisu ni filozofska ni naučna, nego društveno-istorijska u najširem smislu riječi. Kritička teorija u tom pogledu slijedi Marksovu analizu. Najbolje je krug pitanja koja se javljaju u tom sukobu i koja postaju isključiv predmet teorijsko-kritičkog mišljenja naznačio Markuze. U svojim analizama ideologije industrijskih društava Markuze je pokušao pokazati razloge zbog kojih filozofsko mišljenje ne može dospjeti do korijena i realnih pretpostavki te ideologije. Eksplicite je svoje mišljenje o nedostatnosti filozofske metode kada je riječ o ideologiji i realnim strukturama savremenog svijeta Markuze izrazio u jednoj bilješci svojih studija. Markuze smatra da je savremeni istorijski realitet u formi tehnološkog univerzuma odgovor na sva fundamentalna filozofska pitanja, te da je stoga svaka filozofska analiza savremenih struktura izlišna. Te strukture traže analizu sasvim druge prirode. Odgovor koji je filozofija tražila na svoja temeljna pitanja, smatra Markuze, tu je. Dala ga je sama istorija. Riječ je sad o drugoj vrsti analize i drugoj vrsti spoznaje. Markuze, naime, o tome piše sljedeće: „Da izbjegnemo nesporazum: ne vjerujem da je Frage nach dem Sein / pitanje o bitku / i slično, životno pitanje ili da to treba da bude. Što je bilo smisleno u počecima filozofske misli, može postati besmisleno na njenom kraju, a gubitak smisla se ne mora pripisati nesposobnosti da se misli. Istorija čovječanstva je dala definitivne odgovore na *„pitanje o bitku"* i dala ih je u vrlo konkretnim postavkama koje su dokazale svoju efikasnost. Tehnološki univerzum je jedan od tih odgovora."[3]

Markuze time na neki način stavlja u zagradu moć filozofskog mišljenja kada je riječ o savremenim strukturama. A to jednostavno stoga što industrijske strukture savremenog svijeta predstavljaju eksplikaciju one supstancije za kojom je tragala filozofija u svojoj dugoj istoriji. Ta realna istorijska eksplikacija je neopoziv odgovor na fundamentalna pitanja filozofije, pa Markuze sasvim konsekventno spoznaje da su sad ta pitanja, a time i filozofska analiza besmisleni. Savremeno mišljenje je suočeno sa istorijskim odgovorom na pitanje „sta je to bitak", a ne sa samim tim pitanjem, pred kojim i nadalje stoji građanska filozofija. Ako hoće da bude doista produktivno, to mišljenje mora prići analizi

[3] Markuze, *Čovjek jedne dimenzije,* Sarajevo, 1968, str. 134.

konkretnog istorijskog odgovora, analizi tehnološkog univerzuma. Element i medij filozofskog mišljenja su fundamentalna pitanja o smislu, porijeklu i značenju onoga što jest po sebi. No, takva pitanja su više besmislena jer je odgovor tu, dala ga je sama istorija: ono što jest — jest tehnološki univerzum. Marksističko mišljenje se sukobljava upravo sa tim istorijskim odgovorom na fundamentalno pitanje filozofije. Kritička teorija i kritičko mišljenje uopšte, ma kako bili produktivni i ma kako uspjeli sagledati pravi problem, nisu konsekventno slijedili Marksovu analizu istorijskog odgovora na fundamentalna pitanja tradicije. Kritičko mišljenje je, s jedne strane, ostalo u granicama filozofske spoznaje o tehnološkom univerzumu i logici njegova etabliranja kao legitimnog istorijskog odgovora na pitanje o bitku, a, s druge strane, zarobilo se u žive antinomije tog univerzuma jer ga promatra kao „objektivnost po sebi". Kritičko mišljenje stoga polazi od pozicije negiranja, opovrgavanja, anuliranja. Autentična pozicija kritičkog mišljenja je negativno-umska, upravo ona koju na neki način prevazilazi i Hegel, no koja se u Marksa uopšte ne pojavljuje. Marks nipošto nije smatrao da se u sferi koju Hegel označava „objektivnim duhom" eksplicira istorijska istina čovjeka, istina njegove istorije i njegova života. Stoga se njegova misaona pozicija ne iskazuje prvenstveno u opovrgavanju i negiranju onoga što se objektivira u istorijskom toku i razvoju. On veoma rano spoznaje da proces istorijskog objektiviranja ljudskog svijeta i konstitucije njegovih struktura ima više dimenzija i da se sve one ne konkretizuju i ne iskazuju u problematici „objektivnog duha", to jest u problematici građanskog društva i građanske države. Ni istina objektivnog duha ne pokazuje se u njegovim objektivnim formama, nego u nekoj višoj dimenziji zbivanja: u sferi apsolutnog duha. Marks, naravno, nije hegelijanac. Ali on je to mogao biti samo ako je prevazišao sve dimenzije Hegelova mišljenja. Njegove analize procesa rada pokazuju to prevladavanje. Kritička teorija, međutim, isuviše glorifikuje forme u kojima se iskazuje problematika objektivnog duha. Stoga se pozicija tog mišljenja javlja kao radikalno kritička. Ona polazi od pretpostavke da su forme objektivnog prigušile autentičnu istinu, te da te forme valja naprijeko destruirati u ime same istine. No, te forme su na neki način izraz baš te istine, koju Marksova analiza dovodi u pitanje.

Istinu, dakle, objektivnog ne možemo tražiti u samim njegovim formama i eksplikacijama niti u drastičnom suprotstavljanju objektivitetu uopšte. Negiranje je u tom pogledu i u toj situaciji isto što i potvrđivanje. Negacija je isto što i apologija. Istina objektivnog je u apsolutnom. No, to je još Hegelova pozicija i horizont Hegelova mišljenja. I to treba prevazići da bismo dospjeli do Marksova stajališta. Kritičko mišljenje, prije svega u nas, u našoj filozofiji, do jasnog prevazilaženja ove Hegelove pozicije još nije došlo. A do Marksa nas vodi samo ovo prevladavanje.

Bloh je na jednom mjestu, u svojim analizama Hegelove filozofije, ukazao upravo na ove dimenzije te filozofije. Bloh je sasvim jasno pokazao da se prava Hegelova metoda eksplicira ne u analizama proble-

matike „objektivnog duha“ (na čemu se uglavnom zadržava kritičko mišljenje), nego prije svega u analizama problematike koja se eksplicira na tlu apsolutnog duha. Bloh, dakle, sasvim jasno ističe tu primarnu Hegelovu misaonu poziciju i primarnu problematiku njegovih analiza. Bloh o tome piše: „Svakako su proces i sadržaj procesa isti, ali ona vrsta „zbilje“ što je sam Hegel naziva „korom“ i iz koje se sastoji ono ustajalo postojeće u Hegela je takođe različita od supstancijalnoga jezgra zbilje. Toliko različita da proces-supstancija probija kroz koru i u tome ima svoj um. Samo po tome jedan „objektivni duh“ shvaćen kao potpun ima nad sobom još potpuniji: umjetnost, religiju, filozofiju, — „apsolutni duh“. *U Hegela je upravo to zemlja u kojoj može cvjetati mnogo ljepša, mnogo tajanstvenija, mnogo svjetlija ruža nego na državnom križu, bila ona sa ili bez hrastova lišća i mačeva... A vrata k apsolutnom do kojih povratnik u zavičaj najprije stiže, nose natpis: Ljepota.*“[4]

Hegel je, po Blohovoj interpretaciji, i sam prevladao protivurječnosti koje se javljaju u sferi objektivnog. Mada je pozni mislilac u svojoj *Filozofiji prava* ostavio mnogo razloga da se njegova misao razumije kao filozofija koja je u sukobu sa protivurječnostima koje se javljaju i razvijaju na tlu objektivnog duha, ipak cjelina njegove misli ukazuje na jednu temeljniju, fundamentalniju sferu. Ta sfera (sfera apsolutnog duha) nipošto nije mimo i s onu stranu istorije. Bitna je ona prije svega za nju samu. Tek se istorijski svijet u svom punom smislu iskazuje u umjetnosti, religiji i filozofiji, u tvorevinama apsolutnog.

To Hegelovo stajalište, koje produktivno otkriva Bloh slijedeći Marksove analize, ukazuje na novu i drugačiju prirodu objektiviteta i pozitiviteta sa kojim smo praktično suočeni i koji predstavlja neposredan predmet kritičkog mišljenja. To stajalište pokazuje da protivurječnosti objektivnog imaju svoje dublje utemeljenje, te da se ne mogu razrješavati prostim anuliranjem, teorijskim i praktičkim. Takvo Hegelovo stajalište omogućuje i novu interpretaciju nekih temeljnih stavova iz *Filozofije prava*, koji su često bili razumijevani samo iz konteksta te filozofije (prava).

Riječ je ovdje o poznatim stavovima o „stvarnosti uma i umskom karakteru stvarnosti“. Hegelov stav „sve što je stvarno, to je umsko, i sve što je umsko, to je stvarno“ u osnovi je temeljne teorijsko-filozofske i ideološko-političke diferencijacije u posthegelovskoj situaciji. Poznato je da su nosioci radikalno kritičkog mišljenja i stava spram stvarnosti zastupali koncepciju po kojoj je bitna Hegelova misao izražena u drugom dijelu njegova poznatog stava, to jest u onom dijelu koji govori da samo ono umsko jeste stvarno, da stvarnost treba kritički korigovati sve dok se ne dovede u sklad sa principima uma. To je koncepcija od koje polazi i kritičko mišljenje: um jeste ono što je stvarno. Sve postojeće treba podvrći ovom principu ako se hoće biti radikalan i revolucionaran.

[4] Bloh, *Subjekt—objekt*, str. 206—207, *kurziv* — V. S.

Moguće je da je to doista autentična i vjerna interpretacija same Hegelove misli izražene u tom stavu. No, i u tom pogledu kritičko mišljenje dolazi u velike teškoće jer ono nipošto ne želi biti jedna konsekvencija Hegelove misli. Naprotiv: u samom svom polazištu, kako je već ustvrdio Markuze, ono se mora javiti kao radikalan razračun upravo sa tom temeljnom Hegelovom pozicijom. Polazeći, međutim, od stava da je stvarnost problematična zato što nije umska, kritičko mišljenje ostaje na razini ove Hegelove misli iz *Filozofije prava*, koju je, dakako, kako je pokazao Bloh, prevladao već i sam Hegel.

Gdje su mogućnosti tog prevladavanja i koje su konsekvencije s obzirom na marksističku misao?

U Hegelovoj filozofiji, naime, razvijeno je i jedno više misaono stajalište od onoga koje se iskazuje u stavovima o umskom karakteru stvarnosti i u stavovima koji pretenduju da stvarnost dovedu na razinu uma i u sklad isključivo sa njim samim. To je, dakako, istorijsko stajalište koje se u Hegela, doduše, u svojoj punoj istini, na jedan metafizički način eksplicira u sferi apsolutnog duha (umjetnost, religija, filozofija), no koje u svakom slučaju nadilazi poziciju uma i sve istine koje se daju sagledati sa te pozicije. Sa tog višeg stajališta poznati Hegelovi stavovi o stvarnosti uma i umskom karakteru stvarnog nisu međusobno suprotstavljeni i ne izražavaju različite pozicije. Stav „sve stvarno jeste umsko" se ne poriče stavom „sve umsko je stvarno", nego se u njemu potvrđuje. Nisu stoga moguće dvije oprečne misaone i ideološke pozicije iz ovih stavova, kako se to dogodilo. Sa stajališta Hegelove misli nemoguća je odavde diferencijacija na koncepciju koja je radikalna i kritička, jer polazi od shvatanja da ono „umsko jeste stvarno", te da svu i svaku stvarnost koja nije na tom principu valja radikalno izmijeniti, destruirati, negirati, i na njoj suprotno stanovište koje samu postojeću stvarnost proglašava umskom i razumijeva kao sam um. U Hegela, naprotiv, riječ je o jednom te istom u oba dijela tog stava: *samo umsko je stvarno* — i zato: *sve što je stvarno jeste umsko*. Hegel pri tome ne polazi od diferencije stvarnog i umskog, pa je stoga misaona pozicija koja proizlazi i iz jednog i iz drugog stava u biti ista. Diferencija koja se temeljila na interpretaciji ovih stavova pokazala se sasvim lažnom. Jer apologija umskog kao pozicija lijeve i kritičke misli nije ništa drugo nego apologija onoga što je bit same stvarnosti. To je čak najradikalnija apologija stvarnog jer zastupa samu dušu i supstanciju stvarnosti: sam um. Kako umsko i stvarno padaju ujedno, to se gubi diferencija između kritike stvarnosti sa stajališta uma i apologije te iste stvarnosti, jer se i kritika i apologija javljaju u funkciji jednog te istog: umskog koje je stvarno, odnosno stvarnog koje nije ništa drugo nego baš ono što je umsko. Apologija stvarnosti zastupa zapravo sam um, apologija uma samu stvarnost.

Hegelova misao, međutim, u svim svojim implikacijama sadrži i neke dimenzije koje prevazilaze ovakvo određenje stvarnosti. Po tim dimenzijama stvarnost je ono što je istorijsko, a istorijsko nije ono što je neposredno umsko i eksplikacija njegove sadržine. Svojim implikacijama, koje u istorijskom svijetu sagledavaju stvarnost čovjeka, Hege-

lova filozofija dovodi u pitanje i sam um (i um se javlja kao istorijska supstancija), a tek tako i onu stvarnost koja se konstituira na golim principima uma. Time sam Hegel pokazuje da se bogatstvo i sadržina ljudskog svijeta u punoj njegovoj istini može sagledati samo onim misaonim analizama koje su s onu stranu alternative: umsko ili stvarno, lijevo ili desno, kritičko ili ideološko, itd. itd. Svaka strana ove alternative, po Hegelu, izražava u biti jedno te isto, moguće su samo uz pretpostavku druge, svoju istinu nalaze u drugoj — to su dva pola jedne te iste stvari.

Riječ je, dakle, o takvoj misaonoj poziciji koja nadilazi alternative i dileme tradicionalne filozofije. Kritička misao se nije u potpunosti mogla osloboditi granica tih alternativa. U prihvatanju negativnog momenta te alternative to mišljenje je izgubilo iz vida da je taj momenat takođe jedna strana objektiviteta naspram koga se nastupa. Razvijanjem isključivo „moći negativnog mišljenja, onog koje poriče i opovrgava“,[5] nije se nikako mogla prevazići logika objektiviteta jer se ona konstituiše upravo djelovanjem i same te moći.

U vezi sa pozicijom kritičkog mišljenja koje u krug svojih analiza stavlja prije svega živi istorijski tok, živu stvarnost čovjeka, valja upozoriti da negativno-umsko stajalište u kome se utemeljuje kritička analiza nije sasvim dovoljno za sagledavanje dimenzija i istina živog procesa istorije. To stajalište je samo jedna strana pozitivno-umske metode mišljenja. Samo ona strana te metode u kojoj se opovrgavaju i negiraju istine zdravog razuma, ona strana u kojoj se istine samo poriču, a nikada pozitivno ekspliciraju. Spekulativna ili pozitivno-umska misao tek dotiče istinu, no ona se kreće s onu stranu alternativa kritičke ili negativno-umske metode.

Dakle, i Hegel je prevazišao antinomije unutar kojih se kreće kritička misao. Naravno, samo spekulativno. Stvarno prevazilaženje tih antinomija, pa prema tome i pozicije kritičkog ili negativno-umskog mišljenja kao, takođe, jednog ograničenog i ideološkog misaonog stajališta nalazimo u Marksa. Kritička teorija je unekoliko bila nekritična spram samog svog misaonog izvora: spram negativno-umskog mišljenja koje je samo jedna dimenzija Hegelove spekulativne metode. Spram, dakle, one dimenzije Hegelove misli koja se i u samog Hegela pojavila samo kao jedan momenat ili jedna strana njegove metode.[6]

REALNI TOK I IZOKRENUTA SVIJEST

Prevazilaženje negativno-umskog i svakog drugog ograničenog i ideološkog misaonog stajališta Hegel već nekako utemeljuje u svojim analizama realnog istorijskog procesa koji se odvija u sukobu sluge i gospodara. Već te analize pokazuju da se realni tok ne da nikako zahvatiti i izraziti sa pozicije koja je izvan tog toka jer se svakoj takvoj

[5] Markuze, *Um i revolucija*, Uvod.

[6] Pogledati o tome: Hegel, *Enciklopedija*..., str. 101, paragraf 97. Takođe i: Kožev, *Kako čitati Hegela*, str. 485. i dalje.

poziciji taj tok pokazuje izokrenuto, i obrnuto.[7] Svaka takva pozicija je izraz lažne svijesti ma kako se ona imenovala. Istina realnog toka izražava se već po Hegelu isključivo u svijesti koja radi, u svijesti sluge.

U čemu je aktualni smisao tih Hegelovih analiza?

Značaj tih Hegelovih analiza ogleda se prije svega u mogućnosti rekonstrukcije Marksova autentičnog stajališta i razumijevanja istorijskog svijeta i njegovih tokova. Preko ovih Hegelovih analiza mi se približavamo toj rekonstrukciji stoga što tu nalazimo filozofsku spoznaju procesa rada i radnih efekata, onu, dakle, spoznaju koju Marksova analiza podrazumijeva, ali u kojoj se ne iskazuje. Marksova analiza radnog procesa kao temeljnog istorijskog procesa u kome se korijene svi drugi društveni procesi i odnosi je istorijska, a ne naučno-filozofska. No, prave dimenzije i rezultate te analize nemoguće je sagledati ukoliko se ne izvedu i sve konsekvencije one metode koju Marks podrazumijeva i čije rezultate Marks ima u vidu, od kojih polazi. To je, dakako, Hegelova filozofska analiza odnosa sluge i gospodara, onoga odnosa u kome se konstituira realni istorijski proces i predmetni svijet čovjeka.

Istorijski tok za Hegela odvija se kao razvoj svijesti o slobodi. Taj tok, međutim, ima svoje sasvim konkretne forme i pretpostavke. Iako se on eksplicira u svijesti i pokazuje kao razvoj svijesti, ipak je on i za Hegela ukorijenjen u „tvrdom i nevoljkom radu“, u konkretnom djelovanju i proizvođenju.

Upravo ta dimenzija Hegelovih analiza postaje relevantna za marksističko razumijevanje smisla i „logike“ istorijskog toka i zbivanja. Upravo tim analizama Hegel prevazilazi tradicionalnu naučnu analizu koja istorijski svijet fiksira kao objekt koji je moguće istražiti i spoznati. Već Hegel ovdje pokazuje da takav objekt ne postoji, odnosno da se istorijski svijet nikada ne pojavljuje u predmetnoj formi za svijest izvan sebe, za svijest koja je nešto njemu strano, njegova slika ili refleksija. Istorijsko je uvijek u procesu i nastajanju, odnosno samo ono što je u procesu i nastajanju jeste autentično istorijsko, te se stoga ne može opservirati egzaktnom metodom, jer ova zahvata samo predmet, samo gotovu činjenicu. Istorijsko je uvijek drugačije od forme predmeta i objekta, nikada završena činjenica i datost.

Prirodi takvog svijeta neprimjerena je svijest izvan njega, takozvana objektivna spoznaja. Takva spoznaja, to jest naučna i filozofska analiza koja ima svoje principe, uvijek krivo pokazuje istorijski svijet jer u njemu traži i nalazi samo ono što sama u njega unosi. Samosvojni i autentični svijet čovjeka i istorije za tu svijest je uvijek nepoznanica, nešto što je „izvan uma“, problematično. Ona traži predmet za sebe; istorijsko, međutim, uvijek rastvara svaku predmetnu formu i konačnu sadržinu svake činjenice. Istorijski tok i aktualno zbivanje problematizira svaku konačnu i završenu činjenicu, problematizira sve što je bilo i prošlo. Sam taj tok i svijest koja se neposredno u njemu rađa i razvija pokazuje kako ni ljudska prošlost nije završena činjenica, poka-

[7] Pogledati: Hegel, *Fenomenologija duha*, str. 93—94.

zuje da je ona uvijek bila druga i drugačija. Za egzaktnu svijest, međutim, i ljudsko vrijeme je predmet koji se može pojaviti i nestati, iščeznuti.

Hegel sam, dakle, dolazi do spoznaja koje istorijski svijet pokazuju u sasvim drugom smislu, drugoj prirodi i drugim dimenzijama od onih do kojih dolazi tradicionalna, pa u neku ruku i savremena filozofska misao. Do tog smisla Hegel dolazi prvenstveno svojim analizama odnosa sluge i gospodara, svijesti koja radi i svijesti koja promatra, onoga koji proizvodi i onoga koji prisvaja, onoga koji je u svijetu rada i onoga koji je izvan njega.

U analizama korijena i pretpostavki ideološke svijesti, to jest one koja uvijek krivo identifikuje realno stanje i živi istorijski tok, Hegel dolazi do spoznaje da se takva svijest javlja uvijek u onoga koji je odvojen od konkretnog procesa rada, uvijek u gospodara, nikada u sluge. „Istina samostalne svijesti", to jest svijesti koja neposredno jeste sadržina i suština istorijskog procesa, jeste svijest sluge. Ta istina je vezana za svijest sluge jer svijest kao svijest, u svojoj pravoj istini, korijeni se samo u konkretnom radu, činu, djelovanju. To je rodni medij istinske svijesti kao supstancije istorije i izvan tog medija takve svijesti nema. Činjenica rada koji obavlja sluga temelj je njegove svijesti i prirode svijeta koji on proizvodi. Ta činjenica na jedan negativan način ujedno pokazuje i prirodu svijeta gospodara i njegove svijesti.

Već Hegel, dakle, pokazuje da se prava i istinska problematika istorije i društva konstituira isključivo u radu i djelovanju i da istinska svijest i spoznaja jeste samo ona koja se razvija u neposrednom procesu rada. Taj proces ujedno određuje i proizvodi kako slugu tako i gospodara kao dvije suprotnosti koje, naravno, imaju sasvim različitu poziciju u tom istom procesu. Pozicija sluge se iskazuje u neposrednom odnosu prema radu i predmetnom svijetu koji se stvara, a gospodar posredno, preko sluge, i on ne poznaje nikakav drugi odnos. Predmetni odnos kao istinski odnos i kao izvor istinske svijesti za gospodara ne postoji. Jedina relacija koju on ima i koju kao gospodar uopšte može imati jeste relacija spram sluge. Dok je sluga u konkretnom posjedu stvari i predmetnog svijeta, dotle gospodar „posjeduje" samo slugu i preko njega svijet koji stvara sluga. Svijest sluge je stoga realna i stvarna, istinska svijest, dok je svijest gospodara lažna, kriva i ideološka.

Konsekvencije koje slijede iz ovih Hegelovih analiza sasvim jasno pokazuju da se samostalna i istinska svijest, prava spoznaja istorijskog svijeta i njegove logike odvija isključivo kao svijest koja radi, kao svijest koja se razvija u živom i protivurječnom procesu rada. Samo, dakle, u procesu koji nosi i obavlja sluga. Hegel to doslovno i eksplicira: „Istina je samostalne svijesti, prema tome, ropska svijest. Ta se ropska svijest, doduše, isprva pojavljuje izvan sebe i ne kao istina samosvijesti. No, kao što je gospodstvo pokazalo da je njegova suština obrnutost onoga što ono hoće da bude, tako će zacijelo i ropstvo u svome izvršavanju postati baš suprotnošću onoga što je ono neposredno, ono će

kao u sebe potisnuta svijest ući u sebe i okrenuti se u pravu samostalnost."[8]

Samostalne svijesti, dakle, nema bez rada sluge. Istine i istinske vrijednosti, pravog društveno vrijednog proizvoda nema bez konkretnog rada i konkretne proizvodne djelatnosti. Ljudske kulture u cjelini nema bez slobodne djelatnosti radnika kao nosioca konkretne istorijske supstancije.

Tako je i sa spoznajom i sviješću o proizvedenom i nastalom društvenom svijetu. Spoznaja i razumijevanje tako nastalog svijeta je moguća samo kao *konkretna, neposredna*, nipošto naknadna i reflektirajuća. Jer samo je svijest sluge istinska spoznaja društva (o tome pogledati Lukača, pri čemu Lukač samo u *svijesti proletarijata nalazi i sagledava spoznaju društva i istorije*, a najegzaktniju naučno-filozofsku spoznaju koja se javlja naspram zbilje pokazuje kao običnu građansku ideologiju), budući je samo ta svijest rezultat stvarnog životnog procesa. Naknadna svijest o zbilji i njenoj spoznaji je svijest gospodara jer druge svijesti gospodar po svom životnom položaju nikada ne može imati. Njegova životna pozicija je *refleksija, posmatranje zbilje, kontemplacija*. Hegel tu reflektirajuću poziciju kao životnu poziciju gospodara takođe definira sasvim jasno: „Isto se tako gospodar posredno po slugi odnosi prema stvari, a sluga se kao samosvijest uopšte odnosi prema stvari i negativno, pa je ukida, ali je ona ujedno samostalna za njega, jer on sa njom ne može obračunati do uništenja, on je samo obrađuje, mijenja. Za gospodara, naprotiv, nastaje tim posredovanjem neposredan odnos kao njegova čista negacija ili *užitak*. Što žudnji nije pošlo za rukom, to njemu polazi, naime da obračuna sa stvari i uživa je čisto, no samostalnu stranu prepušta on sluzi koji obrađuje i mijenja stvar."[9]

U proizvođenju stvarnog života samo je sluga suočen sa samostalnošću stvari, sa vlastitom logikom predmetnog svijeta. Fatalnu moć i djelovanje te logike gospodar izbjegava tako što ispred sebe gura slugu. Time on „transcendira" moć koju proizvodi i uspostavlja svijet predmeta, ali se time ujedno i isključuje iz stvarnog istorijskog svijeta, time se ujedno kida i svaka relevantna relacija spram objektiviteta. Sluga je neposrednom relacijom spram rada u vječitoj opasnosti od moći kojom svijet predmeta opasno prijeti i uništava, ali samo time on istinski može ovladati tim svijetom i nadvladati njegovu uništavajuću logiku. Gospodar, naprotiv, nikada nije u opasnosti, no stoga za njega principijelno spas ne postoji. Jer „samo u opasnosti raste i spas". Samo u poziciji sluge javlja se moć ovladavanja i nadvladavanja, transcendencije i revolucije. Gospodar je van te pozicije. On je uvijek po nečemu drugom, od sebe različitom i sebi suprotstavljenom. Bitna odrednica svijeta u kome on živi jeste odvojenost od realnog toka, jeste izolacija.

Hegelove analize svijeta i svijesti gospodara sasvim jasno pokazuju da se realni život gospodara javlja kao pseudosvijet, *odnosno da pseu-*

---

[8] Isto, str. 110.
[9] Isto, str. 109.

dosvijet jeste realni svijet gospodara. Sam gospodar i čitav njegov svijet je uvijek od drugog i po drugom. On je uvijek postavka, a nikada samopostavka. On je proizvod i negacija rada koji obavlja sluga. Bez sluge i njegova rada nema gospodara. No, rada i onoga koji radi ima i bez gospodara. Sluga je istina i mogućnost gospodara, ali gospodar to nipošto nije za slugu i onoga koji radi. Istina gospodara je sluga, ali istina sluge nije gospodar, nego „stvar sama", predmetnost koju sluga proizvodi, obrađuje i mijenja, sam rad. Istina sluge je u njegovom odnosu prema stvarnom životu, a ne u odnosu prema gospodaru. Iz odnosa prema stvarnom životu gospodar je, međutim, isključen, jer za njega postoji samo sluga i odnos prema njemu. Samo posredstvom tog odnosa stupa gospodar u relaciju prema stvarnom životu i predmetnom svijetu. Odnos gospodara prema svijetu je, dakle, uvijek posredan, nikad neposredan. Odnos prema slugi kao jedini odnos koji za gospodara postoji potpuno je isključio njegov istinski odnos spram svijeta i sebe sama. Relacija gospodara prema slugi je jedina njegova relacija i jedina mogućnost gospodara. U toj relaciji je sva istina gospodara. Za slugu je, međutim, relacija spram gospodara i njegova svijeta sasvim irelevantna. I u tom pogledu sluga je moguć bez gospodara, ali gospodar nikada bez sluge. Bez sluge gospodara nema, ali bez gospodara sluga, to jest onaj koji radi, radnik, sasvim je moguć i po sebi i za sebe. A to stoga što njegova istina i njegova mogućnost nikada nije gospodar, nego rad i radni proces. Radnik je subjekt tog procesa, gospodar — njegov rezultat. U istorijskom pogledu gospodar je derivat procesa rada. Radnik postoji i po sebi; neradnik, međutim, uvijek po onome koji radi. Stoga istina sluge i gospodara nije data u njihovoj međusobnoj relaciji, nego u njihovom odnosu spram stvarnog životnog procesa, spram rada, čina, djelovanja. Iz tog odnosa gospodar je potpuno isključen. Samo je sluga u neposrednom procesu proizvođenja i oblikovanja svijeta. Gospodar uvijek izvan tog procesa. Odatle i sasvim različita svijest gospodara i sluge.

Jer, dok je za slugu taj proces jedina istina i sam njegov život, dotle je on za gospodara apstraktna predmetnost koja se pojavljuje samo preko sluge. Dok taj proces gospodar ima samo u krivoj svijesti, dotle je on za slugu njegov stvarni i jedini život. Dok je za gospodara taj proces nešto izvanjsko, dotle je on za slugu sama njegova unutarnja bit i njegov unutarnji svijet u cjelini. Dok sluga neposredno nastaje i nestaje u tom procesu, dotle je on za gospodara predmet čiste kontemplacije. Dok je proizvodni proces stvarni i neposredni život sluge, dotle je on za gospodara prava metafizika. Dok sluga proizvodi i mijenja stvarni svijet, gospodar ga pasivno posmatra. Svijet sluge je stoga *istina samostalne svijesti, istinska svijest,* svijest gospodara uvijek lažna i ideološka, kriva i izokrenuta. *A svijest gospodara je svaka ona svijest i svaka ona spoznaja koja nastaje mimo stvarnog procesa proizvođenja i oblikovanja života, mimo konkretnog rada i konkretne društvene djelatnosti.*

Iz životne pozicije kao pozicije rada i proizvođenja rađa se svijest sluge koja ga vodi izmjeni datog i uvijek datog sve dok sluge uopšte

ima. Izmjena klasnih struktura koje rađaju i održavaju podjelu ljudi na radnika i neradnika, slugu i gospodara, proizvođača i promatrača, osnovna je pretenzija istinske svijesti. Obrnuto je za lažnu svijest i za gospodara: održanje klasne podjele istoznačno je sa samom činjenicom gospodara. Njegova životna pozicija je u održanju datog, a ne u njegovoj izmjeni, jer je izvan procesa rada u kome se jedino korijene i javljaju mogućnosti novog i mogućnosti promjene, obrata. Živi proces rada i nastajanja svijeta za gospodara je čista nepoznanica. On ne radi, pa stoga istinski i ne živi. Gospodar prosto naprosto postoji kao i svaki drugi predmetni proizvod. On je derivat proizvodnje, te se i ponaša kao i svaki drugi derivat. U doticaju sa stvarnim svijetom on se potpuno gubi i iščezava. Stvarne protivurječnosti života, protivurječnosti koje čine život i svijet, za gospodara znače smrt. Njegov život i njegov svijet nastaje i konstituiše se sasvim mimo tih stvarnih životnih tokova i protivurječja, mimo njihovog živog djelovanja i mimo stvarnog smisla tog djelovanja. Njegov svijet je svijet apstraktnih relacija, mrtvih oblika, praznih struktura, svijet lišen toka i procesa. To je pseudosvijet.

Odatle i sasvim obrnuta i izokrenuta svijest gospodara. Po definiciji gospodara on bi trebao biti slobodan, no to on uistinu nije. Njegovo stvarno ropstvo je ukorijenjeno u ropstvu sluge kao njegovoj jedinoj i stvarnoj mogućnosti. Njegov stvarni život je strah od sluge. On se sluge boji jer zna da je rad sluge jedina mogućnost njegova života. Strah od sluge izvor je njegove potrebe za vlašću nad njim. Zbog tog apsolutnog straha on neminovno mora vladati, on ne može bez pozicije moći i vlasti. On ni jednog momenta ne može biti slobodan jer je uvijek drugi njegova mogućnost. Samo preko drugog on uopšte jest i zna za sebe. Sluga, naprotiv: samo neposredno svojim radom on dolazi od svijeta i sebe sama. Taj jednostrani i nejednako priznat odnos korijeni se u nejednakom odnosu spram rada i njegova proizvoda, spram predmetnog svijeta u cjelini. „Predmet ima samostalnost upravo za onoga koji radi... svijest koja radi dolazi time, dakle, do zrenja samostalnog bitka kao samoga sebe.“[10]

Time Hegel jasno ocrtava strukture realnog toka, sve njegove protivurječnosti i svijest koja se rađa i razvija u tim protivurječnostima kao živa njegova spoznaja. Ujedno se tim pokazuju i dometi svih teorija koje nastoje zahvatiti te strukture sa stajališta izvan njihovog živog toka. Na neki način time je ukazano na granice svake naučno-filozofske spoznaje, pa time i na granice kritičkog mišljenja kao najproduktivnije filozofske metode. I kritička misao se u ovim analizama pokazuje kao misao koja ne doseže do živog toka i procesa u kome se zbiva i konstituira istorijski i ljudski svijet. I ona biva zarobljena apstraktnim modelima i formama koji prikrivaju žive protivurječnosti istorije.

[10] Isto, str. 111.

MARKS I SVIJEST O OPŠTELJUDSKOJ EMANCIPACIJI

U svojim analizama procesa rada Marks je došao do spoznaja koje pokazuju da se realni život čovjeka i društva zbiva i konstituiše po mjeri novoga i neiskazanog, po smislu budućeg i nastajućeg. Ta mjera se, međutim, eksplicira samo konkretno: u činu, radu, djelovanju, odluci, borbi; nikada u pojmovnoj i egzaktnoj spoznaji. Stoga su samo analize procesa rada kao temeljnog društvenog procesa mogle odgovoriti sa „da" ili „ne" na pitanje o mogućnosti novog društva i na pitanje o slobodi pojedinca unutar organizovane društvene cjeline.

U tim analizama Marks je došao do epohalnih spoznaja. On je prije svega spoznao da se strukture kapitalističkog društva konstituiraju po principima egzaktne svijesti koja se razvija u klasnoj istoriji: po temeljnim principima nauke i filozofije. Da te strukture prema tome jesu realna eksplikacija onih sadržina koje leže u krugu temeljnih naučnih i filozofskih kategorija. Marks je tu svoju epohalnu spoznaju sasvim jasno izrazio u *Prilogu kritici političke ekonomije* kada je ustvrdio da „ekonomske kategorije, roba, novac, kapital, izražavaju realne oblike egzistencije". Marks time spoznaje puni identitet kategorija i realnih oblika koje proizvodi kapitalistički proces. I samo stoga u problematičnosti filozofskih i političkoekonomskih kategorija sagledava problematičnost građanskog svijeta u cjelini.

Marksova analiza, dakle, pokazuje da građanska struktura, kapitalistički oblici života i organizacije društva jesu puna i vjerna realizacija sadržine i smisla temeljnih kategorija nauke i filozofije; da u građanskoj stvarnosti ne postoji raskorak između ideje i zbilje, uma i realnosti, biti i pojave: građanska stvarnost prava je istina određene filozofske ideje, potpuni identitet biti i pojave građanskog čovjeka. Da ideja uma postiže svoju punu realizaciju upravo u kapitalističkoj proizvodnji. Da se filozofija politike realizira u građanskoj demokratiji i građanskom političkom životu uopšte. Itd. itd.

Te Marksove spoznaje valja nanovo aktualizirati jer se ponekad i u našoj najrazvijenijoj filozofskoj teoriji Marksu pripisuje upravo ona pozicija koju njegova analiza veoma radikalno dovodi u pitanje. Marksu se pri tome najčešće pripisuje pozicija koja inauguriše potrebu realizacije filozofije u revoluciji, ideje u stvarnosti, biti čovjeka u njegovoj neposrednoj društvenoj egzistenciji, itd. itd. Pri tome se zaboravlja da je Marksova analiza pokazala da se sama građanska stvarnost konstituira upravo po principima filozofije, filozofskih ideja i naučnih spoznaja uopšte, te da je ta analiza kritička kako naspram neposredne građanske stvarnosti tako i naspram ideja koje se ekspliciraju i realiziraju u toj stvarnosti i njenim strukturama. Pa čak i više naspram tih ideja. Jednostavno stoga što temeljne ideje filozofije predstavljaju pravu dušu i živu supstanciju određene stvarnosti. Put Marksove analize u tom pogledu sasvim je poznat: kritikom filozofije, političke ekonomije, političkih doktrina i teorija utopijskog socijalizma on kritički pogađa samu supstanciju građanske stvarnosti.

Ne radi se, prema tome, u Marksovoj revolucionarnoj misli o potrebi realizacije filozofije u stvarnosti, nego o emancipaciji zbivanja i društveno-istorijskog života od njegova utemeljenja u apstraktnoj filozofskoj ideji i apstraktnoj naučnoj spoznaji. Društveno-istorijska stvarnost građanskog svijeta se baš i zbiva kao realizacija određenih ideja i egzaktnih spoznaja. Riječ je, dakle, o emancipaciji od temeljnih ideja koje je proizvela klasna istorija i koje su se oblikovale i iskazale kao ideje filozofije i nauke. Marks je, svakako, kritikom tih ideja došao do kritike građanske stvarnosti, što je sasvim evidentno iz njegovih analiza. Kritika političke ekonomije, kao „svijesti koja razotkriva anatomiju građanskog društva", neposredna je kritika društvenog realiteta.

Marks je, dakle, spoznao da naučna i filozofska svijest, kako izražava temeljnu strukturu istorijskog zbivanja, isto tako i sama oktroira te strukture. Najmanje je ta svijest pasivni medij u kome se odslikava i registruje realno zbivanje, medij koji iščezava sam po sebi promjenom istorijskih i realno-društvenih struktura. Naprotiv, naučna i filozofska svijest je djelatna moć koja ima svoje utemeljenje u nekim sferama koje nadilaze neposredni realitet i pojavne forme tog realiteta, pa se stoga održava i nestankom određenih realnih formi socijalnog i istorijskog života ljudi.

Marks u svojim analizama ukazuje upravo na te dimenzije svijesti. Svijest se u tim analizama pokazala kao čin koji inauguriše realna zbivanja i oktroira ciljeve tog zbivanja. Svijest je moć koja anticipira tokove, opredmećuje sadržaje, pa zbivanja koja se odvijaju kao anticipacija naučne i filozofske svijesti nipošto ne moraju nositi nove oblike i forme, jer je priroda naučne i filozofske anticipacije u razvijanju onoga što je dato kao temelj i supstancija, kao prvo i početno. Stoga ta anticipacija istorijski nije ništa drugo nego obnavljanje onoga što je bilo na početku, aktualizacija prošlog i dovršenog. Stoga je ta anticipacija uvijek redukcija izvornih istorijskih mogućnosti, uvijek opredmećenje živog sadržaja po logici temeljnih vladajućih principa svijesti, uvijek, dakle, presija i represija. Represivni karakter tehnološke civilizacije, o čemu uveliko raspravlja kritička teorija, prije svega Markuze, ima svoje utemeljenje upravo u činjenici naučne i filozofske svijesti kao onoj činjenici koja čini supstanciju tehnološke civilizacije. Marksove analize stoga ukazuju prije svega na potrebu neopozive emancipacije od temeljnih principa takve svijesti koja ima svoje korjenitije i dublje utemeljenje nego što ga imaju političke i ekonomske strukture savremenog društva. Destrukcija tih struktura na koju ide Marksova analiza odvija se prvenstveno kao emancipacija od temeljnih principa svijesti koja je te strukture inaugurisala i dovela do istorijske forme i egzistencije, od svijesti koja je oktroirala sadržinu i dimenzije tih struktura i sav njihov smisao. Destrukcija građanskih struktura i socijalna revolucija moguća je samo kao emancipacija u najširem smislu riječi. Samo emancipacija u tom smislu jeste revolucija. A takva emancipacija znači radikalnu korekciju onog najtemeljnijeg u dosadašnjoj istoriji. Ona znači demontiranje istorijskog toka na pretpostavkama ideološke svijesti i metafizičke spoz-

naje. To je emancipacija svijeta od njegova ideološkog temelja i utemeljenja, od njegove nasilno proizvedene unutarnje supstancije i njenog smisla, emancipacija života od njegova postvarenog i teologiziranog Iskona, istorije od njenog fiksiranog izvora i porijekla. Emancipacija budućnosti od njene ideološke anticipacije i naučne projekcije, živog zbivanja od njegove predmetne svrhe i nužnog cilja, slobode od njenog utemeljenja u nužnosti i fatalnosti, emancipacija prirode od njene nasilne humanizacije, a čovjeka od „prirodne tupavosti" i neposredovanog naturalizma, itd. itd. Ta emancipacija kao revolucija u Marksa znači istorijsko rastvaranje onih klasnih oblika života koji su se, u krajnjoj konsekvenciji, javljali kao nužna eksplikacija smisla i sadržaja temeljnih kategorija metafizičke i filozofske svijesti: Ideje, Uma, Logosa, Ethosa, Riječi, Misli, Istine, Iskona, Supstancije, Subjekta, Prirode, Boga. Revolucija u Marksa znači emancipaciju od najdubljeg utemeljenja klasne istorije čovjeka i od cijele duhovne strukture i logike te istorije. Ona, dakle, znači emancipaciju savremenog svijeta i čovjeka od njega samog, njegove unutarnje supstancije i njegovog duhovnog i naučnog utemeljenja.

Aleksandar M. Vacić

SOCIJALNO-EKONOMSKA POLITIKA I DALJI RAZVOJ SOCIJALIZMA

Moskovski Institut ekonomike svetskog socijalističkog sistema (IEMSS) organizovao je nedavno međunarodni naučni simpozijum o temi „Aktuelni problemi socijalno-ekonomske politike u zemljama-članicama Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV) i Jugoslaviji". U radu simpozijuma, koji je održan od 22. do 24. oktobra 1974. godine u Moskvi, učestvovao je veći broj specijalista i naučnih radnika iz Bugarske, Čehoslovačke, Mađarske, Poljske, Rumunije, Sovjetskog Saveza i Jugoslavije.[1]

Osnovna svrha petnaestak pripremljenih saopštenja i intenzivne trodnevne rasprave, prema rečima direktora IEMSS O. T. Bogomolova, mogla bi se odrediti kao uopštavanje iskustava socijalno-ekonomskog života i razvoja socijalističkih zemalja i razjašnjavanje brojnih teorijskih i praktičnih pitanja. Razlozi, a time i cilj simpozijuma, pri tome, nisu samo naučne, teorijske prirode, već se nalaze u prvom redu u promenjenim društveno-ekonomskim uslovima socijalističkih zemalja i u potrebi da se ekonomska i ukupna politika prilagode tim uslovima. Sve šire materijalne i društvene pretpostavke za podizanje životnog standarda, prema oceni A. V. Bačurina, zamenika predsednika GOSPLAN-a SSSR, stvaraju ne samo mogućnost, već i potrebu da planovi, naročito dugoročni, ne budu usko ekonomski, već širi, socijalno-ekonomski, usmeravajući ne samo konkretne mere ekonomske politike, već i šire promene u socijalno-ekonomskom sistemu. Iz tih razloga je pri vrhovnom sovjetskom planskom organu i formiran Savet za socijalno-ekonomsku politiku, čime je i na formalan način potvrđen značaj koji se pridaje širem pristupu problemima planiranja razvoja.

Uvažavajući složenost materije obuhvaćene temom simpozijuma, učesnici su se na početku njegovog rada složili da diskusiju organizuju oko tri osnovne grupe pitanja: (1) Klasna sadržina, ciljevi i principi socijalno-ekonomske politike u socijalizmu. Osnovni pravci socijalno-eko-

[1] Učesnici simpozijuma iz Jugoslavije bili su Kosta Mihajlović i Miloš Macura (Ekonomski institut, Beograd), Božidar Gluščević (Institut za društveno-ekonomska istraživanja, Titograd) i Jovan Petrović (Centar za istraživanje društvenog standarda, Beograd), kao i autor ovog osvrta.

nomske politike u toku izgradnje i usavršavanja razvijenog socijalističkog društva. (2) Socijalni aspekti reprodukcije na savremenoj etapi. Socijalni zadaci politike raspodele i njena uloga u stimulisanju razvoja društvene proizvodnje. (3) Socijalno-ekonomski problemi formiranja i usavršavanja socijalističkog načina života. Kritika buržoaskih i oportunističkih koncepcija načina života. Zbog isprepletanosti nabrojanih problema, razumljivo, neka striktna podela između ovih grupa nije se mogla povući, zbog čega se u toku sva tri dana rasprave u stvari istovremeno raspravljalo o osnovnim pitanjima iz svih nabrojanih grupa.

1. Uvodno izlaganje o prvoj grupi pitanja, kojim je data platforma i za celinu rasprave, podneo je K. I. Mikuljski, načelnik Odeljenja opšteekonomskih problema IEMSS. Njegovim referatom[2], čije su glavne ideje i činile sadržinu uvodnog izlaganja, znatno su razjašnjene nedoumice koje se javljaju već pri pomenu pojma „socijalno-ekonomski", naročito s obzirom na vrlo raširenu upotrebu pojma „socijalna politika". Ako se socijalno-ekonomska politika shvati najšire, onda, prema Mikuljskom, njenu sadržinu čini „određivanje ciljeva i principa socijalno-ekonomskog razvoja, razrade i ostvarivanja mera koje obezbeđuju porast proizvodnih snaga, progresivan razvoj socijalno-klasne strukture društva, porast narodnog blagostanja i učvršćivanje novog načina života u svetlu zahteva socijalističke i komunističke izgradnje". Tako shvaćena, socijalno-ekonomska politika daleko je šira od usko shvaćene socijalne politike, koja se svodi na „politiku formiranja i raspodele društvenih fondova potrošnje, politiku obezbeđenja potreba radno nesposobnih grupa stanovništva (uključujući i privremeno radno nesposobne) i određenog kruga potreba celog stanovništva (životno značajnih za čoveka ili onih koje imaju naročit značaj za društveni razvoj, potreba za uslugama zdravstva, prosvete, kulture), u celini ili delimično na račun društva". Pozitivno određena, socijalno-ekonomska politika počiva na jedinstvu ekonomskog i socijalnog razvoja, što znači da, pored ekonomskog razvoja i razvoja klasne strukture i strukture pojedinih grupa i njihovih međusobnih odnosa, obuhvata „procese raspodele fonda potrošnje, dinamiku i pravce porasta materijalne obezbeđenosti stanovništva, podizanje njihovog kulturnog nivoa, poboljšanje uslova rada, kao i očuvanje i poboljšanje reprodukcije prirodne sredine koja okružuje čoveka".

Širina pojma socijalno-ekonomske politike i nastojanje da se putem nje prevaziđu granice ekonomske, međutim, nije i razlog niti osnova za potcenjivanje principa i zahteva ekonomske politike. Naprotiv, koliko se i iz podnetih saopštenja i iz rasprave na simpozijumu moglo shvatiti, zalaganje za novu socijalno-ekonomsku politiku najvećim delom i jeste rezultat napora da se na široj osnovi nego ranije iskoriste mogućnosti i zadovolje potrebe višeg nivoa privrednog razvoja. Među

[2] K. I. Mikuljskij, *Uzlovyje problemy social'no-ekonomičeskoj politiki na etapah postrojenija i soveršenstvovanija socialističeskogo obščestva*, IEMSS, Moskva, 1974. — Pošto su referati umnoženi samo kao interni materijali, u daljem tekstu ne navodimo uobičajene bibliografske podatke (naslov referata, mesto izdanja itd.).

ovim poslednjim naročito mesto pridaje se još privrednim reformama postavljenom cilju povećanja efikasnosti proizvodnje i boljeg korišćenja raspoloživih resursa, bez kojih nema ni realne osnove za širi program socijalno-ekonomske politike. Povećanje efikasnosti proizvodnje, pri tome, nije shvaćeno kao autonoman cilj dovoljan sam sebi, već kao cilj-sredstvo, koji se podvrgava opštim okvirima, a to znači i izvesnim granicama, društveno-ekonomskog sistema. Upravo zato glavni impulsi za brži razvoj ne vide se u materijalno-proizvodnim uslovima, već pre svega u aktiviranju potencijalnih prednosti socijalističkog sistema, naročito onih u sferi raspodele i materijalnog stimulisanja, koji u prethodnim periodima iz mnogih razloga nisu došli do dovoljnog izražaja. U ovom svetlu, najzad, treba shvatiti i sve veći značaj koji se u svim socijalističkim zemljama, naročito nekim od njih (Poljska, SSSR, Mađarska), pridaje bržem porastu životnog standarda. Na taj način, prema oceni Mikuljskog, sazreli su uslovi da se u središte ekonomske politike stavi „najsintetičkiji rezultat razvoja proizvodnih snaga socijalističkog društva — svestrani porast životnog standarda stanovništva u uslovima učvršćivanja i usavršavanja socijalističkog načina života".

Ovim opštim razmatranjima o savremenim uslovima i ciljevima socijalno-ekonomske politike socijalističkih zemalja drugi učesnici dali su u svojim izlaganjima i druga, ponegde bliža, a ponegde još šira i po nečemu iznijansirana značenja. Tako je J. Timar (Mađarska) u ciljeve velike relativne težine, pored povećanja uloge rada u porastu blagostanja putem uklanjanja razlika koje nisu zasnovane na radu i ustanovljavanja bolje veze između produktivnosti rada i plaćanja rada, uvrstio i „učvršćivanje otvorenog karaktera mađarskog društva", dok je V. Popesku (Rumunija) istakao jačanje kvalitativne strane privrednog rasta kao veoma važan zahtev savremene socijalno-ekonomske politike Rumunije.

I pored nastojanja više učesnika da se određenje socijalno-ekonomske politike učini mnogo bližim, operativnim, čak uprkos izričitog zahteva K. Mihajlovića (Jugoslavija) da se utvrde realni socijalno-ekonomski problemi, a ne samo principi kojima savremena socijalno-ekonomska politika treba da odgovori, rasprava je u ovom delu zadržala dosta uopšten karakter. Ovakav ishod, po svemu sudeći, nije slučajan jer je dugogodišnja pretežna angažovanost socijalističkih zemalja na problemima materijalnog razvoja ostavila značajne posledice, naročito u nekim oblastima. Mogućnost da se u procesu planiranja u potrebnoj meri respektuju širi, socijalno-ekonomski ciljevi, stoga, još je ograničena, jer, prema rečima J. Mujželja (Poljska), sadašnje poznavanje različitih aspekata ljudskog života „ostavlja široku sferu spornih pitanja, protivrečnih direktiva, hipotetičnih formulacija, kao i otvorenih, neizučenih problema".

Imajući u vidu navedene okolnosti, zapažen je napor M. Minkova (Bugarska) da već na ovom nivou formuliše predloge za modeliranje osnovnih socijalnih sistema u socijalističkom društvu. Polazeći od toga da se u centru ovih sistema nalazi i podsistem koji obuhvata društveni proces reprodukcije, Minkov je ostale podsisteme izveo iz trojake uloge

čoveka u procesu reprodukcije — kao proizvođača, potrošača i činioca koji se i sam mora obnavljati. Na taj način, pored reprodukcije, osnovni podsistemi bili bi: (1) organizacija rada i proizvodnje, (2) dohoci i potrošnja stanovništva i (3) reprodukcija ljudskih resursa. Minkov je pokušao da ovakvu podelu sistema izrazi i putem matrica, dajući u drugom kvadrantu specijalizaciju i kooperaciju među pojedinim granama, u prvom karakteristike finalnog proizvoda, u trećem karakteristike radne snage i njene raspodele po granama proizvodnje i u četvrtom karakteristike neproizvodne sfere.

U diskusiji koja je vođena oko referata i izlaganja M. Minkova više učesnika je ukazalo da nisu jasne ni opšte pretpostavke ni kriterijumi grupisanja sistema, kao ni hijerarhija ciljeva na kojoj se zasniva modeliranje socijalno-ekonomskog razvoja. Tako je M. Macura (Jugoslavija) istakao da je klasifikacija koju je Minkov dao zanimljiva više kao pokušaj raščlanjavanja fenomenologije socijalno-ekonomskog razvoja nego kao izraz njegove suštine, zbog čega između predloženih sistema nisu uspostavljene ne samo logične veze, već ni jasne granice (namenska raspodela društvenog proizvoda, sadržana u prvom kvadrantu, na primer, čini osnovu reprodukcije radne snage iz trećeg, kao i neproizvodne potrošnje iz četvrtog kvadranta, te je razgraničenje ovih kvadranta praktično nemoguće).

Iako bez ikakvih formalnih ili neformalnih zaključaka, rasprava o sadržini i ciljevima socijalno-ekonomske politike bila je prožeta gotovo opštom saglasnošću da socijalno-ekonomski razvoj u socijalističkim zemljama do sada nije dovoljno istražen i da zato odgovori koje nauka danas daje na njegova mnogobrojna pitanja nisu ni potpuni niti dovoljno provereni. Upravo zato trenutna saznanja iz ove oblasti treba stalno proširivati i dopunjavati, koristeći ona koja danas postoje samo u meri u kojoj nesumnjivo ukazuju na postojanje pojava koje pozitivno ili negativno deluju na društveni razvoj. Princip koji u medicini i danas ima visoko mesto — „Primum non nocere!" („Prvo, ne nanositi štetu!") — iako se zbog različitosti društvenih interesa ne može u celini primeniti i na savremeni socijalno-ekonomski razvoj socijalističkih zemalja, kako je ukazao jedan od učesnika (J. Mujželja), ipak i ovde ima izvesnu vrednost i značenje.

2. Širi pristup problemima razvoja za koji se danas zalažu sve socijalističke zemlje ne odnosi se samo na proizvodnju, već na sve momente kružnog kretanja privrede. Zbog toga se danas naročito često pominju novo mesto lične potrošnje u razvoju privrede i neophodne promene u sistemu raspodele, u cilju obezbeđenja raznovrsnijih oblika i višeg stepena materijalne stimulacije proizvođača i svih radnih ljudi.

Aktivna uloga potrošnje i raspodele u društvenom razvoju ponegde se izvodi iz opštih zakona socijalizma, naročito iz tradicionalno shvaćenog osnovnog ekonomskog zakona socijalizma. Prema D. Resleru (Nemačka DR), štaviše, taj zakon bitno određuje i cilj socijalno-ekonomske politike jer „sve faze društvenog procesa reprodukcije treba da budu usmerene na ostvarivanje cilja osnovnog ekonomskog zakona socijalizma — sve punijeg zadovoljavanja rastućih materijalnih i kulturnih po-

treba članova socijalističkog društva i svestranog razvitka socijalističke ličnosti". Većina autora, međutim, pored ovog opšteg momenta, kao razlog za drugačiju, aktivniju ulogu potrošnje u savremenom socijalno-ekonomskom razvoju ima u vidu i druga dva momenta.

Prvi se odnosi na dugoročno zaostajanje obima i strukture potrošnih dobara za porastom nacionalnog dohotka i novčanih prihoda stanovništva. To zaostajanje, u većoj ili manjoj meri karakteristično za sve socijalističke zemlje, razumljivo je u periodima kada se mora savladavati privredna nerazvijenost ili bitno menjati proizvodna struktura, kao i u svim situacijama kada je neophodna visoka stopa akumulacije. Na savremenoj etapi, međutim, ono sve više gubi realnu osnovu jer zaostajanje životnog standarda sve više postaje svojevrsna prepreka daljem privrednom razvoju.

U istom smislu deluje i drugi momenat, čije je značenje šire sagledano tek u godinama koje su prethodile privrednim reformama — iscrpljivanje mogućnosti ekstenzivnog razvoja i neophodnost intenziviranja privrednog života. Visoko učešće akumulacije u nacionalnom dohotku (Bugarska — 24%, Mađarska 30,7%, Nemačka DR 22,1%, Mongolija 33,2%, Poljska 29,7%, SSSR 29,1%, Čehoslovačka 25,5% — podaci za 1971)[8], hroničan deficit radne snage, nedovoljna, u pojedinim godinama čak opadajuća efikasnost sredstava za proizvodnju — sve su to razlozi koji zahtevaju preorijentaciju od ekstenzivnog na intenzivan privredni razvoj. Upravo odatle i potiče društveno značajnije mesto potrošnje i životnog standarda koje se u narednim godinama može očekivati u ekonomskoj politici. Prema rečima R. Gočeve (Bugarska): „Intenzivan razvoj narodne privrede u socijalizmu povezan je s narodnim blagostanjem dvojako. Intenzivno korišćenje činilaca stvara uslove za brz porast materijalnih mogućnosti društva, a otuda i životnog standarda naroda. Povišenje životnog standarda i, kao rezultat toga, razvoj ljudi istovremeno je pretpostavka, činilac obezbeđenja najintenzivnijeg razvoja privrede. Što se punije budu koristili intenzivni činioci privrednog rasta, tim će čvršća i korisnija biti ova dvostrana veza."

Šira i aktivnija uloga potrošnje u privrednom razvoju, ukazano je na više mesta, ne odnosi se samo na obim i tempo rasta, već i na strukturu potrošnje. Ovaj problem zaslužuje naročitu pažnju jer promene u raspodeli nacionalnog dohotka u korist potrošnje, u meri u kojoj budu prisutne, zahtevaju odgovarajuće promene u strukturi društvene proizvodnje, a strukturne promene, kako govore i teorija i praksa, zahtevaju znatno duže vreme. A da su neophodne, u svojim referatima i izlaganjima ukazalo je više prisutnih naučnika. „Osnovni uzrok neusklađenosti novčanih dohodaka i njihovog (robnog) pokrića — utvrdio je G. A. Jaremenko (SSSR) — krije se u nedovoljnom razvoju materijalno-tehničke baze svih osnovnih grana koje proizvode potrošne robe i pružaju usluge: zaostajanje u razvoju poljoprivrede, koje se opaža u

[8] *Statističeskij ežegodnik stran-členov SEV 1972*, Moskva, 1973, str. 50—51.

nizu zemalja, rađa deficit niza roba lake i prehrambene industrije; nedovoljan razvoj grana specijalizovanih za proizvodnju lakih automobila, opreme za domaćinstvo i sl. u nizu slučajeva onemogućuje puno obezbeđenje stanovništva trajnim potrošnim dobrima; spor razvoj infrastrukture, ograničene razmere ulaganja izdvojenih za tu sferu usporavaju porast obima odgovarajućih usluga. U takvim uslovima nastaje povećana potreba za premeštanjem dela potrošačke tražnje s jednih predmeta na druge, ali su istovremeno mogućnosti za takvo premeštanje, zbog uskosti proizvodne baze po svim osnovnim pozicijama obezbeđenja tražnje materijalnim dobrima i uslugama, još nedovoljne."

Globalna potreba intenziviranja privrednog razvoja i promene u obimu i strukturi potrošnje koje su neophodne da bi se to ostvarilo postavljaju nove zahteve pred sistem raspodele, naročito sa stanovišta materijalne stimulacije. U kritičkoj analizi postojećih sistema raspodele, uz mnogo uvažavanja za rezultate koji su zahvaljujući njima ostvareni na socijalnom planu, u više referata i usmenih izlaganja konstatovano je da oni ne daju dovoljno prostora za individualnu materijalnu stimulaciju, da ne sadrže dovoljno oblika kompleksne (grupne) stimulacije i, naročito, da stimulacija nije u dovoljnoj meri povezana s društveno valorizovanim rezultatima rada (B. Rakitski, SSSR: „Nedovoljno je čvrsta veza između plaćanja rada i njegovih društveno priznatih rezultata").

Opšte opredeljenje za dosledno poštovanje načela raspodele prema radu na savetovanju je najsažetije izrazila N. M. Rimaševska (SSSR), ističući da „razlike u plaćanju rada ne smeju da budu ni veće ni manje od razlika u samom radu". Bliži smisao ovog opredeljenja, međutim, ne tumače svi na isti način, dok je u pojedinim pitanjima stvarno značenje načela raspodele prema radu za uslove savremenih socijalističkih zemalja ostalo gotovo nedefinisano. Iz referata i izlaganja lakše se moglo utvrditi šta socijalističke zemlje u sferi raspodele žele da potisnu, spreče ili inače odbacuju nego što je bilo jasno da li u sferi raspodele predstoje radikalne promene ili veća ili manja usavršavanja postojećeg sistema.

Ako je reč o prvom, s dosta sigurnosti moglo se zaključiti da svi prisutni smatraju neprihvatljivom uravnilovku, iako je češće vezuju za druge zemlje nego za sopstvene odnose raspodele. Njeno negativno socijalno-ekonomsko značenje, ipak, čini se sagledanim u celini: „Svako veštačko, prevremeno brisanje diferencijacije — napisao je u svom referatu B. Rakitski (SSSR) — vodi uravnilovci u plaćanju rada, podriva zainteresovanost za rad, ne doprinosi realnom učvršćivanju jedinstva društva." Odbacivanje uravnilovke, kao i svih tendencija prema njoj, na taj način, može se shvatiti i kao posredno određivanje donje granice poštovanja načela raspodele prema radu.

Istovremeno s određivanjem minimalnog stepena primene raspodele prema radu više autora je ukazivalo i na gornju granicu prihvatljivosti ovoga principa, odnosno potrebu njegove društvene korekcije. U tom pogledu najčešće su se mogla sresti tri momenta. Prvo, neprihvatljive su razlike u plaćanju rada koje bi vodile kapitalizaciji, isto

kao i razlike koje bi, pošto je kapitalizacija nedopuštena, podsticale širenje elemenata potrošačkog društva i građanskog mentaliteta. Zato J. Dvoržak (Čehoslovačka) kaže: „Pitanja dinamizacije rasta dohodaka u dugoročnom kontekstu treba posmatrati imajući u vidu da nedopuštenost kapitalizacije stanovništva u socijalističkom društvu povećava sklonost ka potrošačkom društvu i istovremeno konzervira elemente malograđanstva". Drugo, raspodela prema radu mora ostati u sferi raspodele fonda lične potrošnje, a da bi sama u toj sferi uspešno funkcionisala, neophodno je da se iz društvenih fondova potrošnje u rastućoj meri zadovoljavaju potrebe stanovništva u oblasti zdravlja, obrazovanja, kulturnog razvoja. Najzad, treće, poštovanje principa raspodele prema radu ne isključuje, već, naprotiv, pretpostavlja da se u granicama društvenih mogućnosti, i u skladu s porastom životnog standarda zaposlenih, obezbeđuju iz društvenih fondova sredstva za izdržavanje radno nesposobnih — dece, invalida, ostarelih ljudi.

Definisanjem navedenih granica — koje su značajne više za sagledavanje stepena odstupanja od njih u pojedinim socijalističkim zemljama nego što znače bilo kakvu teorijsku novinu — okviri razmatranja o daljim promenama u sferi raspodele nešto su suženi, ali su još isuviše široki da bi se odredio smer i stepen promena. Pošto se u većini referata, već prema tradiciji, dobre strane i rezultati sistema i prakse koje treba napuštati ističu više nego njegovi nedostaci, i o jednom i o drugom može se zaključivati tek posredno, na osnovu redosleda kojim se pojedine pojave analiziraju, prostora koji im se posvećuje, naglašenosti kojom se pominju itd. Sudeći po ovim momentima, u godinama koje predstoje može se očekivati porast učešća lične potrošnje u nacionalnom dohotku, kao i izraženija diferencijacija ličnih dohodaka za različite vrste rada i njegove rezultate. Ni jedno ni drugo nije slučajno niti samo posledica opštih razmatranja o socijalno-ekonomskom razvoju, već uslov realizacije politike otvorene privrednim reformama — intenziviranja privrednog razvoja putem aktiviranja unutrašnjih rezervi, uključujući i široko angažovanje sposobnosti svakog proizvođača i radnog čoveka. „Na savremenoj etapi — ističe u tom smislu K. I. Mikuljski — učvršćenje uzajamne veze između dva sastavna dela formule: „Svako prema svojim sposobnostima — svakome prema njegovom radu!" naročito je važno. Ostvarenje principa „Svako prema svojim sposobnostima" dobija sve veći značaj za razvoj socijalističkog društva. Raspodela prema radu mora se ostvarivati tako da ne fiksira prosto postojeći nivo efikasnosti rada (u uslovima male stimulacije on može biti daleko ispod faktičkih mogućnosti radnika), već da obezbeđuje korišćenje svih mogućnosti svakog radnika da radi s visokom proizvodnošću, kao i da ga podstiče da dalje razvija svoje sposobnosti." Na isti način, iako sa širim socijalno-ekonomskim posledicama, mogao bi se shvatiti i zaključak J. Dvoržaka (Čehoslovačka) o značenju diferencijacije plata: „Ako se s gledišta materijalne zainteresovanosti danas naglašavaju pre svega relativne razlike u platama, s gledišta razvoja socijalne strukture društva i formiranja socijalističkog načina života raste značaj apsolutnih razlika u platama."

Ukoliko je, pak, reč o mehanizmu, društvenim oblicima putem kojih se označene kvantitativne promene nameravaju ostvariti, čini se da u teoriji još preovlađuje tradicionalno stanovište: na osnovu jedinstvenih pokazatelja o kvalitetu i kvantitetu rada utvrđuje se jedinstveni sistem plata za čitavu privredu, korigujući lične dohotke pojedinih preduzeća, kao i pojedinih kategorija zaposlenih i pojedinaca unutar njih, na osnovu rezultata rada preduzeća merenih najčešće obimom i stopom ostvarene dobiti, putem premija, dodataka iz fonda stimulacija, dobiti i slično. U svom referatu o dohocima, ličnim dohocima i materijalnoj stimulaciji[4] autor ovog osvrta kritički je analizirao teorijske i društvene pretpostavke ovog sistema, njegovo funkcionisanje i posledice. Utvrđujući da on zakonito, zato što u osnovi počiva na pretpostavljenom, a ne efektivnom radu i njegovim rezultatima, vodi u uravnilovku ili se kreće na njenoj ivici, on je izrazio mišljenje da širokih i stvarnih mogućnosti za materijalnu stimulaciju ne može biti sve dok se analitički niz: pretpostavljeni rad — plata — korekcije iz dobiti, premije i slično ne zameni nizom: društveno priznati rad — dohodak — lični dohoci, uz korekcije koje društvo odredi kao neophodne, odnosno optimalne.

Pošto pretpostavlja da proizvodne jedinice posluju na principima robne privrede i da njihovom delatnošću upravljaju u prvom redu udruženi proizvođači, takav sistem za najveći broj zemalja SEV još nije prihvatljiv. Izuzimajući Jugoslaviju, u kojoj je ovaj sistem pokazao ne samo pozitivne rezultate, već i izvesne slabosti, tako da se mora ne samo dograđivati, već i merama ekonomske politike usklađivati s razvojnom i socijalnom politikom, tom sistemu danas se približava i Poljska. Saglasno direktivi VI kongresa PURP od decembra 1971. godine („Treba stvarati uslove za elastičniju i racionalniju delatnost u oblasti zaposlenosti i plata. Sistem ograničavanja fonda plata treba postepeno zamenjivati odgovarajućim normativima, stavljajući njihovu veličinu u zavisnost od ekonomskih rezultata."), lični dohoci u Poljskoj danas nisu unapred poznata veličina, ista za sve zaposlene iste kategorije, već funkcija ličnih dohodaka iz prethodne godine i promena rezultata rada u okviru tekuće godine. Tako se porast ili pad plata javlja kao posledica porasta ili pada rezultata rada, čiji se jedan deo putem normativa automatski prevodi u lične dohotke. Iako su i neke druge zemlje (na primer, SSSR) programom reforme na višem nivou razvoja takođe predviđale ukidanje centralnog planiranja fonda plata, koliko će se i u kom pravcu sistem plata stvarno menjati i u drugim socijalističkim zemljama, pokazaće tek naredne godine.

3. Iako ostavljeno za kraj rasprave, pitanje socijalističkog načina života zauzimalo je od samog početka centralno mesto jer je već određenjem opšteg pojma socijalno-ekonomske politike od strane više autora naglašeno da upravo socijalistički način života predstavlja okosnicu

---

[4] U svom integralnom obliku ovaj referat objavljen je u prošlom broju „Socijalizma" (A. Vacić, *Dohodak, lični dohoci i materijalno stimulisanje*, „Socijalizam", br. 11/1974).

oko koje se mora organizovati dalji materijalni razvoj i porast životnog standarda. „Prognoze načina života — pretpostavka je od koje u tom smislu polazi F. Brabec (Čehoslovačka) — postaju potpuno neophodne za prognoziranje narodnoprivrednog razvoja socijalističkog društva."

Raspravu o načinu života otvorio je poznati sovjetski naučnik, akademik A. M. Rumjancev, utvrđujući na samom početku da je način života aktuelno i politički veoma oštro pitanje na kome se nastoje umanjiti vrednosti socijalističkog društva u odnosu na kapitalističko. Razmatrajući analitički instrumentarijum na osnovu kojeg se takve ocene izvode, Rumjancev je osporio upoređivanja koja se zasnivaju na životnom standardu i „kvalitetu života", ukazujući da ni jedno ni drugo ne prikazuje život pojedinaca i društvenih klasa u celini, već delimično, brišući razlike koje postoje u uslovima i osnovama sticanja dohotka. Svodeći ljude na potrošače i nastojeći da ih tako, kvalitativno izjednačene, razlikuju samo kvantitativno, smatra Rumjancev, ovakva upoređivanja imaju u osnovi konzervativan karakter jer stvaraju utisak o ukidanju klasa i time odvlače od političke borbe za ukidanje vladavine kapitala. Stvarna osnova za upoređivanje socijalizma i kapitalizma, kao i za dalji razvoj socijalizma, stoga, može biti samo način života, koji akademik Rumjancev određuje kao jedinstvo ekonomskih, socijalnih, političkih, kulturnih i etičko-moralnih uslova i obeležja života. Na tako shvaćen način života materijalni faktori utiču značajno, ali ne i isključivo; u mnogim istorijskim situacijama druge komponente, karakter vlasti naročito, mogu imati presudan uticaj. Pošto društveni poredak predstavlja samo okvir u kome se konstituiše način života, to su razlike u njemu moguće ne samo među pojedinim društvenim sistemima (gde su najdublje i najvažnije), već i unutar svakog od njih.

Na način sličan opisanom način života definiše i veći broj drugih autora, proširujući u većoj ili manjoj meri krug njegovih odrednica. Prema G. Mancu (Nemačka DR), on predstavlja „ukupnost opštih principa ponašanja i mišljenja", dok je prema E. I. Kapustinu (SSSR) „koncentrisani izraz ekonomskih, socijalnih, političkih i duhovnih odnosa koji vladaju u datom društvu, rezultat uzajamnog delovanja svih strana i pojava društvenog života". Koliko god ovakvo značenje načina života, kao osnova za širi pristup planiranju društvenog razvoja, bilo primamljivo, već od samog početka rasprave otvaralo se pitanje njegovog odnosa prema drugim, u marksističkom pojmovnom sistemu ustaljenim kategorijama, kao što su način proizvodnje, društveno-ekonomsko uređenje i slično. Jedan broj autora nastojao je da ovaj odnos razreši određivanjem načina života kao pojavnog oblika načina proizvodnje, društveno-ekonomskog sistema itd. Takvo određenje, međutim, brzo se pokazalo kao nedovoljno, najpre stoga što se i u okvirima socijalizma pojam načina života po stepenu obuhvatnosti diferencira na opšti, grupni i pojedinačni, a zatim time što su pojedini autori neke druge pojave (na primer, stil života) određivali kao „pojavni oblik načina života u pogledu pojedinačnog lica ili grupe stanovnika" (Manc, Nemačka DR). Analitička vrednost deduktivno izvedenog pojma „način života", bar prema onome što je prikazano u podnetim referatima i u raspravi, na

taj način, ostala je u dosta skromnim razmerama, zadržavši svoje važenje samo za rasprave najopštijeg karaktera, u prvom redu za upoređivanja i konfrontacije između kapitalizma i socijalizma.

Interesantnija su i za analizu odnosa u socijalističkom društvu značajnija ona određenja načina života koja utvrđuju njegove osnovne komponente ili uobličuju njegove alternativne varijante.

Na prvi način postupio je F. Gronski (Čehoslovačka), utvrđujući da se opšti ciljevi socijalističkog načina života mogu na bliži, operativan način odrediti samo ako se sagledaju aktivnosti koje čine realne komponente načina života uopšte. Prema njegovom mišljenju, to su: (1) radna delatnost, u okvirima koje čovek stvara vrednosti (ili je inače uključen u društvenu delatnost); (2) vidovi delatnosti posredstvom kojih se ostvaruje korišćenje vrednosti (sfera potrošnje); (3) oblici svakodnevne životne aktivnosti u okviru porodice; (4) oblici delatnosti posredstvom kojih čovek stupa u odnose s društvenim sistemom i njegovim institucijama; i (5) oblici delatnosti posredstvom kojih nastaju odnosi i kontakti među ljudima. Iako klasifikacija koju je ovaj autor dao nije čvrsto teorijski fundirana, zbog čega i u njoj, kao i u onoj koju je za modeliranje socijalnih sistema socijalističkog društva dao Minkov, ima i praznina i ponavljanja (grupa 5, na primer, mogla bi obuhvatiti sve prethodne četiri), ovaj pokušaj je, bar kao početna analitička osnova za izučavanje stvarnog, savremenog načina života u socijalističkim zemljama, nesumnjivo određeniji i operativniji od napred datih opštih određenja načina života.

U konkretizaciji pojma „socijalistički način života", ipak je, prema našem mišljenju, najdalje otišao A. G. Zdravomislov (SSSR), tako da je prava šteta što rezultati njegovih istraživanja nisu prezentirani u obliku referata, već putem kratkog usmenog izlaganja. I prema Zdravomislovu, postojeće definicije načina života isuviše su uopštene i više služe za suprotstavljanje kapitalističkom, građanskom načinu života nego što govore o socijalističkom. Upravo zato smatra da bi trebalo utvrditi osnovne tipove za diferencijaciju socijalističkog načina života, što se, prema njemu, može učiniti na osnovu dve vrste kriterijuma — spoljašnjih i unutrašnjih. U spoljašnje kriterijume za određivanje načina života on ubraja determinante socijalno-ekonomskog i političkog karaktera, diferencirajući na osnovu njih načine života pojedinih klasa, gradski od seoskog načina života i slično. Unutrašnji kriterijumi formiranja načina života, nasuprot tome, izviru iz svačijeg sopstvenog opredeljenja o njegovoj sadržini i značenju, u prvom redu iz strukture potreba i interesa pojedinaca i društvenih grupa. Prema ovim drugim, unutrašnjim merilima, smatra Zdravomislov, socijalistički način života može se diferencirati na četiri osnovna tipa: (1) *radno-proizvodni*, koji razvija misao o radu koji se od obaveze sve više pretvara u potrebu, tako da sam po sebi predstavlja glavnu sferu života; (2) *porodični*, koji razvija ideju o radu kao važnom, ali ipak jednom vidu života, u kome se obezbeđuju sredstva za njegove ostale vidove, u prvom redu za zadovoljavanje ličnih i porodičnih potreba; (3) *svestrani*, koji se zasniva na opštem stavu o svestranom razvoju ličnosti kao potrebi i bitnoj prednosti socijalizma;

i (4) *nestabilni*, koji u pojedinim etapama ima različitu zastupljenost i razne oblike, dobijajući ponekad i antisocijalistička obeležja. Glavni zadatak socijalno-ekonomske politike, zaključio je ovaj autor, jeste da eliminiše ili bar bitno suzbije poslednji tip, kao i da, na osnovu društvenog opredeljenja o relativnoj vrednosti prva tri, preduzima mere kojima ih podstiče ili ograničava, pošto su za svaki od njih te mere sasvim različitog karaktera.

Iako je ovim putem pojam socijalističkog načina života dobio konkretnije i preciznije značenje, njegov smisao i mesto u celini socijalno-ekonomskog razvoja socijalističkih zemalja još nisu jasno određeni. Nesporna potreba da se taj razvoj shvati i planira šire, a ne samo ekonomski, naime, nije i ne može biti razlog da se sve dimenzije društvenog razvoja u celini izjednače, gubeći iz vida relativnu težinu koju u njemu ima ekonomski razvoj. Pojam ekonomski, pri tome, ne može se shvatati parcijalno, odnosno svoditi na svoju materijalnu dimenziju, već mora obuhvatiti celinu pojave koju na apstraktan način izražava. Mora se, dakle, shvatiti političko-ekonomski. Tako shvaćen ekonomski razvoj obuhvata kako proizvodne snage, na kojima se zasniva viši nivo životnog standarda, tako i proizvodne odnose. Za socijalizam ovo drugo znači pre svega uspostavljanje novog, u odnosu na kapitalizam *bitno drugačijeg položaja proizvođača u proizvodnim i svim drugim radnim procesima*. Od prvog koraka na putu socijalizma i utoliko više ukoliko se njime dalje odmiče, naime, proizvođač i svaki radni čovek mora sve više prevazilaziti uske okvire nosioca određenog broja proizvodnih i radnih operacija za koje dobija platu kao isključiv ili glavni oblik svojih veza s proizvodnom jedinicom u kojoj radi i društvenom reprodukcijom u celini. Da bi zaista bio socijalistički proizvođač, on se mora afirmisati u čitavom proizvodnom i svakom drugom radnom procesu, a to znači mora sve više *ne samo raditi, već i zajedno s drugim proizvođačima i radnim ljudima upravljati poslovima društvene reprodukcije*, ukidajući svaki monopol nad upravljanjem i prisvajanjem viška rada. Ma koliko se drugim sredstvima nastojalo uticati na svest i ponašanje socijalističkih proizvođača i radnih ljudi i ma koliko se oni merama ekonomske i socijalne politike na to primoravali, istinski novog, celovitog socijalističkog načina života, kao društvene, a ne individualne pojave, nema i ne može biti sve dok se ne obezbedi ova osnovna, bitna promena u ekonomskom položaju proizvođača i svakog radnog čoveka. A o tome u navedenim određenjima socijalističkog načina života nema gotovo ničeg, zbog čega se čitav program koji se radi njegovog realizovanja predlaže više kreće u sferi socijalno-političkog nego što počiva na fundamentalnim, proizvodnim odnosima.

Više učesnika u raspravi, među kojima i autor ovog osvrta, stoga, svoje učešće u razmatranju socijalističkog načina života otpočinjalo je tamo gde je Zdravomislov završio, pitanjem: *koliko način života može i treba da se podstiče ili ograničava merama politike?* Ne osporavajući potrebu da se iz socijalističkih društava odstranjuju pojave koje su nespojive sa socijalističkim odnosima (prisvajanje dohotka bez rada ili nesrazmerno njegovoj veličini i kvalitetu, rasipanje društvenih sred-

stava i slično) i prihvatajući opšte vrednosti koje socijalistički način života treba da izražava i razvija (harmonizacija delatnosti svih društvenih subjekata s razvojem društva u celini, stvaranje uslova za samopotvrđivanje čoveka i za razvoj njegovih sposobnosti, stalno podizanje stepena zadovoljavanja životnih potreba koje doprinosi društvenom i duhovnom razvoju čoveka, porastu njegovog obrazovanja i kulturnog nivoa itd. — kako ih, na primer, određuje F. Gronski, Čehoslovačka), više učesnika je izrazilo *uverenje da bi svako nametanje jednog jedinog shvatanja socijalističkog načina života merama politike na dug rok moralo voditi osiromašavanju, a time i ograničavanju razvoja socijalizma.* U tome, prema našem mišljenju, leži i objašnjenje zašto su, utvrđujući na samom početku svog rada dnevni red i poslovnik simpozijuma, učesnici jednoglasno prihvatili predlog V. Popeskua (Rumunija) da se iz prvobitne formulacije treće tačke dnevnog reda izostavi kritika „maoističkih, anarhističkih i desno oportunističkih shvatanja socijalističkog načina života". Premda je u toku skupa od strane nekoliko učesnika izrečeno više globalnih i parcijalnih kritičkih ocena o uniformnosti i jednostranosti načina života u savremenoj Kini, skup kao celina se u takve ocene nije upuštao.

Iako uveren da privrednom sistemu Kine, u jednakoj meri kao i Jugoslavije, SSSR i svake druge zemlje, treba pristupati na kritički način, autor ovog osvrta smatra da je takav stav ispravan jer *pravi problem nije u tome koji se tip socijalističkog načina života merama ekonomske i socijalne politike pretvara u društvenu obavezu, već u tome da li je takvo pretvaranje uopšte prihvatljivo.* Razmatranja o socijalističkom načinu života, u tom smislu, trebalo bi usmeriti u prvom redu u pravcu istraživanja o tome kako ljudi u socijalističkim zemljama, u osnovnoj masi, *danas stvarno žive* (N. Ovsic, SSSR, umno je primetio da socijalistički način života nije isto što i način života u socijalističkom društvu!) i kako bi sve, na osnovama socijalističkih odnosa, *mogli živeti. Mere socijalne i ekonomske politike,* u skladu s tim, suzbijajući i eliminišući pojave nesocijalističkog karaktera, *morale bi u prvom redu stvarati sve šire materijalne pretpostavke i sve bolje društvene uslove za slobodno, spolja ničim nenametnuto ponašanje, povezivanje i udruživanje proizvođača i svih radnih ljudi, u prvom redu u procesu materijalne proizvodnje,* ali i između nje i svih drugih delatnosti. Najzad, to i jeste put da socijalističko društvo postepeno, ali sve više postaje ono što čini srž Marksove vizije — „udruženje slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage samosvesno troše kao jednu društvenu radnu snagu"[5].

4. Posmatran kao celina, simpozijum „Aktuelni problemi socijalno-ekonomske politike u zemljama-članicama SEV i Jugoslavije" pred-

[5] K. Marks, *Kapital,* tom I, „Kultura", Beograd, 1947, str. 42.

stavljao je izuzetan, široko zamišljen i u potpunosti uspeo naučni skup, te njegovom organizatoru, moskovskom Institutu ekonomike svetskog socijalističkog sistema, treba odati priznanje i pohvalu. Održana u atmosferi razumevanja, prijateljstva i tolerancije prema različitim mišljenjima i naučnim stavovima, ova rasprava je ukazala na mnoge zajedničke probleme socijalističkih zemalja, kao i na alternativne puteve njihovog razrešavanja. Stoga njegovi rezultati — iako referati i diskusija na skupu, na žalost, neće biti objavljeni i tako učinjeni dostupnim velikom broju zainteresovanih — imaju ne samo teorijski, već i neposredan praktičan značaj.

Josip Vrhovec

TEZE O ZADACIMA SAVEZA KOMUNISTA U REFORMI UNIVERZITETA

Deseti kongres je posvetio izvanrednu pažnju i dao veliko značenje svim oblicima i stupnjevima jedinstvenog obrazovnog sistema i konstatirao pri tom da je sudbina obrazovanja, kao i nauke i kulture, vezana za sudbinu udruženog rada. Time je određeno polazište, svrsishodnost i cilj onome što nazivamo reformom obrazovanja i odgoja. Bez obzira na specifičnosti koje imaju univerziteti u odnosu na ostale stupnjeve obrazovanja, te se konstatacije u punoj mjeri odnose i na njih. I s tim u vezi ukazao bih na tri, po mojem mišljenju, bitna momenta koji izražavaju cjelovitost društvene reforme visokoškolskog obrazovanja.

Prvo, to je reforma naučno-nastavnog procesa;

Drugo, to je izgradnja socijalističkih samoupravnih odnosa na fakultetima i univerzitetima;

I treće, to je formiranje samoupravnih interesnih zajednica u kojima će se vršiti slobodna razmjena društvenog rada.

Svaka od ovih domena nosi u sebi veoma značajne društvene sadržaje i ciljeve, za čije je ostvarenje potrebno imati veoma konkretno definirane radne programe i, što treba posebno istaći, dobro organiziran, idejno snažan i mobilan Savez komunista, koji će biti sposoban da okuplja i pokreće u akciju sve pozitivne društvene snage na našim univerzitetima.

Zapravo, premda smo na bazi ustavnih smjernica tek započeli veliku društvenu akciju na konstituiranju i oživotvorenju samoupravnih interesnih zajednica, mi se već ozbiljno nalazimo u bici za realizaciju reforme unutar sveučilišnih središta. Upravo je zato vrijeme da se na jugoslavenskom nivou razmijene iskustva dosadašnjeg rada i utvrdi šta se pojavljuje kao fenomen od općeg značaja ili kao zajednički problem čije bi rješavanje imalo pozitivan uticaj na daljnje tokove reforme u cjelini.

Naravno, tu se ne radi o unificiranju ili nametanju nekog sistema — šablona obaveznog za sve i za svaku priliku, jer to bi prosto bilo nemoguće provesti na takvom sektoru društvenog rada kao što je naučno-obrazovni rad. Ali, kako je reforma visokoškolskog obrazovanja sastavni dio cjelokupnog društvenog preobražaja koji se zasniva na udru-

živanju rada, to i samo reformiranje visokoškolskog obrazovanja ima u svom društvenom određenju jedinstven karakter.

Bilo bi nam veoma otežano da uspješno uđemo u iduću fazu, a vjerojatno će to biti presudna faza, ako ne bismo okupili naše snage i vidjeli koje bi stvari trebalo zajednički raspraviti i dati im jedinstveno društveno i idejno određenje i usmjerenje, prosto zato što se radi o stvarima bitnim za cjelokupan proces te reforme na jugoslavenskom planu.

Htio bih ovdje ukazati samo na neke bitne zadatke koji proizlaze iz odluka Desetog kongresa.

Cjelokupan odgojno-obrazovni proces, kaže se u Rezoluciji Kongresa, mora se usmjeriti „za rad i putem rada". Marksizam kao naučna teorija izgradnje socijalističkog samoupravnog društva mora biti idejna osnova obrazovno-odgojnog procesa u cjelini. Odgojno-obrazovni proces mora razvijati sposobnost i spremnost za izgrađivanje socijalističkih samoupravnih odnosa u skladu sa povijesnim ciljevima i vodećom društvenom ulogom radničke klase. Obrazovanje se mora vršiti u skladu sa savremenim dostignućima i zahtjevima kulture, nauke i tehnologije. Reformom cjelokupnog obrazovno-odgojnog sistema moraju se osigurati uvjeti veće efikasnosti studija, bržeg i uspješnijeg uključivanja u radne i samoupravne procese, u udruženom radu i u društvu u cjelini.

Naše društvo ne traži samo visokokvalificirane stručnjake koji će uspješno proizvoditi i razvijati tehnološke procese, već ljude sposobne i spremne da vrše samoupravljačke funkcije, da stiču sposobnost kritičkog i stvaralačkog mišljenja, da izgrađuju svoju klasnu, socijalističku i rodoljubnu svijest. Zato je potrebno ne samo stručno, već i kulturno i marksističko obrazovanje, što sada u reformi mora postati integralan dio cjelovitog obrazovno-odgojnog procesa, shvaćenog kao radni proces u kojem student, uz nastavnika, postaje aktivni sudionik.

Savez komunista pridaje, s tim u vezi, izuzetno značenje stručnim i moralno-političkim osobinama nastavnika. Oni moraju svoj odgojno-obrazovni rad zasnivati na marksističkoj naučnoj osnovi. U kadrovskoj politici dužni smo osigurati primjenu društveno dogovorenih kriterija koji će sprečavati monopolizaciju i privatizaciju, a afirmirati sistem onih vrijednosti koje čine bitnu osnovu našeg društveno-proizvodnog odnosa. To znači da će nastavnik morati biti vjeran tumač i nosilac politike ravnopravnosti i jedinstva naših naroda i narodnosti, našeg samoupravnog socijalističkog odnosa. On mora, kao što se kaže i u Rezoluciji, poštovati ustavne odredbe o odvojenosti crkve od države i škole od crkve, a u odgojno-obrazovni proces ne smije unositi nenaučna shvatanja i poglede.

Bilo bi dobro da se posebno radno savjetovanje posveti pitanjima o tome što su bitni elementi utvrđivanja marksističke idejne osnove cjelokupne nastave na univerzitetu i koji konkretni predmeti marksizma i teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja, polazeći pri tom od nužnosti objedinjavanja političko-ekonomskih, socioloških i filozofskih pristupa temi, treba da se proučavaju na svim fakultetima. U tome posebno je pitanje fakultetâ društvenih nauka, gdje marksizam postaje

osnova za utvrđivanje sadržaja i idejnog usmjerenja naučno-nastavnog plana i programa u cjelini.

Reforma naučno-nastavnog procesa, dakle, duboko je društvena promjena sa dalekosežnim posljedicama. No, da bismo je mogli uspješno provoditi, mi joj moramo odrediti sasvim određene zadatke i konkretne ciljeve.

Ono što je karakteriziralo stanje na našim univerzitetima nije više bilo podnošljivo sa stanovišta potreba i zahtjeva moderne tehnologije i nauke. A ako to gledamo još i sa stanovišta društvenog odnosa, onda bi daljnji nastavak takvog stanja značio čisti anahronizam koji bi vodio u ozbiljnu i bezizglednu krizu.

Evo samo nekoliko podataka koji veoma zorno govore o tome.

Danas na svim univerzitetima u Jugoslaviji imamo upisanih oko 330.000 studenata. Tek oko 20% tih studenata završava studije na vrijeme, a 40% ih nikada ne završava. Studij prosječno traje 7 godina, a 20.000 studenata svake godine ponovno se upisuje u istu godinu.

Ako danas društvo participira po jednom studentu godišnje sa oko milion starih dinara, a to je dosta niska procjena, to znači da se na sektoru obrazovanja samo na tim ponavljanjima gubi prilično velik dio viška rada koji iznosi 20 milijardi starih dinara. Dodajmo još i to da smo treći u svijetu po broju upisanih studenata na 10.000 stanovnika, ali ne i po broju završenih. Već i to pokazuje da nam je visokoškolsko obrazovanje jedno od najneracionalnijih sektora društvene proizvodnje, sa najviše gubitaka i najviše „otpada“ u proizvodnji. To ne bi mogle izdržati ni mnogo razvijenije zemlje.

Ako je proizvodnja obrazovanja veoma skupa, je li krivica isključivo na studentima, na njihovoj lijenosti, neradu, nezainteresiranosti ili, pak, na sistemu nastave i studija?

Uzroke bismo mogli tražiti na raznim stranama. Na primjer, činjenica je da imamo previše upisanih studenata, da ih premalo završava, imamo nedefinirane radne obaveze i nastavnika i studenata, nastavni planovi i programi su ekstenzivni i još uvijek bujaju sa ambicijom na enciklopedijska znanja i slično.

Ono što moramo u tom sklopu radikalnije zahvatiti i odlučnije rješavati je pitanje jedinstva naučno-nastavnog rada. Ukidanje sadašnje podvojenosti i usitnjenosti, te odlučniji zahvati na integriranje naučno-nastavnih kapaciteta, jedno je od ključnih pitanja racionalnosti rada visokoškolskog sistema obrazovanja i preduvjet je da on postane bitan faktor tehnološkog i naučnog napretka. Kod toga se obično ističe problem nedovoljnih materijalnih sredstava potrebnih da se pokrene i ostvari ta integracija. Istina je da su materijalna sredstva data u tu svrhu relativno mala. Ali pravo pitanje mora se postaviti nešto drugačije: da li ta sredstva predstavljaju optimum u odnosu na veličinu društvene akumulacije, ili, još točnije, jesu li ona adekvatan dio onog dohotka koji visokoškolstvo i obrazovanje stvara u okviru općeg društvenog dohotka?

Za sad na to pitanje nemamo točan odgovor. Ali taj odgovor moramo tražiti, prije svega, u pravcu takvog organiziranja naučno-obra-

zovnog rada i u sklopu takvog društvenog odnosa koji će omogućiti neposredno mjerenje dohotka. Tek u toj relaciji sveučilište se može ugraditi u naš društveno-ekonomski sistem.

Reforma unutar sveučilišta traži formiranje osnovnih organizacija udruženog rada. Tu smo ostvarili određene rezultate, ali oni su više bili posljedica djelovanja sile zakona, a premalo smo do sada cio taj proces ispunjavali sadržajem neposrednog samoupravljanja. Znatno je bila prisutna tendencija da se izbjegne formiranje osnovnih organizacija udruženog rada i tamo gdje to traži jedinstvo tehnološkog koncepta i društvenog odnosa i da se fakulteti formiraju kao jedinstvene organizacije udruženog rada. Zapravo ta je tendencija donekle i prevladavala.

Bio je to izraz ili strah pred nepoznanicama radikalnog mijenjanja postojećeg stanja ili svjesni pokušaji da se što je moguće više starog sadržaja konzervira u novoj formi koju nameće ustavno organiziranje sveučilišta. Zato bismo u idućoj fazi morali usmjeriti napor na daljnje razbijanje tih konzervativnih struktura i sadržaja.

Osnovna organizacija udruženog rada mora se povezivati u sistemu udruženog rada. Ona ne postoji kao nešto odvojeno. Nije dovoljno da ona bude samo interno samoupravno organizirana. Taj sistem treba da povezuje i usklađuje cjelokupno usmjereno obrazovanje, i srednje i visoko, kao jedinstven proces obrazovanja i odgoja za rad i putem rada.

Također, pitanje prvog i drugog stupnja mora u toku reforme doživjeti radikalnu koncepcijsku promjenu u skladu sa bitnim načelima i potrebama same reforme. Ti stupnjevi moraju biti programirani, ne po broju semestara i godina, već na savladavanje određenog zaokruženog gradiva potrebnog za obavljanje određenog stručnog posla u tehnološko-proizvodnom procesu, što bi ih dovelo u sklad sa principom studiranja za rad i putem rada.

Na slične relacije potrebno je usmjeriti i pitanje magisterija i kritički valorizirati dosadašnju ispraznost i društvenu nerentabilnost koja se u znatnoj mjeri izrazila kod sticanja tog naučnog stepena.

Sama osnovna organizacija udruženog rada kao ishodište cijelog sistema mora imati pravo da vrši slobodnu razmjenu rada. Ako to ne bi mogla, onda ona ne može da se afirmira kao naučno-obrazovna djelatnost sa odgovarajućim vezama i ugovorima prema korisnicima njezinih usluga.

Krupni problemi koji se u tim okvirima još javljaju jesu okoštali i hijerarhijski odnosi, posebno na relaciji profesori — asistenti, u kojoj ovi potonji još uvijek imaju status građana drugog reda. Odatle bi trebalo da se u okviru kadrovske politike, kao i obnove nastavnog kadra, posebno razmisli i raspravi tema o neposrednijem angažiranju asistenata u radnim naučno-nastavnim procesima.

Zatim, gotovo je općenita pojava da se u tom procesu izražava i neka vrsta krize studentskog sudjelovanja u samoupravljanju. Student koji prestaje biti objekt nastave i postaje aktivni sudionik u radnom procesu nastave i istraživanja mora istodobno i od početka biti puni sudionik u samoupravnom životu osnovne organizacije udruženog

rada. Kroz naučno-obrazovni proces i drugim odnosima u njoj se rješavaju bitna pitanja života i konstituira zajednička društvena odgovornost nastavnika, asistenata i studenata, na principu utvrđivanja i mjerenja efikasnosti i rezultata njihovog rada.

Studenti će, zahvaljujući svom stručnom obrazovanju, kasnije u proizvodnom procesu imati takve pozicije da bi mogli postati nosioci tehnokratskog društvenog odnosa ako istovremeno ne bi uz stručno znanje ovladali teorijom i praksom socijalističkog samoupravljanja u toku svog studija. Zato se njihovo aktivno učešće u samoupravnom životu fakulteta i sveučilišta ne postavlja samo kao pitanje ostvarivanja njihovih ustavnih prava, već i njihovih društvenih obaveza. Simptomatično je, međutim, da u tome jače zaostaju upravo fakulteti društvenih nauka.

Uzroke nedovoljnog učešća studenata u tom samoupravnom procesu moramo tražiti u nedovoljnom angažmanu Saveza komunista u bazi, u izostanku tješnje i osmišljenije saradnje i zajedničke akcije organizacija Saveza komunista sa sindikatom nastavnika i sa Savezom socijalističke omladine.

Na tom su području konzervativne strukture i mentaliteti još prilično tvrdi i prisutni. Međutim, afirmacija naše samoupravne demokracije, otvoreni tokovi samoupravljanja i udruživanja rada u društvu stvorili su nove mogućnosti i u univerzitetskim sredinama, posebno tamo gdje su već stvoreni OOUR-i i gdje je počelo gibanje i traženje novih odnosa.

Novi odnosi koji se grade povećavaju mogućnosti za racionalizaciju i modernizaciju naučno-nastavnog rada, za stvaranje interdisciplinarnih studija, što bi spriječilo deseminaciju fakulteta za svaki novi profil kadrova potrebnih privredi i udruženom radu, kao i za efikasnije ostvarivanje načela permanentnog obrazovanja, te rješavanje jednog od bitnih klasnih pitanja reforme koje se odnosi na stvaranje jednakih socijalnih uvjeta u sticanju obrazovanja svih mladih ljudi.

Stare sadržaje koji se održavaju u novim strukturama definitivno će detronizirati, to jest razgraditi tek dohodovni odnosi koji će cio naučno-obrazovni proces prevesti iz sfere opće potrošnje u sferu razmjene i udruživanja rada. To je zapravo bitan prelom kako u odnosima tako i u svijesti ljudi, koji ima duboko revolucionarno, društveno i idejno značenje. Taj proces započinje u samoupravnim interesnim zajednicama. I već na početku potrebno je ukazati na opasnost da se suština promjena ne svede samo na pitanje finansiranja i tako zaobiđe ono što je bitno: uspostava odnosa u kojima će udruženi rad tretirati obrazovanje kao dio svog potrebnog rada, što znači da će se i dugoročna razvojna politika naučno-obrazovnog rada u svim svojim elementima graditi kao dio dugoročne razvojne politike društva.

Takođe, zadatak je ne samo da se univerziteti i fakulteti samoupravno organiziraju kako bi mogli da uđu u slobodnu razmjenu rada u samoupravnim interesnim zajednicama, već da ponude takve programe samoupravnog ugovaranja razmjene rada koji će privući udruženi rad u privredi kao nužnog partnera.

Dosadašnje stanje otuđenosti obrazovanja od udruženog rada nije moglo temeljnije orijentirati udruženi rad na tu vezu. Međutim, na našim sveučilištima već postoje takvi naučni i društveni potencijali koji mogu i moraju neposredno ili u okviru samoupravnih interesnih zajednica ponuditi adekvatne programe slobodne razmjene rada i udruživanja tog rada. To je njihova obaveza prema društvu jednako kao i njihov vlastiti interes. To je zapravo novi proces i on se ne može stihijno razrješavati. Međutim, tamo gdje se u reformi fakulteta otišlo dalje, u smislu ostvarenja konkretnih zadataka i ciljeva o kojima se ovdje govori, tamo gdje je zapravo radni proces na fakultetima već standardiziran istim društvenim i tehnološkim kriterijima kao i kod udruženog rada u sferi proizvodnje, tu će se lakše uspostavljati odnosi slobodne razmjene rada i nalaziti njihovi adekvatni vrijednosni izrazi.

U tom sklopu potrebno je iznaći i kriterije za cijenu obrazovanja i za efekt, to jest za radni rezultat obrazovanja, kao bitan element dohodovnih odnosa. Tek tada pokazat će se sva besmislenost finansiranja naučno-obrazovnog procesa, bilo po upisanom studentu bilo po kategorijama formalne stručnosti nastavnog osoblja. To je put na kojem će se moći definitivno prevladati etatistički odnos.

Međutim, od načelnog zaključka do konkretne razrade toga šta znači dohodak kao društvena kategorija, kao društveni odnos, još je velik put. Pa i tamo gdje se dohodak već formalno prihvaća kao kategorija, on se ipak na neki način prihvaća s određenom budžetskom logikom. U krajnjoj konzekvenci, ipak se to još uvijek svodi na to koliki će se dio tog dohotka dobiti da bi se pretočio bilo u osobne dohotke ili eventualno u poboljšanje uvjeta rada u samoj radnoj zajednici kao što je fakultet ili univerzitet.

Međutim, nemoguće je iduću fazu reforme ispravno i uspješno provoditi ako se dohodak na univerzitetu neće shvatiti i tretirati kao dio društvenog dohotka i u funkciji stvaranja društvenog dohotka. Onaj stari, tradicionalni i neodrživi odnos univerzitet — društvo i postavljanje uvijek istog pitanja o tome kako se društvo odnosi prema univerzitetu, da li više restriktivno ili više benevolentno, mora u tom novom potpuno nestati. Univerzitet mora sebe postaviti kao funkciju društvenog rada. Koliko doprinosi stvaranju društvenog dohotka, u tolikoj mjeri može računati i na povećanje vlastitog dohotka.

Na svim krivinama i kod svih zastoja koji će nužno biti prisutni u tom procesu, jer to je vrlo dugoročan društveni i revolucionarni proces, bit će pokušaja vraćanja nazad, pokušaja rađanja novih ili u novim oblicima starih ideologija koje će nastojati diskreditirati ovaj naš hod i pokušati da u novoj ambalaži nude stare vrijednosti koje smo mi jednom zauvijek odbacili.

Premda one ne mogu nadvladati, ali, ako nećemo imati dobro organiziranu, stalno prisutnu svjesnu društvenu i idejnu akciju, one bi nam mogle jako mnogo otežati cio ovaj posao, odužiti ga, zakočiti i stvarati niz krupnih problema, ne samo u tom konkretnom poslu preobražaja naših univerziteta i sistema obrazovanja, već bi to moglo imati implikacije na šira društvena stanja i kretanja.

Odatle postavlja se kao ključno pitanje organiziranje društvene i idejne akcije Saveza komunista, jer je nemoguće sve to skupa zamisliti kao uspješan proces ako istovremeno Savez komunista neće biti sposoban za kritičku valorizaciju vlastitih pozicija i za izgradnju vlastite akcije na tom pravcu.

U tome moramo tražiti i utvrđivati pravi način djelovanja Saveza komunista. Ne u smislu da prelazi na pozicije komandiranja ili da preuzima funkcije samoupravnih organa, već da usmjeruje idejno i društveno, da otvara prave sadržaje reforme, da okuplja i pokreće ljude u realizaciju pojedinih konkretiziranih programa i faza ostvarivanja reforme. Moramo pri tom radikalno prekinuti sa deklarativnošću, sa uopćenim zaključcima koji se često pretvaraju u parolu i frazu. Ljudi moraju točno znati što se mijenja, zašto se mijenja, kamo ih vode te promjene i kakve perspektive one otvaraju, i to ne samo na općem i nacionalnom planu, već na njihovom neposrednom radnom i životnom mjestu. Na tom pravcu lakše ćemo razbijati organizirane otpore protivnika raznih idejnih i političkih opredjeljenja, ali time će se također uspješnije otklanjati pasivnost, kolebanja i sumnje kod onih koji su objektivno svojim društvenim opredjeljenjem potencijalni saveznici ovog velikog revolucionarnog preobražaja na visokoškolskom sektoru društvenog rada.

Naše su univerzitete zapljuskivale tuđe ideologije. Imali smo bučna nastupanja antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga koje su označavale desnu i takozvanu lijevu opoziciju usmjerenu protiv osnovnih vrijednosti našeg društvenog sistema, pa su čak uspijevale da u određenim kriznim trenucima, u koje je dolazilo i naše društvo, stvaraju duboka krizna stanja.

U toj sferi društvenog i idejnog ima još jedno pitanje o kome bih dao nekoliko napomena. Radi se o veoma proširenoj praksi potpune privatizacije naučne razmjene, specijalizacije, studijskih putovanja i boravaka u inozemstvu, koja je, unatoč izrazitih negativnih društvenih posljedica, dobila pravo građanstva i uporno odoljeva svim dosadašnjim apelima i nastojanjima da se i u tu osjetljivu sferu društvenog interesa unese neki društveni red.

Zajednica univerziteta morala bi u dogovoru sa odgovarajućim društvenim faktorima pristupiti analizi tog problema i postizanju društvenog dogovora ili samoupravnog sporazuma koji bi normirao tu materiju i izgradio kriterije kojima bi se likvidirala privatizacija, monopol i unaprijedio društveni interes i na tom području.

Shodno tome, tu stoji i konstatacija da ni stručno nije moguće odvajati od društvenog. Prema tome, tendencije koje bi pokušavale da zadrže takozvani akademizam i autonomnost univerziteta kao vid slobode prema društvu bile bi neodržive pa i onda ako bi prihvatile određeni kompromis, to jest ako bi pokazale spremnost da se navodno samoupravno transformiraju unutar same sebe i da tu sa tim društvenim procesom i stanu. To apsolutno nije i ne bi moglo biti dovoljno jer unu-

trašnja samoupravna transformacija je nužna kao pretpostavka, ali krajnji je cilj stvaranje novog društvenog odnosa između univerziteta i društvenog rada kao cjeline.

Ono čemu mi težimo nije sloboda univerziteta prema društvu, već sloboda naučnog rada i sloboda čovjeka u društvu. Zapravo, u konkretnom, društveno proizvodnom odnosu. To su bitne idejne pretpostavke slobode i nužnosti, ne kao apstraktnih kategorija, već kao konkretnih društvenih određenja.

Upravo zato ući dublje u reformu visokoškolske nastave i uopće u mijenjanje odnosa na sveučilištu neće se moći bez jakog angažiranja Saveza komunista. Savez komunista se konsolidirao nakon 21. sjednice i Pisma. Očistio je svoje redove, ali idejna izgradnja i kadrovska obnova tek predstoje kao stalan izvanredno značajan i dugoročan zadatak. Samo na tom pravcu može se postići i jačanje jedinstva Saveza komunista i ostvarivati njegova društvena vodeća uloga.

Savez komunista je razobličavajući razne antisamoupravne opozicione snage u društvu i u svojim vlastitim redovima otvorio proces obračuna sa njima i u sveučilišnim sredinama. Te su snage u raznim situacijama i u raznim fazama svoje borbe protiv socijalističkog samoupravljanja nastupale pod raznim idejnim zastavama, od nacionalizma i liberalizma do tehnokratizma i etatističkog unitarnog dogmatizma. Usmjeravale su se na zloupotrebu nauke, na mitove i falsifikate historije i kulture naših naroda i narodnosti i podrivale temelje njihovog zajedništva, društvenih i nacionalnih odnosa među njima.

Posebna vrsta opozicije koja se još danas nastoji održati na javnoj sceni je takozvana lijeva opozicija, koja formalno nastupa pod zastavom „pravog marksizma", a u stvari je to dogmatična i konzervativna kritička teorija socijalističke zajednice. Ona marksizam zloupotrebljava kao svoje oružje protiv te socijalističke zajednice.

Polazeći od takozvane kritike svega postojećeg i opirući se pri tom na nedostatke, greške i proturječja revolucionarnog preobražaja koji je u toku, ta se opozicija usmjeruje samo u jednom pravcu — u totalnu negaciju postojeće stvarnosti, to jest negiranje našeg revolucionarnog puta. Zato u svojoj društvenoj i klasnoj logici ona ni po čemu nije lijeva, već sasvim desna.

Revolucionarnu i društvenu reformu koja se zasniva na udruživanju rada nije moguće provoditi na bazi idejnog neutralizma, još manje na bazi nekakve koegzistencije raznih nama tuđih ideologija. Shodno tome, društveni preobražaj na bazi Ustava i u njegovom sklopu reforma sistema visokoškolskog obrazovanja morali su aktuelizirati i zaoštriti pitanje idejne borbe u društvu i u Savezu komunista, i to prije svega u smislu afirmiranja našeg jasno definiranog idejnog puta, a kroz to onda nametnuli su i potrebu diferencijacije, konfrontacije i odlučne

borbe za likvidaciju onoga što je nama tuđe, neprijateljsko, što želi da pod raznim parolama, manje ili više zakamufliranim, spriječi ovaj pravac kretanja našeg socijalizma.

Društvena logika podstaknutih preobražaja je takva da nas usmjeruje na to da neke bitne kriterije, usmjerenja i pristupe zajednički utvrđujemo i zajednički primjenjujemo kako bismo osigurali onaj neophodan minimum jedinstvenog od kojeg ćemo imati koristi svaki ponaosob i svi zajedno u tom velikom poslu reforme visokoškolske nastave i udruživanja rada.

Pajazit Pomak

KLASICI MARKSIZMA-LENJINIZMA I SOVJETSKI EKONOMISTI O ROBNOJ PROIZVODNJI U SOCIJALIZMU

U prvim godinama izgradnje socijalističkog privrednog sistema u ekonomskoj teoriji u Sovjetskom Savezu dominiralo je shvatanje da je postojanje robne proizvodnje i delovanje zakona vrednosti ograničeno samo na prelazni period od kapitalizma ka komunizmu.[1] Što se tiče razvijenog socijalizma, većina teoretičara smatrala je da će robna proizvodnja u socijalizmu odumreti i da će robni oblik proizvodnih odnosa biti zamenjen naturalnim oblikom. Mislilo se, naime, da su robni odnosi i socijalistički proizvodni odnosi dva tipa proizvodnih odnosa koji pripadaju različitim privrednim sistemima i da se međusobno isključuju. Postojeće robne, to jest tržišne veze između različitih grana privrede i različitih privrednih subjekata — preduzeća — smatrane su samo kao formalne. To je dolazilo do izražaja u takozvanoj „obračunsko-distributivnoj" koncepciji robne proizvodnje i njenih kategorija. Prema toj koncepciji, nužnost postojanja robne proizvodnje i njenih zakona objašnjava se potrebom obračuna društvenog proizvoda i raspodele društvenog rada na različite grane i oblasti proizvodnje. Prema tome, robna proizvodnja i zakon vrednosti imaju samo formalan karakter. Tek u diskusiji koja je počela pedesetih, a naročito šezdesetih godina negiranje, a zatim i samo formalno priznavanje robne proizvodnje i zakona vrednosti bilo je napušteno.

Danas, međutim, u sovjetskoj literaturi i u literaturi drugih socijalističkih zemalja ne poriče se postojanje robno-novčanih odnosa. Tako je shvatanje o robno-novčanom karakteru razvijenih socijalističkih proizvodnih odnosa dobilo pravo građanstva. Međutim, ima nekih sovjet-

---

[1] Naše shvatanje pojma prelaznog perioda razlikuje se od shvatanja sovjetskih teoretičara. Po shvatanju sovjetskih teoretičara, prelazni period od kapitalizma ka komunizmu sastoji se iz tri faze: (1) prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu; (2) socijalizam kao izgrađen sistem; i (3) prelazni period od socijalizma ka komunizmu. Ovakva periodizacija nema opštu važnost i ne može se naučno braniti. Ona je u velikoj meri izraz specifičnih uslova i puteva izgradnje socijalističkog društva u SSSR-u.

Naše shvatanje je da je prelazni period jedinstven i da predstavlja socijalizam, odnosno nižu fazu komunističkog društva.

skih ekonomista koji smatraju da postojanje robno-novčanih odnosa nije dovoljna osnova za priznavanje robne suštine socijalističkih proizvodnih odnosa. Oni ukazuju na to da postojanje robne razmene ne mora obavezno da pretpostavlja i postojanje robne proizvodnje. Drugim rečima, po njima, može biti robne razmene i bez robne proizvodnje. Autori *Kursa političke ekonomije* o tome pišu: „Taj stav sam po sebi je privlačan. Istorijski razvitak je, zaista, išao od robne razmene i robnog prometa ka razvitku robne proizvodnje... Metodološki je neosporno da pojmovi robne razmene i robne proizvodnje nisu identični, što ne znači da u socijalizmu ima samo odnosa robne razmene, ali nema robne proizvodnje."[2]

Najčešće se kao osnova za negiranje postojanja robne proizvodnje u socijalizmu ističe shvatanje o socijalističkoj proizvodnji kao neposredno društvenoj, planskoj proizvodnji, kao i stav o nemogućnosti primene na tu proizvodnju dve definicije (robna i planska proizvodnja) koje jedna drugu isključuju. Ovde se radi, očigledno, o suprotstavljanju plana i zakona vrednosti, planske i robne proizvodnje. Poznato je, međutim, a to potvrđuje i praksa socijalističkog oblika privređivanja, da priznavanje postojanja robne proizvodnje u socijalizmu ne znači i negiranje planskog karaktera socijalističke proizvodnje, već to samo potvrđuje činjenicu da se i u planskoj socijalističkoj privredi zadržavaju i razvijaju odnosi socijalističke robne proizvodnje.

Problemi postojanja i korišćenja zakona i kategorija robne proizvodnje i danas su aktuelni, te su predmet oštrih diskusija i rasprava. Nedavna diskusija povodom drugog izdanja udžbenika *Kurs političke ekonomije* — koja je vođena najpre na sednici Naučnog saveta Moskovskog državnog univerziteta, a zatim preneta na stranice štampe — to najbolje potvrđuje.[3] Diskusija je pokazala da ima još nerešenih problema i suštinskih neslaganja. Shvatanja koja su izneta u toj diskusiji, kao i u onim ranijim u poslednjih deset godina, veoma su različita.[4]

MARKS I ENGELS O ISTORIJSKOJ SUDBINI ROBNE PROIZVODNJE U SOCIJALIZMU

Poznato je da se Marks i Engels nisu bavili istraživanjem robne proizvodnje u socijalističkom društvu, jer ono u njihovo doba nije postojalo. U centru pažnje njihovog istraživanja bio je kapitalistički način proizvodnje. I, zaista, klasici marksizma — Marks i Engels — dali su potpunu naučnu analizu kapitalističkog načina proizvodnje i otkrili zakone njegovog razvitka. „O socijalističkoj privredi — kaže Oskar Lange — napisali su nekoliko uopštenih primedaba, ali su iz principa

---

[2] *Kurs političeskoj ekonomii,* I tom, izd. „Ekonomika", Moskva, 1973, str. 33.

[3] O toj diskusiji opširno je pisala „Politika" od 2, 10, 12. i 17. aprila 1973.

[4] Veoma uspeo prikaz tih shvatanja dat je u knjizi: D. V. Valovoj — G. E. Lapšina, *Socializm i tovarnie otnošenija,* izd. „Ekonomika", Moskva, 1972.

odbili da detaljnije uđu u taj problem, bojeći se da bi takva razmatranja bila više utopistička nego naučna."[5]

Iako se nisu upuštali u konkretna raspravljanja o ekonomskom uređenju budućeg socijalističkog društva, ipak su pri analizi kapitalističkog načina proizvodnje — upoređivanjem ili suprotstavljanjem sistema robne proizvodnje komunističkom društvenom uređenju — dali niz principijelnih stavova koji se odnose na robnu proizvodnju i njenu sudbinu u komunističkom društvu. I ne samo to. Analizom njihovih radova — posebno: *Kapitala, Priloga kritici političke ekonomije, Anti-Diringa, Razvitka socijalizma od utopije do nauke* i *Kritike Gotskog programa* — može se zaključiti da gotovo nema ni jednog principijelnog pitanja koje se odnosi na ekonomsko uređenje komunističkog društva a koje klasici nisu makar pomenuli. Značaj tih stavova teško je proceniti. Svi se slažu da oni imaju ogromnu metodološku vrednost za istraživanje robne proizvodnje u socijalizmu i puteva i načina njenog odumiranja.

Osnivači naučnog socijalizma, Marks i Engels, novo, socijalističko, odnosno komunističko društvo izvodili su iz naučne kritičke analize postojećeg kapitalističkog društva. Buduće komunističko društvo koje će zameniti kapitalizam delili su na nižu i višu fazu, pa su na osnovu toga svi kasniji marksisti nižu fazu komunističkog društva u Marksovom smislu nazivali — socijalizam, a višu — komunizam. Ni za nižu ni za višu fazu komunističkog društva klasici nisu dali podrobniju analizu ekonomskog uređenja. Takav stav klasika prema konkretnim ekonomskim problemima komunističkog društva treba objasniti, pored ostalog, i činjenicom da u doba kada su pisali svoje radove izgradnja komunističkog društva, odnosno njegove niže faze — socijalizma, nije bila stvar neposredne budućnosti. Osim toga, to ne dopušta njihov metod istraživanja, koji zahteva da se predviđanja ne smeju zasnivati na onom što još ne postoji. Svakoj pojavi koja se istražuje mora se prići istorijski; ne sme se samo na osnovu dedukcije, bez oslonca na stvarni razvitak i konkretne činjenice, donositi zaključak o ekonomskom uređenju budućeg društva. Zato klasici marksizma ne samo da se nisu upuštali u detaljne rasprave o ekonomskoj organizaciji socijalističkog društva, nego su čak takve rasprave smatrali štetnim. Da su se nerado upuštali u takve rasprave, vidi se i iz analize njihovih tekstova. O ekonomskom uređenju budućeg komunističkog društva i njegove niže faze — socijalizma — govorili su samo principijelno i uzgred, često radi negiranja kapitalizma ili da bi bolje istakli protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje.

Marksovi i Engelsovi pogledi o odnosu robne proizvodnje i socijalizma, smatraju mnogi ekonomisti, izloženi su jasno i sasvim određeno, te bi se reklo da ne bi trebalo da izazivaju nesuglasice pri njihovom tumačenju. Međutim, kao što ćemo videti u daljem izlaganju, nije baš tako. Pitanje robne proizvodnje, zakona vrednosti i socijalizma bilo je,

---

[5] O. Lange, *Politička ekonomija socijalizma*, u zborniku radova *Savremeni problemi privrednog razvoja u socijalizmu*, knj. I, „Naučna knjiga", Beograd, 1960, str. 81.

i danas jeste, jedno od najsloženijih i najviše raspravljanih pitanja ekonomske teorije socijalizma. Pri tome oni koji negiraju robni karakter socijalističkih proizvodnih odnosa i oni koji smatraju da je robna proizvodnja imanentna socijalizmu — nastoje da dokažu ispravnost svojih shvatanja pozivajući se na stavove klasika marksizma-lenjinizma.

Oni koji negiraju robni karakter socijalističkih proizvodnih odnosa obično citiraju iz *Kapitala, Kritike Gotskog programa, Anti-Diringa* i drugih radova klasika ona mesta koja se odnose na robnu proizvodnju uopšte. U tom pogledu najčešće se navodi Marksov stav u kojem se određuje opšti pojam robe: „Robe su stvari, pa stoga bez otpora prema čoveku... Da bi ove stvari doveli u uzajamni odnos kao robe, moraju se njihovi čuvari držati jedan prema drugom kao lica čija volja obitava u tim stvarima, tako da neko otuđujući svoju vlastitu robu može da prisvaja tuđu samo voljom drugog, dakle i ovaj i onaj mogu to učiniti samo pomoću zajedničkog akta volje. Toga radi moraju jedan drugog priznati kao privatne vlasnike.“[6]

U istom smislu se navodi i Engelsov stav u kome on daje sledeću definiciju robe: „Šta je roba? Proizvodi izrađeni u društvu više ili manje izoliranih privatnih proizvođača, dakle, prije svega privatni proizvodi. Ali ti privatni proizvodi postaju roba tek onda kada se ne proizvode za vlastitu potrošnju, nego za potrošnju drugih, dakle, za društvenu potrošnju; oni ulaze u društvenu potrošnju putem razmjene.“[7]

Kao dokaz protiv prihvatanja robne proizvodnje u socijalizmu često se navodi i Marksov stav iz I toma *Kapitala* u kojem se ističe da u društvu koje predstavlja „udruženje slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage samosvesno troše kao jednu društvenu radnu snagu“ ne dolazi do fetišizacije društvenih odnosa. „Tu društveni odnosi ljudi prema njihovim radovima i prema proizvodima njihova rada ostaju skroz jednostavni, kako u proizvodnji tako i u raspodeli.“[8]

Ukoliko je reč o robnoj proizvodnji u uslovima privatne svojine, Marksovo i Engelsovo predviđanje u potpunosti se potvrdilo: u socijalizmu nema privatne svojine i slepog potčinjavanja proizvođača stihijnom delovanju zakona robne proizvodnje. Potvrdilo se i to da u uslovima društvene svojine proizvodnja ima i društven, planski i organizovan karakter — kako na nivou preduzeća tako i u razmerama društva.

Pri negiranju robnog karaktera proizvodnih odnosa u socijalizmu navode se i drugi stavovi iz Marksovih i Engelsovih radova. Navešćemo još neke od njih. U *Kritici Gotskog programa* Marks piše: „Unutar kolektivnog, na zajedničkom vlasništvu sredstava za proizvodnju baziranog društva proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovdje kao vrijednost tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni posjeduju, jer sad već, suprotno onome što imamo u kapitalističkom društvu, individualni ra-

[6] K. Marks, *Kapital*, tom I, „Kultura“, Beograd, 1947, str. 47.
[7] F. Engels, *Anti-Dühring*, „Naprijed“, Zagreb, 1947, str. 323.
[8] K. Marks, *Kapital*, tom I, cit. izd., str. 42—43.

dovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni dijelovi cjelokupnog rada."[9] U istom smislu Marks u *Kapitalu* piše: „Samo tamo gde proizvodi stoje pod stvarnom kontrolom društva, stvara društvo vezu između obima društvenog radnog vremena upotrebljenog na proizvodnju određenih artikala i obima društvene potrebe koja se tim artiklima ima zadovoljiti."[10]

Engels takođe razvija tezu kako pri postojanju društvene svojine na sredstvima za proizvodnju proizvod rada neće biti više roba. To ilustruje sledeći stav iz *Anti-Diringa:*

„Naposljetku, društvena proizvodnja, kao i direktna raspodjela, isključuje svaku robnu proizvodnju, pa dakle i pretvaranje proizvoda u robu (bar u granicama općine), a s tim i njihovo pretvaranje u *vrijednost*.

Čim društvo prisvoji sredstva za proizvodnju kao neposredno socijalizirana, — svačiji rad, ma kakav bio njegov specifičan koristan karakter, postaje unaprijed i direktno društven rad. Količinu društvenog rada koja se nalazi u nekom proizvodu sad ne treba tek utvrđivati obilaznim putem; svakodnevno iskustvo direktno pokazuje koliko je rada prosječno potrebno. Društvo može prosto da izračuna koliko se radnih sati nalazi u parnoj mašini, u hektolitru pšenice od posljednje žetve, u sto kvadratnih metara sukna određenog kvaliteta. Ne može mu, dakle, padati na um da količine rada koje se nalaze u proizvodima, i koje su mu sad direktno i apsolutno poznate, još i dalje izražava u nekoj samo relativnoj, kolebljivoj, neadekvatnoj mjeri, ranije neizbježnoj kao nužno ispomaganje, tj. u nekom trećem proizvodu, a ne u njihovoj prirodnoj, adekvatnoj, apsolutnoj mjeri, u *radnom vremenu*... Prostu činjenicu da je za proizvodnju sto kvadratnih metara sukna bilo potrebno, recimo, hiljadu radnih sati, društvo neće izražavati na zaobilazan i besmislen način: oni *vrijede* hiljadu sati. Svakako, društvo će i onda morati da zna koliko rada treba za izradu svakog upotrebnog predmeta. Ono će imati da podesi plan proizvodnje prema sredstvima za proizvodnju u koja spadaju naročito i radne snage. Korisni efekat različnih upotrebnih predmeta, uspoređenih međusobno i s količinama rada potrebnim za njihovu izradu, konačno će određivati taj plan. Ljudi će onda sve svršavati vrlo jednostavno, bez posredovanja čuvene „vrijednosti".[11]

Svoje mišljenje o istorijskoj sudbini robne proizvodnje u socijalizmu Engels iznosi i u drugim svojim radovima. Tako, na primer, na jednom mestu u *Razvitku socijalizma od utopije do nauke* piše: „Uzimanjem u posjed sredstava za proizvodnju od strane društva uklanja se robna proizvodnja, a s njom i vladavina proizvoda nad proizvođačima. Anarhija u društvenoj proizvodnji zamjenjuje se planskom — svjesnom organizacijom."[12]

Iz navedenih stavova Marksa i Engelsa, koji ilustruju njihovo mišljenje o robnoj proizvodnji i zakonu vrednosti, vidi se da oni, po pre-

---

[9] Marx—Engels—Lenjin, *Izabrana djela*, knj. IV, „Naprijed", Zagreb, 1963, str. 208.

[10] K. Marks, *Kapital*, tom III, „Kultura", Beograd, 1948, str. 145.

[11] F. Engels, *Anti-Dühring*, cit., izd., str. 326—327.

[12] Marx—Engels—Lenjin, *Izabrana djela*, knj. IV, cit. izd., str. 333.

uzimanju sredstava za proizvodnju od strane društva, traže ukidanje robne proizvodnje i uspostavljanje naturalnih proizvodnih odnosa.

Ovo shvatanje klasika marksizma o nerobnom, naturalnom karakteru socijalističkih proizvodnih odnosa ima u vidu izgrađeno socijalističko društvo, dakle: društvo u kome postoji samo jedan oblik svojine na sredstvima za proizvodnju.

Neki sovjetski ekonomisti opravdano smatraju da su navedeni zaključci klasika marksizma neprimenljivi na današnje uslove izgradnje socijalizma pošto ni u jednoj socijalističkoj zemlji ne postoji samo jedan oblik svojine, već, pored državnog oblika, postoji i zadružni (u SSSR-u kolhozni), a u nekim socijalističkim zemljama i privatna svojina u poljoprivredi, zanatstvu i nekim uslužnim delatnostima.

Da bismo razumeli negaciju robne proizvodnje u socijalizmu od strane klasika, treba imati u vidu teorijske i istorijske uslove u kojima je ona nastala. Poznato je, na primer, da su Marks i Engels u kapitalističkoj robnoj proizvodnji videli primer potpuno neracionalne i anarhične proizvodnje. Prema tome, kao teorijska suprotnost, proizvodnja budućeg socijalističkog društva može biti organizovana na potpunom ukidanju robnog karaktera proizvodnih odnosa. Otuda je za marksističku misao toga vremena rušenje kapitalističkih odnosa proizvodnje značilo i rušenje robnog oblika privređivanja. Marks i Engels su anarhičnosti robne proizvodnje u kapitalizmu suprotstavljali plansku i racionalnu organizaciju proizvodnog procesa u socijalizmu. Takvo je suprotstavljanje samo po sebi teorijski ispravno. Međutim, ispravna postavka da se iracionalna kapitalistička robna proizvodnja zameni planski organizovanom socijalističkom robnom proizvodnjom zasnovanom na društvenoj svojini na sredstvima za proizvodnju — dovela je do toga da se negiranjem anarhične kapitalističke robne proizvodnje negirala i robna proizvodnja uopšte.

Objašnjavajući navedeno stanovište klasika marksizma o robnoj proizvodnji, koje je suprotno sadašnjoj ekonomskoj stvarnosti manje-više većine socijalističkih zemalja, dr Franc Černe piše:

„Ako već polazimo od klasične negacije robne proizvodnje u socijalizmu, onda tu negaciju treba razumjeti:

a) kao teoretsku (logičku) negaciju i

b) kao historijsku negaciju.

Ad a) Kao teoretsku negaciju treba shvatiti u tom smislu da su klasici marksizma u kapitalističkoj robnoj proizvodnji vidjeli primjer potpuno neracionalne, anarhične privrede. Kao teoretska suprotnost, neka nova privreda mogla se pojaviti jedino kao potpuno ukidanje robne proizvodnje.

Ad b) Historijski treba stav klasika marksizma ipak nekako drukčije protumačiti, tj. kao negaciju zbog brzog razvitka materijalnih proizvodnih snaga (tehnike i tehnologije), koje same sve više podruštvljavaju proizvodni proces i time ukidaju ili bar zahtevaju ukidanje organizacije starih proizvodnih odnosa osnovanih na privatnoj svojini."[13]

---

[13] Dr Franc Černe, *Tržište i cijene*, izd. „Informator", Zagreb, 1966, str. 15—16.

Sa stanovišta teorijskih uslova klasici marksizma su upravo u ukidanju robne proizvodnje i u uspostavljanju naturalnih oblika društvenih veza između različitih sfera privrednog života tražili rešenje za ekonomsku organizaciju budućeg socijalističkog društva. Pošto se u socijalizmu, smatrali su oni, uspostavlja društvena svojina na sredstvima za proizvodnju i planski reguliše društvena proizvodnja — to će se i rad svakog proizvođača unapred ispoljavati kao neposredno društven rad i zbog toga neće biti potrebno njegovo svođenje na društveni rad posredstvom ekvivalentne razmene proizvoda rada. Drugim rečima, smatrali su da će u socijalističkom društvu ljudi unapred moći da odrede društveno potrebno radno vreme i da će se planski *ex ante* sprovoditi racionalni princip srazmerne raspodele ukupnog fonda rada i sredstava za proizvodnju na razne grane delatnosti.

Sa stanovišta istorijskih uslova stav klasika, kao što smo već naveli, treba shvatiti u tesnoj vezi sa razvojem proizvodnih snaga. Naime, poznato je da su klasici marksizma smatrali da će socijalistička revolucija pobediti istovremeno u svim civilizovanim, tačnije rečeno — u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama[14], te da će se socijalizam kao privredni sistem nadovezati na najrazvijenije proizvodne snage kapitalističkog društva. Razvoj proizvodnih snaga, pak, sam po sebi sve više podruštvljuje proizvodnju i time ukida ili traži ukidanje proizvodnih odnosa zasnovanih na robnom obliku privređivanja. Iz toga su klasici marksizma logički, u skladu sa razvojem proizvodnih snaga, izveli zaključak da robna proizvodnja kao oblik organizacije i povezivanja proizvođača i potrošača neće postojati u socijalizmu.

Ovo shvatanje su prihvatili svi kasniji marksisti i ono je dominiralo sve do oktobarske revolucije i nekoliko godina posle nje. U početku takvo gledište je zastupao i Lenjin. Kapitalistička robna proizvodnja — mislilo se — poslednji je istorijski oblik robne proizvodnje, a socijalistički privredni sistem još od početka će se karakterisati naturalnim oblikom proizvodnih odnosa. Međutim, praksa socijalističkog privređivanja — ne samo u prvim godinama izgradnje socijalističkog privrednog sistema u SSSR-u, nego i kasnije kada je izgradnja socijalizma posle drugog svetskog rata otpočela i u drugim zemljama u kojima je pobedila socijalistička revolucija — jasno je pokazala neophodnost robne proizvodnje i robno-novčanog prometa.

U pogledu afirmacije robnog oblika socijalističkih proizvodnih odnosa najdalje je otišla jugoslovenska teorija i praksa. Taj proces je otpočeo još 1950. godine — kada je uvedeno radničko samoupravljanje. U početku je ovaj proces denaturalizacije socijalističkih proizvodnih odnosa i razvijanja tržišne, to jest robne proizvodnje u Jugoslaviji napadan od strane sovjetskih ekonomista i ekonomista drugih socijalističkih zemalja kao revizionistički. Tek u toku diskusije koja je otpočela krajem 1956. godine u Sovjetskom Savezu je pobedila koncepcija o robnom karakteru proizvodnih odnosa razvijenog socijalističkog društva.

[14] F. Engels, *Principi komunizma* u: Marx—Engels—Lenjin, *Izabrana djela*, knj. I, „Naprijed", Zagreb, 1963, str. 207—224.

Neslaganja u pogledu karaktera proizvodnih odnosa u socijalizmu nisu rezultat istraživanja nekog konkretnog oblika socijalističkog privrednog sistema, već više proizvoljnog tumačenja opštih stavova klasika marksizma u pogledu istorijske sudbine robne proizvodnje u socijalizmu. To proizvoljno tumačenje opštih stavova osnivača naučnog socijalizma dovelo je ekonomsku teoriju socijalizma u takvu situaciju da su jedna te ista dela, a ponekad i jedni te isti stavovi klasika služili, i danas služe, za dokazivanje nužnosti robne proizvodnje u socijalizmu i za njeno negiranje. Navešćemo neke od tih stavova Marksa i Engelsa.

Niz važnih postavki o postojanju vrednosti i posle uništenja kapitalizma Marks je izneo i u svom glavnom radu — *Kapitalu*. Za obrazloženje stava o tome da je Marks „predviđao" robnu proizvodnju u socijalizmu pristalice robnog karaktera socijalističkih proizvodnih odnosa obično navode sledeće mesto iz XLIX glave III toma *Kapitala:* „Poslije ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje ostaje određenje vrijednosti predominantno u tom smislu što regulisanje radnog vremena i podjela društvenog rada među različne grupe proizvodnje, najzad knjigovodstvo o tome, postaju važniji no ikada."[15]

Najviše se navode Marksovi stavovi iz *Kritike Gotskog programa* o pravednoj raspodeli u komunističkom društvu. Tu je Marks iskazao izuzetno važnu postavku, koja se različito tumači. To mesto najčešće koriste za dokazivanje svojih stavova i oni koji brane i oni koji negiraju robni karakter proizvodnih odnosa u socijalizmu. Razlika je samo u tome što oni koji negiraju robnu proizvodnju navode prvi pasus, a oni koji je brane — treći, to jest poslednji pasus. Zbog toga bi najpravilnije bilo taj stav citirati u celini, ali, pošto smo prvi pasus već citirali, ovde ćemo navesti samo treći, to jest poslednji pasus, koji glasi:

„Ovdje očigledno vlada isti princip koji regulira razmjenu robe ukoliko je ta razmjena — razmjena jednakih vrijednosti. Sadržaj i oblik su promijenjeni, jer u promijenjenim okolnostima nitko ne može dati nešto drugo osim svog rada i jer, s druge strane, ništa ne može prijeći u vlasništvo pojedinih osoba osim individualnih sredstava potrošnje. Što se pak tiče raspodjele sredstava potrošnje među pojedine proizvođače, tu vlada isti princip kao pri razmjeni robnih ekvivalenata: jednaka količina rada u jednom obliku razmjenjuje se za jednaku količinu rada u drugom obliku."[16]

Prema tome, osnivači naučnog komunizma pretpostavljali su da će robna proizvodnja biti likvidirana istovremeno sa ukidanjem njoj svojstvenih kategorija i zakona, među kojima je i novčani promet. Posebno treba istaći da su oni taj proces vezivali za prelazak sa indirektnog obračuna i raspodele društvenog rada kroz vrednost ka direktnom — neposredno u radnom vremenu.

U vezi sa tim veoma je interesantna glava o novcu u *Ekonomskim rukopisima 1857—1859. godine*. Kritikujući nespojivost Prudonovih

[15] K. Marks, *Kapital*, tom III, cit. izd., str. 739.
[16] Marx—Engels—Lenjin, *Izabrana djela*, knj. IV. cit. izd., str. 208.

predloga o „radnom novcu" s robnim oblikom proizvoda, Marks je dokazao sledeće: ako u osnovi „radnog novca" leži zlato i ako se ono promeće na opštem tržištu, tada se ti bonovi zaobilaznim putem pojavljuju kao predstavnici zlata i, nezavisno od želje njihovih izumitelja, potčinjavaju se objektivnim zakonima robne proizvodnje. Kvitancije za nabavku predmeta potrošnje u budućem društvu o kojima govori Marks nisu novac; one su kao blok pretplatničkih kupona za ručak u nekom restoranu ili kao blok pozorišnih karata: i jedni i drugi predstavljaju novac, ali prvi predstavljaju novac — samo u određenom restoranu, a drugi — samo u određenom pozorištu. Takve kvitancije više ne bi odgovarale zahtevima koji se postavljaju novcu pošto bi imale ograničeno važenje i ne bi mogle da budu u prometu „među svom publikom".[17]

O zameni u budućem društvu novca papirnim potvrdama Marks sasvim određeno govori u II tomu *Kapitala*. U uvodu za odeljak „Reprodukcija i promet celokupnog društvenog kapitala" on piše: „Pri društvenoj proizvodnji otpada novčani kapital. Društvo raspodeljuje radnu snagu i sredstva za proizvodnju na razne poslovne grane. Što se mene tiče, mogu proizvođači dobijati papirne uputnice na koje će iz društvenih rezervi potrošnje izvlačiti neku količinu koja odgovara njihovom radnom vremenu. Te uputnice nisu novac. One ne cirkulišu."[18] Zbog toga pokušaj nekih savremenih ekonomista koji na novac socijalističkih zemalja gledaju kao na kvitanciju („papirne uputnice" — o kojima je govorio Marks) i time žele da dokažu kako privredni mehanizam savremenih socijalističkih država funkcioniše u potpunoj saglasnosti sa pretpostavkama osnivača naučnog socijalizma — nema nikakve veze ni sa teorijom marksizma ni sa praksom socijalističkog privređivanja.

Navedeni stavovi osnivača naučnog socijalizma o suštini robne proizvodnje i uslovima njene likvidacije formulisani su jasno i ubedljivo i ne treba ih tendenciozno podešavati prema odgovarajućim pogledima pojedinih autora. Ne treba u njima tražiti „greške", „protivrečnosti" ili „aluzije", koje oni nisu nameravali da čine, nego treba primenjivati njihov metod naučne analize na pojave društvenog života u skladu sa konkretnim uslovima svake socijalističke zemlje.

LENJIN O ROBNOJ PROIZVODNJI U SOCIJALIZMU

U analizi Lenjinovih stavova o robnoj proizvodnji u socijalizmu među ekonomistima takođe nema saglasnosti. Neki ekonomisti pokušavaju da predstave stvar tako kao da je Lenjin negirao mogućnost postojanja robne proizvodnje u socijalizmu. Kao dokaz obično navode istrgnute citate iz njegovih radova pisanih pre oktobarske revolucije ili u periodu takozvanog „„ratnog komunizma" (1918—1920). Najčešće se navodi Lenjinov stav iz *Agrarnog pitanja u Rusiji*, pisanog 1908. godine. U tom radu Lenjin piše: „Što se tiče socijalizma, poznato je da se

[17] K. Marks i F. Engels, *Dela*, na ruskom, tom 46, I deo, str. 97.
[18] K. Marks, *Kapital*, tom II, „Kultura", Beograd, 1947, str. 287—288.

on sastoji u uništenju robne privrede."[19] Već na sledećoj stranici istu misao Lenjin ponavlja u drugoj formulaciji: „Tamo gde postoji razmena, smešno je govoriti o socijalizmu."[20]

Ocenjujući ovaj Lenjinov stav, sovjetski ekonomista N. V. Hesin, inače pristalica koncepcije o nerobnom karakteru socijalističkih proizvodnih odnosa, piše: „Ova formulacija izražava suštinski stav V. I. Lenjina za sve etape njegove teorijske delatnosti i ima programski karakter."[21] Nakon što je naveo još nekoliko citata iz Lenjinovih radova autor izvodi sledeći zaključak: „Marksova i Engelsova teza o nespojivosti socijalizma s robnom proizvodnjom leži u osnovi praktičnih mera koje je V. I. Lenjin razradio posle prelaska vlasti u ruke proletarijata."[22]

Poznato je, međutim, da je Lenjinov prilaz problemu robne proizvodnje u socijalizmu bio dijalektički. On nije sledio slepo i dogmatski slovo, već duh i smisao marksističkog učenja o socijalizmu. Iz čitave njegove aktivnosti i mnogih radova, izlaganja i referata koji se odnose na robnu proizvodnju i razmenu vidi se Lenjinova spremnost da zameni odluku ili stav koji nije praksa potvrdila i koji više ne odgovara zahtevima stvarnosti. To najbolje pokazuju nova ekonomska politika (NEP) i stavovi iskazani u tom periodu o ulozi tržišta, novca i drugih kategorija robne proizvodnje u socijalizmu. U mnogim člancima i referatima u kojima se osvrće na pređeni period on ukazuje na eventualne greške i zablude, priznaje ih, objašnjava i odmah traži nova rešenja. U govoru o četvorogodišnjici oktobarske revolucije (1921. godine) Lenjin je period „ratnog komunizma" ovako ocenio: „Mi smo računali — ili će možda tačnije biti reći: mi smo pretpostavljali bez dovoljno računa — da ćemo neposredno zapovestima proleterske države moći organizovati državnu proizvodnju i državnu raspodelu proizvoda komunistički u sitnoseljačkoj zemlji. Život je pokazao našu grešku."[23]

Nova ekonomska politika, koja je dovela do denaturalizacije proizvodnih odnosa i do obnavljanja robne proizvodnje, nije dovela i do napuštanja teorijske koncepcije o nerobnom karakteru proizvodnih odnosa u socijalizmu. Smatralo se da je to koncesija nenormalnim uslovima, nerazvijenosti proizvodnih snaga i postojanju heterogene privredne strukture. U skladu sa tim ni robni odnosi koji su tada postojali između državnog sektora privrede i sitnoseljačkih gazdinstava ne tretiraju se kao socijalistički proizvodni odnosi (koji se u ekonomskoj literaturi Sovjetskog Saveza u to vreme i dalje shvataju kao negacija robne proizvodnje), već kao prelazni oblik ka socijalističkim proizvodnim odnosima. U prilog ovakvoj oceni navodi se Lenjinov stav da „državni proizvod — proizvod socijalističke fabrike koji se razmenjuje za

[19] V. I. Lenin. *Sočinenija,* IV izdanje, Moskva, 1951, str. 115.

[20] Isto, str. 116.

[21] N. V. Hesin, *V. I. Lenin o sušnosti i osnovnyh priznakah tovarnogo proizvodstva,* izd. MGU, Moskva, 1968, str. 133.

[22] Isto, str. 136.

[23] *Lenin o tovarnom proizvodstve i torgovlje v period stroitel'stva socializma,* Gosudarstvenoe izdatel'stvo političeskoj literaturi, Moskva, 1958, str. 221.

seljačke namirnice nije roba u političkoekonomskom smislu, u svakom slučaju nije samo roba, više nije roba, prestaje da bude roba".[24]

Drugi ekonomisti pak tvrde da je Lenjin, navodno, uvek bio pristalica robne proizvodnje. Tako, na primer, G. S. Lisičkin piše: „Za nas danas ogroman značaj ima stav V. I. Lenjina o sudbini takvih instrumenata kao što su novac, zlato, banke, profit, kredit i slično. Treba reći da Lenjin nikad nije suprotstavljao te kategorije socijalizmu iako je u prvom slučaju u dozvoljavanju pristupa kapitalističkim elementima u socijalističku ekonomiku video određen privremeni ustupak kapitalizmu u pogledu korišćenja vrednosnih kategorija u izgradnji socijalizma. Lenjin nikada nije ostavio mesta za takvo tumačenje. Za ljudske bede nisu krive same te kategorije, već uslovi u kojima su one delovale."[25]

U nizu svojih radova L. A. Leontjev takođe ističe misao o tome da je Lenjin uvek priznavao nužnost robne proizvodnje u socijalizmu. U članku objavljenom u časopisu „Voprosy istorii KPSS" on je sa žaljenjem konstatovao da se u sovjetskoj literaturi „često pozivanjem na određene primedbe osnivača marksizma tvrdi kao da su Marks, Engels i čak Lenjin polazili od toga da u socijalističkom sistemu privrede neće biti robno-novčanih kategorija".[26]

Pri analizi Lenjinovih stavova o problemu robne proizvodnje u socijalizmu treba imati u vidu da je Lenjin stvaralački razvijao ekonomsku teoriju tesno je povezujući sa praksom socijalističkog privređivanja.

U godinama do revolucije i u prvom periodu posle revolucije, negde do kraja 1920. godine, Lenjin je pretpostavljao da će robna proizvodnja i s njom povezan novčani promet biti ukinuti. U *Državi i revoluciji* (odeljak „Prva faza komunističkog društva"), radu koji je Lenjin napisao uoči revolucije 1917. godine, govori se: „Sredstva za proizvodnju pripadaju celom društvu. Svaki član društva, izvršavajući izvestan deo društveno potrebnog rada, dobiva od društva potvrdu da je odradio takvu i takvu količinu rada. Na osnovu te potvrde on dobiva od društvenog magacina za predmete potrošnje odgovarajuću količinu proizvoda. Izuzimajući onu količinu rada koja ide u društveni fond, svaki radnik, dakle, dobiva od društva onoliko koliko mu je dao."[27]

Približno od 1918. do kraja 1920. godine Lenjin je insistirao na potrebi ubrzane likvidacije robne proizvodnje i njenih kategorija. To je period „ratnog komunizma". Ekonomskom politikom tog perioda neposredno je rukovodio sam Lenjin.

U Projektu programa RKP(b), koji je prihvaćen na VIII kongresu, u martu 1919. godine, predviđen je niz mera koje imaju za cilj naturalizaciju privrednih odnosa (proširenje neposredne razmene proizvoda) i stvaranje uslova za ukidanje novca. U vezi sa tim u tom dokumentu

---

[24] V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, tom 43, str. 276.

[25] G. S. Lisičkin, *Plan i rynok*, izd. „Ekonomika", Moskva, 1966, str. 46.

[26] L. A. Leontjev, *Marksizm-leninizm o tovarnom proizvodstve pri socializme*, „Voprosy istorii KPSS", br. 1/1968, str. 74.

[27] Marx—Engels—Lenjin, *Izabrana djela*, knj. IX, „Naprijed", Zagreb, 1958, str. 222.

se kaže: „U oblasti raspodele zadatak sovjetske vlasti danas sastoji se u tome da se neprekidno produžava zamena trgovine planskom raspodelom proizvoda organizovanom u opštenarodnim razmerama. Cilj je organizovanje celokupnog stanovništva u jedinstvenu mrežu potrošačkih komuna sposobnih da najvećom brzinom, planski, ekonomično i sa najmanje utrošenog rada raspodeljuju sve potrebne proizvode, centralizujući sav aparat za raspodelu."[28]

Kurs na proširenje neposredne razmene proizvoda i na ograničavanje novčanog prometa došao je do izražaja i u dokumentima IX kongresa RKP(b), održanog od 29. marta do 5. aprila 1920. godine.

Uništenje konkurencije u socijalizmu i njenu zamenu takmičenjem Lenjin je vezivao za ukidanje robne proizvodnje: „Uništenje konkurencije kao borbe vezane samo za tržište proizvođača nikako ne znači i uništenje takmičenja; naprotiv, *upravo uništenje robne proizvodnje (kurziv* — P. P.) i kapitalizma otvara put mogućnosti organizovanja takmičenja ne u njegovim zverskim, već u ljudskim oblicima."[29]

Na osnovu iskustava stečenih u periodu primene ekonomske politike „ratnog komunizma" (1918—1920), početkom 1921. godine u ekonomskoj politici Sovjetskog Saveza dolazi do zaokreta, najpre uvođenjem poreza u naturi (prodnaloga), a zatim postepenim prelaskom na neposrednu razmenu proizvoda (produktoobmen) i razmenu roba (tovaroobmen) — s tendencijom da ona preraste u normalan oblik ekonomskih veza između socijalističke industrije i sitnoseljačke poljoprivrede. Time je prva u svetu socijalistička država htela da ograniči privatnu trgovinu i da proširi neposrednu razmenu roba kako bi obezbedila snabdevanje stanovništva i armije namirnicima, a industrije sirovinama, i to ne po špekulantskim cenama, već razmenom za industrijske proizvode koji su potrebni seljaku.

U prvim danima sprovođenja nove ekonomske politike, dok još nisu bili u potpunosti formulisani Lenjinovi stavovi o ulozi robne proizvodnje u prelaznom periodu i socijalizmu, Lenjin je priznavao celishodnost neposredne razmene roba. Zato u vezi sa tim on piše: „Pravilna politika proletarijata, koji ostvaruje svoju diktaturu u sitnoseljačkoj zemlji, jeste razmena namirnica za proizvode industrije koji su potrebni seljaku. Samo takva prehrambena politika odgovara zadacima proletarijata, samo ona je sposobna da ojača osnove socijalizma i da ga dovede do njegove pune pobede."[30] Međutim, praktična iskustva stečena tokom primene politike neposredne razmene proizvoda i roba ubrzo su dovela Lenjina do saznanja da prelaznom periodu više odgovaraju takvi oblici ekonomskih veza između državne industrije i sitnoseljačke poljoprivrede koji se zasnivaju na novčanoj razmeni i trgovini. Zato, ocenjujući neposrednu razmenu robe, Lenjin u svom govoru na VIII moskovskoj gubernijskoj konferenciji kaže: „Da li je istina da smo mi u proleće 1921. godine govorili o razmeni robe? Dabome, istina je, vi svi to znate.

[28] *Lenin o tovarnom proizvodstve i torgovlje v period stroitel'stva socializma*, cit. izd., str. 43—44.

[29] V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, tom 36, str. 150—151.

[30] Isto, tom 43, str. 220.

Da li je istina da se razmena robe, kao sistem, pokazala da ne odgovara stvarnosti, da nam je istovremeno sa razmenom robe donela i novčani promet, kupoprodaju za novac? I to je neosporno, to potvrđuju činjenice... To vam, očigledno, nisu izmišljene činjenice, već neposredne greške."[31]

Razrađujući principe nove ekonomske politike na osnovu naučne analize objektivne stvarnosti, Lenjin je formulisao novu postavku o tome da su novčana razmena i trgovina jedino moguće sredstvo povezivanja proletarijata sa seljaštvom, sredstvo koje obezbeđuje njihovo trajno savezništvo u borbi za obnovu i ekonomski razvoj zemlje. Korišćenje trgovine kao oblika ekonomskih veza — ne samo između privatnih proizvođača, nego i između socijalističkog i privatnog sektora privrede — neposredno je potvrđivalo prisustvo objektivnih uslova koji su zahtevali postojanje robne proizvodnje i robno-novčanog prometa. Pri tome robni odnosi koji su se formirali kako između privatnih proizvođača tako i između njih i socijalističkog sektora privrede bili su realni ekonomski odnosi, a ne samo formalni, kako su tada neki ekonomisti tvrdili.

Posle toga, pošto je — na osnovu teorijskog uopštavanja iskustava stečenih u privređivanju prvih godina posle oktobarske revolucije — Lenjin prihvatio i naučno obrazložio postojanje robne proizvodnje i korišćenje njenih kategorija, u njegovim radovima i usmenim istupanjima ne susreću se nikakvi nagoveštaji koji bi poricali robni karakter proizvodnih odnosa. Naprotiv, posle toga Lenjin u svojim radovima poklanja veliku pažnju stvaranju i razvijanju kreditnog sistema kao najvažnijem uslovu za normalno i neometano razvijanje robne proizvodnje i prometa. Pri tome je Lenjin uvek isticao potrebu da robno-novčani odnosi moraju biti strogo regulisani od strane socijalističke države. Slobodno, od strane socijalističke države neregulisano, razvijanje robnih odnosa u uslovima postojanja heterogene proizvodne strukture prelaznog perioda dovelo bi do rađanja novih kapitalističkih odnosa.

Ali glavna sfera robnih odnosa (između socijalističke industrije i sitnoseljačke i zanatske proizvodnje), regulisana od strane socijalističke države, po Lenjinovom mišljenju, formirala se na taj način što je rad seljaka i rad radnika bio rad za sebe, a ne za eksploatatora. Socijalistička država, izražavajući interese radničke klase i radnog seljaštva i oslanjajući se na vodeći položaj društvenog sektora, regulisala je trgovinu i cene polazeći prvenstveno od radnih troškova, a ne od trenutnih uslova tržišta. Štaviše, svojom politikom cena na organizovanom tržištu država je uticala na slobodno tržište i ograničavala njegove špekulativne tendencije.

Lenjinovo učenje o robnim odnosima u periodu izgradnje i razvitka socijalizma ne odnosi se samo na potrebu postojanja takvih odnosa između dva sektora privrede, državnog i privatnog, već i na potrebu razvijanja robnih odnosa između proizvođača unutar državnog sektora. „Na taj način — kaže se u *Istoriji političke ekonomije socijalizma*

[31] Isto, tom 44, str. 214.

— s jeseni 1921. godine sovjetska država je stupila na put širokog iskorišćavanja robno-novčanih odnosa, uključujući i trgovinu."[32]

Međutim, to ipak nije značilo i napuštanje pogrešne teorije o nerobnom karakteru socijalističkih proizvodnih odnosa, koja je tih godina dominirala u sovjetskoj ekonomskoj nauci. Kao što ćemo kasnije videti, ta teorija je dominirala još dugi niz godina, a neki ekonomisti je i danas zastupaju.[33]

Lenjinov rad *O kooperaciji*, u kome je on kooperaciju (zadrugu) definisao kao preduzeće socijalističkog tipa, predstavljao je veoma krupan korak napred na putu priznavanja robno-novčanih odnosa u socijalističkoj privredi. „Sad mi imamo pravo da kažemo — pisao je Lenjin — da je jednostavan porast zadrugarstva za nas istovetan... s porastom socijalizma, i u isto vrijeme moramo priznati radikalnu promjenu našeg gledišta na socijalizam."[34]

Priznavanje kooperacija (zadruga) kao socijalističkih preduzeća, čija delatnost ima sve karakteristike socijalističkog oblika privređivanja, značilo je u prvom redu priznavanje dva oblika socijalističke svojine i postojanje robno-novčanih odnosa između sopstvenika tih oblika svojine. Po suštini, to je značilo priznavanje robnog karaktera socijalističkih proizvodnih odnosa.

Privrednoračunsko poslovanje socijalističkih preduzeća i robni odnosi unutar socijalističkog sektora privrede ne formiraju se samo pod uticajem robnih odnosa između socijalističke industrije i privatne sitnoseljačke poljoprivrede, nego i u skladu sa unutrašnjim potrebama samog socijalističkog sistema privrede. Prema tome, privrednoračunsko poslovanje i robne odnose unutar socijalističkog sektora Lenjin nije posmatrao kao privremenu pojavu koja je karakteristična samo za prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu, već kao imanentno svojstvo socijalizma. *To je bilo u marksističkoj literaturi novo tumačenje istorijske sudbine robne proizvodnje u socijalizmu.*

U isto vreme Lenjin je naučno dokazao da u socijalizmu, zahvaljujući dominantnom položaju socijalističkog sektora proizvodnje, zakon vrednosti bitno menja svoju funkciju. Već u prelaznom periodu zakon vrednosti prestaje biti stihijski regulator proizvodnje, čime se postiže ograničavanje mogućnosti za razvijanje kapitalističkih proizvodnih odnosa.

Pristalice shvatanja o nerobnom karakteru socijalističkih proizvodnih odnosa zaključke klasika marksizma-lenjinizma iz analize proste i kapitalističke robne proizvodnje mehanički prenose na robnu proizvodnju u socijalizmu i iz toga izvode zaključak da je Lenjin pisao o „uništenju" robne proizvodnje u socijalizmu. Stoga, ako se upoznamo ne samo sa stavom i zaključcima Lenjina o robnoj proizvodnji uopšte, nego i kad svaki njegov stav analiziramo dijalektički i u skladu sa

[32] Istorija političeskoj ekonomii socializma — Očerki, izd. Leningradskogo universiteta, 1972, str. 179.

[33] Vidi: *Kurs političeskoj ekonomii*, cit. izd., str. 22—45.

[34] V. I. Lenjin, *O zadrugarstvu*, u: Marx—Engels—Lenjin, *Izabrana djela*, knj. X, „Naprijed", Zagreb, 1963, str. 420.

konkretnim istorijskim iskustvom, — tada postaje očigledna neosnovanost tvrđenja o tome da je Lenjin u svim etapama svoje stvaralačke delatnosti istupao „protiv“ robne proizvodnje u socijalističkom društvu.

SOVJETSKI EKONOMISTI O ROBNOJ PROIZVODNJI U SOCIJALIZMU

Videli smo da pokušaji da se naturalni oblik privređivanja produži i posle potpune pobede sovjetske vlasti nisu dali pozitivne rezultate. Iskrsli su mnogobrojni problemi u povezivanju industrije i poljoprivrede, grada i sela, u poslovanju preduzeća i u ekonomskoj zainteresovanosti proizvođača. Razvijanje robnih odnosa u periodu nove ekonomske politike (1921—1928) dalo je pozitivne rezultate: privreda je oživela, razmena selo — grad se povećava. No, uprkos tome, robni odnosi se tretiraju kao privremeni i socijalizmu tuđi, kao odnosi koje u narednoj fazi razvoja treba likvidirati. To potvrđuje i diskusija koja se u to vreme vodila oko karaktera (modela) sovjetskog privrednog sistema. U toj diskusiji dominira shvatanje da je privreda u razvijenom socijalističkom društvu naturalnog tipa. Robna proizvodnja postoji, po tom shvatanju, zbog heterogene strukture sovjetske privrede, to jest zbog postojanja dva sektora društvene privrede — socijalističke industrije i seljačke poljoprivrede. Prema tome, po tom shvatanju, robna proizvodnja je karakteristična samo za početni period izgradnje socijalizma. Ona predstavlja ostatak nasleđenih oblika privređivanja iz perioda kapitalizma i odumiraće čim se stvore socijalistički proizvodni odnosi — društvena svojina na sredstvima za proizvodnju i neposredno društven karakter rada. U Programu Kominterne, usvojenom na VI kongresu, 1928. godine, govori se da su oblici i metodi privređivanja (vrednosni obračun, novčano plaćanje rada, kredit, banke itd.) važne poluge socijalističkog preobražaja, ali, ukoliko raste uspeh socijalističke izgradnje, uz pravilnu politiku proleterske diktature, oni u svom razvitku idu u sopstvenu propast.[35]

U periodu masovne kolektivizacije seljačkih gazdinstava, kada se pristupilo likvidaciji heterogene privredne strukture i učvršćenju potpune prevlasti socijalističkog sektora privrede, sovjetski ekonomisti ponovo postavljaju pitanje mogućnosti prelaska od trgovine na direktnu (nenovčanu) razmenu proizvoda. Štaviše, novac toga perioda neki ekonomisti su smatrali kao proste obračunske znake za koje, navodno, ne važe zakoni opticaja novca i koji se zbog toga mogu eliminisati nezavisno od obima robnog prometa. I u teorijskim dokumentima toga vremena bilo je stavova o postepenom odumiranju robe i novca. Međutim, bez obzira na visok stepen naturalizacije privrednih odnosa, formalno novčani sistem nije bio ukinut, novac iz opticaja nije bio isključen.

---

[35] *Programma i Ustav Komministićeskogo Internacionala*, GIZ, M. — L., 1932, str. 92—93.

Za ocenu tog perioda veoma je značajna polemika između Lenjina i „levih komunista“ u kojoj je došlo do suštinskog razilaženja u pogledu karaktera proizvodnih odnosa u SSSR-u. O tome najbolje svedoče Lenjinove primedbe na Buharinovu knjigu *Ekonomika prelaznog perioda*. Buharin je polazio od toga da se robni odnosi u prelaznom periodu pojavljuju kao „spoljni omotač“, kao „forma“ koja nema nikakvu ekonomsku sadržinu. Smatrao je da se uključivanje sitnih robnih proizvođača u društveni sistem privrede preko robnog prometa u uslovima prelaznog perioda ostvaruje samo formalno. Prigovarajući protiv toga stava, Lenjin je na margini njegovog rada zabeležio: „Ne samo formalno.“[36] Nešto niže, u istom radu, Buharin je razvio misao o tome da čak i pri očuvanju tržišta potrošački motivi u prelaznom periodu istupaju samo na površini pojava. Na to je Lenjin primetio: „Ne samo na „površini“ i ne samo „pojava“[37]. Lenjin je bio u pravu, jer pri postojanju velikog broja sitnih i osamostaljenih poljoprivrednih proizvođača i pri postojanju društvene podele rada robni odnosi ne mogu se posmatrati kao formalna pojava. Robni odnosi bili su uslovljeni unutrašnjim procesom koji obuhvata ne samo promet, već i proces proizvodnje; robni odnosi su izražavali suštinu proizvodnih odnosa, jer, kao što je poznato, forma bez sadržine ne postoji.

Tridesetih godina, pošto je izvršena kolektivizacija, kolhozi postaju osnovne proizvodne jedinice u poljoprivredi. To dovodi do daljeg jačanja elemenata naturalnog privređivanja kako unutar kolhozne poljoprivrede tako i u odnosima između kolhoznog i državnog sektora privrede.

Međutim, i pored toga što u početnoj fazi izgradnje socijalizma preovlađuju elementi naturalnog privređivanja, sovjetski privredni sistem nikad nije bio u potpunosti oslobođen elemenata robne privrede. Naprotiv, prelazak na plansku privredu, pored izvesnog jačanja naturalizacije u okviru društvenog sektora, dovodi istovremeno do razvijanja izvesnih pojavnih, modificiranih elemenata robne privrede. To se ogleda pre svega u jačanju relativne samostalnosti preduzeća, to jest u jačanju privrednoračunskog poslovanja i korišćenja novčanih pokazatelja pri oceni privredne delatnosti preduzeća. Tako je vremenom shvatanje o nerobnom karakteru socijalističkih proizvodnih odnosa došlo u sukob sa privrednom praksom, to jest sa objektivnim razvitkom socijalističkog društva. Tek u 1941. godini Staljin je, u razgovoru sa sastavljačima nacrta udžbenika političke ekonomije, podvrgao kritici stav o formalnom karakteru robe i njenih kategorija i priznao da u socijalizmu deluje zakon vrednosti kao opšti zakon robne proizvodnje, iako se njegovo delovanje i njegova uloga ispoljavaju u ograničenom i izmenjenom obliku.

U svom radu *Ekonomski problemi socijalizma u SSSR-u* Staljin je postojanje robnih odnosa u socijalizmu objašnjavao postojanjem dva oblika svojine — državne i kolhozne. Kolhoznim proizvodima kao svo-

---

[36] *Leninskij sbornik XI*, „Socekizdat“, M. — L., 1931, str. 369.
[37] Isto, str. 386.

jom sopstvenošću raspolažu samo kolhozi. „Kolhozi teže — kaže Staljin — da svoje proizvode otuđe kao robe kako bi u razmeni za njih dobili druge njima potrebne proizvode. Prema tome, drugi oblik ekonomskih veza osim robnih (razmena kroz kupoprodaju) kolhozi ne priznaju."[38]

Staljin je smatrao da bi obrazovanje jedinstvenog sektora privrede na bazi spajanja društvenog i kolhoznog sektora, sa pravom raspolaganja celokupnom količinom proizvedenih proizvoda, dovelo do iščezavanja robnog oblika.

Slično gledište zastupa I. I. Kozodojev kada kaže: „Opštenarodni oblik svojine, sam po sebi, po svojoj unutrašnjoj suštini, ne zahteva robnu proizvodnju i novčanu privredu." Takvo gledište o uzroku postojanja robne proizvodnje u socijalizmu prihvatio je i niz drugih ekonomista — učesnika ekonomske diskusije 1951. godine, koja je organizovana povodom izdavanja udžbenika političke ekonomije. Ali, u toku diskusije bilo je i mišljenja o ograničenosti takvog gledišta jer ono ne objašnjava postojanje robnih odnosa unutar socijalističkog sektora.

Staljin se nije složio sa takvim mišljenjima tvrdeći da u oblasti prometa unutar zemlje sredstva za proizvodnju gube svojstvo robe, prestaju biti roba i izlaze iz sfere delovanja zakona vrednosti.

Međutim, praksa usavršavanja ekonomskih odnosa unutar državnog sektora pokazala je da interesi razvitka proizvodnih snaga i uvođenja nove tehnike zahtevaju da se ekonomski promet unutar državnog sektora zasniva na ekvivalentnoj razmeni, što znači u obliku robnih odnosa.

Danas većina sovjetskih ekonomista robnu proizvodnju unutar socijalističkog sektora privrede prihvata kao objektivnu nužnost, to jest kao neophodan i osnovni oblik ekonomskog povezivanja socijalističkih preduzeća. Ali, kada se radi o konkretnim karakteristikama i osnovnim uzrocima koji određuju postojanje robne proizvodnje u socijalizmu, među pojedinim teoretičarima ima neslaganja. Neki teoretičari uzrok postojanja robne proizvodnje vide u postojanju dva oblika društvene svojine — državne i kolhozne; drugi, pak, u objašnjavanju uzroka robne proizvodnje polaze od analize karaktera društvenog rada. Pošto i jedni i drugi u objašnjavanju uzroka robne proizvodnje polaze samo od jednog činioca, to jest od oblika svojine, odnosno društvenog karaktera rada — ta shvatanja su monistička.

Monističko objašnjenje uzroka robne proizvodnje u socijalizmu naišlo je na kritiku nekih sovjetskih ekonomista. Po mišljenju ovih kritičara, naučno objašnjenje uzroka postojanja robne proizvodnje ne može biti izvedeno monistički, polazeći samo od oblika svojine ili samo od karaktera društvenog rada. Uzrok postojanja robne proizvodnje, po njihovom mišljenju, ima se tražiti u oba činioca — u obliku

[38] I. V. Stalin, *Ekonomičeskie problemy socializma v SSSR*, Gospolitizdat, Moskva, 1959, str. 21.

svojine i u karakteru društvenog rada. Zbog toga što u objašnjavanju uzroka robne proizvodnje polazi od dva činioca — oblika svojine i karaktera društvenog rada — ova koncepcija je nazvana dualističkom.

Pored navedena dva shvatanja, postoji i eklektičko shvatanje, koje u objašnjavanju uzroka robne proizvodnje u socijalizmu polazi od više činilaca. Tako, na primer, K. V. Ostrovitjanov nabraja četiri uzroka postojanja robne proizvodnje u socijalizmu: (1) dva oblika svojine na sredstvima za proizvodnju; (2) lična svojina; (3) materijalna zainteresovanost radnika i radnih kolektiva; i (4) nadoknada troškova rada svakog preduzeća putem ekvivalentne razmene. G. A. Kozlov, pak, nabraja šest uzroka: (1) dva oblika svojine; (2) karakter društvenog rada; (3) lična svojina; (4) materijalno stimulisanje; (5) raspodela prema radu; i (6) nepostojanje idealne trgovine.

Ovako velik broj mišljenja o uzrocima postojanja robne proizvodnje u socijalizmu, kao i razlike koje postoje unutar tih mišljenja ukazuju na to da ekonomska misao socijalizma u SSSR-u nije uspela da dâ zadovoljavajuće rešenje ovih problema, tako da ni dan danas nema jednog opšteprihvaćenog gledišta.

Iako je razvitak socijalističkog privređivanja nedvosmisleno potvrdio nužnost postojanja robnih oblika proizvodnih odnosa u socijalizmu, shvatanje o nerobnom karakteru socijalističke privrede, mada se eksplicitno sve manje zastupa, zauzima još uvek značajno mesto u ekonomskoj teoriji u Sovjetskom Savezu.

Treba napomenuti da ekonomisti koji poriču robnu proizvodnju u socijalizmu u svojstvu glavnog, a ponekad i jedinog, dokaza u prilog svojih shvatanja navode reči klasika naučnog socijalizma izrečene povodom predviđanja datog davno pre praktičnog ostvarenja socijalizma. Međutim, metod dokazivanja pomoću citata protivreči naučnom i stvaralačkom duhu naučnog socijalizma, čiji su tvorci više puta govorili da njihova teorija nije dogma, već rukovodstvo za akciju.

Predviđanja u nauci mogu biti korisna, ali samo onda ako ih potvrđuju društvena praksa i društveni razvitak. Ukoliko se, pak, zaključci izvedeni na osnovu predviđanja ne potvrđuju u društvenoj praksi, ocenu naučnosti tih zaključaka treba davati na osnovu njihove verifikacije u praksi. Međutim, u društvenom životu nije redak slučaj da se predviđanja ne potvrđuju u stvarnim tendencijama društvenog razvitka. Poznato je, na primer, da su osnivači naučnog socijalizma predviđali da će socijalistička revolucija pobediti u nekoliko najrazvijenijih zemalja.[39] Dogodilo se, međutim, obrnuto: socijalistička revolucija pobedila je u jednoj zemlji, i to ekonomski vrlo nerazvijenoj.

Pokušaj da se robni karakter socijalističkih proizvodnih odnosa ospori pozivanjem na istrgnute citate klasika marksizma, ne vodeći pri

[39] F. Engels, *Principi komunizma*, cit. izd., str. 220.

tome računa o postojećoj praksi i iskustvima socijalističkih zemalja, naišao je na kritiku ne samo sovjetskih ekonomista, već i ekonomista drugih socijalističkih zemalja. U vezi sa tim Mito Hadži Vasilev kaže: „Ako se pri tome okrećemo od onog što se dešava u stvarnoj praksi socijalizma, moramo... da Marksove stavove pretvorimo u golu šemu i da onda pokušamo da praksu navučemo na takve šeme, ili, priznajući samo te stavove za autentičnu suštinu socijalizma, da ocenjujemo ceo razvitak socijalističkih društvenih odnosa kao odsustvo ortodoksnosti i prisustvo kapitalističkih ostataka."[40]

[40] Mito Hadži Vasilev, *Društveno-ekonomska suština raspodele prema radu*, „Socijalizam", br. 6/1960, fusnota 24, str. 78.

Prilozi

Sava Živanov

OSNOVNI STAVOVI PROGRAMA RUMUNSKE KOMUNISTIČKE PARTIJE

Program RKP o izgradnji svestrano razvijenog socijalističkog društva i kretanja Rumunije ka komunizmu, koji je usvojio XI kongres Rumunske komunističke partije, održan u novembru 1974, prvi je celovit program marksističkih radničkih partija u dugogodišnjoj istoriji revolucionarnog radničkog pokreta u ovoj zemlji.[1]

Program RKP je obiman dokument (166 strana štampanog teksta), koji se sastoji iz 14 delova. Prva dva dela ocenjuju dosadašnji razvoj rumunskog naroda i radničkog pokreta u Rumuniji (str. 9—41). Delovi III—IX posvećeni su unutrašnjim problemima i izlažu: osnovne zadatke nastupajuće etape razvoja socijalizma u Rumuniji (III deo, str. 42—82), rukovodeću ulogu Partije (IV deo, str. 83—87) i ulogu države (V deo, str. 88—97) u svestrano razvijenom socijalističkom društvu, razvoj socijalističke demokratije (VI deo, str. 98—107), politiku o nacionalnom pitanju (VII deo, str. 108—116), ideološku, političku i vaspitnu aktivnost Partije (VIII deo, str. 117—127), te osnovne principe prelaza ka budućem komunističkom društvu (IX deo, str. 128—133). Delovi X—XIII odnose se na svetske procese i međunarodne probleme, i to: međunarodne ekonomske odnose i probleme proizvodne kooperacije sa drugim zemljama (X deo, str. 134—142), promene u odnosima snaga u svetu i perspektive međunarodnog razvitka (XI deo, str 143—151), spoljnu politiku Rumunije (XII deo, str, 152—157) i odnose RKP sa drugim partijama i organizacijama (XIII deo, str. 158—164). Poslednji, XIV deo (str. 165—166) iskazuje misao o partijskom programu kao osnovnoj platformi delatnosti Partije i celog naroda u izgradnji razvijenog socijalizma.

Šta je motivisalo rukovodstvo RKP da pristupi razradi i usvajanju prvog celovitog programa?

---

[1] Prvi marksistički rad programskog karaktera objavljen je u Rumuniji 1886. To je bio rad K. Dobrodžanua: *Šta hoće rumunski socijalisti.* Socijaldemokratska partija radnika Rumunije, stvorena 1893, zasnovala je svoj rad na naučnom socijalizmu. Obnovljena je posle prvog svetskog rata kao Socijalistička partija Rumunije, a na Kongresu 1921. preobrazovana je u Komunističku partiju Rumunije.

U uvodnom delu Programa ističe se da, zbog kompleksnosti unutrašnjih i spoljnih pitanja koja RKP treba da rešava na sadašnjoj i budućoj etapi, ona mora da ima perspektivan program, „jasan smer borbe za revolucionarni preobražaj društva, iskristalisanu generalnu stratešku liniju i taktičke pravce za celokupan period izgradnje svestrano razvijenog socijalističkog društva i kretanja ka komunizmu". Na sadašnjoj etapi društvenog razvitka — „kada ne mogu da ne nastaju razlike u interpretaciji događaja, različiti načini pristupa ka perspektivnom razvitku, koji su izazvani specifičnim istorijskim, socijalnim i nacionalnim uslovima", istaknuto je u referatu generalnog sekretara RKP N. Čaučeskua na XI kongresu — nastala je „neophodnost postaviti u osnovu celokupne delatnosti Partije jedinstvenu teorijsku i političku koncepciju koja će orijentisati praktični rad partije i celog naroda u svim sferama društvenog života i ekonomike". S druge strane, u sadašnjim uslovima nastala je i „mogućnost razrade programa" zahvaljujući uspesima u izgradnji socijalizma i „snažnom razvoju Partije, povišenju njenog političkog i idejnog nivoa, teorijskoj i političkoj zrelosti cele Partije".[2] U tom smislu ovaj program predstavlja „fundamentalnu ideološku, teorijsku i političku povelju Partije"[3]. Umesto programskih smernica koje je ranije donosila, RKP sada „prvi put razrađuje jedinstven perspektivni program koji treba da ujedini napore komunista i celog naroda" i u njemu su „označeni osnovni pravci delatnosti Partije za 20—25 godišnji period", kada će u Rumuniji „biti u osnovnom izgrađeno svestrano razvijeno socijalističko društvo i stvorena čvrsta osnova za prelaz ka postepenoj izgradnji komunističkog društva"[4]. Donošenje Programa ocenjuje se „kao epohalan događaj u istoriji" rumunske Partije i rumunskog naroda, a XI kongres RKP kao „kamen temeljac nove epohe u slavnoj istoriji Rumunije"[5].

Program, kao crvenu nit, provlači misao da se proleterska revolucija i socijalistička izgradnja u svakoj zemlji odvijaju u specifičnim istorijskim, nacionalnim i socijalnim uslovima i da stoga partija svake zemlje mora sama, na osnovu analize tih uslova, da izgrađuje svoju generalnu strategijsku i taktičku liniju, stvaralački primenjujući sveopšte istine na konkretne uslove date zemlje. Program RKP je upravo izraz i rezultat takvih nastojanja za vlastitom generalnom linijom koja odgovara uslovima i interesima Rumunije, njene radničke klase i njenog naroda. S druge strane, usvajanje Programa RKP treba da izrazi i potencira nezavisnu poziciju koju su izvojevale RKP i SR Rumunija u komunističkom pokretu i u zajednici socijalističkih zemalja i da joj stvori dugoročniju osnovu potpunije emancipacije i aktivnijeg autonomnog delovanja u svetu.

Program RKP sistematizuje, sintetiše i dalje razvija strategijsku orijentaciju koja je konstituisana na IX kongresu 1965, a dalje razvije-

[2] N. Čaušesku, *Referat na XI kongresu RKP*, na ruskom, Aderpres, Bukurešt, 1974, str. 85—86.
[3] *Projekt programa RKP*, na ruskom, Bukurešt, 1974, str. 5.
[4] N. Čaušesku, op. cit., str. 92.
[5] *Projekt programa RKP*, cit. izd., str. 7.

na na X kongresu i na Zemaljskoj konferenciji RKP 1972. godine. Pretvorena i razvijena u program Partije, ta opredeljenja i koncepcije, u kojima je snažno prisutna logika i misao izražena u istupanjima i radovima generalnog sekretara RKP druga N. Čaušeskua[6], postaju trajna osnova dugoročne strategijske linije delovanja Partije u socijalističkom razvoju zemlje i u međunarodnoj aktivnosti.

U oceni svog dosadašnjeg razvoja i delovanja RKP u Programu se konstatuje da je, uprkos „niza unutrašnjih teškoća koje su oslabile borbenu sposobnost" Partije i koje su je „odvlačile od osnovnih zadataka"[7] i uprkos greškama koje su činjene[8], „opšte karakteristično obeležje delatnosti Partije bilo bezgranično služenje osnovnim interesima naroda, stvaralačka primena opštih principa naučnog socijalizma na konkretne uslove naše zemlje, uspešno objedinjavanje trudbeničkih masa u izgradnji novog društvenog uređenja na rumunskoj zemlji". Time je RKP dala značajan doprinos „obogaćenju opšte riznice svetske revolucionarne teorije i prakse, razvoju naučnog socijalizma", čime je „ostvarila ne samo veliko nacionalno istorijsko delo, nego i veliki doprinos borbi revolucionarnih snaga celog sveta... stvari jačanja socijalizma u svetu, porastu njegovog autoriteta i uticaja na savremeni društveni razvitak"[9]. RKP ocenjuje da će i ovim Programom, a naročito da će njegovom realizacijom „uvećati doprinos Rumunije rastu prestiža socijalizma na svetskoj areni... pobedi socijalizma i komunizma u celom svetu".[10]

OSNOVNA OBELEŽJA PROGRAMA RKP U ODNOSU NA STVARANJE RAZVIJENOG SOCIJALIZMA U RUMUNIJI

U određivanju karakteristika razvijenog socijalističkog društva i puteva njegovog ostvarivanja, mesta i uloge Partije i države i drugih subjekata socijalističkog razvitka i metoda njihovog delovanja u stvaranju razvijenog socijalističkog društva i u kretanju ka komunizmu, Program RKP polazi od postavki naučnog socijalizma. U tom smislu Program RKP predstavlja razradu i adaptaciju na uslove Rumunije osnovnih stavova naučnog socijalizma i istorijskog iskustva u razvoju socijalizma. Ovde se prezentiraju značajniji stavovi Programa.

1. U *periodizaciji kretanja ka socijalizmu* Program RKP određuje sledeće etape razvoja Rumunije od 1944. godine: prva, narodnodemo-

---

[6] Nedavno izašli *Izabrani spisi* N. Čaušeskua (Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1974) sadrže sve značajne ocene i stavove koji su izloženi i u Programu RKP.

[7] *Program RKP*, cit. izd., str. 36.

[8] U Programu se kaže da je „u određenom periodu bio dopušten takođe niz grešaka u razrešavanju nekih problema u odnosu prema nekim socijalnim kategorijama i nacionalnostima, posebno u radu sa seljaštvom. Bilo je dozvoljeno narušavanje zakonitosti i zloupotrebe u odnosu na ceo niz istaknutih partijskih radnika" (isto, str. 36).

[9] Isto, str. 36—37, 40—41.

[10] Isto, str. 166.

kratska faza (1944—1947), druga, etapa izgradnje socijalizma (1947—1965) i treća, nastupajuća etapa izgradnje svestrano razvijenog socijalističkog društva, koja će — po proceni Programa — trajati još 20—25 godina, posle čega nastaje razvijeno socijalističko društvo i izgradnja komunizma. Program ocenjuje da je završetkom kolektivizacije, to jest nestajanjem privatne svojine i uspostavljanjem isključivo državne i zadružne svojine „stvorena jedinstvena socijalistička ekonomika, što je označavalo potpunu pobedu socijalizma u svim sektorima delatnosti, konačnu likvidaciju eksploatatorskih klasa i eksploatacije čoveka čovekom, ostvarenje socijalističkih principa u društvenom životu“[11]. Polazeći od takvih ocena o dosadašnjem razvitku, Program određuje opštu dugoročnu strategiju čiji je osnovni cilj „izgradnja svestrano razvijenog socijalističkog društva i stvaranje uslova za izgradnju komunizma u Rumuniji“[12]. Program detaljno definiše pravce delatnosti Partije u izgradnji razvijenog socijalističkog društva i njezinu politiku u pojedinim sferama privrednog i društvenog života, u naučnom rukovođenju i naučnoj organizaciji društva[13].

2. U određivanju *svog mesta i uloge* u etapi izgradnje svestrano razvijenog socijalističkog društva i u njegovom funkcionisanju, kao i zadataka koje treba da rešava i *metoda svog delovanja* — RKP kroz Program sankcioniše i dalje razvija postojeću koncepciju i praksu *rukovodeće uloge* koja se ostvaruje kroz *neposredno konkretno rukovođenje* svim stranama života, svim procesima i svim organima i organizacijama. Program polazi od toga da je partija istorijska kategorija koja će „postepeno da odumire istovremeno sa iščezavanjem klasa, s ostvarivanjem potpune jednorodnosti komunističkog društva... putem njenog integrisanja u društveni život, sve potpunijeg organskog učešća članova partije u celokupnom društvenom životu u tesnoj vezi s narodnim masama“, a taj proces će se „završiti u društvu potpunog komunizma“. Međutim, put odumiranja partije „obavezno mora da prođe preko jačanja i razvitka na najvišem nivou rukovodeće uloge u društvu... U ostvarivanju zadataka prelaza ka komunizmu mora se polaziti od *neophodnosti jačanja partije i njene političke uloge* u rukovođenju društvom; — to je zakonomeran dijalektički proces istorijske evolucije partije“[14] *(kurziv* — S. Ž.).

To odumiranje će se, prema Programu RKP, ostvarivati na tri načina:

prvo, „sve tešnjim, sve organskijim povezivanjem Partije sa životom naroda“;

drugo, „postepenim podizanjem svesti širokih narodnih masa do nivoa svesti i društvene odgovornosti članova Partije“, koje će, „kao konačan rezultat, dovesti do slivanja, sa gledišta svesti, nepartijaca i članova Partije“, što će omogućiti i dovesti do „slivanja Partije sa masama“; i

[11] Isto, str. 36.
[12] Isto, str. 42.
[13] Isto, str. 42—72.
[14] Isto, str. 83, 87.

treće, „u uslovima neprekidnog usavršavanja proizvodnih odnosa, organizacije, rukovođenja i naučnog planiranja društvene delatnosti“ Partija ne „deluje naredbama kao organ koji stoji nad društvom“, te partijsko rukovođenje „treba da se ostvaruje ne spolja, nego unutar društvenih, državnih i ekonomskih organa“. Proširivanjem i produbljivanjem tih procesa, kroz „prirodan, zakonomeran proces neprekidnog rasta rukovodeće uloge Partije i jačanja zbijenosti celog naroda oko nje“, stvaraju se uslovi i ostvaruje proces odumiranja Partije.[15]

Ali, do tog perioda kada će Partija odumreti, u sadašnjim uslovima, „u periodu stvaranja svestrano razvijenog socijalističkog društva i prelaza ka komunizmu Partija će i dalje biti *rukovodeća politička snaga* celokupne *društveno-ekonomske delatnosti*... životni centar naše socijalističke nacije koji obezbeđuje kako naučnu razradu puteva razvitka Rumunije tako i rukovođenje organizaciono-političkom delatnošću u cilju ostvarenja naznačene politike“[16]. Partija treba da „organizuje i rukovodi širokim socijalnim procesom neprekidnog napredovanja društva prema komunizmu“, a to će se ostvarivati kroz „neprekidno razvijanje demokratskih formi saradnje Partije sa širokim narodnim masama“[17].

U ostvarivanju rukovodeće uloge Partije „značajnu ulogu i u budućnosti će igrati revolucionarni kadrovi, politički radnici i rukovodioci“. Profesionalni politički aparat ostaje značajni oslonac delatnosti Partije. Princip demokratskog centralizma, razvoj demokratije, jačanje jedinstva i discipline i ubuduće će biti „prvostepeni faktori povećanja borbene i radne sposobnosti Partije“[18].

3. U delu u kome se razmatra *uloga države* u svestrano razvijenom socijalističkom društvu ističe se da RKP „polazi od koncepcije dijalektičkog i istorijskog materijalizma prema kojoj će država postepeno odumirati u meri u kojoj iščezavaju klase, obezbeđuje se jednorodnost društva i stvara jedinstveni radni narod komunističkog društva“. Međutim, pošto je to proces povezan sa komunističkim društvom, Program RKP se njim ne bavi. Program polazi od „tog fakta da u periodu stvaranja razvijenog socijalističkog društva i prelaza ka komunizmu državi pripada važna uloga u organizaciji celokupne društveno-ekonomske aktivnosti“ i da će zavisno od različitih unutrašnjih ili međunarodnih okolnosti težište biti na raznim „stranama delatnosti države, ali u svim uslovima će rasti njena uloga u naučnoj organizaciji društveno-ekonomskog života“[19].

Analiza uloge koja se daje državi i zadataka koji joj se postavljaju pokazuje da će RKP dalje razvijati postojeću koncepciju političkog sistema u kome je država osnovna poluga izgradnje socijalizma i preobražajnih procesa kretanja ka komunizmu. U Programu se dosta govori i o usavršavanju demokratskog centralizma kao osnove organizacije i ak-

[15] Isto, str. 83—84, 86.
[16] Isto, str. 84.
[17] Isto, str. 83.
[18] Isto, str. 84—86.
[19] Isto, str. 88.

tivnosti države, o kolektivnom rukovođenju i kolektivnosti rada svih organa kao osnovnom principu celokupne društveno-ekonomske aktivnosti, o proširenju društvene kontrole, o jačanju zakonitosti, o merama daljeg demokratskog razvoja političkog sistema itd.

4. Poseban deo Programa RKP posvećen je pitanjima *razvitka socijalističke demokratije* kao neophodnog preduslova realizacije krupnih zadataka u izgradnji razvijenog socijalizma. Time se obezbeđuje dalja demokratizacija postojećeg društveno-političkog sistema u Rumuniji.

Za razliku od buržoaske demokratije, koja je formalna jer ne stvara materijalne uslove i društvene okvire za realizaciju deklarisanih prava, socijalistička demokratija je, kako se naglašava u Programu RKP, realna pošto se ostvaruje u društvu bez antagonističkih klasa, eksploatacije i ugnjetavanja i „obezbeđuje narodu mogućnost da učestvuje u rukovođenju društvom, da suvereno rešava svoju sudbinu, da gradi svoju budućnost po svom nahođenju".

Partija i država, kako predviđa ovaj Program, i dalje će biti glavni subjekti socijalističkog razvitka, a razvoj demokratije omogućuje sve šire učešće „u razradi i ostvarivanju unutrašnje i spoljne politike Partije i države" i sve potpuniju kontrolu nad radom partijskog i državnog aparata.

Razvoj demokratije, proširenje kompetencija društvenih organizacija, porast uloge trudbenika u razmatranju ekonomskih problema i šire učešće masa u društvenom životu treba da stimulišu napore i energiju masa i njihov stvaralački polet u socijalističkoj izgradnji, a, isto tako, i da „obezbede neophodnu klimu za svestrano ispoljavanje ličnosti čoveka i za ubrzanje progresa celokupnog društva"[20].

5. *„Osnovni principi prelaza* u budućnosti *ka komunističkom društvu"*[21] u Programu RKP polaze od koncepcije socijalizma kao niže faze komunizma i od dijalektičkog jedinstva dveju faza komunizma. U skladu sa tim konstatuje se da se već u socijalizmu, a naročito u periodu razvijenog socijalizma ostvaruju neki fundamentalni principi komunizma u celini. Na toj osnovi govori se o putevima i opštim principima kretanja ka komunizmu, koje će se ostvarivati u daljoj budućnosti, posle izgradnje razvijenog socijalizma. Akcenat se stavlja na razvoj i modernizaciju proizvodnih snaga, na ostvarivanje pravedne raspodele nacionalnog dohotka, na razvoj produktivnosti i naučne organizacije rada i društva, na razvoj kulture i znanja i na svestrani razvitak čoveka. Ističe se stav da će „Partija dosledno da se stara o svesnom učešću svih trudbenika u stvaranju kolektivne sudbine socijalističkog i komunističkog društva", ali da ostvarivanje toga pretpostavlja idejno-političko i obrazovno pripremanje, tako da svaki čovek poseduje i duboka znanja zakona društvenog razvitka i osećanje odgovornosti pri ostvarivanju demokratskih prava učestvovanja u upravljanju zemljom.[22]

[20] Isto, str. 98—107.
[21] Isto, str. 128—133.
[22] Isto, str. 131.

6. Politika RKP o *nacionalnom pitanju*, prema stavovima Programa, ima dosta specifičnog. Ta specifičnost proizlazi iz drugačijeg pristupa ovom pitanju — RKP nacionalno pitanje postavlja i razmatra prvenstveno kao odnos suverenih i nezavisnih nacionalnih država u međunarodnoj zajednici, a u drugom planu i kao pitanje odnosa različitih nacija i nacionalnosti u okvirima jedne državne zajednice. Ovakav prilaz tumači se, s jedne strane, položajem Rumunije u zajednici socijalističkih zemalja i njenom borbom za promenu odnosa u grupaciji istočnoevropskih zemalja, a, s druge strane, i nacionalnom strukturom i politikom RKP u okvirima SR Rumunije.

Kao unutrašnje pitanje Program RKP ističe da na teritoriji Rumunije, osim Rumuna, žive „Mađari, Nemci, a, takođe, i druge manje brojne nacionalnosti" (u tom vidu i sa takvim nabrajanjem nacionalnosti se pominju više puta). Naglašava se da je RKP uvek imala pravilan stav u odnosu prema nacionalnostima u Rumuniji i da je u revolucionarnim preobražajima rešila nacionalno pitanje u svojoj zemlji time što je obezbedila uslove:

a) „za aktivno učešće svih trudbenika u društveno-ekonomskom životu i u rukovođenju raznim sektorima delatnosti, celokupnim društvom"; i

b) „obezbeđenjem obrazovanja na maternjem jeziku i prava da se slobodno koristi maternjim jezikom".

Pošto će nacionalnosti još dugo da postoje, kako u socijalizmu tako i u periodu izgradnje komunizma, RKP će se brinuti za „obezbeđenje potpune ravnopravnosti i jednakih uslova" za razvoj svake nacije i za rešavanje njihovih specifičnih pitanja, čime se „cementira bratstvo i jedinstvo trudbenika bez razlike na nacionalnost". Zato će u budućnosti politika RKP u pogledu nacionalnog pitanja da obezbeđuje uslove za ostvarivanje navedena dva elementa, s tim što će:

a) „Partija i država da se brinu o najracionalnijem razmeštaju proizvodnih snaga na teritoriji otadžbine" pošto se nacionalna ravnopravnost može da obezbedi samo „povećanjem stepena socijalno-ekonomskog razvitka zemlje u celini"; i

b) „u procesu izgradnje svestrano razvijenog socijalističkog društva i komunizma" ostvarivaće se „viši stepen jedinstva trudbenika bez obzira na nacionalnost", njihova sve veća integracija, što će dovesti do stvaranja „jedinstvenog radnog naroda komunističkog društva".[23]

Glavna pažnja Programa i politike RKP o nacionalnom pitanju odnosi se na međudržavni aspekt i tu se, pozivanjem na naučni socijalizam, ističu značajni stavovi kojima se rukovode RKP i SRR. Polazni stav je da je „formiranje nacija i nacionalnih država odigralo važnu istorijsku ulogu u opštem društveno-ekonomskom progresu čovečanstva", a takvu će ulogu igrati još dugo vreme u budućnosti, i to na svim kontinentima, naročito u novooslobođenim zemljama. Isto tako će „kako u periodu socijalističke izgradnje tako i u komunizmu još dugo vreme

[23] Isto, str. 114—116.

nacije i nacionalne države igrati važnu ulogu". Iz takve ocene uloge nacionalnih država u savremenom svetu i u budućnosti logično sledi zaključak da „komunisti, revolucionari, progresivne snage moraju postojano da istupaju za jačanje nacija i nacionalnih država, koje se izjašnjavaju za slobodni nezavisni razvitak". Svaka tendencija forsiranja nestajanja nacionalnih država i stvaranja „nadnacionalnih organizacija predstavlja u suštini novu formu stremljenja vladavine nad drugim narodima". U tom pogledu izuzetan značaj ima rešavanje ovog pitanja u odnosima među socijalističkim zemljama. „Jačanje i procvat socijalističke nacije i nezavisne nacionalne države... i solidarnost i saradnja socijalističkih zemalja... dve su strane socijalističke izgradnje koje ne samo što se ne isključuju, nego se nalaze u tesnom dijalektičkom jedinstvu." Istorijsko iskustvo pokazuje, kako se ocenjuje u ovom Programu, da „čvrsta saradnja može da se ostvari samo na osnovi potpune ravnopravnosti nacija i država i uvažavanja nacionalnih interesa svakog naroda". „Zakonomerni proces zbližavanja nacija" u procesu izgradnje socijalizma i komunizma može da se ostvaruje samo „na osnovi njihove ravnopravne i dobrovoljne saradnje" i „ne sme se ni na koji način forsirati". Tek u dalekoj budućnosti, „na etapi potpunog komunizma započeće postepeno odumiranje nacionalnih država, ali će nacija i nakon toga postojati u okvirima sopstvene organizacije, kao posebna formacija, zadržavajući svoju specifičnost".

Iz toga izvedeni praktično-politički zadaci komunista svode se na zahtev da se „bore kako protiv uskog nacionalizma, politike nacionalne izolacije, tako i protiv kosmopolitizma, velikodržavnog hegemonizma i šovinizma i odricanja ili potcenjivanja uloge nacija i nacionalnih država".[24]

Ovi stavovi Programa RKP o nacionalnom pitanju predstavljaju ujedno i teorijsko-ideološku osnovu spoljnopolitičkih stavova i delatnosti rumunske Partije i države.

O MEĐUNARODNIM PROBLEMIMA I O SPOLJNOPOLITIČKOJ DELATNOSTI RKP I SRR

Delovi Programa RKP koji se odnose na međunarodne probleme dalje razvijaju, sintetišu i uobličavaju u koherentan koncept stavove koje je RKP zastupala u poslednjih deset godina (od aprilskog plenuma CK RKP 1964) i koji su i u nas dobro poznati.[25] Zbog toga se značajniji stavovi iz te oblasti ovde izlažu ukratko, u najsumarnijem obliku.

1. U oceni *magistralnih procesa* koji se odvijaju u savremenom svetu i perspektiva međunarodnog razvitka Program RKP ukazuje na

[24] Isto, str. 108—113.

[25] Videti o tome, sem ostalog: Dr Radovan Vukadinović, *Odnosi među evropskim socijalističkim državama*, „Školska knjiga", Zagreb, 1970, str. 78—83, 260—262, 282—284; Draginja Arsić, *Ekonomski odnosi u SEV*, CDI, Beograd, 1971; Dr Stanislav Stojanović, *Povodom Desetog kongresa Rumunske komunističke partije*, „Međunarodni radnički pokret", br. 3/1969, str. 113—118.

dinamičke svetske procese koji su promenili ravnotežu snaga u korist socijalizma i na faktore koji doprinose i koji će doprinositi daljem jačanju socijalizma i komunizma i njihovoj konačnoj pobedi. U tom sklopu posebno se ističe: značaj socijalističkih revolucija, stvaranje i uspešno razvijanje socijalističkih zemalja; raspad kolonijalnog sistema i razvoj novooslobođenih zemalja u pravcu progresivnih formi socijalno-ekonomskog života i njihova sve veća uloga u stvaranju novog, pravednijeg sistema međunarodnih odnosa; kriza kapitalizma i jačanje borbe revolucionarnih, demokratskih, progresivnih i socijalističkih snaga.

Kretanje novooslobođenih naroda ka socijalizmu i komunizmu, po ocenama Programa RKP, odvijaće se u sve raznoobraznijim uslovima. Zato pitanje puteva i formi socijalističke revolucije dobija sve veći značaj. Raznolikost uslova pretpostavlja i raznoobraznost puteva u širokoj lepezi, od mirnih do nasilnih, „što zavisi od konkretnih uslova u kojima se vodi revolucionarna borba, od stepena otpora reakcije i svrgnutih klasa". Zato u pripremi i ostvarivanju socijalističke revolucije revolucionarne snage treba da imaju u vidu mogućnost kako mirnog tako i nasilnog puta; one moraju da budu spremne da koriste svaki put koji zavisi od konkretnih uslova date zemlje. „Prelaz na put socijalizma može da obezbedi samo borba revolucionarnih, progresivnih snaga svake zemlje... Socijalizam se ne može doneti ili nametnuti spolja; on je objektivna istorijska nužnost socijalnog razvitka i ostvaruje se putem borbe revolucionarnih i progresivnih snaga svake zemlje... Uspostavljanje socijalističkog uređenja u ovoj ili onoj zemlji može da bude ostvareno samo od strane svakog naroda posebno."

Zajednička suštinska obeležja u razvoju socijalističkih zemalja proizlaze iz „prirode političke vlasti i proizvodnih odnosa, prelaza državne vlasti u ruke trudbenika i uspostavljanja socijalističke svojine nad osnovnim sredstvima za proizvodnju, eliminisanja eksploatacije čoveka čovekom i ostvarivanja socijalističkih principa raspodele". Međutim, ove „opšte zakonitosti ispoljavaju se u konkretnim uslovima", te se „i borba za osvajanje vlasti i proces izgradnje novog uređenja razlikuju zavisno od uslova svake zemlje". S tim u vezi Program RKP citira N. Čaušeskua, prema kome sve raznoobrazniji uslovi i sve različitije snage koje se bore za socijalizam zahtevaju od komunističkih partija da „uvažavaju specifične uslove i da razrađuju političku platformu" na kojoj bi se, zavisno od uslova date zemlje, okupljale sve snage koje su zainteresovane za promenu društva u pravcu socijalizma. Tu se ukazuje na zadatke komunista i drugih revolucionarnih snaga u svetu u borbi za pobedu socijalizma.[29]

2. U *ekonomskim odnosima s drugim zemljama* Rumunija će, prema ovom dokumentu, pre svega razvijati ekonomske odnose i kooperaciju sa socijalističkim zemljama, polazeći od toga da SEV ne treba da postane „zatvorena ekonomska grupacija, već da, suprotno tome, doprinosi

[29] *Program RKP*, cit. izd., str. 143—151.

učešću svake socijalističke zemlje u međunarodnoj podeli rada i u ekonomskoj razmeni s drugim državama".

Ekonomski odnosi i kooperacija među socijalističkim zemljama zamišljaju se kao „obrazac pravednih odnosa među slobodnim i suverenim državama", a dalje jačanje svake socijalističke države i izjednačavanje nivoa njihovog razvitka kao „neophodan uslov opšteg progresa socijalizma i jačanja novog ekonomskog poretka u svetu, koji se zasniva na principima ravnopravnosti i pravde... uzajamnoj koristi... i koji bi obezbeđivao harmoničan razvoj ovih naroda".

RKP se zalaže za svestranu saradnju sa svim zemljama, za ekonomski razvoj svih država u svetu, za likvidaciju nerazvijenosti i za „stvaranje novog ekonomskog poretka u svetu", ali je protiv takve ekonomske integracije socijalističkih zemalja koja bi ugrozila ili ograničila suverenitet pojedinih zemalja. RKP je, i prema dosadašnjoj politici i prema ovom Programu, protiv stvaranja bilo kakvih ekonomski ili politički zatvorenih grupacija koje bi joj otežavale ili onemogućavale slobodno i suvereno istupanje u oceni svetskih procesa i u uspostavljanju i razvijanju saradnje sa drugim zemljama.[27]

3. Na *spoljnopolitičkom planu* RKP se i kroz svoj Program opredeljuje da deluje u pravcu ostvarenja trajnog mira i opšteg razoružanja, bezbednosti i mira u Evropi, za saradnju sa svim zemljama i za demokratizaciju međunarodnih odnosa. Program RKP ocenjuje da je neophodno istovremeno raspuštanje NATO pakta i Varšavskog ugovora pošto je „evropska bezbednost nespojiva s postojanjem suprotstavljenih vojnih blokova".

U spoljnoj politici ističu se tri osnovna pravca akcije: (a) saradnja sa svim socijalističkim zemljama, na prvom mestu, pošto je to „najvažniji faktor razvitka Rumunije i svih socijalističkih zemalja"; (b) proširivanje odnosa sa zemljama u razvoju u cilju jačanja nacionalne nezavisnosti i suvereniteta svake države; i (c) razvijanje mirne koegzistencije među državama s različitim društvenim uređenjem i saradnja sa svim državama „na principima ravnopravnosti, uvažavanja nacionalne nezavisnosti i suvereniteta, nemešanja... i uzajamne koristi".

Pošto govori o neraskidivom dijalektičkom jedinstvu između mira i socijalizma, Program RKP ističe da je „borba za mir jedan od osnovnih zadataka" socijalističkih zemalja i svih socijalističkih snaga na svetskom planu.

U borbi protiv imperijalističke politike sile i diktata, kolonijalizma i neokolonijalizma i svih oblika mešanja u unutrašnje stvari, u borbi za demokratizaciju međunarodnih odnosa i za stvaranje novog međunarodnog poretka veliki značaj pridaje se OUN i poštovanju normi međunarodnog prava. U tom kontekstu u Programu se iznosi stav da RKP priznaje važnu ulogu velikih država na međunarodnoj sceni, ali istovremeno smatra da će neprestano rasti uloga malih i srednjih zemalja u razrešavanju svih međunarodnih pitanja i da će to pružati garantije da rešavanje problema bolje odgovara interesima svih nacija, stvari

[27] Isto, str. 134—142.

mira i opšte saradnje. Politika nesvrstavanja se u Programu RKP ne pominje.

Odnos Rumunije prema SSSR i odnos prema Kini određuje se na isti način i ističe da će RKP „posvetiti posebnu pažnju razvoju odnosa" sa ovim zemljama koje se označuju istim terminima kao „velika socijalistička država". U Programu se izražava rešenost RKP da „ni u kom slučaju ne učestvuje u osudi drugih bratskih partija ili socijalističkih zemalja" i da deluje u pravcu prevazilaženja razmimoilaženja među socijalističkim zemljama. RKP se bori za „jačanje jedinstva socijalističkih zemalja na osnovi principa marksizma-lenjinizma i proleterskog internacionalizma", zalažući se za razvoj novog tipa odnosa na principima „potpune ravnopravnosti, uzajamnog uvažavanja nezavisnosti, nemešanja u unutrašnje stvari i drugarske međusobne pomoći".[28]

4. U *odnosima sa drugim partijama i pokretima* Program RKP ističe internacionalnu solidarnost kao osnovni princip na kome se zasnivaju ti odnosi i ostvaruje saradnja među svim komunističkim i radničkim partijama. RKP se zalaže za ostvarenje „jedinstva novog tipa", koje pretpostavlja punu jednakost, uvažavanje prava svake partije da samostalno razrađuje svoju generalnu političku liniju, strategiju i taktiku, a koje je nespojivo sa mešanjem u unutrašnje poslove ili sa podrškom frakcionaškim grupama ili elementima u bilo kojoj partiji.

RKP se izjašnjava za jačanje jedinstva svih snaga u svetu koje se bore za progresivni razvitak društva i za proširivanje svoje saradnje sa socijalističkim i socijaldemokratskim partijama, s vladajućim progresivnim partijama i pokretima zemalja u razvoju i s nacionalnooslobodilačkim pokretima, s različitim buržoaskodemokratskim i drugim progresivnim pokretima.[29]

☆

Usvajanjem Programa na svom XI kongresu Rumunska komunistička partija razradila je dugoročnu koncepciju izgradnje svestrano razvijenog socijalističkog društva. Na osnovi „dijalektičko-materijalističke analize savremenog istorijskog razvitka i tendencija" koje se otkrivaju, kako se ističe u ovom Programu, ta koncepcija socijalizma u celini i njegova najviša etapa — svestrano razvijeno socijalističko društvo, koja je prihvaćena i u drugim istočnoevropskim socijalističkim zemljama, prilagođena je uslovima svoje zemlje i svom viđenju njegovih osnovnih principa, puteva njegove izgradnje i načina njegovog funkcionisanja. Polazeći od takve koncepcije socijalističkog razvitka, RKP će i nadalje naučno analizirati „hod događaja i socijalnih pojava, razrađivati strategiju i taktiku u skladu sa promenama koje će nastajati u svakoj etapi razvitka i s konkretnim istorijskim, socijalnim i nacionalnim uslovima". Delujući u duhu principa sadržanih u Programu i os-

[28] Isto. str. 152—157.
[29] Isto, str. 158—164.

[illegible] liniju koju je on postavio. RKP će zajedno sa radničkom klasom i svim trudbenicima Rumunije, kako se predviđa u Programu, uzdići rumunsko društvo na viši stepen „progresa i civilizacije, povećati materijalno i duhovno blagostanje celog naroda i obezbediti našoj naciji dostojno mesto u velikoj porodici socijalističkih zemalja i slobodnih naroda... uvećati doprinos Rumunije rastu prestiža socijalizma na svetskoj areni... pobedi socijalizma i komunizma u celom svetu". Razvijajući međunarodnu aktivnost na ostvarivanju linije koju je Program [illegible], RKP i SRR će, nesumnjivo, „aktivno učestvovati u celokupnom međunarodnom životu i davati svoj prilog ostvarivanju nove politike i novih međunarodnih odnosa... novog demokratskog međunarodnog poretka i uspostavljanju čvrstog mira u svetu".[30]

[30] Isto, str. 165—166.

Žarko Ristić

EKONOMSKI I FINANSIJSKI MEHANIZAM SAVREMENE KAPITALISTIČKE REPRODUKCIJE

JAVNI SEKTOR — FORMA UČEŠĆA JAVNE VLASTI U KAPITALISTIČKOJ REPRODUKCIJI

Javna preduzeća u kapitalističkim zemljama pojavljuju se u različnim oblicima: javne nacionalne ustanove industrijskog i komercijalnog karaktera, nacionalna preduzeća, administrativni organizam (aneksni budžeti, specijalna konta trezora, javne ustanove administrativnog tipa za neposrednu pomoć proizvodnom i distribucionom procesu), nacionalna ekonomska društva s javnim participacijama, lokalne javne ustanove, lokalna ekonomska društva, lokalni javni servisi. Ta preduzeća u različnim formama (ili javni sektor u celini) zauzimaju značajno mesto u nacionalnim ekonomijama. Ona, na primer, u Francuskoj osiguravaju 12% dodatne vrednosti, 13% zaposlenosti i 7% poslovnog prometa. U sektorima: energija, transport, telekomunikacije, mehanika, naoružanje i hemija, javna preduzeća i društva daju oko 45% ukupne proizvodnje. Od toga više od 80% otpada na energiju i telekomunikacije, između 40 i 80% na aeronautiku, naoružanje i transport, a na petrolej, automobilsku i hemijsku industriju otpada između 20 i 40% proizvodnje. Koncentrisana u baznim granama, javna preduzeća ostvaruju 63% poslovnog prometa. U nacionalnim okvirima javna preduzeća ostvaruju relativno viši nivo investicija nego privatna preduzeća: 32% svih investicija nepoljoprivrednih preduzeća otpada na javna preduzeća. Javna preduzeća su, prema tome, jako koncentrisana u pojedinim privrednim granama (električna energija, ugalj, železnica itd.). Sa 46% dodatne vrednosti javna preduzeća u oblasti transporta obezbeđuju 65% investicija, dok sa 11% dodatne vrednosti u hemijskoj industriji imaju 40% investicija. Javni sektor, međutim, zauzima značajnije mesto u finansijskim aktivnostima nego u industrijskim i komercijalnim poslovima. U finansijskom domenu javni sektor ostvaruje 44% poslovnog prometa, 38% zaposlenosti, 58% depozita i 40% osiguravajućih premija.[1]

[1] CEEP, *Les entreprises publiques dans la CEE*, Paris, 1967; M. Rivier, *Les entreprises publiques en France*, „Economie et statistiques", novembar 1969; M.—F. L'Hériteau, *Pourquoi des entreprises publiques*, Paris, 1972.

Mesto javnog sektora u nacionalnim ekonomijama pojedinih zemalja članica EEZ je, i po obimu i po značaju, različito. To pokazuje i sledeći pregled:

Države	% od ukupne efektive	% od ukupnog posl. prometa	% investicija	srednji indeks
Francuska	11,2	10,0	33,5	18,2
Italija	11,6	8,1	28,0	15,9
Nemačka	8,7	7,2	22,7	12,6
Holandija	8,1	8,7	21,0	12,3
Belgija	8,0	4,5	13,5	8,7
Luksemburg	5,6	3,7	15,0	8,1

Izvor: Rapport du Centre européen des Entreprises publiques, april 1968.

Javni sektor, prema tabelarnom prikazu, zauzima značajno mesto u društvenoj reprodukciji. U Francuskoj on poseduje najjači privredni potencijal u sklopu EEZ: ukupna efektiva 11,2%, ukupni poslovni promet 10,0% i ukupne investicije 33,5% (računato prema ukupnim nacionalnim veličinama). Italija je druga po značaju javnog sektora u nacionalnim ekonomijama ZET. U Zapadnoj Nemačkoj za nijansu se javni sektor izdvaja prema značaju istog sektora u Holandiji. Sa znatno nižim udelom javnog sektora u nacionalnoj ekonomiji karakterističan je javni sektor Belgije i, naročito, Luksemburga.

Javni sektor je najviše koncentrisan u baznim privrednim aktivnostima: 70% radnika javnih preduzeća u Italiji, 90% u Holandiji i 95% u Nemačkoj i Belgiji zaposleno je u sektoru energije i telekomunikacija. U gotovo svakoj zemlji udeo javnih preduzeća u formiranju fiksnog kapitala je utrostručen prema poslovnom prometu nefinansijskih preduzeća. U Zapadnoj Nemačkoj javni sektor ostvaruje 72,2% investicija i 54,4% poslovnog prometa u grani energije; u Italiji 85% investicija sa 46,3% poslovnog prometa u energiji i 27% investicija sa 5,4% poslovnog prometa u industriji. Naposletku, javna preduzeća u finansijskom sektoru obuhvataju 58% bankarskih depozita u Francuskoj, 55% u Italiji, 52,2% u Nemačkoj, 50% u Belgiji, 46% u Leksemburgu i 29% u Holandiji.

Pošto su zauzela značajno mesto u strukturi nacionalne privrede, javna preduzeća teže ka internacionalizaciji u evropskom sklopu. Rimskim ugovorom konstituisana su internacionalna javna preduzeća za atomska istraživanja („Euroatom") i za finansijske poslove („Banque européennes d'investissements") — intervladina preduzeća u okviru ZET. U „Euroatomu" su se razvila zajednička preduzeća za konstrukciju, uređenje i eksplotaciju nuklearnih električnih centrala. Pod rukovodstvom OECD stvoreno je, 1963. godine, kombinovano preduzeće od privatnog i javnog kapitala — „Eurochemic"[2]. U sektoru transporta

[2] U 1969. godini u okviru „Eurochemic" osnovano je „Société de fluoration de l'uranium" participacijom privatnih i javnih preduzeća Francuske, Nemačke, Belgije, Holandije, Švedske, Danske, Italije i Irske.

i komunikacija osnovana su zajednička javna internacionalna preduzeća: „Eurocontrol“, „Chemin de Fer Luxembourgeois“ i „Société internationale de la Moselle“.[3] Najzad, za istraživanje kosmosa osnovana su javna internacionalna preduzeća: „Centre européen pour la Construction et le Lansement d'Engins spatiaux“ i „Centre européen de recherches spatiales“, „Organisation européene pour la recherche nucléaire”, „Organisation européene pour les recherches astronomiques de l'hémisphére austral”, „Agence européene pour l'énergie nucléaire de l'O.C.D.E.“.[4]

EKONOMIJA SOCIJALIZIRANOG SEKTORA U KAPITALISTIČKOM OKRUŽENJU

Stvaranje i funkcionisanje javnih preduzeća u zemljama Zapadne Evrope ima i te kakav značaj u pogledu dinamičkog rasta (proizvodnog, neproizvodnog i monetarnog sektora), ekonomske doktrine i ostvarivanja zadataka EEZ, omogućuje koordiniranje ekonomske politike specijalno u oblastima i granama gde su javna preduzeća mnogobrojna (energija, transport, telekomunikacije, istraživanja, regionalni razvoj, politika javnih investicija, infrastruktura, finansijska politika, slobodna cirkulacija roba i usluga, ostvarenje ciljeva granske politike) i stvaranje uslova većem ekonomskom rastu u Evropi. Javna preduzeća u okviru pojedinih nacionalnih privreda ili u okviru ZET predstavljaju oblik uticaja javne vlasti na privredni rast, ekonomsku strukturu i ekonomsku stabilizaciju. Stoga politike javnih vlasti u javnom sektoru moraju biti korektne, racionalne i koordinirane, a u poslednje vreme i gipko vođene radi suzbijanja i uklanjanja inflacionističkih konjunkturnih promena u evropskoj integraciji. Jer javni sektor u inflacionističkom okruženju treba da obezbedi posredstvom vladinih potpora (ekonomskih subvencija, manjih poreza, beneficiranih uslova na tržištu kapitala) nacionalnu privredu od smanjenja proizvodnih aktivnosti i deformacija baznih ekonomskih tokova u reprodukciji. Kao jedino „ostrvo stabilnosti“, javni sektor je povlašćen sektor vladine ekonomske politike, pa prema tome i štićeni segment od inflacione erozije. Penetracija državnog kapitala u proizvodnoj sferi transformiše proizvodna sredstva, ali ipak reprodukuje kapitalističke odnose. Stoga kapitalisti finansiraju državu radi konsolidacije svoje pozicije, jer država preuzima na sebe nerentabilne sektore, denacionalizuje rentabilna preduzeća (auto-strade) i debudžetizira javne investicije (stanovi).

Analiza te aktivnosti dopušta da se utvrde četiri velike grupe javnih preduzeća po mestima u nacionalnoj ekonomiji: (1) grupa kvazimonopolskih preduzeća postoji u industriji uglja, u proizvodnji i distribuciji električne energije i gasa i u telekomunikacijama; (2) grupa pre-

[3] U ovu grupu preduzeća mogu se svrstati i „Société du Tunel sous le Mont-Blanc“ i „Compagnie de Navigation sur le Rhin“.

[4] P. Turot, *Les entreprises publiques en Europe*, Paris, 1970, str. 107—115.

duzeća, koja zauzimaju vrlo značajno mesto, u oblasti aeronautičke konstrukcije, fabrikacije oružja, transporta i nepokretnih konstrukcija; (3) grupa javnih preduzeća sa značajnom ulogom u oblasti automobilske i hemijske mehanike, petroleja i zdravstvenih usluga i (4) grupa preduzeća drugostepenog značaja postoji na terenu industrije aparata za domaćinstvo, javnih radova, usluga itd.[5]

Mesto javnih preduzeća po granama

Značaj proizvodnje javnih preduzeća u ukupnoj proizvodnji	Situacija	Grane
Više od 80%	monopolska	duvan, šibice, ulje, lignit, gas, električna energija, usluge telekomunikacija
Između 40 i 80%	vrlo značajna	mehanička auto-oprema, električna oprema, proizvodi aeronautičke konstrukcije, naoružanje, minerali, vodeni i vazdušni saobraćaj
Između 20 i 40%	značajna	petrolej, automobili, hemija minerala, zdravlje
Između 5 i 20%	drugostepena	aparati za domaćinstvo, organska hemija, konstrukcija zgrada, transportna sredstva, usluge stanovanja

Izvor: M.—F. L'Hériteau, op. cit., str. 37.

Navedenim kvantitativnim pokazateljima možemo dodati tabelarni prikaz (na str. 1295) o kretanju javnih investicija po strukturi preduzeća (volumenski i procentualno) u krugu bivše šestorice.

MESTO I ZNAČAJ DRŽAVNE INTERVENCIJE

Javna preduzeća su stvorena iz različitih pobuda. Nacionalizacija znatnog dela nacionalne privrede nastala je pre svega iz ekonomskih razloga (ekonomska kriza 1929, Tennessee Valley Authority u SAD), političkih motiva (Banque de France), ekonomsko-socijalnih rezona (Re-

[5] U 1967. godini investicije po grupama su iznosile: prva grupa preduzeća 95%, druga grupa 65%, treća grupa 40% i četvrta 20%.

Javne investicije javnog sektora u EEZ

Veliki ekonomski sektori	Nemačka Mil. DM	%	Mil. Fr. Francuska	%	Italija Mil. Lira	%	Belgija Mil. BF.	%	Holandija Mil. Gul	%	Luksemburg Mil. F.	%
Energija	4.871	81,2	7.120	91	489.200	85	2.360	27,5	730	90	1.399	97,9
Industrija	909	4,1	708	27	414.557	27	2.700	3,6	595	5,5		
Transport i komunikacije	5.777	72,2	5.220	74	364.670	75	8.925	66	700	38	163	13,9
Trgovina i ostale usluge	30	—	3.840	14	107.320	5	23	—	—	—	—	—
Total	11.587	—	16.888	—	1,375.747	—	14.008	—	2.025	—	1.562	—
% u skupu nepoljoprivredne ekonomike		18,1		33,5		28		13,5		21		26

Izvor: Centre européen des Entreprises publiques.

nault) i zbog rekonstrukcije privrede posle drugog svetskog rata (ugljenokopi, električna energija, železnica itd.). Konstituisanju javnog sektora i njegovim motivima možemo dodati i ove činioce: nacionalna odbrana, profit države, kontrola monopolističkih preduzeća, unapređivanje kulture i obrazovanja, razvoj zdravstveno-socijalne infrastrukture, podsticaj tehničkog progresa i naučnoistraživačkog rada. Iz tih razloga javni sektor je postao „polazni sektor" u strategiji ekonomskog razvoja i „ključni sektor" u vladinoj ekonomskoj politici.

U krugu kapitalističke ekonomske misli postoje različite koncepcije o mestu, ulozi i značaju javnih preduzeća, koja konstituišu javni sektor: (1) neoklasična koncepcija; (2) takozvana globalna koncepcija i (3) marksistička koncepcija.[6] Od tih koncepcija svakako je najznačajnija ova poslednja. Egzistencija javnih preduzeća je za marksističku analizu fenomen koji se javlja kao suprotnost između proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, jer kapitalistički proizvodni odnosi teže da parališu rast proizvodnih snaga. Ti su odnosi postali kočnica razvoja materijalnih snaga. Dijalektička interakcija između dostignutog nivoa razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa u uslovima vrlo naglašene socijalizacije u savremenom kapitalističkom svetu jačaju progresivne snage u funkciji transformacije starog u novo, socijalističko društvo. Socijalizacija vlasništva nad sredstvima za proizvodnju (ili,

[6] Za profesora Perrouxa postoje, uglavnom, tri razloga za konstituisanje javnih preduzeća: (1) mogućnost realizacije novih kombinacija koje su inkompatibilne sa logikom kapitalističkog rentabiliteta; (2) neophodnost realizacije koordinirane ekonomske politike u privrednim granama i (3) ostvarenje određene politike razvoja.

kako je neki zovu, „snaga levice") i ekonomski intervencionizam države jesu oblici sazrevanja novog u utrobi starog društva. Rastuća socijalizacija proizvodnog aparata i proizvodnih snaga, kao jedna od solucija javnih finansija, i etatističke akcije monetarno-kreditnog sistema[7] u krajnjoj instanci determinisane su neophodnošću reprodukcije kapitala kapitalističke klase, ostvarenjem odgovarajuće profitne mase i konzervisanjem postojećih klasnih odnosa.

Državna intervencija je antiteza spontanog i stihijskog razvoja. Doktrina *laissez faire — laissez passer* odavno je napuštena kao osnovna filozofska postavka kapitalizma. Svojina i profit, kao glavna područja delovanja države, izgubili su svoje klasične atribute. Tržište, kao jedini instrument alokacije resursa, i maksimizacije profita (kao jedina motivacija) nisu više osnovni motiv proizvođenja. Institucionalnim okvirima liberalnog kapitalizma: privatnoj inicijativi i konkurenciji, zadat je težak udarac. Nužna transformacija, koja negira idejnu i političku supstanciju kapitalizma, zahteva egzaktno plansko organizovanje, svesnu koordinaciju razvoja materijalnih proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i pomoć „javne ruke" za postojan i skladan rast. Velika ekonomska kriza tridesetih godina našega veka bila je samo početak ubrzane erozije mehanizma funkcionisanja klasičnog ekonomskog sistema. Zbog svega toga stavljena je u pokret celokupna državna mašinerija kao dodajna potencija u mehanizmu funkcionisanja kapitalističke privrede. Prvobitno uveden kao pomoć i privremena mera u doba velike ekonomske krize, mehanizam državne intervencije postao je sastavni i neodvojivi deo sadržaja kapitalističkog ekonomskog sistema radi neposrednog i posrednog regulisanja stabilnog i dinamičnog trenda reprodukcije. Mašinerija državne intervencije je postala značajan ekonomski činilac reprodukcije kapitalističkih proizvodnih odnosa. S obzirom na to da su isključiva privatna svojina, privatna inicijativa, čista slobodna konkurencija i profitni motivi recidiv prošlosti, nastupili su brojni oblici transformacije kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa. Susretajući se s dubokim protivrečnostima, savremeni kapitalizam je primio vrlo širok društveni okvir organizovane koordinacije razvoja i novi kodeks ponašanja: planiranje i usmeravanje razvoja, prisustvo javne imovine i ogroman arsenal državnih mera usmeravanja. Zajednički imenitelj transformacionog procesa su radikalne promene u odnosima proizvodnje, u položaju klasa i socijalnoj strukturi stanovništva. Nauka je postala najvažnija proizvodna snaga. Oblici ispoljavanja naučno-tehničke revolucije (automatizacija, kompjuterizacija, kibernetizacija i scijen-

---

[7] Bez novca nema kapitalizma (Marks). Jer ni novac ni država nisu neutralni, već, naprotiv, vrlo aktivni agensi vladajuće klase. Monetarna politika kao ideologija državne prakse prikriva osnovnu kapitalističku determinaciju. Stoga je analiza monetarne politike upotrebom koncepcije istorijskog materijalizma samo kritička analiza sadašnjeg pojma monetarne politike, koja implicira buržoaski tretman kapitalističke klase, prakse i ideologije (Suzanne de Brunoff, *La politique monétaire. Un essai d'interprétation marxiste*, Paris, 1973).

tizacija) postali su kriterij dostignutog stepena razvoja prozvodnih snaga i stepena mobilizacije proizvodnih resursa[8].

Vladina ekonomska politika je u tom kontekstu dobila dovoljno manevarskog prostora za mere ekonomske i socijalne politike radi ublažavanja nejednakosti u ponovnoj raspodeli nacionalnog dohotka, reduciranja stope nezaposlenosti, stimuliranja mase profita i akumulacije kapitala. Naučno-tehnička revolucija i državno podržavanje osnovni su činioci koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala. Tehnomenadžerski slojevi, birokratija i finansijska oligarhija provodnici su naučnog, tehničkog i privrednog progresa. Multinacionalne kompanije su postale treća ekonomska sila sveta i novi ekonomski fenomen savremenog doba. Velike korporacije, kao osnovni nosioci ekonomskog razvoja, postale su determinanta oblikovanja fizionomije državnomonopolističkog kapitalizma. Multinacionalne kompanije su postale „država u državi". Kao i isturene tačke američkog i zapadnoevropskog imperijalizma, one diktiraju uslove razmene na svim segmentima svetskog tržišta, tempo cena, izbegavaju gotovo sve fiskalne obaveze i zaobilaze nacionalne jurisdikcije. Kao krupne predstavnike „tehnološkog imperijalizma" i štićene segmente pojedinih kapitalističkih krugova veoma ih je teško (skoro nemoguće) kontrolisati i nacionalizovati.[9] Između države i monopola nema ni fuzije ni separacije, već postoji samo uska interakcija na liniji razvoja akumulacije kapitala, koncentracije sredstava, jačanja eksploatatorskog procesa i povećanja mase profita.

Zahvaljujući monopolskom i oligopolskom položaju na tržištu, velika kapitalistička preduzeća diktiraju cene, manipulišu tražnjom i porastom najamnina (koje preko rasta cena prevaljuju na potrošače) i prebacuju inflacione terete na sitne robne proizvođače. Time gigantske korporacije iniciraju klasne sukobe na relaciji: radnička klasa — buržoazija, s jedne strane, i sitni robni proizvođači (farmeri, zanatlije i vlasnici malih proizvodnih i komercijalnih i uslužnih preduzeća) i srednji kapitalisti — vodeći krugovi kapitalističke klase (krupna buržoazija), s druge strane.

ULOGA DRŽAVNE FINANSIJSKE POLITIKE

Redukcija fiskalne presije dohodaka, akumulacije preduzeća i prebačaj opterećenja na dohotke fizičkih lica, s jedne strane, i rast intenzivnosti i cena usled inflacije, s druge strane, imaju cilj da uvećaju masu profita. Povoljniji kreditni uslovi preduzećima nego potrošnji dodajna su forma potpore sprovođenja određene politike profita. Infla-

[8] Dr Aleksandar Grličkov, *Društveno-ekonomske transformacije u razvoju savremenog razvijenog kapitalizma*, Beograd, 1973.

[9] Postoje dva tipa multinacionalnih kompanija: etnocentrične i policentrične. Prve su isturene filijale kojima rukovodi matična firma preko menadžera i kreatora poslovne politike (organizatori i stručnjaci). Drugi su pod kontrolom matične centrale s izvesnim stepenom samostalnosti u poslovnoj ekonomici.

cija se u tom kontekstu javlja kao dodajna forma eksploatacije. Inflaciona erozija rasta cena obezvređuje nominalne najamnine (a o realnim da i ne govorimo) i u isto vreme akcentira politiku centralizacije i koncentracije kapitala. Borbu protiv inflacije kapitalistička klasa shvata kao kompresiju najamnina politikom blokiranja i odbrane profitne stope.[10] Međutim, zbog narasle snage sindikata i socijalističkih snaga ostao je samo javni sektor kao pogodno područje za regulaciju najamnina i kupovne moći radničke klase. Uporedo s tim kapitalistička klasa, da bi spasla svoju visoku kupovnu moć, nastavlja borbu protiv tendencije pada profitne stope povećanjem eksploatacije radne snage preko izvoza kapitala u nerazvijene zemlje. Tu akciju država potpomaže javnim garancijama za izvoz privatnog kapitala radi satelizacije nerazvijenih zemalja. Multinacionalne firme, kao vlasništvo krupnog kapitala, profitiraju, s jedne strane, javnu pomoć više zemalja izvoznica kapitala i, s druge strane, fiskalne olakšice i nižu cenu rada zemalja uvoznica. Na unutrašnjem planu monopolistički državni kapitalizam nastoji da spase kapitalistički režim boreći se u isto vreme protiv revolucionarnih pokreta radničke klase, socijalizacije proizvodnih faktora i nove raspodele dohotka u korist akumulacije uprkos pada profitne stope.[11] Stoga je strategija državne ekonomske politike (usmeravanje investicija, državna participacija, nacionalizacija, javni radovi, garancije za izvoz kapitala, tehničke pomoći, međudržavni krediti, selektivna kreditna i fiskalna politika, diversifikovani oblici subvencija[12], državne nabavke, javne rezerve, carine, devizna politika, tehnički napredak, naučna istraživanja i zdravstvena infrastruktura) usmerena ka rešavanju brojnih problema (nezaposlenost, nestabilnost proizvodnje, inflacija i monetarna kriza) koji su rezultat dubokih protivrečnosti i antagonizama savremenog kapitalističkog sveta. Za te aktivnosti država odvaja ogromna sredstva. Finansijska sredstva se dobijaju iz sistema samofinansiranja, akumulacije srednje i krupne buržoazije, porasta ušteda srednjih slojeva i iz institucionalnih izvora (fondovi socijalnog osiguranja, osiguravajućih društava, sredstva državnog budžeta). Kapitalistička klasa odvaja ogromna finansijska sredstva za restauraciju popucale fasade kapitalističkog sistema. Da bi zaštitila sopstvene pozicije, ona se služi i različitim političkim sredstvima: trka u naoružavanju, podsticanje ratnih sukoba (Vijetnam i Bliski istok), ugrožavanje integriteta malih zemalja (Kipar), pomaganje vojne diktature (Čile), izborne

---

[10] Kvantitativna diferencija između nominalnih najamnina i produktivnosti rada apsorbuje profit i menja strukturu tražnje. Stoga se kapitalističkoj klasi više isplati da država u isto vreme blokira i rast najamnina i rast cena, jer tako vlasnici kapitala konzerviraju odnose u raspodeli, odnosno teret inflacije prebacuju na najamnine, a u korist profita.

[11] Elisabeth Vessillier, *Fondaments de l'économie financière*, Paris, 1972, treći odeljak: „Analyse et théorie marxiste-léniniste", str. 61—93.

[12] U praksi zapadnih zemalja egzistiraju brojne vrste subvencija: subvencije za finansiranje investicija, za izvoz kapitala, za rast dohodaka (podrška proizvođačkih cena mesu, mleku i cerealijama) koje profitiraju proizvođači, subvencije radi reduciranja cena koje profitiraju potrošači (transportne usluge), subvencije kao socijalni transferi u korist određenih socijalnih grupa itd.

mahinacije (Votergejt), finansijska špijunaža (CIA), štićenje zločinaca, ekonomska blokada (Kuba) i slično, pri čemu ne žali sredstva za te neekonomske, nehumane, nesocijalne pothvate.

Država danas interveniše[13] preko brojnih mera i instrumenata (nacionalizacija, fiskalne i kreditne beneficije i olakšice, budžetski stimulansi, kompenzacije) sve radi podržavanja profitne stope i akumulacije kapitala. Favorizovanje velikih preduzeća preko fiskalnih olakšica i prenosom fiskalnog opterećenja na potrošnju i najamnine, odnosno fiskalna diskriminacija u celini nije nikada favorizovala nadnice, već krupne profite. Posredstvom inflacije, kao suptilne forme prelivanja fiksnih dohodaka (radničke klase, penzionera, seljaštva i običnih činovnika) transferiraju se ta primanja u korist visokih tranši dohodaka. Budžetski rashodi, pored fiskusa, neposredno obezbeđuju jedan deo rasta profita finansijske oligarhije, podržavajući stopu eksploatacije radničke klase. Javna potrošnja u celini jeste jaka potpora ostvarivanju viška vrednosti. Država transformiše ne samo svoje uštede i svoju likvidnost, već i pozajmljena sredstva i investicije. Time državna finansijska politika uzima na sebe znatan deo formiranja fiksnog kapitala. Rastuća intervencija države na ekonomsku osnovicu u poslednje vreme, zbog rasta nacionalizovano-socijaliziranog sektora, okreće državnu aktivnu politiku na formiranje sektora: mixte, semi-public, para-public, mi-privé, s jedne strane, i na potpomaganje drugih domena: istraživanje, nauka i kultura, s druge strane. Time je otpočeo proces reprivatizacije, najpre infrastrukture koja je realizovana preko javnih fondova (auto-putevi), zatim nekih vrlo rentabilnih preduzeća (pošte i telefoni), a najzad je (u 1970. godini u Francuskoj) od privatnog kapitala, javnog kapitala i permanentnih budžetskih dotacija stvoren specijalni institut (Institut de Développement Industriel ili IDI).

Država je sve više zauzeta finansiranjem ekonomskih aktivnosti: samofinansiranjem posredstvom fiskalnih inputa i režima ubrzane amortizacije, finansijskim tržištem putem kreiranja specijalizovanih društava u 1964. godini („Sociétes d'Investissement Capital Variables" ili SICAV); zatim, stavljanjem na „svoje mesto" „avoir fiscal" (u 1965) i, najposle, preuzimanjem tereta finansiranja posredstvom banaka i podsticajima razvoja likvidne štednje posredstvom rasta kamatne stope.[14] Posredstvom fiskaliteta i inflacije država za račun vladajuće klase povećava stopu eksploatacije i koči rast realnih najamnina. Integrisanje rasta cena sirovina i energije u prodajnu cenu, kao i ukalkulisavanje poreza na potrošnju ili TVA u cenu, jedno je od sredstava za prebačaj poskupljenja na potrošače uz istovremenu odbranu visokih profita. Maloprodajne cene potrošnih dobara (koje snose uglavnom radnici kao potrošači) brže se uvećavaju nego cene industrijskih proizvoda, koje kupuje kapitalistička klasa.[15] Akceleracija inflacije u razdoblju 1968—1974.

[13] Ekonomske funkcije savremene kapitalističke države ispoljavaju se preko javnog sektora i javnih finansija (Dr A. Perić, *Finansijska teorija i politika*, Beograd, 1971, str. 64).

[14] François Eck, *L'Etat empreteur et preteur*, Paris, 1971, str. 82—86.

[15] Christian Lencate — Jacques Valier, *L'inflation en France aujourd'hui*, „Critiques d'économie politique", Paris, 1974, str. 7—22.

godine potvrđuje veći rast cena proizvoda drugog odeljka i manji rast cena proizvoda prvog odeljka. Borba za veći profit i borba za veće najamnine se u najvećem broju slučajeva završavaju na štetu radničke klase. Klasna borba u raspodeli dohotka redovno se reperkutuje preko rastuće nezaposlenosti, presije na najamnine i kreditnih restrikcija za potrošnju. Reduciranjem potrošnje preko kredita i masovnim otpuštanjem s posla kapitalisti utiču na tempo najamnine u negativnom smislu.

Kapitalisti smatraju da je inflacija rezultat rasta troškova proizvodnje koji je induciran politikom pritiska radničkih sindikata za većim najamninama i nadnicama. Inflacija troškova je, dakle, po njima, rezultat divergentnog kretanja troškova nominalnih najamnina i radnog produktiviteta, s obzirom na to što se najamnine brže kreću od produktivnosti rada. Međutim, iz straha da se privreda ne gurne u depresiju zbog eksplozije cena, rasta nezaposlenosti i ograničenog ekonomskog rasta, kapitalisti dopuštaju da najamnine „ugrabe neki korak".[16] Takav rast nominalnih (a ne, dakle, realnih) najamnina buržoaski ekonomisti proklamovali su kao eskalaciju nadnica, koja transferira višak vednosti. Kompenzacija za takvo odlivanje profita u korist radnika nađena je u plafoniranju presije i redukciji fiskalnog opterećenja[17] i sistematskoj restrikciji javnih rashoda na ime socijalnih transfera.

U takvim uslovima budžet se proklamuje kao instrument za stimuliranje rasta privatnih investicija, zahvaljujući visokom nivou javnih investicija. U Francuskoj, na primer, u 1965. godini formiranje bruto fiksnog kapitala bilo je finansirano 40% samofinansiranjem, 12% preko finansijskog tržišta i 48% javnim kanalima. U 1972. godini 75% ekonomskog rasta francuske privrede bilo je vezano za javne investicije.

Međutim, u poslednje vreme dolazi do pojave neoliberalne ideologije po kojoj je potrebno ostvariti striktnu budžetsku ravnotežu, relaksirati fiskalnu presiju i reducirati fiskalne outpute (rashode). Rezultati tih antikejnzijanskih ideja očituju se u pojavi debudžetizacije (i „détérésorisation") i odsustvu državne intervencije na finansijskom i monetarnom tržištu. U inflacionističkoj klimi, visoko pregrejanoj konjunkturnoj progresiji, naduvanoj tražnji i deceleraciji ekonomskog rasta intenzivira se fiskalna kontrola u pravcu reduciranja javnog finansiranja, koje izaziva eskalaciju javnih rashoda, dok se izbori javnih investicija preokupiraju isključivo kao sredstvo u borbi protiv nezaposlenosti. Davanje subvencija, beneficiranih kamata, kompenzacija, dotacija u kapitalu, zajmova, budžetskih refakcija i reduciranje poreskih tereta imaju cilj da se privatna preduzeća privuku u sektor ekonomske infrastrukture i rentabilnih grana javnog sektora, sve radi smanjenja javnog vlasništva. Stoga se budžet priprema strogo stručnim metodama, pribegavanjem

---

[16] To zbog toga što kapitalisti misle da rast nominalnih najamnina može dovesti do uvećavanja profitne stope kreiranjem dodajne tražnje na tržištu roba, što će se multiplikatorski odraziti na rast proizvodnje (J. Kaln).

[17] Jer, po Colinu Clarku, visoki porezi smanjuju stimulativne efekte za visokim profitima, vode smanjenju proizvodnje, sprečavaju proizvođače da odole tražnji za porastom nivoa najamnine i ankuražiraju ih da povećaju cene svojih proizvoda.

ekonomskim modelima i ekonomskim računima radi poboljšanja efikasnosti budžetskih akcija, okretanja vlade ekonomskoj i socijalnoj politici i povratka dogmatskoj budžetskoj ravnoteži, to jest čvrstom klasičnom principu, zbog čega se Francuzi ne ustručavaju da svog bivšeg ministra finansija nazovu „Colberiste“[18], ili „dogma giscardien“ budžetske ravnoteže.

Ove neoliberalne teze, međutim, nisu rezultat negativnih implikacija deficitarnog budžetskog finansiranja i javnih investicija, već naraslog nacionalizovanog sektora i smanjenog prostora za manevrisanje u sticanju profita na proizvodnim sektorima, iako je nacionalizacija od vitalnog značaja za razvoj kapitalističke ekonomije sa antagonističkim protivrečnostima.[19] „Okoreli eksploatatori“ napadaju neekonomsku logiku javnog sektora ne znajući da on garantuje milionima zaposlenje i plate i da, prema tome, štiti ekonomsku bazu kapitalizma od kriznih trzavica.[20]

INFLATORNI MEHANIZAM I NJEGOVE IMPLIKACIJE NA TOKOVE REPRODUKCIJE

Tendenciju kapitalizma ne da podigne najamnine, već da ih smanji i realno obezvredi — istakao je još Marks. Toj tendenciji sada se dodaje inflatorna forma kompresije nadnica. Puzeća inflacija izražava volju kapitalista da uvećaju stopu profita. Jer, kao finansijski izraz modela eksploatacije radničke klase, rast cena dopušta da se reducira njihova kupovna moć i da se degažira štednja u korist profita kapitaliste.[21] U periodu puzeće inflacije eventualni porast realnih najamnina (u vreme izbora) dopušta monetarnoj iluziji da igra svoju kartu mnogo lakše, a korumpiranim birokratskim direkcijama da akceptiraju, bez borbe, rast cena, iako kreiraju pri tome forsiranu inflaciju. Država, garantujući rastuću masu profita (zajmovima, subvencijama, javnim porudžbinama), uvećava likvidnost za finansiranje rasta cena. Time državne finansije utiču, pored rasta profita, i na rast i neusklađenost između ponude i tražnje i cena.

Međutim, gep između proizvodnje i tražnje ne stvara rast cena; to je pre akumulacija kapitala koja determiniše proizvodnju i tržište i koja dopušta emisiju novca za finansiranje rasta cena. Akumulacija kapitala

---

[18] Jean-Louis Arshail, *Observations sur le budget 1972,* „Economie et politique“, br. 210, januar 1972, str. 49—63.

[19] Te antifiskalne teze često su rezultat matematičkog i statističkog aparata i nepromišljenih izjava da je nominalni rast najamnina u javnom sektoru veći od produktivnosti rada. Pri tome zaboravljaju da, u stvari, brže raste radni produktivitet i intenzivnost rada od minimalnih najamnina, s jedne strane, i da masa profita brže raste od rasta mase najamnine, s druge strane.

[20] Privatizacija rentabilnih segmenata javnog sektora u Francuskoj je naročito došla do izražaja u poslednjih nekoliko godina.

[21] Po J. K. Galbraithu, monopoli maksimiraju profit na dugi rok, dok cene podižu u kratkom roku, pri čemu kao izabrani momenat uzimaju porast najamnine da bi kasnije istakli kako su radnici odgovorni za skok cena.

u funkciji društvene potrebe izražene na tržištu odgovorna je za rast cena. Jer akumulacija stvara centralizaciju kapitala zbog zakona pada profitne stope, koja se izražava u monopolskim konstitucijama. Monopoli u takvim uslovima transmituju inflacionističke tenzije na ostatak ekonomije posredstvom proizvodnih troškova (Marks). Hiperprodukcija dolazi iz apsurdnog rasta proizvodnih snaga i limitacije kapitalističkih profita (Marks).[22] „Kapitalistička proizvodnja stvara nov začarani krug... Ekonomska kolizija dostiže svoj vrhunac. Način proizvodnje se buni protiv načina razmene."[23] Narušavanjem osnovnog zakona reprodukcije: $V_I + M_I = C_{II}$, odnosno nerazdvojne veze između uslova proizvodnje i uslova potrošnje (ili zakona razmenskih odnosa između odeljaka društvene reprodukcije) stvaraju se negativne implikacije u funkcionisanju kapitalističkog ekonomskog sistema (krize ili hiperinflacije).[24]

Pojave brojnih pristupa inflaciji uslovljene su mnogobrojnim generatorima savremene inflatorne akceleracije. Troškovna inflacija inducirana je, po buržoaskim ekonomistima, rastom troškova na ime najamnina i nadnica. Sektorska inflacija inducirana je strukturnim disproporcionalnostima. Inflacija tražnje generirana je globalnoj asimetriji između ponude i tražnje (Kejnz).[25] Međutim, u biti kapitalističkog sveta takvi ekstremni pristupi nisu izraz stvarnosti. Inflacija troškova pre je rezultat brojnih skokova cena reprodukcionog materijala i sredstava za rad kapitalističke ponude i porasta poreza države nego rasta nadnica radnika. Sektorska inflacija je rezultat odstupanja u rastu ponude i tražnje na pojedinim parcijalnim tržištima kapitalističke reprodukcije, jer na sektoru poljoprivrednih proizvoda i hrane, na primer, stalno se oseća pritisak tražnje, dok ponuda opada zbog neatraktivnosti ulaganja kapitalista s gledišta profita. Inflacija tražnje, najzad, generirana je pre rastom investicione i javne potrošnje nego ličnom potrošnjom radnika, koji u brojnim slučajevima imaju niske („kaskajuće") nadnice prema inflatorno naduvanim dohocima buržoazije. Tome možemo dodati stopu stalne ekspanzije novčane mase u cirkulaciji, berzanske devizne špekulacije, parazitske dohotke, mahinacije oko nafte, goriva i energije itd. Monetarno finansiranje tražnje, to jest nepokrivenih investicija i rasta tražnje (budget spendig), nije rezultat zadovoljenja potreba radničke klase, već krupne buržoazije, veleposednika, preduzetnika i finansijske oligarhije. Stoga je svetska monetarna kriza izraz krize zapadnoevropskog državnomonopolističkog kapitalizma, internacionalne

---

[22] Jean-Luc Dallemagne, *Inflation et crises ou le mythe de la „stagflation" ou „inflation"*, Paris, 1974, str. 156—186.

[23] Fridrih Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, Beograd, 1947, str. 70.

[24] Karl Marks, *Kapital*, tom II, „Kultura", Beograd, 1947.

[25] Teorija tražnje ne može potpuno objasniti kumulativni rast cena jer je Kejnz ignorisao zakon vrednosti zamenjujući vrednost rada monetarnom vrednošću rada, to jest nominalnom stopom najamnine (Jean-Luc Dallemagne — Jacque Valier, *L'échec des explications bourgeoises de l'inflation*, u *Inflation*, Paris, 1974, str. 57—97.

kapitalističke ekonomsko-finansijske koordinacije, američkodolarskog imperijalizma, vojno-političke doktrine i slično.

Zbog zainteresovanosti krupnih kapitalista i monopola za sticanje velikih profita i zbog zaoštravanja protivrečnosti karakterističnih za savremeni državnomonopolistički kapitalizam, buržoaski ekonomisti traže nove, efikasnije metode državnomonopolističkog regulisanja. Tom cilju služi i sadašnja rasprava o problemima kvantitativne teorije novca i odgovarajućoj politici, rasprava koja je započela istupanjem Miltona Fridmana i njegove škole krajem šezdesetih godina u SAD, a koja je danas u središtu pažnje buržoaskih ekonomista. Kritička analiza pogleda nove kvantitativne teorije novca pokazuje da ona u suštini predstavlja modificirano novo izdanje stare vulgarno-ekonomske kvantitativne teorije novca, koju je kritikovao Marks. Nade koje monopolistička buržoazija polaže u teoretičare „nove teorije" ili monetariste do sada se još nisu ispunile. Državnomonopolističko nastojanje, pa i regulisanje količine novca ima uske granice, koje ubrzavaju proces zastarevanja te savremene buržoaske koncepcije, čiji se simptoni već sada zapažaju — zaključuje Klaus Miler.[26] Jer kapitalistički problemi nisu samo monetarne prirode i stoga se monetarnim teorijama ne mogu ni rešiti. Problemi su, prema tome, dubljeg karaktera i smešteni su u samoj kapitalističkoj reprodukciji, ekonomskoj osnovici i nadgradnji. Eksploatatorski mehanizam funkcionisanja i defektan mehanizam regulisanja kapitalističke reprodukcije, s jedne strane, i antagonističke protivrečnosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, s druge strane, simbioziraju brojne probleme kapitalizma, induciraju brojne krizne trzavice i vizioniraju propast kapitalističkog sveta.

KVANTITATIVNA ANALIZA INFLACIJE U KAPITALISTIČKOM EKONOMSKOM SISTEMU

U kapitalističkoj društvenoj reprodukciji prvi odeljak beneficira na štetu drugog. Diferencijalni rast cena realizuje transfer rastom kompozicije kapitala iz drugog u prvi odeljak. Transfer vrednosti između sektora koriguje raspodelu kapitala. Proizvođači drugog odeljka u konkurenciji među kapitalistima povećavaju svoje vlastite cene da bi izbegli ovaj transfer, što se opet reperkutuje kao teret na najamnine. Prebacivanjem tereta rasta cena nivo životnog standarda radnika se smanjuje, pod pretpostavkom da se neto nominalne najamnine ne povećavaju po istoj stopi ili u proporciji sa cenama. Rast cena dopušta rast stope viška vrednosti u eksploataciji i sprečava pad stope profita. No ako se pad profitne stope obistini, onda će se taj pad kompenzirati rastom mase profita.[27]

---

[26] Klaus O. W. Müler, *Eine neue Variante staatsmonopolistischen Regulierungskonzeption — Die Neuquantitätstheorien*, „Wirtschafts Wissenschaft", Berlin, br. 11/1973. str. 1691—1705.

[27] Claude Nelson, *L'inflation des crises, la „regulation"...*, u *Inflation*, Paris, 1974, str. 138—156.

Transformacija puzeće inflacije u forsiranu inflaciju samo je rezultat transformacije tendencija pada stope profita u efektivnu preteranu akumulaciju kapitala. Intervencijom države i obezvređenjem realnih najamnina, usled inflacije, transferira se jedan deo dohotka radnika u korist kapitalista.[28] Međutim, zbog nedovoljne potrošnje radničke klase, s jedne strane, i zbog superakumulacije, s druge strane, redovno dolazi do kriznih trzavica. Kriza hiperprodukcije kao izraz hiperakumulacije kapitala je neizbežna. No, i pored toga, kapitalistička klasa pledira na što veću akumulaciju. To stoga što je akumulacija istorijski fundament buržoazije i što dalji rast akumuliranog viška vrednosti jača finansijski položaj vladajuće klase i ekonomsku osnovicu javne vlasti.[29] Međutim, uz istovremeno „cementiranje" kapitalističke osnove buržoazije i armaturu baze javne vlasti, borba za neprestani rast akumulacije kapitala indicira zaključke: buržoazija i javna vlast na svaki način žele da spasu kapitalistički sistem od propasti. Te akcije kapitalističkog ekonomskog mehanizma tumače mere za zaštitu „supstance" kapitalizma od rasta najamnina, koje šire inflatorne talase na području profita i koje im odnosi znatan deo dohotka.

Da li je to tačno? Kao odgovor na to pitanje, neka nam posluže stavovi empirijske verifikacije Andrea Nikolaja.[30]

Osnovne veličine ovog simplificiranog modela su: dohodak radnika (50), dohodak kapitala (50), tražnja radnika (50), tražnja kapitalista i globalni proizvod kao proizvod produktivnosti i zaposlenosti (100). Brojevi u zagradama su iznosi tih veličina u novčanim jedinicama. Ako je globalni proizvod konstantna veličina i ako dohodak i tražnja radnika porastu za 2 jedinice (novčane), mogu se konstruisati dva moguća slučaja.

Prvi slučaj: kapitalisti ne podižu cene proizvoda i usluga. Ako bi to tako bilo, onda bi se u stvarnosti desilo sledeće: porast dohotka i tražnje radnika reducirao bi deo globalnog dohotka koji odlazi u korist dohotka kapitalista, odnosno njihove tražnje (48). U ovom slučaju dobija se, dakle, ravnoteža bez rasta cena transferom realnog dohotka (2) u korist radnika.

Međutim, u praksi kapitalističkih zemalja češće se sreće drugi slučaj, po kome kapitalisti rast najamnina (dohotka radnika) transmituju na cene roba i usluga (2). Prenošenjem rasta najamnina na cene reekvilibrijum se u ovom slučaju uspostavlja posredstvom pokreta cena nagore. Taj manevar omogućava kapitalistima da održe volumen profita na konstantnom nivou u strukturi globalnog dohotka. Pošto se dohodak radnika povećao od 50 na 52 i dohodak kapitalista sa 50 na 52, to se

---

[28] Jacques Dubois—Pierre Salama—Jacques Valier, *Quelques caracteristiques dy système capitaliste contemporain*, „Critique de l'économie politique", Paris, 1974, str. 22—57.

[29] Akumulacija kapitala prevodi se, između ostalog, širenjem kredita, rastom cena i kamatnom stopom.

[30] André Nicolaï, *L'inflation comme regulation*, „Revue économique", br. 4/1962, str. 526—529.

ukupni dohodak povećao na 104, to jest za 4 novčane jedinice. Cene se podižu za 4, a radnici dobijaju samo 2, što znači da im efekat rasta cena daruje negativnu najamninu za —2.

Zaključak iz ovog kvantitativnog pristupa može, stoga, sasvim ispravno da glasi: nema rasta cena zbog rasta najamnina ako kapitalisti ne podrže ili uvećaju svoje učešće u globalnom proizvodu (profit). Tome zaključku možemo dodati stavove prof. Barera.[31] Naime, profesor Barer navodi podatke da su se najamnine od 1938. godine (54%) do 1951 (55,2%) povećale za 11%, a od 1951. do 1962 (60,5%) za svega 5,4%. Međutim, taj rast najamnina rezultat je rasta broja radnika i produžetka radnog vremena, a ne relativnog rasta najamnina radnika prema profitu. Da bi verifikovao taj svoj zaključak, Barer navodi da su se radno vreme i broj radnika (obe komponente zajedno) od 1958. do 1962. godine povećali za 33%.

No pređimo na drugi primer — Andrea Nikolaja[32] — u kome se pretpostavlja da kapitalisti potroše 2/5 svog dohotka, a radnici u totalu potroše svoj dohodak. U tom spektru inicijalni realni dohodak (od 100) raste po takozvanoj formuli od 5% *(r)* koja se očituje kroz aritmetičku progresiju. U baznom periodu globalni dohodak se dekomponuje na dve komplementarne veličine. Dohodak je, prema tome, suma profita i najamnina koji su upotrebljeni kao rashodi potrošnje i investicija.

U oligopolističkom režimu konkurencije, gde je pad cena isključen, globalni dohodak iznosi 105 (početni nivo 100 plus petoprocentni rast 5). Taj rast, koji iznosi 5 novčanih jedinica, deli se po proporciji 3 : 2 u korist kapitalističke klase i pokazuje rast dohotka kapitalista na teret dohotka radnika. Međutim, ako bi dohodak radnika iznosio 53 u novoj raspodeli, onda je lako dokazati da reekvilibrijum između rashoda nominalnih i realnih dohodaka indukuje rast cena. Novi dohodak (globalni) po tekućim cenama sada iznosi 106, pod uslovom da odnos između profita kapitalista i najamnina radnika bude jednak jedinici. Ta perturbacija stavlja u igru inflaciju. Tražnja je veća od ponude za jedinicu. Ako preduzimači povećavaju proizvodnju pre nego cene, pojavljuju se inducirane investicije, koje su izazvane akceleratorskim efektom. To se odnosi na višak tražnje radnika od 0,5, s obzirom na to što je višak nominalne tražnje kompenziran rastom cena. Svaki rast investicija od 2 određuje marginalni koeficijent kapitala koji iznosi 4. Iz takvog odnosa determinacije derivira se koeficijent korelacije između dohotka kapitalista i dohotka radnika. U ovom primeru međuzavisnost glasi: $(52{,}5 + 2) : (52{,}5 - 2) = 54{,}5 : 50{,}5$. To znači da se posredstvom inflatornog mehanizma pojavila razlika od 4 u dohocima, koja se transferira u korist profita, a na teret najamnina.

Međutim, ako nominalne najamnine porastu za 3, tako da iznose ukupno 53, rast cena onda obezbeđuje transfer najamnine u iznosu od 2 u profit. U takvim uslovima inicijalni nivo globalnog dohotka po tekućim cenama, na osnovu kvantitativne aparature, iznosio bi 110,2.

[31] Allain Barrère, *Economie financière*, tom II, Paris, 1970, str. 133—134.
[32] André Nicolaï, op. cit., str. 528—529.

Učešće profita se uvećalo uprkos rastu realnih najamnina od 50 na 50,5, a realne investicije od 21 na 23. Taj porast investicija doprinosi rastu ponude proizvoda koji nadmašuje tražnju. Zbog imperativa potpune zaposlenosti, kriza je izbegnuta, ali je inflacija nastavljena uz reduciranje investicionog dela profita, limitiranje realnih najamnina stopom profita i širenje monetarne iluzije od strane države.[33]

☆

Rastuća uloga državne intervencije usmerena je ka podržavanju profita upotrebom zajmova, subvencija, javnim robnim i vojnim narudžbinama, nacionalizacijom nerentabilnih segmenata i denacionalizacijom rentabilnog sektora i drugim monetarnim, ekonomskim i finansijskim merama. Uporedo s tim država podržava rast globalne tražnje favorizujući rast investicija i rast javnih rashoda. Dodajnom monetarnom i kreditnom ekspanzijom država održava visok stepen likvidnosti. Finansiranjem rasta profita, tražnje i cena država omogućuje transmitovanje inflacionističkih tenzija na primanja radničke klase, dok forsiranom štednjom, usled inflacije, umanjuje kupovnu moć i potrošnju radnika. Time se inflacionistički rast cena, uz prinudnu štednju, pojavljuje kao finansijski model eksploatacije i transferni mehanizam dela dohotka radnika u korist profita kapitalista. Rastom cena kapitalisti uvećavaju svoje profite i reduciraju vrednost realnih najamnina. Stoga su cene u isto vreme sredstvo i rezultat borbe između najamnina i profita. Jer inflacija kao karakteristična pojava kapitalizma stalno ima cilj da revalorizuje iznos profita i da obezbeđuje nominalnu vrednost radne snage kao robe. Pošto o realnoj vrednosti najamnina nema ni govora u kapitalističkom inflatornom okruženju, onda padaju u vodu sva ona „verna“ tumačenja buržoaskih ekonomista po kojima je eksplozija cena rezultat eskalacije nadnica, odnosno po kojima je eskalacija najamnina osnovni generator inflatorne spirale: troškovi — cene.

Inflacija, kao bolest svojstvena kapitalističkom ekonomskom organizmu, postala je stalna prateća pojava. Stoga je u ekonomskoj i finansijskoj literaturi na Zapadu postala dominantan problem. Inflacija se u naučno-stručnom taboru objašnjava u osnovi time što je obezbeđenje potpune zaposlenosti postalo jedan od najvažnijih zadataka ekonomske politike kapitalističkih zemalja, koje se trude da izvrše taj zadatak uglavnom posredstvom primene instrumenata finansijske politike. Težnja ka obezbeđenju potpune zaposlenosti i državna finansijska politika utiču na odvajanje novčanog sistema od ranijeg zlatnog standarda i stvaraju put za inflaciona kretanja.[34] U uslovima današnjeg državnomonopolističkog kapitalizma inflacija je jedna od najvažnijih

[33] Jean-Luc Dallemagne—Jacques Valier, *Accumulation monopolitique, inflation rampante et inflation*, „Critique de l'économie politique“, br. 1, septembar—decembar 1970.

[34] Imre Tarafas, *Az inflacio monetaris elmeletehez közgazdasagi szemle*, Budapest, br. 10/1973, str. 1186—1199.

ekonomskih formi borbe među osnovnim društvenim klasama. U pomenutim uslovima ekonomski sistem nije kadar da se prilagođava stalnim promenama posredstvom smanjivanja nominalnih nadnica i plata ili zaposlenosti. U uslovima neelastičnosti nominalnih nadnica i plata i nivoa zaposlenosti, novčani sistem postaje gibak, dok se sposobnost privrede da se prilagođava izmenjenim uslovima osigurava gipkošću novčanog sistema.

Međutim, korišćenje inflacije kao instrumenta politike zaposlenosti ima svoje granice. Alternativa „inflacija — nezaposlenost" deluje samo dotle dok dostizanje (ili očuvanje) potpune zaposlenosti posredstvom instrumenata monetarne politike vodi, po pravilu, inflaciji i dok je antiinflaciona monetarna politika realno ugrožena porastom nezaposlenosti. Stoga uspesi inflacione monetarne politike uveliko zavise od konjunkturnih ciklusa, što ukazuje na to da teoriju inflacije treba povezati s teorijom ciklusa.

Simo Turudija

INFORMISANJE U ORGANIZACIJAMA UDRUŽENOG RADA — ZNAČAJNA PRETPOSTAVKA SAMOUPRAVLJANJA

Dalji razvoj organizacija udruženog rada na osnovama socijalističkog samoupravljanja i demokratizacija odnosa u svim oblastima rada, kao i proces ostvarivanja novog Ustava i stabilizacije privređivanja nameću potrebu otvaranja širih prostora za razvoj sistema informisanja i mogućnosti za konkretniju i efikasniju saradnju svih učesnika u procesu informisanja. Izvori informacija moraju biti otvoreniji, informacije dostupnije, saradnja između subjekata informisanja i radnih ljudi i organizacija šira i plodnija, cirkulacija informacija potpunija, a uslovi za samostalniji i odgovorniji rad informativnih službi i redakcija u organizacijama udruženog rada znatno povoljniji.

Osnovne idejno-političke i društvene pretpostavke od kojih se pošlo u analizi informativne delatnosti u organizacijama udruženog rada u Beogradu izražene su u Ustavu SFRJ i dokumentima SKJ, SK Srbije i SK Beograda i mogu se svesti, ukratko, na sledeće:

— jedan od bitnih uslova za dalji razvoj samoupravljanja jeste da radni ljudi raspolažu svestranim, objektivnim i istinitim informacijama kako bi mogli da kvalifikovano ostvaruju svoja samoupravna prava. Informisanje je zbog toga društveni odnos, uslov i deo samoupravne prakse; ono je Ustavom zagarantovano;

— da bi radni ljudi mogli aktivno učestvovati u samoupravnom odlučivanju, uz stalno sužavanje prostora monopolističkim tendencijama i pojavama, potrebno je stalno i sistematsko obezbeđivanje objektivnih, potpunih i izvornih obaveštenja, što se postiže obavezom i dužnošću svih društvenih subjekata da budu otvoreni, da svoj rad učine javnim i dostupnim predstavnicima informativnih službi;

— na ostvarivanje ustavnog prava na informacije, posredno ili neposredno, deluje veliki broj društvenih subjekata sa posebnim pravima, obavezama i društvenom odgovornošću. Obaveštavanje u našim samoupravnim odnosima nije dužnost samo informativnih službi u OUR, već je to posao i briga svih radnih zajednica u radnim organizacijama;

— obaveštavanje je aktivnost od posebnog interesa za samoupravne radne zajednice, pa su organizacije udruženog rada i društveno-po-

litičke organizacije u njima obavezne da stvaraju uslove za stalno razvijanje ove aktivnosti;

— u sadašnjoj etapi razvoja neposrednog samoupravljanja, konstituisanja osnovnih organizacija udruženog rada i njihovog sporazumnog udruživanja u zajednice organizacija udruženog rada veoma je važno da se sistem obaveštavanja reguliše posebnim normativnim aktom, koji treba razmatrati i usvajati uporedo sa aktom o poslovnoj tajni. Na taj način se obezbeđuju uslovi da ne bude ni jednog pitanja koje nije regulisano normativnim aktom, čime se onemogućava monopol pojedinaca nad samoupravnim obaveštavanjem.

OSNOVNI PRINCIPI INFORMISANJA

Polazeći od osnovnih idejno-političkih stavova sadržanih u novom Ustavu i dokumentima SKJ, kao i od potreba daljeg razvoja samoupravnih odnosa u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, principi samoupravnog informisanja se moraju ne samo jasno definisati, već i primenjivati u svakodnevnoj praksi.

Princip slobode informisanja odnosi se na pravo radnih ljudi, njihovih radnih i društveno-političkih organizacija i zajednica da koriste informacije i sredstva kojima se one prenose radi sopstvenog obaveštavanja i učešća u političkom, društvenom i samoupravnom životu; pravo da osnivaju informativne službe i usavršavaju sredstva za informativnu delatnost kojima proizvode, prerađuju i šire obaveštenja namenjena radnim ljudima i njihovim samoupravnim potrebama.

Princip javnosti sadrži se u obavezi svih nosilaca društvenih poslova i svih izvora informacija da budu otvoreni prema javnosti, da obaveštavaju javnost o svom radu i da omogućavaju i stvaraju uslove predstavnicima informativnih službi za prikupljanje informacija.

Princip slobodnih tokova informacija obezbeđuje nesmetano širenje informacija u organizaciji udruženog rada, njenim samoupravnim asocijacijama i društvenoj okolini u kojoj ona uspostavlja i razvija samoupravne, društveno-političke i druge odnose međusobne saradnje, što je značajno za njenu integraciju sa širim društveno-političkim zajednicama (opštinom, republikom i federacijom).

Samoupravni karakter informativnih službi polazi od toga da se sredstva informisanja i informativne službe koriste i organizuju na samoupravnim principima, da imaju svoje samoupravno utvrđene organe (uredništva, redakcione odbore itd.), da su aktivan činilac u ostvarivanju samoupravnih i društveno-političkih odluka i stavova. Stvaraoci i korisnici informacija sarađuju u utvrđivanju osnovnih pravaca programske i razvojne orijentacije i obezbeđivanju sadržaja i oblika informisanja.

Princip društveno-političke odgovornosti svih učesnika u sistemu informisanja odnosi se na obavezu izvora i sredstava informisanja i informativnih službi da svoju delatnost obavljaju u skladu sa društvenim,

političkim i moralnim normama, da poštuju integritet radnih zajednica, društva, ličnosti i da doprinose ostvarivanju ljudskih prava i samoupravnih dužnosti.

RAZVOJ INFORMISANJA U ORGANIZACIJAMA UDRUŽENOG RADA

Podatke za ovaj tekst prikupili smo anketom koju smo sproveli u 20 radnih organizacija industrije Beograda. Uzorak predstavlja 10% radnih organizacija industrije, te se podaci do kojih smo došli mogu smatrati karakterističnim, tim pre što su obuhvaćene radne organizacije sa natprosečnim brojem zaposlenih.

Anketom je obuhvaćeno osam oblasti informativne delatnosti sa ukupno 42 pitanja, uglavnom sa ponuđenim (alternativnim) odgovorima, a izuzetno i sa opisnim odgovorima.

Oblasti informativne delatnosti koje smo ispitivali su sledeće: organizacija informisanja, usmeno informisanje, izveštajno informisanje, list radne organizacije, informativni bilten, oglasne table, razglasne stanice i ostala informativna sredstva.

Podatke ćemo prikazati prema delovima anketnog upitnika.

Organizacija informisanja. — Organizovanu službu za informisanje ima pet radnih organizacija, a pravilnik o informisanju imaju samo dve organizacije.

U informisanju se koriste sledeća tehnička sredstva (u zagradi je broj radnih organizacija): geštetner (15), štamparije (5), telefon (9), pisaća mašina (12), foto-aparat (2), foto-laboratorija (1), magnetofon (5) i razglasna stanica (11).

Posebnu prostoriju za informativnu službu imaju svega četiri radne organizacije.

Za informisanje se koriste sledeći izvori informacija:

— društveno-političke organizacije u 11 slučajeva;

— samoupravni organi u 16 i druge institucije (štampa, radio, rukovodeći organi) u 6 slučajeva.

Usmeno informisanje. — Ustaljena praksa da članovi samoupravnih organa obaveštavaju radnike o svome učešću na sednicama i donesenim odlukama postoji u 15 radnih organizacija.

Pre sednice članovi samoupravnih organa u 12 radnih organizacija se konsultuju sa radnicima o pitanjima koja će se raspravljati.

Samo u dve radne organizacije postojale su kutije za pitanja i prigovore i mišljenja radnika: u jednoj je bilo malo priloga, a u drugoj nije bilo priloga, te su kutije ukinute. Na pitanja u kutiji je odgovarano pismeno (što znači da su anonimna pitanja ostajala bez odgovora), a odgovore su davali direktor ili zbor radnika.

Usmeno informisanje najčešće se vrši na sastancima i zborovima radnika.

Sindikalna organizacija u 11 radnih organizacija je u 1973. godini u dovoljnoj meri obaveštavala članstvo o problemima kolektiva, i to najčešće o sledećim pitanjima: raspodela ličnih dohodaka, završni račun, razvoj radne organizacije.

Na sednicama samoupravnih organa prisutni su stavovi sindikata u 13 radnih organizacija.

Izveštajno informisanje. — Stručne službe i rukovodeći organi u radnim organizacijama u 1973. i 1974. godini podnosili su izveštaje o poslovanju prema sledećim podacima:

— radnom kolektivu: u 1973. godini u 14 radnih organizacija sa ukupno 44 pitanja, a u 1974. godini u 11 radnih organizacija sa ukupno 24 pitanja;

— radničkom savetu: u 1973. godini u 15 radnih organizacija sa ukupno 102 pitanja, a u prvom polugodištu 1974. godine u 14 radnih organizacija sa ukupno 48 pitanja;

— upravnom odboru: u 1973. godini u 11 radnih organizacija sa ukupno 133 pitanja, a u 1974. godini u 11 radnih organizacija sa ukupno 136 pitanja.

Dakle, u najvećem broju radnih organizacija izveštaji se podnose radničkom savetu, a najveći broj pitanja razmatra se na upravnom odboru.

O odlukama radničkog saveta kolektiv se obaveštava: sa svake sednice u 9 radnih organizacija, sa većine sednica u 4, samo sa nekih sednica u 2, ne obaveštava se u jednoj i bez odgovora u 3 radne organizacije.

U toku 1973. godine radnički saveti su podnosili izveštaj kolektivu: u 15 radnih organizacija o 31 pitanju, a u 1974. godini u 18 radnih organizacija o 39 pitanja. Radnički savet podnosi izveštaje kolektivu uglavnom o poslovanju i ostvarivanju plana proizvodnje.

List radne organizacije. — Prema podacima ankete, 10 radnih organizacija ima svoje listove koji su namenjeni:

— samo kolektivu (7);

— kolektivu i široj javnosti (1);

— kolektivu i poslovnim partnerima (4);

— društveno-političkim organizacijama (1).

List izlazi jedanput mesečno u šest radnih organizacija, dvaput u tri organizacije i nekoliko puta godišnje u jednoj radnoj organizaciji.

U devet radnih organizacija prosečan tiraž lista po jednom broju iznosi 5.600 primeraka.

List uređuje posebna redakcija u osam radnih organizacija i redakcija (svih) informacija u jednoj radnoj organizaciji. Vreme izlaženja lista je tačno određeno u šest radnih organizacija, a orijentaciono u četiri organizacije. O troškovima izdavanja lista nismo dobili potrebne podatke.

U pogledu socijalne strukture saradnika listova utvrđeno je da je u 1973. godini među njima bilo: 35% neposrednih proizvođača, 60% posrednih proizvođača i 5% lica van radne organizacije, a u 1974. godini:

42% neposrednih proizvođača, 34% posrednih proizvođača, 10% lica van radne organizacije i 14% nepoznatih (bez odgovora).

Na pitanje „kakva je struktura tema koje su u listu objavljivane" — odgovorilo je svega pet radnih organizacija. Odgovori su, u stvari, procene lica koja su popunjavala upitnik, a podaci tako dobijeni su sledeći:

Struktura (vrsta) objavljenih tema	Prosečno u %		Rang	
	1973.	1974.	1973.	1974.
Poslovno-komercijalne	19	24	3	2
Proizvodno-tehnološke	20	20	2	3
Društveno-političke	18	19	4	4
Samoupravne	30	24	1	1
Ekonomsko-propagandne	1	2	8	8
Organizacione	5	5	5	5
Sportske	5	3	6	6
Komunalne	2	3	7	7

Prvo mesto samoupravnih informacija može se objasniti ustavnim promenama koje se sprovode u organizaciji samoupravnog sistema u radnim organizacijama, dok se nizak rang ekonomsko-propagandnih informacija može objasniti orijentacijom radnih organizacija na ekonomsku propagandu putem sredstava javnog masovnog komuniciranja (televizija, radio, dnevna štampa itd.).

Glavni problemi listova su: malo saradnika iz proizvodnje, nestabilni izvori informacija, teškoće prikupljanja informacija, niski lični dohoci saradnika na izdavanju lista.

Informativni bilten. — O informativnim biltenima dobijeni su najoskudniji podaci, što se može objasniti donekle i složenom konstrukcijom pitanja koja su zahtevala opisne odgovore.

Ono što je dobijeno u vezi sa biltenima jeste da su oni strogo internog karaktera, da izlaze prema potrebi i da objavljuju uglavnom interna normativna akta i odluke samoupravnih organa radnih organizacija.

Oglasne table. — Na pitanje „koliko postoji stalnih oglasnih tabli" — odgovore smo dobili iz 17 radnih organizacija. U tim radnim organizacijama postoji prosečno 8 oglasnih tabli, a njihov broj varira u zavisnosti od broja pogona i odeljenja (od 1 do 50 oglasnih tabli u radnoj organizaciji). Oglasnu tablu ni u jednoj radnoj organizaciji ne uređuje informativna služba, u 16 radnih organizacija uređuju ih određena lica, a u 2 radne organizacije — neko drugi (ne navodi se ko).

Obaveštenja na oglasnim tablama menjaju se nedeljno u pet radnih organizacija, petnaestodnevno u jednoj, mesečno u jednoj, a u neodređenim razmacima u 12 radnih organizacija.

Razglasna stanica. — Ovo efikasno sredstvo informisanja postoji u 10 radnih organizacija, u 6 ne postoji, a 4 radne organizacije nisu odgovorile.

U 6 radnih organizacija postoji ukupno 16 emisionih mesta, a u 12 radnih organizacija postoji ukupno 141 zvučnik raspoređen: u kancelarijama 11 zvučnika u 3 radne organizacije, u proizvodnim odeljenjima 115 zvučnika u 7 radnih organizacija, u društvenim prostorijama 6 zvučnika u 3 radne organizacije, u ostalim prostorijama 3 zvučnika u jednoj radnoj organizaciji i na otvorenom prostoru 6 zvučnika u 4 radne organizacije.

Redovni emisioni programi postoje u 3 radne organizacije, ne postoje u 12, a bez odgovora je 5 radnih organizacija.

U 2 radne organizacije programi se emituju tri puta dnevno, i to kao jutarnja, podnevna i večernja obaveštenja, a u 4 radne organizacije postoje samo povremena obaveštenja.

U 2 radne organizacije emisije uređuje informativna služba, a u jednoj — posebna redakcija.

Objavljene informacije se čuvaju u 4 radne organizacije, u 6 se ne čuvaju, a bez odgovora je 10 radnih organizacija.

Sadržaj poslednjih 10 emisija razglasnih stanica iz 7 radnih organizacija čine: obaveštenja iz kolektiva (2 radne organizacije), političke informacije (1), zabavno-muzičke (2), prenosi sa sednica organa samoupravljanja (2).

Ostala informativna sredstva. — O primanju dnevne štampe i listova odgovorilo je 5 radnih organizacija, koje primaju ukupno 64 primerka štampe.

Prema dobijenim podacima, 8 radnih organizacija prima 142 primerka lista „Komunist“ (prosek oko 18 primeraka po radnoj organizaciji), 12 radnih organizacija prima list „Rad“ sa 204 primerka (prosek 17 primeraka), a druge listove („Ekonomsku politiku“, „Praksu“ itd.) prima 8 radnih organizacija sa 127 primeraka (prosek 16 primeraka).

Ovi listovi najčešće se nalaze:

— kod organa društveno-političkih organizacija (4 radne organizacije);

— u biblioteci (2);

— u društvenoj prostoriji (2);

— kod stručnih službi (2);

— u čitaonici (12).

Podaci pokazuju da 6 radnih organizacija prima ukupno 51 naslov raznih časopisa i publikacija (prosek 8 naslova po radnoj organizaciji).

Publikacije se nalaze kod rukovodioca radne organizacije, u društvenim prostorijama, a najčešće u stručnim službama i u čitaonici.

Radio-prijemnici su smešteni, prema podacima 10 radnih organizacija, u društvenim prostorijama 2, u razglasnim stanicama 4, u kadrovskoj službi 1, u službi obezbeđenja 1 i u drugim službama 2.

Televizijski prijemnici u 7 radnih organizacija su smešteni: u društvenim prostorijama 6 i u službi obezbeđenja 2.

U 6 radnih organizacija postoje i biblioteke kao mesta skupljanja i čuvanja stručnih informacija.

NORMATIVNA REŠENJA O INFORMATIVNOJ DELATNOSTI

Prikupljeni podaci o normativnim rešenjima o radu informativnih službi su vrlo oskudni. Svega dve radne organizacije su dostavile svoje pravilnike o informisanju, a jedna je dostavila izvod iz Pravilnika o organizaciji i sistematizaciji radnih mesta gde se normativno reguliše i informativna delatnost. U ovom pravilniku, između ostalog, stoji:

„Javnost rada kao osnovni princip samoupravljanja ostvaruje se organizovanim informisanjem radnih ljudi i javnosti.

Osnovni zadaci informativne službe su:

— da informisanjem radnih ljudi o radu u celosti, a posebno o radu samoupravnih organa i njihovih izvršnih organa, omogući radnicima uvid u informacije koje su im potrebne da bi mogli kvalifikovano vršiti svoju samoupravnu funkciju;

— da informisanjem javnosti putem sredstava masovnih komunikacija (dnevni listovi, stručni časopisi, radio, televizija itd.) omogući društveni uvid u rad preduzeća i njegovih organa;

— da povremenim ispitivanjem javnog mišljenja omogući organima sagledavanje stavova radnih ljudi po određenim pitanjima u cilju donošenja odgovarajućih odluka.

U cilju organizovanog informisanja koriste se najpovoljnija i najefikasnija sredstva kao što su:

— periodični list i informativni bilten koji se besplatno dele svim članovima radne zajednice;

— razglasna stanica;

— oglasne table, na koje se obavezno ističu obaveštenja o sazivanju i dnevnom redu sednica organa upravljanja, donete odluke i zaključci;

— ostala sredstva informisanja kao što su posebne publikacije, izložbe, plakati, skupovi itd."

Da bi informativna delatnost u radnim organizacijama ostvarivala svoju funkciju, potrebno je da budu ispunjena barem dva uslova:

(1) da se informisanje normativno reguliše izradom i usvajanjem posebnog pravilnika o informisanju, koji treba pripremiti i usvojiti uporedo sa usvajanjem pravilnika o poslovnoj tajni. Na taj način moguće je postići kompleksnost normativnog regulisanja pitanja koja moraju (odnosno ne smeju) biti predmet javnog informisanja, čime se obezbeđuje sistematsko informisanje i zaštita poslovne tajne na jedan objektivan način, a ne na osnovu subjektivnog mišljenja pojedinaca. Zadatak je odgovornog rukovodioca da omogućava stalno i sistematsko informisanje — uz zaštitu poslovne tajne — o onim pitanjima koja su regulisana pravilnikom o informisanju i o poslovnoj tajni, a ne o onim koja on kao pojedinac smatra informativnim ili tajnim;

(2) da se obezbedi funkcionisanje sistema informisanja i sistema zaštite poslovne tajne onako kako je to odgovarajućim normativnim aktima regulisano.

U radnim organizacijama, prema nesistematskim posmatranjima prakse i prikupljenim podacima, postoje primeri dobrog regulisanja funkcije informisanja.

Pored opštih i završnih odredbi pravilnika o informisanju u jednom preduzeću, regulisana su i sledeća pitanja: politika informisanja, organizacija informisanja, informisanje u osnovnim organizacijama udruženog rada, informisanje na nivou radne organizacije, sredstva informisanja i odgovornost informisanja. Navodimo delove ovog pravilnika koji mogu poslužiti kao primer ostalim radnim organizacijama:

„Službe za informisanje dužne su da za radnički savet svoje organizacije najmanje jednom godišnje pripreme izveštaj o informisanju. Analize i ocena o sprovođenju utvrđene politike informisanja sačiniće se na način kako to odrede organi samoupravljanja.

Službe za informisanje obezbeđuju svestrano, objektivno, blagovremeno i pristupačno informisanje radnih ljudi naročito:

— o poslovnoj i razvojnoj politici;

— o predlozima stručnih službi za rešenje važnijih pitanja poslovanja i međusobnih odnosa;

— o odlukama samoupravnih organa i njihovih izvršnih organa;

— o radu društveno-političkih organizacija;

— o zbivanjima na teritoriji komune koja su interesantna za radne ljude;

— o svim ostalim pitanjima značajnim za poslovanje i međusobne odnose radnih ljudi."

Na nivou organizacije utvrđen je Koordinacioni odbor, sastavljen od referenata službi za informisanje osnovnih organizacija.

Normativno su obezbeđeni obostrani tokovi informacija.

Uskraćivanje traženih informacija, neistinite ili nepotpune informacije tretiraju se kao teža povreda radne dužnosti odgovornog urednika. Ova sankcija je predviđena i za radnike koji rade na informisanju ako, pored navedenih slabosti informacija, objave i podatak koji se smatra poslovnom tajnom.

Pravilnikom o informisanju predviđeni su i drugi slučajevi težih i lakših povreda radne dužnosti (saopštena informacija suprotna principima samoupravljanja, informacija koja narušava integracione procese, namerno izostavljanje informacije koja ne ide u prilog radniku koji se bavi informisanjem ili drugom licu koje se želi zaštititi). Međutim, nigde se ne predviđaju sankcije za radnike koji ne rade na informisanju a po svojoj funkciji su na izvorima informacija (samoupravni funkcioneri, politički funkcioneri, rukovodioci), od čije volje i te kako zavisi da li će informativne službe imati materijal od koga prave informacije za kolektiv.

Dobro bi bilo pokušati da se pravilnikom o sistematizaciji radnih mesta, barem za ključna radna mesta, predvidi koje informacije stižu do njih i kako se dalje prenose. To bi se moglo predvideti i za samoupravne funkcionere i političke radnike (poslovnicima o njihovom radu).

Kao što se u organizacionim projektima prave šeme tokova materijala i dokumentacije, bilo bi dobro da se prave i integralne šeme tokova informacija: poslovnih, samoupravnih, društveno-političkih i drugih. Na taj način bi se obezbedilo pregledno i sistematsko razvijanje i optimalizacija mreže informacionih tokova, čime bi se otklonili nesporazumi koji usporavaju samoupravne radne procese.

☆

Polazeći od opštih principa o informisanju, kao i od rezultata prikazane ankete u Beogradu, može se konstatovati sledeće:

1. Pravo na sistematsko obaveštavanje je jedno od osnovnih prava radnika, a obaveštenost je značajna pretpostavka uspešnog ostvarivanja njihove samoupravljačke funkcije i društveno-političke uloge u radnoj organizaciji i društvu.

2. Osnovna opredeljenja svih društveno-političkih organizacija su u svojoj suštini usaglašena, trajnog su karaktera i predstavljaju široku osnovu za izgrađivanje, normativno regulisanje i funkcionisanje sistema informisanja kao osnove za ostvarivanje samoupravljanja i političke akcije svih učesnika u informaciono-radnim i samoupravnim procesima.

3. Samo istinita, svestrana, objektivna i pravovremena informacija može da služi radnom čoveku u njegovoj samoupravnoj, radnoj i društveno-političkoj praksi. To je pretpostavka za ponašanje informativnih službi i svih subjekata u radnim organizacijama.

4. Moralna (i druga) odgovornost subjekata u informisanju zasniva se na tačnosti i celovitosti podataka, činjeničnoj zasnovanosti informacija, principijelnosti i poštovanju integriteta ličnosti.

5. Sastavni deo borbe protiv uskraćivanja i ograničavanja informacija čini i njihovo odgovarajuće interpretiranje i objašnjavanje putem sredstava informisanja.

6. Ne može se očekivati da informativne službe snose odgovornost za postupke drugih subjekata u radnoj organizaciji. One dele sudbinu rukovodećih, samoupravnih i društveno-političkih subjekata u radnoj organizaciji, pa će se raspored uticaja i društvene moći u radnoj organizaciji neminovno odražavati i u sadržaju informacija.

7. Bilo bi dobro kad bi se u normativnim aktima radne organizacije (naročito u pravilniku o informisanju, pravilniku o organizaciji i sistematizaciji radnih mesta, pravilima sindikalne organizacije i poslovniku organa upravljanja) unele obaveze svih nosilaca javnih funkcija i ovlašćenja, delegata i delegacija i samoupravnih tela i njihovih izvršnih organa, društveno-političkih organizacija i stručnih službi da potpuno i pravovremeno upoznaju službe informisanja o svome radu dajući im

prave izvore informacija. Za ovo je potrebna stalna politička akcija u radnoj organizaciji, koja u našem društvu predstavlja otvoren sistem koji na odgovarajuće načine informiše širu zajednicu o svome radu i prima informacije iz šire društvene sredine.

8. Na kraju, ne sme se zaboraviti da bez prave informacije nema prave akcije, pa ni društvenog progresa u kome se zadovoljavaju sve veće i raznovrsnije potrebe čoveka u savremenom društvu.

Prikazi

Dr Predrag Radenović: Ideologija i udruženi rad

(Velika edicija „Ideja", Beograd, 1974, strana 216)

Knjiga dr Predraga Radenovića *Ideologija i udruženi rad* predstavlja svojevrstan zbornik radova koji je prožet jedinstvenom intencijom izraženom u pokušaju da se daju naučni odgovori na aktuelna i veoma značajna pitanja savremenog socijalističkog društva.

Naročito je interesantan i aktuelan prvi deo knjige u kome se razmatra „struktura svesti i uloga tuđih ideologija". Na bazi opsežnog empirijskog istraživanja autor dolazi do značajnih teorijskih zaključaka, od kojih se mnogi u potpunosti podudaraju sa stavovima sadržanim u dokumentima Saveza komunista. Iako je istraživanje vršeno na području SR Srbije, njegovi rezultati imaju opštejugoslovenski i širi teorijski značaj.

„Krupni nedostaci, teškoće i nedoslednosti" u praksi, manjkavost teorijske misli, odstupanja od partijskih stavova i idejna heterogenost, odnosno stihijna ideološka kretanja u Savezu komunista i društvu su osnovni razlozi kojima se autor rukovodi pri izučavanju ove teme. Radenović polazi od ocene da razvoj i primena marksizma kao nauke i ideologije samoupravnog društva nisu išli u korak sa potrebama društvene prakse i zalaže se za raspravu o marksizmu u funkciji revolucionarnog razvoja i primene marksističke misli „u njenoj povezanosti sa sadašnjim političkim trenutkom i na našem prostoru", apelujući za „povratak celokupnom autentičnom Marksu u funkciji kritike postojeće prakse, teorije i raznih ideoloških, Savezu komunista protivničkih struja".

S obzirom na to da su struktura svesti u Savezu komunista i uticaj stranih ideologija gotovo sasvim neistraženi fenomeni, autor sebi postavlja za cilj da utvrdi objektivno stanje i tendencije u strukturi svesti u SK Srbije i da ukaže na neminovnost da se ovo pitanje počne naučno interpretirati. U tome on u velikoj meri i uspeva, što pokazuju naročito sledeći zaključci do kojih dolazi.

Jedan od nesumnjivo najznačajnijih zaključaka je da prednjačenje komunističke avangarde pretpostavlja da se u pokret stalno unosi nova socijalistička svest, koja se može dalje razvijati „prevashodno" kroz samoupravnu praksu. Potreba za stalnim proširivanjem granica idejnog fonda utoliko je veća što je evidentno idejno zaostajanje u redovima avangarde, koje se manifestuje pre svega u nedovoljnoj spremi da se otvoreno i dosledno uđe u borbu sa nosiocima tuđih ideja, u nepostojanju dovoljnog interesa za šire korišćenje marksističke literature i u skromnosti saznajnog fonda članstva SK za argumentovano obrazlaganje svojih stavova. U unapređivanju teorijskog rada i idejnog osposobljavanja autor vidi jedan od bitnih uslova za utvrđivanje jedinstvenih stavova i zajedničke akcije Saveza komunista. Stoga osnovni zadatak SK „nije samo u odbrani već i u obnovi ideologije".

Autor daje analizu strukture svesti u Savezu komunista polazeći od pretpostavke da idejna diferencijacija nastaje kao „unutrašnji proces

sazrevanja i razvoja u pokretu, tj. kao izraz složenosti, heterogenosti i protivrečnosti u društvenoj stvarnosti SKS". On otkriva „neizbežan" dvojni tok idejno-političke diferencijacije: u vidu razgraničenja sa članovima SKS koji ne stoje na njegovim idejno-teorijskim pozicijama i u vidu razgraničenja sa onim članovima SKS koji nisu više spremni i sposobni da se bore za društvene promene. Odnos prema mestu i ulozi države u socijalizmu, robnoj proizvodnji i delovanju ekonomskih zakona, subjektivno-političkom faktoru i demokratizaciji, odnosno ulozi i mogućnostima neposredne vlasti radničke klase, Radenović utvrđuje kao osnovne elemente za idejna razgraničenja.

Na osnovu toga autor otkriva da u Savezu komunista Srbije, pored ideologije samoupravnog društva, egzistiraju i drugi, nesocijalistički oblici svesti, od kojih su naročito uočljiva etatističko-birokratska, anarholiberalistička, tehnokratska i nacionalistička shvatanja. Ovakvu stratifikaciju svesti u SKS Radenović objašnjava „postojećim protivrečnostima društvenog razvoja". Jedan od uzroka „ofanzivnosti i agresivnosti tuđih ideologija" leži u poremećajima do kojih dolazi u društvenim i, pre svega, proizvodnim odnosima, drugi u intencijama obnavljanja klasične države, treći u pokušajima restauracije kapital-odnosa, tehnobirokratskih monopola, spontaniteta tržišta i slično. Autor eksplicira specifična obeležja tih ideologija, uz nastojanje da egzaktno utvrdi njihove društvene korene.

Promene „koje zahvataju" naše društvo, prema Radenoviću, zahtevaju: dalju afirmaciju samoupravne ideologije kao dominirajućeg oblika samoupravno-socijalističke svesti; samoupravnu ideologiju koja stalno apsorbuje nova saznanja radi izgrađivanja jasnih opredeljenja u pogledu razvoja društva i postavljanja adekvatnih ciljeva; ideologiju kao celinu programa i uputstva za dalju društvenu akciju; kao sistem dalje, vizionarske društvene orijentacije; kao neprestan, protivrečan proces koji se razvija prevashodno pod dejstvom klasne svesti radničke klase; i kao neophodno sredstvo društvene transformacije postojeće stvarnosti — samoupravnog društvenog odnosa.

Drugi deo knjige posvećen je „sociološkom interpretiranju rada i upravljanja". Ovde autor analizira savremena shvatanja i oblike organizacije rada da bi što podrobnije razjasnio karakter i genezu samoupravne organizacije rada. Savremena shvatanja o organizaciji rada on „grupiše" oko dve osnovne koncepcije: mehanicističke, koja organizaciju rada zamišlja kao dobro konstruisanu „mašinu" koja funkcioniše po komandi i pod kontrolom jedne centralne volje, i humanističke, koja organizaciju rada shvata kao zajednicu ljudi gde napor svakog pojedinca „doprinosi zajedničkoj svrsi". Autor nastoji da podrobno definiše karakteristike birokratske i samoupravne organizacije rada. Tako on utvrđuje da se svojstva birokratske organizacije rada izražavaju kroz državnu svojinu, pravo raspolaganja ostvarenom dobiti, upravljanje ljudima i stvarima i političku i državnu moć, a da samoupravna organizacija rada podrazumeva kolektivno donošenje odluka, samoupravno odlučivanje o prijemu i otpustu radnika, samostalnu normativnu delatnost i, pre svega, društvenu svojinu. I dok se povezivanje pojedinaca na radu pre uvođenja asocijacije proizvođača odvijalo „odozgo", posredstvom autoriteta vlasti, uvođenjem samoupravljanja ono počinje da se vrši po liniji rada, to jest „odozdo".

Shodno tome, autor dalje utvrđuje da funkcija rukovođenja u uslovima društvene svojine predstavlja radni položaj pojedinih grupa u tehničkom procesu društvene proizvodnje, gde su ukinuti svi metodi nametanja tuđe volje i dominacije, što znači da se rukovođenje na svim nivoima organizacije rada determiniše kao funkcija organizovanja izvršenja radnih zadataka, odnosno kao stručno-tehnička funkcija nadzora, koordinacije, povezivanja raznih elemenata, grupa i sredstava. Ovakav sistem rukovođenja, koji pretpostavlja ukidanje birokratske hijerarhije, moguće je razviti samo na bazi samoupravljanja kao totalnog društvenog odnosa.

Odnos između samoupravljanja i rukovođenja autor definiše tako što pod prvim podrazumeva svestrano angažovanje svih ljudi u donošenju

odluka o suštinskim pitanjima iz oblasti proizvodnje, raspodele i organizacije rada u okviru podruštvljenog produkcionog odnosa, a pod drugim stručno-tehničku aktivnost u koordiniranju akcija za izvršenje samoupravnih odluka. I dok, s obzirom na to, društveno samoupravljanje ima opštedruštveno-ekonomski i politički karakter, funkcija društvenog rukovođenja, kao funkcija tehničko-organizacione prirode, priprema i sprovodi odluke i daje predloge. Zavisno od faza kroz koje je prošao razvoj jugoslovenskog socijalističkog društva, autor razlikuje dve etape u razvoju funkcije rukovođenja — do 1950. godine i samoupravnu fazu, u kojoj ova funkcija bitno menja svoj karakter.

Predmet trećeg dela knjige su „nezaposlenost i socijalne razlike". Ovde autor najpre definiše razliku između prava na rad u buržoaskom i socijalističkom društvu. Dok je pravo na rad u predsocijalističkim društveno-ekonomskim formacijama fiktivno, u socijalističkim državama se nastoji da ono postane realno pravo, i to ne samo da štiti od eksploatacije, već da se ispoljava i kroz slobodno stupanje i istupanje iz udruženog rada, kroz zaposlenje prema stručnim i fizičkim sposobnostima, materijalno obezbeđenje vlastite i porodične egzistencije i obezbeđenje u slučaju privremene nezaposlenosti ili trajne nesposobnosti. I dok pravo na rad u kapitalizmu znači samo manju ili veću mogućnost za zaposlenje bez ikakve garancije, u socijalizmu je ono nerazdvojno povezano s oslobođenjem rada.

Iz prava na rad autor izvodi pravo na zaposlenje, čije značenje vidi u tome da niko ne može biti sprečen da radi i slobodno bira radno mesto, da je društvo obavezno da stvara materijalne uslove koji će omogućiti oživotvorenje ovog prava i da društvena zajednica nema nikakvih obaveza prema građaninu koji je sposoban za rad a neće da radi. Apsolutne garancije prava na rad, međutim, nema; ona postoji samo utoliko ukoliko može da odrazi objektivnu situaciju.

Analizirajući promene u zapošljavanju i zaposlenosti, autor otkriva zakonit trend prestrukturisanja stanovništva od primarne ka sekundarnim i tercijarnim delatnostima. Zakonite tendencije uočljive su i u menjanju kvalifikacione strukture zaposlenih u pravcu sve veće kvalifikovanosti, mada još uvek 12,8% zaposlenih radi na radnim mestima za koja nema potrebne kvalifikacije. Identifikujući objektivne faktore nezaposlenosti, autor dolazi do zaključka da je određena nezaposlenost neizbežna i da je ona u nas do sada imala uglavnom strukturni karakter, odnosno da je broj nezaposlenih u odnosu na zaposlene stalno rastao. Pojavu delimične nezaposlenosti u nas on objašnjava uglavnom neravnomernošću u razvitku pojedinih privrednih grana.

Mogućnost za dinamičniji porast zaposlenosti autor vidi u: opsežnom razvoju tercijarnih delatnosti; efikasnom korišćenju postojećih kapaciteta; proširenju onih kapaciteta koji bi bez većih ulaganja u prekvalifikaciju apsorbovali postojeću rezervu radne snage; razvijanju poljoprivredne delatnosti; angažovanju radnih organizacija na prezapošljavanju viškova radne snage; uvozu stranog kapitala.

U posebnom odeljku autor daje i „prilog razmatranju socijalnih razlika", gde su naročito interesantna razmišljanja o izvorima socijalnih nejednakosti u socijalizmu. U te izvore on ubraja: društvenu podelu rada; različite uslove privređivanja; neadekvatan razvoj ekonomskog i političkog sistema, odnosno njihovo zaostajanje za tendencijama razvoja samoupravljanja; lični rad u privatnom sektoru; sticanje sredstava van rada i radnog odnosa; tržišnu valorizaciju rezultata rada; visok stepen otuđenosti radničke klase i njenu nemoć da utiče na globalne proporcije raspodele; i društvenu moć grupacija u tehnokratskoj i birokratskoj hijerarhiji.

Posebnu vrednost knjige predstavlja njena empirijsko-teorijska sintetičnost. Autor na bazi kritičke analize teorije i prakse istovremeno dolazi do zaključaka koje potkrepljuje empirijskim podacima. Otuda knjiga, pored teorijskih stavova, obiluje i brojnim empirijskim pokazateljima. Istina, izvestan nesklad postoji u tome što autor pojedine teorijske postavke ne potkrepljuje uvek empi-

rijskim činjenicama, dok, s druge strane, u analizi empirijskih podataka ne ide uvek do kraja u izvlačenju teorijskih zaključaka, ali baš to može predstavljati podsticaj za dalja naučna istraživanja jedne dosta široke oblasti u kojoj se ova knjiga kreće.

ŽIVKO MARKOVIĆ

Dr Mihailo Popović: Savremena sociologija

(BIGZ, Beograd, 1973, strana 164)

Analiza savremene sociologije, brojnih i heterogenih pravaca je jedno od najosetljivijih pitanja kojima se bavi marksistička teorija o društvu. A kada je reč o marksističkoj teoriji o društvu, ona mora, prema zadacima koje su joj formulisali upravo njeni osnivači, u interesu istine da bude bezobzirna, bilo da se radi o empirijskom istraživanju neposredno date društvene stvarnosti bilo da se radi o kritičkom reevaluiranju drugih teorija. A traganje za istinom uvek, pa i u ovom slučaju, znači rušenje iluzija, mitova i predrasuda, ali i razvijanje i otvaranje procesa naučnog komuniciranja koje je uslov razvitka svake nauke. To je uslov neprekidnog verifikovanja čak i onih stavova i teza koji su smatrani dokazanim, jer su otvorenost, komunikabilnost i permanentnost preispitivanja imanentni nauci. Delikatnost ovog pitanja nema svoj koren toliko u gnoseološkim koliko u socijalnim komponentama procesa naučnog saznavanja, u činjenici da jedan u osnovi progresivan proces razjašnjavanja i menjanja čovekovog sveta istovremeno služi i kao instrument dominacije, gušenja i manipulacije ljudima. Ova socijalna i logička kontradikcija ima svoj osnov u protivrečnostima i podeljenosti savremenog društva i savremenog čoveka i svoje brojne manifestacije. Odatle nedoslednosti i konfuzije u prilazu društvenoj teoriji svuda u svetu, pa i u nas.

U tretiranju društvene, sociološke teorije postoje neke orijentacije karakteristične i za naše društvo. Jedna struja u našoj društvenoj nauci, ako ovakvu orijentaciju uopšte i smemo nazvati naučnom, zaklanjajući se za postojeće društvene, političke i ideološke suprotnosti, u potpunosti ignoriše celu savremenu sociološku misao, odbacujući time nesvesno i revolucionarno jezgro klasičnog marksizma, reducirajući društvenu nauku na nekoliko beživotnih, petrificiranih pojmova. Ne mogavši da se odupre potrebi za novim, jedna grupa unutar ove struje, i to veoma agresivno, odbacuje svaku potrebu evaluiranja savremene sociološke teorije, ali se u istraživačkoj praksi služi njenim pojmovnim aparatom, metodologijom i teorijskim modelima, ostavljajući vakuum između svojih empirijskih istraživanja i teorijskih principa kojih se načelno pridržava. Drugu karakterističnu pojavu čini nekritičko prihvatanje pojmovne aparature i terminologije iz građanske sociologije, koja je danas upravo preplavila naše škole, udžbenike i publikacije. Ceo taj instrumentarij istrgnut je iz konkretnih istorijskih, socijalnih i intelektualnih uslova u kojima je nastao i grubo nakalemljen na naše strukture i odnose koji su u velikoj meri drugačiji i koje ti pojmovi ne mogu potpuno ni objasniti ni izraziti. Ne retko pojmovi, termini i modeli su prikazani kao sopstveni, domaći proizvod, bez dužnog upućivanja čitaoca na originalne izvore.

Uprkos svim digresijama, ostaje neosporna činjenica da savremena sociologija predstavlja grandioznu celinu protivrečnih rezultata i dometa stvaralačke misli, kako onih nastalih u traganju za mogućnostima poboljšanja čoveka i društva tako i perfidnih intelektualnih instrumenata konzervacije misli i odnosa, pa i apologije čoveka nedostojnog sveta. Uto-

liko je značajniji svaki naš pokušaj, pa i pokušaj profesora Popovića, da se rasprave bitna pitanja savremene sociologije i kritički preispitaju njeni rezultati.

Koji su to zaključci do kojih je Popović došao u svojim ispitivanjima? On zaključuje da ono što laici uopšteno smatraju jedinstvenom naukom — sociologijom, to nema ni dovoljno jasno ni precizno definisan predmet svog istraživanja, naučni jezik kojim se sociologija služi nije ujednačen ni jedinstven, a u teorijskom pogledu vlada potpuna disperzija mišljenja i teorijskih orijentacija. Sistematizacija i sređivanje proučavanog materijala nisu obavljeni u dovoljnoj meri, zbog čega nije izgrađen ni odgovarajući teorijski sistem, bez čega, po Popovićevom mišljenju, i nema razvijene nauke. Empirijsko-deskriptivni i teorijsko-eksplikativni rad su razdvojeni, a diversifikaciju teorijskih orijentacija, sem metodoloških slabosti, pojačavaju klasni i ideološki činioci, te je Popovićeva analiza te vrste pogrešaka izuzetno interesantna. On ukazuje na činjenicu da relativno razvijena tehnika istraživanja, koja pruža obilje korisnih informacija, ne dobija uvek egzaktnu naučnu interpretaciju, nego čak biva i zloupotrebljena. Pragmatistička i empiristička orijentacija, lišena imaginacije i teorijskog uma, nije imala korene samo u filozofskom pragmatizmu, nego i u potrebama klase koja dominira. Nije reč o tome da li postoji razvijena teorijska misao, jer ona postoji u okvirima marksizma, ali je ova misao neupotrebljiva za građanske istraživače pošto je nabijena „revolucionarnim dinamitom". Odatle proističe i potreba da izgrade sopstvene teorije koje odgovaraju prirodi odnosa i potrebama građanskog društva — psihologizam, formalizam, funkcionalizam i druge varijante.

Sve osnovne pravce i sociološke škole Popović je interpretirao na jedan sažet, ali, za razliku od većine interpretacija koje obiluju mehaničkim kombinacijama citata, na jedan celovit, dijalektičan i kritički način koji pokazuje koliko je autor duboko prodro u samu bit problematike. Popović polazi od kontradiktorne situacije u kojoj se našla građanska sociološka misao, njenih slabosti, ali i od dostignuća. Prema njegovoj oceni, ta misao, pre svega, nije bila u stanju da izađe iz ograničenih okvira sopstvene klase, ali je ipak „nalazila snage da ide dalje".

Nasuprot njoj Popović stavlja Marksovu misao, shvaćenu u njenoj bitnoj intenciji „da ne proučava društveni život kao završen sistem društvenih odnosa", nego kao dinamičan istorijski totalitet koji se menja posredstvom ljudske revolucionarne prakse, koju prati, kojoj prethodi i s kojom se i sama menja. Suprotstavljajući se svakom obliku dogmatizacije, Popović ne razmatra marksističku sociologiju kao sistem zatvorenih kategorija, nego, uprkos njenim sjajnim dostignućima, kao živ, promenljiv korpus saznanja koji ipak ne raspolaže odgovorima na mnoga bitna pitanja našeg vremena i koji zahteva neumorno traganje za novim i potpunijim istinama. Iz bogatog Marksovog opusa uzeta su tri bitna pitanja — istorija i totalitet društva, društvena struktura, čovek i istorija. Autor, naravno, nije pretendovao na celovito izlaganje marksizma i njegovog značenja u modernoj istoriji nego samo na prikazivanje njegovih najznačajnijih socioloških komponenata.

Veoma je zanimljiv i deo posvećen metodama i tehnici istraživanja u savremenoj sociologiji, datim u povezanosti sa opštim pravilima naučne metodologije, pri čemu je Popović posebno razmotrio odnos između socioloških i opštih metodoloških principa. U stvari, to i nije deskripcija istraživačkog postupka, nego teorijska eksplikacija metoda u povezanosti sa društvenim orijentacijama istraživača.

Ako bismo hteli da ukratko ocenimo raspravu profesora Popovića i njegovu reinterpretaciju savremene sociologije, mogli bismo je nazvati sociologijom bez predrasuda, studijom koja veoma oštro, kritički, ali objektivno evaluira pokušaje naučnika da prevaziđu ograničenosti svog vremena i svoga društva, da se uprkos otporima u nauci ide dalje i d-

bije, da se pre svega u njenoj marksističkoj orijentaciji otkrije ona životvorna veza između prave revolucionarne teorije i društvene prakse, revolucije u sferi ideja i menjanja postojećeg sveta.

VLADIMIR MILANOVIĆ

Samoupravno angažovanje individualnih poljoprivrednih proizvođača i uloga Saveza komunista

(Studija Komisije za delovanje i razvoj SK na selu, Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1974, strana 324)

Početkom 1974. godine, povodom priprema za VII kongres SK Srbije, Komisija za delovanje i razvoj Saveza komunista na selu publikovala je (u izdanju Izdavačkog centra „Komunist") studiju *Samoupravno angažovanje individualnih poljoprivrednih proizvođača i uloga Saveza komunista,* čiji su autori članovi ove komisije.

Polazeći od činjenice da veći deo stanovništva SR Srbije živi od rada u poljoprivredi i na selu, da poljoprivreda i dalje ima podređen položaj u odnosu na druge privredne oblasti, da su društveni i samoupravni odnosi u njoj na nezadovoljavajućem nivou, SK kao preduslov svoga delovanja mora poznavati složene odnose na relaciji industrija — poljoprivreda i selo — grad.

Ovaj rad predstavlja pokušaj analize naše teorije i prakse u poljoprivredi, a posebno želi da pokaže dostignuća u ostvarivanju programskih zadataka i obaveza proisteklih iz Programa SKJ i Prve konferencije SKJ koji se tiču agrarnih pitanja.

Studija se temelji na anketi sprovedenoj 1972/73. godine po metodu uzorka u selima: Zmajevo, Trbušani, Vujetinci, Zaočani, Klenje, Rataje, Sremčica, Velika Moštanica, a sastoji se od sledećih poglavlja: (1) „Činioci podruštvljavanja u poljoprivredi" — Dr Miloš Tomin; (2) „Kooperacija kao samoupravni odnos i uloga Saveza komunista" — Dr Mihajlo Radić; (3) „Samoupravno organizovanje prometa u poljoprivredi" — Dr Petar Marković; (4) „Integracioni procesi poljoprivrede, industrije i prometa" — Mr Jovan Bogdanović; (5) „Samoupravni položaj individualnih poljoprivrednih proizvođača" — Dr Krsto Kilibarda; (6) „Uloga Saveza komunista u samoupravnom angažovanju individualnih poljoprivrednih proizvođača" — Vojin Todorović.

1. Studija „pod *podruštvljavanjem poljoprivrede* podrazumeva proces promena proizvodnih odnosa u njoj sa ciljem da se intenzivnim razvojem proizvodnih snaga u poljoprivredi stvori osnova za razvijanje socijalističke krupne robne proizvodnje". S obzirom na to da zahteva stalnu društvenu brigu, da je razvojni proces i da je višestrano složeno, „podruštvljavanje se ne može meriti procentima", već je ono „realnost čovekove reprodukcije". Pored ove konstatacije, činioci podruštvljavanja su morali biti predstavljeni i kvantitativnim jezikom, pa su posmatrani kroz: (1) ekonomsku snagu anketiranih; (2) tendencije reprodukcije individualnih gazdinstava (reprodukcija radne snage, reprodukcija zemljišnog poseda, reprodukcija sredstava za proizvodnju); (3) uticaj kooperacije na reprodukciju individualnih poljoprivrednih gazdinstava; (4) odnos prema vodoprivredi i korišćenju voda; (5) uticaj agrarne politike i politike Saveza komunista na podruštvljavanje individualnih poljoprivrednih gazdinstava.

Potvrđena je već od ranije poznata činjenica da uslovi ukupnog života vanpoljoprivredne delatnosti pružaju daleko veće garancije ekonomsko-socijalnoj sigurnosti pojedinca nego što ih pruža poljoprivreda. Seosko stanovništvo više nije homo-

geno (po zanimanju) s obzirom na to da uporedo sa poljoprivrednom delatnošću postoje i mnoga druga zanimanja. Pokazuje se da se od agrarnih delatnosti mogu reprodukovati samo gazdinstva čiji je posed veličine 5—10 ha. Manja gazdinstva stiču dopunske prihode iz vanpoljoprivrednih zanimanja i po karakteru su mešovita. Takva gazdinstva se mahom ne orijentišu na snabdevanje na tržištu, već na naturalno korišćenje svojih proizvoda, te smatraju da postoji dovoljnost elemenata njihove reprodukcije i po pravilu nisu zainteresovana za podruštvljavanje svoga rada i gazdinstva. Uslovi za specijalizaciju proizvodnje su na malim poljoprivrednim i na mešovitim domaćinstvima slabi. Anketa to potvrđuje podatkom da izuzetno mali broj poljoprivrednika ima više od 6 grla stoke, a takav je slučaj i sa svinjama (10 je maksimum).

Analiza položaja mlade radne snage na selu pokazuje da ona školovanjem želi da stiče dohodak van poljoprivrede, a da se prihodi tako stečeni ne ulažu u reprodukciju gazdinstva, već za izgradnju kuća, kupovinu nameštaja, podmirenje poreskih obaveza i podizanje opšteg standarda. Primećeno je neprestano interesovanje za moderne mašinske uređaje, što je svojevrstan trijumf nad tradicionalno konzervativnim i sumnjičavim seljakom kada su u pitanju tehničko-tehnološke inovacije. No, moderna sredstva (traktori, sejalice, kamioni) služe i za to da se vrše usluge drugima i tako napusti proizvodni rad na sopstvenom imanju, a još su po broju daleko od potrebnih (6% anketiranih ima traktor). Zanimljiv je stav poljoprivrednika o kooperaciji, koja se shvata više kao „pomoć individualnom poljoprivrednom gazdinstvu", što je „faktičko prelivanje dela društvenih sredstava na individualno gazdinstvo". Više od polovine smatra da društvena gazdinstva imaju veće ekonomske koristi od individualnih proizvođača i ne želi da uloži deo svoje imovine ili novčana sredstva u zadrugu. Izvestan stepen nesigurnosti u privređivanju, u plasiranju viškova, celokupan privredno-politički tretman i položaj poljoprivrede uslovio je da je jedan veći broj ljudi (24% ispitanih) izjavio da su „osrednje zadovoljni" odnosom društvene zajednice prema agrarnom pitanju, a „nezadovoljnih je 22%", dok je „veoma zadovoljnih" najmanje. Još je uočljivije da razlike u imovnom stanju ne utiču na istovetnost odgovora anketiranih, što je karakterističan rezultat „nedorečene agrarne politike" SK i izvesnih promašaja politike društvene zajednice.

2. Deo studije koji se odnosi na *kooperaciju kao samoupravni odnos* i *ulogu Saveza komunista* završava se posve kritičkim i otvorenim zaključkom: „na proučavanim područjima zapaža se ne samo nedovoljna rasprostranjenost i nedovoljna uključenost zemljoradnika u proizvodnji u kooperaciji, nego se primećuju i elementi njenog degradiranja. Zapravo niz elemenata organizacije i izvođenja ove proizvodnje nemaju karakter socijalističke samoupravne kooperativne proizvodnje". Kooperativni odnos se u našim uslovima pojavljuje u različitim oblicima (kupoprodajno servisiranje, kontrahiranje, kreditiranje sve do zajedničkog planiranja proizvodnje, realizacije zajedničkog proizvoda rada i raspodele srazmerno radnom doprinosu svakog učesnika), ali je njegova glavna karakteristika da se zasniva i razvija na samoupravljanju, obostranoj ekonomskoj ravnopravnosti i zainteresovanosti. A to mora rezultirati u podizanju produktivnosti rada.

Studija ukazuje i na neke druge momente: sa izvesnim izuzecima (1965—1971) smanjivao se broj kooperanata, obim kooperativne saradnje i nastupila je „100% predominantnost tzv. nerazvijenih oblika kooperacije (poslovna saradnja iz oblasti prometne faze procesa reprodukcije poljoprivrednog proizvoda)". Zajednička proizvodnja i raspodela je, na primer, u mačvanskom selu Klenju zastupljena sa 1,6% od ukupne primene kooperativnih oblika, ali je zato saradnja u robnom prometu izražena sa 93,2%. Slični su podaci i za druga mesta. Skoro preovlađujuću poziciju zauzimaju kvazikooperativni odnosi. Samoupravni položaj poljoprivrednika je izrazito nepovoljan. Delom se to može shvatiti i preko podatka da u selu Klenju ima od ukupnog broja stanovnika 90% poljoprivrednika, a da

ih u Zadružnom savetu ima 3,6%, u Upravnom odboru 0,8%, u Savetu radne jedinice kooperacije 1,6% i u Savetu vodoprivredne organizacije 2,0% od ukupnog broja članova! Isto tako, povoljniji ekonomski položaj u našim uslovima faze prometa i faze prerade od faze proizvodnje sirovina poljoprivrednog porekla dovodi do niza konflikata i neusklađenosti na planu razvoja društveno-ekonomskih odnosa u agraru. Nesumnjivo je da takvi uslovi „stavljaju jedne radne ljude u odnosu na druge u neravnopravne društveno-ekonomske pozicije", a „radni ljudi iz stalnog radnog odnosa u radnoj jedinici kooperacije često istupaju prema kooperantima kao prema nekim stranim poslovnim partnerima".

Analiza pokazuje da uloga SK nije zadovoljavajuća. To je značajan momenat koji utiče na razvoj novih proizvodnih odnosa i na proizvodnu snagu rada u poljoprivredi. „U sadašnjim uslovima i na ovom stepenu razvijenosti smetnje koje proističu iz zadržavanja poljoprivrede u lošijem ekonomskom položaju do kraja su subjektivističke prirode. Takve iste su i smetnje koje proističu iz parcijalnog i do kraja nepotpunog uključivanja zemljoradnika u kooperativnu proizvodnju i u samoupravne tokove našega društva. One čak imaju prizvuk sebičnosti i nastojanja za držanjem u podređenosti značajnog broja radnih ljudi u našoj poljoprivredi. Najvažnije je da se poljoprivredi obezbedi ravnopravni ekonomski položaj, odnosno jednaki uslovi sticanja dohotka", a u tome posebnu ulogu mora imati snažan politički angažman Saveza komunista.

3. Prilikom istraživanja *organizovanja prometa* nepobitno je utvrđeno da samoupravljanje kao temelj ravnopravnosti još nema zamaha u ovoj oblasti. Proizvođači poljoprivrednih proizvoda su bez svoje organizacije, nisu udruženi sa prometnim organizacijama, mada individualna gazdinstva šalju na tržište oko 50% ukupne vrednosti proizvodnje. U Klenju blizu 50% gazdinstava prodaje 2/3 svoje proizvodnje. U ovom selu 70% vremena samoupravni organi posvećuju otkupu i cenama. Najveći deo prometa se obavlja preko zadruga, a one vrše otkup samo onih proizvoda za koje ne treba posebna oprema za skladištenje (stoka i žito), što nije slučaj sa povrćem gde su neophodni moderni uređaji. Analiza pokazuje da proizvođači zahtevaju samoupravno organizovanje proizvodnje i prometa kroz udruživanje. Ne traže se više cene, već redovan otkup i stabilne cene. Kao glavni uzročnici za superioran položaj prometa navode se „špekulacije, veliki službenički aparat, slaba organizacija prometnog procesa, zakidanje trgovine". Jedini pravi izlaz nalazi se u shvatanju i ponašanju da su proizvodnja, tržišna raspodela, promet i potrošnja nerazdvojivi činioci jedinstvenog ekonomskog procesa.

4. U posmatranju *integracionih procesa poljoprivrede, industrije i prometa* studija polazi od napomene da i danas individualna gazdinstva odbacuju najveći obim poljoprivrednih proizvoda i da sadrže najveće proizvodne kapacitete. Međutim, industrijski način rada u poljoprivredi „razara ili preobražava postojeće ekonomske i socijalne odnose na porodičnim gazdinstvima i u njihovim domaćinstvima i sl. Uopšte uzevši, što je intenzivniji proces industrijalizacije privrede u celini, a posebno poljoprivrede, to je i veća prisutnost socijalno-ekonomskih diferencija u poljoprivredi i na selu koje su praćene socijalnim i ekonomskim posledicama". Mešovita gazdinstva, staračka domaćinstva, deagrarizacija stanovništva i problem zapošljavanja su izraz toga. Savez komunista mora uvažavati regionalne razlike i u skladu sa tim voditi svoju akciju. Ostvarivanje vitalnih interesa privrede i društva leži u ekonomskoj povezanosti individualnog poljoprivrednog gazdinstva sa društvenim sektorom. Ukoliko je ta veza jača, i to pre svega u proizvodnoj saradnji i u zaposlenosti članova domaćinstava u društvenom sektoru (mada se insistira i na kupoprodajnim odnosima), utoliko je podruštvljenost obeju sfera izražajnija. „U svakom slučaju, u onoj meri u kojoj se budu odvajali (individualni proizvođači) od dosadašnjih mnogobrojnih funkcija (proizvođač, trgovac, prerađivač i sl.), u toj meri će njihov rad biti produktivniji, a proizvodnja kompletnija." Naročito se insistira na integraciji poljoprivrednika sa proizvodnim i prerađivačkim organizaci-

jama društvenog sektora a manje sa privatnim organizacijama. Takva saradnja razvija međusobno uvažavanje interesa i pojačava samoupravne odnose. To je način i za saradnju [illegible] odnose sa privatnim ob-[illegible] [illegible] se do sada poljoprivredne [illegible] [illegible] kao [illegible] [illegible] [illegible] najveće količine [illegible] viškova. Ističe se potreba da se mogu predviđati prerađivačke organizacije i poljoprivredno-industrijski kombinati. One se organizuje [illegible] samo za neke poljoprivredne sirovine [illegible] i time podstiču specijalizaciju individualnog poljoprivrednog gazdinstva. Tako se obezbeđuje viša produktivnost, bolji kvalitet i stabilnost rada.

Stav anketiranih je: „kada se ostvari visoka [illegible] između individualnih proizvođača i društvenih preduzeća kroz razvoj specijalizovane robne poljoprivrede, [illegible] je da će se [illegible] [illegible] razlika između rada radnika u fabrici i rada individualnog poljoprivrednog proizvođača u primarnoj proizvodnji na njegovom gazdinstvu, a time i stvoriti [illegible] uslovi za samoupravno odlučivanje individualnih proizvođača u odlučivanju o svim bitnim pitanjima poljoprivredno-prehrambenog kompleksa". U tom smislu je neprihvatljiva teza da je samoupravna integracija ove celine stvar državnih mera a ne realnih interesa i potreba društva.

Na industrijalizacija poljoprivrede i njen sve izraženiji robni karakter otvaraju i specifična pitanja. Jedno od njih, staračka domaćinstva, bilo je poseban predmet interesovanja. Utvrđeno je anketom da poljoprivrednici imaju realan stav o svom položaju i da rešenje situacije vide u obezbeđenju penzije otkupom zemlje, u jačem obavezivanju dece da izdržavaju roditelje i u novčanoj pomoći starima.

5. Sagledavanje *samoupravnog položaja individualnih poljoprivrednih proizvođača* počinje konstatacijom da se on određuje time „koliki je samoupravni i socijalistički put njihovog mesta u društvu: da li su njihova društvena moć i uticaj samoupravno socijalistički formirani i da li se na tim osnovama upotrebljavaju; da li su uloge koje obavljaju, ekonomski položaj i ugled zasnovani na samoupravnim socijalističkim osnovama". Napominje se da privatna svojina može bitno da utiče na nesamoupravno angažovanje poljoprivrednika ukoliko pruža osnove za nesocijalističko obavljanje rada (špekulacije, dohodak bez rada, nedozvoljena trgovina i slično). Tada samoupravljanje biva degradirano. Kaže se da društveni ugled poljoprivrednika „nije na nivou njihovog društvenog značaja" i da postoji „nekorišćenje samoupravnih prava". Uočen je i napor u cilju određivanja pozicije žena u poljoprivredi. Iako se i one bave agrarnim poslovima, njihove inicijative, predlozi i kritike imaju mali uticaj. Konzervativni mentalitet u shvatanju uloge žena u poljoprivredi još uvek ima vanredno velik i negativan značaj. Podređen položaj u samoupravnim odnosima ima i seoska omladina. Pogotovu je to izražajno kroz poređenja sa političkim životom gradske omladine. Tako je u studiji konstatovan skoro direktan refleks nepovoljnog stanja nadgradnje i proizvodnog odnosa izazvan pretežno nepovoljnom i nerešenom situacijom materijalnih činilaca.

6. *Uloga Saveza komunista u samoupravnom angažovanju individualnih poljoprivrednih proizvođača* zbog iznetih činjenica dobija neprocenjiv značaj. Poštovanjem i razrađivanjem principa kadrovske politike obezbeđuje se da se u SK na selu biraju i da deluju vredni, pošteni i ugledni poljoprivrednici. Mora se stvarati „idejna i politička klima u kojoj će doći do izražaja progresivni ljudi i napredni proizvođači i oni koji mogu da unose svežinu i elan u rad organizacije SK. Mnoge veze između opštinskih komiteta i obrazovnih institucija sa seoskim organizacijama su bile labave, što je imalo negativnih reperkusija posebno na idejno-politički i društveno-ekonomski rad. S obzirom na to da se na selu poklanja velika pažnja ličnom primeru, ugledu i moralno-političkim kvalitetima ljudi, neophodno je da „Savez komunista obezbedi u praksi svoj ugled na selu i uticaj na individualne poljoprivredne proizvođače", što se mora odraziti i na celokupne društvene procese.

U skladu sa tim neophodna je i transformacija u strukturnom odnosu članstva SK. Taj odnos je sada izuzetno nepovoljan. Što je neko mesto bli-

že gradskoj sredini, u članstvu SK se nalazi manje individualnih poljoprivrednih proizvođača. Malo je i omladinaca poljoprivrednika u SK, a „žene individualni poljoprivredni proizvođači učestvuju u strukturi članstva Saveza komunista Srbije sa svega 0,6%". Izmena stanja u ovom pogledu (da socijalni sastav SK na selu odražava sastav stanovništva) jeste izvesna garancija za kvalitetnije utvrđivanje i ostvarivanje agrarne politike. Ali novom članstvu mora odgovarati i savremeniji i sadržajniji način rada za koji su zainteresovani poljoprivrednici. Bez bavljenja problemima poljoprivrednika nema ni poljoprivrednika u SK, a to je anketa jasno potvrdila.

Samoupravne institucije i društveno-političke organizacije na selu, a posebno SK, u toj svetlosti dobijaju poseban društveni tretman. Ukoliko njihovo prisustvo bude osetnije u rešavanju brojnih vitalnih pitanja komunalnog, zdravstvenog, privrednog, prosvetnog i sličnog karaktera, utoliko je veća i afirmacija ugleda i vrednosti SK. Članstvo mora nositi i uticati na klasnu sadržinu javnog angažmana SK, ali na selu tu prednost moraju imati direktni poljoprivredni radnici, a tek zatim ostali zaposleni i administracija. Od anketiranih članova Saveza komunista izjasnilo se da ne mogu uticati na rad opštinske konferencije i komiteta u sledećim procentima: Požarevac 54,8%, Prigrevica 70,0%, Batajnica 71,2%, Leskovac 76,7% i Rušanj — Velika Moštanica 78,6%. Ovo mogu biti vrlo instruktivni pokazatelji za dalje napore mnogih opštinskih organizacija u cilju prevazilaženja sadašnjih slabosti u oblasti poljoprivrede.

DRAGAN VESELINOV

Dr Nemanja Božić: Posleratna globalna strategija SAD

(Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1974, strana 218)

Jedna od tema koje zaokupljaju pažnju savremenog čoveka koji prati tokove međunarodnih kretanja je, svakako, položaj SAD u svetu i njihov odnos u svetskim zbivanjima.

Dr Nemanja Božić je u svojoj knjizi *Posleratna globalna strategija SAD* pokušao da prati taj odnos više sa vojnog aspekta obuhvatajući razdoblje od 1945. do 1970. godine. Autor detaljnije iznosi razvoj globalne strategije od Trumanove preko Ajzenhauerove do Niksonove doktrine kao kreatora njene političke strane i od Dalsove preko Maknamarine do Lerdove doktrine kada je u pitanju njena vojna strana.

Predmet uvodnog izlaganja knjige je sprega strategije i politike, njen istorijski nastanak i razvoj. Posmatrajući odnos strategija — politika, autor dolazi do zaključka da je taj odnos uvek bio u direktnoj vezi sa prirodom rata i mira: „Što rat biva sveobuhvatniji, podređujući sebi pod vidom ratnih priprema i politički, ekonomski i ostali život naroda i države u doba mira, to su razlike između strategije i politike kao ljudskih delatnosti manje. Što su granice rata i mira bliže jedna drugoj, to su same oružane snage ili vojska manje odlučujući činilac rata i mira."

Globalnu strategiju, koja se proteže na ceo svet, posle drugog svetskog rata imale su jedino SAD. Globalna strategija je sinteza strategije i politike, ili, još šire, vojne i državne politike u celini, kako to objašnjava dr Božić u prvom delu svoje knjige.

Nakon generalnih objašnjenja pojma globalne strategije autor u drugom delu knjige govori o strateškim doktrinama i globalnoj strategiji SAD.

Tri su osnovne strateške doktrine: suvozemna, vazduhoplovna i pomorska strategija — kako na Zapadu tako i u samim SAD.

Temelje suvozemne strategije je postavio Karl fon Klauzevic, koji je

prvi u svoje doba shvatio značaj i suštinsku prednost narodne vojske na osnovu opšte vojne obaveze nad plaćeničkom vojskom careva i kraljeva. Polazeći od iskustva Napoleonovih ratova, Klauzević je postavio svoju teoriju ratova.

Autor, međutim, ne razmatra Klauzevicevu teoriju rata, već se osvrće samo na one delove koji imaju značaj za strateške misli prvenstveno u SAD.

Vojni eksperti SAD su iscrpno koristili Klauzevicevu postavku da se cilj rata, kao društvene pojave, može postići kada jedne strana nastoji da porazi drugu u fizičkom smislu ili se zadovolji u psihološkom smislu.

Klauzevic razlikuje dve vrste rata: „pravi", čija je svrha da se protivnik pomoću sile fizički uništi, i ograničeni rat — da se protivnik silom psihički iscrpi. Za razliku od Klauzevica, vojni autori SAD ograničenom ratu pridaju poseban značaj.

U Klauzevicevoj teoriji rata mnogi u Americi traže odgovore na brojna pitanja koja se postavljaju pred njih.

Pomorskoj strategiji je posvećena veća pažnja tek u drugoj polovini XIX veka, a prva razmatranja nalaze se u delima Alfreda Tejera Mahana. Mahanovi temelji pomorske strategije se vezuju za rat i mir u doba kolonijalizma i imperijalizma. On je u svojim izučavanjima imao na umu samo međusobnu borbu velikih sila za premoć u svetu. Suština pomorske strategije, prema Mahanu, leži u tome da je težište rata na moru, a pomorska moć je sredstvo da jedna ili druga strana u ratu postigne stepen nadzora nad morima koji odgovara datom stupnju ratne tehnike. Zemlja koja teži takvoj moći mora da ima sledeće preduslove: ostrvski položaj, razuđenu i dugu obalu i broj vojnika prema veličini, srazmerno brojno stanovništvo koje je spremno da živi od mora, da narod bude trgovačkog duha i da vlade i vladine ustanove budu pomorskog duha. Govoreći o ovim preduslovima, Mahan je istakao značaj „kopnene baze" za dejstvo sile na moru. Važnost baze na kopnu za nadzor nad morima ne gubi svoj smisao ni u naše doba.

Tvorac vazduhoplovne strategije je Đulio Deut, čija je osnovna zamisao da oni koji budu vodili ratove, u godinama koje dolaze, moraju da napadaju iz vazduha, a da se brane sa kopna i na moru. Deutova teorija, bez mnogo uspeha u Evropi, tridesetih godina ovog veka bila je zvaničan i redovan predmet nastave u vazduhoplovnim školama SAD. Deutova doktrina je posle drugog svetskog rata bila važna polazna tačka za nuklearnu strategiju u prvom redu za SAD.

Karl fon Klauzevic, Alfred Tejer Mahan i Đulio Deut su, zaključuje dr Božić, „najviše nadahnuli posleratnu stratešku misao u SAD i ostalom svetu". Sva trojica su priznavala da ima više vrsta ratova i da ratovi mogu biti opšti i ograničeni. Oni su govorili i o ekonomskom i psihološkom ratu, o narodnim i sličnim ratovima.

U trećoj glavi autor piše o globalnoj strategiji SAD. Ona ima svoju političku stranu, koja se posle drugog svetskog rata podudarala sa politikom zaprečavanja „komunističkog sveta", i vojnu stranu, koja se poklapala sa nuklearnom strategijom u smislu odvraćanja od rata nuklearnim oružjem, pa čak i od rata uopšte.

Posle drugog svetskog rata SAD su se pojavile kao velesila prvog reda, nasuprot SSSR-u kao drugoj svetskoj sili. Bipolarna podela sveta: Istok — Zapad, hladni rat, koji je trajao do naših dana, menjao je svoje spoljne vidove, premeštao svoje težište iz jednog kraja sveta u drugi. Prema nekim američkim autorima, osnovni uzrok hladnog rata ležao je u nastajanju većeg broja socijalističkih zemalja i u njihovoj povezanosti sa SSSR-om. Međutim, dr Božić ističe da vojni i državni aparat SAD u tom periodu nije posvećivao pažnju samo vojnom prisustvu SSSR-a u Istočnoj Evropi, već, ako ne i više, i u Iranu, Severnoj Koreji, zatim građanskom ratu u Grčkoj. Autor ukazuje i na to da je „hladni rat" pre 1948. i 1949. godine već imao svoju malu istoriju, a pedesete godine (Kina — pobeda njene socijalističke revolucije i rat u Koreji) prerastao je u „razbuktavanje vatre".

Prema tvorcima globalne strategije, kojima nije bio pred očima samo direktan protivnik SSSR, politika se morala kretati u više pravaca: obnova ratom opustošene Zapadne Evrope bila je zadatak broj jedan, bez čega ona ne bi mogla biti značajniji ideološko-politički saveznik SAD; glavni saveznik SAD u drugom svetskom ratu, Ujedinjeno kraljevstvo je takođe izgubilo moć velike sile, tako da se politika SAD morala pretvoriti u intervencionizam u svojoj globalnoj strategiji; uzdrmanom kolonijalizmu posle drugog svetskog rata SAD, kao vodeća sila Zapada, morala je ranije ili kasnije da nađe adekvatan odgovor. S druge strane, vojna i ostala moć SSSR-a, kao i NR Kine i ostalih socijalističkih zemalja, bila je u stalnom porastu, a to je, ističe dr Božić, uticalo na suštinu političke strane globalne strategije SAD posle drugog svetskog rata.

Pre potpunih strateških doktrina u SAD je nastala politika zaprečavanja, koja je uticala na globalnu strategiju ove zemlje do naših dana. Tvorac politike zaprečavanja je George Kennan, prema kome SAD, koje imaju atomski monopol, treba da stavljaju SSSR uvek pred jedan te isti izbor: ili potpun raskid ili veća umerenost i spremnost na nagodbu sa SAD i celim Zapadom u glavnim međunarodnim pitanjima.

Analizirajući stavove globalne strategije SAD od Trumana do Niksona, autor izvodi zaključak da je ona imala jednu zajedničku crtu, to jest tvorci globalne strategije su polazili od pretpostavke da se posleratni odnos snaga u svetu, samim tim i između SAD i SSSR-a, u međuvremenu nije bitnije menjao, što je uticalo i na spoljnu politiku vlade u Vašingtonu. Zbog toga je globalna strategija SAD u celom razdoblju posle 1945. godine bila u znaku intervencionizma, koji je bio primenjivan naročito u doba Trumana i Ajzenhauera. Trumanova doktrina je isticala da će SAD vojnim i političkim sredstvima kojima raspolaže štititi posleratni *status quo* između „slobodnog" i „komunističkog" sveta, a Ajzenhauerova — da će braniti *status quo* unutar samog „slobodnog sveta".

Dolaskom Niksona 1969. u Belu kuću Savet za nacionalnu bezbednost je insistirao na potrebi prilagođavanja politike zaprečavanja novonastalim odnosima. Polazne tačke Niksonove doktrine, kako ih je autor sažeo, jesu: (1) odnos snaga u svetskim razmerama proistekao iz drugog svetskog rata pripada prošlosti; (2) odnos snaga u svetu, kao krajnji ishod društvenih i drugih kretanja, a ne samo puke ravnoteže sila u međunarodnoj zajednici, zaključno sa šezdesetim godinama za tvorce globalne strategije je u prvom redu bio signal da tim promenama same SAD moraju prilagoditi svoje osnovne postavke, računajući s tom činjenicom na srazmerno dug rok. Osnova na kojoj je Nikson gradio međusobne veze SAD sa savezničkim zemljama bila je „koncepcija partnerstva".

U daljoj analizi dr Božić naglašava da je Niksonova vlada nameravala 70-tih godina da uredi svoje odnose sa „slobodnim svetom", a prvenstveno sa Zapadnom Evropom i Japanom, na osnovu načela ravnopravnosti, s tim što bi SAD imale obavezu da održe korak sa SSSR-om u najsavremenijem strateškom naoružanju, a ostale, „prijateljske i savezničke" zemlje, u konvencionalnom oružju. SAD bi jamčile odbranu u slučaju „masovnog" nuklearnog napada na njih, dok bi one u svemu ostalom bile upućene na sopstvene oružane snage. Međutim, problem nije, kako konstatuje autor, u samoj granici do koje SAD hoće da se rasterete klasičnog naoružanja u želji da se usredsrede na strateška oružja i na nametnu SSSR-u još bržu trku u naoružavanju, već u tome što zemlje „slobodnog sveta" nisu ni u načelu ni u pojedinostima spremne da prihvate da tu granicu vlada u Vašingtonu sama određuje. To će, svakako, biti tema daljih pregovora u NATO-u u godinama koje dolaze.

Pažljivom analizom doktrina poznatih američkih vojnih eksperata dr Božić je u svojoj knjizi pokušao da odgovori na pitanje odnosa konvencionalnog i nuklearnog oružja u mogućem ratu našeg doba. Trumanova vlada je krajem 40-ih godina imala predstavu o posleratnom atomskom monopolu kao apsolutnoj činjenici, što nije odgovaralo stvarnosti. Mono-

pol je bio privremen jer je SSSR već 1949. godine raspolagao atomskim oružjem.

Na poslednjim stranicama knjige autor se osvrnuo na geostrateški značaj Sredozemlja kao okosnice suvozemnih, pomorskih i vazdušnih puteva koji u miru i u ratu čine unutrašnje linije vojnih saveza duž južnog ruba Evroazije. Geostrateški značaj tih linija u doba nuklearnog oružja, ako nije veći, nije ni manji nego što je bio u vreme kada je „klasična" strategija bila na vrhuncu svoga razvoja, zaključuje autor.

JELENA STUPAR

Valter Benjamin: Eseji

(„Nolit", Beograd, 1974, strana 324)

Delo Valtera Benjamina pobuđuje podjednako intenzivnu radoznalost savremenika već pune dve decenije. Otkako su, 1955. godine, pod Adornovim nadzorom, izdata dva toma Benjaminovih spisa, oni neprekidno izazivaju interesovanje savremenika, čas kao klasični tekstovi koje više hvale i citiraju nego što ih čitaju, čas, opet, kao pomodna filosofska literatura koju tumače i oni koji je ne razumeju, ili je do kraja ne razumeju upravo oni koji je najviše tumače.

Ovakva, ne sasvim obična sudbina Benjaminovih spisa primerena je, na neki način, njihovoj osobenosti. Benjaminova misao, rasuta na najrazličitije oblasti ljudskog znanja i delanja, izmiče uobičajenoj klasifikaciji i definicijama. I upravo u toj posebnosti koja se ogleda u nesvodljivosti na postojeće pojmovne strukture, nasleđene iz istorije filosofije, krije se, čini nam se, trajan vitalitet Benjaminovih tekstova. Pažljiv i radoznao čitalac naći će u njima dragocen podsticaj za svoju misao, iako će teško naći potpuniji odgovor na bilo koje pitanje. Čak i u slučajevima kad je pokušao da izgradi neku ambiciozniju celinu — kao u delu o poreklu nemačke tragedije — Benjaminove misli ostale su dragocenije kao putokaz nego kao gotov rezultat.

Benjamin je, u svakom pogledu, bio filosof protiv struje: kao što je prezirao grandiozne filosofeme na čijem završetku stoji uzaludnost i potreba ponovnog mišljenja, tako je odbacio i tematiku klasičnog filosofiranja i uobičajeni filosofski žargon, nazivajući ga „podvodačkim jezikom".

Fragmentarnost Benjaminovog filosofiranja, o kojoj se često govori, nije bila posledica nemoći da se tema iscrpi, da se istraže svi njeni aspekti — ona je postala princip samog mišljenja. Nepoverljiv prema završenim misaonim celinama, u kojima kao da je naslućivao ustupak jednoznačnosti i nepromenljivosti mitskih struktura, Benjamin je nastojao da u svojem mišljenju neprekidno održava onaj unutrašnji napon i aktivitet koji je Adorno nazivao „dijalektičkim negativitetom", a Breht, govoreći o Benjaminu, humorom „koji mu nije dao da nešto kao red... misli bez nereda". „Bilo mu je jasno, veli, dalje, Breht, da se neposredno u blizini najvećeg reda zadržava najveći nered, išao je tako daleko da je čak rekao: na jednom istom mestu."

Ne pristajući na određenu tehniku i formu filosofiranja, Benjamin se nije odrekao sadržaja koji su u bliskom susedstvu, uobičajenih sadržaja: filosof po vokaciji, ali bez filo-

sofskih ambicija u tradicionalnom smislu, nije prestajao da zadaje nevolje mnogima koji su imali nameru da, po svaku cenu, odrede prirodu njegove duhovne aktivnosti. Adornu je to, izgleda, ponajbolje uspelo: on je Benjamina nazvao esejistom, čime je odredio formu njegovih spisa, a definišući esej kao „sposobnost da se istorijsko, manifestacije objektivnog duha, „kultura", posmatraju kao da su priroda" — odredio je i njihovu temu.

Nije slučajno što je Benjaminu esej kao forma bio najbliži: za „rafiniranog literatora", kako je nazivao samog sebe, forma eseja bila je gotovo prirodan oblik izražavanja, oblik u kojem je najuspešnije mogao da obelodani svoju filosofiju, koja se, po Adornu, „za njega sastojala iz kritike i komentara". Esej je, dakle, za Benjamina bio forma, ali i postupak, metoda filosofiranja.

Kad bi se htelo odrediti područje Benjaminove filosofije, onda je ono, zaista, najbliže filosofiji kulture. Na tom području Benjaminova misao kretala se između politike i metafizike, teologije i materijalizma, mita i modernog osećanja sveta, pružajući uvek nove dokaze o svojoj svežini i produktivnosti.

Iako usmerena gotovo na čitavo područje kulture, Benjaminova misao bila je okrenuta ponajviše umetnosti i istraživanju umetničkih sadržaja. Polazeći od Marksove kategorije robnog fetišizma i od Hegelovog pojma „druge prirode", kao opredmećenosti ljudskih odnosa, otuđenih od samih sebe, Benjamin je pretpostavio postojanje istine u umetničkim delima koja je čestom „upotrebom" ovih dela postala nerazgovetna, neprepoznatljiva. U svom možda najdubljem tekstu, u studiji o Geteovom *Izboru po srodnosti*, Benjamin objašnjava o kakvoj je upotrebi reč: svaka je generacija, veli on, čitala ovaj Geteov roman da bi u njemu našla utehu ili potvrdu sopstvenog iskustva, a ne da bi saznala suštinu samog dela, njegovu „istorijsku istinu". Ona, ta istina, ostaje u samom delu, izazivajući, bezuspešno, savremenike da izmene svoj nestvarni svet.

Ali, i taj izazov, vremenom, slabi, a publika, čestom upotrebom dela za pokriće subjektivnog iskustva, sve manje određeno uspeva da artikuliše zahtev za promenom. Tek je onaj koji delo interpretira u stanju da ponovo otkrije „jezgro" dela i njegovu, u suštini utopijsku, poruku da svet treba menjati.

Benjaminova estetika predstavlja svojevrstan spoj aktivističke misli i fenomenološkog metoda: nastojeći da, na nivou istraživanja umetnosti, pomiri akciju i kontemplaciju, revolucionarni sadržaj Marksove misli i estetizantnu destrukciju stvarnosti, na koju je naišao kod svojih omiljenih pisaca, Bodlera, Prusta i Kafke, Benjamin je ostao na pola puta, zagledan u budućnost očima prošlosti, — baš kao onaj anđeo na čuvenoj Kleovoj slici: *Angelus novus*.

Kategoriju budućnosti u Benjaminovo mišljenje uvela su, bez sumnje, Marksova dela. Uticaj Marksove misli na Benjamina nikada nije bio sporan, iako ne bi trebalo da bude sporno ni to da taj uticaj nije jedini prema kojem je Benjamin bio otvoren.

Benjamin je Marksa čitao dvojako: usvajajući njegovu materijalističku dijalektiku — sebe je smatrao „istorijskim materijalistom" — i pokušavajući da razvije neke političke implikacije Marksove misli.

Za Benjamina je materijalistička dijalektika bila „na noge" postavljeno tumačenje teoloških tekstova: Benjamin je, naime, u mladosti, pod uticajem svoga prijatelja Geršoma Šolema, značajnog istraživača tekstova *Kabale*, i sam proučavao jevrejske teološke spise, impresioniran, naročito, talmudskim učenjem o 49 stupnjeva smisla svakog mesta u Tori. Ova „hijerarhija smislova" bila je, svakako, početni impuls za razumevanje Marksove destrukcije „pseudokonkretnosti", čije konsekvence, međutim, Benjamin nije bio voljan da do kraja prihvati.

Primenjujući materijalističku dijalektiku na istraživanje književnih sadržaja, Benjamin je pokušavao, govoreći jezikom savremenih strukturalista, da otkrije „strukturu znanja" francuskog XIX veka, da ispita odnos reči i stvari, pevanja i mišljenja, materijalne i simboličke proizvodnje u epohi koja je neposredno prethodila njegovoj, verujući, pri

tom, da je to način da i svoju epohu razume bolje i potpunije.

Ono što horizont Benjaminovog mišljenja čini bitno širim od Fukoovog, na primer, za čiju bi se „arheologiju znanja" moglo reći da je izvedena iz Benjaminovog glavnog i nedovršenog dela o pariskim pasažima, jeste upravo uviđanje temeljnih odnosa u kojima se stvaraju određene duhovne strukture. „Formi novog proizvodnog sredstva kojom, u početku, još uvek vlada forma onog starog, pisao je Benjamin, odgovaraju u kolektivnoj svesti slike u kojima se Novo prepliće sa Starim. Ove slike su uzorne slike i kroz njih kolektiv nastoji da ukine, ali i da preobrazi, nedovršenost društvenog proizvoda i nedostatke društvenog poretka proizvodnje. Pored toga, u ovim uzornim slikama pojavljuje se i snažna težnja za odvajanjem od Zastarelog — to će reći: od nedavno prošlog... U snu, u kojem se svakoj epohi u slikama pojavljuje pred očima epoha koja joj sledi, ova poslednja ovenčana je elementima praistorije, a to će reći, besklasnog društva. Iskustva ovog društva, čija je ostava u nesvesnom kolektiva, stvaraju, prožimajući se s Novim, utopiju koja ostavlja tragove u hiljadama konfiguracija života, od trajnih građevina do prolaznih moda."

Slike o kojima je reč Benjamin je nazivao „dijalektičkim slikama" i one, kao „objektivne kristalizacije istorijskog kretanja" (Adorno), predstavljaju svojevrstan pokušaj prodora dijalektičke misli u strukturu svesti jedne epohe.

Na planu teorije Benjamin je visoko uvažavao Marksove stavove i sam ih je razrađivao u svojim filosofski intoniranim radovima. Iako je njegovo opredeljenje za Marksovu misao bilo, prema sopstvenom priznanju, jedan vid otpora građanskoj filosofiji njegovog vremena, Benjamin nije Marksa polemički interpretirao, već je nastojao da u svojim tekstovima, posvećenim umetnosti i politici, svestrano razvije suštinu i metodsku usmerenost Marksovog mišljenja.

Kad su u pitanju političke implikacije Marksove misli, Benjaminov stav bio je manje određen i nikako jednoznačan. Benjamin je, naime, smatrao da je „politizovanje sopstvene klase jedino delovanje koje sebi može da odredi revolucionar iz građanske klase koji piše": pošto nije bio „revolucionarni marksista" koji bi prizivao revoluciju koju će izvršiti radnička klasa — iako ga upravo takvim smatraju, danas, neki „levi" intelektualci u njegovoj domovini — Benjamin je u trenutku sve žešće fašizacije svoje zemlje nastojao da „politizira" svoju klasu i sredinu u kojoj je delovao ukazujući na opasnosti koje prete od nacional-socijalističke pomame.

U nizu ovakvih „osvešćujućih" tekstova najpoznatiji i najcitiraniji je, bez sumnje, onaj koji raspravlja o revolucionarnoj funkciji književnosti: *Pisac kao proizvođač*. U ovom tekstu, koji pokreće značajna pitanja takozvane leve književnosti u buržoaskom društvu, Benjamin je razvio misao da „odlučujući kriterijum revolucionarne funkcije književnosti leži u meri tehničkog napretka koji vodi promeni funkcije umetničkih dela, a time i duhovnih proizvodnih sredstava". Zalažući se za stvaranje takvih umetničkih formi koje će omogućavati izražavanje pravilnih političkih tendencija, Benjamin je Brehtovo epsko pozorište posmatrao kao dosad najrazvijeniju formu politički angažovane književnosti, ističući otvorenost epskog teatra prema aktuelnom političkom sadržaju, a naročito svoje poverenje u probitačnost njegovog političkog uticaja na mase, na njihovo razumevanje suštine klasne borbe i svog interesa u njoj.

U ovom tekstu, u kojem je praksa mlade sovjetske književnosti poslužila kao model, a stavovi Trockog i Aragona o ulozi književnosti u revolucionarnom preobražaju društva kao teorijska osnova, Benjamin je pokušao da opiše mogućnost delovanja književnosti na stvaranje „ideje" epohe ugrožene apokaliptičnim sablastima fašizma.

Benjamin se bavio teorijskim problemima književnosti i njenog odnosa prema (političkoj) stvarnosti, ali i tekućom književnom kritikom. Iako je u novinsku književnu kritiku ušao „na velika vrata", pošto mu je Hofmanstal objavio studiju o *Izboru po srodnosti*, što mu je omogućilo da

svoje recenzije objavljuje u centralnim listovima, Benjamin je, ipak, ostao marginalna ličnost nemačkog književnog života.

Biće da je Benjaminovoj neupadljivosti u ovom domenu stvaralaštva najviše doprineo njegov pomalo osobenjački ukus, ali, svakako, i nesposobnost — ili je to bilo pomanjkanje prave strasti — da deluje u duhu maksime koju je, inače, rado citirao, a koja veli da je „književni kritičar strateg u književnoj borbi". Benjaminova strategija u toj borbi nije bila uzorna: propuštao je da zabeleži mnoga značajna nova dela nemačke i evropske savremene književnosti, ali se zato trošio pišući o beznačajnim ili osrednjim ostvarenjima; u svojim kritikama često je ispoljavao mrzovolju i netrpeljivost prema ljudima od talenta, tobože, u ime neke političke principijelnosti koja niti je bila postojana niti se, često, umela izdići iznad nivoa „komesarske estetike", inspirisane, po svoj prilici, književno-političkim tekstovima Trockog.

Pišući o odnosu književnosti i revolucije, Benjamin je verovao da radi za stvar ove potonje, iako joj je svojim apartnim stavovima ponekad i odmagao. Njegovo odobravanje revolucionarnih kretanja bilo je uslovno: za Benjamina je radnički pokret bio pre svega vid otpora fašizmu, u ime slobode i ljudskog dostojanstva, a tek u drugoj instanci izraz istorijske težnje za promenom strukture društva. Iako ga, danas, mnogi smatraju za revolucionara *par excellence*, Benjamin, zapravo, nikad nije prestao da bude „saputnik" revolucije, zainteresovan više za „revoluciju duha" nego za radikalnu izmenu materijalnih uslova života.

Filosof i kritičar, marksist i „slobodan mislilac", u boljem smislu ove reči, Benjamin je evropskoj kulturi ostavio u nasleđe zanimljivo i raznovrsno delo čija vrednost kao da, s vremenom, raste. U tom „starenju" i zrenju Benjaminove misli kao da se odslikava i sazrevanje savremene kulture, koja, u traganju za sopstvenim identitetom, u Benjaminovim spisima traži i, vrlo često, nalazi odgovore na mnoga pitanja, a još češće i sama pitanja.

BRANISLAV MILOŠEVIĆ

Anri Lefevr: Antisistem

(„Radnička štampa", Beograd, 1973, strana 188)

Knjiga *Antisistem* je naša verzija francuskog izdanja *Ka kibernantropu — protiv tehnokrata*, koja je prvi put izašla 1967. godine u Parizu (pod naslovom *Pozicije: protiv tehnokratije)* i doživela nekoliko izdanja. U saglasnosti sa autorom, iz poslednje verzije izašle 1971. godine izostavljen je treći deo („Antropi ili kibernantropi") i kraj („Kvazizaključak"), pa je tako nastalo delo sa našim naslovom: *Antisistem*. Knjiga predstavlja celovitu teorijsku kritiku strukturalizma i sistematizma, čiji je najznačajniji predstavnik M. Fuko, i strukturalističke verzije maksizma (L. Altiser), kao teorijskih osnova tehnokratizma i tehnokratske ideologije, kojoj Lefevr prilazi sa svojih marksističkih pozicija. U dva dela („Tehnicizam i svakodnevnost — delovi jednog manifesta o mogućem" i „Antisistem") i u devet poglavlja Lefevr provlači svoju osnovnu misao: protiv dogmatizma svake vrste i raznih teorijskih oblandi prinuda i prinudnog, ka slobodi kao čovekovoj osnovnoj odlici.

U poglavlju u kome se trudi da razbije mitove o tehnokratiji Lefevr je dobro uočio promene nastale u društvu razvojem tehnike do nepredvidljivih razmera, kao i njihove posledice — masovno (potrošačko) društvo i masovnu (potrošačku) kulturu. Sve prateće pojave potenciraju svojevrsnu nerazumnost društva koje pretenduje na apsolutnu racio-

nalnost. Serija otuđenja, od predmeta-kralja do diktature automobila koja produbljuje unutrašnje diferencijacije i daje ključ za socijalnu hijerarhiju u ovom industrijskom i tehničkom društvu, samo još više potiskuje čoveka u drugi plan. On je negde u „provaliji" između ogromnih mogućnosti tehnike i interesa velikog kapitala. Lefevr na to dobro ukazuje kritikujući ujedno i radničke pokrete Zapada koji su naseli monopolskoj „caki" kapitala da osnovni problem društva, klasni problem, zameni sebi odgovarajućim — potrošačkim. Svakidašnjica je napuštena i njom se niko ne bavi, kaže Lefevr, kritikujući današnju sociološku misao. Danas bi se, po njemu, prava društvena racionalnost mogla uspostaviti jedino ako bi se svi potencijali tehnike stavili u službu svakidašnjeg života i pre svega čoveka. No, izgleda da za njega nema mesta u ovako organizovanoj civilizaciji.

Osvrćući se na preovlađujuće mišljenje o tehnokratiji kao vladavini „čiste" tehnike, Lefevr odbacuje takve stavove koji su, kako kaže, ideološki jer je tehnokratija još uvek u službi politike i u ulozi izvršioca koji, doduše, stvara programe i planove, ali ih politička vlast još uvek odabira. Posledice takvih mitova o tehnokratiji su teške i treba ih otkloniti. Ljudi za sve greške i neuspehe počinju da zameraju tehnici, što, opet, odgovara drugima, i to onima koji organizuju otuđenu svakidašnjicu i odlučuju o načinu potrošnje.

Možda i samim pojmom svakidašnjice Lefevr doprinosi da se takođe zanemare osnovne socijalne suprotnosti savremenog zapadnog sveta, ali je nesumnjiva njegova dobra namera da bar taj nivo društvene stvarnosti otrgne iz ruku političkog odlučivanja — put ka učešću u upravljanju. Ali zato nam se čini da neoprostivo greši kad ostavlja mogućnost za Vinerovu hipotezu o homogenizaciji društva, i to pre tehnikom i tehnicizmom („mašine su svuda iste i logične") nego drugim, pa i socijalnim „intervencijama" (on tu nabraja intervencije državne vlasti, verskih i društvenih ideologija). Da bi se dospelo do stanja kada bi postojale samo razlike između gradova i njihove okoline, između zemalja, između polova, između nivoa stvarnoga, kako misli Lefevr, čini se da pogotovu zapadno društvo mora da pregrmi još mnoge socijalne bure i potrese.

Razmatrajući probleme odnosa svakidašnjice i sreće, odnosno probleme otuđenja današnjeg čoveka i njegove „racionalno organizovane svakidašnjice", Lefevr zalazi malo i u sociopsihološke i psihološke vode pozivajući u pomoć neke frojdovske pojmove: želja, zadovoljstvo, potreba, seks. On se, doduše, jasno deklariše da prihvata samo klinički deo psihoanalize osporavajući svaku frojdovsku antropologiju, ali neke psihoanalitičke instrumente pretpostavlja sociološkim.

U toj zbrci prinudnog, ograničavajućeg za čoveka, kao što su trgovačke i reklamne aparature, „princip stvarnosti" nasuprot principa zadovoljstva i drugo dejstvuje čitav mehanizam za suzbijanje, koji kao neko rešeto propušta samo ono što „sistem" dopušta. To je srž represivnog društva. Čak se, primećuje Lefevr, u tom kontekstu i jezik u vidu govora i pisma ozvaničenog od strane vlasti pojavljuje kao sastavni deo prinude i njen instrument.

U svakom slučaju, novo je i pažnje vredno Lefevrovo dublje poniranje u nedovoljno istražen fenomen *svakidašnjice*, i to sa aspekta otuđenja i dehumanizacije društva, naročito na Zapadu, kao i razbijanje mitova o tehnokratiji, ukazivanje na njenu pravu suštinu i štetnost. Možda ima malo i preterivanja kada se svakidašnjica čak uzdiže na nivo suštinske karakteristike čoveka između već poznatih antropoloških svojstava: sapiens, faber, ludens, ridens itd. Veoma instruktivno je i ukazivanje na neke od zabluda, naročito u odnosu svakidašnjica — slobodno vreme. Turističke agencije lansiraju, na primer, reklame o putovanjima sa ciljem „zaboravljanja svakidašnjice", dok u stvari takvo još neslobodno „slobodno" vreme samo produžuje ovakvu svakidašnjicu kakva je danas.

U delu knjige koji je najznačajniji i po kome je knjiga i dobila ime Lefevr vrši kritiku panstrukturalizma i ukazuje na opasnost od ekstrapolacije ovog pojma u ideologiju (filozofiju). Svedoci smo sveopšte po-

pularnosti, čak bi se reklo — *fetišizma sistema*. Više nije dovoljno izvući teme i probleme, već problematiku, celinu skladno povezanih problema i pojmova — sistem. Lefevrova je zasluga što razloge takvoj „modi sistematizacije“ ne traži u teorijskoj oblasti, kako bi se na prvi pogled moglo učiniti, već u ideološkoj oblasti i životnim interesima jednog socijalnog sloja koji bezuspešno teži da dobije status društvene, pa i vladajuće klase: tehnobirokratije. Za svoje vrhunsko načelo takav sloj proglašava racionalnost, planiranje, sistem. Ovi veoma važni stavovi daju pravu ideološku boju strukturalizmu.

Istorijat pojma „sistem“ — koji potiče iz muzike i označava uzajamni sklad (harmoniju oktava), odakle je prenet u grčku filozofiju oko VI veka pre n. e. i tu se adaptirao preko elejaca i Heraklita — pokazuje da se tendencija sistematizacije danas najizraženije manifestuje ne na planu filozofske spekulacije, već na posebnom epistemološkom polju: u lingvistici. Opasnost postaje veća što teorijska „moda“ strukturalizma i sistematizacije postaje doktrina i do te mere se dogmatizira da njene ambicije rastu. Vrhovni cilj je, možda, realizacija ideologije takvog sistema u kome bi ljudi bili svedeni na neznatne uloge. Formula tako realizovanog sistema bi bila: „država + planiranje + uopštena kvalifikacija + prenošenje ljudskih masa na perforirane kartice“. I tu bi bilo mesta za intervenciju dijalektičkog materijalizma. Sama kategorija sistema, na to Lefevr nedovoljno upozorava, odnosno kategorija kanona, jednog, strukture je antidijalektička, pozitivistička kategorija, koja okoštava ono što je marksizam dijalektikom hteo da relativizira: etablišman građanskog društva i sve što se protivi razvoju i kretanju. Taj momenat direktnog konfrontiranja strukturalizma i marksističkog učenja je mogao biti jače istaknut. Marksistička teorija otuđenja, ideja o revoluciji, pa prema tome i suština marksizma, pokazuju se kao prepreke za realizaciju filozofije sistema. Sistem, pak, koji se nudi je sistem odsutnosti, odsutnosti pre svega čoveka.

U veoma korisnoj kritici sistema Lefevr se osvrće na neke tvrdnje K. Levi-Štrosa, M. Fukoa i L. Sebaga o značaju lingvistike kao uzora društvenih nauka, o govoru kao sistemu koji određuje društvo, pa čak i položaj članova svakog društva u njemu itd. On prihvata ideju Levi-Štrosa da metod lingvistike može da bude uzor za društvene nauke, ali uz izvesne rezerve. Te rezerve se odnose pre svega na način korišćenja sistema, ne kao metodološkog sredstva ili instrumenta, već kao epistemološkog, bolje rečeno, dogmatski fundiranog oblika, kao određenog znanja potpuno usvojenog i van spora. To saznanje, po strukturalizmu, oslobođeno je svake slučajnosti, ideologije ili uslova — apsolutno saznanje. Gubi se smisao ideje o prelasku iz nužnosti u slobodu, što je — kako kaže Lefevr — „smisao ljudskog i istorije“ i filozofski se (sistematizovano) brane prinuda, *zakoni* i *norme*. Zbog svega toga Lefevr koriguje Štrosa tako što lingvistiku i njena saznanja prihvata kao metodološka uputstva, a ne kao epistemološki uzor.

Strukturalisti prave i logičku grešku svodeći drveće na ideju drveta (u smislu na koji je ukazao još Marks), a kod Levi-Štrosa i njegove škole prisutna je „čudna, gotovo manijačka sklonost prema nepokretnom, prema tabeli, prema tabelarnom pregledu“. Na taj antidinamizam i nedijalektičnost mora se posebno skrenuti pažnja. Umesto da traže nedostatke takvih kalupa da bi dokučili kretanje, oni ga time poriču. Jer ima pravo Lefevr kad kaže: „Epistemološki uzev, zatvorena tabela može se pozivati na sebe i ni na šta drugo.“ To i čini naročito strukturalista i lingvista M. Fuko u svojim postavkama. Kod njega se govor i govorni jezik pozivaju sami na sebe. Sadržina je odstranjena. Marks je, međutim, kako podseća Lefevr, pokušao da utvrdi na šta treba da se poziva naučni govor da se ne bi sam oko sebe okretao i da bi imao neku sadržinu, da bi se mogla utvrditi istovetnost naučnog i revolucionarnog govora. I nedvosmisleno je utvrdio da proizvodni odnosi čine jezgro prakse, suštinu društvenih aktivnosti. Međutim, likvidatori marksizma, ideolozi sistema (M. Fuko i strukturalisti) govornom krutošću pokušavaju da ga odstrane svodeći ga na misao Adama

Smita i Davida Rikarda. To je trenutak, naglašava Lefevr, da se pokaže pravo lice strukturalizma i da se neki računi sa njim srede. „Dogmatizam strukture i sistema prelazi u prilično zaprepašćujući idealizam. On okreće svet naopako starim, dobro poznatim postupkom. On smatra društveni život tvorevinom govornog jezika, umesto da govorni jezik shvati kao tvorevinu društva. On veruje da su i ostale oblasti običan rezultat govornog jezika; on stavlja reči ispred i iznad stvari i dela."

Lefevr zatim kritikuje verovanje u postojanje *jednog* sistema. Moderno društvo je sastavljeno od velikog broja grupa, pojedinaca, agenasa i delimičnih sistema (potcelina, podsistema), bez obzira na njihove nazive: pravni „sistem", fiskalni „sistem", školski „sistem" itd. U svemu tome, pak, ne krnje se niti potiskuju velike grupe i klase koje kroz podsistem deluju. I, pre svega, pri tom se ne isključuju vlasnički ni produkcioni odnosi. On dalje kaže da je svaki podsistem čas sredstvo, čas cilj za ovu ili onu grupu koja pokušava da se njime posluži ili učvrsti. Uostalom, pita se Lefevr, „kako shvatiti sistem, odnosno podsistem bez kritičkog odstojanja, bez ulaska i izlaska, bez otvora, pa prema tome i bez dvostruke kritike (unutrašnje i spoljašnje)". Tačno je i njegovo mišljenje da „dogmatska teza o jedinstvenom sistemu pre otkriva želju za sistematizaciju nego saznanje".

Naravno, Lefevr ne poriče ni zasluge ni doprinos lingvistike, etnologije i psihoanalize u otkrivanju nekih unutrašnjih čovekovih „nesvesnih struktura" i u kompleksnijem upoznavanju njegovog bića. Međutim, onde gde počinje težnja (želja za vlašću transponovana na teorijski nivo) ovih nauka da drugim naukama i oblastima života nametnu sveopštu sistematizaciju, tamo počinje njihov krah.

Sociologija je tu da ukaže da društveni sistemi i podsistemi ne nastaju samo na osnovu formalnih uzročno-posledičnih veza sa ciljem racionalnog povezivanja i ravnoteže, već svaki od njih ima svoj socijalni oslonac: društvenu grupu ili klasu, a „svaka sistematizacija odgovara strategiji jedne grupe, kod određenog odnosa snaga između grupa i klase".

„Zaraza sistematičnosti" je potekla, između ostalog, i iz oblasti egzaktnih nauka. Tamo se termin „sistem" često upotrebljava. Međutim, ni egzaktne nauke, kao što su fizika ili astronomija, ne priznaju neke ideje o zatvorenim, konačnim i nepokretnim sistemima, a još manje bi to mogle društvene nauke. Lefevr je zato u pravu kad kaže da ni dijalektički materijalizam ne bi imao izgleda za potvrđivanje ukoliko bi se postavio kao potpuno zaokružen, dovršen sistem okamenjenih pojmova: kao potpuno zaokružen, dovršen sistem okamenjenih pojmova: kao dogma. Jedino ako ostane dostupan ispitivanjima i proverama, kritici i dopuni, konkretizaciji i produbljivanju, dijalektički materijalizam će ostati stalno živ i vitalan u odnosu na sopstvene „grobare".

Iako je pojam strukture široko prihvaćen, sa strukturalizmom on „prekoračuje svoja prava" i teži apsorbovanju susednih i različitih pojmova oblika i funkcije. Jednostavno, zloupotreba pojma! Lefevr ističe da tu strukturalizam prelazi u ideologiju.

Interesantno je pitanje: šta je socijalna pozadina ove teorijske orijentacije? „Strukturalizam je ideologija ravnoteže među snagama koje deluju u savremenom svetu: među klasama, nacijama, režimima. U izvesnom smislu to je ideologija status quoa, pa prema tome ideologija miroljubive koegzistencije, strukturisanja sveta u znaku mira i tehnike."

Svakako da sistematizam i strukturalizam nastaju iz potrebe za teorijskom potvrdom i opravdanjem narastajućih socijalnih činilaca: tehnokratizma i tehnokratije. Ovaj novi društveni oblik za načelo, uzus i vrhovni ideal proglašava princip racionalnog organizovanja stvarnosti, proizvodnje, društva, svesti, svega. Ta želja za sistematičnošću i racionalnim odgovara u stvari privilegovanim, stručno sposobnim tehnokratima jer „*samo (kurziv* — V. P.) njima je dostupno polje sistemskog i racionalnog". Ujedno i čuva njihove interese, koji su u suprotnosti sa svim što je revolucionarno, haotično, nedovoljno programirano, euforično, usko — klasno i stihijno. Za svako „naučni-

je" organizovanje oni su neophodni. Otud je sistem njihov idol, a strukturalizam teorijska religija tehnokratije.

Postavlja se pitanje: ima li takve socijalne snage, tako organizovanog društva u kome bi antisistem našao svoju potvrdu i koje bi iskoristilo prednosti tehničkog i sistemskog bez otvorenih zloupotreba i negativno tehnokratskih nusprodukata? Lefevr kaže: „Razvijen grupni život (gusta i održavana mreža grupacija u bazi) je neophodan. Samo takve grupe postaju *činioci mogućeg* sprovodeći *samoupravljanje:* uvodeći ga u društvenu praksu kao katalizator i kvasac. Samo aktivne grupe čvrsto povezane manje-više širokim interesima, zajedničkim preokupacijama svojih članova, pa čak i ideologijama, mogu bezuslovno tražiti i koristiti opremu visokih tehničkih svojstava. Samo intenzivan život grupa u bazi može omogućiti demokratiji da ne podlegne pod vlast tehnokrata koji se protiv masa služe tehnikom „masovnosti" i koji svakodnevnom životu daju samo minimum tehničnosti."

On usput raskrinkava i teoretičare i ideologe levice koji su u početku osuđivali parazitsku potrošnju svih koji nisu proleteri, a sada misle za sebe da su vodeće krilo tehnokratije i nadaju se vlasti „kao rezultatu dosluha organizovano tehnokratskog duha sa njihovom tradicionalnom ideologijom — liberalnim humanizmom". Njihov ideal i velika nada je — planiranje, koje teži tehnokratskom cilju — centralizovanom planiranju. Međutim, po Lefevru, o tome danas nije reč. Prošlo je i vreme Staljina i vrhunskih vrlina, izgradnje, heroizma i odricanja, divljanja i egzaltacije. Danas svakodnevni život postavlja zahteve. „Reč je o tome da se zemlja tako uredi da milijarde stanovnika mogu na njoj pristojno živeti, a da se pri tom — ako smo u pravu — ne postupa sa njima kao sa insektima."

Na kraju pomenimo da imponuje Lefevrovo verovanje u samoupravljanje kao društveni oblik u kome je moguće iskoreniti nastrane strukturalističke i tehnokratsko-birokratske tendencije. No, Lefevr nije imao na umu pojavu tehnokratizma i u tom društveno-samoupravnom kontekstu, sa čime se i mi suočavamo. O tome nam Lefevr nije mogao mnogo toga reći. Tu ima mesta za naš teorijski i naučni napor i doprinos.

VLADIMIR PRVULOVIĆ

„Marksizam u svetu", br. 9/74.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

Tematski deo ovog broja „Marksizam u svetu" posvećen je razmatranju odnosa kapitala i trećeg sveta. Ovi prilozi otkrivaju činjenicu da je ovaj problem veoma složen i da se sve veći broj teoretičara, naročito marksistički usmerenih autora iz zemalja u razvoju, njim intenzivno bavi. U ovom broju o tome pišu: Z. Trputec, P. Baran, R. Stavenhagen, A. G. Frank, Đ. Arigi i S. Amin.

Z. Trputec u uvodnom napisu ovog tematskog bloka nastoji da pruži široku osnovu za razumevanje objektivnog položaja zemalja trećeg sveta u postojećim odnosima, kao i evolucije i kontroverzi teorijskog razumevanja odnosa kapitala i trećeg sveta. Trputec se kritički osvrće na građansku teoriju o zemljama u razvoju, ali istovremeno primećuje izvesnu sterilnost marksističkih analiza ovog pitanja. Za našu teoriju smatra da je ispod nivoa našeg političkog angažmana i povezivanja sa ovim zemljama.

P. Baran *(O političkoj ekonomiji zaostalosti,* pisano 1952. godine) polazi od neravnomernog razvoja koji je uslovljen kapitalističkim društvenim odnosima. Zapadni je kapitalizam, tvrdi Baran na osnovu izvesne analogije sa stavovima iz *Manifesta komunističke partije,* uneo u vanevropske zemlje „sve društvene i ekonomske napetosti kojima je bre-

menit kapitalistički poredak", ali nije omogućio njihov ravnomeran razvoj. Baran piše i o uslovima i snagama prevazilaženja nerazvijenosti zemalja trećeg sveta. Ukazuje na „iskonsku nemoć srednje klase da pruži inspiraciju i vođstvo narodnim masama". On je još pedesetih godina jednoznačno tvrdio: prilagođavanje društvenim i političkim uslovima u nerazvijenim zemljama, akutnim potrebama njihovog ekonomskog razvoja može se odgoditi, ali ne i izbeći. Opredeljenja novooslobođenih zemalja za vlastiti put razvitka dala su mu za pravo.

R. Stavenhagen osporava „sedam pogrešnih teza o Latinskoj Americi" (to je i naslov ovog priloga). On osporava pre svega osnovnu tezu da su zemlje Latinske Amerike „dualna društva" (u isto vreme nazadujuća i arhaična pored kojih egzistira moderno, progresivno, industrijsko društvo). On sam utvrđuje razlike u razvoju ovih zemalja, ali smatra da one nisu takve da opravdavaju upotrebu izraza „dualno društvo", kojim se, u stvari, opravdava kapitalistički način proizvodnje kao alternativa za izvlačenje iz navodnog feudalizma Latinske Amerike. Povezano s ovim, on osporava tezu koja ostvarenje napretka u ovom delu sveta vidi u „difuziji industrijskih proizvoda u zaostala, arhaična i tradicionalna područja". Za takvu „difuziju" on primećuje da je, u stvari, proširenje monopola i oligopola u seoska područja sa svim negativnim posledicama po uravnotežen i harmoničan razvoj i kaže da takva „difuzija" traje u Latinskoj Americi već 400 godina sa poznatim efektima.

A. G. Frank *(Razvoj nerazvijenosti)* razmatra uticaj kapitalističke razvijenosti na nerazvijenost zemalja trećeg sveta (ovde, konkretno, Latinske Amerike). Kritički i polemično u odnosu na vladajuće teorije on primećuje da nerazvijenost nije originalno i tradicionalno stanje i nije uvek produkt vlastitih „unutrašnjih ekonomskih, političkih, društvenih i kulturnih karakteristika ili struktura". Zapravo, on smatra da je nerazvijenost mnogih zemalja „isto toliko proizvod istog i jedinstvenog procesa razvoja kapitalizma". Kapitalistički način proizvodnje stalno rađa nerazvijenost u nekim svojim delovima, a razvijenost u drugim. Ovaj autor utvrđuje više nivoa ta dva ekstrema (razvijenost — nerazvijenost). Na globalnom planu: metropole i sateliti, a na unutrašnjem planu: bogati regioni i gradovi i siromašni regioni i provincije. Taj deo Frankovih analiza vredan je i inspirativan. Tako on utvrđuje da „privilegovani položaj grada vuče poreklo iz kolonijalnog razdoblja. Osnovao ga je Osvajač da bi mu poslužio istim ciljevima kojima služi i danas... on je instrument dominacije". Na primeru Čilea i Brazila on pokazuje da se „razvoj nerazvijenosti" nastavlja kroz oba navedena nivoa: porast satelizacije u odnosu na svetske metropole i sve akutnija negativna polarizacija u njihovim privredama (razvijeni — nerazvijeni).

Đ. Arigi *(Međunarodne korporacije, radnička aristokratija i ekonomski razvoj u tropskoj Africi)* kritički razmatra uticaj krupnih međunarodnih kompanija na razvoj nerazvijenih afričkih zemalja i, povezano s tim, klasnu strukturu društava u tropskoj Africi.

Uticaj međunarodnih kompanija na razvoj nerazvijenih posmatra kao deo odnosa između „kapitalističkih centara i periferije". Polazi od toga da je taj uticaj bio pretežno negativan i da o tome postoji opšte slaganje. Ali problem je u tome da se izmeni odnos između razvoja kapitalističkih zemalja i „nastavljanja procesa nerazvoja", odnosno zaostajanja u nerazvijenim zemljama i da se razreši sukob između zahteva za samostalnim razvojem u ovim zemljama i zahteva multinacionalnog upravljanja krupnim industrijama. U konkretnim analizama Arigi konstatuje da je kolonijalna struktura investiranog kapitala ostala u suštini neizmenjena: investicije u rudarstvo i naftu dominirale su u protekloj dekadi, dok su ostale investicije išle u grane lake industrije. Usled toga teška industrija u tropskoj Africi ili uopšte ne postoji ili, pošto je izvozno orijentisana i neadekvatno locirana, nema nikakve veze s nacionalnim i supranacionalnim privredama i stoga prirodno ne može da bude osnova za širi razvoj područja i država u kojima je locirana. S tim neposredno u vezi Arigi razmatra i kvalitativne karakte-

ristike radne snage (nizak stupanj uposlenosti — svega 19% radnog stanovništva za celu Afriku, uposlenost u kapitalno intenzivne tehnike, dominacija nekvalifikovane radne snage, statičnost kvalifikacione strukture, slojevitost radničke klase — postojanje „elite" ili „aristokratije" u radničkoj klasi). Autor konstatuje brz rast afričke elite i subelite (naročito pod uticajem „afrikanizacije"), ali primećuje da je do sada ipak samo „mali broj srećnika" iz redova Afrikanaca uspeo da dođe do ovog nivoa (ni u jednoj zemlji Afrike taj procenat ne prelazi 2%). Iz ovih karakteristika Arigi izvodi značajan zaključak: ukupan razvoj afričkih zemalja i njihova klasna i kvalifikaciona struktura su pod uticajem međunarodnih kompanija, a nacionalna buržoazija je nesposobna da stvara stimulanse rasta nezavisno od međunarodnih kompanija.

S. Amin *(Prelaz u periferijski kapitalizam)* razmatra uslove pod kojima se u zemljama trećeg sveta vrši prelaz iz „pretkapitalističkih društvenih formacija". Po Aminu, to je u osnovi prelaz iz nekapitalističkih ekonomskih formacija (ne obavezno nerobnih) u kapitalističke. On smatra, i to je osnovna ideja ovog teksta, da je taj prelaz netipičan, odnosno da se razlikuje od prelaza koji je bio karakterističan za nastanak kapitalizma u Evropi, Severnoj Americi i Japanu (kao centrima kapitalističkog sistema). „Radi se o prelazu prema formaciji periferije tog sistema." Da bi konkretno istorijski zasnovao svoja objašnjenja, on polazi od Marksovih naznaka o azijskom načinu proizvodnje. Detaljnije analizira pretkapitalističke načine proizvodnje, naročito feudalni i različite varijante azijskih, afričkih i južnoameričkih (koje on naziva tributarnim) načina proizvodnje koji su različiti u odnosu na feudalnu Evropu. Za njega je bitna činjenica način na koji je ostvaren „vanjski prodor kapitalističkog načina proizvodnje u ove formacije". Tu je ključ za objašnjenje prelaza ovih formacija u (periferijski) kapitalizam.

U rubrici „Marksizam o sebi" objavljen je nastavak teksta R. Rosdolskog, koji komentariše Marksove rukopise za pripremu *Kapitala*. U ovom odeljku reč je o razmatranju zakona padajuće profitne stope i tendencije „sloma kapitalizma". Rosdolski, polazeći od Marksovog uverenja da je zakon padajuće profitne stope „u svakom pogledu najvažniji zakon moderne političke ekonomije", razmatra (zajedno s Marksom) razvijanje proizvodnih snaga i uslova pod kojima kapitalistički odnosi postaju prepreka za njihov razvoj. Konstatujući u tom smislu oštre protivurečnosti i krize kapitalizma, on izvodi zaključak da su to oblici u kojima se kapitalu „savetuje da odstupi i da napravi mjesta višem stupnju socijalne proizvodnje" (Marksova prognoza sloma kapitalizma iz *Grundrisse)*.

U rubrici „Portreti" Ludvig Bres u napisu *Fridrih Engels i suvremena politička ekonomija* piše o Engelsovom udelu u formiranju Marksove ekonomske teorije, uz nastojanje da to poveže s aktuelnim pitanjima izgradnje ekonomske teorije socijalizma. Polazi od toga da je Engelsov udeo u formiranju Marksove ekonomske teorije znatan, naročito u onoj dimenziji koja se tiče „praktičnih društveno-političkih posredovanja". Autor smatra evidentnom činjenicom to da su osnovni stavovi socijalističke privredne politike u socijalističkim zemljama bitno obeleženi Engelsovim (a ne Marksovim) ekonomskim shvatanjima. Bres navodi i posebne Engelsove doprinose Marksovoj ekonomskoj teoriji (unošenje snažnijeg „društveno-političkog akcenta", uticaj na unošenje etičke komponente u marksizam, poznavanje novijih monopolskih tendencija u kapitalizmu, što je uticalo na savremene interpretacije *Kapitala* i marksističku teoriju imperijalizma, otkrivanje radijusa primene Marksove teorije). Ovaj napis veoma informativno govori o naporima da se istraži Engelsovo delo i njegov udeo u marksizmu („engelsistika"), naročito u socijalističkim zemljama. Autor sa svoje strane nastoji da naznači hronološki (po delima) konkretan Engelsov doprinos u Marksovoj teoriji i da problematizira i aktualizira Engelsova ekonomska shvatanja na sledećim pitanjima: kritika političke ekonomije, prelazi ka socijalizmu, uloga države.

U rubrici „Kritika ideologije i svakidašnjeg života“ Samir Amin u tekstu *Za socijalizam* široko raspravlja o pitanju mogućnosti raznolikosti u razvoju kulture (pitanje: da li se svet kreće ka kulturnoj jednoličnosti ili, pak, ka održanju svoje raznolikosti), definišući kulturu kao „oblik organizacije iskorišćavanja upotrebnih vrednosti“.

U tom smislu Amin određuje kapitalizam kao vreme negacije upotrebnih vrednosti, a time i kao negaciju kulture i raznovrsnosti. „Čovek kapitalističkog sveta izgubio je neposrednu percepciju upotrebnih vrednosti. Društveni život je sektorisan. Ekonomska aktivnost je odvojena od drugih aktivnosti, ali je jedinstvo društvenog života uspostavljeno pod dominacijom ekonomskog sektora.“ Amin, polazeći od te dominacije, predviđa da će 1984. godine zavladati „grozno“ savršenstvo — vlada „jednodimenzionalnog čoveka“, vladavina univerzalne harmonije kao ostvaren san tehnokrata. Alternativa? Može da se voli samo „staro“, Kina, Egipat, Azija, Afrika, čak Australija (stare kulture su bile neizbežno raznovrsne jer je poimanje upotrebnih vrednosti neizbežno konkretno, dakle krajnje raznovrsno“). Kao drugu, „izvesnu i jasnu“ alternativu on smatra socijalizam i određuje ga kao mogućnost da bude „društvo ljudskih bića“. Naravno, Amin nema iluzija da je reč o harmoniji. On, polazeći od svoje osnovne ideje, u socijalizmu vidi mogućnost da se uspostavi „neposredno poimanje upotrebne vrednosti“, da „vreme postane ponovo totalno vreme“.

U novoj rubrici: „Aktuelna tema“ objavljen je obiman tekst H. M. Enzensbergera pod naslovom *Kritika političke ekologije*. Autor razmatra različita pitanja ekologije, teorijski razvoj problema, kontroverze ekološkog pokreta danas i, posebno i veoma kritički, klasni, politički aspekt ovog pitanja.

Autor se veoma informativno, i uvek veoma kritički, bavi i istorijatom ekološkog pokreta. Smatra da je rođen širok, ali slabo organizovan pokret, čije je političke mogućnosti teško oceniti. Ekološki „pokreti“ stupili su se u „jednu krajnje konfuznu vezu sa čitavim nizom političkih motivacija i interesa“. Autor posebno kritički primećuje to da se evropska levica drži van ekološkog pokreta i da se u njega uključuje uglavnom putem ideološke kritike i razjašnjavanja. Enzensberger kao bitnu odliku tekuće ekološke debate utvrđuje klasni karakter. Prvi i osnovni indikator takvog karaktera jeste tvrđenje da je ekološka debata društveno neutralna i činjenica da se svi ekološki protesti završavaju apelom upućenim državi. („U sadašnjim političkim uslovima to znači da pokret poziva na reformizam i tehnokratsku racionalnost“.) Zatim, industrijska zaštita ljudske sredine se pojavljuje kao nova oblast državne intervencije i novi „ekoindustrijski kompleks“, odnosno novo polje za ubiranje profita. U sličnom tonu autor razmatra i druga pitanja vezana za aktuelnu ekološku debatu (odnos demografije i imperijalizma, univerzalizacija opasnosti od ekološke krize, argumenti levice u debati itd.).

U rubrici „Radnička praksa“ objavljen je nastavak studije grupe engleskih autora: *Radnik društva izobilja u klasnoj strukturi*. Pošto su izložili svoje stanovište kojim osporavaju teze o „buržujizaciji“ savremene radničke klase (u tekstu iz prošlog broja), autori se osvrću na druge teorije o radničkoj klasi, a pre svega na one (Markuze, Gorc, Male) koje se zasnivaju na ideji otuđenja (zadovoljavanje lažnih potreba, „civilizacija individualne potrošnje“, teze o „ne-radničkom“ ličnom životu radnika). Težnja ka masovnoj potrošnji nije, po ovim autorima, prethodno opredeljenje, već iznuđeno i prihvata se po cenu lišavanja različite vrste, a pre svega izborom manje zanimljivog (a bolje plaćenog) posla.

Osnovni je stav ovih autora: postojeća situacija sadrži elemente zategnutosti. Oni, međutim, očekuju da će se kod radnika pojaviti težnje nove vrste koje neće imati neposredne veze sa privatnom potrošnjom. Ostvarenje tih težnji, po njima, za-

visiće od „smera koji će se nametnuti tom osećanju nezadovoljstva i od načina na koji će ono da se formuliše". U Engleskoj će u tome značajnu ulogu imati ponašanje Laburističke partije. Pri tome oni kritički zaključuju da će ona morati „na ubedljiv i proniciljiv način da dokaže svojstvo radničke partije".

U rubrici „Prikazi" ističe se knjiga Ivon Burdet: *Figures de Lukacs* (Lukačeva lica).

RATKO NEŠKOVIĆ

REGISTAR

ZA 1974.

PRIKAZI KNJIGA

PRIKAZI ČASOPISA

CENA 10 DINARA